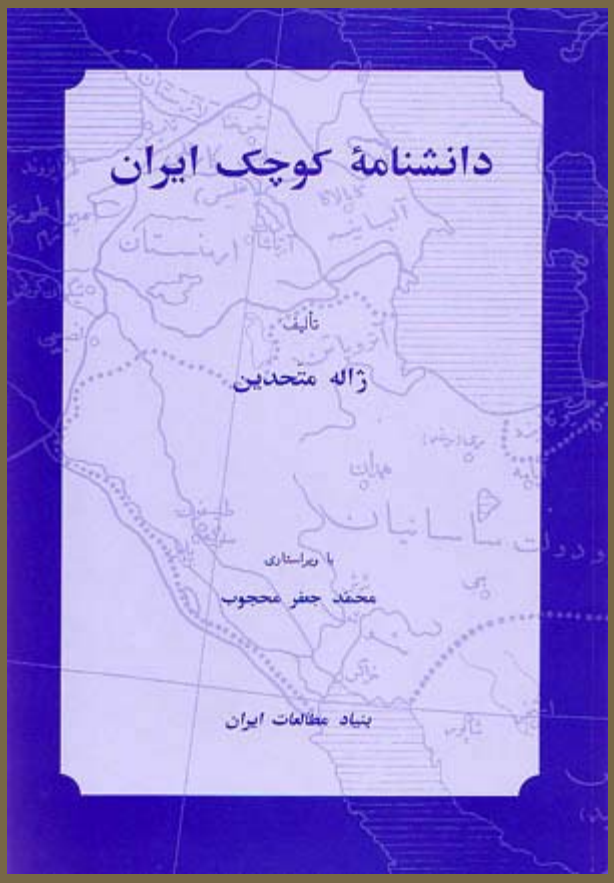

Dānešnāme-ye Kucak-e Irān

Zaleh Mottahedin

Bā virāstāri-ye Mohammad Jafar Mahjoub

Tarānevisi: alefbāye2om.org

In ketāb-e mosavvar, šāmel-e se baxš-o nazdik be sisad onvān, fešorde āgāhihā-vo dādehā-ye sudmand-i rā dar bāre-ye Irān, az jomle tārix, joqrāfiyā, farhang-o honar-e ān, be zabān-i rowšan-o mafhum dar extiyār-e xānande qarār midehad. Majmue-ye dānestanihā-yi ke dar in dānešnāme āmade, hāsel-e sālhā pažuheš-e moallef-o virāstārān-e ān dar ketābhā-ye marja-o manābe-o asnād-e tārixi bude-ast. Moallef-e in dānešnāme, Jaleh Mottahedin, be tafsir-o towzih-e ruydādhā dar haddeaqal kefāyat karde-vo hamm-e xiš rā bištar masruf be gozāreš-e bipirāye-i az sarfaslhā-ye omde-ye tārix-e Irān, vižegihā-ye joqrāfiyāyi-yo eqlimi-yo farhangi-ye ān-o kārnāme-ye zendegi-yo mirās-e noxbegān-e siyāsi, ejtemāi-yo adabi-ye Irān az azmane-ye bāstān tā dowrān-e moāser karde-ast. Fehrest-e manābe-o marāje-e omde-i ke barā-ye ta'lif-o tanzim-e in asar estefāde šode, dar pāyān-e har fasl āvarde šode-ast. Az ānjā ke fosul-o matāleb-e in dānešnāme bar asās-e mowzui tafkik-o radebandi šode, az ān mitavān ham be onvān-e yek marja-o ham yek matn-e darsi bahre gereft. In dānešnāme beviže barā-ye nowjavānān-o javānān-e irāni-ye birun az vatan, ke moštāq-e āšnāyi-ye bištar bā vižegihā-vo mafāxer-e zādgāh-e xiš-and, mitavānad manba-i mofid bāšad.

FEHREST

Fehrest 1
Pišgoftār 15
Moqaddame-ye moallef 18
Joqrāfiyā 19
Falāt-e Irān 19
Mowqeiyat-o vos'at 20
Marzhā 21
Marzhā-ye Irān pas az Eslām 22
Marzhā-ye konuni 23
Joqrāfiyā-ye tabii 23
Joqrāfiyā-ye tabii-ye Irān 24
Kuhhā 24
Rudhā 25
Daryāhā 26
Daryā-ye Xazar 26
Xalij-e Fārs 27
Daryā-ye Ommān 27
Daryācehā-vo bātlāqhā 27
Daryāce-ye Orumiye (Rezāiye) 27
Daryāce-ye Qom (Sāve yā Howz-e Soltān) 27
Daryāce-ye Neyriz (Baxtegān) 28
Mordāb-e Gāvxuni (Gāvxāni) 28
Bātlāq-e Jāzmuriyān 28
Jazāyer 28
Joqrāfiyā-ye eqtesādi 29
Joqrāfiyā-ye eqtesādi-ye Irān 29
Kešāvarzi 29
Maāden 30
Sanāye' 30
Jahāngardi 31
Jam'iyat 31
Joqrāfiyā-ye siyāsi 32
Hokumat 32
Parcam-e Irān 32
Taqsimāt-e kešvari (baxš-e avval) 33
1. Ostān-e Āzarbāyjān-e Šarqi 33

Tabriz ... 34
Marāqe ... 36
Ahar ... 36
Šabestar ... 36
Miyāne ... 36
2. Ostān-e Āzarbāyjān-e Qarbi ... 37
Orumiye (Rezāiye) ... 37
Xoy ... 38
Māku ... 38
Mahābād ... 39
Salmās ... 39
3. Ostān-e Ardebil ... 39
Ardebil ... 40
Meškinšahr ... 41
4. Ostān-e Esfahān ... 41
Esfahān ... 42
Kāšān ... 44
Golpāyegān ... 46
5. Ostān-e Ilām ... 46
Ilām ... 47
Mehrān ... 47
6. Ostān-e Bušehr ... 47
Bandar-e Bušehr ... 48
Tangestān ... 49
Jazire-ye Xārk ... 49
7. Ostān-e Tehrān ... 49
Tehrān ... 50
Šemirānāt ... 51
Rey ... 51
Varāmin ... 52
8. Ostān-e Cāhārmahāl-o Baxtiyāri ... 52
Šahrekord ... 53
Xorāsān ... 53
9. Ostān-e Xorāsān-e Razavi ... 54
Mašhad ... 54
Dargaz ... 55
Sabzevār ... 56
Tus ... 56

Neyšābur....57
10. Ostān-e Xorāsān-e Šomāli....58
Bojnurd....58
11. Ostān-e Xorāsān-e Jonubi....59
Birjand....59
12. Ostān-e Xuzestān....60
Ahvāz....61
Ābādān....62
Ize....62
Xorramšahr....62
Dezful....63
Šuš....63
Šuštar....64
Taqsimāt-e kešvari 2 (baxš-e dovvom)....65
13. Ostān-e Zanjān....65
Zanjān....65
Abhar....66
14. Ostān-e Semnān....66
Semnān....67
Dāmqān....67
Šāhrud....68
15. Ostān-e Sistān-o Balucestān....68
Zāhedān....69
Zābol....70
Šahr-e Suxte....70
Cābahār....70
16. Ostān-e Fārs....71
Širāz....72
Firuzābād....73
17. Ostān-e Qazvin....74
Qazvin....74
18. Ostān-e Qom....75
Qom....75
19. Ostān-e Kordestān....76
Sanandaj....77
Saqqez....77
20. Ostān-e Kermān....77
Kermān....79

Bam ... 80
Sirjān ... 81
21. Ostān-e Kermānšāhān ... 81
Kermānšāh ... 82
Kangāvar ... 83
22. Ostān-e Kohgiluye-vo Boyerahmad ... 83
Yāsuj ... 84
Dehdašt ... 84
23. Ostān-e Golestān ... 84
Gorgān ... 84
Gonbad-e Qābus [Gonbad-e Kāvus] ... 85
24. Ostān-e Gilān ... 86
Rašt ... 87
Bandar-e Anzali (Bandar-e Pahlavi) ... 88
Rudbār ... 88
25. Ostān-e Lorestān ... 88
Xorramābād ... 89
Borujerd ... 90
Kāzerun ... 90
26. Ostān-e Māzandarān ... 90
Sāri ... 91
Āmol ... 92
Bābol ... 92
Qāemšahr (Šāhi) ... 93
27. Ostān-e Markazi ... 94
Arāk ... 94
Sāve ... 95
28. Ostān-e Hormozgān ... 95
Bandr'abbās ... 96
Qešm ... 96
Kiš ... 97
29. Ostān-e Hamedān ... 97
Hamedān ... 97
Nahāvand ... 98
30 Ostān-e Yazd ... 99
Yazd ... 99
Ardakān ... 101
Abarqu ... 101

Tabas 101
Šahrhā-ye tārixi-ye Irān 102
Bāku 102
Boxārā 103
Balx 104
Tisfun 105
Samarqand 106
Marv 107
Harāt 108
Aqvām 109
Āryāhā-ye irāni 109
Aqvām-e konuni-ye Irān 110
Kordhā 111
Lorhā 112
Baluchā 112
Torkamanhā 113
Qašqāyihā 114
Šāhsavanhā 114
Ilāt-e Xamse 115
Ašāyer-e arabzabān 115
Kowlihā yā Lurihā 115
Manābe' 116
Tārix 118
Irān-e bāstān 121
Mādhā 121
Haxāmanešiyān (559-330 p.m.) 121
Kuroš-e Bozorg-e (529-551 p.m.) 123
Dāryuš-e Bozorg (522-486 p.m.) 124
Xašāyāršā (486-466 p.m.) 125
Ardešir-e Derāzdast (466-424. P.m.) 127
Dāryuš-e Sevvom-e (336-330 p.m.) 128
Solukihā (306-129 p.m.) 128
Aškāniyān (250 p.m. – 224 m.) 129
Mehrdād-e Avval (171-138 p.m.) 131
Mehrdād-e Dovvom (123-88 p.m.) 131
Farhād-e Cāhārrom (38-2 p.m.) 131
Ardavān-e Panjom (216-224 m.) 131
Sāsāniyān (224-636 m.) 132

Ardešir-e Bābakān (226-241 m.) ... 133
Šāpur-e Avval (241-272 m.) ... 134
Šāpur-e Zolaktāf (310-379 m.) ... 135
Bahrām-e Gur (420-438 m.) ... 136
Qobād-e Avval (488-531 m.) ... 136
Xosrow Anuširavān (531-579 m.) ... 137
Xosrow Parviz (590-628 m.) ... 139
Yazdgerd-e Sevvom (632-651 m.) ... 140
Irān paz az Eslām 1 ... 140
Omaviyān ... 141
Abbāsiyān ... 142
Tāheriyān (205-259 h. / 820-872 m.) ... 143
Saffāriyān (254- 290 h. / 868-903 m.) ... 144
Ya'qub-e Leys-e Saffār (254-265 h. / 868-878 m.) ... 144
Sāmāniyān (279-389 h. / 892-999 m.) ... 146
Amir Esmāil-e sāmāni (279-295 h. / 892-907 m.) ... 146
Amir Nasr-e sāmāni (301-333 h. / 913-942 m.) ... 147
Ziyāriyān (316-434 h. / 928-1042 m.) ... 148
Deylamiyān-e Āl-e Buye (320-448 h. / 932-1056 m.) ... 149
Azododdowle (338-372 h. / 949-982 m.) ... 149
Qaznaviyān (352-582 h. / 963-1186 m.) ... 151
Soltān Mahmud-e qaznavi (387-421 h. / 997-1030 m.) ... 151
Saljuqiyān (429-590 h. / 1037-1193 m.) ... 153
Toqrol-e saljuqi (429-455 h. / 1037-1063 m.) ... 154
Alb Arsalān (455-465 h. / 1063-1072 m.) ... 155
Jalāleddin Malekšāh-e saljuqi (465-485 h. / 1072-1092 m.) ... 156
Soltān Sanjar-e saljuqi-ye (511-552 h. / 1117-1157 m.) ... 157
Xārazmšāhiyān (521-628 h. / 1127-1230 m.) ... 158
Soltān Mohammad-e Xārazmšāh (592-617 h. /1119-1220 m.) ... 158
Soltān jalāleddin-e Menkoberni (617-628 h. / 1220-1230 m.) ... 159
Irān pas az Eslām 2 ... 160
Ilxānān-e Moqol (656-756 h. / 1355-1258 m.) ... 160
Qāzān Xān (694-703 h. / 1294-1303 m.) ... 161
Teymuriyān (770-906 h. / 1369-1500 m.) ... 162
Safaviye (907-1148 h. / 1502-1736 m.) ... 163
Šāh Esmāil-e safavi (930-907 h. / 1502-1524 m.) ... 165
Šāh Abbās-e Bozorg (996-1038 h. / 1571-1628 m.) ... 166
Šāh Soltān Hoseyn (1105-1135 h. / 1694-1722 m.) ... 167

Afšāriye (1148-1210 h. / 1735-1795 m.)....168
Nāder Šāh-e Afšār (1148-1160 h. / 1735-1747 m.)....169
Zandiye (1162-1209 h. / 1749-1794 m.)....170
Karim-e Xān-e Zand (1163-1193 h. / 1750-1779 m.)....170
Qājāriye (1200-1344 h. / 1768-1925 m.)....172
Āqā Mohammad Xān (1200-1211 h. / 1786-1797 m.)....172
Fath'ali Šāh (1212-1250 h. / 1797-1834 m.)....173
Nāsereddin Šāh (1264-1313 h. / 1831-1895 m.)....175
Mozaffareddin Šāh (1314-1324 h. / 1896-1906 m.)....176
Mohammad'ali Šāh (1325-1327 h. / 1907-1909 m.)....177
Ahmad Šāh (1327-1344 h. / 1909-1925 m.)....177
Pahlavi (1304-1357 š. / 1925-1979 m.)....178
Rezā Šāh (1304-1320 h. / 1925-1941 m.)....178
Mohammadrezā Šāh (1320-1357 š. / 1941-1978 m.)....180
Jomhuri-ye eslāmi....182
Āyatollāh Xomeyni (1357-1368 š. / 1978-1989 m.)....182
Manābe'....183
Janghā-vo qiyāmhā-ye tārixi....184
Hamle-ye Eskandar....184
Hamle-ye A'rāb....185
Jang-e Qādesiye....186
Jang-e Jalavlā....186
Jang-e Nahāvand....186
Jang-e Vājrud....186
Pazireš-e Eslām....186
Qiyāmhā-ye esteqlāltalabāne....187
Xunxāhi-ye Abumoslem....188
Hamle-ye Moqol....190
Sarbedārān....191
Janghā-ye Irān-o Rus....192
Vāqee-ye Āzarbāyjān....194
Jang-e Irān-o Arāq....195
Manābe'....195
Jonbešhā-ye ejtemāi....196
Geomāt-e moq....196
Mazdak....197
Šoubiye....198
Bābak-e Xorammdin....199

Ayyārān 200
Sufiye 201
Exvānossafā 204
Bābiye 206
Jonbeš-e Tanbāku 207
Enqelāb-e Mašrutiyat 208
Melli šodan-e san'at-e naft 210
Enqelāb-e Eslāmi 211
Manābe' 212
Sardārān-e bozorg-o nāmdārān-e siyāsat 213
Bozorgmehr 213
Abumoslem-e Xorāsāni (105-137 h. / 723-754 m.) 214
Barmakiyān 215
Xāndān-e Nowbaxti 217
Xāje Nezāmolmolk-e Tusi (408-485 h. / 1017-1092 m.) 218
Hasan-e Sabbāh (f. 518 h. / 1124 m.) 219
Xāndān-e Joveyni 220
Xāje Nasireddin-e Tusi (597-562 h. / 1200-1274 m.) 221
Xāje Rašidoddin Fazlollāh (645-718 h. / 1246-1318 m.) 222
Abbās Mirzā Nāyebossaltane (1202-1249 h. / 1787-1833 m.) 222
Qāemmaqām Farahāni (1193-1251 h. / 1779-1835 m.) 223
Mirzā Taqi Xān-e Amirkabir (1225-1268 h. / 1808-180518 m.) 224
Mirzā Malkam Xān-e Nāzemoddowle (1249-1326 h. / 1833-1908 m.) 225
Seyyed Jamāleddin-e Asadābādi (1254-1314 h. / 1838-1898 m.) 226
Sattār Xān (1284-1332 h. / 1867-1914 m.) 227
Mirzā Kucak Xān-e Jangali (1298 h. - 1300 š. / 1881-1921 m.) 228
Mohammad-e Mosaddeq (1261 h. - 1346 š. / 1879-1966 m.) 229
Manābe' 231
Farhang 232
Zabān 233
Guyešhā-ye emruzi-ye Irān 235
Torki 235
Kordi-yo lori 236
Tabari 236
Gostareš-e zabān-e Fārsi 236
Xat 237
Xathā-ye irāni-ye piš az Eslām 237
Xatt-e fārsi 238

Manābe' 240
Din 240
Dinhā-ye piš az Eslām 240
Dowrān-e piš az Āryāhā 241
Asr-e vedāyi 241
Asr-e Avestā 241
Zartošt 242
Mazdaisnā 242
Āyin-e Mehr 244
Āyin-e Māni 244
Eslām 246
Payāmbar-e Eslām 246
Qor'ān-e Majid 248
Osul-o ahkām-e Eslām 248
Ferqehā-ye eslāmi 250
Šiayān 251
Šiayān-e miyānerow (Keysāniye) 252
Zeydiye 252
Šie-ye Emāmiye 253
Šiayān-e qāli 254
Aqalliyathā-ye šiemazhab 254
Sufiyān-e Ne'matollāhi 254
Šeyxiye 255
Ahlehaq 255
Aqalliyathā-ye mazhabi 255
Zartoštiyān 255
Yahudiyān 256
Masihiyān 256
Arāmane 257
Masihiyān-e nasturi yā āšuri 257
Bahāyiyān 257
Manābe' 258
Adab 258
Adab dar Irān-e bāstān 258
Adab dar Irān pas az Eslām 259
Kolliyāt 259
1) Az āqāz tā nime-ye qarn-e panjom-e hejri 261
Še'r 262

Farroxi-ye Sistāni (f. 429 h. / 1037 m.) ... 263
Onsori (f. 431 h. / 1038 m.) ... 263
Manucehri-ye Dāmqāni (f. 432 h. / 1040 m.) ... 263
Nasr ... 264
2) Az nime-ye qarn-e panj-e hejri tā Hamle-ye Moqol ... 266
Še'r ... 266
Bābā Tāher-e Oryān (f. 410 h. / 1019 m.) ... 268
Mas'du-e Sa'd-e Salmān (t. 440 h. / 1048 m.) ... 268
Anvari (f. 583 h. / 1187 m.) ... 269
Nasr ... 269
3) Az Hamle-ye Moqol tā esteqrār-e Safaviye ... 271
Še'r ... 272
Faxreddin-e Arāqi (610-688 h. / 1212-1289 m.) ... 272
Jāmi (817-898 h. / 1414-1492 m.) ... 274
Nasr ... 274
4) Az asr-e safavi tā Enqelāb-e Mašrutiyat ... 275
Še'r ... 276
Sāeb-e Tabrizi (1016-1081 h. / 1607-1670 m.) ... 276
Mohtašam-e Kāšāni (f. 996 h. / 1587 m.) ... 276
Qāāni (1212-1270 h. / 1807-1853 m.) ... 277
Nasr ... 277
5) Adab-e moāser ... 278
Zabān ... 278
Še'r ... 279
Nasr ... 281
Tashih-o tahqiq ... 281
Tarjome-ye matnhā-ye bāstāni ... 282
Adab-e āmme ... 282
Tarjome-ye āsār-e adab-e qarb ... 282
Dāstān-e kutāh ... 282
Namāyešnāme ... 283
Romān ... 283
Manābe' ... 283
Bozorgān-e dāneš, andiše-vo adab ... 284
Bozorgān-e dāneš, andiše-vo adab (1) ... 284
Ebn-e Moqaffa' (t. 143 h. / 760 m.) ... 284
Mohammad Zakariyā-ye Rāzi (251-313 h. / 865-925 m.) ... 285
Abunasr-e Fārābi (260-339 h. / 873-950 m.) ... 286

Rudaki (f. 329 h. / 949 m.) 287
Ferdowsi-ye Tusi (329-411 h.q. / 940-1020 m.) 289
Amir Onsorolmaāli Keykāvus....290
Abureyhān-e Biruni (362-440 h. / 973-1048 m.)....291
Abuali Sinā (370-428 h. / 981-1036 m.)....293
Seyyed Esmāil-e Jorjāni (424-521 h. / 1032-1127 m.) 294
Nāser Xosrow (394-481 h. / 1003-1088 m.) 295
Xayyām (430-517 h. / 1038-1123 m.) 296
Rābee....297
Hallāj (245-309 h. / 858-921 m.) 298
Bāyazid-e Bastāmi (f. 261 yā 264 h. / 874 yā 877 m.)....299
Abusaid-e Abolxyer (357-440 h. / 769-1048 m.) 301
Abolfazl-e Beyhaqi (385-470 h. / 955-1077 m.) 302
Emām Mohammad-e Qazzāli (450-505 h. / 1058-1111 m.) 303
Abolmaāli Nasrollāh-e Monši (f. beyn-e sālhā-ye 555-583 h. / 1160-1187 m.) 304
Bozorgān-e dāneš, andiše-vo adab (2) 306
Šeyx-e Ešrāq Šahābeddin-e Sohrevardi (549-587 h. / 1154-1191 m.)....306
Sanāi 307
Attār-e Neyšāburi (540-618 h. / 1145-1221 m.) 308
Xāqāni-ye Šervāni (520-582 h. / 1126-1186 m.) 310
Nezāmi-ye Ganjavi (530-614 h. / 1135-1217 m.) 311
Mowlānā Jalāleddin Mohammad-e Balxi (604-672 h. / 1207 1273 m.) 312
Sa'di (600-691 h. / 1203-1291 m.)....313
Hāfez (f. 791 yā 792 h. / 1412 yā 1413 m.)....314
Obeyd-e Zākāni (f. 772 h. / 1370 m.)....315
Amir Ališir-e Navāi (844-906 h. / 1440-1500 m.) 317
Šeyx Bahāyi (952-1031 h. / 1546-1622 m.)....318
Mollā Sadrā (980-1050 h. / 1572-1640 m.) 319
Allāme Aliakbar-e Dehxodā (1297 h. – 1334 š. / 1880-1955 m.)....320
Melkoššoarā-ye Bahār (1266 h. - 1330 š. / 1882-1951 m.) 321
Parvin-e E'tesāmi (1285-1320 h. / 1907-1941 m.) 322
Sādeq-e Hedāyat (1281-1330 š. / 1902-1951 m.)....323
Nimā Yušij (1276-1338 š. / 1895-1959 m.)....324
Mohammad-e Moin (1297-1350 h. / 1918-1971 m.) 325
Manābe' 326
Farhang-e āmme....327
Bāvarhā-vo xorāfāt....327
Sa'd-o nahs 327

Fāl-o estexāre ... 328
Sardi-yo garmi-ye qazāhā ... 329
Cešmzaxm ... 329
Jenn-o pari ... 330
Div-o qul ... 332
Rasmhā-ye zendegi ... 333
Zāymān-o xatnesurān ... 333
Xāstgāri-yo aqdkonān dar Irān ... 334
Arusi ... 336
Garmābe ... 337
Golābgiri-yo araqiyāt ... 339
Marg-o sugvāri ... 339
Gāhšomāri-yo marāsem-e sālāne ... 340
Ayyām-e mazhabi ... 341
Jašnhā-ye irāni ... 343
Nowruz ... 343
Jašn-e golesorx ... 345
Jašn-e ābrizān ... 346
Jašn-e mehrgān ... 346
Jašn-e sade ... 347
Šab-e yaldā-vo jašnhā-ye deymāh ... 348
Cāhāršanbesuri-yo jašnhā-ye esfanmāh ... 349
Bāzi, varzeš-o namāyeš ... 350
Bāzi-yo varzeš ... 350
Bāzihā-ye kudakāne ... 350
Lili-lili ... 351
Atal-mata- tutule ... 351
Ussā beduš ... 351
Hamumak murce dāre ... 351
Gorg-o galle ... 351
Amu zanjirbāf ... 352
Āftāb-mahtāb ... 352
Alak-dolak ... 352
Zurxāne ... 353
Cowgān ... 355
Namāyeš-o sargarmi ... 355
Siyāhbāzi ... 356
Šabihxāni ... 357

Mir-e nowruzi 358
Naqqārexāne 358
Naqqāli 359
Manābe' 361
Bargozidegān-e afsāne 361
Kiyumars 362
Tahmures 363
Jamšid-e Jam 363
Zahhāk 364
Kāve-ye Āhangar 365
Garšāsb 365
Zāl-e Zar 366
Rostam-e Dastān 367
Afrāsiyāb 368
Keykāvus 368
Siyāvoš 369
Keyxosrow 370
Sohrāb 370
Esfandyār 371
Soleymān 371
Zolqarneyn 372
Eskandar 373
Xezr 373
Šahrzād 374
Puriyā-ye Vali 375
Qolāmrezā Taxti 376
Manābe' 376
Honar-o honarmandān 376
Musiqi 378
Qamarolmoluk-e Vaziri 380
Sāzhā 381
Kamānce 381
Santur 381
Tār 381
Ney 382
Qānun 382
Radif-o dastgāh-e musiqi-ye irāni 382
Naqqāši 383

Naqqāši-ye irāni piš az Eslām 383
Naqqāši dar Irān pas az Eslām 384
Kamāleddin Behzād 385
Rezā Abbāsi (f. 1044 h. / 1634 m.) 386
Kamālolmolk 386
Xošnevisi 387
Alirezā Abbāsi-ye Tabrizi 389
Me'māri 389
Sinamā 391
Sanāye-e dasti 391
Qālibāfi 392
Qalamzani 392
Minākāri 393
Monabbatkāri 393
Xātamsāzi 394
Sofālgari 394
Kāšikāri 394
Qalamkār 395
Manābe' 396

PIŠGOFTĀR

Ba'z-i melal-e āsiyāyi hastand, ke kešvar-ešān be ellat-e afzāyeš-e jam'iyat yā nadāštan-e manābe-e kešāvarzi-yo ma'dani-ye kāfi dar tul-e tārix, yā dastekam dar tey-e qorun-e axir, hamvāre mohājerxiz-o "sāderkonande-ye mohājerān" be šekl-e goruhhā-ye anbuh bude-and. Mardom-e Hend, be sarzaminhā-ye qarb-o šarq-e xiš, az Afqānestān gerefte tā sarāsar-e qārre-ye Āfriqā, va tamām-e kešvarhā-ye Āsiyā-ye jonub-e šarqi, mohājer ferestāde-and. Tamām-e kešvarhā-ye Arab-e havāli-ye Xalij-e Fārs-o Arabestān-e Soudi-yo kešvarhā-ye naftxiz-e Āfriqā-ye Šomāli por az kārgarān-e pākestāni-st, ke be sowdā-ye yāftan-e darāmad-i moxtasar ke betavān bā ān šekam-e kudakān-e moteadded rā sir kard, be zendegi dar qorbat tan dar dāde-and. Kešvarhā-ye Cin, Filipin, Viyetnām, Kāmboj-o Tāyland-o Kore niz hamin hāl rā dārand. Dar haqiqat avāmel-i bumi-yo rišedār dar in kešvarhā mowjeb-e ijād-e mowj-i dāem az mohājerān mišavad.

Ingune aqvām (va niz qowm-e Yahud be elal-i kāmelan motefāvet) sābeqe-ye tulāni-yo gāh yeki-do-hezārsāle dar mohājerat dārand-o be ellat-e in sābeqe rāhorasm-e pā gereftan dar kešvar-e mizbān-o "jā oftādan" dar ān rā nik midānand. Dar besyār-i az šahrhā-ye Eyālāt-e Mottahed-e Āmrikā yek mahalle-vo gāh-i yek "šahr-e ciniyān" hast ke gu-yā bozorgtarin-o porsābeqetarin-e ānhā "šahr-e cin" dar Sānferānsisko bāšad.

Ammā kešvar-e mā dar tul-e tārix kamtar sābeqe-ye mohājerathā-ye dastejam'i dāšte-ast-o avāmel-i mānand-e enfejār-e jam'iyat (ke emruz dard-e tāze-i bar dardhā-ye jāmee-ye irāni afzude) va kambud-e manābe-e ma'dani yā kešāvarzi mowjeb-e ān nemišode-ast, ke jamāat-i tark-e vatan-e xod guyand-o dar qorbat soknā gozinand. Az hamin ruy mohājerathā-ye dastejam'i angoštšomār-ast-o šegeft-ā ke tamām-e ānhā mowjeb-i dini yā mazhabi dāšte-ast. Pas az oftādan-e Irān be dast-e jangjuyān-e mosalmān-o soqut-e Šāhanšāhi-ye Irān dar sāl-e 653-ye milādi goruh-i az zartoštiyān az qabul-e Eslām emtenā' varzidand-o az sarzamin-e pedarān-e xod mohājerat kardand. Ettelāāt-i ke az ānān dar dowrān-e miyān-e sāl-e 652-vo sāl-e 785, ke sāl-e vorud-ešān be Hend-ast, dar dast dārim, besyār moxtasar-o bar asās-e qesse-i-st be nām-e Qesse-ye Sanjān (1600 m.) va qesse-ye zartoštiyān-e Hendustān (avāxer-e qarn-e hejdahom). Bar tebq-e in madārek noxostin daste-ye zartoštiyān az Xorāsān be jonub-e Irān raftand-o dar sāl-e 751 m. be jazire-ye Hormoz residand-o az ānjā be Div dar kenār-e Xalij-e Kambi-yo sepas dar sāl-e 766 be taraf-e jonub be sāhel-e Kāthyāvār-o pas az 19 sāl eqāmat dar ānjā safar-e xod rā be su-ye jonub edāme dādand-o dar sāl-e 785 be Sanjān residand-o ātaš-e moqaddas rā dar ānjā mostaqar kardand. Dar Sanjān goruhhā-ye digar-i az āvāregān zartošti be išān peyvastand-o jāmee-ye porrownaq-i taškil šod.

Mohājerat-e bozorg-e dovvom dar asr-e Safaviyān-o dar dowrān-e esteqrār-o rasmiyat yāftan-e tašayyo' dar Irān ruy dād. In mohājerat besyār vasi-o pordāmane bud-o bištar-e mohājerān az tabaqāt-e momtāz-e ejtemā', šāerān, honarmandān az goruhhā-ye moxtalef, dowlatmardān-o siyāsatmadārān, sardārān-o sepāhiyān-o xolāse kasān-i budand, ke šāyestegihā-ye išān dar kešvar-e mizbān (Hend) va dar darbār-e pādšāhān-o dastgāh-e amirān-o farmānravāyān-e ān sāmān xaridār-e besyār dāšt. Golcin-e Maāni dar Kārvān-e Hend guyad:

. . . Az āqāz-e ahd-e Šāh Esmāil-e Avval (907 h.q.) tā pāyān-e kār-e Šāh Soltān Hoseyn-e safavi (1135 h.q.) ya'ni dar tul-e moddat-i nazdik-e do qarn-o nim haftsad-o cehel-o panj tarjome tavāneste-am barā-ye Kārvān-e Hend farāham āvaram . . .

Vey be extesār-e tamām-o az sar-e basirat dar bāb-e elal-e mohājerat-e in goruh conin nevešte-ast:

Raftan-e in goruh be šebheqārre aam az Dakan-e Salāse (Ahmadnegar, Golkande, Bijāpur) va Hend-e Moqol (qalamrov-e Teymuriyān) va noqāt-e digar con Kešmir . . . va Send . . . na az bitavajjohi-ye šāhān-e safavi be še'r-o šāeri bude, balke elal-o jahāt-e digar-i dāšte-ast, az qabil-e: xoruj-e Šāh Esmāil-e Avval, saxtgirihā-ye mazhabi-ye Šāh Tahmāsb, fotur-e arbāb-e manāseb dar zamān-e Šāh Esmāil-e Sāni-yo qatleām-e šāhzādegān ke moravvej-e še'r-o morabbi-ye šāerān budand, fetnehā-ye peyāpey-e Ozbakān, hojum-e asāker-e Rum be dafaāt, da'vat-e šāhān-e Hend az išān, hamrāhi-ye safirān-e Irān, ranješ-o nāxorsandi, goriz

az tohmat-e badmazhabi, qal'oqam'-e sarān-e tāyefe-ye xod dar ahd-e Šāh Abbās-e Avval (Lor, Torkamān, Takalu, Afšār) āzordegi az xišān yā hamšahriyān, darviši-yo qalandari, peyvastan be āšnāyān-o bastegān-e xod ke dar ān sāmān maqām-o mansab-i dāštand, sefārat, tejārat, siyāhat, ayyāši-yo xošgozarāni, nāsāzgāri-ye ruzgār, peydā kardan-e kār, rāh yāftan be darbār. Gozašte az inhā mardom-e Hend, bexosus ānān ke bā irāniyān ettehād-e mazhab-o ešterāk-e zabān dāštand, išān rā arj minahādand.

(Kārvān-e Hend, jeld-e noxost, moqaddame, safahāt-e cāhār-o panj)

Sevvomin mohājerat-e gostarde-vo farāxdāman-e irāniyān, az sāl-e 1358-e hejri-ye šamsi (1979-e milādi) be ba'd, pas az voqu-e enqelāb-i ke be "Enqelāb-e Eslāmi" šohrat yāft, ettefāq oftād-o goruhhā-ye anbuh-e irāniyān, bištar az farhixtegān-o afrād-e barjeste-ye tabaqe motevasset, pezeškān, mohandesān, modirān, dowlatmardān-o sāhebān-e mašāqel-i ke taxassos yāftan dar ānhā mostalzem-e tahsilāt-e dānešgāhi bud, az kešvar birun āmadand-o dar Āmrikā-ye Šomāli-yo kešvarhā-ye orupāyi, xāsse Orupā-ye Qarbi-yo Ostorāliyā sokunat gozidand. Aksariyat-e qaribbeettefāq-e in mohājerān sābeqe-ye zist-e derāzmoddat dar kešvar-i digar rā nadāštand. Alāve bar in, ānān bā xānevāde-ye xod, zan-o farzandān (ke gāh-i kudakān-e xordsāl-o gāh nowjavānān budand) be qorbat ruy āvardand-o tabii bud, ke hamvāre ru-ye del rā be su-ye vatan dāštand-o besyār-i az ānān montazer budand, tā dar moddat-i kutāh ātaš-e eltehāb-e Enqelāb-e Eslāmi-yo tabotāb-e enqelābiyān foru nešinad-o ānān be mihan-e xod bāz gardand. Ammā avāmel-e gunāgun-o mohemtarin-e ān gozašt-e zamān-i nesbatan derāz-o pāyegozāri-ye zendegāni-i tāze dar kešvar-e mizbān-o ferestādan-e farzandān-e xod be tahsil dar madāres-e ān, mowjeb šod, ke xāhnāxāh azm-e rahil-e ānān be eqāmat badal šavad.

Besyār-i az in mohājerān, xāsse ānān ke bā farhang-e gerānmāye-ye Irān āšnāyi-ye bištar-i dāštand, nemixāstand farzandān-ešān āmrikāyi-yo orupāyi bār āyand-o hic asar-i az tamaddon-o farhang-e kohansāl-e mihan-e bāstāni bā išān bāqi namānd. Az in gozašte, tamāshā-ye gunāgun, raftoāmad-o didār-e xišāvandān-e moqim Irān, va ehyānan safarhā-ye kutāh be xāk-e vatan mowjeb mišod, ke nowjavānān-o javānān-e bārāmade dar kešvarhā-ye bigāne az in ke be zabān-e hammihanān-e xiš soxan nemitavānand goft-o bā javānān-e hamsennosāl-e xod be āsāni nemitavānand jušid, delāzorde bāšand.

Afzun bar in, irāniyān-e mohājer molāheze mikardand ke besyār-i az goruhhā-ye mohājer-e digar kamābiš besyār-i az vižegihā-ye qowmi-ye xod rā, dastekam dar dowrān-i nesbatan tulāni pas az mohājerat, hefz karde-and, zabān-e mādari-ye xod rā yeksare az yād naborde-and-o farhang-o sonnathā-ye melli rā be surat-e mādde-i barā-ye peyvastan-e afrād-e parākande-ye hamkiš-o hamnežād-o hamvatan-e xod mowred-e estefāde qarār dāde-and. Mardom-e Irān niz yek-i az in goruhhā-ye aqalliyat hastand-o barā-ye zendegi dar kešvar-i digar hamān rāh-i rā dar piš dārand, ke sāliyān-e derāz-ast, goruhhā-ye mohājer, ke ruzberuz ham bar te'dād-e išān dar sarāsar-e jahān afzude mišavad, ān rā peymude-and-o mipeymāyand.

Yek-i az osul-e asāsi ke mowjeb behzisti-yo towfiq-e ruzafzun-o davām-e hambastegi-ye aqvām-e mohājer šode, ān-ast, ke išān farzandān-e xod rā be hefz-e sonnathā-vo ādāb-o rosum-o farhang-e melli tašviq konand-o dar ra's-e hame-ye ānhā zabān-e xod rā bed-išān biyāmuzand-o ānhā rā az sābeqe-ye tārixi-yo farhangi-ye qowm xod-e āgāh konand-o tasvir-i harcand nimrang az vaz'-e joqrāfiyāyi-yo eqlimi-yo ejtemāi-ye kešvar-e asli-ye xiš dar extiyār-e ānān begozārand.

Vaqt-i kas-i dar kešvar-e xod zist mikonad, niyāz-e mobram be dāštan-e ingune ettelāāt barā-ye u mahsus nist, ce harjā rā ke xāst, miravad-o mibinad-o harkas rā ke xāst – agar az gozaštegān-ast – az ru-ye manābe-i ke fozun-o farāvān dar dastres-e u-st, mixānd-o mišenāsad. Az in gozašte, tahsil-e dabestāni-yo dabirestāni niz xod ettelāāt-i qābelemolāheze az in dast dar extiyār-e vey qarār midehad. Ammā dar kešvar-e bigāne conin nist. Zabān, zabān-i digar-ast. Dar madāres az farhang-i digar, farhang-e kešvar-e mizbān, soxan dar miyān-ast-o agar u nakušad tā be jedd-e tamām dar eyn-e farā gereftan-e mabāhes-e darsi-yo farhangi-ye kešvar-e mizbān az farhang-e xod bixabar namānd, dar mohit-i ke u rā farā gerefte-ast, mostaqreq xāhad šod-o az

kešvar-i ke hezārān farsang durtar az mahall-e zendegi-ye u-st, va ānce dar ān sāmān migozarad, bixabar xāhad mānd.

Bonyād-e Motāleāt-e Irān, barā-ye bar āvardan-e hamin niyāz sālhā bud, ke ta'lif-o entešār-e ketāb-i rā dar nazar dāšt, ke dar ān tamām-e ettelāāt-i ke javānān-e irāni-ye moqim-e xārej az kešvar rā dar bāyest-ast, farāham āmade bāšad. Dānešnāme-i ke aknun piš-e ru-ye šomā-st, zāde-ye ejrā-ye hamān fekr-o hamān nazar-ast, ke bā xošvaqti-yo sarafrāzi be irāniyān-e alāqemand arze mišavad.

Dar Irān ketābhā-ye moteadded-o gunāgun, mofassal yā moxtasar, moštamel bar ettelāāt-e daqiq-o mo'tabar yā matāleb-e afvāhi-yo šāyeemānand, entešār yāfte, hattā sālhā piš ketāb-i qatur bā nām-i nazdik be nām hamin ketāb zir-e onvān-e "Dāyertolmaāref-e Sarzamin-o Mardom-e Irān" dar Tehrān montašer šode-ast (1360). Ammā moallef-e dānešnāme-ye hāzer matāleb rā bā deqqat-o vasvās-e harce tamāmtar, az ru-ye madārek-o ma'xaz-e rasmi-yo mo'tabar farāham āvarde-vo barā-ye virāstāri-yo bāznegari be goruh-i az kāršenāsān-e haryek az reštehā-yi ke ciz-i az ān dar in ketāb āmade, seporde-ast. Matāleb-e ketāb be zabān-i sāde, rowšan-o dur az ebhām-o picidegihā-ye nāši az molāhezāt-e dānešmandāne-vo arbāb-e taxassos be xānande arze šode-ast, tā haryek az irāniyān, ke be towr-e tabii namāyande-ye vižegihā-ye qowmi-yo melli-ye xod dar kešvarhā-ye digar-e jahān hastand, pāsoxhā-yi harcand kutāh-o ejmāli, barā-ye soālhā-yi ke momken-ast dustān-o hamkārān-e qeyreirāni-ye ānhā az išān bekonand, dar extiyār dāšte bāšand-o xod niz – harcand be ejmāl – bedānand ke pedarān-ešān cegune-vo dar kojā miziste-vo xod-e išān az kojā āmade-and-o farzandān-e ce qowm-i hastand.

Mohammad Jafar Mahjoub

MOQADDAME-YE MOALLEF

Be nām-e Xodāvand-e jān-o xerad

Del-e mā ešq rā nemiāfarinad, ān rā miparvarad. Ešq az žarfnā-ye āšnāyi mijušad-o be yāri-ye ān-ast, ke dānāyi mibālad-o zendegi ma'nā-yi delpazir miyābad. Sarzamin-e Irān ke ruzgār-i gowhar-e šabcerāq-e ruzgārān bud, inak peyvaste cešmberāh-e farzandān-e xiš-ast, tā dar har guše-ye jahān ke parākande-and, bā u conān ke bude-ast, āšnā bāšand, be zabān-e u soxan beguyand-o az del-e u xāterāt-e talx-o širin rā bejuyand, tā in mām-e gerāmi niz betavānad tajrobe-ye qarnhā jonbeš-o puyandegi-ye gozaštegān rā be onvān-e mirās-i gerānbahā bar farzandān-e xiš arze dārad. Natanhā barā-ye ān ke u rā dust bedārand-o be sarzamin-e niyākān-e xiš vābaste bāšand, balke bištar az ān ru ke sarmāyehā-ye hasti-ye ensāni-ye xiš rā bā hamān tarāvat-o tāzegi, ke az sarcešme-ye zabān-o farhang-e mardom-e in sāmān mijušad, becešand-o bā sarbolandi-yo sarafrāzi-ye tamām dar yāband, ke pišiniyān-e išān ce sahm-e bozorg-i dar sāxtemān-e farhangi-ye jahān dāšte-and. Va bāz ham na bed-ān ma'nā ke be xodsetāyi-yo qorur gereftār āyand, balke tā bedānand ke farzandān-e mardom-i conān šāyeste, barā-ye ma'nā baxšidan be zendegi dar sarāsar-e in jahān-e pahnāvar, ce bār-e bozorg-i az vazife-ye ensāni bar duš dārand.

Ārezu-ye hame-ye pedarān-o mādarān-e irāni, ānān ke be vālāyi-ye mirās-e kohan-e xod āšnāyi dārand, ān-ast, ke farzandān-e xod rā hamcon niyākān mardom-i šāyeste-vo dānā-vo portalāš bebinand. Mardom-i ke az mirās-e ma'navi-ye gozašte, bazrhā-ye dāneš-o mardomdusti rā dar jahān miparākanand-o mikušand, tā dar šokufā kardan-e ān bozorgihā-vo āzādandišihā, ke qarnhā-vo hezārehā dar sarzamin-e mā sābeqe dāšte-ast, kāmravā šavand.

In majmue be in omid farāham āmade, ke az janbehā-ye moxtalef-e tamaddon-o farhang-e irāni dar tul-e hezārān sāl tārix-e gozašte, tasvir-i kolli piš-e ru-ye javānān-e āšnā-ye emruz-o āšeqān-e fardā-ye Irān begozārad. In kār harcand gonjāndan-e daryā dar kuze-ast, ammā dar kutāhtarin zamān-o be sādetarin zabān, be farzandān-e Irān forsat midehad, tā bā gušehā-yi az tārix-o joqrāfiyā-ye in sarzamin-o dāneš-o falsafe, honar-o san'at, ādāb-o rosum-o afkār-o aqāyed-e mardom-e ān āšnā šavand.

Matāleb-e in ketāb cekide-ye neveštehā-ye pažuhešgarān-o dānešmandān dar bāb-e farhang-o tārix-e Irān-ast. Hazf-e besyār-i nokāt-o gonjāndan-e xolāse-ye matāleb dar yeki-do safhe, be in manzur surat gerefte, ke bā deqqat-o howsele-ye xānandegān-e in ruzgār motenāseb bāšad; bā howsele-ye ānān-i ke az lahzehā-ye kutāh-o forsathā-ye andak niz barā-ye motālee bahre mijuyand.

Ānce dar in majmue gerd āmade, mitavānad tā cand barābar-e hajm-e fe'li-ye xod afzāyeš yābad. Az su-ye digar, momken-ast, hezārān nokte-vo ruydād-o makān-o šaxsiyat-e tārixi-ye digar niz be zehn-e xānande beresad, ke dar in dānešnāme ešāre-i be ānhā našode-ast. Be har hāl hameciz rā hamegān dānand-o in majmue niz mitavānad bā nazar-e hamegān be surat-i dar āyad, ke harce bištar-o behtar pāsoxgu-ye niyāz be šenāxtan-e tārix-o farhang-e sarzamin-e mā, Irān, bāšad.

Az hamin ru-st, ke bā eštiyāq-e tamām cešmberāh-e in rāhnamāyihā hastim-o eslāh-e hame-ye laqzešhā rā az su-ye ānhā ke behtar-o bištar midānand-o mibinand, be dide-ye mennat pazirāi-yim.

JOQRĀFIYĀ

Irān be ma'ni-ye sarzamin-e qowm-e Āryā-st. Āryāyiyān aqvām-e sefidpust-i budand, ke hodud-e se hezār sāl piš az milād-e Masih az sarzamin-e asli-ye xod be Āsiyā-ye Markazi mohājerat kardand-o tey-e hezār-o pānsad sāl andak-andak az ānjā be su-ye qarb-o jonub gostareš yāftand. Daste-i az ānān dar darre-ye rud-e Send-o baxš-i az Hendustān jāy gereftand-o goruh-i digar bā gozaštan az kuhhā-ye Qafqāz rāh-e xud rā tā Orupā edāme dādand. Dar in miyān, tavāyef-i az Āryāyiyān niz az gozargāhhā-yi dar dosu-ye Daryā-ye Xazar be sarzaminhā-ye jonubi rāh jostand-o dar pahne-ye Irān sokunat gozidand.

Piš az Āryāyiyān dar navāhi-ye qarb-o jonub-e qarb-e Irān-e konuni mardom-i motemadden mizistand, ke barx-i āsār-e bāstāni az išān be dast āmade-ast. Ammā mohājerin-e āryāyi tavānestand tamaddon-o farhang-e bumiyān rā jazb konand-o be qodrat-i bozorg-o yekpārce tabdil šavand. Azānpas jāygāh-e Āryāyiyān "Irān" xānde šod.

Nām-e Irān dar dowrehā-ye moxtalef-e tārix andak taqyirhā-yi karde-ast. Sāsāniyān be ān "Irānšahr" migoftand. orupāyiyān niz be taqlid az neveštehā-ye yunāni, ke bištar marbut be zamān-e Haxāmanešiyān-ast, Irān rā Pers (*Perse*) yā Peršiyā (*Persia*) mināmidand, ke nām-e baxš-i az Irān, ya'ni Fārs-ast. Ammā az sāl-e 1935 be darxāst-e dowlat-e vaqt, nām-e kešvar dar neveštehā, mokātebāt va dar asnād-e beynolmelali hamejā Irān zekr šode-ast.

FALĀT-E IRĀN

Falāt (Najd)-e Irān-e Bozorg sarzamin-e vasi-i be masāhat-e hodud-e do milyun-o šešsad hezār kilumetr-e morabba' dar Āsiyā-ye jonub-e qarbi-st. In falāt beyn-e rudhā-ye Jeyhun (Āmudaryā) dar šomāl-e šarqi, Kurā dar šomāl-e qarbi, Send dar jonub-e šarqi-yo Dejle dar jonub-e qarbi qarār dārad. Falāt-e Pāmir dar mašreq, Falāt-e Armanestān-o Āsiyā-ye Saqir (Torkiye) va dašt-e Beynonnahreyn (sarzamin-e miyān-e do rud-e Dejle-vo Forāt) dar maqreb, Kuhhā-ye Qafqāz-o Daryā-ye Xezar-o jolge-ye Farārud yā Māvarāonnahr (sarzaminhā-ye miyān-e rud-e Jeyhun-o Seyhun yā Sirdaryā) dar šomāl-o šomāl-e šarq-o Xalij-e Fārs-o Daryā-ye Ommān dar jonub, mahdude-ye tabii-ye Falāt-e Irān rā mošaxxas mikonad. Irān emruz bā masāhat-i nazdik be yek milyun-o šešsad-o cehel-o hašt hezār kilumetr-e morabba' baxš-i az in falāt-ast.

Sartāsar-e šomāl-e Falāt-e Irān rā reštekuhhā-ye Alborz farā gerefte-ast, ke az Ārārāt, dar kuhhā-ye Qafqāz dar qarb-e Irān, tā Hendokeš dar šomāl-e Afqānestān-o az ānjā tā Hendustān edāme dārad. In divār-e tabii sadd-i-st, ke joz dar do noqte rāh-e vorud be dāxel-e Najd-e Irān rā mibandad. Yek-i az in do šekāf-e tabii dar nāhiye-ye kuhestāni-ye Qur-o dar masir-e rud-e Jeyhun qarār dārad, jā-yi ke šahr-e bozorg-o tārixi-ye Balx nazdik-e ān sāxte šode-ast. Dar nime-ye hezāre-ye dovvom-e piš az milād-e Masih šāxe-i az aqvām-e āryāyi az in rāh be Najd-e Irān rexne kardand-o dar darrehā-ye hāselxiz-e sarzamin-i ke Xorāsān-e Bozorg nāmide mišavad, sokunat gozidand. Šekāf-e digar dar qarb-e Daryā-ye Xazar vāqe' šode-ast, jā-yi ke reštekuhhā-ye Alborz dar Āzarbāyjān be kuhhā-ye Zāgros nazdik mišavad. Reštekuhhā-ye Zāgros az šomāl-e qarbi be jonub-e šarqi dar masir-e savāhel-e Xalij-e Fārs-o Daryā-ye Ommān be surat-e cinxordegihā-ye movāzi qarārgerefte-ast. Darrehā-ye in qesmat, ke dar ba'zi noqāt hodud-e 100 kilumetr derāzā-vo 10 tā 20 kilumetr pahnā dārad, az cerāgāhhā-ye sarsabz-o deraxtān-e jangali-ye kohan pušide šode-ast. Garmā-ye tābestān dar in darrehā mardom-e mantaqe rā, ke be galledāri-yo parvareš-e asb ešteqāl dārand, nācār mikonad, ke be navāhi-ye kuhestāni-yi xonak kuc konand. Bed-in tartib, tabiat baxš-e bozorg-i az mardom-e in navāhi rā be cādornešini nāgozir karde-ast. Dar qesmat-e markazi-ye Zāgros, ke Lorestān-e konuni dar ān qarār dārad, aqvām-e Kāsi dar hezāre-ye dovvom-e piš az milād be Bābel dar dašt-e Beynonnahreyn hamle bordand-o biš az panj qarn bar ān hokumat kardand.

Āzarbāyjān, ke dar zāvie-ye do reštekuhhā-ye Alborz-o Zāgros qarār gerefte, mantaqe-i-st hāselxiz-o porjam'iyat va be vāsete-ye mowqeiyat-e tabii-yo vojud-e boridegihā-ye moteadded dar navāhi-ye šomāl-o šomāl-e qarbi-yo šarqi-ye ān, mahall-e raftoāmad-e besyār bude-ast. Az tariq-e in jāddehā noxostin

mohājerān-e āryāyi be Irān vāred šodand-o be tadrij be taškil-e pādšāhihā-ye moqtader-e Mād-o haxāmaneši va ijād-e farhang-i puyā-vo māndegār towfiq yāftand.

Ammā dar tul-e tārix, az in do gozargāh-e mohem, yek-i dar Xorāsān-e Bozorg-o digari dar Āzarbāyjān, aqvām-e mohājem-e besyār niz be Irān hamle āvarde-vo mowjeb-e koštār-o virāni-yo boruz-e badbaxtihā-ye bozorg šode-and. In gozargāhhā az nazar-e dādosetad miyān-e Cin-o savāhel-e Meditarāne niz dārā-ye ahammiyat bude-ast. Do jādde-ye mohemm-e bāzargāni ke sarzaminhā-ye šarq-o qarb-e jahān-e motemadden-e gozašte rā be yekdigar mipeyvast, az in rāhhā migozašt.

Āmel-e digar-i ke jāygāh-e Falāt-e Irān rā dar tārix-e jahān barjeste mikonad, vojud-e aqvām-e biyābāngard-e nimevahši-st, ke peyvaste az Āsiyā-ye Markazi be su-ye kešvarhā-ye pišrafte-vo servatmand dar harekat budand. Jelowgiri az nofuz-o tasallot-e in aqvām yek-i az mohemtarin hadafhā-ye nezāmi-yo defāi-ye kešvarhā-ye motemadden-o moqtader-e jahān-e bāstān bud. Az in ru, bā darbandhā-ye azim-e āhanin az in do šekāf dar zereh-e tabii-ye Falāt-e Irān šaboruz pāsdāri mišod. Dar zamān-e šāhanšāhi-ye Sāsāniyān, Emperāturi-ye moqtader-e Rum sālāne mabāleq-i hengoft barā-ye negahdāri-ye in do darband mipardāxt.

Pas az hamle-ye A'rāb-o dar ham rixtan-e asās-e gozašte tavāyef-e Āsiyā-ye Markazi be tadrij be darun-e Irān rāh jostand. Hamle-ye virāngar-o xunbār-e Moqol-o Teymur be Irān, va piš az ān pišravi-ye Hunhā-vo Ātilā dar Orupā, dar qarnhā-ye cāhārom-o panjom-e milādi, tahaqqoq-e kābus-e harāsnāk-i bud, ke sadhā sāl xāb-e šāhanšāhān-o emperāturān-e Irān-o Rum rā miāšoft.

Dar nāhiye-ye qarb-o jonub-e qarbi-ye Falāt-e Irān niz mantaqe-ye āsibpazir-e Kermānšāhān-o dašt-e Xuzestān vāqe' šode, ke besyār-i az hamlehā-ye mohem be Irān az ānjā surat gerefte-ast. Hamle-ye Eskandar, Hamle-ye A'rāb, jangogorizhā-ye tulāni-ye sepāhiyān-e Osmāni-yo vorud-e qovā-ye bigāne be Irān dar Janghā-ye Beynolmelal-e Avval-o Dovvom, az in gozargāh bude-ast. In barxordhā, har bār be now-i, nezām-e ejtemāi-yo siyāsi-yo osul-e e'teqādi-yo farhang-e mardom-e Irān rā dastxoš-e degargunihā-ye asāsi kard. In mantaqe dar dādosetad-e elmi-yo farhangi-yo bāzargāni-ye Irān bā jahān-e motemadden niz sahm-e bozorg-i dāšte-ast.

Zel'-e sevvom-e Najd-e Irān rā kuhhā-ye nāhiye-ye Mokrān mipušānd, ke az rāh-e Bandar'abbās, va jādde-i ke az Balucestān be taraf-e mašreq tā Koveyte dar Pākestān miravad, bā xārej ertebāt dārad. Eyālat-e Sistān bā mowqeiyat-e viže-ye xod dar in mantaqe qarār gerefte-ast. In sarzamin dar Avestā Zarank yā Zarankā nāmide šode, ammā moqāren-e hokumat-e Mādhā, Sakāhā ke az aqvām-ye āryāyi budand, dar in sarzamin jā gereftand-o nām-e xod rā be ān dādand. Sakestān, Sajestān yā Sistān az kānunhā-ye bozorg-e farhangi-ye Irān-e bāstān-ast. Šāhnāme, hamāse-ye melli-ye Irān, soxan az dāstānhā-ye pahlevānān-e in sarzamin gofte-vo Zartošt, payāmbar-e nur-o rāsti, ketāb-e xod, Avestā, rā be zabān-e mardom-e in nāhiye āvarde-ast. Sistān az dirbāz rāh-e mobādelehā-ye bāzargāni-yo farhangi-ye gostarde-i bā Hend-o gozargāh-e kešvargošāyān-o mājarājuyān-e besyār bude-ast.

Baxš-e markazi-ye Najd-e Irān sarzamin-i xošk-o biāboalaf-ast, ke dar šomāl-e ān Dašt-e Kavir bā jolgehā-yi bātlāqi-yo namakzār qarār dārad. Dar barx-i az baxšhā-ye Dašt-e Kavir ke namak-e kamtar-i dārad, emkān-e zendegi-ye mahdud padid āmade-ast. Ammā baxš-e jonubi-ye mantaqe, ke Kavir-e Lut xānde mišavad, be towr-e kolli az zendegi tohi-st-o kamtar kas-i jor'at-e gozaštan az ān rā be xod dāde-ast. Bed-in tartib, Falāt-e Irān-e Bozorg seguše-i-st, ke ra's-e ān dar nāhiye-ye Āzarbāyjān qarār dārad-o qāede-ye ān xatt-i farzi-st, ke sarcešme-ye rud-e Jeyhun rā be rudxāne-ye Send-o Daryā-ye Ommān emtedād midehad. In pahne-ye vasi' az nazar-e mowqeiyat-e joqrāfiyāyi cāhārrāh-e barxord-e aqvām-o melal-e gunāgun bude-vo in xod dar tārix-o farhang-e mardom-e in marzobum ta'sir-i amiq-o hamejānebe barjāy gozāšte-ast.

MOWQEIYAT-O VOS'AT

Sarzamin-e Irān bā masāhat-i hodud-e yek milyun-o šešsad-o cehel-o hašt hezār kilumetr-e morabba' dar nime-ye jonubi-ye mantaqe-ye mo'tadele-ye šomāli dar qārre-ye Āsiyā, beyn-e madārhā-ye 25/3-vo 39/47-e

šomāli va 44/5 tā 63/18-e šarqi az nesfonnahār-e *Greenwich* vāqe' šode-ast. Jonubitarin noqte-ye Irān bandar-e Gavāter dar karāne-ye šomāli-ye Daryā-ye Ommān-o šomālitarin noqte-ye ān dāmane-ye kuhhā-ye Ārārāt-ast. Dar šarqitarin noqte-ye Irān Kuhak dar marz-e Pākestān-o dar qarbitarin-e ān Bāzargān dar marz-e Torkiye qarār dārad. Irān dar moqāyese bā kešvarhā-yi mānand-e Rusiye, Eyālāt-e Mottahed-e Āmrikā, Berezil, Kānādā, Ostorāliyā-vo Hendustān sarzamin-i kucak-ast. Ammā dar barābar-e kešvarhā-ye Orupā-ye Qarbi-yo Šarqi va kenāre-ye šarqi-ye Meditarāne kešvar-i bozorg be šomār miravad.

Irān dar mantaqe-ye Xāvarmiyāne vāqe' šode-ast. In mantaqe dar jahān emruz vājed-ye ahammiyat-e siyāsi, nezāmi va eqtesādi-ye xāss-ast, zirā natanhā miyān-ye se qārre-ye Āsiyā, Orupā-vo Āfriqā qarār dārad balke bozorgtarin dārande-vo towlidkonande-ye naft dar jahān-ast. Rāhhā-ye omde-ye ābi-ye in mantaqe yek-i daryā-ye sorx (Bahr-e Ahmar)-ast, ke Daryā-ye Meditarāne rā be Oqyānus-e Hend marbut mikonad, va digar-i Tange-ye Hormoz, miyān-e Xalij-e Fārs-o Daryā-ye Ommān, ke az ān rāh naftkešhā-ye bozorg naft-e mantaqe rā be Žāpon, Orupā-ye Qarbi, Āmrikā, va besyār-i kešvarhā-ye digar mibarand.

Der miyān-e kešvarhā-ye Xāvarmiyāne, Irān be sabab-e mowqeiyat-e joqrāfiyāyi, jam'iyat, maāden-o manābe-e tabii xod ahammiyat-e viže-i dāšte-vo niz, be onvān-e rāh-i barā-ye dastyābi be ābhā-ye garm-o rāhhā-ye bāzargāni, sāliyān-i derāz āmāj-e tahājom-e Rusiye-ye tezāri-yo Ettehād-e Jamāhir-e Šowravi-ye sābeq bude-ast.

MARZHĀ

Irān be sabab-e mowqeiyat-e joqrāfiyāyi-ye xod dar gozašte qāleban āmāj-e tāxtotāz-e hamsāyehā-ye xiš bude-ast. Dar in barxordhā Irān gāh bar aqvām-e mohājem piruz šode-vo vos'at yāfte-vo gāh maqlub-e ānhā šode-vo pāre-pāre gardide-ast. Noxostin farmānravāyi-ye yekpārce dar tārix-e Irān pādšāhi-ye Mādhā-st, ke šāmel-e Hamedān, Āzarbāyjān, Kordestān-o Kermānšāh-e fe'li bud. Dar zamān-e pādšāhi-ye Hovaxšatare (sade-ye šešom-e piš az milād) marzhā-ye Mād tā rudxāne-ye Hālis (Qezelirmāq) gostareš yāft-o az mašreq be Bāxtar (Balx)-o Jeyhun resid.

Haxāmanešiyān vasi'tarin šāhanšāhi-yo gostardetarin marzhā-ye tārixi-ye Irān rā padid āvardand. Qalamrov-e išān baxš-i bozorg az sarzaminhā-ye motemadden-e ān zamān rā dar bar migereft. Farmānravāyi-ye Haxāmanešiyān az Oqyānus-e Hend tā Daryā-ye Ože-vo az šomāl-e rudxāne-ye Seyhun tā Mesr dar Āfriqā gostareš dāšt. Bā Hamle-ye Eskandar, 334 piš az milād, Mesr az xāk-e Irān jada šod. Ammā bā taškil-e dowlat Aškāniyān degarbār Irān qodrat-o vos'at-e gozašte rā bāz yāft. Hodud-e qalamrov-e Aškāniyān rā nemitavān bā deqqat mošaxxas kard, zirā janghā-ye peydarpey mowjeb-e taqyir-e hamišegi-ye marzhā bud. Bā in hame, dar dowrān-e azemat-e Aškāniyān hodud-e Irān dar šomāl be rud Seyhun-o Daryā-ye Xazar tā kuhhā-ye Qafqāz, az mašreq be kuhhā-ye Hendokeš-o hodud-e Panjāb-o az jonub be Daryā-ye Ommān-o Xalij-e Fārs mireside-ast. Marz-e qarbi-ye Aškāniyān be sabab-e janghā-ye dāem bā Emperāturi-ye Rum peyvaste dar taqyir bud ammā kamobiš tā ān su-ye rud-e Forāt kešide mišod.

Sāsāniyān aqlab bā Emperāturi-ye Rum dar nabard budand-o peyvaste manāteq-i dar šomāl-e qarb-e kešvar beyn-e ānhā dastbedast migardid. Hodud-e qat'i-ye marzhā dar asr-e sāsani šāmel-e tamām-e Māvarāonnahr tā šomāl-e šarqi-ye Bāxtar (Balx) va Sistān-o Afqānestān-e emruz bud. Kuhhā-ye Soleymān-o Hendokeš dar in zamān marz-e Irān be šomār miraft. Dar jonub, Xalij-e Fārs-o Daryā-ye Ommān qarār dāšt. Dar šomāl, Armanestān-o Hire jozv-e Irān bud-o tamām-e Qafqāz-o Gorjestān-o Ārān dar darun-e marzhā-ye šāhanšāhi qarār dāšt.

Asnād-o madārek-e bedastāmade nešān midehad ke qalamrov-e Irān, dar zamān-e Sāsāniyān, dar ba'z-i navāhi-ye Hendustān, ya'ni darre-ye rud-e Send-o Panjāb, tā darvāze-ye Dehli-yo tā havāli-ye Bombai niz gostareš dāšte-ast. Dar zamān-e Šāpur-e Dovvom be ellat-e hojum-e aqvām-e biyābāngard-e šomāli mānand-e Hunhā in sarzaminhā az tasarrof-e Irān xārej gardid. Ammā bār-e digar Xosrow Anuširavān bā sarkub-e in aqvām tavānest vos'at-e Irān rā be hadd-e pišin beresānad.

Bā hamle-ye A'rāb-o soqut-e šāhanšāhi-ye Sāsāniyān-o taškil-e xelāfat, Irān digar az xod hokumat-e mostaqell-i nadāšt tā ān ke az āqāz-e qarn-e sevvom-e hejri (nohom-e milādi) be tadrij xelāfat-e Bani Abbās zaif šod-o hokumathā-ye irāni bā e'lām-e marzhā-ye mostaqell-e siyāsi dar Irān pā gereftand.

MARZHĀ-YE IRĀN PAS AZ ESLĀM

Noxostin hokumat-e mostaqell-e irāni pas az Eslām rā Saffāriyān taškil dādand, ke vos'at-e qalamrov-e ānān dar dowrān-e azemat-ešān az mašreq be rud-e Send-o az šomāl-e šarqi be rud-e Jeyhun miresid. Dar šomāl tamām-e Xorāsān, Gorgān-o Tabarestān, dar šomāl-e šarqi Torkestān tā marzhā-ye Cin-o, dar jonub, Kermān-o Fārs-o Sistān dar qalamrov-e hokumat-e Saffāriyān qarār dāšt.

Markaz-e asli-ye saltanat-e Sāmāniyān dar Farārud {Māvarāonnahr} bud-o qalamrov-e išān hame-ye in sarzaminhā, Xorāsān, Sistān tā šāxehā-ye qarbi-ye rud-e Send, Gorgān, Tabarestān, Rey, Tus (Dāmqān)-o Kermān rā dar bar migereft. Dar baxš-e šomāl-e šarqi, Torkestān tā marzhā-ye Cin motealleq be hokumat-e sāmāni bud.

Āl-e Ziyār hokumat-i mahalli-yo mahdud taškil dādand. Mardāvij ke moasses-e xāndān-e ziyāri bud, dar moddat-e kutāh-i Tabarestān, Qazvin, Hamedān, Kāšān, Golpāyegān, Esfahān-o Ahvāz rā be tasarrof-e xod dar āvarad-o dar ārezu-ye tājgozāri dar Tisfun be dast-e qolāmān-e Tork dar hammām košte šod. Āl-e Buye velāyāt-e markazi-yo qarbi-ye Irān rā tā Baqdād be tasarrof-e xod dar āvardand. Qalamrov-e ānān be cāhār baxš taqsim šode bud: Miyānrudān {Beynonnahreyn}, Fārs-o Xuzestān, Kermān, va nāhiye Jebāl, šāmel-e šahrhā-ye Rey, Hamedān, Esfahān-o baxš-i az Āzarbāyjān.

Qaznaviyān sarzaminhā-ye Saffāriyān-o Sāmāniyān rā tasarrof kardand-o Soltān Mahmud-e qaznavi Āzarbāyjān, Tabarestān, Xārazm, Sistān-o Afqānestān tā Gojarāt-e Hend rā niz taht-e nofuz-e xod dar āvarad. Saljuqiyān kešvar-i vasi-o moqtader taškil dādand. Qalamrov-e hokumat-e ānān be vos'at-e qalamrov-e dowre-ye Sāsāniyān resid-o gāh az ān ham farātar raft. Natanhā Irān ke Jazire-ye Šām-o Āsiyā-ye Saqir niz dar qalamrov-e išān bud. Gofte-and, ke az Halab tā Kāšqar eqlim-e Soltān Sanjar bude-ast. Ammā pas az dargozašt-e in soltān qodrat-e hokumat-e markazi az miyān raft-o sarzaminhā tajzie gardid. Xorāsān be tasarrof-e Xārazmšāhiyān dar āmad-o dar Fārs-o Āzarbāyjān do selsele-ye digar be nām-e Atābakān be qodrat residand.

Xārazmšāhiyān, ke az avāxer-e qarn-e panjom-e hejri (yāzdahom-e milādi) tā Hamle-ye Moqol be qalamrov-e vasi-i dast yāftand, mānand-e Qaznaviyān-o Saljuqiyān Tork-o Torkaman budand. Hokumat-e išān marzhā-ye gostarde-i yāft-o dar šomāl, Āzarbāyjān, Māzandarān-o Farārud-o dar qarb, Hamedān-o Kermānšāh-o, dar jonub, Kermān-o Xalij-e Fārs tā Tange-ye Hormoz rā dar bar gereft. Marz-e šarqi-ye qalamrov-e Xārazmšāhiyān rudxāne-ye Send, farāsu-ye zaminhā-ye Qur-o Qarjestān-o Sistān-o Zābolestān bud.

Hamle-ye Moqol degarbāre hame-ye marzhā rā degargun kard. Jānešinān-e Cangiz, bā taškil-e hokumathā-ye Ilxānān, sarzaminhā-ye vey rā miyān-e xod taqsim kardand. Sarzaminhā-ye Ilxānān dar Irān dar šomāl-e šarqi be rud-e Jeyhun, dar jonub-e šarqi be rudxānehā-ye Send-o Panjāb-o dar maqreb be rudxāne-ye Forāt-o motesarrefāt-e Rum-e Šarqi mahdud bud va Gorjestān-o Darband (hodud-e Bāku) dar sāhel-e qarbi-ye Daryā-ye Xazar rā niz dar bar dāšt.

Dar avāxer-e hokumat-e Ilxānān, pas az dargozašt-e Abusaid Bahādor, hokumathā-ye mahalli qodrat gereftand-o tā hamle-ye Amir Teymur barjāy māndand. Cupāniyān dar Āzarbāyjān-o Ārān-o qesmat-i az navāhi-ye markazi-ye Irān hokumat mikardand. Āl-e Jalāyer sarzaminhā-ye markazi-ye Irān, ma'ruf be Arāq-e Ajam, Āzarbāyjān-o Šervān rā dar extiyār gereftand-o Āl-e mozaffar Kermān, Esfahān, Yazd, Fārs-o Xuzestān rā dar tasarrof dāštand. Āl-e Kort dar navāhi-ye šarqi-yo šomāl-e šarqi-ye Irān budand-o Sarbedārān moddat-i nāhiye-ye qarbi-ye Xorāsān (Sabzevār) rā gereftand-o Toqāteymuriyān dar Gorgān-o baxš-i az šomāl-e Xorāsān, Dāmqān, Semnān-o Firuzkuh hokumat kardand. Teymur sarzaminhā-ye vasi-i az durtarin navāhi-ye Farārud tā Moskov-o savāhel-e Daryā-ye Meditarāne rā gošud. Jānešinān-e u Torkamānān-e Qarāqoyunlu, dar

Āzarbāyjān, Ārān, Arāq-e Ajam, Arāq-e Arab, Fārs, Kermān-o Armanestān hokumat kardand. Torkamānān-e Āqqoyunlu xod rā be marz-e sarzaminhā-ye Xelāfat-e Osmāni dar qarb-o Gorjestān dar šomāl-e qarb resāndand.

Bā ta'sis-e selsele-ye safavi barā-ye noxostin bār pas az soqut-e Sāsāniyān, Irān dārā-ye hokumat-e markazi gardid-o hokumathā-ye mahalli az miyān raft. Marzhā-ye Irān dar dowrān-e Šāh Abbās-e Bozorg az šomāl be Jeyhun, daryā-ye Xazar-o reštekuhhā-ye Qafqāz, az šarq be rud-e Send, az jonub be Xalij-e Fārs-o Daryā-ye Ommān, va az qarb be jolge-ye Miyānrudān {Beynonnahreyn} resid. Fetne-ye Afqānhā-vo janghā-ye Irān-o Osmāni-yo hojum-e Rusiye-ye tezāri mowjeb šod, ke baxš-i az xāk-e kešvar, az Darband-e Qafqāz tā Māzandarān, yekbāre az Irān jodā šavad-o bār-e digar, Lorestān, Zanjān, Soltāniye, Xalxāl-o Ardebil be tasarrof-e dowlat-e Osmāni dar āyad.

Dar pāyān-e dowre-ye safavi, Nāder Šāh-e Afšār mardāne be pā xāst-o bā laškarkešihā-ye xod natanhā sarzaminhā-ye azdastrafte rā be xāk-e asli bāz gardānd, balke Irān rā dar dowrān-i kutāh be vos'at-i biš az vos'at-e ān dar dowrān-e Haxāmanešiyān resānid. Nāder Šāh tā dāmanehā-ye Himāliyā piš raft-o rud-e Send baxš-i az marz-e jonub-e šarqi-ye Irān šod. Vey dar šomāl-e qarb Qafqāz rā gereft-o sarāsar Torkestān tā navāhi-ye jonubi-ye Sibri bejoz Qerqizestān rā gošud. Ammā pas az košte šodan Nāder Šāh na az sepāh-e bozorg-e u asar-i mānd-o na az farmāndehān-e kārdān ān. Gardankešān sar be šureš bar dāštand. Afqānestān-o sarzaminhā-ye Panjāb-o Send-o Sistān-o baxš-i az Xorāsān az Irān jodā šod-o Gorjestān be tasarrof-e yeki digar az moddaiyān-e saltanat dar āmad.

Bā ru-ye kār āmadan-e Qājāriye-vo tašdid-e reqābat miyān-e dowlathā-ye bozorg-e Engelis, Farānse-vo Rusiye bar sar-e Irān, baxš-i bozorg az zaminhā-ye šomāl-e qarb-o šomāl-e šarq-e kešvar az sarzamin-e asli jodā šod. Rusiye-ye tezāri dar zemn-e janghā-ye Irān-o Rus Qafqāz rā tasarrof kard-o Engelestān barā-ye hefz-e Hendustān, ke dar ān zamān mosta'mere-ye ān kešvar bud, Afqānestān-o Balucestān rā az Irān borid.

Dar dowre-ye Pahlavi marzhā-ye Irān dar hadd-e sarhaddāt-e dowre-ye Qājār tasbit šod. Qarārdād-e Aljazāyer, ke dar 1975 bā movāfeqat-e Mohammadrezā Šāh-e Pahlavi-yo Saddām Hoseyn, mard-e qodratmand-e Arāq, be emzā resid, yek-i az mavāred-e mohemm-e extelāfāt-e marzi Irān-o Arāq rā hal kard. Banā bar in qarārdād, xatt-e miyāni-ye Arvandrud baxš-i az marz-e beyn-e do kešvar šenāxte šod. Emzā-ye in qarārdād piruzi-ye bozorg-i barā-ye Irān bud zirā obur-e āzād-e keštihā-ye irāni rā dar in rud momken misāxt. Bā šoru-e Jang-e Irān-o Arāq pas az Enqelāb-e Eslāmi, Arāq yekjānebe in qarārdād rā laqv kard, ammā pas az pāyān yāftan-e jang qarārdād-e 1975 dobāre e'tebār yāft.

MARZHĀ-YE KONUNI

Irān dar šomāl bā kešvarhā-ye Armanestān, Āzarbāyjān (Ārān-e sābeq) va Torkamanestān, ke dar gozašte az jomhurihā-ye Ettehād-e Jamahir-e Šworavi-ye sābeq budand, hammarz-ast. Baxš-i az marz-e šomāli-ye Irān rā Daryā-ye Xazar-o rudxāne-ye Aras taškil midehad. Baxš-i az in marz ke dar mašreq-e Daryā-ye Xazar qarār gerefte, tā noqte-ye marzi-ye moštarek-e miyān-e Irān-o Afqānestān-o Torkamanestān edāme miyābad. Marz-e šomāli-ye Irān dar hodud-e 643,2 kilumetr-ast. Az samt-e šarq Irān bā kešvarhā-ye Afqānestān-o Pākestān hammarz-ast. Xatt-e marzi-ye Irān-o Afqānestān dar hodud-e 945-o marz-e Irān-o Pākestān 987 kilumetr tul dārad. Az su-ye qarb Irān bā kešvarhā-ye Torkiye-vo Arāq hamsāye-ast. Tul-e xatt-e marzi bā Torkiye 486 kilumetr-o bā Arāq 609,1 kilumetr-ast. Xatt-e marzi-ye Irān-o Arāq baxš-i az marz-e qadimi-ye Irān-o Osmāni-st, ke dar jonub az miyān-e Arvandrud āqāz mišavad, az Dehlorān-o Qasr-e Širin migozarad-o be noqte-ye marzi Irān-o Arāq-o Torkiye mipeyvandad. Beyn-e Irān-o Arāq dar mowred-e in marz hamiše extelāfāt-i vojud dāšte-ast, ke aknun banā bar qarārdād-e sāl-e 1975 bā ta'yin-e xatt-e miyāni-ye Arvandrud hal šode-ast. Xatt-e sāheli-ye jonub-e Irān be tul-e 880,1 kilumetr az Xalij-e Gavāter dar Daryā-ye Ommān āqāz mišavad, az karānehā-ye šomāli-ye in daryā-vo Xalij-e Fārs migozarad-o baxš-i az Arvandrud rā dar bar migirad.

JOQRĀFIYĀ-YE TABII

JOQRĀFIYĀ-YE TABII-YE IRĀN

Az nazar-e sāxtemān-e tabii kešvar-i boland-o miyāngin-e ertefā-e ān biš az yek hezār metr az sath-e daryā-st. Najd-e Irān, šāmel-e Kavir-e Namak-o Kavir-e Lut, biš az nim-i az masāhat-e Irān rā dar bar migirad. Pasttarin noqte-ye in Najd dar šomāl-e šarqi-ye šahr-e Šahdād dar Ostān-e Kermān qarār dārad. Jolgehā-ye bārik-e karāne-e Daryā-ye Xazar az sath-e daryā-ye āzād pasttar-o zaminhā-ye hamvār-e sāhel-e Xalij-e Fārs-o Daryā-ye Ommān hamsath-e daryā-ye āzād-ast.

KUHHĀ

Kuhhā-ye Irān be šāxehā-ye mohemm-e zir taqsim mišavad:

1. Kuhhā-ye šomāli-ye Irān baxš-i az cinxordegihā-ye bozorg-e Ālp/Himāliyā-st, ke dar donbāle-ye kuhhā-ye Qafqāz az Ārārāt dar xāk-e Torkiye šoru' šode-vo dar jahat-e qarb be šarq be kuhhā-ye Hendokeš dar Afqānestān peyvand yāfte-ast. In rešte-ye azim kuhhā-ye Āzarbāyjān dar šomāl-e qarbi, Alborz dar markaz va kuhhā-ye Xorāsān dar mašreq rā dar bar migirad. Mohemtarin reštekuhhā-ye Āzarbāyjān Arasbārān dar sāhel-e rud-e Aras bā qolle-ye Nešānkuh be ertefā-e 3,370 metr-ast. Jebāl-e Alborz mānand-e sadd-i azim be tul-e 600 kilumetr miyān-e Daryā-ye Xazar-o falāt-e markazi-ye Irān vāqe' šode-ast. In divār-e azim dar qarb bā darre-ye amiq-e Sefidrud az kuhhā-ye Tāleš jodā mišavad-o dar mašreq be kuhhā-ye Xorāsān mipeyvandad. Pahntarin-o bolandtarin qolle-ye Jebāl-e Alborz qolle-ye Damāvand dar šomāl-e šarq-e Tehrān be ertefā-e 6,715 metr-ast. In kuhhā māne-i bozorg barā-ye gozaštan-e boxārhā-ye Daryā-ye Xazar-o jaryān-e bād-o abr be darun-e Falāt-e Irān ijād karde-and. Kuhhā-ye Xorāsān, Hezārmasjed – ke baxš-i az ān Kalāt-e Nāderi nāmide mišavad – va Binālud, bā qolle-i be ertefā-e 3,520 metr, donbāle-ye kuhhā-ye Alborz dar jahat-e šomāl-e qarbi be jonub-e šarqi-st. Dar in mantaqe az Xorāsān tā Balucestān niz ertefāāt-i vojud dārad, ke ātašfešān-e xāmuš-e Taftān be ertefā-e 4 hezār-o 50 metr az jomle-ye ānhā-st.

DAMĀVAND

2. Dar sarāsar-e qarb-e Irān selselejebāl-e azim-e Zāgros mānand-e divār-i az Āzarbāyjān tā Mokrān-o Balucestān kešide šode-vo majmue-ye pastiyobolandihā-ye Monazzam-i rā az Kordestān-e jonubi tā šomāl-e Tange-ye Hormoz taškil midehad. Kuhhā-ye Zāgros bā jolgehā-ye vasi-e Kermānšāh dar qarb-o Širāz dar jonub az ham jodā mišavad. Qollehā-vo bolandihā-ye Zāgros dārā-ye dāmanehā-ye poršib-o darrehā-ye amiq-o galugāhhā-ye besyār tang-ast, ke bištar-e ruzhā-ye sāl dar pušeš-i az barf mimānad-o az barekat-e ān cerāgāhhā-ye vasi-o maxāzen-e bozorg-e āb-e in mantaqe be vojud āmade-and.
3. Kuhhā-ye Baxtiyāri dar Lorestān tā jolgehā-ye Širāz-o Zardkuh bā ertefā-e 4 hezār-o 547 metr, bolandtarin noqte-ye Zāgros-o sarcešme-ye do rud-e bozorg Irān, ya'ni Kārun-o Zāyanderud-ast. Kuh-e Dinār bā qolle-ye ma'ruf-e Denā dar Fārs jozv-e ertefāāt-e digar-i-st, ke az jonub-e qarbi be su-ye šarq edāme miyābad. Denā bā 4 hezār-o 404 metr ertefā' az qollehā-ye boland-e Irān-ast-o be sabab-e rotubat-e farāvān dāmanehā-ye sabz-o xorram dārad.

4. Kuhhā-ye markazi ertefāāt-i dar jahat-e šomāl-e qarbi be jonub-e šarqi-st, ke az Āzarbāyjān tā Balucestān edāme dārad. Qāfelānkuh dar rāh-e Tehrān be Tabriz, mohemtarin-e ānhā-st. Navāhi-ye markazi-ye in kuhhā az nazar-e vojud-e kānhā-ye moxtalef ahammiyat-e besyār dārad. Bārān-e kam, taqyirāt-e nāgahāni-ye havā, vazeš-e bādhā-ye šadid, va seylābi budan-e rudhā az mošaxxasāt-e tabii-ye atrāf-e in kuhhā-st.

RUDHĀ

Dar Irān con bārandegi kam-ast rudhā-ye porāb ke tamām-e sāl jaryān dāšte bāšand, ziyād nist. Gozašte az ān, bištar-e rudxānehā-ye Irān az kuhestānhā migozarand-o darnatije qābelekeštirāni nistand. Tanhā rud-e qābelekeštirāni qesmathā-ye pāyin-e rudxāne-ye Kārun-ast, ke be Arvandrud mipeyvandad. Rudhā-ye bozorg-e Irān dar šomāl be Daryā-ye Xazar-o dar jonub be Xalij-e Fārs mirizand-o yā be daryācehā-vo bātlāqhā-ye dāxeli foru miravand. Ba'z-i az rudhā niz az marzhā-ye Irān birun miravand yā sarcešmehā-yešān birun az xāk-e asli-ye Irān-ast.

Bištar-e rudhā-yi ke be Daryā-ye Xazar mirizand, az dāmanehā-ye šomāli-ye kuhhā-ye Alborz sarcešme gerefte-and-o con beyn-e Alborz-o daryā fāsele-ye ziyād-i nist, aqlab kutāh-and. Mohemmtarin-e rudhā ebārat-and az: Aras ke sarcešme-ye ān kuhhā-ye Hezārberke dar Torkiye-ast. Baxš-i az rudxāne-ye Aras marz-e tabii-ye Irān-o Jomhuri-ye Āzarbāyjān (Ārān)-ast. Sefidrud yā Qezel'ozan az kuhhā-ye Cehelcešme dar Kordestān sarcešme migirad-o az boridegi-ye kuh dar nāhiye-ye Rudbār-e Gilān rāh-e xod rā be su-ye Daryā-ye Xazar donbāl mikonad. Sadd-e Manjil dar hamin nāhiye bar ru-ye Sefidrud baste šode-ast. Rudhā-ye Cālus, Harāz, Tajan, Nekā-vo Gorgānrud niz az rudxānehā-ye bozorg-e in mantaqe-and. Rud-e Atrak niz ke az kuhhā-ye Hezārmasjed sarcešme migirad, dar jonub-e šarqi be Daryā-ye Xazar mirizad. In rud az mahall-i be nām-e Cāt migozarad-o dar baxš- az masir-e xod marz-e tabii beyn-e Irān-o Torkamanestān rā taškil midehad.

Rudxānehā-yi ke be Xalij-e Fārs mirizand, aqlab bozorg, porāb-o tulāni-yand. Mohemtarin-e ānhā rud-e Gāmāsiyāb yā Gāmāsāb-ast, ke az kuhhā-ye nazdik-e Nahāvand sarcešme migirad. Rudhā-ye Māhidašt, Karand, Qaresu-vo Dinār dar Kermānšāh be Gāmāsiyāb mipeyvandand-o az Sirdān be ba'd in rud Simare xānde mišavad. Az noqte-i ma'ruf be Pāy-e Pol bāz in rudxāne taqyir-e nām midehad-o azānpas be Karxe ma'ruf-ast. Sadd-e Karxe qesmat-e qarbi-ye ostān-e zarxiz-e Xuzestān rā ābyāri mikonad. Rud-e Karxe az rāh-e bātlāqhā-ye marzi-ye Irān-o Arāq be Dejle mirizad. Kārun bā 850 kilometr derāzā tulānitarin rudxāne-ye Irān-ast-o az Zardkuh-e Baxtiyāri sarcešme migirad-o rud-e Ābdiz yā Dezful dar mahall-e Band-e Qir be ān mipeyvandad. Kārun pas az obur az Ahvāz do šāxe mišavad, yek šāxe-ye ān be nām-e Bahmanšir be Xalij-e Fārs mirizad-o digar-i be nām-e Kārun dar kenār-e Xorramšahr be Arvandrud mipeyvandad. Baxš-e pāyāni-ye Kārun qābelekeštirāni-st.

Rudhā-ye Jarrāhi, Zohre yā Hendijān, Dālaki, Mehrān-o Mināb niz az jomle rudhā-ye porāb-and, ke be Xalij-e Fārs mirizand.

Dar Mokrān-o Balucestān niz rudhā-yi jaryān dārand ke con az šurezār migozarand, bištar šur, kamāb-o bifāyede-and. Tanhā rudxāne-ye porāb-e in mantaqe Sarbāz-ast, ke az Bampur sarcešme gerefte be Xalij-e Gavāter dar šarqiarin noqte-ye marzi-ye Irān-o Pākestān be Daryā-ye Ommān mirizad.

Qeyr az inhā, rudhā-ye digari niz dar Irān jāri-st, ke sarcešme-ye ānhā birun-e kešvar-ast. Hirmand az kuh-e Bābā dar Afqānestān sarcešme migirad-o 1 hezār-o 200 kilometr tul dārad. In rudxāne pas az ābyāri-ye jolge-ye Sistān be Daryāce-ye Hāmun mirizad. Dar jonub-e šarqi-ye Daryāce-ye Hāmun foruraftegi-ye digar-i be nām-e Gowd-e Zereh vāqe' šode, ke pušide az šenhā-ye narm-o namak-ast. Rud-i mowsum be Šole yā Šallāq hengām-e porābi in foruraftegi rā bā bātlāq-e digar-i, ke ān ham Gowd-e Zereh nām dārad, mipeyvandad.

Harrirud yā rud-e Harāt niz az dāmane-ye jonubi-ye kuh-e Bābā dar Afqānestān sarcešme migirad-o pas az obur az Harāt baxš-i az xatt-e marzi-ye Irān-o Afqānestān rā taškil midehad. Baxš-e pāyini-ye Harrirud, Tajan nām dārad-o be rigzār-e Xārazm-o šarq-e Daryāce-ye Xazar foru miravad. Mohemtarin šo'behā-ye Harrirud dar

xāk-e Irān Kašfrud-o rud-e Jām-ast, ke dar Xorāsān jāri-st. Rudxāne-ye Diyāle az kuhhā-ye Kermānšāh-o Kordestān va Rudxāne Zāb-e Kucak az bolandihā-ye jonub-e Daryāce-ye Orumiye sarcešme migirand-o hardo dar jonub-e qarbi-ye Baqdād be Dejle mirizand.

DARYĀHĀ

Dar marz-e šomāli-ye Irān Daryā-ye Xazar-o dar marz-e jonubi-ye ān Xalij-e Fārs-o Daryā-ye Ommān qarār dārad.

DARYĀ-YE XAZAR

In daryā bā masāhat-i hodud-e 420 hezār kilumetr-e morabba' bozorgtarin daryāce-ye ru-ye zamin-ast-o bāzmānde-ye daryā-ye bozorg-e Tetis ke dar dowrān-e sevvom-e zaminšenāsi baxš-e bozorg-i az Najd-e Irān rā farā gerefte bud. Daryā-ye Xazar nām-e xod rā az aqvām-i dārad, ke dar atrāf-e ān miziste-and-o Daryā-ye Gilān, Daryā-ye Māzandarān, Daryā-ye Gorgān, Daryā-ye Qazvin, Daryā-ye Tabarestān-o Daryā-ye Deylam niz nāmide šode-ast. Orupāyihā az in daryā be nāmhā-ye Daryā-ye Hirkāni (Gorgān) yā Daryā-ye Ālbāniyā-vo Daryā-ye Sokuthā (Sakāhā) yā Kāspiyan (Qazvin) va Daryā-ye Xārazm yād karde-and. Daryā-ye Xazar az tariq-e rudhā-ye bozorg be Daryā-ye Siyāh ertebāt dārad.

DARYĀ-YE XAZAR

Dar gozašte, in daryā be tadrij dar hāl-e kucak šodan bud-o sath-e āb-e ān, ke bist-o hašt metr az sath-e ābhā-ye daryā-ye āzād pāyintar-ast, sālāne 270 milimetr pāyintar miraft. Ammā dar sālhā-ye axir, sath-e āb-e Daryā-ye Xazar, be dalāyel-e gunāgun, ru be afzāyeš rafte-ast. Tul-e Daryā-ye Xazar az šomāl be 2801 kilumetr-o arz-e ān beyn-e 160 tā 440 kilumetr-ast. In daryā dar navāhi-ye moxtalef omq-e motefāvet dārad. Omq-e ān dar navāhi-ye kuh-e Tāleš, ya'ni dar jonub-o jonub-e qarbi, be 500 tā 800 metr-o dar ba'z-i noqāt be 1 hezār metr mirasad. Emruz tanhā sāhel-e jonubi-yo baxš-e kucak-i az karāne-ye jonub-e qarbi-ye Daryā-ye Xazar, ya'ni az dahāne-ye rud-e Atrak dar jonub-e šarqi-ye in daryā tā Bandar-e Āstārā dar jonub-e qarbi-ye ān, be Irān peyvaste-ast. Karānehā-ye in daryā dar Irān hame šenzār-o past-ast-o xalijhā-ye kucak-o berkehā-ye besyār dārad. Do boridegi-ye mohem, yek-i Mordāb-e Gilān (Anzali) dar qarb-o digar-i Xalij-e Gorgān, dar guše-ye šarqi-ye ān daryā qarār gerefte-ast. Šebhejazire-ye Miyānkāle xoški-ye navārmānandi-st, ke ābhā-ye Xalij-e Gorgān rā az Daryā-ye Xazar jodā mikonad.

Daryā-ye Xazar az zamānhā-ye besyār dur dar dādosetad-e bāzargāni-ye Irān ahammiyat-e besyār dāšte-ast. Šāhān-e safavi bā ijād-e rāhhā-yi ke noqāt-e dāxeli-ye kešvar rā be Daryā-ye Xazar mipeyvast, be ābādāni-ye savāhel-e ān xadamāt-e šāyeste kardand-o Bandar-e Behšahr – ke ān zamān Ašrafolbelād xānde mišod – va

Bandar-e Farahābād rā dar kenār-e Daryā-ye Xazar sāxtand. Šāh Abbās-e Bozorg yek-i az jašnhā-ye bozorg-e Ābrizān rā dar Bandar-e Mahmudābād nazdik-e Āmol bargozār mikard. Dar ruzgār-e Pahlavi, bā ijād-e mehmānsarāhā-ye bozorg-o hotelhā-vo gardešgāhhā, savāhel-e Daryā-ye Xazar ābādāni-ye besyār yāft-o yek-i az marākez-e mohemm-e gardeš-o esterāhat-e irāniyān gardid. Pas az Enqelāb-e Eslāmi be sabab-e mahdudiyathā-ye gunāgun in raftoāmad-e anbuh kam šod. Ammā hanuz niz dar tābestān-o ayyām-e farāqat besyār-i az mardom-e Iran, bexosus az Tehrān, be ān navāhi safar mikonand.

Xalij-e Fārs

In xalij nime-ye jonub-e qarbi-ye marzhā-ye ābi-ye Irān rā taškil midehad-o az dahāne-ye Arvandrud tā Šebhejazire-ye Mosndam dar Ommān dar hodud-e 900 kilumetrtul dārad. Arz-e Xalij-e Fārs haddeaksar 250 kilumetr-o bāriktarin-e ān, dar Tange-ye Hormoz, 56 kilumetr-ast. Dar do su-ye Xalij-e Fārs sarzaminhā-ye Irān-o Arabestān qarār gerefte-and-o dar noqāt-e moxtalef-e ān emkān-e pahlu gereftan-e keštihā-ye bozorg vojud dārad. Xalij-e Fārs tanhā rāh-i-st, ke Irān rā be daryā-ye āzād mipeyvandad-o az hamin ru barā-ye ān šāhrag-i hayāti be šomār miāyad. Manābe-e azim-e naft dar nazdiki-ye in rāh-e daryāyi bar ahammiyat-e ān afzude-ast.

Az jahat-e nezāmi niz az ruzgārān-e dirin Xalij-e Fārs dar tārix naqš-e bozorg-i dāšte-ast. Tārix-e fa'āl budan-e banāder-e Xalij-e Fārs az nazar-e nezāmi-yo bāzargāni be 2 hezār-o 600 piš az milād-e Masih mirasad. Šāhanšāhān-e haxāmaneši bā ijād-e nāvgān-i azim az tariq-e Xalij-e Fārs be Mesr dast yāftand. In ruydād dar katibe-ye Dāryuš ke dar Kānāl-e Suez yāft šode, āmade-ast. Dar dowrehā-ye ba'd az Eslām hargāh hokumathā-ye moqtader-i ru-ye kār āmade-and, be Xalij-e Fārs-o manāfe-e bišomār-e banāder-o savāhel-e ān tavajjoh dāšte-and. Mohemtarin havādes-e qarnhā-ye axir dar in mantaqe āmadoraft-e Orupāyiyān-o reqābathā-ye siyāsi-yo eqtesādi-ye ānhā bude-ast. Dar sade-ye gozašte bā afzāyeš-e ahammiyat-e naft, ke qanitarin manābe-e ān pirāmun-e Xalij-e Fārs qarār dārad, in reqābathā ab'ād-i jahāni yāft.

Daryā-ye Ommān

In daryā az Tange-ye Hormoz tā Bandar-e Gavāter mojāver-e Irān-ast-o savāhel-e ān biš az yeksevvom az marz-e ābi-ye Irān rā dar jonub taškil midehad. Savāhel-e in daryā dar Irān be towr-e tabii emkān-e pahlu gereftan rā be keštihā-ye bozorg nemidehad-o be hamin jahat ma'mulan tanhā qāyeqhā-vo lenchā-ye kucak-e mahalli qāder-and be sāhel-e ān nazdik šavand. Az hamin ru, dar ebtedā-ye dahe-ye 1970, dar Cābahār, sāxtemān-e bozorgtarin bandar-e nezāmi-yo bāzargāni-ye Irān dar sāhel-e in daryā āqāz gardid.

Daryācehā-vo bātlāqhā

Daryācehā-vo bātlāqhā-vo namakzārhā-ye bozorg-e Irān hamegi bāzmānde-ye yek daryā-ye xošk-and. Barx-i az ānhā be vāsete-ye ābroft-e rudxānehā por-o bātlāqi šode-vo ba'z-i digar bar asar-e tabxir-e besyār be surat-e šurezār-o kavir dar āmade-and.

Daryāce-ye Orumiye (Rezāiye)

Nām-e Daryāce-ye Orumiye-vo šahr-e kenār-e ān degargunšode-ye vāže-ye soryāni-ye Urmiyāh be ma'ni-ye šahr-e āb-ast, ke pāre-ye avval-e ān, ur, Dor nām-e šahrhā-ye digar con Urganj-o Uršalim niz āmade. In daryāce dar šomāl-e qarbi-ye Irān dar Falāt-e Āzarbāyjān vāqe' šode-vo 1200 metr az sath-e daryā ertefā' dārad. Masāhat-e ān 6 hezār kilumetr-e morabba-o āb-e ān besyār šur-o talx-ast. Namakāludegi-ye āb-e Daryāce-ye Orumiye rā tā 23% barāvard karde-and. Be ellat-e in qelzat hic heyvān-e daryāyi tavān-e zendegi dar ān rā nadārad, ammā jazāyer-e bozorg-e nāmaskun-e ān, mahall-e toxmgozāri-ye anvā-e parandegān-e mohājer-o bumi-st. Dar yek-i az jazirehā-ye Daryāce-ye Orumiye pārk-e hefāzatšode-i ijād šode, ke dar ān anvā-e binazir-e felāmingo, pelikān va gavazn-e zard-e irāni, ke az kamyābtarin anvā-e ān dar jahān-ast, negahdāri mišavad. Dar mašreq-e in daryāce Šebhejazire-ye Šāhi be darezā-ye 8-o pahnā-ye 2 kilumetr qarār dārad, ke bar asar-e jazromad az sāhel jodā mišavad. Mohemtarin rudhā-yi ke be Daryāce-ye Orumiye mirizad, ebārat-and az Talxerud, Sāfirud, Zarrinerud-o Siminerud.

Daryāce-ye Qom (Sāve yā Howz-e Soltān)

In daryāce dar psttarin qesmat-e dašt-e Tehrān-o Qom-o Sāve qarār gerefte-ast-o āb-e ān be ellat-e havā-ye moteqayyer kamoziyād mišavad. Vos'at-e ān be towr-e motevasset hodud-e 2 hezār-o 400 kilumetr-e morabba-ast. Hengām-e hodus-e xoški dar in nāhiye daryāce se pāre mišavad: Daryāce-ye Namak yā Kavir-e Masile-vo do daryāce-ye kucaktar ke xoški-ye bārik-i ānāhā rā az ham jodā mikonad. Āb-e Daryāce-ye Qom šur-o talx-ast-o kenārehā-ye ān aqlab bātlāqi-yo tā šoā-e bist kilumetr pušide az rosub-e namak. Zarrinrud yā Qaresu-vo yā Qarecāy, Abharrud yā Rudšur, rud-e Karaj – ke sadd-e Amirkabir 63 kilumetri-ye Tehrān bar ru-ye ān baste šode – Jājrud-o Hablerud, az mohemtarin rudxānehā-yi hastand, ke be Daryāce-ye Qom mirizand.

Āb-e Jājrud ke az jonub-e Tehrān migozarad, dar navāhi-yorāmin be masraf-e kešāvarzi mirasad. In rudxāne barā-ye ta'min-e āb-e āšāmidani-yo zerāati ahammiyat-e besyār dārad-o be hamin jahat sadd-i bar ru-ye ān banā šode-ast.

Daryāce-ye Neyriz (Baxtegān)

Daryāce-ye Neyrizi yā Baxtegān 50 kilumetri-ye mašreq-e Širāz beyn-e do reštekuh-e movāzi vāqe' šode-ast. In daryāce bā 3 hezār kilumetr-e morabba', omq-e kam-o āb-e besyār šur darad-o bā do zabāne-ye bārik az do taraf be daryāce-ye kucaktar-i be nām-e Tašt-e Narges mipeyvandad. Miyān-e in do daryāce jazire-e Aliyusof be vojud āmade-ast. Daryāce-ye Baxtegān az samt-e maqreb be Bātlāq-e Marvdašt mipeyvandad. Rud-e Kor yā Kurške az kuhhā-ye Ujān-o Xosrow-Širin sarcešme migirad-o be Daryāce-ye Baxtegān mirizad. Šo'be-ye mohemm-e rudxāne-ye Kor Kāmfiruz-ast, ke nazdik-e xarābehā-ye šahr-e qadimi-ye Estaxr be rud-e Kor mipeyvandad. In rud dārā-ye do sadd-e tārixi-st, yek-i be nām-e Rāmjerd (Rāmgerd) ke az dowre-ye Haxāmanešiyān bāz mānde-vo digar-i Band-e Amir ke 106 metr derāzā dārad-o dar zamān-e Azadoddowle-ye deylami sāxte šode-ast. Nevešte-and, ke Band-e Amir bar ru-ye xarābehā-ye sadd-i az zamān-e Haxāmanešiyān sāxte šode-ast, ke dar gozašte az niru-ye āb-e ān sisad carx be gardeš dar miāmad ke haryek āsiyāb-i rā micarxānd.

Do daryāce-ye Parišān (Fāmur) nazdik-e Kāzerun-o Bahārlu dar hejdahkilumetri-ye jonub-e šarq-e Širāz āb-e rudxānehā-ye mahalli rā dar xod jam' miāvrand.

Mordāb-e Gāvxuni (Gāvxāni)

Mordāb-e Govxuni dar jonub-e šarqi-e Esfahān qarār dārad. Vos'at-e ān dar fasl-e bahār be vāsete-ye toqyān-e Zāyanderud ziyād mišavad-o be 30 kilumetr-e morabba' mirasad. In mordāb az dirbāz mahall-e monāseb-i barā-ye šekār bude-ast. Gofte-and, ke Bahrām-e Gur zemn-e šekār dar pey-e gurexar-i be in mordāb foru raft. Zāyande rud, ke sarcešme-ye ān Zardkuh-e Baxtiyāri-st-o az Esfahān migozarad, be in bātlāq mirizad.

Bātlāq-e Jāzmuriyān

Bātlāq-e Jāzmuriyān dar jonub-e kuh-e Šāhsavārān-e Kermān vāqe' šode-vo atrāf-aš lajanzār-o bātlāq-ast. Halilrud-o rud-e Bampur be in bātlāq vāred mišavand. Avvali az kuhhā-ye Kermān sarcešme migirad-o pas az ābyāri-ye Jiroft be bātlāq mipeyvandad-o dovvomi az mašreq-e Balucestān be su-ye mašreq-e bātlāq jāri-st.

Rudhā-ye Mārun-o Sorxrud dar in nāhiye pas az mašrub kardan-e Rafsanjān be Kavir-e Namak foru miravand. Ābhā-ye fasli-ye cand rudxāne az jomle rud-e Šur, ke az Birjand migozarad, niz saranjām be namakzār-e mašreq-e Kermān mirizad. Kavir-e Bāfq, dar mašreq Yazd-o šomāl-e qarbi-ye Bāfq, Šurāb-o rud-e Šur rā be kām mikešad.

Jazāyer

Dar Xalij-e Fārs jazāyer-e besyār-i vojud dārad, ke emruz barx-i az ānhā motealleq be Irān-ast. Jazire-ye Lārk-o Jazire-ye Hormoz dar nazdiki-ye Tange-ye Hormoz haryek bā vos'at-i hodud-e 100 kilumetr-e morabba' jazāyer-e kucak-i hastand ammā mowqeiyat-e nezāmi-ye mohemm-i dārand. Dar jazire-ye Hormoz āsār-o xarābehā-ye tārixi hast ke baxš-i az ān be zamān-e tasallot-e porteqālihā bāz migardad. Hākemiyat-e Irān bar jazāyer-e Abumusā, Tonb-e Bozorg-o Tonb-e Kucak dar avāyel-e dahe-ye 1970 tasbit šod. Tonb-e Bozorg 10.3-vo Tonb-e Kucak 2 kilumetr-e morabba' masāhat dārand. Nām-e hardo-ye ānhā dar band-e šešom-e

katibe-ye Bistun be onvān-e baxš-i az ostān-e Persis yā Fārs āmade-ast. Dar Tonb-e Bozorg ma'dan-e xāk-e sorx vojud dārad. Mardom-e mahalli jazire-ye Abumusā rā gapsabzu ya'ni sabzezār-e bozorg miguyand. In jazire bā masāhat-e 12 kilumetr-e morabba' mowqeiyat-e esterātežik-e mohemm-i dārad. In se jazire aknun mowred-e eddeā-ye šeyx-e Emārāt-e Mottahede-ye Arabi-st. Ammā tā konun hicyek az marāje-e beynolmelali ān rā mowred-e ta'yid qarār nadāde-ast. Bištar-e jazāyer-e Irān dar xalij-e Fārs pišine-ye tārixi-ye pormājarā-yi dārand, ke bā havādes-e tārixi-ye bandarhā-ye ān nāhiye, beviže Bandar'abbās-o Bandar-e Bušehr peyvand-e nazdik dārad. Jazāyer-e motealleq be Irān dar Xalij-e Fārs ebārat-and az: jazirehā ye Hormoz, Xārk, Qešm , kiš, Tonb-e Bozorg-o Kucak, Abumusā, Lāvān-o Hengām.

JOQRĀFIYĀ-YE EQTESĀDI

JOQRĀFIYĀ-YE EQTESĀDI-YE IRĀN

Irān sarzamin-i pahnāvar, porjam'iyat, qani-yo hāselxiz-ast va bā kuhhāye boland-o darrehā-ye porāb-o jolgehā-ye hāselxiz-o tanavvo-e āb-o xāk mowqeiyat-e monāseb-i barā-ye kešāvarzi-yo dāmparvari dārad. Be alāve, dar del-e kuhhā-vo dar omq-e kavirhā-vo šurezārhā-ye markazi-ye in sarzamin manābe-e azim-e zirzamini, az sofrehā-ye gostarde-ye āb tā maāden-e saršār-e naft-o gāz-o āhan-o mes zaxire šode-ast. Tanavvo-e owzā-e joqrāfiyāyi-yo tafāvot-e besyār ziyād dar ābohavā-ye manāteq-e moxtalef az digar avāmel-i-st, ke zamine-ye lāzem rā barā-ye anvā-e fa'āliyathā-ye eqtesādi dar kešvar farāham miāvard.

KEŠĀVARZI

Garce hodud-e haftād darsad az sarzamin-e Irān kuhestāni yā kaviri-yo qeyreqābelekešāvarzi-st, pišine-ye kešāvarzi dar Irān candān qadim-ast, ke pažuhandegān mo'taqed-and, agar Irān kānun-e noxostin fa'āliyathā-ye kešāvarzi nabāšad, yek-i az qadimtarin-e ānhā-st. Az hodud-e cāhār hezār sāl piš az milād-e Masih sākenān-e in sarzamin be kešāvarzi mipardāxte-and. Vojud-e sadhā, bandhā, kārizhā-vo manābe-e azim-e āb, ke be vasile ye juyhā-vo ābrāhhā miyān-e kešāvarzān taqsim mišode, nešān az kušeš-e besyār barā-ye towsee-ye kešāvarzi-yo sarsabzi-yo ābādāni dar dowre-ye šāhanšāhān-e irāni-ye piš az Eslām dārad. Bā hamle-ye A'rāb-o soqut-e Sāsāniyān bar asar-e nāāšnāyi-e hākemān-e Arab-o bitavajjohi be negahdāri-ye sadhā-vo ābbandhā, kešāvarzi moddat-i az rownaq oftād, ammā bā ru-ye kār āmadan noxostin hokumathā-ye irāni degarbāre kārāyi-ye xod rā bāz yāft. Emruze bā tanavvo-e jens-e xāk-o āb-o havā, emkān-e kešt-o bahrebardāri az hame-ye anvā-e mahsulāt-e kešāvarzi-yo dāmi az sardsiri-yo garmsiri dar Irān vojud dārad.

BERENJKĀRI DAR GILĀN

Sāderāt-e kešāvarzi-ye Irān bištar panbe, hobubāt, sabzijāt, angur, xormā va xoškbār bude-ast. Ammā dar dahehā-ye axir, bā afzāyeš-e jam'iyat-o kāheš-e nesbi-ye towlidāt-e kešāvarzi mizān-e sarāne-ye ingune sāderāt kāheš yāfte-vo dar barābar niyāz-e Irān be vāred kardan-e kālāhā-ye qazāyi-yo kešāvarzi, az ān jomle gandom, berenj, rowqan, gušt, coqondarqand-o neyšekar ruzafzun šode-ast. Moškelāt-e kešāvarzi-ye Irān rā, alāve bar kambud āb-o moškel-e ābyāri, nāresāyi-ye rāhhā-vo vasāyel-e ertebāti, ziyān-e āfāt-e nabāti-yo kamkāri-ye penhān dar kešāvarzi dāneste-and. Bā in hame emruze afzun bar masraf-e dāxeli meqdār-i mahsulāt-e kešāvarzi az jomle mive be surat-e tāze yā xošk-o konserv be kešvarhā-ye hamsāye sāder mišavad.

Maāden

Irān bā 10% az koll-e zaxāyer-e zirzamini dārā-ye yek-i az bozorgtarin howzehā-ye naft-o gāz-e jahān-ast. Dar estexrāj-e naft ba'd az Arabestān-e Soudi maqām-e dovvom rā beyn-e a'zā-ye Sāzmān-e Opek dārad-o dar bahrebardāri az maāden-e gāz niz ba'd az Rusiye qarār migirad. Bā ān ke joz dar rešte-ye naft-o gāz tahqiqāt-o motāleāt-e dāmanedār-i rāje' be maāden-e Irān anjām nayāfte-ast, dar bištar-e noqāt-e kešvar āsār-e vojud-e kānhā-ye moxtalef be cešm mixord. Zaxire-ye ba'z-i az in maāden nāciz-ast. Ammā zaxire-ye ba'z-i digar con maāden-e mes-e Sarcešme-vo maāden-e āhan-e Bāft-o Zarand-e Kermān cešmgir-ast. Afzun bar in, ettelāāt-e zaminšenāsi-yo kānšenāsi nešān midehad ke dar Irān kānhā-yi bā mizān-e zaxire-vo ayār-e bālā vojud dārad, ke bā maāden-e bozorg-e donyā barābari mikonad. Mohemtarin maāden-i ke dar Irān estexrāj mišavand ebārat-and az: naft, gāz-e tabii, zoqālsang, āhan, mes, sorb, manganez, talā, noqre, gugerd, panbe-ye nasuz, xāk-e sorx, xāk-e nasuz, nešādor, zarnix, sang-e marmar, sang-e gac-o āhak, koromit, zāj, namak, āntimuān, sanghā-ye sāxtemāni, šen-o firuze.

Sanāye'

San'at niz mānand-e kešāvarzi dar tārix-e Irān sābeqe-i tulāni dārad. Anvā-o aqsām-e zarfhā-vo kuzehā-ye sofāli-yo abzār-e felezi az dowrān-e piš az tārix jozv-e āsār-e bāstāni-st-o nešān az san'at-i pišrafte dārad. Ammā Sāsāniyān deraxšāntarin dowre-ye tārix-e san'at-e Irān rā padid āvardand. Šāhkārhā-ye me'māri, zarfhā-ye felezi-yo sofāli-yo pārcehā-ye latif-o gerānbahā-ye ān dowrān xaridārān-e besyār dar sarzaminhā-ye dur-o nazdik dāšt. Tavāngarān-e Rum-e bāstān be xarid-e dastāvardhā-ye irāniyān reqbat-e besyār dāštand-o bahā-yi gazāf barā-ye ānhā mipardāxtand.

Dowre Safaviyān dowrān-e rownaq eqtesādi-ye Irān bud. Qālihā-ye nafis-e abrišamin-e Irān-e ān zamān conān dar bāzārhā-ye orupāyi šohrat dāšt, ke nām-e qāli rā bā nām-e Irān dar āmixt. Ammā pišraft-e sari-e san'ati dar Orupā besyār dir-o be surat-e mahdud dar san'at-e Irān ta'sir gozāšt-o darnatije zirbanā-ye towsee-ye san'ati-ye Irān tā dowrān-e Rezā Šāh rixte našod. Dar nime-ye dovvom-e saltanat-e Mohammadrezā Šāh-e Pahlavi mohemtarin taharrok-e san'ati-ye Irān dar tārix-e moāser surat gereft. Pas az vaqfe-i ke dar zamān-e Jang-e Irān-o Arāq be vojud āmad, dobāre tavajjoh be sanāye-o bekārandāzi-ye vāhedhā-ye san'ati rownaq gereft, ke dar sanāye-e kucak ru be pišraft sari-ast. Sanāye-e emruz-e Irān rā be do baxš-e dasti-yo kārxānei mitavān taqsim kard. Mohemtarin baxš-e sanāye-e dasti-ye Irān bāft-e qāli-yo qālice-vo gelim-ast, ke alāve bar masraf-e gostarde-ye dāxeli raqam-e cešmgir-i dar sāderāt dārad. Xātamkāri, minākāri-yo pārcehā-ye dastbāf-e abrišami-yo zari, ke janbe-ye honari niz dārad, az digar sāderāt-e Irān dar in baxš-ast. Sanāye-e dasti dar eqtesād-e rustāyi-ye Irān bištar az ān nazar mohemm-ast, ke mitavānad bikāri yā kamkāri-ye nāši az tabiat-e kār-e towlid-e kešāvarzi rā jobrān konad.

Sanāye-e kārxānei-ye Irān az dowrān-e saltanat-e Nāsereddin Šāh dar vāhedhā-ye kucak āqāz šod. Emruze sanāye-e qazāyi, nassāji, simān, sanāye-e sellulozi, carm-o pust, doxāniyāt-o towlid-o masraf-e barq-o sanāye-e montāž-e qet'ehā-ye yadaki der ostānhā-ye moxtalef-e Irān dar hadd-e masraf-e dāxeli fa'āl-ast-o be tadrij vāred-e marhale-ye sāderāt mišavad. San'at-e māšinsāzi-yo sāxt-e qateāt-e otomobil az digar sanāye-e kārxānei-ye nowpā-ye kešvar-ast, ke pas az Enqelāb-e Eslāmi-yo bar asar-e jang ba Arāq moddat-i motevaqqef mānd. Ammā dar dahe-ye axir dobāre fa'āl šode-vo dar hāl-e gostareš-e qābelemolāheze-ast.

Sāhebnazarān mo'taqed-and, ke Irān zarfiyat-e gostareš-e sanāye-e māšinsāzi rā tā hadd-e ta'min-e masraf dāxeli-yo hattā sodur be kešvarhā-ye hamjavār dārad.

Naft-o gāz mohemtarin manābe-e san'ati-ye Irān-o sāderāt in do mādde-ye porbahā-vo niruzā bozorgtarin sarcešme-ye darāmad-e arzi-ye dowlat-e Irān-ast. Piš az Enqelāb-e Eslāmi, Irān pas az Arabestān-e Soudi, dovvomin sāderkonande-ye bozorg-e naft dar jahān be šomār miraft. Pālāyešgāhhā-ye Irān dar Ābādān, Kermānšāh, Tehrān, Širāz-o Masjedsoleymān, piš az jang bā Arāq, alāve bar ta'min-e masraf-e dāxeli, meqdār-i naft-e tasfiyešode rā be xārej az kešvar sāder mikard.

Kārxāne-ye Zowbāhan-e Esfahān-o Sanāye-e vābaste be ān az jomle kārxānehā-ye māšinsāzi-ye Arāk-o Tabriz-o kārxānehā-ye tasfiye-ye mes dar Qaniābād-e Tehrān-o Sarcešme-ye Kermān dar eqtesād-e Irān ahammiyat-e farāvān dārad. Be towr-e kolli, Irān barā-ye pišraft-o gostareš-e san'ati az nazar-e manābe-o maāden qani-st. Ammā dar cand dahe-ye axir pāyin budan-e mizān-e sarmāyegozāri-yo kambud-e motexasses, ke beviže pas az enqelāb-o xoruj-e goruh-e bozorg-i az dānešāmuxtegān-o kāršenāsān bištar ehsās mišavad, az mavāne-e gostareš-e sari'tar-e san'at dar Irān bude-ast. Bā in hame pišraft dar sanāye-e kucak dar šahrhā-ye moxtalef-o gostareš-e sanāye-e sangin-e nezāmi rāh rā barā-ye tahavvol-i bozorg dar san'at āmāde mikonad.

JAHĀNGARDI

Tabiat-e zibā-vo motenavve', jangalhā, giyāhān-o jānevarān-e kamyāb-o padidehā-ye tabii-ye šegeftangiz darguševokenār-e kešvar, ke arsehā-ye zibā-vo nāšenāxte-ye besyār dārad, emkān-e jalb-e anbuh-e jahāngardān-e dāxeli-yo xāreji rā farāham karde-ast. Alāve bar in, tārix-e kohan-e Irān-o āsār-e bāstāni-ye bāšokuh-o ganjinehā-ye honari-ye dowrān-e eslāmi-ye kešvar az avāmel-e mohemm-e jalb-e jahāngardān-ast. Sanāye-e dasti-yo honarhā-ye bumi niz dar jalb-e sayyāhān naqš-i omde dārad. Dar dowre-ye Mohammadrezā Šāh moqaddamāt-e rošd-e jahāngardi dar Irān farāham āmad-o mehmānsarāhā-ye besyār dar navāhi-ye moxtalef-e kešvar be in manzur banā šod-o vaz'-e rāhhā behbud yāft. Pas az Enqelāb-e Eslāmi, be vāsete-ye dargirihā-ye dāxeli-yo Jang-e Irān-o Arāq-o kambud-e emkānāt pazirāyi-yo vasāyel-e ertebāti, in san'at az rownaq-e pišin-e xod oftād. Ammā, bār-e digar bā talāš-e gostarde gāmhā-yi barā-ye jalb-e mosāferān-o jahāngardān-e dāxeli-yo xāreji bar dāšte šode-vo moqaddamāt-e vasāyel-e refāhi-yo tarbiyat-e afrād-e vāred-o motexasses dar in zamine dar hame-ye noqāt-e Irān dar dast-e anjām-ast.

JAM'IYAT

Irān sarzamin-e pahnāvari-st, ke be ellat-e vaz'-e tabii towzi-e jam'iyat dar navāhi-ye moxtalef-e ān yeksān nist. Bištar-e mardom-e Irān dar navāhi-ye qarb-o šomāl-e kešvar, dar jolgehā-ye vāqe' beyn-e kuhhā-ye Alborz-o Daryā-ye Māzandarān, va dar ostānhā-ye Āzarbāyjān-o nime-ye šomāli-ye dāmanehā-ye Zāgros zendegi mikonand. Āb-e farāvān, zaminhā-ye hāselxiz-o cerāgāhhā-ye sabz-o xorram mohemtarin āmel-e in tarākom-e jam'iyat-ast. In manāteq, ke kamtar az 16 darsad-e xāk-e Irān rā taškil midehad, biš az 35 darsad-e koll-e jam'iyat rā dar xod jāy dāde-ast.

Kavir-e Lut-o Kavir-e Namak dar nāhiye-ye markazi-yo šarqi-ye Irān darvāqe' jā-ye zendegi nist. In mantaqe biš az 17 darsad-e masāhat-e koll-e kešvar rā dar bar migirad ammā koll-e sākenān-e ān az yek darsad-e jam'iyat-e kešvar tajāvoz nemikonad. Mardom-e in navāhi emruze niz aqlab dar ejtemāāt-e besyār kucak-e atrāf-e qanāthā-vo dar fāselehā-ye dur az yekdigar zendegi mikonand. Jolge-ye Xuzestān, Ostān-e Fārs, baxš-e šomāli-ye Xorāsān-o šahrhā-ye markazi-ye vāqe' beyn-e kuhhā-ye Alborz-o Zāgros, tarākom-e jam'iyati-ye miyāne dārad-o navāhi-ye šarqi-yo sartāsar-e savāhel-e jonubi-ye kešvar kamjam'iyat-ast.

Gozašte az vaz'-e tabii ijād-e kānunhā-ye bozorg-e san'ati emkān-e dastyābi be xadamāt dar šahrhā-ye bozorg, oful-e baxš-e kešāvarzi-yo hojum-e rustāyiyān be šahrhā, hamconin Jang-e Irān-o Arāq az avāmel-e moasser dar jābejāyi-ye jam'iyat-e kešvar bude-ast. Āmel-e digar dar tarkib-e jam'iyat anbuh-e panāhandegān-e Afqān be Irān-ast, ke banā bar āmār-e Sāzmān-e Melal-e Mottahed biš az do milyun tan

barāvard mišod. In panāhandegān dar tarkib-o zarib-e afzāyeš-e jam'iyat-e navāhi-ye šarqi mānand-e Xorāsān, Sistān-o Balucestān ta'sir dāšte-and.

Ammā aknun bā bāzgašt-e mohājerān-e Jang-e Irān-o Arāq be šahrhā-ye xod va bāzsāzi-ye navāhi-ye virānšode, hamconin bāzgašt-e tadriji-ye besyār-i az digar panāhandegān-e afqāni-yo arāqi be kešvarhā-ye xod dar tarkib-e jam'iyat-e Irān degargunihā-yi surat gerefte-ast.

Pas az esteqrār-e jomhuri-ye eslāmi , do āmel-e digar niz kamobiš dar tarkib-e jam'iyat-e Irān moasser bud: yek-i margomir bar asar-e jang-o digar tašviq-e taaddod-e zowjāt-o dāštan-e farzandān-e besyār. Vali dar sālhā-ye axir, xatarhā-vo moškelāt-e nāši az rošd-e bitanāsob-e jam'iyat tavajjoh-e mas'ulān rā be xod jalb karde-vo ānhā rā be talāš barā-ye jelowgiri az rošd-e biraviye-ye jam'iyat-e Irān vā dāšte-ast.

Bar pāye-ye āmār-e rasmi-ye sāl-e 1383(š. / 2004 m.) jam'iyat-e Irān bāleq bar 69,618,922 tan-ast, ke 28%-e ān rā nowzādān tā cāhārdahsālegān taškil midehand, 67.2% rā beyn-e 15 tā 64 sāl-o baqiye rā sālmandān-e 65 sāl be bālā ke šāmel-e 4.8% koll-e jam'iyat mišavand.

Jam'iyat-e Irān besyār javān-ast-o bar asās-e āmār-e yādšode nazdik be yeksevvom-e ān rā kudakān-o nowjavānān-e zir-e pānzdah sāl taškil dāde-and. In raqam be hodud-e 44%-e mardom tā bist-o panj sāl miresad. Be towr-e kolli nerx-e rošd-e jam'iyat dar dahe-ye 1360 hodud-e 3.6% bude-ast. In raqam dar Xorāsān, Sistān-o Balucestān be sabab-e hozur-e panāhandegān-e Afqān tā 9.4 darsad afzāyeš yāft.

Dar sālhā-ye axir nerx-e rošd-e jam'iyat dar Irān kāheš yāfte-vo banā bar āmār-e dowlati be 1.7% reside-ast. Bar asās-e āmār-e montašeršode hodud-e 79.4%-e azjam'iyat-e bālā-ye šeš sāl-e Irān, savād-e xāndan-o neveštan dārand ke šāmel-e 85.6%-e mardān-o 73%-e zanān-ast. Nesbat-e bāsavādān bā haddeaqal āmuzeš-e ebtedāyi, dar šahrhā-ye bozorg bištar-o dar navāhi-ye rustāyi pāyintar-ast. Bar asās-e hamin āmār nazdik be 85 darsad az jam'iyat-e Tehrān bāsavād-and-o pas az ān, be tartib, dar ostānhā-ye Esfahān, Yazd, Fārs-o Xuzestān bāsavādān šāmel-e darsad-i bālā az jam'iyat mišavand. Dar in navāhi be ellat-e vojud-e marākez-e fa'āl-e san'ati, te'dād-e ziyād-i az bāsavādān rā motexassesān-o kārgarān-e māher-o nimemāher taškil midehand.

Banā bar āxarin āmār, nesbat-e goruhhā-ye qowmi dar jam'iyat-e Irān bed-in tartib-ast: Fārs 51%, āzari 24%, gilaki-yo māzandarāni 8%, Kord 9%, Arab 3%, Lor 2%, Torkaman 2% va 1% digarān. Az koll-e jam'iyat 58% be zabān-e fārsi bā lahjehā-ye moxtalef soxan miguyand. 26% be torki-yo anvā-e mahalli-ye ān, 9% kordi, 1% baluci-yo 3% be guyeshā-ye digar. Dar Irān mardom 89% mosalmān-e šie hastand, 9% mosalmān-e sonni-yo 2% az aqalliyathā-ye zartošti, yahudi, masihi-yo bahāyi.

JOQRĀFIYĀ-YE SIYĀSI

HOKUMAT

Pas az Enqelāb-e Eslāmi-ye sāl-e 1357 š. / 1978 m. va tasvib-e qānun-e asāsi dar āzarmāh-e 1358 š. / desāmbr-e 1979 m. onvān-e rasmi-ye kešvar dar majāme-e beynolmelali be Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irān taqyir yāft. Banā bar mosavvabe-i digar dar sāl-e 1369 š. / 1989 m. bā gostareš-e extiyārāt-e raisjomhur noxostvazir bar dāšte šod. Dar in qānun-e asāsi edāre-ye omur-e mamlekat be se qovve-ye mojriye, moqannane-vo qazāiye vāgozār šode-ast. Dar ra's-e in se qovve rahbar-e mazhabi qarār dārad, ke az su-ye šowrā-ye rahbari ta'yin mišavad. A'zā-ye in šowrā xod bā tasvib-e rahbar entexāb mišavand. Qovve-e mojriye šāmel-e raisjomhur-o hey'at-e vozarā-st. Qovve-ye moqannane az Majles-e Šowrā-ye Eslāmi bā 290 namāyande taškil mišavad ke be nesbat-e jam'iyat beyn-e ostānhā taqsim šode. Mosavvabehā-ye Majles-e Šowrā-ye Eslāmi bāyad be ta'id-e Šowrā-ye Negahbān beresad. Qovve-ye qazāiye zir-e nazar-e rais-e qovve-ye qazāiye anjām-e vazife mikonad-o be omur-e dādgostari mipardāzad.

PARCAM-E IRĀN

Parcam-e Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irān morakkab az se navār-e hampahnā-ye ofoqi be ranghā-ye sabz, sefid-o sorx az bālā be pāyin-ast. Nešān-e jomhuri-ye eslāmi, kalame-ye "Allāh" be surat-e gol-e lāle, namād-e

šahādat be rang-e sorx dar miyān-e qesmat-e sefid naqš šode-vo dar haddefāsel-e hardo navār-e sabz-o sorx bā esfid ebārat-ye qor'āni-ye "Allāho Akbar" yāzdah bār poštesareham tekrār gardide-ast. Parcam-e Irān tārixce-i besyār qadimi dārad, ke farātar az dowrān-e tārixi be afsāne-vo hamāse mipeyvandad. Piš az Enqelāb-e Eslāmi parcam-e Irān se navār-e hampahnā-ye ofoqi be ranghā-ye sabz, sefid-o sorx bud, ke Nešān-e Šir-o Xoršid be ranghā-ye siyāh-o zard dar miyān-e qesmat-e sefid-e ān naqš mibast. Nešān-e Šir-o Xoršid ru-ye parcam-e Irān be surathā-ye gunāgun besyār qadimi-st. Ammā parcam-e Irān piš az Enqelāb-e Eslāmi yādgār-e noxostin qānun-e asāsi-ye Irān bud, ke pas az Enqelāb-e Mašrute be tasvib resid.

Bar asās-e āxarin taqsimāt-e kešvari, Irān az 30 ostān, 265 šahrestān, 678 šahr-o 707 baxš taškil šode-ast. Har ostān tavassot-ye yek ostāndār, har šahrestān tavassot-e yek farmāndār, har šahr be vasile-ye yek šahrdār-o har baxš zir-e nazar-e yek baxšdār edāre mišavad. Ostānhā-ye Irān, be tartib-e alefbā, va markaz-o šahrhā-ye omde-ye haryek az ānhā dar in baxš towseif šode-and.

TAQSIMĀT-E KEŠVARI (BAXŠ-E AVVAL)

Ostānhā-ye Irān, be tartib-e alefbā, va markaz-o šahrhā-ye omde-ye haryek az ānhā dar in baxš towsif šode-and.

1. OSTĀN-E ĀZARBĀYJĀN-E ŠARQI

Ostān-e Āzarbāyjān-e Šarqi, bā vos'at-i hodud-e 88,785 kilumetr-e morabba', dar šomāl-e qarb-e Irān beyn-e ostānhā-ye Āzarbāyjān-e Qarbi, Zanjān-o Gilān vāqe' šode-vo 71 darsad-e ān kuhestān-o daryāce-ast. Qolle-ye Sabalān, bā ertefā-e 4 hezār-o 821 metr dar mašreq, bolandtarin-o Dašt-e Moqān dar šomāl-e šarqi, bā ertefā-e taqribi-ye 100 metr az sath-e daryā, pasttarin noqte-ye ostān-ast. In ostān-e kuhestāni, az sardtarin manāteq-e kešvar-ast-o dar barx-i az noqāt-e ān daraje-ye harārat dar zemestān tā 20 daraje zir-e sefr sāntigerād ham kāheš miyābad. Vojud-e rudxāne-ye Aras dar šomāl, Daryāce-ye bozorg-e Orumiye (Rezāiye) dar qarb-o manābe-o zaxāyer-e azim-e āb-e zirzamini-yo cešmehā-vo ābhā-ye rāked, Āzarbāyjān-e Šarqi rā be surat-e mantaqe-i besyār porāb-o qani dar āvarde, ke dārā-ye zendegi-ye nabāti-yo heyvāni-ye moterākem-o motenavve-i-st.

RUSTĀ-YE KANDOVĀN

Āzarbāyjān-e Šarqi bā jam'iyati- nazdik be 3,482672 nafar az lahāz-e bāzargāni-yo eqtesādi mantaqe-ye besyār mohemm-i be šomār miāyad. Rāhāhan-o jāddehā-ye esfālte ertebāt-e in ostān rā bā Tehrān-o bā kešvarhā-ye hamsāye Jomhuri-ye Āzarbāyjān, Armanestān-o Torkiye-vo hamconin bā Orupā barqarār karde-ast. Kešāvarzi-yo san'at-e ostān niz dar mowqeiyat-e besyār xub-i-st. Mahsul-e gandom-e Āzarbāyjān-e Šarqi ba'd az Xorāsān maqām-e avval rā dārā-st-o berenj-e ān šohrat-e kāfi dārad. Panbe, Coqondarqand, xoškbār-o mivehā-ye deraxti manba-e darāmad-e mohemm-e mantaqe-ast. Kārxānehā-ye māšinsāzi, terāktorsāzi, towlid-e simān, pālāyeš-e naft, petrošimi, carmsāzi-yo kaffāši-ye Tabriz-o towlid-e niru az digar marākez-e mohemm-e fa'āliyathā-ye san'ati-ye in ostān-e ast. Fa'āl budan-e biš az 180 ma'dan, bištar dar zamine-ye ye estexrāj-e felezāt, az digar manābe-e kār-o darāmad-e mardom-e in ostān-ast.

Be towr-e kolli, Ostān-e Āzarbāyjān-e Šarqi, bā vojud-e virānihā-ye nāši az jang bā Arāq, dar hame-ye zaminehā-ye eqtesādi, kešāvarzi, dāmparvari, tejārat-o san'at hanuz az faāltarin ostānhā-ye kešvar be šomār miāyad. Sanāye-e dasti-ye in ostān niz dar now-e xod az šohrat-o marqubiyat-e besyār barxordār-ast. Qālibāfi-ye Āzarbāyjān-e Šarqi, xāsse Tabriz, bā naqšhā-vo tarhhā-ye maxsus-o šenāxtešode dar sāderāt-e qeyrenafti-ye Irān dārā-ye ahammiyat-e fowqol'āde--ast. Noqrekāri, serāmiksāzi, sofālgari, suzanduzi, tahiye-ye abrišame, šāl, patu, gelim-o jājim dar sarāsar-e ostān ravāj dārad-o farāvardehā-ye marqub barā-ye bāzār-e dāxeli-yo sāderāt farāham miāvarad.

Mardom-e Āzarbāyjān-e Šarqi be torki soxan miguyand. Baxš-e bozorg-i az sākenān-e Āzarbāyjān-e Šarqi rā ilāt-o ašāyer taškil midehand. Mohemtarin-e ānān ilhā-ye Šāhsavan-o Arasbārān dar mantaqe-ye Moqān motemarkez-and-o bā dāmdāri-o šabāni zendegi migozarānand. Dar āxarin taqsimāt-e kešvari, Ostān-e Āzarbāyjān-e Šarqi dārā-ye cāhārdah šahrestān-ast: Tabriz (markaz-e ostān), Osku, Āzaršahr (Dehxārqān), Miyāne, Marand, Šabestar, Ahar, Jolfā, Moqān, Haštrud-o Bostānābād.

TABRIZ

Tabriz, markaz-e Ostān-e Āzarbāyjān-e Šarqi, dar 742 kilumetri-ye qarb-e Tehrān dar šarq-e Daryāce-ye Orumiye banā šode-vo bā qolle-ye Sahand, dar jonub-e šahr, 50 kilumetr fāsele dārad. Tabriz tābestānhā-ye mo'tadel-o zemestānhā-ye sard-o porbarf dārad-o az do rudxāne Talxerud-o Mehrānrud āb migirad.

Banā-ye šahr-e Tabriz rā ba'z-i be dowre-ye Aškāniyān-o Sāsāniyān-o edde-i be Zobayde, hamsar-e Hārunorrašid, nesbat midehand. Ānce mosallam-ast, hengāmi ke A'rāb dar sāl-e 22 h.š. (642 m.) Āzarbāyjān rā fath kardand, Tabriz rustā-yi kucak bud-o ābādi-yo šohrat-e emruzi-ye ān dar dowrehā-ye eslāmi padid āmad. Āqāz-e ahammiyat-e tārixi-ye šahr-e Tabriz be dowrān-e farmānravāyi-ye Saljuqiyān-e Arāq-o Atābakān-e Āzarbāyjān dar qarn-e šešom-o haftom-e hejri (davāzdahom-o sizdahom-e milādi) miresad. Dar in dowrān bud, ke Atābak Qezel Arsalān Tabriz rā pāytaxt kard. Dar Hamle-ye Moqol, Tabriz bā taslim šodan be Mozaffareddin Ozbak, az Atābakān-e Āzarbāyjān, az koštār-o virāni nejāt yāft. Dar janghā-ye peydarpey miyān-e Soltān Jalāleddin-e Xārazmšāh-o sepāh-e Moqol, Tabriz bārhā dastbedast gardid, tā ān ke dar dowre-ye Ilxānān-e Moqol, Ābāqā Xān ān rā dobāre pāytaxt kard. Dar zamān-e Gixātu, Ilxān-e Moqol, barā-ye noxostin bār dar Irān cāv (pul-e kāqazi) dar Tabriz montašer šod. Ammā mardom ān rā napaziroftand-o nācār barcide gardid. Rownaq-o šokuh-e Tabriz dar zamān-e Qāzān Xān be bālātarin hadd-e xod resid. U ke mard-i xošzowq-o kušā-vo dustdār-e ābādāni bud, dar mahall-e Šām-e Tabriz ke ba'dhā be "Šamb Qāzān" ma'ruf šod, bozorgtarin gonbad-i rā ke tā ān zamān dar sarzaminhā-ye eslāmi sābeqe dāšt, sāxt-o dar atrāf-e ān masjed-i bozorg-o do madrese barā-ye peyrovān-e mazāheb-e hanafi-yo šāfei, va xānqāh-o hammām-o ketābxāne banā kard. Yek-i az joqrāfiyānevisān-e avāyel-e qarn-e haftom-e hejri (sizdahom-e milādi) az Tabriz be sān-e yek markaz-e mohemm-o bozorg-e piševari-yo san'at soxan gofte-ast.

Pas az ān ke Qāzān Xān pāytaxt rā az Tabriz be Soltāniye barad, dar janghā-vo setizhā-ye beyn-e moddaiyān-e hokumat, Tabriz az rownaq-o šokuh oftād. Bā vojud-e in dar qarn-e nohom-e hejri (pānzdahom-e milādi) Tabriz šahr-i bozorg-o servatmand bud, ke jam'iyat-e ān rā hodud-e 200 hezār tan taxmin zade-and. Tabriz dar ān zamān yek-i az marākez-e mohemm-e tejārat-o šahr-i porraftoāmad towsif šode-ast.

TABRIZ

Tā ru-ye kār āmadan-e Safaviye dar qarn-e dahom-e hejri (šānzdahom-e milādi) Tabriz pāytaxt-e farmānravāyān-e kucaktar-e Moqol bud, Šāh Esmāil-e safavi niz dar hamin šahr tājgozāri kard. Ammā andak-i ba'd Soltān Salim-e Osmāni Tabriz rā gereft-o pas az qārat-o virāni-ye besyār šomār-i az san'atgarān-o honarmandān-e ānjā rā bā xod be Qostantaniye bord. Tabriz tā zamān-e Nāder Šāh-e Afšār bārhā miyān-e pādšāhān-e safavi-yo xolafā-ye Osmāni-yo mohājemān-e Afqān dastbedast šod-o az in ru ziyān-e farāvān did. Dar dowre-ye Qājār Tabriz valiahdnešin šod. Eqāmat-e Abbās Mirzā dar ān šahr be barpā šodan-e kārxānehā-ye tuprizi-yo noxostin kārgāh-e cāp anjāmid. Tarbiyat-e sarbāzān be raveš-e orupāyi niz dar hamin zamān dar šahr-e Tabriz āqāz gardid. Abbās Mirzā rāhhā-yi rā dar in mantaqe nowsāzi kard, ke be āsān šodan-e raftoāmad miyān-ye Irān-o Rusiye az tariq-e Qafqāz, az yek su, va miyān-e Irān-o Torkiye-vo Orupā-ye Qarbi az tariq-e Tarābuzān, az su-ye digar, šod.

Tabriz dar nimye-ye qarn-e sizdahom-e hejri (nuzdahom-e milādi) šāhed-e janghā-ye Irān-o Rus-o emzā-ye ahdnāmehā-ye Torkamāncāy-o Golestān bud, ke be az dast raftan-e baxš-e bozorg-i az xāk-e Irān anjāmid. Dar ruydādhā-ye tārix-e mašrutiyat-e Irān az āqāz-e jonbeš-e edālat-o āzādixāhi tā marāhel-e nahāyi, Tabriz-o mardom-e ān az jomle Sattār Xān-o Bāqer Xān jā-yi bozorg dārand. Pas az Jang-e Jahāni-ye Dovvom hokumat-e xodmoxtār-e Ferqe-ye Demokrāt be rahbari-ye Ja'far-e Piševari ruydādhā-ye digar-i rā dar in šahr mowjeb šod, ke dar tārix-e moāser-e Irān ahammiyat-e besyār dārad.

Tabriz dar tul-e zamān bārhā dastxoš-e zaminlarzehā-ye dehšatnāk gardide-ast. Virāngartarin-e ānhā dar sālhā-ye 858, 1042 1641 1727, 1785-o 1854-e milādi rox dāde. Ammā bā vojud-e virānihā-yi ke janghā-vo kešmakešhā-vo zelzelehā bar sar-e banāhā-ye Tabriz āvarde-ast, in šahr hanuz āsār-e tārixi-ye mohemmm-i dārad. Az jomle-ye in āsār Masjed-e Jāme-e dowre-ye safavi-st, ke bar ru-ye šālude-ye masjed-i az dowre-ye saljuqi banā šode . Digar Arg-e Ali Šāh az āsār-e qarn-e haštom-e hejri (cāhārdahom-e milādi) va Masjed-e Kabud az nime-ye qarn-e nohom-e hejri (pānzdahom-e milādi)-st. Masjed-e Kabud bā vojud-e virāni-ye nāši az zelzele yek-i az behtarin nemunehā-ye kāšikāri-yo me'māri-ye dowre-ye eslāmi be šomār miravad. Aknun dar yek-i az mahallehā-ye qadimi-ye Tabriz xarābehā-ye šahrak-i be nām-e Rob'-e Rašidi bāqi-st, ke be vasile Xāje Rašidoddin Fazlollāh-e Hamedāni, tabib-o vazir-e mašhur-e Soltān Mohammad-e Xodābande (Oljāytu), sāxte šode-vo az marākez-e mohemm-e elmi-yo san'ati-ye ruzgār-e Ilxānān Moqol bude-ast. Maqbaratoššoarā-ye Tabriz dar mahalle-ye Sorxāb bā vojud-e ārāmgāh-e šoarā-vo fozalā-ye bozorg-e Āzarbāyjān az jomle Šahryār, šāer-e moāser ke be fārsi-yo torki aš'ār-e farāvān dārad, yek-i digar az amāken-e tārixi-ye in šahr-ast.

Tabriz dar panjāh sāl-e axir bā tabdil šodan be yek-i az Qotbhā-ye mohemm-e san'ati-ye kešvar-o be sabab-e ijād-e dānešgāh-o tavajjoh be ābādāni-yo farhang-e ān be surat-i besyār fa'āl dar āmade-ast. Emkānāt-e ešteqāl dar in šahr mohājerān-e besyār rā be ān jalb karde-vo ijād-e kārxānehā-ye māšinsāzi, terāktorsāzi, simānsāzi, carmsāzi, nassāji, qālibāfi-yo ta'sis-e pālāyešgāh-e naft, be rošd-e san'at dar in šahr šetāb baxšide. Qarār gereftan dar masir-e rāhhā-ye bāzargāni-ye Jolfā be Armanestān-o Rusiye va Bāzargān be Torkiye-vo

Orupā niz jāygāh-e bāzargāni mohemm-i be Tabriz dāde-ast. Be towr-e kolli, emruz Tabriz yek-i az fa'āltarin-o ābādtarin šahrhā-ye Irān-ast.

MARĀQE

Marāqe, be ma'ni-ye cerāgāh-e asbān, nām-e yek-i az šahrhā-ye tārixi-ye Ostān-e Āzarbāyjān-e Šarqi-st, ke dar jonub-e kuh-e Sahand beyn-e Tabriz-o Miyāndoāb-o Daryāce-ye Orumiye qarār gerefte-vo fāsele-ye ān tā Tehrān 796 kilometr-ast. Sāfirud, ke az kuhhā-ye Sahand sarcešme migirad-o be Daryāce-ye Orumiye mirizad, az kenār-e Marāqe migozarad. Ābohavā-ye in šahr dar qesmat-e kuhestāni mo'tadel-o dar baxš-e jolgei garmsiri-st.

Dar zamān-e Sāsāniyān be jā-ye šahr-e Marāqe šahr-i be nām-e Afzārerud qarār dāšte-ast. Pas az solte-ye A'rāb in šahr moddat-e cand qarn ordugāh-e farmānravāyān-e Arab bud-o nām-e Marāqe dar in zamān be in šahr dāde šod. Bāru-ye nezāmi-ye mohemm-i rā ke dar noxostin qarnhā-ye eslāmi, dar zamān-e Hārunorrašid, dar šahr-e Marāqe sāxte šode, dar tārix yād karde-and. Pas az Hamle-ye Moqol, Marāqe pāytaxt-e Holāku Xān šod. Be farmān-e vey, Xāje Nasireddin-e Tusi rasadxāne-ye ma'ruf-e Marāqe rā ru-ye tappe-i banā nemud. Marāqe-ye in zamān rā šahr-i xorram-o ābād towsif karde-and, ke bāqestānhā-ye porbār-o xarbozehā-ye širin-o moattar dāšte-ast.

Az dowrān-e gozašte āsār-e tārixi-ye besyār dar Marāqe barjāy mānde, ke qadimitarin-e ānhā Gonbad-e Sorx motealleq be qarn-e šešom-e hejri (davāzdahom-e milādi)-st. Gonbad-e Kabud niz az āsār-e hamin zamān, ya'ni avāxer-e dowre saljuqi-st. Guyand ke mādar-e Holāku dar in Gonbad dafn šode-ast. Gonbad-e Qaffāriye motealleq be dowre-ye Abusaid-e Bahādor dar qarn-e haštom-e hejri (cāhārdahom-e milādi) va sotun-e masjed-e Šeyx Bābā ke panj metr bolandi dārad-o dar qarn-e nohom-e hejri (pānzdahom-e milādi) sāxte šode, az digar āsār-e tārixi-yo didani-ye šahr-e Marāqe-ast.

AHAR

Ahar dar šomāl-e Tabriz, šahri- kuhestāni-st, ke be vāsete-ye mowqeiyat-e joqrāfiyāi šāhed-e havādes-e mohemm-e tārixi bude. Bābak- Xorramdin-o peyrovān-e u biš az bist sāl dar dāmanehā-ye kuhestāni-ye ān bā sepāhiyān-e Arab mijangidand. Dar dowre ye Qājār hengām-e jang bā Rusiye niz ordugāh-e Abbās Mirzā dar injā qarār dāšt. Masjed-e Jāme-e Ahar ke be ruzgār-e Saljuqiyān sāxte šode-vo qasr-i tārixi-yo Boq'e-ye Šeyx Šahābeddin-e Ahari, az orafā-ye qarn-e haftom-e hejri / sizdahom-e milādi, az jāhā-ye didani-ye in šahr-ast.

ŠABESTAR

Šabestar dar 60-kilometri-ye šomāl-e šarq-e Tabriz dar masir-e rāhāhan-e Tehrān-Tabriz be Torkiye-vo Orupā yek-i digar az šahrhā-ye Āzarbāyjān-e šarqi-st. Jādde-ye ma'ruf-e Tabriz-Tarābuzān ke dar zamān-e Safaviye sāxte šod, niz az in šahr migozašt. Šabestar zādgāh-e āref-e mašhur, Šeyx Mahmud-e Šabestari, moallef-e manzume-ye Golšan-e Rāz-ast, ke ārāmgāh-e u niz dar hamin šahr qarār dārad. Mohemtarin banā-ye tārixi-ye Šabestar Masjed-e Jāme-e ān, sāxtešode dar 989 h.š. / 1610 m. dar zamān-e Soltān Mohammad-e Xodābande-ast. Marand dar šomāl-e šarq-e Āzarbāyjān-e Šarqi dar mantaqe-i ke dosevvom-e ān kuhestāni-yo baqiye hamvār-o besyār hāselxiz-ast, qarār dārad. Bāzmānde-ye āsār-e tārixi-ye in šahr be ruzgār-e Kalde-vo Āšur mirasad. Nām-e ān niz be ma'ni-ye jāygāh-e qowm-e Mād-ast, ke noxostin pādšāhān dar tārix-e Irān bude-and. Āsār-e ātaškade-i az zamān-e Sāsāniyān-o sāxtemān-e Masjed-e Jāme-e besyār qadimi motealleq be noxostin qarnhā-ye eslāmi az noqāt-e didani-ye in šahr-ast.

MIYĀNE

Miyāne dar mašreq-e Tabriz beyn-e do reštekuh-e Bozguš-o Qāfānekuh qarār gerefte-ast. Dar gozašte az in šahr be nām-e Miyānaj niz yād šode. In šahr dar Hamle-ye Moqol kāmelan virān gardid. Ammā ba'd dobāre ābād šod. Qāli-yo qālicehā-ye dastbāf-e Miyāne bā tarhhā-ye xāss-e ašāyeri dar bāzār-e farš jāygāh-e xub-i dārad. Miyāne yek-i az qadimitarin šahrhā-ye Āzarbāyjān-e Šarqi-st. Pol-e Doxtar-o qasr-e nazdik-e ān az

qadimtarin āsār-e bāstāni be šomār miravad. Emāmzāde Esmāil-o Masjed-e bozorg-e Sangi az digar āsār-e tārixi-ye ānjā-st.

2. Ostān-e Āzarbāyjān-e Qarbi

Ostān-e Āzarbāyjān-e Qarbi, bā vos'at-e hodud-e 39,487 kilometr-e morabba', dar šomāl-e qarb-e Irān beyn-e ostānhā-ye Kordestān, Āzarbāyjān-e Šarqi, va Zanjān qarār dārad-o dar taraf-e šomāl-o qarb bā kešvarhā-ye Armanestān-o Torkiye hammarz-ast.

In mantaqe, ke baxš-i az ān rā Daryāce-ye Orumiye farā gerefte, dārā-ye reštekuhhā-ye mortafa-e divārmānand-i-st, ke az šomāl be jonub kešide šode-ast. Kuhhā-ye ātašfešāni-ye Ārārāt dar in qesmat qarār dārad-o dar dāmane-ye ān cešmehā-ye ābma'dani-ye moteadded mijušad. Dar navāhi-ye martub sanghā-ye ātašfešāni be surat-e sotunhā-ye zibā-yi az manšurhā-ye monazzam-e candzel'i jelvegar-ast.

Ābohavā-ye Āzarbāyjān-e Qarbi haddefāsel-e ābohavā-ye Daryā-ye Xazar-o eqlim-e nimesahrāyi-ye dāxeli, va be sabab-e vojud-e barf-e dāyemi dar kuhestān-o āb-e farāvān, xonak-o matbu-ast. Zarrinerud dar jonub-e Daryāce-ye Orumiye-vo rudxāne-ye Mahābād-o hodud-e 135 kilometr az rudxāne-ye Aras az in ostān migozarad. Marāte-o jangalhā-ye qani-ye in ostān mahall-e yeylāq-o qešlāq-e ilāt-o mowjeb-e rownaq-e dāmparvari-st. Vojud-e tālābhā-ye moteadded atrāf-e Naqade, Māku, Xoy va Salmās niz mohit-e zist-e monāseb-i barā-ye parvareš-e parandegān padid āvarde-ast.

Daryāce-ye Orumiye be masāhat-e 6 hezār kilometr-e morabba' falāt-e Āzarbāyjān rā be towr-e tabii be do baxš mikonad. Lajan-o āb-e Daryāce-ye Orumiye rā barx-i az irāniyān barā-ye moāleje-ye ba'z-i amrāz-e pusti-yo romātism moasser midānand. Az hamin ru, harsāl edde-ye ziyād-i be manzur-e darmān be savāhel-e in daryāce miravand. In daryāce az nazar-e hamlonaql-e kālā-vo mowqeiyat-e eqtesādi niz ahammiyat-e besyār dārad. Mohemtarin bandar-e in daryāce, dar Ostān-e Āzarbāyjān-e Šarqi, Bandar-e Šarafxāne dar šomāl-e šarq-o, dar Ostān-e Āzarbāyjān-e Qarbi, Bandar-e Golmānxāne dar qarb-ast.

Āzarbāyjān-e Qarbi hodud-e 2896,657 tan jam'iyat dārad, ke bištar mosalmān-e šie-vo sonni-yand-o be zabānhā-ye torki-yo kordi soxan miguyand. Goruh-e bozorg-i az aqalliyathā-ye āšuri, armani-yo yahudi niz dar mantaqe sāken-and-o be zabānhā-ye qowmi-ye xod soxan miguyand. In ostān majmue-i az adyān-o farhanghā-ye moxtalef dārad. Vojud-e masājed, kelisāhā, virāne-ye ātašgāhhā, va mosalmānān-e šie-vo sonni, jam'iyat-e āšuri, masihiyān-e Kātolik, Ortodoks-o Porotestān, va niz arāmane-ye vābaste be Kelisā-ye Geriguri namāyāngar-e in extelāt-e farhangi-ye gostarde-ast. Biš az devist hezār tan az ahāli-ye mantaqe rā ilāt-e Kord taškil midehand, ke bištar sonni-ye šāfei hastand-o šoql-e asli-ye ānhā dāmdāri-st.

Banā bar āxarin taqsimāt-e kešvari, Āzarbāyjān-e Qarbi dārā-ye 14 šahrestān-ast, az jomle: Orumiye (markaz-e ostān) Māku, Xoy, Salmās, Naqade, Mahābād, Miyāndoāb, Sardašt-o Pirānšahr.

Orumiye (Rezāiye)

Šahr-e Orumiye, markaz-e Ostān-e Āzarbāyjān-e Qarbi , miyān-e Daryāce-ye Orumiye, marz-e Torkiye-vo šahrhā-ye Salmās-o Naqade vāqe' šode-vo 951 kilometr bā Tehrān fāsele dārad. Orumiye šahr-i besyār bāsafā-vo porsabzevogiyāh-ast-o tārix-i bāstāni dārad. Gardane-ye Qušci dar šomāl-e Orumiye beyn-e kuhhā-yi vāqe' šode, ke marz-e moštarek-e se kešvar-e Irān, Torkiye-vo Arāq-ast.

Ābohavā-ye sard-o mo'tadel-e in šahr, va āb-e farāvān-e daryāce-vo rudhā-yi ke az kenār ān migozarad, tabiat-e in sarzamin rā zibā, hāselxiz-o tamāšāyi karde-ast. Jolge-ye šahr-e Orumiye dar gozargāh-e kuhhā-ye Qafqāz vāqe' šode-vo dar kāvoshā-ye bāstānšenāsi āsār-e besyār qadimi-yo gerānbahā-yi az tappehā-ye ān be dast āmade-ast, ke tārix-e ba'z-i az ānhā be do hezār sāl piš az milād-e Masih miresad. Barx-i zādgāh-e Zartošt rā niz Orumiye dāneste-and. In šahr dar gozaštehā-ye dur kānun-e mazhabi-yo elmi-ye mohemm-i bude-vo ātašgāhhā-ye bozorg-o mo'tabari con Āzargošasb rā, ke dar dowrān-e piš az Eslām rownaq-e tamām dāšte, dar bar migerefte-ast. Afzun bar in, Orumiye rā dar dowrehā-ye eslāmi šahr-i ābād vasf karde-and bā bāqhā-ye angur-e porbār-o bāzargāni-yo raftoāmad-e sudāvar. In šahr dar avāxer-e qarn-e šešom-e hejri

(davāzdahom-e milādi) dar jang-i ke beyn-e amirān-e saljuqi dar gereft, be tasarrof-e Toqrol Ben Arsalān-e saljuqi dar āmad-o bar asar-e qārat virān šod.

Amir Teymur-e Gurkāni Orumiye rā be yek-i az sardārān-e xod az il-e Afšār dād. Azānpas dar in nāhiye ilhā-ye hamsāye peyvaste dar setiz-o nezā' budand. Dar zamān-e Fath'ali Šāh-e Qājār hākem-e Orumiye az taraf-e hokumat-e markazi-ye Irān ta'yin mišod, ammā dar Janghā-ye Irān-o Rus-o pišravihā-ye sepāhiyān-e Osmāni be dāxel-e Irān in šahr niz bārhā dastbedast gašt.

Hengām-e noxostin jang-e jahāni, āsuriyān-e sāken-e Orumiye šahr rā tasarrof kardand-o bar asar-e zadoxordhā-vo xunrizihā-ye mazhabi šahr be virāne-i mobaddal šod, ammā pas az ān Orumiye bāz ham be sor'at ru be ābādāni nahād. Aknun Orumiye dar kānun-e ābādtarin-o fa'āltarin mantaqe-ye kešāvarzi-ye Āzarbāyjān qarār dārad-o bā vojud-e sadamāt-o virānihā-ye besyār dar jang bā Arāq hanuz šahr-i bozorg-o ābād mānde-ast. Kārxānehā-ye tahiye-ye mavādd-e qazāyi mānand-e qand, āb-e angur, gowjefarangi-yo sabzijāt be te'dād-e ziyād dar in mantaqe vojud dārad. Dāmdāri-yo parvareš-e anvā-e parandegān-o zanbur-e asal niz az faāliyathā-ye mohemm-e kešāvarzi in nāhiye be šomār miravad.

Az āsār-e tārixi-ye mohemm-i ke aknun dar šahr-e Orumiye barjā-st, mitavān Borj-e Segonbad az qarn-e šešom-e hejri (davāzdahom-e milādi) va Masjed-e Jāme' az āsār-e nime-ye dovvom-e qarn-e haftom-e hejri (sizdahom-e milādi) rā nām bord, ke dar āqāz kelisā bude-vo dar zamān-e Šāh Abbās-e Bozorg be masjed tabdil šode-ast.

Xoy

Šahr-e Xoy dar šomāl-e Daryāce-ye Orumiye-vo jonub-e marz-e Bāzargān-o 807-kilometri-ye qarb-e Tehrān qarār gerefte-ast. In šahr-e besyār qadimi zamān-i bar sar-e rāh-e šāxe-i az bozorgrāh-e bāstāni-ye Abrišam vāqe' bude-vo hanuz niz dārā-ye mowqeiyat-e nezāmi-ye mohemm-i-st. Kalame-ye Xoy be zabān-e kordi – ke riše-ye zabān-e Mādhā dar ān bārez-ast – be ma'ni-ye namak āmade-vo az gozaštehā-ye dur be sabab-e vojud-e ma'danhā-ye namak be in nāhiye dāde šode-ast. Hamle-ye Xazarhā dar qarn-e dovvom-e hejri (haštom-e milādi) va dargirihā-ye xolafā-ye abbāsi bā qarmatiyān-e in nāhiye-vo dastbedast gaštan-e šahr miyān-e sardārān-e Kord-o deylami-yo setizhā-ye besyār dar dowre-ye Saljuqiyān peyvaste be in šahr āsib resānde-ast. Ammā dar zamān-e Atābakān-e Āzarbāyjān tā ru-ye kār āmadan-e Safaviyān ārāmeš-e nesbi dar in šahr barqarār bud-o vos'at-o ostovāri-ye bāru-ye šahr-o zibāyi-yo hāselxizi-ye bāqhā-vo tākestānhā-ye ān šohrat dāšt.

Dar zamān-e saltanat-e Safaviye bar asar-e janghā-ye dāem bā sepāhiyān-e Osmāni, Xoy hamvāre meydān-e zadoxordhā bud. Jang-e Cālderān miyān-e Šāh Esmāil-e Avval-o Soltān Salim-e Osmāni dar sāl-e 920 h.š. (1514 m.) dar 70-kilometri-ye Xoy dar gereft. In šahr dar in zamān bārhā be tasarrof-e Osmānihā dar āmad tā ān ke Nāder Šāh-e Afšār ān rā be xāk-e Irān bāz gardānd. Xoy dar dowrān-e saltanat-e bāzmāndegān-e Nāder Šāh markaz-e hokumat-e mostaqell-e xānevāde-ye Donboli, va dar zamān-e Janghā-ye Irān-o Rus maqarr-e farmāndehi-ye Abbās Mirzā Nāyebossaltane bud. Dar in šahr āsār-e tārixi-ye besyār az dowre-ye eslāmi barjāy mānde-ast. Yek darvāze-ye sangi az avāxer-e dowre-ye Ilxānān-e Moqol, Masjed-e Xān-o Menāre-ye Šams-e Tabrizi az ān jomle-ast.

Māku

Māku, yek-i digar az šahrhā-ye Āzarbāyjān-e Qarbi, dar šomāl-e Xoy-o dar mantaqe-i kuhestāni-yo berehne-vo porsaxre qarār dārad, ke rāh-e terānzit miyān Irān-o Orupā az ān migozarad. In šahr dar dāmane-ye kuh be šekl-i banā šode, ke guyi saxre ān rā mānand-e catr-i dar panāh-e xod gerefte-vo šahr mānand yek nimdāyere dar ān foru rafte-ast. Dar in šahr āsār-e bāstāni-ye haft qarn piš az milād šenāsāyi šode-vo az jomle-ye in āsār-e bāstāni daxme-ye sangi dar haftkilometri-ye Māku az āsār-e dowre-ye Mād-ast, ke Eyvān-e Farhād nām dārad. Qabrestān-e "Pir'ahmad-e Kandi", dar 52-kilometri-ye jonub-e qarbi-ye Māku be dowre-ye Sāsāniyān bāz migardad. Az digar āsār-e tārixi-ye in šahr Maqbare-vo Kelisā-ye Tātāvus dar dehestān-e Cālderān-ast, ke

be nām-e Kelisā-ye Māri-ye Moqaddas ham xānde mišavad. In kelisā gonbad-i heramišekl-o borj-i davāzdahzel'i dārad-o motealleq be qarn-e sizdahom-e hejri (nuzdahom-e milādi)-st.

MAHĀBĀD

Šahrestān-e Mahābād dar 873-kilumetri-ye qarb-e Tehrān, dar jonub-e Daryāce-ye Orumiye beyn-e Naqade-vo Miyāndoāb vāqe' šode-vo dārā-ye pastiyobolandihā-yi-st. Ābohavā-ye ān dar baxš-e kuhestāni sardsir-o dar qesmathā-ye jolgei-yo jangali mo'tadel-ast. Rudxāne-ye Mahābād, ke az kuhhā-ye marzi-ye Irān-o Arāq sarcešme migirad, pas az obur az in šahr be Daryāce-ye Orumiye mirizad.

Mahābād markaz-e sokunat-e aqvām-e Kord-ast. Dar gozašte-ye dur be in nāhiye Sāvojbolāq-e Mokri migoftand, ke Mahābād markaz-e ān bud. Katibe-i be xatt-e mixi-yo zabān-e orārtuyi dar in nāhiye vojud dāšte, ke be qarn-e nohom-e piš az milād-e Masih marbut mišode-ast. Sangeqabr-i niz dar ān peydā šode, ke ān rā az āsār-e dowre-ye Mād midānand. Qabrestānhā-ye motealleq be mardom-e Asr-e Āhan niz nešān midehad ke Mahābād az qadimtarin ruzgārān ābād-o maskun-o markaz-e tamaddon-i pišrafte bude-ast.

Dar zamān-e Nāsereddin Šāh-e Qājār šureš-e Šeyx Obeydollāh az ferqe-ye Naqšbandiye, ke janghā-ye šie-vo sonni rā dar pey dāšt, dar in šahr ruy dād-o mowjeb-e xunrizi-yo koštār-e besyār šod. In ruydād ke bištar nāši az ehsāsāt-e esteqlāltalabi-ye Kordhā dar Irān-o Osmāni bud, be laškarkeši-ye dowlat-o farār-e Šeyx Obeydollāh-o goruh-i az peyrovān-e u be Osmāni anjāmid. Barxord-e niruhā-ye do dowlat-e Osmāni-yo Rusiye-ye tezāri dar Jang-e Jahāni-ye Avval niz in nāhiye rā dastxoš-e qārat-o virāni-ye besyār kard. Dar Jang-e Irān-o Arāq niz Mahābād kānun-e mohemm-e nezāmi bud-o āsib-e farāvān did.

Āsār-e bāstāni-ye Sāvojbolāq dar dehkade-ye Āndarkoš yā Āndarqāš dar jonub-e šarqi-ye Gardane-ye Golgātappe yāft šode-ast. Dar nazdiki-ye in virānehā daxme-i be nām-e Tāq-e Rākā bāqi mānde, ke šive-ye sangtarāši-ye ān be daxmehā-ye dowre-ye haxāmaneši šebāhat dārad. Daxme-i digar dar nazdiki-ye Mahābād, ke be dowre-ye Mādhā bāz migardad, fazā-yi-st dotabaqe dar del-e kuh bā cāhār sotun-o šāmel-e cand qabr. Az āsār-e mazhabi-ye Mahābād Madrese-ye Šāh Soleymān-e safavi-st, ke dar sardar-e ān katibe-i bā xatt-e reqā' tārix-e banā-ye ān rā nešān midehad. Naqade nazdik-e Mahābād niz sarzamin-e hāselxiz-i-st, ke mowqeiyat-e nezāmi-ye mohemm-i dārad. Jām-e talāyi-ye Hasanlu motealleq be 600 sāl piš az milād az rustā-ye Hasanlu dar in mantaqe be dast āmade-ast.

SALMĀS

Salmās dar 854-kilumetri-ye Tehrān dar jolge-i kamertefā' qarār dārad. Ābohavā-ye ān mo'tadel-o zamin-e ān sarsabz-o hāselxiz-ast. Dar ketābhā-ye tārixi az Salmās be zibāi-yo xorrami-ye šahr-o bāzārhā-ye porrownaq-e ān yād karde-and. Dar in šahr āsār-e tārixi-ye marbut be zamān-e Haxāmanešiyān yāft šode-ast. Haft cešme-ye ābma'dani bā xavāss-e darmāni, Sotun-e Xāntaxti marbut be zamān-e Sāsāniyān-o Kelisā-ye Sant Žorž az didanihā-ye in šahr-ast.

3. OSTĀN-E ARDEBIL

Ostān-e Ardebil bā vos'ati-e hodud-e 17,881 kilumetr-e morabba' beyn-e kuhhā-ye Tāleš dar sāhel-e qarbi-e Daryā-ye Xazar-o marz-e Irān bā Jomhuri-ye Āzarbāyjān vāqe' šode-ast. In ostān dar sāl-e 1372 h.š. / 1993 m. az Ostān-e Āzarbāyjān jodā šod. Tabiat-e bārvar-o besyār zibā-yi bexosus dar navāhi-ye kuhestāni dārad. Dašt-e Moqān dar šomāl-e Ostān-e Ardebil beyn-e rud-e Aras-o qesmat-i az cinxordegi-ye kuhhā-ye Tāleš mantaqe-ye hāselxiz-i-st, ke bā ta'sis-e Sāzmān-e Kešt-o San'at-e Dašt-e Moqān dar sāl-e 1353 h.š. (1974 m.) va estefāde az ravešhā-ye mekānize-vo pišrafte, besyār movaffaq bude-ast. In nāhiye ke aknun se šahr-e Pārsābād, Bilasavār-o Garmi dar ān qarār dārad, fa'āltarin baxš-e kešāvarzi-yo san'ati-ye in ostān-ast. Kārxāne-ye Qand-e Dašt-e Moqān mojahhaztarin-o mohemtarin kārxāne-ye qand-e Irān-o Xāvarmiyāne be šomār miravad. Jam'iyat-e Ostān-e Ardebil 1247,202 nafar-ast, ke be zabān-e torki soxan miguyand-o bištar-e ānhā mosalmān-e šie hastand. Markaz-e ān šahr-e tārixi-ye Ardebil-o šahrestānhā-ye in ostān ebārat-and az: Bilasavār, Pārsābād, Garmi, Namin, Xalxāl-o Meškinšahr.

ARDEBIL

Šahr-e Ardebil dar fāsele-ye 639-kilumetri-ye Tehrān markaz-e Ostān-e Ardebil-ast. Dar maqreb-e in šahr ātašfešān-e xāmuš-e Sabalān qarār gerefte, ke cešmehā-ye ābegarm-e farāvān dar dāmane-ye ān mijušad. Ardebil yek nām-e avestāyi be ma'ni-ye jāygāh yā sarzamin-e moqaddas-o pāk-ast. Dar sefarsangi-ye in šahr āsār-e bāstāni-ye marbut be davāzdah tā šānzdah qarn piš az milād-e Masih yāft šode. Be alāve, sangnebešte-i marbut be aqvām-e Ārārāt, ke dar Qaredāq be dast āmade, tārix-e in mantaqe rā tā qarn-e haftom tā nohom-e piš az milād aqab mibarad.

Aqvām-e Xazar ke az dirbāz sarzaminhā-ye dāxeli-ye Irān rā tahdid mikardand-o darband-e mohemm-e Qafqāz dar hodud-e Bāku barā-ye jelowgiri az pišravi-ye išān sāxte šode bud, dar qarn-e dovvom-e hejri (haštom-e milādi) tā Ardebil piš āmadand-o šahr rā virān kardand. Dar qarn-e sevvom-e hejri (nohom-e milādi) niz in mantaqe sahne-ye mobārezāt-e tulāni-yo xunin-e Bābak-e Xorramdin bā xelāfat-e Baqdād bud.

MAQBARE-YE ŠEYX SAFIYEDDIN-E ARDEBILI (ARDEBIL)

Az avāxer-e qarn-e sevvom-e hejri (nohom-e milādi) yek selsele az amirān-e irāni-ye Māvarāonnahr (Ošrusana), mansub be Xāndān-e Afšin, dar Āzarbāyjān be qodrat residand, ke be zāher az xelāfat-e Baqdād etāat mikardand. Išān pas az moddat-i kutāh pāytaxt-e xod rā az Marāqe be Ardebil bordand. Tā avāxer-e qarn-e cāhārrom-e hejri Ardebil šahr-i bozorgtar-o ābādtar az Tabriz bude-vo bāru-yi ostovār dāšte-ast. Dar in zamān az Ardebil be onvān-e šahr-i besyār hāselxiz bā asal-e farāvān-o mašhur-o bāft-e šahri-ye zibā yād karde-and. Navāhi-ye moxtalef-e šahr be šekl-e salib dar cāhār rāste sāxte šode-vo dar vasat-e cāhār bāzār masjed-e šahr qarār dāšte-ast. Ammā hamalāt-e peydarpey-e gorjihā dar qarnhā-ye šešom-o haftom-e hejri (davāzdahom-o sizdahom-e milādi) va koštār-o virāni-ye Moqol Ardebil rā az jam'iyat tohi-yo be virāne-i tabdil kard.

Owj-e šokuh-e Ardebil az qarn-e nohom-e hejri bā qodrat yāftan-e Safaviyān āqāz šod. Šeyx Safiyeddin-e Ardebili, jadd-e Safaviye, mohemtarin kānun-e tašayyo-e Emāmiye rā dar in šahr bonyān nahād. Amir Teymur-e Gurkān dar hamlehā-ye xod be Irān nesbat be Xāje Ali, az jānešinān-o farzandān-e Šeyx Safiyeddin, ezhār-e erādat kard-o šahr-e Ardebil rā *dārol'amān* xānd, ya'ni šahri- ke hame-ye mardom-e sāken dar ān az āsib-o koštār der āmān-and. Rownaq-o ābādāni-ye Ardebil azānpas tā hamle-ye Osmānihā-vo laškarkešihā-ye Nāder Šāh-e Afšār ruzafzun bud.

Pādšāhān-e safavi, bexosus Šāh Abbās-e Bozorg, bā taqdim-e hadāyā-vo tavajjoh-e besyār be Maqbare-ye Šeyx Safiyeddin asbāb-e rownaq-e bištar-e in šahr rā farāham āvardand. Ketābxāne-ye Nafis-i ke Šāh Abbās-e Bozorg vaqf-e Ardebil kard, ba'dhā hengām-e Janghā-ye Irān-o Rus, be dast-e Ženerāl Pāskevic oftād-o qabl az emzā-ye Ahdnāme-ye Torkamāncāy be onvān-e qanāyem-e jangi be San Peterzburg ferestāde šod. Pas az Safaviye, Ardebil arzeš-o e'tebār-e xod rā az dast dād-o dar dowre-ye Qājār be tab'idgāh-i siyāsi badal šod. Abbās Mirzā Nāyebossaltane be komak-e Ženerāl Gardane dar Ardebil qal'e-ye ostovār-i sāxt-o ān rā markaz-e farmāndehi-ye xod dar jang bā Rus kard.

Emruz Ardebil šahr-i-st kucak ke az āsār-e tārixi-yo honari-ye bāšokuh-e ān tanhā Boq'e-ye Šeyx Safiyeddin-e Ardebili-yo majmue-i az masjedhā-vo polhā-ye motealleq be dowre-ye saljuqi barjāy mānde-ast. Bāft-e tārankabuti-yo xiyābānhā-ye monhani-ye ān, ke hanuz besyār-i az xosusiyāt-e hezārsāle rā dar xod dārad, az vižegihā-ye me'māri-ye zibā-ye šahr-e Ardebil be šomār miāyad. Xalxāl dar kuhestānhā-ye qarb-e Tāleš dar Ostān-e Ardebil qarār dārad. Ābohavā-yaš dar tābestān mo'tadel-o dar zemestān sard-o barfi-st. Vojud-e cešmehā-ye ābegarm-o ābma'dani-ye salāmatbaxš, ābohavā-ye latif hamvāre mosāferhā-ye ziyād-i rā az jomle barā-ye varzeshā-ye zemestāni be ānjā mikešānad. Šāl-e pašmi az sanāye-e dasti-ye rāyej-e in šahr-ast, ke šohrat-e ziyād dārad.

MEŠKINŠAHR

Meškinšahr dar qarb-e Ardebil-o šomāl-e kuh-e Sabalān qarār dārad. Dar bištar-e navāhi-ye ān aqvām-e moxtalef-e galledār gaštogozār mikonand-o be towr-e kolli eqtesād-e ān bar pāye-ye kešāvarzi-yo parvareš-e dām-o parandegān ostovār-ast. Sanāye-e dasti-ye in šahr šāmel-e bāft-e anvā-e farš, gelim, jājim, šāl-o dorost kardan-e ašyā-ye cubi-yo felezkāri-st. Az didanihā-ye Meškinšahr Qasr-e Aršāk-o naqšbarjeste-ye Šāpur-e Dovvom motealleq be dowre-ye sāsāni-yo Xānqāh-e Šeyx Heydar-ast. Cešmehā-ye ābegarm-o gugerdi-ye ān niz bā xavāss-e pezeški mowred-e estefāde qarār dārad.

4. OSTĀN-E ESFAHĀN

Ostān-e Esfahān, bā masāhat-i hodud-e 107,027 kilumetr-e morabba', mantaqe-ye vasi-i-st dar markaz-e Irān miyān-e ostānhā-ye Markazi, Semnān, Fārs, Yazd, Xorāsān-e Jonubi, Lorestān, Xuzestān, Cāhārmahāl-o Baxtiyāri va Kohgiluye-vo Boyerahmad. In ostān dar dāmane-ye šarqi-ye kuhhā-ye Zāgros qarār dārad. Bolandtarin noqte-ye ān, Šāhānkuh, 4,040 metr bolandi az sath-e daryā-st. Darre-ye tulāni-ye Zāyanderud az maqreb be mašreq bā bolandihā-ye Zāgros mahsur šode-vo jolge-ye vasi-e hāselxiz-i rā padid āvarde, ke Ostān-e Esfahān-ast.

Zāyanderud pas az gozaštan az Esfahān be Bātlāq-e Gāvxuni dar jonub-e šarqi foru miravad. Āb-e in bātlāq šur-o atrāf-e ān neyzār-ast. Jolge-ye vasi-e Zāyanderud, az ābādtarin-o porjam'iyattarin manāteq-e Irān, dar qesmathā-ye šomāli kam-i xošk-ast-o be tadrij dar jonub ābohavā-ye mo'tadel-e martub peydā mikonad. Alāve bar Zāyanderud, ke az kuhhā-ye Baxtiyāri sarcešme migirad, rudxānehā-ye digari- niz dar Ostān-e Esfahān jaryān dārad. Bar ru-ye Zāyanderud, az sarcešme tā galugāh-e ān, bist-o hašt pol-o šeš band zade šode-ast. Besyār-i az in polhā dar dāxel-e šahr-e Esfahān-o barx-i az ānhā dar xārej-e šahr qarār dārand. Pol-e Xāju, Pol-e Zamān Xān-o Siyosepol az jomle āsār-e tārixi-ye banāšode bar in rudxāne-ast. Baxš-e mohemm-i az āb-e Zāyanderud az Tunel-e Kuhrang, dar ertefā-e 2700 metri, ta'min mišavad. Dar zamān-e Safaviye alāve bar eqdāmāt-i ke barā-ye ta'min-e āb-e Zāyanderud az Kuhrang šod, bā ta'biye-ye now-i šabakebandi-ye daqiq-e fanni, taqsim-e āb-e Zāyanderud conān be nazm-o qāede dar āmad, ke hanuz ham be hamān tartib barjāy mānde-ast. Dar 107-kilumetri-ye qarb-e Esfahān bar ru-ye Zāyanderud sadd-i zade šode, ke alāve bar ta'min-e āb-e masrafi-ye Kārxāne-ye Zowbāhan , dar towsee-ye kešāvarzi-ye mantaqe-vo towlid-e niru-ye barq niz be kār miāyad. Atrāf-e rudxāne-ye Zāyanderud bišehā-ye zibā-vo cerāgāhhā-ye sarsabz-o vasi' bā anvā-e giyāhān barā-ye taqziye-ye dām vojud dārad.

POL-E XĀJU BAR ZĀYANDERUD

Ostān-e Esfahān az sāderkonandegān-e mive-ye deraxti, qallāt, berenj, sibzamini, gandom-o jov-o sāyer-e towlidāt-e kešāvarzi mānand-e asal, māhi-ye parvareši-yo dām-ast. Be alāve, in ostān zaxāyer-e ma'dani-ye besyār saršār dārad, ke bištar-e ānhā dar dast-e bahrebardāri-st, mānand-e maāden-e sorb-o ruy, talā, tālk, zoqālsang, āhan-o sang-e cini. Mowqeiyat-e barjeste-ye bāzargāni-ye mantaqe-vo farāvāni-ye niru-ye māher-o mobtaker-e ensāni dar ān niz az avāmel-e towsee-vo servat-e in ostān-ast. Sanāye-e dasti-yo māšini-ye Esfahān dar hadd-e qābelemolāheze-i dar hāl-e towsee-vo pišraft-e ruzafzun-ast. Kārxāne-ye Zowbāhan-e in šahr ke dar zamān-e saltanat-e Mohammadrezā Šāh dar barābar-e foruš-e gāz be Ettehād-e Jamāhir-e Šowravi (sābeq) sāxte-vo mowred-e bahrebardāri qarār gerefte, az mohemtarin-e ānhā-st. Ostān-e Esfahān 4,395,645 tan jam'iyat dārad. Bištar-e mardomān-e in ostān mosalmān-e šie hastand-o be zabān-e fārsi-yo torki soxan miguyand. Goruh-e bozorg-i az arāmane-vo yahudiyān niz dar Ostān-e Esfahān sāken-and. Ostān-e Esfahān dārā-ye 18 šahrestān-ast az jomle: Esfahān (markaz-e ostān), Ardestān, Xānsār, Semirom, Faridan, Fereydunšahr, Falāvarjān, Šahrezā yā Qomše, Dehāqān (Semirom Soflā), Kāšān, Golpāyegān, Xomeynišahr (Sedeh), Nāin, Najafābād-o Natanz.

ESFAHĀN

Šahr-e zibā-ye tārixi-ye Esfahān dar markaz-e Irān miyān-e dāmanehā-ye šarqi-ye Zāgros-o kuhhā-ye markazi qarār dārad-o fāsele-ye ān tā Tehrān 424 kilumetr-ast. Baxš-i az šahr-e Esfahān dar jolge-ye ābroft-e Zāyanderud vāqe' šode-vo baxš-e digar-e ān tā dāmanehā-ye kuhestān emtedād dārad. Āb-e farāvān-e Zāyanderud, havā-ye mo'tadel-o matbu-o faslhā-ye cāhārgāne-ye monazzam az xosusiyāt-e tabii-ye in šahr-ast.

Esfahān šahr-i-st bāstāni, ke banā-yaš rā be Tahmures-e Divband nesbat midehand. Dar afsānehā, Esfahān yā Sepāhān rā markaz-e sepāhigari-ye Irān xānde-and, jā-yi ke Kāve-ye Āhangar, pas az piruzi-ye Fereydun bar Zahhāk, bar ān farmānravā gardid. Dar zamān-e Haxāmanešiyān Esfahān jāygāh-e ašrāf-o xāndānhā-ye haftgāne-ye saltanati šod. Dar dowre-ye Sāsāniyān in šahr be dež-e ostovār-i mobaddal gardid, ke markaz-e sepāh-o anbār-e aslahe-vo tajhizāt bud. Esfahān hengām-e Hamle-ye A'rāb az do baxš-e bozorg-e jodāgāne taškil mišod. Yek-i šahr-e Jey-o digar-i Yahudiye. In šahr dar bištar-e dowrehā-ye tārix-e Irān markaz-e mohemm-e eqtesādi, siyāsi-yo nezāmi-ye kešvar-e bude-ast. Nevešte-and, ke dar sadr-e Eslām-e Hojjājebn-e Yusof-e Saqafi hengām-e dādan-e hokm-e farmānravāyi-ye Esfahān be yek-i az sardārān-e xod gofte bud: "To rā farmānravāyi-ye šahr-i dādam, ke sang-aš sorme-vo magas-aš zanbur-e asal-o alaf-aš za'ferān bāšad."

Dar nime-ye qarn-e sevvom-e hejri (nohom-e milādi) mardom Esfahān be keyfar-e šureš bar zedd-e xalife-ye Baqdād qatleām šodand. Dar zamān-e hokumat-e Āl-e Buye in šahr rownaq-o ābādāni-ye besyār yāft-o pāytaxt-e Roknoddowle, yek-i az barādarān-e Āl-e Buye, gardid. Esfahān tā zamān-e saltanat-e Mas'ud-e qaznavi dar dast-e jānešinān-e Āl-e Buye mānd. Alāoddowle-ye Kākuye, amir-i ke Ebn-e Sinā sālhā-ye pāyān-e zendegi-ye xiš rā dar darbār-e u gozarānd-o Dānešnāme-ye Alāyi rā be nām-e u kard, az in xāndān bud.

Esfahān dar nime-ye dovvom-e qarn-e panjom-e hejri (yāzdahom-e milādi) pāytaxt-e Soltān Malekšāh-e saljuqi šod. Soltān-o vazir-aš, Xāje Nezāmolmolk, Esfahān rā dar ahd-e xod be yek-i az mohemtarin-o ābādtarin šahrhā-ye ruzgār badal kardand. Mohemtarin vāqee-i ke dar qarn-e šešom-e hejri (davāzdahom-e milādi) dar Esfahān rox dād, be ātaš kešide šodan-e Masjed-e Jom'e-vo ketābxāne-ye mo'tabar-e ān tavassot-e peyrovān-e Esmāiliye bud, ke piš az ān az qal'e-ye Šāhdež birun rānde šode-vo āzār dide budand.

Dar Hamle-ye Moqol Esfahān āsib-e besyār nadid, zirā jang-i ke dar nazdiki-ye Esfahān beyn-e sepāhiyān-e Soltān Jalāleddin-e Menkoberni-yo Moqol dar gereft, niru-ye hardo taraf rā be šeddat kāheš dād. Ammā dar zamān-e Amir Teymur-e Gurkān Esfahān šāhed-e qatleām-e dehšatnāk-i bud, zirā be dastur-e Teymur biš az haftād hezār tan rā dar in šahr koštand-o az sarhā-ye koštegān menārehā barpā kardand.

Šokuhmandtarin dowre-ye tārix-e Esfahān dar zamān-e Safaviye-vo hengām-i-st, ke Šāh Abbās-e Bozorg dar sāl-e 1007 h.Q. (1598 m.) ān rā, be jā-ye Qazvin, pāytaxt-e Irān kard. Andak-i ba'd be farmān-e vey hodud-e do hezār tan az arāmane-ye Jolfā dar sāhel-e rud-e Aras rā be mahall-i be hamin nām dar sāhel-e jonubi-ye

Zāyanderud kuc dādand. Dar in zamān jahāngardān-o safirān-e orupāyi ke be Irān miāmadand, az zibāyi-yo ābādāni-yo šokuh-e Esfahān be heyrat mioftādand. Az xalāl-e neveštehā-ye išān mitavān be šokuh-e in šahr dar ān ruzgār pey bord. Vos'at-o zibāyi-ye sāxtemānhā-o bāqhā-ye Esfahān pas az Šāh Abbās-e Avval tā āxar-e dowre-ye safavi ru be afzāyeš bud. Ammā dar Hamle-ye Afqān šahr ru be virāni nahād. Azānpas dar zamān-e Nāder Sāh-e Afšār tā dowre-ye Qājār pāytaxt az Esfahān be Mašhad, Širāz, va saranjām Tehrān montaqel gardid-o Esfahān digar e'tebār-e gozašte-ye xod rā bāz nayāft.

Dar dowre-ye Qājār besyār-i az āsār-e dowrān-e safavi be dastur-e Zellossoltān, pesar-e Nāsereddin Šāh, xarāb šod tā az masāleh-e ān kāx-e ma'ruf be Pārk-e Zellossoltān darTehrān sāxte šavad. Dar dowre-ye Pahlavi besyār-i az āsār-e tārixi-yo honari-ye Esfahān, ke ru be virāni rafte bud, bāzsāzi šod-o in šahr be sabab-e mowqeiyat-e mohemm-e san'ati-yo kešāvarzi-ye xod-o qarār gereftan bar sar-e šāhrāhhā-ye nezāmi-yo bāzargāni dobāre ru be rownaq-o ābādāni gozāšt.

Esfahān, bā majmue-i az āsār-e tārixi-yo honari-ye besyār nafis, hamvāre az mohemtarin kānunhā-ye jalb-e mosāferān-o jahāngardān bude-ast. Ba'z-i az sāhebnazarān bar ān-and, ke Esfahān yek-i az zibātarin-o didanitarin šahrhā-ye jahān-ast. Porofesor Arthur Pope, bāstānšenās-e ma'ruf, in šahr rā ziyāratgāh-e moštāqān-e honar xānde-ast.

Ārāmgāh-e vey-o hamsar-aš be vasiyat-e xod-e išān dar hāšiye-ye Zāyanderud qarār dārad. Az jomle āsār-e tārixi-yo poršokuh-e Esfahān ātašgāh-i dar nazdiki-ye Esfahān-ast, ke az dowre-ye sāsāni barjāy mānde, digar cand pol bar ru-ye Zāyanderud ke haryek az jahat-e me'māri dar now-e xod šāyān-e tavajjoh-ast. Asās-e sāxtemān-e Pol-e Xāju rā motealleq be dowre-ye Sāsāniyān midānand, ke ba'dhā dar zamān-e Deylamiyān-o Saljuqiyān takmil šode-ast. Masjed-e Jāme-e Atiq-e Esfahān majmue-i az banāhā-vo tazyināt-e honari-ye dowrehā-ye moxtalef rā yekjā gerd āvarde-vo az šāhkārhā-ye me'māri dowre-ye eslāmi-st. Menāre-ye Masjed-e Barsiyān vāqe' dar 42-kilumetri-ye mašreq-e Esfahān-o Menāre-ye Ceheldoxtarān bā tazyināt-e ājori-yo katibe-i be xatt-e kufi-yo āsār-e digar az dowre-ye saljuqi dar nazdikihā-ye šahr-e Esfahān niz ahammiyat-ye tārixi-ye besyār dārad. Menār-e ma'ruf-e digar dar Esfahān Menārjonbān-ast, ke be sabk-e dowre-ye Moqol sāxte-vo bar sangeqabr-e ān tārix-e 716 h.q. (1216 m.) kande šode. Hargāh yek-i az do menāre-ye in ārāmgāh rā tekān dehand, menāre digar-o hattā tamām-e sāxtemān mijonbad. Be hamin jahat sāxtemān be Menārjonbān šohrat dārad. Az dowrān-e Moqol, Teymur, Āl-e Mozaffar-o Āqqoyunlu-vo digar xāndānhā-ye farmānravā-ye in mantaqe niz āsār-e tārixi-ye besyār jālebetavajjoh dar Esfahān-o atrāf-e ān bāqi mānde-ast.

Ammā zibātarin baxš-e didanihā-ye tārixi-ye Esfahān marbut be dowre-ye safavi-st. Az mohemtarin-e ānhā Madrese-ye Nāder Šāh (Masjed-e Cāhārbāq) va kārvānsarā-ye pošt-e ān-o niz Masjed-e Maqsud Beyk yā Zolamāt az banāhā-ye zamān-e Šāh Abbās-e Bozorg-ast, ke bā dāštan-e mehrāb-e nafis-o katibe-i be xatt-e Alirezā Abbāsi, xošnevis-e ma'ruf ān dowre, nāmdār-ast. Mir Emād, xošnevis-e digar-e in dowre, dar yek-i az hojrehā-ye in masjed dafn šode-ast.

Az noqāt-e zibā-ye šahr-e Esfahān ke be dastur-e Šāh Abbās-e Bozorg ijād gardid, Meydān-e Šāh yā Meydān-e Naqš-e Jahān-ast, ke 500 metr derāzā-vo 160 metr pahnā dārad. Dar atrāf-e in meydān maqāzehā-vo kārgāhhā-ye honarmandān dar do tabaqe banā šode-ast. Masjed-e Šāh yā Masjed-e Soltāni dar jonub-e in meydān az nazar-e kāšikāri-yo bolandi-ye menārehā-vo azemat-e Gonbad yek-i az šāhkārhā-ye me'māri-ye qarn-e yāzdahom-e hejri (hefdahom-e milādi) va balke hame-ye qorun be šomār miāyad. Masjed-e Šeyx Lotfollāh, dar mašreq-e Meydān-e Naqš-e Jahān, bā katibehā-yi be xatt-e Alirezā Abbāsi niz az zibātarin āsār-e šahr-e Esfahān-ast. Āliqāpu-vo Kāx-e Cehelsotun bā tālārhā-ye āyene-vo eyvānhā-ye boland az banāhā-ye dowrān-e Šāh Abbās-e Avval-o Dovvom-e safavi, barā-ye tašrifāt-e darbāri sāxte šode-ast.

KĀX-E ĀLIQĀPU

Kārvānsarāhā-ye besyār, haryek dar nahāyat-e zibāyi-yo vos'at, hanuz az ān dowre barjāy mānde-vo mowredeestefāde-ast. Dar entehā-ye jonubi-ye Xiyābān-e Cāhārbāq, bar ru-ye Zāyanderud, Siyosepol qarār dārad, ke con Allāhverdi Xān, yek-i az sardārān-e ma'ruf-e Šāh Abbās-e Bozorg, ma'mur-e sāxtemān-e ān šode bud, be Pol-e Allāhverdi Xān niz šohrat yāfte-ast. In pol 300 metr tul-o 14 metr arz dārad-o dar now-e xod az lahāz-e zibāyi-yo ostovāri šāhkār-e me'māri-st.

Az digar noqāt-e tārixi-yo besyār didani, Kelisā-ye Vānk vāqe' dar nāhiye-ye Jolfā-st, ke emruze be šahr-e Esfahān peyvaste. In kelisā afzun bar taqaddos-e mazhabi ke barā-ye hame-ye armaniyān-e jahān dārad, ham be vāsete-ye sāxtemān-e bāšokuh-o ham az jahat-e gerd āmadan-e āsār-e arzande-ye honari dar ān muze-i arzešmand-ast, ke āsār-e tārixi-yo mazhabi-ye besyār-i az masihiyān-e Irān rā dar xod gard āvarde. Masjedhā-vo madresehā-ye olum-e dini-ye besyār-o polhā-vo kelisāhā az digar āsār-e tārixi-yo tamāšāyi-ye šahr-e Esfahān-ast, ke hamrāh bā anbuh-e ajnās-e honari-yo sanāye-e dasti-ye momtāz-o gunāgun mitavānad har jahānagard-e irāni yā xāreji rā ruzhā-vo balke māhhā be xod mašqul dārad. Šahr-e Esfahān, alāve bar janbe-ye tārixi-yo honari-ye arzande-ye xod, be vāsete-ye rownaq-e san'at, tejārat va jahāngardi dar radif-e mohemtarin šahrhā-ye Irān-ast-o bā dāštan-e dānešgāh-o madāres-e qadimi yek-i az kānunhā-ye omde-ye ta'limāt-e mazhabi-yo dāneš-o farhang-e kešvar niz be šomār miravad.

KĀŠĀN

Kāšān šahr-i-st dar jonub-e kavir-o Daryāce-ye Qom ke tā Tehrān 258 kilumetr fāsele dārad. Kuhhā-ye markazi-ye Irān az kenār-e in šahr migozarad-o bolandtarin qolle-ye ān kuh-e Karkas dar jonub-e šarqi-ye Kāšān vāqe' šode. Ābohavā-ye Kāšān dar baxš-e kuhestāni sardsiri-yo dar navāhi-ye dāmane-ye jolge beviže hāšiye-ye kavir garmsiri-st. Do rudxāne-ye kucak-e kamāb, yek-i Qamsarrud-o digar-i Qahrud, az in nāhiye migozarad.

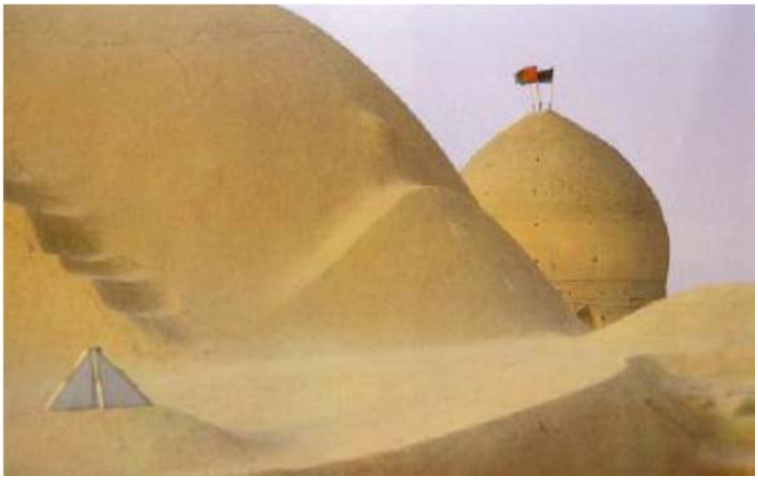

KĀŠĀN

Kāšān az šahrhā-ye besyār qadimi-ye Irān-ast. Tappehā-ye Siyālak yā Siyalk dar sekilumetri-ye jonub-e qarb-e in šahr qarār dārad. Dar kāvoshā-ye bāstāni, āsār-e besyār mohemm-i az tamaddon-e pišrafte-ye mardom-e in sāmān tey-e 4,500 sāl-e gozašte yāft šode-ast. Dar asnād-e zamān-e Sāsāniyān te'dād-e sarbāzhā-yi rā ke az in šahr migerefte-and, tā bist hezār tan barāvard šode-ast. Dar dowrehā-ye eslāmi Kāšān rā šahr-i kucak bā aqrabhā-ye xatarnāk nevešte-and, ke dar ān kāsehā-ye loābdār-e zibā-yi be rang-e ābi sāxte-vo be šahrhā-ye digar ferestāde mišavad.

Kāšān mānand-e digar šahrhā-ye Irān, az hamalāt-e peydarpey-e qabāyel-e Tork āsib-e besyār dide-ast. Dar tāxtotāz-e Holāku Xān, Xāje Nasireddin-e Tusi tavānest bā jalb-e ehterām-e Xān-e Moqol nesbat be vojud-e Bābā Afzal-e Kāšāni, az bozorgān-e sufiye, sepāhiyān rā az koštār-e mardom bāz dārad. Dar hamle-ye Amir Teymur niz hākem-e Kāšān bā hosn-e tadbir az koštār-e mardom jelowgiri kard. Bā ru-ye kār āmadan-e Safaviyān, Kāšān, ke yek-i az marākez-e mohemm-e šiayān bud, ru be ābādāni nahād. Bā vojud-e cand zelzele-ye saxt ke be Kāšān-o rustāhā-ye atrāf-e ān āsib-e farāvān vāred āvarde, in šahr-e kucak rā hamconān be xāter-e vojud-e āsār-e tārixi-yo farāvardehā-ye san'ati bāyad šahr-i bāahammiyat dānest. Golāb-e Qamsar, anvā-e pārcehā-ye gerānbahā, kāši-yo farshā-ye pašmi-yo abrišami az behtarin now', az mahsulāt-e bargozide-ye Kāšān-ast.

Dar Mašhad-e Ardehāl nazdiki-ye Kāšān harsāle marāsem-e Qālišuyān bargozār mišavad, ke be bāvar-e mahalli janbe-ye mazhabi dārad. Goruh-e ziyād-i az mardom-e mahall-o vābastegān-e ānhā harsāle az noqāt-e moxtalef-e jahān barā-ye šerkat dar marāsem-e Āšurā-vo Qālišuyān be Kāšān miāyand. Marāsem-e Golābgirān dar Qamsar, yek-i digar az šahrhā-ye nazdik-e Kāšān, niz harsāl dar fasl-e bahār, avāxer-e farvardin-o avāyel-e ordibeheštmāh mosāferān-e besyār-i rā be mahal mikešānad.

RUSTĀ-YE TĀRIXI-YE ABYĀNE NAZDIK-E KĀŠĀN

Az āsār-e tārixi-ye in šahr do ātaškade motealleq be dowre-ye Sāsāniyān, masjed jāme-o menārehā-ye montasab be dowre-ye saljuqi-yo āsār-i az ahd-e Ilxāniyān-e Moqol-o Teymuriyān rā mitavān nām bord. Maqbare-ye Emāmzāde Habibebn-e Musā (a.) az āsār-e qarn-e haftom-e hejri-yo Ārāmgāh-e Šāh Abbās-e Bozorg az digar āsār-e tārixi-ye Kāšān-ast. Bāq-e Šāh, bāq-i vasi-o porāboderaxt, vāqe' dar nāhiye-i be nām-e Fin dar šeškilumetri-ye jonub-e qarbi-ye Kāšān niz be ahd-e Safaviye-vo Zandiye bāz migardad. Amirkabir dar hammām-e hamin bāq košte šod. Alāve bar inhā, az dowre-ye Qājāriye niz dar šahr-e Kāšān āsār-i qadimi, az ān jomle Gonbad-e azim-o menārehā-ye boland-e madrese-ye Āqā, barjāy mānde-ast. Xāne-ye Borujerdihā-vo Tabātabāihā niz bā me'māri-ye zibā-vo qadimi-ye xod az digar āsār-e didani-ye Kāšān-o atrāf-ast.

GOLPĀYEGĀN

Golpāyegān yek-i az šahrhā-ye tārixi-ye Ostān-e Esfahān-ast. In šahr beyn-e Aligudarz, Najafābād, Xomeyn-o Mahallāt-o dar fāsele-ye 352-kilumetri-ye Tehrān qarār dārad. Selselekuhhā-ye markazi-yo rud-e Qeble, ke az kuhhā-ye jonubi-ye Xānsār sarcešme migirad, az Golpāyegān migozarad. Nazdik-e yek-i az rustāhā-ye atrāf-e šahr bar ru-ye in rudxāne sadd-e mohemm-i baste šode-ast. Ābohavā-ye Golpāyegān dar navāhi-ye kuhestāni sardsiri-yo dar navāhi-ye jolgei mo'tadel-ast.

Golpāyegān, ke Arabhā ān rā Jorfāzaqān talaffoz mikardand, az šahrhā-ye qadimi-ye Irān-ast-o nām-e ān dar āsār-e marbut be dowre-ye sāsāni āmade. Ammā āsār-e tārixi-ye in šahr hame be dowrehā-ye eslāmi bāz migardad. Masjed-e Jāme-e Golpāyegān az āsār-e Mohammadebn-e Malekšāh-e saljuqi-st, ke cand katibe be xatt-e kufi dārad. Menāre-i boland, az āsār-e dowre-ye saljuqi, bā katibe-i ājori niz dar in šahr-ast. In menāre bā do dar, az bolandtarin menārehā-yi-st, ke dar Irān sāxte šode. Emāmzāde Seyyedossādāt-o Boq'e-ye Hefdah Tan az digar āsār-e tārixi-ye Golpāyegān-ast. Bar in banā-ye axir katibe-i be xatt-e fārsi dar vasf-e Šāh Abbās-e Bozorg dide mišavad.

5. OSTĀN-E ILĀM

Ostān-e Ilām dar qarb-e Irān, bā masāhat-i hodud-e 20,151 kilumetr-e morabba-o jam'iyat-i nazdik be 538,877 nafar beyn-e ostānhā-ye Kermānšāhān, Xuzestān-o Lorestān vāqe' šode-vo az jonub-o maqreb bā kešvar-e Arāq 425 kilumetr marz-e moštarek dārad. Reštejebāl-e Zāgros dar emtedād-e šomāl-e qarb be jonub-e šarq, in ostān rā be do qesmat mikonad-o ertebāt-e šahrhā rā bā markaz-e ostān došvār misāzad. Nime-ye šarqi-yo šomāl-e šarqi-ye mantaqe az kuhestānhā-vo nime-ye qarbi-ye ān az manāteq-e kamertefā-e dašthā-ye garmsir-e mantaqe-ye Mehrān-o Dehlorān taškil šode-ast. Dašthā-ye howze-ye šarqi, ya'ni šahrestān-e Ilām, be sabab-e dastresi be ābhā-ye sathi mahall-i monāseb barā-ye padid āmadan-e šahrhā-vo ābādihā-ye porjam'iyat-ast.

Ābohavā-ye Ilām dar do nāhiye-ye moxtalef kāmelan motefāvet-ast. Manāteq-e mortafa-e Zāgros, ke dar in ostān "Kabirkuh" xānde mišavad, sardsir-o dašthā-ye jonub-o qarb garmsir-ast. Bādhā-ye xošk-o suzān-e sahrā-ye Arabestān niz dar tābestān be manāteq-e qarbi-yo jonubi nofuz mikonad-o bar xoški-yo garmi-ye havā miafzāyad. Dar in miyān dāmanehā-ye Dinārkuh, haddefāsel-e dašthā-ye kamertefā', be ellat-e tanavvo-e ābohavā-vo jangalhā-ye anbuh-e kuhestāni, be onvān-e cerāgāhhā-ye xub-e mantaqe mowred-e bahrebardāri-ye ašāyer-o dāmdārān qarār migirad-o yeylāq-o qešlāq-e sālāne-ye ašāyer dar in navāhi anjām mišavad.

Ilām ostān-i porāb-o mohemtarin rudxāne-ye ān Seymare baxš-i az šāxe-ye rud-e bozorg-e Gāmāsiyāb-ast. Alāve bar in, az ābhā-ye zirzamini-ye ostān bā cāhhā-ye amiq-o nimeamiq bahrebardāri mišavad. Mardom-e Ilām ke bištar-e ānhā rā ilāt-e Kord-o Lor taškil midehand, be dāmdāri-yo kešāvarzi-ye deym-o kešt-e gandom-o jow ešteqāl dārand. Dāneškade-ye Dāmparvari-ye Ilām dar sāl-e 1355 h.š. (1976 m.) gošude šod. Bā in hame, kambud-e niru-ye ensāni-ye māher-o nimemāher dar hame-ye zaminehā az mohemtarin elal-e aqabmāndegi-ye in ostān bude-ast. Garce in mantaqe bā dāštan-e maāden-e sanghā-ye sāxtemāni, naft, qir, zoqālsang, āhan, gāz-e tabii, gugerd-o tizāb servat-i anbāšte dārad, ammā in maāden hanuz conān ke bāyad šenāsāyi našode-vo mowred-e bahrebardāri qarār nagerefte-and. Be towr-e kolli, Ostān-e Ilām bā vojud-e tanavvo-e

ābohavā-vo vaz'-e eqlimi-ye monāseb-o maāden-e farāvān, az nazar-e eqtesādi candān rownaq nayāfte-vo dar sālhā-ye Jang-e Irān-o Arāq niz be manābe-e tabii-yo ensāni-ye ān āsib-e besyār vāred āmade-ast.

Mardom-e Ilām bištar mosalmān-o šie-ye davāzdahemāmi hastand-o aqalliyat-i niz az ahl-e tasannon-o adyān-e digar dar ān sāken-and. Mardom agarce aqlab zabān-e fārsi rā mifahmand, ammā be zabānhā-ye kordi-yo lori-yo arabi soxan miguyand. Motābeq-e āxarin taqsimāt-e kešvari Ostān-e Ilām 7 šahrestān dārad, az jomle: Ilām (markaz-e ostān) Darrešahr, Dehlorān, Širvān, Cardāvol-o Mehrān.

Ilām

Šahrestān-e Ilām, markaz-e Ostān-e Ilām ke tā Tehrān 801 kilumetr fāsele dārad, tā sāl-e 1315 h.š. (1936 m.) Mansurābād-e Poštkuh nām dāšt. In šahr miyān-ye Eslāmābād-e qarb, Xorramābād-o Mehrān vāqe' šode-vo az maqreb be marz-e Irān-o Arāq mahdud-ast-o ābohavā-yi mo'tadel dārad. Rudhā-yi ke az kenār-e in šahr migozarand, hame az Kabirkuh sarcešme gerefte-vo be rudxāne-ye Seymare mirizand.

Ahammiyat-e šahrestān-e Ilām bištar be xāter-e tamarkoz-e dādosetad-o omur edāri-ye ašāyer-o bāzargāni-ye mahalli dar ān-ast. Az nazar-e tārixi Ilām dar mantaqe-ye tamaddonhā-ye bāstāni qarār dārad. Peydā šodan-e peykarehā-vo alvāh-e geli bā naqš-e Ānāhitā motealleq be hodud-e haft qarn piš az milād-e Masih az ān jomle-ast. Dar dāmane-ye Kabirkuh, dar Sarābkalān-e Šlravān niz baqāyā-ye šahrhā-ye qadimi-ye dowrān-e sāsāni šenāsāyi šode. Tāq-e Farhād-o Širin beyn-e rāh-e Sumār-o Tang-e Cubin, yā šekārgāh-e Bahrām-e Cubin, dar in mantaqe be hamin dowrān bāz migardad.

Mehrān

Mehrān yek-i az šahrhā-ye Ostān-e Ilām dar marz-e Arāq-o hodud-e sadkilumetri-ye Baqdād qarār dārad. In šahr bā nazdik be panjāh hezār jam'iyat dar sāl-e 1365 h.š. / 1986 m. dar jang be tasarrof-e Arāq dar āmad, ammā kamtar az yek māh-e ba'd āzād šod. In šahr mahall-e raftoāmad-e zāerān be amāken-e moqaddase-ye šiayān, bexosus ziyārat-e Haram-e Emām Hoseyn dar Karbalā-st.

6. Ostān-e Bušehr

Ostān-e Bušehr bā masāhat-i hodud-e 23,168 kilumetr-e morabba-o jam'iyat-i nazdik-e 808,482 tan dar jonub-e Irān-o hāšiye-ye Xalij-e Fārs vāqe-ast. In ostān dar jolge-ye beyn-e donbāle-ye kuhhā-ye Zāgros dar šomāl-o šomāl-e šarq-o Xalij-e Fārs dar jonub qarār gerefte-vo bā ostānhā-ye Xuzestān, Kohgiluye-vo Boyerahmad-o Hormozgān hamsāye-ast. Ābohavā-ye ān dar navār-e sāheli garm-o martub-o dar qesmathā-ye dāxeli garm-o xošk-e sahrāyi-st. Tufānhā-ye Xalij-e Fārs aqlab be garmi-ye havā miafzāyad. Be ellat-e obur-e rudxānehā az šurezār bištar-e ābhā-ye jāri-ye mantaqe barā-ye nušidan-o kešt monāseb nist-o zamin az pušeš-e giyāhi-ye nāciz-i barxordār-ast-o be hamin sabab kambud-e mavādd-e qazāyi dar in ostān kāmelan mahsus-ast. Bā in hame, dar in ostān az cub-e deraxtān-e garmsiri barā-ye sāxtan-e kešti-yo qāyeq estefāde mišavad. Ammā, dar Borāzjān, tanhā mantaqe-ye kešāvarzi-ye ostān, tanbāku-vo xormā-vo qallāt-o sabzijāt be amal miāyad. Šāhrag-e eqtesādi-ye Bušehr māhigiri-yo seyd-e meygu-st, ke behtarin now-e ān dar donyā dar Xalij-e Fārs yāft mišavad.

Ostān-e Bušehr az nazar-e maāden besyār qani-st. Piš az enqelāb, pālāyešgāh-i barā-ye estefāde az manābe-e azim-e gāz-e tabii-ye Kangān dar dast-e sāxtemān bud, ke ba'd az tavaqqof-e zamān-e jang aknun takmil šode-vo fa'āl-ast. Naft-e estexrājšode az zaxāyer-e bozorg-e naft-e ostān barā-ye bārgiri-ye naftkešhā az rāh-e lule be eskele-ye Xārk montaqel mišavad.

Kārxānehā-ye felezkāri, pārcebāfi, simān-o tahiye-ye kud-e giyahi niz dar Bušehr mašqul be kār-ast. Dar kārgāhhā-ye qālibāfi niz edde-ye qābeletavajjoh-i kār mikonand.

Sākenān-e Bušehr be zabān-e fārsi bā lahje-ye mahalli va yā be zabān-e arabi goftogu mikonand. Be vāsete-ye mowqeiyat-e bandari dar in šahr nežādhā-vo aqvām-e gunāgun sokunat dārand ke agarce jazb-e jāmee-ye irāni šode-and, ammā ta'sirhā-ye ženetik-o farhangi niz az xod gozāšte-and. Bozorgtarin-e in goruhhā rā siyāhpustān-e āfriqāyi taškil midehand. Be dalil-e mowqeiyat-e nezāmi-ye in ostān-o vojud-e šerkathā-ye nafti-

yo porožehā-ye san'ati dar ān, niruhā-ye fa'āl-e ostānhā-ye mojāver-o manāteq-e digar be in mantaqe jazb mišavand. Emruze banāder-e in ostān, bexosus Bandar-e Bušehr-o Genāve ke piš az ān candān fa'āl nabud, bar asar-e āsib-i ke dar Jang-e Irān-o Arāq be banāder-e digar vāred āmad, ahammiyat-e bištar-i yāfte-and.

Šahrestānhā-ye Ostān-e Bušehr ebārat-ast az: Bušehr (markaz-e ostān), Daštestān (Borāzjān), Genāve, Kangān, Dašti-yo Tangestān-o Deyr. Jazire-ye Xārk niz be in ostān taalloq dārad.

Bandar-e Bušehr

In bandar, ke dar jolge-i vasi' miyān-e daryā-vo bolandihā-ye sāheli sāxte šode, dar karāne-ye Xalij-e Fārs dar samt-e jonub-e Behbahān-o Borāzjān-o bāxtar-e Firuzābād qarār gerefte-ast-o tā Tehrān 1218 kilumetr fāsele dārad. Ābohavā-ye Bušehr garm-o martub-ast-o az āb-e cand rud-i ke pirāmun-e ān jāri-st, be ellat-e šuri-ye ziyād nemitavān bahrebardāri kard.

Bušehr az noxostin qarnhā-ye eslāmi mahall-e raftoāmad-e daryāyi bude-ast. Nāder Šāh-e Afšār be sāl-e 1146 h.š. (1733 m.) ān rā be surat-e pāygāh-e daryāyi-ye Irān dar Xalij-e Fārs dar āvarad. Pas az in tārix, kompānihā-ye Hend-e Šarqi-ye Beritāniyā-vo Holand tejāratxānehā-ye xod rā az Bandr'abbās be Bandar-e Bušehr āvardand-o mowjeb-e rownaq-e bāzargāni-ye in bandar šodand. Dar zamān-e Karim Xān-e Zand ahammiyat-e in šahr fozuni yāft, zirā rāh-e kārvānro-ye Širāz, pāytaxt-e Zandiye, bed-ān mipeyvast. Dar zamān-e Nāsereddin Šāh-e Qājār, Engelishā barā-ye moqābele bā hamle-ye Sepāh-e Irān be Harāt, Jazire-ye Xārk-o Bandar-e Bušehr rā ešqāl kardand. Pas az aqabnešini-ye irāniyān az Afqānestān, taxlie-ye Bušehr niz dar qarārdād-e solh-e beyn-e do kešvar gonjānde šod. Ammā pas az ān engelisihā az taahhod-e xoruj sar bāz zadand-o sarbāzān-e išān peyvaste dar xāk-e Irān raftoāmad mikardand. Āqebat mardom-e mahalli be rahbari-ye Raisali Delvāri bā šabixun be keštihā-vo vāred āvardan-e talafāt, az jomle koštan-e farmāndeh, ānān rā nācār be taxlie-ye xāk-e Irān nemudand. Dar zamān-e saltanat-e Rezā Šāh kešidan-e rāhāhan-e sarāsari-ye Irān az Bandar-e Torkaman (Bandaršāh) be Bandar-e Xomeyni dar jonub-o towsee-ye bandar-e Xorramšahr, Bušehr rā az ahammiyat andāxt. Ammā dar sālhā-ye axir bar asar-e jang bā Arāq – ke be virāni-ye kāmel-e Xorramšahr anjāmid – bandarhā-ye Bušehr-o Genāve, dar nazdiki-ye ān, dobāre markaz-e raftoāmad-e keštihā-vo haml-e kālā-ye bāzargāni šod-o digar bār mowqeiyat-e nezāmi-yo tejāri-ye mohemm-i yāft.

Zaxāyer-e nafti-yo ta'sisāt-e kašf-o estexrāj-e gāz-e Pārs dar jonub-e Bušehr ke dar dahehā-ye axir rāhandāzi šode, bozorgtarin howze-ye gāz-e tabii-ye mantaqe rā dārad-o sarmāyegozāri-ye kalān-i ru-ye ān surat gerefte-ast.

Dar sāl-e 1354 h.š. / 1975 m. qarārdād-e sāxtemān-e nirugāh-e atomi dar davāzdahkilumetri-ye Bušehr beyn-e dowlat-e Irān-o Šerkat-e Siemenz-e Ālmān be emzā resid. Dar zamān-e voqu-e Enqelāb-e Eslāmi 50%-e ān be pāyān reside bud. Dar jang bā Arāq reāktor-e atomi bar asar-e bombārān az beyn raft. Pas az pāyān-e jang be dalāyel-e siyāsi jomhuri-ye eslāmi nācār šod, barā-ye takmil-e sāxtemān-e ān bā Rushā qarārdād bebandad. Negarāni az dastyābi-ye jomhuri-ye eslāmi be taslihāt-e atomi bā vojud-e enkār ān az su-ye dowlat-o mozākerāt-e beyn-e Irān-o Ettehādiye-ye Orupā dar in zamine aknun dar jaryān-ast.

Banāhā-ye tārixi-ye Bušehr, ke hamegi janbe-ye mazhabi dārand, dor dowrān-e eslāmi-ye tārix-e Irān sāxte šode-and, az ān jomle Boq'e-ye Xāje Xezr-o Masjed-e Kufi-yo Masjed-e Jom'e. Az digar āsār-e tārixi-ye nazdik be Bandar-e Bušehr ātaškade-ye kuh-e Band dar bistkilumetri-ye Xormuj-ast, ke dar del-e kuh kande šode-vo tālār-i cāhārguš bā ātašdān-i gard dārad. Bandar-e Bušehr dar kenār-e yek-i az kānunhā-ye besyār mohemm-e tamaddon-e bāstāni vāqe' šode-ast. Reyšahr, dar davāzdahkilumetri-ye Bandar-e Bušehr, biš az do hezār sāl piš az Masih vojud dāšte-vo bar sar-e rāh-e daryāyi-ye Šuš be Muhenjudāru dar ān su-ye Send vāqe' bude-ast. Yādgārhā-ye ilāmiyān-o bāzmānde-ye banāhā-ye tārixi-ye ahd-e Sāsāniyān rā dar Reyšahr mitavān yāft. Alāve bar inhā, dar zamān-e Solukiyān niz dar in nāhiye šahr-i be jā-ye šahr-e kohne-ye ilāmi sāxte šode-ast.

Bar asās-e yāftehā-ye bāstānšenāsān tamaddon-e Reyšahr rā mitavān dar radif-e tamaddon-e Šuš dānest. Tābuthā-ye sofāli yā xomrehā-ye bozorg, ke eskelet-e ensān darun-e ānhā yāft šode, va niz katibehā-ye mixi-

ye bābeli az nešānehā-ye pišine-ye tārixi-ye in šahr-and. Qadimtarin tambrhā-ye posti-ye Irān dar sāl-e 1915 be vasile-ye Engelishā ke Irān rā dar ešqāl dāštand, cāp šode-ast. Bed-in jahat emruze majmuedārān-e tambrhā-ye posti-ye in šahr be vāsete dar dast dāštan-e tambrhā-ye qadimi šohrat-e besyār dārand.

TANGESTĀN

Tangestān ke markaz-e ān Ahram nām dārad, mantaqe-i-st bā vos'at-e 2215 kilumetr-e morabba-o jam'iyat-e hodud-e 59,000 nafar dar 57-kilumetri-ye Bušehr. Cešmehā-ye ābegarm-e atrāf-e ān mowred-e estefāde-ye mardom-e mahall-ast. Dar atrāf-e in šahr-e garm-o martub-e sāheli Delvār, zādgāh-e Raisali-ye delvāri, kešāvarz-e tangestāni qarār dārad. Vey dar sāl-e 1915 bar zedd-e pišravi-ye sarbāzān-e engelisi dar dāxel-e xāk-e Irān qiyām kard-o be yāri-ye mardom ānhā rā šekast dād. Mobārezāt-e u dar andak zamān az ān rustā-ye kucak tā Kāzerun-o Firuzābād-e Fārs gostareš yāft. Gofte-and, mixāst bā ejāze-ye hokumat Bahreyn rā niz az Engelishā bāzpas begirad. Ammā dar hamān sāl teror šod-o jenāze-aš rā dar Najaf be xāk sepordand. Muze-ye Raisali dar Delvār, hamān mahall-i ke mardom barā-ye jang bā Engelishā āmāde mišodand, sāxte šode-ast.

JAZIRE-YE XĀRK

Xārk az jazāyer-e Xalij-e Fārs-ast, ke dar fāsele-ye 60-kilumetri-ye šomāl-e qarb-e Bandar-e Bušehr vāqe' šode-vo joz'-i az Ostān-e Bušehr-ast. In jazire, ke masāhat-i tanhā hodud-e 50 kilumetr-e morabba' dārad, amiqtarin bandar-e nafti-ye jahān-ast-o bozorgtarin naftkešhā emkān-e pahlu gereftan dar kenār-e ān rā dārand. Az se hezār sāl piš az Masih šenāxte bude-vo jozv-e qalamrov-e Ilām be šomār miāmade-ast. Bā kešidan-e lule-ye naft az Gacsārān be in jazire Xārk mohemtarin bandar-e bārgiri-ye naft-e Irān šod-o raftoāmad-e ruzāne-ye naftkešhā-ye qulpeykar ahammiyat-e eqtesādi bed-ān baxšid. Dar Jang-e Irān-o Arāq ta'sisāt-e termināl-e naft-e Xārk āsib-e besyār did-o baxš-e bozorg-i az kār oftād.

7. OSTĀN-E TEHRĀN

Ostān-e Tehrān bā vos'at-i moādel-e 19,195 kilumetr-e morabba-o jam'iyat-i hodud-e davāzdah milyun nafar, pāytaxt-o markaz-e edāri-ye hokumat-e Irān, beyn-e ostānhā-ye Māzandarān, Markazi, Zanjān va Semnān vāqe' šode-ast. Bolandtarin qesmat-e reštekuhhā-ye Alborz dar baxš-e markazi, hadd-e šomāli-ye Ostān-e Tehrān rā ta'yin mikonad. Damāvand bā bolandi-ye 5,678 metr az sath-e daryā, dar šomāl-e Tehrān sar bar afrāšte-vo bā qolle-ye porbarf-e xod bā šokuh-o zibāyi-ye tamām jelvegar-ast. In kuh-e maxrut ātašfešān-e azimi-st, ke marāhel-e piš az xāmuši rā migozarānd.

Reštekuhhā-ye Alborz-o Kandovān-o Tāleqān dar šomāl-e šarqi-yo bolandihā-ye Firuzkuh-o Savādkuh dar donbāle-ye ān divār-e tabii-ye boland-i-st, ke Tehrān rā az taraf-e šomāl dar bar gerefte-vo māne-e nofuz-e boxār-e āb-e Daryā-ye Xazar be in nāhiye mišavad. Be hamin jahat dašthā-ye jonubi-ye kuhpāyehā-ye Alborz ābohavā-ye garm-o xošk-o porgardoqobār-e kaviri dārad, ke tanhā gahgāh bā vazeš-e bādhā-ye qarbi andak-i molāyemtar mišavad. Dar manāteq-e kuhestāni-ye Ostān-e Tehrān ābohavā mo'tadel-o andak-i martub-ast. Porābtarin rudxāne-ye in nāhiye rud-e Karaj-ast, ke dar dāmane-ye jonubi-ye Alborz dar tamām-e sāl jaryān dārad. Dar šomāl-e nāhiye-i be nām-e Ādarān, kenār-e jādde-ye Karaj be Cālus, Sadd-e Karaj yā Sadd-e Amirkabir bar ru-ye in rudxāne zade šode, ke az sāl-e 1343 h.š. (1964 m.) az ān bahrebardāri mišavad. Masraf-e āb-o barq-e Tehrān az maxāzen-e in sadd-o sadd-e Latiyān, bar ru-ye rudxānehā-ye Harāz-o Jājrud, ta'min mišavad. Dar gozašte, Tehrān cešmehā-vo qanāthā-ye ma'ruf-e farāvān dāšt, ke āb-e mašrub-e šahr rā ta'min mikard. Ammā emruz hame-ye ānhā az miyān rafte-and.

Ostān-e Tehrān, bā ābohavā-ye sahrāyi, pušeš-e giyāhi-ye faqir-i dārad. Dāmdārān-e andak-e in nāhiye nācār az masraf-e olufe-ye xošk-and. Ammā, az hodud-e si-yo panj sāl piš be insu, ehdās-e jangalhā-ye masnui-yo pārkhā-ye jangali-ye hefāzatšode dar darun-e šahr-o tappehā-ye atrāf-e Tehrān dar letāfat-e havā-vo bālā bordan-e mizān-e bārandegi-yo sarsabzi-ye mohit ta'sir-i mahsus dāšte-ast.

Ostān-e Tehrān, bā vojud-e sahm-e besyār kucak-aš dar towlid-e mahsulāt-e kešāvarzi, be sabab-e tamarkoz-e omur-e eqtesādi-yo tejārati-yo rošd-e biandāze-ye kānunhā-ye san'ati dar ān, dar cehel sāl-e axir mowqeiyat-e viže-i yāfte-vo bozorgtarin Qotb-e eqtesādi-ye kešvar šode-ast. Sanāye-e qazāyi, nassāji-yo carm, sellulozi, šimiyāyi, dāruyi, kāni-ye qeyrefelezi, towlid-e otomobil, maxāzen-e bozorg, dar-o panjere-ye āhani, barq-o elekteronik az jomle sanāye-o towlidāt-e Ostān-e Tehrān-ast. Noxostin kārxāne-ye towlid-e simān-e Irān be sāl-e 1304 h.š. (1925 m.) dar Šahrerey šoru' be kār kard-o bozorgtarin kārxāne-ye towlid-e simān-e kešvar niz dar sāl-e 1333 h.š. (1954 m.) dar in ostān mowred-e bahrebardāri qarār gereft.

Ostān-e Tehrān bā jam'iyat-i nazdik-e 11 milyun-o 931656 tan moterākemtarin ostān-e Irān-ast. Mardom-e sāken-e Tehrān, ke aksar-e ānān az noqāt-e moxtalef-e kešvar be ānjā āmade-and, alāve bar guyeshā-ye mahalli-ye xod, be zabān-e fārsi goftogu mikonand. Bozorgtarin te'dād-e aqalliyathā-ye mazhabi-ye Irān sāken-e Tehrān-and-o goruh-i bozorg az xārejiyān-e sāken-e Irān niz dar Tehrān be sar mibarand.

Banā bar āxarin taqsimāt-e kešvari Ostān-e Tehrān dārā-ye davāzdah šahrestān-ast: Tehrān (markaz-e ostān), Šemirānāt, Karaj, Damāvand, Varāmin, Šahryār, Sāvojbolāq, Rey, Jājrud, Malārd, Pākdašt, Nāzerābād.

TEHRĀN

Šahr-eTehrān dar dāmane-ye jonubi-ye Alborz miyān-e do rud-e Karaj-o Jājrud vāqe' šode-vo az jonub be Šahrerey-o Daryāce-ye Namak mahdud-ast. Tā qarn-e dahom-e hejri (šānzdahom-e milādi) Tehrān rustā-ye bozorg-i bud, ke ba'd az xarābi-ye šahr-e tārixi-ye Rey rafte-rafte vos'at-o šohrat yāft.

Šāhān-e safavi dar laškarkešihā-vo dar rāh-e mosāferat be Xorāsān barā-ye ziyārat-e emām-e haštom (a.) moddat-i dar Tehrān, ke nazdik-e pāytaxt, Qazvin, bud, mimāndand. Dar hamin zamān, bāru-yi gerd-e Tehrān sāxtand, ke 114 borj (be te'dād-e surehā-ye Qor'ān) va cāhār darvāze dāšt. Dar zamā-en Šāh Abbās-e Avval, ke pāytaxt rā be Esfahān bord, jahāngard-i orupāyi be nām-e Pietro Della Valle dar safar-e xod be Irān Tehrān rā cenārestān nāmid, zirā dar hame-ye kucehā-vo xiyābānhā-ye in šahr cenārhā-ye kohan be cešm mixord. Qotr-e barx-i az in deraxtān conān bozorg bud, ke cāhār tan mibāyest dast be dast-e ham dehand, tā betavānand ān rā dar bar girand.

MEYDĀN-E ŠAHYĀD (ĀZĀDI)

Dar Nowruz-e sāl-e 1200 h.š. (1786 m.), Āqāmohammad Xān-e Qājār Tehrān rā pāytaxt-e xod kard-o dah sāl ba'd dar hamin šahr tājgozāri nemud. Azānpas sāxtemān-e qasrhā, bāqhā, meydānhā-vo xiyābānhā-ye porderāxt dar Tehrān āqāz šod. Fath'ali Šāh dar Tehrān banāhā-ye besyār, az jomle qasrhā-vo kārvānsarāhā, sāxt-o bāqhā-yi niz birun-e Tehrān banā kard. Dar zamān-e Nāsereddin Šāh towsee-vo sāxtemān-e Tehrān sor'at gereft. Mirzā Taqi Xān-e Amirkabir sang-e banā-ye Dārolfonun rā gozāšt-o dar pey-e ān gostareš-o ābādāni-ye Tehrān ruzafzun šod. Dar dowrān-e saltanat-e Pahlavi-yo bā sāxte šodan-e šāhrāhhā-ye bozorg-o mojtama'hā-ye boland-e maskuni-yo kāxhā-ye edāri dar in šahr Tehrān be surat-e yek-i az bozorgtarin-o porjam'iyattarin šahrhā-ye Xāvarmiyāne dar āmad. Do Forudgāh-e Beynolmelali-ye Mehrābād-o Xomeyni, do forudgāh-e nezāmi-ye Dušāntappe-vo Qal'emorqi, rāhāhan-o cāhār termināl-e mosāferbari be sarāsar-e noqāt-e kešvar, Tehrān rā bā sarāsar-e Irān-o xārej az kešvar mortabet misāzad. Markaz-e tahiye-vo paxš-e barnāmehā-ye rādiyo-vo televiziyon-o marākez-e moxāberāt-e dāxeli-yo beynolmelali niz dar Tehrān-ast-o sarāsar-e kešvar rā zir-e pušeš-e ertebāti-yo moxāberāti qarār midehad.

Ta'sis-e Dārolfonun be vasile-ye Mirzā Taqi Xān-e Amirkabir-o Dānešgāh-e Tehrān dar sāl-e 1313 h.š. / 1934 m. ke tā konun towsee-ye besyār yāfte-vo digar dānešgāhhā-yi ke tā āxar-e dowre-ye Pahlavi be tadrij be vojud āmad, az digar padidehā-ye mohemm-e tārixi-yo farhangi-ye šahr-e Tehrān-ast. Pas az Enqelāb-e Eslāmi afzun bar ānhā dānešgāhhā-vo āmuzešgāhhā-ye dini, elmi, san'ati-yo farhangi-ye besyār dar sarāsar-e kešvar rāhandāzi šode, ke šāxe-ye asli-ye bištar-e ānhā dar Tehrān qarār dārad.

Jam'iyat-e Tehrān bar asar-e mohājerat-e vasi-e mardom az šahrhā-vo rustāhā-ye sarāsar-e Irān afzāyeš-i biraviye yāfte-ast. Sākenān-e digar navāhi-ye kešvar dar jostoju-ye kār-o šerkat dar fa'āliyathā-ye tejāri, san'ati, āmuzeši-yo siyāsi be Tehrān sarāzir mišavand. Tamarkoz-e edāri-yo emkānāt-e pišrafte-ye behdāšti-yo āmuzeši-yo sarmāyegozāri niz az digar ellathā-ye mohājerat be Tehrān-ast. In mohājerat mowjeb-e tarākom-e fazāyande-ye jam'iyat-o vos'at-e biandāze-ye šahr-e Tehrān šode-vo fazā-ye ān rā ke be towr-e tabii xošk-o porgardoqobār-ast, be dud-o gāz-o sarosedā-ye ziyād niz ālude karde-ast. Bā in hame, Tehrān, con digar pāytaxthā-ye bozorg-e jahān, az emkānāt-e monāseb barā-ye zendegi-yo raftoāmad-e besyār-e mardom az dāxel-o xārej-e kešvar barxordār-ast. Hamin taharrok-e fowqol'āde-ye ejtemāi-yo eqtesādi rā az mohemtarin emtiyāzāt-e in šahr-e bozorg mitavān šemord.

Az miyān-e mohemtarin makānhā-ye mazhabi-ye šahr-e Tehrān, Emāmzāde Sāleh, Emāmzāde Hasan, Emāmzāde Seyyed Esmāil, Masjed-e Šāh, Madrese-vo Masjed-e Sepahsālār-o Madrese-ye Xān-e Marvi rā mitavān nām bord. Kāx-e Golestān, Kāx-e Sāhebqerāniye, Kāx-e Farahābād, Banā-ye Meydān-e Āzādi (Šahyād), Ārāmgāh-e Emām Xomeyni-yo muzehā-vo pārkhā-ye omumi niz az jomle banāhā-vo mahallehā-ye didani-ye Tehrān-ast.

ŠEMIRĀNĀT

Šemirānāt bā ābohavā-yi xonak dar šomāl-e Tehrān dar miyān-e darrehā-vo bolandihā-ye kuhhā-ye Alborz qarār gerefte-vo yeylāq-e mardom Tehrān-ast. Dar in bolandihā, rustāhā-ye Šemšak-o Dizin, bā zemestānhā-ye sard-o barfgir jā-yi-st, ke hamesāle dustdārān-e varzeš rā barā-ye eski-yo kuhnavardi be su-ye xod mixānd. Dar in rustā, ragehā-ye bozorg-e zoqālsang niz vojud dārad, ke az zamān-e saltanat-e Rezā Šāh tā konun az ān bahrebardāri mišavad. Bar asar-e vos'at-e šahr-e Tehrān Šemirān aknun bed-ān peyvaste-vo be surat-e yek-i az navāhi-ye ān dar āmade-ast. Bā in hame, be dalil-e tarākom-e kamtar-e jam'iyat-o bolandi-ye bištar havā-ye ān āludegi-ye kamtar-i dārad.

REY

Šahrerey, dar jonub-e Tehrān, yek-i az šahrhā-ye bāstāni-ye Irān-ast-o dar neveštehā-ye marbut be qarn-e avval-e milādi az ān be onvān-e bozorgtarin šahr-e hokumat-e Mād nām borde šode. Dar in nāhiye āsār-e šahrnešini, ke be hodud-e se hezār sāl piš az milād-e Masih bāz migardad, yāft šode-ast.

Rey az qadimtarin ruzgārān bar sar-e rāhhā-ye bāzargāni-ye mohemm-i bude, ke az šarq be qarb-o az šomāl be jonub-e Falāt-e Irān mirafte-ast. In šahr bar asar-e havādes-e tabii-yo virānihā-ye jang cand bār jābejā šode-ast. Rey-e bāstān dar jonub-e Cešmeali miyān-e bāru-ye azim-i qarār dāšte, ammā ba'dhā dar zamān-e Sāsāniyān, sāxtemānhā-ye šahr-e Rey dar jonub-e kuh-e Bibi Šahrbānu banā gardid. Rey dar hame-ye in dowrānhā šahr-i bozorg-o ābād bude-ast. Hengām-e Hamle-ye A'rāb be Irān dar sāl-e 641-e milādi Yazdgerd-e Sevvom, pādšāh-e sāsāni dar rāh-e farār be su-ye Xorāsān moddat-i dar Rey mānd. Kuh-e Bibi Šahrbānu mansub be doxtar-e hamin šāhanšāh-e sāsāni-st, ke pas az šekast-e Irān be esārat-e A'rāb dar āmad-o, be bāvar-e besyār-i az irānihā, cand-i ba'd bā Hoseynebn-e Ali (a.) ezdevāj kard. Mašhur-ast, ke Šahrbānu dar vāqee-ye Karbalā be Irān gorixt-o dar in mahal az tars-e sepāhiyān-e Yazid, xalife-e Omavi, be šekāf-e kuh panāh bord. Be doā-ye u do kuh be ham āmad-o u rā penhān dāšt. Mo'taqedān be in bāvar az guše-ye cādor-e ān bānu-ye gerāmi ke az šekāf-e kuh birun mānde-ast, hājat mixāhand.

Dar barx-i az tārixhā-ye Abumoslem-e Xorāsāni nevešte-and, ke vey xazāen-e xod rā dar Rey penhān nemud. Pas az qatl-e u Sanbād-e Majus, ke be xunxāhi-ye Abumoslem bar xāste bud, ānhā rā be dast āvard-o moddat-i bā xalife-vo kārgozārān-e u jangid. Cand-i ba'd Mahdi, pedar-e Hārunorrašid, ke be sarkubi-ye mardom-e Tabarestān ferestāde šode bud, dar Rey ābādāni-ye besyār kard. Hārunorrašid dar in šahr zāde šod.

Dar qarn-e cāhārrom-e hejri (dahom-e milādi), Rey yek-i az marākez-e mohemm-e hokmrāni-ye Irān-e sāmāni-yo besyār ābād-o porraftoāmad bud. Soltān Mahmud-e qaznavi pas az ān ke Sāmāniyān rā bar andāxt, dar Rey koštār kard-o dastur dād, šomār-e besyār-i az dānešmandān-o olamā-ye irāni-ye šiimazhab rā be dār kešand-o anbuh-i az ketābhā-ye ketābxāne-ye ma'ruf-e ān šahr rā zir-e ajsād ātaš zanand-o hame rā besuzānand. Dar hamle-ye Qozhā-vo Saljuqiyān niz Rey āsib-e besyār did. Alāve bar ān, kešmakešhā-ye mazhabi niz xarābi-ye farāvān bar in šahr vāred kard. Jang-e šie-vo sonni dar sāl-e 582 h. (1186 m.) az sahmnāktarin-e ingune barxordhā bud. Šahr-e Rey pas az Hamle-ye Moqol-o andak-i ba'd dar hojum-e Sepāhiyān-e Teymur, conān az koštār-o virāni āsib did, ke digar ābādāni-yo rownaq nayāft.

Aknun Šahrerey casbide be Tehrān-ast-o towlid-e masāleh-e sāxtemāni-yo fa'āliyathā-ye kešāvarzi-ye Ostān-e Tehrān bištar pirāmun-e in šahr jaryān dārad. Mojtama'hā-ye bozorg-e san'ati, pālāyešgāh-e naft, kārxāne-ye simān-o kurepazxānehā niz dar Rey mašqul be kār-and. In šahr dar eyn-e hāl bozorgtarin anbārhā-ye kālā-ye vāredāti-ye Irān rā dar xod jāy dāde-vo be in jahat az taharrok-e tejāri-ye besyār barxordār-ast.

Marqad-e Hazrat-e Abdol'azim (Šāh Abdol'azim) dar Rey yek-i az mohemtarin ziyāratgāhhā-ye šiayān-ast. Boq'e-ye Bibi Šahrbānu, virānehā-ye Kāx-e Aškāniyān bar ru-ye Cešmeali-yo baqāyā-ye Borj-e ājori-ye Naqqārexāne az dowre-ye saljuqi az noqāt-e tārixi-yo didani-ye šahr-e Rey be šomār miravad. Borj-e Moqol-o Zendān-e Hārun, mansub be dowre-ye emārat-e Āl-e Buye, ya'ni qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi, niz dar šahr-e Rey qarār dārad.

Varāmin

Varāmin dar jonub-e šarqi-ye Tehrān emruze mohemtarin markaz-e kešt-e sabzijāt-o dar gozaštehā-ye dur az šahrhā-ye tārixi bude-ast. Masjed-e Jāme-e Varāmin ke dar zamān-e Soltān Mohammad-e Xodābande {qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi} sāxte šode bā cāhār eyvān, šabestān-e boland-o katibehā-ye kāšikāri-ye arzešmand-o anvā-e tarhhā-ye eslimi-yo xathā-ye arabi, kufi-yo fārsi, bexosus gacbarihā-ye atrāf-e mehrāb, az šegeftihā-ye honar-e me'māri-yo taz'in-e sāxtemān-ast. Dar kenār-e in masjed, Borj-e Alāoddowle barpā-st, ke biš az haštsad sāl piš az in sāxte šode.

8. Ostān-e Cāhārmahāl-o Baxtiyāri

Ostān-e Cāhārmahāl-o Baxtiyāri dar markaz-e Irān, beyn-e ostānhā-ye Esfahān, Xuzestān, Kohgiluye-vo Boyerahmad qarār gerefte-vo masāhat-i hodud-e 16,201 kilumetr-e morabba-o jam'iyat-i nazdik be 833 hezār nafar dārad. Kuhhā-ye Zāgros dar sartāsar-e in ostān kešide šode. Bolandtarin noqte-e ān Zardkuh-e Baxtiyāri-st, ke 4,536 metr az sath-e daryā ertefā' dārad. In kuhhā tamām-e sāl pušide az barf-ast. Do

rudxāne-ye bozorg-o dāemi-ye kešvar, Zāyanderud-o Kārun, az Zardkuh sarcešme migirand. Zāyanderud az šomāl-e šarqi-ye Zardkuh sarāzir mišavad-o sepas hamrāh bā baxš-i az āb-e Kuhrang-o cand rud-e digar vāred-e Esfahān mišavad. Rudxāne-ye Kārun niz baxš-i digar az āb-e sadd-e Kuhrang rā migirad-o be su-ye Xuzestān miravad. Ammā bištarin āb-e masrafi-ye Ostān-e Cāhārmahāl-o Baxtiyāri az cešmehā-ye tabii, ke farāvān dar mantaqe mijušad, ta'min migardad. Jangalhā-ye motenavve-e in ostān dar emtedād-e Zāgros qarār gerefte-ast. Emtiyāz-e digar-e mantaqe farāvāni-ye giyāhān-e dāruyi-ye ān-ast, ke az dirbāz šenāxte bude-vo peyvaste mowred-e estefāde qarār migerefte-ast.

Ostān-e Cāhārmahāl-o Baxtiyāri bā vojud-e dāštan maāden-o kārxānehā-ye nassāji-yo mavādd-e qazāyi-yo šimiyāyi-yo dāruyi az sanāye-e bozorg mahrum-ast. In ostān mantaqe-i-st ašāyeri-yo baxš-e bozorg-i az mardaom-e ān vābaste be ašāyer-e Baxtiyāri-yo baqiye Kord-and. In ostān šāmel-e panj šahrestān-ast: Šahrekord (markaz-e ostān). Borujen, Lordegān va Mizdaj (Fārsān).

ŠAHREKORD

Šahrekord, markaz-e ostān-e Cāhārmahāl-o Baxtiyāri, dar fāsele-ye 543-kilumetri-ye Tehrān-o beyn-e šahrhā-ye Esfahān, Borujerd, Ize-vo Dārān dar jolge-i boland-o sardsir vāqe' šode-ast. Kuhhā-ye boland pirāmun-e šahr rā farāgerefte-vo Zardkuh, sarcešme-ye Zāyanderud, nazdik-e ān-ast. Tārix-e peydāyeš-e Šahrekord az qarn-e haftom-e hejri (sizdahom-e milādi) farātar nemiravad. Dar in zamān Atābakān-e Fārs-o Lorestān bar in mantaqe hokumat mikardand. Barā-ye hefz-e mosāferān-o amniyat-e raftoāmad dar in mantaqe-ye kuhestāni niyāz be pāsgāh-i bud, ke dar mahall-e emruzi-ye Šahrekord barpā šod. Az ānjā ke Pāsdārān-e in pāsgāh rā Kordhā taškil midādand, noxost be Deh-e Kord-o sepas bar asar-e towsee-ye mahal be Šahrekord ma'ruf gardid. Conān ke gofte šod, emruze bištar-e sākenin-e Šahrekord az tavāyef-e Baxtiyāri hastand.

XORĀSĀN

Dar sāl-e 1383 h.š. / 2004 m. Ostān-e pahnāvar-e Xorāsān be se qesmat-e edāri be nāmhā-ye Xorāsān-e Razavi, Xorāsān-e Šomāli-yo Xorāsān-e Jonubi taqsim šod. Masāhat-e Xorāsān piš az jodā šodan-o be towr-e kāmel hodud-e 247,622 kilumetr-e morabba' bud-o bozorgtarin ostān-e kešvar-e Irān dar biš az yek panjom-e masāhat-e koll-e kešvar be šomār miraft-o jam'iyat-i nazdik be 6,444,330 nafar dāšt. Az ānjā ke hanuz āmār-o mošaxxasāt-e daqiq-e haryek az in ostānhā dar dastres-e omum qarār nagerefte, dar injā dānestanihā-ye marbut be harse baxš-e ān rā yekjā mowred-e motālee qarār midehim.

Bolandihā-ye Xorāsān dar šomāl donbāle-ye kuhhā-ye Alborz-ast, ke az šomāl-e qarb be jonub-e šarq-e ostān edāme dārad-o be kuhhā-ye Hendokoš dar Afqānestān mipeyvandad. Zaminhā-ye hamvār-e Ostān-e Xorāsān darrehā-yi-st, ke be sabab-e pahnā-ye ziyād hālat-e jolge-vo dašt peydā karde-vo baxšhā-ye maskuni rā taškil midehad. Ābohavā-ye Ostān-e Xorāsān dar qesmathā-ye šomāli mo'tadel-e kuhestāni-st-o dar baxšhā-ye jonubi-ye ān garmā afzāyeš miyābad. Rudhā-ye mohemm-e in ostān rud-e Atrak, Kašaforud-o rudxāne-ye Jām-ast, ke harse-ye ānhā dar Ostān-e Xorāsān-e Razavi jāri-st. Bahrebardāri az ābhā-ye zirzamini be surat-e qanāt ke piš az in bā bāzdeh-e besyār ma'mul bude, bā hafr-e cāhhā-ye amiq-o nimeamiq matruk gardide-ast. Ertefāāt-e šomāl-e qarb-e Xorāsān, ya'ni qarb-e šahr-e Bojnurd dar Ostān-e Xorāsān-e Šomāli, pušide az jangalhā-ye tonok-ast, ke be jāneb-e maqreb bar anbuhi-ye ān afzude mišavad. Digar manāteq-e ostān taqriban āri az jangal-ast. Cerāgāhhā-ye Xorāsān dar navāhi-ye Saraxs besyār marqub-and. Ammā dar qesmathā-yi az Ostān-e Xorāsān-e Jonubi, hodud-e cāhār milyun hektār cerāgāh az keyfiyat-e bālā-yi barxordār nist. Ostān-e Xorāsān az nazar-e towlid-e qallāt dar Irān maqām-e avval rā dārad. Kešt-e coqondarqand, dāmparvari-yo morqdāri, hamconin parvareš-e zanbur-e asal-o taksir-e māhi-ye kapur-o qezelālā dar Daryāce-ye Bazangān az digar fa'āliyathā-ye mohemm-e eqtesādi-ye ostān-ast.

Xorāsān az lahāz-e manābe-e ma'dani niz az qanitarin ostānhā-ye kešvar-ast. Sanghā-ye sāxtemāni-yo manābe-e gāz-e tabii-ye Saraxs az qanitarin maāden dar now-e xod-ast, ke alāve bar masāref-e dāxeli-ye ostān suxt-e Nirugāh-e Nekā dar Māzandarān rā niz farāham mikonad. Gāz-e in mantaqe be kešvarhā-ye

šomāli niz sāder mišavad. Az maāden-e zoqāl dar Āqdarband-e Saraxs, Cešmegol-o Torbat-e Jām-o maāden-e sorb-o ruy dar Axlamad bahrebardāri mišavad. Maāden-e sang-e āhan-e Seenjān-e Xāf bištarin zaxāyer-e Xāvarmiyāne rā dārad. Ma'dan-e firuze Neyšābur bā šohrat-e dirin-e jahāni-yo marqubiyat-e mahsul hanuz qābelebahrebardāri-st.

Dar baxš-e sanāye' niz Ostān-e Xorāsān fa'āl-ast. Vojud-e dah kārxāne-ye qand-o besyār-i kārxānehā-ye komput, konserv, nān-e māšini, rowqankeši-yo bujāri nemudār-e vos'at-e sanāye-e qazāyi dar in ostān-ast. Kārxāne-ye Simān-e Mašhad az sāl-e 1332 h.š. (1953 m.) dar baxš-e xosusi fa'āl šode-vo kārxānehā-ye bāfandegi, sāxt-e porofil-o lavāzem-e felezi niz dar eqtesād-e Ostān-e Xorāsān sahm-i dārad. Dar baxš-e sanāye-e dasti-ye Xorāsān az hezārān kārgāh-e qālibāfi-yo gelimbāfi bahrebardāri mišavad. Hamconin bāyad az qollābduzi-yo digar honarhā-ye dasti nām bord, ke xaridārān-e moštāq-e ān zāerān-e Haram-e motahhar-e Hazrat-e Rezā (a.) va mosāferān-e farāvān-i hastand, ke dar hame-ye faslhā-ye sāl be in ostān safar mikonand. Omdetarin kālā-ye sāderāti-ye Xorāsān dar sālhā-ye axir zerešk, za'ferān, xoškbār-o farāvardehā-ye dāmi, pust, rude-vo pašm-o xāk-e sorx bude-ast.

Mardom-e Xorāsān ke pas az Ostān-e Tehrān porjam'iyattarin ostān-e Irān-ast, be fārsi bā lahje-ye mahalli soxan miguyand. Dar navāhi-ye šomāli-ye ostān be zabānhā-ye kordi, torki-yo arabi niz goftogu mišavad. Bištar-e mardom-e šahrhā mosalmān-e šie hastand, ammā dar navāhi-ye šomāl-o šarqi-ye ān goruh-i az ahl-e tasannon niz sokunat dārand. Hodud-e sad hezār tan az mardom-e Xorāsān rā ašāyer-e kucnešin-e Kord-o qabāyel-e sistāni-yo Baluc taškil midehand.

9. Ostān-e Xorāsān-e Razavi

Ostān-e Xorāsān-e Razavi baxš-e šarqi-ye Xorāsān rā taškil midehad-o beyn-e marzhā-ye Jomhuri-ye Torkamanestān, Afqānestān-o Ostānhā-ye Xorāsān-e Šomāli-yo Jonubi,Yazd-o Semnān qarār gerefte-ast. Šahrhā-ye bozorg-e ān ebārat-and az: Mašhad {markaz-e ostān}, Qucān, Dargaz, Cenārān, Saraxs , Farimān , Torbat-e Jām, Tāybād, Ferdows, Qāyen, Xāf, Kāšmar, Neyšābur, Sabzevār, Gonābād-o Kalāt.

Mašhad

Mašhad, markaz-e Ostān-e Xorāsān-e Razavi, dar fāsele-ye 909-kilumetri-ye šomāl-e šarq-e Tehrān dar marz-e Irān, Torkamanestān-o Afqānestān dar jolge-i beyn-e kuhhā-ye Hezārmasjed-o Binālud vāqe' šode-ast. In šahr ābohavā-yi mo'tadel bā rotubat-e nesbi dārad, ke aqlab bā tufānhā-ye kaviri xošk-o qobārālud mišavad.

Mašhad tā āqāz-e qarn-e sevvom-e hejri (nohom-e milādi) rustā-yi kucak be nām-e Sanābād dar nazdiki-ye šahr-e bozorg-o tārixi-ye Tus bud. Dar in zamān Hārunorrašid, xalife-ye porāvāze-ye abbāsi, dar safar-i ke barā-ye sarkubi-ye moxālefān be Xorāsān karde bud, dar gozašt-o dar bāq-i dar in rustā be xāk seporde šod. Hodud-e dah sāl pas az ān, ya'ni dar 203 h. (818 m.), emām-e haštom-e šiayān, Aliyebn-e Musarrezā (a.), valiahd-e Ma'mun, niz pas az šahādat dar hamān bāq be xāk seporde šod-o ba'dhā Soltān Mahmud-e qaznavi

bar ru-ye ān gonbad-i banā kard. Az zamān-e Saljuqiyān niz dar qesmathā-yi az banā-ye Haram-e Aliyebn-e Musarrezā (a.) tā konun āsār-i barjāy mānde-ast.

Mašhad, be ma'ni-ye mahall-e šahādat-e emām-e haštom-e šiayān, pas az koštār-e azim mardom-o virāni-ye Tus be dast-e mohājemān-e xunxār-e Moqol ru be ābādāni-yo vos'at nahād. Šāhrox, farzand-e Amir Teymur, be Mašhad tavajjoh-e xās dāšt-o dar atrāf-e haram banāhā-ye besyār sāxt. Hamsar-e u, Gowharšād Beygom, bā banā-ye Masjed-o Eyvān-e Gowharšād dar nazdiki-ye Haram-e Emām Rezā šāhkār-i az me'māri-yo kāšikāri-yo tazhib be vojud āvard, ke hanuz bāqi-st-o az zibātarin-o honaritarin banāhā-ye tārixi-ye Irān be šomār miravad.

Dar zamān-e Safaviye, beviže dar dowrān-e saltanat-e Šāh Tahmāsb-e Avval-o Šāh Abbās-e Bozorg, Mašhad rownaq-e besyār yāft. Šāh Abbās-e Avval banā bar nazr-i ke dar āqāz-e saltanat-e xod karde bud, pas az sarkubi-ye moxālefān, piyāde az Qazvin be Mašhad āmad-o dar in šahr tājgozāri kard. Towsee-vo banā-ye sahnei-ye atrāf-e haram-o sāxtan-e xiyābānhā-ye vasi' dar do su-ye šarq-o qarb-e ān (pāyinxiyābān-o bālāxiyābān) dar eqāmat-e yeksāle-ye Šāh Abbās-e Bozorg-o darbāriyān-e u anjām gereft. Tā zamān-i nacandān dur az ruzgār-e mā in xiyābānhā bā nahr-o deraxthā-ye kohan dar do su-ye ān barjāy bud. Šāh Abbās dar in moddat xod be jārukeši-ye haram-o deraxtkāri dar xiyābānhā-ye šahr mipardāxt. Ārāmgāh-e Šeyx Bahāyi, az bozorgān-e zamān-e safavi, niz aknun dar nazdik-e marqad-e emām-e haštom (a.) qarār dārad.

Haram-e Emām Rezā (a.) dar šahr-e Mašhad makān-e Moqaddas-i-st, ke dar hame-ye ayyām-e sāl seyl-e zāerān rā mipazirad. Sahnhā, eyvānhā, zarih-e Masjed-e Gowharšād, muze, ketābxāne-ye madresehā-ye olum-e qadime-vo masjedhā-yi ke pirāmun-e haram sāxte šode, hame bā kāši, āyene, anvā-e marmarhā-ye rangin, rukešhā-ye talā-vo monabbatkārihā-ye zarif pušide šode-ast. In āsār majmue-i az tajalli-ye zowq-e mardom-e Irān dar tul-e qarnhā-st.

HARAM-E EMĀM REZĀ (MAŠHAD)

Emruze Mašhad šahr-e bozorg-o porjam'iyat-o porraftoāmad-i-st, ke bā kešāvarzi-ye gostarde, san'at, tejārat va mosāferpaziri besyār porrownaq-o momtāz šode-ast. Alāve bar haram-e motahhar-o makānhā-ye mazhabi dar Mašhad didanihā-ye digar-i niz vojud dārad, ke bištar-e ānhā marbut be dowrān-e teymuri-yo safavi-st. Gonbad-e Sabz, do madrese dar Parizād-o Bālāsar, Gonbad-e Xešti-yo Madfan-e Šeyx Mohammadhakim-e Mo'men, nevisande-ye ketāb-e Tohfe-ye Hakim-e Mo'men (dar xāsiyat-e dāruhā-vo giyāhān-o qazāhā) va Maqbare-ye Nāder Šāh-e Afšār az ān jomle-ast. Maqbare-ye Nāder Šāh dar bāq-i be hamin nām dārā-ye sāxtemān-i zibā ammā jadid-ast. Muze-ye abzār-e jang, ke az selāhhā-ye qarnhā-ye piš nemunehā-yi dar ān gerd āmade, didār az maqbare rā jālebtar mikonad.

DARGAZ

Šahrestān-e Dargaz dar šomāl-e šarq-e Irān-o dar marz-e Torkamanestān qarār dārad. In šhar āz jonub be Mašhad-o az maqreb be Bājgirān mahdud-ast. Reštekuhhā-ye Hezārmasjed az jonub-e ān migozarad-o rāh-e

šuse-i ke Qucān rā be Dargaz mipeyvandad, az Gardane-ye ma'ruf-e Allāho Akbar obur mikonad. Pirāmun-e in šahr rā kuhhā-vo tappehā farā gerefte-and-o az in ru ābohavā-yi garmsiri dārad. Mohemtarin rudxāne-ye ān Zangalu-st, ke az kuhhā-ye Hezārmasjed sarcešme migirad.

Mahall-e Dargaz rā jā-ye šahr-e qadimi-ye Nasā midānand, ke dašt-e Xāvarān beyn-e ān-o Saraxs vāqe' bude-ast. Markaz-e dašt-e Xāvarān Mehne nām dāšte-vo zādgāh-e Abusaid-e Abolxeyr, āref-e mašhur-e xorāsāni, bude-ast. Dargaz be sabab-e mojāverat bā marz ahammiyat-e siyāsi-yo nezāmi dārad-o šahr-e Ešqābād, markaz-e Jomhuri-ye Torkamanestān, bā fāsele-ye kam-i az ān dar ān su-ye marz vāqe'-ast. In šahr, ke nām-e ān rā Arašk- yā Aškābād dāneste-and, dar zamān-e Aškāniyān yek-i az marākez-e mohemm-e šāhanšāhi-ye Irān bude-ast.

Qal'e-ye mašhur-o ostovār-e Nāderi dar baxš-e Kalāt nazdik-e Dargaz qarār dārad. Šohrat-e Qal'e-ye Kalāt az avāxer-e qarn-e haštom-e hejri (cāhārdahom-e milādi)-st, ke Amir Teymur ān rā tasarrof-o virān kard-o dobāre sāxt. Nāder Šāh-e Afšār az in qal'e-ye durazdastres barā-ye penhān kardan-e ganjinehā-yi ke az Hendustān be qanimat āvarde bud, estefāde kard. Dar Dargaz āsār-e tārixi-ye besyār niz vojud dārad. Borjhā-ye didebāni-ye Kalāt ke ahammiyat-e nezāmi dārand, dar zamān-e Nāder Šāh-e Afšār sāxte šod. Ābanbārhā-ye qadimi-ye qarye-i nazdik-e Kalāt-o sadd-i bar rudxāne be bolandi-ye 70 metr niz didani-st. Az digar āsār-e tārixi in šahr Qasr-e Xoršid-ast, ke dar zamān-e Nāder Šāh dar miyān-e bāq-i bozorg sāxte šode-vo be ehtemāl-e ziyād manzelgāh-e xod-e Nāder bude-ast. Digar Darband-e Nāderi dar 138-kilometri-ye Saraxs-ast, ke katibe-i be zabān-e fārsi-yo torki dārad. Masjed-i niz dar zamān-e Nāder Šāh dar hamin mahal sāxte šode-ast.

Sabzevār

Sabzevār dar fāsele-ye 654-kilometri-ye Tehrān, dar dāmane-ye kuh-e Andeqān-o kenār-e rudxāne-ye Kālšur miyān-e Neyšābur, Šāhrud va Kāšmar qarār dārad. Vojud-e šurezārhā-ye kaviri dar jonub-e Sabzevār-o bādhā-ye qobārālud-o tufānhā-ye šeni ābohavā-ye in šahr rā garm-o xošk sāxte-ast. Sabzevār dar gozašte mantaqe-ye besyār vasi' bude-vo bāzārhā-ye qalle-ye mive-ye ān šohrat dāšte-ast. Hendevāne-ye Sabzevār be doroštiyo porābi hanuz zabānzad-ast. Sabzevār nazdik-e Xosrowgerd, az šahrhā-ye dowre-ye sāsāni vāqe' šode.

Mardom-e ān az dirbāz mo'taqed bude-and, ke šahr-ešān bā besyār-i az afsānehā-ye hamāsi-ye Irān ertebāt dārad-o meydān-e qadimi-ye šahr rā Meydān-e Div-e Sefid mixāndand. Gomān miravad, ke in bāvarhā pas az Hamle-ye Moqol-o ehsās-e niyāz be delāvari-yo javānmardi peydā šode bāšad. Dar tārix-e in šahr mixānim ke in šahr dar Hamle-ye Moqol be kolli virān gardid. Ammā dobāre ābād šod. Goruh-i az mardom-e rustāhā-ye Sabzevār dar moqābel-e gomāštegān-e Moqol sar bar afrāštand-o be tadrij qodrat-i be ham resāndand. Inān ke xod rā Sarbedārān mixāndand, hamegi šiimazhab-o az delāvarān-o javānmardān-i budand, ke be ādāb-e pahlevāni dar zurxānehā gerd miāmadand. Amineddin Abdorrazzāq, rais-e išān, xod pahlevān-i koštigir bud. Piruzi-ye išān dar birun rāndan-e hākem-e Moqol az mantaqe mowjeb-e šohrat-e bištar-e Sabzevār dar tārix-e mobāreze bar zedd-e bigānegān gardid. Sabzevār dar zamān-e Šāh Abbās-e Avval dar Hamle-ye Ozbakhā virān šod-o mardom-e ān dar koštār-i bozorg az miyān raftand.

Emruz Sabzevār az šahrhā-ye bozorg-e Xorāsān-ast. Az āsār-e tārixi-ye ān bāyad Menāre-ye Xosrowgerd rā nām bord, ke az qarn-e šešom-e hejri (davāzdahom-e milādi) barjāy mānde-vo hodud-e 28 metr bolandi dārad. Banā-ye Masjed-e Pāmenār niz yādgār-e dowrān-e safavi-st. Ārāmgāh-e Hāj Mollā Hādi-ye Sabzevāri, filsuf-e bozorg-e šie-ye Emāmiye, va Mollā Hoseyn-e Vāez-e Kāšefi az qarn-e yāzdahom-e hejri (hefdahom-e milādi) niz dar Sabzevār-ast. Mollā Hoseyn-e Kāšefi sāheb-e ketābhā-ye besyār, az jomle Rowzatoššohadā dar bayān-e masāeb-e emāmān-e šie-ast. Rowze-vo rowzexāni rā, ke az zamān-e Safaviye be surat-e marāsem-i mazhabi beyn-e šiayān-e Irān ravāj dārad, bāyad madyun-e in ketāb dānest.

Tus

Tus ke dar rzugār-e mā rustā-yi kucak dar siyopanjkilometri-ye qarb-e Mašhad-ast, dar gozašte šahr-i ābād-o bozorg bude-vo havādes-e tārixi besyār be xod dide-ast. In šahr dar nāhiye-ye šomāli-ye Xorāsān dar kenār-e

Kašfrud qarār dāšte-vo az baxšhā-ye Nowqān, Tābarān-o Rādakān taškil mišode-ast. Banā-ye ān rā be Jamšid-o towsee-vo ābādāni-yaš rā be Tus, pesar-e Nowzar az sepahsālārān-e asātiri-ye Irān, nesbat midehand. Bā ān ke in šahr dar zamān-e Sāsāniyān šohrat-o e'tebār-i dāšte, ammā vaqāye-e tārixi-ye ān be dowrān-e pas az Eslām bāz migardad. Dar dowrān-e eslāmi, Tus pas az Neyšābur ābādtarin nāhiye in mantaqe az Xorāsān bude-ast. Nowqān dar qarnhā-ye avval-e eslāmi-yo Tāberān pas az ān ābādtar-o bozorgtar az sāyer-e navāhi towsif šode-and. Dar qarn-e cāhārrom-e hejri (dahom-e milādi) az Tāberān-o qal'e-ye bozorg-o bāšokuh-e ān-o masjed-o bāzārhā-ye por az kālā-vo xaridārān-e ān be tafsil yād karde-and.

Dar zamān-e Soltān Mahmud-e qaznavi, dar Tus jang-i beyn-e sardārān-e sāmāni dar gereft, ke be qārat-o virāni-ye šahr anjāmid. Sālhā pas az ān Malekšāh-e saljuqi Tus rā be vazir-e xiš, Xāje Nezāmolmolk, ke ahl-e Tus bud, baxšid. Vey dar ānjā ābādāni-ye besyār kard. Ammā dar sāl-e 548 h. (1153 m.) Qozhā, pas az qalabe bar Soltān Sanjar, šahrhā-ye bozorg-e Xorāsān, az jomle Tus, rā qatleām kardand-o āsib-e besyār bed-ān resāndand.

Dar Hamle-ye Moqol Tus, mānand-e Neyšābur, bā xāk yeksān šod. Dar ān zamān bāzmāndegān-e Koštār-e Moqol az ānjā be rustā-ye Sanābād, kenār-e Haram-e motahhar-e Emām-e Haštom (a.), panāh bordand-o rafte-rafte bar vos'at-e ān afzudand. Jānešinān-e Cangiz Tus rā maremmat-o ābād kardand. Dar zamān-e Ilxānān in šahr markaz-e mohemm-e masihiyān bud-o osqof-e ān dar sāl-e 697 h. (1297 m.) be semat-e matrān-e Cin entexāb šod. Bā hamle-ye Amir Teymur be Irān mardom-e Tus bār-e digar qatleām šodand. Biš az dah hezār tan az mardom-e in nāhiye rā sar boridand-o dar pāy-e darvāzehā-ye šahr kallemenāre barpā kardand. Bār-e digar jānešin-e Teymur, Šāhrox, be ābādāni-ye ān hemmat gomāšt-o banāhā-yi pirāmun-e haram dar Sanābād sāxt.

Piš az ru-ye kār āmadan-e Safaviye, Tus peydarpey be vasile-ye Ozbakhā tārāj mišod, tā ān ke Šāh Esmāil-e safavi dast-e Ozbakhā rā az Xorāsān kutāh kard. Ammā bā tavajjoh be ābādi-ye ruzafzun-e Mašhad, Tus digar rownaq nayāft-o ru be gomnāmi raft. Az banāhā-ye mohemm-e tārixi dar noqāt-e moxtalef-e Tus mitavān be Gonbad-e Hāruniye, sar-e rāh-e Mašhad be Tus, ešāre kard, ke sāxtemān-e konuni-ye ān az qarn-e haštom-e hejri-st. Gomān miravad, ke in banā xānqāh yā ārāmgāh-e Emām Mohammad-e Qazzāli bāšad. Digar gonbad-i-st dar 37-kilumetri-ye šarq-e Mašhad, sar-e rāh-e Farimān, ke maqbare-ye Arsalān-e Jāzeb, yek-i az hāmiyān-e Ferdowsi dar sorudan-e šāhnāme-vo hokmrān-e Tus, dar zamān-e Soltān Mahmud-e qaznavi-st. Dar candmetri-ye in Gonbad borj-e didebāni be bolandi-ye cehel metr hanuz barpā-st-o xarābehā-ye vasi-i atrāf-e ān dide mišavad. Menāre-ye digar-i be nām-e Afanjān yā Afangān motealleq be dowre-ye Teymuri dar 22-kilumetri-ye šomāl-e Tus barpā-st, ke kāšikāri-ye sāde-vo zibā-yi dārad.

Ammā mohemtarin mahall-ye tārixi-ye Tus Ārāmgāh-e Hakim Abolqāsem-e Ferdowsi-st, ke hodud-e ān az qarnhā šenāxte bud-o avāyel-e dowre-ye Pahlavi sāxtemān-o sālhā ba'd gostardetar-o bolandtar gardid. In makān emruze bāq-i bāsafā-st, ke xātere-ye ostād-e hamāsesarā-ye Tus rā gerāmi midārad. Mahdi-ye Axavān Sāles, šāer-e bolandāvāze-ye moāser niz hamānjā dar baxš-e qarbi-ye banā-ye ārāmgāh, be xāk seporde šode-ast.

NEYŠĀBUR

Neyšābur yek-i az šahrhā-ye ābād, porjam'iyat-o tārixi-ye Xorāsān-e Bozorg-o tā piš az Hamle-ye Moqol markaz-e yek-i az cāhār baxš-e ān bude-ast. Aknun Neyšābur dar 768-kilumetri-ye šarq-e Tehrān dar dašt-e jonubi-ye Kuh Binālud beyn-e Mašhad-o Torbat-e Heydariye-vo Kāšmar-o Sabzevār qarār gerefte-ast-o ābohavā-yi mo'tadel-o dar navāhi-ye kuhestāni andak-i sard dārad. Sāxtan-e Neyšābur rā be Šāpur-e Avval-e sāsāni nesbat midehand-o esm-e šahr rā be ma'ni-ye nahāde-ye nik-e Šāpur midānand. Neyšābur dar avāyel-e dowre-ye eslāmi Abaršahr xānde mišode-ast. Ehtemāl dārad, ke in nām dar asl šahr-e Āpārnāk yā Āpārni-yo jāygāh-e yek-i az se qabile-ye mohemm-e Pārt bude bāšad, ke šāhanšāhi-ye nirumand-e aškāni rā bonyān gozāštand.

Az Neyšābur dar qarn-e cāhārrom-e hejri (dahom-e milādi), ke Tāheriyān-o Saffāriyān dar ān banāhā-ye zibā sāxtand-o masjedhā barpā nemudand, be onvān-e šahr-i ābād, zibā-vo porjam'iyat yād šode-ast. Kohandez yā arg yā qal'e-ye šāhi dar markaz-e šahr, vāqe' bude-ast. Dar qarn-e cāhārom-o panjom-e hejri barā-ye Neyšābur biš az panjāh darvāze-ye bozorg bar šemorde-and, ke xiyābānhā-ye šahr be ānhā mireside-ast-o cehel-o do mahalle ke barx-i az ānhā be andāze-ye nim-i az šahr-e Širāz ke dar ān zamān pāytaxt-e zibā-vo bāšokuh-e Azododdowle-ye deylami-yo negin-e šahrhā-ye Irān bude-ast. Bāzār-e Neyšābur niz rownaq-e besyār dāšte-vo harruz kārevān-i dar ān kālā-ye xod rā be anbārhā miferestāde-vo az ajnās-e gunāgun, bexosus pārcehā-ye pašmi-yo naxi-ye mašhur-e Neyšābur bār mizade-ast. Dar in zamān rudxāne-ye bozorg-i az šahr migozašte-vo dar rāh haftād āsiyāb rā migardānde-ast.

Janghā-ye Mahmud-o Mas'ud-e qaznavi-yo dar pey-e ān qalabe-ye Soltān Sanjar-o hamle-ye biamān-e Torkān-e Qoz piš az Moqol mowjeb-e virāni-ye Neyšābur gardid. Ammā harbār mardom ān rā az now sāxtand. Dāmād-e Cangiz Xān ke pas az noxostin hamle be farmāndehi-ye sepāh dar Neyšābur mānde bud, bar asar-e mobārezāt-e mardom-e šahr košte šod. Cand-i ba'd sepāhiyān-e Moqol be xunxāhi-ye u Neyšābur rā yeksare nābud kardand. Nevešte-and, be esrār-e doxtar-e Cangiz Xān ke hamsar-aš rā mardom-e šahr košte budand, mardom rā tā āxarin nafar koštand-o banāhā rā tā āxarin xešt virān sāxtand. Be revirāne-ye šahr āb bastand-o dar ān jow kāštand. Gofte-and, ke dar in vāqee biš az yek milyun-o haftsad-o panjāh hezār tan košte šode-and.

Avāxer-e dowrān-e Ilxānān-e Moqol, ya'ni hodud-e sad sāl ba'd, Neyšābur bāz sar boland kard-o šahr-i kucak ammā ābād šod. Dar in zamān Sarbedārān-e Sabzevār ānjā rā tasarrof kardand-o taslim-e āxarin fard-e išān dar barābar-e Amir Teymur, Neyšābur rā az virāni-ye dobāre nejāt baxšid. Dar zamān-e Teymuriyān bā vojud-e rownaq-e farāvān-e šahr-e Harāt, Neyšābur niz šahr-e mohemm-i be hesāb miāmad. Ammā zelzelehā-ye peydarpey baxšhā-yi az an rā virān kard.

Emruze Neyšābur hamconān šahr-i zibā-vo xošābohavā-st, ammā digar šokuh-e gozašte rā nadārad. Bā in hame, āsār-e tārixi-ye ān zāerān-e haram-e emām-e haštom-o mosāferān-e Xorāsān rā peyvaste be xod mixānd. Masjed-e Jom'e az banāhā-ye qarn-e nohom-e hejri / yāzdahom-e milādi-yo Boq'e-ye Emāmzāde Mahruq-o Gonbad-e Qadamgāh ke dar bolandi-ye qanāt-i porāb banā šode, az banāhā-ye mazhabi-ye Neyšābur-ast. Yādmān-o ārāmgāh-e Hakim Omr Xayyām, monajjem, motefakker-o šāer-e bozorg-e irāni, dar nazdiki-ye banā-ye Emāmzāde Mahruq qarār dārad. Dar jā-yi ke be pišguyi-ye xod-e u harsāl do bār bahār bar u golafšāni mikonad. Ārāmgāh-e Šeyx Farideddin-e Attār-e Neyšāburi, āref-o sufi-ye bozorg, dar su-ye digar-e Emāmzāde Mahruq banā šode-vo Ārāmgāh-e Kamālolmolk, naqqāš-e bozorg-e dowre-ye Qājār niz dar kenār-e ān qarār dārad.

10. Ostān-e Xorāsān-e Šomāli

In ostān dar qarb-e Xorāsān-e Razavi beyn-e ostānhā-ye Golestān-o Semnān vāqe' šode-vo bā Jomhuri-ye Torkamanestān 197.1 kilometr marz-e moštarek dārad. Ābohavā-ye mosāed emkān-e parvareš-e dām-o toyur, hamconin kešāvarzi-yo bāqdāri rā dar ān farāham āvarde-ast. Mojtama-e bozorg-e petrošimi-yo kārxāne-ye simān Beyn-e šahrhā-ye Bojnurd-o Širvān-o kārxānehā-ye tahiye-ye mahsulāt-e qazāyi, sāxt-e sim-o kābl-e barq, pelāstik-o teflon az fa'āliyathā-ye san'ati-ye in ostān-ast, ke bā bahrebardāri az maāden-e firuze, sanghā-ye sāxtemāni-yo rixtegari hamrāh mišavad.

Bištar-e jam'iyat-e Xorāsān-e Šomāli az qabāyel-e Tork-o Kord-i hastand, ke dar zamānhā-ye moxtalef be in nāhiye āmade yā kucānde šode-and. Bāft-e qāli, gelim, jājim-o digar dastbāfhā-ye ašāyeri bexosus beyn-e kordhā ravāj-e besyār dārad-o naqš-o rang-e ānhā xāss-e mantaqe-ast. Dar baxš-e kešāvarzi-yo bāqdāri towlid-e panbe-vo coqondarqand-o hobubāt-o piyāz-o gowjefarangi-yo mivehā-ye deraxti fa'āl-ast-o baxš-i az ān sāder mišavad. Markaz-e Ostān-e Xorāsān-e Šomāli Bojnurd-o šahrhā-ye mohemm-e ān Širvān, Jājarm-o Esfarāyen-ast.

Bojnurd

Bojnurd dar šomālitarin qesmat-e Xorāsān-e Šomāli-yo fāsele-ye 701-kilumetri-ye Tehrān bā Jomhuri-ye Torkamanestān marz-e moštarek-o bā pāytaxt-e ān, Ešqābād 20 kilumetr fāsele dārad. In šahr dar zamin-i hamvār ke atrāf-e ān rā kuhhā farā gerefte, vāqe-ast. Rudxāne-ye Atrak az šarq be qarb-e ān jaryān dārad. Dar navāhi-ye moxtalef, ābohavā-ye ān mo'tadel-e martub, mo'tadel-e nimemartub-o mo'tadel-e kuhestāni-st. Qarār gereftan dar masir-e jādde-ye āsiyāi-yo raftoāmad-e mosāferān bexosus zāerān-e Mašhad-o hamlonaql-e kālā-ye tejārati barā-ye Bojnurd emtiyāz-e bozorg-i be hesāb miāyad.

Gofte-and, nām-e Bojnurd dar asl Bižangerd be ma'ni-ye jāygāh-e Bižan bude-ast. Dar šomāl-e šarq bar ru-ye tappe āsār-e šahr-i qadimi vojud dārad, ke aknun Sārbānmahalle xānde mišavad. Boq'e-ye Šeyx Ali Esfarāyeni-yo Emāmzāde Soltān Seyyed Abbās az jahā-ye mazhabi-yo Āyinexāne-ye Mofaxxam az noqāt-e didani-ye ān-ast. In tālār-e besyār zibā bā āyinekāri-yo naqqāši-yo gacborihā-ye jālebetavajjoh baxš-e bāzmānde az majmue-ye sāxtemānhā-yi marbut be zamān-e Nāsereddin Šāh-e Qājār-ast, ke bištar-e ān bar asar-e zelzele az beyn rafte. Gardešgāhhā-ye porāb-o Deraxt-e Bābā Amān-o Beš Qārdāš nazdik-e šahr-e Bojnurd niz hamvāre pazirā-ye anbuh-e bāzdidkonandegān-o mosāferān-i-st, ke sar-e rāh moddat-i dar ānjā mimānand. Beš Qārdāš be ma'ni-ye panj barādar, cešme-i jušān-e ast, ke āb dar panj šāxe-ye jodāgāne az ān jāri mišavad.

11. Ostān-e Xorāsān-e Jonubi

Ostān Xorāsān jonubi dar marz-e Afqānestān beyn ostānhā-ye Xorāsān-e Razavi, Kermān, Sistān-o Balucestān, Esfahān-o Yazd vāqe' šode-ast . Markaz-e ān Birjand-o šahrhā-ye digar-e ān Qāyen, nehbandān-o sarbiše-and.

Birjand

Birjand dar 1309-kiliumetri-ye Tehrān dar zamin-i hamvār ke dowrādowr-e ān rā biyābān-e kavir farā gerefte, vāqe' šode-ast. Dar navāhi-ye past-e ān ābohavā, garm-e kaviri-yo dar navāhi-ye kuhestāni mo'tadel-ast. In šahr ke dar marz-e Afqānestān, dar masir-e bozorgrāh-e āsiyāi-ye Mašhad be Zāhedān sar-e rāh-e Sistān-o Kermān vāqe' šode, az ahammiyat-e siyāsi, nezāmi va bāzargāni-ye viže barxordār-ast.

Kešāvarzi-yo dāmdāri az manābe-e asli-ye darāmad-e mardom-e in šahr-ast. Dar gozašte, mahsul-e angur-e in navāhi šohrat-e besyār dāšt. Ammā emruze kešt-e za'ferān-o zerešk-o annāb biš az digar mahsulāt-e kešāvarzi-ye ān rownaq-o bāzār dārad-o hamesāle meqdār-e ziyād-i az in farāvardehā be xārej sāder mišavad. Be dalil-e estefāde az pašm-e tabii dar bāft-e qāli-yo qālice, farshā-ye dastbāft-e in nāhiye keyfiyat-o šohrat-e xub-i dārad.

Birjand, dar gozaštehā-ye dur qesmat-e kucak-i az nāhiye-ye tārixi-ye Qāenāt bud-o ahammiyat-e candān-i nadāšt. Az qarn-e hefdahom-e milādi bā ru-ye kār āmadan-e Safaviyān-o ahammiyat-e ziyād-i ke be tejārat midādand, in mantaqe ru be rošd nahād-o markaz-e tejārat beyn-e digar šahrhā-ye jonubi-ye Irān bā Hend gardid. Pišine-ye tārixi-ye Birjand be šohrat-e šahr-e Qāyen yā Qāyenāt, ke emruze šahr-i kucak dar 105-kilumetri-ye ān-ast, bāz migardad. In šahr az dirbāz be vāsete-ye mahsul-e binazir-e za'ferān šohrat-e jahāni dāšte-ast.

Dar gozašte joqrāfidānān-e eslāmi az in mantaqe be nām-e Qohestān ya'ni kuhestān yād karde-and. Qohestān az jonub-e Neyšābur tā Sistān vos'at dārad-o az maqreb-o jonub be Kavir-e Lut mahdud-ast. Az tārix-e piš az Eslām-e Qohestān ettelā-i dar dast nist. Ammā hengām-e tasarrof-e Irān be vasile-ye A'rāb-e mosalmān, Heftāliyān Qohestān rā dar tasarrof-e xod dāšte-and. Gomān miravad, ke "Tun"-o "Kāyenn", ke Marco Polo dar safarnāme-ye xod az ānhā yād karde, ešāre be in do šahr-e Tun (Ferdows)-o Qāyen dar Qohestān bāšad. Be dalil-e mowqeiyat-e joqrāfiyāyi-ye Qohestān, ya'ni dur budan az markaz-e xelāfat-e Baqdād-o qarār dāštan dar hāšiye-ye kavir, in mantaqe dar Hamle-ye A'rāb-o gostareš-e Eslām panāhgāh-e zartoštiyān šode bud. Dar qarn-e panjom-e hejri (yāzdahom-e milādi) niz peyrovān-e Esmāiliye dar in nāhiye qal'ehā-yi barā-ye xod banā karde budand. Saljuqiyān-o Xārazmšāhiyān barā-ye sarkub kardan-e Esmāiliye bārhā be Qohestān laškar

kešidand, ammā saranjām Holāku Xān išān rā bar andāxt-o Qohestān rā virān kard. Nāser Xosrow dar safarnāme-ye xiš az eqāmat dar in mantaqe-vo didār bā bozorgān-o dānešmandān-e esmāilimazhab soxanhā gofte-ast.

Az mohemtarin āsār-e tārixi-ye Qāyenāt Masjed-e Jāme-e ān-ast, ke az qarn-e haštom-e hejri (cāhārdahom-e milādi) be yādgār mānde. Boq'e-ye Emāmzāde Musā-vo Qasr-e Alam dar Birjand-o qārhā-ye tabii-ye pirāmun-e ān az digar didanihā-ye ānjā-st.

12. Ostān-e Xuzestān

Ostān-e Xuzestān, bā masāhat-i hodud-e 63 hezār-o 213 kilumetr-e morabba' dar jonub-e qarb-e Irān-o beyn-e ostānhā-ye Lorestān, Esfahān, Ilām, Cāhārmahāl-o Baxtiyāri, Kohgiluye-vo Boyerahmad vāqe' šode-vo az jonub bā Xalij-e Fārs-o az maqreb bā kešvar-e Arāq hamsāye-ast. Baxš-e jonubi-ye kuhhā-ye Zāgros az šomāl-o šarq-e Xuzestān migozarad-o dāmanehā-ye ān be su-ye Xalij-e Fārs be surat-e jolge-i bā šib-e molāyem emtedād dārad. Šomālitarin noqte-y in jolge havāli-ye Dezful-ast.

Ābohavā-ye Xuzestān dar manāteq-e kuhestāni-ye šomāl mo'tadel-ast, ammā dar manāteq-e jonub-o jonub-e šarq be ābohavā-ye biyābāni-yo nimebiyābāni nazdik mišavad. Meqdār-e bārandegi dar in navāhi besyār kam-ast. Dar tābestān jaryān-e havā-ye garm-o martub, ke dar mahal ān rā šarji miguyand, tahammol-e havā rā moškel mikonad. Nāmatlubtarin vaz'-e havā zamān-i-st, ke bād-e samum vazidan migirad. In bād az sahrāhā-ye Arabestān bar mixizad-o hamiše meqdār-i šen-o xāk hamrāh dārad.

Xuzestān mahall-e obur-e se rudxāne-ye mohemm-e Karxe, Kārun va Dez-ast, ke tulānitarin-o porābtarin rudhā-ye Irān be šomār miravand. Dar zamān-e saltanat-e Mohammadrezā Šāh-e Pahlavi bā mekānize kardan-o be kār bordan-e osul-e elmi dar kešāvarzi-yo be vāsete-ye vojud-e āb-o hāselxizi-ye zamin Xuzestān be surat-e sarzamin-i zarxiz dar āmad. Banā-ye sadd-e Dez-o ta'min-e āb-o enerži-ye lāzem-e mantaqe-i hodud-e 105 hezār hektār rā zir-e kešt bord. Xuzestān manāteq-e monāseb barā-ye bastan-e sadhā-ye digar niz dārad. Az jomle mitavān az sadhā-yi nām bord, ke aknun bar ru-ye rudxāne-ye Karxe-vo do sadd-e digar bar ru-ye rudxāne-ye Dez-o haft sad bar rudxāne-ye Kārun banā šode-ast. Sadhā-yi ke bar ru-ye rudxānehā-ye Kārun-o Zohre dar dast-e sāxtemān yā motālee bude, emkān-e estefāde-ye kešāvarzi az yek milyun hektār-e digar rā niz farāham āvarde-ast.

Mahsulāt-e omde-ye kešāvarzi-ye Xuzestān ebārat-ast az gandom, jow, berenj, neyšekar, xormā-vo morakkabāt. Mahsul-e neyšekar dar kārxānehā-ye Hafttappe tabdil be šekar-e sefid-o dar Kārxāne-ye Pārs, kāqaz mišavad-o pasmānde-ye ān niz be surat-e xorāk-e dām be masraf miresad. Dāmparvari-yo māhigiri niz be vasile-ye ašāyer-o šilāt dar navāhi-ye moxtalef-e ostān dar sath-e gostarde-i anjām migirad.

Ostān-e Xuzestān dārā-ye yek-i az qanitarin howzehā-ye naft-e donyā-vo manābe-e azim-e gāz-e tabii-st. Āqājāri, Haftgol, Gacsārān, Lāli-yo Pāznān mohemtarin howzehā-ye nafti-ye in mantaqe-and. Dar gozašte az manāteq-e naft-e Masjedsoleymān niz estefāde-ye besyār mišode, ke aknun xāli-yo ta'til-ast. Sodur-e naft-o gāz mohemtarin manba-e darāmad-e arzi-ye Irān be šomār miravad. Be rāh oftādan-e sanāye-e petrošimi, ke mavādd-e avvaliyye-ye ān az naft ta'min mišavad, az mohemtarin porožehā-yi-st, ke pas az vaqfe-ye nāši az Jang-e Irān-o Arāq fa'āl šode-ast. Piš az Jang-e Irān-o Arāq, ke bozorgtarin sadamāt-e māddi-ye ān motevajjeh-e ta'sisāt-e san'at-e naft-e jonub šod, Pālāyešgāh-e Ābādān bā zarfiyat-e tasfie-ye 460 hezār boške dar ruz-o tahiye-ye biš az 120 now' mahsul bā mošaxxasāt-e daqiq-e beynolmelali, az mohemtarin pālāyešgāhhā-ye jahān be šomār miraft. Aknun pālāyešgāh-e gāz-e Bidboland nazdik-e Behbahān, mojtama'hā-ye bozorg-e gāz-o sanāye-e petrošimi-yo šimiyāyi-yo san'ati dar Bandar-e Emām Xomeyni-yo Māhšahr, hamconin sanāye-e dasti mānand-e qālibāfi, qollābduzi-yo bāft-e anvā-e pārce az digar zaminehā-ye fa'āliyathā-ye san'at-e mardom-e Xuzestān-ast.

Xuzestān kānun-e yek-i az tamaddonhā-ye qadim-e bašari-st, ke šeš hezār sāl piš az milād dar Šuš padid āmad. Tā qabl az solte-ye A'rāb, Xuzestān besyār ābād-o porjam'iyat-o bāšokuh bud. Pas az Eslām niz in

mantaqe, bexosus be vāsete-ye nazdiki be kānun-e xelāfat-e Baqdād, e'tebār-e besyār yāft-o dar avāxer-e dowre-ye Qājār-o dar pey-e kašf-o estexrāj-e naft be dast-e orupāyiyān niz bāz az nazar-e eqtesādi ahammiyat-e besyār peydā kard.

Xuzestān jam'iyat-i hodud-e cāhār milyun-o devist-o haftād-o haft hezār-o nohsad-o navad-o hašt nafar dārad, ke aqlab mosalmān-e šie-vo aqalliyat-i az ānān sonniyān hastand-o be lahjehā-ye gunāgun-e zabānhā-ye fārsi-yo arabi soxan miguyand. Guyeshā-ye behbahāni, šuštari, dezfuli, baxtiyāri-yo bandari az ān jomle-and. Ašāyer-o kārgarān-i ke az navāhi-ye moxtalef be in ostān miāyand, aqlab goruhhā-ye bozorg-i rā taškil midehand, ke be zabānhā-vo lahjehā-ye mahalli-ye xod takallom mikonand. Be sabab-e hozur-e tulāni-ye Orupāyiyān, bexosus Engelishā, mardom-e Xuzestān biš az sāyer-e navāhi-ye Irān bā zabān-e engelisi āšnāyi dārand. Xuzestān dārā-ye 16 šahrestān-ast, az jomle: Ahvāz (markaz-e ostān), Ābādān, Ize, Bandar-e Māhšahr, Bandar-e Emām Xomeyni (Bandar-e Šāhpur), Behbahān, Xorramšahr, Šādkān, Dezful, Andimešk, Masjedsoleymān-o Dašt-e Mišān.

AHVĀZ

Ahvāz markaz-e Ostān-e Xuzestān dar 922-kilumetri-ye jonub-e qarb-e Tehrān dar do su-ye rud-e Kārun-o dar masir-e rāhāhan-e sarāsari qarār gerefte-ast. In šahr-e besyār garm-o martub bar xarābehā-ye šahr-i bāstāni banā šode, ke dirinegi-ye tārix-e ān be dowrān-e Tamaddon-e Ilām, qabl az vorud-e mohājerān-e āryāyi be ān sarzamin, miresad.

Kalame-ye Ahvāz be arabi jam'-e Havvaz (Xuz), nām-e qabile-i sāken dar in mahal bude-ast. Hengām-i ke A'rāb Xuzestān rā tasarrof kardand, šahr-e Hormazd Ardašir rā Sowqalhvāz ya'ni bāzār-e havvazihā yā xuzihā nāmidand. In nām tā konun be surat-e Ahvāz bāqi mānde-ast. Ehtemāl miravad, ke šahr-e konuni-ye Ahvāz dar mahall-e šahr-e bāstāni-ye Tāriyānā banā šode bāšad, ke dar zamān-e Ardešir-e Bābakān az now sāxte šod-o Hormazd Ardašir nām gereft. In šahr dar tamām-e dowrān-e Sāsāniyān markaz-e Šuš-o besyār ābād-o servatmand bud.

Dar avvalin dowrehā-ye eslāmi Ahvāz hamconān ābād-o porraftoāmad-o az marākez-e mohemm-e kešt-e neyšekar bud. Hengām-i ke bardegān-e siyāh-e Basre dar qarn-e sevvom-e hejri (nohom-e milādi) sar be šureš bar dāštand, rahbar-e išān, Sāhebolzanj, dar Ahvāz mizist. Ahvāz dar sarkubi-ye zangiyān āsib-e basyār did. Dar ān zamān do baxš-e šahr-e Ahvāz dar do su-ye Kārun rā pol-i be nām-e Hendovān be ham mipeyvast. Azododdowle-ye deylami in pol-e ājori-ye bozorg rā xarāb kard-o az now sāxt. Kam-i pāyintar az šahr bar ru-ye rudxāne sadd-e bozorg-i be nām-e Šādorvān sāxte budand, ke āb rā barā-ye masraf-e kešāvarzi bālā miāvard. In sad dar qarn-e nohom-e hejri (pānzdahom-e milādi) dar ham šekast-o āb šahr rā farā gereft. Azānpas tā āqāz-e qarn-e bistom-e milādi Ahvāz digar ābād našod-o ahammiyat-i nayāft.

Towsee-vo rownaq-e dobāre-ye Ahvāz dar zamān-e saltanat-e Nāsereddin Šāh, hamzamān bā bāz šodan-e Kānāl-e Suez-o raftoāmad-e keštihā-ye tejārati-ye orupāyiyān dar Xalij-e Fārs, surat gereft. Niyāz-e keštihā be anbār barā-ye taxlie-ye kālā mowjeb-e sāxte šodan-e banāhā-yi dar jonub-e Ahvāz-e qadim šod-o ta'sisāt-e rāhdāri-yo hefāzat-e bandar niz dar-pey-e ān mowjeb-e jalb-e jam'iyat-e bištar-i az piševarān-o bāzargānān-e šahrhā-ye ān hodud, az jomle Šuštar-o Dezful šod. Towsee-ye fa'āliyathā-ye marbut be estexrāj-o pālāyeš-e naft dar Xuzestān rownaq-e šahr-e Ahvāz rā ruzafzun kard.

Baxshā-ye besyār-i az šahr-e Ahvāz dar dowrān-e Jang-e Irān-o Arāq virān šod-o ta'sisāt-e san'ati-ye ān āsib-e farāvān did. Dar tamām-e moddat-e jang emkānāt-e šahri-yo eqtesādi-yo edāri-ye in šhar dar xedmat-e niru-ye nezāmi bud. Bā in hame, Ahvāz emruz šahr-i-st porjam'iyat-o portaharrok; raftoāmad-o dādosetad-e besyār dar ān surat migirad-o mowqeiyat-e mohemm-e san'ati, eqtesādi, šahri-yo dānešgāhi dārad. Dānešgāh-e Jondišāpur-e Ahvāz ke ba'd az Enqelāb-e Eslāmi nām-e ān be Dānešgāh-e Šahid Camrān taqyir yāfte, hamaknun az kānunhā-ye mohemm-e elmi-ye kešvar-ast, ke emkānāt-i vasi' barā-ye parvareš-e motexassesān dar dāneshā-ye marbut be kešāvarzi, fa'āliyathā-ye daryāyi-yo naft dārad.

Ābādān

Ābādān dar guše-ye šomāl-e qarbi-ye Xalij-e Fārs, kenār-e Xorramšahr va dar delta-ye Kārun-o Arvandrud qarār gerefte-vo tā Tehrān hezār-o 46 kilumetr fāsele dārad. Ābādān-o Xorramšahr, ke dar zamin-i šurezār-o sāheli qarār gerefte-vo beviže dar tābestān ābohavā-ye besyār garm dārand, az dirbāz tanhā ahammiyat-e bāzargāni-yo nezāmi dāšte-and. Dar āsār-e marbut be panj qarn-e piš az milād be vojud-e banāder-i dar in qesmat az Xalij-e Fārs ešāre šode-ast.

Dar dowrehā-ye eslāmi, beviže bā rownaq-o servat-e šahr-e Basre, Ābādān ahammiyat-e candān-i nadāšt-o tanhā be onvān-e pāygāhi- barā-ye mohāfezat az rāh-e ābi dar ān navāhi sāxte šode bud. Hodud-e qarn-e cāhārrom-e hejri (dahom-e milādi) Nāserxosrow dar safarnāme-ye xod az in nāhiye yād karde-ast. Dar zamān-e Safaviye-vo pas az ān, in mantaqe bāz ham be sabab-e ahammiyat-e bandari-ye ān mowred-e extelāf-o kešmakeš beyn Irān-o Osmāni bud, tā ān ke be mowjeb-e Moāhede-ye Arzerum dar sāl-e 663 h. (1264 m.) be mālekiyat-e Irān dar āmad. Dar Ābādān, ke dar dowrehā-ye eslāmi Ebādān-o Jaziratolxezr xānde mišod, tā āxarin sālhā-ye qarn-e nuzdahom-e milādi joz te'dād-i xānehā-ye hasiri-yo cand naxlestān-o edde-i Arab-e sahrānešin yāft nemišod. Ammā pas az šoru' be estexrāj-o pālāyeš-e naft dar Xuzestān, Ābādān be onvān-e markaz-e tasfiye-vo sodur-e naft ahammiyat-i ruzafzun yāft-o be tadrij šahr-i bozorg bā ta'sisāt-e san'ati-ye azim gardid, ke goruh-e bozorg-i az motexassesān-e irāni-yo xāreji dar ān kār mikardand. Ta'sisāt-e nafti-ye Ābādān dar Jang-e Irān-o Arāq sadame-ye besyār did-o sākenān-aš sālhā āvāre budand. Ammā aknun be tadrij šahr dobāre sāxte mišavad-o besyār-i az sākenān-e mahalli bed-ān bāz gašte-and. Ammā hanuz fa'āliyathā-ye eqtesādi-ye bozorg dar ān dide nemišavad.

Ize

Ize dar 1047-kilumetri-ye Tehrān, miyān-e Aligudarz, Šahrekord, Dehdašt-o Masjedsoleymān dar mantaqe-i kuhestāni qarār gerefte-vo ābohavā-ye mo'tadel dārad. In šahr ke moddathā Māleamir yā Mālemir nāmide mišod, dar gozašte markaz-e tamaddon-e bozorg-e Anzān yā Anšān az tamaddonhā-ye bāstāni-ye Xuzestāni bude, ke Kuroš-e Bozorg, šāhanšāh-e haxāmaneši, xod rā pādšāh-e ān xānde-ast. Dar qarnhā-ye avval-e eslāmi Ize yek-i az ābādtarin-o porrownaqtarin šahrhā-ye Xuzestān šemorde šode, ammā pas az ān, bā ān ke Atābakān-e Lorestān az qarn-e šešom tā nohom-e hejri (davāzdahom tā pānzdahom-e milādi) dar in šahr miziste-and, digar ahammiyat-e gozašte rā peydā nakarde-ast.

Dar Ize bar ru-ye rudxāne-ye Kārun pol-e bozorg-e sangi baste šode bud, ke ān rā az ajāyeb-e šahrhā xānde-and. In pol tāq-i be ertefā-e 150 metr az sath-e āb dāšt. Fekr-e sāxtemān-e in pol rā be mādar-e Ardešir-e Bābakān, šāhanšāh-e sāsāni, nesbat dāde-and. Dar kenār-e in pol az ātaškade-i soxan rafte, ke ātaš-e ān tā zamān-e Hārunorrašid rowšan bude-ast. Bar asar-e zelzelehā-ye besyār ke pirāmun-e Ize rox dāde, bištar-e in banāhā az miyān rafte-ast. Dar kāvoshā-ye bāstānšenāsi dar in šahr āsār-e tārixi-ye mohemm-i mānand-e sangneveštehā-ye parastešgāhhā-vo tandishā-ye mafraqi-ye šāyānetavajjoh-i be dast āmade-ast.

Xorramšahr

Xorramšahr, az banāder-e jonubi-ye mohemm-e kešvar, dar fāsele-ye 1048-kilumetri-ye Tehrān, miyān-e Ahvāz, Bandar-e Māhšahr-o Ābādān vāqe' šode-vo az samt-e maqreb bā Arāq hammarz-ast. Zamin-e Xorramšahr šurezār-o ābohavā-ye ān garm-o martub-ast-o tanhā 8 metr az sath-e daryā bolandi dārad. Rud-e Kārun ke nazdik-e Xorramšahr be Arvandrud mirizad, az miyān-e ān migozarad. Rudhā-ye Jarrāhi-yo Zohre niz dar baxshā-ye Šādgān-o Hendijān-e in šahrestān jaryān dārad.

In šahr nazdik-e bandar-e qadimi-ye Mohammare banā šode-vo nām-e Xorramšahr rā Farhangestān-e Irān dar sāl-e 1314 š. (1935 m.) barā-ye ān bar gozide-ast. Mohammare xod dar kenār-e šahr-e Bayān jāy dāšte, ke joqrāfiyānevisān-e dowre-ye eslāmi be tafsil az ān yād karde-and. E'tebār-e bandari-ye in šahr dar avāyel-e qarn-e sizdahom-e hejri (nuzdahom-e milādi) hengām-i bālā raft, ke Tāyefe-ye Banika'b ān navāhi rā be extiyār gereft-o dar ān amniyat-e nesbi be vojud āmad. Dar ān zamān az lahāz-e mowqeiyat-e bandari Mohammare

bā Basre pahlu mizad. Hengām-i ke Mohammad Šāh-e Qājār šahr-e Harāt rā mohāsere kard, yek-i az sardārān-e Osmāni forsat rā qanimat šemord-o bā sepāh-i mojahhaz be in bandar tāxt-o bā qatl-o qārat-e besyār ān rā be virāni kešānid. Ammā bā gošude šodan-e Kānāl-e Suez-o tavajjoh-e orupāyiyān be maāden-e zirzamini-ye in mantaqe, beviže naft, dobāre mowqeiyat-e ān ahammiyat-e besyār yāft. Dar Jang-e Jahāni-ye Avval-o Dovvom in bandar conān mohem šod, ke cand-i be ešqāl-e dowlat-e Engelis dar āmad-o az pāygāhhā-ye mottafeqin gardid. Dar dowre-ye saltanat-e Pahlavi Xorramšahr mowqeiyat-e bāzargāni-yo nezāmi-ye momtāz-i yāft-o ta'sisāt-e azim-e bandari-yo bārandāzi-yo eskelehā-vo anbārhā dar ān sāxte šod.

Bā hamle-ye Arāq be Irān, in bandar-e mohemm-e kešvar, be virāne-i badal gardid-o 230 hezār tan jam'iyat-e ān yā košte-vo asir šodand yā be digar šahrhā gorixtand. Šahr tey-e cehel ruz moqāvemat-e dalirāne-ye mardom be šeddat bombārān šod. Saranjām niruhā-ye arāqi baxš-e šomāli-ye Kārun rā ke vasi'tar az digar baxšhā-ye ān-ast, be tasarrof dar āvardand. Dar zamān-e ešqāl, amvāl-e mardom-o anbārhā-ye gomrok-o ta'sisāt-e bandari qārat gardid, sāxtemānhā az xāne-vo madrese-vo masjed tā bimārestān-o anbār-o maqāze hamegi monfajer šod-o ta'sisāt-e rāhāhan-o pol-e asli-yo modern-e šhar az beyn raft. Šahr-e Hoveyze nazdik-e Xorramšahr niz be kolli qārat šod-o virān gardid. Ān baxš az Xorramšahr ke tā farvardinmāh-e 1361 (mārs-e 1982) dar ešqāl-e Arāq bud, tā āzādsāzi-ye kāmel-e šahr Xuninšahr xānde šod. Pas az pāyān-e jang bāzsāzi-ye šahr be tadrij āqāz šod-o aknun ba'z-i qesmathā-ye edārāt-e dowlati-yo sāxtemānhā-ye tejāri barā-ye estefāde āmāde mišavad. Edde-i az sākenān-e mahalli niz bāz gašte-and-o be bāzsāzi-yo ta'mir-e xānehā-ye xod mipardāzand. Xorramšahr aknun 150,000 tan jam'iyat dārad. Ba'z-i qesmathā-ye bandari-ye in šahr āzād e'lām šode-vo bāzargānān-e irāni-yo xāreji az tashilāt-e gomroki-ye ān estefāde mikonand.

Dezful

Dezful, be ma'ni-ye qal'e-i ke barā-ye negahbāni-ye pol sāxte šode (Dežpol), yek-i az šahrhā-ye besyār qadimi-ye Xuzestān-ast. In šhar dar 771-kilumetri-ye jonub-e qarb-e Tehrān beyn-e Xorramābād, Šuštar, Ahvāz-o Dehlorān jāy dārad-o nazdik-e šahr-e bāštāni-ye Šuš-ast. Dezful, ke ābohavā-yi garm dārad, dar šomāl kuhestāni-st, ammā sāyer-e qesmathā-ye ān dar jolge vāqe' šode. Rud-e Dez, ke az kuhhā-ye Lorestān sarcešme migirad, pas az obur az kenār-e in šahr be Kārun mipeyvandad.

Banā-ye Dezful-o pol-e ān rā be Šāpur-e Dovvom-e sāsāni nesbat midehand. Be towsif-e nevešte-i az qarn-e haštom-e hejri (cāhārdahom-e milādi) Dezful bar do taraf-e āb-e Jondišāpur banā šode-vo pol-i be nām-e Pol-e Andimešk, bar ru-ye ān bude, ke 42 cešme dāšte-ast. Be nazar miresad, ke Dezful pas az xarāb šodan-e Jondišāpur be tadrij porjam'iyattar-o ābādtar šode-ast. Dar Hamle-ye Moqol-o Teymur be Dezful xarābi-ye ziyād vāred nayāmad. Dar zamān-e Nāder Šāh-e Afšār dar in šahr barā-ye ruyāruyi bā tāxtotāz-e Lorhā qal'e-ye Dežšāh banā šod. Dar qarn-e nuzdahom-e milādi, Dezful yek-i az mohemtarin navāhi-ye kešt-e giyāh-e nil bud, ke dar rangrazi be kār miravad. In mahsul-e mohem az Dezful be sarzaminhā-ye dur sāder mišod. Dezful dar Jang-e Irān-o Arāq niz az mušakandāzihā-ye došman saxt āsib did.

Dezful nazdik-e kohantarin manāteq-e azemat-o tamaddon-e mardom bumi-ye piš az āryāyi-ye Irān qarār gerefte-ast. Xarābehā-ye Šuš, šahr-i ke pas az virāni dar hamle-ye Āšur Bānipāl beyn-e sālhā-ye 642-639-e piš az milād, dar zamān-e Kuroš-e Bozorg dobāre e'tebār yāft-o pāytaxt-e zemestāni-ye Haxāmanešiyān gardid, nazdik-e Dezful-ast.

Az āsār-e tārixi-ye Dezful, qeyr az xarābehā-ye Šuš, mitavān az Eyvān-e Karxe dar 18-kilumetri-ye ān nām bord, ke xarābehā-ye kāx-e ājori-ye azim-i az dowre-ye sāsāni-st. Masjed-e Jāme-e Dezful niz az āsār-e qarnhā-ye avvaliyye-ye eslāmi-st, ke dar qarn-e haftom-o davāzdahom-e hejri (sidahom-o hejdahom-e milādi) tarmim šode-vo towsee yāfte-ast.

Šuš

Šuš baxš-i az šahrestān-e Dezful-ast bā ābohavā-yi mo'tadel-o xošk-o zamin-i sabz-o xorram-o hāselxiz. Qabr-e Dāniyāl-e Nabi ziyāratgāh-i bā gonbad-e kešide-vo sefid dar kenār-e masjed-i zibā dar in šahr qarār

dārad. Šuš dar gozašte baxš-e bozorg-i az jolge-ye Xuzestān bude, ke tā sāhel-e daryā rā dar bar migerefte-ast. In mantaqe dar āsār-e Strabo, joqrāfidān-e yunāni-ye qarn-e avval-e milādi, Susiyān yā Suziyān nāmide šode-ast. Be gofte-ye vey Susiyān (Xuzestān) miyān-e Pārs-o Bābel qarār dāšte-vo šahr-e mohemm-aš Sus (Šuš) bude-ast. Qedmat-e Šuš, ke jāygāh-e tamaddon-e bāstāni-ye Ilām-ast, be hodud-e se hazār sāl piš az milād-e Masih miresad. Ilāmihā az kuhhā-ye šomāl-o mašreq-e dašt-e Šuš be jolge forud āmadand-o kešvar-i vasi' tā sāhel-e Xalij-e Fārs-o Reyšahr nazdik-e Bušehr taškil dādand-o pas az taškil-e pādšāhi-ye sāminežād-e Sārgen moddathā barā-ye hefz-e āzādi-yo esteqlāl-e xod bā ān jangidand. Zigurāt-e Coqāzanbil, dar 20-kilumetri-ye Šuš, ma'bad-e ilāmi-st, ke ru-ye tappe-ye xāki-ye bozorg-i dar sāhel-e rud-e Dez qarār gerefte-vo dar zamān-e Āntāšgāl, pādšāh-e Ilām, hodud-e sade-ye sizdahom-e piš az milād banā šode-ast.

Hengām-i ke Kuroš-e Bozorg pāyehā-ye šāhanšāhi-ye azim-e haxāmaneši rā ostovār mikard, Šuš rā be onvān-e noxostin pāytaxt bar gozid. Dar zamān-e Dāryuš-e bozorg e'tebār-o azemat-e Šuš bāz ham bištar šod. Vey qal'e-i ostovār bā sāxtemānhā-ye bāšokuh-e besyār dar ānjā banā kard. Xarābehā-ye Kāx-e Āpādānā (ke bā Āpādānā-ye Taxt-e Jamšid nabāyad eštebāh šavad) va sāxtemānhā-ye maskuni-ye pirāmun-e ān hanuz dar Šuš bāqi-st. Šarh-e sāxtemān-e in qasrhā dar katibe-i dar hamān mahal be dast āmade, ke ān rā yek-i az behtarin neveštehā-ye adabi-ye rasmi-ye haxāmaneši dāneste-and. Kāxhā-ye Taxt-e Jamšid az ru-ye naqše-vo nemune-ye ātašgāhhā-vo Kāxhā-ye Šuš be dastur-e Dāryuš-e Bozorg nazdik-e šahr-e emruzi-ye Širāz sāxte šod.

Dar dowrān-e sāsāni, va pas az ān tā avāxer-e qarn-e panjom-e hejri (yāzdahom-e milādi), Šuš hanuz az šahrhā-ye bozorg-o porāmadoraft-e Irān bud. Ammā azānpas rafte-rafte ru be xarābi nahād. Az āsār-e bāstāni-ye bedastāmade dar in šahr, alāve bar kāxhā-ye Dāryuš-e Bozorg bā kāšihā-ye besyār nafis-e ān, lowhe-ye Mašhur-e Qānun-e Hamurābi, pādšāh-e Kalde-ast, ke noxostin qānun-e ahd-e bāstān be šomār miravad. Bāstānšenāsān mo'taqed-and, ke bā vojud-e biš az 65 sāl kāvoš dar āsār-e bāstāni-ye in mantaqe, hanuz qesmathā-ye mohemm-i az ān nāšenāxte mānde-ast.

ŠUŠTAR

Šuštar beyn-e Ize, Masjedsoleymān, Ahvāz-o Dezful qarār gerefte-ast-o yek-i az šahrhā-ye qadimi-ye Xuzestān be šomār miravad. Ābohavā-ye in šahr garmsiri-st. Rudxāne-ye Kārun, ke dar šomāl-e qarbi-ye šahr do šāxe mišavad, Šuštar rā ke dar jolge qarār gerefte, az do suy dar bar dārad. Šāxe-ye ma'ruf be Gargar az šomāl-e šarqi-ye šahr migozarad-o dāxel-e šahr cand ābšār-e bozorg be vojud miāvarad. Šāxe-ye digar ke Šatit nām dārad, az šomāl-e qarbi-ye šahr az sadd-e ma'ruf-e Šādorvān migozarad-o dar band-e Qir be šāxe-ye avval mipeyvandad. Jolge-ye beyn-ye in do rudxāne rā Miyānāb yā be lahje-ye mahalli "Miyānow" miguyand.

Sāxtemān-e Šuštar dar afsānehā be Hušang-e Pišdādi nesbat dāde šode, ammā dar dowre-ye ilāmihā nazdik-e Šuštar-e emruzi šahr-i be nām-e Hidālu vojud dāšte, ke sepāhiyān-e Āšur Bānipāl dar fath-e Šuš tā bed-ānjā piš rafte-and. Šuštar dar zamān-e Sāsāniyān šahr-i bozorg bude-ast. Dar tārix āmade-ast, ke Vāleriyan, Qeysar-e Rum, ke dar sāl-e 260-e milādi dar jang be esārat-e Šāpur-e Avval-e sāsāni dar āmad, haft sāl bā digar asirān be sāxtan-e sadd-e Šādorvān nazdik-e Šuštar mašqul bud. Be hamin monāsebat nām-e Band-e Qir dar asl Band-e Qeysar bude-ast.

Šuštar dar tey-e tārix bārhā virān-o dobāre banā šode-ast. Dar zamān-e hokumat Moezzoddowle-ye deylami in šahr yek-i az marākez-e mohemm-e zarb-e sekke dar Xuzestān bud. Dar hamin zamān dar Šuštar neyšekar farāvān bud-o pārcehā-ye dibā-ye nafis-o gerānbahā-ye ān be noqāt-e dur sāder mišod. Pušeš-e Xāne-ye Ka'be niz az dibā-ye Šuštar entexāb mišod. In šahr yek-i az marākez-e mohemm-e xavārej-o mobārezān-e zedd-e xolafā-ye abbāsi bude-vo Hoseyn-e Mansur-e Hallāj, sufi-yo āref-e mašhur-e irāni, niz cand-i dar ān miziste-ast. Dar zamān-e u az vojud-e ātaškade-i bozorg dar Šuštar yād karde-and.

Dar qarn-e nohom-e hejri, dar zamān-e hokmrāni-ye Moša'šaiyān dar Xuzestān, Šuštar yek-i az mohemtarin marākez-e tabliq-e mazhab-e šie-vo besyār ābād bud. Ma'ruftarin ruydād-e Šuštar dar zamān-e Safaviye janghā-ye Heydari-yo Ne'mati-st, ke bar sar-e taassobhā-ye mazhabi beyn-e mardom-e mahallehā-ye

moxtalef-e šahr dar gereft. Qāzi Nurollāh-e Šuštari, az moteassebtarin mardom-e in zamān ke saranjām jān bar sar-e taassob-e xod nahād, ketāb-i be nām-e Majālesolmo'menin dārad, ke dar ān har sāhebnām-e mosalmān-o irāni rā šie šemorde-vo be hamin ellat Šietarāš laqab gerefte-ast.

Dar 50-kilumetri-ye šomāl-e qarb-e Šuštar, xarābehā-ye šahr-e tārixi-ye Gondišāpur yā Jondšāpur qarār dārad. Banā-ye Jondišāpur rā be Šāpur-e Avval-e sāsāni nesbat midehand. In šahr dar zamān-e Sāsāniyān besyār bozorg-o mo'tabar-o markaz-e Xuzestān bude-ast. Noxostin sākenān-e Jondišāpur asirān-e Antākiye-ye Šām budand. Az in ru, ān šahr az marākez-e mohemm-e Masihiyān-o jāygāh-e osqof-e bozorg-e Nasturiyān bud. Taškilāt-e azim-e bimārestān-o dānešgāh-e pezeški-ye Jondišāpur, ke tā qarnhā pas az Eslām e'tebār dāšt, be vasile-ye Boxtišu', pezešk-e masihi, barpā šode bud. Besyār-i az dānešmandān-e in markaz-e elmi ba'dhā dar dowre-ye Xelāfat-e abbāsi be tarjome-ye āsār-e mohem az Pahlavi, soryāni-yo yunāni be arabi pardāxtand.

Āvarde-and, ke bar yek-i az darvāzehā-ye šahr-e Jondišāpur jasad-e Māni, payāmbar-e irāni, rā āvixtand, ke be farmān-e Bahrām-e sāsāni (275-272 m.) be zendān dar zanjir kešide šode-vo pas az cand-i morde bud. Tā qarnhā pas az Eslām in mahal be Darvāze-ye Māni šohrat dāšt.

Afzun bar āsār-e bāstāni az dowrehā-ye haxāmaneši, Pārti-yo sāsāni bāyad az sāxtemān-e āsiyābhā-ye azim-i yād kard, ke aknun qesmathā-yi az ān nešān az mahārat-e fanni-ye besyār dārad.

Baxš-e dovvom-e taqsimāt-e kešvari

TAQSIMĀT-E KEŠVARI 2 (BAXŠ-E DOVVOM)

13. OSTĀN-E ZANJĀN

Ostān-e Zanjān, bā masāhat-e 21841 kilumetr-e morabba' miyān-e ostānhā-ye Māzandarān, Gilān, Āzarbāyjān, Kordestān, Hamedān-o Qazvin vāqe' šode-ast. Šahr-o rustāhā-ye in ostān-e kuhestāni dar dāmane-ye dašthā-ye beyn-e reštekuhhā sāxte šode-and. Selselejebāl-e Alborz dar šomāl-e ostān qarār dārad-o bolandihā-ye movāzi-ye ān Zanjān rā az Qazvin jodā mikonad. Dar mantaqe-ye Tārom havā martubtar az digar navāhi-st.

Bozorgtarin rudxāne-ye Ostān-e Zanjān, Qezelozan, az kuhhā-ye Cehelcešme dar Kordestān sarcešme migirad-o nazdik-e Manjil be rudxāne-ye Šāhrud mipeyvandad-o vāred-e sadd-e Sefidrud mišavad. Rudxāne-ye Tāleqān niz dašt-e Qazvin rā ābyāri mikonad. Dar in ostān cešmehā-ye farāvān-e āb-e nušidani, ābegarm-o āb-e ma'dani vojud dārad. Marāte-e vasi-e mantaqe dar navāhi-ye kuhestāni dāmdāri rā barā-ye bištar-e sākenān-e mahal be surat-e šoql-i dāemi dar āvarde-ast.

Ostān-e Zanjān, az emkānāt-e mosāed-e kešāvarzi barxordār-ast. Qallāt, nabātāt-e olufei-yo angur az farāvardehā-ye mohemm-e ān be šomār miāyad. Mojtama'hā-ye kešt-o san'at-e Soltāniye dar dahe-ye 1340-e hejri ta'sis-o bāzsāzi-ye ānhā pas az xāteme-ye jang bā Arāq āqāz šode-ast. Ta'sisāt-e dāmparvari-yo morqdāri niz dar kenār-e in mojtama'hā dar hāl-e towsee-ast. Estexrāj-e maāden-e zoqālsang-e Ziyārān az digar fa'āliyathā-ye eqtesādi-ye ostān-ast. Bāft-e qāli-yo gelim, sofālgari-yo sāxtan-e qāšoq-o cāqu az qadimtarin-o mašhurtarin sanāye-e dasti-ye in šahr be šomār miravad.

Ostān-e Zanjān jam'iyat-i hodud-e 963,434 tan dārad, ke bištar-e ānhā torkzabān hastand. Zabān-e fārsi-yo guyeshā-ye digar mesl-e kordi niz dar mantaqe rāyej-ast. Goruh-i az ilāt-e Lor-o Kord-o Šāhsavan dar in ostān raftoāmad-e mowsemi dārand-o az cerāgāhhā-ye farāvān-o sarsabz-e ān barā-ye dāmhā-ye xod bahre mibarand. Šahrestānhā-ye Ostān-e Zanjān ebārat-and az: Zanjān (markaz-e ostān), Abhar, Soltāniye-vo Xodābande.

ZANJĀN

Šahr-e Zanjān dar šomāl-e qarb-e Irān beyn-e šahrhā-ye Xalxāl, Qazvin, Hamedān, Miyāndoāb-o Miyāne, dar fāsele-ye 328-kilumetri-ye Tehrān qarār gerefte-ast. Šomāl-o jonub-e Zanjān rā, ke tābestān-i mo'tadel-o zemestān-i sard dārad, kuh farā gerefte-vo rudxānehā-ye besyār pirāmun-e ān dar jaryān-ast.

Mowqeiyat-e joqrāfiyāyi-ye Zanjān-o qarār gereftan-e ān dar šāhrāhhā-yi ke ān rā be Xorāsān, az su-yi, va be Tabriz-o Qafqāz-o Arāq-o Arabestān, az-su-ye digar, mipeyvaste, sabab šode-ast, ke az dirbāz az ān dar āsār-e gunāgun nām borde šavad. Dar in āsār az Zanjān bā nāmhā-ye Āgānzā-o Zangān yād karde-and.

Yek-i az ostovārtarin dežhā-ye nezāmi-ye dowrān-e eslāmi dar nazdiki-ye šahr-e Zanjān qarār dāšte-vo Soltān Mohammad-e Xārazmšāh hengām-e goriz az sepāhiyān-e Moqol yek hafte dar ānjā ziste-ast. Sepāhiyān-e Moqol ba'd az ān Zanjān rā virān kardand. Qāzān Xān, yek-i az jānešinān-e Holāku Xān, nazdik-e Zanjān šahr-i be nām-e Soltāniye sāxt, ke pas az u dar zamān-e Soltān Mohammad-e Xodābande Oljāytu pāytaxt-e Ilxānān šod. Soltāniye qal'e-i bozorg dāšt, ke bāru-yi zaxim bar gerd-e ān bud. Pahnā-ye divār be andāze-i bud, ke cāhār savār šānebešāne az ru-ye ān migozaštand. Soltān Mohammad dar ānjā maqbare-vo gonbad-i barā-ye xod sāxt. Be amr-e u dar atrāf-e šahr-o gonbad niz haft masjed, bimārestān, dāruxāne, xānqāh-o madrese-i bozorg šabih-e Mostansare-ye Baqdād banā šod. Besyār-i az piševarān-o san'atgarān-o tālebān-e elm rā az Tabriz be in šahr āvardand-o dar andak zamān Soltāniye rā be yek-i az šahrhā-ye besyār mohemm-e ān zamān badal kardand, ke bā cāhār su-ye sarzaminhā-ye eslāmi dar ertebāt bud. Bā in hame, Soltāniye dar zamān-e Teymuriyān āsib-e besyār did-o bā enteqāl-e markaz-e tejārat-o siyāsat be Tabriz dar zamān-e Šāh Tahmāsb-e Avval-e safavi az ahammiyat oftād-o ru be virāni nahād.

Mohemtarin asar-e tārixi ke tā konun dar Zanjān barjāy mānde, Pol-e Doxtar-ast, ke bar ru-ye rudxāne-ye Qezel'ozan beyn-e rāh-e Zanjān-o Miyāne banā šode. In pol dārā-ye katibe-i-st, ke tārix-e sāxtan (qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi) va maremmat-e ān rā nešān midehad. Nām-e doxtar bar ru-ye in pol nešān-e ān-ast, ke dar dowrān-e bāstān niz dar ānjā pol-i be hamin nām bude, zirā banā bar pažuheshā-ye bāstānšenāsān, banāhā-yi ke be nām-e doxtar nāmide šode, marbut be Izadbānu Ānāhitā bude-ast.

GONBAD-E SOLTĀNIYE (MAQBARE-YE SOLTĀN MOHAMMAD-E XODĀBANDE OLJĀYTU)

Boq'e-e Qidār-o Gonbad-e Soltāniye (maqbare-ye Soltān Mohammad-e Xodābande Oljāytu) az qarnhā-ye haftom-o haštom-e hejri (sizdahom-o cāhārdahom-e milādi) az digar āsār-e tārixi-ye mohemm-e Zanjān-ast. Masjed-e Jāme-e Atiq, sahn-o maqbare-ye Emāmzāde Hoseyn, Boq'e-ye Āmene Xātun-o Halime Xātun niz az makānhā-ye mazhabi-ye Zanjān-ast.

ABHAR

Abhar bā ābohavā-ye kuhestāni-yo zemestānhā-ye besyār sard-o porbarf dar do taraf-e rudxāne-ye Abharrud nazdik-e šahr-e Zanjān qarār gerefte. Nām-e ān dar zabān-e Pahlavi be ma'ni-ye jāygāh-e tanzim-e paxš-e āb-ast. Mahall-e asli-ye šahr ke Tappeqal'e gofte mišavad, dorost dar kenāre-ye rud-e Abhar qarār dāšte-vo yek-i az qadimtarin jāygāhhā-ye maskuni-ye ensān dar jahān be šomār miravad. Šavāhed-e bāstānšenāsi nešān midehad ke mardom az cāhār hezār sāl piš az milād-e Masih dar ānjā sāken bude-and. Abhar az bāstānitarin šahrhā-ye Irān-ast, hodud-e hezāre-ye dovvom-e piš az milād bonyān šode-vo dar sade-ye nohom-e piš az milād-e Masih az ettehād-e aqvām-e moxtalef-e Mād noxostin pādšāhi-ye tārix-e Irān taškil šode-ast. Arg-e šāhi-ye Soltāniye-vo majmue banāhā-ye Calabioqli-yo Muze-ye Pir'ahmad-e Zahrnuš-o Mollā Hoseyn-e Kāši az didanihā-ye in šahr-ast.

14. OSTĀN-E SEMNĀN

Ostān-e Semnān, dar masāhat-i hodud-e 98,816 kilumetr-e morabba', miyān-e ostānhā-ye Māzandarān, Esfahān, Xorāsān, Ostān-e Markazi-yo Tehrān dar dāmane-ye jonubi-ye selselejebāl-e Alborz vāqe' šode-vo tā Dašt-e Kavir emtedād yāfte-ast. Bolandtarin qesmat-e kuhhā-ye Alborz dar in nāhiye dar šomāl-e qarb-e Šahmirzād qarār dārad-o aqlab pušide az barf-ast. Gardanehā-ye tabii ke dar zemestān masdud mišavad, az gozargāhhā-ye omde-ye mantaqe be šomār miāyad, az jomle Gardane-ye Šamširbor be tul-e 135-o arz-e 6 metr beyn-e Gorgān-o Dāmqān ke ahammiyat-e nezāmi-yo tārixi dārad-o niz Gardane-ye Xošyeylāq beyn-e Šāhrud-o Gorgān.

Ābohavā-ye in ostān, joz dar navāhi-ye šomāl-o šomāl-e šarq, yā sard-o xošk va yā garm-e kaviri-yo xošk-ast. Az hamin ru, Ostān-e Semnān hamvāre bā kambud-e āb ruberu-st-o bištar-e āb xod rā az manābe-e zirzamini ta'min mikonad, ke barā-ye dastyābi be ān niz gāh bāyad be omq-e 120-metri foru raft. Rudxānehā-ye Tāš yā Šāhrud, Kālšur-o Cešmeali-ye Dāmqān hamegi be Dašt-e Kavir foru miravand. Pušeš-e giyāhi-ye mantaqe mahdud be deraxthā-vo deraxtcehā-ye kaviri-st, ke baxš-e bozorg-i az ān barā-ye tasbit-e šenhā-ye ravān kāšte šode. Cerāgāhhā-ye mantaqe niz tanhā dar mahdude-ye jonubi-ye kuhhā-ye Alborz emkānāt-i barā-ye parvareš-e dām dārad.

Bed-in tartib Ostān-e Semnān mowqeiyat-e kešāvarzi-ye mosāed-i nadārad, ammā gandom-o sibzamini-yo felfel-o tanbāku dar ān kešt mišavad-o mahsul-e peste-aš bexosus dar Dāmqān marqub-o ma'ruf-ast. Bā vojud-e nāmosāed budan-e vaz'-e eqlim, dar Ostān-e Semnān bexosus Šāhrud-o Mahdišahr (Sangsar) dāmdāri az rownaq-i xās barxordār-ast-o natanhā dar eqtesād-e mantaqe balke dar sath-e kešvar ahammiyat-e farāvān dārad.

Joz qālibāfi, san'at-e omde-ye digar-i dar Semnān pāy nagerefte-ast. Ammā maāden-e mantaqe besyr qani-st-o az maāden-e zoqālsang dar šahrestānhā-ye Šāhrud-o Dāmqān bahrebardāri mišavad. Zaxāyer-e ma'dani-ye āhan-e in nāhiye rā hodud-e 5 milyun ton barāvard karde-and.

Ostān-e Semnān dar hodud-e 578,910 tan jam'iyat dārad, ke be guyeš-i asil az baqāyā-ye zabān-e Pahlavi soxan miguyand. Aqlab-e mardom-e in ostān mosalmān-e šie-and, vali peyrovān-e mazāheb-e digar niz dar barx-i az navāhi-ye ān sokunat dārand. Semnān dārā-ye cāhār šahrestān-ast: Semnān (markaz-e ostān), Dāmqān, Šāhrud-o Garmsār.

SEMNĀN

Semnān dar dāmane-ye Jebāl-e Alborz vāqe-ast-o Dāmqān, Garmsār-o Dašt-e Kavir dar se su-ye digar-e ān qarār gerefte-and. Ābohavā-ye in šahr dar tābestānhā garm-o dar zemestān mo'tadel-ast. Semnān bar sar-e rāh-e qadimi-ye Rey be Tus vāqe' šode-vo tā Tehrān 221 kilumetr fāsele dārad-o be hamin jahat az dirbāz mahall-e raftoāmad-e aqvām-e gunāgun bude-ast. Semnān dar qarn-e cāhārrom-e hejri (dahom-e milādi) az motesarrefāt-e Ziyāriyān-o sepas Āl-e Buye bud-o jozv-e sarzamin-e Deylam be hesāb miāmad. Avāyel-e qarn-e panjom-e hejri (yāzdahom-e milādi), dar hamle-ye Torkān-e Qoz xarābi-ye besyār bar Semnān vāred āmad. Pas az ān dar Hamle-ye Moqol in šahr be kolli virān gardid, ammā be vāsete-ye mowqeiyat-e joqrāfiyāyi-yo qarār gereftan-e ān bar sar-e rāhhā-ye tejāri dobāre rownaq-i nesbi yāft. Emruz Semnān bozorgtarin markaz-e dāmdāri-ye kešvar-ast.

Menārhā az dowre-ye saljuqi bā badane-ye ājori-yo katibe-i be xatt-e kufi-yo Masjed-e Jom'e, az āsār-e dowre-ye Teymuri-yo Xānqāh-o Ārāmgāh-e Alāoddowle-ye semnāni, sufi-ye mašhur, az yādgārhā-ye tārixi-ye Semnān be šomār miāyad.

DĀMQĀN

Dāmqān dar emtedād-e jādde-ye qadimi-ye Rey be Tus dar 335-kilumetri-ye Tehrān qarār gerefte-vo az šomāl be Gorgān-o Behšahr-o Sāri, az šarq be Šāhrud, az jonub be Dašt-e Kavir-o az maqreb be Semnān mahdud šode-ast. Reštekuhhā-ye Alborz dar šomāl-e Dāmqān qarār dārad-o baqiye-ye navāhi-ye ān rā biyābān-o kavir

mipušānd. Dar Dāmqān bištar-e owqāt bādhā-ye šadid-e qobārālud mivazad. Havā-ye ān dar qesmat-e šomāli mo'tadel-o dar mantaqe-ye kaviri garm-o xošk-ast.

Tārix-e nāhiye-i rā ke emruz Dāmqān dar ān vāqe' šode, va dar gozašte Qumes xānde mišod, be ruzgār-e bāstān mipeyvandand. Bā taškil-e šāhanšāhi-ye aškāni Tisfun jāygāh-e hokumat-o edāre-ye omur-e kešvar gardid. Ammā be ellat-e garmā-ye havā, darbār dar baxš-i az sāl be šahrhā-ye Hamedān, Rey, Šahr-e Saddarvāze-vo Gorgān taqyir-e makān midād. Bar pāye-ye madārek-e mo'tabar šahr-e Saddarvāze moddat-i markaz-e qodrat-e Aškāniyān bude-vo vos'at-o e'tebār-e besyār dāšte-ast. Mahall-e daqiq-e in šahr hanuz kāmelan mošaxxas nist, ammā ān rā dar nazdiki-ye Dāmqān midānand.

Dar sefarsangi-ye šomāl-e Dāmqān bar farāz-e Gerdkuh qal'e-i-st, ke Esmāiliyān pas az koštan-e Xāje Nezāmolmolk ān rā be tasarrof dar āvardand. Zadoxord bar sar-e in qal'e sabab-e āsib-e farāvān be šahr-e Dāmqān šod. Dir-i nagozašt, ke sepāhiyān-e Moqol niz sar residand-o šahr rā bār-e digar virān kardand. Dar hamle-ye sepāh-e Tātār-o dargirihā-ye ānān bā Ozbakhā niz dar Dāmqān āšub-e farāvān barpā šod. Hengām-i ke Šāh Esmāil-e safavi barā-ye daf'-e Ozbakān be su-ye Dāmqān be rāh oftād, Ozbakhā ke tavān-e moqāvemat dar xod nemididand, pas az virān kardan-e Dāmqān be Harāt gorixtand. Yek-i az janghā-ye Nāder Šāh-e Afšār-o Ašraf-e Afqān niz kenār-e rudxāne-ye Mehmāndust nazdik-e Dāmqān ruy dād, ke be šekast-e kāmel-e Ozbakhā anjāmid. Az digar vaqāye-e tārix, tavallod-e Fath'ali Šāh-e Qājār dar Dāmqān-o dar sāxtemān-i-st, ke ba'dhā Mowludixāne nām gereft.

Dar Dāmqān āsār-e tārixi-ye jālebetavajjoh-i vojud dārad. Tappehesār, dar yekkilumetri-ye jonub-e šarq-e Dāmqān, jāygāh-e yek-i az tamaddonhā-ye besyār qadim-e piš az āryāyi-st. Āsār-e bāstāni-ye marbut be dowre-ye sāsāni niz dar hamān atrāf az zir-e xāk birun āvarde šode-ast. Digar Masjed-e Tārixāne yā Xodāyxāne dar Dāmqān marbut be nime-ye qarn-e dovvom-e hejri (haštom-e milādi)-st, ke be sabk-e banāhā-ye sāsāni sāxte šode-vo qadimtarin masjed-e mowjud dar Irān-ast. Ārāmgāh-e Pir-e Alamdār bā katibe-i ke tārix-e banā-ye ān rā be qarn-e panjom-e hejri (yāzdahom-e milādi) miresānad-o bāzmāndehā-ye masjed-i az zamān-e Soltān Mohammad-e Xodābande Oljāytu-vo candin masjed-o borj-o Gonbad motealleq be dowrehā-ye gunāgun-e tārix az digar āsār-e gunāgun-e tārixi dar Dāmqān-ast.

Šāhrud

Šāhrud sar-e rāh-e Tehrān be Rašt-o Hamedān-o Tabriz-o Mašhad mahall-e barxord-e jāddehā-ye zamini-yo xathā-ye rāhāhan-e sarāsari-st. In šahr dar 410-kilumetri-ye šarq-e Tehrān dar beyn-e reštekuhhā-ye Alborz-o Kavir-e Namak vāqe' šode. Rud-e Tāš ba'd az obur az ān be Kavir-e Namak foru miravad. Ābohavā-ye Šāhrud dar kuhestānhā-ye šomāl-e ān ya'ni dāmanehā-ye jonubi-ye Alborz sard-o dar baqiye-ye jāhā mo'tadel-ast.

Šāhrud tā piš az zamān-e Fath'ali Šāh-e Qājār rustā-ye kucak-i bud. Qadimtarin sāxtemān-e ān qasr-i-st, ke vey dar ānjā sāxte. Ammā atrāf-e ān Biyārjomand, Meyāmi-yo Bastām tārix-e bištar-i dārand. Bastām dar šeškilumetri-ye Šāhrud šahr-i sarsabz-o xošābohavā-st. Banā-ye ān rā be Ardešir-e Dovvom-e sāsāni nesbat midehand. Nāser Xosrow dar safarname-ye xod dar 438 h.q. ān rā markaz-e nāhiye-ye Qumes nevešte-ast. In šahr niz dar Hamle-ye Moqol az beyn raft-o pas az sālhā Šāhrud be jā-ye ān ru be towsee gozāšt.

Az jāhā-ye tārixi-ye Bastām qesmat-i az banā-ye masjed-e dowre-ye saljuqi-yo Xānqāh-e Bāyazid-e Bastāmi bā gonbad-e ājori az qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi-st, ke hodud-e sad sāl piš az in bāzsāzi-yo ta'mir šode-ast. Dar rustā-ye Xaraqān dar davāzdahkilumetri-ye Bastām niz Maqbare-ye Šeyx Abolhasan-e Xaraqāni, az sufiyān-e bozorg-e qarn-e panjom-e hejri qarār dārad. Muze-ye Šāhrud-o qasr-i az zamān-e Qājāriye dar Biyārjomand ke masjed-i qadim-i dārad, az digar āsār-e tārixi-ye ān navāhi-st.

15. Ostān-e Sistān-o Balucestān

Ostān-e Sistān-o Balucestān dar jonub-e šarqi-ye Irān, bā vos'at-i hodud-e 178,431 kilumetr-e morabba', beyn-e ostānhā-ye Xorāsān-e Jonubi, Kermān-o Hormozgān va hammarz bā kešvarhā-ye Afqānestān-o Pākestān qarār gerefte-vo marz-e jonubi-ye ān Daryā-ye Ommān-ast.

Dahāne-ye ātašfešān-e nimefa'āl-e Taftān bā bolandi-ye 4,042 metr dar šahr-e Xāš qarār dārad-o az ān peyvaste boxār-e gugerd xārej mišavad. Baxš-i az Kavir-e Lut – bozorgtarin cāle-ye kaviri-ye falāt-e dāxeli-ye Irān ke az garmtarin-o xošktarin manāteq-e donyā-st – miyān-e Sistān-o Balucestān vāqe' šode. Dar maqreb-e ān kavir-i digar be nām-e Namakzār vojud dārad, ke az sangrizehā-ye siyāh pušide šode-vo dar fosul-e bārandegi obur az ān besyār moškel-ast.

Ābohavā-ye in mantaqe biyābāni-yo navasān-e šadid-e harārat dar ān besyār ziyād-ast. Tanhā dar jolge-ye sāheli-st, ke Daryā-ye Ommān andak-i az xoški-ye ān mikāhad. Dar majmu', Sistān-o Balucestān xošktarin ostān-e Irān-ast-o kamābi hamvāre az moškelāt-e asāsi-ye ān be šomār miravad. Hodud-e bahār bādhā-ye šadid-e sadobistruze, gāh bā sor'at-i hodud-e 120 kilometr dar sāat, tudehā-ye bozorg-e šen rā be harekat dar miāvarad. Hamconin bād-i sard, ma'ruf be Gāvakoš, dar zemestānhā sabab-e xesārāt-e jāni-yo māli-ye besyār mišavad.

Rudxāne-ye Hirmand yā Helmand, tanhā šaryān-e hayāti-ye Sistān, bā do sadd-e Zahak-o Kahok, ke dar sāl-e 1335 š. (1956 m.) baste šode-ast, kam-i az moškelāt mikāhad. Daryāce-ye Hāmun dar dašt-e Sistān dar ta'min-e olufe-ye dāmhā-vo parvareš-e māhi ahammiyat-e besyār dārad. Az neyzārhā-ye ān niz barā-ye hasirbāfi estefāde mišavad. Marāte-e in mantaqe bā vojud-e tanavvo-e giyāhān faqir minamāyad, ammā tasbit-e šenhā-ye ravān bā kešt deraxthā-ye maxsus tā hadd-i vaz'-e mantaqe rā behbud baxšide-ast. Dar guše-ye jonub-e šarqi-ye in ostān tālāb-i bā now-i kamyāb az temsāh vojud dārad, ke mowred-e hemāyat-e Sāzmān-e Mohit-e Zist-ast.

Mahsulāt-e kešāvarzi-ye in nāhiye, ke bištar dar jolge-ye sāheli-ye Daryā-ye Ommān be dast miāyad, ebārat-ast az nārgil, gandom, jow, berenj-o mowz. Dāmparvari-yo māhigiri niz barā-ye raf'-e niyāz-e mahalli kāfi-st. Mantaqe-ye Sistān-o Balucestān agarce dārā-ye maāden-e qani-st, ammā kamtar mowred-e bahrebardāri qarār gerefte-ast. Tanhā jam'āvari-ye namak az howzehā-yi ke dar kenār-e Daryā-ye Ommān sāxte mišavad, tā hadd-i vasile-ye ešteqāl-e mardom rā farāham miāvarad.

Suzanduzi-ye ma'ruf-e zanān-e Baluc, sofālgari-yo sāxtan-e lenj az sanāye-e dasti-ye in mantaqe-ast. Qālibāfi bā tarh-e vize-vo marqub-e Baluc niz šohrat-e besyār dārad. Aksar-e jam'iyat-e Sistān-o Balucestān rā ke hodud-e 2219,393 tan-ast, mosalmānān-e sonnimazhab-e vābaste be ilhā-ye Nārui, Sargolzāi, Rigi-yo Zehi taškil midehand. Ammā be sabab-e xošksāli-yo kambud-e emkān kār, besyār-i az sākenān-e in ostān be mohājerat-e dāem yā fasli be jolge-ye Gilān-o kešvarhā-ye Xalij-e Fārs-o Pākestān miravand.

BALUCESTĀN

Zabān-e mardom-e Sistān-o Balucestān fārsi bā guyeš-e sistāni (zāboli)-yo baluci-st. In ostān haft šahrestān dārad, az jomle: Zāhedān (markaz-e ostān), Zābol, Sarāvān, Xāš, Irānšahr-o Cābahār.

ZĀHEDĀN

Šahrestān-e Zāhedān, markaz-e Ostān-e Sistān-o Balucestān, dar jonub-e Kavir-e Lut-o dar hāšiye-ye marzhā-ye Afqānestān-o Pākestān vāqe' šode-vo az jonub be Irānšahr-o Cābahār rāh dārad. In šahr dar dašt qarār gerefte-vo kuhhā-ye atrāf-e ān ebārat-ast az kuhhā-ye marzi-ye Malek Siyāh-o Mirjāve-vo Taftān. Ābohavā-ye Zāhedān dar qesmat-e jonub garmsiri-yo dar šomāl tā andāze-i mo'tadel-ast.

Az ānjā ke āb zamin-e Zāhedān rā be āsāni foru mibarad, tā sāl-e 1315 š. / 1936 m. in šahr Dozdāb nāmide mišod-o nāhiye-ye sarhaddi-ye kucak-i bud, ke be tadrij towsee yāft. Aknun Zāhedān be vasile-ye xotut-e havāyi-yo jādde-ye esfālte-vo xatt-e rāhāhan bā Pākestān-o az ān tariq bā Hend ertebāt yāfte-ast. In šahr, ke az nazar-e eqtesādi towlid-e candān-i nadārad, dar sālhā-ye axir mahall-e raftoāmad-e mosāferān-o bāzargānān-o az nazar-e bāzargāni besyār fa'āl gardide-ast.

Zābol

Šahrestān-e Zābol dar 1828-kilumetri-ye Tehrān dar šomāl-e Zāhedān beyn-e marz-e Afqānestān-o Kavir-e Lut va dar jolge-i vasi-o past vāqe' šode-ast. Kuh-e Xāje yā Rostam tanhā bolandi-ye ān nāhiye dar entehā-ye qarbi-ye Daryāce-ye hāmun-ast. Bārānhā-ye mowsemi-ye in mantaqe dar bahār seyl ravān mikonad-o havā-ye garm dar tābestān az xoški hamejā rā misuzānd. Mohemtarin rudxāne-ye Zābol Hirmand-ast, ke az kuhhā-ye Bābā dar Afqānestān sarcešme migirad-o be Daryāce-ye Hāmun dar bāxtar-e Zābol mirizad.

Zābol rā dar ketābhā-ye qadimi anbār-e qalle-ye Irān xānde-and, ammā emruz šahr-i kucak-o faqir-ast. Dar gozašte Zābolestān yā Zāvolestān be baxš-e bozorg-i az Sistān gofte mišod, ke tā navāhi-ye markazi-ye Afqānestān-e emruz dāmane dāšt. Dar afsānehā Zābolestān zādgāh-e Zāl, pedar-e Rostam-ast, ke xāndān-aš az qabile-ye Sakāhā, farmānravāyān-e Zābolestān, budand.

Banā be revāyāt-e zartošti, Zābolestān yek-i az marākez-e mohemm-e peydāyeš-o gostareš-e din-e Zartošt bude-ast. Zartoštiyān bar ān-and, ke dar āxar-e zamān mowudhā-ye zartošti (Sušiyānthā) bā ābtani-ye dušizegān dar Daryāce-ye Hāmun motevalled xāhand šod, zirā notfe-ye ānān rā Zartošt be āb-e in daryāce seporde-ast. Markaz-e Zābolestān az dirbāz tā hamle-ye Amir Teymur-e Gurkān šahr-i be nām-e Zarang yā Zaranj bud, ke xarābehā-yaš hanuz bāqi-st. Zaranj dar 2500 sāl piš az milād-e Masih markaz-e donyā-ye šarq be šomār miāmad-o āsār-e ān, ke dar zamān-e hamle-ye Amir Teymur be ātaš kešide šode, be tarz-e šegeftangiz-i sālem mānde-vo aknun niz qābelebarresi-st. Šahr-e Karkuye bā ātašgāh-e bozorg-o porāvāze-ye ān niz nazdik-e Zābol bude-ast. Dar pāyān-e qarn-e haftom-e hejri (sizdahom-e milādi) in ātašgāh bā do gonbad-e bozorg, ke bar sar-e haryek šāx-e gāv-i nasb šode bud, towsif šode-ast.

Zaranj bozorgtarin kānun-e ayyārān dar Irān bud. Ya'qub-e Leys-o Amroleys ke hardo sistāni budand, be yāri-ye ayyārān noxostin hokumat-e mahalli-ye mostaqel irāni rā taškil dādand. Xarābehā-ye qal'e-vo masjed-o qasr-e Saffāriyān dar Zābol barjā-st. Az digar āsār-e bāstāni-ye Zaranj, dar jolge-ye atrāf-e Daryāce-ye Hāmun, Menāre yā Mil-e Qāsemābād-e Zābol az qarn-e šešom-e hejri (davāzdahom-e milādi)-st, ke dar ru-ye badane-ye ājori-ye ān katibe-i be xatt-e kufi bude. In menāre dar sālhā-ye axir āsib dide-ast. Āsār-e ātaškade-vo kāx-i azim az noxostin qarn-e milādi bar bālā-ye kuh-e Xāje niz hanuz barjāy mānde-ast.

Šahr-e Suxte

Bar sar-e jādde-ye Zāhedān-Zābol āsār-e tārixi-ye mohemm-i hast, ke emruze be nām-e Šahr-e Suxte xānde mišavad. Bāstānšenāsān dar in šahr kāvoshā-ye andak-i anjām dāde-and. Ammā dar hamin andak kāvoshā sangnevešte-i be dast āmade, ke marbut be ruydādhā-ye tārixi-ye biš az 3,200 sāl piš az milād-e Masih-ast. Hads zade mišavad, ke šahr hodud-e 2000 sāl piš az milād bar asar-e hādese-i qeyretabii-yo be ehtemāl-e ziyād dar barxordhā-ye siyāsi suxte bāšad. Šavāhed-e bedastāmade nešān az pišraft-e besyār ziyād-e dāneš-o farhang-e ejtemāi-ye mardom-e ān dārad. Banā bar madārek-e bedastāmade mardom-e ān tavānāyi-e jarrāhi-ye maqz rā dāšte-and-o vojud-e ābrāhhā-ye besyār monazzam-o picide dar sarāsar-e šahr nemudār-e pišraft-e azim-e šahrnešini dar ān-ast. In šahr bar sar-e rāhhā-ye tejāri-ye mohemm-e šarq-o qarb qarār dāšte-vo markaz-e mohemm-e raftoāmad-e melal-e moxtalef-e ruzgār-e xod bude-ast.

Cābahār

Cābahār dar jonub-e šarq-e Irān beyn-e Nikšahr, marz-e Pākestān-o Daryā-ye Ommān qarār gerefte-vo emruze šahr-i kucak-o bandar-i bozorg-ast, ke az tariq-e Daryā-ye Ommān be oqyānus-o rāhhā-ye ābi-ye beynolmelali mipeyvandad. Nām-e ān rā Cāhārbahār niz miguyand, zirā bā dāštan-e ābohavā-yi garm, rotubat-

e motevasset-o vazeš-e dāem bād-e molāyem az su-ye Daryā-ye Ommān, xonaktarin-o be nesbat sarsabztarin nāhiye-ye jonub-e Irān-ast. Hodud-e 65,000 nafar jam'iyat dārad, ke be zabān-e fārsi-yo guyeshā-ye mahalli-ye baluci-ye nazdik be zabānhā-ye hendi soxan miguyand. Rownaq-o gostareš-e šahr-o Bandar-e Cābahār yek-i az ahdāf-e naqše-ye avval-e towsee-ye ejtemāi-eqtesādi bud, ke dar sāl-e 1372 x. / 1993 m. anjām gereft. Aknun Cābahār bandar-e mohemm-i-st, ke bā dāštan-e vasāyel-e hamlonaql-e pišrafte-ye zamini, daryāyi-yo havāyi bā hame-ye kešvarhā-ye Xāvar-e Miyāne, Afqānestān, Oqyānus-e Hend-o Kānāl-e Suez ertebāt dārad. 140 kilumetr-e morabba' dar mašreq-e Xalij-e Cābahār mantaqe-ye āzād-e tejāri-st, ke dar 100 kilumetr-e ān fa'āliyathā-ye san'ati surat migirad-o qesmat-e digar be baxš-e bāzargāni-yo turism-o xadamāt extesās dārad.

16. Ostān-e Fārs

Ostān-e Fārs, bā vos'at-i hodud-e 121825 kilumetr-e morabba', dar jonub-e Irān-o beyn-e ostānhā-ye Esfahān, Yazd, Bušehr, Kohgiluye-vo Boyerahmad va Hormozgān-o Kermān vāqe' šode-ast. In ostān sarzamin-i-st kuhestāni dar masir-e reštekuhhā-ye Zāgros, ke āb-e ān az bolandihā-ye barfgir ta'min mišavad-o bā ān ke dar mantaqe-i xošk-o nimexošk qarār dārad, kuhhā dar molāyem kardan-e ābohavā-ye ān besyār moasser-and.

Mohemtarin rudxāne-ye Ostān-e Fārs rud-e Kor-ast, ke az kuhhā-ye atrāf-e Ardakān der Ostān-e Yazd sarcešme migirad-o be Daryāce-ye Baxtegān (Neyriz) mirizad. Be ellat-e šuri-yo kamābi-ye rudxānehā-ye Fārs, cešmehā-vo qanāthā-vo cāhhā-ye amiq-o nimeamiq dar ābyāri-yo kešāvarzi-ye in ostān ahammiyat-e ziyād-i dārad. Daryāce-ye Baxtegān dar šarq-e ostān bā vos'ati- hodud-e 3,120 kilumetr-e morabba' bozorgtarin daryāce-ye Fārs-ast.

Mohemtarin mahsulāt-e kešāvarzi-ye Fārs gandom, jow, berenj, coqondarqand, morakkabāt va anvā-e mive-vo sabzijāt-ast. Dāmdāri, parvareš-e zanbur-e asal-o morqdāri niz dar marākez-e ašāyeri be farāvāni anjām mišavad. Širāz, bā sanāye-e elekteriki-yo elekteroniki, lāstik-o pelāstiksāzi, rixtegari-ye qateāt-e māšin-o otomobil, mohemtarin šahr-e san'ati-ye ostān-ast. Risandegi-yo bāfandegi-yo sanāye-e felezi-yo qeyrefelezi niz bā kārgāhhā-ye vasi' dar in ostān vojud dārad. Pālāyešgāh-e naft-e Širāz az sāl-e 1352 š. (1973 m.) mowred-e bahrebardāri qarār gereft-o ta'sisāt-e gāz-e tabii-ye in šahr barā-ye noxostin bār dar Irān be mardom-e Širāz emkān-e estefāde az in servat-e melli rā dar xānehā-vo kārgāhhā dād.

DARVĀZE QOR'ĀN (ŠIRĀZ)

Sanāye-e dasti-ye Fārs az jahat-e tanavvo-o marqubiyat šohrat-e besyār dārad. Qāli, qālice, gelim, pārcehā-ye abrišami-yo naxi-yo pašmi, qollābduzi-yo suzanduzi, hasirbāfi-yo sofālgari az ān jomle-and. Anvā-e gelim-o qāli-yo qālice, ke ašāyer-e Qašqāyi bā tarhhā-ye sonnati mibāfand, dar bāzārhā-ye jahāni arzeš-e besyār dārad. Ostān-e Fārs az marākez-e mohemm-e mesgari-yo noqre-vo xātamkāri-ye Irān niz hast, ke baxš-e a'zam-e ān dar Širāz towlid mišavad. Monabbatkāri-yo bāft-e give dar Ābāde, yek-i digar az šahrhā-ye Ostān-e Fārs, šohrat-o marqubiyat-e xās dārad.

Ostān-e Fārs jam'iyat-i hodud-e 4,323,626 nafar dārad, ke be zabānhā-ye fārsi, torki, lori-yo arabi soxan miguyand. Aksariyat-e sākenin-e in ostān šie-ye davāzdahemāmi-yand, ammā aqalliyathā-ye yahudi, masihi, armani, āsuri-yo zartošti niz dar ān sokunat dārand. Ostān-e Fārs bozorgtarin mantaqe-ye ašāyeri-ye Irān-ast. Ašāyer-e Qašqāyi, Xamse, Mamasani-yo tāyefehā-vo tirehā-ye kucaktar dar ānjā be sar mibarand, ke bištar-ešān torkzabān-and.

In ostān dārā-ye šānzdah šahrestān-ast, az jomle: Širāz (markaz-e ostān), Ābāde, Estahbānāt, Jahrom, Dārāb, Fasā, Firuzābād, Lār, Marvdašt-o Neyriz.

ŠIRĀZ

Širāz, markaz-e Ostān-e Fārs, dar fāsele-ye 919-kilumetri-ye Tehrān be surat-e bārike-ye hamvār-i miyān-e do reštekuh-e movāzi vāqe' šode-ast. Darezā-ye dašt-e Širāz 32 kilumetr-o pahnā-ye ān rā nazdik be 10 kilumetr barāvard karde-and. In šahr ābohavā-yi mo'tadel-o faslhā-yi monazzam dārad. Rudhā-vo cešmesārhā-vo qanāthā-ye besyār āb masrafi-ye šahr-o pirāmun-e ān rā ta'min mikonad. Mohemtarin rudxānehā-ye in šahr Kor, Sivand, Qareāqāj, Šešpir-o va Qarebāq-ast.

Banā-ye Širāz rā be Širāz pesar-e Fārs, pesar-e Tahmures, nesbat midehand. In afsāne xod nešān az dirinegi-ye tārix-e Širāz dārad. Vojud-e āsār-e bāšokuh-e Taxt-e Jamšid niz govāh-e digar-i bar in dirinegi-st. Āsār-e bāstāni-ye Taxt-e Jamšid, dar 50-kilumetri-ye Širāz, az dowre-ye haxāmaneši-yo bāzmānde-ye majmue-ye bozorg-i az qasrhā-ye saltanati-st. Taxt-e Jamšid dar zamān-e Dāryuš-e bozorg, pādšāh-e haxāmaneši, bā hamān mošaxxasāt-e me'māri-yo honari-ye kāxhā-ye Dāryuš dar Šuš sāxte šod. Pahne-i ke kāxhā bar ān banā šode, bar kuh tekye dārad-o qesmat-i az ān bar asar-e hamvār kardan-e saxre farāham āmade-ast. Pellekān-i pahn carxzanān az pāyin-e tappe be sath-e kāxhā miresad-o az ānjā do pellekān-e digar be Āpādānā yā tālār-e bār vāred mišavad. Haftād-o do sotun be ertefā-e nazdik be bist metr, ke bar sar-e haryek tane-vo sar-e gāv-e nar yā šir-e šāxdār nasb šode, saqf-i az cub-e sedr rā negahdāri mikarde-ast. Bar badane-ye pellehā naqš-e saf-e tulāni-ye Sepāhiyān-e Jāvidān-o darbāriyān-e Mād-o haxāmaneši-yo hamconin ferestādegān-e sarzaminhā-ye moxtalef-e šāhanšāhi, ke hadāyā-ye nafis-e xod rā haml mikonand, kande šode-ast.

TAXT-E JAMŠID

Nazdik-e Kāx-e Āpādānā, kāx-e Dāryuš vāqe' šode, ke emruze az miyān rafte, ammā panjerehā-vo sardarhā-ye kandekārišode-ye ān hanuz barjāy-ast. Taxt-e Jamšid dar zamān-e Xašāyāršā bā sāxtemānhā-ye tāze-i takmil šod, ke hamaknun āsār-e besyār-i az ānhā barjāy mānde-ast.

Naqš-e Šāpur-o xarābehā-ye Tall-e Zahhāk dar Fasā, Naqš-e Rostam-o Pāsārgād dar Marvdašt-o ātašgāhhā-vo qabrhā-ye šāhān-e haxāmaneši-yo sāsāni dar del-e kuh, bā katibehā-ye besyār mohemm-e tārixi, az digar noqāt-e tārixi-yo didani-ye Širāz-o pirāmun ān-ast. Širāz dar dowrehā-ye eslāmi niz hamvāre ābād-o porjam'iyat-o markaz-e dādosetad-o raftoāmad-e besyār bude-ast.

Azododdowle-ye deylami dar qarn-e cāhārrom-e hejri (dahom-e milādi) Širāz rā pāytaxt-e xod kard-o šahr-i zibā-vo bāazemmat sāxt-o harsāl be monāsebat-e tamām šodan-e sāxtemān-e ān jašn migereft. Band-e Amir, dar jonub-e šarqi-ye Marvdašt-o pol-e tārixi ke bar ru-ye rudxāne-ye Kor baste šode, az āsār-e dowre-ye Azododdowle-vo hanuz barjāy-ast. Dar zamān-e Atābakān-e Fārs, ke az nime-ye qarn-e šešom tā avāxer-e qarn-e haftom-e hejri (sizdahom-e milādi) dar Fārs hokumat mikardand, in šahr ābād-o vasi-o porrownaq bud. Širāz natanhā be tadbir-e Atābakān az virāni dar Hamle-ye Moqol dar amān mānd balke ba'dhā, dar zamān-e Amir Teymur-e Gurkān, niz ke jangi- saxt dar nazdiki-ye ān ruy dād-o be košte šodan-e Šāh Mansur, pesar-e Amir Mobārezeddin Mohammad-e Āl-e Mozaffar, anjāmid, be ān āsib-e candān naresid. Dar qarn-e davāzdahom-e hejri (hejdahom-e milādi) Karim Xān-e Zand Širāz rā pāytaxt-e xod sāxt-o ābādāni-ye besyār dar ān kard, az ān jomle Xalvatxāne-ye Karimxāni, Masjed, Bāzār-o Hammām-e Vakil, ke bištar-e ānhā hanuz barjāy-ast.

Širāz az dirbāz šahr-i zibā-vo bāsafā bude-vo bāqhā-ye besyār-o nāmdār dāšte-ast. Dar in šahr, Bāq-e Eram be xāter-e sarvhā-ye nāz-e zibā-yaš šohrat-i xās dārad. Bāq-e Delgošā, nazdik-e Ārāmgāh-e Sa'di, bā sāxtemān-i bāšokuh-o nārenjestān-i bozorg, Bāq-e Afifābād, Bāq-e Golšan, Bāq-e Xalili, Bāq-e Fārs-o Bāq-e Taxt az digar jāhā-ye farahbaxš-e Širāz-ast. Širāz sarzamin-e barx-i az bozorgān-e dāneš-o honar-o andiše-ast. Ārāmgāh-e do šāer-e bozorg-e irāni, Sa'di-yo Hāfez, dar ānjā-st.

BĀQ-E ERAM

Az in šahr-e honarparvar motefakkerān-e bozorg-i con Mollāsadrā niz barxāste-and. Boq'e-ye Šāh-e Cerāq-o Marqad-e Hazrat-e Seyyed Amir'ahmad az makānhā-ye moqaddas-e Širāz-ast. Masjed-e Jāme-e Atiq-e Širāz, az banāhā-ye dowre-ye Amroleys-e saffāri-yo va Madrese-ye Xān, mahall-e tadris-e Mollāsadrā-ye Širāzi, niz az jāhā-ye didani-ye ān be šomār miravad.

Emruze Širāz, bā vojud-e kārxānehā-ye bozorg-o pālāyešgāh-o dānešgāh-e vasi-o mojahhaz-o mo'tabar-e ān-o ahammiyat-e nezāmi-ye koll-e nāhiye, šahr-i momtāz-ast. Dānešgāh-e Širāz ke dar sāl-e 1328 x. / 1949 m. ta'sis šod, az marākez-e mo'tabar elmi-yo āmuzeši-ye Irān be šomār miravad.

FIRUZĀBĀD

Firuzābād miyān-e Širāz, Kāzerun, Jahrom, Lār-o Borāzjān vāqe' šode-vo fāsele-aš tā Tehrān 1035 kilometr-ast. Rudxānehā-ye Qareāqāj-o Firuzābād az in šahr migozarad-o do kuh-e Sefidār-o Sorx dar šomāl-e in šahr hadd-e fāsel-e ān bā Širāz-ast. In kuhhā hardo pušide az jangal-and-o raftoāmad dar ānhā besyār došvār-ast. Ābohavā-ye Firuzābād dar navāhi-ye šomāli mo'tadel-o dar qesmathā-ye jonubi garmsiri-st.

Firuzābād nazdik-e šahr-e bāstāni-ye Gur dar zamān-e Azododdowle-ye deylami sāxte šode-ast. Gofte-and, ke Azododdowle az marg-o ānce u rā be yād-e marg miandāxt, nefrat dāšt. Az haminru nām-e šahr rā be Firuzābād bar gardānd. Gur šahr-i qadimi-st, ke banā-ye ān rā be Ardešir-e Bābakān nesbat midehand. Šahr be surat-e dāyerei-st, ke menāre-ye cāhārzel'i-ye boland-i barā-ye afruxtan-e ātaš dar miyān-e ān qarār dāšte. In šahr dar dowre-ye Sāsāniyān markaz-e nāhiye-i az Fārs bud. Dar zamān-e Azododdowle az Gur be onvān-e šahr-i bozorg bā bāqhā-ye gel-e sorx-o āb-e besyār yād karde-and. In šahr az dirzamān be xāter-e tahiye-ye atrhā-ye rowqani-yo araqiyāt az giyāhān-e moxtalef, bexosus golesorx, šohrat-e besyār dāšte-ast. Golāb, atrhā-ye šiše, atr-e nilufar, narges, zanbaq, mured, marznajuš, bādrang-o bahārnārenj-o za'ferān, susan-o bid az jomle-ye kālāhā-yi bude-ast, ke az in šahr be durtarin kešvarhā-ye mašreqzamin ferestāde mišode.

Āsār-e tārixi-ye Firuzābād rā hamsang-e Taxt-e Jamšid dāneste-and. In āsār ke aqlab naqšhā-ye saltanati-yo kandekāri bar sine-ye kuhhā-st, be dowre-ye Sāsāniyān bāz migardad. Mohemmtarin-e ānhā ātaškade-vo naqšbarjeste-ye Ardešir-e Bābakān dar hāl-e daryāft-e halqe-ye saltanati az Ahurāmazdā-st. In naqš dar kuh,

kenār-e rudxāne-ye Tangāb, dar 18-kilumetri-ye Firuzābād qarār dārad. Qal'e Doxtar, nazdik-e Firuzābād, motealleq be zamān-e Šāpur-e Avval-e sāsāni, ke ma'bad-e Ānāhitā-vo ātašgāh bude, asar-e tārixi-ye digar-e in šahr-ast. Az digar āsār-e qadimi-ye Firuzābād menāre-ye boland-i-st, ke virāne-ye ātaškade-ye Gur dar nazdiki-ye ān qarār dārad.

17. Ostān-e Qazvin

Ostān-e Qazvin dar dāmane-ye jonubi-ye Alborz dar masāhat-i nazdik be 154,91 kilumetr-e morabba' beyn-e ostānhā-ye Tehrān, Markazi, Zanjān, Gilān-o Hamedān qarār gerefte-vo 11335,47 nafar jam'iyat dārad. dar jonub-e Qazvin kuhhā-ye Zarand-o Xareqān kešide šode-vo rudxāne-ye Xarrud az ānjā be su-ye dašt-e Qazvin jāri-st. Rudxāne-ye Tāleqān niz dašt-e Qazvin rā ābyāri mikonad.

Qazvin ābohavā-yi moteqayyer-o zemestānhā-yi besyār sard dārad. Ostān-e Qazvin mowqeiyat-e mohemm-e tejāri-yo este'dād-e ziyād-e kešāvarzi-yo san'ati dārad. Mojtama'hā-ye kešāvarzi-ye mekānize-vo kešt-e angur-o panbe zamine-ye xub-i barā-ye kārxānejāt-e mahsulāt-e qazāi-yo āsiyābhā-ye ārd-o pārcebāfi farāham āvarde-ast. Kārxāne-ye Simān-e Ābeyk, Kārxāne-ye moazzam-e Šiše-ye Qazvin-o kārgāhhā-ye moteadded-e sanāye-e cub-o vasāyel-o tajhizāt-e elekteriki-yo sāxt-e kārton-o dar-o panjere dar navāhi-ye moxtalef, beviže dar Qazvin, bed-ān cehre-i san'ati dāde-ast. Mamnuiyat-e barpā kardan-e sanāye' dar mahdude-ye 120-kilumetri-ye Tehrān niz mowqeiyat-e xub-i barā-ye gostareš-e vāhedhā-ye san'ati-ye now dar in ostān farāham āvarde.

Mardom-e Qazvin mosalmān-e šie hastand-o te'dād-i az aqalliyathā-ye mazhabi niz hanuz dar an sokunat dārand. Bištar-e anān be torki soxan miguyand. Ammā be dalil-e raftoāmad-e ziyād dar mahal zabān-e fārsi besyār rāyej-ast. Markaz-e in ostān ke tā sāl-e 1368 x. / 1990 m. qesmat-i az Ostān-e Zanjān bud, šahr-e Qazvin-o az digar šahrhā-ye mohemm-e ān Šāhrud, Tākestān , Ābeyk, Buinzahrā-vo Āvaj-ast.

Qazvin

Qazvin yek-i az šahrhā-ye qadimi-ye Irān-ast, ke dar 144-kilumetri bar sar-e rāh-e Tehrān be Gilān-o Hamedān-o Āzarbāyjān qarār gerefte-vo mowqeiyat-e nezāmi-ye mohemm-i dārad. Nām-e ān rā bā kalame-ye Kāspiyan-o Xazar marbut midānand, ke be monāsebat-e sokunat-e aqvām-e Kāsi dar sāhel-e qarbi-ye Daryāce-ye Xazar be ān daryāce-vo in šahr dāde šode-ast. Gofte-and, ke šahr dar zamān-e Šāpur-e Avval-e sāsāni be surat-e dež-i dar barābar-e mohājemān-e deylami sāxte šode, ke dar kuhestānhā bā hokumat-e markazi mijangide-and. Dar dowre-ye eslāmi niz Qazvin qal'e-ye mosalmānān barā-ye mobāreze bā Deylamiyān bud, ke dar ānsu-ye kuhhā-ye Alborz az pazireš-e Eslām-o pas az ān az taslim be Xelāfat-e abbāsi sar bāz mizadand. Dar zamān-e Hārunorrašid gerd-e šahr-e Qazvin sāxtemān-e bāru-yi āqāz šod, ke pas az u dar nime-ye dovvom-e qarn-e sevvom-e hejri (nohom-e milādi) pāyān yāft.

Dar zamān-e Hasan-e Sabāh-o Esmāiliyān, ke dežhā-ye xod rā bar farāz-e kuhhā-ye Alamut sāxte budand, Qazvin kānun-e dargiri-ye sepāhiyān-e Xolafā-ye abbāsi bā ānān bud, tā ān ke bā Hamle-ye Moqol dar āqāz-e qarn-e haftom-e hejri (sizdahom-e milādi) ham Qazvin-o ham dežhā-ye Esmāiliye virān gardid. Ammā pas az ān Qazvin be monāsebat-e mowqeiyat-e mohemm-e nezāmi-yaš dobāre ābād šod-o dar āqāz-e saltanat-e Safaviye be moddat-e panjāh sāl pāytaxt-e išān bud. Dar Janghā-ye Jahāni-ye Avval-o Dovvom Qazvin be ešqāl-e sepāh bigāne dar āmad.

Az dowrān-e bāstān dar Qazvin āsār-e mohemm-i bāqi namānde-ast, ammā pišiniyān be baqāyā-ye ātaškadehā-yi dar pirāmun-e ān ešāre karde-and. Bigomān piš az Eslām Qazvin šahr-i besyār bozorgtar-o ābādtar az dowrehā-ye ba'd bude-ast. Az ruydādhā-ye mohemm-e in šahr šoru-e Kudetā-ye Esfand-e sāl-e 1299 š. / 1921 m.-st ke be ru-ye kār āmadan-e Rezā Šāh anjāmid. Az āsār-e tārixi-ye mohemm-e Qazvin mitavān Masjed-e Jāme', marbut be dowrān-e Malekšāh-e saljuqi, rā nām bord, ke az zibātarin banāhā-ye tārixi-ye qarn-e šešom-e hejri (davāzdahom-e milādi)-st-o gacborihā-vo xathā-ye moxtalef-e kufi, reqā', reyhāni-yo sols barā-ye tazyin dar ān be kār rafte-ast. Madrese-ye Heydariye-vo borj-e ājori-ye gonbaddār-e

Maqbare-ye Hamdollāh-e Mostowfi, movarrex-o joqrāfidān-e nāmdār-e qarn-e haštom-e hejri (cāhārdahom-e milādi), va hamconin Eyvān-o Gonbad-e Šāhzāde Hoseyn, farzand-e Emām Rezā (a.) az digar āsār-e mohemm-e tārixi-ye in šahr-ast.

Az didanihā-ye Qazvin sardar-o katibe-ye kāši-ye moarraq-e Āliqāpu, motealleq be dowre-ye Šāh Tahmāsb-e Avval-o Šāh Abbās-e Bozorg-e safavi-st. In katibe bā xatt-e Alirezā abbāsi tanhā asar az now-e xod-ast. Joz in, banāhā-ye zibā-vo tārixi-ye digar-i niz dar Qazvin vojud dārad, ke dar zamān-e Qājāriye sāxte šode yā bar bāqimānde-ye āsār-e zamān-e Safaviye banā gardide-ast. Az jomleye-ye ānhā ābanbār, bāzār-o kārvānsarāhā-vo Qasrmuze-ye Cehelsotun-o Hoseyniye-ye Aminihā-st, ke aknun mowred-e bāzdid-e mardom qarār migirad.

18. Ostān-e Qom

Ostān-e Qom bā masāhat-e 11237 kilumetr-e morabba' dar jonub-e Tehrān vāqe' šode-vo 1038,424, nafar jam'iyat dārad. In ostān dar sāl-e 1378 š. / 1990 m. az Ostān-e Markazi jodā šad. Ostān-e Qom dar xāvar-e Kavir-e Namak, beyn-ye ostānhā-ye Tehrān, Markazi-yo Esfahān vāqe' šode-vo do Daryāce-ye Howz-e Soltān-o Namak dar ān qarār dārad.

Havā-ye in ostān garm-o xošk-o kaviri-st. Qom šahr-i mazhabi-st, ke bar sar-e rāh Tehrān be ostānhā-ye markazi-yo jonubi qarār gerefte-vo az tariq-e šahrhā-ye Sāve-vo Qazvin be Gorgān-o Gilān rāh dārad. Bed-in jahat raftoāmadhā-ye ziyārati-yo tejāri-yo san'ati-ye mohemm-i pirāmun ān surat migirad. Afzun bar ān, nazdiki be Tehrān mowjeb-e rāhandāzi-ye kārxānejāt-o sanāye' az jomle tasfiye-ye naft-o petrošimi-yo kārxānejāt-e kucak dar ān šode-ast.

Sowhān-e Qom az sowqāthā-ye in šahr-ast, ke dar bištar-e maqāzehā-ye beyn-e rāh niz foruxte mišavad. Mardom-e in šahr mosalmān-e šie hastand-o be fārsi-yo torki soxan miguyand. Markaz-e ostān šahr-e Qom-ast.

Qom

In šahr dar fāsele-ye 154-kilumetri-ye jonub-e Tehrān bā ābohavā-ye nimebiyābāni-yo tābestānhā-ye garm-o xošk-o āb-e šur, be sabab-e vojud-e Haram-e motahhar-e Hazrat-e Ma'sume (a.), xāhar-e emām-e haštom (a.), va howze-ye elmiye az ahammiyat-e mazhabi-ye viže-i barxordār-ast. Banā-ye šahr-e Qom rā be Tahmures az pādšāhān-e afsānei-ye Irān nesbat midehand. Ammā bištar-e šohrat-e ān be dowrān-e eslāmi miresad. Dar āqāz-e Xelāfat-e abbāsi besyār-i az sādāt-o šiayān-e alavi ke mowred-e ta'qib-o āzār-e Abbāsiyān budand, be Qom panāh āvardand-o dar ānjā sāken šodand. Dar zamān-e xelāfat-e Ma'mun, va bār-e digar dar nime-ye qarn-e sevvom-e hejri / nohom-e milādi, mardom-e Qom be moxālefat bā xalife šureš kardand-o hardo bār bāru-ye šahr virān šod-o šomār-e besyār-i az sākenān-e ān košte šodand. Bar asās-e revāyāt-e tārixi Hazrat-e Fāteme, molaqqab be Ma'sume, doxtar-e Emām Musā Kāzem (a.) dar sāl-e 201 h.q. (816 m.) dar rāh-e safar be Xorāsān dar Qom dar gozašt-o hamānjā, ke emruz āstāne-ye Hazrat-e Ma'sume nām dārad, be xāk seporde šod. Az hamān zamān Qom yek-i az marākez-e omde-ye ziyārat-e šiayān-e Alavi gardid ke peyvaste mowred-e āzār-e xolafā-ye abbāsi budand. Sāxtemān-e Haram-e motahhar Hazrat-e Ma'sume (a.) az qarn-e sevvom-e hejri / nohom-e milādi šoru' šod-o tey-e cand qarn qobbe-vo gonbad-o taz'ināt bed-ān afzude šod. Barx-i az pādšāhān-e safavi, az jomle Šāh Abbās-e Dovvom-o Šāh Soleymān-o Šāh Soltān Hoseyn, dar Qom be xāk seporde šode-and.

HARAM-E HAZRAT-E MA'SUME (A.)

Qom mānand-e besyār-i az digar šahrhā-ye Irān, dar Hamle-ye Moqol-o Teymur āsib-e besyār did. Safaviyān be dalil-e e'teqād-o ehterām-e ziyād-i ke nesbat be tašayyo' dāštand ān rā ābād kardand. Ammā šahr bār-e digar dar Hamle-ye Afqānhā virān šod. Dar dowrān-e Qājār Qom be tadrij rownaq-e azdastrafte-ye xod rā bāz yāft. Pas az Enqelāb-e Eslāmi niz in šahr vos'at-i bištar yāfte-vo az emkānāt-e šahri-ye farāvān bahremand šode-ast.

Haram-e Hazrat-e Ma'sume bā eyvān-e āyine-vo goldastehā-ye moteadded-o kāšikāri-ye zibā-vo nafis alāve bar janbe-ye e'teqādi ke peyvaste goruh-e ziyādi- az mardom barā-ye ziyārat-e ān miravand, az nazar-e honari-yo san'ati niz besyār jāleb-odidani-st. Dar muze-ye in āstāne ašyā-o ketābhā-ye dini-yo tārixi-ye qābeletavajjoh-i gerdāvari šode-ast.

Alāve bar Āstāne-ye Hazrat-e Ma'sume (a.) masjed-e rustā-ye Jamkarān nazdik-e Qom niz dar dahehā-ye axir janbe-ye ziyārati yāfte-ast. Masjed-e Jom'e az dowre-ye saljuqi-yo Emāmzāde Ebrāhim dar birun-e darvāze-ye Qom, motealleq be qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi, az digar makānhā-ye tārixi-yo mazhabi-ye in šahr-ast.

Šahr-e Qom mohemtarin markaz-e tahsilāt-e olum-e dini-st. Madrese-ye Feyziye-vo Dānešgāh-e Šeyx Mofid bā ketābxānehā-vo emkānāt-e āmuzeši-ye besyār pišrafte az mohemtarin-e in marākez be šomār miāyad. Ketābxāne-ye Āyatollāh Mar'aši-ye Najafi bā biš az 500,000 dastnevešte-vo anvā-e nosxehā-ye cāpi mojahhaz be vasāyel-e ettelā'resāni-ye emruz-o ertebāt bā ketābxānehā-ye Irān-o digar kešvarhā, kānun-e tahqiqāt-e mazhabi-ye besyār, bexosus dar maāref-e eslāmi-st.

19. Ostān-e Kordestān

Kordestān masāhat-i hodud-e 28,817 kilumetr-e morabba' dārad-o dar maqreb-e Irān miyān-e Āzarbāyjān-e Qarbi, Zanjān, Hamedān-o Kermānšāhān vāqe' šode-vo az maqreb bā Arāq hamsāye-ast.

Kordestān, dar ma'nā-ye vasi'-e kalame, nāhiye kuhestāni-ye pahnāvar-i dar Āsiyā-vo mahall-e sokunat-e Kordhā-st-o šāmel-e baxš-i bozorg az navāhi-ye kuhestāni-ye jonub-e šarq-e Torkiye-vo šomāl-e šarq-e Arāq-o šomāl-e qarb-e Irān mišavad. In mantaqe az šomāl be jonub, az rudxāne-ye Aras-o markaz-e kešvar-e Torkiye-vo Jomhuri-ye Armanestān tā rudxāne-ye Diyāle, va az šarq be qarb, az kuhhā-ye Irān dar maqreb-e Hamedān tā rudxāne-ye Dejle kešide šode-vo masāhat-e ān qarib-e 192 hezār kilumetr-e morabba-ast. Estelāh-e Kordestān rā zāheran Saljuqiyān barā-ye tašxis-e navāhi-ye kordnešin az velāyāt-e Jebāl vaz' kardand-o ān eyālat-i bud moštamel bar sarzaminhā-ye beyn-e Āzarbāyjān-o Lorestān-o qesmat-i az arāzi-ye selselejebāl-e Zāgros. Markaz-e in eyālat ebtedā dar šahr-e Vahārā yā bahār dar sefarsangi-ye šomāl-e qarbi-ye Hamedān qarār dāšt.

RUSTĀ-YI DAR KORDESTĀN

Ostān-e Kordestān mantaqe-i-st kuhestāni ke dar qarb bā yek rešte kuhhā-ye gonbadi-yo dar šarq bā bolandihā-ye ātašfešāni mahdud šode. In bolandihā be surat-e divār-i kuhestāni dašthā-ye boland-e hamvār rā dar bar gerefte-ast. Ābohavā-ye mantaqe mo'tadel-e sard-ast-o zemestānhā-yi besyār sard-o porbārandegi dārad. Dar mantaqe-ye Babāgurgur dar šomāl-e šahrestān-e Qorve cešmehā-ye āb-e ma'dani-yo gāzdār besyār-ast. Be towr-e kolli in mantaqe az nazar-e ābhā-ye zirzamini qani-st. Daryāce-ye Zerehvār dar sekilumetri-ye qarb-e Marivān az cešmehā-ye āb-e širin ke dar kaf-e ān mijušad, por mišavad-o natanhā hic rudxāne-i be ān nemirizad balke rudxāne-ye Marivān niz az ān sarcešme migirad. In daryāce manba-e towlid-e

māhi-yo jalb-e parandegān-e besyār-ast, ke be zibāyi-yo bārvari-ye tabii-ye ān miafzāyad. Dar mantaqe-ye porāb-o kuhestāni-ye Kordestān rudxānehā-ye besyār jār-i-st. Barx-i az ānhā be Sefidrud mipeyvandand-o barx-i digar be Daryāce-ye Orumiye mirizand. rudxāne-ye Siravān pas az peyvastan be Dejle dar xāk-e Arāq be Xalij-e Fārs vāred mišavad. Kordestān pušide az jangalhā-ye darham-o marāte-e sabz-o xorram-ast-o jānevarān-e gunāgun dar ān miziyand. Eqtesād-e in ostān bar pāye-ye dāmdāri-yo kešāvarzi banā šode-ast. Maāden-e qani-ye mavādd-e avvaliyye-vo sanāye-e mahdud-e mahalli niz manba-e darāmad-e qābeletavajjoh-e mantaqe-ast. Farš-e šahrestān-e Bijār, bā naqš-e deraxtān-e mive-vo barg-e xormā, beyn-e farshā-ye dastbāf-e Kordestān be estehkām-o letāfat-o narmi šohrat dārad.

Jam'iyat-e Kordestān 1546,256 tan, šāmel-e ašāyer-e Kord bā guyeshā-ye moxtalef-e kordi-st, ke be dāmparvari-yo kešāvarzi-yo towlid-e sanāye-e dasti nazir-e qāli, qālice-vo gelim ruzgār migozarānand. Bištar-e ānhā peyrov-e din-e Eslām-o mazhab-e tasannon-and-o vābaste be sufiyān-e tariqathā-ye Naqšbandi, Qāderi-yo Ahlehaq.

Ostān-e Kordestān šāmel-e 8 šahrestān-ast az jomle: Sanandaj (markaz-e ostān), Saqqez, Bijār, Marivān, Qorve-vo Bāne.

SANANDAJ

Sanandaj, markaz-e Ostān-e Kordestān-e Irān, dar fāsele-ye 578-kilumetri-ye qarb-e Tehrān beyn-e Miyāndoāb, Bijār, Qorve, Marivān-o Saqqez qarār dārad. Kuhhā-ye Šāhu, Cehelcešme-vo reštekuhhā-ye marzi-ye Orāmān-o šabake-ye rudhā-ye Jaftu, Sirvān, Sefidrud-o Qaresu ān rā dar bar gerefte-ast. Bolandi-ye ān az sath-e daryā 1346 metr-ast-o ābohavā-yi mo'tadel-o kuhestāni dārad. Nām-e Sanandaj yā Sanhdež dar qarn-e dahom-e hejri (šānzdahom-e milādi) bar in šahr nahāde šode. Sanandaj markaz-e edāri-yo nezāmi-yo xadamāti-ye ostān-ast. Masjed-e Jāme-o Muze-ye Sanandaj, bā vojud-e tāzegi-ye nesbi-ye sāxtemān, zibā-vo ostovār-ast.

Qār-e karfotu, dar 52-kilumetri-ye šomāl-e qarbi-ye Divāndarre dar pirāmun-e Sanandaj, dārā-ye āsār-i az tamaddon-e dowrān-e piš az tārix-o āqāz-e mohājerat-e āryāyiyān be Irān-ast. Dar in qār do sāxtemān darun-e sanghā kandekāri šode-ast, ke dar yek-i az ānhā sangnevešte-i be xatt-e yunāni zir-e tasvir-e savār-i dar hāl-e šekār-e āhu dide mišavad. Nām-e Herākeles (Herkul) be yunāni bar bālā-ye tasvir hak šode-ast. Zāheran in kandekāri be monāsebat-e piruzi-ye irāniyān dar jang bā Armanestān anjām šode. Dar in qār otāqhā-yi bā kandekārihā-ye moxtalef vojud dārad, ke barx-i az ānhā be dowre-ye Mād-o aškāni-yo barx-i digar be dowrān-e Moqol bāz migardad.

SAQQEZ

Saqqez, yek-i az šahrhā-ye Kordestān-e Irān, beyn-e Miyāndoāb, Mahābād, Sanandaj-o Bāne qarār dārad-o dar 706-kilumetri-ye Tehrān-ast. Miguyand, Saqqez az nām-e Sakāhā ya'ni tire-i az āryāyiyān gerefte šode-ast, ke az gozargāhhā-ye Qafqāz be darun-e Falāt-e Irān sarāzir šodand-o in makān rā dar jonub-e Daryāce-ye Orumiye pāytaxt-e xod qarār dādand. Tire-i digar az Sakāhā dāmanehā-ye jonubi-ye Alborz rā dowr zadand-o dar Sistān jāy gereftand.

Saqqez az nazar-e bāstānšenāsi az mohemtarin manāteq-e Irān-ast. Dar cehelkilumetri-ye mašreq-e in šahr āsār-e qabrestān-i az dowre-ye haxāmaneši yāft šode-ast. Hamconin dar kāvoshā-ye bāstānšenāsi dar in nāhiye āsār-i yāfte-and, ke az qedmat-e ān tā qarn-e nohom-e piš az milād hekāyat mikonad.

20. OSTĀN-E KERMĀN

Ostān-e Kermān dar jonub-e šarqi-ye Irān, bā masāhat-i 181814 kilumetr-e morabba', be ostānhā-ye Xorāsān-e Jonubi, Yazd, Hormozgān, Sistān-o Balucestān va Fārs mahdud mišavad. Reštekuhhā-ye Zāgros az miyān-e in ostān migozarad-o dašthā-ye vasi-e xošk-o kaviri-ye baxšhā-ye ān rā az yekdigar jodā misāzad. Haddefāsel-e in ostān bā Hormozgān niz donbāle-ye hamin reštekuhhā-st.

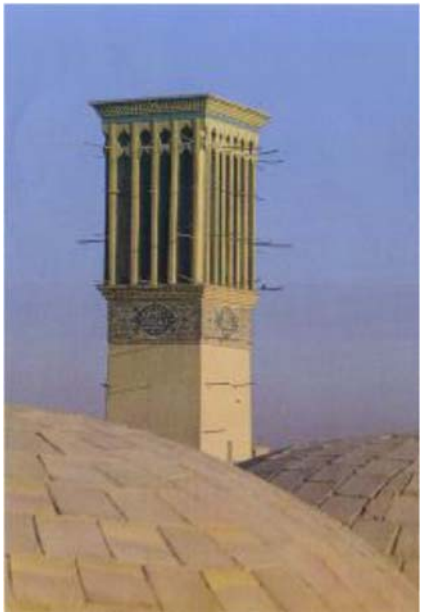

BĀDGIRHĀ DAR KERMĀN

Ābohavā-ye Ostān-e Kermān dar qesmat-e šomāl-o šomāl-e qarb mo'tadel-o xošk-o dar jonub-o jonub-e šarq garm-o martub-ast. Bādhā-ye mahalli-yo mowsemi-ye besyār hamrāh bā tufān-o gardoxāk peyvaste anbuh-i xāk-o šen rā jābejā mikonad-o gāh šahrhā-vo rustāhā rā zir-e xod mipušānd. Jaryānhā-ye mowsemi-ye āb-o āb-e Halilrud, ke tanhā rudxāne-ye dāemi-ye mantaqe-ast, vāred-e ābhā-ye rāked-e Bātlāq-e Jāzmuriyān-o Toršāb-e Bardsir migardad. Kambud-e šadid-e āb az dirbāz estefāde az qanāt rā dar Ostān-e Kermān ravāj dāde-ast.

Bā vojud-e šarāyet-e saxt-e eqlimi, Ostān-e Kermān dar kešāvarzi-yo dāmparvari jā-yi barā-ye xod dārad. Alāve bar kešt-e gandom, jov-o sibzamini, mahsul-e peste, hanā, vasme, zire, morakkabāt, xormā-vo nabātāt-e san'ati mānand-e katirā, dānehā-ye rowqani-yo riše-ye širinbayān az sāderāt-e kešāvarzi-ye ostān-ast. Dāmparvari niz be hardo šive-ye sonnati-yo jadid surat migirad.

Kermān az heys-e zaxāyer-e ma'dani barā-ye āyande-ye san'ati-ye kešvar ahammiyati-e xās dārad. Az maāden-e saršār-e āhan, zoqālsang-o mes-e ān ham emruz bahrebardāri mišavad. Manābe-e mes-e Sarcešme dar in ostān az maāden-e qani-ye mes dar jahān-ast. Az jomle sanāye-e omde-ye mantaqe az kārxānehā-ye simān, xānesāzi, towlid-e qand, nassāji-yo kokpazi, ke masraf-e Kārxāne-ye Zowbāhan-e Esfahān rā ta'min mikonad-o sanāye-e mes-e Sarcešme bāyad nām bord. Ta'sis-e dānešgāh-o mojtama'hā-ye āmuzeši-ye fanni dar avāxer-e saltanat-e Mohammadrezā Šāh-e Pahlavi sarāqāz-e taharrok-e fowqol'āde -i dar baxš-e farhangi-yo san'ati-ye in ostān bude-ast. Sanāye-e dasti-ye Kermān niz dar now-e xod momtāz-ast. Pateduzi-yo qālibāfi-ye in ostān, bā jens-e marqub-o tarh-o rangāmizi-ye maxsus-o binazir, šohrat-e jahāni dārad-o az arqām-e bozorg-e sāderāt-e qeyrenafti-ye kešvar be šomār miravad.

Jam'iyat-e Ostān-e Kermān hodud-e 2380,682 tan-ast, ke be zabān-e fārsi bā lahje-ye kermāni goftogu mikonand. Beyn-e ilāt-o ašāyer, zabān-e torki-yo baluci niz rāyej-ast. Mardom-e in ostān bištar mosalmān-e ahl-e tašayyo- and-o dar beyn-e ānhā peyrovān-e digar mazāheb, bexosus zartoštiyān-o yahudiyān, ham vojud dārand. Markaz-e sufiyān-e ahl-e tariqat-e Šāh Ne'matollāh-e Vali, hamconin peyrovān-e Šeyx Ahmad-e Ahsāi niz dar šahr-e Kermān-ast.

Ostān-e Kermān dārā-ye dah šahrestān-ast: Kermān (markaz-e ostān), Bāft, Bam, Jiroft, Kahnuj, Rafsanjān, Sirjān, Bardsir, Šahr-e Bābak-o Zarand.

KERMĀN

Šahr-e Kermān, dar fāsele-ye 1076-kilumetri-ye Tehrān, beyn-e Yazd-o Dašt-e Kavir-o Bam-o Bāft-o Rafsanjān dar dašt qarār gerefte-ast. Donbāle-ye kuhhā-ye markazi-yo kuhhā-ye mašreq-e Fārs tā markaz-o qarb-e Kermān edāme yāfte-ast. In kuhhā šahr-e Kermān rā be do baxš taqsim mikonad. Baxš-i dar Kavir-e Lut vāqe' šode-vo ābohavā-ye biyābāni dārad-o baxš-e digar kuhestāni-st bā ābohavā-ye mo'tadel-o bištar-e jam'iyat-e šahr rā dar xod jā dāde. Be ellat-ozeš-e bādhā-ye garm-o xošk-e kavir ke abrhā rā miparākand, āsmān-e Kermān, con āsmān-e digar navāhi-ye kaviri, bištar sāf-o šaffāf-ast. Kami-ye rizeš-e bārān mowjeb šode-ast, ke mardo-em Kermān āb-e mowredeniyāz-e xod rā nācār az manābe-e zirzamini-yo bā kandan-e qanāt (kāriz) farāham konand.

HAMMĀM-E ZAHIRODDOWLE (KERMĀN)

Kermān šahr-i bozorg-o porjam'iyat-ast, ke anvā-e fa'āliyathā-ye kešāvarzi, san'ati-yo dānešgāhi dar sath-i gostarde dar ān jaryān dārad. Sanāye-e dasti-ye Kermān, bexosus qālibāfi-yo pārcebāfi-yo anvā-e honarhā-ye dasti-ye ān, dārā-ye šohrat-e besyār-ast. Kermān sābeqe-ye tārixi-ye tulāni dārad. Banā-ye ān rā be Ardešir-e Bābakān nesbat midehand. Dar afsānehā āmade-ast, ke piš az Ardešir-e Bābakān dar in mahal Goštāsb ātašgāh-i banākarde bud. Ardešir-e Bābakān qal'e-ye šahr rā sāxt-o Šāpur-e Zolaktāf banāhā-ye digar be ān afzud. Nām-e qadimi-ye in šahr dar āsār-e eslāmi Bardsir āmade-vo irāniyān ān rā Bardšir yā Gavāšir migofte-and.

Hokumathā-ye Āl-e Buye, Salājeqe-ye Kermān-o Xārazmšāhiyān markaz-e hokumat-e xod rā dar in šahr qarār dādand. Dar qarn-e šešom-e hejri / davāzdahom-e milādi Torkamānān-e Qoz dar hamle be Irān Kermān rā niz motesarref šodand-o baxš-e bozorg-i az ān rā virān kardand. Qozhā dar Bardsir hokumat-e Qarāxatāiyān rā taškil dādand, ke ba'dhā bā jānešinān-e Amir Mobārezeddin Mohammad az Āl-e Mozaffar peyvand nemudand.

Hamle-ye Moqol dar Kermān ta'sir ziyād-i nakard. Ammā bar asar-e hamalāt-e Teymur-o Afqānhā, va dar pey-e ān Āqāmohammad Xān-e Qājār, Kermān be virāne-i tabdil šod. Āqāmohammad Xān, ke dar Kermān bā moqāvemat-e dalirāne-ye Lotf'ali Xān-e Zand-o ahāli-ye šahr ruberu šode bud, pas az piruzi, biš az bist hezār tan az mardom-e Kermān rā kur kard-o az sarhā-ye boride-ye sākenān-e ān kallemenārehā barpā kard. Ba'd az marg-e Āqāmohammad Xān, va dar zamān-e Fath'ali Šāh, šahr-e jadid-e Kermān dar šomāl-e qarbi-ye šahr-e qadim banā šod.

Kermān āsār-e tārixi-yo didani-ye besyār dārad. Az jomle mohemtarin-e ānhā Masjed-e Jāme-e Kabir-ast, ke dar qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi dar zamān-e hokumat-e Amir Mobārezeddin Mohammad,

moāser-e Hāfez, banā šode-vo digar Masjed-e Malek, motealleq be qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi, ke dar zamān-e Turān Sāh-e saljuqi sāxte šode-ast. Az miyān-e in masjed qanāt-i migozarad, ke hanuz porāb-ast. Az digar āsār-e tārixi, Majmue-ye Ganj'āli Xān šāmel-e madrese, hammām, kārvānsarā, bāzār, ābanbār-o meydān-ast, ke dar asr-e safavi banā šode-vo az nazar-e me'māri-yo kāšikāri dar now-e xod bimānand-ast. Gonbad-e Jebeliye asar-e tārixi-ye digar-i-st, ke dar asl ātaškade-i marbut be dowrān-e sāsāni bude-vo sāxtemān-e emruzi-ye ān rā be dowrān-e saljuqi nesbat midehand. Qal'e Doxtar bar farāz-e tappehā-ye boland-e šarqi-ye Kermān rā niz edde-i makān-e ātaškade-vo ma'bad-e Ānāhitā mišemorand. Maqbare-ye Emāmzāde Šāhzāde Hoseyn az banāhā-ye dowre-ye safavi-yo maqbare-ye Šāh Ne'matollāh-e Vali, az aqtāb-e sufiye-ye qarn-e haštom-e hejri dar nazdiki-ye Kermān, dar mahall-i be nām-e Māhān, niz az jomle āsār-e tārixi-ye Kermān-ast.

Bam

Bam az šahrhā-ye Ostān-e Kermān-ast, ke dar fāsele-ye 1283-kilumetri-ye Tehrān miyān-e Kermān, Zāhedān, Irānšahr, Bāft-o Sirjān vāqe' šode-ast-o dar bolandi-ye 1000-metri-ye sath-e daryā qarār dārad. Rudxāne-ye Mowsemi-ye Tahrud moddat-i dar sāl az ān migozarad-o dar baqiye-ye sāl xošk mišavad. Ābohavā-ye Bam dar qesmat-e jolge-i garmsiri-yo dar manāteq-e kuhestāni mo'tadel-o besyār sālem-o xoš-ast. Bam dar gozašte šahr-i bozorg bude-vo yek-i az baxšhā-ye Fārs be šomār mirafte-ast. Ābohavā-ye latif-o sālem, naxlestānhā-ye zibā-vo bāqhā-ye porteqāl-o nārenj-e porbār-o pārcehā-ye marqub-o gerānbahā-ye Bam sabab-e nāmāvari-ye besyār-e in šahr dar tārix šode-ast.

Bam dar masir-e jāddehā-ye ertebāti-ye Afqānestān, Sistān-o Balucestān bā jonub-e qarbi-ye Irān qarār dārad-o be hamin jahat az dowre-ye Sāsāniyān ahammiyat-e nezāmi-yo bāzargāni-ye besyār dāšte-ast. Avāxer-e dowrān-e safavi, Bam be tasarrof-e Mahmud-e Afqān dar āmad. Ammā cand-i ba'd Nāder Sāh-e Afšār Ašraf-e Afqān rā šekast dād-o az ānjā birun rānd.

ARG-E BAM

Az mohemtarin āsār-e tārixi-ye Bam Arg-e in šahr-ast, ke tā zamān-e Zandiye ābād-o mowredeestefāde-ye hokumat bude-ast. Āqā Mohammad Xān-e Qājār dastur-e virāni-ye ān rā dād. Xarābehā-ye in arg nešān az vos'at-o azemat-e sāxtemān-e ān dārad, ke dar arse-i be masāhat-e šeš kilumetr-e morabba' sāxte šode-vo do hezār sāl sābeqe-ye tārixi dārad. Arg-e Bam ke be onvān-e yek-i az mirāshā-ye farhangi-ye jahāni-ye Sāzmān-e Melal-e Mottahed be sabt reside-vo bištar-e qesmathā-ye ān ta'mir-o bāzsāzi šode bud, dar zelzele-ye 1382 x. / 2002 m. āsib-e farāvān did-o virān šod. Banā bar afsānehā Bam jā-yi-st, ke dāstān-e Kerm-e Haftvad, ke dar Šāhnāme ham āmade, dar ān ruy dāde-ast. Hads zade-and, ke in afsāne az ravāj-e parvareš-e kerm-e abrišam bāyad padid āmade bāšad-o dāl bar ān-ast, ke tahiye-ye pārcehā-ye xub, ke az qadim be Bam nesbat dāde šode, pišinei- dirin dar in sarzamin dāšte-ast.

Sirjān

Sirjān az šahrhā-ye Ostān-e Kermān-ast, ke beyn Rafsanjān, Bāft va Neyriz vāqe' šode-vo az jonub bā namakzārhā-ye Ostān-e Sāheli hamsāye-ast. Dar šomāl-o šarq-e Sirjān kuhhā-ye Panjtan-o lālezār qarār dārad. Ābohavā-ye ān dar tābestān garm-o xošk-o dar zemestān mo'tadel-ast. In šahr tā Tehrān 1099 kilumetr fāsele dārad.

Sirjān az zamān-e Sāsāniyān tā hodud-e qarn cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi, ke Kermān be tasarrof-e Āl-e Buye dar āmad, markaz-e Kermān bud. Pas az ān Bardsir, mahall-i ke emruz šahr-e Kermān dar ān qarār dārad, markaz-e eyālat-e Kermān šod. Nevešte-and, ke dar zamān-e Āl-e buye Sirjān az behtarin-o ābādtarin šahrhā-vo az Širāz bozorgtar bude, 45 masjed-e kucak-o bozorg dāšte-vo mahsulāt-e ān, beviže pārcehā-ye gerānbahā, dar šahrhā-ye digar dādosetad mišode-ast. Azododdowle-ye deylami nazdik-e yek-i az darvāzehā-ye Sirjān qasr-i bozorg-o bāšokuh sāxte-vo barā-ye Masjed-e Jāme-e ān šahr menāre-i banā karde bud. Āb-e šahr dar zamān-e vey az do qanāt farāham mišod, ke dar qarn-e sevvom-e hejri / nohom-e milādi yek-i az amirzādegān-e saffāri hafr karde bud.

Pas az Hamle-ye Moqol Sirjān-o markaz-e ān Saidābād be kolli virān šod. Hamle-ye Teymur ham bār-e digar hame-ye eyālat-e Kermān rā virān kard, conān ke digar hargez be ābādāni gozašte naresid. Dar janghā-ye sepāhiyān-e Teymur qal'e-ye bozorg-o besyār ostovār-e Sirjān virān šod. Qarnhā ba'd mahall-e Sirjān rā az ru-ye xarābehā-ye Qal'esang, sar-e rāh-e Bāft, šenāsāyi kardand. Sirjān-e konuni dar mahall-e Saidābād nazdik-e Sirjān-e pišin banā šode-ast. Ahammiyat-e in šahr bištar be vāsete-ye mowqeiyat-e joqrāfiyāyi-yo qarār gereftan-e ān bar sar-e rāhhā-yi-st, ke az cāhārsu-ye ān migozarad. Bar asar-e fa'āl šodan-e san'at-o kašf-o estexrāj-e maāden dar navāhi-ye moxtalef-e Kermān, Sirjān niz bā kārxānejāt-e tahiye-ye vasāel-e elekteriki-yo elekteroniki-yo digar sanāye-e vābaste cehre-ye tāze-i be xod gerefte-ast.

21. Ostān-e Kermānšāhān

Ostān-e Kermānšāhān ke pas az Enqelāb-e Eslāmi beyn-e sālhā-ye 1358-1369 x. / 1979-1990 m. Bāxtarān xānde mišod, dar maqreb-e Irān, bā vos'at-i hodud 24,641 kilumetr-e morabba', dar mantaqe-ye kuhestān-e Zāgros qarār dārad-o bā ostānhā-ye Kordestān, Lorestān, Ilām-o Hamedān va az-su-ye maqreb bā kešvar-e Arāq hamsāye-ast. Kuhhā-ye Dālāhu, pušide az jangalhā-ye anbuh-o marāte' sarsabz-o qani, az ertefāāt-e in nāhiye-ast. Kuhhā-ye Parād niz dar emtedād-e Alvand az šomāl-e qarbi be su-ye Tāq-e Bostān emtedād dārad-o Katibe-ye ma'ruf-e Bistun az zamān-e Haxāmanešiyān hamrāh bā hajjārihā-ye qābeletavajjoh-e dowrān-e ba'd bar sine-ye in kuh kande šode-ast. Alāve bar in, kuhhā-ye moteadded-e digar tamām-e navāhi-ye Ostān-e Kermānšāhān rā pušānde-vo qollehā-ye barfgir-e dāemi-yo manāteq-e azim-e jangali zaminhā-ye besyār āmāde barā-ye kešāvarzi-yo dāmdāri dar dāmane-ye kuhhā-vo jolgehā-ye vasi-e beyn-e ānhā farāham āvarde-ast. Dašt-e beyn-e kuhhā-ye Alvand dar xāvar bā pahnā-yi hodud-e 55 kilumetr az navāhi-ye hāselxiz-e in mantaqe be šomār miravad-o dašt-e beyn-e Sahne-vo Kermānšāh niz bā ābhā-ye sathi-ye farāvān az nazar-e kešāvarzi dārā-ye ahammiyat-e besyār-ast.

Ābohavā-ye mantaqe-ye Kermānšāhān mo'tadel-o kuhestāni-st. Ammā Qsar-e Širin, Sarpol-e Zahāb, Sumār-o Naftšahr ābohavā-ye garm-o matbu' dārad. Vazeš-e bādhā-ye martub-e meditarānei-yo cešmesārhā-ye porāb-o moteadded-e mantaqe-vo jaryān-e rudhā-ye bozorg-o dāyemi az xosusiyāt-e tabii-ye in ostān-ast. Az jomle cešmehā-ye jušān-o zibā-ye in mantaqe az Sarāb-e Qanbar, Sarāb-e Tāq-e Bostān, Sarāb-e Xezr-e Zende-vo Sarāb-e Nilufar, ke sath-e āb-e ān rā golhā-ye nilufar pušānde, mitavān nām bord. Tamām-e in mantaqe az jangalhā-vo marāte-e qani pušide šode-vo giyāhān-e dāruyi-yo xorāki-yo moattar az jomle mavāheb-e tabii-ye ān be šomār miravad. Ostān-e Kermānšāhān dar kār-e kešāvarzi-yo dāmdāri sābeqe-ye tulāni dārad. Gandom, jow, dānehā-ye rowqani-yo nabātāt-e olufei-yo coqondar be meqdār-e ziyād dar in ostān kešt mišavad. Dāmparvari-ye ilāt-e ān niz zabānzad-ast. Rowqan-e zard-e kermānšāhi ke az kare gerefte mišavad, az dirbāz dar hamejā-ye Irān mašhur bude-ast. Morqdāri, zanburdāri-yo parvareš-o seyd-e māhi niz dar in ostān be farāvāni anjām migirad.

Dar baxš-e sanāye', Kārxāne-ye Simān-e Qarb, kārxānehā-ye qand-e Bistun-o Eslāmābād (Šāhābād-e Qarb), kārxāne-ye bāfandegi-ye Kešmir dar havāli-ye šahr-e Kermānšāh-o pālāyešgāh-e naft kenār-e rudxāne-ye Qaresu az kānunhā-ye san'ati-ye bozorg-e Kermānšāhān-ast. Dar sanāye-e dasti, alāve bar qāli-yo gelimbāfi-ye ašāyeri, be masnuāt-e felezi-yo givehā-ye ma'ruf-e in ostān mitavān ešāre kard. Dar Karand, ke yek-i az šahrhā-ye bāstāni-ye Kermānšāhān-ast-o nām-e ān dar Avestā āmade, aslahe-ye šekāri, qofl, cāqu-vo digar vasāyel-e felezi sāxte mišavad.

Ostān-e Kermānšāhān dar hodud-e 1921284 tan jam'iyat dārad, ke be zabānhā-ye fārsi, torki-yo guyeshā-ye moxtalef-e kordi soxan miguyand-o dar e'teqādāt-e mazhabi-ye xod peyrov-e tašayyo-o tasannon-o sufiyān-e Ahlehaqq-and. In ostān yāzdah šahrestān dārad az jomle: Kermānšāhān (markaz-e ostān), Qasr-e Širin, Eslāmābād-e Qarb, Pāve (Orāmānat), Kangāvar, Sonqor-e Kolyāi, Gilān-e Qarb-o Sarpol-e Zahāb.

KERMĀNŠĀH

Kermānšāh šahr-i-st bozorg-o ābād dar 588-kilumetri-ye qarb-e Tehrān ke az šomāl be Sanandaj, az mašreq be Hamedān, az jonub be Lorestān-o az maqreb be Eslāmābād-e Qarb mortabet-ast. In šahr bā ābohavā-ye mo'tadel-o rudxānehā-ye bozorg-e porāb dar jolge-i boland dar dāmane-ye kuhhā-ye Parād-o Bistun qarār dārad.

In mantaqe az qadimitarin-ye navāhi maskuni-ye Irān-o sarzamin-e noxostin tamaddonhā-ye pišrafte bude-ast. Noxostin bār aqvām-e Kāsi dar hezāre-ye cāhārom-o sevvom-e piš az milād dar in mantaqe sāken šodand-o āngāh be tadrij be tasarrof-e Beynonnahreyn, sarzaminhā-ye beyn-e do rudxāne-ye Dejle-vo Forāt, pardāxtand. Piš az ān ke dar zamān-e Bahrām-e Cāhārrom in šahr Kermānšāh xānde šavad, ān rā sarzamin-e Mād yā May va yā, conān ke tārixnevisān-e dowre-ye eslāmi nevešte-and, Māh mināmidand.

Kermānšāh az noxostin šahrhā-yi bud, ke be tasarrof-e A'rāb-e mosalmān dar āmad. Dar dowre-ye Abbāsiyān, Hārunorrašid moddat-i dar ānjā zist. Bištar-e jahāngardān-i ke sarzaminhā-ye eslāmi rā dar navardide-and, in šahr rā be sarsabzi-yo porābi-yo hāselxizi-yo refāh-e mardomān-aš sotude-and. Dar zamān-e Saljuqiyān dar qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi navāhi-ye qarb-e Irān, az jomle Kermānšāh, markaz-e dargirihā-ye besyār bud. In šahr dar Hamle-ye Moqol virān šod-o tā dowrān-e Safaviye rownaq-o ābādāni nadāšt. Dar in dowrān az now banā šad-o con peyvaste sepāh-e Osmāni be ān mitāxt, bārhā dastbedast gardid, tā ān ke Nāder Šāh-e Afšār tavānest, dast-e Osmānihā rā az in mantaqe kutāh konad. Dar dowre-ye Qājār Kermānšāh be surat-e pāygāh-e bozorg-e nezāmi dar barabar-e hokumat-e Osmāni dar āmad-o bā zamime šodan-e Xuzestān bed-ān e'tebār-aš fozuni gereft-o ehdās-e banāhā-ye bozorg-e divāni mowjeb-e ābādāni-yo vos'at-e ān gardid.

Kermānšāh dar masir-e jādde-ye tabii be Arāq qarār gerefte-vo az in lahāz dar tul-e tārix ahammiyat-e nezāmi-yo bāzargāni dāšte-ast. Dar Jang-e Jahāni-ye Dovvom in šahr be tasarrof-e qovā-ye Mottafeqin dar āmad-o dar Jang-e Irān-o Arāq niz mowred-e tahdid-e mostaqim bud-o virāni-yo talafāt-e besyār did-o do šahr-e

Qasr-e Širin-o Sarpol-e Zahāb kāmelan virān gardid. Bā in hame, Kermānšāh dobāre jān gereft-o aknun šahr-i-st ābād, zibā, sarsabz-o porjam'iyat.

Az āsār-e tārixi-ye Kermānšāh, alāve bar Tāq-e Xosrov-o Tāq-e Bostān-o Taxt-e Širin-o naqšhā-vo katibehā-ye tārixi-ye besyār mohemm-e Bistun, bāyad az qasr-e zibā-ye Azododdowle-ye deylami nām bord, ke dar kenār-e jādde sāxte šode-vo hanuz pāybarjā-st.

Kangāvar

Kangāvar šahr-e kucak-i sar-e rāh-e jādde-ye Tehrān be Kermānšāh dar darre-ye Asadābād-ast. Ahammiyat-e in šahr-e kucak be vāsete-ye āsār-e bāzmānde az banā-ye bāšokuh-e setāyešgāh-e Ānāhitā-st, ke dar mo'taqedāt-e irāniyān-e bāstān ferešte-ye āb engāšte mišode. In ma'bad dar zamān-e Ardešir-e Dovvom-e haxāmaneši, 404-359-e p.m., bā hamān mošaxxasāt-e me'māri-ye qasrhā-vo setāyešgāhhā-ye dowrān-e haxāmaneši sāxte šode-ast. Vos'at-e sāxtemān rā bištar az yek kilometr-e morabba' taxmin zade-and. Peyvastegi-ye qet'ehā-ye sang dar banā-ye sāxtemān-o sotunhā-ye azim-e ān tanhā bā boreshā-ye beyn-e tekkehā-ye moxtalef, bi hic mix-o bast-i surat gerefte-ast. Bā ān ke banā bar šavāhed-e tārixi Eskandar-e Maqduni ānjā rā niz hamcon Taxt-e Jamšid virān kard-o ganjinehā-ye haxāmaneši-yo qet'ehā-ye talā-vo noqre-ye rukeš-e sāxtemān-o kaf-e ān rā robud-o in tārāj bārhā be vasile-ye farmānravāyān-e ba'd az u tekrār šod, dar kāvoshā-ye bāstāni zaxāyer-e besyār-i az dowre-ye sāsāni dar ān be dast āmade-ast.

Dar Tāq-e Bostān, vāqe' dar edāme-ye masir-e rāh-e Tehrān be Kermānšāh, Tāq-e Xosrow Parviz bā sangnevešte-i az havādes-e tārixi kande šode-ast. Dar in sahne Xosrow tāj-e pādšāhi rā dar hozur-o bā hemāyat-e Ardevi Sur Ānāhitā, ferešte-ye āb, az mowbadān mowbad daryāft midārad, zirā banā bar bāvar-e irāniyān bāstān vey tājbaxš niz bude-ast.

22. Ostān-e Kohgiluye-vo Boyerahmad

Ostān-e Kohgiluye-vo Boyerahmad, bā vos'at-i hodud-e 15,563 kilometr-e morabba', dar jonub-e Irān miyān-e ostānhā-ye Cārmahāl-o Baxtiyāri, Esfahān, Fārs, Bušehr-o Xuzestān vāqe' šode-ast. Sarāsar-e in ostān rā kuhhā-ye Zāgros-o reštekuhhā-ye movāzi-ye ān farā gerefte-ast. In nāhiye-ye kuhestāni be do qesmat-e Poštkuh-o Zirkuh taqsim mišavad. Qesmathā-ye šomāli-yo šarqi-ye ān ke dārā-ye vos'at-e ziyādtar-i-st, Poštkuh nāmide mišavad-o qesmathā-ye jonubi-yo qarbi, ke donbāle-ye sarzaminhā-ye Fārs-ast, Zirkuh nām dārad. Qolle-ye Denā bā 5,200 metr ertefā' dar in ostān qarār gerefte-vo be ellat-e vojud-e yaxcālhā-ye tabii sarcešme-ye do rud-e mohemm-e Kor-o Ābgarm-ast. Ābohavā dar in ostān yeksān nist. Mantaqe-ye jonub-o jonub-e qarb bar asar-e bādhā-ye garm-e Xuzestān, nimexošk-ast-o gāh dar tābestān bād-e garm be mahsulāt-e kešāvarzi āsib-e farāvān miresānad. Qesmat-e šomāl-o šarq-e ostān sard-o martub-o dārā-ye jangalhā-ye anbuh-e garmsiri-yo sardsiri-st. Dar in ostān cerāgāhhā-ye vasi' zistgāh-e jānevarān-e gunāgun šode-vo parandegān-e bumi-yo mohājer, jānevarān-e manāteq-e kuhestāni-yo māhihā-ye āb-e garm-o sard dar in ostān farāvān vojud dārad. Be sabab-e mowqeiyat-e tabii-ye Ostān-e Kohgiluye-vo Boyerahmad dāmparvari niz dar ān ravāj besyār dārad. Dāmhā-ye in mantaqe az behtarin anvā-e ān dar Irān-ast. Parvareš-e zanbur-e asal, morqdāri, kešt-e gandom, jow, berenj-o bāqdāri az digar fa'āliyathā-ye eqtesādi-ye in ostān-ast.

Ostān-e Kohgiluye-vo Boyerahmad yek-i az marākez-e mohemm-e estexrāj-o bahrebardāri-ye naft-ast. Taxmin mizanand, ke in mantaqe yek-i az azimtarin manābe-e nafti-ye donyā rā dar del-e xod dārad. Naft-e xām-e Dogonbadān, markaz-e šahrestān-e Gacsārān, be vasile-ye lule az tariq-e jazire-ye Xārk be naftkeshā-ye azim bārgiri mišod. Dogonbadān az in lahāz-e kānun-e mohemm-e eqtesādi, san'ati-yo āmuzeši-st. Ammā joz Kārxāne-ye Qand-e Yāsuj, ke dar sāl-e 1346 š. (1967 m.) ta'sis gardide-vo vāhed-e san'ati-ye vābaste be kešāvarzi-st, san'at-e mohemm-e digar-i dar in ostān vojud nadārad-o tanhā ta'sisāt-e nafti-st, ke be in ostān cehre-i san'ati dāde.

In ostān dar hodud-e 674,113 tan jam'iyat dārad, ke bištar-e ān rā ašāyer-e eskānyāfte-vo kucnešin taškil midehand. Ilāt-e bozorg-e mantaqe ebārat-and az ilhā-ye Kohgiluye, Boyerahmad, Bāšt-o Bābui, Tayyebi,

Došmanziyāri-yo Carām. Mardom-e mantaqe bā guyeš-e lori-ye besyār nazdik be zabān-e fārsi soxan miguyand. Guyeshā-ye torki-ye Qašqāyi-yo ardakāni niz beyn-e goruhhā-ye qowmi rāyej-ast. Bištar-e mardom, mosalmān-e šie hastand-o az rāh-e dāmparvari-yo towlid-e mahsulāt-e kešāvarzi-yo dāmi gozarān mikonand. Ostān-e Kohgiluye-vo Boyerahmad az se mantaqe-ye ašāyeri-ye Boyerahmad, Kohgiluye-vo Gacsārān taškil šode. Šahr-e Yāsuj markaz-e Boyerhmad, markaz-e ostān niz hast. Markaz-e Kohgiluye Dehdašt-o markaz-e Gacsārān, Dogonbadān, az mohemtarin marākez-e estexrāj-o bahrebardāri-ye naft-o dārā-ye ahammiyat-e eqtesādi, san'ati-yo āmuzeši-st.

Yāsuj

Yāsuj dar šarq-e Kohgiluye mantaqe-i sardsir-o porbarfobārān-ast. Dar darrehā-ye atrāf-e ān dar hame-ye sāl barf dide mišavad. Šahr dar jangal-i gostarde kenār-e rudxāne-ye Beššār dar dāmane-ye qolle-ye Denā sāxte šode-vo markaz-e dādosetad-e ašāyer-o ordu-ye pādegān-e nezāmi-ye Širāz-ast. Manzare-ye tamāšāyi-ye ābšār-o šokuh-e qolle-ye Denā az avāmel-e jalb-e jahāngardān be in mantaqe be šomār miravad. Dar gozašte šahr-e qadimi-ye Tall-e Xosrow dar šeškilumetri-ye Yāsuj markaz-e roasā-ye qabāyel bud.

Ba'd az sālhā-ye 1310-1320 x. / 1930-1940 m. sāxtemānhā-ye tāze-i dar Yāsuj sāxte šod-o jam'iyat-e bištar-i rā dar xod jā dād. Tappe-ye Xosrow, Kušk-e Malkāniye, Naqqārexāne, Ābšār-e Bahrām Beygi-yo kuh-e Denā az didanihā-ye in šahr-ast.

Dehdašt

Markaz-e Kohgiluye, Dahdašt, šahr-i bā sābeqe-ye tārixi-st, ke aknun ba'z-i omur-e edāri-yo xadamāti-ye mantaqe dar ān anjām mišavad. In šahr dar fāsele-ye 980-kilumetri-ye jonub-e qarb-e Tehrān beyn Borujen, Ize, Yāsuj, Behbahān-o Rāmhormoz qarār gerefte-ast. Az ānjā ke in mahal bar sar-e rāh-e Širāz-o Esfahān-o Šuštar qarār dāšt-o be banāder-e Xalij-e Fārs nazdik bud, rownaq-o ahammiyat-e bāzargāni-ye ziyād-i dāšt-o kārvānhā-ye kālā-ye Hend az ān migozašt. Dar zamān-e Šāh Abbās-e Avval, bā sāxte šodan-e rāh-e Esfahān, Dahdašt be surat-e yek-i az marākez-e mohemm-e tejārat dar āmad. Ammā ba'd az Karim Xān-e Zand, be sabab-e āšoftegihā-yi ke be qārat-e sākenān-e ān anjāmid, mardom hamegi az ānjā gorixtand.

Aknun Dahdašt, ke mahall-e qešlāq-e ilāt-e Boyerahmad-o Qašqāyi-st, be sabab-e nazdiki be howzehā-ye naft dobāre ahammiyat-e xod rā bāz yāfte-vo šahr-i ru be ābādāni-st, ke be tadrij jam'iyat-e ān fozuni migirad.

23. Ostān-e Golestān

Ostān-e golestān bā masāhat-e 20,896 kilumetr-e morabba' dar sāl-e 1376 h. / 1997 m. az ostān-e Māzandarān jodā gardid. In ostān beyn-ye Daryā-ye Xezar-o ostānhā-ye Māzandarān, Semnān-o Xorāsān-e Šomāli vāqe' šode-ast. Ābohavā-yi garm-o martub dārad. Mantaqe-ye šarqi-ye ān, Pārk-e Melli-ye Golestān, jangal-i tabii be vos'at-e 900 kilumetr-e morabba'-ast, ke zir-e nazar-e Sāzmān-e Hefāzat-e Mohit-e Zist negahdāri mišavad-o az zibātarin-o qanitarin manāteq-e jangali-ye Irān-ast.

Ostān-e Golestān markaz-e mohemm-e kešt-e panbe, berenj, gandom-o anvā-e dānehā-ye rowqani-st. Kārxānehā-ye rowqankeši, panbepākkoni, dorudgari-yo boreš-e qateāt cubi, pārcebāfi-yo anvā-e sanāye-e kucak-e xānegi dar ān mašqul be kār-ast. Maāden-e zoqālsang-o masāleh-e sāxtemāni az digar fa'āliyathā-ye san'ati-ye ostān-ast. Dar-zamine-ye sanāye-e dasti bāft-e qāli-yo qālice bexosus beyn-e mardom-e Torkaman-e sahrā ravāj-e besyār dārad.

Markaz-e Ostān-e Golestān, Gorgān-o digar šahrhā-ye mohemm-e ān ebārat-ast az: Gonbad-e Qābus, Kordkuy, Minudašt-o Torkamansahrā.

Gorgān

Šahr-e Gorgān dar dāmane-ye šomāli-ye kuhhā-ye Alborz, miyān-e Gonbad-e Qābus, Behšahr, Daryā-ye Xazar-o marz-e Jomhuri-ye Torkamanestān vāqe' šode-vo tā Tehrān 420 kilumetr fāsele dārad. In šahr bā ābohavā-ye mo'tadel-o martub, rudxānehā-ye besyār-o mahsulāt-e garmsiri-ye farāvān dārad-o dar ān az dirbāz naxl, morakkabāt-o angur dar kenār-e yekdigar be bār nešaste-vo qalle, panbe-vo abrišam az ānjā be

digar navāhi sāder šode-ast. Sadd-e Vošmgir bar ru-ye rudxāne-ye Gorgān emkān-e ābresāni-ye kešāvarzi rā be baxš-e mohemm-i az nāhiye farāham mikonad.

Gorgān dar mantaqe-i tārixi qarār dārad. Dar Avestā az ān yādšode-vo nevisandegān-e tārix-e bāstān-e Irān dar dowrehā-ye šāhanšāhi az ān be nām-e Hirkāniyā yād karde-and, ke ba'dhā Estarābād xānde šode-ast. Gorgān bar sar-e šāhrāh-e beynolmelali-ye Abrišam qarār dāšte-vo be vāsete-ye Bandar-e Ābeskun dar Daryā-ye Xazar mowqeiyat-e bāzargāni-yo nezāmi-ye ān besyār mohem bude-ast. Bandar-e Torkaman (Bandaršāh), ke rāhāhan-e sarāsari-ye Irān az ānjā āqāz mišavad, dar nazdiki-ye Gorgān dar guše-ye šarqi-yo jonubi-ye Daryā-ye Xazar qarār dārad. Dar mašreq-e Daryāce-ye Xazar, be su-ye šomāl, biyābān-e Xārazm ke emruz dar xāk-e Jomhuri-ye Torkamanestān-ast, qarār dārad, ke dar gozašte gozarnāpazir bude. Az hamin ru, Gorgān-o navāhi-ye atrāf-e ān darvāqe' marz-e tabii-ye sarzaminhā-ye irāni-yo eslāmi-yo motesarrefāt-e ilāt-e Tork az jomle Qozhā be šomār mirafte-ast. Dar šahrhā-ye in nāhiye hamvāre dežhā-ye nezāmi-yo pādegānhā-ye bozorg barpā mikarde-and, tā mantaqe rā az tāxtotāz aqvām-e Tork dar amān dārand. Banā-ye bištar-e in šahrhā rā be šāhanšāhān-e sāsāni nesbat midehand.

Dar qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi Gorgān markaz-e Āl-e Ziyār bud-o Qābusebn-e Vošmgir dar in šahr ābādāni-ye besyār kard. Ammā andak-i ba'd Gorgān markaz-e dargirihā-ye Āl-e Ziyār-o Āl-e Buye šod-o āsib-e besyār did. Dar Hamle-ye Moqol jazire-ye Ābeskun, ke dar nazdiki-ye Gorgān dar Daryā-ye Xazar, qarār dāšt, āxarin panāhgāh-e Soltān Mohammad-e Xārazmšāh šod. Vey pas az goriz az barābar-e sepāhiyān-e Moqol saranjām be sāl-e 617 h. (1220 m.) dar in jazire be xāri mord. Jazire-ye Ābeskun ba'dhā be zir-e āb raft.

Gorgān mānand-e sāyer-a šahrhā-ye jonubi-ye Daryā-ye Xazar-o besyār-i šahrhā-ye digar-e Irān dar Hamle-ye Moqol-o sepas dar Hojum-e Teymur virān šod. Ammā dar dowre-ye Safaviye rownaq-o e'tebār-i yāft-o ābād gardid. Qājāriye niz be dalil-e markaziyat-e ān barā-ye il-e Qājār Gorgān rā mowred-e tavajjoh qarār dādand.

Emruz Gorgān, ke baxš-e bozorg-i az jam'iyat-e ān rā aqvām-e Torkaman taškil midehand, šahr-i-st ābād-o servatmand bā keštzārhā-ye azim-e panbe-vo berenj. Anvā'-e digar-e mahsulāt-e kešāvarzi niz dar ān be farāvāni be dast miāyad. In mantaqe noxostin qesmat-i-st, ke dar zamān-e saltanat-e Pahlavi kešāvarzi-ye ān mekānize šod. Afzun bar kešāvarzi-yo tarbiyat-e asb, Torkamanhā-ye in ostān qālicehā-ye zarif-i bā naqšhā-ye xāss-e Torkaman mibāfand ke besyār marqub-o ma'ruf-ast.

Āsār-e tārixi-ye šahr-e bāstāni-ye Gorgān bārhā bar asar-e zelzele yā hojum-e aqvām-e vahši az beyn rafte-ast. Bā in hame, dar in mantaqe āsār-e bāstāni marbut be šeš hezār sāl piš az milād be dast āmade. Az āsār-e avāyel-e qarn panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi Borj-e ājori-ye Rādakān barjāy mānde, ke maqbare-ye yeki az Espahbodān-e Tabarestān-ast. Az Masjed-e Jāme-e Gorgān, ke motealleq be dowre-ye saljuqi-st, emruze tanhā menāre-i ājori bāqi-st, ke katibe-i be xatt-e kufi dārad. Bar sar rāh-e Gorgān be Bandar-e Torkaman niz banā-ye Emāmzāde Rowšanābād az banāhā-ye qarn-e nohom-e hejri / pānzdahom-e milādi qarār dārad.

Gonbad-e Qābus [Gonbad-e Kāvus]

In šahr dar 516-kilumetri-ye šarq-e Tehrān, beyn-e Bojnurd-o Šāhrud-o Gorgān-o marz-e Irān-o Jomhuri-ye Torkamanestān dar dašt-e Gorgān vāqe' šode-ast. Rudhā-ye Atrak-o Gorgān az ān migozarad. Ābohavā-ye ān dar tābestān-e garm-o martub-o dar zemestān mo'tadel-ast. In šahr nām-e xod rā az banā-ye azim-e ājori dārad, ke ārāmgāh-e Šamsolmaāli Qābusebn-e Vošmigir az pādšāhān-e dānešmand-o honarparvar-e Āl-e Ziyār-ast. In banā-ye boland-e haštguš az bāšokuhtarin āsār-e me'māri-ye irāni be šomār miravad, ke dar qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi sāxte šode-ast. Dar mahall-e ettesāl-e borj be gonbad-e maxruti do radif katibe be xatt-e kufi kār gozāšte šode-ast.

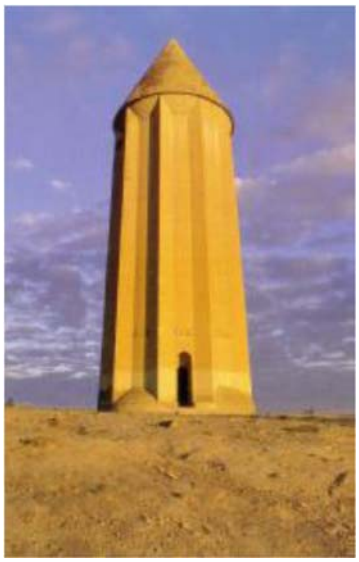

GONBAD-E QĀBUS

Gonbad-e Qābus nazdik-e xarābehā-ye bāstāni-ye Gorgān-o Estarābād vāqe' šode-ast. In xarābehā be surat-e cand tappe dar atrāf-e šahr dide mišavad. Dar kāvoshā-ye bāstānšenāsi az in tappehā, āsār-i marbut be Ahd-e Hajar-o Ahd-e Mafraq yāft šode, ke be biš az panj hezār sāl piš az milād marbut mišavad. Āsār-i az dowre-ye šāhanšāhi-ye Sāsāniyān niz dar in tappehā dide šode, ke nešān az ahammiyat-e tārixi-ye in mantaqe dārad.

24. Ostān-e Gilān

Ostān-e Gilān, be vos'at-e 13,952 kilometr-e morabba' dar jonub-e Daryā-ye Xazar miyān-e ostānhā-ye Āzarbāyjān-e Šarqi, Māzandarān-o Zanjān qarār gerefte-vo dārā-ye 2389,195 nafar jam'iyat-ast. In ostān bā hesār-e boland-e Alborz az baqiye-ye sarzamin-e Irān jodā šode-vo be vāsete-ye tamās-e mostaqim bā Rusiye-vo az rāh-e ān bā Orupā yek-i az do rāh-e bozorg-i-st, ke donyā-ye qarb rā be Āsiyā-vo Irān mipeyvandad. Reštekuhhā-ye qarbi mānand-e sadd-i miyān-e Āzarbāyjān-o Daryā-ye Xazar māne-e obur-e boxār-e āb-o darnatije bāes-e bārandegi-ye besyār dar mantaq-vo ijād-e ābohavā-ye mo'tadel-o martub dar zemestān-o tābestān migardad.

Rudxānehā-ye Gilān farāvān, porāb-o dāemi-st. Mohemtarin-e ānhā Sefidrud-ast, ke az kuh-e Cehelcešme dar Kordestān sarcešme migirad-o pas az obur az kuhhā-ye Alamut-o Tāleqān be Daryā-ye Xazar mirizad. Bar ru-ye in rudxāne sadd-i baste šode, ke alāve bar towlid-e barq zaminhā-ye jolge-ye Fumanāt rā ābyāri mikonad. Dar qesmat-e jonubi-ye Bandar-e Anzali mordāb-i be vos'at-e navad kilometr-e morabba' vojud dārad, ke barā-ye toxmrizi-yo parvareš-e māhi-yo zist-e milyunhā parande-ye bumi-yo mohājer besyār monāseb-ast. Az barekat-e in āb-o xāk-e hāselxiz, jolge-ye Gilān pušide az jangalhā-ye anbuh bā deraxtān-e tanumand-o marāte-e sarsabz monāseb barā-ye parvareš-e dām-ast.

Gilān bā emkānāt-e kešāvarzi-ye xub hamesāle mahsulāt-e farāvān-o gunāgun ravāne-ye bāzārhā-ye kešvar mikonad. Kešt-e berenj, gandom, cāy, tutun, morakkabāt-o zeytun dar aqlab-e navāhi-ye ostān anjām mišavad. Dāmdāri-yo dāmparvari be raveshā-ye novin, seyd-e māhi-yo tahiye-ye xāviyār-o parvareš-e kerm-e abrišam, ke dar sālhā-ye axir dobāre rownaq yāfte, az digar manābe-e mohemm-e eqtesādi-ye ostān be šomār miravad.

MĀSULE

Towlidāt-e sanāye-e Gilān az now-e risandegi-yo bāfandegi-yo sanāye-e qazāyi tanhā baxš-i az niyāz-e dāxeli-ye kešvar rā barāvarde mikonad. Kārxāne-ye Cub-e Asālem dar šahrestān-e Tāleš alāve bar terāvers-o alvār ke masraf-e san'ati dārad, towlidāt-e xod rā be surat-e lavāzem-e xānegi, taxtexāb-o miz-o sandali be digar noqāt-e kešvar miferestad.

Ostān-e Gilān bā biš az do milyun-o sisad hezār tan sāken, pas az Ostān-e Tehrān moterākemtarin jam'iyat rā dārā-st, zirā sarzamin-i-st mohājerpazir ke az qorun-e gozašte tā emruz aqvām-o ilāt-o ašāyer-e gunāgun dar ān soknā gozide-and. Zabān-e mahalli-ye mardom gilaki-yo tāleši-st, ke avvali az guyešhā-ye irāni-ye qadim-o digari šabih-e zabān-i-st, ke tā hodud-e qarn-e dahom-e hejri / šānzdahom-e milādi dar Āzarbāyjān motedāvel bude-ast. Aksar-e mardom-e Gilān mosalmān-e šie hastand ammā dar barx-i šahrhā, az jomle dar Bandar-e Anzali, aqalliyat-e masihiyān-e armani sokunat dārand ke be zabān-e qowmi-ye xod soxan miguyand.

Ostān-e Gilān dārā-ye davāzdah šahrestān-ast, az jomle: Rašt (markaz-e ostān), Āstārā, Āstāne-ye Ašrafiye, Anzali, Rudbār, Rudsar, Sowmeesarā, Māsule, Tāleš, Fuman, Lāhijān-o Lanagrud.

RAŠT

In šahr dar jolge-ye vasi-i ke tā Daryā-ye Xazar biš az si kilumetr fāsele nadārad, dar šomāl-e reštejebāl-e Alborz, qarār gerefte-ast. Ābohavā-ye Rašt martub-o moteqayyer-ast-o bādhā-ye Daryā-ye Xazar, ke az samt šomāl-e šarqi be jonub-e qarbi mivazad, mowjeb-e bāreš-e farāvān dar šahr mišavad. Rudxānehā-ye bozorg-i con Sefidrud-o Šāhrud pas az obur az Rašt be daryā-ye Xazar mirizad.

Rašt šahr-i nesbatan nowbonyād-ast. Piš az qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi hicyek az joqrāfiyānevisān be ān ešāre-i nakarde-and. Ammā dar šoru-e eqtedār-e Safaviye, dar qarn-e šānzdahom-e milādi, Rašt yek-i az do markaz-e Gilān bude-ast. Ahammiyat-o ābādāni-ye in šahr rā madyun-e Sāh Abbās-e Bozorg midānand, ke barā-ye parvareš-e kerm-e abrišam dar in mantaqe besyār bed-ān tavajjoh mikard.

Az qarn-e yāzdahom-e hejri / hefdahom-e milādi, navāhi-ye moxtalef-e Gilān, az jomle Rašt, az taraf-e qovā-ye Rusiye-ye tezāri peyvaste dar ma'raz-e tahdid bud. Bahānehā-ye moxtalef, az jomle mohāsere-ye Rašt az su-ye Afqānhā, sabab mišod, ke emperāturān-e Rusiye sepāhiyān-e xod rā be in mantaqe beferestand. Hattā vaqt-i ke Kātrin, maleke-ye Rusiye, bar asās-e movāfeqatnāme-i dastur-e taxlie-ye Rašt rā dād, bāz sepāhiyān-e Rus be in nāhiye tāxtand-o mardom-e Gilān dar barābar-ešān dalirāne istādand. Tāun-i margbār be sāl-e 1247-e q. (1831 m.) va yek ātašsuzi-ye howlnāk dar 1277 š. (1899 m.) niz be jam'iyat-o ābādāni-ye šahr-e Rašt xesārāt-e besyār vāred kard.

Rašt dar Enqelāb-e Mašrutiyat naqš-i moasser dāšt. Dar pāyān-e Jang-e Jahāni-ye Avval, niruhā-ye Rusiye-ye Šowravi be bahāne-ye ta'qib-e nāvgān-e Rushā-ye Sefid Bandar-e Anzali rā ešqāl kardand. Engelishā niz be hemāyat az Rushā-ye Sefid-o be nām-e moqābele bā qovā-ye Mottahedin az jāneb-e qarb-o Kordestān be darun-e xāk-e Irān nofuz kardand. In vaqāye' bā jonbeš-e Mirzā Kucak Xān-e Jangali dar Rašt hamzamān bud.

Šahrhā-ye Ostān-e Gilān, az jomle Rašt, az ruzgār-e gozašte markaz-e tejārat-e abrišam bude-ast. Xaridārān-e abrišam biš az digarān be in nāhiye raftoāmad mikardand. Emruz Rašt šahr-i bozorg-o porjam'iyat-ast, ke jāzebehā-ye kešāvarzi-yo bāzargāni-ye besyār dārad ammā az ānjā ke šahr-i nowbonyād-ast, dārā-ye banāhā-ye tārixi-ye mohemm-i nist. Tanhā Boq'e-ye Šeyx Zāhed-e Gilāni dar Lāhijān-o pol-e qadimi dar Langarud qābeletavajjoh and. Rustā-ye Māsule dar hume-ye Fuman niz bā manzare-ye badi-o me'māri-ye delpazir-aš az jāhā-ye didani-ye in nāhiye-ast.

Bandar-e Anzali (Bandar-e Pahlavi)

In bandar dar sāhel-e Daryā-ye Xazar-o 35-kilumetri-ye šomāl-e qarb-e Rašt qarār dārad-o fāsele-ye ān tā Tehrān 388 kilumetr-ast. Baxšhā-ye moxtalef-e in šahrestān, ke az se su bā Daryā-ye Xazar-o Mordāb-e Anzali ehāte šode-vo be surat-e šebhejazirehā-yi dar āmade, be vasile-ye do pol be ham peyvaste-ast. Mordāb-e Anzali az maqreb be mašreq 30 kilumetr derāzā dārad-o pahnā-ye motevasset-e ān 10 kilumetr-ast. Dar do jāneb-e dahāne-ye in mordāb ke be šekl-e Xalij-i az Daryā-ye Xazar dar xoški piš rafte, do mowjšekan sāxte šode-ast. Mowjšekan-e šarqi 599 metr-o qarbi 880 metr tul dārad. Ābohavā-ye Bandar-e Anzali mo'tadel-o martub-o meqdār-e bārān-e sālāne-ye ān biš az digar navāhi-ye šomāl-o beyn-e 1900 tā 2200 milimetr-ast. Cākrud, Māsāl-o Xomamrud in šahr rā ābyāri mikonand. Nežād-e bištar-e sākenān-e emruzi-ye in nāhiye be aqvām-e Kāspi yā Kāsi miresad. Dar guyeš-e konuni-ye mardom-e Gilān kās be ma'ni-ye zāq-o cešmābi-st. Besyār-i az mardom-e in šahrestān armani-yo peyrov-e din-e Masih-and.

Anzali bā dāštan-e mowjšekanhā-vo sāyer-e ta'sisāt-e bandari az monāsebtarin langargāhhā-ye Irān dar Daryā-ye Xazar-ast. Raftoāmad-e keštihā-ye bāzargāni-yo mosāferi az Hājitarxān-o Bāku (Bādkube)-vo sāyer-e bandarhā-ye sāhel-e qarbi-ye Daryā-ye Xazar Bandar-e Anzali rā az ahammiyat-e nezāmi-yo bāzargāni-ye viže-i barxordār mikonad. Dar dowre-ye Qājār mosāferat be Orupā az rāh-e Anzali anjām mišod. Dar gozašte, bexosus hamzamān bā saltanat-e Qājāriye, dar janghā-ye Irān-o Rus-o pas az ān dar noxostin Jang-e Jahāni, in bandar bārhā āmāj-e hamle-ye qovā-ye nezāmi-ye bigāne šod. Dar dahehā-ye axir raftoāmad-e mosāferān-o kālāhā-ye tejārati az rāh-e Anzali towsee-ye farāvān yāfte-ast. In šahrestān, ke eqtesād-aš be darāmadhā-ye turism, terānzit-o kešāvarzi vābaste-ast, bā mowqe-iyat-e momtāz-e tabii, manāteq-e hefāzatšode-ye mordābi-yo banāhā-yi ke dar zamān-e hokumat-e Xosrow Xān-e Gorji (1230-ye q. / 1815 m.) va asr-e Pahlavi dar ānjā sāxte šode, dar jalb-e jahāngardān besyār movaffaq bude-ast.

Rudbār

Rudbār-e Gilān, ke barā-ye bāzšenāxte šodan az Rudbār-e Qazvin, "Rudbār-e Zeytun" nām gerefte-ast, dar šekāf-e kuhhā-ye Alborz, kam-i bālātar az sadd-e Manjil, bar sar-e rāh-e Sefidrud dar 268-kilumetri-ye Tehrān qarār dārad. Dar in šahr bāqhā-ye vasi-e zeytun-o kārxānehā-ye kucak-e rowqankeši vojud dārad. Bā kāvoshā-ye bāstānšenāsi dar sāl-e 1340 š. (1961 m.) āsār-e bāstāni-ye mohemm-i, az jomle ārāmgāhhā-ye zirzamini-yo ašyā-ye zarrin-o simin-o zarfhā-ye sofālin-o lavāzem-e zinati-ye marbut be hezāre-ye avval-e piš az milād, dar in nāhiye be dast āmad. In kāvoshā, agarce be towr-e mahdud anjām gereft, ammā nešān dād, ke dar Gilān-o navāhi-ye šarqi-ye ān mānand-e Amlaš-o Temājān ganjinehā-yi az tamaddon-e bāstāni-ye Irān dar zir-e xāk nahofte-ast.

25. Ostān-e Lorestān

In ostān, bā masāhat-e 28,392 kilumetr-e morabba', beyn-e ostānhā-ye Markazi, Hamedān, Xuzestān, Esfahān, Kermānšāhān-o Ilām dar mantaqe-ye kuhhā-ye Zāgros vāqe' šode-vo sarzamin-i-st kuhestāni. Havā-ye ān dar zemestān besyār sard-o dar tābestān mo'tadel-o martub-ast. Lorestān yek-i az qanitarin šabake-ye ābhā-ye

ravān-e Irān rā dārad. Ābhā-ye zirzamini-yo cešmehā-ye āb-e širin-o āb-e ma'dani-yo gugerddār-o ābšārhā-vo daryācehā-ye besyār, dar jāy-jāy-e ān be cešm mixorad. Ābšār-e Nužiyān, havāli-ye Xorramābād-o Daryāce Golgahar, dar dāmane-ye Oštarānkuh az jomle didanihā-ye zibā-ye mantaqe-vo monāseb barā-ye tafrih-o varzeš-ast.

Dar in sarzamin-e kuhestāni-yo jangali, anvā-e giyāhān-e xorāki kešt-o yāft mišavad. Dar gozašte mantaqe-ye Kuhdašt be anbār-e qalle ma'ruf bud-o in hekāyat az kešāvarzi-yosi-e in nāhiye dāšte-ast. Aknun niz kešāvarzi dar Lorestān ahammiyat-e nesbi-ye xod rā hefz karde-ast. Bā in hame, galledāri-yo dāmparvari, ke bištar be vasile-ye ašāyer sāken-o kucnešin-e Lor anjām migirad, ahammiyat-e eqtesādi-ye bištar yāfte-vo hamrāh bā parvareš-e mākiyān-o zanbur-e asal manba-e darāmad-e mohemm-e mantaqe-ast.

Az nazar-e san'ati, alāve bar kārxānehā-ye kucak ke baxši az mavādd-e masraf-e dāxeli rā towlid mikonand, mojtama-e kārxānehā-ye Simān-o Fāsit-e Dorud yek-i az vāhedhā-ye bozorg-e towlid-e simān-e kešvar-ast. In mojtama' šāmel se kārxāne-ye simān-ast, ke sāxtemān-e ān az 1338-e šamsi (1959 m.) āqāz gardid-o dar sāl-e 1359 š. (1980 m.) āmāde-ye bahrebardāri šod. Dar Kārxāne-ye Fāsit, ke be sāl-e 1350 š. (1971 m.) barpā šod, lule-vo varaq-e mowjdār, lāstik, rixtegari-yo sāyer-e niyāzhā-ye kārxānehā-ye simān towlid migardad.

Jam'iyat-e Lorestān hodud-e 1739,644 ke mosalmān-e šie-and-o be fārsi-yo guyeshā-ye lori-yo laki soxan miguyand. Aqalliyat-i az arāmane-vo yahudiyān niz dar ābādihā-vo mahallāt-e maxsus sokunat dārand. Bā mohājerat-e goruhhā-yi az mardom-e Āzarbāyjān be in mantaqe zabān-e torki niz be ānjā rāh yāfte-ast.

Ostān-e Lorestān šāmel-e ān baxš az zaminhā-ye šomāli-ye Kabirkuh, ma'ruf be Piškuh-ast, ke az qarn-e cāhārom-e hejri tā konun Lor-e Kucak xānde mišavad. Az sāl-e 570-1006 h.q. / 1190-1627 m. selsele-i az hokmrānān-e mahalli ma'ruf be Atābakān-e Lor-e Kucak yā Atābakān-e Fazlavi dar in nāhiye hokumat-e mahalli dāšte-and.

Ostān-e Lorestān dārā-ye noh šahrestān-ast, az jomle: Xorramābād (markaz-e ostān), Aligudarz, Dorud, Borujerd, Pol-e Doxtar, Aznā, Delfān-o Kāzerun.

XORRAMĀBĀD

In šahr dar 494-kilumetri-ye Tehrān, beyn-e Kermānšāh, Borujerd, Dezful-o Eslāmābād-e Qarb qarār gerefte-ast. Xorramābād šahr-i kuhestāni bā ābohavā-ye mo'tadel-ast, ke baxš-e jonubi-ye ān ābohavā-ye garm-e jolge-ye Xuzestān rā be xod gerefte-vo rudxāne-ye Simare az qarb-e ān migozarad.

Banā-ye šahr-e konuni-ye Xorramābād rā be hodud-e sāl-e 600 h.q. (1303 m.) nesbat midehand, ke ce bas-ā ba'd az xarāb šodan-e šahr-e qadimi-ye Xāydālu dar nazdiki-ye ān sāxte šode-ast. In qesmat az šhar dar qarn-e davāzdahom-e hejri / hejdahom-e milādi be vasile-ye pol-e bozorg-i bar ru-ye rudxāne-ye Xorramābād be qesmat-e digar-e šahr, ke atrāf-e Qal'e-ye Falakol'aflāk banā šode bud, mottasel gardid.

Falakol'aflāk sāxtemān-e bāstāni-ye bāazemmati az dowre-ye sāsāni-st, ke ru-ye tappe-ye boland-i miyān-e šahr-e Xorramābād qarār gerefte. Bāstānšenāsān nešānehā-ye vojud-e dastgāh-e zedderotubat-e besyār picide-i rā dar sāxtemān-e ān kašf karde-and, ke yek-i az ajāyeb-e ruzgārān-e gozašte be šomār miāyad. Kāx bā vos'at-i hodud-e 2860 metr-e morabba', 12 borj-e boland dāšte-vo ertefā-e bolandtarin qesmat-e divār ān be 22.5 metr mireside-ast. In sāxtemān dar zamān-e Fath'ali Sāh-e Qājār ta'mir šod-o dar avāyel-e saltanat-e Pahlavi moddat-i be surat-e zendān dar āmad. Aknun irāniyān dar peye- ān-and, ke ān rā be onvān-e yek-i az mirāshā-ye jahāni dar *Unesco* be sabt beresānand.

Dar tappehā-ye jonubi-ye šahr, nazdik-e do rustā-ye Goldān-o Šāhināābād, niz āsār-e tārixi-ye šahr-e Xāydālu yāft šode, ke tārix-e ān be 1800 tā 1500-e piš az milād-o be Tamaddon-e Ilām miresad. Az digar āsār-e tārixi-ye Xorramābād Pol-e Kankānrud beyn-e Xorramābād-o Andimešk-ast, ke 20 metr ertefā-o 12 dahāne dārad-o banā-ye asli-ye ān rā be dowre-ye Sāsāniyān nesbat midehand. Katibe-i bar ru-ye in pol be qarn-e cāhārrom-e hejri bāz migardad. Menāre-ye ājori-ye boland-i niz ke bar ān neveštehā-yi be xatt-e kufi hak šode-vo gu-yā az āsār-e dowre-ye saljuqi-st, dar in šahr qarār dārad.

Borujerd

Borujerd dar Ostān-e Lorestān beyn-ye Nahāvand, Malāyer, Arāk, Aligudarz-o Xorramābād dar 394-kilometri-ye Tehrān qarār dārad. Dašt-e porāb-o porbār-e Borujerd az qarb be kuhhā-ye Zāgros mahdud mišavad-o rudxāne-ye Dez az ān migozarad. Ābohavā-ye Borujerd dar tābestān mo'tadel-o dar zemestān sard-ast. Banā-ye in šahr rā be Orod, pādšāh-e aškāni nesbat midehand. Esm-e šahr az do joz'-e vord-o gerd be ma'ni-ye sāxte šode be dast-e Orod-ast. Dar dowrehā-ye eslāmi az Borujerd be nām-e šahr-i xošābohavā bā mivehā-ye gunāgun-e farāvān-o za'ferān-e xub yād šode-ast.

Az havādes-e mohemm-e tārixi dar Borujerd jang-e Barkiyāroq, pesar-e Soltān Malekšāh-e saljuqi, dar qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi-st. Vey sepāhiyān-e mādar-e xod, Torkān Xātun, rā dar in šahr šekast dād. Torkān Xātun dar hamin šahr dar gozašt.

Banā-ye asli-ye Masjed-e Jāme-e in šahr az qarn-e panjom-e hejri-st-o dar zamān-e Šāh Abbās-e Bozorg goldastehā-yi boland be ān afzude šod. Banā-ye Emāmzāde Ja'far az qarn-e šešom-e hejri sabk-e me'māri-ye xāss-i dārad, ke dar jāhā-ye digar-e Irān be nodrat dide mišavad. Masjed-e Soltāni az qarn-e sizdahom-e hejri, az digar banāhā-ye mazhabi-ye Borujerd, sahn-i vasi' dārad, ke gonbad-o eyvānhā-ye boland-e ān bā kāšihā-vo katibehā tazyin šode-ast. Emāmzāde Qāsem dar sekilumetri-ye šarq-e istgāh-e rāhāhan niz ahammiyat-e besyār dārad, zirā in banā ke dar qarn-e haštom-e hejri dar zamān-e Šāhrox-e Teymuri sāxte šode, majmue-i nafis az honarhā-ye dorudgari rā dar xod gerd āvarde-ast.

Kāzerun

Kāzerun-o Mamasani ke tā cand-i piš az šahrhā-ye Ostān-e Fārs bud, aknun jozv-e Ostān-e Lorestān šode-ast. Kāzerun dar bāxtar-e Širāz, beyn-e Borāzjān-o Firuzābād-o Mamasani qarār gerefte-vo fāsele-ye ān tā Tehrān 1032 kilumetr-ast. In šahr az markazhā-ye garmsir-e qabāyel-e Lor-o Qašqāi-st, ke dar ānjā be mobādele-ye kālā mipardāzand. Mamasani niz dar hamān nāhiye qarār dārad-o markaz-e yek-i az qabāyel-e Lor be nām-e Šul-ast, ke dar gozašte be nām-e ānān Šulestān xānde mišode. In mantaqe-ye kuhestāni, ke Daryāce-ye Parišān dar ān vāqe' šode, az rudxānehā-ye Šāpur-o Šešpir ābyāri mišavad-o ābohavā-yi besyār garm dārad.

Kāzerun az šahrhā-ye qadimi-ye Irān-ast, ke dar zamān-e Sāsāniyān Šahr-e Šāpur xānde mišod. Hodud-e bist kilumetr durtar az in šahr, naqšhā-ye sangi-ye besyār bar sine-ye kuhhā kande šode, ke dar nemudan-e tārix-e dowre-ye sāsāni ahammiyat-i viže dārad. Mohemtarin-e in āsār Naqš-e Rostam, sahne-i-st az qalabe-ye Šāpur-e Avval bar Vāleriyan, emperātur-e Rum. Hamconin mojassame-ye Šāpur-e Avval ke tanhā mojassame-ye bāzmānde az ān dowrān-ast. Naqšbarjeste-ye Bahrām-e Dovvom-e sāsāni dar hāl-e nabard bā do šir, naqšhā-ye digar dar darre-ye rudxāne-ye Šāpur (Tang-e Cowgān) va virānehā-ye ātaškadehā-yi atrāf-e šahr-e Kāzerun az digar āsār-e tārixi-ye motealleq be Sāsāniyān dar in nāhiye be šomār miravad. Āref-e mašhur Abueshāq-e Kāzeruni-yo Allāme Davāni ahl-e Kāzerun bude-and.

26. Ostān-e Māzandarān

Māzandarān dar šomāl-e Irān, bā masāhat-i 23,833 kilumetr-e morabba', beyn-e Daryā-ye Xazar, Jomhuri-ye Torkamanestān-o ostānhā-ye Golestān, Semnān, Tehrān, Zanjān-o Gilān jāy dārad. Jolge-ye kenāre-ye Daryā-ye Xazar sarzamin-e helālišekl-e hamvār-i-st, ke kuhhā-ye Alborz ān rā az qesmat-e dāxeli-ye kešvar jodā karde. Ābohavā-ye Māzandarān mo'tadel-o martub-ast-o jaryān-e bādhā-ye Sibri-yo Qqyānus-e Atlas-o Daryā-ye Meditarāne dar zemestān-o tābestān bāes-e rizeš-e barf-o bārān-e farāvān mišavad-o bar rotubat-e havā miafzāyad.

Dar in ostān rudxānehā-ye besyār jāri-st. Sadd-e Lār dar qesmat-e bālā-ye rudxāne-ye por āb-o dāemi-ye Harāz, emkān-e ābyāri-ye keštzārhā-ye vasi-i rā dar mantaqe farāham āvarde-ast. Daryā-ye Xazar, bozorgtarin daryāce-ye jahān, dar šomāl-e Ostān-e Māzandarān qarār dārad. Do markaz-e māhigiri-ye šilāt dar Rāmsar bā seyd-e māhi-ye xāviyār az avāmel-e mohemm-e eqtesādi-ye ostān-ast. Az digar emtiyāzhā-ye in ostān vojud-e pušeš-e giyāhi-yo vasi-ast, ke be surat-e jangalhā-vo cerāgāhhā sarāsar-e mantaqe rā pušānde-vo emkān-e parvareš-e anvā-e dāmhā-vo parandegān-e bumi-yo mohājer rā farāham āvarde.

MĀZANDARĀN

Bā in emkānāt-e tabii Māzandarān az manāteq-e mohemm-e kešāvarzi-yo dāmparvari-ye Irān be šomār miravad. Berenj, panbe, dānehā-ye rowqani-ye sowyā, gandom, jow va cāy bā behtarin keyfiyat-o be mizān-e farāvān dar in mantaqe, bexosus atrāf-e Sadd-e Lār, towlid mišavad. Taškilāt-e vasi-e māhigiri ke xāviyār-e ān šohrat-e jahāni dārad-o parvareš-e gostarde-ye dām-o toyur-o zanbur-e asal niz dar eqtesād-e mantaqe naqš-i omde dārad.

Māzandarān mantaqe-i san'ati niz be šomār miravad. Kārxānehā-ye nassāji, patubāfi, towlid-e kelid-o periz-e barq, pelāstiksāzi-yo estexrāj-e maāden-e zoqālsang-o ruy-o ektešāf-e maxāzen-e naft dar šahrhā-ye moxtalef-e ostān be rošd-e san'ati-ye in mantaqe komak karde-and. Sanāye-e dasti, anvā-e qāli-yo qālice, bexosus bā naqš-e torkamani, najjāri-yo anvā-e kārhā-ye honari ru-ye cub, zilu-vo hasir niz az manābe-e mohemm-e eqtesādi-ye Ostān-e Māzandarān-ast.

Ostān-e Māzandarān 2796,120 nafar jam'iyat dārad, ke aksariyat-e ān be guyeš-ye māzandarāni – bāzmānde-ye zabān-e irāniyān-e qadim (pārsi-ye miyāne) – soxan miguyand. Torki bā lahje-ye torkamani niz zabān-e il-e Torkaman-ast, ke dar Gonbad-e Qābus jāy dārand-o dar jolge-ye Gorgān yeylāq-o qešlāq mikonand. Aksar-e mardom-e Māzandarān mosalmān-e šie-and-o il-e Torkaman sonnimazhab.

Ostān-e Māzandarān bist šahrestān dārad, az jomle: Sāri (markaz-e ostān), Kordkuy, Qāemšahr (Šāhi), Bābol, Āmol, Nur, Bandar-e Torkaman (Bandaršāh), Behšahr, Savādkuh, Nowšahr, Tonekābon (Šahsavār) va Rāmsar.

SĀRI

In šahr dar fāsele-ye 277-kilumetri-ye Tehrān, miyān-e Daryā-ye Xazar-o reštekuhhā-ye Alborz qarār dārad-o az mašreq be Behšahr-o az maqreb be Qāemšahr (Šāhi) mahdud mišavad. Do reštekuhhā-ye Alborz, ke dar jonub-e Sāri qarār gerefte-vo haft rešte-ye far'i ke dar jahat-e taqriban jonub be šomāl-o māyel be qarb-e Sāri migozarad, hame pušide az jangal-e anbuh-ast. In bolandihā tanhā cand gozargāh-e saxt dārad. Ābohavā-ye Sāri mo'tadel-o martub-ast-o rudxānehā-ye besyār, az jomle rud-e Tajan-o šāxehā-ye ān az šahr migozarad.

Sāri dar avāxer-e qarn-e avval-e hejri / haftom-e milādi, be dastur-e espahbod-e Tabarestān, dar hamsāyegi-ye yek-i az šahrhā-ye bāstāni sāxte-vo be nām-e farzand-e u Sāruye xānde šod. In šahr markaz-e farmānravāyi-ye noxostin pādšāhān-e irāni-ye ba'd az Eslām bud. Tāheriyān, Hasanebn-e Zeyd az Alaviyān-e Tabarestān-o Āl-e Bāvand dar ānjā hokumat mikardand.

Sāri avāxer-e qarn sevvom-e hejri / nohom-e milādi dar tāxtotāz-e aqvām-e bigāne dar ātaš suxt. Dar qarn-e cāhārrom-e hejri bar asar-e seyl āsib did-o dar hamle-ye Soltān Takeš-e Xārazmšāh be Gorgān-o Māzandarān

be kolli virān šod. Sepāhiyān-e Soltān Mohammad-e Xārazmšāh-o dar pey-e išān mohājemān-e Moqol šahr rā tārāj-o virān kardand. Pas az andak ābādāni in šahr bāz dar Hamle-ye Amir Teymur qārat šod-o šomār-e besyār-i az sākenān-aš košte šodand. Šāh Abbās-e safavi be ābādāni-ye ān hemmat gomāšt. Ammā dar qarn-e sizdahom-e hejri / nuzdahom-e milādi, ebtedā zelzele-vo pas az ān tāun šahr rā virān-o az mardom xāli kard.

Dar zamān-e saltanat-e Pahlavi, bā tavajjoh-e xāss-e Rezā Šāh be šahrhā-ye Māzandarān-o gozar-e rāhāhan-e sarāsari-ye Irān az kenār-e Sāri, in šahr bā sāxtemānhā-ye dowlati-yo xiyābānhā-ye besyār ārāste šod-o hamconān markaz-e ostān-e Māzandarān bāqi mānd.

Az āsār-e tārixi-ye Sāri yek-i Boq'e-ye Mollā Majdeddin az avvalin qarnhā-ye eslāmi-st, ke katibe-i dārad. Emāmzāde Yahyā, Borj-e Soltān Zeynol'ābedin bā gonbad-e maxruti hašttark motealleq be avāyel-e qarn-e nohom-e hejri / pānzdahom-e milādi-yo Masjed-e Jāme-e in šahr, ke be zamān-e xelāfat-e Hārunorrašid bāz migardad, az digar banāhā-ye mazhabi-yo tārixi-ye šahr-e Sāri-st.

ĀMOL

In šhar dar kenāre-ye Daryā-ye Xazar beyn-e Bābol-o Nowšahr vāqe' šode-vo az jonub be reštekuhhā-ye Alborz mahdud-ast. Rudxāne-ye Harāz az miyān-e šahr, ke ābohavā-yi garm-o martub dārad, migozarad-o be Daryā-ye Xazar mirizad. Āmol-e konuni dar nazdiki-ye šahr-e qadimi banā šode, ke gu-yā mahall-e sokunat-e Āmārdhā, az aqvām-e bumi-ye piš az āryāyiyān, bude-ast. Āmol dar qarnhā-ye noxost-e eslāmi markaz-e farmānravāyān-e Arab bud. Agarce Tāheriyān-o Alaviyān markaz-e Māzandarān rā be Sāri montaqel kardand, ammā pas paz az išān Āmol dobāre ahammiyat-e siyāsi-ye xod rā bāz yāft. Dar qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi Āmol šahr-i ābād-o porjam'iyat bude, ke do masjed-o yek bimārestān dāšte-vo farāvāni-ye mahsul-e berenj mowjeb-e rownaq-e tejārat-e ān bude-ast. Dar qarn-e panjom-e hejri Soltān Mas'ud-e qaznavi be in šahr laškar kešid-o ān rā qārat kard. Do qarn ba'd Soltān Mohammad-e Xārazmšāh niz be Māzandarān hamle bord-o šahrhā-ye ān, az jomle Āmol, rā tasarrof kard-o bar ān xarāj-e sangin-i bast. Bā Hamle-ye Moqol ham Āmol virān šod-o ham Soltān-e Xārazmšāh az miyān raft. Hamle-vo koštār-e Amir Teymur bāz ham Āmol rā dar ham kuft. Agarce Sādāt-e Mar'aši šahr rā bār-i digar az now banā kardand, ammā digar ahammiyat-e gozašte rā bāz nayāft. Az mohemtarin āsār-e tārixi-ye in šahr gonbadhā-ye Nāserolhaqq-o Šams-e Tabarsi dar kenār-e yekdigar-ast, ke aknun xarābe-i az ān bāqi mānde. Az banāhā-ye mazhabi-ye digar-e Āmol Boq'e-ye Se Seyyed yā Mirheydar-o Emāmzāde Ebrāhim az farzandān-e Emām Musā Kāzem-ast, ke sāxtemān-e ān be avāyel-e qarn-e dahom-e hejri / šānzdahom-e milādi bāz migardad.

BĀBOL

In šahr dar 268-kilumetri-ye Tehrān, miyān-e Daryā-ye Xazar-o ertefāāt-e Alborz-o šahrhā-ye Āmol-o Šāhi vāqe' šode-ast. Baxš-e jonubi-ye in šahr kuhestāni-st-o ābohavā-ye sardsir dārad ammā baxš-e šomāli-ye ān, ke dar dašt qarār gerefte, dārā-ye ābohavā-ye jolgei-ye mo'tadel-ast. Rudxāne-ye Bābol ke az in šahr migozarad az Savādkuh sarcešme migirad-o pas az obur az Bābolsar be Daryā-ye Xazar mirizad.

Dar sadehā-ye avval-e eslāmi be jā-ye Bābol dehkade-i be nām-e Māmatir qarār dāšt, ke hengām-e qiyām-e Zeydiyān-e alavi-ye Tabarestān e'tebār yāft. Dar qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi bā ru-ye kār āmadan-e Sādāt-e Mar'aši dar šomāl-e Irān, Bābol markaz-e raftoāmad-e darāviš-e noqāt moxtalef šod. Dar hamin zamān keštihā-ye bāzargāni az Bandar-e Hājitarxān dar sāhel-e qarbi-ye Daryā-ye Xazar be Bandar-e Mašhadsar, ke emruz Bābolsar xānde mišavad, raftoāmad mikardand-o con dādosetad-e kālā dar mahall-e emruzi-ye Bābol anjām migereft, ānjā be nām-e Bārforuš šohrat yāft.

Dar qarn-e dahom-e hejri / šānzdahom-e milādi, be farmān-e Šāh Abbās-e Bozorg, ke bā Mar'ašiyān-e Māzandarān xišāvandi dāšt, dar in šahr ābādānihā-yi surat gereft. Az jomle dar qesmat-e jonubi-ye šahr Bāq-e Šāh yā Bāq-e Eram sāxte šod. Zandiye niz bā sāxtan-e banāhā-yi, az jomle pol-i bar ru-ye rudxāne, be in šahr tavajjoh dāštand. Ammā Qājāriye be sabab-e došmani bā Zandiyān ān rā vā gozāštand-o šahr ru be xarābi raft.

Bā vojud-e in Bābol dobāre e'tebār yāft-o tā piš az Enqelāb-e Oktobr-e 1917-e Rusiye yek-i az marākez-e mohemm-e bāzargāni-ye šomāl bā ān kešvar bud.

Bābol, ke dar dowre-ye saltanat-e Rezā Šāh conin nām gereft, emruze šahr-e bozorg-i-st, ke be vāsete-ye qarār gereftan bar sar-e rāh-e esfālte-ye šomāl-o rāh-e kenāre raftoāmad-e besyār dar ān surat migirad-o az marākez-e mohemm-e jahāngardi-yo kešāvarzi-ye ostān-ast.

Bābol āsār-e tārixi-yo banāhā-ye qadimi-ye besyār dārad, ke bištar-e ānhā bāzmānde az qarnhā-ye haštom-o nohom-e hejri-st. Emāmzāde Ebrāhim dar Bābolsar, Maqbare-ye Darviš Faxreddin-o Boq'e-ye Soltān Mohammadtāher, farzand-e Emām Musā Kāzem (a.), dar cāhārkilumetri-ye Bābol az ān jomle-and. Boq'e-ye Seyx Tabarsi-yo Masjed-e Jāme' az digar āsār-e tārixi-ye in šahr-ast.

QĀEMŠAHR (ŠĀHI)

Qāemšahr, ke piš az Enqelāb-e Eslāmi Šāhi nām dāšt, dar dašt-e sabz-o xorram-e sāhel-e Daryā-ye Xazar, beyn-e do šahr-e Sāri-yo Bābol vāqe' šode-vo tā Tehrān 257 kilumetr fāsele dārad. Kuhestānhā-ye Alborz dar jonub-e in šahr kešide šode-ast-o do rudxāne-ye Bābol-o Tālār az ān migozarad.

Tā piš az towsee-vo omrān-e in mantaqe dar asr-e Pahlavi-ye Avval, Qāemšahr deh-i kucak be nām-e Aliābād az baxšhā-ye Sāri bud. Ammā qarār gereftan bar sar-e rāhāhan-e sarāsari-yo ta'sis-e kārxānehā-ye bozorg-e risandegi, bāfandegi, gunibāfi, berenjpākkoni-yo konservsāzi ān rā be yek šahr-e san'ati-ye fa'āl mobaddal kard-o banāhā-ye zibā-ye kāx-e saltanati-yo hotel-o edārāt-e dowlati šokuh-i xās bed-ān baxšid.

Mantaqe-i ke Qāemšahr dar ān qarār dārad, mahall-e asli-ye zendegi-ye Teypurhā, noxostin sākenān-e bāstāni-ye Māzandarān-ast, ke kalame-ye Tabarestān az ān āmade. Dar noxostin sadehā-ye eslāmi espahbodān-e Māzandarān bā šojāat dar barābar-e mohājemān-e Arab istādegi mikardand-o be hamin jahat dar neveštehā-ye ān zamān az išān be nām-e moluk-e jebāl besyār yād šode-ast.

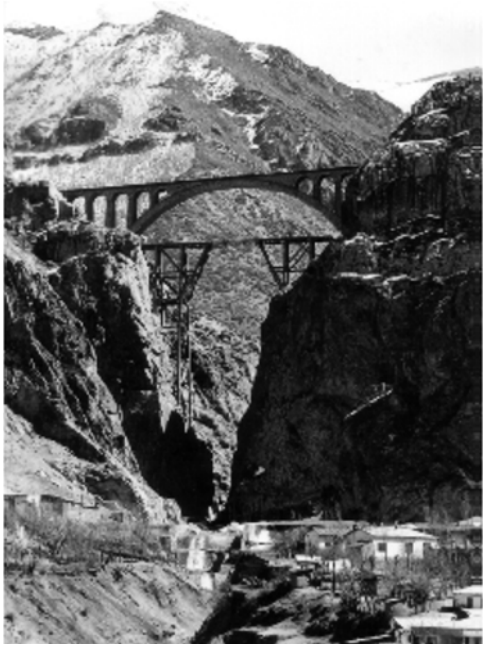

POL-E RĀHĀHAN-E VERESK (BEYN-E ŠĀHI-YO FIRUZKUH)

Mohemtarin banā-ye tārixi-ye in nāhiye Borj-e Resket dar deh-i be hamin nām nazdik-e Qāemšahr-ast. In borj-e ājori-ye gerd bā gonbad-e šalqamišekl az banāhā-ye āqāz-e qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi-st, ke do rešte katibe be xatt-e Pahlavi-yo kufi dārad-o ān rā madfan-e yek-i az šahryārān-e Āl-e Bāvand midānand. Borj-e Lājim, ma'ruf be maqbare-ye Emāmzāde Abdollāh, dar rustā-ye Lājim niz bā do katibe be xatt-e Pahlavi-yo kufi, digar yādgār-e tārixi-ye in mantaqe-ast, ke bar ru-ye ān tārix-e 413-ye hejri-ye qamari (1022-ye milādi) dide mišavad.

27. Ostān-e Markazi

Ostān-e markazi, bā masāhati- hodud-e 29,406 kilumetr-e morabba', dar markaz-e Irān-o beyn-e ostānhā-ye Tehrān, Zanjān, Hamedān, Esfahān, Lorestān-o Semnān va dar zāvie-ye barxord-e do reštekuh-e Alborz-o Zāgros qarār dārad. Bolandtarin noqte-ye ān qolle-ye Šahbāz bā 3 hezār-o 388 metr-o pasttarin noqte Daryāce-ye Namak bā 790 metr ertefā' az sath-e daryā-st.

Qarecāy yā Qaresu porābtarin rud-e in mantaqe-ast ke, dar bist kilumetri-ye Sāve, āsār-e sadd-i qadimi az 700 sāl piš bar ru-ye ān dide mišavad. In sad be dastur-e Šamseddin Mohammad-e Joveyni, vazir-e bozorg-e darbār-e Ilxānān-e Moqol, sāxte šode-ast. Daryāce-ye mowsemi-ye in ostān dar fasl-e xoški be surat-e bātlāq-o namakzār dar miāyad, be towr-i ke harsāle dar tābestān az ān bā bil meqdār-e ziyād-i namak jam' mikonand. Dar Ostān-e Markazi hobubāt-o āftābgardān kešt mišavad. Anār-e farāvān-o marqub-e Sāve šohrat-e besyār dārad. Ilāt-e nāhiye niz dar sath-i vasi' be dāmparvari mipardāzand. Maāden-e naft, gāz-o sang-e āhan zir-e nazar-e Šerkat-e Melli-ye Zowbāhan estexrāj mišavad-o anvā-e masāleh-e sāxtemāni az sarmāyehā-ye tabii-ye in ostān-ast. Kārxāne-ye māšinsāzi-ye Arāk-o kārxānehā-ye qand-e Šāzand-o risandegi-yo bāfandegi-yo ālominiyomsāzi-yo ta'sisāt-e zaxāyer-e azim-e naft-o gāz nazdik-e Qom rā bāyad az jomle kānunhā-ye san'ati-ye mohemm-e Ostān-e Markazi be šomār āvard.

Qarār gereftan-e Ostān-e Markazi dar masir-e rāhāhan-e sarāsari-yo lulehā-ye naft-e xām az jonub be Tehrān-o vojud-e marākez-e san'at dar ān sabab šode-ast, ke in ostān, bexosus Arāk, dar dahehā-ye axir mohājerān-e besyār be xod jalb konad.

Jam'iyat-e Ostān-e Markazi nazdik be 1344,920 tan-ast, ke be zabān-e fārsi soxan miguyand-o aksar mosalmān-e šie-and. Aqalliyat-i az masihiyān-e armani niz dar in ostān zendegi mikonand. Ašāyer-e Šāhsavan-o il-e Zand niz dar in nāhiye be gaštogozār-e fasli mipardāzand. Ostān-e Markazi ke dar sāl-e 1359 x. / 1980 m. az Tehrān jadā šod, hašt šahrestān dārad, az jomle: Arāk (markaz-e ostān), Sāve, Xomeyn, Mahallāt, Sarband (Šāzand), Tafreš, Delijān-o Āštiyān.

Arāk

Arāk šahr-i-st nowbonyād ke dar zamān-e Fath'ali Šāh-e Qājār banā šode-vo beyn-e šahrhā-ye Qom, Tafreš, Xomeyn va Malāyer-o dar fāsele-ye 295-kilumetri-ye Tehrān qarār dārad-o kuhhā-ye Rāsvand do su-ye jonub-o šomāl-e qarbi-ye ān rā farā gerefte-ast. Arāk az navāhi-ye zelzelexiz be šomār miravad. Ammā saxti-ye zamin-e ān tā konun az vāred šodan-e xesārāt-e besyār bar šahr jelowgiri karde-ast. Arāk, be sabab-e mowqeiyat-e joqrāfiyāyi-yo san'ati-ye xod, šahr-i portaharrok-o mohājerpazir šode-vo dar dahehā-ye axir be sor'at towsee yāfte-ast.

Dar atrāf-e šahr-e Arāk āsār-e bāstāni-ye besyār vojud dārad. Ātaškade-ye Borzu az dowre-ye šāhanšāhi-ye Sāsāniyān dar davāzdahkilumetri-ye Arāk yek-i az ānhā-st. Az didanihā-ye tārixi-yo šegeftangiz-e in mantaqe qārhā-ye tabii-yo dastsāz-e bašar-ast, ke az nazar-e zartoštiyān ahammiyat-e mazhabi niz dārad. Dar bāre-ye Qār-e Šāhzand, dar siyopanjkilumetri-ye jonub-e qarb-e Arāk, afsānehā-ye besyār āmade-ast. Qār-e Qal'ejuq, nazdik-e qarye-ye Cehreqān az rustāhā-ye Arāk, qār-e digari-st, ke be dast-e bašar dar del-e kuh kande šode-vo ce bas-ā daxme-ye mordegān (ostudān) bude-ast. Barā-ye vorud be in qār bāyad az nardebān-e šānzdahpelle-ye bozorg-i bālā raft. Dehliz-e asli-ye qār dālān-e sangi-ye sartāsari-st, ke dar atrāf-e ān sizdah otāq-e monazzam-e yekšekl bā osul-e hendesi-ye daqiq dar del-e sang hafr šode-ast. Bolandi-ye mahall-o

padid āvardan-e fazā-yi bozorg dar del-e sang-e saxt, nešān-e mohāsebāt-e daqiq-o natije-ye kār-o kušeš-e sāliyān-e derāz-ast. Qār-e masnui-ye Hizaj niz, bā āvize-ye āhaki-ye ajib-i ke mānand-e yek del-e kāmel az badane-ye ān āvixte šode-vo sāf-o seyqali minamāyad, az digar noqāt-e didani-ye atrāf-e Arāk-ast.

Sāve

Sāve az šahrhā-ye tārixi-ye Ostān-e Markazi beyn-e Qazvin, Qom, Tafreš-o Hamedān va dar fāsele-ye 140-kilumetri-ye Tehrān qarār dārad. Dar gozašte in šahr sar-e rāh-e kārvānhā-ye haj bud-o az noxostin qarnhā-ye eslāmi šotorhā-vo šotorbānā-en kārāzmude-ye ān šohrat dāšt. Nazdik-e Sāve šahr-e digar-i be nām-e Āve yā Āvaj vojud dāšte, ke sākenān-e ān šie-ye Emāmiye bude-and. Da'vā-ye šie-vo sonni beyn-e mardom-e Sāve, ke sonnimazhab budand, bā mardom-e Āve az xosusiyāt-e tārixi-ye in mantaqe bude-ast.

Dar qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi Sāve šahr-i ābād bud ammā sepāhiyān-e Moqol dar sāl-e 617 h. (1220 m.) ān rā virān-o sākenān-aš rā qatleām kardand. Nevešte-and, ke dar ān zamān ketābxāne-ye bozorg-i ke dar donyā-ye Eslām kamnazir bude-ast, dar in šahr bar asar-e Hamle-ye Moqol to'me-ye ātaš gardid. Dar ān ketābxāne ostorlābhā-vo korehā-ye joqrāfiyāyi barā-ye motālee-vo tahqiq dar zamine-eye elm-e hey'at (keyhānšenāsi) vojud dāšt, ke hamegi az miyān raft. Dar qarn-e haštom-e hejri Xāje Zahireddin-e Sāvoji, az bozorgān-e darbār-e Ilxānān-e Moqol, bāru-ye šahr-e Sāve rā ta'mir kard-o be ābādāni-ye ān pardāxt. Az ān dowrān, tappehā-ye bāstāni-ye Āve dar 40-kilumetri-ye jonub-e šarqi-ye Sāve-vo menāre-ye masjed-e meydān az banāhā-ye qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi barjāy mānde-ast. Masjed-e Jom'e-ye Sāve-vo menāre-ye ān ke be tadrij dar dowrān-e teymuri-yo safavi sāxte šode-vo hamconin maqbare-ye Seyyed Eshāq az banāhā-ye qarn-e haftom-e hejri az noqāt-e tārixi-yo didani-ye in šahr-ast.

28. Ostān-e Hormozgān

In ostān dar jonub-e Irān, bā masāhat-i hodud 71193 kilumetr-e morabba', beyn ostānhā-ye Kermān, Fārs, Bušehr, Sistān-o Balucestān qarār gerefte-vo az jonub be ābhā-ye nilgun-e Xalij-e Fārs-o Daryā-ye Ommān mahdud-ast.

Baxš-e omde-ye in sarzamin kuhestāni-st. Emtedād-e kuhhā-ye Zāgros-o kuhhā-ye parākande-ye markazi be sān-e dež-i mohkam-o nofuznāpazir šomāl-e Tange-ye Hormoz rā dar bar gerefte-ast. Tanhā zamin-e hamvār-e in ostān jolge-i-st, ke be movāzāt-e sāhel gostarde šode. Dar navāhi-ye past-e sāheli rosubāt-e namaki vojud dārad, ke māye-ye šuri-ye aksar-e rudhā-ye in ostān-ast.

Ostān-e Hormozgān az manāteq-e garm-o xošk-o ābohavā-ye ān biyābāni-st. Rud-e Mināb, ke az kuhhā-ye šarqi-ye Dārāb sarcešme migirad-o dar šomāl-e Tange-ye Hormoz be Xalij-e Fārs mirizad, tanhā āb-e širin-e in mantaqe-ast-o sadd-i ke bar ru-ye ān baste šode, manba-e āb-e Bandr'abbās rā ijād karde. Donbāle-ye reštehā-ye jonubi-ye Zāgros dar daryā jazirehā-yi cand padid āvarde ke bozorgtarin-e ānhā jazire-ye Qešm be vos'at-e taqribi-ye 1 hezār-o 500 kilumetr-e morabba' dar šomāl-e Tange-ye Hormoz-ast-o tā eskele-ye Bandr'abbās 12 mil-e daryāyi fāsele dārad.

Tange-ye Hormoz bā pahnā-ye 55 kilumetr yek-i az hayātitarin rāhhā-ye ābi-ye jahān-ast, ke ertebāt-e nazdik be hezār kilumetr rāh-e ābi-ye jonub-e Irān rā be ābhā-ye āzād-e jahān az tariq-e Daryā-ye Ommān momken misāzad. Xalij-e Fārs az mohemtarin marākez-e seyd māhi-yo morvārid-ast-o dar kaf-e ān manābe-e azim-e naft vojud dārad.

Der Ostān-e Hormozgān parvareš-e deraxt-e xormā-vo anvā-e morakkabāt rāyej-ast. Šerkat-e Šilāt-e Jonub-o kārxāne-ye sāxt-o ta'mir-e kešti-yo qāyeq-o edāre-ye ta'sisāt-e bandari-yo eskelehā-ye Bandar'abbās ke tey-e sālhā-ye 1318 tā 1346 š. (1939 tā 1967 m.) sāxte šode-vo niz maāden-e kermit az digar howzehā-ye fa'āliyat-e eqtesādi-ye mantaqe-and.

Osetān-e Hormozgān hodud-e 1287,925 tan jam'iyat dārad, ke mosalmān-e šie-vo sonni (šāfei) hastand-o be zabān-e fārsi-yo hamconin be zabānhā-ye mahalli-yo arabi soxan miguyand. In ostān šāmel-e hašt šahrestān-ast, az jomle: Bandar'abbās (markaz-e ostān), Bandar-e Lenge, Mināb va jazirehā-ye Qešm, Kiš, Tonb-e Bozorg-o Kucak, Abumusā, Lāvān-o Hengām.

BANDR'ABBĀS

Bandar'abbās, bar dahāne-ye Xalij-e Fārs, dorost dar sāhel-e šomāli-ye tange-vo jazire-ye Hormoz, va dar fāsele-ye 1484-kilumetri-ye Tehrān, qarār dārad-o ābohavā-ye ān bištar garm-o martub-ast. In šahr-e qadimi ruzgār-i markaz-e nāvgān-e Dāryuš-e Bozorg, šāhanšāh-e haxāmaneši, bude-vo dar tul-e tārix nāmhā-ye gunāgun be xod gerefte-ast. Ruzgār-i dehkade-i kucak be nām-e "Šahru" bud, ke māhigirān-o sayyādān-e morvārid dar ān mizistand. Dar ān hengām jazire-ye Hormoz, Jarun nām dāšt. Bā rownaq-e bāzargāni-ye jazire Hormoz, šahr-e sāheli ke keštihā dar ān pahlu migereft, niz Jarun xānde šod. Dar sāl-e 913 h.q. (1507 m.) Albuquerque, daryāsālār-e porteqāli, jazire-e Hormoz rā dar jang-e saxt-i gereft. Azānpas Bandar'abbās-e emruzi Gamberun yā Gāmrun nām gereft. Miguyand in nām az nām-e now-i māhi, ke dar ānjā seyd mišode, āmade-ast.

Bā raftoāmad-e nāvgān-e kešvarhā-ye orupāyi, ke dar pey be dast āvardan-e mosta'merāt-e jadid budand, ahammiyat-e jazāyer-o banāder-e Xalij-e Fārs ruzafzun šod-o darnatije dargirihā-vo kešmakešhā niz bālā gereft. Šāh Abbās-e Bozorg dar sāl-e 1032 h. (1622 m.), bā komak-e keštihā-ye engelisi, porteqālihā rā az jazire-ye Hormoz birun rānd-o dar barābar be Kompāni-ye Hend-e Šarqi mazāyā-yi dar in bandar dād. Azānpas in šahr Bandar'abbās nām gereft.

Pas az in dowrān Bandar'abbās moddathā rāked mānd, bexosus ke bā ta'sis-e pāygāhhā-ye daryāyi dar Bandar-e Bušehr dar dowrān-e Nāder Šāh-e Afšār az ahammiyat-e ān kāste šod. Dar in miyān, hodud-e šast sāl nāhiye-ye sāheli-ye Bandar'abbās be Soltān-e Ommān vāgozār gardid. Ammā az sāl-e 1285 h. (1868 m.), ke Irān bār-e digar tasallot-e xod rā bar in nāhiye be dast āvard, Bandar'abbās rafte-rafte ru be fa'āliyathā-ye nezāmi-yo bāzargāni nahād. Dar dowrān-e saltanat-e Pahlavi bā kešide šodan-e rāhhā-ye šuse Bandar'abbās fa'āltar šod. Dar Jang-e Irān-o Arāq, ke mowjeb-e virāni-ye bandarhā-ye Ābādān-o Xorramšahr šod, Bandar'abbās, be sabab-e nazdiki-ye ān be Tange-ye Hormoz, yekbāre be kānun-e bištarin fa'āliyathā-ye nezāmi-yo tejārati tabdil šod. Aknun Bandar'abbās mohemtarin markaz-e dādosetad-e kālā-ye tejārati-yo mohemtarin pāygāh-e daryāyi-ye Irān-ast. Vojud-e anbārhā-ye azim-o eskelehā-ye farāvān barā-ye pahlu gereftan-e keštihā, ke moqaddamāt-e ān dar dowre-ye Pahlavi farāham āmade bud, emruz Bandar'abbās rā be yek markaz-e portaharrok-e tejāri tabdil karde-ast.

Dar Bandar'abbās āsār-o banāhā-ye tārixi, az jomle Emārat-e Kolāhfarangi-yo ma'bad-e henduhā qarār dārad. Cešmehā-ye ābegarm-e atrāf-e Bandar'abbās , jazire-ye bozorg-o portaharrok-e Qešm, Qal'e-ye Porteqālihā bā cerāq-e daryāyi-ye Bandar-e Lenge, ta'sisāt-e turisti-yo kāxhā-vo bāzārhā-vo tafrihgāhhā-ye jazire-ye Kiš, az digar didanihā-ye atrāf-e in bandar-ast.

QEŠM

Qešm bozorgtarin-o porjam'iyattarin jazire-ye irāni dar Xalij-e Fārs, bā vos'at-i hodud-e 2 hezār-o 500 kilumetr-e morabba' dar jonub-e Bandar'abbās vāqe' šode-vo jozv-e Ostān-e Hormozgān-ast. In jazire, bā havā-yi suzān dar tābestān, biš az 40 ābādi dārad-o jam'iyat-i biš az panjāh-o hašt hezār nafar dar ān zendegi mikonand. Bištar-e mardom-e ān mosalmānān-e sonnimazhab-and-o be zabānhā-ye fārsi, arabi-yo hendi soxan miguyand. Emruze Qešm vābaste be Ostān-e Hormozgān-o bozorgtarin pāygāh-e Niru-ye Daryāyi-ye

Irān-ast. Be vāsete-ye qarār gereftan dar dahāne-ye Xalij-e Fārs keštihā-ye tejāri-yo naftkešhā-ye bozorg az kenār-e ān raftoāmad mikonand. In mahal be sor'at dar hāl-e towsee-ast-o emkān-e sarmāyegozārihā-ye dāxeli-yo xāreji dar ān farāham miāyad. Hozur-e nāvgān-e daryāi niyāz be ta'sisāt-e san'ati-ye bozorgi rā farāham āvarde ke besyār-i az ānhā tā konun be bahrebardāri reside-ast.

Qešm bā tanavvo-e farhanghā-ye mardom dar in jazire-vo ādāb-o rosum-e moxtalef-e mahalli hamconin gozašte-ye tārixi-yo savāhel-e āftābi-yo emkānāt-e pazirāyi, dārā-ye jāzebehā-ye jahāngardi niz hast. Mardom-e besyār, bexosus az digar jazāyer-e Xalij-e Fārs, barā-ye esterāhat bed-ānjā miāyand.

Kiš

Kiš ba'd az Qešm mohemmarin jazire-ye Irān-o joz'-i az Ostān-e Hormozgān-ast. In jazire ke hodud-e 120 kilumetr-e morabba' vos'at dārad, dar devistkilumetri-ye do bandar-e mohemm-e tejāri-yo nezāmi-ye Bandr'abbās-o Dobey qarār gerefte-vo darvāqe' qolle-ye ātašfešān-e xāmuš-i-st, ke dāmanehā-ye marjāni-ye ān be surat-e jolgehā-ye hamvār dar āmade-vo qābelekešāvarzi šode. Ābohavā-yi garm-o xošk dārad-o anvā-e deraxthā-ye garmsiri dar ān yāft mišavad.

Kiš az zamān-e Haxāmanešiyān markaz-e seyd-e morvārid-o dādosetad beyn-e Hend-o Farārud {Māvarāonnahr} bude-ast. Pas az Hamle-ye Moqol-o dar ruzgār-e Atābakān ahammiyat-e bištar yāft-o markaz-e hokumat-e jazāyer-e Xalij-e Fārs šod. Dar in zamān az nāvgān-e daryāi ke dar savāhel-e Xalij-e Fārs raftoāmad mikard, avārez migereft. Dar zamān-e saltanat-e Pahlavi, be manzur-e jalb-e jahāngardān-o bāzargānān, vilāhā-vo motelhā-vo gardešgāhhā-yi dar ān dar dast-e sāxtemān bud.

Pas az Enqelāb-e Eslāmi-yo pāyān-e Jang-e Irān-o Arāq towsee-vo sāxtemān-e ta'sisāt-e ān šetāb-e bištar gereft-o aknun yek-i az mohemtarin manāteq-e āzād-e tejāri-yo tafrihgāhhā-ye sāheli-ye mantaqe-ast, ke irāniyān-o xārejiyān mitavānand bā raāyat-e moqarrarāt-i xās az mohit-e zibā-vo mojahhaz-e esterāhatgāhhā-vo moāfiyathā-ye gomroki-ye ān estefāde konand. Ehdās-e ta'sisāt-e tejāri-yo jahāngardi-ye zirzamini ke aknun sāxtemān-e ān dar hāl-e anjām-ast, bā jelowgiri az garmā-vo āftāb-e suzān dar āyande mitavānad az nazar-e turisti-yo tejārati emkānāt-e besyār behtar-i farāham āvard.

29. Ostān-e Hamedān

Ostān-e Hamedān bā masāhat-e 19,547 kilumetr-e morabba', beyn-e ostānhā-ye Zanjān, Lorestān, Markazi, Kermānšāhān-o Kordestān, mantaqe-i-st kuhestāni-yo sardsir ke dar dāmane-ye kuhhā-ye dāxeli-ye Zāgros qarār gerefte. Qolle-ye Alvand, bā 3,574 metr ertefā' dar jonub-e qarb-e Hamedān, hamvāre pušide az barf-o sarcešme-ye rudxānehā-ye dāemi-yo mowsemi-ye cand-i-st, ke az šomāl-o šarq be rudxānehā-ye jāri be su-ye Daryā-ye Xazar-o Daryāce-ye Qom mipeyvandand-o dar nāhiye-ye jonub-o jonub-e qarbi-ye rudxāne-ye bozorg-e Gāmāsiyāb rā rāhi-ye Xalij-e Fārs mikonad.

Asās-e eqtesād-e in ostān bar kešāvarzi-yo dāmparvari-yo estexrāj-e maāden-o sanāye-e dasti-st. Coqondarqand, mivejāt-e seyfi, gandom, jow va sibzamini dar Ostān-e Hamedān kešt mišavad-o cerāgāhhā-ye āli emkān-e parvareš-e dām rā be behtarin gune farāham miāvarad. Maāden-e gerānit, anvā-e sanghā-ye sāxtemāni, sorb, ruy va sang-e āhan dar navāhi-ye moxtalef-e ostān mowred-e bahrebardāri qarār migirad. Az sanāye-e dasti-ye in ostān sofālgari, qālibāfi, pustinduzi-yo dabbāqi rā mitavān nām bord.

Istgāh-e māhvārhā-ye beynolmelali-ye Asadābād, dar 65-kilumetri-ye Hamedān, az rāh-e do ānten-e bozorg bā māhvāre-ye moxāberāti-ye Oqyānus-e Hend-o kešvarhā-ye Xāvar-e Dur, Xalij-e Fārs-o Orupā ertebāt-e mostaqim ijād karde-ast. Jam'iyat-e Ostān-e Hamedān be 1732080 tan miresad ke hodud-e panjāh hezār tan az ānān rā ašāyer-e kucnešin-e Kord-o Lor taškil midehand. Ānhā az mosalmānān-e šie-vo sonni-yo Ahlehaq hastand-o be zabānhā-ye fārsi, torki, lori-yi kordi soxan miguyand. Ostān-e Hamedān hašt šahrestān dārad, az jomle: Hamedān (markaz-e ostān), Malāyer, Nahāvand-o Tuyserkān.

Hamedān

Hamedān tārixitarin šahr-e bozorg-e Irān-ast, ke dar fāsele-ye 237-kilumetri-ye qarb-e Tehrān dar dāmane-ye šomāli-ye kuh-e Alvand bar ru-ye tappe-i ke 1850 metr az sath-e daryā bolandtar-ast, vāqe' šode-vo āb-e farāvān, xāk-e hāselxiz, zemestānhā-ye sard-o tābestānhā-ye mo'tadel-e ān az dirbāz mašhur bude-ast.

Hamedān yā, āngune ke dar katibe-ye pādšāh-e Āšur, hodud-e 1100 sāl piš az milād-e Masih āmade, Āmādāne hamān Hegmatāne-vo Ekbātān-ast. Be gofte-ye Herodot, Diyāko, pādšāh-e bozorg-e Mād, dar hodud-e 700 sāl piš az milād pāytaxt-e xod rā dar ānjā banā kard. Hegmatāne haft qal'e-ye tudartu bud-o divār-e haryek az qal'ehā rang-e xāss-e xod rā dāšt, ke bā e'teqādāt-e bābeliyān dar bāre-ye ranghā-ye sayyārāt-e haftgāne montabeq bud. Dar darunitarin baxš, kāx-e pādšāhi bā divārhā-ye sefid qarār dāšt, ke darbāriyān dar ān mizistand. Qarnhā ba'd Nezāmi-ye Ganjavi, šāer-e dāstānsarā-ye irāni, dar manzume-ye Haft Peykar banā-ye qasr-i inconin rā be Bahrām-e Gur nesbat dāde-ast.

GONBAD-E ESTER-O MARDOXĀY (HAMEDĀN)

Pas az Mādhā dar dowrehā-ye haxāmaneši-yo aškāni niz Hamedān hamconān qasr-e tābestāni-ye pādšāhān bud, ke az Arg-e Ekbātān, ya'ni hamān qal'e-ye daruni bā divārhā-ye sefid, be vāsete-ye ostovāri-ye sāxtemān-o emkān-e negahbāni az ān be onvān-e xazāne-ye saltanati estefāde mikardand. Nevešte-and, ke Eskandar-e Maqduni niz qanāyem-i rā ke az Taxt-e Jamšid be dast āvarde bud, dar hamin jā penhān kard. Nešānehā-yi hast ke dar dowre-ye aškāni dar pā-ye in qal'e qasr-i bā xešthā-ye talā-vo noqre sāxte šode bud, ke ma'bad-e Ānāhitā dar ān qarār dāšt. Dar dowre-ye Sāsāniyān Hamedān candān mowredetavajjoh nabude-ast-o dar dowrehā-ye eslāmi niz az Hamedān tanhā be onvān-e šahr-i hāselxiz ke mahsul-e ān qalle-vo za'ferān-ast, yād šode.

Dar Hamle-ye Moqol Hamedān niz con digar šahrhā-ye Irān virān šod. Azānpas Hamedān agarce be vāsete-ye qarār dāštan dar masir-e mohemtarin jāddehā-ye šarq be qarb ahammiyat-e bāzargāni-ye besyār dāšte ammā digar šokuh-o ābādāni-ye gozašte rā nayāfte-ast.

Hamedān-o sarzaminhā-ye pirāmun-e ān por az āsār-e tārixi-ye marbut be dowrān-e šāhanšāhi-ye Irān piš-o pas az Eslām-ast. Katibehā-ye Ganjnāme motealleq be dowre-ye haxāmaneši, Tappe-ye Mosallā, bāzmānde-ye bāru-yi az ahd-e aškāni, mojassame-ye Šir-e Sangi, Gonbad-e Alaviyān az az avāxer-e dowrān-e saljuqi, Gonbad-e Ester, malake-ye yahudi-ye haxāmaneši-yo Mardoxāy, yādgār-e nazdik be davāzdah sade-ye piš, Ārāmgāh-e Buali Sinā, dānešmand-o filsuf-e irāni-ye qarn-e dahom-e milādi-yo Maqbare-ye Bābā Tāher, āref-e bozorg-e irāni, az jomle-ye in āsār-and.

Gonbad-e Ester-o Mardoxāy ziyāratgāh-e yahudiyān-ast. Do sardāb be nām-e Ester-o Mardoxāy vojud dārad. Bar ru-ye sanduq-i monabbatkāri šode, nām-e bāni-ye in mahal be xatt-e arabi kande šode-vo ru-ye divār niz katibehā-ye gacbori be xatt-e ebri dide mišavad. Dar in mantaqe qārhā-ye šegeft-i niz vojud dārad. Az jomle-ye ānhā Qār-e Alisard (Alisadr) dar 60-kilumetri-ye Hamedān bā manābe-e azim-e āb zirzamini-yo rosubāt-e karbonātkalsiyom-ast. In qār yek-i az zibātarin-o binazirtarin padidehā-ye tabii-ye jahān be šomār miravad.

NAHĀVAND

Šahrestān-e Nahāvand dar 452-kilumetri-ye qarb-e Tehrān beyn-e Malāyer, Hamedān, Xorramābād-o Kermānšāh vāqe' šode-vo joz'-e sarzaminhā-yi-st, ke dar gozašte be ān Mād yā Māh gofte mišod. Nahāvand az su-ye šomāl-o jonub beyn-e do reštekuh qarār dārad, ke rudxāne-ye bozorg-e Gāmāsiyāb az ānhā sarcešme migirad. Nahāvand dar mantaqe-i xošābohavā-vo hāselxiz banā šode-vo dar gozašte jam'iyat-i besyār dāšte-ast. Ba'z-i bāstānšenāsān banā-ye ān rā be dowrān-e Solukiyān nesbat midehand-o nām-e dirin-e ān rā Lāodise midānand. Tārix-e Nahāvand besyār dirine-ast. Mohemtarin jang-e A'rāb bā irāniyān ke be soqut-e šāhanšāhi-ye sāsāni anjāmid, dar sāl-e 21 h. (641 m.) dar in šahr ruy dād. Dar qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi Nahāvand besyār ābād-o porjam'iyat bud-o bāzargāni-ye porrownaq-i dāšt. Emruz bištar-e jam'iyat-e ān Kord-and.

Mohemtarin āsār-e tārixi-ye Nahāvand dar tappe-ye mašhur-e Kiyān dar fāsele-ye 9-kilumetri-ye qarb-e in šahr qarār dārad, ke bāstānšenāsān dar ān āsār-e tamaddon-e hodud hezār-o sisad sāl piš az Masih rā be dast āvarde-and. In āsār nemudār-e marāhel-e moxtalef tamaddon-e mardom-e in sarzamin piš az vorud-e āryāyiyān be mantaqe-ast. Nemunehā-ye besyār-i ke az ašyā-ye motealleq be sarzaminhā-ye besyār dur dar ān yāft šode, nešān midehad ke dādosetad niz az ruzgār-e bāstān dar ān rownaq dāšte-ast. Dar pey-e kāvoshā-ye bāstānšenāsāne dar in nāhiye ma'bad-i az zir-e xāk dar āmade, ke motealleq be dowrān-e solukihā-st. Katibe-i niz az dowrān-e Āntiyokus-o be xatt-e yunāni-ye qadim dar in ma'bad yāft šode-ast.

30 Ostān-e Yazd

Ostān-e Yazd, bā masāhat-i hodud-e 128 hezār-o 811 kilumetr-e morabba' dar markaz-e Irān-o hāšiye-ye kavir-e markazi miyān-e ostānhā-ye Esfahān, Xorāsān-e jonubi, Fārs-o Kermān vāqe' šode-ast. Kuhhā-ye Baxtiyāri, bā yaxcālhā-ye tabii-yo qollehā-yi hamiše pušide az barf, dar jonub-e qarb-e Ostān-e Yazd qarār dārad. Qolle-ye Širkuh bā 4 hezār-o 75 metr ertefā' bolandtarin noqte-ye in ostān-ast. Dar manāteq-e pasttar-e in mantaqe bar asar-e tabxir-e ābhā-ye sathi kafehā-ye namak barjāy mānde-ast. Kafe-ye namak-e Abarqu, nazdik-e šahr-i be hamin nām vasi'tarin-e ānhā-st.

Dar in nāhiye, dar sāl gāh beyn-e 40 tā 60 ruz tufānhā-ye šadid-e peydarpey mivazad-o mowjeb-e jābejāyi-ye tappehā-ye moteharrek-e šen-o rig mišavad. Ābohavā-ye xošk-o kaviri-yo navasānāt-e šadid-e harārat niz mowjeb-e āsib-e farāvān be kešāvarzi-ye mantaqe-ye Yazd mišavad. Dar in mantaqe be sabab-e kamābi-ye šadid niyāz be bahrebardāri az qanāt-o cāhhā-ye amiq-o nimeamiq hanuz kāmelan mahsus-ast. Maxāzen-e azim-e ābi yā ābanbār ke barā-ye moqābele bā kamābi-yo raf'-e niyāz-e mardom be sabk-e me'māri zibā-ye sonnati sāxte šode, az didanihā-ye Ostān-e Yazd be šomār miravad. Be towr-e kolli, me'māri-ye in ostān motenāseb bā ābohavā-ye mahalli-st-o sabk-i xāss-o šāyānetavajjoh dārad.

Mahdud budan-e emkānāt-e kešāvarzi kešāvarzān-o bāqbānān-e in ostān rā saxtkuš-o kārāzmude karde-vo angize-i barā-ye gostareš-e fa'āliyathā-ye san'ati šode-ast. Bāft-e terme-vo anvā-e pārcehā-ye dastbāf sābeqe-ye tulāni-yo šohrat-e besyār dārad. Kārxānehā-ye risandegi-yo bāfandegi-ye patu-vo qālihā-ye dasti-yo māšini niz dar noqāt-e moxtalef-e ostān be cešm mixorad. Bahrebardāri az zaxāyer-e azim-e ma'dani mānand-e āhan, orāniyom, sorb-o ruy, bexosus dar dahehā-ye axir, niz be gostareš-e ešteqāl komak karde-ast. Dar kārxāne-ye cini-yo kāšisāzi-ye Meybod, yek-i az šahrhā-ye in ostān, aknun anvā-e zarfhā-ye zarif-o xošnaqš-e qazāxori-yo ājorhā-ye kafpuš-e sāxtemāni towlid-o afzun bar masraf-e dāxeli meqdār-e qābeletavajjoh-i sāder mišavad.

Ostān-e Yazd jam'iyat-i hodud-e nohsad-o cehel hezār-o haštsad tan dārad, ke be fārsi bā lahje-ye mahalli soxan miguyand-o bištar mosalmān-e šie hastand. Az dirgāh jam'iyat-i az aqalliyathā-ye zartošti-yo yahudi niz dar in ostān zendegi mikonand. Ostān-e Yazd haft šahrestān dārad, az jomle: Yazd (markaz-e ostān), Abarqu, Ardakān, Taft, Mehriz, Bāfq-o Tabas ke az Xorāsān jodā-vo be Ostān-e Yazd afzude šode-ast.

Yazd

In šahr dar markaz-e Irān beyn-e Dašt-e Kavir, Kavir-e Lut, Kermān-o Esfahān-o dar fāsele-ye 689-kilumetri-ye Tehrān qarār dārad. Yazd šahr-i mortafa-ast-o dowrādowr-e ān rā kuh farā gerefte. Širkuh dar jonub-e qarbi-ye šahr hodud-e 600 metr az sath-e daryā bolandi dārad. Ābohavā-ye Yazd xošk-e kaviri-yo bārān-e sāliyāne-aš andak-ast. Ammā kuhpāyehā-ye ān dar dāmanehā-ye Širkuh dārā-ye ābohavā-yi xonak-o matbu-ast-o esterāhatgāh-e tābestāni-ye xub-i farāham miāvarad. Banā-ye šahr-e bāstāni-ye Yazd rā be Eskandar-e Maqduni nesbat midehand. Gofte-and, ke vey dar ānjā zendān-i sāxt ke dar adab-e fārsi be Zendān-e Eskandar šohrat dārad. Be hamin jahat šahr-e Yazd be Zendān-e Sekandar niz ma'ruf šode. Az su-ye digar, nām-e šahr rā bargerefte az nām-e Yazdgerd-e Avval, šāhanšāh-e sāsāni, dāneste-and, ke dar āqāz-e qarn-e panjom-e milādi miziste-ast. Nevešte-and, ke con cand tan az šahbānuyān-e sāsāni dar towsee-vo ābādāni-ye in šahr kušide-and, darāmad-o māliyāt-e Yazd tā avāxer-e dowre-ye sāsāni be bānovān-e darbār-e ānān taalloq dāšte-ast.

Dar sargozašt-e Yazdgerd-e Sevvom, āxarin šāhanšāh-e sāsāni, āmade, ke vey pas az šekast-e Nahāvand xazāyen-e darbār rā dar Yazd penhān sāxt-o ganjnāmehā-ye ān rā hamrāh-e xod be Xorāsān bord. Pas az košte šodan-e Yazdgerd dar Marv in ganjnāmehā be dast-e mardom oftād-o qarnhā pas az ān kasān-i dar jostoju-ye ān ganjhā be Yazd āmadand. Yek-i az ān xazāyen dar qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi be dast-e Amir Mobārezeddin Mohammad az Āl-e Mozaffar oftād.

Yazd bā vojud-e mowqe-iyat-e kaviri šahr-i porāb-o hāselxiz bude-ast. Dar qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi az farāvāni-ye mivehā-yi ke az in šahr be Esfahān sāder mišode, yād karde-and. Mowqeiyat-e bāzargāni-ye Yazd niz dar tārix dārā-ye ahammiyat-ast zirā in šahr bar sar-e rāhhā-yi qarār dārad, ke be bandarhā-ye Xalij-e Fārs miresad.

Az vižegihā-ye Yazd me'māri-ye sonnati-ye ān-ast, ke motenāseb bā ābohavā-ye xošk-e kaviri be vojud āmade. Divārhā-ye boland-e xānehā dar in šahr dar tul-e tārix sadd-i dar barābar-e hamle-ye bigāne-vo sāyebān-i barā-ye ruzhā-ye garm bude-vo zirzaminhā-ye bozorg-e ān esterāhatgāh-i barā-ye tābestānhā-ye tulāni. Bādgirhā-ye in zirzaminhā, ke havā rā be xubi xonak mikonad, dar me'māri-ye sonnati-ye Yazd candān mohemm-ast, ke in šahr rā šahr-e bādgirhā nāmide-and.

Āb-e āšāmidani-ye Yazd niz az rāh-e xāss-e xod ta'min mišavad. Āb-e anbārhā-ye bozorg, ke aqlab be vasile-ye nikukārān ijād-o vaqf mišode, mahall-e zaxire-ye āb barā-ye mardom bude-ast. Barx-i az in ābanbārhā ke hanuz bāqi-st biš az sad pelle omq dārad. Sāxtemān-e mahall-i be in vos'at ke betavānad dar barābar fešār-e āb pāydāri konad, az mohāsebāt-e daqiq-e ostādān-e me'mār dar in šahr hekāyat dārad.

Kandan-e cāhhā-yi ke gāh tā omq-e cehelmetri-ye zamin miresad-o barā-ye ta'min-e āb kešāvarzi zaruri-st, az digar mahārathā-ye mardom-e kavirnešin, xāsse yazdihā-st, ke dar yāftan-e mahall-e ābhā-ye zirzamini-yo masir-i ke bāyad qanāthā-vo kārizhā dar tul-e ān kande šavad, tavānāyi-ye xās dārand.

Sokunat-e goruh-e bozorg-i az zartoštiyān-e Irān dar Yazd vižegi-ye digar-e in šahr-ast. Ātaškade Yazdān ātaš-e moqaddas-e Ātašgāh-e Fārs rā az hodud-e 700 sāl piš tā konun dar xod rowšan negāh dāšte-ast.

MASJED-E JĀME-E YAZD

Mohemtarin asar-e tārixi-ye Yazd Masjed-e Jāme-e ān-ast, ke sāxtemān-e asli-ye ān be qarn-e šešom-e hejri / davāzdahom-e milādi bāz migardad. Ammā sāxtemān-e konuni-ye ān dar dowre-ye Āl-e mozaffar dar qarn-e haštom-e hejri banā šode-ast. In Masjed-e Jāme' do katibe-ye besyār nafis, yek-i be xatt-e kufi-yo digar-i be xatt-e sols dārad, ke dar matn-e ān nām-e Šāhrox-e Teymuri xānde mišavad. Madrese-vo Xānqāh-e Seyyed Šamseddin-o Boq'e-ye Seyyed Rokneddin (Rokniye) va Masjed-e Pircaxmāq bā sardar-i boland-o jelowxān-i jālebetavajjoh-o Bāq-e Dowlatābād az zamān-e Šāhrox-e Teymuri, ke cand-i mahall-e sokunat-e Karim Xān-e Zand bude, az digar āsār-e tārixi-ye šahr-e Yazd-ast. Bar in hame bāyad bādgirhā-vo ābanbārhā-ye qadimi-ye Yazd rā afzud ke hamvāre mowred-e tavajjoh-e jahāngardān-e dāxeli-yo xāreji bude-ast.

Bāqlavā, Hājibādām-o digari širinihā-yi ke dar Yazd poxte mišavad, az behtarin-o ma'ruftarin sowqāthā-ye šahr-e Yazd-ast, ke bastehā-ye ān rā dar hame-ye owqāt, bexosus Nowruz, be šahrhā-ye moxtalef mibarand. Bāqlavā-ye Yazd bā anvā-e gunāgun-e bādāmi, pestei-yo nārgili beyn-e irāniyān besyār xāhān dārad.

Ardakān

Dovvomin šahr-e bozorg-e Ostān-e Yazd Ardakān-ast, ke dar fāsele-ye 60-kilometri-ye Yazd dar dāmane-ye Širkuh vāqe' šode, šahr-i xošābohavā-vo esterāhatgāh-e mardom dar tābestānhā-ye garm-o suzān-e mantaqe. Dar in šahr ke nām-e ān be ma'ni-ye makān-e pāk yā moqaddas-ast, az qarn-e davāzdahom-e milādi tā konun makānhā-ye mazhabi-ye ziyād-i barjāy mānde. Banā-ye Masjed-e Jāme-o Emāmzāde Mir Seyyed Mohammad-o Tekye az ān jomle-ast.

Yek-i az mohemtarin ziyāratgāhhā-ye zartoštiyān dar Šarifābād, rustā-yi nazdik-e Ardakān-ast, ke harsāle hezārān nafar, ke bištar-e ānhā zartoštiyān-e irāni yā xāreji, bexosus hendi, hastand, be ānjā miāyand. Afzun bar in mahal ke Pir-e Cakcak nām dārad, ziyāratgāhhā-ye digar-e zartošti dar ān mahal ebārat-and az: Pir-e Šāh Aštat Izad, Pir-e Šāh Mehrizād-o Pir-e Šāh Morād. Ziyārat-e Pir-e Cakcak hamesāle az 24-28-e xordād / 14-18-e žuan surat migirad. Rasm ān-ast, ke zāyerān az hengām-i ke noxostin negāh-ešān be setāyešgāh mioftad, piyāde be su-ye ān az kuh bālā miravand. Dar ānjā az cešme-i penhān dar del-e kuh qarnhā-st, ke qatre-qatre āb micekad. Be bāvar-e zartoštiyān, dar Hamle-ye A'rāb be Irān, Nikbānu, doxtar-e dovvom-e Yazdgerd, āxarin šāhanšāh-e sāsāni, az tars-e esārat-o marg hengām goriz be Ahurā Mazdā monājāt kard, ke u rā berahānad. Hamān dam kuh mo'jezeāsā az ham šekāft-o u rā dar xod gereft. Qatrehā-ye āb aškhā-ye tars-o anduh-e Nikbānu-st. Afsāne az birun māndan pāre-i pirāhan-e rangin-e doxtar az šekāf-e kuh soxan dārad, ke kas-i tā konun ān rā nadide-ast. Dar kenār-e in mahal deraxt-e besyār bozorg-i sar bar afrāšte ke gofte mišavad asā-ye Nikbānu-st.

Setāyešgāh darvāqe' sāxtemān-i sarpušide dar boridegi-ye kuh-ast, ke do dar-e boronzi-ye bozorg dārad. Vorudi-ye ān bā sang-e marmar farš šode-vo divārhā az ātaš-e moqaddas-i ke qarnhā-st dar ānjā afruxte negāh dāšte šode, siyāh gardide. Dar boridegihā-ye zir-e setāyešgāh barā-ye pazirāyi az mosāferān cand jāygāh-e sarpušide sāxte-and.

Abarqu

Abarkuh yā Abarqu dar hejdahkilometri-ye jonub-e qarb-e Yazd šahr-i kujak-o nesbatan xošābohavā-st. Dar in šahr deraxt-e sarv-i bozorg-o qadimi vojud dārad, ke vojud-e 2500-sāle-ye ān rā dar in sarzamin-e kaviri yek-i az šegeftihā-ye tabii-yo dar e'teqād-e āmme deraxt-i moqaddas midānand.

Tabas

Tabas bā vos'at-e 55,344 kilometr-e morabba' yeki- az šahrhā-ye qadimi-ye Ostān-e Xorāsān bude, ke az sāl-e 1381 š. / 2002 m. be Ostān-e Yazd peyvaste-ast. In šahr dar hāšiye-ye Kavir-e Lut-o dar dāmane-ye kuh-e Neyzār vāqe' šode-vo ābohavā-ye ān dar navāhi-ye kuhestāni mo'tadel-o dar qesmat-e jolgei garm-o suzān-ast.

Dar kenār-e kavir-e xošk-o suzān-e markaz-e Irān šahr-i ābād-o porderāxt-ast. Dar gozašte az xormā-vo annāb-e farāvān-e ān yād karde-and. Emruze Tabas anvā-e deraxthā-ye garmsiri-yo bāqhā-ye bozorg-e

morakkabāt dārad-o hamesāle dar zemestān-o Nowruz golhā-ye narges-e farāvāni az ānjā be šahrhā-ye digar-e Xorāsān borde mišavad.

Tabas dar qarn-e avval-e eslāmi be "Darvāze-ye Xorāsān" šohrat dāšt. Zirā bištar-e rāhhā-yi ke az kavir migozašt, be in šahr miresid. Ahammiyat-e tārixi-ye Tabas biš az hame be vāsete-ye dežhā-ye Esmāiliye dar ānjā-st, ke dar nime-ye dovvom-e qarn-e panjom-e hejri (yāzdahom-e milādi), hengām-i ke Tabas be tasarrof-e Esmāiliye dar āmad, banā šod. Sepāhiyān-e Soltān Sanjar yek bār ānjā rā gereftand-o koštār-o xarābi-ye besyār be bār āvardand. Virāni-ye Tabas bār-e digar dar zamān-e Šāh Abbās-e Bozorg ruy dād, ke Ozbakhā be ānjā hamle bordand. Dar sāl-e 1357 š. (1978 m.} zelzele-ye besyār saxt-i in šahr rā be kolli darham kubid-o sāxtemānhā-ye qadimi-ye ān rā az miyān bord. Pas az ān Tabas az now sāxte šod.

Vāqee-ye mohemm-e digar-i ke, pas az Enqelāb-e Eslāmi dar nazdiki-ye in šahr ruy dād, soqut-e cand helikopter-e āmrikāyi bar asar-e tufān-e šen-o monfajer šodan-e barx-i az ānhā bud, ke barā-ye āzād kardan-e gerowgānhā-ye Sefārat-e Āmrikā dar Tehrān dar nazdik-e in šahr forud āmade budand. Az āsār-e tārixi-ye Tabas, ke besyār-i az ānhā dar zelzele āsib-e farāvān did, mitavān banā-ye Emāmzāde Hoseyn-o Menāre-ye Kabir-o Borj yā Menāre-ye Karāt rā nām bord, ke hamegi be qarn-e panjom-e hejri (yāzdahom-e milādi) bāz migardand. Masjed-e Jāme-o qal'e-i motealleq be dowrān-e Safaviye niz dar in šahr hamconān barjāy-ast.

ŠAHRHĀ-YE TĀRIXI-YE IRĀN

Dar tārix-e Irān aqlab nām šahrhā-yi be cešm mixorad ke bar asar-e havādes-e ruzgār az sarzamin-e asli jodā šode-vo emruz jozv-e xāk-e Irān nist. Az ānjā ke āšnāyi bā tārix-e gozašte be dun-e dānestan-oz'-o mowqeiyat-e in navāhi momken nist, be te'dād-i az mohemtarin-e ānhā be extesār ešārat-i miravad.

BĀKU

Bāku bandar-i bozorg dar sāhel-e qarbi-ye Daryā-ye Xazar-ast, ke tā sāl-e 1812-ye milādi jozv-e Eyālat-e Šervān-o az šahrhā-ye tārixi-ye Irān bud. Dar in sāl Bāku-vo baxš-e bozorg-i az sarzaminhā-ye šomāl-e qarb-e Irān pas az šekast dar janghā-ye Irān-o Rus bar asās-e do moāhede-ye Golestān-o Torkamāncāy be tasarrof-e Rusiye-ye tezāri dar āmad.

Bāku dar kenār-e Daryā-ye Xazar, jā-yi ke kuhhā-ye Qafqāz be daryā foru miravad, beyn-e rudxāne-ye Kor (Kuroš) va Tavāleš vāqe' šode-vo az jonub be šahr-e Qarābāq mahdud-ast. Qesmat-e šomāli-ye in bandar rā dāmane-ye kuhhā-ye Qafqāz farā gerefte ke aqlab pušide az barf-ast. Bāku-vo atrāf-e ān ābohavā-yi mo'tadel-o martub dārad-o be hāselxizi-yo Xorrami ma'ruf-ast.

Bāku dar jonub-e Darband-e mašhur-e Qafqāz vāqe' šode, ke dar dowrehā-ye eslāmi be ān Bābol'abvāb yā Sadd-e Zolqarneyn yā Sadd-e Ya'juj-o Ma'juj migoftand. In sad beyn-e do kuh-e mošref bar bandargāh sāxte šode-vo dar gozašte, dahāne-ye ān bā zanjir-i ke bar ān qofl-i bozorg āvixte bud, baste mišod. Vaqt-i zanjir baste bud, hic kešti nemitavānest az ān begozarad. In sad rā, ke az sang-o sorb va be qowl-i digar az xešthā-ye azim-e āhanin-e pušide az mes sāxte šode bud, yādgār-e Xosrow Anuširavān, šāhanšāh-e sāsāni midānand, ke ān rā barā-ye jelowgiri az hojum-e aqvām-e nime vahši sāxte bud. Do emperāturi-ye nirumand-e sāsāni-yo Rum tey-e qarnhā bā yekdigar qarārdādhā-yi barā-ye negahdāri-ye do darband dāštand – yek-i dar emtedād-e rud-e Jeyhun nazdik Termez (ānsu-ye Balx), sar-e rāh-e Naxšab-o digar-i dar Qarb-e Daryāce Xazar-o mahall-e barxord-e kuhhā-ye Qafqāz bā Daryā-ye Xazar – tā az sarāzir šodan-e mohājemān-e biyābāngard-e Āsiyā-ye Markazi be su-ye Irān-o, az tariq-e gozargāhhā-ye qarb-e kešvar, be Orupā jelowgiri šavad.

Dar Bāku manābe-e azim-e naft vojud dārad, ke dar mantaqe-i bozorg be lāyehā-ye sathi nofuz karde-ast. Be in jahat az dirbāz ātašhā-ye jāvidān-i ke dar in šahr šo'le mikešide, az nazar-e zartoštiyān gerāmi bude-ast. Bāku, Bākube, Bādkube, va Bāgvān, nāmhā-ye gunāgun-e in šahr, be monāsebat-e vojud-e ātaškade-ye bozorg-e ān šahr, az kalame-ye "Baq" (Xodā) gerefte šode-vo be ma'nā-ye šahr-e Xodā-st. Dar kenār-e qal'e-ye qadimi-ye ostovār-i ke biš az cehel metr bolandā dāšte, Borj-e Doxtar vāqe' šode, ke az ān barā-ye negahbāni-ye bandar-e Qafqāz estefāde mikarde-and. Gomān miravad, in borj piš az ān parastešgāh-e

Ānāhitā-vo mansub be dowrān-e Aškāniyān yā Haxāmanešiyān bude-ast. Aknun Borj-e Doxtar jāygāh-e cerāq-e daryāyi-st, ke keštihā rā hengām-e raftoāmad be bandar rāhnamāyi mikonad. Ātaškade-ye Pārsiyān-e moqim-e Hend niz bannā-yi digar az dowrān-e bāstān dar in šahr-ast. In ātaškade sāxtemān-i morabba' dārad, ke otāq-i dar miyān-e ān qarār gerefte. In otāq, be sabk-e digar-e ātaškadehā-ye zartošti, az cāhār su bāz-ast-o gonbad-i kucak bar ān ostovār šode. Dar markaz-e in ātaškade gowdāl-i-st, ke ātaš az ān šo'le mikešad.

Kāx-i bozorg az āsār-e dowrān-e Šāh Abbās-e Avval-o masjed-i bar farāz-e kuh-i dar nazdiki-ye Darband-e Qafqāz az digar āsār-e tārixi-ye in šahr-ast. Masjed dar qal'e-i be nām-e Qeble az āsār-e dowre-ye Sāsāniyān qarār gerefte-ast. Dar šarh-e janghā-ye derāz-e Amir Teymur-e Gurkān dar mantaqe-ye Āzarbāyjān bārhā nām-e Qal'e-ye Qeble āmade-ast.

Boxārā

Boxārā yek-i az šahrhā-ye bāstāni-ye Irān-e Bozorg-ast. In šahr be fāsele-ye kam-i dar jonub-e rudxāne-ye Zarafšān-o dar šarq-e Biyābān-e Xārazm qarār gerefte-ast. Dar qarn-e nuzdahom-e milādi, hamzamān bā saltanat-e Qājār dar Irān, niruhā-ye Rusiye-ye tezāri šahrhā-ye bozorg-e in nāhiye az jomle Tāškand, Samarqand-o Boxārā rā yek-i pas az digari az Irān jodā kardand. Emruz Boxārā jozv-e Jomhuri-ye Ozbakestān-e Šowravi-st.

Boxārā dar sarzamin-i porāb-o hāselxiz-o xorram banā šode-ast. Xarābehā-ye šahr-e bāstāni dar nazdiki-ye šahr-e konuni hanuz pābarjāy-ast. Tārix -ein šahr be qarnhā-ye piš az milād miresad. Dar afsānehā-ye irāni, Afrāsiyāb-e turāni, Siyāvoš, šāhzāde-ye zibā-vo dalir-e irāni, rā dar in šahr košt. Bar asās-e in afsāne hamesāle dar in šahr marāsem-i be in monāsebat bargozār migardide ke be Geristan-e Moqān yā Sug-e Siyāvoš ma'ruf bude-ast.

Sepāhiyān-e Arab pas az hamlehā-ye peydarpey ke bā moqāvemat-e sardārān-o mardom-e Māvarāonnahr ruberu mišod, saranjām dar sāl-e 112 h. / 730 m. tavānestand be Boxārā dast yāband. Zarfhā-ye cini-yo zarrin-e pornaqšonegār-o gerānbahā-yi ke pas az košte šodan-e āxarin šahryār-e Boxārā be tārāj raft-o vasf-e ān dar tārixhā āmade-ast, nešān az ahammiyat-o servat-e in šahr-e bozorg dar dowrān-e piš az Eslām dārad.

Ammā ruzgār-e zarrin-e Boxārā-vo navāhi-ye pirāmun-e ān hamzamān bā hokumat-e Sāmāniyān-ast. Dar asr-e poršokuh-e in šāhān-e irāni, Boxārā pāytaxt-i bud ābād-o porrownaq bā bāqhā-vo kāxhā-vo hammāmhā-vo masjedhā-ye besyār. Šāerān-o nevisandegān-o dānešmandān-e bozorg-i dar in šahr mizistand ke zabān-o adab-e fārsi-yo farhang-e eslāmi rā be owj-e šokufāyi resāndand. Pas az Sāmāniyān, dar dowrān-e Saljuqiyān niz Boxārā hanuz e'tebār-e besyār dāšt, ammā digar natavānest be azemat-e gozašte bāz gardad-o be šohrat-i ke dar zamān-e Sāmāniyān dar sarāsar-e jahān, az Cin tā Espāniyā, dāšt, beresad.

Dar Hamle-ye Moqol noxostin šahr-i ke virān šod-o mardom-e ān az dam-e tiq gozaštand, Boxārā bud. Nevešte-and, ke az ān šahr-e bozorg-o zibā-vo ābādān, tanhā Masjed-e Jāme-o ba'z-i qesmathā-ye qasrhā-ye ostovār-e ān barjāy mānd. Bā vojud-e in, bā be qodrat residan-e Amir Teymur-e Gurkān Boxārā niz dar kenār-e Samarqand az now banā šod-o ahammiyat-o e'tebār yāft.

Boxārā az dirbāz dārā-ye ahammiyat-e dini bude-ast. Guyand ke nām-e Boxārā az kalame-ye vahāre yā bahār, ke dar zabānhā-ye irāni be ma'ni-ye botkade-ast, gerefte šode. Dar kāvoshā-ye bāstānšenāsi dar atrāf-e masjed-i dar Boxārā āsār-e yek ātaškade-ye zartošti-yo, dar zir-e ān, deyr-i budāyi rā yāfte-and, ke dar dowrānhā-ye gunāgun peyāpey bar ru-yo be jā-ye yekdigar sāxte šode-ast. Pas az Hamle-ye A'rāb edde-i az mardom-e Boxārā dar geravidan be Eslām moqāvemat mikardand. Yek-i az ānān, Almoqanna', ke zartošti bud, be bahāne-ye xunxāhi-ye qatl-e Abumoslem-e Xorāsāni ke dar darbār-e xalife-ye abbāsi košte šode bud, moddat-i derāz bā peyrovān-e xod dar barābar-e sepāhiyān-e xalife istādegi kard. Vey dar šahr-i nazdik-e Boxārā mizist-o tavānest cand māh baxš-i az navāhi-ye ān hodud rā be extiyār-e xod girad. Peyrovān-e Almoqanna' rā Sepidjāmegān niz gofte-and, dar barābar-e Siyāhjāmegān ke tarafdārān-e Baniabbās-o dastgāh-e xelāfat budand. Dar zamān-e Sāmāniyān Boxārā az marākez-e mohemm-e mazhab-e hanafi šod.

Esmāiliyān ham dar in zamān markaz-e fa'āliyat-e xod rā dar Boxārā qarār dāde budand. Dar dowre-ye Teymuri Ferqe-ye mašhur-e Naqšbandi niz ke hanuz peyrovān-i dārad, be vasile-ye Bahāoddin-e Naqšbandi dar Boxārā ta'sis šod.

Bozorgān, dānešmandān, šāerān-o motefakkerān-e bozorg-e Boxārā, bexosus dar asr-e talāyi-ye qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi, dar tārix-e Irān-o Eslām bimānand-and. Abuali Sinā, Abolfazl-o Abuali Bal'ami, Abuabdollāh-e Jeyhāni-yo xāndān-e bāfarhang-e u, Abumansurhasanebn-e Nuholqamari, pezešk-e dānešmand-o ostād-e Abuali Sinā, Mohammad-e Ufi, moallef-e javāmeolhekāyāt, va bozorgān-e digar-i az in dast hamegi az Boxārā bar xāste-and.

BALX

Balx yek-i az šahrhā-ye bāstāni-yo besyār mašhur-e Xorāsān-e Bozorg-ast, ke dar jolge-ye jonubi-ye rudxāne-ye Jeyhun beyn-e Toxārestān-o Jowzjānān qarār gerefte-vo az dirbāz dar āsār-e irāni be Bāktriyā yā Bāxtar-o Balx-e bāšokuh ma'ruf bude-ast. Banā-ye Balx rā be cand tan az šāhān-e afsānei-ye Irān nesbat midehand. Conān ke dar Šāhnāme āmade, hengām-i ke Zartošt din-e xod rā āškār kard, be darbār-e Goštāsb dar Balx raft-o mowred-e hemāyat-e vey qarār gereft. Ānce mosallam-ast, az dowrān-e Sāsāniyān tā Hamle-ye Moqol in šahr qadimtarin markaz-e tamaddon-e irāni-yo kānun-e mohemtarin taškilāt-e emperāturihā-ye bozorg-e Irān bude-ast.

Šahr-e Balx az zamān-e Sohrāb-o Goštāsb az marākez-e mohemm-e mazhabi niz be šomār mirafte-ast. Ma'bad-e bozorg-o mašhur-e in šahr be nām-e Nowbahār dar zamān-e Sāsāniyān servat-o ārāyeš-e besyār dāšte-ast. Nevešte-and, ke divārhā-ye Nowbahār rā bā javāherāt-e gerānbahā ārāste-vo pardehā-ye zarbāft bar ru-ye ānhā kešide budand. Dar tamām-e sāl, zāerān az harsu be ziyārat-e in ma'bad miāmadand, beviže dar fasl-e bahār ke bā anvā-e golhā ārāste mišod. Gomān miravad, ke bargozāri-ye bāšokuh-e Jašn-e Golesorx az marāsem-e ziyārat-e Nowbahār-e Balx barjāy mānde bāšad. Dar towsif-e ma'bad-e Nowbahār nevešte-and, ke bar farāz-e ān gonbad-i bozorg bud, ke biš az sad metr bolandi dāšt, dar bālā-ye ān derafšhā-yi az pārcehā-ye abrišamin qarār dāšt-o dowrādowr-aš rā sisad-o šast revāq farā gerefte bud. Dar in ma'bad cand bot vojud dāšt, ke mardom az Kābol-o Hend-o Cin be ziyārat-e ānhā miāmadand. Zaminhā-ye atrāf-e Nowbahār be masāhat-e haft farsax dar haft farsax vaqf-e in ma'bad bud-o hazine-ye hengoft-e ān rā ta'min mikard.

Barx-i az tārixnegārān bar ān-and, ke Nowbahār dar āqāz ātaškade-ye zartoštiyān bude-vo sepas yek-i az kānunhā-ye fa'āliyat-e peyrovān-e Budā šode-ast. Nowbahār pas az fath-e Balx be vasile-ye mosalmānān dar zamān-e xalife-ye sevvom virān šod. Rais-e mowbadān-e Nowbahār-e Balx Barmak nāmide mišod. Barmakiyān – ke pas az enteqāl-e xelāfat be Abbāsiyān dar dastgāh-e išān be vezārat residand – maqām-e riyāsat-e Nowbahār rā az dowrān-e bāstān be ers dāštand. Balx tā zamān-e Hamle-ye Moqol ābād-o porrownaq bud. Pas az ān be surat-e virāne-i dar āmad ke agarce ba'dhā be farmān-e Amir Teymur-e Gurkān bāzsāzi šod ammā digar rownaq-e gozašte rā nayāft. Emruz Balx šahr-i kucak dar Afqānestān-ast, ke šahr-e bozorg-e Mazāršarif nazdik-e ān sāxte šode. Guyand dar sāl-e 885 h. / 1480 m. bar asar-e xābnamā šodan-e yek-i az darbāriyān nevešte-i mansub be zamān-e Soltān Sanjar peydā šod, ke dar ān be vojud-e marqad-e šāh-e owliyā' Aliyebn-e Abitāleb (a.) dar in šahr ešāre šode bud. Soltān Hoseyn-e Bāyqarā, āxarin amir-e xāndān-e teymuri, bozorgān rā jam' āvard-o dar qarye-i ke dar sefarsangi-ye Balx bud, sang-e sefid-i yāft ke nešān-e marqad-e amiralmo'menān bud. Dar ān mahal gonbad-i boland sāxte šod, ke hanuz ziyāratgāh-e mardom-e ān navāhi-st. Harsāl dar bahār marāsem-i dar in ziyāratgāh bargozār mišavad ke be nām-e Seyl-e Gol {Sexr-e Gol} šohrat dārad-o sonnathā-ye gozašte-ye ziyārat-e ma'bad šahr rā be yād miāvarad. Balx-e kohne ke hanuz nimevirāne-i az ān bāqi-st, dar candkilumetri-ye Mazāršarif qarār dārad. Dar nazdiki-ye Balx šahr-i digar be nām-e Bāmiyān qarār dārad, ke az dirbāz be sabab-e vojud-e do bot-e bozorg-e Budā {Sorxbot-o Xengbot yā Budāhā-ye Sorx-o Xākestari} dar ān šohrat-e besyār dāšte-ast. In do mojassame dar sāl-e 2000-e milādi be dastur-e Tālebān az miyān borde šod.

Botkade-ye Multān niz dar nazdiki-ye Bāmiyān az banāhā-ye mašhur bude-ast. Dar in botkade bot-i bozorg az āhan dar miyān-e gonbad-i qarār dāšte, ke be niru-ye āhanrobā moallaq negah dāšte šode-ast. Hendiyān barā-ye ziyārat-e Botxāne-ye Multān ke hamsāye-ye Balx-ast, az rāh-e daryā-vo sahrā be ān navāhi miāmade-and. In bot niz dar zamān-e Soltān Mahmud-e qaznavi az miyān raft. Multān aknun dar xāk-e Pākestān-ast.

Az hamin ru, Balx-o šahrhā-ye hamsāye-ye ān az zamānhā-ye gozašte markaz-e dini-ye mohemm-i bude-ast. Besyār-i az olamā-ye mosalmān az ahāli-ye Balx bude-and-o āsār-e mohemm-i dar hadis, feqh-o elm-e kalām az xod be yādgār gozāšte-and. Az dānešmandān-e benām-e in šahr yek-i Abum'ašar-e Balxi-st, ke dar qarn-e sevvom-e hejri / nohom-e milādi mizist-o az setārešenāsān-e ma'ruf bud. Vey az tārix-o axbār-e pādšāhān-e Pārs-o aqvām digar niz āgāh bud-o majmue-ye āsār-aš nemudār-e vos'at-e dāneš-e u-st. Az digar nāmdārān-e Balx Qāzi Hamidoddin-e Balxi, nevisande-ye Maqāmāt-e Hamidi-st, ke dar qar-en šešom-e hejri / davāzdahom-e milādi miziste. Ketāb bā nasr-i picide-vo motekallef nevešte šode-vo anvā-e sanāye-e lafzi dar ān be qadr-i ziyād-ast, ke guyi hadaf az neveštan-e ān namāyeš-e tavānāyi dar be kār bordan-e lafz bude-ast na bāzgu nemudan-e ma'nā. Bā in hāl yek-i az sarmašqhā-ye Sa'di dar neveštan-e Golestān rā hamin Maqāmāt-e Hamidi dāneste-and.

TISFUN

Tisfun, ke be zabān-e Pahlavi "Tehsifun" talaffoz mišode-vo rumihā ān rā Ketisfun mināmidand, šahr-i bāstāni dar kenāre-ye šarqi-ye Dejle-vo dar haftfarsangi-ye Baqdād-e konuni bude-ast. Dar qarn-e sevvom-e piš az milād in šahr nazdik-e Solukiye qarār dāšt-o šāhanšāhān-e aškāni, ke az navāhi-ye šarqi-ye Irān āmade budand, ānjā rā pāytaxt-e zemestāni-ye xod kardand. Solukiye, pāytaxt-e Solukus Nikāter, az jānešinān-e Eskandar, bud. Hengāmi- ke Tisfun pāytaxt-e Aškāniyān šod, in do šahr be ham peyvast-o rafte-rafte šahr-e Bābel rā ke dar kenār-e rud-e Forāt jāy dāšt, az e'tebār andāxt.

TĀQ-E KASRĀ

Bābel bozorgtarin-o ābādtarin-o bāšokuhtarin šahr-e donyā-ye bāstān bud. Šāhān-o sardārān-i bozorg con Kuroš-e Kabir-o Eskandar-e Maqduni bā tasarrof-e ān šahr be owj-e qodrat residand. Xašāyāršā hengām-e foru nešāndan-e šureš-i ke mardom-e in šahr bar zedd-e pādšāh-e dastnešānde-ye u karde budand, bāru-ye šahr rā virān kard-o ma'bad-e ān, Esāhil, rā darham foru rixt. Bot-e zarrin-o bozorg-e Morduk rā ke nešān māndegāri-ye šahr bud-o šāhān-e Bābel dar āqāz-e har sāl bā lams kardan-e dast-e ān e'lām-e qodrat mikardand, bā xod be Irān āvard-o dastur dād, ān rā zowb konand. Šahr-e Bābel, bā ān ke bār-e digar ābād gardid-o ma'bad-o bot-i digar dar ān sāxte šod, ke sepāhiyān-e Eskandar az zibāi-yo servat-o jalāl-aš angošt-e heyrat be dandān gazidand, digar kamar rāst nakard-o bā rownaq gereftan-e Tisfun andak-andak az safhe-ye tārix nāpadid šod.

Ardešir-e Bābakān pas az šekast dādan-e Ardavān-e Panjom-e aškāni vāred-e Tisfun šod-o dar hamānjā tājgozāri kard. Dar tamām-e dowrān-e šāhanšāhi-ye Sāsāniyān Tisfun pāytaxt-e Irān bud. In šahr dar sad sāl-e āxar-e šāhanšāhi-ye Sāsāniyān majmue-i az panj tā haft šahr bude-ast-o "Malkā" ya'ni šahrhā-ye šāhān xānde mišode-vo gāh-i ham az ān be nām-e Mazināta yā Madine-vo Šahrhā yād karde-and, ke A'rāb pas az Eslām be ān Madāen gofte-and. Tisfun, Rumagān, Vah Ardešir (Solukiye), Darzanirān, Valāšabāz, Aspānbor-o Māhuzā

šahrhā-ye Madāen bude-and. Tisfun, ke bā polhā-vo ābbandhā-ye ru-ye Dejle dar dosu-ye rud gostareš yāfte bud, dar avāxer-e dowrān-e sāsāni docār-e toqyān-e rudxāne-vo šekastegi-ye sadhā gardid. Nevešte-and, ke dar zamān-e Qobād, pedar-e Xosrow Anuširavān, dar sadd-e Dejle nazdik-e dašt-e Mišān šekāf oftād-o besyār-i az keštzārhā zir-e āb raft. Avāxer-e ruzgār-e Xosrow Parviz niz toqyān-e Dejle-vo Forāt cand sad rā darham šekast ke barā-ye bāzsāzi-ye ānhā talāš-e besyār šod. Dar hamin zamān bar asar-e zelzele qesmat-i az Eyvān-e Kasrā niz šekast bar dāšt. Ba'dhā tārixnegārān-e eslāmi in ruydādhā rā nešānehā-ye soqut-e selsele-ye sāsāni šemordand.

Tāq-e Kasrā bannā-yi azim-o bāšokuh dar sāhel-e rāst-e rud-e Dejle-ast, ke gofte-and dar zamān-e Xosrow Anuširavān sāxte šode. In banā rā mohemtarin asar-e me'māri-ye dowre sāsāni-yo nemudār-e vižegihā-ye ān mišemorand. Yek-i az joqrāfiyānevisān-e dowre-ye eslāmi ke xod Eyvān-e Madāen-o kāx-e sefid dar nazdiki-ye ān, mansub be dowrān-e aškāni, rā dide, šarh-i heyratangiz az azemat-o šokuh-e ānhā nevešte-ast. Az in banāhā aknun dar nazdiki-ye Baqdād joz virānehā-yi be cešm nemixord.

Dar Hamle-ye A'rāb, Yazdgerd-e Sevvom hamrāh-e darbār-o haramsarā-vo ganjhā-ye xod az pāytaxt gorixt-o dar sāl-e 16 h. / 627 m. hengām-i ke A'rāb takbirguyān vāred-e Tisfun šodand, pāytaxt rā xāli yāftand. Guyand ke Sa'debn-e Vaqās, sardār-e sepāh-e Arab, az didan-e azemat-o jalāl-e Eyvān-e Kasrā hašt rak'at namāz-e fath be jāy āvard. Azānpas šahrhā-ye Hire-vo Kufe nazdik-e Madāen sāxte šod-o Tisfun ru be virāni nahād.

Dar miyāne-ye qarn-e dovvom-e hejri / haštom-e milādi Mansur, xalife-ye abbāsi, xāst az masāleh-e Eyvān-e Kasrā šahr-e Baqdād rā besāzad. Ammā Xāled-e Barmaki, vazir-e irāni-ye u in kār rā dorost nadānest. Xalife u rā be taassob-e irānigari mottaham kard. Ammā hazine-ye gazāf-e xarāb kardan-o haml-e masāleh xalife rā vā dāšt, ke az tasmim-e nābexradāne-ye xod bāz gardad. Eyvān-e Kasrā nejāt yāft, ammā dar avāxer-e qarn-e sevvom-e hejri / nohom-e milādi be dastur-e xalife meqdār-i az sanghā-ye ān rā dar sāxtemān-e Qasr-e Tāj dar Baqdād-e xāvari be kār bordand.

Emruze dar kenār-e virānehā-ye Tisfun ke tā qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi šahr-i kucak ammā por jam'iyat bud, gur-e Salmān-e Fārsi, yek-i az nazdiktarin sahābe-ye peyqambar-e akram (s.) qarār dārad, ke be Salmān-e Pāk mašhur-ast.

SAMARQAND

Samarqand yek-i az šahrhā-ye besyār qadimi, bozorg, ābād-o porjam'iyat-e Varārud {Māvarāonnahr}, sarzamin-e hāselxiz beyn-e do rud-e bozorg-e Jeyhun-o Seyhun, bude-ast, ke dar sāhel-e rudxāne-ye Zarafšān dar Eyālat-e Soqd yā Saqdiyānā-ye bāstān qarār gerefte. In šahr dar qarn-e hejdahom-e milādi rownaq-e gozašte-ye xod rā az dast dād-o dar sāl-e 1868 pas az dargirihā-ye xunin-e tulāni be dast-e niruhā-ye Rusiye-ye tezāri oftād-o emruze markaz-e edāri-ye Jomhuri-ye Ozbakestān-ast.

Samarqand qadimitarin šahr-e Āsiyā-ye miyāne-ast, ke dar ān āsār-e bāstāni motealleq be qarnhā-ye sevvom-o cāhārrom-e piš az milād yāft šode. Hengām-i ke Eskandar dar hamle be Irān Samarqand rā virān kard, in šahr borj-o bāru-yi azim dāšt-o moddathā kānun-e moqāvemat dar barābar-e niruhā-ye bigāne bud. Pas az Eskandar, tā fath-e in sarzaminhā be dast-e sepāhiyān-e Eslām, dar Balx-o Samarqand hokumat-e mostaqell-i vojud dāšt, ke az nazar-e tārixi ān navāhi rā az Irān jodā mikard. Bā in hame, nofuz-e tamaddon-o farhang-e irāni dar ān nāhiye peyvaste bāqi mānd. Az jomle dar zamān-e sāsāniyān, Samarqand mohemtarin kānun-e dini-ye mānaviyān bud.

Owj-e rownaq-o šokuh-e šahr-e Samarqand be qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi miresad, zamān-i ke sāmāniyān dar Māvarāonnahr be qodrat residand. In xāndān-e farhangdust-e irāni in nāhiye-ye xorram-e hāselxiz rā be daraje-i az e'tebār resāndand ke azānpas mānand-e ān be xod nadid. Dar zamān-e Esmāilebn-e Ahmad-e sāmāni, Samarqand yek-i az marākez-e hokumat-o bandar-i bozorg, ābād-o servatmand bud, ke bar bolandi qarār dāšt-o dar hame –yexānehā-vo kucehā-ye ān, deraxthā-ye sarv qad bar afrāšte bud. Nevešte-and, ke šahr az bālā-ye qal'e conān be nazar miresid ke guyi pušide az deraxt-o sabze-ast.

Bāzār-e Samarqand niz be vāsete-ye vos'at, zibāyi-yo rownaq zabānzad bude-ast. Az hame-ye sarzaminhā-ye dur-o nazdik be in bāzār kālā vāred mišod-o moštariyān-o bāzargānān-e sarzaminhā-ye dur hamiše dar ānjā raftoāmad mikardand. Dibā-ye sorx (now-i pārce az abrišam-e xām), pārcehā-ye gerānbahā, zin-o abzār-e asb, šišehā-ye naqšdār-e rangin-o anvā-e mahsulāt-e kešāvarzi-yo dāmi dar in bāzār be farāvāni dādosetad mišod. Ammā ma'ruftarin kālā-ye Samarqand kāqaz bud, ke bištar-e noqāt-e Xāvarzamin az ānjā vāred mikardand.

Hamle-ye Moqol Samarqand rā niz con digar šahrhā-ye Māvarāonnahr-o Xorāsān-e Bozorg virān kard-o be nābudi-ye besyār-i az sākenān-e ān anjāmid. Sepāhiyān-e Moqol šahr-o mardom rā az kucak-o bozorg-o zan-o mard xāne be xāne koštand-o harce yāftand, kandand-o bordand-o suxtand. Ammā dir-i napāyid, ke Amir Teymur-e Gurkān dar qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi Samarqand rā pāytaxt-e xod kard-o sāxtemānhā-ye bāšokuh-e besyār dar ān bonyān nahād. U masjed-e bozorg-o zibā-ye in šahr rā niz az qanāyem-e fath-e Hendustān sāxt. Clavijo, safir-e Espāniyā, ke dar ān zamān be Samarqand rafte bud, yek-yek-e in banāhā-ye šāhāne rā towsif karde-ast. Amir Teymur dar janghā-vo fotuhāt-e xod dānešmandān, honarmandān-o san'atgarān rā bar migozid-o bā xod be Samarqand mibord, āngune ke dar zamān u-vo jānešinān-aš, in šahr bozorgtarin markaz-e dāneš-o honar-e ruzgār šod. Rasadxāne-ye Samarqand, ke be dastur-e Oloq Beyg sāxte šod, yek-i az marākez-e mohemm-e elmi-ye zamān bud. Ammā piš az Amir Teymur niz Samarqand kānun-e dānešmandān-o orafā-vo honarmandān-e bozorg-e irāni bud. Rudaki-ye samarqandi, pedar-e še'r-e fārsi, bartarin-e išān-ast.

Marv

Marv dar šomāl-e šarq-e Xorāsān-e konuni yek-i az šahrhā-ye ābād-o porahammiyat-e Xorāsān-e Bozorg bude-vo aknun be nām-e Marv yā Mari, šahr-i kucak dar Jomhuri-ye Torkamanestān-ast, ke besyār-i az mardom-e ān bā zabān-e fārsi āšnā hastand-o farhang-o adabiyāt-e irāni rā dust dārand. Marv dar emtedād-e rudxāne-i banā šode bud, ke az kuhhā-ye Qur dar šomāl-e xāvari-ye Harāt sarcešme migereft-o dar rigestānhā-ye biyābān-e Qoz nāpadid mišod. In rudxāne Marvrud yā Marqāb nām dāšte-vo dar masir-e xod do šahr rā ābyāri mikarde-ast, yek-i Marv-e kucak, dar qesmat-e bālā-ye rudxāne-vo digar-i Marv-e bozorg yā Marv-e Šāhjān.

Banā-ye šahr-e Marv rā be Eskandar-o jānešinān-e u nesbat midehand. Ānce mosallam-ast, ba'd az Hamle-ye Eskandar dar in nāhiye hokumat-i tarafdār-e Yunān taškil šod, ke az navāhi-ye Balx-o Marv tā entehā-ye Soqd-o Samarqand rā dar bar dāšt. Pas az ān dar zamān-e Pārthā, ke Xorāsān be cāhār marzbāni taqsim šod, Marv markaz-e yek-i az ān cāhār baxš-o marākez se baxš-e digar Balx-o Harāt-o Neyšābur budand.

Marv šahr-i servatmand bude-vo anvā-e mahsulāt-e kešāvarzi-yo sanāye-e dasti-ye ān, az jomle abrišam-o pārcehā-ye gerānbahā, šohrat-e besār dāšte-ast. Ammā ahammiyat-e asli-ye Marv, alāve bar hāselxizi-ye xāk-o farāvāni-ye āb, az mowqeiyat-e siyāsi-ye ān bar sar-e šāhrāhhā-ye bozorg-e beynolmelali-ye donyā-ye qadim nāši mišode. Jādde-ye Abrišam-o rāh-i ke az ān āj-o adviye az Hendustān be savāhel-e Daryā-ye Meditarāne miraft, az in šahr migozašt. Az hamin rāh bud, ke Yazdgerd-e Sevvom, āxarin šāhanšāh-e sāsāni, az Tisfun-o Hamedān-o Rey be Marv gorixt-o dar yek-i az rustāhā-ye ān be dast-e āsiyābān-i košte šod.

Marv dar dowrān-i az ābādtarin-o servatmandtarin sarzaminhā-ye eslāmi be šomār miraft. Masjed-e bozorg-o bāšokuh-i ke Abumoslem-e Xorāsāni dar ān sāxte bud, tā qarnhā šohrat-i besyār dāšt. Dar zamān-e Hārunorrašid pesar-aš Ma'mun, dar maqām-e emārat, dar kāx-i bāšokuh dar in šahr mizist. Marv tā zamān-e Moqol hamvāre markaz-e hokumat mānd-o ābādi-yo rownaq-e ān barjāy bud.

Dar Hamle-ye Moqol in šahr niz bā virāni-yo koštār-e besyār ruberu šod. Nevešte-and, ke dar ān zamān dar in šahr do ketābxāne-ye bozorg-o xazāne-ye ketāb-e mo'tabar-e digar-i vojud dāšt. Az ketābxāne-ye kucak-e digar-i niz yād karde-and, ke dārā-ye devist jeld ketāb bud, hamegi bihamtā bā xatt-e zibā-vo tazhib-e āli-yo conān nafis-o gerānbahā ke haryek biš az 200 dinār-e talā arzeš dāšt. In āsār-e farhangi-ye gerānqadr hamrāh bā hezārān tan az sākenān-o hame-ye banāhā-ye bāšokuh-e šahr-o jāygāhhā-ye paxš-e āb-e rudxāne-ye

Marqāb, ke towsif-e azemat-o deqqat-e mohandesi-ye ān rā Abutāher-e Moqaddasi dar ketāb-e Ahsanolltaqāsim āvarde, dar Hamle-ye Moqol az miyān raft.

Marv dar zamān-e Šāhrox, jānešin-e Amir Teymur-e Gurkān, qesmat-i az azemat-o šokuh-e gozašte-ye xod rā bāz yāft ammā az hamle-ye dāem-e Ozbakhā-vo Afqānhā-vo āsibhā-ye nāši az ān dar amān nabud. Saranjām dar sāl-e 1884 m. Rushā Marv rā tasarrof kardand.

HARĀT

Harāt dar gozašte nām-e mantaqe-ye bozorg-i bude-ast, ke yek-i az cāhār eyālat-e Xorāsān-e Bozorg rā taškil midāde. Emruz tamām-e in nāhiye dar Afqānestān-ast. Harāt dar hamān hāl nām-e šahr-i-st hāselxiz dar hamin mantaqe ke bāqhā-ye sarsabz, ābohavā-ye sālem-o matbu-o bād-e peyvaste-vo molāyem-e ān dar tābestān az dirbāz šohrat dāšte-ast. Harirud yā rudxāne-ye Harāt az kuhhā-ye Qur sarcešme migirad-o dar šāxehā-ye moteadded az šahr migozarad.

Banā-ye šahr-e Harāt rā be dowrān-e bāstān nesbat dāde-and. Āsār-e tārixi-ye besyār az dežhā-vo ātašgāhhā-vo kelisā-ye masihiyān hamegi nešān az dirinegi-yo rownaq-e in šahr dar hame-ye advār dārad. Dar qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi bā ru-ye kār āmadan-e amirān-e sāmāni šahr-e Harāt rownaq-o servat-o jam'iyat-i afzun yāft-o yek-i az kānunhā-ye bozorg-e elm-o adab-o dāneš-o andiše šod. Masjed-e bozorg-e šahr-o bāzārhā-ye porkālā-ye pirāmun-e ān-o bāru-ye ostovār bā darvāzehā-ye āhanin-o cubin-e besyār, ke be su-ye navāhi-ye gunāgun bāz mišod, jahāngardān rā be xod jalb mikard. Be nevešte-ye yek-i az ānān Masjed-e Jāme-e Harāt dar zibāyi-yo kesrat-e namāzgozārān dar tamām-e xāk-e Xorāsān-o Sistān binazir bud.

Mardom-e Harāt be javānmardi-yo ayyāri šohrat dāšte-and. Besyār-i az jonbešhā-ye irāniyān be moxālefat bā A'rāb dar in nāhiye surat gerefte-ast. Qiyām-e Ostādasis, be xunxāhi-ye Abumoslem-o Almoqanna-o xoruj-e qarmatiyān-e Harāt dar qarn-e sevvom-e hejri, ke dar ān biš az do hezār tan az pāy dar āmadand, az in jomle-ast.

Harāt dar Hamle-ye Moqol sarsaxtāne pāydāri kard-o harāsnāktarin koštārhā-vo virānihā rā be xod did. Bār-e avval ke Moqolān Harāt rā gošudand, tanhā davāzdah hezār tan az laškariyān-e Soltān Mohammad-e Xārazmšāh rā koštand, ammā bār-e digar ke bar asar-e qiyām-e mardom-e Harāt be ān šahr āmadand, be gofte-i, az xun-e hickas dar miyān-e biš az yek milyun-o šešsad hezār tan nagozaštand, raqam-i ke xod nešān-e vos'at-o jam'iyat-e Harāt dar ān zamān-ast.

Pas az Hamle-ye Moqol Harāt be zudi ābād šod, tā ānjā ke Teymuriyān pāytaxt-e xod rā be ānjā bordand. Bāysonqor Mirzā, pesar-e Šāhrox-o navāde-ye Amir Teymur Harāt rā pāytaxt-e xod kard. Pas az u dar zamān-e Soltān Hoseyn-e Bāyqarā-vo vazir-e honarmand-o bākefāyat-aš, Amir'ali Širnavāi, in šahr markaz-e bozorg-e honar-o še'r-o adab-o dāneš-e ruzgār šod. Harāt dar nime-ye dovvom-e qarn-e nuzdahom-e milādi, dar zamān-e Nāsereddin Šāh-e Qājār, bar asar-e tahrikāt-e xāreji az Irān jodā šod ammā peyvastegi-ye tārixi-yo farhangi-ye ān bā Irān hamconān barjā-st.

Az āsār-e tārixi-ye mohemm-e Harāt qal'e-i ostovār be nām-e Šamirom-ast, ke banā-ye ān be ruzgār-e bāstān miresad. Dar dāmane-ye kuh-i ke in qal'e bar farāz-e ān qarār dārad, baqāyā-ye yek ātaškade ke dar ānjā Ātašxāne xānde mišavad, barjāy mānde-vo dar nazdikihā-ye šahr kelisā-ye kohan-i motealleq be masihiyān vojud dārad. Masjed-e zibā-vo qadimi-ye Harāt dar jang-e dāxeli-ye Afqānestān dar sālhā-ye axir āsib-e besyār dide, ammā hanuz hamān rā bāyad az zibātarin masjedhā-ye eslāmi be hesāb āvard. Alāve bar inhā, ārāmgāh-e bozorgān-i con Pir-e Hari, Xāje Abdollāh-e Ansāri-yo Emām Faxr-e Rāzi dar in šahr-ast. Az bozorgān-e nāhiye-ye Harāt be nām Abuhātam-e Asfezāri niz ešāre karde-and, ke dar šahr-i be hamin nām mizist. Vey hamdowrān-e Xayyām-e Neyšāburi bud-o dar setārešenāsi-yo riyāzi-yo hendese-vo mekānik neveštehā-ye besyār dārad. Āvarde-and, ke vey bar asās-e Nazariye-ye Arašmidos tarāzu-yi sāxt ke mizān-e nāxālesi-ye felezāt rā nešān midād. Ān rā be xazāne-ye Soltān Sanjar ferestād, ammā xazānedār ke mard-i

nādorost bud, az bim-e āškār šodan-e nādorostihā-yaš tarāzu rā xord kard. Guyand, ke Abuhātam be šenidan-e xabar az šeddat-e anduh dar gozašt.

AQVĀM

Be govāhi-ye asnād-e tārixi-yo madārek-e bāstānšenāsi az hezārān sāl piš sarzamin-e Irān rahgozar-o jāygāh-e zendegi-ye aqvām-e gunāgun-i bude-ast, ke xosusiyāt-e jesmāni-yo zabānhā-vo ādāb-e motefāvet-i dāšte-and. Piš az esteqrār-e āryāyiyān dar in falāt aqvām-e bumi-i mizistand ke emruz ānhā rā be nām-e āsyāni mišenāsim. Aqvām-i ke xatt-o nevešte az xod barjāy gozāšte yā nām-ešān dar asnād-o katibehā-ye qadim āmade, ebārat-and az: ilāmihā ke dar Xuzestān-o hodud-e Poštkuh mizistand, gutihā-vo lulubihā dar navāhi-ye Kermānšāh, kāsihā dar dāmanehā-ye Zāgros-o Lorestān, Orārtuhā dar šomāl-o Āmārdhā-vo tiypurihā dar hāšiye-ye jonubi-ye Daryā-ye Xazar.

Orārtuhā az qarn-e nohom tā haftom-e piš az milād dar Armanestān-e konuni-yo šarq-e Āsiyā-ye Saqir-o šomāl-e Āzarbāyjān hokumat-i taškil dāde budand-o kuh-e Ārārāt, ke az nām-e hamin qowm gerefte šode, dar kešvar-e ānān qarār dāšt. In qowm tamaddon-i deraxšān dāšt-o bā kandan-e kārizhā-vo ābādāni-ye zaminhā-ye bihāsel dar kešāvarzi pišraft-e besyār karde bud. Kāsihā dar nime-ye avval-e hezāre-ye dovvom-e piš az milād dar darrehā-ye Zāgros be sar mibordand-o hodud-e šeš qarn bar Bābel hokumat kardand. Kāspiyan, nām-e digar-e Daryā-ye Xazar az nām-e hamin qowm gerefte šode-ast. Šahr-e emruzi-ye Āmol-o nāhiye-ye Tabarestān nām-e xod rā az Āmārdhā-vo Tiypurhā, aqvām-e qabl az āryāyi-ye sāken-e sarzamin-e Irān gerefte-ast.

In baxš rā dar qesmathā-ye zir donbāl konid:

Āryāhā-ye irāni

Aqvām-e konuni-ye Irān

ĀRYĀHĀ-YE IRĀNI

Āryāyiyān hodud-e do hezār sāl piš az milād-e Masih be šekl-e qabilehā-ye kucak dar durtarin noqte-ye šarqi-ye Falāt-e Irān-o dar maqreb-e Falāt-e Pāmir mizistand. Inān zabān-o ādāb-o rosum-e moštarek-i dāštand-o sarzamin-e xod rā, āngune ke dar Avestā āmade, "Āyrānāvaaj" ya'ni cerāgāh-e šabānān-e āryāyi mināmidand. Ba'dhā, bā afzāyeš-e te'dād-e a'zā, in qabāyel nācār be mohājerat šodand-o be navāhi-ye šarq-o qarb-o jonub-e sarzamin-ye asli-ye xod kuc kardand.

Mohājerat-e āryāyihā be tadrij-o dar dowrehā-ye moxtalef surat gereft. Agarce gāh barxordhā-ye miyān-e mohājerān-e āryāyi-yo aqvām-e bumi be az beyn raftan-e dastehā-ye bozorg-e mohājer anjāmid, ammā be towr-e kolli āmizeš miyān-e aqvām-e bumi-yo mohājer bā tafāhom-o molāyemat surat migereft. Āryāyiyān ke qowm-i bāfarhang budand, bā jazb-e mardom-e bumi tamaddon-e xod rā vos'at dādand. Emruze farzandān-e āryāyiyān sāken-e sarzaminhā-yi hastand, ke az durtarin marzhā-ye šarqi-ye Hendustān tā Orupā emtedād dārad. Be hamin jahat be ānān nežād-e hendoorupāyi gofte mišavad. Āryāyiyān-e hendourupāyi be do šāxe-ye bozorg-e šarqi-yo qarbi taqsim mišavand. Tire-ye qarbi ke Daryā-ye Xazar rā dowr zade-vo az gozargāhhā-ye Qafqāz be qarb rafte, ebārat-and az aqvām-e Žerman, Āngelosākson-o Eslāv. Aqvām-e šarqi šāmel-e tirehā-ye moxtalef-e jam'iyat-e Hend-o mardom-e Irān-o qowm-e armani hastand. Hendiyān-o irāniyān bā dāštan-e vojuh-e moštarek-e farhangi, pas az qarnhā-ye derāz-e zistan dar kenār-e yekdigar, bar asar-e kesrat-e jam'iyat-o tangi-ye jā nācār az ham jodā šodand-o dar do falāt-e Pāmir-o Irānjā gereftand.

Noxostin daste az āryāyiyān ke dar navāhi-ye qarb-e Falāt-e Irān movaffaq be taškil-e hokumat-i mantaqei šod, qowm-e Mād bud. Pārshā, qowm-e digar-e āryāyi, ebtedā dar navāhi-ye šomāl-o qarb-e Irān sāken šodand-o sepas be tadrij be su-ye jonub kuc kardand. Pārshā bā paziroftan-e janbehā-yi az tamaddonhā-ye pišrafte-ye bumi be sor'at qodrat yāftand-o šāhanšāhi-ye bozorg-e haxāmaneši rā barpā kardand.

Pārthā, digar qowm-e āryāyi, ebtedā dar navāhi-ye šarqi-ye hodud-e Māvarāonnahr mizistand. Ānān bā estefāde az za'f-e jānešinān-e Eskandar be taškil-e šāhanšāhi-ye aškāni towfiq yāftand. Turānihā-vo Sakāhā

niz az aqvām-e āryāyi budand, ke az su-ye šomāl be sarzamin-e Irān vāred šodand. In aqvām tamaddon-i pāyintar az digar aqvām-e āryāyi dāštand. Dāstān-e barxordhā-vo janghā-ye išān bā digar aqvām-e irāni be tafsil dar Avestā-vo hamāse-ye melli-ye irāniyān, Šāhnāme, āmade-ast.

Daste-i az Sakāhā ke az gozargāhhā-ye Qafqāz be dāxel-e Irān rāh yāftand, ebtedā dar dāmane-ye kuhhā-ye Zāgros jāy gereftand. Ammā ba'dhā bā dowr zadan-e dāmanehā-ye jonubi-ye Alborz be Zarang yā Darangiyānā raftand-o ān sarzamin rā ke dar ān zamān besyār xorram-o hāselxiz bud, be kānun-e tamaddon-i bozorg badal sāxtand. Bištar-e afsānehā-ye pahlevānān-o šāhān-e bāstāni-ye irāni dar miyān-e qowm-e Sakā-vo sarzamin-e išān, ke Sakestān-o ba'dhā Sistān xānde šod, ettefāq oftāde-ast. Az digar aqvām-e āryāyi bāxtariyān-o Soqdiyān budand, ke jāygāh-e išān dar navāhi-ye šomāl-e Afqānestān-o Māvarāonnahr be nām-e sākenān-e ān Bāxtar (Balx) va Soqd yā Soqdiyānā xānde šode-ast.

AQVĀM-E KONUNI-YE IRĀN

AQVĀM-E KONUNI-YE IRĀN

Az vorud-e noxostin āryāyiyān tā emruz darāmixtegi-ye qowmi bā darajāt-e gunāgun dar Irān edāme dāšte-ast. Eskandar dar fotuhāt-e xod sardārān-o sepāhiyān-e maqduni-yo yunāni rā be ezdevāj bā irāniyān tašviq mikard. Hengām-e Hamle-ye A'rāb qabāyel-o tavāyef-e bozorg-e Arab be navāhi-ye moxtalef-e Irān kuc kardand-o rafte-rafte dar jam'iyat-e Irān jazb šodand. Ba'dhā qabāyel-e Tork dar goruhhā-ye bozorg-e ašāyeri be Irān hojum āvardand. Torkān-e qaznavi-yo saljuqi bozorgtarin dastehā-ye in mohājemān budand. Bā Hamle-ye Moqol-o koštār-e biamān-e mardom, sarzaminhā-ye virān-o xāli rā tavāyef-e porjam'iyat-e zardpust-e Moqol-o Tātār por kardand. Pas az ān hokumathā-ye Irān, be manzur-e pāsdāri az marzhā-ye kešvar, qabāyel-e biyābāngard rā az navāhi-ye durdast be dāxel-e Irān kuc dādand. Ozbakhā, Barbarhā-vo Torkamānhā az in tariq be tadrij vāred-e Irān šodand. Dar avāyel-e towsee-ye qodrat-e safavi niruhā-ye vafādār be šāh, ke Šāhsavan yā Qezelbāš xānde mišodand, hamegi az qabāyel-e Tork budand-o sarān-e išān ba'dhā hokmrāni-ye sarāsar-e Irān rā be xod extesās dādand.

Bed-in tartib, āmizeš-e aqvām-e gunāgun az su-yi-yo vaz-e joqrāfiyāyi-yo ābohavā-ye manāteq-e gunāgun dar mošaxxasāt-e sākenān-e navāhi-ye moxtalef-e Irān bita'sir nabude-ast. Be onvān-e nemune, mitavān andām-e boland-o tanumand-e ilnešinān-e manāteq-e Zāgros rā nām bord, ke ānhā rā az sākenān-e kenārehā-ye Daryā-ye Xazar, ke qadd-i kutāh-o cehre-vo mu-yo cešm-e rowšan dārand, motefāvet mikonad. In xosusiyāt dar mowred-e navāhi-ye jonub kešvar, az jomle Xuzestān, niz qābeletavajjoh-ast zirā sākenān in navāhi niz barx-i vižegihā-ye hamsāyegān, az jomle A'rāb, rā be xod gerefte-and.

Mardom-e emruz-e Irān rā az nazar-e raveš-e gozarān zendegi mitavān be do daste-ye asli taqsim kard. Mardom-e sāken-e šahrhā-vo mardom-e rustāhā-vo ilāt. Il kalame-i-st torki-yo az zamān-e Moqolhā be fārsi rāh yāfte. Il ma'mulan be ašāyer-o qabāyel-i etlāq mišavad ke dar jostoju-ye cerāgāh barā-ye dāmhā-ye xod dar ayyām-e sāl taqyir-e jā midehand. Jāmee-ye ašāyeri zamāni aksariyat-e jam'iyat-e Irān rā taškil midād. Ammā avāmel-e gunāgun, az jomle qodratgiri-ye hokumathā-ye markazi, be tadrij bar šomār-e sākenān-e šahrhā-vo rustāhā afzude-ast.

Bar asās-e āmār-e sāl-e 1364 š. / 1985 m. dar Irān 92 il-e bozorg-o 482 tāyefe-ye mostaqel vojud dārad, ke haryek az ānhā be vāhedhā-ye kucaktar-i, ke be nahād-e xānevāde miresad, taqsim mišavand. Az se vižegi-ye mohemm-e zendegi-ye ilyāti yek-i dāmdāri-ye sonnati-st, ke asās-e eqtesād-e ān be šomār miravad. Digar, jābejāyi-ye dāem yā raftan be yeylāq-o manāteq-e sardsir dar fasl-e garmā-vo bāzgašt be qešlāq yā navāhi-ye garmsir dar zemestān-ast. In jābejāyi be manzur-e bahrejuyi az pušeš-e giyāhi-ye tabii-yo dastresi be āb surat migirad. Kucnešinān-e navāhi-ye Alborz-o dāmanehā-ye Zāgros ma'mulan kuc-e amudi dārand, ya'ni az

dašthā-vo jolgehā be bolandihā-ye kuhestāni safar mikonand. Dar navāhi-ye Sistān-o Balucestān ke tafāvot beyn-e noqāt-e past-o boland az nazar-e giyāhi qābeletavajjoh nist, kuc dar masir-e ofoqi surat migirad. Sevvomin vižegi-ye ašāyer vābastegi-ye a'zā-ye ān be sāxtār-e siyāsi-yo ejtemāi-ye il-ast, ke bar asās-e ān rais yā xān yā ilxān extiyār-e tasmimgiri, dāvari-yo qodrat-e ejrāyi-ye dasturāt rā yekjā dārad. In xod az avāmel-e asāsi nirumandi-ye ilāt-o tavānāyi-ye ānhā dar sarneguni-yo ta'sis-e hokumathā dar tul-e tārix bude-ast. Setiz-e dāem-o biamān bā tabiat, mardom-e kucnešin rā āšnā bā sarzamin, delāvar, bordbār-o vābaste be yekdigar bār miāvarad. Ašāyer-e Irān dar nabardhā-ye dāxeli-yo xāreji niz sahm-e mohemm-i dāšte-and-o beviže az dowrān-e haxāmaneši be ba'd marzdāri az šoqlhā-ye mohemm-e ānān be šomār mirafte-ast. Kordhā, Lorhā, Baluchā, qašqāyihā, Torkamanhā, Ilāt-e Xamse, kowlihā-vo ašāyer-e arabzabān az jomle aqvām-o ašāyer-e omde-ye Irān-and.

KORDHĀ

Kordhā az aqvām-e asil-e āryāyi-and, ke dar tul-e kuhhā-ye Zāgros az jonub-e šahr-e Bāku dar Āzarbāyjān tā šomāl-e Lorestān-o Xuzestān sokunat dārand. Goruh-e bozorg-i az Kordhā niz dar mašreq-e Torkiye-vo šomāl-e Arāq-o Suriye-vo baxš-e jonubi-ye Armanestān zendegi mikonand. Dar qadimtarin āsār-o madārek-i ke az tamaddonhā-ye bāstāni-ye Bābel-o Āšur-o Akad-o Sumer be dast āmade, be Kordhā ešāre šode-ast. Yunāniyān niz dar neveštehā-ye xod bārhā az Kordān-o daliri-ye ānhā yād karde-and.

Baxš-e bozorg-i az Kordhā-ye Irān emruze dar šahrhā-ye moxtalef sāken-and. Tavāyef-i az išān niz dar dowrehā-ye moxtalef be navāhi-ye digar kuc dāde šode-and. Ham aknun dar Xorāsān, bexosus dar Qucān-o Dargaz-o Bojnurd, šomār-e qābeletavajjoh-i Kord zendegi mikonand ke az qarnhā piš barā-ye moqābele bā Ozbakhā dar in navāhi jāygozin šode-and. Tirehā-ye mohemm-e Kord ke dar Āzarbāyjān-e Qarbi zendegi mikonand, ebārat-and az: Mangur dar Mahābād, jalāyi dar atrāf-e Māku, Milān sāken-e Xoy-o Qarepāpāqi-yo Šakkāk-o Beykzāde, ke be tartib dar jonub-e Naqade-vo Salmās-o Orumiye sokunat dārand. Ilāt-e Kord bištar dar maqreb-e Saqqez-o Sanandaj-o Kermānšāh raftoāmad mikonand. Ma'ruftarin-e ānhā ilhā-ye sanjābi, bābāxāni, kamāsi, Gurān-o Kalhor-o Fath'alibeygi hastand. Sanjābihā, ke bištar-ešān dar atrāf-e Kermānšāh sokunat dārand, jam'iyat-i beyn se tā cāhār hezār xānevār rā taškil midehand. Jam'iyat-e Il-e Kalhor, ke dar jonub-e Kermānšāh zendegi mikonand, hodud-e dah hezār xānevār barāvard šode-ast. In il dar tābestānhā be atrāf-e Eslāmābād (Šāhābād-e Qarb) be yeylāq miravand-o qešlāq-ešān atrāf-e Gilān-e Qarb-ast.

Kordhā bištar sonni hastand. Ammā tavāyef-i az ānhā mānand sanjābihā-vo ba'z-i šāxehā-ye Il-e Gurān mazhab-e tašayyo' dārand. Edde-i niz peyrov-e Ahlehaqq-and. Kordhā be zabān-i az riše-ye zabānhā-ye bāstāni-ye Irān soxan miguyand ke guyeshā-ye moxtalef-i dārad. Do guyeš-e asli-ye ān kordi-ye mokri-yo kordi-ye sane-ast, ke az sāyer-e guyeshā ravāj-e bištar dārad-o āsār-e še'r-o adabiyāt-e qābeletavajjoh-i az

ānhā dar dast-ast. Guyeshā-ye digar kurmānji, savārāni-yo zezaki-st. Kordhā az nazar-e xosusiyāt-e axlāqi-yo farhangi niz momtāz-and. Delāvari-yo āzādmaneši-yo āzādandiši-ye išān dar beyn-e irāniyān mašhur-ast. Musiqi-yo raqs-e kordi-yo hamconin zibāyi-yo rangārangi-ye jāmehā-vo Zinathā-ye Kordān dar farhang-e irāni mašhur-o šāyān-e tavajjoh-ast.

LORHĀ

Lorhā dar maqreb-e reštekuhhā-ye Zāgros dar mantaqe-i jonubitar az Kordestān sokunat dārand. Dar gozašte Lorhā rā az tavāyef-e Kord midānestand. Ammā ba'dhā bar mabnā-ye vižegihā-ye zabānšenāsi tāyefehā-ye Sagvand, baxtiyāri, Mamasani, Lak-o ašāyer-e Kohgiluye-vo Boyerahmad rā Lor nāmidand. Be nazar miresid, ke in tavāyef az extelāt miyān-e aqvām-e mohājer be vojud āmade bāšand. Lorhā dar zamān-e hokumat-e Ilxānān-e Moqol dar do mantaqe mizistand ke Lor-e bozorg-o Lor-e kucak nāmide mišod. Beyn in do mantaqe nāhiye-ye sevvom-i be nām-e Šulestān vojud dāšt. Aknun Kohgiluye be jā-ye Lor- bozorg-o Lorestān be jā-ye Lor-e kucak qarār dārad. Mamasani niz jāygozin-e Šulestān šode-ast.

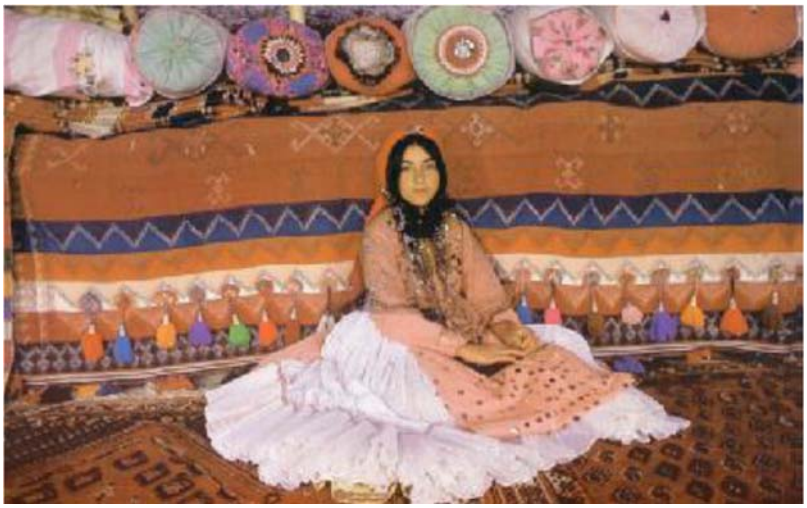

Ilāt-e baxtiyāri, ke dar navāhi-ye beyn-e Esfahān-o Xuzestān-o Lorestān-o Borujerd sokunat dārand, bā jam'iyat-i hodud-e cāhārsad hezār tan bozorgtarin ejtemā-e ašāyeri-ye Irān rā taškil midehand. Baxtiyārihā šiimazhab hastand-o be lahje-i az zabānhā-ye qadim-e Irān soxan miguyand ke dārā-ye adabiyāt-i qābeletavajjoh-ast. Musiqi-yo raqs-o ādāb-o rosum-e xāss-o peyvandhā-ye mohkam-e ilyāti-ye išān dar tārix-e Irān mašhur-ast.

Xavānin-e baxtiyāri dar ba'z-i havādes-e tārixi-ye Irān dar avāxer-e dowre-ye safavi-yo hamzamān bā zohur-e Nāder Šāh-e Afšār dexālat-e moasser dāštand. Dar tārix-e mašrutiyat niz qiyām-e Sardār As'ad-e Baxtiyāri be hemāyat az mojāhedin-o bar zedd-e Mohammad'ali šāh barā-ye pāyān dādan be dowre-ye Estebdād-e Saqir ahammiyat-e besyār dāšte-ast. Karim Xān-e Zand (vakilorroāyā) ke dar tārix-e Irān be rešādat-o dar eyn-e hāl molāyemat-e tab'-o mardomdusti šohrat dāšte, az miyān-e tavāyef-e Lor bar xāste-ast.

BALUCHĀ

Baluchā az aqvām-e bāstāni-ye Irān-and, ke dar ostānhā-ye šarqi-ye kešvar, Balucestān, Sistān, Kermān-o ba'z-i navāhi-ye Xorāsān zendegi mikonand. Dar xārej az marzhā-ye Irān niz Baluchā dar navāhi-ye Send-o Panjāb sāken-and. Baluchā-ye Irān aksar sonnimazhab-and. Zendegi-ye ili-ye išān bā dāmdāri, kešāvarzi-yo parvareš-e deraxthā-ye naxl migozarad. Šomār-i az išān hamvāre be raftoāmad beyn-e Irān-o Pākestān mašqul-and-o az rāh-e dādosetad-e kālā ruzgār migozarānand. Mohemtarin tavāyef-e Baluc yārahmadzāyi, mirabdi, rigi-yo sarāvāni nām dārand.

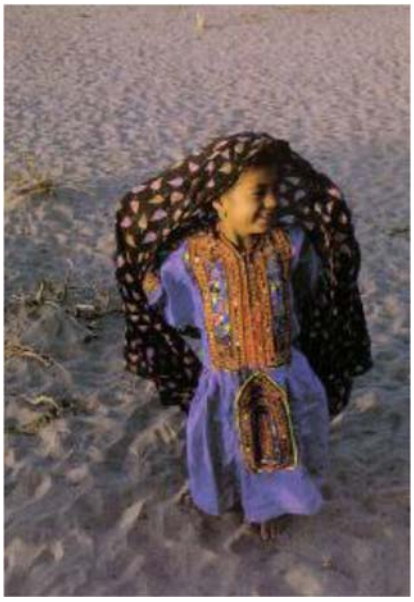

Tabiat-e nāmosāed-e Balucestān mowjeb-e mohājerathā-ye vasi-e aqvām-e Baluc be navāhi-ye moxtalef-e Irān šode-ast. Dar Gilān, Māzandarān, Āzarbāyjān-o Xorāsān edde-ye ziyād-i az Baluchā be kešāvarzi-yo kārgari ešteqāl dārand. Sokunat-e ba'z-i az ānhā dar in navāhi fasli-yo ba'z-i digar dāemi-st.

TORKAMANHĀ

In nām dar qarnhā-ye noxost-e eslāmi be Torkhā-yi ke az su-ye Āsiyā-ye Markazi be sarzaminhā-ye irāni miāmadand, etlāq šode-ast. Qozhā ke dar qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi dar Xorāsān fajāye-e besyār kardand, az ān jomle-and. Torkamanhā emruz dar šomāl-e Xorāsān-o mašreq-e Māzandarān sokunat dārand, be zabān-e torki soxan miguyand-o sonnimazhab-and. Dāmdāri, kešāvarzi, bexosus panbekāri, dar Gonbad-e Qābus-o dašt-e Gorgān šoql-e aqlab-e ānhā-st. Tarbiyat-e behtarin asbhā dar hamin manāteq be vasile-ye Torkamanhā surat migirad-o mohemtarin mosābeqāt-e asbdavāni-ye kešvar beyn-e Torkamanhā hamesāle bargozār migardad.

Torkamanhā az heys-e xosusiyāt-e zāheri bā digar mardom-e Irān tafāvothā-ye bārez dārand. Tavāyef-e omde-ye Torkaman ebārat-and az: Kukalān, Yamut-o Take. Navāhi-ye kuhestāni-ye šarq-e dašt-e Gorgān

atrāf-e Bojnurd mahall-e sokunat-e Kukalānhā-vo dašt-e Gorgān az ān-e Yamuthā-st. Tāyefe-ye Take bištar dar Torkamanestān sokunat dārand. Ammā hodud-e yeksad xānevār az ānhā atrāf-e Gonbad-e Kāvus zendegi mikonand.

Tavāyef-e Torkaman bā hefz-e xosusiyāt-e qowmi-ye xod emruz az lahāz-e towlid-e eqtesādi dar zomre-ye fa'āltarin mardom-e Irān-and. Tahiye-vo bāft-e qālicehā-ye ma'ruf-e Torkaman, kešt-o bardāšt-o tasfie-vo tejārat-e panbe dar vāhedhā-ye bozorg, tarbiyat-e dām-o parvareš-e asbhā-ye mosābeqe az mohemtarin mašquliyathā-ye Torkamānān-ast. In tavāyef dar ādāb-o rosum-o musiqi-yo raqs-o jāmehā-ye rangin-o zibā niz porāvāze-and.

QAŠQĀYIHĀ

Qašqāyihā ke yek-i az bozorgtarin-o moqtadertarin ilhā-ye Irān rā taškil midehand, dar masir-i tulāni, beyn-e savāhel-e Xalij-e Fārs-o atrāf-e Esfahān, dar yeylāq-o qešlāq-e sālāne hastand. Dar mowred-e xāstgāh-e asli-ye il-e Qašqāyi nazarhā-ye moxtalef-ast. Ba'z-i asl-e ānhā rā qabāyel-e Tork-e Xalaj midānand-o ba'z-i digar ānān rā be sarzaminhā-ye beyn-e Hend-o Sistān nesbat midehand. Nazar-e ba'z-i digar ān-ast, ke Qašqāyihā noxost dar Qafqāz miziste-and-o az hamin ru-st, ke yādgārhā-yi az ān dowrān rā dar šive-ye zendegi-yo honarhā-ye moxtalef az musiqi-yo raqs tā naqšhā-ye zibā-ye pušeš-o farš-e xod hefz karde-and. Mahall-e asli-ye sokunat-e Qašqāyihā-vo howze-ye nofuz-o qodrat-e siyāsi-ye mahalli-ye ānān dar qarnhā-ye axir dar atrāf-e šahr-e Širāz bude-ast.

ŠĀHSAVANHĀ

Šāhsavanhā ke dar šomār-e ilāt-e torkzabān-e Irān-and, dar šahrhā-ye Ardebil, Zanjān-o šomāl-e Fārs-o šahr-e Sāve sokunat dārand. Qešlāq-e ānhā Dašt-e Moqān-o yeylāq-e ānhā beyn-e Ardebil-o Meškinšahr be taraf-e kuh-e Sabalān-ast. Šāhsavanhā peyrov-e mazhab-e tašayyo-and-o be lahje-ye torki-ye āzari soxan miguyand-o šāmel-e tirehā-ye gunāgun-and. Ilāt-e šāhsavan az zamān-e Safaviye be ba'd dar dowrehā-ye moxtalef be vasile-ye farmānravāyān az jā-yi be jā-ye digar kuc dāde šode-and. Do tire az Šāhsavanhā ke emruz dar Sāve sāken-and, yek-i dar zamān-e Šāh Abbās-e Bozorg az Širāz-o digar-i, be ehtemāl-e ziyād dar dowrān-e Nāder Šāh-e Afšār, az Moqān be in nāhiye kuc karde-and. Dar nimqarn-e axir, Dašt-e Moqān bā fa'āliyathā-ye gostarde-ye kešāvarzi-ye mekānize mahall-e sokunat-e qesmat-i az Il-e Šāhsavan šode-ast. Šāhsavan, yā dustdār-o fadāyi-ye šāh, nām-i-st, ke dar zamān-e Safaviye be sepāhiyān-e Qezelbāš dāde šod. Dar āqāz Qezelbāš be ma'ni-ye sorxsar nām-e goruh-i az moridān-e Šeyx Joneyd-e safavi az sufiyān-e benām-e qarb-e Irān bud, ke bā ta'limāt-e mazhabi-ye šeyx barā-ye jang-o mohārebe bā došmanān-e šiayān-o koffār āmāde šode budand. Inān hamegi az tavāyef-e moxtalef-e Torkaman bargozide šode-vo be cālāki-yo xošunat-e besyār dar nabard šohrat dāštand. Vazife-ye tavāyef-e moxtalef ke dar sepāhiyān-e Qezelbāš gerd āmade budand, jahād bā koffār, tarvij-e mazhab-e šie-ye davāzdahemāmi-yo pāsdāri az saltanat-e safavi bud. Ānān dar rāh-e maqāsed-e šāh ke u rā moršed-e kāmel midānestand, fadākāri mikardand-o dar moqābele bā došmanān-e Safaviyān-o mazhab-e tašayyo' az hic xošunat-i ebā nadāštand.

Noh tāyefe-ye Rumlow, Šāmlu, Ostājlu, Tekkalu, Zolqadr, Qājār, Afšār, Varsāq-o Sufiyān-e Qarābāq dar sepāhiyān-e Qezelbāš vāred šode budand. Šāh Esmāil-e safavi pas az fath-e har velāyat qanāem-o zaminhā rā beyn-e sarān-e in tavāyef, ke sardārān-e sepāh-e u budand, taqsim mikard-o ānān rā dar har velāyat bā alqāb-o anāvin-i con amirolomarā, beyg, beyglarbeyg, xān-o soltān be hokumat migomāšt. Sepāhiyān-e Qezelbāš noxostin bār dar qarn-e nohom-e hejri / pānzdahom-e milādi Soltān Heydar-o pesar-e u Šāh Esmāil rā dar residan be saltanat yāri kardand. Noxostin bār be dastur-e Soltān Heydar inān tāj-e Qezelbāš bar sar gozāštand, tā az digar sufiyān momtāz bāšand. Tāj-e qezelbāš kolāh-e namdin-e sorxrang-i bud, ke nok-i boland-o zaxim dāšt. Qesmat-e bālā-ye kolāh be adad-e davāzdah emām, davāzdah cin-e kucak yā tarak mixord. Dowrādowr-e kolāh-e sorx dastār-i sepid yā sabz az pašm yā abrišam mipicidand, ke ān rā be surat-e ammāme-ye bozorg-i jelve midād-o nok-e sorx-e boland-o davāzdah tarak-e kolāh az miyān-e ammāme birun mimānd.

Fotuhāt-e Šāh Esmāil-o gomāštan-e sarān-e Qezelbāš be hokumathā-ye mahalli be zudi sarāsar-e Irān rā dar extiyār-e ānān qarār dād. Nofuz-e fowqol'āde -ye sarān-e Qezelbāš ke bā hers-o āz dar jam'-e māl-o kasb-e qodrat hamrāh šode bud, āqebat owzā' rā dar ham rixt. Ānān valiahd-e Šāh Tahmāsb rā koštand-o be meyl-e xod digarān rā be qodrat resāndand-o, farātar az in, bā došmanān-e Irān barā-ye hamle-vo tajāvoz bar velāyāt-e sarhaddi hamdāstān šodand.

Hengām-i ke Šāh Abbās-e Bozorg be saltanat resid, be mahdud kardan-e qodrat-o extiyār-e sarān-e Qezelbāš hemmat gomāšt. Vey do daste sepāh-e monazzam, yek-i az qolāmān-e Torkaman-e gorji, carkas-o armani-yo digar az roāyā-ye tājik (qeyretork)-o irāni tartib dād. Sepāh-e dovvom bā selāh-e ātašin niz mojahhaz bud. In niruhā alāve bar sepāhigari moqābele bā sarān-e qabāyel-e Tork-o hefz-e tavāzon-e qodrat miyān-e ānān rā niz be ohde dāštand.

Ilāt-e Xamse

Conān ke az xod-e nām bar miāyad, Ilāt-e Xamse az panj il taškil šode-ast: Inānlu, Bahārlu, bāseri, Naqor-o Arab. In ilhā, ke aqlab dar zamān-e Moqol be Irān āmade-and, dar navāhi-ye Fārs-o Sāve-vo Āzarbāyjān-o noqāt-e markazi-ye Irān yeylāq-o qešlāq mikonand.

Ašāyer-e arabzabān

Ašāyer-i ke dar Xuzestān-o savāhel-e Xalij-e Fārs az tarbiyat-e heyvānāt-e ahli-yo māhigiri-yo parvareš-e naxl ruzgār migozarānand, hamegi arabzabān hastand. Bozorgtarin-e in tavāyef Āl-e Kasir-e šarqi-st, ke dar zamān-e Moša'šaiyān az Arāq be Xuzestān āmade-and. Avāxer-e saltanat-e safavi in ašāyer be navāhi-ye šarqi-ye Xuzestān kuc kardand-o beyn-e Šuštar-o Dezful-o Ahvāz sāken šodand.

Banika'b yek-i digar az ašāyer-e Arab-e sāken-e Xuzestān hastand, ke vorud-e ānhā rā dar āqāz-e saltanat-e Šāh Abbās-e Bozorg be in mantaqe dāneste-and. Az digar ašāyer-e arabzabān ke dar Xuzestān be sar mibarand-o bā zargari-yo kārhā-ye fanni-yo mekāniki zendegi mikonand, bāyad Sābeān yā Sebyān rā nām bord. In mardom tārix-i kohan dārand ke be piš az milād-e Masih miresad. Sābeān yā Moqtasele ke edde-i sarzamin-e asli-ye ānhā rā Ordon-o Šām dāneste-and, hamān tāyefe-and, ke Yahyāebn-e Zakariyā az miyān-e išān bar xāst-o hamegān rā be zohur-e Isā Masih bešārat dād. Marāsem-e qosl-e ta'mid-o šostošu dar rudxāne-ye Ordon barā-ye pāk šodan az gonāhān, az mo'taqedāt-e išān-ast. Hads zade-and, ke pedar-e Māni, payāmbar-e bozorg-e irāni, e'teqādāt-e Sāebān rā bar gerefte bude-vo xod-e Māni az afkār-e išān bahre joste-ast.

Kowlihā yā Lurihā

Kowlihā ke barx-i mowten-e noxostin-e ānān rā Hend-o edde-i Mesr midānand – kasān-i niz kowli rā taqyirešeklyāfte-ye "kāboli yā kāvoli" mišemorand - bāzmāndegān-e tavāyef-i hastand, ke dar qarn-e nohom-e milādi az tariq-e Irān rahsepār-e maqrebzamin šodand. Noxostin bār dar afsānehā-ye marbut be Bahrām-e Panjom-e sāsāni (Bahrām-e Gur) bā nām-e in tavāyef ruberu mišavim ke banā bar ān Šangol, pādšāh Hend, banā be darxāst-e Bahrām dah hezār luri-ye xānande-vo navāzande rā be Irān ferestād.

Kowlihā dar noqāt-e moxtalef-e Irān be nāmhā-ye gunāgun xānde mišavand: dar Fārs kowli, dar Kermān luli, dar Āzarbāyjān qarāci, dar Xorāsān qerešmāl. Estelāhāt-e qorbati-yo cangāne-vo zangāri niz dar bāre-ye išān be kār rafte-ast. Manba-e darāmad-e in tavāyef dāmparvari-yo ba'z-i sanāye-e dasti mānand-e qarbālbandi-yo āhangari-st-o az zan-o mard be kārhā-yi digar mānand-e fālgiri, navāzandegi-yo tāle'bini niz mipardāzand.

MANĀBE'

- Afšār-e Sistāni, Iraj. Negāh-i be Ilām. Tehrān, Našr-e Honar, 1366.
- Afšār-e Sistāni, Iraj. Negāh-i be Xuzestān. Tehrān, Našr-e Honar, 1366.
- Āzmand, Aboldsāheb. Vaz'-e Joqrāfiyāi-yo Tārixi-ye Xuzestān-o Dašt-e Mišān. Tehrān, Šowrā-ye Jašn-e Šāhanšāhi, 1350.
- Bāstāni-ye Pārizi, Mohammad Ebrāhim. Tārix-e Kermān. Tehrān, 1352.
- Baxtiyāri, Sardār As'ad, Tārix-e Baxtiyāri. Be kušeš-e Javād-e Safinežād, Tehrān, Entešārāt-e Yasāvoli, 1361.
- Bayāt, Azizollāh. Joqrāfiyā-ye Moxtasar-e Kermānšāhān. Tehrān, cāp-e sevvom, 1336.
- Bayāt, Azizollāh. Kolliyāt-e Joqrāfiyā-ye Tabii-yo Tārixi-ye Irān. Tehrān, Amirkabir, 1367.
- Chodźko, Aleksānder. Tārix-e Gilān. Tarjome-ye Sirus-e Sahāmi, Tehrān, Payām, 1354.
- Dālmāni, Hānri Rune. Safarnāme az Xorāsān tā Baxtiyāri. Tehrān, Ebn-e Sinā, 1335.
- Emām, Mohammad Kāzem. Mašhad, Tus, Yek Fasl az Joqrāfiyā-ye Tārixi-ye Xorāsān. Tehrān, Ketābxāne-ye Melli-ye Male, 1348.
- Eqbāl-e Āštiyāni, Abbās. Motāleāt-i dar Bāb-e Bahreyn-o Jazāyer-o Savāhel-e Xalij-e Fārs. Tehrān, 1328.
- Eqtedāri, Ahmad. Āsār-e Tārixi-ye Šahrhā-vo Banāder-e Xalij-e Fārs. Tehrān, Ebn-e Sinā, 1356.
- Eqtedāri, Ahmad. Diyār-e Šahryārān. Tehrān, Anjoman-e Āsār-e Melli, 1354.
- Eqtedāri, Ahmad. Xalij-e Fārs. Tehrān, Entešārāt-e Franklin,1356.
- Eqtedāri, Ahmad. Xuzestān, Kohgiluye-vo Mamasani. Tehrān, Anjoman-e Āsār-e Melli, 1359.
- Eslāh-e Arabāni, Ebrāhim. Rāhnamā-ye Šahrestānhā-ye Irān. Tehrān, 1345.
- Ghirshman, R. Irān az Āqāz tā Eslām. Tarjome-ye Mohammad-e Moin. Cāp-e dvvom. Tehrān, Šerkat-e Entešārāt-e Elmi-yo Farhangi 1364.
- Haqiqat, Abdolrafi'. Tārix-e Qumes. Tehrān, cāp-e dovvom, Kāviyān, 1362.
- Ja'fari, Ja'farebn-e Mohammadebn-e Hasan. Tārix-e Yazd. Be kušeš-e Iraj-e Afšār. Tehrān, Bongāh-e Tarjome-vo Našr-e Ketāb, 1343.
- Jahānbāni, Amānollāh. Sargozašt-e Balucestān-o Marzhā-ye Ān. Tehrān, 1338.
- Javāherkalām, Ali. Zenderud yā Joqrāfiyā-ye Tārixi-ye Esfahān-o Jolfā. Tehrān, Ebn-e Sinā, 1348.
- Karimiyān, Hoseyn. Tehrān dar Gozašte-vo Hāl. Tehrān, Dānešgāh-e Melli, 1355.
- Maškur, Dr. Mohammadjavād. Nazar-i be Tārix-e Āzarbāyjān-o Āsār-e Bāstāni-yo Jam'iyatšenāsi-ye Ān. Tehrān, Anjoman-e Āsār-e Melli, 1349.
- Qomi, Hasanebn-e Mohammad, Tārix-e Qom. Tarjome-ye Hasanebn-e Ali'abdolmalek-e Qomi. Tashih-o tahšie-ye Seyyed Jalāleddin-e Tehrāni. Tehrān, Entešārāt-e Tus, 1361.
- Rabinow, Paul. Velāyat-e Dārolmarz-e Irān, Gilān. Tarjome-ye Ja'far-e Xomāmizāde, Tehrān, Bonyād-e Farhang-e Irān, 1350.
- Sāki, Mohammad'ali. Joqrāfiyā-ye Tārixi-yo Tārix-e Lorestān. Xorramābād, 1343.
- Sāmi, Ali. Pārs dar Ahd-e Bāstāni. Tehrān, Kānun-e Dāneš-e Pārs, 1343.
- Sanandaji, Mirzā Šokrollāh. Faxrolketāb, Kordestān, Tohfe-ye Nāseri dar Tārix-o Joqrāfiyā-ye Kordestān. Be kušeš-e Hešmatollāh-e Tabibi. Tehrān, Entešārāt-e Amir kabir, 1366.
- Sedqi, Ahmad. Joqrāfiyā-ye Tārixi-ye Šahr-e Bozorg-e Hegmatāne-vo Anšān. Tehrān, 1353.
- Širāzi, Zarkub. Širāznāme. Tashih-e Esmāil-e Vāez-e Širāzi, Tehrān, Bonyād-e Farhang-e Irān, 1350.
- Sotude, Manucehr. Az Āstārā tā Āstārābād. Tehrān, Anjoman-e Āsār-e Melli, 1349.

- Sykes, Sir Percy. Dah Hezār Māyel dar Irān. Tarjome-ye Hoseyn-e Saādat-e Nuri. Tehrān, Entešārāt-e Lowhe, 1363.
- Zabihi, Masih (virāstār). Estarābādnāme. Bā hamkāri-ye Iraj-e Afšār-o Mohammad Taqi-ye Dānešpažuh. Tehrān, 1356.
- Zarkub-e Širāzi. Širāznāme. Tashih-e Vāez-e Širāzi. Tehrān, Bonyād-e Farhang-e Irān, 1350.

TĀRIX

Tārix-e Irān bā qodrat yāftan-e qowm-e Mād-o taškil-e noxostin pādšāhi-ye āryāyi dar avāxer-e qarn-e haštom-e piš az Masih āqāz šod. Piš az vorud-e Āryāhā, dar in sarzamin tamaddonhā-yi pišrafte vojud dāšt-o jāygozini-ye aqvām-e tāzevāred be āsāni surat nemigereft. Ammā Āryāyihā tavānestand bā sākenān-e mahalli dar āmizand-o be tadrij bā jazb-e ānhā tamaddon-i bozorg-o deraxšān be vojud āvrand.

Pādšāhi-ye Mād moqāren-e forupāši-ye tamaddonhā-ye bāstāni-ye sāmi dar Beynonnahreyn-o ru-ye kār āmadan-e farhang-e āryāyi bud, ke hamzamān dar Falāt-e Irān-o savāhel-o jazāyer-e šarqi-yo šomāli-e Daryā-ye Meditarāne šokufā šod-o bā fotuhāt-e Kuroš-e Bozorg, asr-e jadid-i rā āqāz kard. In dowrān, ke dar Irān bā e'teqād be din-e Zartošt mošaxxas mišavad, hodud-e 1300 sāl be derāzā kešid-o saranjām bā zohur-e Eslām-o soqut-e šāhanšāhi-ye sāsāni pāyān paziroft. Dar in moddat hokumat miyān-e se tire az aqvām-e āryāyi, Mād, Pārs-o Pārt, dastbedast mišod. In aqvām be tartib pādšāhi-ye Mād, šāhanšāhi-ye haxāmaneši-yo aškāni rā taškil dādand. Dar āqāz-e qarn-e sevvom-e milādi, pas az gozašt-e pānsad sāl az bar oftādan-e Haxāmanešiyān, bār-e digar Pārshā be hokumat residand-o šāhanšāhi-ye motemarkez-o moqtader-e sāsāni rā ta'sis kardand.

Bā vojud-e jābejāyi dar dudmānhā-ye moxtalef-e šāhanšāhi, tārix-e Irān piš az Eslām dārā-ye yekpārcegi-yo tadāvom-e nesbi-ye farhangi-yo siyāsi bud. Dar in ruzgār-e derāz sepāhiyān-e Irān dar do jebhe-ye šarq-o qarb peyvaste dar hāl-e pas rāndan-e aqvām-e mohājem-o pišravi dar sarzaminhā-ye birun az Falāt-e Irān budand. Dar darun-e Falāt-e Irān dar sāye-ye amniyat-o sobāt-o qanimathā-ye bedastāmade az fotuhāt, šahrhā-ye bozorg-o ābād-o porjam'iyat peydarpey sāxte mišod-o emkānāt-e kešāvarzi-yo san'at-o tejārat Irān rā az servat-o ne'mat mianbāšt.

Janghā-ye Irān-o sarzaminhā-ye hamsāye dar tul-e tārix az ahammiyat-e besyār barxordār-ast. Dar jebhe-ye šarqi, irāniyān hamvāre bā aqvām-e biyābāngard rudarru budand, ke be qasd-e qārat-o capāvol be koštār-o virāni mipardāxtand. Hargāh hokumat-e markazi moqtader bud, bā gomāštan-e hokumathā-ye dastnešānde ānān rā ārām negāh midāšt, ammā be hengām-e za'f-e hokumat-e Irān sarkeši-yo hojum-e dobāre āqāz mišod.

Do hamle-ye bozorg-e in aqvām az su-ye šomāl-o šarq, yek-i az taraf-e tavāyef-e Sakā, 150 sāl piš az milād bud, ke be dast-e Mehrdād-e Avval, pādšāh-e aškāni, mahār gardid. Digar-i hojum-e Heptāliyān (Hepātele) yā Hunhā-ye Sefid bud, ke dar zamān-e Yazdgerd-e Avval-e sāsāni āqāz šod-o sālhā be tul anjāmid. Heptāliyān rā Šāpur-e Dovvom be jā-ye Kušāniyān dar navāhi-ye mojāver-e Sistān mostaqar gardānde bud. Ammā inān dar hodud-e sāl-e 450-e milādi bā āqāz-e za'f dar darbār-e sāsāni be gostareš-e sarzaminhā-ye xod pardāxtand-o āqebat dar zamān-e Xosrow Anuširavān sarkub gardidand. Aqvām-e biyābāngard qāleban pas az esteqrār dar sarzaminhā-ye hamsāye-ye Falāt-e Irān be sor'at taht-e ta'sir-e farhang-o tamaddon-e irāni qarār migereftand-o darnatije hoviyat-ešān niz rang-e irāni be xod migereft, ammā hamle-vo hojum-e modāvem-e išān hamvāre barā-ye Irān mosibatbār bud.

Irāniyān dar tul-e tārix-e piš az Eslām dar navāhi-ye qarb-e sarzamin-e xod niz peyvaste dar hāl-e jang budand. Mardom-e insu-ye jahān tamaddon-o farhang-i dirin dāštand-o irāniyān barā-ye kešvargošāyi-yo gostareš-e šāhanšāhi be ānsu piš miraftand. Beynonnahreyn, Āsiyā-ye Saqir-o Suriye tā Šebhejazire Arabestān-o baxš-i bozorg az šomāl-e Āfriqā, bexosus sarzamin-ye bāstāni-ye Farāene, arse-ye mohemtarin piruzihā-ye Haxāmanešiyān, Aškāniyān-o Sāsāniyān bude-ast. Yunān-o pas az ān Emperāturi-ye Rum do qodrat-e mohemm-e orupāyi budand, ke bā irāniyān bar sar-e mahdud kardan-e dāmane-ye motesarrefāt-e yekdigar peyvaste kešmakeš dāštand. Irāniyān, bā taškil-e šāhanšāhi-ye haxāmaneši dar masir-e dādosetad-e kālāhā-ye bāzargāni beyn-e Cin-o savāhel-e Meditarāne, darvāqe' nabz-e tejārat-e jahān-e motemadden rā dar dast gereftand-o az hamin rāh be qodrat-o šowkat-i residand-o tā sarzaminhā-ye durdast-e qarb piš raftand. Bāztāb-e in fotuhāt be Janghā-ye Irān-o Yunān-o Hamle-ye bozorg-e Eskandar-e Maqduni be Irān anjāmid, ke šāhanšāhi-ye haxāmaneši rā bar andāxt-o tā Hend piš raft.

Fath-e Irān be dast-e Eskandar, bā hame-ye virāni-yo koštār, con az su-ye mardom-i motemadden surat gerefte bud, be bārvari-ye farhang-e irāni yāri resānd. Aškāniyān, ke pas az jānešinān-e Eskandar dar Irān ru-ye kār āmadand, agarce dar āqāz xod rā dustdārān-e Yunān mināmidand, ammā pas az cand-i, bā tajdid-e din, ādāb-o arzešhā-ye asil-ye irāni, zamine-ye peyvastegi-ye farhangi-yo tārixi-ye šāhanšāhi-ye Irān rā āmāde sāxtand. Emperāturān-e Rum dar reqābat bā šāhanšāhān-e aškāni-yo sāsāni, be tahrik-e aqvām-e mohājem-e šarqi-ye Falāt-e Irān dast mizadand; siyāsat-i ke ba'dhā be vasile-ye darbār-e Vātikān-o este'mārgarān-e orupāyi niz donbāl šod. Ammā Rumiyān xod niz az hojum-o pišravi-ye in aqvām-e vahši dar harās budand. Besyār-i az mosālehehā-ye Irān-o Rum barā-ye hefz-e darbandhā-ye mohemm-o nofuznāpazir-i bud, ke bar dahāne-ye rud-e Jeyhun dar šarq-o dar gozargāh-e Qafqāz dar maqreb-e Daryā-ye Xazar sāxte šode bud. Bed-in tartib, dar sarāsar-e tārix-e piš az Eslām, Irān be sabab-e mowqeiyat-e xāss-e joqrāfiyāyi-ye xod hamcon separ-i dar barābar-e seyl-e hojum-e aqvām-e qeyremotemadden qarār gerefte bud-o az in rāh be hefz-o rošd-e tamaddon-e Orupā komak mikard. Ammā xod niz be xāter-e vāqe' šodan dar masir-e mohemtarin jāddehā-ye bāzargāni-ye šarq-o qarb, sud-e farāvān-e māddi-yo farhangi mibord.

Az avāset-e dowrān-e šāhanšāhi-ye sāsāni, fešār-e aqvām-e nimemotemadden-e šarq-e Irān afzāyeš yāft. Az janghā-ye peydarpey bā išān-o dargiri-ye dāem-o xunbār dar jebhe-ye qarb-o šomāl-e qarb, mardom-e kešvar-e Irān sadamāt-e besyār didand. Ammā zarbe-ye nahāyi bar peykar-e šāhanšāhi-ye sāsāni rā A'rāb vāred āvardand, ke be ettehād zir-e derafš-e Eslām gerd āmade-vo niru-ye ma'navi-ye xāreqol'āde-i yāfte budand. Hamle-ye A'rāb, be xalāf-e hojum-e aqvām-e biyābāngard-e šarqi, alāve bar foru pāšidan-e šāhanšāhi-ye Irān, asās-e mo'taqedāt-o nezām-e ejtemāi-ye Irān rā digargun sāxt-o šaxsiyat-o hoviyat-i tāze dar kešvar ijād kard, ke tā emruz, ya'ni biš az cāhārdah qarn, tadāvom yāfte-ast.

Bā soqut-e Sāsāniyān, Irān esteqlāl-e siyāsi-ye xod rā az dast dād-o jozv-e sarzaminhā-ye vasi-e xelāfat-e eslāmi šod, ke az Jabalottāreq tā Rudxānehā-ye Seyhun-o Send rā dar bar migereft. Dar in arse-ye vasi' Irān tanhā kešvar-i bud, ke bā vojud-e pazireš-e Eslām, zabān-e xod rā hefz kard-o anāsor-i az farhang-e dirin-e xod rā be mo'taqedāt-e jadid peyvast-o dar eyn-e hāl dar zaminehā-ye siyāsi, nezāmi-yo farhangi tamaddon-e eslāmi rā bārvar sāxt.

Irāniyān az fardā-ye šekast barā-ye kasb-e esteqlāl-o birun rāndan-e bigānegān az sarzamin-e xod be pā xāstand. Dar āqāz bā sardārān-e Arab dar oftādand-o sepas be mobārezāt-e xod rang-e havādāri az šiayān-e āl-e Ali-yo dustdārān-e xāndān-e payāmbar rā dādand. Qiyām-e Abumoslem-e Xorāsāni barā-ye enteqāl-e xelāfat az Omaviyān be Baniabbās owj-e in talāšhā bud. Qatl-e Abumoslem moxālefathā rā āškārtar kard. Bā vojud-e in bad'ahdi, qarn-e dovvom-e hejri / haštom-e milādi ruzgār-e ehterām-o ahammiyat-e irāniyān dar dastgāh-e xelāfat-e abbāsi-st. Be hemmat-e vazirān-o siyāsatmadārān-e bozorg-e irāni divān-e xelāfat be tartib-e dowrān-e sāsāni pāyegozāri gardid. In nofuz-o e'tebār tā qarn-e sevvom ru be afzāyeš bud, ammā azānpas xolafā-ye abbāsi, harāsān az qodrat-e hamejānebe-ye irāniyān, be qolāmān-e Tork ruy āvardand-o ānān rā ke laškariyān-i xašen-o jangju budand, be kārhā-ye bozorg gomāštand. Hāsel ān šod, ke amirān-e Tork Baqdād rā arse-ye qodratnamāyihā-vo zeštkārihā-ye xod konand-o xolafā rā be surat-e bāzicehā-yi biextiyār dar āvarand.

Qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi dowrān-e talāyi-ye tārix-e Irān ba'd az Eslām-ast. Dar in qarn Deylamiyān-e Āl-e Buye, jangāvarān-e herfei-ye šomāl-e Irān, qodrat yāftand-o tā Baqdād tāxtand-o bā pas zadan-e amirān-e Tork, xalife rā be extiyār gereftand. Dar in qarn xāndānhā-ye dānešdust-o honarparvar-e irāni dar baxš-e bozorg-i az Falāt-e Iran hokumathā-ye mostaqell-i tartib dādand-o bā zende kardan-e ādāb-o rosum-o bargozāri-ye jašnhā-vo āyinhā-ye irāni-yo tašviq-o hemāyat az guyandegān, nevisandegān, dānešmandān-o andiševarān bār-e digar farhang-e irāni rā deraxšān sāxtand.

Ammā in ruzgār-e talāyi dir napāyid. Tahrik-e dastgāh xelāfat-o extelāfhā-ye dāxeli rāh-e qabāyel-e Tork-o turāni rā be darun-e Falāt-e Irān gošud. Aqvām-e Ya'juj-o Ma'juj-e afsānei ke qarnhā larze bar andām-e darbārhā-ye Irān-o Rum miafkandand, dar in forsat be piš rāndand. Dar sāl-e 382 h. / 992 m. avvalin mowj-e

Torkhā-ye qarāxāni yā Āl-e Afrāsiyāb šahr-e bāstāni-ye Boxārā rā farā gereft-o zang-e xatar rā dar guš-e huš-e āšnāyān bā tārix-o asātir-e kohan-e irāni be sedā dar āvarad. Hayejān-e šadid-e mihandustān barā-ye tadvin-e hamāse-ye melli, va bāz nemudan-e xatar-e Turāniyān dar ān cehre-ye zešt ke az Afrāsiyāb dar Šāhnāme tasvir šode-ast, guyi negarāni-ye nāši az pišbini-ye ān xatar-e bozorg bud, ke nešānehā-ye ān az nime-ye qarn-e cāhārrom be ba'd āškār mišod.

Soltān Mahmud-e qaznavi dar saltanat-e sisāle-ye xod, bā ān ke be taqlid az darbārhā-ye irāni-ye Sāmāniyān-o Saffāriyān-o Āl-e Buye-vo Āl-e Ziyār-o Ma'muniyān-e Xārazm šāerān-o nevisandegān-e pārsiguy rā gerd āvarde bud-o dar pey-e dānešmandān-o bozorgān-e irāni be harsuy kas miferestād, xod hame-ye xāndānhā-ye irāni rā bar andāxt-o sarzamin-e Irān rā ma'raz-e hojum-e Torkamānān-e saljuqi kard.

Qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi ruzgār be bār nešastan-e dowrān-e xoš-e qarn cāhārrom bud. Ammā irāniyān ke tāze pas az sisad sāl mobāreze az yuq-e A'rāb rahā šode budand, dar noxostin jor'ehā-ye šādxāri-yo āzādi, dobāre xod rā gereftār-e xošunat-o taassob-e xoškandiši didand. Qahr-o mobāreze-ye kasān-i con Nāser Xosrov-o Sanāi-yo afsushā-ye hakimāne-ye Xayyām-e Neyšāburi-yo mobārezāt-e xošunatbār-e fadāyiyān-e Esmāili haryek be gune-i bāztāb-e in ruzgār-e nāmeymun-ast.

Natije-ye tasallot-e sadbistsāle-ye Saljuqiyān bar sarzaminhā-ye Irān padid āmadan-e now-i bie'tenāyi-yo sahlengāri dar defā' az āb-o xāk-o nām-o nāmus-e mardom-e Irān gardid. Sarān-e sepāh hame az qolāmān-e Tork-o Torkamān budand, ke peyvaste be šahrhā-vo rustāhā-ye Irān hamle miāvardand-o virāni-yo mosibat barjāy migozāštand. Hokumat-e xānxāni-ye Saljuqiyān, yekpārce mardom-e Irān-o markaziyat-e hokumat rā be kolli az miyān bord-o hamin amr be Cangizxān-e Moqol-o Amir Teymur-e Gurkān forsat dād, ke bā estefāde az qorur-o za'f-e farmānravāyān-i con Soltān Mohammad-e Xārazmšāh, ke xod az xāndān-e qolāmān-e Tork bud, be Irān sarāzir šavand.

Ammā, šegeft ān ke in biyābāngardān-e Tork-o Torkamān, bā hame-ye gerāyeš be xunrizi-yo virāngari, pas az cand-i ke dar Irān mimāndand, niyāz be tadbir-o kešvardāri-ye irāniyān išān rā dar andak zamān be xuy-o ādāb-e irāni dar miāvard. Be hamin ru, be din-e Eslām dar miāmadand, peyvand-e xod rā bā digar tirehā-ye qabile migosastand-o bā barpā kardan-e darbārhā-ye irāni be dāneš-o andiše-vo adab ruy miāvardand, zabān-e fārsi miāmuxtand-o az vazirān-o dabirān-e kārāzmude-ye irāni dar edāre-ye kešvar yāri mijostand.

Zohur-e Safaviye dar āqāz-e qarn-e dahom-e hejri / šānzdahom-e milādi yek-i az sarfaslhā-ye mohemm-e tārix-e Irān ba'd az Eslām-ast. Zirā ānān bā e'lām-e rasmiyat-e tašayyo' Irān rā az digar kešvarhā-ye eslāmi jodā kardand-o bā selāh-e e'teqād tavāyef-e moxtalef-e Torkamān rā dar sepāh-e Qezelbāš gerd-e ham āvardand. Estelāh-e Šāhsavan yā fadāyi-ye šāh, ham xātere-ye farmānravāyān-e Irān-e piš az Eslām rā bidār mikard-o ham qodrat-e hokumat-o mazhab rā yekjā dar šaxs-e šāh markaziyat midād. Hamin yekpārcegi be Safaviye forsat dād, ke Irān rā az oftādan be dām-e Xelāfat-e Osmāni nejāt baxšand-o be esteqlāl-e siyāsi beresānand. Bā in hame, dar nime-ye dovvom-e dowrān-e saltanat-e safavi dar Irān, bār-e digar sarān-e qabāyel-e Torkamān ke dar sepāh-e Qezelbāš gerd āmade budand, haryek dar nāhiye-i eddeā-ye hokumat-o sarvari kardand. In vaz' bār-e digar be goruhhā-yi con Afqānān forsat dād, ke be Irān betāzand-o yekcand āšub-o koštār barpā konand.

Selselehā-yi ke ba'd az Safaviye ru-ye kār āmadand, tā piš az dowrān-e Pahlavi hame az sarān-e Qezelbāš-o aqlab az hamān tirehā-ye Torkamān budand, ke hamzamān bā Saljuqiyān be Irān rāh jostand-o dar sepāh-e Qezelbāš mansab-o hokumat yāftand. Qājāriye, ke āxarin-e in selselehā bud, tavānest biš az digarān davām biyāvarad-o nazdik be sad-o panjāh sāl bar Irān hokumat konad. Hamzamāni-ye dowrān-e Qājāriye bā tahavvolāt-e azim-e jahān-e qarb-o talāš-e kešvarhā-ye orupāyi barā-ye gostareš-e tasallot-e siyāsi-yo eqtesādi-ye xod be mašreqzamin, jāmee-ye irāni rā niz be jonbeš āvard. Enqelāb-e mašrutiyat ke dar zamān-e Mozaffareddin Šāh-e Qājār surat gereft, āqāz-e dowrān motehavvel-o pormājarā-ye jadid-e tārix-e Irān-ast.

In baxš rā dar qesmathā-ye zir donbāl konid:

Irān-e bāstān

Irān pas az Eslām 1

Irān pas az Eslām 2

IRĀN-E BĀSTĀN

MĀDHĀ

Noxostin pādšāhi-ye Irān ke tārix az ān yād mikonad, be vasile-ye qowm-e Mād bonyāngozāri šod. Mādhā mardom-i az tire-ye āryāyiyān budand, ke dar āqāz-e qarn-e haftom tā miyāne-ye qarn-e šešom-e piš az milād, dar navāhi-ye qarbi-yo markazi-ye Irān, hodud-e Āzarbāyjān-o Kordestān-e emruz hokumat-i moqtader taškil dādand. Mādhā ebtedā dastnešānde-ye dowlat-e bozorg-e Āšur budand. Ba'dhā bā hamdasti-ye Kalde-vo Bābel dar sāl-e 612-e p.m. bar ān kešvar qalabe yāftand-o pādšāhi-yosi-i taškil dādand, ke az rud-e Hālis dar Torkiye-ye emruz (Qezelirmāq) tā Xorāsān emtedād dāšt-o 150 sāl dar eqtedār zist.

Diyāko, bonyāngozār-e pādšāhi-ye Mād dar pāytaxt-e xod, Hamedān, bar ru-ye tappe-i haft qal'e-ye tudartu sāxt-o haryek rā be rang-i xās dar āvarad. Nām-e in šahr Āmādāne be ma'ni-ye jāygāh-e Mādhā-st, ke be zabān-e pārsi-ye haxāmaneši ān rā Hegmatāne migoftand. Bāqhā-ye moallaq-e Bābel ke az ajāyeb-e haftgāne-ye donyā-ye qadim be hesāb miāmade, be vasile-ye Boxonnasr barā-ye hamsar-aš Āmiti, nave-ye Hovaxšatare, bozorgtarin pādšāh-e Mād ke hokumat-e Āšur rā bar andāxt, sāxte šode-ast, ke be xatā be Semirāmi, malake-ye dāstāni-ye Āšur nesbat dāde mišavad. Āxarin pādšāh-e Mādhā, Āžidehāk, bā tartib dādan-e darbār-i mojallal-o xošgozarāni-yo bohavasi-ye besyār mardom rā az xod nārāzi kard. Dar sāl-e 550-e p.m. Kuroš sepāh-e u rā šekast dād-o pādšāhi az qowm-e Mād be Haxāmanešiyān dar markaz-o jonub-e Irān montaqel šod.

Mādhā, rowhāniyān-e xod rā moq mināmidand-o peyrov-e din-e Mazdisnā budand. Agarce az in qowm hic nevešte-i barjāy namānde, ammā Herodot, be tafsil az išān yād karde-vo az zabān-e išān be kalamāt-i con sepāku be ma'ni-ye sag-e mādde-vo pardator be ma'ni-ye bāqhā-ye pirāmun-e kāx-o ābādi ešāre karde-ast. Emruz in kalamāt hanuz dar zabānhā-ye digar be ma'ni-ye sag-o bāq-e behešt be kār miravad. Zabān-o xatt-e Mādhā rā besyār nazdik be zabān-o xatt-e haxāmaneši hads mizanand, ke be tadrij az miyan rafte-ast. Ammā hanuz dar navāhi-ye Āzarbāyjān lahjehā-yi az baqāyā-ye zabān-e mādi šenide mišavad. Dar naqšhā-ye Taxt-e Jamšid Mādhā bā kolāh-e namadin-o qabā-ye āstinderāz dide mišavand. Az āsār-e bāstāni-ye mansub be išān banāhā-vo hajjārihā-yi-st, ke dar navāhi-ye Hamedān, Kermānšāhān-o Lorestān bāqi mānde. Mojassame-e Šir-e Sangi-yo daxmehā-yi bā naqš-e foruhar az ān jomle-ast.

HAXĀMANEŠIYĀN (559-330 P.M.)

Pas az bar oftādan-e hokumat-e Mādhā, Haxāmanešiyān vasi'tarin šāhanšāhi-ye Irān rā be vojud āvardand. Ānān oz aqvām-e āryāyi-e Pārs yā Pārsuvāš budand, ke dar katibehā-ye āšuri az sade-ye nohom-e piš az milād-e Masih nām-e ānān āmade-ast. Pārshā hamzamān bā Mādhā be navāhi-ye qarbi-ye Irān sarāzir šodand-o pirāmun-e Daryāce-ye Orumiye-vo Kermānšāhān sāken gardidand. Bā z'af-e dowlat-e Ilām, nofuz-e qowm-e Pārs be Xuzestān-o navāhi-ye markazi-ye Falāt-e Irān gostareš yāft.

Hodud-e sāl-e 700-e p.m., Haxāmaneš, az bozorgān-e Pārs, xod rā šāh-e Ānzān yā Anšān xānd. Kuroš, šešomin pādšāh-e in xānevāde, be delāvari-yo mahārat-e xiš dar fonun-e jang, Mādhā rā bar andāxt-o dar janghā-ye peydarpey Bābel rā gereft-o dar andak zamān pādšāhi-ye kucak-e pedarān xod rā be šāhanšāhi-ye Azim-i tabdil kard. Beynonnahreyn, Suriye, Mesr, Āsiyā-ye Saqir, baxš-e bozorg-i az šahrhā-vo jazāyer-e Yunān-o sarāsar-e Falāt-e Irān-o qesmat-i az Hend joz'-i az in šāhanšāhi-ye azim gardid.

Peydāyeš-e šāhanšāhi-ye haxāmaneši rā be ruberuyi-ye šarq bā qarb ta'bir karde-and. Darvāqe', noxostin hadaf-e bozorg-e Kuroš ke be piruzi anjāmid, dar extiyār gereftan-e rāhhā-ye bāzargāni-ye mohemm-i bud, ke dādosetad-e jahān-e motemadden-e ān ruz az ān migozašt. Rāhhā-yi ke mašhurtarin-e ānhā Jādde-ye Abrišam nāmide šode-vo az durtarin noqāt-e šarq-e Cin kālā-ye bāzargāni rā be savāhel-e Daryā-ye

Meditarāne-vo az ānjā be jazāyer-o šahrhā-ye Yunān-e bāstān miresānde-ast. In rāhhā, hamegi az hodud-e Falāt-e Irān-e bozorg migozašt. Tanhā yek dowlat-e moqtader-o motemarkez mitavānest dar eyn-e negahbāni az conin masir-e tulāni-yo pormoxātere bar niru-ye siyāsi-ye xod biyafzāyad-o bahre-ye māddi barad. Kuroš in hadaf-e bozorg rā be mahārat donbāl kard-o aqlab-e dowlathā-ye in masir rā moti-e xod sāxt, ammā az ānjā ke mardom-e in navāhi az lahāz-e farhangi motenavve-o motefāvet budand, be durandiši-yo bozorgmaneši, bā ānhā siyāsat-e modārā piš gereft. Ehterām be adyān, zabānhā, farhanghā-vo ādāb-e mardom-e sarzaminhā-ye maqlub mowjeb-e šod, ke dāneš-o tamaddon-e hame-ye farhanghā-ye bāstāni ke besyār-i az ānhā bartar az pārsiyān budand, mahfuz bemānd-o az tarkib-e ānhā tamaddon-i bālande padid āyad. Az hamin ru, tamaddon-e haxāmaneši tarkib-i az hame-ye farhanghā-ye pišrafte-ye zamān-e xod bud. Esteqlāl-e vasi-i ke Kuroš be kešvarhā-ye maqlub midād-o siyāsat-e zirakāne-i ke Dāryuš-e bozorg donbāl kard, mowjeb šod, ke šāhanšāhi-ye haxāmaneši dar barābar-e jahān-e motemadden-e qarb be onvān-e qodrat-i mo'tabar sar bar afrāzad.

Hadaf-e digar-e Kuroš-e bozorg moti' kardan aqvām-e mohājer-o mohājem-i bud, ke az su-ye šarq peyvaste be rāhhā-ye bāzargāni-yo sarzaminhā-ye dāxeli-ye Falāt-e Irān hojum miāvardand-o mowjeb-e ziyānhā-ye besyār mišodand. Ahammiyat-e peydāyeš-o davām-e šāhanšāhi-ye haxāmaneši dar ijād-e ārāmeš-o sobāt-i bud, ke bā vojud-e janghā-ye modām bāz biš az do qarn navāhi-ye beyn-e rudxānehā-ye Jeyhun-o Seyhun rā dar ārāmeš negah dāst-o forsat dād, ke šahrhā-vo marākez-e mohemm-e kešāvarzi-yo bāzargāni dar ān nāhiye be vojud āyad. Bā ta'qib-e in do hadaf Haxāmanešiyān az su-yi tamaddon-i kamnazir-o hokumat-i nirumand ijād-e kardand-o az su-ye digar avāmel-e extelāf-o azhampāšidegi rā dar darun-e qalamrov-e vasi-e xod farāham āvardand.

Gostareš-e emperāturi-ye Rum-o piš az ān dowlathā-ye Yunān natije-ye towsee-ye tadriji-yo pišraft-e hamāhang-e fekri-yo farhangi bud. Ammā, Haxāmanešiyān tanhā dar tul-e yek nasl pādšāhi-ye kucak-o mahalli-ye xod rā be yek šāhanšāhi-ye azim-e jahāni tabdil kardand. Bā in hame, šāhanšāhi-ye haxāmaneši, tanhā dar hadd-e yek qodrat-e bozorg-e nezāmi bāqi namānd-o be tamaddon-i jahāni badal šod. Haxāmanešiyān bā towfiq dar edāre-ye sarzaminhā-yi conin bozorg-o parākande-vo motenavve-o farāham āvardan-e emkānāt barā-ye rownaq-e eqtesādi-yo tejāri tavānestand kešvarhā-ye zir-e farmān xod rā kāmelan degargun sāzand.

Az jahat-e kešāvarzi-yo ābādāni-yo san'at, dowrān-e haxāmaneši rā bāyad dowrān-i binazir dānest. Ijād-e kānālhā-ye ābyāri-yo estefāde az ābhā-ye zirzamini be vasile-ye kāriz-o sāxtan-e sadhā dar sarzaminhā-ye dur mānand-e Mesr, dar zamān-e haxāmanešiyān ruy dād. Āsār-o dastāvardhā-ye honari-ye mānde az in dowrān majmue-i-st az mirās-e hame-ye mardom-e motemadden-e ān ruzgār, ammā bā janbehā-yi az vižegihā-ye kāmelan irāni-yo motemāyez. Sabkhā-ye viže-ye Haxāmanešiyān rā dar āsār-e tamaddonhā-ye durdast az Hend tā Mesr-o šomāl-e Āfriqā-vo Qebres-o kenārehā-ye Daryā-ye Siyāh, ham dar sāxtemān-e banāhā-vo polhā-vo ma'badhā-vo ham dar pārcehā-vo ašyā-e felezi-yo šišei-yo digar zaminehā, mitavān did.

Šāhanšāhi-ye haxāmaneši 250 sāl davām yāft-o āqebat bā Hamle-ye Eskandar-e Maqduni-yo košte šodan-e Dāryuš-e sevvom az miyān raft. Mohemtarin dalil-e azhampāšidegi-ye in šāhanšāhi rā dar nāhamāhangi-ye aqvām-o qabāyel-e moxtalef-i dāneste-and, ke qarār bud, jazb-e jāmee-i motemadden-o pišrafte šavand. Dar nime-ye dovvom-e hokumat-e Haxāmanešiyān, kešmakešhā-ye dāem miyān-e aqvām-e gunāgun monjar be taz'if-e tadriji-ye pāyehā-ye qodrat-e hokumat gardid, bexosus ke sākenān-e manāteq-e qarbi-ye in emperāturi niz be nezām-e siyāsi-yo ejtemāi-ye Yunān nazar duxte budand, ke bā Xu-yo farhang-ešān sāzgārtar bud. Afzun bar in, dar avāxer-e dowre-ye haxāmaneši sepāhiyān-o darbāriyān enzebāt-o saxtkuši-yo pāybandi be osul-e axlāqi rā ke mowjeb-e sobāt-o ostovāri-ye hokumat bud, az dast dādand-o qorbāni-ye fesād-e māli-yo dasisehā-ye siyāsi šodand. Bā in hame, šāhanšāhān-e haxāmaneši hattā dar cešm-e Eskandar-o sardārān-e fāteh-e Maqduniye niz horafā-yi mowredeehterām budand. Yunāniyān bā hame-ye došmani-yo kine-i ke

šekasthā-ye peydarpey az sepāhiyān-o nāvgān-e Irān dar del-e ānhā kāšte bud, dar āsār-e xod az irāniyān-o šāhanšāhān-e bozorg-e haxāmaneši be ešgefti-yo setāyeš-e farāvān yād karde-and.

Haxāmanešiyān rā, be sabab-e āzādandiši-yo mosālematjuyi-e ānān nesbat be javāme-e moxtalef-e bašari, dar hefz-o baqā-ye farhang-e qowm-e Yahud āmel-i moasser dāneste-and-o be towr-e kolli az ānān be onvān-e noxostin mobādelekonandegān-e tamaddon-e māddi-yo mo'taqedāt-e dini-yo farhangi beyn-e šarq-o qarb soxan gofte-and.

Kuroš-e Bozorg-e (529-551 p.m.)

Kuroš-e bozorg haftomin pādšāh-e haxāmaneši-yo farzand-e Māndānā, doxtar-e āxarin pādšāh-e Mād bud. Haxāmanešiyān yā pādšāhān-e mahalli-ye Anšān, az qowm-e Pārs-o āryāyinežād budand-o dar mašreq-e Šuštar dar havāli-ye Kārun farmān mirāndand. Dowlat-e Anšān ebtedā az Ilām-o Āšur-o sepas tā zamān-e Kuroš az hokumat-e Mād etāat mikard. Dar zamān-e hokumat-e Mād, be tadrij ke qodrat-e hokumat-o te'dād-e jam'iyat-e Haxāmanešiyān afzuni yāft, az Xuzestān be sarzaminhā-ye šomālitar rāh jostand-o nām-e xod rā be sarzamin-e jadid dādand, ān rā Fārs yā Pārs-o pāytaxt-e xod rā Pāsārgād (Pāzārgād) xāndand.

Dar kotob-e yunāni az kudaki-ye Kuroš, ke u rā Sirus xānde-and, afsānehā-ye besyār naql šode-ast. Vey dar javāni, be sāl-e 559-e p.m., be jā-ye pedar be taxt-e pādšāhi nešast. Dir-i nagozašt ke bar Ežidehāk, pedarbozorg-e mādari-ye xiš sarkeši āqāz kard-o dowlat-e Mād rā bar andāxt. Pas az ān, dar Torkiye-ye emruz, Sārd rā ke besyār servatmand-o ābād bud, va be Sārd-e Talāyi šohrat dāšt, tasxir kard. Kerezos, pādšāh-e Suriye niz az Kuroš šekast xord-o taslim-e u šod. Tasarrof-e Āsiyā-ye Saqir, ke yunānihā dar ān pāygāhhā-ye mohemm-e daryāyi dāštand, hadaf-e ba'di-ye Kuroš bud. Vey be šahrhā-ye servatmand-e yunāni dar savāhel-e daryā towsiye kard, ke biqeydošart taslim-e u šavand. Sepas barx-i rā be zur-e aslahe-vo barx-i digar rā bā tatmi-e hokmrānān-e ānān be etāat-e xod dar āvarad. Tasarrof-e šahrhā-ye Yunān barā-ye Kuroš e'tebār-o šohrat-i tāze farāham āvard-o šāhanšāhi-ye bozorg-e u rā tahkim kard. In šahrhā alāve bar mowqeiyat-e mohemm-e nezāmi dārā-ye mardom-i pišrafte dar san'at-o sepāhigari budand. Za'f-e in šahrhā bištar nāši az tafraqe miyān-e ānān bud, ke rāh rā barā-ye piruzi-yo tasallot-e niruhā-ye mohājem migošud.

E'tebār-e Kuroš bā fath-e Bābel fozuni yāft. Vey bā šokuh-o jalāl-e tamām vāred-e in šahr šodd, be parastešgāh-e Marduk raft-o dar ānjā tājgozārie kard-o dar bayāniye-i, ke ān rā noxostin e'lāmiye-ye hoquq-e bašar nāmide-and, az hoquq-e ensani-yo barābari-ye aqvām soxan goft. Vey sepāhiyān-e xod rā az xunrizi-yo qārat-o mozāhemat-e kasān bar hazar dāšt-o mo'taqedāt-e mazhabi-ye mardom rā mohtaram dānest. Kuroš xod rā na fāteh-e Bābel ke monji-ye ān xānd-o bā pādšāh-e Bābel ke asir-e u šod, be niki raftār kard-o pas az marg-e u, dar sāl-e ba'd, dar marāsem-e azā-yaš hozur yāft. Sepāhiyān-e Irān banā be dastur-e Kuroš dar kešvarhā-ye maqlub be mo'taqedāt-e mazhabi-ye mardom ehterām migozāštand. Irāniyān az Kuroš be onvān-e pedar yād mikardand-o yunāniyān ke vey mamālek-e išān rā tasxir karde bud, u rā sarvar-o qānungozār nāmidand.

Kuroš dar Bābel aqvām-e asir rā āzād kard. Az jomle-ye osarā panjāh hezār yahudi budand, ke dar zamān-e Boxtonnasr be Bābel āvarde šode budand-o cehel sāl bud, ke dar esārat mizistand. Kuroš be ānān ejāze dād, be sarzamin-e xod, Felestin, bāz gardand-o šahr-e bāstāni-yo moqaddas-e xod, Uršalim, rā az now besāzand. Be hazine-ye dowlat-e šāhanšāhi-ye Irān yahudiyān ma'bad-e xod rā dobāre sāxtand. Be dastur-e Kuroš hame-ye zarfhā-ye simin-o zarrin-i ke az ma'bad-e yahudiyān be qanimat be Bābel āvarde šode bud, bed-ānjā bāz gardānde šod. Dar towrāt ke pas az in vāqee-ye mohem dobāre jam'āvari šode, az Kuroš tajlil-e besyār be amal āmade-vo az u be onvān-e nejāt dehande-vo yār-e mazlumān-o asirān yād šode-ast.

Dar dowrān-e Kuroš marzhā-ye Irān az šomāl be kuhhā-ye Qafqāz-o Daryā-ye Xazar-o rud-e Seyhun (Sirdaryā) miresid-o az maqreb be Dārdānel-o Meditarāne tā šomāl-e Āfriqā. Marz-e jonubi-ye šāhanšāhi-ye Kuroš Arabestān-o Daryā-ye Ommān bud-o hadd-e šarqi-ye ān rud-e Send-o kuhhā-ye Hendokoš. Dar in zamān šahrhā-ye Šuš, Hamedān, Bābel-o Pāsārgād harcāhār pāytaxt-e šāhanšāhi-ye azim-e haxāmaneši bud. Kuroš

asnād-e xāndān xod rā be Hamedāne bord-o dar xazānehā-ye saltanati-ye Mād mahfuz dāšt. Hads zade-and, ke lowhehā-ye zarrin bā alāem-e mixi be zabān-e pārsi-ye bāstān dar bāre-ye pādšāhān-e Anšān, bed-in tariq be Hamedān reside-ast. Kuroš dar Pāzārgād mantaqe-i vasi' rā be surat-e ordugāh sāxt-o darun-e divārhā-ye ān majmue-i az qasrhā-vo ātašgāhhā-vo maābed-e zartošti banā nemud. Gāvhā-ye bāldār-e azim dar dotaraf-e dar-e vorudi-ye qasr-o katibe-i be zabānhā-ye pārsi-ye bāstān, bābeli-yo ilāmi dar zamān-e Kuroš sāxte šode-ast. Pāzārgād ke āsār-e azemat-e dirin-e ān hanuz qābelemolāheze-ast, jelve-ye vasi-i az honar-e irāni be šomār miravad, ke be dast-e aqvām-e moxtalef-e sāken dar qalamrov-e in pādšāh padid āmade-ast.

Kuroš dar pāyān-e hayāt xod dar janghā-ye tulāni bā Sakāhā dargir šod. In aqvām-e nimevahši-ye cādornešin dar šomāl-e navāhi-ye Daryāce-ye Ārāl zendegi mikardand-o peyvaste be dāxel-e marzhā-ye Irān hojum miāvardand. Kuroš dar yek-i az in barxordhā zaxmi-yo košte šod. Peykar-e u rā dar Pāsārgād darun-e maqbare-i ke emruz Ārāmgāh-e Kuroš xānde mišavad, be xāk sepordand. Sangnevešte-i be xatt-e mixi-yo zabān-e pārsi-ye bāstān dar kenār-e mojassame-ye ān pādšāh vojud dārad. Kuroš rahbar-i bozorg, dānā be fonun-e jang-o āšnā bā rizekārihā-ye hokumat bar mardom bud. U bā ān ke noxostin pādšāh-e xāndān-e xod nabud, asās-e šāhanšāhi-ye gostarde-vo moqtader-i rā barjāy gozāšt, ke tā zamānhā-ye tulāni pas az u davām yāft.

DĀRYUŠ-E BOZORG (522-486 P.M.)

Hengām-i ke Kambujiye, pesar-e Kuroš-e Kabir, be fath-e Mesr-o šomāl-e Āfriqā towfiq yāft, Geomāte-ye moq, yek-i az bozorgān-e zartošti-ye pāytaxt bar zedd-e u qiyām kard. Geomāte ke zartošti-ye moteasseb-i bud, dastur dād, hame-ye maābed-o botxānehā, joz ātaškadehā rā virān konand. Cand-i ba'd bozorgān-e xāndānhā-ye ašrāfi hamdast šodand, u rā koštand-o xod bar sar-e now-e hokumat be goftogu nešastand. Herodot, movarrex-e yunāni, nevešte-ast, ke dar marg-e Geomāte-ye moq hame-ye melal-e Āsiyā bejoz pārsiyān moteasser budand-o barā-ye u migeristand. Yek-i az haft tan bozorgān-e pārsi Dāryuš bud, ke tavānest šāhanšāhi rā az ān-e xod konad. U dar do sāl-e āqāz-e hokumat-e xiš bā šureshā-ye moteadded dar har guše-ye sarzamin-e Irān ruberu šod-o piruz birun āmad. Sangnevešte-i bar bolandā-ye kuh-e Bistun dar kenār-e jādde-ye Kermānšah be Hamedān šarh-e eqdāmāt-e Dāryuš dar sarkubi-ye moxālefān-ast. Dāryuš sepas be Āsiyā-ye Saqir-o Mesr laškar kešid-o qalamrov-e šāhanšāhi-ye Irān rā tā sarzamin-e Libi gostareš dād. Vey dar Qartājene (Kārtāž), Tunes-e emruz, qorbāni kardan-e ensān dar barābar-e bothā-vo xordan-e gušt-e sag rā mamnu' kard-o bar xalāf-e Kambujiye mardom-e Mesr rā benavāxt-o be maremmat-o bāzsāzi-ye parastešgāhhā-ye išān pardāxt. Vey dastur dād, tor'e-i bekanand ke Daryā-ye Meditarāne rā az rāh-e rud-e Nil be Daryā-ye Sorx mottasel sāzad. Be in manzur dar nazdiki-ye Tor'e-ye Suez kānāl-i kandand-o katibe-i be cāhār zabān-e pārsi-ye bāstān, ilāmi, bābeli-yo mesri-ye qadim dar nazdiki-ye ān dafn kardand.

Az digar eqdāmāt-e Dāryuš sarkub-e kāmel-e Sakāhā dar havāli-ye Daryāce-ye Ārāl bud, ke qāleban xāk-e Irān rā az maqreb-o mašreq mowred-e tāxtotāz qarār midādand-o qatl-o qārat-e besyār mikardand. Sakāhā, šekast xorde, be qalb-e Rusiye-ye aqab nešastand ammā Dāryuš be ta'qib-e išān napardāxt-o sarbāzān-e xod rā dar sarmā-vo yaxbandān sargardān nakard balke az rāh-e pol-i bar ru-ye rudxāne-ye Dānub az šomāl-e Daryā-ye Siyāh be Bosfor-o šahr-e Sārd bāz gašt. Masir-e u az Boqāz-e Bosfor, Torkiye, Romāni-ye šarqi, Bolqārestān-o jonub-e Okrāyn taqriban be do hezār kilumetr miresid. Dāryuš āngāh be tasxir-e Panjāb-o Send raft-o laškarkeši-ye u be in diyār mabda'-e tārix-e qadim-e kešvar-e Hend gardid. Be nevešte-ye Herodot, sepāhiyān-e Dāryuš az rud-e Send sarāzir šodand, savāhel-e Balucestān-o Mokrān rā peymudand-o az Oqyānus-e Hend az tariq-e Bābolmandab be Daryā-ye sorx residand-o sepas, az rāh-e kānāl-i ke be farmān-e Dāryuš sāxte budand, az rāh-e Nil be Mesr-o az ānjā be Daryā-ye Meditarāne-ye rāh yāftand.

Dar zamān-e Dāryuš biš az yeksevvom-e sarzaminhā-ye Yunān taht-e hokumat-e Irān bud. Dar sāl-e 500-e p.m. yek-i az šahrhā-ye Āsiyā-ye Saqir (Torkiye-ye emruz) be tahrik-e Āten-o Espārt, šureš kard-o Sārd rā ātaš zad. Dāryuš šureš rā sarkub-e kard-o be qasd-e gušmāli ātenihā sepāh-e xod rā bā šešsad kešti az rāh-e daryā be Šebhejazire-ye Ātik ferestād. Dar nāhiye-ye Mārāton savārenezām-e Irān vāred-e xoški šod-o be-su-

ye Āten harekat kard. Ammā sepāh Āten be moqābele bar xāst-o andak-i ba'd irāniyān rā šekast dād. Fath-e Mārāton az nazar-e Yunān hādese-i besyār mohem bud-o moqaddame-ye janghā-yi šod, ke āqebat be Hamle-ye Eskandar anjāmid.

Dāryuš šāhanšāhi-ye bozorg-i rā edāre mikard ke az šomāl be rud-e Dānub-o Daryā-ye Siyāh-o estephā-ye Rusiye-vo Daryāce-ye Ārāl-o sarzaminhā-ye pošt-e rud-e Seyhun miresid, az šarq kuhhā-ye Himāliyā-vo Hendustān-o arāzi-ye pošt-e rudxāne-ye Send marz-e Irān bud. Dar jonub Daryā-ye Ommān-o Xalij-e Fārs tā Etiyopi (Habaše) qarār dāšt-o dar maqreb-e ān Daryā-ye Meditarāne-vo Šebhejazire-ye Ātik-o Tunes. Barā-ye edāre-ye in qalamrov-e gostarde taškilāt-i besyār daqiq-o āzmude mowred-e niyāz bud, ke Dāryuš-e Bozorg be tartib dādan-e ān towfiq yāft. Vey sarāsar-e šāhanšāhi rā be si ostān taqsim-e kard-o haryek az ānhā rā be yek šahrbān ke be yunāni sātrāp gofte-and, sepord. Dāryuš sepas be sāxtan-e rāhhā-yi az šahr-e Memfis, dar Mesr nazdik-e Qāhere-ye emruzi, tā Sārd, Bābel, Hamedān-o Šuš tā šahr-e Kuroš dar kenār-e rudxāne-ye Seyhun hemmat gomāšt. Dar masir-e in rāhhā cāpārxānehā-vo mehmānsarāhā-ye mojahhaz-o āmāde ijād gardid-o be fāsele-ye har cāhār farsang asbhā-ye rāhvār-o tondrow negahdāri mišod, āngune ke yek peyk mitavānest, bā ta'viz-e asb-o nafarāt, az pāytaxt tā durtarin noqte-ye mamlekat rā dar kutāhtarin forsat tey konad. Az hamin ru, Dāryuš rā noxostin bonyāngozār-e taškilāt-e post dāneste-and.

Ijād-e sepāh-i monazzam-o tanzim-e qavānin-e māliyāti-ye yeknavāxt-o zarb-e sekke az digar eqdāmāt-e mohemm-e zamān-e šāhanšāhi-ye Dāryuš-e Bozorg-ast. Tahiye-ye nāvgān-e monazzam-o rownaq-e kešāvarzi-yo sāxtemān-e banāhā-vo ātašgāhhā-ye besyār dowrān-e šāhanšāhi-ye Dāryuš rā be yek-i az bālandetarin dowrān-e tārix-e Irān tabdil kard. Qasrhā-ye Šuš-o mašābeh-e ān dar Taxt-e Jamšid nemudār-e azemat-e fowqol'āde-ye honar-o san'at-o šokuh-o jalāl-e ruzgār-e Dāryuš-e Avval-ast. Tanzim-e qavānin-i barā-ye rownaq-e eqtesādi-yo ta'yin-e mozd bar hasb-e now-e kār niz az digar eqdāmāt-e mohemm-e in dowre-ast. Qavānin-oz'šode dar zamān-e Dāryuš rā mokammel-e qavānin-e Hamurābi-yo dar deqqat-o ahammiyat bartar az ān dāneste-and.

Xašāyāršā (486-466 p.m.)

Xašāyāršā pesar-e Dāryuš-e Bozorg-o Ātusā, doxtar-e Kuroš-e Bozorg, bud. Vey pas az Dāryuš dar siyopanjsālegi be pādšāhi resid-o bifāsele be foru nešāndan-e šureš-e Mesr ke pas az jang-e Mārāton āqāz šode bud, pardāxt. Sepas be su-ye Bābel laškar kešid-o mardom-e in sarzamin rā ke sar az etāat-e hākem-e Irān bar tāfte budand, be saxti gušmāli dād. Xašāyāršā dar in jang ma'bad-e Bābel rā virān sāxt-o mojassame-ye zarrin-e morduk rā ke negahbān-e ān šahr be šomār miraft, bā xod be Irān āvard-o zowb kard. Azānpas Bābel be surat-e yek-i az eyālāt-e šāhanšāhi-ye Irān dar āmad.

Mohemtarin janghā-ye Xašāyāršā bā yunāniyān bud. Darbāriyān ke šekast-e Mārāton rā bāes-e nang midānestand, vey rā vā dāštand, sepāh-i azim-o nāvgān-i mojahhaz be su-ye Yunān be rāh andāzad. Laškar-i ke Xašāyāršā, tey-e cāhrār sāl, be in manzur basij kard, bozorgtarin sepāh-i bud, ke tā ān ruzgār be harekat dar āmade bud. Sepāhiyān-e in laškar afrād-e cehel-o šeš tire-vo qowm-e gunāgun rā dar bar migereft. Pārshā, Mādhā, kāsihā, hirkāniyān (mardom-e Gorgān) āsuriyān, mardom-e Balx, Pārthā, sakāyihā, A'rāb, habašihā, hendiyān, Kāspiyanhā, va hattā mardom-e jazāyer-e durdast-e Xalij-e Fārs, haryek bā jāme-vo abzār-e xāss-e xod dar jang šerkat dāštand.

Niru-ye daryāyi-ye sepāh-e Xašāyāršā az hezār-o devist nāv taškil mišod, ke finiqihā-vo mesriyān-o yunāniyān tābe-e Irān ānhā rā hedāyat mikardand-o dar har nāv cand tan pārsi yā sakāyi bar kārhā nezārat dāštand. Šomār-e šerkatkonandegān dar in laškarkeši rā, ke dar tārix be Sepāh-e Bozorg šohrat yāfte, biš az yek milyun-o haftsad hezār savār-o sad hezār malavān-o niru-ye daryāyi-yo pānsad-o dah hezār tan niruhā-ye komaki dāneste-and. In jang-e bozorg, ke šarh-e ān rā movarrexān-e yunāni-ye be tafsil āvarde-and, noxost be soqut-e šahr-e Āten anjāmid, ammā vaqt-i pārsiyān vāred-e šahr šodand, ān rā xāli az mardom yāftand. Be talāfi-ye ātašsuzi-ye bozorg-e yunāniyān dar zamān-e Dāryuš-e Bozorg ke šahr-e Sārd-e Talāyi rā virān kard, irāniyān Āten rā be ātaš kešidand.

Dar sāl-e ba'd, bār-e digar miyān-e yunāniyān-o sepāh-e Xašāyāršā dar Sālamin nazdik-e Ātik, jang-e digar-i dar gereft, ke Āšil, šāer-e ma'ruf-e yunāni ān rā az bolandi tamāšā mikard-o manzume-ye ma'ruf-e Pārsiyān rā dar bāre-ye ān sorud. In jang ke bā talafāt-e besyār hamrāh bud, āqebat be šekast-e irāniyān-e anjāmid-o šowrā-ye jangi-ye irāniyān nazar dād, ke šāhanšāh be Sārd bāz gardad-o donbāle-ye jang rā tā tasxir-e Yunān bar ohde-ye farmāndeh-e sepāh-e xod begozārad. Ammā in jang ke dar mahalhā-ye moxtalef tey-e se sāl surat gereft, āqebat be šekast-e irāniyān anjāmid-o barā-ye šāhanšāhi-ye ān besyār gerān tamām šod. Yunān tavānest Irān rā az hame-ye sarzaminhā-ye qarb tā pas-e tangehā aqab rānd-o moqaddamāt-e piruzi-ye qarb rā bar šarq dar zamān-e Eskandar farāham āvarad.

Xašāyāršā pas az aqabnešini dar rāh-e Sārd besyār-i az sepāhiyān-e xod rā az dast dād-o hengām-i ke dar in šahr barā-ye laškarkeši-ye tāzei be Yunān naqše mikešid, āšeq-e hamsar-e barādar-e xod šod-o be kešmakešhā-ye xānevādegi gereftār āmad. Pas az bāzgašt be Irān, Xašāyāršā ke az šekasthā xašmgin bud, digar az pāytaxthā-ye xod birun nayāmad. Vey dar Taxt-e Jamšid-o Šuš be ijād-e banāhā-ye tāze-i dar kenār-e qasrhā-ye pedar-aš, Dāryuš-e Bozorg, pardāxt ke az nazar-e me'māri azemat-o šokuh-i xāss dāšt. Sabk-e in banāhā rā nemudār-e takabbor-e biandāze-vo estebdād-e vey dāneste-and.

Xašāyāršā bist sāl šāhanšāh-e Irān bud-o āqebat bar asar-e towtee-ye darbāriyān-e xod košte šod. Vey rā mard-i xošsimā, baxšande-vo bozorgmaneš towsif karde-and. Yunāniyān bā vojud-e kine-i ke az laškarkešihā-ye u be del dāštand, bā ehterām-e besyār az u yād karde-and, ammā vey rā xošgozarān-o šahvatrān niz dāneste-and, ke šiftegi-yaš be zanān-e zibāruy mowjeb-e oftādan-e kārhā be dast-e xājesarāyān šod. Banā bar revāyat-e Ketāb-e Ester dar towrāt Xašāyāršā, dar sāl-e sevvom-e pādšāhi-ye xod, dar jašni az hamsar-e mahbub-e xod xāst tā be hozur biyāyad-o zibāyi-ye xod rā be bozorgān benamāyad. Malake az āmadan xoddāri kard. Šāh dar xašm šod-o be jā-ye u yek doxtar-e yahudi rā be šahbānuyi bar gozid-o u rā Ester ya'ni setāre nāmid. Pesaramu-ye Ester, be nām-e Mardoxāy dasise-ye do tan az darbāriyān bar zedd-e šāh rā kašf kard-o be šah āškār nemud. Hāmān, yek-i az bozorgān-e kešvar ke az nofuz-e Mardoxāy nāxošnud bud, kine-ye yahudiyān rā dar del gereft-o az šāh xāst, ke be qatl-e hame-ye ānān farmān dehad. Ammā Mardoxāy pišdasti kard-o be vesātat-e Ester dastur-e koštan-e Hāmān rā be dast āvard. Az in vāqee, ke nešān-e navasān dar tasmimāt-e Xašāyāršā-st, dar towrāt be tafsil soxan rafte-ast. Banā-ye tārixi-ye Ester-o Marodxāy dar Hamedān rā ārāmgāh-e indo midānand.

BANĀ-YE TĀRIXI-YE ESTER-O MARDXĀY DAR HAMEDĀN

ARDEŠIR-E DERĀZDAST (466-424. P.M.)

Ardešir-e Avval, mašhur be Derāzdast, pas az košte šodan-e pedar-aš, Xašāyāršā, be šāhanšāhi-ye Irān resid. Dar bāre-ye šohrat-e u gomān borde-and, ke dasthā yā tanhā dast-e rāst-aš biš az andāze boland bud. Ammā conān ke yunāniyān nevešte-and, vey conān kārdān-o moqtader-o dānā bud, ke dar hame-ye havādes-e siyāsi-yo nezāmi-ye durtarin noqāt-e jahān-e ān ruz ya'ni Mesr-o Yunān dast dāšt-o az in ru u rā Derāzdast ya'ni tavānā-vo mosallat xānde-and.

Ardešir-e Derāzdast dar āqāz cand-i bā barādarān-o digar moddaiyān be nabard pardāxt-o išān rā moti-o rām kard. Ammā pas az ān tā pāyān-e dowrān-e cehelsāle-ye saltanat-aš be jang napardāxt-o az gostareš-e nofuz-e xod dar sarzaminhā-ye Yunān cešm pušid. Bā in hame vey sardārān-o farmāndehān-e lāyeq-i dāšt, ke peyvaste bar qodrat-o nofuz-e Šāhanšāhi-ye Pārs miafzudand. Yek-i az qodratnamāyihā-ye mohemm-e išān dar āqāz-e saltanat-e Ardešir-e Derāzdast, bā sarkubi-ye šureš-e Mesr be zohur resid.

Dar ān zamān Perikeles, yek-i az mardān-e šāyeste-ye Āten, dowrān-i bāšokuh rā bonyān nahāde bud. Vey barā-ye jelowgiri az tajāvoz-e Espārt-o āzād sāxtan-e jazāyer-e yunāni az tasallot-o nofuz-e niruhā-ye Pārs, Ettehādiye-ye Delus (Delos) rā tartib dād-o hamin amr bar eqtedār-aš afzud. A'zā-ye Ettehādiye-ye Deus xāhān-e dastyābi be gandom-e Mesr budand-o az hamin ru mesriyān rā bar zedd-e Emperāturi-ye Irān tahrik mikardand. Janghā-ye sardārān-e Ardešir-e Derāzdast barā-ye sarkubi-ye šureš-e Mesr candin sāl be derāzā kešid. Dar in moddat, jangogoriz-e parākande beyn-e nāvgān-e daryāyi-ye Pārs-o keštihā-ye yunāni edāme dāšt. Āqebat bā šekast-e saxt-e mesrihā az sepāhiyān-e Irān, Perikeles-o a'zā-ye Ettehādiye-ye Delus niz be raf'-e extelāf bā Irān pardāxtand-o namāyandegān-i az Āten-o jazire-ye Ārgus be Šuš ferestādand. Dar pāyān-e goftoguhā, Āten hākemiyat-e šāhanšāh-e Irān rā bar jazire-ye Qebres, ke pāygāh-e nezāmi-ye mohemm-i bud, paziroft-o taahhod kard, az dexālat dar omur-e Mesr-o Libi xoddāri konad. Ardešir-e Derāzdast niz movāfeqat kard, ke az jazāyer-e orupāyi-yo sarzaminhā-ye Ettehādiye-ye Delus bāj-o xarāj nagirad-o edāre-ye ānhā motābeq-e xāst-o sonnathā-ye sākenān-e ān navāhi-ye bāšad. Azānpas besyār-i az navāhi-ye yunāninešin agarce amalan dastnešānde-ye šāhanšāh-e Pārs bud, be zāher esteqlāl yāft. In tavāfoq agarce kešmakeshā-ye beyn-e do taraf rā be kolli az miyān nabord, ammā be now-i sobāt dar edāre-ye jazāyer-e yunāni-yo sarzaminhā-ye šomāl-e Āfriqā, ke tābe-e šāhanšāhi-ye Pārs budand, anjāmid.

Dar zamān-e Ardešir-e Derāzdast Šuš, pāytaxt-e šāhanšāhān-e haxāmaneši, markaz-e panāhandegān bud. Temistokel, sardār-e ma'ruf-e āteni-yo farmāndeh-e niru-ye daryāyi-ye Yunān, ke Xašāyāršā-vo nāvgān-e u rā dar Tange-ye Sālamin šekast dāde bud, be ettehām-e āzmandi be mohākeme xānde šod. Vey be Irān gorixt-o be Ardešir-e Derāzdast panāh bord. Šāhanšāh-e Irān-e u rā paziroft-o pas az cand-i u rā be hokumat-e šahr-i dar Āsiyā-ye Miyāne gomāšt. Temistokel tā pāyān-e zendegi dur az Yunān mānd-o gāh be rāyzani-ye šāh-e Irān farā xānde mišod. Hamzamān bā vey pādšāh-e tab'idšode-ye Espārt niz be onvān-e panāhande dar Šuš mizist.

Ardešir-e Derāzdast bā Herodot-o Gezenfon, az tārixnegārān-e mašhur-e Yunān, hamdowrān bud. In do ke dar sarzaminhā-ye dastnešānde-ye Pārs be donyā āmade budand, tābeiyat-e irāni dāštand-o be hamin jahat mitavānestand be āsāni be sarzaminhā-yi con Mesr-o Bābel-o Šuš raftoāmad konand-o dar bāre-ye ādāb-o ādāt-o mo'taqedāt-o marāsem-e irāni axbār-o dāstānhā-ye besyār be dast āvrand. Be nazar miresad, ke in do movarrex, be sabab-e zendegi-ye tulāni dar Āten-o xu gereftan bā tarz-e hokumat dar ān sarzamin, nezām-e pādšāhi rā nemipasandidand-o be hamin jahat dar neveštehā-ye xod az šāhān-e Irān be niki yād nakarde-and. Dimokritus (Dimeqrātis), dānešmand-e yunāni niz ke hamzamān bā Soqrāt mizist, cand sāl rā dar Mesr-o Bābel-o Pārs gozarānd-o dar bāre-ye dāneshā-ye motedāvel-e ān zamān az kāhenān-e mesri-yo rowhāniyān-e bābeli-yo moqhā-ye irāni āgāhihā-yi be dast-e āvard. Gomān miravad hamin āgāhihā zamine-ye nazariye-ye vey dar bāre-ye taškil-e hasti az ajzā-ye jodānašodani šode bāšad.

Ardešir-e Derāzdast rā šāh-i dādgostar-o javānmard towsif-e karde-vo u rā sarāmad-e šāhān-e Pārs xānde-and. Bāzgašt dādan-e baqāyā-ye asirān-e yahudi az Bābel be Beytolmoqaddas-o eqdāmāt-i ke barā-ye raf'-e

extelāf beyn-e yahudiyān anjām dād, nešān-i digar az bozorgvāri-yo narmxui-ye u-st. Gofte-and, vey sālhā-ye pāyāni-ye omr-e xod rā bištar dar Bābel-o beyn-e xedmatkārān-o zanān-e bišomār migozarānid-o nesbat be omur-e mamlekati candān tavajjoh-i nadāšt.

Dāryuš-e Sevvom-e (336-330 p.m.)

Dāryuš-e Sevvom āxarin šāhanšāh-e haxāmaneši-st. U, ke saltanat-aš bištar az šeš sāl be derāzā nakešid, dar barābar-e Hamle-ye Eskandar-e Maqduni be Irān dalirāne pāydāri kard, ammā āqebat dar nazdiki-ye Dāmqān be dast yek-i az sardārān-e xod košte šod. Eskandar ke delāvari-ye Dāryuš rā misotud, farmān dād, jasad-e u rā bā bozorgdāšt-e farāvān be Pāzārgād barand-o be daxme-ye šāhān besepārand.

Dāryuš-e Sevvom, az šāhzādegān haxāmaneši, dar zamān-e Ardešir-e Dovvom be pādāš-e rešādat dar jang vāli-ye Armanestān šode bud. Hads zade-and, ke Bagoās, xāje-ye mesri-ye darbār-e Ardešir-e Sevvom, pas az koštan-e šāh-o tan-i cand az farzandān-aš, Dāryuš-e Sevvom rā ke dur az pāytaxt bud, be šāhi bar gozid tā xod betavānad zemām-e omur rā yeksare dar dast girad. Ammā Dāryuš ke dalir-o āgāh bud, pišdasti kard-o dastur dād, Bāgoās jām-e zahr-i rā ke barā-ye koštan-e u farāham āvarde bud, xod biyāšāmad.

Dāryuš dar āqāz-e pādšāhi, hengām-i ke hanuz Filip-e Maqduni, pedar Eskandar, košte našode bud, qasd dāšt be Maqduniye laškar kešad-o māne-e pišrafthā-ye u šavad. Ammā bā šenidan-e xabar-e košte šodan-e u xiyāl-aš āsude šod. Cand-i ba'd xabar-e fotuhāt-e Eskandar dar Yunān u rā vā dāšt, ke barādar-e yek-i az sardārān-e ahl-e jazire-ye Rodos rā ke dar Mesr be Ardešir-e Sevvom xedmat-e besyār karde bud, be sardāri-ye sepāh-e xod bar gozinad. Pišravihā-ye Eskandar bā marg-e in sardār-e lāyeq mosādef šod-o Dāryuš-e Sevvom rā vā dāšt, ke xod farmāndehi-ye sepāh-e Irān rā be ohde begirad. Tajammol-o tašrifāt-o ziyādi-ye nafarāt-o ārāstegi-ye abzār-e jang-o gardunehā-ye sepāh-e Irān rā movarrexān conān towsif karde-and, ke nešān midehad, sabokbāri-yo varzidegi-ye sepāhiyān-e Eskandar ce naqš-e mohemm-i dar piruzi-ye išān bar irāniyān dāšte-ast.

Dar jang-e Isos, dar kenār-e Xalij-e Eskandarun do sepāh ruberu šodand. Eskandar pas az soxanrāni-ye ātašin-i xatāb be sepāhiyān-e xod be su-ye gardune-ye šāh tāxt. Irāniyān dalirāne moqāvemat kardand ammā, bā ramidan-e asbhā-ye gardune-ye šāh, sarbāzān-e atrāf-e u ru be farār nahādand-o Dāryuš niz savār bar sab az ma'reke gorixt. Mādar, zan, doxtar-o pesar-e šešsāle-ye Dāryuš asir-e Eskandar šodand-o bārgah-e portajammoll-e šāhanšāh-o xazāyen-i ke bar sisad šotor bār bud, be dast-e u oftād.

Dar pey-e in šekast, Dāryuš dar se name be Eskandar az u xāst, be ezā-ye daryāft-e qarāmat-o dar extiyār gereftan-e sarzaminhā-ye ānsu-ye rudxāne-ye Hālis (Qezelirmāq) va ezdevāj bā doxtar-e u, az dar-e solh dar āyad. Ammā Eskandar ke xod rā piruz midid, napaziroft. Dāryuš-e Sevvom nāgozir bā eslāhāt-i ke dar sepāh anjām dād, bār-e digar dar Beynonnahreyn dar mahall-i be nām-e Gavgamel bā Eskandar ruberu gardid. Dar in jang Dāryuš tavānest ebtedā savārān-e xod rā bar sepāh-e Maqduniye piruz gardānad. Ammā, sakāyihā-ye sepah-e vey ke be qārat-e bārobone-ye maqdunihā pardāxte budand, bāes-e extelāl šodand-o bār-e digar Dāryuš nācār ruy be goriz nahād-o az rāh-e Armanestān be sarzamin-e Mād raft. Dāryuš qasd dāšt, bā gozar az darbandhā-ye Xazar dar mašreq-e Irān sepāh-i barā-ye ruberu šodan bā Eskandar farāham āvarad. Ammā dar nazdiki-ye Dāmqān be dast-e se tan az sardārān-e xod asir-o košte šod.

Tārixnegārān, Dāryuš-e Sevvom rā šāhanšāh-i nikmaneš dāneste-and, ke mixāst owzā-e Irān rā, ke be sabab-e fesād-o tajammolparasti-ye darbāriyān ru be xarābi nahāde bud, sarosāmān dehad. Ammā Hamle-ye Eskandar forsat rā az u gereft. U, agarce tadbir-o siyāsat-e šāhān-o jangāvarān-e bozorg-e Irān rā nadāšt, ammā tā pāyān-e zendegi az moqāvemat dar barābar-e došmanān dast nakešid.

Solukihā (306-129 p.m.)

Eskandar pas az dastyābi be pāytaxt-e Haxāmanešiyān-o be ātaš kešidan-e Taxt-e Jamšid rāh-e xod rā be su-ye šarq edāme dād-o tā marz-e farmānravāyi-ye emperātur-e Hend, Cānderāguptā piš raft. Ammā dar jang edde-ye ziyād-i az sarbāzān-e xod rā az dast dād-o nācār be Bābel bāz gašt-o dar tābestān-e 323-ye p.m. dar

hamānjā dar gozašt. Javāni-yo sor'at-e pišravi-ye sepāh be u majāl-e tartib dādan-e sāzmān-i barā-ye hokumat dar sarzaminhā-yi conin gostarde rā nadāde bud. Pas az marg-e u farmāndehān-e sepāh haryek edāre-ye qesmat-i az motesarrefāt-e vey az Maqduniye-vo Mesr-o šomāl-e Āfriqā tā Suriye-vo Āsiyā-ye Saqir-o Irān tā marzhā-ye Emperāturi-ye Guptā dar Hend rā be dast gereftand-o hamvāre beyn-e xod be dargiri-yo jang mašqul budand. Yek-i az in farmāndehān be nām-e Solukus-e Avval Nikātor ke beyn-e ašrāf-e Pārs hāmiyān-i peydā karde bud, pas az cand sāl dargiri bā digar moddaiyān āqebat dar sāl-e 306-e p.m. xod rā šāh-e Bābel xānd-o tavānest, navāhi-ye šarqi-ye motesarrefāt-e Eskandar az Bābel tā Zarang (Sistān) va Bākteriyā (Balx) rā dar extiyār begirad-o dar janghā-ye peydarpey be motesarrefāt-e xod dar Āsiyā-ye Saqir-o Suriye biyafzāyad. Farmānravāyi-e Solukus-o farzandān-aš hodud-e haštād sāl edāme yāft. Agarce bištar-e in moddat be dargirihā-ye peydarpey bā digar moddaiyān-e maqduni gozašt ammā mohemtarin qodrat-i ke az su-ye šarq be tadrij dar barābar-e išān sar boland kard, qowm-e Pārt bud.

Jānešin-e Solukus-e Avval Nikātor, Āntigos az mādar-i irāni az ašrāf-e Pārs bud. U-vo digar solukihā be sāxtan-o ābād kardan-e šahrhā ahammiyat-e ziyād midādand-o sa'y dāštand, tamaddon-o farhang-e yunāni rā gostareš dehand-o dar eyn-e hāl xod mānand-e Eskandar be ādāb-o rosum-o jāme-vo raveshā-yi az edāre-ye šahrhā-vo amsāl-e ān dar āmadand. Ezdevāj bā doxtarān-e ašrāf-e irāni-yo sāxtan-e āmfiteātr-o ta'sisāt-orzeši-yo amsāl-e ān dar šahrhā be in manzur surat migereft. Zabān-e rasmi-ye hokumat yunāni bud-o mardom-e šahri-yo afrād-e bargozide-ye tabaqāt-e bālā-ye ejtemāi niz be zabān-e yunāni āšnāi-ye kāmel dāštand. Ammā mardom-e rustāhā-vo tabaqāt-e pāyin zabān-o farhang-e irāni-ye xod rā hefz karde budand. Edāre-ye šahrhā-ye Irān dar dowre-ye solukihā darvāqe' be dast-e šahrbānān-e irāni-ye dustdār-e maqdunihā bud. Be dalil-e in hamkāri dar āqāz solukihā be qodrat gereftan-e Pārthā ahammiyat nemidādand. Ammā extelāf-e farhangi-yo esrār-i ke maqdunihā dar tasallot-e siyāsi-yo ejtemāi bar sarzaminhā-ye bedastāvarde dāštand-o moqāvemat-e irāniyān dar pazireš-e ān be tadrij šekl migereft. Qowm-e Pārt dar sarzaminhā-ye šarqi be gostareš-e nofuz-e xod mipardāxtand-o hamin pišravihā āqebat sarneguni-ye solukihā rā dar pey dāšt.

Dar sāl-e 140-e p.m. Dimetriyus-e Haftom dar sadad-e jelowgiri az pišraft-e Pārthā bar āmad. Ammā dar jang-i birun-e šahr-e Ekbātān (Hamedān) xod košte šod-o sepāhiyān-aš az ham gosixtand. Pārthā pāytaxt-e soluki rā motesarref našodand, ammā dar baxš-e šarqi-ye rud-e Forāt pādegān-e bozorg-e nezāmi-ye xod rā tartib dādand, ke ba'dhā pāytaxt-e Aškāniyān-o Sāsāniyān bud. In pāyān-e dowrān-e farmānravāyi-ye jānešinān-e Eskandar bar baxshā-yi az Irān, hamconin tasallot-e farhang-e yunāni bar jāmee-ye irāni bud.

Pas az Demitriyus-e Haftom, jānešin-e u, Āntiyoxos-e Haftom, cand sāl-i dar navāhi-ye Suriye hokumat dāšt-o dar sāl-e 129-e p.m. be dast-e rumihā az miyān raft.

AŠKĀNIYĀN (250 P.M. – 224 M.)

Aškāniyān selsele-ye pādšāhi-ye moqtader-i bud, ke az miyān-e qowm-e Pārt sāken-e Partavah yā Pahle yā Xorāsān-e emruzi bar xāst. Pārthā az aqvām-e āryāyi, ke dar šarq-e Daryāce-ye Xazar sāken budand, jodā šodand-o dar Xorāsān maskan gozidand. Sarzamin-e ānhā az maqreb be Dāmqān-o savāhel-e jonub-e šarqi-ye Daryā-ye Xazar, az šomāl be Torkestān, az šarq be rud-e Tajen-o az jonub be Kavir-e Namak-o Sistān mahdud mišod. Dar sāl-e 250-e p.m. Ārašk az sarkardegān-e Pārt bā šureš bar pādšāh-e soluki e'lām-e esteqlāl kard. Pas aze u jānešinān-aš dar tey-e sad sāl dowlat-e yunāni-ye Balx rā dar mašreq-o dowlat-e yunāni-ye soluki rā dar maqreb maqlub nemudand.

Avāset-e dowrān-e aškāni ruzgār-e azemat-e ānhā-st. Dar in dowrān pādšāhān-e aškāni bā hokumat-e moqtader-e Rum-o mohājemān-e nimemotemadden-e āryāyi dar šarq dar mobāreze budand. Hokumat-e aškāni 470 sāl davām yāft-o marzhā-ye kešvar dar dowre-ye azemat-e ān az maqreb be rud-e Forāt, az mašreq be Panjāb-o Send, az jonub be Xalij-e Fārs-o Daryā-ye Ommān-o Oqyānus-e Hend-o az šomāl be kuhhā-ye Himāliyā-vo rud-e Seyhun-o Daryā-ye Xazar-o kuhhā-ye Qafqāz miresid. Šokuh-e šāhanšāhi-ye aškāni rā dar dowrān-e pādšāhi-ye Ašk-e Šešom, Mehrdād-e Avval (174-136 p.m.) dāneste-and. Vey baxš-e bozorg-i az kešvar-e Bāxtar (Balx) rā be sarzaminhā-ye xod afzud-o pas az ān tā Panjāb piš-e raft. Sepas dar

maqreb pādšāh-e soluki rā dar jang šekast dād, ammā bā u be modārā raftār kard-o doxtar-aš rā be ezdevāj-e vey dar āvarad.

Az digar pādšāhān-e bozorg-e aškāni Mehrdād-e Dovvom-ast, ke bā ciniyān peymān-e bāzargāni-yo haqq-e obur-e kālā bast. Dar zamān-e u Irān-o Rum barā-ye noxostin bār bā yekdigar ruberu šodand. Extelāf-e do dowlat bar sar-e hokumat bar Armanestān bud. Mehrdād pas az ān ke Sakāhā rā dar mašreq be saxti šekast dād be Armanestān laškar kešid-o dar ānjā pādšāh-e dastnešānde-ye Rum rā xal'-o Tigrān rā az taraf-e xod be pādšāhi mansub kard. Hodud-e šāhanšāhi-ye Mehrdād-e Dovvom az su-ye mašreq tā kuhhā-ye Himāliyā resid. Vey noxostin pādšāh-e aškāni-st, ke xod rā šāhanšāh nāmid. Mehrdād-e Dovvom pādšāh-i besyār moqtader-o dar edāre-ye omur-e mamlekat dānā-vo kārāmad bud. Sāzmān-e edāri-ye šāhanšāhi-ye vasi-e u rā az jahat-e nazm-o kārāyi bātaškilāt-e hokumati-ye Dāryuš-e Bozorg barābar dāneste-and.

Āxarin pādšāh-e aškāni, Ardavān-e Panjom, dar jang bā Ardešir-e Bābakān košte šod. Dar zamān-e Ardavān-e Panjom, Kārākāllā, emperātur-e xunxār-e Rum, barā-ye tasxir-e Irān hile-i andišid. Vey be bahāne-ye ettehād beyn-e Rum-o Pārt doxtar-e šāh rā xāstgāri kard. Ammā vaqt-i Ardavān bā sardārān-aš be esteqbāl-e u raft, rumiyān-e mosallah hame rā qatleām kardand. Tanhā Ardavān az mahlake gorixt. Kārākāllā rā dar koštār-e mardomān-o qārat-e šahrhā-vo suxtan-e rustāhā-ye Irān dar tārix kamnazir šemorde-and. Vey āqebat be dast-e yek-i az sarbāzān-e xod košte šod. Pas az u hokumat-e Rum be nācār az Ardavān-e Panjom ozrxāhi-ye kard-o bā taqāzā-ye solh asirān-e pārti rā hamrāh bā qanāyem-i ke Kārākāllā az Irān borde bud, bāz gardānd-o afzun bar in panjāh milyun Dinār-e rumi niz be onvān-e qarāmat be dowlat-e aškāni pardāxt.

Pādšāhān-e aškāni pādšāhān-i moqtader-o jangju-vo dar eyn-e hāl mo'taqed be osul-e axlāqi-yo ensāni budand-o bā aqvām-e šekastxorde be ra'fat-e besyār raftār mikardand. Mazāheb-o mo'taqedāt-e Kasān rā mohtaram midāštand-o šāhān-e maqlub rā bā šarāyet-i dobāre masdar-e kār mikardand. Ānān hamvāre bā do majles mašverat mikardand, yek-i morakkab az a'zā-ye xāndān-e saltanat-o digar-i motešakkel az sarān-e sālxorde-ye rowhāni-yo qeyrerowhāni. Asās-e saltanat dar in dowre bar molukottavāyefi-yo velāyathā-ye xodmoxtār bud, ke hamesāle be šāhanšāh bāj mipardāxtand-o hengām-e jang bā sepāh-o sarbāz u rā yāri midādand. Pārthā dar fonun-e nezāmi raveš-i xās dāštand be in tartib ke qāleban hālat-e tadāfoi migereftand, aqab minešastand-o bā kešāndan-e došman be darun-e kešvar bar u qāleb mišodand.

Eqtesād-e Irān dar in dowre rownaq-i xās dāšt. Pišraft-e besyār dar kešāvarzi, san'at-o tejārat-o rāhhā-ye hefāzatšode barā-ye obur-e kārvānhā az Cin be Rum, ke Jādde-ye Abrišam nāmide mišod, hame nešān az vojud-e taškilāt-e dowlati-ye monazzam-o kārā dar in dowre ast. Pāytaxt-e Aškāniyān ebtedā šahr-e Nasā (nazdik-e Ešqābād darTorkamanestān) bud-o ba'd az ān ke marz-e Irān be rud-e Forāt resid, šahr-e Tisfun dar jāneb-e cap-e Dejle pāytaxt-e ānān gardid.

Aškāniyān mehrparast budand-o mardomān rā be solh-e hamegāni farā mixāndand. Az ādāb-e ānhā gerāmidāšt-e gāv, qosl-e ta'mid-o xordan-e nān-o āb-o šarāb dar marāsem-e dini bud. Rasm-e barādari-ye mehrparastān-o ehterām be morabbiyān ke pedar xānde mišodand, az in zamān be Orupā raft. Besyār-i az rumiyān piš az geravidan be din-e Masih mehrparast (mitāist) budand. Bā ān ke Aškāniyān ebtedā taht-e ta'sir-e farhang-e yunāni qarār dāštand, ammā movaffaq šodand, melliyat-o farhang-e irāni rā dobāre zende konand. Dar avāset-e dowrān-e aškāni, Balāš-e Avval din-e zartošti-yo ādāb-o rasm-e irāni rā banā be revāyāt-e mowbadān-e zartošti tarvij kard. Dar zamān-e u xat az yunāni be Pahlavi bāz gašt-o dar hamin zamān Avestā, ke dastxoš-e ātašsuzi šode bud, dobāre gerdāvari gardid.

Dar bāre-ye tārix-e dowre-ye aškāni asnād-e ziyād-i barjāy namānde-ast. Šāhnāme, ketāb-e afsānehā-vo tārix-e Irān-e piš az Eslām be nabud-e āgāhihā-ye besyār dar bāre-ye ānān ešāre dārad. Ba'z-i movarrexān bar ān-and, ke Sāsāniyān madārek-e tārixi-ye ānān rā az miyān borde-and. Bā in hame dar neveštehā-ye yunāni-o rumi-yo tā andāze-i cini, hamconin az xalāl-e sangneveštehā-vo naqšbarjestehā-ye bāzmānde az dowrān-e išān-o sekkehā-vo sāxtemān-e šahrhā-vo qasrhā ruzberuz ettelāāt-e bištar-i be dast miāyad. Pažuhešgarān-e hamāse-ye melli-ye Irān bar ān-and, ke besyār-i az pahlevānān-o šaxsiyathā-ye barjeste-ye asātiri-ye Šāhnāme

simā-ye bozorgān-e aškāni-yo delāvarān-e pārti rā piš-e ru migozārad. Afzun bar ān, besyār-i āsār-e adabi ke az piš az Eslām be dowrehā-ye ba'd reside, bā pažuheshā-ye emruzi be dowrān-e Aškāniyān bastegi peydā mikonad.

Dar tārix-e Aškāniyān biš az cehel pādšāh šenāxte-ast. Az beyn-e išān Mehrdād-e Avval-o Dovvom-o Farhād-e Cāhārrom az šohrat-e xās barxordār-and.

Mehrdād-e Avval (171-138 p.m.)

Šokuh-e pādšāhi-ye aškāni rā dar dowrān-e Ašk-e Šešom, Mehrdād-e Avval, dāneste-and. Vey bā aqab rāndan-e solukihā tā Bābel piš raft, baxš-e bozorg-i az Bāxtar (Balx) rā be sarzaminhā-ye xod afzud-o pas az ān tā Panjāb piš raft. Sepas dar maqreb pādšāh-e soluki rā dar jang šekast dād, ammā bā u be modārā raftār kard-o doxtar-aš rā be ezdevāj-e vey dar Āvarad. Bed-in tartib vey pas az pišravihā-ye Eskandar tā Send tavānest marz-e Irān rā az su-ye maqreb tā pošt-e rud-e Forāt beresānad-o ciregi-ye farhangi-ye yunāni rā az miyān bebarad.

Dar zamān-e u noxostin jahāngardān-e cini dar navāhi-ye Balx-o Soqd bā Pārthā āšnā šodand-o az ānān be onvān-e mardom-i bā farhang-e pišrafte yād nemudand. Azānpas Mehrdād-e Avval-o jānešinān-e u bā Emperāturi-ye Cin ravābet-e nazdik-e tejāri-yo farhangi dāštand-o beyn-e dowlathā-ye ānān safirān-i raddobadal mišod.

Mehrdād-e Dovvom (123-88 p.m.)

Az digar pādšāhān-e bozorg-e aškāni Mehrdād-e Dovvom, pesar-e Ardavān-e Avval-ast. Vey dar āqāz-e farmānravāyi-e xod dar jang bā Sakāhā piruzi-ye bozorg be dast āvard-o tavānest qabāyel-e mohājem rā tā pošt-e rud-e Jehun aqab rānad. Dar zamān-e u Irān-o Rum barā-ye noxostin bār bā yekdigar ruberu šodand. Extelāf-e do dowlat bar sar-e hokumat-e Armanestān bud. Mehrdād pas az ān ke Sakāhā rā dar mašreq be saxti šekast dād, be Armanestān laškar kešid-o dar ānjā pādšāh-e dastnešānde-ye Rum rā xal'-o Tigrān rā az taraf-e xod be pādšāhi mansub kard. Dar in zamān Irān zir-e farmānravāyi-ye Aškāniyān be bālātarin daraje-ye vos'at-o šowkat reside-o marzhā-ye ān az rud-e Forāt tā kuhhā-ye Himāliyā gostarde šode bud. Mehrdād-e Dovvom pādšāh-i besyār moqtader-o dar edāre-ye omur-e mamlekat dānā-vo kārāmad bud. Sāzmān-e edāri-ye šāhanšāhi-ye vasi-e u rā az jahat-e nazm-o kārāyi bā taškilāt-e hokumati-ye Dāryuš-e Bozorg barābar dāneste-and. Bar asar-e in piruzihā u noxostin fard az Aškāniyān bud, ke xod rā šāhanšāh nāmid-o pas az u hame-ye pādšāhān aškāni šāhanšāh xānde šodand.

Dar sāl-e 115-e piš az milād safir-i az su-ye emperātur-e Cin be darbār-e Mehrdād-e Dovvom āmad-o peymān-e tejārati-ye mohem-i bā Irān bast. Piš az ān yek-i az jahāngardān-e cini Pārthā rā mardom-i bāfarhang-o qābelee'temād moarrefi karde bud, ke dar sahne-ye tejārat-e jahān-e ān ruz sahm-e bozorg-i dārand. Qarārdād-e tejārati-ye Irān-o Cin e'tebār-e gozašte-ye Haxāmanešiyān rā dar arse-ye beynolmelal-e ān ruzgār bāz gardānd. Azānpas rumihā nācār budand, dar ravābet-e xod bā Aškāniyān be mozākere bepardāzand.

Dowre-ye šāhanšāhi-ye Mehrdād-e Dovvom rā afzun bar gostareš-e pahne-ye qodrat-e Aškāniyān, be dalil-e zende karda-en siyāsathā-ye Irāngerāyāne dar barābar-e dustdāri-ye farhang-e yunāni-yo pāyegozāri-ye farhang-e xāss-e irāni-aškāni az mohemtarin dowrehā-ye tārix-e Irān šemorde-and.

Farhād-e Cāhārrom (38-2 p.m.)

Farhād-e cāhārrom pesar-e Orod-e Dovvom-e aškāni-st. U cand-i pas az jang-e mohemm-i ke Suren dar ān sepāh-e Kerāsus, servatmandtarin mard-e siyāsi-ye Rum rā darham šekaste bud, be pādšāhi resid. Vey ke pas az jang-i dāxeli bar zedd-e Tirdād piruz šode bud, dar noxostin eqdām-e jangi-ye xāreji-ye xod sepāh-e Rum be farmāndehi-ye Mārk Āntoni rā az Irān birun rānd, ammā movāfeqat kard, qanāem-e jangi-yo parcam-o alāem-e nezāmi-ye rumi-yo asirān-e sepāh-e Kerāsus rā be Rum bāz gardānd.

Ardavān-e Panjom (216-224 m.)

Āxarin pādšāh-e aškāni, Ardavān-e Panjom, dar jang bā Ardešir-e Bābakān košte šod. Dar zamān-e Ardavān-e Panjom, Kārākāllā, emperātur-e xunxār-e Rum, barā-ye tasxir-e Irān hile-i andišid. Vey be bahāne-ye ettehād beyn-e Rum-o Pārt doxtar-e šāh rā xāstgāri kard. Ammā vaqt-i Ardavān bā sardārān-aš be esteqbāl-e u raft, rumiyān-e mosallah hame rā qatleām kardand. Tanhā Ardavān az mahlake gorixt. Kārākāllā rā dar koštār-e mardomān-o qārat-e šahrhā-vo suxtan-e rustāhā-ye Irān dar tārix kamnazir šemorde-and. Vey āqebat be dast-e yek-i az sarbāzān-e xod košte šod. Pas az u, hokumat-e Rum be nācār az Ardavān-e Panjom ozrxāhi kard-o bā taqāzāye solh asirān-e pārti rā hamrāh bā qanāyem-i ke Kārākāllā az Irān borde bud, bāz gardānd-o afzun bar in panjāh milyun Dinār-e rumi niz be onvān-e qarāmat be dowlat-e aškāni pardāxt.

Za'f-o forupāši-ye Aškāniyān rā bar asar-e janghā-ye farsāyeši-ye rumihā bar sar be dast āvardan-e Armanestān dāneste-and. Piš az Ardavān-e Panjom, Terāžān-e rumi tavāneste bud, in sarzamin rā tasarrof konad-o tā Tisfun piš beravad. In avāmel hamrāh bā qodrat gereftan-e Sāsāniyān mowjeb-e boruz-e dargirihā-yi mišod, ke dar yek-i az ānhā Ardavān dar jang bā Ardešir-e Bābakān bar asar-e hādese-i košte šod-o bā marg-e u dudmān-e aškāni bar oftād.

SĀSĀNIYĀN (224-636 M.)

Taškil-e šāhanšāhi-ye sāsāni dar āqāz-e qarn-e sevvom-e milādi bār-e digar majd-o azemat-e gozašte-ye Irān rā zende kard. Sāsān mard-i az dudmān-e bozorgān-e Pārs bud-o dar šahr-e Estaxr riyāsat-e mazhabi-ye ma'bad-e Ānāhitā rā bar ohde dāšt. Pesar-e u, Bābak, pas az ezdevāj bā doxtar-e farmānravā-ye šahr be qodrat resid-o be zudi xod hokumat rā be dast gereft. Farzand-e Bābak, Ardešir ke javān-i dalir-o farmāndeh-i bātadbir bud, be yāri-ye baxt, dar andak zamān bar Kermān-o navāhi-ye atrāf-e Fārs mosallat šod-o dar jang-e saxt-i ke beyn-e u-vo Ardavān-e Panjom dar Hormozgān dar gereft, selsele-ye aškāni rā bar andāxt-o piruzmandāne vāred-e Tisfun-e šod-o Bābel rā be etāat-e xod dar āvard.

Sāsāniyān biš az cāhārsad sāl bā šowkat-o qodrat-e tamām šāhanšāhi kardand. Išān xod rā jānešin-e Haxāmanešiyān midānestand-o dar amal niz mānand-e ānān hokumat-i markazi tartib dādand, ke dar ān, bar xalāf-e dowrān-e aškāni, pādšāhān-e mahalli qodrat-o nofuz-e candān-i nadāštand-o hamegi az šāhanšāh-e sāsāni etāat mikardand. Šāhanšāhi-ye išān bar do pāye-ye qodrat-e mazhabi-yo markaziyat ostovār bud-o biš az nim-i az jahān-e motemadden-e ān ruzgār rā zir-e negin dāšt. Nim-e digar az ān-e Emperāturi-ye Rum bud.

Sāsāniyān dar sarāsar-e dowrān-e šāhanšāhi-ye xod gereftār-e jang-o kešmakešhā-ye dāem budand. Se jebhe-ye asli-ye janghā-ye xāreji-ye išān, yek-i dar mašreq-o šomāl-e šarq bā Kušāniyān-o Hayātele yā Hitāliyān bud, ke mardom-i motemadden budand-o dar sarzaminhā-ye šarqi-ye Afqānestān-o ānsu-ye rud-e Send-o Toxārestān-o navāhi-ye Soqd-o Badaxšān-o Balx hokumat mikardand. Kušāniyān dar zamān-e Šāhpur-e Avval az miyān raftand-o azānpas šāhanšāhān-e sāsāni, ostāndārān-i be nām-e kušānšāh be sarzamin-e ānān miferestādand. Hitāliyān tā zamān-e Xosrow Anuširavān qodrat dāštand, va be gomān-i, moddat-i šāhanšāhān-e sāsāni bājgozār-e išān budand. Saranjām dowlat-e ānān dar zamān-e Xosrow Anuširavān bar oftād-o sarzamin-ešān beyn-e Irān-o Torkān taqsim šod. Jebhe-ye digar-e janghā-ye šāhanšāhān-e sāsāni dar šomāl-e Irān, ce dar šarq-o ce dar qarb, bā aqvām-ohši-ye biyābāngard-e bud, ke bar asar-e ezdiyād-e ruzafzun-e jam'iyat-o dar jostoju-ye cerāgāhhā-ye xorram peyvaste be Irān mitāxtand. Hojum-e in aqvām hamiše bā qārat-o koštār hamrāh bud. Jebhe-ye sevvom-e janghā-ye xāreji-ye Sāsāniyān bā Emperāturi-ye Rum bud, ke be bahāne-ye hemāyat az Armanestān tā pāyān-e dowre-ye Sāsāniyān peyvaste be janghā-ye bozorg-o farsāyande bā Irān mipardāxtand. In janghā ebtedā be bahāne-ye hemāyat az šāhzādegān-e aškāni bud, ke hokumat-e Armanestān rā dāštand. Pas az ān ke Emperāturi-ye Rum-e Šarqi dar zamān-e Konstāntin-e Kabir masihiyat rā din-e rasmi-ye xod e'lām kard, besyār-i az mardom-e Armanestān be masihiyat geravidand-o in janghā rang-e hemāyat az masihiyān rā be xod gereft.

Afzun bar janghā-ye xāreji, šāhanšāhi-ye sāsāni dar dāxel niz peyvaste dargir-e extelāf-o mobāreze bā pādšāhān-e mahalli bud, ke dar dowrān-e molukottavāyefi-ye Aškāniyān qodrat-e besyār yāfte budand-o bā dowlat-e markazi reqābat mikardand. In extelāfāt-e dāxeli ke gāh be e'māl-e zur-o reqābathā-ye šadid mikešid,

hamrāh bā došvārihā-ye sāzmān-e edāri-yo ejtemāi-ye Sāsāniyān ke bar pāye-ye bartari-ye tabaqāti ostovār bud, āqebat be zohur-e Mazdak-o gostareš-e aqāyed-e mazhabi-yo ejtemāi-ye u anjāmid, ke be sor'at miyān-e mardom, bexosus rustāyiyān-o kešāvarzān-o piševarān, ravāj yāft. Aqāyed-e Mazdak ke rang-e mazhabi dāšt, pāyehā-ye jāmee-ye sāsāni rā motezalzel kard-o nofuz-e ān tā darbār-o šaxs-e šāh resid-o mowjeb-e vākoneš-e šadid-e ašrāf-o mowbadān-e bozorg-e zartošti šod. Be donbāl-e ravāj-e in aqāyed kešmakešhā-ye xunin dar šahrhā-vo rustāhā rox dād-o zamine-ye tahavvol-e ejtemāi rā barā-ye Hamle-ye A'rāb-o pazireš-e Eslām az su-ye irāniyān āmāde sāxt.

Sāsāniyān bā hame-ye nabardhā-vo kešmakešhā dar jebhehā-ye xāreji-yo dāxeli, movaffaq be ijād-e yek šāhanšāhi-ye moqtader-o bāšokuh šodand. Ābādāni-yo pišraft-e san'at-o honar dar ahd-e ānān qābelemolāheze bud. Pārcebāfi, felezkāri, šišesāzi, šabakehā-ye azim-e ābyāri ke be deqqat-o bar asās-e mohāsebāt-e daqiq sāxte-vo negahdāri šode bud, hame nešān az pišraft-e sath-e dāneš-o san'at dar in dowrān dāšt. Farhang-o dāneš, garce dar dastres-e hamegān nabud, ammā dar miyān-e darbāriyān-o nazd-e ašrāf-o rowhāniyān jāygāh-i bozorg yāfte bud. Tarjome-ye āsār-e dānešmandān-o motefakkerān-e bozorg-e kešvarhā-ye digar, da'vat az falāsefe, pezeškān, monajjemān-o dānešmandān-e sarzaminhā-ye durdast-o bahs dar bāre-ye aqāyed-e ānān-o ettelā' az tamaddon-o farhang-e kešvarhā-ye hamsāye az āqāz-e šāhanšāhi-ye sāsāni rownaq-i besezā dāšt. Peydāyeš-e do motefakker-o payāmbar-e irāni, Māni-yo Mazdak, yek-i dar āqāz-o digar-i dar avāxer-e dowrān-e sāsāniyān, niz ham nemudār-e tazādhā-ye šadid-e ejtemāi miyān-e tabaqāt-e servatmand-o tohidast bud-o ham nešāndehande-ye in haqiqat ke sarzamin-e Irān dar in dowrān xāstgāh-e mardom-i dānā-vo hakimān-i āgāh bud. Ārā-vo andišehā-ye in do natanhā dar farhang-e Irān balke tā zamānhā-ye derāz, hodud-e hezār sāl pas az ān, dar Cin-o Orupā nofuz-i farāvān dāšt.

Janghā-ye xunin-o servat-e barbādade bā došmanān xāreji, tafraqehā-ye daruni, eqtedār-e fozunazhadd-e Moqān-o mowbadān-o fešār bar tabaqāt-e forudast dar jāmee-ye baste-ye sāsāni, saranjām moqaddamāt-e forupāši-ye in šāhanšāhi-ye bāšokuh rā farāham āvard. A'rāb-e pāberehne-vo faqir ammā tāzenafas-o mo'men, ke qarnhā sowdā-ye Behešt-e Irān-o sarzaminhā-ye hamsāye rā dar sar dāštand, bā yekpārcegi-yo ettekā be Eslām be Irān hamle āvardand-o be gune-i nāmontazere šāhanšāhi-ye sāsāni rā ke hanuz šokuh-e bišazhadd-e darbār-e Xosrow Parviz rā be cešm midid, yeksare nābud kardand.

Ardešir-e Bābakān (226-241 m.)

Sāsān mowbad- i az nojabā-ye Pārs bud, ke bar ātaškade-ye Ānāhitā dar šahr-e Estaxr-e Fārs riyāsat mikard. Pesar-o nave-ye u, Bābak-o Ardešir, be tadrij qodrat yāftand-o šahr-e Nasā rā ke pāytaxt-e zarangiyān, bud tasarrof kardand. Ardešir pas az sālhā mobāreze-vo kasb-e qodrat āqebat dar jang-e saxt-i ke beyn-e u-vo Ardavān-e Panjom, šāhanšāh-e aškāni dar gereft, piruz šod-o be in tartib selsele-ye aškāni bar oftād. Ardešir be Tisfun āmad-o dar sāl-e 224-e milādi Selsele-ye Sāsāniyān rā pāyegozāri kard.

Ardešir az hamān āqāz-e kār bā moxālefān-e besyār ruberu bud. Az jomle pādšāh-e Kušān dar mašreq-o pādšāh-e dastnešānde-ye Aškāniyān dar Armanestān-o Emperāturi-ye Rum barā az beyn bordan-e vey hamdast šodand-o bā se lašgar-e bozorg be Irān hamle āvardand. Ardešir be ziraki noxost sepāh-i rā ke be Xuzestān hamle āvarde bud, tāromār kard-o be in tariq rābete-ye došmanān rā az ham gosast. Pas az ān be tadrij xāk-e Armanestān rā be qalamrov-e xod peyvast-o bā azl-e pādšāhān-e mahalli-yo bar andāxtan-e nezām-e molukottavāyefi, ke az dowrān-e aškāni barjāy mānde bud, be ijād-e yek hokumat-e moqtader-e markazi movaffaq šod.

Ardešir pas az esteqrār-e šāhanšāhi-ye xod be taškil-e yek niru-ye nezāmi-ye monazzam-o yekpārce pardāxt. Piš az ān pādšāhān-e mahalli tanhā be hengām-e jang be basij-e rustāiyān-o digar sākenān-e qalamrov-e xiš dast mizadand. Ammā Ardešir niru-ye nezāmi-ye šāhanšāhi-ye xod rā be tartib-i ke dar zamān-e Haxāmanešiyān marsum bud, sarosāmān dād-o be ijād-e spāh-e jāvidān ke fadāyiyān-e šāh budand, pardāxt. Ardešir-e Bābakān šahrhā-ye besyār banā kard. Šahr-e Gur dar mahall-e Firuzābād-e konuni dar Fārs,

Behardešir, kenār Dejle-vo Rivardešir, nazdik-e Bušehr, az jomle šahrhā-yi hastand, ke be farmān-e vey sāxte šodand. Reyšahr-e konuni, nazdik-e Bušehr, bar baqāyā-ye Rivardešir banā šode-ast.

Ardešir kam-i piš az marg bā taslim-e tājotaxt be pesar-e xod, Šāpur-e Avval, az saltanat kenāre gereft. Vos'at-e qalamrov-e vey az Forāt tā Marv, Harāt-o Sistān bud. Dar jang bā rumiyān niz pas az cand šekast āqebat do šahr-e mostahkam-o nezāmi-ye mohem Nasibin-o Harrān rā dar Beynonnahreyn gošud. Ardešir-e Bābakān, ke xod mowbadzāde bud, din-e zartošti rā āyin-e rasmi kard-o e'teqād be adyān-e digar rā mamnu sāxt. Tansar, vazir-e vey, Avestā-ye parākande rā gerd āvard. Pas az ān be hemmat-e mowbadān-e digar con Āzarbad-e Mehrsepandān-o Kartir, mowbad-e zamān-e Hormazd-o Bahrām-e Avval-e aāsāni, bist-o yek nask-e Avestā-ye qadim be Pahlavi tarjome šod, ke ān rā Zand, ya'ni tafsir, nāmidand. Sepas šarh-i sāde be zabān-e Pahlavi bar ān afzudand-o ān rā Pāzand xāndand.

Ardešir-e Bābakān dar tārix-e Irān az jomle pādšāhān-e bozorg-i-st, ke dar bāre-aš afsāne-ye besyār āfaride šode. Be gomān-i, šaxsiyat-e vāllā-ye pahlevāni, mazhabi-yo melli-ye Keyxosrow dar hamāse-ye melli-ye Irān niz az zendegi-yo sargozašt-e deraxšān-e Ardešir-e Bābakān māye gerefte-ast.

Šāpur-e Avval (241-272 m.)

Šāpur-e avval pesar-e Ardešir-e Bābakān bud-o pas az pedar dar sāl-e 241 m. be hokumat resid-o sāl-e ba'd, dar marāsem-e tājgozāri-ye vey, Māni xotbe-i xānd-o ketāb-e xod, Šāpurgān rā be u taqdim dāšt. Noxostin sālhā-ye saltanat-e Šāpur be jang bā aqvām-e vahši dar gozargāhhā-ye Qafqāz-o bar andāxtan-e pādšāhi-ye Kušān dar mašreq gozašt. Kušāniyān pādšāhān-i motemadden-o servatmand budand, ke rāhdāri-ye baxš-i az Jādde-ye Abrišam rā be extiyār dāštand. Dar avāxer-e dowre-ye aškāniyān, išān be sarzaminhā-ye Irān dastandāzi mikardand. Šāpur ferestādehā-ye xod be ān sarzamin rā Kušānšāh mixānd.

Dar-pey-e in fotuhāt, Šāpur, ke laqab-e nabarde ya'ni jangju-vo piruz dāšt, Armanestān rā moti-o šahr-e Alhazrā rā ke dar extiyār-e Pādšāhi-ye Arab bud, tasxir kard. In šahr dež-i ostovār dāšt, ke dar barābar-e sepāh-e Irān sarsaxtāne istād. Ammā saranjām doxtar-e pādšāh-e Alhazrā ke āšeq-e Šāpur šode bud, šabāne darvāze-ye šahr rā be ru-ye u gošud. Nevešte-and, ke Šāpur pas az ezdevāj bā in doxtar, ke besyār zibā bud, be sabab-e xiyānat-i ke be pedar-e xod karde bud, gisovān-aš rā be dom-e asb-i sarkeš-e bast-o dar biyābān rahā sāxt.

Šāpur-e Avval dar dowrān-e pādšāhi-ye xod afzun bar moti' kardan-e hame-e gardankešān-e sarzaminhā-ye dāxel-e Falāt-e Irān, tā durdasthā-ye Šām piš raft-o Armanestān-o Beynonnahreyn-o baxš-i az motesarrefāt-e Rum rā be dast āvard. Vey dar sangneveštehā-vo hajjārihā-yi ke piruzihā-ye xod rā dar ānhā šarh dāde, az xod bā onvān-e šāhanšāh-e Irān-o Anirān yād mikonad. Ardešir-e Bābakān tanhā be onvān-e šāhanšāh Irān basande karde bud. Ammā Šāpur kalame-ye Anirān, be ma'ni-ye qeyreirān, rā niz be monāsebat-e fotuhāt-e xod dar šarq, šomāl-o qarb-e sarzamin-e asli-ye Irān bar ān afzud.

Dar sāl-e 260-e milādi, pas az ān ke Šāpur bar baxš-i bozorg az Šām dast yāfte bud, sepāh-e emperātur-e Rum be jang bā u šetāft. Šāhpur naqše-ye defā' rā conān rixt ke emperātur, Vāleriyan, va sepāhiyān-aš dar mohāsere oftādand-o šekast xordand. Emperātur-e Rum, hamrāh bā 70 hezār ležiyon-e rumi, rā be Xuzestān dar navāhi-ye GondiŠāpur-o Šuštar bordand-o ānān rā ke aqlab motexasses-e me'māri-yo digar fonun budand, be sāxtan-e šahrhā-vo polhā-vo sadhā-vo jāddehā vā dāštand. Sadd-o pol-e bozorg-e Šuštar, ma'ruf be Šādorvān rā, ke hanuz barjāy-ast, hāsel-e kār-e in asirān-e rumi dāneste-and. Be farmān-e Šāpur, tasvir-e Vāleriyan rā ke dar barābar-e u, con maqlub-i dar moqābel-e qāleb, be zānu dar āmade, bar ru-ye cand saxre dar jāhā-ye gunāgun, az jomle dar Naqš-e Rostam, kandekāri karde-and. Šāpur hengām-i ke bā qanāyem-e besyār az Šām bāz migašt-o az fotuhāt-e xod sarmast bud, dar sahrā-ye xošk, āmāj-e hamle-ye Ozayne, šāh-e Pālmir, qarār gereft. Dar in hamle natanhā baxš-i bozorg az qanāyem ke haram-e šāh niz be cang-e došman oftād. Ozayne cand-i ba'd be tahrik-e jānešin-e Vāleriyan be Tisfun niz hamle āvard-o moddat-i ān rā dar mohāsere gereft. Ammā dar nazar-e irāniyān piruzi-ye Šāhpur bar Vāleriyan farāmuššodani nabud.

Irāniyān az Šāpur be niki-ye besyār yād karde, u rā hamsān-e Dāryuš-e Bozorg-e haxāmaneši dāneste-and. Vey dar sāxtan-e šahrhā-vo ābādāni-ye kešvar-o pišraft-e dāneš besyār kušid. Be dastur-e vey, neveštehā-ye besyār az yunāni-yo hendi-ye be zabān-e Pahlavi tarjome šod. Bištarin-e ānhā dar bāre-ye olum-i con pezeški, setārešenāsi-yo falsafe bud. Dar zamān-e u jam'āvari-yo tadvin-e Avestā, ke az zamān-e Ardešir-e Bābakān āqāz šode bud, donbāl šod-o baxš-e bozorg-i az digar āsār-e mazhabi-ye zartošti ke hamaknun barjāy-ast, dar zamān-e u gerdāvari gardid.

Šāhpur az Māni niz hemāyat mikard-o din-e u rā ke az tarkib-e adyān-e zartošti, budāyi-yo masihi padid āmade bud-o janbe-ye omumi-yo jahāni dāšt, mohtaram mišemorad. Gomān miravad, ke vey mixāst, az in rāh aqvām-e moxtalef-e šarq-o qarb rā be yekdigar nazdik konad-o az nofuz-e Emperāturi-ye Rum dar sarzaminhā-ye qarbi, beviže Armanestān, bekāhad. Ammā in siyāsat dar zamān-e jānešinān-e u vārune šod. Be tahrik-e mowbadān-e zartošti-yo rowhāniyān-e mazdāyi, dar zamān-e Bahrām-e Avval-e sāsāni, Māni be e'dām mahkum gardid.

Šāpur-e Zolaktāf (310-379 m.)

Pas az Šāpur-e Avval, dar moddat-i kamtar az si sāl, haft tan az Sāsāniyān bar taxt-e saltanat nešastand. Janghā-ye Irān-o Rum dar in dowrān bā šekast-e irāniyān-o dastyābi-ye rumiyān be emtiyāzhā-ye besyār edāme dāšt. Āqebat bozorgān-e Irān be jā-ye Āzarnersi ke pādšāh-i setamgar-o xunriz bud, janin-i rā be šāhanšāhi bar gozidand. Be in tartib ke tāj rā dar xābgāh-e šahbānu ke hamsar-e dovvom-e Hormazd-e Dovvom, šāhanšāh-e pišin-e sāsāni bud, āvixtand-o be pišbini-ye mowbad-e mowbadān ke janin pesar-ast, piš az zāde šodan-e kudak, marāsem-e tājgozāri-ye bāšokuh-i bargozār kardand. Nowzād Šāpur nām gereft-o tā pāyān-e dowrān-e kudaki bā mādar-aš-o be hamrāhi-ye bozorgān, kešvar rā edāre kard. Az huš-o dānāyi-ye u dar kudaki dāstānhā-ye besyār āvarde-and. Yek-i ān ke vaqt-i dar Tisfun xofte bud, hamhame-i šenid-o sabab rā porsid. Goftand sedā-ye mardom-ast, ke az pol-i bar ru-ye Dejle migozarand-o rudarru-ye ham qarār migirand. Šāpur dastur dād, pol-i digar besāzand tā āyandegān az yek-i-yo ravandegān az digar-i begozarand.

Šāpur dar pānazadsālegi be tadrij az qodrat-e ašrāf kāst-o be sarkubi-ye Kušāniyān ke be sarzaminhā-ye šarqi-ye Irān dastandāzi mikardand, pardāxt. Vey natanhā sarzamin-e ānān rā ke hodud-e Sistān bud gereft-o be xāk-e Irān zamime kard, balke dar sāhel-e qarbi-ye Xalij-e Fārs bā be āb andāxtan-e keštihā-ye bozorg A'rāb rā šekast dād-o Bahreyn rā be tasarrof āvard. Nevešte-and, ke vey dar janghā-ye saxt-i ke bā A'rāb dāšt, šānehā-ye asirān rā surāx mikard-o az in ru be u zolaktāf (sāheb-e šānehā) gofte-and. Ammā barx-i bar in aqide-and, ke zolaktāf laqab-i-st, ke A'rāb be Šāpur dāde-and zirā mard-i cāhāršāne bā qadd-i kešide-vo andām-i setabr bud.

Šāpur-e Zolaktāf pas az ān ke navāhi-ye šarq-e Irān rā ārām kard, be qarb ruy āvard. Vey dar sadad bud, rumihā rā ke piš az u baxš-i az eyālāt-e qarbi rā az Irān jodā karde budand, gušmāli dehad. Janghā-ye Irān-o Rum dar zamān-e Šāpur-e Dovvom besyār be derāzā kešid-o bārhā motevaqqef mānd-o az sar gerefte šod ammā saranjām Šāpur tavānest qarārdād-i be rumihā tahmil konad ke bar pāye-ye ān rumiyān sālāne mablaq-i gazāf barā-ye negahdāri-ye darband-e Qafqāz bepardāzand-o Armanestān niz be surat-e eyālat-i az Irān dar āyad ke marzbān-e ān az taraf-e šāhanšāhi-ye sāsāni-ye entexāb šavad.

Ahammiyat-e janghā-ye Irān-o Rum dar dowrān-e Šāpur-e Dovvom bištar az jahat-e hamzamāni-ye ān bā rasmiyat yāftan-e masihiyat dar Rum-e Šarqi-st. Mardom-e Armanestān ke piš az in tārix bā zur-o tahdid az gerāyeš be masihiyat man' šode budand, be in āyin ruy āvardand. Az in rāh beyn-e Rum-o Armanestān peyvand-e nazdik-i hāsel šod-o darbār-e sāsāni rā negarān kard. Koštārhā-ye bozorg-i ke pas az tasarrof-e Armanestān dar in sarzamin dar zamān-e Šāpur-e Dovvom rox dād, nāši az in negarāni-yo badgomāni bud.

Šāpur-e Zolaktāf rā az barjestetarin šāhanšāhān-e sāsāni dāneste-and, ke ābādāni-ye besyār kard-o dar qalamrov-e xiš šahrhā-ye bozorg sāxt. Az raftār-e u bā zanān-e kešvarhā-ye maqlub, beviže doxtarān-e tārek-

e donyā-ye isavi, dar hamān zamān ke bā masihiyān-e Armanestān be xošunat raftār mišod, be niki yād karde-and.

Bahrām-e Gur (420-438 m.)

Bahrām-e Panjom, ke be xāter-e alāqe-ye ziyād be šekār-o be dām andāxtan-e gurexar be Bahrām-e Gur šohrat yāfte, pesar-e Yazdgerd-e Avval, šāhanšāh-e sāsāni-st. Mowbadān be Yazdgerd laqab-e bezehkār ya'ni gonāhkār dāde budand, zirā vey be xalāf-e Šāpur-e Zolaktāf bā masihiyān raftār-i mehrāmiz dāšt, doxtar-i yahudi rā be hamsari gozid-o bā masihiyān conān be niki raftār kard, ke masihiyān u rā šāh-e masihi mixāndand.

Bahrām az kudaki dar Hire, yek-i az sarzaminhā-ye arabi-ye zir-e nofuz-e šāhanšāhi-ye Irān dar maqreb-e rudxāne-ye Forāt, parvareš yāft. Vey pas az marg-e Yazdgerd tavānest be yāri-ye sepāhiyān-e amir-e Hire jānešin-e pedar šavad. In ruydād be āqāz-e nofuz-e bigāne-vo edāme-ye ān dar tasmimgirihā-ye darbār anjāmid-o saranjām asās-e šāhanšāhi rā sost kard. Qabl az Bahrām-e Gur heptāliyān ke be vasile-ye Šāpur-e Zolaktāf dar Sistān-o navāhi-ye šarqi-ye Irān jānešin-e Pādšāhi-ye Kušān šode budand, qodrat yāftand-o be towsee-ye sarzaminhā-ye zir-e nofuz-e xod pardāxtand. Bahrām-e Panjom dar jang-i bā ānān piruz šod-o hite-ye nofuz-e ānān rā mahdud sāxt. Ammā dar jang bā rumiyān kār āsān nabud-o piruzi-ye bozorg-i be bār nayāmad. Dar hamin dowrān, mas'ale-ye masihiyān-e Armanestān be in tartib hal šod, ke kešišišān-e armani vādār šodand, kelisā-ye masihi-ye Irān rā az Kelisā-ye Bizāns (Rum-e Šarqi) jodā konand. Pas az ān digar badgomāni nesbat be irāniyān-e masihi ke mottaham be hamkāri bā rumiyān budand, pāyān paziroft.

Mas'ale-ye mohemm-e digar, dar in dowrān hamlehā-vo pišravihā-ye aqvām-e biyābāngard-e Hun bud, ke be darband-e Qafqāz fešār miāvardand-o bā vojud-e hamkāri-ye Irān-o Rum dar negahbāni az ān-o sāxtan-e estehkāmāt-e jadid, az tahājom dast bar nemidāštand. Darvāqe' andak-i pas az hamin dowrān bud, ke Ātilā sepāh-e xod rā tā qalb-e šahr-e Rom tāxt-o Emperāturi-ye Rum rā bar andāxt.

Bahrām-e Gur pādšāh-i dalir-o farmāndeh-i xošxuy towsif šode-ast. Dar bāre-ye u afsānehā-ye besyār sāxte-and. Vey dar še'r-o musiqi niz dast-i dāšt. Dāstān-e zendegi, honardusti-yo šādxārihā-ye vey mowzu-e aš'ār-o dāstānhā-ye gunāgun dar adab-e Irān bude-ast. Sahnehā-ye bazm-e u dar qasrhā-ye bāšokuh-e haftgāne, ke haryek be rang-i-yo mansub be setāre-i be nām-e ruzhā-ye hafte-vo niz afsānesarāyi-ye šāhzādexānom-i az haft eqlim, āšnātarin suže-ye minyātorhā-ye irāni-xo manzumehā-ye qenāyi-ye adab-e fārsi-st. Mašhurtarin-e ingune manzumehā Haftpeykar-e Nezāmi-ye Ganjavi-st, ke pas az u mowred-e taqlid-e šāerān-e irāni-yo Tork-o arab bude.

Marg-e Bahrām-e Panjom niz dar qobār-o ebhām-e afsāne foru rafte-ast. Nevešte-and, ke vey hengām-e šekār dar pey-e gur be bātlāq foru raft-o nāpadid šod. Qowlhā-ye digar-i niz dar bāre-ye keyfiyat-e marg-e vey yād šode-ast.

Bahrām-e ke gur migerefti hame omr, didi ke cegune gur Bahrām gereft?

Qobād-e Avval (488-531 m.)

Qobād, pesar-e Firuz-o pedar-e Xosrow Anuširavān, do tan az šāhanšāhān-e sāsāni-st, ke dar dowrān-i pormājarā bar Irān farmānravāyi dāšt. Vey be dastyāri-e Zarmehr (Suxrā), sardār-e bozorg-e irāni az Xāndān-e Qāran-o hokmrān-e Sistān, bar taxt-e pādšāhi nešast. Ammā noxostin eqdām-e u hamān bar andāxtan-e Zarmehr bud, ke dar arse-ye siyāsi-yo nezāmi qodrat-i ruzafzun dāšt. Qobād sālhā-ye noxost-e saltanat-e xod rā be sarkubi-ye heptāliyān-o moti' kardan-e ānān gozarānd-o kasān-i rā ke az in qowm dar zamān pedar-aš, Firuz, sālhā be onvān-e gerowgān nazd-e išān ziste budand, az Marv-o Harāt birun rānd-o az jang bā aqvām-e Xazar bā qanāyem-e besyār be pāytaxt bāz gašt.

Ammā mohemtarin vāqee-ye dowrān-e pādšāhi-ye Qobād peydā āmadan-e Mazdak, pesar-e Bāmdād, bud, ke az āmixtan-e din-e Zartošt-o ārā-ye Aflātun kiš-i tāze āvard. Asās aqāyed-e Mazdak bar pāye-ye mosāvāt-e afrād bašar dar bahrevari az mavāheb-e tabii-yo servat-e omumi banā šode bud. In aqāyed dar nezām-e

hokumat-e sāsāni ke mobtani bar baste budan-o extelāf-e tabaqāt bud, saxt mowred-e tavajjoh-e tabaqāt-e forudast qarār gereft. Darvāqe' barx-i az mohaqqeqān Jonbeš-e Mazdak rā bā vākoneš-e bardegān-o rustāyiyān-e vābaste be zamin dar barābar-e ašrāf-o zamindārān-e bozorg mortabet dāneste-and, ke alāve bar gerd āvardan-e servathā-ye anbuh be farāham āvardan-e haramsarāhā-ye bozorg niz mipardāxtand. Qobād be qasd-e kāstan az nofuz-e gostarde-ye bozorgān-o mowbadān dar omur-e kešvar az Mazdak hemāyat kard. Ammā mowbadān dar pāytaxt šureš-i barpā kardand, ke be bar oftādan-e Qobād az saltanat anjāmid. Dar sāl-e 498 m. Qobād rā dar Zendān-e Anuširad yā Dež-e Farāmuši dar kuhestān-i dar mašreq-e Šuštar zendāni kardand. In zendān conān bud, ke hickas haq nadāšt, nām-e zendāniyān ān rā nazd-e šāh bebarad. Qobād dir zamān-i dar zendān mānd tā be yāri-ye yek-i az bozorgān az zendān gorixt-o be darbār-e xāqān-e heptaliyān panāhande šod. Xāqān u rā con dust-i dirin paziroft-o yāri dād tā dobāre be pādšāhi resad. Qobād be pāytaxt bāzgašt-o barādar-aš Zāmāsb (Jāmāsb), ke be jā-ye u nešaste bud, pādšāhi rā bed-u bāz gardānd.

Dar dowre-ye dovvom-e šāhanšāhi Qobād noxost aqvām-e Arab-o arāmane rā ke sar be šureš bar dāšte budand, moti-e xod kard-o dar omur-e edāri-ye kešvar niz eslāhāt-i anjām dād. Sepas barā-ye vādār kardan-e Emperāturi-ye Rum be pardāxtan-e xarāji ke barā-ye negahbāni-ye Darband-e Qafqāz dar qarārdād manzur šode bud, be ān sarzamin laškar kešid. Ammā hojum-e Hunhā az Darvāzehā-ye Qafqāz u rā negarān kard-o nācār be qarārdād-i tāze tan dar dād, ke tebq-e ān dar ezā-ye pas dādan-e šahr-e nezāmi-ye Āmed dar Āsiyā-ye Saqir mablaq-i qarāmat daryāft konad. In baxš az dowrān-e pādšāhi-ye Qobād, bā hame-ye kešmakešhā-vo dasisehā, ārām towsif šode-ast. Vey dar in dowrān be ābādi-ye kešvar pardāxt-o dar sāxtemān-e sadhā-vo polhā-vo kandan-e qanāthā-vo sāxtan-e šahrhā-yi cand dar Xuzestān-o Fārs towfiq yāft.

Dar hodud-e sāl-e 519 m. Qobād tasmim gereft, jānešin-e xod rā bar gozinad. Vey kucaktarin pesar-e xod, Xosrow, rā šāyeste-ye in maqām midānest-o mixāst zemn-e moāhede-i az namāyande-ye emperātur-e Rum qowl-e hemāyat az u rā begirad. Amr be derāzā kešid-o namāyande-ye Irān, Siyāvoš, hamān bozorg-i ke Qobād rā az Dež-e Farāmuši farār dāde bud, natavānest yā naxāst qarārdād-e solh beyn-e Irān-o Rum rā conān ke Qobād mixāst, be anjām resānd. Siyāvoš rā ke arteštārānsālār bud, mohākeme kardand-o be ettehām-e bidini koštand. Pas az in vāqee Qabād ke Mazdakiyānn rā bā pesar-e bozorg-e xod, Kāvus, hamdast midid, dar sadad az miyān bar dāštan-e ānān bar āmad. Be dastur Xosrow, pesar-e kucak-e Qobād, ke valiahdi-ye xod rā dar xatar midid, anjoman-i tartib dāde šod-o mowbadān-e zartošti-yo osqof-e masihiyān Irān, ke dar moxālefat-e Mazdak bā zartoštiyān hamdāstān bud, koštār Mazdak-o Mazdakiyānn rā mowjeb šodand.

Janghā-ye Irān-o Rum-o sarkeši-ye A'rāb-e sahrānavard, ke be qorbāni kardan-e cāhārsad rāhebe-ye binavā dar moqābel-e Bot-e Qari (rabbonnow Zohre) dar Šām pāyān gereft, dar sālhā-ye āxar-e omr-e Qobād ettefāq oftād. Dar ān zamān vey digar be dowrān-e piri reside bud-o tavānāyi-ye farmāndehi-ye sepāh-e xod rā nadāšt. Dar pāyān-e hayāt-e xod, Qobād barā-ye eslāh-e omur-e kešvar dar sadad-e vaz'-e qavānin-e tāze-ye māliyāti bud ammā marg be u forsat nadād. Farmān-oliahdi-ye Xosrow Anuširavān rā nevešt-o be sāl-e 531-e milādi dar gozašt.

Xosrow Anuširavān (531-579 m.)

Anušaravān yā Anuširavān (Anuošakravān) be ma'ni dārande-ye ravān-e bimarg-o jāvidān, laqab-i-st, ke Qobād-e Avval, šāhanšāh-e sāsāni be pesar-e kucaktar-e xod, Xosrov-e Avval, dād. Vey dar zamān-e pedar bā tanzim-e qavānin-e jadid barā-ye sāmān baxšidan be owzā-e darhamrixte-ye kešvar liyāqat-e xod rā āškār sāxt-o az mowbadān-e zartošti-yo osqofān-e masihi anjoman-i gerd āvard-o ānān rā be monāzere bā Mazdak vā dāšt. Anjoman, Mazdak rā be ettefāq-e ārā mahkum be marg kard. Dar hamān ruz u-vo jam'-e kasir-i az yārān-aš rā be qatl resāndand.

Hengāmi ke Anuširavāndar sāl-e 531-e milādi be pādšāhi resid, owzā-e eqtesādi-ye kešvar saxt āšofte bud. Vey bā az beyn bordan-e Mazdak-o yārān-e u nezā-e tulāni miyān ašrāf-o mardom rā pāyān baxšid-o amlāk-i rā ke dar ahd-e Mazdakiyānn gerefte šode bud, be sāhebān-e ānhā bāz gardānd. Vaz'-e qavānin-e xāss

sarnevešt-e zanān-o farzandān-e moteadded-e nojabā rā ke tey-e sālhā bā mardom-e tabaqāt digar dar āmixte budand, ta'yin kard. Dowlat tarbiyat-e in farzandān rā be ohde gereft-o bā ru-ye kār āvardan-e ānān tabaqe-ye jadid-i az ašrāf be nām-e Bozorgān be vojud āvard-o bā in eqdām xāndānhā-ye ašrāfi-ye pišin rā taz'if kard. Qaryehā, jāddehā, polhā-vo qanāthā-ye matruk bāzsāzi-yo āmāde-ye kār šod-o bā entešār-e qavānin, tartib-e omur-e māli-ye šāhanšāhi taqyir yāft. Be dastur-e Anuširavān māliyāt-e arāzi bar asās-e hāselxizi-yo mowqeiyat-e bahrebardāri-yo now-e mahsul ta'yin migardid. Māliyāt-e fardi mobtani bar daste-vo tabaqe-ye mošaxxas bud-o harkas ke bist tā panjāh sāl dāšt, bāyad māliyāt-e sarāne mipardāxt. Dar omur-e nezāmi niz taqyirāt-e tāze rox dād. Anuširavān farmāndehi-ye qovā rā az yek tan be cāhār farmāndeh dar ra's-e cāhār baxš afzāyeš dād-o xedmat-e nezām rā ejbāri kard. Barā-ye moqābele bā mohājemān-e sahrāgard-e heptāli estehkāmāt-e qavi dar ma'bar-e Darband sāxt-o divār-i be tul-e cand kilumetr dar jonub-e šarqi-ye bahr-e Xazar banā kard, ke dašt-e Gorgān rā ke be manzale-ye šekāf-i dowr-e kuhhā-ye Irān mahsub mišod, hemāyat mikard.

Dar in zamān Yustiniyānus, Emperātur-e Rum, dar sadad-e dastyābi be sarzaminhā-yi dar Āfriqā-ye Šomāli-yo Espāniyā bud. Anuširavān peymān-e solh-i bā u bast, ke bar asās-e ān Emperāturi-ye Rum sālāne-ye mablaq-i gazāf bābat-e hazine-ye negahdāri-ye darbandhā-ye Qafqāz be Irān bepardāzad. Ammā peymān-e solh pāydār namānd-o Anuširavān dar jang-i digar bā rumiyān az Dejle gozašt, be Šām-e raft-o Antākiye rā gereft. Rumiyān bā paziroftan-e qarāmat-i sangin hāzer be solh šodand-o asirān-e rumi be dastur-e Anuširavān be sāxtan-e šahr-e Rumgān vādār gardidand. Dar jang-i digar sepāh-e Irān tā kenār-e Daryā-ye Siyāh piš-e raft-o emperātur-e Rum rā majbur be qabul-e moāhede-i sāxt ke bar asās-e ān dowlat-e Rum barā-ye negahdāri-ye darbandhā-ye Qafqāz sālāne si hezār sekke-ye talā barā-ye moddat-e panjāh sāl be Irān bepardāzad.

Eqdām-e digar-e Anuširavān aqd-e peymān-i bā xāqān-e Tork bud, ke dar mašreq-e kešvar-e heptāliyān mizist. In peymān be bar oftādan-e hokumat-e heptāliyān-o taqsim-e kešvar-e ānān monjar šod. Anuširavān bā doxtar-e xāqān-e Tork niz ezdevāj kard. Marzhā-ye šomāli-ye Irān be rud-e Jeyhun resid-o Balx, Toxārestān-o Zābolestān be xāk-e Irān afzude šod. Sarkubi-ye Xazarhā dar šomāl-e qarb-o tasxir-ye Yaman az tariq-e Xalij-e Fārs-o Daryā-ye Ommān az digar ruydādhā-ye zamān-e Xosrow Anuširavān bud. Hokumat dast nešānde-ye irāni dar Yaman, ke Arabhā ānān rā Abnāahrār (āzādzādegān) mixāndand, tā pas az zohur-e Eslām dar ān kešvar barjāy mānd. Ravābet-e nazdik-e xāqān-e Tork bā šāhanšāhi-ye Irān cand-i ba'd bar sar-e tejārat-e abrišam-o haqq-e obur-e ān kālā-ye mohem ke az Cin be Rum miraft, bar ham xord-o kār be jang kešid. Ammā Torkān kār-i az piš nabordand-o pas rānde šodand. Anuširavān dar pāyān-e omr bār-e digar be Rum lašgar kešid-o Antākiye rā tasxir kard.

Irān dar zamān-e šāhanšāhi-ye Anuširavān be montehā-ye azemat-o qodrat resid. Dar revāyāt-o afsānehā in pādšāh rā be surat-e yek pādšāh-e nemune-vo lāyeq, va farmānravā-yi bā aql-o tadbir-o edālat tasvir-e šode-ast. Dowre-ye saltanat-e vey rā, ce az nazar-e pišraft-e siyāsi-yo nezāmi-ye kešvar-o ce az nazar-e dastāvardhā-ye tāze-ye tamaddon-e irāni dar fonun-o olum-o adab, šāyad betavān deraxšāntarin ahd-e sāsāni šemord.

Bā vojud-e koštār-e azim-e Mazdakiyānn, dowrān-e Anuširavān az nazar-e āzādi-ye monāzere-vo goftogu beyn-e adyān-e moxtalef qābeletavajjoh-ast. Vey dustdār-e falsafe-vo hekmat bud. Haft tan az dānešmandān-ye yunāni-ye Eskandariye rā ke az Rum gorixte budand, dar Irān gerāmi dāšt-o dar yek-i az moāhedāt-e xod bā Yustiniyānus šart gozāšt, ke bā in dānešmandān badraftāri nakonand.

Bozorgmehr-e hakim vazir-e Anuširavān bud-o Borzuye-ye pezešk az jomle nāmdārān-e darbār-e u. Borzuye be dastur-e Anuširavān be Hend safar kard-o ketāb-e ma'ruf-e Pancātantrā-vo bāzi-ye šatranj rā be Irān āvard. Vey ketāb rā be nām-e Kelile-vo Demne az zabān-e Sanskerit be Pahlavi tarjome kard-o moqaddame-i hakimāne bar ān afzud, yā be revāyat-i digar az Anuširavān xāst tā dastur dehad, Bozorgmehr conin moqaddame-i bar ketāb biyafzāyad. Tarjome-ye fārsi-ye ketāb-e Kelile-vo Demne yek-i az motun-e besyār mašhur-e adab-e fārsi-st.

Tavallod-e rasul-e akram (s.) rā dar zamān-e saltanat-e Anuširavān dāneste-and. Bar pāye-ye hadis-i, payāmbar-e Eslām Nušaravān rā malek-e ādel (pādšāh-e dādgostar) xānde-ast.

Xosrow Parviz (590-628 m.)

Xosrow Parviz (Piruz) pas az košte šodan-e pedar-aš, Hormazd-e Cāhārrom, šāhanšāh-e Irān-e šod. Šoru-e saltanat-e u hamzamān bā sarkeši-ye sardār-e bozorg-e irāni, Bahrām-e Cubin, bud, ke pāytaxt rā, be qasd-e tasallot bar taxt-e pādšāhi, mohāsere kard. Xosrow be darbār-e emperātur-e Rum panāhande šod-o be yāri-ye sepāhiyān-e u Bahrām-e Cubin rā asir kard-o košt. Bahrām-e Cubin az Xāndān-e Mehrān, yek-i az xāndānhā-ye ašrāfi-ye dowre-ye aškāni bud. U rā az bozorgtarin farmāndehān-e Irān-e šemorde-and, ke nazd-e sarbāzān-aš besyār mahbub bud-o dar jang bā Hunhā-vo Torkhā-ye šomāl-o mašreq-e Irān be piruzihā-ye bozorg resid.

Ciregi-ye Xosrow Parviz bar Bahrām-e Cubin besyār gerān tamām šod, zirā vey nācār az pazireš-e mosālehe-i gardid ke bar asās-e ān Irān hame-ye sarzamin-e Armanestān rā az dast dād-o marz-e Emperāturi-ye Rum tā Teflis-o Daryāce-ye Vān piš āmad. Dir-i nagozašt ke Muris, emperātur-e Rum, košte šod-o pesar-aš be Irān panāh āvard. Xosrow Parviz be pošzgarmi-ye Fārsis, farmāndeh-e sepāh-e Rum, ke Xosrow rā yāri dāde bud-o az be rasmiyat šenāxtan-e qātel-e Muris dar maqām-e emperāturi-ye Rum sar bāz mizad, āzem-e jang-i bozorg šod. Irān piruzmandāne piš raft-o Xosrow Parviz Āmed-o Harrān rā ke šahrhā-ye nezāmi-ye mohemm-i budand gošud-o Armanestān rā dobāre tasarrof kard. Sāl-e ba'd, vey tā Damešq-o Beytolmoqaddas piš raft-o be yāri-ye šomār-i az yahudiyān in šahr rā gereft-o Salib-e Hazrat-e Isā rā bā qanāyem-e besyār be Tisfun bord.

Dar Beytolmoqaddas biš az 500 hezār masihi košte šodand. Dar pey-ee ān sepāh-e Irān az Qazze gozašt-o pas az tasarrof-e Eskandariye be hodud-e Habaše resid. Dar in hengām vos'at-e sarzaminhā-ye šāhanšāhi-ye Irān be hadd-i bud, ke dar tārix-e kešvar joz dar zamān-e Haxāmanešiyān sābeqe nadāšt. Xosrow Parviz, maqrur-o šifte-ye xod, dar nāme-i be Herākliyus, emperātur-e Rum, nevešt: "az su-ye Xosrow, bozorgtarin Xodāyān-o Xodā-ye ru-ye zamin, be Herākliyus, bande-ye haqir-e xiš . . ."

Avāyel-e qarn-e haftom-e milādi nabard-e kucak-i miyān-e sepāhiyān-e Xosrov-o barx-i qabāyel-e Arab ruy dād, ke be šekast-e Irān anjāmid. In nabard, ke be vāsete-ye voqu-e ān bar sar-e Cāh-e Ziqār be hamin nām šohrat yāfte, agarce ahammiyat-i nadāšte-ast, ammā dar tārix az ān be onvān-e moqaddame-ye fotuhāt-e A'rāb yād karde-and. Piš az in nabard, No'mānebn-e Monzer, pādšāh-e Hire, be dastur-e Xosrow Parviz zir-e pā-ye pil afkande-vo košte šode bud. Dar Jang-e Ziqār hāmiyān-e qabile-ye No'mān sepāh-e Irān rā šekast dādand-o be noxostin piruzi-ye Arabhā bar irāniyān residand. Ammā, guyi baxt niz az Xosrow Parviz ruygardān šode bud.

Šāhanšāhi-ye sāsāni tā ān zamān conin nirumand-o piruz nabud-o hattā dar masāf bā Emperāturi-ye Rum niz tā ān gāh dar conin varte-i nayoftāde bud. Dir-i nagozašt ke Herākliyus, emperātur-e jadid-e Rum, niz be su-ye Irān laškar kešid-o natanhā hame-ye sarzaminhā-ye motesarrefi rā bāz setānd balke vāred-e darre-ye Dejle šod-o Tisfun rā mohāsere kard.

Šekast-o soqut-e Xosrow Parviz, pas az ān piruzi-yo pišraft-e bozorg, amr-i nāmotazer nabud ce xu-yo raftār-i xodxāhāne dāšt-o dar gerd kardan-e māl hadd-i nemišenāxt-o darbār-aš dar tazyin-o tajammol nazir-i dar tārix-e Irān nadāšt. Vey conān šifte-ye jalāl-o šokuh bud, ke az tahmil-e māliyāthā-ye tāqatfarsā bar mardom ebā nemikard. Badgomān-o zaifonnafs bud-o be andak nāxošnudi nazdiktarin kasān-aš rā az miyān mibord. Pas az šekasthā-ye peydarpey niz masihiyān-i rā ke maznun be hamkāri bā rumiyān budand, bā birahmi-ye tamām mowred-e šekanje-vo āzār qarār midād.

Dar in zamān, vaz'-e dāxeli-ye šāhanšāhi-ye sāsāni saxt darham-o āšofte bud. Mālekān-e bozorg-o farmāndehān-e nezāmi ke dar ruzgār-e qodrat Xosrow Parviz az sangdeli-yo xošunat-e u miharāsidand, bā za'f-e vey sar boland kardand-o haryek dar pey-e kasb-e manāfe-e xod šodand. Tabiat niz dar in ahvāl bā u sar-e jang dāšt. Rudxāne-ye Dejle peydarpey toqyān mikard-o sadhā-vo polhā-ye azim rā darham mišekast.

Navāhi-ye hāselxiz-e Tisfun-e zirābhā-ye Dejle be bātlāq-i azim badal šod-o barx-i pāyehā-ye Kāx-e Tisfun rā darham rixt. Zelzele niz az rāh resid-o dar Eyvān-e Madāyen šekast oftād. Farmāndehān-o bozorgān-e darbār ke az pišraft-e sepāh-e Rum be harās oftāde budand, az Xosrow Parviz xāstand ke be solh bā Herākliyus tan dar dehad. Ammā, u ke bimār bud, az in kār sar bāz zad. Āqebat darbāriyān bar u šuridand-o pesar-aš, Širuye, ke farzand-e Maryam, doxtar-e qeysar-e Rum bud, dar zendān u rā az pā dar āvarad. Bā marg-e Xosrow Parviz qodrat-o šowkat-e Sāsāniyān ke cand gāh-i be owj reside bud, darham rixt. Az in tārix tā soqut-e Šāhanšāhi-ye Sāsāniyān, ya'ni dar kamtar az bist sāl, biš az sizad pādšāh bar taxt nešastand-o bištar-e ānān dar reqābat-e dastehā-ye moxālef bā yekdigar az pāy dar āmadand.

Simā-ye Xosrow Parviz dar tārix-e Irān-e simā-yi deraxšān-o bāšokuh-ast, ammā sotudani nist. Manzume-ye Xosrov-o Širin-e Nezāmi-ye Ganjavi az tajammol-e darbār-o āzmandi-yo šahvatrāni-ye u tasvirhā-ye besyār dārad-o mowkeb-o bārgāh-o šekār-o cowgān-e u mowzu-e besyār-i az naqqāšihā-ye minyātor-e irāni dar bāre-ye u-st.

Yazdgerd-e Sevvom (632-651 m.)

Yazdgerd-e Sevvom āxarin šāhanšāh-e aāsāni-st. Yazdgerd rā tan-i cand az bozorgān-e darbār, az jomle Rostam-e Farroxzād, farmāndeh-e sepāh-e Irān be Tisfun āvardand-o tāj bar sar nahādand. Yazdgerd az tars-e košte šodan be Estaxr gorixte-vo dar ānjā penhān mizist. Yazdgerd šāh-i kamtajrobe-vo nāvāred bud-o hengām-i be pādšāhi resid, ke az su-yi āsār-e za'f-o šekast dar hame-ye šoun-e mamlekat be cešm mixord-o az su-ye digar niru-yi azim az A'rāb-e bādiyenešin pošt-e darvāzehā-ye Irān motešakkel mišod.

Saltanat-e Yazdgerd-e Sevvom hamzamān bā xelāfat-e Abubakr, noxostin xalife-ye Eslām, bud, ke farmān-e hojum-e A'rāb-e mosalmān be Irān rā dād. A'rāb ke bā imān be Eslām ārezu-ye residan be sarzaminhā-ye beheštāsā-ye Irān yā šahādat dar rāh-e Xodā rā dāštand, dar janghā-yi ke az sāl-e 633 tā 644-e milādi tul kešid, sarāsar-e Irān rā fath kardand. Dar noxostin nabard Rostam-e Farroxzād, farmāndeh-e koll-e sepāh-e šāhanšāh-e Irān, košte šod-o Derafš-e Kāvyān be dast-e A'rāb oftād. Andak-i piš az ān Yazdgerd-e Sevvom bā darbāriyān-o ganjhā-ye xod az Tisfun gorixte bud. Sepāhiyān-e Arab dar sāl-e 15 h.q. / 637 m. Tisfun rā bi hic moqāvemat-i gereftand-o be qārat-e ān šahr-e bāšokuh-e tārixi pardāxtand.

Yazdgerd pas az farār az Tisfun sad hezār tan sepāh farāham āvard. Ammā in bār niz dar jang-e ma'ruf be Jalavlā šekast xord. Šekast-e ba'di-ye u dar Nahāvand ettefāq oftād ke taqriban xabar az moqāvemat-e nahāyi-ye irāniyān midād. Yazdgerd be omid-e hemāyat-e faqfur-e Cin be su-ye Xorāsān ravāne šod-o ruy be Marv nahād, ammā yāvar-i nayāft. Marzbān-e irāni-ye Marv, Māhu-ye Suri, niz piš az ān maxfiyāne be xedmat-e kārgozārān-e Arab dar āmade-vo dar ān zamān be ta'qib-e Yazdgerd pardāxte bud. Yazdgerd ke atrāfiyān-aš hame parākande šode budand, be tanhāyi šab-i dar āsiyāb-i panāh jost. Āsiyābān be tama-e jāme-ye gerānbahā-vo gowharnešān-e Yazdgerd u rā košt.

Yazdgerd-e Sevvom dar rāh-e pāsdāri az kešvar-aš saxt kušid, ammā owzā-e Irān piš az u yeksare darham rixte bud-o aqvām-e tāzenafas-o mo'men-e Arab ke bā ettekā be din-e jadid mottahed šode budand, be āsāni šāhanšāhi-ye sāsāni rā monqarez kardand. Marg-e Yazdgerd dar sāl-e 652-ye milādi ettefāq oftād, hengām-i ke dah sāl az āxarin nabard-e vey bā A'rāb migozašt.

Irān pas az Eslām 1

Irān paz az Eslām 1

Šekast-e irāniyān az sepāhiyān-e Eslām dar Jang-e Nahāvand, be sāl-e 21 h. / 642 m. Šāhanšāhi-ye sāsāni rā bar andāxt-o azānpas tā taškil-e noxostin hokumathā-ye melli-ye irāni, Irān barā-ye devist sāl esteqlāl-e xod rā az dast dād. Dar in moddat Irān jozv-e sarzaminhā-ye xelāfat-e eslāmi bud-o dar navāhi-ye moxtalef-e ān farmānravāyān-e Arab az jāneb-e xalife hokumat mikardand. Pas az rehlat-e Peyqambar-e Akram dar sāl-e 11 h. / 632 m. be tartib cāhār tan az nazdiktarin sahābe-vo bastegān-aš jānešin-e vey šodand. Ānān, ke be

Xolafā-ye Rāšedin šohrat yāftand, ebārat budand az Abubakr-e Seddiq, Omarebn-e Xattāb, Osmānebn-e Affān-o Aliyebn-e Abitāleb (a.).

Irān dar zamān-e Omarebn-e Xattāb, ke Amiralmo'menin ya'ni farmānravā-ye mo'menān-e mosalmān laqab gereft, be tasarrof-e sepāhiyān-e Eslām dar āmad. Banā bar taālim-e Qor'ān-e Majid, mošrekān-o kasān-i ke be Xodā-ye vāhed e'teqād nadāštand, agar ebārat-e "lā elāha ellallāh" rā bar zabān nemiāvardand, košte mišodand. Ammā, ānān ke Ahl-e Ketāb budand, con zartoštiyān-o masihiyān-o yahudiyān, agar bar din-e xod ostovār mimāndand, bāyad māliyāt-e maxsus-i be nām-e jazye bepardāzand. In mardom rā Ahl-e Zemme migoftand.

Dar zamān-e Omar, xalife-ye dovvom, A'rāb bar sarzaminhā-ye Irān, Suriye, Arāq-o Mesr dast yāftand. Xalife barā-ye edāre-ye in sarzaminhā-ye vasi, be taqlid az rumiyān-o irāniyān, divānhā-vo taškilāt-e hokumati tartib dād-o barā-ye gereftan jazye-vo māliyāt-e zaminhā-ye kešāvarzi, goruh-i rā ta'yin kard. Vey mard-i pārsā, daqiq-o saxtgir bud. Bištar-e irāniyān be sabab-e šekast-i ke dar zamān-e u motehammel šode budand, az u nefrat dāštand. Omar hengām-i ke dar saf-e namāz-e jamāat bud, be dast-e qolām-i irāni be nām-e Abulo'lo' Firuz az pāy dar āmad.

Dar zamān-e sevvomin tan az Xolafā-ye Rāšedin, Osmānebn-e Affān, Xorāsān, Armanestān-o šomāl-e Āfriqā tā hodud-e kešvar-e Libi be dast-e mosalmānān oftād. Xalife, ke xod az xāndān-e Baniomayye bud, bar asar-e bidādgari-yo nādorosti-ye bastegān-aš ke be farmānravāyi-ye navāhi-ye moxtalef gomāšte šode budand, mowred-e xašm-e mosalmānān qarār gereft-o košte šod.

Pas az u, mosalmānān Aliyebn-e Abitāleb (a.) rā, ke pesaramu-vo dāmād-e peyqambar-o mard-i parhizgār-o dorost bud, be xelāfat bar dāštand. Ali be forsattalabān-o sudjuyān emkān-e nādorosti nemidād-o hamin edde-i rā az pirāmun-e u parākande kard. Inān dowr-e Moāviye, farmānravā-ye Šām, ke az Baniomayye-vo došman-e Banihāšem ya'ni xāndān-e peyqambar bud, gerd āmadand-o tey-e 5 sāl xelāfat-e Ali (a.) be surathā-ye gunāgun u rā mašqul-e janghā-vo nefāqhā-ye dāxeli kardand. Ali ke bištar-e šiayān-o peyrowān-e xod rā az irāniyān midid, dārolxelāfe, ya'ni mahall-e hokumat-e xod, rā az Madine be šahr-e Kufe, ke be xāk-e Irān nazdik bud, montaqel sāxt.

Dar Jang-e Safin beyn-e Ali-yo Moāviye qarār-e solh be hakamiyat gozāšte šod. Amrobn-e Ās, namāyande-ye Moāviye, Abumusā Aš'ari, dāvar-e Ali rā farib dād-o bā xal'-e Aliyebn-e Abitāleb az xelāfat Moāviye rā be jānešini bar gozid. Bar asar-e in vāqee goruh-i az tarafdārān-e Ali nesbat be qabul-e hakamiyat e'terāz kardand-o az laškar-e Ali xārej šodand-o be jang bā havādārān-e u pardāxtand. Agarce te'dād-e besyār-i az ānān be dast-e tarafdārān-e Ali košte šodand ammā az bāzmānde-ye išān goruh-i be nām-e Xavārej be vojud āmad. Xavārej, yā xārejiyān, az moteassebtarin ferqehā-ye eslāmi budand, ke dar pey-e ejrā-ye sahih-e taālim-e Qor'ān, dar dowrehā-ye Xelāfat-e Omavi-yo Abbāsi, hamvāre barā-ye xolafā ijād-e mozāhemat mikardand. Yek-i az hamin xavārej be nām-e Abdolrrahmānebn-e Moljam-e Morādi dar sāl-e 40 h. / 662 m. Hazrat-e Ali (a.) rā dar masjed bā šamšir-e zahrāgin zaxm-i zad ke be šahādat-e u anjāmid. Cand māh pas az in vāqee Hasanebn-e Ali (a.), emām-e dovvom-e šiayān bā mosālehei az xelāfat kenāre gereft-o Moāviye vāred-e Kufe šod.

OMAVIYĀN

Moāviye dar pāytaxt-e xod, Damešq, bā ijād-e tašrifāt-e darbāri-yo bar gozidan-e pesar-aš be jānešini, natanhā raveš-e zendegi-ye sāde-vo hokumat-e mazhabi-ye Xolafā-ye Rāšedin rā digargun kard, balke barā-ye xod maqām-e saltanat qāel šod-o hokumat-i mowresi-yo dur az mavāzin-e xelāfat-e eslāmi taškil dād, ke moddat-e 90 sāl edāme dāšt-o be Xelāfat-e Baniomayye šohrat yāft. Dowre-ye Xelāfat-e Omaviyān ruzgār fešār-o setam bar aqvām-e qeyrearab bud, ce ānān ke mosalmān šodand-o ce ānhā ke bar din-e niyākān-e xod māndand. Baniomayye mardom-i haris, šahvatrān-o setamgar budand. Dar zamān-e Yazid, pesar-e

Moāviye, Hoseynebn-e Ali (a.), ke az bey'at bā u sar bāz zade bud, dar Sahrā-ye Karbalā bā 72 tan az yārān-o xišān-e xod be šahādat resid-o zanān-o kudakān-o afrād-e bimār-e hamrāh u be esārat dar āmadand.

Dar zamān-e hokumat-e Abdolmalek Marvān, yek-i digar az xolafā-ye omavi, sardār-e xunriz-o bidādgar-e u, Hajjājebn-e Yusof, farmānravā-ye Arāq-e Arab-o Arāq-e Ajam ya'ni sarzaminhā-ye qarbi-yo markazi-ye Irān gardid. Hajjāj nesbat be šiayān-o xavārej-o irāniyān besyār saxtgir bud. Hengām-i ke bar asar-e mosalmān šodan-e irāniyān mablaq-e jazye kāsti gereft, vey dastur dād, ke bar xalāf-e dastur-e Eslām-o ahkām-e Qor'ān az mosalmānān-e qeyrearab niz jazye gerefte šavad. Setamgari-ye Hajjāj bed-ānjā resid, ke yek-i az sardārān-e Arab-e u bar zedd-aš qiyām kard. Šerkatkonandegān dar in qiyām, ke be šeddat sarkub šodand, bištar irānihā budand.

Az miyān-e āxarin xolafā-ye omavi, Omarebn-e Abdol'aziz, mard-i pārsā-vo dindār-o dādgar bud. Mardom-e mosalmān-e qeyrearab dar ruzgār-e u andak āsāyeš-i yāftand. Ammā moxālefān be u forsat nadādand-o hanuz do sāl az xelāfat-e u nemigozašt ke u rā masmum kardand.

Dar zamān-e Xelāfat-e Omaviyān, kešāvarzān-o rustāyiyān-e irāni zir-e bār-e māliyāthā-ye sangin xord mišodand. Ānān-i ke dar beyn-e išān mosalmān nabudand, bāyad ham jazye midādand-o ham māliyāt-e zamin mipardāxtand. Dar besyār-i mavāred, agar ham mosalmān budand bāz conin fešārhā-yi be ānān tahmil mišod, zirā kārgozārān-e xalife na az ru-ye qānun-o nezām-i moayyan, balke be delxāh-e xod az mardom māliyāt mixāstand-o conān bud, ke gāh be jā-ye sāl-i yek bār, biš az ān māliyāt mitalabidand. Xolafā-ye omavi az in setam-e gomāštegān-e xod xabar dāštand, ammā harke bištar avāyed jam' mikard, be kārhā-ye bozorgtar gomāšte mišod.

Be towr-e kolli, Omaviyān hākemān-i setamgar budand-o mardomān-e mosalmān-e qeyrearab rā xār mišemordand-o tahqir mikardand. Az hamin ru, nefrat-e irāniyān be išān ruzberuz fozuni migereft. Ruy āvardan-e irāniyān be tašayyo', ham be sabab-e setam-i bud, ke az jāneb-e Omaviyān bar xāndān-e Ali vāred šode bud, ham, bištar, be xāter-e raftār-e nekuhide-ye ānān bā mardom-e qeyrearab. Āqebat niz qiyām-e irāniyān be sardāri-ye Abumoslem-e Xorāsāni mowjeb bar oftādan-e Omaviyān-o ru-ye kār āmadan-e Abbāsiyān gardid.

ABBĀSIYĀN

Abbāsiyān az xāndān-e Abbāsebn-e Abdolmotallebebn-e Hāšem, amu-ye payāmbar, budand. Piš az Eslām, beyn-e xānevāde-ye išān bā Baniomayye bar sar-e pardedāri-ye Xāne-ye Ka'be extelāf bud. Hamzamān bā nazdik šodan-e sadomin sāl-e hejrat-e payāmbar az Makke be Madine, moxālefān-o došmanān-e Omaviyān be manzur-e enteqāl-e xelāfat be xāndān-e payāmbar, bā Abbāsiyān bey'at kardand. Andak-i ba'd Abbāsiyān be in bahāne ke owlād-e Aliyebn-e Abitāleb (a.) az haqq-e xod be naf'-e ānān kenāre gerefte-and, banā-ye da'vat-o pišraft rā gozāštand-o az mahbubiyat-e xāndān-e Ali be sud-e xod estefāde kardand.

Bar oftādan-e xelāfat-e omavi-yo ru-ye kār āmadan-e Abbāsiyān be vasile-ye Abumoslem-e Xorāsāni az Marv surat gereft. Sardārān-e Abumoslem, niruhā-ye omavi rā dorost hamānjā ke sepāhiyān-e sāsāni az A'rāb šekast xorde budand, az ham pāšidand-o dar sāl-e 132 h. / 749 m. Abdollāh-e Saffāh (xunriz) rā bar masnad-e xelāfat nešāndand. Vey az hamān āqāz be az beyn bordan-e kasān-i dast zad ke u rā be qodrat resānde budand. Abusalame-ye Xallāl, vazir-e xod, rā be bahāne-ye ān ke bā Alaviyān sar-o serr-i dārad, be dast-e Abumoslem košt. Barādar-aš Abuja'far-e Mansur, ke pas az Abdollāh be xelāfat resid, niz be dasise-i Abumoslem rā be dām andāxt-o košt. Abbāsiyān dar āqāz-e da'vat-e xod Abumoslem rā amin-e Āl-e Mohammad mixāndand. Ammā Mansur ke az qodrat-e farmāndehi-yo mahbubiyat-e Abumoslem saxt dar harās bud-o hamvāre dar pey-e forsat-i barā az miyān bar dāštan-e u lahzešomāri mikard, pas az koštan-aš u rā abumojrem xānd.

Dar zamān-e Mansur, Baqdād ke dar ān zamān deh-i kucak nazdik-e Tisfun bud, be onvān-e markaz-e xelāfat entexāb šod. Nevešte-and, ke mohandesi-ye in šahr-e bozorg rā ke be esrār-e xalife banā bud az masāleh-e

Tisfun sāxte šavad, dānešmand-o monajjem-e bozorg-e irāni, Abusoheyl-e Nowbaxti bar ohde dāšt. Vezārat-e Mansur niz bā Xāled-e Barmaki, yek-i az sardārān-e Abumoslem-e Xorāsāni-yo az xāndān-e bozorg-o mašhur-e Barmaki, bud. Vey darbār-e xelāfat rā ham az jahat-e tajammol-o dastgāh-o ham az nazar-e edāre-ye omur-e divāni-yo hokumati, be sān-e darbār-e Sāsāniyān tartib dād. Mobārezāt-e irāniyān be xunxāhi-ye Abumoslem dar zamān-e Mansur āqāz šod-o dar zamān-e Mahdi, pesar-e u, ke mard-i xošgozarān bud, edāme yāft.

Hārunorrašid, xalife-ye mašhur-e abbāsi, pesar-e Mahdi-yo Xeyzarān, doxtar-e Ostādsis, yek-i az mobārezān-e irāni-yo enteqāmjuyān-e Abumoslem-e Xorāsāni, bud, ke dar Rey be donyā āmad. Vey ke az sāl-e 170 tā 193 h. xelāfat kard, dar conān šokuh-o jalāl zist ke nām-e u bā afsānehā-ye Hezār-o Yek Šab dar āmixt. Dar zamān-e u Barmakiyān be montehā-ye azemat residand-o bā tarbiyat-e Hārunorrašid ke az kudaki nazd-e išān bud, fazā-yi kāmelan irāni dar darbār-e xelāfat padid āvardand. Barmakiyān dar asl az mardom-e Balx budand-o dar ān diyār-e bāstāni, bā dāštan-e riyāsat-e mazhabi-ye Ma'bad-e Nowbahār šohrat-o e'tebār-e besyār dāštand. Ānān hame omur-e xelāfat rā be dast gereftand-o hamin amr āqebat Hārunorrašid rā be az miyān bar dāštan-e išān tahrik kard. Darvāqe' xalife bā vojud-e Barmakiyān extiyār-e candān-i az xod nadāšt. Ammā ānce biš az hame mowjeb harās-e vey gardid, ān bud, ke išān mottaham be kešidan-e naqše-i barā-ye ijād-e dowlat-i mostaqel dar šarq-e Irān šodand. Hārunorrašid ke con digar xolafā-ye abbāsi, haris, faribkār-o qadrnāšenās bud, šomār-e besyār-i az Barmakiyān rā košt-o amvāl-e ānān rā tasāhob kard.

Dar zamān-e Hārunorrašid mobārezāt-e esteqlāltalabāne-ye irāniyān ruzberuz bālā migereft. Hamze, pesar-e Āzarak-e Šāri, irānitabār-i ke be xavārej peyvaste bud-o nasab-e xod rā be šāhān-o pahlevānān-e afsānei-ye Irān miresānd, dar Sistān conān eqtedār yāft ke mardom rā az pardāxt-e xarāj be kārgozārān-e bidādgar-e xalife bāz midāšt. Hārun barā-ye daf'-e u xod be su-ye Xorāsān laškar kešid-o bar asar-e bimāri dar Tus mord. Pas az Hārunorrašid, pesar-aš, Ma'mun, ke u niz az zan-i irāni bud-o dar zamān-e marg-e pedar dar Marv mizist be yāri-ye irāniyān bar zedd-e barādar-e xod, Amin, valiahd-e pedar, qiyām kard. Tāher-e Zolyamineyn, sardār-e irāni, be Baqdād laškar kešid, ānjā rā gereft-o bā ferestādan-e sar-e boride-ye Amin be Xorāsān Ma'mun rā be xelāfat da'vat kard. Ma'mun ke xelāfat-e xod rā marhun-e irāniyān bud, Fazlebn-e Sahl rā be vezārat bar gozid-o be esrār-e u Aliyebn-e Musarrezā (a.), emām-e haštom-e šiayān, rā be valiahdi-ye xod mansub kard. Ammā a'zā-ye xāndān-e abbāsi ke mowqeiyat-e xod rā az harsu dar xatar mididand, Baqdād rā be āšub-o koštār kešidand. Ma'mun tā ān zamān hanuz dar Marv mizist. Ammā āšoftegi-ye owzā' u rā nācār dar sāl-e 204 h. / 819 m. be Baqdād kešānd.

Vey tarbiyat-i irāni dāšt-o ahl-e elm bud. Dar zamān-e u darbār-e Baqdād mahall-e bahs-o goftogu-vo raftoāmad-o tašviq-o hemāyat-e dānešmandān-o motefakkerān gardid ke az har din-o mazhab-o zabān-o nežād be āzādi bā yekdigar be bahs minešastand-o ārā-ye movāfeq-o moxālef rā bar zabān miāvardand. Dar avāxer-e dowrān-e xelāfat-e Ma'mun, ruz-i Tāher-e Zolyamineyn dar Neyšābur nām-e xalife rā az xotbe-ye namāz-e jom'e andāxt-o e'lām-e esteqlāl kard, ammā hamān šab bar asar-e masmumiyat dar gozašt.

Jānešin-e Ma'mun, Mo'tasam-e abbāsi, az nofuz-e irāniyān miharāsid-o hemāyat-o dusti-ye AA'rāb rā niz az dast dāde bud. Nācār qolāmān-e Tork rā dar dastgāh-e xiš parobāl dād-o hamin moqaddame-ye zavāl-e qodrat-e Xelāfat-e abbāsi gardid. Mo'tasam be irāniyān saxt kin mivarzid. Dar zamān-e u Bābak-e Xorramdin, ke az sālhā piš az ān dar kuhestānhā-ye qarb-e Irān alam-e moxālefat bā A'rāb-o mosalmānān rā bar afrāšte bud, asir-o be faji'tarin surat košte šod. Afšin-o Māziyār, do tan-e digar az sardārān-e irāni niz bā farib-e dastgāh-e xelāfat be hamin sarnevešt docār āmadand.

TĀHERIYĀN (205-259 H. / 820-872 M.)

Tāheriyān noxostin selsele-ye irāni-st, ke az etāat-e kāmel-e xolafā-ye Baqdād sar picid-o be taškil-e dowlat-i mahalli-yo tā andāze-ye ziyād-i mostaqel dar Xorāsān towfiq yāft. Tāheriyān az xāndān-e amirān-o sardārān nāhiye-i dar nazdiki-ye Harāt be nām-e Pušang yā Fušsang budand-o dar mobārezāt-e Abumoslem barā-ye ru-ye kār āvardan-e Baniabbās šerkat dāštand. Dar extelāf beyn-e pesarān-e Hārunorrašid, Amin-o Ma'mun, Tāher, pesar-e Hoseyn, jāneb-e Ma'mun rā gereft-o dar jang-i ke Aliyeb-e Isabn-e Māhān, sardār-e amin, dar

Rey bar zedd-e Ma'mun kard, Tāherebn-e Hoseyn u rā šekast dād-o košt. Hengām-i ke Ma'mun be xelāfat resid, be pās-e in xadamāt tāher rā, barā-ye pāsdāri az amniyat-e šahr šorte-ye Baqdād kard-o cand sāl ba'd hokumat-e Xorāsān rā be u dād.

Nevešte-and, ke Tāher-e pas az fath-e Baqdād, hengām-i ke mixāst bā Emām Rezā (a.), valiahd-e Ma'mun, bey'at konad, bā dast-e cap bā emām bey'at kard-o goft: "Dast-e rāst-e man dar Xorāsān dar bey'at-e Ma'mun-ast." Con Ma'mun in gofte rā šenid, goft: "Man hardo dast-e Tāher rā rāst miguyam tā bey'at-e u bar hardo-ye mā dorost bāšad." Az in jahat be Tāher laqab-e zolyamineyn dād, ya'ni kas-i ke dārā-ye do dast-e rāst-ast. Bāz gofte-and, ke Tāher bā hardo dast šamšir mizad-o laqab-e zolyamineyn be in monāsebat bed-u dāde šode-ast. Dar sāl-e 207 h. / 822 m., hengām-i ke Tāher hokumat-e Xorāsān rā dāšt, ruz-i dar Masjed-e Jāme-e Marv nām-e xalife rā az xotbe andāxt. Agarce fardā-ye ān ruz u rā morde yāftand-o gomān miravad, ke be vasile-ye jāsusān-e xalife masmum šode bāšad, ammā in tārix rā āqāz-e talāš barā-ye taškil-e hokumathā-ye melli-ye irāni šemorde-and.

Pas az Tāher-e Zolyamineyn jānešinān-e u 50 sāl hokumat-e Xorāsān rā dāštand-o dar Baqdād niz bā nofuz-e besyār cand-i dar maqām-e šorte budand. Ma'ruftarin amir-e Tāheriyān, pas az Tāher-e Zolyamineyn, Abdollāhebn-e Tāher-ast, ke mard-i dānā-vo dādgar bud-o bā ān ke nām-e xalife rā dar xotbe-ye namāz-e jom'e miāvard-o harsāle baxš-i az xarāj-e Xorāsān rā be darbār-e xelāfat-e miferestād, ammā be xalife ejāze-ye dexālat dar omur-e dāxeli-ye Xorāsān rā nemidād. In amir-e dānešmand dar ābādāni-ye Neyšābur besyār kušid. Be kešāvarzi tavajjoh-i xāss dāšt-o az hamin ru be farmān-e u ketāb-i dar bāre-ye rāh-e negahdāri az qanāthā nevešte šod. Darbār-e u mahall-e raftoāmad-e dānešmandān-o šāerān-o nevisandegān-e pārsizabān bud. Āxarin amir-e Tāheriyān, Mohammadebn-e Tāher, be dast-e Ya'qub-e Leys-e Saffār zendāni šod. Vey pas az marg-e Ya'qub āzād gardid-o dobāre be maqām-e riyāsat-e šahrbāni-ye Baqdād resid, ammā digar natavānest hokumat-e Xorāsān rā be dast āvarad.

Saffāriyān (254- 290 h. / 868-903 m.)

Saffāriyān amirān-e mahalli-ye Sistān budand, ke be tadrij be sarzaminhā-ye vasi-e digar-i dast yāftand-o be rudarruyi-ye mostaqim bā sepāh-e xalife-ye Baqdād pardāxtand. Noxostin fard-e in xānevāde ke qodrat yāft, Ya'qub-e Leys-e Saffār, az sardastegān-e ayyārān-e Sistān bud.

Az zamān-e Omaviyān, moxālefān-e xelāfat az goruhhā-ye moxtalef dar Sistān gerd āmade budand. Hamzebn-e Abdollāh-e Xāreji ke nām-e fārsi-ye pedar-e u rā Āzarak nevešte-and, yek-i az in moxālefān-e nirumand bud, ke toqyān-e u Hārunorrašid rā be Xorāsān kešānd. Az digar moxālefā-e dastgāh-e xelāfat dar Sistān ayyārān budand; javānān-i varzeškār, cālāk-o javānmard bā ehsāsāt-e melli-ye tond ke hamrāh bā mahārat dar jang barā-ye darbār-e xelāfat tahdid-i jeddi be hesāb miāmadand. Ya'qub, Amro, Tāher-o Ali, cāhār barādar-e ruygarzāde, az mašhurtarin ayyārān-e Sistān budand. Janghā-yi ke beyn-e goruhhā-ye moxālef bā sepāhiyān-e dāvtalab-e xalife dar gereft, āqebat be tasallot-e kāmel-e barādarān-e Saffār-o ayyārān bar Sistān-o navāhi-ye atrāf anjāmid.

Saffāriyān nazdik be yeksad-o cehel sāl emārat kardand. Owj-e qodrat-o dowlat-e išān dar zamān-e Ya'qub-o barādar-aš Amroleys bud, ke tamām-e navāhi-ye šarqi-yo markazi-yo jonubi-yo jonub-e qarbi-ye Irān rā be extiyār gereftand-o bar zedd-e xalife-ye abbāsi qiyām kardand. Jang-e Ya'qub-o sepāhiyān-e xalife kenār-e rud-e Dejle miyān-e Baqdād-o Madāyen rox dād-o agarce bā dasise-i be šekast-e Ya'qub anjāmid, ammā dastgāh-e xelāfat rā saxt harāsān kard. Cand-i ba'd, pas az ān ke Amroleys, ke u niz amir-i dalir-o bāadbir-o javānmard bud, asir-e Amir Esmāil-e sāmāni gardid-o dar zendān-e Baqdād košte šod, hokumat-e Saffāriyān tanhā be manāteq-e mahalli mahdud gardid. Saffāriyān noxostin selsele-ye irāni budand, ke fārsiguyān rā gerāmi dāštand. Bā šarh-o naql-e pahlevānihā-vo dāstānhā-ye kohan dar zamān-e išān, moqaddamāt-e jam' āvari-yo nazm-e šāhnāme, dar dowrānhā-ye ba'd farāham āmad.

Ya'qub-e Leys-e Saffār (254-265 h. / 868-878 m.)

Ya'qub-e Leys ruygarzāde-i az mardom-e Sistān bud, ke dar qarn-e nohom-e milādi selsele-ye pādšāhi-ye Saffāriyān rā bonyān gozāšt. Vey dar āqāz-e javāni be ayyārān peyvast-o bā huš-e saršār-o pahlevāni-yo mardānegi-ye besyār be zudi sarhang-e ayyārān-e Sistān šod. Tey-e nazdik be dah sāl, Ya'qub-e Leys amirān-e hamsāye-ye Sistān rā be etāat-e xod dar āvarad-o gomāštegān-e xalife-ye Baqdād rā az ān navāhi rānd-o sarāsar-e Xorāsān, Kermān, Fārs, Sistān, Xuzestān-o Gorgān rā qalamrov-e xod sāxt. Tasarrof-e Neyšābur-o bar andāxtan-e Mohammadebn-e Tāher, āxarin amir-e Tāheriyān, ke bā vojud-e andak esteqlāl-e mahall-i hamconān dastnešānde-ye xalife-ye abbāsi bud, be Ya'qub-e Leys forsat dād, ke hokumat-i kāmelan mostaqell-o irāni dar baxš-e bozorg-i az in sarzamin-e kohansāl taškil dehad. Nevešte-and, hengām-i ke bozorgān-e Neyšābur az u xāstand, manšur-e xalife rā nešān dehad, vey šamšir-aš rā az niyām bar kešid-o goft: "In-ast ahd-o manšur-e man. Amiralmo'menin rā be Baqdād na in tiq nešānde-ast?"

Pāytaxt-e Ya'qub Zaranj (Sistān) bud. Vey hodud-e hefdah sāl bā morovvat-o mardānegi hokm rānd-o bištar-e owqāt-e xod rā dar jang-o mobāreze-vo jahād gozarānd. Dar sālhā-ye āxar-e hayāt, Ya'qub qasd dāšt tā Baqdād rā tasarrof konad-o xāndān-e abbāsi rā bar andāzad. Vey dar in rāh pišraft-e besyār kard-o tā mahall-i beyn-e Tisfun-o Baqdād resid. Ammā dar ānjā jang-i dar gereft-o barādar-e xalife ke xod dar miyān-e sepāh bud, be hile dar sepāhiyān-e Ya'qub šekast andāxt. Ya'qub zaxmi be Ahvāz-e bāz gašt. Hanuz qasd-e ān dāšt, ke degarbāre be jang-e xalife ravad-o xalife niz harāsnāk peyvaste az u deljuyi mikard. Ammā bimāri be Ya'qub majāl nadād-o cand-i ba'd dar Jondišāpur dar gozašt. Gur-e u rā nazdik-e Maqbare-ye Dāniyāl dar Šuš nevešte-and. Barx-i niz Maqbare-ye Dāniyāl rā gur-e Ya'qub-e Leys midānand.

Ya'qub-e Leys amir-i jeddi, nirumand-o šojā' bud. Az mardomdāri, pāki-yo dādgostari-ye u dāstānhā gofte-and. Vey besyār sāde mizist-o az tajammol-o havasrāni bizār bud. Nevešte-and, ke vey dar janghā bar pārenamad-i minešast-o bar separ-i ke dar kenār-aš bud, tekye-ye midād-o hengām-e xāb separ rā zir-e sar migozāšt-o hamānja mixoft. Sefāt-e javānmardi-yo pāknazari-yo bolandtab'i-ye ayyārān, dar raftār-e Ya'qub-e Leys be towr-e kāmel mesdāq dāšt. Vey rā noxostin-e moravvej-e zabān-e fārsi dāneste-and. U be šāerān-i ke pas az fath-e Harāt be zabān-e tāzi u rā sotudand, goft: "Ciz-i ke man andar nayābam, cerā bāyad goft?"

Ahammiyat-e šaxsiyat-o piruzihā-ye Ya'qub-e Leys hengām-i behtar āškār mišavad ke ruzgār vey rā bešenāsim. Vey az Sistān bud, sarzamin-i ke zādgāh-e pahlevānihā-vo dāstānhā-ye hamāsi-st. Nevešte-and, vaqt-i ke sistāniyān az A'rāb šekast yāftand-o barā-ye mozākere-ye nazd-e sardār-e Arab raftand, u rā mard-i derāzbālā-vo mahib bā dandānhā-ye dorošt-o labhā-ye koloft yāftand, ke bar ru-ye koštegān-e irāni jāme afkande-vo bar ān jolus nemude bud. Pišvā-ye sistāniyān ke conin did, goft: "Miguyand Ahriman be Ruz-e Farādid (Rastāxiz) nayāyad. Inak Ahreman-e farādid āmad." Sepas goft: "Mā bar in sadr nayāyim, ke na pākize sadr-i-st." Pas dar jāy-e digar farš gostardand-o be mozākere nešastand.

Hamzamān bā zohur-e Ya'qub xelāfat-e Baqdād dowrān-e enhetāt-o āšoftegi rā migozarānd. Nofuz-e amirān-e Tork-o xoškmaqzi-yo kutahandiši-ye xolafā-ye abbāsi zendegi rā bar mardom, bexosus aqvām-e qeyrearab-o qeyremosalmān, besyār saxt mikard. Mardom niz e'terāz-e xod rā be šeklhā-ye gunāgun āškār minemudand. Xavārej dar jangogoriz bā dastnešāndegān-e xalife dar guševokenār-e sarzamin-e Sistān mowjeb-e āzār-e mardom budand. Qiyām-e Zangiyān dar Arāq-o Xuzestān be owj reside bud. Dar conin ruzgāri, ayyārān forsat yāftand, ke bā taškilāt-e monazzam-e xod-o be yāri-ye mardom be moxālefat bā xelāfat-e Baqdād qiyām konand.

Raftār-e ensāni-yo bitakallof-e ayyārān-o talāš-e ānān dar rāh-e ijād-e amniyat-o ārāmeš barā-ye rustāyiyān-o mardom-e xordepā-vo ešq-i ke be āboxāk-o sonnathā-ye asil-e irāni dāštand, šowq-otandusti rā dar mardom bar miangixt. Ya'qub-e Leys agarce dar dowrān-e hokumat xod, pas az fath-e Širāz-o virān kardan-e botxāne-ye Budāyiyān dar Kābol, hadāyā-vo qanāyem-e qābeletavajjoh-i barā-ye xalife be Baqdād ferestād, ammā be tadrij ke dāmane-ye qodrat-aš vos'at miyāft, dar fekr-e ān bud, ke xelāfat rā az miyān bar dārad. Sāhebolzanj ke mard-i irāni bud-o rahbari-ye bardegān-e siyāh rā dar qiyām bar zedd-e xelāfat-e Baqdād be ohde dāšt, be Ya'qub-e Leys dar in rāh pišnahād-e hamkāri dād. Ammā Ya'qub napaziroft, zirā dar mowred-e ānān

badgomān bud. Xalife-ye hilegar saranjām tavānest hardo došman-e zurmand-e xod rā jodā-jodā az miyān bar dārad.

Jānešinān-e Ja'qub tā sāl-e 392 h. / 1002 m. hākem-e Sistān budand. Āxarin-e išān Amir Xalafebn-e Ahmad, ma'ruf be Amir Xalaf-e Bānu yā Bānuye, mard-i saxtgir ammā adabparvar-o dānešmand bud, ke be dast-e Soltān Mahmud-e qaznavi bar oftād-o dar zendān dar gozašt.

SĀMĀNIYĀN (279-389 H. / 892-999 M.)

Sāmāniyān farzandān-e mard-i irāni, az moqān-e zartošti, budand, ke dar Dehestān-e Sāmān, atrāf-e Balx, farmānravāyi dāšt-o Sāmānxodā nāmide mišod. Dar avāxer-e dowre-ye Baniomayye vey mosalmān šod-o ba'dhā be darbār-e Ma'mun ke dar zamān-e pedar-aš Hārunorrašid dar Marv mizist, rāh yāft. Ma'mun pas az residan be xelāfat, cāhār pesar-e vey rā be hokumat-e šahrhā-ye bozorg-e Māvarāonnahr-o Xorāsān mansub kard.

Dar sāl-e 279 h. / 892 m. Amir Esmāil, yek-i az afrād-e in xāndān, pas az šekast dādan-e Amroleys bar Xorāsān, Sistān, Rey, Qazvin-o sepas Gorgān-o Tabarestān dast yāft-o be xalāf-e Saffāriyān bā xelāfat-e Baqdād az dar-e āšti dar āmad. Xolafā-ye abbāsi niz az u-vo xāndān-e sāmāni hemāyat kardand. Sāmāniyān nazdik be yek qarn bar mašreq-e Irān-e hokm rāndand, ammā xod rā šāh yā soltān nanāmidand-o tanhā be onvān-e amir basande kardand. Bā in hame, šāyestetarin xāndān-i budand, ke pas az Eslām bar Irān farmānravāyi yāft. Dowre-ye ānān hamzamān bā hokumat-e Āl-e Buye dar baxš-i bozorg az navāhi-ye markaz-o qarb-e Irān bud, ke dāmane-ye ān tā Baqdād-o darbār-e xelāfat-e abbāsi niz miresid. Vojud-e hamzamān-e in do xāndān-e bozorg-o moqtader-e irāni, ke dar zende sāxtan-e zabān-o āyin-o farhang-e Irān sa'y-e besyār dāštand, sabab šod, ke qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi dar tārix-e Irān vaz'-i estesnāyi yābad-o be qarn-e talāyi mašhur gardad. Dar in miyān sahm-e Sāmāniyān dar tajdid-e azemat-e kešvar-o bāzzāyeš-e farhang-e asil-e Irān šāyān-e tavajjoh-ast.

Za'f-e nesbi-ye Baqdād, sarf-e baxš-e bozorg-i az darāmad-e xazāne dar dāxel-e sarzaminhā-ye Irān-o ejrā-ye qavānin-i ke āzādi-ye amal-e rustāyiyān-o kešāvarzān rā ta'min mikard, mowjeb šod, ke refāh-o amniyat-e māddi-yo ma'navi dar kešvar farāham āyad-o zamine-ye pišraft-e kār-o dāneš mohayyā šavad. In šokufāyi-ye ejtemāi agarce dir napāyid-o avāmel-e forsattalab bā tazāhor be dindāri-yo bā ru-ye kār āvardan-e qolāmān-e Tork vāred-e meydān šodand, ammā pišraft-o sarzendegi-ye jāmee, conān sari'-o owjgirande-ye bud, ke farmānravāyān-e ba'di niz tā zamān-i derāz ravešhā-ye hokumati-ye Sāmāniyān rā negah dāštand-o be ehyā-ye farhang-e Irān kušidand. Bargozāri-ye jašnhā-ye bāšokuh-e irāni dar zamān-e šāhān-e qaznavi-yo gerd āvardan-e dānešmandān-o šāerān-e besyār dar darbār darvāqe' bāztāb-e deraxšeš-e āzādi dar dowrān-e Sāmāniyān bud, ke rāh-e xod rā be tāriki-ye taassob-e Torkān niz migošud.

Taškilāt-e divāni-ye sāmāni tā hadd-i be taqlid az divān-e xolafā-ye abbāsi tartib dāde šode bud, ke ān niz xod be dast-e irāniyān-o bar asās-e āyin-e mamlekatdāri-yo sāzmānhā-ye divāni-ye šāhanšāhi-ye sāsāni qarār dāšt. In taškilāt conān ostovār bud, ke ba'dhā Qaznaviyān-o Saljuqiyān-o digar omarā-ye Tork niz tā Hamle-ye Moqol be hamān tartib hokumat kardand.

Amirān-e sāmāni dar ābādāni-ye qalamrov-e xod besyār kušidand. Kandan-e kārizhā-vo enteqāl-e āb be navāhi-ye moxtalef az jomle kārhā-ye sudmand-e ānān dar in zamine bud, ke dar hadd-e vasi-i anjām gereft-o be zendegi-ye kešāvarzān-o rustāyiyān rownaq baxšid. Dar dowre-ye emārat-e Sāmāniyān zabān-e dari dar Māvarāonnahr-o Xorāsān be kamāl resid-o in mantaqe, ke dur az sarzamin-e xelāfat-e A'rāb bud, forsat yāft ke zamine-ye peydāyeš-e šāhkār-e zabān-e fārsi ya'ni Šāhnāme rā farāham-e āvarad. Āxarin amir-e sāmāni be vasile-ye Soltān Mahmud-e qaznavi az miyān raft.

AMIR ESMĀIL-E SĀMĀNI (279-295 H. / 892-907 M.)

Amir Esmāil bonyāngozār-e dowlat-e sāmāni-st. Vey dar āqāz, pas az tasarrof-e kāmel-e Farārud (Māvarāonnahr) ke markaz-e hokumat-e pedarān-o bastegān-aš bud, qalamrov-e xod rā tā Xorāsān, Sistān,

Rey-o Qazvin gostareš dād. Amroleys be dast-e u gereftār-o be Baqdād ferestāde šod-o sādāt-e alavi-ye Tabarestān niz be vasile-ye sardārān-e u az miyān raftand.

Sāmāniyān bar xalāf-e Saffāriyān-o Alaviyān-e Tabarestān-o Āl-e Ziyār-o tā andāze-i Āl-e Buye ke hamzamān be taškil-e hokumathā-ye mostaqel dar navāhi-ye moxtalef-e Irān-e towfiq yāfte budand, xolafā-ye Baqdād rā az nazar-e mazhabi mipaziroftand-o az hamin ru bā dastgāh-e xelāfat ravābet-i hasane dāštand. Xolafā-ye abbāsi niz az išān hemāyat mikardand. Amir Esmāil mard-i dalir-o parhizgār bud. Vey pas az qalabe bar došmanān-e dāxeli, be jahād bā koffār-o jang bā Torkān-e qeyremosalmān pardāxt. Be in jahat u rā dar tārix Sālār-e Qāziyān xānde-and. Ammā in amr darvāqe' be manzur-e jahāngošāyi-yo sarkub bud. Amir Esmāil bā in janghā ham aqvām-e mohājem-e biyābāngard rā sarkub mikard-o ham niru-ye fazāyande-ye bikār rā az rustāhā-vo navāhi-ye moxtalef gerd miāvard-o bā šerkat dādan-e ānhā dar janghā-vo sahim kardan-ešān dar qanāyem, az mozāhemat-ešān barā-ye dastgāh-e xelāfat-o hokumathā-ye dāxeli mikāst. In janghā-vo qazavāt qanāyem-e besyār be darun-e Irān-o az ānjā be darbār-e xelāfat sarāzir mikard.

Amir Esmāil bā adl-o ensāf-o otufat-i ke az xod nešān midād, mahbub-e mardom bud. Vey asirān-e jangi rā be dun-e daryāft-e sarbahā āzād mikard-o ānān rā be kārhā-ye laškari yā kešāvarzi-yo ābādāni migomāšt. In siyāsat, hamrāh bā xosusiyāt-e axlāqi-ye Amir Esmāil, mowjeb šod, ke dar ruzgār-e Sāmāniyān, harcand Irān hargez az jangosetiz-e dāem-o towtee-vo kešmakeš-e dāxeli dar amān namānd, ammā ārāmeš-o amniyat-i nesbi farāham āyad-o hamrāh bā pišraft-o ābādāni zamine-i mosāed barā-ye elm-o adab-o še'r-o honar padid āvarad.

Amir Esmāil-e sāmāni kam-i pas az qalabe bar Torkān dar sāl-e 295 h. / 907 m. dar Boxārā ke saxt mowredealāqe-ye u bud, dar gozašt. Ārāmgāh-e u hanuz dar šahr-e Boxārā barjā-st.

Amir Nasr-e sāmāni (301-333 h. / 913-942 m.)

Nasrebn-e Ahmad-e sāmāni pas az pedarbozorg-e xiš, Amir Esmāil, moasses-e selsele-ye sāmāni, mašhurtarin fard-e in xāndān-ast. Vey pas az pedar-aš ke be dast-e qolāmān-e xod košte šode bud, be emārat resid. Dar ān hengām Nasr tanhā hašt sāl dāšt. Ammā vazir-e u, Abdollāh-e Jayhāni, ke az dabirān-o dānešmandān-e āzādandiš-e ān ruzgār bud, kārhā rā be nikutarin surat be anjām miresānad. Nasrebn-e Ahmad az āqāz-e qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi be moddat-e si sāl dar šokufātarin-o porbārtarin-o šādtarin dowrān-e tārix-e Irān pas az Eslām farmānravāyi kard. Āqāz-e hokumat-e u bā toqyān-e moddaiyān-e besyār hamrāh bud. Ammā šojāat-o delāvari-ye sepahsālār-o tadbir-e vazirān-o mošāverān-e bozorg-e u, Jayhāni-yo Abolfazl-e Bal'ami, be zudi hame-ye moškelāt rā foru nešānd.

Amir Nasr dar avāxer-e dowrān-e hokumat-e xod be Esmāiliyān geravid yā gerāyeš-e ziyād bed-ānhā dāšt-o in amr mowjeb-e ranješ-e xalife-ye Baqdād-o qolāmān-e Tork-e u rā, ke sonnimazhab budand, farāham āvard. Saranjām bar asar-e towtee-ye ānhā, dar hāl-i ke bimār bud, nācār az farmānravāyi kenāre gereft-o pādšāhi rā be pesar-e xod, Nuh, vā gozāšt.

Emārat-e sisāle-ye Amir Nasr nazdik be yeksevvom az dowrān-e sadsāle-ye hokumat-e Sāmāniyān rā dar bar migirad, dowrān-i ke bozorgtarin vazirān-o dānešmandān-o šāerān-o dehqānān-e irāni dar arse-ye tārix padid āmade-and. Dar bāre-ye šādkāmi-ye omumi-ye dowrān-e Nasrebn-e Ahmad-e sāmāni dar ketāb-e Cāhārmaqāle-ye Nezāmi-ye Aruzi towsif-i mixānim ke nešān midehad, hattā pas az do qarn az gozašt-e ān ruzgār hanuz mardom cegune xāterāt-e xod az ān dowrān rā be yād miāvarde-and. In towsif az zabān-e mardomān-e ādi naql šode-vo banābarin tanhā dar bāre-ye šādkāmi-ye amir nist balke vaz'-e omumi-ye mardom-o vofur-o tanavvo-e ne'mat rā tasvir mikonad: "Nasrebn-e Ahmad ... yek sāl be Bādqis bud, ke xorramtarin cerāxorhā-ye Xorāsān-o Arāq-ast ... Con soturān bahār niku bexordand, Nasrebn-e Ahmad ruy be Harāt nahād ... Angur dar qāyat-e širini dar resid ... sad-o bist lown-e angur, haryek az digari latiftar-o laziztar, xuše-i panj man, siyāh con qir-o širin con šekar ... va az jāneb-e Sistān nārenj āvardan gereftand-o az jāneb-e Māzandarān toranj residan gereft-o zemestān-i gozāštand dar qāyat-e xoši ... va amir goft: kojā ravam ke az in

xoštar maqām-e gāh nabāšad." in hamān safar-i-st, ke cāhār sāl pāyid-o dar pāyān-e ān Rudaki bā sar dādan-e naqme-ye "Buy-e Ju-ye Muliyān āyad hami" amir rā rāhi-ye Boxārā, pāytaxt-e Sāmāniyān kard.

Abuabdollāh-e Jayhāni, vazir-e Nasrebn-e Ahmad, az bozorgān-e tārix-e Irān-ast. Vey mard-i bud āqel-o jahāndide. Dar dowrān-e vezārat-e xod be hamejā nāme nevešt tā ketābhā-yi dar āyin-e mamlekatdāri-yo ādāb-o rosum-e pādšāhi barā-ye u beferestand. Az miyān-e ānhā ānce rā nikutar bud, bar migozid-o dar darbār-e Boxārā ma'mul mikard. Vey ketāb-i dar bāre-ye joqrāfiyā-ye sarzaminhā-ye hamsāye nevešt-o be motālee dar bāb-e ādāb-o rosum-e aqvām-e gunāgun pardāxt. In amr jahāngardān besyār-i rā be darbār-e Boxārā kešānd-o šohrat-o āvāze-ye pāytaxt-e Sāmāniyān rā dar sarāsar-e jahān-o kešvarhā-ye eslāmi be bālātarin had resānd. Dar hamin zamān bud, ke beyn-e Boxārā, darbār-e Abunasr-e sāmāni, va pāytaxt-e xāqān-e Cin ravābet-e nazdik barqarār gardid-o dar bāre-ye ezdevāj-e doxtar-e xāqān bā pesar-e amir-e sāmāni soxanhā gofte-šod. Ba'd az Jayhāni Abolfazl-e Bal'ami be vezārat-e Amir Nasr resid-o maqām-e Boxārā rā tā hadd-e šokuh-e darbār-e Baqdād bālā bord. Abolfazl-o pesar-aš, Abuali-ye Bal'ami, mardom-i dānā-vo honarparvar-o adabdust budand. Abuali-ye Bal'ami Tārix-e Tabari rā ke noxostin-o bozorgtarin tārix-e kāmel-e jahān bud, be fārsi bar gardānd.

Še'r dar ān ruzgār vasile-ye tabliqāt-e mohemm-i bud-o Sāmāniyān-e farhangdust, šāerān-e tarāzeavval-e besyār be dowr-e xod gard āvarde budand. Dar darbār-e Amir Nasr-e sāmāni, alāve bar Rudaki, ke Pedar-e Še'r-e Fārsi xānde šode-ast, šāerān-e nāmāvar-e digar-i niz raftoāmad mikardand. Yek-i az ānān, Daqiqi-ye Tusi, nazm-e Šāhnāme-ye mansur-e Abumansuri rā āqāz kard. Ammā kār-aš nātamām mānd tā pas az u Ferdowsi be ān kār-e xatir dast yāzid. Baxš-i rā ke Daqiqi be nazm āvarde bud, Ferdowsi dar Šāhnāme-ye xiš gonjānd-o nām-e u rā niz dar kenār-e nām-e xod jāvedān sāxt.

ZIYĀRIYĀN (316-434 H. / 928-1042 M.)

Ziyāriyān az sardārān-o jangjuyān-e Gilān-o Tabarestān budand, ke dar qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi bā bar andāxtan-e sādāt-e alavi-ye Tabarestān be tadrij hokumat-i moqtader ijād kardand. Markaz-e išān Gorgān bud. Amirān-e ziyāri bā be dast-e āvardan-e qodrat besyār tā nazdik-e Baqdād piš raftand. Ammā peyvaste bā Deylamiyān-e Āl-e Buye-vo Sāmāniyān dar hāl-e jang budand.

Moqtadertarin amir-e ziyāri, Mardāvij, pesar-e Ziyār, bud, ke dar sāl-e 316 h. / 928 m. Tabarestān, Gorgān, Rey, Esfahān-o Hamedān rā gereft-o tā nāhiye-ye Halvān dar Arāq piš raft-o sepāh-e xalife rā šekast-i saxt dād. Vey cand-i ba'd be navāhi-ye markazi-yo jonub-e qarbi-ye Irān laškar kešid-o Esfahān-o Ahvāz-o Xuzestān rā gereft.

Mardāvij mard-i tondxuy, xunriz, āzmand-o bolandparvāz bud. Yekbār hengām-i ke xāharzāde-aš dar jang bā sepāh-e xalife dar Hamedān košte šod, bar asar-e šivan-o bitābi-ye xāhar-aš, divānevār az Rey be Hamedān laškar kešid-o dar ān šahr be qatleām-e azim-i dast yāzid. Nevešte-and, ke xarvārhā bandešalvār-e abrišamin az koštešodegān jam' āmad-o be Rey ferestāde šod. Gonāh-e mardom-e Hamedān ān bud, ke bā sepāhiyān-e Deylam dar oftāde budand, zirā ānān Šir-e Sangi rā ke bar farāz-e sotun-i az dowrān-e aškāni bar darvāze-ye šahr qarār dāšt, sarnegun karde budand. Mardom in Šir-e Sangi rā telesm-o negahbān-e šahr-e Hamedān midānestand. Bār-e digar dar jang-i nazdik-e Qazvin be dastur-e Mardāvij koštār-o virāni-yo qārat-e azim be rāh oftād-o qanāyem-e besyār be xazāne-ye Mardāvij sarāzir šod.

Ziyāriyān-o bexosus Mardāvij e'teqād-e dorost-i be Eslām nadāštand-o xāb-e bāzgašt-e kiš-e zartošti rā mididand. Mardāvij agarce bā xalife az dar-e etāat dar āmade-vo az u manšur-o xel'at daryāft dāšte bud, ammā dar in peyvand niz xod'e-vo farib dāšt. Vey dar ārezu-ye tajdid-e azemat šāhanšāhi-ye sāsāni bud. Tāj-i mānand-e tāj-e Xosrow-e Anuširavān bar sar migozāšt-o dar sadad-e tajdid-e banā-ye šahr-e Tisfun-o bar andāxtan-e xalife bud. Jašnhā-ye melli-ye irāni con Nowruz-o Mehrgān dar darbār-e u bā azemat-o šokuh-e tamām bargozār mišod. Dar zemestān-e sāl-e 323 h. / 944 m. dar Esfahān be dastur-e vey Jašn-e Sade bā afruxtan-e ātašhā-ye azim dar dosu-ye Zāyanderud bargozār gardid.

Ammā āqebat tondxuyi-yo badgomāni-yo koštār-e bidalil-e Mardāvij, be hamrāh-e āzordegi-ye Torkān az bie'tenāyi-vo tahqir-i ke be ānān miraft-o az ān hame mohemtar towtee-ye xalife, kār-e xod rā kard-o qolāmān-e Tork Mardāvij rā dar hamān šab-e Jašn-e Sade dar hammām koštand.

Jānešinān-e Mardāvij niz con xod-e u mardom-i doroštxuy-o bigozašt budand-o be andak badgomāni farmān-e qatl midādand. Šamsolmaāli Qābusebn-e Vošmgir mašhurtarin-e išān-ast, ke bā vojud-e tondxuyi-o kajxolqi dar ālam-e adab-o honar niz dast-i dāšt. Xatt-e xoš minevešt-o še'r-e fārsi-yo arabi niku migoft. Amir Onsorolmaāli Keykāvus, nevisande-ye Ketāb-e ma'ruf-e Qābusnāme navāde-ye u-st-o nām-e ketāb-e xod rā az u gerefte-ast.

Ziyāriyān ke hame-ye ānhā be nāmhā-ye irāni-ye qadim xānde mišodand, biš az sad sāl hokumat-e mahalli dāštand-o āqebat dar zamān-e Saljuqiyān be etāat-e išān dar āmadand.

Deylamiyān-e Āl-e Buye (320-448 h. / 932-1056 m.)

Āl-e Buye, ke be Deylamiyān niz šohrat dārand, farzandān-e māhigir-i faqir az mardom-e Deylamān be nām-e Abušojā' budand, ke dar āqāz-e qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi be xedmat-e sepāhigari nazd-e Mākān-e Kāki, sardār-e Amir Nasr-e sāmāni, va pas az u Mardāvij-e ziyāri dar āmadand. Se pesar-e Buye, Ali, Hasan-o Ahmad, be tadrij qodrat yāftand-o bā gereftan-e alqāb az xalife-ye Baqdād hokumat-e navāhi-ye moxtalef rā be dast āvardand. Pišravi-ye barādarān-e Buye dar noqāt-e moxtalef Irān, āqebat xalife rā vā dāšt, ke Ahmad-e Moezzoddowle rā be sardāri-ye xod bešenāsad. Dar ān zamān Baqdād bā āšoftegi-ye tamām dar dast-e qolāmān-e Tork bud-o xalife darvāqe' extiyār-i az xod nadāšt. Moezzoddowle dar sāl-e 334 h./ 945 m. Baqdād rā mohāsere kard-o pas az fath-e ān xalife rā kur-o barkenār nemud-o digari rā bejā-ye u nešānd.

Āl-e Buye haryek hokumat-e nāhiye-i az Irān-o digar sarzaminhā-ye eslāmi rā dāštand, ammā motābeq-e sonan-e qowmi, hamegi az bozorgtar-e xānevāde etāat mikardand. Hengām-i ke Ali Emādoddowle barādar-e bozorgtar dar gozašt, barādarzāde-aš, Fanāxosrow (Panāhxosrow) Azododdowle rā jānešin-e xod kard. Azododdowle bā jang-o mosālehe digar afrād-e xānevāde rā moti-e xod gardānd-o dar Širāz ke pāytaxt-e Āl-e Buye bud, darbār-i bāšokuh-o moqtader taškil dād. Farmānravāi-ye āxarin fard-e dudmān-e Āl-e Buye be dast-e Soltān Mahmud-e qaznavi bar oftād.

Āl-e Buye ke biš 150 sāl dar Irān hokumat dāštand, peyrov-e mazhab-e zeydi-ye šie-vo noxostin xāndān-e irāni budand, ke xolafā-ye Baqdād rā con bāzice-i dar extiyār gereftand, yek-i rā bar midāštand-o digari rā be jā-ye u minešāndand. Ham dar zamān-e išān bud, ke marāsem-e sugvāri-ye Āšurā dar Baqdād bargozār gardid. Qolāmān-e Tork ke tā in zamān dar dastgāh-e xelāfat qodrat-i farāvān dāštand, dar zamān-e išān be dur rānde šodand-o Āl-e Buye forsat yāftand, ke xarāj-e rustāyiyān-o kešāvarzān-e irāni rā sarf-e ābādi-ye dehāt-o šahrhā-ye Irān konand.

Sāxtan-e kārizhā, lāyrubi-ye qanāthā-vo ijād-e bandhā-vo sadhā ke āb-e rudxānehā rā be navāhi-ye bolandtar savār konad, dar in zamān ravāj-e besyār dāšt. Jam'-i az dānešmandān-o mojarrabān dar omur-e kešāvarzi be xedmat-e darbār dar āmadand-o dašt-e Xuzestān-o navāhi-ye Fārs-o Esfahān rā conān ābād-o hāselxiz kardand, ke natanhā berenj-o neyšekar-o morakkabāt, ke az mahsulāt-e sonnati-ye ruzgār-e Sāsāniyān dar in navāhi bud, balke gandom-o jov-o arzan ke ān rā nān-e tohidastān mināmidand, az in navāhi be farāvāni bardāšt mišod. Kešt-e anvā-e naxl, zeytun, panbe-vo kanaf-o digar mahsulāt-e qazāyi-yo san'ati dar in zamān rownaq-e besyār dāšt. Šarh-i ke jahāngardān-e moteadded-e in ruzgār az ābādāni-yo farāvāni dar qalamrov-e Āl-e Buye nevešte-and, besyār xāndani-st.

Bāft-e pārcehā-ye abrišami-yo zarbaft-o qāli-yo qālicehā-ye gerānbahā-vo sāxt-e masnuāt-e felezi-yo sofālin niz hamrāh bā tejārat-i porrownaq-o mobādelāt-e havālei-yo sarrāfi (bānki) niz dar in zamān ravāj-i qābelemolāheze dāšt. Dar arse-ye še'r-o adab niz bāegāh-e šāhān-e Āl-e Buye mowred-e eqbāl-e šāerān-o nevisandegān-e benām šod.

Azododdowle (338-372 h. / 949-982 m.)

Fanāxosrow Azododdowle bozorgtarin pādšāh-e Āl-e Buye-vo yek-i az farmānravāyān benām-e Irān-ast. Vey pesar-e Roknoddowle-vo jānešin-e amu-ye bozorgtar-aš, Emādoddowle, bud. Hengām-i ke vey dar Širāz be taxt-e saltanat nešast, kamtar az cāhārdah sāl dāšt. Ammā hemāyat-e pedar-o amuhā-vo hošyāri-yo kārdāni-ye xod-e u, be zudi u rā be qodrat-i bozorg resānd. Ehterām-e amiq-e afrād-e xānevāde-ye Buye be yekdigar-o etāat-e biconocerā az bozorgtar ke az rasmhā-ye dirin-e irāniyān bud, barādarān-e Buye rā saxt be ham mipeyvast. Bā vojud-e in, Azododdowle dar sālhā-ye hokumat-e xod yek bār bā amu-ye kucaktar-o bār-e digar bā pesar-e u be nabard bar xāst. Ammā miyānjigari-ye pedar-aš u rā bar jā-ye xod nešānd-o be extelāfhā pāyān dād-o in xod zamine-i farāham sāxt ke dar sālhā-ye ba'd u rā ke xāhān-e tasallot bar Baqdād bud, be ārezu-ye xiš beresānad. Azododdowle pas az tasallot bar in šahr dar sāl-e 366 h. / 976 m. be pās-e piruzi barā-ye ziyārat-e Marqad-e Aliyebn-e Abitāleb (a.) be Najaf raft-o boq'e-i bar ān mazār-e šarif banā kard.

Azododdowle noxostin fard az xāndān-e Buye bud, ke xod rā šāhanšāh xānd. U rā dar qodrat-o šokuh bā Soltān Mahmud-e qaznavi moqāyese karde-and. Simā-ye setāyešangiz-i ke nevisandegān-e ruzgār az Azododdowle tarsim karde-and, u rā mard-i šāyeste-vo bāerāde nešān midehad. Dar eyn-e hāl, Azododdowle dar ejrā-ye qavānin-o raāyat-e edālat gāh tā hadd-e xošunat sangdel bud. Āvarde-and, ke vey kaniz-e zibāru-ye xod rā faqat be ān sabab ke u rā ziyāde be xod mašqul midāšt, dar rudxāne andāxt-o qarq kard. Zendegi-yaš portajammol bud. Nasabnāme-i ke xāndān-e u rā be Bahrām-e Gur, šāhanšāh-e sāsāni, miresānad, barā-ye xod tartib dād. Vey nazdik-e Širāz šahrak-e zibā-yi ārāste be bāqhā-vo sarāhā-ye āli be nām-e xod sāxte bud, ke sisad-o šast otāq dāšt-o dar ān tālār bozorg-i be ketābxāne extesās dāde šode bud. Azododdowle bar hame-ye jašnhā-ye bāšokuh-e irāni, do jašn-e digar afzud ke yek-i dar sālruz-e tavallod-e u-vo digari dar yād-e ruz-e sāxtemān-e in šahr bargozār mišod. Nevešte-and, ke vey ešq-i tamām be xošbāši-yo šādkāmi dāšt-o dar jašnhā-vo eydhā natanhā yārān-o amirān-e darbār ke mardomān-e ādi rā be šādi mixānd.

Dar ān zamān za'f-e dastgāh-e xelāfat-e Baqdād emkān midād ke bištar-e māliyāthā sarf-e ābādāni-ye rustāhā gardad. Ta'min-e āb barā-ye kešāvarzān az tariq-e kandan-e kārizhā-vo bastan-e sadhā-vo bandhā az mohemtarin eqdāmāt-e Azododdowle bud. U be sāxtan-e banāhā, bimārestānhā-vo ketābxānehā dar noqāt-e moxtalef-e qalamrov-e xod niz alāqe-i vāfer dāšt. Bimārestān-e Azoddi dar Baqdād, pol-e e'jābangiz-e Ahvāz, bāzār-e zibā-vo bozorg-e Rāmhormoz, sadd-e azim-e Estaxr dar Fārs-o Band-e Amir ke dar Marvdašt bar ru-ye rudxāne kar baste šode-ast, az sāxtemānhā-ye mašhur-e ān zamān bud. Besyār-i az ānhā tā emruz niz barjāy mānde-ast. Azododdowle rā dar ešq be ābādāni bā Šāpur-e Avval-e sāsāni moqāyese karde-and, ke āsār-e u pas az nazdik be hejdah qarn hanuz bāqi-st.

Azododdowle dānešmandān, šoarā, ahl-e fekr-o falsafe-vo bozorgān-e din-o honar rā niz saxt gerāmi midāšt. Tavajjoh-e u natanhā be še'r-o adab balke be olum-e riyāzi, bexosus hendese-vo nojum, zabānzad bud. Ketābxāne-ye azim-e Širāz rā ke be farmān-e u ta'sis-e šod, bāyad nešān-e digar-i az alāqe-vo āgāhi-ye u be dānešhā-ye zamān dānest. Digar afrād-e xāndān-e Buye niz dar ešq be motālee-vo parvareš-e dānešmandān-e sāhebān-e qalam-o andiše maqām-i vāllā dāšte-and. Sāhebebn-e Abbād, az vozarā-vo nevisandegān-e ma'ruf-e irāni, niz dar darbār-e amirān-e Āl-e Buye mizist-o Motenabbi, šāer-e mašhur Arab, ham dar darbār-e Azododdowle be šohrat resid. Agarce in do tan arabzabān budand-o Sāhebebn-e Abbād dar nevisandegi be arabi esrār mivarzid, ammā Āl-e Buye az tarvij-e zabān-e fārsi niz qeflat nemivarzidand. Az hamin ru besyār-i az šāerān-o nevisandegān-e irāni xod rā be darbār-e išān mansub dāšte-and.

Azododdowle conān maftun-e zibāyi-yo sarxoši-yo sāzandegi bud, ke az marg miharāsid-o ān rā saxt nāgovār mišemorad. Nevešte-and, ke vey nām-e šahr-e Gur, šahr-i dar Ostān-e Fārs, rā be Firuzābād bar gardānd, zirā ān rā be fāl-e bad migereft. Niz farmān dāde bud, ke gerdāgerd-e qabrestānhā-ye darun-e šahr divār-i boland besāzand tā cešm-e u bar gur-e mordegān nayoftad. Bā in hame, xod dar cehelohaštsālegi bar asar-e bimāri-ye sar' dar gozašt. Āvarde-and, ke vey dar moddat-e bimāri bā xošunat-e tamām digarān rā az hāl-e xod-e bixabar gozāšt. Hattā pesar-aš, Abolfavāres-e Širdel (Šarafoddowle), rā ke mixāst az ahvāl-e pedar juyā šavad, be Kermān tab'id kard.

Dowlat-e Āl-e Buye dar zamān-e Azododdowle be owj-e šekoftegi-yo azemat resid. Qalamrov-e ān az Daryā-ye Xazar tā Ommān-o az dašt-e Kermān tā ānsu-ye Forāt vos'at dāšt. Bar in hame bāyad Tabarestān-o Gilān-o Sistān tā Send rā niz afzud, zirā amirā-en in navāhi hame az Azododdowle etāat mikardand-o hadāyā-ye farāvān barā-ye u miferestādand. Amir-e Halab-o xalife-ye fātemi-ye Mesr-o emperātur-e Bizāns dar forsathā-ye gunāgun ezhār-e dusti, va dar mavāqe-e saxti dast-e yāri be su-ye u derāz mikardand.

Ārāmgāh-e Azododdowle dar Najaf-e Ašraf, kenār-e torbat-e Aliyebn-e Abitāleb (a.) qarār dārad.

QAZNAVIYĀN (352-582 H. / 963-1186 M.)

Qaznaviyān qolāmān-e tork-i budand, ke dar zamān-e sāmāniyān be Irān rāh yāftand. Markaz-e išān Qazne yā Qaznin dar Afqānestān bud. Yek-i az afrād-e qabāyel-e qaznavi be nām-e Saboktakin dar zamān-e Amir Nuh-e sāmāni qodrat yāft-o amir-e sāmāni barā-ye sarkubi-ye sardārān-e āsi-ye xod az u komak xāst. Pesar-e Saboktakin, Mahmud, ke hamrāh-e pedar be Xorāsān āmade bud dar Neyšābur mānd. Pas az marg-e Saboktakin, u bifāsele xod rā be Qazne resānd-o bā qalabe bar barādar hokumat-i bozorg taškil dād. Xalife-ye Baqdād laqab-e Yaminoddowle, ya'ni dast-e rāst-e dowlat-e abbāsi, rā barā-ye u ferestād-o azānpas Mahmud be poštgarmi-ye darbār-e xelāfat hokumathā-ye melli-ye irāni rā yek-yek bar andāxt. Sāmāniyān rā monqarez kard, Sistān rā az Amir Xalaf-e Bānu, āxarin fard-e dudmān-e saffāri gereft-o Xārazm rā pas az šureš-i moti-e xod kard. Xārazmšāhān-e irānitabār rā bar andāxt-o hokumat-e ānjā rā be yek-i az qolāmān-e Tork-e xod sepord-o pas az ān, bištar be sowdā-ye qanāyem, bārhā be Hendustān laškar kešid.

Pas az Mahmud pesar-aš, Mas'ud, biš az dah sāl pādšāhi nakard, zirā Torkān-e saljuqi ke dar zamān-e Mahmud be navāhi-ye šomāl-e Xārazm rāh yāfte budand, hamle āvardand-o Mas'ud rā šekast dādand. Pas az Mas'ud tan-i cand az amirzādegān-e qaznavi be saltanat-e nešastand. Ammā qalamrov-e išān be Qazne-vo Hend monhaser šode bud-o digar dar Irān nofuz-i nadāštand. Pas az oftādan-e Qazne be dast-e quriyān ke ān rā bā xāk yeksān kardand, Qaznaviyān Lāhur rā maqarr-e dowlat-e xod sāxtand-o saranjām az quriyān šekast xordand-o dar sāl-e 582 h. / 1186 m. az miyān raftand.

Asr-e qaznavi ruzgār be bār nešastan-e talāšhā-ye elmi-yo adabi-yo fekri-yo dowrān-e āzādandiši-ye qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi bud-o natije-ye siyāsathā-ye hokumathā-ye Saffāriyān, Sāmāniyān, Āl-e Ziyār-o Āl-e Buye dar in asr āškār gardid. Qaznaviyān xod fārsi rā xub nemifahmidand, ammā be taqlid az darbārhā-ye irāni, šāerān-o nevisandegān-e bozorg rā hemāyat mikardand-o az ānān bahre-ye tabliqāti mibordand. Mahmud-e qaznavi alāqe dāšt, ke šāerān-o nevisandegān u rā besetāyand. Az hamin ru, darbār-e u šomār-i bozorg az šāerān-e setāyešgar-o madihesarā rā dar xod gard āvarde bud. Onsori, Farroxi-yo Manucehri, az bozorgtarin šāerān-e in asr, hamegi maddāhān-e Soltān Mahmud budand.

Bā in hame, bištar-e āsār arzande-ye dāneš-o adab-o andiše-ye fārsi ke dar in dowrān nevešte šode, az hemāyat-e mostaqim-e Qaznaviyān bahre naborde-ast. Ammā janghā-ye Soltān Mahmud-o šohrat-e darbār-e u be hemāyat az še'r-o adab, zabān-e fārsi rā dar mašreq-e Irān tā durdasthā-ye Hend gostareš dād.

Az dowrān-e hokumat-e nazdik-be-sadopanjāhsāle-ye qaznavi tanhā hodud-e cehel sāl-e ān, dar dowre-ye Soltān Mahmud-o Mas'ud, dar sarzaminhā-ye irāni gozašt.

SOLTĀN MAHMUD-E QAZNAVI (387-421 H. / 997-1030 M.)

Soltān Mahmud, bonyāngozār-e selsele-ye qaznavi, yeki az amirān-e jangāvar-e Tork-o afsānesāztarin soltān-e tārix-e Irān ba'd az Eslām-ast. Vey az nowjavāni hamejā pedar-e xod rā hamrāhi karde bud-o bā fonun-e jang-o kešvardāri āšnāyi-ye kāmel dāšt. Be hamin jahat pas az ān ke sardārān-e yāqi rā sarkub kard, amir-e sāmāni hokumat-e Neyšābur rā be u dād-o pedar-aš Saboktakin rā be emārat-e Qazne ferestād.

Mahmud pas az marg-e pedar hokumat-e Qazne rā niz az ān-e xod kard-o bā hamle be Xorāsān Sāmāniyān rā ke zaif šode budand, bar andāxt. Azānpas qodrat-e u ruzberuz bālā gereft, tā ānjā ke dar sāl-e 390 h. / 1000 m. bā ta'id-e xalife-ye abbāsi dar Qazne be taxt-e saltanat nešast-o biš az si-yo se sāl bā šowkat-o qodrat-e tamām bar Irān-o baxš-e bozorg-i az Hend hokmravāyi kard.

Mahmud dar moddat-e saltanat-e xod bārhā be Hendustān laškar kešid-o dar janghā-yi ke ānhā rā qazavāt, ya'ni jang bā koffār barā-ye ešāe-ye din-e Eslām, mināmid, servat-e farāvān anduxt-o asirān-e besyār gereft. Bozorgtarin laškarkeši-ye Mahmud be sarzamin-e Hend, fath-e Sumanāt, dar savāhel-e jonubi-ye Šebhejazire-ye Kātiyāvār dar maqreb-e Hendustān, rā be donbāl dāšt. Vey dar in piruzi bot-e Sumanāt rā šekast-o xazāyen-e gerānbahā-ye ān botxāne rā bā xod be Qaznin āvard.

Emperāturi-ye azim-e Mahmud, hamrāh bā xazāyen-o ganjinehā-ye afsānei-ye u, pas az marg-aš, dar zamān-e saltanat-e Soltān Mas'ud, pesar-e u, biš az dah sāl-e davām nayāft. Torkān-e saljuqi ke dar zamān-e Soltān Mahmud, pā-yešān be Xorāsān bāz šode bud, be tadrij qodrat yāftand-o Mas'ud rā az Xorāsān rāndand. Vey-o jānešinān-aš dar Qazne-vo ba'z-i motesarrefāt-e xod dar Hend zistand-o kam-kam az miyān raftand. Bā in hame, hodud-e nim qarn saltanat-e Soltān Mahmud-o Soltān Mas'ud-e qaznavi dar tārix-e Irān, be dalāyel-i ke miāyad, az ahammiyat-e viže-i barxordār-ast.

Be qodrat residan-e Mahmud sarāqāz-e tasallot-e Torkān bar sarzamin-e Irān bud. Vey se dudmān-e farmānravāyi-ye asil-e irāni rā, ke dar navāhi-ye moxtalef hokumat mikardand-o esteqlāl-e nesbi-ye siyāsi dāštand-o farhang-e irāni rā zende karde budand, bar andāxt. Sāmāniyān, Saffāriyān-o amirān-e moqtader-e Xārazm az meydān Be dar šodand-o moqaddamāt-e enqerāz-e omarā-ye mahalli-ye irāni, con Āl-e Buye-vo Āl-e Ziyār dar zamān-e Soltān Mahmud farāham āmad. Pas az ān qabāyel-e Tork az Saljuq-o Moqol-o Tātār hodud-e šeš qarn Irān rā arse-ye tāxtotāz-e virāngar-o xunin-e xod qarār dādand. Dar in dowrān, āzādmaneši-yo hess-e gozašt-o modārā ke az vižegihā-ye farhangi-ye irāniyān bud, jā-ye xod rā be taassob-o xošunat-o qesāvat dād-o bozorgdāšt-e dāneš-o ma'refat, be asir gereftan-e dānešmandān-o xaridoforuš-e šāerān anjāmid. Soltān Mahmud be taqlid az amirān-e sāmāni-yo pādšāhān-e Āl-e Buye, dānešmandān-o šāerān rā be bārgāh-e xiš mixānd. Ammā ānān rā vasāyel-e hešmat-o jāh-e xod midānest-o na mardom-i sāheb-e arj-o ehterām. Se dānešmand-o šāer-e bozorg-e irāni az u āzār-e besyār didand. Abuali Sinā šahr be šahr az u gorixt, Abureyhān-e Biruni be esārat dar darbār-e u har lahze dar harās zist-o Ferdowsi, ranjidexāter, az Qazne be Tus bāz gašt-o tā āxar-e omr dar saxti-ye besyār ruz gozarānd.

Soltān Mahmud xod rā došman-e sarsaxt-e šiegari-yo rafz-o baddini mišemorad. Vey barā-ye xošāyand-e xalife-ye Baqdād-o darvāqe' barā-ye kasb-e harce bištar-e māl, tazāhor be dindāri mikard. Guyand vaqt-i mard-i tavāngar rā ehzār kard-o be u goft "Šenide-am, qarmati šode-i.", mard goft: "Qarmati nistam, ammā pul-e kalān-i mitavānam bepardāzam." Soltān pul rā gereft-o hokm bar bigonāhi-ye u dād. Mahmud ānqadr māl anduxt ke be nevešte-ye Beyhaqqi xod migoft: "Pošt-e zamin tāb-e servathā-ye mā rā nadārad." Āvarde-and, ke tanhā az Ma'bad-e Sumanāt hodud-e 85 ton talā be qanimat gereft-o hengām-e virān kardan-e yek-i az maābed-e Kerišnā dar Hend migoft, ke barā-ye dobāre sāxtan-e in ma'bad biš az devist sāl vaqt-o yeksad milyun Dinār-e talā lāzem-ast.

Mahmud hengām-e marg dastur dād tā ganjinehā-yaš rā barābar-e cešmān-aš begostarand. Ammā in kār momken nabud. Do ruz tul kešid tā tavānestand gerānbahātarin javāherāt rā dowr-e u gard āvarand. U hasratzade-vo negarān be ānhā negarist-o geryān-o faryādkešān jān dād. Bā inhame servat, Soltān Mahmud joz qasrhā-vo bāqhā-yi dar Qazne, dar digar sarzaminhā-ye qalamrov-e xod joz virāni ciz-i be jāy nagozāšt, dar hāl-i ke, hodud-e hamān ruzgār, Azododdowle-ye deylami dar guševokenār-e kešvar-e Irān candān ābādāni kard, ke hanuz besyār-i az ānhā barjā-st.

Dar dowre-ye Mahmud-o pesar-aš, Mas'ud, šāerān-o nevisandegān-o vazirān-o dabirān-e ma'ruf-o kārāmad-i zistand-o besyār-i az ānhā be darbār-e Qaznaviyān mansub budand. Jašnhā-vo rasmhā-ye irāni dar darbār Qaznaviyān bā šokuh-e tamām bargozār mišod. Bā in hame, ānān rā farmānravāyān-i dānešparvar-o honardust nemitavān šemord. Ce Mahmud šoarā rā bištar barā-ye madh-e xod gerāmi midāšt. Gofte-and, ke vey bā hame-ye tangnazari nesbat be Ferdowsi, barā-ye šāer-e kammāye-i dar Rey, badrehā-ye zar-o sim miferestād. Hengām-i ke sabab rā juyā šodand, goft: "Man bā in pulhā še'r-e Qazāeri-ye Rāzi rā nemixorram balke esteqlāl-e šahr-e Rey rā xaridāri mikonam."

Bā in hame, Soltān Mahmud-e qaznavi az nazar-e siyāsi-yo nezāmi, soltān-i bākefāyat bud. Dar moddat-e saltanat-e u, harcand be vāsete-ye xarājhā-ye hengoft-o laškarkešihā-ye porhazine, bar mardom fešār-e besyār vāred miāmad-o be ānhā saxt migozašt, ammā amniyat-o ārāmeš dar kešvar barqarār bud-o sarkešān-e qāratgar, ke dar tārix-e Irān peyvaste mardom rā mowred-e tahdid-o tajāvoz qarār midādand, qal'oqam' šode budand. Be hamin dalil dar tārix az Mahmud be onvān-e qodratmand-i lāyeq ke sezāvār-e tahsin-o bozorgdāšt-ast, yād šode.

Dāstānhā-ye āšeqāne-ye Mahmud-o Ayāz, dar še'r-e erfāni-ye fārsi, bištar bā tavajjoh be hamin janbe az hokumat-e u-st, ke Ayāz soltān rā be onvān-e mazhar-e saltanat-e elāhi misetāyad-o bā obudiyyat-o farmānbordāri-ye bihad, xedmatgozār-e u-st. Mahmud niz-e Ayāz rā, ke bande-i moti-o jānbarkaf-ast, be lotf-o karam-e xodāvandi mowred-e navāzeš-o hemāyat-e xāss-e xod qarār-e midehad. Bed-in tartib, soltān Mahmud dar tārix-e Irān hālat-i afsānei niz yāfte-vo az u dar ba'z-i āsār-e adabi simā-ye soltān-i mahbub-o latiftab'-o ādel-o andiševar barjāy mānde-ast.

SALJUQIYĀN (429-590 H. / 1037-1193 M.)

Saljuqiyān tāyefe-i az Torkamānān Qoz-o Xazar budand, ke dar ruzgār-e Sāmāniyān az dašt-e Qebcāq be navāhi-ye Xārazm-o savāhel-e Daryā-ye Xazar, bālā-ye Rud Seyhun, āmadand-o dar ānjā be galledāri pardāxtand. Ānān dar pey-e yāftan-e cerāgāhhā-ye xorram dar Farārud (Māvarāonnahr) be jangogoriz mašqul budand tā saranjām Soltān Mas'ud-e qaznavi rā dar jang-i beyn-e Marv-o Saraxs šekast dādand-o be Irān sarāzir šodand.

Saljuqiyān be nām-e niyā-ye xod, Saljuqebn-e Doqāq, xānde šode-and. Toqrol Avval noxostin pādšāh-e išān bud, ke pas az šekast dādan-e Mas'ud-e qaznavi, dar sāl-e 429 h. / 1037 m. dar Neyšābur bar taxt nešast. Azānpas, tirehā-ye moxtalef-e saljuqi tā sāl-e 700 h. / 1300 m., ya'ni moqāren-e qodrat gereftan-e Torkān-e Osmāni bar Āsiyā-ye Qarbi hokumat kardand. Qodrat-e markazi-ye Saljuqiyān, ke az āqāz tā sāl-e 498 h. / 1104 m. edāme dāšt, dar in sāl bar asar-e kešmakešhā-ye dāxeli az ham pāšid. Dar Irān Saljuqiyān tā sāl-e 590 h. / 1193 m. hokumat rāndand. Alāeddin Takeš-e Xārazmšāh dar jang-i Toqrol-e Sevvom-e saljuqi rā košt-o qalamrov-e u rā be qalamrov-e Xārazmšāhān peyvast.

Saljuqiyān az bozorgtarin-o qodratmandtarin salātin-e tārix-e Eslām piš az Hamle-ye Moqol-and. Ānān dar asl aqvām-i biyābāngard-o dur az tamaddon-o šahrnešini budand. Be sabab-e hamin xu-ye badavi hengām-i ke mosalmān šodand, be ān taassob-i šadid yāftand. Ānān be qovvat-e bibāki-yo jangāvari dar andak zamān Irān, Āsiyā-ye Saqir (Torkiye-ye emruz), Aljazire-o Šām rā be tasarrof-e xod dar āvarand, selselehā-ye digar rā bar andāxtand-o be zarb-e qārat-o koštār hame rā moti-e xod kardand. Bā pišravi-ye Saljuqiyān, xelāfat-e abbāsi, ke be sabab-e za'f-e daruni, dar hāl-e forupāši bud, jān gereft. Bā residan-e Toqrol-e Avval be Baqdād Xalife Qāem Beamrollāh dastur dād, ke be nām-e u xotbe bexānand-o u rā soltān benāmand. Jangāvari-yo xošunat-e Saljuqiyān mowjeb-e tahrik-e ruh-e qeyrat-o šojāat-e mosalmānān dar barābar-e sepāhiyān-e Rum-e Šarqi šod, ke be sarzaminhā-ye eslāmi tāxtotāz mikardand. Pišravi-ye mosalmānān rā dar Janghā-ye Salibi niz natije-ye in taassob-e mazhabi dāneste-and, ke Saljuqiyān be peykar-e nimmorde-ye xelāfat-e abbāsi damidand.

Dowlat-e saljuqi rā az barx-i jahāt bā pādšāhi-ye aškāni dar tārix-e Irān piš az Eslām šabih dāneste-and, ce hardo jangāvar budand, nezām-i molukottavāyef-i dāštand-o hardo az dašthā-ye Xorāsān-o Māvarāonnahr be Irān āmade budand. Hokumat-e Saljuqiyān az sardārān-e moxtalef-e Tork taškil yāfte bud, ke haryek dar nāhiye-i hokumat mikardand. Dar dowre-ye eqtedār-e Saljuqiyān, hame-ye qabāyel-e Tork az pādšāh-e markazi etāat mikardand; etāat-i ke tā pāyān-e saltanat-e Malekšāh edāme dāšt. Marzhā-ye hokumat-e Saljuqiyān dar owj-e gostareš-e xod az mašreq be Cin-o az maqreb be Daryā-ye Meditarāne miresid. Dar šomāl Daryāce-ye Ārāl-o dašt-e Qeycāq, va dar jonub, Daryā-ye Ommān-o Xalij-e Fārs-o Šebhejazire-ye Arabestān dar dast-e išān bud. Pas az marg-e Soltān Sanjar ke hanuz riyāsat-e esmi-ye hame-ye qabāyel-e Tork rā dāšt, hokumat-e markazi-ye Saljuqiyān az ham pāšid-o tirehā-ye Saljuqiyān dar Kermān-o Šām-o Rum

az yekdigar jodā šodand. Dar avāxer-e in dowre, bar asar-e za'f-e Saljuqiyān, barx-i az farmāndehān-e Tork haryek dar nāhiye-ye xod dowlat-i mostaqel tartib dādand-o be atābak (pedar) mašhur šodand. Mohemtarin-e ānhā Atābakān-e Āzarbāyjān, Fārs, Aljazire-o Diyārbakr hastand.

Atābakān qolāmān-e zarxarid-i budand, ke pas az ebrāz-e liyāqat-o esbāt-ofādāri be maqāmāt-e āli-ye laškari tā hadd-e sepahsālāri miresidand. Dar nezām-e Saljuqiyān Āzādegān nemibāyest be dastgāh-e nezāmi rāh yāband. Harbār ke soltān nāhiye-i az kešvar rā be yek-i az šāhzādegān vāgozār mikard, yek-i az in sardārān rā ke sābeqe-ye bardegi dāšt, be onvān-e lale hamrāh-e u mikard tā be namāyandegi-ye šāhzāde ān mahal rā edāre konad. In šaxs rā atābak migoftand.

Atābakān-e Fārs-o Āzarbāyjān be sabab-e hemāyat-ešān az šāerān-o nevisandegān-e bozorg-e irāni šohrat-e besyār dārand. Xāqāni-ye Šervāni-yo Nezāmi-ye Ganjavi dar darbār-e Atābakān-e Āzarbāyjān mizistand. Sa'di-ye Širāzi Golestān-o Bustān rā dar zamān-e Atābak Abubakrebn-e Sa'd-e Zangi nevešt ke mard-i xeradmand-o durandiš bud-o barā-ye nejāt-e Fārs az koštār-o virāni-ye Moqol piš az residan-e sepāhiyān-e Cangiz az dar-e etāat dar āmad-o xarājgozār-e išān šod.

Saljuqiyān bā ān ke xod qowm-i biyābāngard budand, ammā bar asar-e āšnāyi bā tamaddon-e Irān-o az rāh-e parvareš-e vazirān-e bozorg-e irāni con Abdolmalek-e Kondori-yo Xājee Nezāmolmolk-e Tusi, mohemtarin mošavveqān-e elm-o adab-o honar-o san'at gardidand. Dar zamān-e išān taassob-e mazhabi bālā gereft-o jangosetiz miyān-e ferqehā-ye mazhabi ruzafzun šod. Bā in hame, guyandegān-e bozorg-i con Faxreddin As'ad-e Gorgāni, sorāyande-ye Veys-o Rāmin, Xayyām-o Nāser Xosrov-o orafā-vo motefakkerān-e nāmāvar-o movarrexān-e mašhuri dar in ahd miziste-and.

Dowre-ye saljuqi az nazar-e pišraft-e san'at-o honar niz dowre-i mohem be šomār miravad. Me'māri, sofālgari, kāšikāri, pārcebāfi, felezkāri-yo digar sanāye-e qadim-e irāni be vasile-ye Saljuqiyān tā durdasthā-ye qalamrov-e pahnāvar-e išān tā Šām-o kenārehā-ye Daryā-ye Meditarāne ravāj yāft. In gostardegi bexosus dar me'māri-yo sofālgari-yo šišesāzi besyār qābeletavajjoh-ast, zirā dar in dowre sabk-e momtāz-o mošaxxas-e gozašte be surat-i jadid-o pišrafte dar honar-e dowre-ye eslāmi xodnamāyi mikonad.

TOQROL-E SALJUQI (429-455 H. / 1037-1063 M.)

Toqrol Beyk moasses-e selsele-ye saljuqi-st. Vey dar sāl-e 429 h. / 1037 m., pas az šekast-o farār dādan-e Soltān Mas'ud-e qaznavi, dar Neyšābur be saltanat nešast-o farmān dād, xotbe-ye hokumat rā be nām-e u bexānand. Toqrol az hamān āqāz barādarān-o amuzādegān-e xiš rā be hokumat-e navāhi-ye moxtalef mansub kard-o molukottavāyefi-ye sarāsar-e dowrān saljuqi rā banā nahād. Coqri Beyk, yek-i az barādarān-e u navāhi-ye Neyšābur tā sāhel-e Jeyhun-o Farārud (Māvarāonnahr) rā dar extiyār gereft-o pas az moddat-i Boxārā-vo Balx-o Xārazm rā niz tasarrof kard. Qohestān-o Gorgān be barādar-e digar, Ebrāhim yenāl resid-o pesaramu-ye u bar Harāt-o Sistān-o Qur hākem šod.

Pas az tahkim-e mowqeiyat xod, Toqrol, ke bar navāhi-ye markazi-yo qarbi-ye Irān tasallot yāfte bud, bā hamkāri-ye barādarān-o amuzādegān, yek-yek-e sarzaminhā-ye atrāf rā be etāat dar āvarad. Bā fath-e Gorgān-o Tabarestān, āxarin pādšāh rā niz az Rey-o Hamedān birun rānd-o con bar Esfahān dast yāft, conān be ān del bast ke, agarce pāytaxt-aš Rey bud, baxš-e bozorg-i az omr-e xiš rā dar Esfahān gozarānd-o dar ān ābādāni-ye besyār kard. Dar pey-e in fotuhāt, Toqrol bar Āzarbāyjān-o Armanestān niz cire šod-o bā qanimathā-ye besyār ke dar Armanestān be dast āvarde bud, be pāytaxt bāz gašt.

Dar in zamān tanhā Dārolxelāfe-ye Baqdād mānde bud, ke dar ānjā xalife-ye abbāsi, nātavān-o biliyāqat, az sardār-e Tork-e laškar-e xod, Basāsiri, farmān mibord. Dar ān ruzgār dar Baqdād be nām-e Malek Rahim-e deylami xotbe mixāndand. Toqrol dar sāl-e 447 h. / 1055 m. az Rey be Hamedān-o az ānjā be Baqdād laškar kešid-o bā dar extiyār gereftan-e ān šahr be dowlat-e Āl-e Buye pāyān dād-o xalife rā vā dāšt tā farmān dehad, be nām-e u xotbe bexānand. Sepas az xalife xāst, bā barādarzāde-ye u, xāhar-e Alb Arsalān-e saljuqi, ezdevāj konad. Bā in peyvand do xāndān-e saljuqi-yo abbāsi be ham nazdik šodand-o Toqrol, ham az nazar-e nezāmi-

yo ham az jahat-e siyāsi, farmānravā-ye sarzaminhā-ye xelāfat-e šarqi gardid. Xalife be u laqab-e soltānoddowle-vo yamin amiralmo'menin e'tā kard-o be in tartib Toqrol-e saljuqi be *almalekalmaqrebolmašreq* (šāh-ee bāxtar-o xāvar) šohrat yāft.

Dar in miyān Basāsiri niz az pāy nanešast-o pas az bāzgašt-e Toqrol, vey dar nahān bā xalife-ye esmāili-ye fātemi dar Mesr sāxt-o nām-e xalife-ye abbāsi rā az xotbe andāxt. Qāem Beamrollāh, xalife-ye abbāsi, nācār Baqdād rā tark kard-o Basāsiri dar Baqdād nām-e xalife-ye fātemi Almostanserobellāh, rā, be jā-ye xalife-ye abbāsi dar xotbe āvard.

Toqrol cand-i gereftār-e jang bā barādar-aš, Ebrāhim Yenāl bud. Ammā vaqt-i u rā šekast dād-o košt, bifāsele be Baqdād laškar kešid-o bā dastgiri-yo qatl-e Basāsiri dobāre xalife-ye abbāsi rā be Baqdād āvard. Āngāh az xalife xāst, ke doxtar-e nowjavān-e xod rā be aqd-e u dar āvarad. Xalife emtenā' mikard. Ammā Abdolmalek-e Kondori, vazir-e Toqrol, bā tahdid xalife rā be in kār vā dāšt. Doxtar be aqd-e Toqrol dar āmad. U rā bā tašrifāt-o hadāyā-ye besyār be Rey āvardand. Ammā arus ān gāh be Rey resid, ke Toqrol-e haftādsāle bar asar-e xundamāq-e tulāni dar Dulāb-e Rey az donyā rafte bud. Ārāmgāh-e u dar Borj-e Toqrol nazdik-e Šahrerey qarār dārad-o az banāhā-ye tārixi-ye mānde az asr-e saljuqi-st.

Toqrol rā sardār-i dalir-o pādšāhi dānā-vo xošniyat towsif karde-and. Vey hengām-e vorud be Neyšābur dar āqāz-e kār be serāhat goft ke: "Mā mardom-i biyābāngard-o jangju-yim-o ādāb-e mamlekatdāri-yo raāyat-e ahvāl-e mardom rā nemidānim." Az hamin ru, vey kārhā rā be dast-e vazirān-e kārāzmude-ye irāni, az jomle Abdolmalek-e Kondori, sepord. Baxš-i az movaffaqiyathā-ye Toqrol hāsel-e vezārat-e hušmandāne-ye in vazir-e bākefāyat-o dānešmand bud.

Dar eyn-e hāl Toqrol bā ta'kid bar raāyat-e zāher-o šaā'er-e din bar bāzmānde-ye āzādandišihā-vo aqlgerāyihā-ye piš az xod noqte-ye pāyān gozāšt-o azānpas zamine-i farāham āmad ke ruzberuz extelāfhā-ye ferqei fozuni yābad-o bahshā-ye xošk-e zāheri rownaq-e bištar-i girad. Toqrol rā pādšāh-i ādel-o mehrbān niz towsif karde-and, ke sa'y-e besyār dar ābādāni dāšt-o dar sāxtan-e masājed-e bozorg-o bāšokuh esrār mivarzid.

Alb Arsalān (455-465 h. / 1063-1072 m.)

Alb Arsalān-e saljuqi barādarzāde-ye Toqrol-e Avval bud. Vaqt-i xabar-e marg-e amu-vo jānešini-e barādar-e kucak-e xod rā šenid, be dastyāri-ye Abuali Hasan-e Tusi, ma'ruf be Xāje Nezāmolmolk, dar Xorāsān qiyām kard-o andak-i ba'd dar Rey be saltanat nešast. Noxostin eqdām-e Xāje Nezāmolmolk be zendān afkandan-e Abdolmalek-e Kondori, vazir-e bātadbir-e Toqrol-e saljuqi, bud. U rā sāl-e ba'd be dastur-e Alb Arsalān dar zendān-e Marv koštand.

Āvarde-and, ke Kondori be Xāje Nezāmolmolk payām dād ke: "To bad sonnat-i dar koštan-e vazirān ma'zul migozāri, ke azinpas hic vazir imen nemimānd." Be vāqe', pas az ān tārix besyār-i az vazirān dar zamān-e jānešinān-e xod košte šodand. Gonāh-e Abdolmalek-e Kondori zāheran hemāyat az valiahd-e Toqrol, barādar-e kucak-e Alb Arsalān-o dar nahān reqābat-e Xāje Nezāmolmolk bā u bud.

Alb Arsalān az āqāz-e saltanat-e xod be edāme-ye fotuhāt-e Toqrol-e Avval pardāxt; Armanestān, Gorjestān-o Abxāz rā gereft-o dar jang-i barādar-aš rā šekast dād, ammā ba'd u rā baxšud-o dobāre be hokumat-e Kermān gomāšt. Dar sāl-e 462 h. / 1069 m. emperātur-e Rum-e Šarqi bā laškar-i azim be šahrhā-ye Šām hamle āvard. Amir-e Šām ke tā ān zamān az Fātemiyān-e Mesr tarafdāri mikard, con ānhā rā nātavān did, be abbāsiyān-o darvāqe' be Saljuqiyān peyvast-o xotbe be nām-e Qāem Beamrollāh, xalife-ye abbāsi-yo, soltān-e saljuqi, Alb Arsalān xānd. Dar hamin zamān bud, ke dar Makke-vo Madine niz be nām-e indo, ya'ni xalife-vo Alb Arsalān, xotbe mixāndand. Alb Arsalān dar ān sāl šahr-e Halab-o baxš-i az Šām rā niz motesarref šod.

Sāl-e ba'd bār-e digar emperātur-e Rum Rumānus Diyojānus barā-ye bāzpas gereftan-e sarzaminhā-yi ke az dast dāde bud, be Armanestān-o navāhi-ye šarqi laškar kešid. Biš az devist hezār tan sepāhi-ye masihi az yunāniyān, gorjiyān-o mardom-e Bolqār-o Rus-o Farānse be Āsiyā-ye Saqir āmadand-o dar šahr-e Malāzgerd

beyn-e Daryāce-ye Vān-o šahr-e Arzerum ordu zadand. Dar hamin ahvāl, sardār-i irāni be nām-e Afšin be šahrhā-yi dar Āsiyā-ye Saqir hamle bord-o ānhā rā qārat kard-o virān sāxt. Savārān-e saljuqi tavānestand az pey-e u tā nazdik-e Daryā-ye Marmare, be piš ravand. Pas az tamhidāt jang-i bozorg miyān-e sepāh-e Irān-o Rum dar gereft. Rumiyān biš az sad hezār tan budand-o Alb Arsalān tanhā si hezār sepāhi be hamrāh dāšt. In nabard, ke yek-i az mohemtarin Janghā-ye Salibi bud, be šekast-o košte šodan-e sardār-e Rum anjāmid-o qanāyem-e besyār, az jomle salib-i bozorg, be dast-e mosalmānān oftād, ke ān rā hamrāh-e asirān be Hamedān nazd-e Xāje Nezāmolmolk āvardand. Dar in jang Alb Arsalān az šive-ye nezāmi-ye jangogoriz estefāde kard. Hamān šive-i ke šāhān-e aškāni niz dar besyār-i az nabardhā-ye xod be kār mibordand. Be farmān-e Alb Arsalān savārenezām az vasat hamle kardand-o do daste-ye digar ke dar tappehā penhān šode budand, došman rā dar tirres qarār dādand. Ordu-ye Rum conān āšofte-vo darham šod, ke piš az tāriki-ye šab kār-e jang yeksare gardid.

Emperātur-e Rum, Rumānus Diyojānus rā gereftār nazd-e Alb Arsalān āvardand. U noxost se zarbe tāziyāne bar sar-e emperātur zad, ammā u rā baxšud-o dar ahdnāme-i ke bā u bast, qarār šod, emperātur yek milyun-o nim sekke-ye talā qarāmat-e jangi bepardāzad-o tā panāh sāl sālāne sisad-o šast hezār sekke-ye talā be onvān-e xarāj be Irān bedehad-o hame-ye asirān-e irāni-yo mosalmān rā dar Rum-e Šarqi āzād konad.

Fath-e Malāzgerd āqāz-e tasallot-e Saljuqiyān bar Āsiyā-ye Saqir-ast. Dar in xette bud, ke šo'be-i az Saljuqiyān, be nām-e Saljuqiyān-e Rum, dowlat-i bozorg taškil dādand. In šo'be az Saljuqiyān biš az sāyer-e xāndānhā davām āvard-o āqebat bā be qodrat-e residan-e Xelāfat-e Osmāni be tadrij az miyān raft. Gostardetarin marzhā-ye pādšāhi-ye saljuqi, ke vos'at-e ān rā ššabih-e dowrān-e haxāmaneši-yo dar ba'z-i navāhi farātar az ān dāneste-and, dar zamān-e Alb Arsalān-o pesar-aš Malek Šāh-e saljuqi bude-ast.

Alb Arsalān hodud-e noh sāl pādšāhi kard. Āvarde-and, ke yek-i az sarkešān-e Farārud (Māvarāonnahr), be nām-e Yusof-e Xārazmi, bā xanjar be u zarbe-i zad. U rā dastbaste piš-e Alb Arsalān āvardand. Yusof došnām dādan gereft. Alb Arsalān be negahbānān goft, u rā rahā konand tā xod be tir halāk-aš sāzad. Tir-e soltān be xatā raft. Yusof be u resid-o bā xanjar bar u zad. Cāhār ruz ba'd Alb Arsalān az zaxm-e ān dar gozašt. U rā dar Marv be xāk sepordand.

Alb Arsalān rā pādšāh-i niksirat-o sardār-i dalir-o raftār-e u rā bā emperātur-e Rum nemune-ye bozorgvāri-yo tadbir-aš dāneste-and.

JALĀLEDDIN MALEKŠĀH-E SALJUQI (465-485 H. / 1072-1092 M.)

Alb Arsalān-e saljuqi dar hamān sālhā-ye noxost-e saltanat pesar-e xod, Jalāleddin Malekšāh rā be valiahdi bar gozid. Pas az marg-e nāgahāni-ye Alb Arsalān dar sāl-e 465 h. / 1072 m. Malekšāh ke javān-i hefdahsāle bud, be dastyāri-ye Xāje Nezāmolmolk-e Tusi be taxt nešast. Noxostin tajrobe-ye nabard-e Malekšāh bā amu-yaš, Qāvard, dar nazdiki-ye Hamedān bud. Qāvard asir šod-o be towsie-ye Xāje Nezāmolmolk Malekšāh farmān-e qatl-e u rā dād. Ammā hokumat-e Kermān rā be pesar-e u vā gozāšt, ke az hamān zamān Selsele-ye Saljuqiyān-e Kermān rā ta'sis kard.

Malekšāh be edāme-ye kešvargošāyihā-ye pedar-aš pardāxt-o Damešq-o Antākiye-vo Halab rā dar qarb gereft-o be savāhel-e Meditarāne resid. Sāl-e ba'd barā-ye sarkubi-ye moxālefān be Farārud (Māvarāonnahr) laškar kešid-o hodud-e kešvar rā tā marz-e Cin resānd. Dar hamin safar bud, ke Xāje Nezāmolmolk, vazir-e Malekšāh, barā-ye jelvee dādan-e vos'at-e qalamrov-e Saljuqiyān, mozd-e keštirānān-e Jeyhun rā be xarāj-e Antākiye havāle kard-o namāyandegān-e emperātur-e Rum rā vā dāšt, ke barā-ye taqdim-e xarāj-e sālāne be Kāšqar dar marz-e Cin ravand.

Xāje Nezāmolmolk pas az ārām gereftan-e owzā' dast be eqdāmāt-e mohemm-e farhangi zad, az jomle rasadxāne-i sāxt-o az dānešmandān-o setārešenāsān-e bozorg, con Hakim Omar Xayyām-e Neyšāburi-yo jam'-i digar az dānešmandān xāst ke taqvim-e šamsi rā eslāh konand. Taqvim-e emruz-e Irān ke be taqvim-e

jalāli ma'ruf-ast, nām-e xod rā az Soltān Jalāleddin Malekšāh-e saljuqi dārad. Az digar eqdāmāt-e xāje, ta'sis-e madāres-e Nezāmiye dar Baqdād-o Neyšābur-o Marv-o Harāt-o Esfahān bud.

Nezāmolmolk pesarān-e moteadded-o xānevāde-i bozorg-o qolāmān-e besyār dāšt. Qodrat-o šowkat-e xāje be atrāfiyān-e vey emkān midād ke bā poštibāni az yekdigar bar nofuz-e xiš dar dastgāh-e hokumat biyafzāyand. Haryek az atrāfiyān-e xāje bā tasallot bar zaminhā-ye zerāati-ye vasi-o hokumat-e šahrhā-ye moteadded šabake-i qodratmand ijād karde budand. Ānān az su-yi bā Fadāyiyān-e Esmāili mobāreze mikardand, ke dar ān zamān be farmān-e Hasan-e Sabbāh dar qal'ehā-ye durazdastres-o mostahkam-e Alamut gerd āmade budand-o az su-ye digar bā nazdikān-e soltān dar mioftādand. Torkān Xātun, zan-e Jalāleddin Malekšāh, ke mixāst pesar-e xod rā valiahd konad, az Xāje Nezāmolmolk ruygardān bud, zirā xāje pesar-e digar-e soltān rā šāyeste-ye in maqām midānest.

Dāmane-ye ingune reqābathā-vo kešmakešhā āqebat be jā-yi resid, ke Soltān Malekšāh rā az qodrat-e xāje dar harās andāxt. Dar safar-i ke soltān az pāytaxt-e xod, Esfahān, be Baqdād miraft-o xāje az hamrāhān-e u bud, mard-i dar lebās-e sufiyān barā-ye taqdim-e nāme xod rā be Xāje Nezāmolmolk nazdik kard-o bā xanjar-i u rā az pāy dar āvarad. Kamtar az se hafte pas az marg-e xāje, ke āvarde-and be tahrik-e Tājolmolk-e Qomi-yo be dast-e yek-i az Fadāyiyān-e Esmāili surat gerefte bud, Soltān Malekšāh-e siyohaftsāle niz dar gozašt. Gofte šod, ke qolāmān-e Nezāmiye ya'ni hamān fadāyiyān-e Xāje Nezāmolmolk, Malekšāh rā zahr xorāndand.

Jalāleddin Malekšāh az bozorgtarin pādšāhān-e saljuqi šemorde mišavad. Dar dowrān-e saltanat-e u marzhā-ye dowlat-e saljuqi be nahāyat-e vos'at-e xod resid-o az Cin tā Meditarāne-vo az Daryāce-ye Ārāl-o dašt-e Qebcāq tā Xalij-e Fārs-o Daryā-ye Ommān-o Šebhejazire-ye Arabestān dar jonub gostarde bud. Az nazar-e siyāsat-o mamlekatdāri niz Soltān Jalāleddin rā pādšāh-i modabber-o dādgostar towsif karde-and, ke be ābādāni-yo kešāvarzi-yo ijād-e qanāthā-vo bandhā alāqe-ye besyār dāšt-o dar hefz-e nazm-o amniyat-e šahrhā-vo rāhhā-ye qalamrov-e xod farāvān kušid.

Soltān Sanjar-e saljuqi-ye (511-552 h. / 1117-1157 m.)

Hengām-i ke Soltān Sanjar be saltanat resid, dowlat-e pahnāvar-e saljuqi tajzie šode bud. Vey be jā-ye barādar-aš, Soltān Mohammad, dar Māvarāonnahr-o Xārazm bā esteqlāl be pādšāhi-ye nešast-o tā moddat-i hanuz be esm bar digar Saljuqiyān sarvari dāšt. Vey dar navāhi-ye šarq-e Xorāsān-e Bozorg, pas az moti' kardan-e Bahrām Šāh-e qaznavi Afqānestān-o baxš-i az Hendustān rā gereft-o Marv rā pāytaxt-e xod kard.

Sanjar dar āqāz-e hokumat-aš be fekr bar andāxtan-e Esmāiliyān bud-o mixāst barā-ye virān kardan-e Qal'e-ye Alamut be ānjā laškar kešad. Ammā gofte-and, ke dar yek-i az janghā, bāmdādān ke az xāb bar xāst, xanjar-i nazdik-e bastar-e xod did ke nāme-i bar ān bud. Dar nāme nevešte šode bud ke: "Agar mā nesbat be to badgomān budim, in xanjar rā be jā-ye zamin-e saxt dar sine-ye to foru mikardim." Zāheran Sanjar pas az xāndan-e in nāme az dargiri bā Esmāiliye monsaref šod.

Sanjar dar nabard-i bā Torkān-e qarāxatāyi dar nazdiki-ye Samarqand šekast xord-o sarzaminhā-ye šarqi, az Kāšqar dar marz-e Cin tā Boxārā dar kenār-e rud-e Jeyhun, rā az dast dād. Torkān-e qarāxatāyi be tahrik-e Atsez, yek-i az pādšāhān-e Xārazm, be Sanjar hamle āvarde budand. Sanjar Atsez rā dar nazdiki-ye Qal'e-ye Hezārasb nazdik-e Xive, pāytaxt-e Xārazmšāhān, šekast dād. Ammā hengām-i ke Atsez az dar-e ozrxāhi dar āmad, Sanjar u rā baxšid-o be qalamrov-e sābeq-aš bāz gardānd.

Az mohemtarin vaqāye-e zamān-e Soltān Sanjar-e saljuqi Hamle-ye Torkān-e Qoz yā Oquz be Xorāsān-ast, ke bā vahšigari-yo koštār-e mardom-e bigonāh-o qārat-o virāni-ye šahrhā-ye Marv, Balx, Tus, Neyšābur-o Harāt hamrāh bud. Qozān Sanjar rā asir kardand-o hamrāh-e zan-aš u rā se sāl dar esārat negah dāštand. Tā zan-e Sanjar-e zende bud, u az tars-e esārat-e hamsar-aš be dast-e Torkamānān eqdām be farār nemikard. Ammā dar sāl-e sevvom hamsar-e u mard-o u be hamdasti-ye cand tan az negahbānān az zendān-e Qozhā gorixt. Hākem-e Termez bā kešti u rā be Marv resānd-o Sanjar bār-e digar be taxt-e saltanat nešast, ammā kamtar az

yek sāl pas az ān bar asar-e anduh-e esārat-o marg-e hamsar-aš dar Qucān bimār-e šod-o be sāl-e 552 h. / 1157 m. dar hamān šahr dar gozašt.

Hamle-ye Qoz bā ān ke dar tārix-e Irān-o Xorāsān ruydād-e tāze-i nabud, ammā dar zamine-ye adab-o farhang-e fārsi āsār-e anduhgin-o hasratbār-i gozāšt, zirā dar in koštār šomār-e besyār-i az dānešmandān-o edde-i az olamā-vo zāhedān-e ruzgār az dam-e tiq gozaštand.

Xārazmšāhiyān (521-628 h. / 1127-1230 m.)

Sarzamin-e Xārazm ke dar šarq-e Daryāce-ye Xazar-o Jonub-e rudxāne-ye Jeyhun qarār dārad, piš az Eslām kamābiš mantaqe-i mostaqel bud-o farmānravāyān-e ān Xārazmšāh nāmide mišodand. Ba'd az Eslām se selsele dar ānjā farmānravāyi kardand. Do selsele-ye noxost, Āl-e Arāq-o Ma'muniyān, irāninežād-o mardom-i bāfarhang budand, ke darbār-ešān kānun-e dānešmandān-o motefakkerān-e bozorg-e ruzgār bud. Ebn-e Sinā-vo Abureyhān-e Biruni-yo besyār-i digar az bozorgān-e dāneš-o andiše-vo adab, dowrān-e ārāmeš-e xod rā dar ānjā gozarāndand.

Dar sāl-e 490 h. /1096 m. yek-i az qolāmān-e Tork be nām-e Anuštakin Qarce, ke dar xedmat-e Malekšāh-esaljuqi be rotbe-ye taštdāri reside bud, be hokumat-e Xārazm mansub šod-o Xārazmšāh laqab gereft. Farzandān-e u tā sāl-e 628 h. / 1230 m. hokumat kardand. Dar zamān-e Qotbeddin Mohammad, molaqqab be Alāeddin, ke pādšāh-i moqtader ammā maqrur-o zaifnafs bud, Moqolān be Irān hamle āvardand-o bā ān ke pesar-e u, Soltān Jalāleddin-e Menkoberni, bā rešādat-e besyār dar barābar-e Moqolān istādegi kard, ammā bā košte šodan-aš Selsele-ye Xārazmšāhiyān bar oftād.

Xārazmšāhiyān bā qalabe bar hokumathā-ye mahalli-ye Saljuqiyān sarzamin-i vasi' rā be etāat dar āvardand-o dar natije-ye qodrat-e besyār āmāj-e kine xolafā-ye abbāsi, bexosus alnāsereddinollāh šodand. Dar Hamle-ye Moqol in xalife mohemtarin moharrek-e Cangiz be bar andāxtan-e Xārazmšāhiyān bude-ast.

Pādšāhān-e xārazmšāhi nezāmiyān-i dalir-o bā tadbir-o saxtkuš budand. Dar dowrān-e saltanat-e išān janghā-vo dargirihā miyān-e Irān-o farmānravāyān-e mahalli-ye Tork jaryān dāšt. In pādšāhān dar eyn-e hāl be dānešparvari-yo še'ršenāsi niz šohrat dāštand. Ammā dar zamān-e išān šāerān reqbat-e candān-i be peyvastan be darbārhā nadāštand-o xāndānhā-ye bozorg-o tavāngar-e ān ruzgār hemāyat-e išān rā bar ohde migereftand.

Atsez, noxostin pādšāh-e in selsele ke alam-e esteqlāl bar afrāšt-o sar az etāat-e Sanjar-e saljuqi bar tāft, be xošzowqi-yo hemāyat az šāerān ma'ruf bud. Ammā pišraft-e zabān-e fārsi-yo peydāyeš-e šomār-i bozorg šāer-o nevisande-vo āref-o motefakker dar in asr rā biš az tavajjoh-e Xārazmšāhān nāši az avāmel-e ejtemāi-ye digar dāneste-and. Fotuhāt-e Qaznaviyān-o Saljuqiyān mowjeb šod, ke zabān-e fārsi az durtarin sarzaminhā-ye Māvarāonnahr tā savāhel-e Daryā-ye Meditarāne-vo az kenārehā-ye Dejle tā ānsu-ye rud-e Send-o nāhiye-ye Panjāb gostareš yābad. Dar in arse-ye vasi' mardom be dānestan-e zabān-e fārsi eftexār mikardand-o be sorudan-e aš'ār-o neveštan-e ketābhā-ye fārsi delbastegi-ye besyār dāštand. Nešānehā-ye in alāqe hanuz dar besyār-i navāhi-ye in sarzaminhā bārez-ast.

Soltān Mohammad-e Xārazmšāh (592-617 h. /1119-1220 m.)

Qotbeddin Mohammad-e Xārazmšāh ke laqab-e Alāeddin rā barā-ye xod bar gozid, dar sāl-e 596 h. / 1199 m. pas az pedar-aš, Soltān Takeš-e Xārazmšāh, dar Xārazm bar taxt nešast.

Dar āqāz moddaiyān-e dāxeli-ye hokumat rā bar andāxt-o dar janghā-ye moteadded qalamrov-e xod rā tā marzhā-ye jonubi-ye Afqānestān gostareš dād. Vey dar xazāyen-e šahr-e Qaznin nāmehā-yi yāft hāki az ān ke Alnāsereddinollāh, xalife-ye abbāsi, pādšāhān-e Qur rā bar zedd-e u tahrik mikarde-ast. Kešmakeš-o došmani beyn-e xalife-vo Soltān Mohammad-e Xārazmšāh tā pāyān-e zendegi-ye ānān edāme dāšt.

Soltān Mohammad pādšāh-i moqtader, jangju-vo piruzmand bud. Pas az fath-e Afqānestān be Kermān laškar kešid-o Saljuqiyān-e Kermān rā bar andāxt-o dar pey-e ān be enteqām košte šodan-e yek-i az sardārān-aš dar maqreb-e Irān tā Esfahān-o Rey-o Hamedān piš raft. Abubakr-e Sa'debn-e Zangi rā ke atābak-e Fārs bud, dar

Rey šekast dād, ammā ba'd u rā baxšud. Az digar piruzihā-ye Soltān Mohammad bāzpas gereftan-e Boxārā-vo Samarqand az šahrhā-ye Māvarāonnahr bud, ke Torkān-e qarāxatāyi ānhā rā dar jang bā Atsez tasarrof karde budand. Soltān Mohammad qarāxatāyiyān rā bar andāxt-o sarzamin-e išān rā bā yek-i az mottahedān-e xod ke bar qowm-i az Moqolān-e masihi farmān mirānad, taqsim kard.

Dar in sālhā Cangiz Xān-e Moqol bā tasallot bar aqvām-e Āsiyā-ye Markazi tā qalb-e Cin pišrafte bud. Ammā māyel bud, ke dar baxš-e qarbi-ye qalamrov-e xiš bā Xārazmšāhiyān ravābet-e bāzargāni dāšte bāšad. Soltān Mohammad hengām-e bāzgašt az jang-i dar biyābān-e Xārazm bā daste-i az Moqolān be sarkardegi-ye Cuci, pesar-e Cangiz, ruberu šod. Cuci ke farmān-e hamle nadāšt, az soltān xāst, ke be vey rāh-e obur bedehad. Ammā soltān Mohammad ke piruzihā-ye peydarpey u rā maqrur karde bud, peyqām dād, ke hame-ye kāfarān dar cešm-e u yeksān-and-o be išān hamle bord-o Cuci rā be farār vā dāšt. In noxostin dargiri-ye sepāhiyān do taraf xašm-e Moqolān rā dāman zad. Soltān Mohammad, maqrur az piruzihā-ye xod, be xiyāl-e fath-e Cin oftād-o kasān-i rā barā-ye tahqiq dar in bāre be darbār-e Cangiz Xān ferestād. Cangiz ānhā rā gerāmi dāšt-o dar payām-i barā-ye Soltān Mohammad az u xāst, ke bāzargānān-o mosāferān be āsāni betavānand beyn-e sarzaminhā-ye Moqol-o Xārazm raftoāmad-o dādosetad konand. Pas az cand bār mobādele-ye safir āqebat peymān-i baste šod-o goruh-i az bāzargānān-e Moqol bā kālāhā-ye gerānbahā āzem-e Xive, pāytaxt-e Xārazmšāhān, šodand.

Šahr-e Otrār kenār-e Rudxāne Seyhun, marz-e šomāli-ye Moqolhā bā Xārazm bud. Hākem-e ān, Qāyer Xān, ke az bastegān-e Torkān Xātun, mādar-e Soltān Mohammad, bud, tama' dar ān amvāl kard-o be bahāne-ye jāsus budan-e bāzargānān hame-ye ānhā rā ke nazdik be pānsad tan budand, joz yek-i, košt. Ānyek gorixt-o vāqee rā nazd-e Cangiz Xān bāz goft.

Soltān Mohammad-e maqrur-o xodxāh ferestāde-ye digar-e Cangiz ke taqāzāye residegi be vāqee-vo tanbih-e Qāyer Xān rā dāšt, košt. In bār digar ātaš-e xašm-e Moqolān zabāne kešid-o hojum-e seylāsā-vo xānomānbarandāz-e ānān be Irān āqāz šod. Soltān Mohammad vaqt-i xabar-e Hamle-ye Moqol-o koštārhā-ye biamān-e ānān dar šahrhā-ye marzi rā šenid, yekbāre hame-ye šahāmat-e xod rā az dast dād-o harāsān be su-ye Arāq gorixt. U hame-ye emkānāt-e moqāvemat dar moqābel-e Moqol, az jomle dežhā-ye tasxirnāpazir-e Alborz dar navāhi-ye šomāl-o qarb-e Irān, rā nadide gereft-o bā ān ke dar besyār-i az šahrhā mardom-o hākemān-e mahalli tā āxarin nafar dar moqābel-e hojum-e Moqol istādegi mikardand, harāsān az rāh-e Dāmqān-o Semnān-o Rey xod rā be jazire-ye Ābeskun dar dahāne-ye nahr-e Gorgān-o darzāvie-ye šarqi-ye Daryā-ye Xazar resānd. Moqolān qadam be qadam dar pey-e budand, ammā con xod kešti nadāštand, natavānestand be u beresand. Soltān Mohammad dar jazire-ye Ābeskun bimār-o tabdār, dar hāl-i ke az anduh-e košte šodan-e pesarān-e xordsāl-o esārat-e zanān-o bastegān-aš ranj mibord, dar sāl-e 617 h. / 1220 m. dar gozašt. Hamrāhān-e u pārce-i nadāštand, ke u rā kafan konand. Nācār jasad-aš rā dar pirāhan-e yek-i az hamrāhān picidand-o dar hamān jazire be xāk sepordand. Pas az ān bā vojud-e istādegi-ye besyār āqebat aqvām-e biyābāngard-e Moqol be Irān sarāzir šodand-o ānqadr koštand-o suxtand-o virān kardand, ke Irān kamābiš be barahut-i biāboalaf-o xāli az mardom badal šod.

Soltān Mohammad-e Xārazmšāh dar tārix-e Irān bā hame-ye qodrat-o šowkat-e darbār-o jangāvari-yo piruzmandihā-ye besyār pādšāh-i bozorg ammā manfur-ast. U bā qorur-o nādāni-yo xodsari-yo bitadbiri-yo pas az ān bā tars-o nājavaānmardi bozorgtarin mosibathā rā bar sar-e mardom-e Irān āvard-o xod dar nahāyat-e tireruzi-yo anduh dar harās-o tanhāyi dar gozašt.

Soltān Jalāleddin-e Menkoberni (617-628 h. / 1220-1230 m.)

Hamle-ye barqāsā-ye Cangiz Xān-e Moqol be Irān bā xošunat-o birahmi ke dar koštār-o virāngari nešān midād, tars-o harās-e besyār dar delhā afkand. Bā in hāl, irāniyān dar moqābel-e seyl-e bonyānkan-e Moqol moqāvemat-i šojāāne kardand-o dar besyār-i šahrhā tā āxarin tan jangidand. Ammā tārix biš az hame az istādegi-ye Soltān Jalāleddin, pesar-e Mohammad-e Xārazmšāh, dar barābar-e Moqol yād mikonad.

Hengām-i ke Soltān Mohammad-e Xārazm Šāh az vahšat-e lašgariyān Moqol šahr be šahr migorixt, Jalāleddin rā be jā-ye pesar-e kucaktar-aš ke valiahd bud, jānešin-e xod sāxt. Vey sisad savār jam' āvard-o hengām-i ke az rāh-e Biyābān-e Xārazm migozašt, bā goruh-i haftsadnafari az Moqolān ruberu šod. Jalāleddin hamle rā āqāz kard-o bā tahavvor-e tamām ānhā rā az pāy dar āvarad. Nevešte-and, ke tan-i cand az Moqolān gorixtand-o az tars be qanāthā-ye šahr-e Nesā panāh bordand, ammā kešāvarzān ānhā rā az kārizhā birun kešidand-o tā āxarin nafar koštand.

Dar avāyel-e sāl-e 618 h. / 1221 m. Soltān Jalāleddin be Harāt resid-o bā laškar-i az aqvām-e moxtalef-e Tork-o afqāni-yo quri be jang-e sardār-i ke Cangiz barā-ye moqābele bā u ferestāde bud, raft-o u rā šekast dād. Bar asar-e in piruzi mardom-e Parvān, az ābādihā-ye beyn-e Qazne-vo Bāmiyān, šādihā-ye farāvān kardand-o Jalāleddin rā monji-ye xod xāndand. Ammā az ānjā ke sarān-e sepāh bar sar-e taqsim-e qanimathā be jān-e yekdigar oftāde budand, Jalāleddin tāb-e moqāvemat dar barābar-e sepāhiyān-e Moqol rā nayāvarad-o nācār be su-ye Hendustān ravāne šod. Dar kenār-e rudxāne-ye Send Moqolān be Soltān Jalāleddin-o laškar-e u residand. Soltān daliri-ye besyār az xod nešān dād-o qalb-e sepāh-e Cangiz rā darham šekāft. Ammā pesar-e haftsāle-aš be dast-e Moqolān oftād-o košte šod. Dar in jang Soltān Jalāleddin hamrāh bā haftsad tan az yārān-e xod zamān-i derāz jangid-o con tāb-e moqāvemat nayāvarad bā asb be āb zad-o be salāmat az rud-e Send gozašt.

Jalāleddin dar Dehli bār-e digar sepāhiyān-i gerdāvard-o az rāh-e Mokrān be Kermān resid. Širāz, Esfahān-o Rey rā be tasarrof āvard-o be Xuzestān raft. Con xalife-ye Baqdād az yāri-ye u xoddāri kard, Soltān Jalāleddin Basre rā gereft-o sardār-i rā ke xalife be jang-e u ferestāde bud, asir kard. Az ānjā be Āzarbāyjān raft-o dar šomāl-e rud-e Aras tā šahr-e Teflis piš rānd. Vey sālhā dargir-e jang-o goriz-o fath-o šekast bā Moqolhā, farmānravāyān-e mahalli-ye Āzarbāyjān-o pādšāhān-e Gorjestān-o Saljuqiyān-e Āsiyā-ye Saqir bud. Hargāh dar jā-yi piruz mišod, bā hame-ye šojāat-o jangāvari bā efrāt dar šarābxāri-yo xošgozarānihā-ye biraviye, hamconin ebrāz-e xošunat nesbat be atrāfiyān, digarān rā bā xod došman mikard. Dar āxarin jang Soltān Alāeddin-e Keyqobād az Saljuqiyān-e Āsiyā-ye Saqir dar ettehād-i bā Moqolān-o hākemān-e mahalli-ye Šām u rā dar Diyārbakr šekast dādand. Vey dar sadad-e jam'āvari-ye dobāre-ye sepāh bud, ke āqebat dar sāl-e 627 h. / 1230 m. dar kuhhā-ye Kordestān be dast-e Kordān be halākat resid.

Bā vojud-e xošunat-o badraftārihā-ye došmanibarangiz, Soltān Jalāleddin dar ān hengāme-ye koštār-e biamān delāvar-i bihamtā-vo farmāndeh-i dalir bud. U rā be Rostam-o pahlevānihā-ye afsānei-ye u mānand karde-and. Ammā baxt bā u yāri nakard-o bā ān ke biš az dah sāl dar barābar-e sepāhiyān xunriz-e Moqol be šojāat istādegi nemud, natavānest az tasallot-e in qowm-e vahši bar sarzamin-e Irān jelowgiri konad.

Irān pas az Eslām 2
Ilxānān-e Moqol (656-756 h. / 1355-1258 m.)

Pas az marg-e Cangiz Xān-e Moqol sarzaminhā-yi ke be tasarrof-e vey dar āmade bud, beyn-e bastegān-aš taqsim šod. Pahne-ye Irān be Holāku Xān resid-o u selsele pādšāhi-ye Ilxānān-e Moqol yā xānān-e mahalli rā taškil dād, ke hodud-e sad sāl dar Irān edāme dāšt.

Holāku Xān dar āqāz-e vorud be Irān, dar sāl-e 653 h. / 1254 m. dar sadad bar andāxtan-e Esmāiliyān bar āmad, ke bištarin mozāhemat rā barā-ye gomāštegān-e vey farāham āvarde budand. Be in manzur amirān-e mahalli rā farā xānd-o išān niz az tars hamkāri bā u rā paziroftand. Dar bahār-e hamān sāl Holāku az Jeyhun gozašt-o dar nāhiye-ye Samarqand bā Amir Arqun, farmānravā-ye Xorāsān ruberu šod. Amir Arqun Atāmalek-e Joveyni, dabir-e xod, rā be xedmat-e Holāku gomāšt. Dar Tus, Nāsereddin-e Mohtašam, rais-e Esmāiliyān-e Qohestān, ke mard-i fāzel-o dānešparvar bud, bā hadāyā nazd-e Holāku dar āmad-o ezhār-e etāat kard. Holāku u rā gerāmi dāšt-o hokumat-e šahr-e Tun (Ferdows) dar Qāyen rā be u sepord. Sepas yek-i az sardārān-e xod rā ma'mur-e az beyn bordan-e qal'ehā-ye Esmāiliyān dar navāhi-ye moxtalef-e Qohestān kard.

Pas az taslim-e Rokneddin-e Xuršāh, āxarin rais-e Esmāiliye-ye Qazvin, Holāku farmān dād, qal'ehā-ye Esmāiliyān dar Jebāl-e Alborz rā, ke te'dād-ešān be sad miresid, qārat-o virān konand. Dar in vāqee Atāmalek-e Joveyni az xān-e Moqol ejāze gereft, ketābhā-ye nafis-e ketābxāne-ye bozorg-e Qal'e-ye Alamut rā jodā konad. Mānde ketābhā ke šāmel-e asnād-e mohemm-i darbāre-ye Esmāiliyān bud, dar šo'lehā-ye ātaš suxt.

Pas az bar oftādan-e Esmāiliye Holāku Xān rahsepār-e Baqdād šod. Sepāhiyān-e siyohaftomin xalife-ye abbāsi ke mard-i zaif-o bierāde bud-o atrāfiyān-i fāsed-o nāšāyest dāšt, be yek hamle az ham motelāši šodand-o Baqdād be tasarrof-e Moqolān dar āmad. Be dastur-e Holāku xalife-vo pesarān-e u-vo nazdik be se hezār tan az bozorgān-o a'yān-e dastgāh-e xelāfat rā koštand. Šahr niz tārāj-o virān gardid. Gofte-and, ke koštan-e xalife-vo bar andāxtan-e xelāfat-e eslāmi biš az hame bar asar-e towsiehā-ye Xāje Nasireddin-e Tusi, vazir-e Holāku Xān-o Moayyededdin Mohammadebn-e Alqami, vazir-e xalife-ye Baqdād surat gereft, ke hardo az šiayān-e alavi budand-o az xelāfat-e Baniabbās nefrat dāštand.

Jodāyi-ye kāmel-e dowlat-e Ilxānān az xānhā-ye Moqol-e Cin dar zamān-e Qāzān Xān dar avāxer-e qarn-e haftom-e hejri / sizdahom-e milādi surat gereft. Jānešinān-e Holāku Xān be sor'at Xu-yo ādāb-e irāni gereftand-o dar sadad-e jobrān-e xarābihā-vo virānihā-ye Hamle-ye Moqol bar āmadand. Albate dar in kār vazirān-o mošāverān-e irāni sahm-e mohemm-i dāštand, zirā Moqolān dānešmandān-o bozorgān-e irāni rā bar kešidand. Nevešte-and, ke Holāku Xān biejāze-ye Xāje Nasireddin-e Tusi āb nemixord. Vazirān-e Ilxānān-e Moqol hamegi mardom-i āgāh-o kārdān budand tā ānjā ke be tadrij xānān-e Moqol natanhā mosalmān-o šie šodand ke bā bozorgdāšt šāerān-o nevisandegān-o ārefān-e zamāne barā-ye xod mahbubiyat-i be dast āvardand.

Dowrān-e tasallot-e Moqol yek-i az došvārtarin ruzgārām-i-st, ke tārix-e mardom-e Irān be yād dārad. Koštār-o virāni-yo qārat-i ke dar zamān-e Cangiz Xān āqāz šode bud, moddathā edāme yāft. Moqolān bā ān ke bar asar-e tarbiyat-e vazirān-e bozorg-e irāni-ye xod xu-ye xašen-e biyābāngardi rā tark goftand, ammā farmānravāyān-i haris, dahanbin-o bimohābā budand-o bištar-e vazirān xod rā be tama-e tasāhob-e amvāl-ešān koštand.

Dar in dowrān vaz'-e kešāvarzān-o rustāyiyān niz besyār saxt bud. Ma'murān-e Moqol gāh sāl-i do tā se bār barā-ye gereftan-e māliyāt-o xarāj be sorāq-e ānān miraftand-o barā-ye hosul-e darāmad-e bištar az šekanje-vo koštan-e ānān xoddāri nadāštand. Piševarān-o san'atgarān niz con bardegān abzār-o abzār-e jang rā barā-ye Moqolān misāxtand, ammā az hic haqq-o manzelat-e ensāni barxordār nabudand.

Bā in hame šaxsiyathā-ye bozorg-o barjeste-i dar ālam-e andiše-vo adab dar in ruzgār padidār šodand-o mardom-e setamdide rā tasalli baxšidand. Mowlānā Jalāleddin Mohammad-o Sa'di-ye Širāzi, do setāre-ye deraxšān-e adab-e fārsi bā andišehā-ye vāllā-vo sorudehā-ye jāvdāni-ye xod bar dardhā-ye bi pāyān-e mardom-e ān ruzgār marham nahādand. Dānešmandān-o bozorgān-i niz con Qotbeddin Mahmud-e Širāzi-yo Xāje Nasireddin-e Tusi dar falsafe-vo nojum-o axlāq-o jāmeešenāsi āsār-i arzande padid āvardand. Ilxānān-e Moqol pas az cand-i conān dar jāmee-ye irāni hal šodand-o arzešhā-ye qowmi-yo ārmānhā-ye irāniyān rā az ān-e xod kardand, ke digar ce az nazar-e nežādi-yo ce az nazar-e farhangi onsor-i jodā-vo bigāne dar Irān nabudand.

Qāzān Xān (694-703 h. / 1294-1303 m.)

Qāzān Xān noxostin Ilxān-e Moqol-ast, ke rasman mosalmān šod. Nām-e xod rā be Mahmud bar gardānd-o sardārān-e sepāh rā vā dāšt, ke Eslām āvrand. Āngāh az xāqānhā-ye Moqol-e Cin borid. Be in tartib, hengām i-ke be sāl-e 694 h. / 1294 m. dar Tabriz be taxt nešast, mosalmān-i mo'men bud, ke be virāni-ye hame kelisāhā-vo ma'badhā-ye yahudi-yo budāyi-yo zartošti farmān dād, tā be jā-ye ānhā masjed sāxte šavad. Dowrān-e saltanat-e Qāzān besyār kutāh bud, ammā u ke sardār-i dalir-o mard-i dānešmand-o bāzowq bud, dar in moddat-e kutāh dar sadad bud, šālude-ye jadid-i barā-ye kešvardāri banā nahad.

Vey dar āqāz-e saltanat Xāje Sadreddin Ahmad-e Xāledi-ye Zanjāni rā ke ma'ruf be Sadrejahān bud, be vezārat bar gozid. Ammā vey cand-i ba'd mottaham be suestefāde az amvāl-e divāni šod-o Qāzān amr be koštan-e u dād. Pas az ān Sa'doddin Mohammad-e Mostowfi-ye Sāvoji rā be vezārat bar dāšt. Niyābat-e vazir rā be Xāje Rašideddin Fazlollāh, tabib, movarrex-o dānešmand-e bozorg-e ruzgār-e xod dād.

Qāzān Xān sardāri-ye do jang-e bozorg rā be ohde gereft. Dar noxostin-e ānhā tā Šām-o Mesr pišravi kard. Ammā dar jang-e dovvom az pādšāh-e Mesr šekast-i saxt xord-o az in vāqee conān anduhgin šod, ke marg-e u rā dar sāl-e 703 h. / 1303 m., dar hāl-i ke tanhā siyose sāl dāšt, bar asar-e ān nārāhati dāneste-and. Qāzān Xān alāve bar zabān-e moqoli-yo fārsi, zabānhā-ye arabi, cini, tabbati-yo lātini rā niz midānest-o be olum-e tabii-yo pezeški-yo kimiyāgari besyār alāqemand bud. Nevešte-and, ke xod-e āzmāyešgāh-e bozorg-i dāšt-o darbāre-ye āsār-e mavādd-e moxtalef motālee mikard. Ravāj-e minākāri rā ke now-i kār-e honari bar ru-ye felez-ast, natije-ye āzmāyeshā-ye u dāneste-and. Vey hengām-e šekār alafhā-ye gunāgun rā be qasd-e yāftan-e giyāhān-e dāruyi, ke ānhā rā nik mišenāxt, jam' mikard.

Qāzān Xān bar pāye-ye barresi-ye qavānin-e aqvām-e moxtalef yāsā yā qavānin-e cangizi rā ke dar hāl-e farāmuš šodan bud, eslāh-o takmil kard-o motenāseb bā owzā-e zamān-e xod qavānin-i tāze bar ān afzud-o majmue-i farāham āvard ke be yāsā-ye qāzāni šohrat yāft. Dar in qavānin-e jadid jadval-e daqiq-e owzān-o arzeš-e kālā-vo sekkehā-ye rāyej, jelowgiri az rebāxāri, taškilāt-e monazzam-e rāhdāri, negahbāni az jāddehā, māliyāthā-ye monsefāne ke be ābādāni-ye sarzaminhā-ye bāyer komak konad-o besyāri- qavānin-e daqiq-o sanjide-ye digar pišbini šode bud.

Qāzān Xān be sāxtan-e šahrhā-vo banāhā-ye bāšokuh niz ešq mivarzid. Vey sālhā piš az vafāt-e nāgahāni-ye xod dastur dād, miyān-e Tabriz-o Zanjān šahr-i be nām-e Soltāniye sāxte šavad. Gonbad-e azim-o jālebetavajjoh-e in šahr ke barā-ye ārāmgāh-e u sāxte šod, hanuz bāqi-st-o gur-e u rā dar xod dārad. Šanb-e Qāzān nām-e digari bud, ke be in nāhiye dāde budand. Soltāniye yā Šanb-e Qāzān ba'dhā dar hamalāt-e mohājemān az beyn raft.

Qāzān Xān az ma'dud farmānravāyān-e moqol-i bud, ke miyān-e irāniyān mahbubiyat yāft. Natanhā az ān jahat ke mosalmān šod-o be din-e mardom geravid, balke az ān ru ke mard-i ādel, dānā-vo nikukār bud. Qāzān Xān kušid, tā bā barqarāri-ye pāyehā-ye dorost-e kešvardāri xarābihā-ye laškariyān-e Moqol rā jobrān konad-o mardom-e setamdide-ye Irān rā be behruzi resānad.

TEYMURIYĀN (770-906 H. / 1369-1500 M.)

Mardom-e Irān hanuz koštārhā, virānihā-vo masāeb-e ruhi-yo ejtemāi-ye hamle-ye margbār-e Moqol rā farāmuš nakarde budand, ke bār-e digar qowm-i vahši be sarkardegi-ye Teymur bar sarzamin-e ānān hamle āvard, ju-ye xun be rāh andāxt-o az kallehā menāre sāxt. Teymur ke dar yek-i az rustāhā-ye atrāf-e Samarqand zāde šode bud, nasab az Cangiz dāšt-o con xāhar-e farmānravā-ye Māvarāonnahr rā be zani gereft, be Teymur-e Gurkān ma'ruf šod, ke be ma'ni-ye Teymur-e "dāmād"-ast. Pā-ye rāst-e Teymur dar yek-i az hamlehā āsib did-o digar behbud nayāft. Be in jahat u rā Teymur-e Lang niz xānde-and.

Teymur andak-i piš az sāl-e 770 h. / 1369 m. pas az tasallot bar Māvarāonnahr, hamlehā-ye peydarpey be Xārazm-o Xorāsān rā āqāz kard-o az rāh-e Harāt be Neyšābur-o Sabzevār dar āmad. Tey-e se yureš-e se-vo panj-o haftsāle sarāsar-e Irān rā tā Baqdād-o Šām be etāat-e xod dar āvarad. Dar xāk-e Rusiye tā Moskow piš rānd-o bā obur az Gardane-ye Xeybar be Dehli resid-o pas az qatleām-e mardom-e ān šahr az Afqānestān be Samarqand bāz gašt. Dar āxarin yureš, ke haft sāl tul kešid, Teymur az maqreb-e Irān be Qarābāq dar Gorjestān raft-o pas az xarāb kardan-e kelisāhā-ye masihiyān bā sepāhiyān-e Soltān Ildorom-e Bāyazid, pādšāh-e qodratmand-e Osmāni dar oftād. Šahr-e Sivās rā gereft-o pas az koštār-e besyār tā Beyrut-o Sidā piš raft-o pas az gošudan-e Damešq mardom-e ādi rā qatleām kard-o šomār-i az dānešmandān-o honarmandān-e ān šahr rā be Samarqand ferestād.

Fath-e Ānkārā be dast-e Teymur forsat-i bud, ke sofarā-ye pādšāhān-e orupāi rā be hozur pazirad. Pas az bāzgašt be Samarqand ferestādegān-e Hānri-ye Sevvom, pādšāh-e Espāniyā, be darbār-e u raftand. Kalāvixu, ke safarnāme-ye u dar bāre-ye Āsiyā ma'ruf-ast, riyāsat-e in goruh rā ohdedār bud. Dar 806 h. / 1404 m. Teymur pas az bargozāri-ye jašnhā-yi mofassal be monāsebat-e fotuhāt-e xod āzem-e Cin, tanhā sarzamin-i ke fath nakarde bud, šod-o dar rāh dar gozašt. Gur-e Amir dar Samarqand ārāmgāh-e u-st.

Qatleāmhā-vo virānihā-ye nāši az Hamle-ye Teymur dar Irān bār-e digar xāterāt-e talx-e Hamle-ye Moqol rā zende kard. Bā in tafāvot ke Teymur az koštan-e dānešmandān-o honarmandān ebā mikard-o ānān rā be Samarqand, pāytaxt-e xiš, miferestād. Pas az u jānešinān-aš ke be qadr-e u xunriz-o virāngar nabudand, mohemtarin mošavveqān-e honar dar tārix-e Irān gardidand.

Šāhrox Mirzā, pesar-e u, šahrhā-yi con Harāt-o Marv rā dobāre sāxt-o hamsar-e Šāhrox, Gowharšād Beygom, dar Mašhad masjed-i sāxt ke hanuz be nām-e u barjā-st. Darbār-e Šāhrox az dānešmandān-o honarmandān-e barjeste bar xod mibālid. Az ān miyān-e musiqidān-e ma'ruf-e irāni, Abdolqāder-e Marāqei, āvāze-i boland dārad. Bāysonqo Mirzā, pesar-e Šāhrox, niz honarmand-o dānešparvar bud. Šāhnāme-ye Bāysonqori dar dastgāh-e u be xatt-e xoš nevešte-vo dibāce-i bar ān negāšte šod.

NAMĀ-YI AZ MASJED-E GOWHARŠĀD

Darbār-e Soltān Hoseyn-e Bāyqarā, āxarin farmānravā-ye xāndān-e teymuri, dar Harāt niz majma-e ahl-e dāneš-o honar bud. Vezārat-e u rā dānešmand-e ma'ruf, Amirali Širvāni, be ohde dāšt, ke az bozorgtarin vozarā-ye hāmi-ye honar-o adab-e tārix-e Irān-ast. Vey be dastur-e Soltān Hoseyn-e Bāyqarā dar Harāt madrese-vo ketābxāne-i bozorg ta'sis kard, ke tā ān zamān kas-i nazir-aš rā nadide bud.

SAFAVIYE (907-1148 H. / 1502-1736 M.)

Safaviye noxostin xāndān-e saltanati-ye šiemazhab-e Irān hastand, ke sarāsar-e Irān rā dar hokumat-e markazi-ye xod yekpārce kardand. Bā tajzie-ye sarzaminhā-ye tasarrofšode be dast-e Amir Teymur-o qodrat gereftan-e amirān mahalli dar qarn-e haštom-o nohom-e hejri / pānzdahom-e milādi be tadrij zamine-ye tahavvol-e siyāsi-ye mohemm-i dar tārix-e Irān farāham āmad ke monjar be ruydādhā-yi qābelemolāheze šod. Noxost az miyān raftan-e nofuz-e xelāfat-e Baqdād-o feqdān-e marja-e mazhabi-ye vāhed dar jāmee-ye eslāmi, az jomle Irān, bud. Dar fāsele-ye fath-e Baqdād-o košte šodan-e āxarin xalife-ye abbāsi tā ruy-e kār āmadan-e Safaviyān, barā-ye ijād-e dastgāh-e xelāfat-i tāze kušeshā-ye besyār šod, ammā be jā-yi naresid. Zohur-e nehzathā-ye šii az avāxer-e dowrān-e hokumat-e Ilxānān-e Moqol dar Irān bāztāb-e hamān kambud-e marjaiyyat-e mazhabi-yo ma'navi be šomār miravad. Qiyām-e Sarbedārān dar Xorāsān, ru-ye kār āmadan-e xāndān-e Sādāt-e Mar'aši dar Māzandarān, zohur-e Moša'šaiyān az Qollāt-e šie – kasān-i ke dar maqām-e Ali (a.) qolov mikardand-o u rā tā hadd-e xodāyi bālā mibordand – dar Xuzestān-o qiyām-e ferqe-ye Horufiye, be

pišvāyi Fazlollāh-e Estarābādi, ke bā ma'nā dādan be horuf-e alefbā, mazhab-i asrārāmiz ijād karde bud, hame az ān jomle-ast.

Ruydād-e digar ke darjāmee-ye Irān zamine-ye peydāyi-ye Safaviye rā āmāde misāxt, šeklgiri-ye goruhhā-yi az mardom-e tabaqe-ye motevasset bud, ke piševarān, sāhebān-e herfe-vo san'at-o asnāf-e gunāgun-e šahri be ān taalloq dāštand. In tašakkol be now-i bā sonnathā-ye zurxāne-vo ayyārān-e ruzgār gozašte ertebāt dāšt-o dar goruhhā-yi ke yekdigar rā axi ya'ni barādar-e man xatāb mikardand, be cešm mixord. Axlāq-o xosusiyāt-e javānmardi-yo pahlevāni bār-e digar mardom-e Irān rā be ham mipeyvast.

Ruydād-e sevvom gerāyeš be tasavvof bud, ke darvāqe' do janbe-ye digar rā be ham rabt midād-o tarkib-i az farhang-e qadim-e mardom-e Irān rā, be surat-i ke dar jāmee-ye Irān ba'd az Eslām pazirofte šode bud, dobāre zende mikard.

Dar zamān-e šāhān-e safavi bā vojud-e tavajjoh be ādāb-o rosum-o bargozāri-ye jašnhā-vo marāsem-e Irān-e bāstān, va moqāyese-ye šāhān-o sardārān bā pādšāhān-o pahlevānān-e hamāsi-ye melli-ye Irān, tavajjoh-i qābelemolāheze be melliyat-o hoviyat-e dirine-ye irāniyān dide nemišavad. Ammā majmue-ye in ruydādhā dowrān-e Safaviye rā be onvān-e dowrān-e tajdid-e markaziyat yāftan-e hokumat-e Irān mošaxxas mikonad. Šegeft nist, agar dowrān-e Safaviye rā dar tārix-e Irān āqāz-e šaxsiyat-e tāze-vo mostaqell-e jāmee-ye irāni mixānand ke dar ān mazhab-e šie-ye emāmiye, hamcon din-e Zartošt dar Šāhanšāhi-ye Sāsāniyān, āmel-e ettehād-o yekpārcegi gardid.

Nasab-e pādšāhān-e safavi be Šeyx Safiyeddin-e Ardebili, az mašāyex-e bozorg-e sufiye, miresad, ke avāxer-e qarn-e haftom-o avāyel-e qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi miziste-ast. Erādat be Šeyx Safi dar zamān-e farzandān-e u niz edāme yāft. Šeyx Sadreddin-o Xāje Ali dar Ardebil dastgāh-o maqām-i dāštand. Xāje Ali nave-ye Šeyx Safi se bār bā Amir Teymur didār kard-o harbār Teymur nesbat be u ezhār-e xolus-o erādat nemud. Xāje Ali noxostin fard-e in xāndān-ast, ke tašayyo-e xod rā e'lām kard. Šeyx Safiyeddin-o pesar-aš, Šeyx Sadreddin, hardo sonni-ye šāfei budand. Xāje Ali niz dar tašayyo' taassob-i nešān nemidād. Ammā hamin qodrat-e ejtemāi-yo nofuz-e ma'navi-yo, bexosus gerāyeš be tašayyo', mowjeb-e harās pādšāhān-e mahalli, az jomle amirān-e Qarāqoyunlu (siyāh guspand) va Āqqoyunlu (sepid guspand), bud, ke az bastegān-e išān niz budand. In degarguni tā zamān-e Šeyx Joneyd be hadd-i resid, ke be vāqe' taxtepust-e darviši-ye išān hamān taxt-e pādšāhi gardid. Šeyx Joneyd bā xāhar-e Uzunhasan-e Āqqoyunlu ezdevāj kard-o bā jalb-e erādat-e Uzunhasan be onvān-e morād-o moršed-e sufiyān-o modāfe-e mazhab-e šie-ye emāmiye bar zedd-e sonnihā-ye Dāqestān be jang bar xāst.

Šeyx Heydar, jānešin-e Šeyx Joneyd, moridān-e sufi-ye xiš rā ke az qabāyel-e moxtalef-e Torkamān budand, Qezelbāš xānd-o bā tāj-i maxsus ke tarkib-i az kolāh-e davāzdahtarak-e sorxrang-o ammāme-ye bozorg-e sefid dowrādowr-e ān bud, išān rā az digarān momtāz kard. Sepāhiyān-e Qezelbāš dar kamāl-e sarsepordegi be pādšāhān-e safavi bā nahāyat-e qodrat be sarkub-e došmanān-o moxālefān-e Safaviye pardāxtand.

Noxostin pādšāh-e safavi, ke tāj-e saltanat-e Irān rā bar sar nahād-o az šarq tā qarb-o šomāl tā jonub-e pahne-ye Irān rā zir-e qodrat-e xod-o sepāhiyān-e Qezelbāš dar āvarad, Šāh Esmāil-e safavi bud, ke mazhab-e šie-ye Emāmiye rā rasmi e'lām dāšt-o bā tahdid-o e'māl-e xošunat bištar-e sonniyān rā vādār be paziroftan-e tašayyo' kard.

Dowrān-e safavi hamzamān bā bāz šodan-e pā-ye orupāyiyān be Xalij-e Fārs-o be qodrat residan-e Torkān-e Osmāni dar Āsiyā-ye Saqir-o Arāq bud. Noxostin šekasthā az sepāh-e Osmāni, ke be selāhhā-ye ātašin mojahhaz budand, irāniyān rā motevajjeh-e pišrafthā-ye san'ati-ye Orupā kard-o šāhān-e moqtader-e in selsele, con Šāh Abbās-e Bozorg, rā be estefāde-ye zirakāne az ānhā vā dāšt. Vey ānān rā ke be reqābat bā yekdigar be darbār miāmadand, be garmi mipaziroft-o az tariq-e ānhā tarhhā-ye siyāsi-yo eqtesādi-ye pādšāhi-ye xod rā tanzim mikard. Ammā hengām-i ke owzā-e pādšāhān-e safavi be tadrij darham rixt-o hokumat be sosti gerāyid, ham orupāyiyān-o ham Xelāfat-e Osmāni forsat yāftand, be qasd-e ta'min-e manāfe-e xod sadamāt-e besyār be Irān-e vāred āvarand.

Mohemtarin āmel-e za'f-e selsele-ye safavi kešmakeš-e sarān-e tavāyef-e Qezelbāš bud, ke banā bar rasm-e ruzgār haryek be velāyat-o hokumat-e noqte-i mansub šode budand, bā xošunat-o zurguyi-yo āzmandi-yo bibandobāri-ye tamām mardom rā midušidand-o barā-ye hefz-e mowqeiyat-e xod dar kārhā-ye hokumat-e markazi niz dexālat mikardand. Be delxāh-e xod yek-i rā mikoštand-o digari rā bar taxt minešāndand. Šāhān niz barā-ye pišgiri az qodrat gereftan-e digar afrād-e xānevāde, šāhzādegān rā kur mikardand yā mikoštand, tā kas-i natavānad bar zedd-e išān bar xizad. Kur kardan-e šāhzādegān conān marsum bud, ke safirān-o jahāngardān-e xāreji dar towsif-e ānhā soxanhā gofte-vo nevešte-and.

Za'f-e Safaviye rā hamle-ye xošunatbār-e Afqānān be nahāyat resānd. Vaz'-e mamlekat dar avāxer-e dowrān-e safavi conān nābesāmān bud, ke agar Nāder Šāh-e Afšār qad bar nemiafrāšt, degarbāre irān-i pāre-pāre barjāy mimānd. Bā in hame dowrān-e saltanat-e safavi dar majmu' dowrān-e ārāmeš-o amniyat-o rownaq-e san'at-o tejārat-o ābādāni-st. Ganjine-ye honar-o āsār-e tārixi-ye barjeste-ye emruz-e Irān bištarin šāhkārhā-ye arzande-ye xod rā az ān ruzgār dārad.

Šāh Esmāil-e safavi (930-907 h. / 1502-1524 m.)

Šāh Esmāil az navādegān-e Šeyx Safiyeddin-e Ardebili-yo noxostin pādšāh-e xāndān-e safavi-st. Vey dar pey-e janghā-vo fotuhāt-e pedar-aš, Soltān Heydar, be sāl-e 906 h. / 1501 m. hengām-i ke biš az pānzdah sāl nadāšt, bā hemāyat-e qabāyel-e Torkamān-e Qezelbāš-o piruzi bar došmanān tāj-e saltanat-e pādšāhi-ye Irān rā dar Tabriz bar sar nahād. Šāh barā-ye qadrdāni az sarān-e Qezelbāš alāve bar alqāb-o anāvin amlāk-e kešvar rā niz be onvān-e toyul be išān e'tā kard. Vey dar noxostin eqdām mazhab-e šie-ye davāzdahemāmi rā rasmiyat dād-o mardom rā vā dāšt, ke az tasannon dast kešand. Bed-in tartib Irān bā esteqlāl-e kāmel-e mazhabi dar barābar-e nofuz-e xolafā-ye Osmāni qad bar afrāšt. Šāh Esmāil dar andak zamān-i amirān-e Āqqoyunlu (sepid guspand) rā nazdik-e Hamedān šekast dād, hokumat-e ānān rā bar andāxt-o Hamedān, Širāz, Estarābād-o sepas Diyārbekr, Teflis-o Baqdād rā zamime-ye Irān-e xod kard. Vey dar pey-e in fotuhāt tavānest bā sarkub-e Ozbakān marz-e Irān rā dar šomāl-e šarqi tā rud-e Jeyhun beresānad.

Ammā rābete-ye dowlat-e Osmāni bā Irān ruzberuz tiretar mišod, tā ān ke Soltān Salim-e Avval dar sāl-e 917 h. / 1512 m. be saltanat nešast. Dar zamān-e vey, ke az nirumandtarin-o mašhurtarin salātin-e Osmāni-st, Torkhā be Irān hamle āvardand-o cehel hezār tan az šiayān, az 7-sāle tā 70-sāle, rā koštand. In hādese monjar be jang-e saxt-i dar Cālderān, az navāhi-ye Māku dar qarb-e Irān, šod. Bā vojud-e šojāat-e binazir-e Šāh Esmāil-o sepāhiyān-e Qezelbāš Torkān tavānestand tā Tabriz pišravi konand. Yek-i az elal-e šekast-e irāniyān dar in jang rā tajhizāt-e sepāh-e došman dāneste-and. Irāniyān mosallah be tir-o kamān-o šamšir budand-o hāl ān ke qovā-ye Osmāni az tofang-o tup estefāde mikardand. Dar ruyāruyi-ye do sepāh, Šāh Esmāil az xod šojāat-e besyār nešān dād. Nevešte-and, ke vey bā šamšir be tupcihā hamle mikard-o ānān rā mikošt. Ammā esārat-e xānevāde-ye u be dast-e soltān-e Osmāni hamrāh bā šekast conān u rā āzord, ke gofte-and, digar kas-i u rā xandān nadid.

Ammā ešqāl-e Tabriz be vasile-ye qovā-ye Osmāni dir-i napāyid-o Osmāniyān bar asar-e nātavāni az edāre-ye kārhā dar Tabriz aqab nešastand. Šāh Esmāil pas az bāzgašt be Tabriz be ta'mir-e xarābihā hemmat gomāšt. Vey dar siyohaštsālegi dar safar-e šekār dar nāhiye-i az Qafqāz bimār šod-o dar gozašt. Jasad-e u rā dar Ārāmgāh-e Šeyx Safiyeddin be xāk sepordand.

ARDEBIL, ĀRĀMGĀH-E ŠEYX SAFIYEDDIN

Ahammiyat-e Šāh Esmāil alāve bar delāvari dar jang-o mahbubiyat-e bimānand miyān peyrowān-aš ke u rā con ma'bud-i miparastidand, be xāter-e moqāvemat-i bud, ke dar barābar-e nofuz-e Osmāni az xod nešān dād. Agar u mazhab-e šie rā rasmiyat nemibaxšid, salātin-e Osmāni be bahāne-ye in ke xalife-ye Eslām-and, bar Irān tasallot miyāftand, zirā bištar-e mardom-e Irān sonnimazhab budand. Šāh Esmāil az in tariq tavānest aqvām-e irāni rā bā yekdigar mottahed konad-o bār-e digar Irān-e yekpārce rā be hodud-e tārixi-ye xod beresānad.

Šāh Abbās-e Bozorg (996-1038 h. / 1571-1628 m.)

Šāh Abbās-e Avval bozorgtarin pādšāh-e safavi-st. Zendegi-ye pormājarā, portajammol-o bārvar-e u dar tārix-e Irān bā afsāne dar āmixte-ast. Vey dar Harāt, markaz-e hokumat-e Xorāsān, zāde šod-o az hefdahsālegi tā pāyān-e omr hodud-e cehel sāl pādšāhi kard. Dar āqāz-e pādšāhi-ye vey owzā-e kešvar saxt āšofte bud. Tokān-e Osmāni be hamalāt-e modāvem-e xod dar qarb-o šomāl-e qarbi-ye kešvar edāme midādand. Aqvām-e biyābāngard-e Ozbak niz be tadrij qovvat gerefte budand-o Xorāsān rā tahdid mikardand. Dar darun-e Irān niz sarān-e Qezelbāš xodsarāne dar hame-ye omur dexālat midāštand. Dar in owzā' Šāh Abbās noxost bā tadbir-o jesārat-e tamām sarān-e Qezelbāš rā sar-e jā-ye xod nešānd, sepas bā vāgozāri-ye baxš-i az arāzi-ye Irān bā soltān-e Osmāni moāhede-ye solh bast. Āngāh Ozbakān rā ke az bimāri-ye u bahre joste-vo dar Mašhad-o Sabzevār be qārat-o koštār-e besyār dast zade budand, šekast-i saxt dād.

Solh bā Osmāni candān pāyid, ke Šāh Abbās sepāh-e jadid-e xod rā ke be selāh-e ātašin mojahhaz bud, āmāde sāzad. Az hamin ru, janghā-ye Irān-o Osmāni dar zamān-e vey āqebat be bāzpas gereftan-e šahrhā-ye Šervān-o Baqdād monjar šod. Sepāh-e Osmāni dar in jang conān dar ham rixt, ke nācār tā Vān-o Diyārbekr dar xāk-e emruzi-ye Torkiye aqab nešast. Gorjestān-o digar navāhi-ye šomāl-e qarbi niz be sāl-e 1615-e milādi be motesarrefāt-e Šāh Abbās-e Avval peyvast.

Az miyān-e xosusiyāt-e axlāqi-ye Šāh Abbās, be šojāat, bozorgmaneši, ra'fat-o modārā-ye u ešāre karde-and. Ammā koštār-e azim pas az fath-e Gorjestān nemudār-e kinetuzi-yo xošunat-e farāvān u-st. Dar in jang be dastur-e šāh-o be enteqām-e košte šodan-e hokmrān-e Qarābāq dar bist ruz nazdik be haftād hezār tan az mardom-e Gorjestān qatleām šodand. In Xu-ye xašen dar raftār-e u nesbat be nazdikān-o xišān-aš niz āškār bud. Vey az tars-e sarkeši-yo yāqigari, hame-ye barādarān-o pesarān-e xod rā yā košt yā kur kard, be towr-i ke pas az marg-aš digar šaxs-i šāyeste barā-ye hefz-e saltanat-i bā conān vos'at-o eqtedār barjāy namānd.

Šāh Abbās dar tarbiyat-e qovā-ye nezāmi-yo jāygozin kardan-e selāh-e ātašin be jā-ye šamšir-o tirkamān dar tārix-e niru-ye nezāmi-ye Irān pišqadam bude-ast. Vey bā komak-e Sir Robert Shirley ke bā barādar-aš, Sir Antony Shirley dar sāl-e 1006 h. / 1598 m. be Irān āmade bud, se sepāh, haryek morakkab az davāzdah hezār tan niru-ye bāenzebāt-o mosallah be tofang-o tup be vojud āvard. Afrād-e sepāh-e avval, be nām-e qullar (bandegān), az nežādhā-ye qafqāzi budand. Sepāh-e dovvom yā tofangciyān monhaseran az dehqānān-e qaviheykal-e irāni taškil mišod. Sepāh-e sevvom yā tupcihā hame zir-e nazar-e mostaqim-e Sir Robert Shirley ta'lim yāfte budand-o sepāh-e monazzam-e Irān rā taškil midādand. Farmāndehi-ye sepāh-e sevvom be ohde-ye Allāhverdi Xān vāgozār šode bud. In sepāhiyān porteqālihā rā, ke be hemāyat-e xavānin-e mahalli-ye Lār be banāder-o jazāyer-e Xalij-e Fārs mosallat šode budand, pas az dargirihā-ye tulāni az ānjā rāndand-o pas az in piruzi bandar-e Gamberun rā Bandar'abbās xāndand.

Bāzpas gereftan-e pāygāhhā-ye porteqālihā-vo gošudan-e jazāyer-e Qešm-o Hormoz bā komak-e namāyandegān-e Šerkat-e Hend-e Šarqi surat gereft. Ammā Šāh Abbās ke dar dowrān-e saltanat-e xod ravābet-e xāreji-ye vasi-i bā orupāyiyān barqarār karde bud, ejāze dād, porteqālihā dar Bahreyn be seyd-e morvārid bepardāzand-o dar banāder-e Kang-o Lenge qal'e-vo tejāratxāne banā konand. Engelisihā, holandihā-vo farānsavihā niz barā-ye be dast āvardan-e emtiyāzāt be darbār-e Šāh Abbās raftoāmad mikardand. Ammā tanhā holandihā movaffaq šodand, barā-ye eqāmat-e bāzargānān xod, Bandar-e Jāsk rā dar extiyār begirand.

Šāh Abbās be sāl-e 1000 h. / 1591 m. tasmim gereft, pāytaxt-e xod rā az Qazvin be Esfahān montaqel konad. Esfahān azinpas ru be ābādāni nahād. Jam'iyat-e Esfahān rā dar in zamān šešsad hezār tan-o masāhat-e šahr-o hume-ye ān rā hodud-e si-yo hašt kilumetr-e morabba' taxmin zade-and. Emārāt-e besyār zibā-ye Āliqāpu, Cehelsotun-o Meydān-e bozorg-e Naqš-e Jahān, Masjed-e Šāh, Masjed-e Šeyx Lotfollāh-o Siyosepol-o bāqhā-ye besyār yādgār-e in dowre-ast. Alāve bar in, ijād-e kārevānsarāhā-vo rāhhā-ye bāzargāni niz az eqdāmāt-e mohemm-e Šāh Abbās bude-ast, ke tejārat-e abrišam rā az tariq-e Esfahān-o Bandar'abbās be Xalij-e Fārs rownaq dād. Vey dar ravābet-e xāreji-ye xod niz bar tejārat-e abrišam ta'kid-e besyār mikard.

ESFAHĀN, POL-E XĀJU

Šāh Abbās bā mosalmānān-e sonnimazhab be xošunat raftār mikard zirā ānān rā tarafdār-e Osmāni midānest. Ammā nesbat be digar adyān-o ferqehā-ye mazhabi modārā-vo mosālemat dāšt. Sāxtemā-en kelisāhā-ye moteadded dar Jolfā-ye Esfahān-o digar šahrhā-ye Irān nemudār-e in āzādandiši-ye u-st. Darbār-e vey markaz-e honarmandān, naqqāšān, xattātān-o me'mārān-i bud, ke az navāhi-ye moxtalef be ānjā āmade budand yā xod-e šāh išān rā dar ānjā gerd āvarde bud. Kamāleddin Behzād-o Mirak-o Alirezā abbāsi az ān jomle-and. Aksar-e dānešmandān-e sāhebnām-e dowre-ye safavi, az jomle Mollāsadrā-ye Širāzi-yo Šeyx Bahāyi, niz dar zamān-e Šāh Abbās mizistand-o mowred-e hemāyat-o tašviq-e u budand.

Az miyān-e ettefāqāt zamān-e vey kenāregiri-ye se ruze-ye Šāh Abbās az pādšāhi bud. Ellat-e ān rā padidār šodan-e setāre-ye donbāledār dāneste-and. Setārešenāsān-o pišguyān-e darbār, ke saxt mowred-e tavajjoh-o ehterām-e Šāh Abbās budand, in vāqee rā ta'bir be marg-e soltān kardand. Šāh Abbās dastur dād, yusofnām-i tarkešduz rā ke darviš-i ma'ruf-o sāheb-e moridān-e besyār bud-o bar aleyh-e šāh tabliq mikard, se ruz bar taxt-e saltanat nešāndand-o pas az ān koštand. In vāqee be sonnathā-ye qadimi-ye irāni dar bāre-ye farmānravāyi-ye panjruze-ye mir-e nowruzi niz marbut mišod.

Šāh Abbās zendegi-ye besyār portajammoli dāšt. Hamesāle Nowruz rā bā tašrifāt-e tamām jašn migereft. Jašn-e Golrizān-o Jašn-e Ābrizān dar ruzgār-e u bā šokuh-e tamām bargozār mišod. Mehrgān, Jašn-e Sade-vo alāve bar ān digar sonnathā-ye jašn-o šādi rā gerāmi midāšt. Neveštehā-ye xārejiyān-i ke dar in zamān be te'dād-e ziyād az Irān didan karde-and, az azemat-o jalāl-e marāsem-e moxtalef-e darbār hekāyathā-ye besyār dar bar dārad. Dāstān-e jašnhā-vo šādixārihā-ye Šāh Abbās surat-e afsāne-i be xord gerefte-ast. Vey barā-ye āgāhi az ahvāl-e mardom, gāh šabhā nāšenās dar Esfahān be rāh mioftād-o be xānehā-vo qahvexānehā sar mikešid-o bā mardom-e ādi vaqt migozarānd.

Ta'kid-e Šāh Abbās bar mazhab-e šie-ye davāzdahemāmi-yo zende kardan-e barx-i az sonnathā-vo ādāb-e Irān-e bāstān mowjeb-e bidār šodan-e ehsāsāt-e melli-ye irāniyān gardid-o xod behtarin angize-ye hemāyat-e mardom az saltanat-e safavi dar barābar-e šāhān-e Osmāni šod. Šāh Abbās yek bār piyāde az Esfahān be Mašhad safar kard, ke yek sāl tul kešid. Dar Mašhad šaxsan dar ta'mir-o tazyin-o towsee-ye Haram-e motahhar-e Hazrat-e Rezā (a.) va xiyābānbandi-ye Mašhad nezārat kard. Šāh Abbās dar in safar dastur dād, dar tul-e rāh kārvānsarāhā-vo eqāmatgāhhā besāzand-o safar-e zāerān-e haram-e emām-e haštom rā āsān konand.

ŠĀH SOLTĀN HOSEYN (1105-1135 H. / 1694-1722 M.)

Šāh Soltān Hoseyn agarce āxarin pādšāh-e Safaviye nist, ammā u-st, ke saltanat rā yeksare bar bād dād. Vey yek-i az haft pesar-e Šāh Soleymān bud. Āvarde-and, ke Šāh Soleymān hengām-e marg be bozorgān goft: "Agar mixāhid Irān taraqqi konad, Mortezā Mirzā rā be pādšāhi bar gozinid-o agar mixāhid āsude bāšid, Hoseyn Mirzā rā." Bozorgān-o sarān-e Qezelbāš ke āzmand-o tanparvar budand, Hoseyn Mirzā rā bā nām-e Šāh Soltān Hoseyn bar taxt nešāndand.

Šāh Soltān Hoseyn 26 sāl bištar nadāšt-o tā ān zamān bištar-oqt-e xod rā dar haram-o beyn-e zanān-o mollāyān gozarānde bud. Vey ruhiye-i mazhabi dāšt-o saxt taht-e ta'sir-e gofte-ye mollāyān bud. Az xun miharāsid-o barā-ye pišraft-e din be bastan-e meykadehā-vo jelowgiri az šarābxāri pardāxt. Be farmān-e u dar-e ma'badhā-vo kelisāhā rā bastand-o sufiyān rā az xānqāhhā birun kardand. U conān be ārā-ye mollāyān-e šie ehterām migozāšt ke bā sufiyān, ke xod az xāndān-e ānhā bud, miyāne-i nadāšt. Nevešte-and, ke owqāt-e farāqat-e xod rā dar Madrese-ye Cāhārbāq dar hojre-ye talabegi bā namāz-o ruze-vo xatm-e peydarpey-e Qor'ān migozarānd.

Dar dowrān-e saltanat-e u jang-e Irān bā Osmāni-yo bā qabāyel-e Lezgi-ye Dāqestān bā piruzi hamrāh bud. Ammā Šāh Soltān Hoseyn ke az qodrat-e Qezelbāš, bexosus sardār-e gorji-ye xod, bim dāšt u rā az edāme-ye jang bā šurešiyān-e Lezgi bāz dāšt-o andaki ba'd be zendān andāxt. Lezgihā-vo mardom-e Šervān az šahrestānhā-ye šomāl-e qarbi-ye Falāt-e Irān, dar sāl-e 1133 h. / 1720 m. dobāre sar be šureš bar dāštand, šahr-e Šamāxi rā ke markaz-e ān eyālat bud, qārat kardand, hezārān šie rā koštand-o tejāratxānehā-ye rusi rā tārāj kardand. Āqebat sepāh-e Osmāni modāxele kard-o yek-i az tarafdārān-e xod rā be hokumat-e ānjā gomāšt.

Owzā-e Xalij-e Fārs niz dar zamān-e Šāh Soltān Hoseyn āšofte bud. Amir-e Masqat be Bahreyn-o ba'z-i jazāyer-o banāder-e Xalij-e Fārs hamle āvard-o ānhā rā motesarref šod. Petr-e Kabir, emperātur-e Rusiye, niz dar sadad-e residan be ābhā-ye garm-e Xalij-e Fārs bud-o be har surat darkārhā-ye dāxeli-ye darbār-e Irān dexālat mikard. Sardārān-e šāyeste-vo kārdān niz be vasile-ye šāhān-e safavi yek-yek az miyān rafte budand.

Bā in ahvāl-o owzā-e behamrixte, Afqānān-e Qaljāyi zarbe-ye nahāyi rā bar saltanat-e safavi vāred āvardand. Qowm-e Qaljāyi ke nazdik-e Qandehār mizistand, be ehtemāl-i az aqvām-e Xalaj yā daste-i az Sakāhā hastand, ke dar tey-e tārix hamvāre be Irān mitāxtand. Dar zamān-e Šāh soltān Hoseyn, Mahmud-e Afqān bā moti' kardan-e digar gardankešān-e mahalli qodrat-i yāft-o bā estefāde az āšoftegi-ye owzā' be Irān hamle āvard-o az Qandehār mostaqim be su-ye Esfahān piš raft. Nevešte-and, ke dar in rāh edde-i az zartoštiyān-e Kermān-o Yazd ke az saxtgiri kārgozārān-e šāh be jān āmade budand, u rā yāri dādand.

Afqānhā az tuphā-ye kucak-i ke bar pošt-e asb haml mišod-o zanburak nām dāšt, estefāde mikardand. Sepāh-e Kucak-e Mahmud be vāsete-ye sor'at-e amal-o jalādat ke xāss-e niruhā-ye sabokbār-ast, dar pāytaxt-o dar zehn-e mardom-e Esfahān harās-e besyār andāxt. Laškar-i motešakkel az davāzdah hezār savār-e Arab, be farmān-e Seyyed Abdollāh-e Moša'ša', vāli-ye Xuzestān, be yāri-ye soltān-e safavi be Esfahān āmad, ammā hengām-i ke kārzār garm šod, Arabhā be jā-ye jang dast be qārat zadand. Afqānhā Esfahān rā haft māh dar mohāsere gereftand-o Šāh Soltān Hoseyn, bā ān ke bārhā mowqeiyat-e monāseb-i barā-ye moqābele bā Afqānhā dāšt, az tars-o bierādegi dar entezār-e qazāvoqadr nešast. Con mohāsere be derāzā kešid, qahti-yo tāun dar Esfahān bidād kard. Šāh ke dar tamām-e moddat-e mohāsere dar hojre-ye Madrese-ye Cāhārbāq namāz mixānd-o ruze migereft, dar āqāz-e sāl-e 1134 h. / 1721 m. be lašgargāh-e Mahmud-e Afqān raft-o tāj-e xod rā dodasti taqdim dāšt.

Mardom-e Širāz, Kermān-o Yazd dar barābar-e hojum-e Afqān mardāne istādand-o bārhā hādese āfaridand-o mardāne moqāvemat kardand. Mahmud-e Afqān ke divāne šode bud-o kārhā-ye jonunāmiz mikard, be dast-e pesaramu-yaš, Ašraf, košte šod. Šāyad tanhā tasmim-e sari-o javānmardāne-i ke Šāh Soltān Hoseyn dar zendegi gereft, in bud, ke vaqt-i Mahmud mixāst yek-i az pesarān-e xordsāl-e u rā bā šamšir bekošad, be defā' az farzand xod rā separ kard-o jān dād.

AFŠĀRIYE (1148-1210 H. / 1735-1795 M.)

Afšāriye az ilhā-ye sāken-e Torkestān budand, ke az tars-e pišravi-ye Moqol be navāhi-ye Āzarbāyjān panāhande šodand. Šāh Esmāil edde-i az išān rā be šomāl-e Xorāsān kuc dād, tā dar Abivard sāken šavand-o dar barābar-e Ozbakān, ke peyvaste mašqul-e dastandāzi be navāhi-ye dāxeli budand, beistand.

Dar avāxer-e ruzgār Safaviye ke za'f-e hokumat-e markazi-yo bikefāyati-ye pādšāhān, hamrāh bā hojum-o capāvol-o qārat-e Afqānhā-vo Ozbakān dar šarq-o Torkān-e Osmāni dar qarb, sarzamin-e Irān rā pāre-pāre mikard, Nāderqoli az in tāyefe šojāāne qad bar dāšt. Nevešte-and, ke pas az tahkim-e saltanat-o ārām kardan-e owzā-e dāxeli, ruz-i Nāder Šāh be sarān-e sepāh goft: "Ān zamān šomā delāvarān-e kārāmad kojā budid, ke harkas be in sarzamin tāxtotāz mikard?" Bozorgān goftand: "Mā haminjā budim, ammā to kojā budi?" Darvāqe' Nāder alāve bar delāvari-yo tadbir dar omur-e nezāmi, modir-i bozorg-o farmāndeh-i lāyeq be šomār rafte-ast.

Saltanat-e Selsele-ye Afšāriye dar hodud-e dah sāl pas az ān ke Nāder amalan hame-ye extiyārāt-e kešvari-yo laškari rā dar dast gerefte bud, az Nowruz-e sāl-e 1148 h. / 1735 m., zamān-i ke vey banā be ra'y-e omum-e bozorgān-o sarān-e sepāh, rasman pādšāh-e irān gardid, āqāz šod. Pas az košte šodan-e Nāder Šāh tā nazdik-e šast sāl afrād-i az in xāndān hokumathā-ye mahalli dāštand. Ammā darvāqe' in dowre bā Nāder āqāz-o bā u be anjām reside bud.

Āxarin fard az hokmravāyān-e Afšār Šāhrox Mirzā, pesar-e Rezāqoli Mirzā-vo nave-ye Nāder Šāh-ast, ke moddat-i kutāh dar Mašhad hokumat kard-o āqebat dar zendān-e Āqā Mohammad Xān-e Qājār zir-e šekanje dar gozašt. Pas az u pesar-aš da'vi-ye saltanat dāšt, ammā dar sāl-e 1218 h. / 1803 m. be dast-e Fath'ali Šāh-e Qājār bar oftād.

Nāder Šāh-e Afšār (1148-1160 h. / 1735-1747 m.)

Nāderqoli pesar-e pustinduz-i tangdast az il-e Afšār bud, ke be sāl-e 1100 h. / 1688 m. dar rustā-yi nazdik-e Dargaz zāde šod. Dar javāni be ordu-ye Šāh Tahmāsb-e safavi peyvast-o dar andak zamān bā az miyān bordan-e raqibān-o ebrāz-e liyāqat dar jang bā yāqiyān, sardār-e bozorg-e ordu-ye šāh-e safavi šod. Dar in zamān Mahmud-o Ašraf-e Afqān biš az haft sāl bud, ke šāh-e safavi rā az pāytaxt rānde-vo bā tāxtotāz-o qatl-o qārat-e besyār, Irān rā be virāni kešide budand. Qovā-ye Osmāni niz Gorjestān, Armanestān-o baxš-i az Dāqestān rā dar šomāl-e qarbi-yo Arāq-o Kordestān-o Hamedān-o Kermānšāh rā dar qarb-e kešvar be tasarrof dar āvarde bud. Petr-e Kabir, pādšāh-e Rusiye, niz dar nazar dāšt, noqāt-e sar-e rāh-e Volgā-vo Daryā-ye Xazar rā hamrāh bā navāhi-ye abrišamxiz-e Gilān be sarzamin-e xod monzam konad-o Bandar-e Bāku, Rašt-o qesmat-i az Gilān-o Māzandarān rā az Irān jodā sāzad. Dar conin ahvāl-i Nāderqoli ke be Tahmāsbqoli Xān (ya'ni bande-ye Šāh Tahmāsb) molaqqab šode bud, bepā xāst.

Vey noxost Afqānhā rā tā durdasthā-ye marz-e Hend donbāl kard. Sepas sarāsar-e navāhi-ye qarb-o šomāl-e qarb-e kešvar rā tey-e janghā-ye tulāni-yo peydarpey az vojud-e bigānegān pāk sāxt. Pas az in fotuhāt, Nāder be sāl-e 1148 h. / 1735 m. dar sāhel-e rud-e Aras dar Dašt-e Moqān ordu zad-o dar majma-i az namāyandegān-o rišsefidān-o ilci-ye dowlat-e Osmāni be onvān-e pādšāh-e Irān bargozide šod. Vey paziroftan-e in maqām rā mowkul be panj šart sāxt, az jomle ān ke irāniyān az ehsāsāt-e taassobāmiz nesbat be ahl-e sonnat-o jamāat dast bar dārand-o sonnihā ham mazhab-e šie rā dar kenār-e mazhabhā-ye cāhārgāne-ye xod mazhab-e panjom bešomārand.

Nāder Šāh hodud-e davāzdah sāl pādšāhi kard. Pāytaxt-e u, be esm, šahr-e Mašhad bud, ammā pas az tājgozāri Nāder Šāh dar pey-e Afqānhā ke bāz sar be šureš bardāšte budand, be Qandehār laškar kešid-o ānjā rā tasxir kard. Sepas az tariq-e Kābol, Tange-ye Xeybar-o šahr-e Pišāvar be Hend hamlevar šod. Jang-e Karnāl ke dar bistfarsangi-ye šomāl-e Dehli dar gereft, be košte šodan-e biš az bist hezār tan az sepāhiyān-e Hend anjāmid dar hāli ke koštegān-e sepāh-e Nāder rā tanhā cehel-o do tan nevešte-and. Sabab-e in tafāvot rā estefāde-ye sepāhiyān Nāder az selāhhā-ye ātašin dāneste-and.

Mohammad Šāh, soltān-e teymuri-ye Hend, be Nāder Šāh taslim šod-o Nāder u rā mohtaram dāšt. Ammā cand ruz-i nagozašt ke, be sabab-e košte šodan-e candsad tan az sepāhiyān-aš, Nāder dastur-e qatleām-e

azim-i dar Dehli rā sāder kard. Qārat-o virāni-ye besyār-i ke dar pey-e in enteqāmjui surat gereft, cehre-ye tārixi-ye in pādšāh-e delāvar rā be rang-e xošunat-o kinetuzi ālude sāxt. Nāder Šāh az jang-e Hendustān qanāyem-e besyār, az jomle Taxt-e Tāvus-o almās-e gerānbahā-ye kuh-e Nur-o gowharhā-ye besyār-e digar be Irān āvard ke hanuz dar Muze-ye Javāherāt-e Saltanati-ye Irān negahdāri mišavad.

Sāl-i cand pas az jang-e Hend, Nāder Šāh mowred-e sueqasd qarār gereft. Vey be pesar-e xod, Rezāqoli Mirzā, badgomān šod-o u rā kur kard. Pas az ān bar asar-e vaqāye-e nāgovār-o gunāgun be tadrij taādol-e ruhi-ye xod rā az dast dād-o be suezan be kur kardan-o koštan-e atrāfiyān-e xod pardāxt. Āqebat barx-i az sardārān-e u be hamdasti-ye cand tan az amirān-e Qājār šab-i dar nazdiki-ye Qucān u rā dar sarāparde-ye xod koštand.

Nāder Šāh mard-i mihanparast bud-o barā-ye qodrat-o ābādāni-ye Irān ārezuhā-ye besyār dar sar dāšt, az ān jomle taškil-e hokumat-i qeyremazhabi-yo bar asās-e āzādi-ye adyān-o mazāheb. Mixāst qovā-ye daryāyi-ye nirumand-i dar Xalij-e Fārs-o Daryā-ye Xazar-e taškil dehad. Be ravāj-o rownaq-e bāzargāni niz besyār kušid. Dar dowrān-e pādšāhi-ye vey marzhā-ye Irān be vasi'tarin hadd-e xod resid. Ammā bā hame-ye qanāyem-i ke az janghā-ye xod be Irān āvarde bud, dar pāyān-e saltanat-e u āsār-e virāni-yo enhetāt dar kešāvarzi-yo sanāye-o xāli budan-e barx-i šahrhā az sakane hamejā be cešm mixord. Kutāhi-ye dowrān-e saltanat-o taqyir-e hāl-e u hame-ye ārezuhā-ye bozorg-aš rā naqš bar āb kard.

Dar sāxtemān-e maqbare-ye Nāder Šāh-e Afšār dar Mašhad majmue-i az abzār-e jangi-ye zamān-e u-vo noxostin selāhhā-ye ātašin-e sepāhiyān-e irāni, gerdāvari šode-ast.

Zandiye (1162-1209 h. / 1749-1794 m.)

Zandhā tire-ye kucak-i az tāyefe-ye Lak az il-e Lor budand, ke dar navāhi-ye Malāyer galledāri mikardand. Karim Xān-e Zand, az sarān-e sepāh, pas az košte šodan-e Nāder bar asar-e delāvari ke dar sarkub-e moxālefān az xod nešān dād, be qodrat resid-o bā moti' kardan-e il-e Qājār-o sepāhiyān-e Āzād Xān-e Afqān-o digar moddaiyān-e saltanat, dar Širāz farmānravā gardid.

Hokumat-e xāndān-e Zand dir napāyid. Pas az Karim Xān, ke mard-i šojā-o bāsiyāsat-o dar eyn-e hāl mehrbān-o bāgozašt bud-o hattā bā došmanān-e xod bozorgvārāne raftār mikard, jānešinān-e u natavānestand masnad-e qodrat rā hefz konand. Il-e Qājār ke ruzberuz qavitar mišod, tavānest dar janghā-ye moteadded nofuz-e xod rā bar bištar-e sarzaminhā-ye Irān tasbit konad.

Pas az Karim Xān, dar moddat-i kamtar az šānzdah sāl, šeš tan az xāndān-e Zand hokumat kardand, ammā tamām-oqt-e ānān be jang-o setizhā-ye dāxeli gozašt. Dar zamān-e yek-i az jānešinān-e Karim Xān, Alimorād Xān, emperātur-e Otriš az dowlat-e Irān da'vat kard, ke dar naqše-ye taqsim-e kešvar-e Osmāni beyn-e Irān, Otriš-o Rusiye šerkat konad. Vey be sāl-e 1198 h. / 1783 m. dar movāfeqat bā in moāhede az tamām-e daāvi-ye Irān nesbat be Gorjestān sarfenazar kard. Gorjestān az sarzaminhā-ye Irān bud, ke dar ān zamān be vāsete-ye za'f-e hokumat, baxš-i az ān be tasarrof-e Rushā dar āmade bud.

Saltanat-e xāndān-e Zand agarce davām nayāft, ammā bā nām-e nik-e do fard-e barjeste-ye in xāndān, karim Xān-o Lotf'ali Xān, dar tārix barjāy mānd.

Karim-e Xān-e Zand (1163-1193 h. / 1750-1779 m.)

Karim Xān az sardārān-e šojā-o bāliyāqat-e Irān, az xāndān-e Zand bud, ke dar kešmakeš-e qodrat beyn-e xavānin-e Lor-o Baxtiyāri dar dowrān-e nābesāmān-e ba'd az Nāder Šāh be mowqeiyat-e qābeletavajjoh-i dast yāft. Mohemtarin jang-e Karim Xān bā Mohammadhasan Xān-e Qājār bud, ke dar Māzandarān-o Estarābād (Gorgān) hokumat-i barā-ye xod tartib dāde bud. Ali Šāh, barādar-e Karim Xān, pas az qalabe bar Mohammadhasan Xān, pesar-e bozorg-e u, Āqā Mohammadxān, rā gereftār-o maqtuonnasl kard. In kār ba'dhā be qatleām-e xāndān-e Zand be dast-e Āqāmohammad Xān anjāmid.

Karim Xān pas az moti' sāxtan-e hame-ye sarkešān-o tasarrof-e Fārs-o šekast dādan-e Āzād Xān-e Afqān-e Qaljāyi ke az sardārān-e Nāder Šāh bud-o sarkeši mikard, farmānravā-ye moqtader-e Irān gardid. Karim Xān

dar hamān dowrān-e sarkub-o šekast-e moxālefān niz dar kamāl-e ra'fat-o bozorgvāri bā došmanān raftār mikard. Āzād Xān-e Afqān ke tey-e sāliyān-e derāz dar sarkeši-yo ijād-e āšub-o peyvastan be qodrathā-ye mahalli mozāhemathā-ye farāvān be bār āvarde bud, pas az šekast xordan az taraf-e Karim Xān mowred-e baxšāyeš qarār gereft-o az nadimān-e u šod. Karim Xān nesbat be Šāhrox-e Afšār niz ke nābinā šode bud-o hokumat-e Xorāsān rā dar dast dāšt, bā kamāl-e ehterām raftār kard-o be pās-e xadamāt-e Nāder u rā hamconān bar sar-e qodrat negah dāšt.

Karim Xān hargez xod rā šāh nanāmid-o be onvān-okil yā vakilorroāyā hokumat mikard. Dar zamān-e u Xalij-e Fārs-o banāder-o jazāyer-e ān mowred-e dastandāzi orupāiyān qarār gereft. Kompāni-ye engelisi-ye Hend-e Šarqi dar in mantaqe barā-ye xod estehkāmāt-i ta'sis karde bud. Holandihā-vo farānsavihā niz dar reqābat bā engelishā amirān-e Arab rā bar zedd-e yekdigar tahrik mikardand. Dar sāl-e 1166 h. / 1753 m. yek tejāratxāne-ye holandi jazire-ye Xārk rā be tasarrof dar āvarad-o dar ānjā dež-i nezāmi sāxt. Seyd-e morvārid-o obur-e keštihā-ye bāzargāni manāfe-e besyār barā-ye holandihā dāšt. Karim Xān-e Zand ke be rownaq-e tejārat eštiyāq-e tamām dāšt, be kompāni-ye Hend-e Šarqi-ye Engelis mazāyā-yi dād, ke dar natije-ye ān amalan enhesār-e vāredāt-o sāderāt az rāh-e Bušehr dar extiyār-e in kompāni qarār gereft. Ammā cand-i ba'd vey be bahāne-ye sarkub-e yek-i az amirān-e Arab ke mowjeb-e nāamni šode bud, be mantaqe laškar kešid-o jazāyer-e Xārk-o Xārku rā be tasarrof dar āvarad.

Dir-i nagozašt ke Hoseynqoli Xān-e Jahānsuz, pesar-e Mohammadhasan Xān-e Qājār, bār-e digar alam-e moxālefat afrāšt, ammā dar jang-i saxt šekast xord-o nācār pesar-e xod Bābā Xān rā ke ba'dhā be nām-e Fath'ali Šāh-e Qājār be taxt nešast, bā hadāyā-ye besyār nazd-e Karim Xān be Širāz ferestād. Karim Xān bā ānān be bozorgvāri-yo mehrbāni raftār kard-o az gonāhān-ešān dar gozašt.

Hādese-ye mohemm-e digar-e dowrān-e hokumat-e Karim Xān extelāf miyān-e Soleymān Pāšā, vāli-ye Kordestān, bā dowlat-e Osmāni bud. Karim Xān be bahāne-ye hemāyat az vāli-ye Kordestān Basre rā mohāsere kard-o ān rā gereft. In šahr be vāsete-ye tejārat bā Hendustān ahammiyat-i ruzafzun miyāft. Basre tā sāl-e 1192 h. / 1779 m. dar extiyār-e Irān bāqi mānd. Dar in sāl Karim Xān ke docār-e bimāri-ye sel bud, dar gozašt-o dowlat-e Osmāni jor'at yāft ke Basre rā bāz setānd.

Karim Xān mard-i niksirat bud-o bā vojud-e qodrat-e besyār tamām-e omr be sādegi zendegi kard. Dar zamān-e u tejārat-o san'at rownaq-e besyār yāft. Kārgāhhā-ye bozorg-e cinisāzi-yo šišesāzi ijād šod-o san'atgarān-e besyār be Širāz ruy āvardand. Karim Xān az māliyāthā kāst, dar jahat-e reffāh-e mardom saxt kušid-o dar Širāz, pāytaxt-e xod, banāhā-ye besyār sāxt. Xalvatxāne-ye Karimxāni, Masjed-o Bāzār-e Vakil az yādgārhā-ye bāarzeš-e zamān-e Karim Xān hanuz bāqi-st. Ārāmgāh-e do šāer-e bozorg-e Irān, Sa'di-yo Hāfez, dar Širāz be dastur-e u bāzsāzi šod. Bā ān ke xod šiemazhab bud-o rowhāniyān-e šie rā besyār gerāmi midāšt, ammā bā peyrowān-e hame-ye adyān be modārā-vo niki raftār mikard.

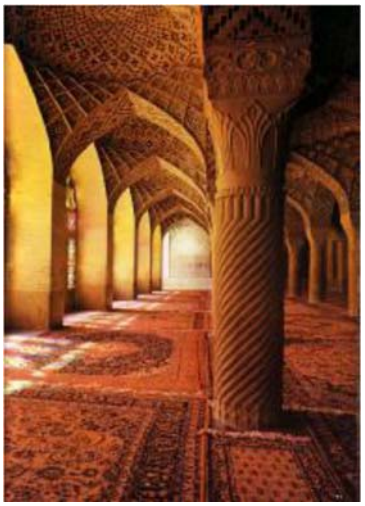

ŠIRĀZ, MASJED-E VAKIL

Pas az marg-e Karim Xān afrād-e xānevāde-ye u be tama-e kasb-e qodrat be jān-e yekdigar oftādand. Tanhā fard-e barjeste-ye xāndān Zand pas az Karim Xān Lotf'ali Xān-e Zand, javān-i dalir, dānā-vo barāzande bud. Vey rā dar šojāat-o niz baxt-e nāmosāed hamsān-e Soltān Jalāleddin-e Xārazmšāh dāneste-and. Āqā Mohammad Xān-e Qājār ke pas az marg-e Karim Xān sar boland karde bud, bā farib-o tatmi-e atrāfiyān, tavānest be hile Lotf'ali Xān-e Zand rā gereftār konad-o pas az šekanjehā-ye besyār be qatl resānad.

QĀJĀRIYE (1200-1344 H. / 1768-1925 M.)

Qājār nām-e yek-i az ilhā-ye torkzabān-e Āsiyā-ye Markazi bud, ke hamrāh-e Cangiz Xān-e Moqol be sarzaminhā-ye eslāmi vāred šod. In qowm noxost dar Šām-o Suriye-vo sepas dar Armanestān sāken šod. Hamzamān bā šeklgiri-ye qodrat-e Safaviye, sarān il-e Qājār yek-i az tavāyef-e haftgāne-ye sepāhiyān-e Qezelbāš budand, ke bā afrād-e il-e xod dar janghā šerkat mikardand. Yek daste az Qājāriye dar zamān-e Šāh Abbās-e Bozorg be Estarābād dar dosu-ye rud-e Gorgān kuc dāde šodand tā az hojum-e Torkamānān be manāteq-e dāxeli-ye Irān jelowgiri konand.

Dar zamān-e Nāder Šāh-e Afšār-o sepas Karim Xān-e Zand afrād-i az in tāyefe be eddeā-ye hokumat be šureshā-vo nabardhā-yi dast zadand. Az miyān-e ānān, Āqā Mohammad Xān ke sālhā-yi az kudaki-yo nowjavāni-ye xod rā dar darbār-e Karim Xān-e Zand be sar āvarde bud, pas az marg-e Karim Xān, afrād-e il-e Qājār rā gerd-e ham āvard-o dar sāl-e 1200 h. / 1786 m. be nām-e šāh-e Irān dar Tehrān be taxt nešast. Pādšāhān-e Qājār az in tārix tā xal'-e Ahmad Šāh be vasile-ye Majles-e Šowrā-ye Melli dar sāl-e 1304 š. / 1925 m. ya'ni hodud-e sad-o cehel sāl saltanat kardand. In moddat dar tārix-e Irān, dowrān-e degargunihā-ye bozorg-e ejtemāi-yo havādes-e mohemm-e tārixi-st.

Dar ān zamān-e kešvarhā-ye orupāyi, Rusiye, Engelis-o Farānse ke dar hāl-e towsee-ye manāfe-e este'māri-ye xod dar Āsiyā budand, tavānestand bā fešār-o tahdid-o tatmi', šāhān-o darbāriyān rā ke aqlab bā tahavvolāt-e qarnhā-ye axir-e Orupā āšnā nabudand, bā xod hamrāh sāzand. Orupāyiyān dar residan be maqāsed-e xod dar Irān bā moqāvemat-e candān-i ruberu našodand. Zirā az su-yi āmme-ye mardom tavān-o emkān-e ezhārenazar-i nadāštand-o az su-ye digar šāhān-o darbāriyān-e Qājār niz bištar delmašqul-e zendegi-ye šaxsi-yo ta'min-e manāfe-e xod budand. Dar conin owzā', dowlat-e Rus tavānest be baxshā-ye bozorg-i az sarzamin-e Irān dast yābad-o dowlat-e Engelis niz bā kasb-e emtiyāzāt-e mohemm-e eqtesādi, be dexālat dar omur-e dāxeli-ye Irān pardāxt.

Ammā raftoāmad-e safirān-o namāyandegān-e orupāyi-yo kešmakeshā-ye siyāsi-yo zadoxordhā-vo janghā-yi ke dar in dowre surat gereft, az yek su, va šeklgiri-ye tahavvolāt-e siyāsi-yo ejtemāi dar kešvarhā-ye hamsāye, con Osmāni-yo Rusiye, az su-ye digar, xod mohemtarin āmel-e bidāri-ye mardom-e Irān-o saranjām Enqelāb-e Mašrutiyat šod.

Āqāz-e ertebāt-e farhangi miyān-e Irān-o Orupā niz tahavvol-e ejtemāi-ye digar-i padid āvard. Eftetāh-e madāres bā barnāme-vo tartib-e jadid, niyāz be estexdām-e ostādān-o kāršenāsān-e olum-o fonun rā ruzafzun mikard-o āmuxtan-e zabānhā-ye orupāyi peyāmad-e in niyāz bud. Edde-i az javānān-e irāni barā-ye tahsil be Orupā ferestāde šodand-o kasān-i ke zabānhā-ye orupāyi, bexosus Farānse, rā āmuxte budand, be tarjome-vo našr-e ketābhā-ye tārix-o ramān-o dāstān pardāxtand. Zabān-e fārsi dar in dowre be sabab-e matrah šodan-e mowzuāt-e tāze az su-yi be sādegi-yo nazdik šodan be zabān-e omum-e mardom gerāyid-o az su-ye digar, az jahat-e ma'nā, bexosus tarh-e masāel-o moškelāt-e zendegi-ye āmme, vos'at yāft. Še'r-e in dowre-ye niz be jā-ye tavajjoh be afkār-e sufiyāne-vo āšeqāne bištar hāvi-ye mazmunhā-ye ejtemāi šod.

ĀQĀ MOHAMMAD XĀN (1200-1211 H. / 1786-1797 M.)

Āqā Mohammad Xān noxostin kas az il-e Qājār-ast, ke pas az bar andāxtan-e moxālefān dar Nowruz-e sāl-e 1200 h. / 1786 m. dar Tehrān xod rā pādšāh nāmid. Vey dar kudaki hengām-i ke pedar-aš, Mohammadhasan Xān-e Qājār, bar zedd-e Karim Xān-e Zand qiyām nemude bud, gereftār šode bud. Pas az ān ke Mohammadhasan Xān be dast-e yek-i az kasān-e xod košte šod, Āqā Mohammad Xān be Karim Xān-e Zand

panāhande šod-o mowred-e hemāyat-o mohabbat-e u qarār gereft. Nevešte-and, ke Karim Xān be aql-o huš-e Āqā Mohammad Xān e'teqād dāšt-o dar kārhā-ye mamlekat bā u mašverat minemud-o u rā vazir-e xod mixānd.

Bā marg-e Karim Xān, Āqā Mohammad Xān az Širāz gorixt-o dar rāh-e Māzandarān kārevān-i rā ke avāyed-e māliyāt rā be Fārs mibarad, tasarrof kard. Dar Māzandarān yek-i az nābarādarihā-ye Āqā Mohammad Xān u rā dastgir kard-o be zendān andāxt. Ammā vey gorixt-o be zudi dar Gilān-o navāhi-ye qarbi-ye Daryā-ye Xazar hokumat-i barā-ye xod tartib dād. Āqā Mohammad Xān bā tadbir-o tarfandhā-ye siyāsi bar afsarān-e rusi ke dar yek-i az banāder-e Daryā-ye Xazar qal'e-i barā-ye xod sāxte budand, dast yāft-o be zudi tavānest afrād-e il-e Qājār rā moti-e xod konad. Vey bā moxālefān-aš, harkas ke bud, bā nahāyat-e xošunat-o sangdeli raftār mikard. Barx-i az ānhā rā košt-o barx-i rā kur-e kard-o dar kamtar az haft sāl bā bar andāxtan-e āxarin jānešin-e Karim Xān-e Zand xod pādšāh-e biraqib-e Irān šod.

Dar bar andāxtan-e Lotf'ali Xān-e Zand, Āqā Mohammad Xān be nahāyat-e xošunat-o birahmi dast zad. Nevešte-and, ke dežximān-e vey bist hezār joft cešm-e ahāli-ye Kermān rā az hadaqe dar āvardand-o az sarhā-ye nohsad tan dar šahr-e Bam, hamān jā-yi ke Lotf'ali Xān dastgir šode bud, kallemenāre sāxtand. Vey, hanuz be Tehrān nareside, dastur dād, ostexānhā-ye Karim Xān-e Zand rā az qabr birun bekešand-o dar zir-e pellekānhā-ye Kāx-e Golestān madfun sāzand tā harvaqt az ānjā migozarad, bar ostexānhā-ye ān mard-e bozorg-o dādgar gām nahad-o kine-ye xod rā taskin dehad.

Az piruzihā-ye Āqā Mohammad Xān tasarrof-e Gorjestān bud. Herākliyus, amir-e in nāhiye, dar peymān-i bā Kātrin-e Dovvom, emperāteris-e Rusiye, kešvar-e xod rā taht-e hemāyat-e ān dowlat qarār dād. Āqā Mohammad Xān dar sāl-e 1209 h. / 1794 m. bā cehel hezār sepāh be Gorjestān hamle kard. Herākliyus-o hamrāhān-aš be kuhestān gorixtand. Be farmān-e Āqā Mohammad Xān pirān-o sakane-ye bimār-o tamām-e kešišān-e šahr qatleām šodand-o ānān ke tandorost budand, biš az bist hezār zan-o mard, be bardegi raftand. Pas az in vāqee laškar-i az jāneb-e Rusiye be sardāri-ye Ženerāl Gudvic be Gorjestān āmad-o ba'z-i šahrhā-ye Qafqāz, mānand-e Darband-o Bāku-vo Qarābāq-o Šakki-yo Ganje rā tasarrof kard. Ammā dar hamin zamān Kātrin, emperāteris-e Rusiye, dar gozašt-o laškariyān-e rus Qafqāz rā Tark goftand.

Āqā Mohammad Xān sepas be bahāne-ye sarkubi-ye Torkamānān rāhi-ye Xorāsān šod. Šāhrox Mirzā, nave-ye Nāder Šāh, rā ke kur šode-vo dar Xorāsān rasman pādšāh bud-o az dar-e taslim dar āmad, ebtedā gerāmi dāšt. Ammā ba'd barā-ye dastyābi be javāherāt-e xazāyen-e Nāder ān mard-e kur rā be badtarin surat šekanje kard. Nevešte-and, ke bar sar-aš sorb-e godāxte rixt tā vey mahall-e yāqut-e mašhur-e Owrangzib rā boruz dād. Šāhrox bar asar-e ān šekanjehā dar gozašt.

Marg-e Āqā Mohammad Xān-e Qājār dar Gorjestān pas az fath-e Qal'e-ye Šuš ettefāq oftād. Do tan az nowkarhā-ye u ke mahkum be marg šode budand, šabāne bar sar-aš rixtand-o u rā koštand. Sādeq Xān-e Šaqāqi, sardār-e Āqā Mohammad Xān-e Qājār, ke ehtemālan xod moharrek-e qatl bud, tāj-o kamar-o sanduqce-ye javāherāt-e Āqā Mohammad Xān rā, ke saxt bed-ān ešq mivarzid-o hamiše hamrāh-e xod dāšt, be dast āvard-o pas az ān moddat-i bā jānešin-e u Fath'ali Šāh-e Qājār dar oftād tā āqebat nācār taslim šod-o javāherāt rā bāzpas dād.

Āqā Mohammad Xān-e Qājār bā hame-ye sangdeli-yo šeqāvat-o mālparasti sardār-i kārdān-o pādšāh-i bātadbir bud. Barā-ye ta'min-e qodrat-e xod az hic mohabbat-o gozašt-i nesbat be afrād-e il-e Qājār kutāhi nemikard-o bā hame-ye xunhā-yi ke rixt, bāz tavānest kešvar-i yekpārce-vo nirumand-o amn az xod be jāy begozārad. Marzhā-ye Irān dar zamān-e vey dar hadd-e marzhā-ye tabii-ye Falāt-e Irān gostareš dāšt-o qabāyel-o tavāyef-e sarkeš ke tey-e qarnhā dar navāhi-ye moxtalef qodrat-i be ham zade budand, dar zamān-e vey nācār sar-e taslim be hokumat forud āvardand.

Fath'ali Šāh (1212-1250 h. / 1797-1834 m.)

Bā košte šodan-e Āqā Mohammad Xān-e Qājār dar Gorjestān, valiahd-e u, Bābā Xān, ke farmānfarmā-ye Fārs bud, be yāri-yo kārsāzi-ye Hāji Ebrāhim Xā-en E'temādoddowle be taxt nešast. Sāl-e avval-e saltanat-e u bā jangosetiz-e dāxeli-yo sarkubi-ye moddaiyān-e saltanat gozašt. Reqābat miyān-e dowlathā-ye bozorg dar Irān-o kešvarhā-ye hamsāye-vo gostareštalabi-ye Rusiye-ye tezāri ke saranjām be jodāyi-ye pārehā-yi az az kešvar anjāmid, dar baxš-e omde-i az saltanat-e in pādšāh ruy dād.

Dowrān-e saltanat-e u hamzamān bā janghā-ye este'māri-ye Engelis dar Hend barā-ye foru nešāndan-e qiyām-e Topsoltān-e Meysur bud. Zamān Šāh-e Afqān bā hamle be Hendustān niruhā-ye Engelis rā az tasallot-e āsān-o kāmel bar Hend bāz midāšt. Dowlat-e Engelis niz az rāhhā-ye gunāgun Fath'ali Šāh-o darbār-e Irān rā zir-e fešār qarār migozāšt tā Zamān Šāh rā sarkub konand.

Napoléon Bonaparte ke bā Engelis dar reqābat bud, mixāst bā jalb-e dusti-ye Fath'ali Šāh az rāh-e Irān be Hend laškar kešad-o dar ezā-ye in emtiyāz, laškariyān-e irāni rā be raveš-e orupāyi ta'lim dehad. Dar in miyān dowlat-e Rusiye niz bikār nabud. Gorgin Xān (Georki), pādšāh-e Gorjestān, ke sarzamin-aš dar hamle-ye Āqā Mohammad Xān-e Qājār be tasarrof-e niruhā-ye Irān dar āmade bud, az āšoftegi-ye darbār-e Irān estefāde kard-o bā Rusiye moāhede-i bast-o onvān-e tezār-e Gorjestān rā be emperātur-e Rus dād tā xod nāyebossaltane-ye Gorjestān šavad. Ba'd az fowt-e Georki, dar sāl-e 1215 h. / 1800 m. Rushā Gorjestān rā be Rusiye elhāq kardand-o Sisiyānof, farmāndeh-e Rus, alāve bar Gorjestān, Ganje, Šuš-o sepas Qarābāq rā niz be tasarrof-e xod dar āvarad. In pišravi moqaddame-ye šoru-e Janghā-ye Irān-o Rus bud, ke biš az dah sāl be derāzā kešid-o saranjām, bā aqd-e qarārdādhā-ye Golestān-o Torkamāncāy, be az dast raftan biš az 24 šahr-e mohemm-e Irān dar qarb-e Daryā-ye Xazar, monjar šod.

Napoléon Bonaparte dar qarārdād-i ke bā Fath'ali Šāh bast, moteahhed šod, ke šahrhā-ye tasarrofšode tavassot-e Sisiyānof rā be Irān bāz gardānad. Bā tekye bar hamin qarārdād Fath'ali Šāh hey'at-e namāyandegi-ye Engelis rā be riyāsat-e Sir John Malcolm be hozur napaziroft. Ammā dar sāl-e 1222 h. / 1807 m. Napoléon bā Aleksānder-e Avval, emperātur-e Rusiye bar zedd-e Engelis peymān-i bast-o mowzu-e Gorjestān-o arāzi-ye ešqālšode-ye Irān mowred-e bi e'tenāyi qarār gereft.

In bār Fath'ali Šāh, ke az komak-e Farānse ma'yus šode bud, nācār be sāzeš bā dowlat-e Engelis šod. Hāsel-e in sāzeš tan dādan-e Fath'ali Šāh be ahdnāme-ye šum-i bud, ke be vasile-ye James Morier, namāyande-ye Engelis, va Mirzā Šafi-e Māzandarāni, sadra'zam-e Irān, emzā šod. Banā bar in qarārdād, dowlat-e Irān moteahhed šod hame-ye peymānhā-ye xod rā bā dowlathā-ye orupāi bejoz Engelis laqv konad-o be došmanān-e Engelis rāh-e obur be su-ye Hend nadehad. Niz agar amir-e Afqānestān be Hend laškar kešad, Irān molzam-ast, bed-u e'lān-e jang dehad-o dar moqābel agar beyn-e Irān-o dowlathā-ye orupāyi jang dar girad, dowlat-e Engelis dar raf'-e extelāf bekušad-o agar kār be āšti nakešid, az tariq-e Hendustān be Irān yāri dehad. In ahdnāme mavādd-e digar-i niz az in dast dāšt. Bar asās-e hamin peymān bud, ke namāyande Engelis, Sir Gore Ouseley, be donbāl-e tavāfoq-e penhāni beyn-e dowlat-e u-vo Rusiye-ye tezāri, ahdnāmehā-ye Golestān-o Torkamāncāy rā be Irān tahmil kard.

Pas az Janghā-ye Irān-o Rus, Fath'ali Šāh tasmim gereft, barā-ye jobrān-e ān šekasthā-ye nangin tavajjoh-e xod rā be šarq-o Afqānestān ma'tuf dārad. Abbās Mirzā Nāyebossaltane ke dar Janghā-ye Irān-o Rus niz rešādat-o tadbir-e besyār az xod nešān dād, ammā be vāsete-ye kutāhihā-ye Šāh-o darbāriyān az hemāyat-e lāzem mahrum šode bud, in bār niz pas az qalabe bar Torkamānān-o xān-e Xive dar Xārazm be Afqānestān hamle bord, tā Harāt piš raft-o ān šahr rā mohāsere kard. Ammā in bār niz az taraf-e Fath'ali Šāh be Tehrān ehzār šod-o digari jā-ye u ma'mur-e mohāsere-ye Harāt gardid. In kār-e nātamām niz āqebat dar zamān-e Nāsereddin Šāh be jodā šodan-e Afqānestān az Irān anjāmid.

Dar pāyān-e zendegi Fath'ali Šāh rāhi-ye Fārs šod tā māliyāthā-ye aqabmānde rā, ke pesar-aš Hoseyn'ali Mirzā Farmānfarmā, az pardāxt-e ān xoddāri mikard, vosul konad. Hoseyn'ali Mirzā dar Kāšān be xedmat-e pedar resid-o mablaq-i ke besyār kamtar az hadd-e entezār bud, be šāh dād. Fath'ali Šāh-e bimār Farmānfarmā rā be zendān andāxt-o ma'murān rā barā-ye gereftan-e māliyāt az mardom-e Fārs be ān su

ferestād-o xod niz dar pey-e išān be Esfahān resid-o dar hamānjā, pas az siyohaft sāl pādšāhi dar gozašt. U dar dowrān-e tulāni-ye saltanat-e xod peyvaste bā moxālefān-e dāxeli-yo xāreji dar hāl-e kešmakeš bud. Kārhā-ye arzande-i ke dar dowrān-e u anjām šod, be vasile-ye ba'z-i az amirān-e lāyeq-e u, az jomle Abbās Mirzā Nāyebossaltane, surat gereft.

Fath'ali Šāh mard-i bikefāyat-o zanbāre-vo dar eyn-e hāl nāzokdel-o še'rdust bud. Xod niz še'r migoft-o gāh naqqāši mikard-o az darbāriyān mixāst ke še'r-o naqqāši-ye u rā setāyeš konand. Dar mozākerāt bā namāyandegān-e xāreji bištar farifte-ye hadāyā, bexosus javāherāt-i mišod, ke piškeš-e u mikardand. 158 zan dāšt-o hengām-e marg az 57 pesar-o 46 doxtar-e xod 588 nave barjāy gozāšt, ke hamegi az dastgāh-o darbār-o hokumat-o velāyat motevaqqe-e emtiyāzhā-ye kalān budand.

NĀSEREDDIN ŠĀH (1264-1313 H. / 1831-1895 M.)

Pas az Fath'ali Šāh nave-aš, Mohammad Šāh, ke mard-i bierāde-vo bimār bud be saltanat resid. Dar zamān-e vey ke saxt zir-e nofuz-e Rushā bud, talāšhā-ye nāmovaffaq-i barā-ye bāzpas gereftan-e Harāt surat gereft. Pas az marg-e u pesar-aš, Nāsereddin Šāh, rā az Tabriz be Tehrān āvardnad-o Mirzā Taqi Xān-e Amirnezām bā vojud-e owzā-e darhamrixte-ye pāytaxt u rā ke biš az hefdah sāl nadāšt, bā hošyāri-yo tadbir be saltanat nešānd. Alqāb-e atābak-e a'zam-o Amirkabir be pās-e in xedmat be u dāde šod. Amir kabir, be mahz-e residan be pāytaxt, bā onvān-e sadra'zam edāre-ye omur-e kešvar rā be dast gereft.

Sālhā-ye noxost-e hokumat-e Nāsereddin Šāh be sabab-e eslāhāt-o eqdāmāt-e mohemm-e siyāsi-yo edāri-ye Amirkabir besyār movaffaq bud. Ammā tahrik-o esrār-e atrāfiyān-e šāh āqebat u rā be barkenāri-yo qatl-e amir vā dāšt-o dast-e bigānegān-o afrād-e nāvāred rā dar omur-e mamlekat bāz gozāšt. Tahrikāt-e Engelishā dar Afqānestān, ke az ruzgār-e Fath'ali Šāh āqāz šode bud, be jodāyi-ye kāmel-e in baxš az sarzamin-e Irān anjāmid. Rusiye niz ārām nanešast-o bā tasxir-e Marv, dar šomāl-e šarqi-ye Irān, Torkestān rā tasarrof kard-o hodud-e Irān rā be marzhā-ye emruzi resānd.

Azānpas nofuz-o dexālat-e kešvarhā-ye Engelis-o Rus dar omur-e siyāsi-yo eqtesādi-ye Irān ruzberuz bištar mišod. Nāsereddin Šāh bā dādan-e emtiyāzhā-ye bahrebardāri az maāden-o manābe-e kešvar-o ta'sis-e Bānk-e Šāhanšāhi be Engelis, bā haqq-e tab'-o našr-e eskenās, eštehā-ye Rusiye rā barā-ye emtiyāzāt-e tāze tahrik kard. Az hamin ru, emtiyāz-e seyd-e māhi-ye šomāl-o ta'sis-e Bānk-e Esteqrāzi niz dar in zamān be Rushā dāde šod. Farānsaviyān niz bikār nanešastand. Emtiyāz-e kāvoš-o hafriyāt-e bāstānšenāsi dar Šuš-o haqq-e enhesāri-ye ektešāf-e āsār-e atiqe dar tamām-e xāk-e Irān nasib-e ānān gardid.

Ammā mardom ke be tadrij az nofuz-e ruzafzun-e bigānegān negarān mišodand, be yāri-yo rahbari-ye rowhāniyān dast be e'terāzhā-ye azim zadand. Dar sāl-e 1301 h. / 1891 m. Hāj Mirzā Hasan-e Širāzi, estefāde az doxāniyāt rā tahrim kard, zirā emtiyāz-e enhesār-e doxāniyāt, ke be Emtiyāz-e Reži ma'ruf šod, haqq-e enhesāri-ye tejārat-e tanbāku-vo hattā nezārat dar kešt-e ān rā be yek-i az atbā-e Engelis dāde bud. E'terāzāt-e šadid-e mardom-o tahrim-e tanbāku ke hattā dar darbār niz raāyat mišod, Nāsereddin Šāh rā be laqv-e emtiyāz vā dāšt. Ingune kārhā dar zamān-e Nāsereddin Šāh bārhā ruy dād-o harbār dowlat-e Irān nācār šod, mablaq-e qābeletavajjoh-i be onvān-e qarāmat bepardāzad. Ellat-e rokud-e šadid-e eqtesādi dar šeš sāl-e āxar-e saltanat-e Nāsereddin Šāh rā laqv-e qarārdād-e Reži-yo moškelāt-e nāši az pardāxt-e qarāmat-e ān dāneste-and.

Bā in hame, dar zamān-e Nāsereddin Šāh dar pey-e eslāhāt-e Amirkabir, eqdāmāt-e arzande-i niz surat gereft. Ijād-e xatt-e telegrāf, tartib-e post-o yeknavāxt kardan-e sekkehā-ye rāyej, ta'sis-e rāhāhan be tul-e hašt kilumetr beyn-e Tehrān-o Šahrerey-o ta'sis-e šomār-i kārxānehā-ye kucak az ān jomle-ast. Šahr-e Tehrān dar in zamān towsee yāft-o sāxtemānhā-ye dowlati-yo qasrhā-ye saltanati-ye moteadded dowr-e ān sāxte šod. Ammā mohemtar az inhā, ta'sis-e Madrese-ye Dārolfonun-o entešār-e noxostin ruznāme dar Irān bud, ke be hemmat-e Mirzā Taqi Xān surat gereft. Dārolfonun noxostin madrese-i bud, ke dar ān olum-o fonun-e jadid-o zabānhā-ye orupāyi āmuxte mišod-o az hamin ru niz tan-i cand az ostādān-e xāreji barā-ye tadris dar ān da'vat

šodand. In madrese hengām-i eftetāh šod, ke Amirkabir dar tab'id bud. Ta'sis-e Dārolfonun rā yek-i az avāmel-e mohemm-e bidāri-ye irāniyān dar Enqelāb-e Mašrutiyat šemorde-and.

Nāsereddin Šāh be āgāhi az nahve-ye pišraft-e orupāyiyān alāqemand bud. Vey se bār be Orupā safar kard-o az nazdik bā barx-i az in pišrafthā āšnā šod. Bā in hāl vaqt-e xod rā dar in safarhā, ke hazine-ye besyār barā-ye xazāne-ye kešvar dāšt, bištar be tafrih-o konjkāvi dar ādāb-e zendegi-ye orupāyiyān gozarānd. Āšnāyi-ye Nāsereddin Šāh bā nahve-ye hokumat dar kešvarhā-ye orupāyi māne' az in našod, ke az moxālefat bā eslāhāt-e siyāsi dar Irān dast kešad. Be farmān-e u az entešār-e afkār-e āzādixāhāne, ke be tadrij dar Irān owj migereft, jelowgiri mikardand. Ruznāmehā ejāze nadāštand, dar bāre-ye siyāsat ciz-i benevisand. Ketābhā-vo ruznāmehā-ye āzādixāhān ke birun az Irān montašer mišod, maxfiyāne dastbedast migardid, zirā bā harkas ke mottaham be dāštan-e ingune našriyāt mišod, bā šeddat-o xošunat raftār mikardand. Bā inhame rahbarān-o motefakkerān-e āzādixāh dar rāh-e bidār kardan-e afkār-e omumi dar dāxel-o xārej mikušidand. Nāsereddin Šāh dar sāl-e 1313 h. / 1895 m., mosādef bā panjāhomin sāl-e saltanat-e xod, dastur dāde bud, jašnhā-ye bāšokuh-i tartib-e dehand. Ammā yek ruz piš az āqāz-e in jašnhā šāh dar Haram-e Šāh Abdol'azim dar Šahrerey hadaf-e golule-ye Mirzā Rezā Kermāni, az moridān-e Seyyed Jamāleddin-e Asadābādi qarār gereft-o košte šod.

Mozaffareddin Šāh (1314-1324 h. / 1896-1906 m.)

Bā košte šodan-e Nāsereddin Šāh, valiahd-e u, Mozaffareddin Mirzā, az Tabriz be Tehrān āmad-o be saltanat resid. Vey dar ān hengām cehelocāhārsāle-vo bimār bud. Vezārat-e u rā Aminoddole bar ohde dāšt, mard-i āgāh-o dānešmand ke eslāhāt-e Mirzā Taqi Xān-e Amirkabir rā donbāl mikard-o be ta'sis-e kārxāne dar zaminehā-ye gunāgun alāqemand bud. Hāj Mirzā Hasan Xān-e Tonekāboni-ye Sepahsālār niz moddat-i kutāh be vezārat-e Mozaffareddin Šāh resid. Vey niz barā-ye sarosāmān dādan be owzā-e mamlekat eqdāmāt-e eslāhi-ye besyār anjām dād, az jomle barā-ye tanzim-e gomrok, Monsieur Naus-e belžiki rā be onvān-e mostašār be Irān āvard-o dar omur-e adliye (dādgostari) tartibāt-e tāze-i gozāšt.

In kārhā-vo barnāmehā be nāxošnudi-ye barx-i az darbāriyān-o ašrāf anjāmid. Ānān Mozaffareddin Šāh rā vā dāštand tā bār-e digar Mirzā Aliasqar Xān-e Aminossoltān rā sadra'zam konad. Mirzā Aliasqar Xān, molaqqab be atābak-e a'zam, bā ān ke mard-i hošyār-o siyāsatpiše bud, be Rushā sarsepordegi dāšt-o natanhā kār-i barā-ye sarosāmān dādan-e owzā-e mamlekat anjām nadāde bud balke bā gereftan-e qarzehā-ye kalān barā-ye tahiye-ye moqaddamāt-e safar-e Mozaffareddin Šāh be Orupā emtiyāzāt-e mohemm-i be Rushā vāgozār kard. Az jomle, Bānk-e Esteqrāzi-ye Rus bist-o do milyun-o nim Rubl, moādel-e se milyun-o cāhārsad-o si-yo noh hezār Lire-ye engelisi, be dowlat vām dād, be šart-e ān ke dowlat-e Irān pānsad hezār Lire talab-e Bānk-e Šāhanšāhi rā bepardāzad-o Bānk-e Esteqrāzi-ye Rus bestānkār-e monhaserbefard-e Irān bāšad. Be in tartib āyedāt-e gomrok-e Irān, bejoz gomrok-e banāder-e Xalij-e Fārs, be gerov-e bānk-e raft. Ammā āyedāt-e gomrok kāfi nabud. Cand-i ba'd dowlat-e Irān nācār be vasile-ye Bānk-e Šāhanšāhi mablaq-i biš az 304 hezār Lire-ye engelisi az hokumat-e Hend qarz gereft-o dar moqābel āyedāt-e šilāt-e Daryā-ye Xazar-o darāmad-e postxāne-vo telegrāfxāne-vo gomrokāt-e Xalij-e Fārs rā tazmin-e ān qarār dād. Baxš-e omde-ye in vāmhā-vo niz darāmadhā-ye nāši az e'tā-ye emtiyāzāt be bigānegān sarf-e do safar-e bihude-vo binatije-ye Mozaffareddin Šāh be Orupā gardid.

Owzā-e nābesāmān-e māli-yo eqtesādi-yo taaddiyāt-o ejhāfāt-e hokkām-o ommāl-e dowlat bar nāxošnudi-ye mardom afzud-o ānhā rā be tadrij be jān āvard tā ān ke noxostin jaraqqehā-ye e'terāz be sor'at piš raft-o Enqelāb-e Mašrutiyat rā šo'levar sāxt. Ingune e'terāzhā dar zamān-e Nāsereddin Šāh be šeddat sarkub mišod. Ammā Mozaffareddin Šāh hengām-i ke az nārezāyi-ye omumi āgāhi yāft, bā azl-e Eynoddowle-vo ru-ye kār āvardan-e Moširoddowle movāfeqat kard. In moqaddamāt zamine-i farāham āvard, ke Mozaffareddin Šāh bā e'tā-ye Farmān-e Mašrutiyat asr-e jadid-i rā dar tārix-e Irān āqāz konad. Be pās-e in farmān, va be xāter-e maqbuliyat-i ke in pādšāh dar pāyān-e omr-e xiš be xāter-e mosālemat bā āzādixāhān dar miyān-e mardom yāfte bud, majles dar marg-e u se ruz ta'til-o azā-ye melli e'lām kard.

Mohammad'ali Šāh (1325-1327 h. / 1907-1909 m.)

Mohammad'ali Šāh, pesar-o jānešin-e Mozaffareddin Šāh, pas az residan be saltanat be komak-e Rusiye sa'y dāšt, Farmān-e Mašrutiyat rā az beyn bebarad. Pas az barxordhā-yi bā a'zā-ye Majles-e Šowrā-ye Melli, šāh be jam'āvari-ye niru-ye nezāmi-yo mosallah kardan-e ānhā pardāxt, Atābak Aminossoltān rā ke ba'd az yek rob'qarn sadra'zami ba'd az mašrutiyat kenār gozāšte šode bud, az Orupā be Irān da'vat kard-o dobāre sadra'zam kard. Bā ān ke ba'd az moddat-i kutāh, Mohammad'ali Šāh nācār šod Qānun-e Mašrutiyat rā be rasmiyat bešenāsad-o Atābak ham dar sueqasd-i košte šod, ammā in eqdāmāt hamrāh bā tavāfoq-i ke dowlathā-ye Rus-o Engelis bar sar-e taqsim-e Irān be manāteq-e zir-e nofuz-e xod karde budand-o bā vojud-e esrār-e šāh majles az tasvib-e ān sar bāz mizad, be kudetā-yi az su-ye šāh anjāmid.

Dar in kudetā noxost edde-i az owbāš-e vābaste be darbār be majles raftand-o bā mašrutexāhān be zadoxord pardāxtand. Fardā-ye ān ruz cand tan az āzādixāhān rā dar Bāq-e Šāh koštand. Sepas be dastur-e šāh farmāndeh-e Rus-e Berigārd-e Qazzāq majles rā be tup bast. Az ruz-e golulebārān-e majles tā vaqt-i ke mardom dobāre mašrutiyat rā bar korsi nešāndand, sizdah māh-o cand ruz tul kešid. In moddat dar tārix-e Irān be dowre-ye Estebdād-e Saqir (kucak) ma'ruf-ast.

Istādegi-ye mardom dar barābar-e šāh bā sarāzir šodan-e goruhhā-yi az mašrutexāhān az Tabriz-o Esfahān-o Rašt-o digar navāhi be Tehrān āqāz šod. Pas az residan be Tehrān šāh rā barkenār-o Qānun-e Mašrutiyat rā dobāre barqarār kardand. Āzādixāhān pas az barkenāri-ye Mohammad'ali Šāh az saltanat pesar-e sizdahsāle-ye u, Ahmad Šāh, rā be saltanat-o Alirezā Xān-e Azodolmolk rā rā be niyābat-e saltanat-e Irān bar gozidand.

Pas az ān, Mohammad'ali Šāh be Rusiye gorixt-o yek sāl ba'd bā hemāyat-e ān kešvar barā-ye bāz yāftan-e tājotaxt dobāre az tariq-e Daryā-ye Xazar vāred-e Irān šod. Ammā bā vojud-e hemāyat-e Rushā natavānest kār-i az piš bebarad.

Ahmad Šāh (1327-1344 h. / 1909-1925 m.)

Ahmad Šāh haftomin-o āxarin šāh-e Qājār-ast. Hengām-i ke Mohammad'ali Šāh pas az fath-e Tehrān be vasile-ye niruhā-ye mojāhed-e mašrutexāh be sefārat-e Rus panāhande šod, namāyandegān u rā xal' kardand-o pesar-aš, Ahmad Mirzā, rā ke tanhā davāzdah sāl dāšt, be saltanat nešāndand. Vey tā residan be senn-e boluq zir-e nazar-e nāyebossaltane ke az taraf-e Majles-e Šowrā-ye Melli entexāb šode bud, barā-ye āšnāyi bā vazāyef-e xod āmuzeš midid. Dar in moddat, omur-e mamlekat be vasile-ye hey'atmodire-vo nāyebossaltane edāre mišod. Dar hamin dowrān, goruh-i az kāršenāsān-e āmrikāyi be riyāsat-e Morgan Shuster barā-ye eslāh-e māliye (dārāyi) va edde-i az mostašārān-e suedi barā-ye taškil-e amniye (žāndārmeri) be Irān da'vat šodand. Ammā Rusiye-ye tezāri peyvaste kāršekani mikard-o mikušid ke az rāhhā-ye moxtalef dar omur-e Irān dexālat konad. Sodur-e oltimātom barā-ye birun kardan-e mostašārān-e āmrikāyi, e'dām-e āzādixāhān dar Rašt-o Tabriz-o be tup bastan-e Haram-e motahhar-e Hazrat-e Rezā (a.) dar Mašhad az jomle eqdāmāt-e tahdidāmiz-o xošunatbār-e rushā dar moxālefat bā majles-o mašrutiyat-e Irān bud.

Ahmad Šāh yek hafte piš az āqāz-e noxostin Jang-e Jahāni tājgozāri kard-o edāre-ye omur rā be dast gereft. Tā in zamān vey, ke besyār javān-o az janjālhā-ye siyāsi be dur bud, mowred-e alāqe-vo ehterām-e mardom qarār dāšt-o gomān miraft ke moallemān-e bargozide u rā fard-i āzādixāh-o āšnā bā rizekārihā-ye siyāsat bār āvarde bāšand.

Dar Jang-e Jahāni-ye Avval, bā vojud-e e'lām-e bitarafi-ye Irān, dowlathā-ye Rus-o Engelis az šomāl-o jonub vāred-e xāk-e kešvar šodand-o amalan qarārdād-e taqsim-e Irān rā mowred-e ejrā gozāštand. Enqelāb-e bolševiki dar Rusiye dar sāl-e 1336 h. / 1917 m. va e'lām-e enserāf-e hokumat-e tāze az eddeāhā-ye gozašte agarce be naf'-e Irān bud, ammā dast-e Engelis rā barā-ye dexālat dar omur-e Irān kāmelan bāz gozāšt. Dowlat-e Engelis dar in hengām mikušid, naqše-ye Lord Curzon rā ke sālhā piš barā-ye hefz-e Šebheqārre-ye Hend tarh šode bud, dar mowred-e Irān amali-yo nezām-e mostašāri rā bar kešvar tahmil konad. Banā bar in nezām, omur-e dowlati-ye Irān be dast-e irāniyān ammā be xāst-o salāhdid-e mostašārān engelisi edāre mišod.

In barnāme rā dowlat-e Engelis dar qarārdād-i ma'ruf be Qarārdād-e 1919 gonjānd-o bā vādār kardan-e Ahmad Šāh be ru-ye kār āvardan-e Vosuqoddowle moqaddamāt-e ejrā-ye ān rā farāham kard.

Bar pāye-ye pāre-i asnād, Engelishā bā pardāxt-e māh-i pānzdah hezār Tumān be šāh movaffaq be jalb-e rezāyat-e u barā-ye noxostvaziri-ye Vosuqoddowle šodand. Ammā Ahmad Šāh tā pāyān-e zendegi ta'kid mikard ke hargez bā Qarārdād-e 1919 movāfeq nabude-ast. In qarārdād rā Vosuqoddowle-vo do tan az a'zā-ye kābine-aš, az taraf-e Irān, va Sir Percy Cox, be namāyandegi-ye Beritāniyā, emzā kardand. Ammā dāmane-ye moxālefat bā qarārdād dar Irān bālā gereft-o be moqāvemathā-vo mobārezāt-e xunin anjāmid. Qiyām-e Jangal be sardāri-ye Mirzā Kucak-e Xān-e Jangali-yo qiyām-e Kolonel Mohammadtaqi Xān-e Pesiyān dar Xorāsān-o Šeyx Mohammad-e Xiyābāni dar Tabriz az ān jomle-ast.

Hengām-e emzā-ye Qarārdād-e 1919 Ahmad Šāh dar rāh-e safar be Orupā bud. Hanuz be Anzali nareside bud, ke qowqā-ye jarāyed-o e'terāz-e šadid-e rowhāniyān-o melliyun be rahbari-ye Seyyed Hasan-e Modarres bar zedd-e qarārdād bar xāst. Moddat-i pas az bāzgašt-e šāh az in safar Kudetā-ye Sevvom-e Esfand-e sāl-e 1299-e šamsi / 1920-e milādi surat gereft-o Ahmad Šāh, ke pāyān-e saltanat-e xod rā nazdik midid, barā-ye sevvomin bār āzem-e Orupā šod-o digar be Irān bāz nagašt.

Dar ābānmāh-e sāl-e 1304 š. / 1925 m. Majles-e Šowrā-ye Melli ra'y be enqerāz-e dudmān-e Qājār-o enteqāl-e saltanat be xāndān-e Pahlavi dād-o bed-in tartib hokumat-e 150-sāle-ye Qājār pāyān paziroft. Se sāl ba'd Ahmad Šāh, ke tāze sisāle šode bud-o az yek bimāri-ye tulāni ranj mibord, dar Pāris dar gozašt.

PAHLAVI (1304-1357 Š. / 1925-1979 M.)

Kudetā-ye esfanmāh sāl-e 1299 š. / 1920 m. ke dar ān Rezā Xān-e Mirpanj bā hamkāri-ye Seyyed Ziyaeddin-e Tabātabāyi Tehrān rā gereft, sarāqāz-e dowrān-e jadid-i dar tārix-e Irān-ast, ke zamine-ye ān dar avāxer-e dowrān-e selsele-ye Qājār bā Enqelāb-e Mašrutiyat āmāde šode bud. Rezā Šāh be xalāf-e sarselselehā-ye saltanati-ye qabl az xod, il-o tāyefe-i poštesar nadāšt-o az došmanihā-vo kinjuyihā-ye qabilei barkenār bud. Vey hengām-i zamān-e omur-e kešvar rā be dast gereft, ke alāve bar za'f-o bikefāyati-ye šāhān-e Qājār, noxostin Jang-e Jahāni-yo ešqāl-e Irān be vasile-ye bigānegān, vaz' rā az gozašte vaximtar karde bud.

Rezā Šāh bā eqtedār-e tamām-o poštkāri-ye kamnazir be sarosāmān dādan-e owzā' pardāxt-o hengām-i ke dovvomin fard-e in xāndān, Mohammadrezā Šāh, dar sāl-e 1357 š. / 1979 m. dar pey-e Enqelāb-e Eslāmi, nācār be tark-e kešvar šod-o jomhuri-ye eslāmi jāygozin-e režim-e mašrute-ye saltanati gardid, Irān dar besyār-i zaminehā, bar asās-e pišraftetarin raveshā-ye ma'mul dar jahān, ru be rošd-o towsee bud.

Az vižegihā-ye mohemm-e dowrān-e Pahlavi, ta'kid bar hoviyat-e melli-yo farhang-e bāstāni-ye Irān-o az su-ye digar talāš barā-ye degargun kardan-e kešvar dar rāh-e tajaddod-o nowsāzi-yo moqābele bā mo'taqedāt-e xorāfi bud. Āsār-e in ta'kid dar besyār-i az zaminehā az farhang-o āmuzeš-o behdāšt tā kešāvarzi-yo san'at mašhud bud. Ammā ruydādhā-vo dastāvardhā-ye bozorg-i ke tanhā dar tey-e 57 sāl be Irān cehre-i digar baxšid, forsat-e degargun sāxtan-e zehn-o andiše-ye āmme-ye mardom rā nayāft, bexosus ke in degargunihā-vo pišrafthā-ye māddi-yo eqtesādi, bā rošd-e āzādi-yo edālat, hamconin raāyat-e osul Qānun-e Asāsi-ye Mašrutiyat ke ānhame talāš barā-ye tahaqqoq-e ān surat gereft, hamrāh nabud.

REZĀ ŠĀH (1304-1320 H. / 1925-1941 M.)

Hengām-i ke dar sāl-e 1332 h. / 1914 m. dar zamān-e Ahmad Šāh-e Qājār, Jang-e Jahāni-ye Avval dar gereft, owzā-e dāxeli-ye Irān saxt āšofte bud. Dowlat-e Irān dar jang e'lām-e bitarafi kard, ammā kešvarhā-ye Rus-o Engelis ke az sālhā qabl qasd dāštand, Irān rā be manāteq-e nofuz-e xod taqsim konand, az do su be ešqāl-e kešvar pardāxtand. Ālmān-o Osmāni niz az siyāsat-e tajāvozkārāne-ye ānān estefāde kardand-o mardom-e Irān rā be ettehād-e eslāmi-yo yāri-ye dowlat-e Osmāni farā xāndand. Dowlat-e Ālmān dar eyn-e hāl be dast-e yek-i az atbā-e xod be nām-e Wassmuss ašāyer-e jonub-o qarb-e Irān rā bar zedd-e niruhā-ye ešqālgar-e Engelis tahrik mikard. Āzādixāhān-e irāni niz be manzur moxālefat bā Qarārdād-e 1919 ke dast-e Engelis rā be

towr-e kāmel dar omur-e māli-yo nezāmi-ye Irān bāz migozāšt, az guševokenār be mobāreze bā dowlat bar xāstand-o in xod bar āšoftegi-ye owzā' afzud.

Dar conin ahvāl, Rezā Xān-e Mirpanj yek-i az nezāmiyān-e barjeste-ye Berigārd-e Qazzāq, afsarān-e Rus-e Sefid rā ke dar in daste budand, barkenār sāxt-o xod farmāndehi-ye Berigārd-e Qazzāq rā bar ohde gereft. Dar in zamān be tahrik-e niruhā-ye bigāne dar guševokenār-e kešvar-o beyn-e ašāyer-o qabāyel-e moxtalef kasān-i bā ahdāf-e istādegi dar barābar-e došman yā hefz-e mowqeiyat-o manāfe-e xod goruhhā-ye sepāhi gerd āvarde-vo be mobāreze āqāz karde budand. Noxostin eqdām sarkub-e in šureshā-vo ijād-e hokumat-e moqtader-e markazi bud. Dar sāl-e avval nafarāt-e Qazzāq be farmāndehi-ye Rezā Xān bar rahbarān-e Kordhā-ye Šakkāk dar Cahriq-o Māku mosallat šodand, Simitqu az rahbarān-e Kord rā dar Āzarbāyjān šekast dādand, sarkardegān-e ilhā-ye Šāhsavan, Baxtiyāri, Lor, Boyerahmad-o Torkaman rā moti-e dowlat-e markazi kardand-o qiyāmhā-ye zeddeešqālgari-ye Mirzā Kucak Xān-e Jangali-yo Kolonel Mohammadtaqi Xān-e Pesiyān niz pas az xoruj-e qovā-ye bigāne foru nešānde šod. Rezā Xān, pas az tahkim-e mowqeiyat-e xod, dar sevvom-e esfand-e 1299 x. / 1921 m. be hamrāhi-ye ruznāmenegār-i be nām-e Seyyed Ziyaeddin-e Tabātabāyi bā yek kudetā-ye bedunexunrizi Tehrān rā dar extiyār gereft. Seyyed Ziyāeddin dowlat-i be nām-e Kābine-ye Siyāh taškil dād-o Rezā Xān bā laqab-e sardārsepah, noxost be farmāndehi-ye qovā-vo sepas be Vezārat-e Jang mansub gardid. Dar cāhār sāl pas az kudetā dowlat tavānest Irān rā az qovā-ye bigāne, ke pas az pāyān-e Jang-e Jahāni-ye Avval harruz be bahāne-i xoruj-e xod rā be ta'xir miandāxtand, pāk konad.

In eqdāmāt ke be ijād-e qodrat-e markazi-ye dowlat mianjāmid, hattā az su-ye ān daste az a'zā-ye Majles-e Cāhārrom-o Panjom-e Šowrā-ye Melli ke moxālef-e taqyir-e xāndān-e saltanat yā ijād-e hokumat-e jomhuri budand, niz mowred-e ta'id qarār migereft. Āqebat pas az ra'y-e Majles-e Panjom be enqerāz-e saltanat-e Qājār, Sardārsepah dar sāl-e 1304 š. / 1925 m. az su-ye Majles Moassesān be pādšāhi bar gozide šod.

Rezā Šāh dar dowrān-e saltanat-e xiš tanhā yek bār be xārej az kešvar safar kard-o ān be da'vat-e Kemal Atatžrk, raisjomhur-e Torkiye, bud. Vey dar in safar mowred-e esteqbāl-i šāyān qarār gereft-o be moddat-e do hafte, ke biš az moddat-e pišbinišode bud, be didan in kešvar pardāxt.

Rezā Šāh tā bist-o panjom-e šahrivar-e 1320 š. / 1941 m. bā qodrat-e tamām saltanat kard. Hengām-i ke sāl-i pas az āqāz-e Jang-e Jahāni-ye Dovvom, niruhā-ye Mottafeqin xāk-e Irān rā ešqāl kardand, Rezā Šāh nācār šod, saltanat rā be pesar-e xiš, Mohammadrezā Šāh-e Pahlavi, enteqāl dehad. Vey do sāl-e pāyān-e zendegi-ye xiš rā dar jazire-ye Muris, nazdik-e Mādāgāskār-o šahr-e Žuhānsburg, gozarānd-o dar cāhārrom-e mordād-e 1323 š. / 1944 m. dar gozašt. Majles-e Šowrā-ye Melli dar sāl-e 1949 be pās-e xadamāt-e vey u rā be laqab-e kabir molaqqab kard.

Rezā Šāh mard-i bāerāde, bolandparvāz-o saxtgir bud. Dowrān-e saltanat-e u rā mitavān dowrān-e āqāz-e sāzandegi-yo ta'sis-e nezām-e novin-e edāri dar tārix-e moāser-e Irān dānest. Dar in dowrān eqtedār-e hokumat-e markazi, ke pas az qarnhā kešmakeš-e dāxeli-yo hojum-o tāxtotāzhā-ye bigāne hāsel šode bud, emkān-e taqyirāt-e asāsi rā dar kešvar farāham āvard. Taškil-e yek niru-ye nezāmi-ye monazzam-o mojahhaz kardan-e ān be selāhhā-ye jadid-o ijād-e niru-ye havāyi-yo daryāi-yo towsee-ye kārxānehā-ye aslahesāzi, az mohemtarin eqdāmāt-e Rezā Šāh-ast.

Ijād-e rāhāhan-e sarāsari ke bandar-e Xor-e Musā (bandar-e Šāhpur) rā dar Xalij-e Fārs be bandar-e Torkaman (Bandaršāh) dar jonub-e šarqi-ye Daryā-ye Māzandarān mipeyvandad, az digar kārhā-ye bozorg-e asr-e Rezā Šāh-e Pahlavi-st. Ijād-e sāxtemānhā-ye bozorg-e dowlati-yo kešidan-e rāhhā-ye mohemm-o banā-ye sadhā-ye bozorg-o ta'sis-e kārxānehā-ye qand-o pārcebāfi-yo simān-o hemāyat az sanāye-e dāxeli niz az jomle dastāvardhā-vo barnāmehā-ye qābeletavajjoh-e in dowrān-ast.

Dar zamine-ye kārhā-ye farhangi, mohemtarin eqdām dar zamān-e Rezā Šāh, alāve bar gostareš-e e'zām-e dānešjuyān-e mostaed be Orupā barā-ye edāme-ye tahsil, ta'sis-e Dānešgāh-e Tehrān dar sāl-e 1313 š. / 1934 m.-st. Eqdām-e u be Kašf-e Hejāb ke bā ekrāh-o xošunat hamrāh bud, bā vākoneš-e mardom ruberu gardid.

Dar Masjed-e Gowharšād-e Mašhad tazāhorāt-i bozorg ruy dād, ke bā tirandāzi-yo košte šodan-e šomār-i az tazāhorkonandegān xāteme yāft. In barxordhā agarce mowjeb-e tahrik-e ehsāsāt-e mazhabi šod, ammā dar eyn-e hāl be šerkat-e bištar-e zanān-e irāni dar fa'āliyathā-ye ejtemāi, farhangi-yo siyāsi monjar gardid.

Rezā Šāh mard-i nezāmi bud-o tā pāyān-e saltanat az pušeš-e nezāmi estefāde mikard. Bā ān ke eqdāmāt-e mohemm-i dar pišraft-e qodrat-e hokumat-e markazi-yo ijād-e amniyat-o towsee-ye eqtesādi-yo ejtemāi anjām dād, ammā hamin ruhiye-ye nezāmigari u rā be estebdād-o xodmehvari vā midāšt-o az ruh-e hokumat-e mašrute ke xāst-e mardom bud, dur mikard. Afzun bar ān, savād-e andak-i dāšt-o forsat-e āšnāyi bā ravābet-e ejtemāi-ye jahān-e bozorg rā nayāfte bud. Tasavvor-e u az hokumat, raveš-e pādšāhān-e bozorg-e gozašte bud. Be gofte-i u hamcon Napoléon farzand-e enqelāb nabud.

Mosādere-ye amlāk-o amvāl-e digarān-o afzudan-e ānhā be dārāyi-ye šaxsi az mohemtarin avāmel-e nārezāi-yo moxālefat bā u be šomār miraft. Afzun bar ān, bištar-e mardom, bexosus dānešjuyān-o tahsilkardegān-i ke bā raveshā-ye hokumat-e orupāyi-yo āzādihā-ye ejtemāi āšnāyi dāštand, az xafaqān-o e'māl-e zur-e hokumat-o dastgāh-e qazāi-ye qeyremostaqell-e ān rāzi nabudand-o e'māl-e nofuz-e dowlat rā dar entexāb-e namāyandegān-e Majles-e šowrā-ye Melli ke mitavānestand avāmel-e ta'dilkonande-i dar raveshā-ye estebdādi-ye hokumat bāšand, xalāf-e mašrutiyat midānestand. Taškil-e niru-ye nezāmi-ye moqtader-o mojahhaz-i ham ke vey tartib dād, xarj-e ziyād dāšt-o in mowzu' bar duš-e mardom sangini mikard.

Saltanat-e Rezā Šāh-e Pahlavi dar Irān hamzamān bā be qodrat-e residan-e Kemal Atatžrk dar Torkiye-vo Amānollāh Xān, pādšāh-e Afqānestān, bud. In harse rahbar mosammam be ijād-e taqyirāt-e bonyādi-ye ejtemāi dar sarzaminhā-ye xod budand. Hadaf-e asli-ye degarguni dar harse kešvar, bā tafāvothā-yi, eqtebās az tamaddon-e san'ati-ye qarb-o jazb-e pāre-i az dastāvardhā-ye farhangi-ye ān bud. Ammā, dar Irān mo'taqedāt-e rišedār-e mazhabi-yo pāybandi be sonan-e melli-yo sābeqe-ye nofuz-o dexālathā-ye este'māri-ye dowlathā-ye bozorg mardom rā dar moqābel-e tamaddon-e qarb be istādegi vā midāšt. Az hamin ru, siyāsathā-vo barnāmehā-ye Rezā Šāh dar rāh-e pišraft-e jāmee-ye irāni bā moškelāt-o moqāvemathā-ye gunāgun ruberu bud. Bā in hame, tahavvolāt-e asāsi-ye in dowrān dar zaminehā-ye ejtemāi, edāri, eqtesādi-yo farhangi cehre-ye Irān rā degargun sāxt-o sang-e banā-ye taharrok-o pišraft rā barjāy gozāšt.

MOHAMMADREZĀ ŠĀH (1320-1357 Š. / 1941-1978 M.)

Pas az ešqāl-e Irān be vasile-ye niruhā-ye Mottafeqin, dar sevvom-e šahrivarmāh-e sāl-e 1941 va este'fā-ye Rezā Šāh, valiahd-e javān-e u, Mohammadrezā Pahlavi, hengām-i ke jahān dar šo'lehā-ye Jang-e Jahāni-ye Dovvom misuxt, be pādšāhi resid. Dar in zamān, dowlat-e Irān nācār az hamkāri bā Mottafeqin bud. Ammā, bar pāye-ye qarārdād-e sejānebe-i ke miyān-e Irān, Engelis-o Šowravi be emzā resid, qovā-ye Mottafeqin molzam budand, bifāsele pas az etmām-e jang xāk-e Irān rā tark guyand. Dar dowrān-e jang Irān amalan be do mantaqe-ye nofuz taqsim šode bud. Niruhā-ye Šowravi dar navāhi-ye šomāli-ye Āzarbāyjān, Gilān, Māzandarān, Xorāsān-o Gorgān mostaqar bud-o niruhā-ye Eyālāt-e Mottahed-e Āmrikā-vo Engelis eyālāt-e Fārs, Xuzestān, Kermānšāhān, Arāk-o Esfahān rā dar extiyār dāšt.

Pas az pāyān-e Jang-e Jahāni-ye Dovvom, modāxelāt-e bigānegān dar omur-e dāxeli-ye Irān hamconān edāme yāft. Kambud-e mavādd-e qazāyi-yo nāamni dar noqāt-e moxtalef-e kešvar bidād mikard-o sobāt-o eqtedār-e hokumat-e markazi be gune-i kamsābeqe kāheš yāfte bud. Yek-i az peyāmadhā-ye in owzā-e āšofte ān šod, ke pas az xoruj-e niruhā-ye āmrikāyi-yo engelisi az kešvar, hokumathā-ye xodmoxtār dar Āzarbāyjān-o Kordestān, bā poštibāni-ye niruhā-ye nezāmi-ye Ettehād-e Jamāhir-e Šowravi ke hanuz Irān rā tark nakarde budand, be cāleš-e hokumat-e markazi bar xāstand. Pas az mozākerāt-e tulāni-ye siyāsi-yo eqdāmāt-e diplomātik ke be xoruj-e Arteš-e Sorx az Irān anjāmid, saranjām in do hokumat-e xodmoxtār, hamzamān bā e'zām-e niruhā-ye nezāmi-ye dowlat-e markazi, foru pāšidand.

Vāqee-ye mohemm-e siyāsi-yo ejtemāi-ye digar-i ke dar dowrān-e pādšāhi-ye Mohammadrezā Šāh-e Pahlavi ruy dād, melli šodan-e san'at-e naft-o xal'eyad az Šerkat-e Naft-e Irān-o Engelis, dar sāl-e 1330 š. / 1951 m. bud. Dr. Mohammad-e Mosaddeq, rahbar-e Jebhe-ye Melli, ke be qasd-e melli kardan-e in san'at be

noxostvaziri reside bud, pas az mozākerāt-e gunāgun-o tulāni barā-ye foruš-e mahsulāt-e nafti-ye Irān be tavāfoq-i bā dowlathā-ye mottahed-e Āmrikā-vo Engelis naresid. Saranjām bā ta'miq-e bohrān-e eqtesādi-yo kešmakešhā-ye siyāsi-ye daruni, dowlat-e Mosaddeq be farmān-e šāh dar mordād-e 1332 š. / ut-e 1953 m. barkenār šod-o Sarlašgar Fazlollāh-e Zāhedi ke bā hemāyat-e Āyatollāh Kāšāni be kudetā-yi dar 28-e mordād-e in sāl dast zade bud, noxostvazir gardid. Vey bifāsele pas az ān bā aqd-e qarārdād-i bā šerkathā-ye omde-ye nafti-ye jahān be tavāfoq resid-o azānpas pā-ye goruhhā-ye azim-e mošāverān-o mostašārān-e nezāmi-yo eqtesādi-ye Āmrikā be Irān bāz šod.

Pas az barkenāri-ye Dr. Mosaddeq, šāh eqtedār-i ruzafzun yāft-o eqdām be anjām-e tahavvolāt-e omde-ye eqtesādi-yo ejtemāi bā onvān-e "Enqelāb-e Sefid" kard . Eslāhāt-e arzi, rošd-e sari-e eqtesādi-yo towsee-ye baxš-e sanāye-e kešvar hamrāh bā afzāyeš-e sarmāyegozārihā-ye dāxeli-yo xāreji, sahim šodan-e kārgarān dar sud-e vāhedhā-ye bozorg-e towlidi, gostareš-e dānešgāhhā-vo afzāyeš-e bisābeqe dar šomār-e dānešjuyān-e irāni-ye xārej az kešvar, e'tā-ye haqq-e šerkat-e zanān dar entexābāt-e omumi-yo mošārekat-e ruzafzun ānān dar arse-ye fa'āliyathā-ye ejtemāi az jomle-ye in tahavvolāt-o ruydādhā bud.

In tahavvolāt beyn-e āmme-ye mazhabi bāztāb-e moxālefatāmiz dāšt. Dar pānzdahom-e xordād-e 1342 x. / 1963 m. dar Qom tazāhorāt-e gostarde-i ruy dād, ke be košte šodan-e šomār-i anjāmid. Dar pey-e ān Āyatollāh Xomeyni ke āmel-e in šureš šenāxte šode bud, mohākeme-vo be xārej az kešvar tab'id gardid. Do sāl ba'd dar 21-e farvardin-e 1344 x. / 1965 m. dar Kāx-e Marmar be su-ye šāh tirandāzi šod, ke az ān sueqasd niz jān-e sālem be dar bord.

Fazāyeš-e darāmad-e nafti-ye Irān, pas az taškil-e sāzmān-e kešvarhā-ye sāderkonande-ye naft, "Opek", dar sāl-e 1341 x. / 1962 m. va dar pey-e ān, bohrān-e Xāvarmiyāne-vo boruz-e Jang-e A'rāb-o Esrāil, dar sāl-e 1353 š. / 1974 m. āmel-i dar gostareš-e emkānāt-e rošd-o dar eyn-e hāl tašdid-e barx-i moškelāt-e eqtesādi-yo ejtemāi dar kešvar šod. Be dastur-e Mohammadrezā Šāh dar esfandmāh-e sāl-e 1352 x. / 1974 m. hame-ye irāniyān, bexosus kārmandān-o vābastegān be šoqlhā-ye dowlati, movazzaf be qabul-e ozviyyat dar Hezb-e farāgir-e "Rastāxiz" šodand tā be in tariq az exlāl-o moxālefat bā dowlat kāste šavad. Ammā besyār-i az in qabil eqdāmāt, az jomle bargozāri-ye Jašnhā-ye Dohazāropānsadsāle-ye Šāhanšāhi-yo tājgozāri ke mitavānest mowqeiyat-e Irān rā dar arse-ye beynolmelali bālā bebarad, be tahrik-e moxālefān az su-ye āmme bā nārezāyi hamrāh mišod.

Barnāmehā-ye šāh dar jahat-e towsee-ye sari-e eqtesādi-yo eslāhāt-e ejtemāi, ke onvān-e Enqelāb-e Sefid be xod gereft, bā eslāhāt-e siyāsi-yo gostareš-e mošārekat-e omumi hamrāh nabud. Šāh bā dar dast gereftan-e hame-ye extiyārāt natanhā omum-e mardom ke hattā vozarā-vo mošāverān-e hokumat rā be onvān-e kārgozārān-e bi extiyār-o mas'uliyyat dar āvarad. Xarid-e abzār-o taslihāt dar andāzehā-ye besyār bozorg-o eqdām be barnāmerizihā-ye kalān-e eqtesādi-yo šahrsāzi-yo refāh-e omumi bā vojud-e sarmāye-ye hengoft-i ke az foruš-e naft āyed mišod, barā-ye omum-e mardom ke hanuz dargir-e moškelāt-e eqtesādi-ye šaxsi-yo xānevādegi budand, qābeledarak nabud. Darvāqe' rošd-o anbāštegi-ye darāmad-e dowlat az foruš-e naft bā qavānin-o moqarrarāt-i ke hamegān rā az dastresi be emkānāt-e zendegi-ye behtar mahrum mikard, hamxāni nadāšt.

Faqr-o aqabmāndegi-ye rustāhā-vo noqāt-e duroftāde, eqtedār-e ruzafzun-e šāh-o suestefāde-ye ba'z-i darbāriyān hamrāh bā hozur-e gostarde-ye mostašārān-e nezāmi-yo eqtesādi-ye Āmrikā dar kešvar, tahrikāt-e Hezb-e Tude-vo negarāni-ye qarb az nofuz-e Ettehād-e Jamāhir-e Šowravi ke dar Afqānestān bā ru-ye kār āmadan-e komonisthā taqviyat šode bud, hamconin moxālefat olamā-ye mazhabi bā tahavvolāt-e tajaddodgerāyāne-vo ta'kid-e ziyād bar melliyat-o sābeqe-ye tārixi-ye Irān dar barābar-e din-o rowhāniyān-o az hame bištar xātere-ye barkenāri-yo biasar gozāštan-e eqdāmāt-e Dr. Mohammad-e Mosaddeq, saranjām niruhā-ye montaqed-o moxālef rā be rahbari-ye Āyatollāh Xomeyni, ke az sāl-e 1343 x. / 1964 m. dar tab'id be sar mibarad, aleyh-e nezām-e pādšāhi be tazāhorāt-e gostarde dar šahrhā-ye gunāgun-e Irān kešānd. Dar

tabliqāt-e enqelābi biš az hame ta'kid bar extelāf-e sath-e zendegi beyn-e dārā-vo nadār-o tafāvot-e farhangi-ye bārez dar miāyān-e tabaqāt-e bālā-vo āmme, bar hayejān-e mardom ta'sir migozāšt.

Mohammadrezā Šāh ke az bimāri-ye mohlek-i dar ranj bud, be xoruj az kešvar ke az xāsthā-ye āxarin noxostvazir-e u, Šāpur-e Baxtiyār, bud, tan dar dād. Bā xoruj-e šāh az Irān-o vorud-e Āyatollāh Xomeyni-yo taškil-e dowlat-e movaqqat dar bist-o dovvom-e bahmanmāh-e 1357 x. / fevriye-ye 1979 m. Enqelāb-e Eslāmi be piruzi resid-o Irān, bā esteqrār-e nezām-e jomhuri-ye eslāmi , vāred-e marhale-ye tāze-i az tārix-e moāser-e xod šod.

Mohammad Rezā Šāh-e Pahlavi pas az tark-e Irān dar avāyel-e bahman-e 1357 x. / 1979 m. dar hāl-i ke bimāri-ye saratān-e xun-e pišrafte dāšt. be Mesr, Marākeš, Bāhāmās, Mekziko-vo barā-ye darmān-e pezeški be Eyālāt-e Mottahede-ye Amrikā safar kard. Vorud-e u be šahr-e *New York* hamzamān bā ešqāl-e Sefārat-e Āmrikā dar Tehrān be vasile-ye Dānešjuyān-e Xatt-e Emām bud, ke tey-e ān biš az panjāh nafar az a'zā-ye ān sefāratxāne be moddat-e 444 ruz dar gerowgān-e išān budand. Šāh dar 5-e amordād-e 1359 / 27-e žuiye-ye 1980 dar Qāhere dar gozašt-o ārāmgāh-e u aknun dar hamān šahr-ast.

JOMHURI-YE ESLĀMI
ĀYATOLLĀH XOMEYNI (1357-1368 Š. / 1978-1989 M.)

Āyatollāh Ruhollāh Musavi-ye Xomeyni, rahbar-e Enqelāb-e Eslāmi, dar sāl-e 1317-e hejri-ye qamari qamari dar Xomeyn dar xānevāde-i mazhabi-ye šie be donyā āmad. Tahsilāt-e olum-e dini rā dar Qom be pāyān resānd-o dar sāl-e 1329 x. / 1950 m. āyatollāh šod. Vey ke piš az ān niz dar Qom be tadris-e olum-e dini mašqul bud, bar asar-e moxālefat bā Enqelāb-e Sefid-e šāh, bexosus asl-i ke bar asās-e ān be zanān haqqera'y dar entexābāt-e Majles-e Šowrā-ye Melli rā midād, dastgir, mohākeme-vo be Torkiye tab'id šod. Moxālefat-e vey dar sāl-e 1342 x. / 1963 m. monjar be tazāhorāt-e talabehā-vo ba'z-i bāzāriyān-e moteasseb dar Qom šode bud, ke bā hamle-ye niruhā-ye entezāmi-yo košte-vo majruh šodan-e edde-i foru nešast.

Āyatollāh Xomeyni az sāl-e 1343 x. / 1964 m. rā dar tab'id-e Torkiye-vo Najaf-o Karbalā dar Arāq gozarānd. Dar in moddat vey barā-ye šāgerdān-o zāerān-e irāni ke be atabāt-e āliyāt safar mikardand, dar moxālefat-e šāh-o nazar-e xod dar bāre-ye šarāyet-o xosusiyāt-e hokumat-e eslāmi moweze mikard. Be nazar-e vey dar zamān-e qeybat-e emām-e davāzdahom hokumat-e eslāmi mibāyest be vasile-ye faqih-e jāmeoššarāyet edāre šavad. Vey nazarāt-e xod rā dar ketāb-i be nām-e Velāyat-e Faqih bi zekr-e nām-e nevisande entešār dāde bud.

Bā bālā gereftan-e harekāt-e enqelāb-e Irān-o pas az ān ke Dr. Ali-ye Šariati dar Engelis be tarz-e marmuz-i dar gozašt, avāmel-e enqelābi bar rahbari-ye vey tavāfoq kardand. Vey az Arāq be Nofellošāto dar Farānse montaqel šod. Be gofte-ye yek-i az maqāmhā-ye mas'ul-e Farānse, dar ān zamān išān pišnahād-e teror-e u rā be šāh dādand. Ammā vey bā in estedlāl ke māyel nist āyatollāh be surat šahid dar āyad, bā in pišnahād movāfeqat nakard.

Pas az xoruj-e šāh az Irān, Āyatollāh Xomeyni ke irāniyān u rā azānpas Emām Xomeyni mixāndand, dar avval-e fevriye-ye 1979 / yāzdahom-e bahman-e 1357 bā esteqbāl-e binazir-e mardom ke az sarāsar-e kešvar jam' āmade budand, vāred-e Tehrān šod. Dah ruz ba'd bā e'lām-e peyvastan sarān-e arteš be niruhā-ye enqelābi vey be qodrat resid. Dah ruz fāsele beyn vorud-o be qodrat residan Emām Xomeyni az avvalin sāl-e enqelāb tā konun bā onvān-e Dahe-ye Fajr bā bargozāri-ye jašnhā-ye piruzi-ye enqelāb gerāmi dāšte mišavad. In onvān az āye-i az Qor'ān dar bāre-ye Hazrat-e Musā gerefte šode-ast.

Dar refrāndomhā-yi ke bifāsele pas az ān dar farvardin-e 1358 x. / 1979 m. bargozār šod, nezām-e jomhuri-ye eslāmi jāygozin-e šāhanšāhi-ye dudmān-e Pahlavi gardid-o Emām Xomeyni be onvān-e rahbar-e enqelāb-o vali-ye feqih qodrat-e kāmel rā be dast gereft. Yek sāl ba'd majalle-ye āmrikāyi-e Time u rā be onvān-e mard-e sāl bar gozid.

Az avvalin ruzhā-ye pas az enqelāb farmān-e raāyat-e hejāb-e eslāmi, bexosus-e barā-ye zanān-o mahdud šodan-e āzādi-ye bayān-o ejtemāāt āqāz gardid-o Āyatollāh Xomeyni ke botšekan xānde šode bud, be zudi janbe-ye taqaddos yāft-o be hargune moxālefat-e siyāsi-yo e'teqādi bā u be šadidtarin surat aksol'amal nešān dāde mišod.

Dar dowrān-e dahsāle-i ke Āyatollāh Xomeyni bar sar-eqodrat bud, tabliqāt-e šadid barā-ye sodur-e Enqelāb-e Eslāmi, mohākemehā-ye fowri-yo e'dām-e besyār-i az mardom-e siyāsi-yo nezāmi-ye režim-e qabl-o degarandišān-e siyāsi-yo mazhabi, ešqāl-e Sefārat-e Āmrikā-vo gerowgāngiri diplomāthā-ye āmrikāyi, hamle-ye nāfarjām-e helikopterhā-ye Āmrikāyi barā-ye rahāyi-ye gerowgānhā, entesāb-o entexāb-e raisjomhurhā, Abolhasan-e Banisadr, Mohammad'ali-ye Rajāi, Seyyed Ali-ye Xāmenei-yo Aliakbar-e Hāšemi-ye Rafsanjāni surat gereft. Hamle-ye nezāmi-ye Arāq be Irān-o jang-i ke nazdik be hašt sāl mowjeb-e koštār-o virāni-ye besyār gardid-o takfir-e nevisande-ye pākestānitabār-e beritāniyāi, Salmān Rošdi, be vasile-ye Āyatollāh Xomeyni be vāsete-ye neveštan-e romān-e Āyāt-e Šeytāni az jomle havādes-e mohemm-i bud, ke tā sālhā-ye derāz bohrānhā-ye mohemm-i dar siyāsat-e xāreji-ye Irān be vojud āvard.

Dar sālhā-ye pāyāni-ye zendegi-ye Āyatollāh Xomeyni, Āyatollāh Hoseyn'ali-ye Montazeri ke az āqāz-e enqelāb be onvān-e jānešin-e Āyatollāh Xomeyni moarrefi mišod, be vāsete-ye e'terāzhā-ye gostarde-ye vey nesbat be ba'z-i siyāsathā-vo amalkardhā-ye sarān-e jomhuri-ye eslāmi kenār gozāšte šod. Āyatollāh Xomeyni dar xordādmāh-e sāl-e 1368 x. / 1989 m. Dar Tehrān dar gozašt. Marāsem-e xāksepāri-ye u bā hayejān-e omumi-ye farāvān hamrāh bud. Pas az u Āyatollāh Seyyed Ali-ye Hoseyni-ye Xāmenei be velāyat-e faqih resid, ke tā emruz dar in maqām bāqi-st.

MANĀBE'

- Diyākonof, I. M. Hokumat-e Mād. Tarjome-ye Karim-e Kešāvarz, Entešārāt-e Payām, cāp-e dovvom, Tehrān, 1357.
- Zarrinkub, Abdolhoseyn. Tārix-e Mardom-e Irān, az Pāyān-e Sāsāniyān tā Pāyān-e Āl-e Buye. Tehrān, Amirkabir, 1367.
- Zarrinkub, Abdolhoseyn. Do Qarn Sokut. Tehrān, Entešārāt-e Jāvidān, 1356.
- Āqsarāyi, Mahmudebn-e Mohammad. Tārix-e salājeqe yā Masāmeratol'axbār-o Masāmeratol'axbār. Tashih-e Dr. Osmān-e Turān, Tehrān, Entešārāt-e Asātir, cāp-e dovvom, 1362.
- Estarābādi, Seyyed Hasan. Tārix-e Soltāni az Šeyx Safi tā Šāh Safi. Be ehtemām-e Ehsān-e Ešrāqi, Tehrān, cāp-e dovvom, Entešārāt-e Elmi, 1366.
- Bahār, Mohammadtaqi (Malekoššoarā). Tārix-e Sistān. Tehrān, Zavvār, 1314.
- Dāvari, Mohsen. Kuroš-e Kabir. Tehrān, Bongāh-e Tarjome-vo Našr-e Ketāb, 1352.
- Della Valle, Pietro. Safarnāme. Tarjome-ye Šoā'eddin-e Šafā, Tehrān, Bongāh-e Tarjome-vo Našr-e ketāb, 1348.
- Falsafi, Nasrollāh. Zendegi-ye Šāh Abbās-e Avval. Tehrān, Entešārāt-e Elmi-yo Farhangi, 1364.
- Faqihi, Aliasqar. Āl-e Buye. Tehrān, Entešārāt-e Sabā, 1365.
- Ghirshman, Roman. Irān az Āqāz tā Eslām. Tarjome-ye Mohammad-e Moin, Tehrān, Bongāh-e Tarjome-vo Našr-e Ketāb, 1335.
- Jackson, Williams. Irān dar Gozašte-vo Hāl. Tarjome-ye Manucehr-e Amiri, Fereydun-e Badrei, Tehrān, Xārazmi, Franklin, 1340.
- Javān, Musā. Tārix-e Ejtemāi-ye Irān-e Bāstān, Tehrān, 1340.
- Jones, Harford. Āxarin Ruzhā-ye Lotf'ali Xān-e Zand. Tarjome-ye Homā Nāteq, Tehrān, Amirkabir, 1353.
- Makki, Hoseyn. Soltān Ahmad Šāh-e Qājār. Cāp-e sevvom, Tehrān, Amirkabir, 1362.
- Meymandinežād, Mohammadhoseyn. Zendegi-ye Pormājarā-ye Nāder Šāh. Tehrān, Sāzmān-e Entešārāt-e Jāvidān, cāp-e sevvom, 1362.

- Monajjem, Mollājalāleddin. Tārix-e Abbāsi. Be kušeš-e Seyfollāh-e Vahidniyā, Tehrān, Entešārāt-e Vahid, 1366.
- Nafisi, Said. Tārix-e Ejtemāi-yo Siyāsi-ye Irān dar Dowre-ye Moāser. Tehrān, cāp-e haftom, Entešārāt-e Bonyād-e Farhang-e Irān, 1368.
- Navāi, Abdolhoseyn. Šāh Abbās, Asnād-o Mokātebāt, Tehrān, Bonyād-e Farhang-e Irān, Cāp-e Sevvom, 1367.
- Navāi, Abdolhoseyn. Karim Xān-e Zand. Tehrān, Ebn-e Sinā, Franklin, 1348.
- Olmstead, A. T. Tārix-e Šāhanšāhi-ye Haxāmaneši. Tarjome-ye Mohammad-e Moqaddam, Tehrān, Ebn-e Sinā, 1340.
- Pārizi, bāstāni. Ya'qub-e Leys. Tehrān, Ebn-e Sinā, 1344.
- Rajabi, Parviz. Karim Xān-e Zand-o Zamān-e U. Tehrān, Amirkabir, 1355.
- Šafaq, Rezāzāde. Nāder Šāh az Nazar-e Xāvaršenāsān. Tehrān, Anjoman-e Āsār-e Melli, 1339.
- Šahābeddin-e Xarandzi-ye Zeydi-ye Nasavi. Sirat-e Jalāleddin-e Menkoberni. Be tashih-o ta'liqāt-e Mojtabā Minovi, Tehrān, Entešārāt-e Elmi-yo Farhangi, 1360.
- Šahbāzi, Šāpur. Kuroš-e Bozorg. Širāz, Entešārāt-e Dānešgāh-e Pahlavi, 1349.
- Sāsāni, Xānmalek. Qowqā-ye Taxlie-ye Irān. Tehrān, Entešārāt-e Selsele, 1362.
- Sepehr (Lesānollmolk), Mohammadtaqi. Nāsexoattavārix (Qājāriye). Be ehtemām-e Jahāngir-e Qāemmaqāmi, Tehrān, Amirkabir, Tahuri, 1337.
- Šeyxoleslāmi, Mohammadjavād. Simā-ye Ahmad Šāh-e Qājār. Tehrān, Našr-e Goftār, 1368.
- Spuler, Bertold. Tārix-e Moqol dar Irān. Tarjome-ye Mahmud-e Mirāftāb, Tehrān, Bongāh-e Tarjome-vo Našr-e Ketāb, 1351.
- Tamaddon, Mohammad. Owzā-e Irān dar Jang-e Avval yā Tārix-e Rezāiye. Tehrān, Eslāmiye, 1350.
- Yusefi, Qolāmhoseyn. Farroxi-ye sistāni. Mašhad, Našr-e Bāstān, 1341.

JANGHĀ-VO QIYĀMHĀ-YE TĀRIXI

Dar tārix-e Irān janghā-vo laškarkešihā-ye besyār rox dāde ke nām-e barx-i az ānhā dar fehrest-e janghā-ye mohemm-e jahān niz jāy dārad. In janghā, ce bā kešvarhā-vo mellathā-ye bigāne, ce dar darun-e marzhā-ye Irān, dar owzā-e siyāsi, farhangi-yo ejtemāi-ye Irān āsār-e amiq-i bar jāy nahāde-and. In baxš šarh-e fešorde-i az mohemtarin-e ānān rā dar bar dārad.

HAMLE-YE ESKANDAR

Šāhanšāhi-ye haxāmaneši ke be hemmat-e Kuroš-o Dāryuš-e Bozorg jahāngir šode bud, pas az ānān bā kešmakešhā-ye dāxeli-yo koštār-e šāhzādegān-o niz janghā-ye dāemi bā sarzaminhā-ye yunāninešin zaif šod. Hamzamān bā šāhanšāhi-ye Dāryuš-e Sevvom, Filip-e maqduni dowlathā-ye moxtalef-e Yunān rā šekast dād-o mardom rā vā dāšt, ke u rā be farmāndehi-ye sepāh-e xiš bar gozinand. Pas az u pesar-aš, Aleksānder – ke movarrexān-e eslāmi u rā Eskandar xānde-and – bā āgāhi az owzā-e āšofte-ye Irān az tariq-e Boqāz-e Dārdānel vāred-e Āsiyā-ye Saqir šod-o dar sāl-e 334-e p.m. dar kenār-e rud-e Gerānikus bā sepāh-e Irān ruberu gardid. Dar in jang bā ān ke Sepehrdād, sardār-e irāni, dar āstāne az pāy dar āvardan-e Eskandar bud, sepāh-e Irān šekast xord-o haryek az sepāh-e dotaraf biš az bist hezār tan košte dād.

Dāryuš-e Sevvom pas az šenidan-e xabar-e in šekast bā lašgar-i bozorg dar kenār-e Xalij-e Eskandarun bā Eskandar be jang pardāxt. Dar in nabard niz sepāh-e Dāryuš bā hame-ye delāvari pāšide šod, Dāryuš gorixt-o Eskandar be qārat-e ordu-ye Irān pardāxt. Azānpas Eskandar piruzmandāne be pišravi edāme dād tā be Mesr resid-o mowred-e esteqbāl-e mardom, ke az tasallot-e devistsāle-ye irāniyān bar xod nārāzi budand, qarār gereft. Eskandar dar mahall-e Eskandariye-ye konuni šahr-i be nām-e xod banā kard-o hokumat-e Mesr rā be yek farmānravā-ye maqduni sepord.

Pas az bāzgašt az Mesr, Eskandar bār-e digar dar dašt-e Gavgamel, dar nazdiki-ye šahr-e Arbel (Musel-e konuni), bā sepāh-e azim-e Dāryuš ruberu šod. Bā ān ke Eskandar Omid-i be piruzi nadāšt, ammā bar asar-e

vāžgun šodan-e gardune-ye Dāryuš, sarbāzān be gomān-e ān ke šāh košte šode-ast, gorixtand-o bā šekast-e ānān, dar sāl-e 331-e p.m. dowlat-e bozorg-e haxāmaneši az miyān raft.

Eskandar pas az ān Bābel rā gošud-o šahr-e Šuš, pāytaxt-e haxāmaneši, be dast-e u oftād. Pas az šekast-e Gavgamel tanhā moqāvemat-e sāzmānyāfte-i ke Eskandar bā ān ruberu šod, dar Darband-e Pārs (Kohgiluye-ye konuni) bud. Pas az ān Eskandar vāred-e Taxt-e Jamšid šod-o bā ān ke bā moqāvemat-i ruberu našod, dastur dād, maqdunihā be koštār-e mardom-o qārat-e amvāl-e ānān bepardāzand. Sarbāzān-e maqduni jāmehā-ye šāhāne rā pāre kardand-o qadahhā-ye cini-ye gerānbahā rā šekastand. Āvarde-and, ke barx-i az mardom-e šahr ke az in vahšigari be jān āmade budand, xānehā-ye xod rā ātaš zadand-o dar miyān-e ātaš jān sepordand.

Pas az in virāngarihā, Eskandar jašn-e bozorg-i gereft-o xod-o sardārān-aš sarmast be raqs pardāxtand. Nevešte-and, ke yek-i az zanān-e badkār-e āteni, be nām-e Tāis, be Eskandar pišnahād kard, ke kāx-e Taxt-e Jamšid rā ātaš Zanad. Noxost Eskandar-o dar pey-e u Tāis maš'alhā-ye foruzān rā dar qasr-e šāhi andāxtand-o in šāhkār-e me'māri-ye donyā-ye qadim rā be virāni kešidand. Āngāh, Eskandar tā Panjāb-o Send piš raft, ammā sarbāzān-aš biš az ān hāzer be pišravi našodand. Eskandar nācār be Bābel bāz gašt-o dar ānjā zāheran bar asar-e efrāt dar šarābxāri dar siyoyeksālegi dar gozašt.

Mohemtarin hadaf-e Eskandar darham āmixtan-e nežādi-yo farhangi-ye šarq-o qarb bud. Eskandar xod bā Roxsāne (Rowšanak), doxtar-e Dāryuš-e Sevvom ezdevāj kard-o dastur dād, sardārān-o sarbāzān-e sepāh-aš niz zanān-e irāni rā be hamsari bar gozinand, tā nežād-i vāhed az mardom-e šarq-o qarb padid āyad. Eskandar dar sāxtemān-e šahrhā-vo kuc dādan-e dādan-e šomār-i az mardom-e Maquniye-vo Yunān be sarzaminhā-ye šarqi niz dar pey-e ijād-e tamaddon-i moštarek az aqvām-e irāni-yo yunāni bud. Ammā, pas az marg-e Eskandar sardārān-e u be jān-e yekdigar oftādand-o pas az kešmakešhā-ye besyār āqebat yek-i az išān be nām-e Solukus ke biš az hame bā afkār-o hadafhā-ye Eskandar āšnāyi dāšt, tavānest selsele-ye pādšāhi dar motesarrefāt-e āsiyāyi-ye Eskandar taškil dehad, ke hodud-e haštād sāl barjāy mānd.

Dar zamān-e Eskandar-o jānešinān-e u šahrhā-ye besyār dar navāhi-ye moxtalef-e Irān sāxte šod, ke az mohemtarin-e ānhā Hekātempolis (Šahr-e Saddarvāze) bud. Xarābehā-ye in šahr dar jonub-e qarbi-ye Dāmqān hanuz barjā-st. Zabān-o olum-o še'r-o adab-e yunāni niz moddat-i derāz dar Irān nofuz-i qābelemolāheze dāšt. Aškāniyān, ke bā tasallot bar Solukiyān selsele-ye xod rā dar Irān mostaqar kardand, barā-ye jalb-e Yunāniyān-e sāken-e qalamrov-e xod, xod rā dustdār-e Yunān (filohelen) mixāndand-o qarnhā bar ru-ye sekkehā-ye xod be zabān-o xatt-e yunāni ebārāt-i mineveštand. Ammā tude-ye mardom-e Irān hargez xosusiyāt-e farhang-e Yunān rā napaziroftand-o hamconān irāni māndand. Piruzi-ye sari-e Aškāniyān bar Solukiyān rā nāši az hamin delbastegi-ye šadid-e āmme mardom be tamaddon-o farhang-e irāni dāneste-and.

Kešāvarzi-yo bāzargāni-ye Irān niz dar dowrān-e tasallot-e yunāniyān besyār porrownaq bud. Sāxtan-e rāhhā-ye bozorg az Daryā-ye Sorx tā Hendustān hamrāh bā kārvānsarāhā-vo ābanbārhā dar biyābānhā-ye masir-e rāh, tejārat-e šarq-o qarb rā sudāvar kard. Āmāde kardan-e zaminhā-ye zerāati-yo kandan-e kārizhā-ye besyār-o bexosus raāyat-e hoquq-e rustāyiyān dar in dowre be afzāyeš-e darāmad-e mardom-e sarzaminhā-ye irāni komak kard.

Hamle-ye A'rāb

Dar qarn-e haftom-e milādi zohur-e Eslām-o ettehād miyān-e aqvām-e Arab ruydād-i azim bud, ke joqrāfiyā-ye siyāsi-ye do dowlat-e bozorg-o moqtader-e Irān-o Rum rā dar andak zamān-i degargun sāxt. Dar zamān-e xelāfat-e Abubakr, noxostin jānešin-e peyqambar (s.), dastandāzi-ye A'rāb be marzhā-ye Irān-o Rum āqāz gardid. Dar zamān-e Omar, owzā-e dāxeli-ye Irān-o Rum saxt āšofte bud-o beviže šāhanšāhi-ye sāsāni dar za'f-o tafraqe-ye kāmel ruzgār migozarānd. Dar conin ahvāl-i A'rāb-e mosalmān ke dar mantaqe-i xošk-o suzān dar saxti-yo gorosnegi be sar mibordand, be omid-e ān ke agar piruz šodand, sarzaminhā-ye sabz-o xorram-e Arāq rā tasāhob xāhand kard-o agar košte šavand, be behešt-e jāvdān xāhand raft, yekbāre be Irān

sarāzir šodand. Janghā-ye beyn-e irāniyān-o A'rāb az sāl-e 633 tā 643-ye milādi be derāzā kešid. Mohemtarin-e in janghā ebārat budand az:

Jang-e Qādesiye

In jang dar sāl-e 14 h. / 636 m. dar pānzdahfarsangi-ye Kufe rox dād. Sardār-e sepāh Irān, Rostam-e Farroxzād-o sardār-e Arab Sa'dbebn-e Abivaqās bud. In nabard pas az cāhār ruz be šekast-e irāniyān anjāmid-o Derafš-e Kāvyān ke nešān-e piruzi-ye Irān dar janghā bud, be dast-e A'rāb'oftād-o sarāsar-e Arāq be tasarrof-e išān dar āmad. Cand māh ba'd A'rāb Tisfun rā niz bi hic moqāvemat-i gošudand-o be qārat-e ān pardāxtand. Piš az fath-e Tisfun, Yazdgerd, āxarin šāh-e sāsāni bā darbār-o haramsarā-vo ganjhā-ye xod az pāytaxt gorixte bud. Az jomle qanāyem-e Tisfun qāli-ye ma'ruf-e Bahārestān bud, ke be Madine nazd-e Omar ferestādand, ke be farmān-e u qet'e-qet'e-vo miyān-e ashāb taqsim-e šod. Ali (a.) sahm-e xod rā be bist hezār Derham foruxt. Yekpanjom-e qanāyem beyn-e šast hezār tan sepāhi taqsim šod-o be haryek davāzdah hezār Derham resid.

Jang-e Jalavlā

Dar in jang, ke dar sāl-e 16 h. / 638 m. dar Qezelrobāt-e konuni ettefāq oftād, nazdik-e sad hezār tan az laškariyān-e Irān be sardāri-ye Mehrān moddat-e haštād ruz-e istādegi kardand-o āqebat bā košte šodan-e Mehrān, šekast xordand. Bahā-ye qanāyem-i ke dar in jang be dast-e A'rāb oftād, az jomle yeksad hezār asb, rā be si milyun Derham taxmin zade-and.

Jang-e Nahāvand

In nabard be sāl-e 21 h. / 642 m. dar nazdiki-ye Nahāvand rox dād. Irāniyān, be farmāndehi-ye Firuzān, be qasd-e xaste-vo farsude kardan-e A'rāb, hālat-e defāi be xod gereftand. Xārobār-e lašgar-e A'rāb nazdik be etmām bud. Dar in hāl No'mānebn-e Moqren, sardār-e sepāhiyān-e Arab šāye' kard, ke bā marg-e xalife aqab xāhand nešast. Irāniyān farib xordand, az sangarhā-ye xod birun āmadand-o šekast xordand. A'rāb in piruzi rā Fatholfotuh nāmide-and.

Jang-e Vājrud

In āxarin jang-e irāniyān-o A'rāb bud, ke miyān-e Qazvin-o Hamedān rox dād-o pas az ān A'rāb be šahrhā-ye Irān sarāzir šodand.

Pazireš-e Eslām

Hengām-e fath-e Irān be dast-e A'rāb āyinhā-ye zartošti, masihi, mānavi, mazdaki-yo budāyi miyān-e mardom peyrovān-e besyār dāšt. Goruhhā-ye bozorg-i niz be e'teqādāt-e zorvāni-yo kiyumarsi pāyband budand. Bahs-o jadal miyān-e mo'taqedān be kišhā-vo āyinhā-ye gunāgun peyvaste dar migereft. Dar zamān-e Xosrow-Anuširavān, taškilāt-e xāss-i barā-ye tanzim-o edāre-ye ingune bahshā-vo goftoguhā-ye dini-yo falsafi ijād šode bud. In jadalhā, gāh hengām-i ke bā manāfe-e mowbadān-o ašrāf-o bozorgān-e darbār sāzgār nabud, be koštārhā-vo sarkubihā-ye šadid mianjāmid, conān ke dar mowred-e Mazdakiyānn ettefāq oftād. Dar āqāz-e hojum-e A'rāb-e mosalmān be Irān tanhā goruhhā-ye kucak-i az kešāvarzān-o piševarān Eslām āvardand-o digarān be mo'taqedāt-e mazhabi-ye xod pāyband māndand. Ammā be tadrij peyrovān-e Eslām dar Irān afzāyeš yāft, tā ān ke dar avāxer-e qarn-e cāhārrom-o avāyel-e qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi aksariyat-e mardom-e Irān mosalmān šode budand.

Sabab-e ruy āvardan-e irāniyān be Eslām dar āqāz bištar farār az pardāxt-e jazye bud. Xalife-ye dovvom barā-ye edāre-ye omur-e mosalmānān divānhā-vo edārāt-i taškil dād, ke osul-e ān rā az sāzmānhā-ye edāri-ye irāni-yo rumi gerefte bud. Irāniyān-e zartošti-yo rumiyān-e masihi Ahl-e Ketāb šemorde mišodand-o na mošrek ke rixtan-e xun-ešān mobāh bāšad. Ammā, con ahl-e zemme xānde mišodand, movazzaf budand, māliyāt-e xāss-i be nām-e jazye bepardāzand. Be alāve, ahl-e zemme movazzaf budand, be Eslām-o mo'taqedāt-e peyrovān-e ān towhin nakonand-o došmanān-e ān rā yāri nadehand, lebās-e maxsus bepušand tā šenāxte šavand-o nušidan-e šarāb-o parvareš-e xuk rā penhāni anjām dehand, ke mosalmānān nabinand. Ānān haq

nadāštand, savār-e asb šavand-o selāh bā xod bar dārand. In moqarrarāt-e saxt be tadrij ahl-e zemme rā be qabul-e Eslām vā dāšt. Dar dowre-ye xelāfat-e omavi tahqir-e mellathā-ye šekastxorde-vo qeyrearab šadidtar šod-o mablaq-e jazyehā-vo digar māliyāthā afzāyeš yāft. Irāniyān, xāsse tabaqāt-i ke fešār-e eqtesādi bištar bar ānhā miāmad, nācār daste-daste Eslām āvardand-o mosalmān šodand.

Tamāyol be hamkāri bā dastgāh-e xelāfat āmel-e digar-i dar Eslām āvardan-e irāniyān bud. Gerdāvari-ye jazye az hamān āqāz be dast-e dehqānān-e irāni ke dastnešāndegi-ye A'rāb rā pazirofte budand, anjām migereft. Yek-i az in kasān Māhaviye, farmānravā-ye irāni-ye Marv bud, ke dar zamān-e xelāfat-e Ali (a.) dar Kufe farmān-i gereft, ke bar asās-e ān dehqānān-o kadxodāyān-e rustāhā, bāyad jazye-ye zartoštiyān rā be u tahvil dehand. Gomān miravad in hamān Māhaviye bāšad ke dar Marv Yazdgerd-e Sevvom, āxarin šahanšāh-e sāsāni, rā košt.

Pas az bar oftādan-e hokumat-e omavi-yo ru-ye kār āmadan-e Abbāsiyān nofuz-e irāniyān dar dastgāh-e xelāfat mowjeb-e Eslām āvardan goruhhā-ye besyār az bozorgzādegān-o dānešmandān-e irāni šod, ke xāhān-e maqāmhā-ye bālā-ye divāni-yo hokumati budand. Afrād-e xāndānhā-ye Barmak-o Nowbaxt-o kasān-i con Ebn-e Moqaffa-o Afšin-o Māziyār bed-in gune Eslām āvardand. Ammā hamegi-ye inān peyvaste mowred-e suezann-e xalife-vo A'rāb-o āmāj-e nesbat-e kofr-o zandage niz budand.

Az hamān āqāz-e fath-e Irān be dast-e sepāhiyān-e Eslām, xolafā-ye Arab mohājerat-e qabāyel-e Arab be darun-e Irān rā tašviq mikardand. Hadaf-e ānān entešār-e zabān-o ādāb-o mo'taqedāt-e eslāmi beyn-e irāniyān bud. Ammā siyāsat-e ānān natije-ye ma'kus dāšt, zirā irāniyān be zudi A'rāb-e mohājer rā be rang-e xod dar āvardand, zabān-o ādāb-o rosum-e xod rā be išān āmuxtand-o ānhā rā irāni kardand.

Bā in hame, naslhā-ye ba'di-ye irāni be tadrij bā mo'taqedāt-e eslāmi xu gereftand. Peydāyeš-e tafraqe-vo extelāf dar amr-e jānešini-ye payāmbar-o bahs-o kešmakešhā-yi ke az in tariq dar qarnhā-ye avval-e eslāmi owj gereft, forsat-i farāham āvard, ke dar xalāl-e ān irāniyān mo'taqedāt-e eslāmi rā conān ke bā zamine-ye fekri-ye ānhā motenāseb bud, bar gozinand-o dar eyn-e hāl-e barx-i az bāvarhā-ye dirin-e xod rā niz, dar šekl-i tāze, be mafāhim-e eslāmi peyvand zanand. Ruy āvardan be tašayyo' yek-i az mohemtarin dalāyel-e pazireš-e qalbi-ye Eslām barā-ye irāniyān gardid. Ferqehā-ye moxtalef-e šie az hamān āqāz bištar be vasile-ye irāniyān-o dar dāxel-e Irān gostareš miyāft. Mabāhes-i ke az tariq-e tabliq-e in aqāyed matrah mišod, irāniyān rā harce bištar bā mabāni-ye eslāmi āšnā-vo delbaste mikard.

Ammā mohemtarin āmel-i ke qalabe-ye siyāsi-ye Arab rā dar Irān be qalabe-ye ma'navi-yo taqyir-e e'teqād-e dini-yo mazhabi-ye irāniyān tabdil kard, vojud-e ta'limāt-e motaāli-ye Eslām bud, ke bā šekastan-e marzhā-ye tabaqāti-yo yeksānnegari be ādamiyān mitavānest pāsoxguy-e niyāzhā-ye ensāni-yo ma'navi-yo ejtemāi-ye irāniyān bāšad, zirā jāmee-ye baste-ye tabaqāti-ye dowrān-e šāhanšāhi-ye sāsāni yek-i az avāmel-e mohemm-e nārezāyi-ye tabaqāt-e forudast bud. Bā in hame, irāniyān Eslām rā yekpārce-vo biconocerā napaziroftand-o hodud-e se tā cāhār qarn tul kešid, tā mosalmān šodand.

Qiyāmhā-ye esteqlāltalabāne

Fotuhāt-e sari-e sepāh-e Eslām natavānest yekbāre mardom-e Irān rā be etāat az kārgozārān-e Arab vā dārad. Jonbešhā-ye moqāvemat-o mobāreze qarnhā dar guševokenār-e kešvar harruz be gune-i āškār mišod-o irāniyān-e nārāzi rā gerd-e ham miāvard, zirā omidhā-ye xod rā barā-ye barābari-yo edālat bā raftār-e xašen-o nāmonsefāne-ye kārgozārān-o dastnešāndegān-e Arab barbādrafte mididand-o zir-e fešār-e xarāj-o māliyāthā-ye gunāgun-o jazye tahammol az dast dāde budand.

Dar zamān-e xelāfat-e Osmān, sevvomin tan az Xolafā-ye Rāšedin, dar hāl-i ke tanhā hašt sāl az fath-e Irān migozašt, bar asar-e šureshā-ye peydarpey dar barx-i az šahrhā-ye Irān, laškariyān-e xalife nācār šodand, bārhā be fath-e dobāre-ye šahrhā-yi ke qablan tasarrof karde budand, bepardāzand. Mardom-e Rey, Estaxr, Xorāsān, Sistān-o Āzarbāyjān az Eslām ruy gardāndand-o conān ke nevešte-and, tanhā dar šureš-e Estaxr biš az cehel hezār tan be vasile-ye ferestādegān-e xalife košte šodand. Dar sālhā-ye ba'd, navāhi-ye Xorāsān-o

Māvarāonnahr, ke az markaz-e xelāfat dur bud, kānun-e in sarkešihā šod. Šahrhā-ye Harāt, Boxārā, Soqd-o Xārazm cand bār dastbedast gašt-o bārhā āmāj-e koštār-o qārat qarār gereft. Ellat-e asli-ye nākāmi-ye šureš-e mardom in navāhi biš az hame extelāfhā-ye dāxeli-yo nabudan-e rahbar-i šāyeste beyn-e ānān bud.

Bā ru-ye kār āmadan-e Omaviyān-o šahādat-e Emām Hoseyn (a.) dar vāqee-ye Karbalā, tašayyo-o tarafdāri az xāndān-e Ali (a.) irāniyān rā be tadrij gerd-e mehvar-i vāhed jam' āvard. Noxostin bāztāb-e in vāqee qiyām-e Moxtār-e Saqafi az mardom-e Kufe be sāl-e 66 h. / 685 m. bud, ke be xunxāhi-ye Emām Hoseyn (a.) anjām gereft-o dar ān besyār-i az moxālefān-e ān hazrat košte šodand. Nevešte-and, ke bištar-e sepāhiyān-e Moxtār irāni budand-o sardār-i ke barā-ye goftogu bā sepahsālār Moxtār be ordu-ye u raft, goft: "Az jā-yi ke vāred-e sepāh-e to šodam tā hengām-i ke be to residam, yek kalame arabi az zabān-e sepāhiyān-e to našenidam. Hame be fārsi soxan migoftand." Qiyām-e Moxtār āqebat sarkub šod. Dar in sarkubi haft hezār tan ke bištar irāni budand, az dam-e tiq gozaštand.

Dar qiyām-e Aš'as, sardār-e Hajjājebn-e Yusof, niz besyār-i az irāniyān u rā hemāyat mikardand, zirā vey niz az setam-e Hajjāj be jān āmade bud-o mixāst u rā az miyān bar dārad. Az barjestetarin kasān ke dar in qiyām košte šodand, sardār-i dalir be nām-e Firuz bud, ke moddathā larze bar dastgāh-e qodrat-o xelāfat-e Arab andāxt. Šureš-e irāniyān bar zedd-e sardārān-e Arab tā āxarin sālhā-ye qarn-e avval-e hejri / haftom-e milādi edāme dāšt. Mardom-e Gorgān bar Arabhā šuridand. Hākem-e Xorāsān sowgand xord ke agar Gorgāniyān rā sarkub konad, az xun-e išān āsiyāb-i rā begardānd-o conin kard-o goruh-i besyār az mardom-e bigonāh rā košt.

Irāniyān az mobāreze-ye xavārej niz hemāyat mikardand, zirā ānān be xelāfat-e Omaviyān ke nežād-e Arab rā bartar midānestand, dar ta'yin-e xalife-vo entexāb-e ommāl-e Eslām qāyel be hamsāni-ye mosalmānān budand-o hame rā dar hoquq barābar midānestand. In e'teqād be sud-e irāniyān bud-o az hamin ru dar pāre-i navāhi rustāiyān-o piševarān dar mobāreze bā Baniomayye, va ba'dhā bā Abbāsiyān, bā xavārej hamdast mišodand. Yek-i az mohemtarin-e in qiyāmhā dar sāl-e 67 h. / 686 m. dar Xuzestān ettefāq oftād-o dar ān tudehā-ye azim-e irāni-yo Arab dar kenār-e yekdigar jam' āmadand-o bā sepāh-e Hajjājebn-e Yusof be nabard pardāxtand.

Qarn-e avval-e eslāmi bā šoru-e qiyām-e Abumoslem-e Xorāsāni be pāyān āmad-o be bar oftādan-e Omaviyān-o ru-ye kār āmadan-e Abbāsiyān anjāmid. Qiyām-e Abumoslem yekbāre hame-ye irāniyān-e nārāzi rā, be šowq-e enteqāl-e xelāfat be xāndān-e peyqambar, bā A'rāb-e moxālef-e Omaviyān hamrāh kard. Rustāyiyān-o piševarān-e Xorāsān niz dar sepāh-e Abumoslem šerkat kardand, zirā piruzi-ye u rā tahaqqoq-e ārezuhā-ye melli-ye xod midānestand. Be hamin ru, hengām-i ke Mansur, dovvomin xalife-ye Abbāsi, nājavānmardāne Abumoslem rā košt, qiyāmhā-ye irāni-ye pas az u hamegi onvān-e xunxāhi-ye Abumoslem yāft.

Xunxāhi-ye Abumoslem

Abumoslem bā tabalvor baxšidan be ārezuhā-ye mardom-e Irān barā-ye āzādi-yo esteqlāl-o be xāter-e kār-e xatir-i ke dar bar andāxtan-o be qodrat-e resāndan-e xolafā be anjām resānid, dar cešm-e mardom be surat-e yek-i az mowudhā-ye zartošti dar āmad ke be e'teqād-e išān dar āxar-e zamān bāes-e nejāt-e hasti az Ahriman mišavand. Be hamin jahat tā dirgāh yād-e Abumoslem dar zehn-e mardom-e Irān zende mānd. Marg-e u rā be āsāni nemipaziroftand-o harlahze dar entezār-e bāzgašt-e u budand. Besyār-i az dustān-o yārān-e u az in forsat barā-ye edāme-ye mobāreze sud jostand. Noxostin kas az išān Senbād az yārān-o sardārān-e Abumoslem bud, ke tamāyolāt-e mazdaki niz be u nesbat dāde-and. Senbād bifāsele pas az qatl-e Abumoslem be xunxāhi-ye u qiyām kard-o goruh-i bozorg az mardom u rā yāri dādand. Vey az Rey tā Qumes (Dāmqān) va Neyšābur rā dar andak moddat bar zedd-e xalife šurānid-o sardār xalife rā ke bā dah hezār kas be jang-e u āmade bud, farāri kard. Sepas be Tabarestān raft-o az Sepahbod Xoršid, amir-e ānjā, yāri xāst. Ammā dar hādese-i be qatl resid-o pas az haftād ruz qiyām-e u foru nešast.

Qiyām-e digar-i ke tavānest mānand-e qiyām-e Ssenbād šomār-i az mosalmānān-o qeyremosalmānān rā be xunxāh-yei Abumoslem gerd-e ham āvard, be dast-e Ostādasis surat gereft. Ostādasis yekcand dar Harāt-o Bādqeys-o Sistān-o Marv barā-ye šurāndan-e mardom bar xalife-ye abbāsi be har kāri dast zad-o nevešte-and, ke hattā az rāhzani niz xoddāri nemikard. Vey ke šurešgar-i poršur bud, dar Sistān janbe-ye taqaddos yāft-o mardom bed-u con nejātdehande-i minegaristand. Vey saranjām dastgir-o dar Baqdād be amr-e Mansur košte šod.

Si sāl pas az marg-e Abumoslem yek-i az mohemtarin qiyāmhā-ye irāni dar Xorāsān hodud-e Marv-o Balx āqāz šod-o be Māvarāonnahr-o hodud-e šahr-e Kaš niz resid. Sardār-e in qiyām mard-i be nām-e Almoqanna' (neqābdār) bud, ke jāme-i sepid-o neqāb-i sabz dāšt. Hickas surat-e u rā nadide bud. Yārān-e Almoqanna' rā sepidjāmegān niz gofte-and. Jāme-ye sepid lebās-e mowbadān-e zartošti-yo ferqehā-ye mānavi dar Soqd-o Māvarāonnahr bud. Ammā jāme-ye sepid-e išān rā yādāvar-e Siyāhjāmegān-e Xorāsān (Abumoslem) va angize-vo bahāne-ye moxālefat bā xalife engāšte-and.

Almoqanna' bāyad mard-i dānešmand bude bāšad, zirā nevešte-and, ke dāneshā-ye riyāzi-yo hendese-vo nojum rā midānest-o bā ettelā' az in olum māhgune-i az mavādd-e fosfori sāxte bud, ke haršab az cāh sar bar miāvarad-o pas az andak-i bar āmadan dobāre penhān mišod. Vey dar Naxšab, az šahrhā-ye Māvarāonnahr, mizist-o az hamin ru mo'jeze-ye u dar tārix be Māh-e Naxšab šohrat dārad. Niz āmade-ast, ke Almoqanna' besyār zešt bud-o yek cešm-aš nābinā. Ammā gomān miravad, ke in gofte-ye moxālefān bāšad. Almoqanna' dar moqābel-e kārgozārān-o sepāhiyān-e Mahdi, xalife-ye abbāsi, ke az sarsaxttarin došmanān-e Zandage (mānaviyān) bud, cāhārdah sāl istādegi kard. Vey dar hamān zamān miyān-e peyrovān-e xiš be āmuzeš-e ta'limāt-e Māni mašqul bud-o mānavihā-ye Soqd-o Torkestān dar kenār-e bāzmānde-ye mazdakihā-ye Xorāsān u rā yāri midādand. Nevešte-and hengām-i ke pas az do sāl mohāsere Almoqanna' dānest ke digar tāb-e moqāvemat dar barābar-e laškariyān-e xalife rā nadārad, dež-e xod rā ātaš zad-o xod-o farzandān-aš rā masmum kard, yā be gofte-i xod rā dar xom-e tizāb andāxt-o az jasad-e u ciz-i namānd. In vāqee afsāneāmiz minamāyad ammā bā aqāyed-e mānaviyān dar bāre-ye lozum-e fanā-ye jesm-o tark-e donyā barā-ye residan be ārāmeš-o āsāyeš-e abadi sāzgār-ast.

Dar ruzgār-e Hārunorrašid niz Hamze-ye Xāreji, pesar-e Āzarak-e Šāri, dar Sistān šureši azim barpā kard. Vey az xānevāde-i majus bud-o xod be xārejiyān peyvast. Qiyām-e Hamze bāztāb-e xašm-o nāxorsandi-ye kešāvarzān-o mardom-e qāratzade-ye navāhi-ye durdast-e xelāfat dar barābar-e esrāf-o velxarjihā-ye darbār-e Baqdād bud. Hadaf-e Hamze rā dar qiyām, hamānand-e xavārej, ta'min-e edālat-o mosāvāt-e eslāmi-yo jelowgiri az šahvatrāni-yo ziyādexāhi-ye zurguyān dāneste-and. Vey bā kārgozārān-o ommāl-e xalife bā tondi-yo xošunat ruberu šod-o dastur dād, hickas be ānān xarāj napardāzad, zirā mo'taqed bud, amvāl-e mosalmānān-e mahrum sarf-e ayyāši-yo digar kārhā-ye harām mišavad. Hārunorrašid barā-ye daf'-e Hamze xod be Xorāsān laškar kešid, ammā dar rāh bimar šad-o mord. Hamze sālhā be tāxtotāz-e xod edāme dād-o tā Send-o Hend niz raft-o āqebat hodud-e sāl-e 210 h. / 825 m. dar jang-i košte šod. Hads zade-and, ke simā-ye afsānei-ye Amir Hamze-ye Sāhebqarān dar adabiyāt-e āmiyāne-ye Irān, ke be Hamze, amu-ye peyqambar (s.) nesbat dāde mišavad, bar pāye-ye mājarāhā-ye Hamze-ye Xāreji-st.

Ma'mun-e abbāsi dar dowrān-e xelāfat-e xod qeyr az qiyām-e Hamze, ke navāhi-ye šarqi-ye Irān rā dastxoš-e nāārāmi karde bud, dar qarb-e Irān niz bā Jonbeš-e Xorramdinān dar kešmakeš bud, ke tā zamān-e jānešin-e u, Mo'tasam, niz xelāfat-e Baqdād rā tahdid mikard. Xorramdinān bāzmānde-ye peyrovān-e Mazdak budand, ke az avāxer-e dowre-ye sāsāni dar navāhi-ye šomāl-o qarb-e Irān mizistand. Nehzat-e išān harekat-i enqelābi-yo ešterāki bud, ke az owzā-e ejtemāi-ye dowrān-e xelāfat-e abbāsi-yo setam-e bigānegān bar Irān nāši mišod. Zāheran Bābak-e Xorramdin barā-ye ān ke havāxāhān-e Abumoslem rā bā peyrovān-e Mazdak āšti dehad-o az jam'-e išān barā-ye pišbord-o edāme-ye jonbeš-e xiš sud juyad, xod rā mazhar-o tajassom-e Mazdak-o Abumoslem xānd-o forsat dād, ke šāyeepardāzān u rā gāh navāde-ye Abumoslem bexānand.

Qiyām-e xunin-e Bābak az sāl-e 201 h. / 816 m. be moddat-e bist sāl edāme yāft. Mowqeiyat-e u dar kuhhā-ye Āzarbāyjān-o hamsāyegi bā Armanestān-o hamconin āsāngiri-ye Ma'mun dar sarkub-e mobārezāt-e irāniyān, be u forsat dād tā taškilāt-i monazzam barā-ye mobāreze dar navāhi-ye qarb-e Irān tartib dehad. Bā ru-ye kār āmadan-e Mo'tasam ke ehsāsāt-e šadid-e zeddeirāni dāšt-o hamkāri-ye Afšin, sardār-e kārāzmude-ye u, āqebat Bābak asir šod-o bā tahammol-e šekanjehā, simāyi afsānei az qahremāni-ye irāni barjāy gozāšt.

Afšin xod irāni-yo az šāhzādegān-e Ašrusane bud, ke hilgari-ye siyāsatmadār-i herfei rā bā este'dād-e nezāmi-ye sardār-i jangdide rā bā ham dāšt. Vey dar mobāreze bā Bābak dar hamān hāl ke āškārā bā šeddat-o xošunat mijangid, penhāni u rā be hamkāri dar barābar-e xalife mixānd-o bā in doruq āqebat atrāfiyān-e u rā farift-o u rā taslim-e xalife kard. Ammā cand-i ba'd xod-e u niz dar in partgāh oftād. Vey pas az dastgiri-ye Bābak tavaqqo' dāšt, hokumat-e Xorāsān, az Māvarāonnahr tā Gorgān, be u vā gozār šavad. Con in našod, Māziyār hākem-e irāni-ye Tabarestān rā tahrik kard, ke bar zedd-e xalife qiyām konad. Osyān-e Māziyār be vāsete-ye nāxorsandi-ye kešāvarzān az zamindārān-o kārgozārān-e xarāj be zudi be nowi enqelāb-e ejtemāi tabdil šod-o Māziyār rā be su-ye Xorramdinān kešānd. Kešāvarzān be poštgarmi-ye u bar kadxodāyān-o dehqānān šuridand-o amvāl-e ānhā rā qārat kardand; harjā masjed-i bud, dar ham kuftand-o xarāj-e yeksāle rā az mosalmānān gereftand. In ruydādhā sabab šod, ke xalife qiyām-e Māziyār rā na bar zedd-e gomāštegān-e xod, ke setam-e besyār mikardand, balke be moxālefat bā xelāfat-e Arab-o hokumat-e Eslām bešemorad-o barā-ye moqābele bā ān bar xizad. Afšin mikušid, ke bā tahrik-e Māziyār be moqāvemat forsat yābad, tā hokumat-e Xorāsān-e bozorg rā az xalife barā-ye xod begirad. Ammā xiyānat-e Kuhyār, barādar-e Māziyār, u rā be cang-e došman andāxt-o rābete-ye Afšin bā Māziyār-o Bābak āškār šod. Afšin-o Māziyār hardo košte šodand-o azānpas digar talāšhā barā-ye zende kardan-e āyinhā-ye qadim-e Irān, ke ān rā din-e sepid mixāndand, az rownaq oftād.

Soqut-o marg-e Bābak, Māziyār-o Afšin mowjeb šod, ke Tāheriyān hokumat-e Xorāsān rā ke dar zamān-e Ma'mun be dast āvarde budand, barā-ye xod negah dārand. In xod pas az marg-e Mo'tasam forsat-i farāham āvard, ke amirān-e mahalli namāyande-ye Baqdād dar Xorāsān-o Sistān šavand-o be tadrij moqaddamāt-e esteqlāl-e navāhi-ye šarqi-ye Irān rā be surat-e hokumat-i mostaqel ammā mosalmān āmāde sāzand.

Hamle-ye Moqol

Hamle-ye Moqol yek-i az masāeb-e howlnāk-e tārix-e Irān-ast. Āsār-e koštār-o virāni-yo sadamāt-e bozorg-e axlāqi-yo farhangi-ye in tahājom pas az qarnhā hanuz dar jāmee-ye irāni mahsus-ast. Moqolhā aqvām-e zardpust-e sahrāgard-e sāken-e darrehā-ye jonubi-ye Sibri-yo atrāf-e Daryāce-ye Bāykāl ya'ni Moqolestān-e emruzi budand, ke be dast-e Cangiz Xān mottahed šodand-o baxš-i bozorg az velāyāt-e Cin rā be tasarrof dar āvardand. Pekan, pāytaxt-e Cin-e Šomāli, dar avāyel-e qarn-e sizdahom-e milādi be tasarrof-e Cangiz Xān dar āmad. Dar hodud-e hamān sālhā, Torkān-e Oyqur ke mānavimazhab budand-o tamaddon-e deraxšān-e irāni dāštand, be etāat-e Cangiz gardan nahādand. Moqolhā xatt-e Oyqurhā rā ke monšaeb az xatt-e soryāni bud, farā gereftand-o bā tasallot bar in nāhiye bā soltān Mohammad-e Xārazmšāh hamsāye šodand.

Cangiz Xān, dar pāyiz-e sāl-e 616 h. / 1219 m. be bahāne-ye koštār-e bāzargānān-e moqoli be Irān lašgar kešid. Vey dar farmāndehi-yo rastebandi-ye sepāh-o taqsim-e kār-e jang besyār varzide bud. Alāve bar ān, šomār-i az mohandesān-e cini rā hamrāh dāšt, ke dar sāxtemān-e manjiq-o qal'ekub-o naftandāzi mahārat dāštand. Sepāhiyān-e Cangiz birahm-o xašen-o xunxār budand-o be mahz-e dast yāftan be har nāhiye bā conān sor'at-i be capāvol-o qārat-o koštār-e dastejam'i-yo taxrib-e šahrhā-vo ijād-e ātašsuzi mipardāxtand, ke ānān rā balā-ye āsmāni mixāndand. Šahrhā-ye Otrār, Boxārā, Samarqand, Xārazm, Marv, Balx, Harāt, Tus, Neyšābur, Xojand-o Rey ke hamegi šahrhā-yi ābād-o porjam'iyat budand, dar moddat-i kamtar az panj sāl be virānehā-ye matruk badal šodand. Tanhā dar Xorāsān biš az panj milyun tan be dast-e sepāhiyān-e Cangiz qatleām šodand ke yek milyun-o haftsad hezār tan-e ānhā dar Neyšābur mizistand.

Bā vojud-e šeddat-e xošunat-e Moqolān, irāniyān dar besyār-i az šahrhā tā āxarin nafas dar barābar-e Hamle-ye seylāsā-ye Moqol istādegi kardand. Az jomle Soltān Jalāleddin-e Menkoberni, pesar-e Soltān Mohammad-e

Xārazmšāh, bā šojāat-e besyār sālhā bā sepāh-e Moqol jangid-o piruzihā-yi niz be dast āvard. Nevešte-and, ke mardom-e Neyšābur hengām-e obur-e laškariyān-e Moqol az dar-e etāat dar āmadand, ammā con xabar-e zohur-e Soltān Jalāleddin rā šenidand, sar be osyān bar dāštand-o dāmād-e Cangiz dar in vāqee košte šod. Cand-i ba'd Moqolān Neyšābur rā gereftand-o hame-ye mardom-e ān rā az zan-o mard-o pir-o javān koštand. Doxtar-e Cangiz ke hamsar-aš dar in vāqee košte šode bud, farmān dād, Neyšābur rā conān virān konand-o bar ān āb bandand, ke natavān dar ān zerāat kard. Haft šabāneruz bar xarābe-ye Neyšābur āb bastand.

Pas az farār-e Soltān Jalāleddin, Cangiz barā-ye foru nešāndan-e šureš-i dar Cin-e Šomāli-yo Tabbat be Moqolestān bāz gašt-o andak-i ba'd mord. Jānešinān-e Cangiz, Holāku Xān, navāde-ye u rā ma'mur-e fath-e kāmel-e Irān-o tasxir-e Baqdād kardand. Bar andāxtan-e Esmāiliyān-o taxrib-o tārāj-e qal'ehā-ye moteadded-e išān, sepas tasxir-e Baqdād-o pāyān dādan be xelāfat-e abbāsi be sāl-e 656 h. / 1258 m. be dast-e u anjām gereft. Holāku Xān pas az fath-o tārāj-e Baqdād-o koštār-e bozorg dar ān-o tasxir-e Arāq-o Šām, bā qanāyem-e hengoft be Āzarbāyjān raft-o dar pāytaxt-e xod Marāqe be Xāje Nasir-e Tusi dastur dād, ke be yāri-ye tan-i cand az dānešmandān-e irāni rasadxāne-vo zij-i besāzand.

Hamle-ye Moqol be Irān bā koštār-e azim-e mardom-o dānešmandān-o honarmandān-e bišomār-e hamrāh bud. Šeyx Farideddin-e Attār-e Neyšāburi, az ārefān-o šāerān-e bozorg-e Irān, dar fetne-ye Moqol be qatl resid. Besyār-i masājed, madāres, ketābxānehā-vo banāhā-ye tārixi dastxoš-e virāni-yo qārat šod-o ruhiye-ye enzevā-vo adam-e e'temād-o xorāfe parasti tā dirzamān mardom rā dar xod foru bord-o e'tedāl-e aqli-ye ānān rā moxtal kard-o e'teqād be nozul-e balāhā-ye āsmāni rā dar išān afzāyeš dād. Ammā, Moqolān xod be tadrij taht-e ta'sir-e farhang-e irāniyān qarār gereftand. Omarā-vo pādšāhān-e Moqol, dānešmandān-e barjestei con Xāje Nasireddin-e Tusi, Xāje Šamseddin-e Sāhebdivān-o barādar-aš Atāmalek-e Joveyni-yo Xāje Rašideddin Fazlollāh rā be mošāverat-o vezārat-e xod bar gozidand, vali hicyek az išān joz Xāje Nasir az dast-e Moqolān sar-e sālem be dar nabord. Az šāhān-o amirān-e Moqol besyār-i ahl-e fazl-o dustdār-e dāneš šodand-o agarce še'r-o adab-e fārsi rā nemifahmidand, ammā riyāzidānān, setārešenāsān, pezeškān, mohandesān-o tārixnevisān rā be manzur-e edāre-ye kārhā-vo jāvid sāxtan-e nām-e xod, saxt gerāmi dāštand.

Zabān-e fārsi dar in asr be birun az Irān rāh yāft-o natanhā zabān-e dini-yo rasmi-ye darbār-e bāšokuh-e Moqol dar Hend gardid balke mardom-e dānešmand-e in sāmān tā cand qarn pas az ān niz be dānestan-e zabān-e fārsi-yo sorudan-o negāreš-e ketābhā be in zabān eftexār mikardand.

Sarbedārān

Sarbedārān yek selsele-ye kucak-e mahalli az motesavvefān-e šiemazhab-e Xorāsān hastand, ke dar avāyel qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi bā kārgozārān-e Moqol dar oftādand-o bā taškil-e hokumat-i mahalli āxarin zarbe rā bar farmānravāyi-ye Moqol dar Irān vāred āvardand. Kārgozārān-e Moqol harsāl cand bār bā xošunat-o sangdeli mardom-e dāqdide-vo qāratzade-ye šahrhā-vo rustāhā rā vādār be pardāxt-e māliyāt-o bāj-o xarājhā-ye hengoft mikardand. Dar in āšofte bāzār-e setamgari, irāniyān joz zāhedān-o mašāyex-e sufiye panāhgāh-i nadāštand. Farmānravāyān-e Moqol, hattā biš az Torkān-e saljuqi, be olamā-ye mazhabi-yo bozorgān-e sufiye ezhār-e erādat mikardand. Hamin be mašāyex-e šie forsat dād, ke az avāxer-e qarn-e haftom-o avāyel-e qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi az nofuz-e ma'navi-ye xod-e barā-ye anjām-e manzurhā-ye siyāsi-yo ejtemāi bahre juyand-o alāve bar tabliq-e mazhab-e šie be taškil-e hokumathā-ye šiemazhab ruy āvrand.

Sarbedārān, darvišān-e šiemazhab-e Sabzevār, ke be raveš-e fatyān yā javānmardān mizistand, dar Xorāsān barā-ye mobāreze bā ommāl-e Ilxānān qiyām kardand. Sādāt-e Mar'aši dar Māzandarān hokumat-i šii-yo ahl-e tasavvof taškil dādand-o daste-ye sevvom, jānešinān-e Šeyx Safiyeddin-e Ardebili dar Āzarbāyjān basāt-e eršād gostardand-o āqebat bā taškil-e saltanat-e safavi be tašayyo' rasmiyat baxšidand. Sarbedārān-e Sabzevār be sardastegi-ye Aminoddowle Abdorrazzāq, ke nasab-aš az jāneb-e pedar be Hoseynebn-e Ali (a.) va az taraf-e mādar be Yahyā Barmaki miresid-o xod az kārgozārān-e Abusaid-e Bahādor-e ilxāni bud, qiyām

kardand. Inān hamqasam šode budand ke: "Agar towfiq yābim, raf'-e zolm konim, vaellā sar-e xod rā bar dār xāhim kard, ke digar tahammol-e zolm nadārim." Va be hamin jahat be Sarbedārān ma'ruf šodand.

Dar andak zamān, Sarbedārān tavajjoh-o hemāyat-e mardom-e atrāf rā jalb kardand-o be zudi tavānestand bar lašgar-e bozorg-i ke farmānravā-ye Moqol be jang-e išān ferestāde bud, piruz šavand. Dar in jang Sarbedārān be rahbari-ye Vajiheddin Mas'ud, barādar-e Aminoddowle Abdorrazzāq, zarf-e yek ruz sepāh-e amirān Tork-e Xorāsān rā ke haftād hezār savār-o piyāde bud, dar ham šekastand. Tārixnegārān-e irāni in ruz rā ruz-e piruzi-ye irāniyān bar sahrānešinān-e Moqol-o Tork xānde-and. Pas az in piruzi, mardom-e nāhiye-ye bozorg-i be Sarbedārān peyvastand-o qalamrov-e qodrat-o hokumat-e ānān az Dāmqān tā Saraxs-o Qucān-o Kāšmar gostareš yāft. Hokumat-e Sarbedārān hodud-e panjāh sāl edāme yāft. Āxarin-e išān, Xāje Ali Moayyed, be Amir Teymur-e Gurkān ke hamalāt-e xod rā be Irān āqāz karde bud, peyvast-o be sāl-e 788 h. / 1386 m. dar yek-i az janghā-ye Amir Teymur košte šod-o selsele-ye Sarbedārān monqarez gardid.

Dar qiyām-e Sarbedārān, ke be rānde šodan-e Moqol az sarzamin-i vasi' monjar šod, rustāyiyān naqš-i omde dāštand-o bi taškilāt-e monazzam tavānestand dar zamān-i kutāh dast-e hokmrānān-e Moqol rā az zendegi-ye xod kutāh konand. Qiyām-e Sarbedārān be yāri-ye tabliqāt-e vasi-e Šeyx Hasan-e Juri, yek-i az sufiyān-e šiemazhab farāham āmad. Garce Sabzevār yek-i az kānunhā-ye asli-ye tašayyo' be šomār miraft, mardom-e ān be hefz-e sonnathā-ye melli niz šohrat dāštand. Šeyx Hasan-e Juri ke xod šāgerd-e Šeyx Xalife bud, bā šiftegi be ta'limāt-e ostād, mardom rā be sarkeši az farmān-e gomāštegān-e Moqol-o hamdastān-e išān ya'ni mālekān-o zamindārān-e bozorg-e mahalli da'vat mikard, ammā, con nemitavānest be serāhat manzur-e xod rā beguyad, az ebārāt-o estelāhāt-e sufiyāne ke rang-e mazhab-e tašayyo' dāšt, bahre mijost. Dar in avān natanhā dar Sabzevār balke dar navāhi-ye digar, az jomle Kāšān, niz entezār-e zohur-e Qāem-e Āl-e Mohammad, emām-e qāyeb, omq-i ruzafzun dāšt. Daste-i az sufiyān niz bā ta'limāt-e xod dar bāre-ye tark-e donyā-vo bie'tenāyi be tajammol-o lezzathā-ye donyavi, darvāqe' be mobāreze bā harisān-e mālanduz-o jāhtalab miraftand ke bā peyvastan be motejāvezān be maqām-o servat reside budand. Dar in miyān, mardom-e mahrum-e tabaqāt-e pāyin, bexosus rustāyiyān, az in afkār esteqbāl mikardand, zirā xošksāli-yo hojum-e malax be keštzārhā-ye ānān āsib-e farāvān zade bud-o sahmiye-ye gazāf-i ke harsāl ma'murān-e hokumat be zur mibordand, ānhā rā be tangdasti-yo saxti docār karde bud.

Hengām-i ke Sarbedārān tavānestand bar hākem-e moqoli-ye Xorāsān piruz šavand, hokumat-e mostaqell-i tartib dādand-o Sabzevār rā markaz-e xod sāxtand. Dar hamin hengām barā-ye be dast āvardan-e ketābhā-ye šie bā šiayān-e Jabal-e Āmel dar Lobnān be mokātebe pardāxtand. Be da'vat-e sarān-e Sarbedārān edde-i az šiayān-e Lobnān be Irān āmadand-o nevisandegān-e šie ketābhā-ye mo'tabar-i be nām-e omarā-ye sarbedāri ta'lif kardand-o be Irān ferestādand.

Qiyām-e Sarbedārān bā ān ke jonbeš-i mahalli bud-o moddat-e ziyādi davām nayāft, ammā dar tārix-e Irān ahammiyat-i xās dārad, zirā dar pey-e in qiyām-o bā niru gereftan az piruzihā-ye ān bud, ke dar noqāt-e digar niz mardom-e rustāhā sarkeši āqāz kardand. Esteqrār-e dowlat-e Sādāt dar Māzandarān rā bāyad yek-i az bāreztarin peyāmadhā-ye hokumat-e Sarbedārān dānest. Omarā-ye Sarbedārān dar edāre-ye hokumat bā yekdigar extelāf-e besyār dāštand-o besyār-i az ānān bā towtee-ye yārān-e xod az pāy dar āmadand. Bā in hame, dar moddat-e kutāh-e hokumat-e išān, ābādāni-ye besyār surat gereft-o xarābihā-ye Hamle-ye Moqol tā hadd-e ziyād-i jobrān šod. Amirān-e sarbedār dar pey-e behtar kardan-e zendegi-ye rustāyiyān-o tabaqe-ye mahrum-e šahr budand-o be now-i mosāvāt dar taqsim-e avāyed-o servat-e omumi e'teqād dāštand.

Janghā-ye Irān-o Rus

Dowrān-e hokumat-e Qājār bā owj-e fa'āliyathā-ye este'māri-ye kešvarhā-ye orupāyi dar Āsiyā mosādef bud. Dar qarn-e hijdahme-e milādi, kompāni-ye Hend Šarqi-ye Engelis ke dar talāš barā-ye tasarrof-e kāmel-e Hend bud, az darun-e ān sarzamin-o niz az Afqānestān peyāpey mowred-e tahdid qarār migereft. Napoléon Bonaparte niz, dar pey-e laškarkešihā-vo fotuhāt-e xod dar Mesr, be reqābat bā dowlat-e Engelis dar sadad-e nazdik šodan be dowlat-e Irān-o ijād-e mozāhemat-e bištar barā-ye manāfe-e Engelis dar Hend bud. Rusiye-

ye tezāri niz be nowbe-ye xod, dar ārezu-ye dast yāftan be ābhā-ye garm-e Xalij-e Fārs, navāhi-ye šomāl-o qarb-e Irān rā mowred-e tahdid qarār dāde bud-o nofuz-e xiš rā dar mantaqe ruzberuz towsee midād. Afzun bar in, hame-ye in dowlathā bar sar-e kešvarhā-ye kucak-o nātavān bā yekdigar dar hāl-e reqābat-o mosālehe budand.

Sākenān-e sarzaminhā-ye šomāl-e qarb-e Irān, ke aqlab masihi budand, be Rusiye-ye tezāri gerāyeshā-yi dāštand. Rushā niz bā bahrejuyi az āšoftegi-ye daruni-ye dowlat-e Qājār dar āqāz-e hokumat-e Fath'ali Šāh Gorjestān rā rasman be kešvar-e xod monzam kardand. Sisiyānof, farmāndeh-e rusi, bā qovā-ye xod tā šahrhā-ye Ganje, Šuš-o Qarābāq piš raft ke xod moqaddame-ye Janghā-ye Irān-o Rus gardid.

Dowre-ye avval-e Janghā-ye Irān-o Rus, 1219-12229 h. / 1804-1813 m., pas az tasxir-e Gorjestān bā qatleām-e vasi-e mosalmānān dar Qarābāq āqāz gardid-o dar ān Abbās mirzā, valiahd-e Fath'ali Šāh-o Sisianof, farmāndehi-ye sepāh-e dotaraf rā be ohde dāštand. Sepāh-e Irān ebtedā rāh-e ertebāti-ye sepāh-e Rus rā bā Teflis qat' kard-o Rushā niz be nowbe-ye xod, az tariq-e Gilān, Tehrān rā mowred-e tahdid qarār dādand. Ammā mardom-e Gilān dar jangal mowze' gereftand-o be jangogoriz ānhā rā šekast dādand. Sisiyānof dar Bāku be zarb-e golule-ye yek sarbāz-e irāni košte šod-o Abbās-e Mirzā Qarābāq, Šuš-o Šervān rā tasarrof kard. Dar pāyān in dowre, Rushā sepāh-e Abbās Mirzā rā hengām-i ke vey dar hāl šekār bud, qāfelgir kardand. Abbās Mirzā, parišān, dastur-e aqabnešini-ye dād-o Gudvic ke pas az Sisiyāanof farmāndeh-e sepāh-e Qafqāz bud, tavānest bandar-e Lankarān rā tasxir konad.

Dar in zamān Rusiye dargir-e jang bā Napoléon niz bud ammā dowlat-e Irān ke hošyāri-yo tadbir-e lāzem-e siyāsi rā nadāšt, be Rusiye pišnahād-e solh dād-o tezār niz az ān esteqbāl kard-o be miyānjigari-ye Sir Gore Ouseley, namāyande-ye Engelis, dar qaiye-ye golestān dar nazdiki-ye Qarābāq qarārdād-i emzā šod, ke be Peymān-e Golestān ma'ruf-ast. Bar asās-e in peymān, ke dowre-ye avval-e Janghā-ye Irān-o Rus rā pāyān dād, Rusiye bar Qarābāq, Šervān, Bāku, Darband, Lankarān-o baxš-i az Tāleš tasallot yāft-o Irān nāgozir šod, ke az kolliye-ye daāvi-ye xod dar Dāqestān, Gorjestān, Armanestān-o Abxāz begozarad. Haqq-e keštirāni dar Daryā-ye Xazar niz az Irān salb šod. Dar moqābel-e hame-ye in emtiyāzāt dowlat-e Rusiye taahhod kard, niyābat-e saltanat-e Abbās Mirzā rā be rasmiyat bešenāsad-o dar resāndan-e u be pādšāhi, dar moqābel-e digar moddaiyān ke hamegi az xānevāde-ye saltanati budand, jāneb-e u rā begirad.

Dowre-ye dovvom-e Janghā-ye Irān-o Rus, 1241-1243 h. / 1825-1827 m., be sabab-e extelāf dar bāre-ye xotut-e marzi-yo nārezāyi-ye mardom-o rowhāniyān ke tasallot-e koffār rā bar xod nemipasandidand, surat gereft. Be in tartib ke navāhi-ye atrāf-e Daryāce-ye Gugce, ke cerāgāh-e gallehā-ye ilāt-e irāni bud, az taraf-e Rusiye tasarrof gardid-o darnatije olamā-ye mazhabi fatvā be jahād aleyh-e ān dowlat dādand. Jang degarbāre šo'levar šod-o Abbās Mirzā be xalāf-e meyl-aš dobāre be farmāndehi-ye sepāh ma'mur gardid. Sepāh-e Irān ebtedā be yāri-ye mosalmānān-e mahalli Rushā rā az Tāleš-o Dašt-e Moqān-o Lankarān birun rāndand. Mardom-e Bāku-vo Šervān niz bar pādegānhā-ye Rus šuridand-o Irvān, Teflis-o Ganje be Irān bāz gašt. Ammā Abbās Mirzā, ke az hemāyat-e hokumat dar pošt-e jebhe barxordār nabud-o bexosus az nazar-e māli dar tangnā qarār dāšt, dar nabard-i ke bā sepāhiyān-e Ženerāl Pāskevic-e rusi dar nazdiki-ye maqbare-ye Nezāmi-ye Ganjavi dar Ganje rox dād, šekast-e saxt-i xord. Pāskevic Tā Irvān, Tabriz-o sepas Ardebil piš āmad. Abbās Mirzā be nācār, va az bim-e residan-e sepāh-e došman be Tehrān, dar qaiye-ye Dehxārqān be molāqāt-e farmāndeh-e došman raft. Dar injā niz safir-e Engelis be miyānjigari hāzer bud. Be in tartib, dar qarye-ye Torkamāncāy, vāqe' dar rāh-e Tabriz-o Miyāne, ahdnāme-i be emzā resid, ke be marāteb az Ahdnāme-ye Golestān šumtar-o nangintar bud. Be mowjeb-e in moāhede velāyāt-e Irvān-o Naxjavān niz be Rusiye vāgozār gardid-o xatt-e sarhaddi az noqte-i vāqe' dar kuhhā-ye Ārārāt-e Kucak be movāzāt-e rud-e Aras tā sāhel-e Daryā-ye Xazar dar Āstārā kešide šod. Be alāve, Irān vādār gardid, qarāmat-i moādel-e panj milyun Tumān-e ān ruz bepardāzad. Bar asās-e yek-i az mavādd-e in qarārdād dowlat-e Rusiye dārā-ye haqq-e kāpitolāsiyon dar Irān gardid-o be in tartib dowlat-e Irān haqq-e mohākeme-ye atbā-e Rus dar kešvar-o ejrā-ye mojāzāt dar

bāre-ye ānhā, ya'ni baxš-i az haqq-e hākemiyat-e xod, rā az dast dād. Dar in moāhede niz tanhā taahhod-e dowlat-e Rusiye ta'yid-oliahdi-ye Abbās Mirzā-vo resāndan-e u be taxt-e saltanat bud.

Nārezāyi-ye mardom az in vaqāye-e dardnāk-o tahqirāmiz āqebat dar hādese-i ke be qatl-e safir-e Rus-o edde-i az vābastegān-e u anjāmid, boruz kard. Geribāydof az šāerān-o nevisandegān-e javān-e Rus be sefārat-e Irān āmad-o barā-ye pas gereftan-e asirān-e armani-yo gorji xošunat-e besyār nešān dād. Mardom niz, be fatvā-ye Mirzā Masih-e Mojtahed, az olamā-ye Tehrān, be sefārat-e Rus hamle bordand-o, joz yek tan ke tavānest begorizad, hamegi-ye a'zā-ye sefāratxāne rā koštand. Dar in zamān Abbās Mirzā Nāyebossaltane dar Mašhad dar gozašte bud. Fath'ali Šāh Xosrow Mirzā rā be hamrāhi-ye Mohammadtaqi Xān-e Amirnezām-o Mirzā Taqi Xān-e Farāhāni ke ba'dhā molaqqab be Amirkabir šod, bā hadāyā-vo qarāmat-i qābeletavajjoh, barā-ye puzeš az Nikolā-ye Avval, tezār-e Rusiye, be Petrogerād ferestād. Nikolā, ke gereftār-e kešmakešhā-ye šadid bā dowlat-e Osmāni bud, puzeš rā paziroft-o bā tab'id-e Mirzā Masih-e Mojtahed be atabāt qāele foru nešast.

VĀQEE-YE ĀZARBĀYJĀN

Az peyāmadhā-ye ešqāl-e Irān dar Jang-e Dovvom-e Jahāni be vasile-ye niruhā-ye mottafeqin, taškil-e hokumat-e xodmoxtār dar Āzarbāyjān bud. Az zamān-e Petr-e Kabir, tezār-e Rusiye, dastyābi-ye ān kešvar be ābhā-ye garm-e Xalij-e Fārs-o bahrebardāri az zaminhā-ye hāselxiz-o maāden-e qani-ye in nāhiye hadaf-i bud, ke be tadrij bā tasallot bar Armanestān-o Gorjestān-o sarāzir šodan az kuhhā-ye Qafqāz momken minemud. Bexosus ke dar mozākerāt-e penhān bā Engelis-o bar asās-e Qarārdād-e 1907 baxš-e šomāli-ye Falāt-e Irān, az durtarin noqte-ye šarq tā qarb, mantaqe-ye nofuz-e Rusiye be hesāb āmade bud.

Dar Jang-e Jahāni-ye Avval, hengām-i ke dowlat-e Osmāni, mottahed-e Ālmān, vāred-e jang šod, sarbāzān-e Rus in navāhi rā ešqāl kardand-o tā se sāl Āzarbāyjān rā dar extiyār-e xod dāštand. Pas az Enqelāb-e Oktobr-e 1917 dar Rusiye, dowlat-e Ettehād-e Jamāhir-e Šowravi emtiyāzāt-i rā ke dowlat-e Rusiye-ye tezāri az Irān gerefte bud, laqv-o e'lām kard, ke az modāxele dar omur-e Irān xoddāri xāhad kard. Ammā bolšovikhā dar šahrivar-e sāl-e 1299 š. / 1920 m. Bandar-e Anzali rā motesarref šodand-o niruhā-ye xod rā tā Qazvin piš rāndand. In zamān moqāren-e āxarin māhhā-ye Qiyām-e Jangal-o nazdik be kudetā-ye Rezā Xān-e Mirpanj bud.

Hengām-i ke Jang-e Dovvom-e Jahāni dar gereft, bār-e digar dowlathā-ye Rus-o Engelis, be bahāne-ye gerāyeš-e dowlat-o mardom-e Irān be Ālmān, dar sevvom-e šahrivar-e sāl-e 1320 š. / 1941 m. Irān rā ešqāl kardand. Hozur-e atbā-e Ālmān dar Irān, ke dar rāhāhan-o kārxānejāt-o madāres-o moassesāt-e fanni-yo herfei-ye kešvar kār mikardand, māye-ye negarāni-ye dowlathā-ye Engelis-o Ettehād-e Jamāhir-e Šowravi-yo yek-i az angizehā-ye hamle-ye ānān be Irān bud. Pas az in hamle, Rushā dar manāteq-e šomāl-e qarb-e Irān, xāsse Āzarbāyjān, mostaqar šodand-o be vāsete-ye za'f-e māli az kolliye-ye taahhodāt-e xod dar pardāxt-e hoquq-e gomroki-yo māliyāt-e rāh-o hazine-ye hamlonaql-e sar bāz zadand. Haml-e qallāt-o hobubāt-o digar farāvardehā-ye dāmi-yo kešāvarzi az Āzarbāyjān be digar noqāt-e kešvar mamnu' šod-o qahti-yo gorosnegi mardom-e mahal rā be jān āvard. Tanhā omid-e dowlat-o mardom-e Irān be bayāniye-ye sarān-e Mottafeqin, Churchill, Roosevelt-o Estālin bud, ke dar avāxer-e sāl-e 1322 š. / 1943 m., dar Konferāns-e Tehrān esteqlāl-o tamāmiyat-e arzi-ye Irān-e ba'd az jang rā tazmin karde budand.

Ammā, dar pāyān-e Jang-e Jahāni-ye Dovvom baxš-i az niruhā-ye Šowravi dar barx-i az navāhi-ye šomāl-o šomāl-e šarqi-ye Irān, az ān jomle Āzarbāyjān, māndand. Dowlat-e Šowravi taqāzāye-ye daryāft-e emtiyāz-e ektešāf-o bahrebardāri-ye naft-e manāteq-e šomāli-ye Irān rā dāšt. Hezb-e Tude be tarafdāri az in darxāst dast be e'tesāb-o tazāhorāt-o ijād-e tašannoj zad-o Ferqe-ye Demokrāt-e Āzarbāyjān niz bā estefāde az hozur-o emkānāt-e Arteš-e Sorx, bā bargozāri-ye entexābāt-e majles-e melli, Āzarbāyjān rā jomhuri-ye xodmoxtār e'lām kard. Šekāyat-e Irān be Šowrā-ye Amniyyat-e Sāzmān-e Melal-e Mottahed nesbat be edāme-ye hozur-e Arteš-e Sorx dar Irān bā safar-e Ahmad-e Qavām Qavāmossaltane, noxostvazir, be Moskow hamzamān bud. Qavām bā emzā-ye movāfeqatnāme-i bā Ivān Sādcikof, safir-e Šowravi dar Irān, barā-ye bahrebardāri az naft-

e šomāl, va mošārekat dādan-e se tan az rahbarān-e Hezb-e Tude dar kābine-ye xod moqaddamāt-e xoruj-e Arteš-e Sorx az Irān rā farāham kard. Tarh-e šekāyat-e Irān dar Šowrā-ye Amniyyat, hamrāh bā fešārhā-ye siyāsi-yo diplomātik-e Eyālāt-e Mottahed-e Āmrikā be jānebdāri az Irān az digar avāmel-e moasser dar xoruj-e niruhā-ye nezāmi-ye Šowravi az Āzarbāyjān, dar ordibehešt-e 1325 š. / me-ye 1946 m. bud. Pas az taškil-e dowre-ye jadid-e Majles-e Šowrā-ye Melli, noxostin eqdām-e majles radd-e movāfeqatnāme-ye Qavām-Sādcikof bud. Niruhā-ye nezāmi Irān dar 21-e āzarmāh-e sāl-e 1325 š. / 1946 m. vāred-e Tabriz šodand. Hokumat-e Ja'far-e Piševari-yo sarān-e Ferqe-ye Demokrāt-e Āzarbāyjān be Rusiye-ye Šowravi gorixtand-o be in tartib xatar-e jodāyi-ye Āzarbāyjān-o tajzie-ye Irān montafi gardid.

Jang-e Irān-o Arāq

Hamle-ye niruhā-ye mosallah-e Arāq be Irān dar šahrivar-e 1359 š. / 1980 m. be bahāne-ye tahrikāt-o dexālathā-ye jomhuri-ye eslāmi dar ān kešvar, āqāzgar-e jang-i xunin beyn-e do-kešvar bud, ke nazdik-e hašt sāl be derāzā kešid. Extelāfāt-e dirine-ye marzi miyān-e Irān-o Arāq, beviže dar mowred-e hākemiyat bar Arvandrud, bā aqd-e Qarārdād-e Aljazāyer, be sāl-e 1354 š. / 1975 m., ke dar ān dowlat-e Arāq daāvi-ye Irān rā paziroft, pāyān yāfte bud.

Pas az esteqrār-e jomhuri-ye eslāmi dar Irān, dastgiri-yo e'dām-e goruh-i bozorg az afsarān-o farmāndehān-e niruhā-ye mosallah-e kešvar be taz'if-e selselemarāteb-e farmāndehi-yo tasmimgiri-ye nezāmi anjāmid-o ešqāl-e sefārat-e Eyālāt-e Mottahede-ye Āmrikā darTehrān be qat'-e ravābet bā ān kešvar ke forušande-ye asli-ye jangafzār be Irān bud, anjāmid. Dowlat-e Arāq ke owzāoahvāl rā be sud-e xod yāft, zamān rā barā-ye e'lām-e laqv-e Qarārdād-e Aljazāyer-o residan be matāme-e arzi-ye xod dar Xuzestān monāseb dānest. Dar marhale-ye noxost-e jang ke nazdik be do sāl be derāzā kešid, niruhā-ye motejāvez-e arāqi baxš-i az xāk-e Irān dar navāhi-ye qarb-o jonub-e qarbi-ye kešvar-o barx-i az šahrhā-ye marzi, az ān jomle Xorramšahr, rā ešqāl kardand. Ammā moqāvemat-e sarsaxtāne-ye niruhā-ye Irān, ke bā hojum-e qovā-ye bigāne ruhiye-ye xod rā bāz yāfte budand, arteš-e Arāq rā az pišravi-ye bištar dar xāk-e Irān bāz dāšt. Marhale-ye dovvom-e jang niz, ke bā āzādsāzi-ye Xorramšahr āqāz šod, nazdik be do sāl edāme yāft-o dar tey-e ān niruhā-ye mosallah-e Irān tavānestand be delāvari-yo bā tahammol-e talafāt-e sangin natanhā baxš-i omde az xāk-e ešqālšode-ye kešvar rā az tasarrof-e došman dar āvarand, balke be darun-e xāk-e Arāq niz rexne konand-o šahrhā-ye marzi-ye ān kešvar, beviže Basre rā hadaf-e ātašbārhā-ye xod qarār dehand. Dowlat-e Arāq ke ham az residan be hadafhā-ye noxostin-e xod nāomid šode-vo ham negarān-e pišravi-ye bištar-e niruhā-ye irāni dar xāk-e xod bud, dar in marhale az jang be tark-e moxāseme motemāyel šod.

Šowrā-ye Amniyyat-e Sāzmān-e Melal-e Mottahed niz ke dar āqāz-e jang, bištar be sabab-e tiregi-ye ravābet-e Irān bā besyār-i az a'zā-ye ān, dar barābar-e tajāvoz-e Arāq mowze-i qāte' ettexāz nakarde bud, be tadrij-o dar qat'nāmehā-ye gunāgun do taraf rā be tark-e moxāseme-vo aqabnešini be ānsu-ye marzhā-ye xod farā xānd. Ammā dowlat-e jomhuri-ye eslāmi be rahbari-ye Āyatollāh Xomeyni digar tanhā be esterdād-e arāzi-ye ešqālšode-ye Irān rāzi nabud-o bā hadaf-e gereftan-e qarāmat, az miyān bar dāštan-e režim-e Hezb-e Ba's dar Arāq, sodur-e enqelāb-e Irān be ān kešvar-o saranjām be digar kešvarhā-ye mosalmān, be edāme-ye jang dar marhale-ye sevvom esrār mivarzid.

Dar in marhale, dowlat-e Arāq ke be yāri-ye kešvarhā-ye orupāyi, beviže Farānse, qāder be hefz-e bartari-ye xod dar zamine-ye tajhizāt-o jangafzār šode bud, hamlehā-ye niruhā-ye Irān rā ke bištar morakkab az nowjavānān-e āmuzešnadide-vo mojahhaz be selāhhā-ye sabok bud, bā ātašbārhā-ye sangin-e xod-o bā vāred kardan-e talafāt-e sangin xonsā mikard. Saranjām, dar tirmāh-e 1367 š. / 1988 m. Āyatollāh Xomeyni be nācār tan be pazireš-e ātašbas dād. Ammā bā vojud-e esteqrār-e ātašbas dar jebhehā, mobādele-ye osarā-ye jangi-yo esterdād-e mānde arāzi-ye ešqālšode-ye Irān tanhā hengām-i ruy dād, ke dowlat-e Arāq, dar tangnā-ye masāf bā niruhā-ye Sāzmān-e Melal-e Mottahed, ke be moqābele bā tajāvoz-e ān be Koveyt bar xāste budand, be poštibāni-ye jomhuri-ye eslāmi niyāzmand šode bud.

Manābe'

- Āžand, Ya'qub. Qiyām-e Šii-ye Sarbedārān. Tehrān, Našr-e Gostare, 1363.
- Balāzori, Ahmadebn-e Yahyā. Fotuholbolāt. Tarjome-ye Āzarnuš-e Āzartāš, Tehrān, Bonyād-e Farhang-e Irān, 1346.
- Diyākonof, I. M. Tārix-e Irān-e Bāstān. Tarjome-ye Ruhi Arbāb, Tehrān, Bongāh-e Tarjome-vo Našr-e Ketāb, 1346.
- Grousset, René. Emperāturi-ye Sahrānavardān. Tarjome-vo tahšie-ye Abdolhoseyn-e Meykade, Tehrān, Bongāh-e Tarjome-vo Našr-e Ketāb, 1353.
- Haqiqat, Abolrafi'. Tārix-e Nehzathā-ye Melli-ye Irān az Hamle-ye Tāziyān tā Zohur-e Saffāriyān. Tehrān, 1348.
- Malekyazdi, Mohammadxān. Qowqā-ye Taxlie-ye Irān. Tehrān, Entešārāt-e Selsele, 1362.
- Parkhausen. Emperāturi-ye Zard. Cangiz Xān-o Farzandān-aš. Tarjome-ye Ardešir-e Nikpur, Tehrān, Zavār,1346.
- Petrošefski, I. P. Nehzat-e Sarbedārān-e Xorāsān. Tarjome-ye Karim-e Kešāvarz, Tehrān, Entešārāt-e Payām,1351.
- Tamaddon, Mohammad. Owzā-e Irān dar Jang-e Avval yā Tārix-e Rezāiye. Tehrān, Eslāmiye, 1350.
- Zarrinkub, Abdolhoseyn. Bāmdād-e Eslām. Tehrān, Sāeb, 1346.

JONBEŠHĀ-YE EJTEMĀI

Mardom-e Irān hamān gune ke barā-ye hefz-e āb-o xāk-e xod-o birun rāndan-e došmanān be janghā-vo mobārezāt-e nezāmi-yo siyāsi-ye eftexārāmiz pardāxte-and, dar moqābel-e moškelāt-o nābesāmānihā-ye dāxeli niz hargez ārām nanešaste-and. In jonbeshā, afzun bar rišehā-ye eqtesādi-yo ejtemāi-ye xod, aqlab janbe-ye mazhabi niz dāšte-and-o yā be rahbari-ye bozorgān-e mazhabi āqāz šode-and. In vižegi rā dar jonbeshā-ye ejtemāi-ye piš-o pas az Eslām hardo mitavān yāft.

GEOMĀT-E MOQ

Qadimtarin jonbeš-e ejtemāi dar tārix-e Irān be vasile-ye yek-i az bozorgān-e zartošti be nām-e Geomāt yā Geomātā-ye moq dar zamān-e šāhanšāhi-ye Kambujiye āqāz šod. Kambujiye yā Kāmbouziyā (Kāmbiz), pesar-e bozorg-e Kuroš bud-o hengām-i ke be pādšāhi nešast, dastur dād, barādar-aš, Bardiyā, rā ke farmānravā-ye navāhi-ye šarqi-ye Irān bud, bekošand-o sepas xod be su-ye Mesr laškar kešid. Vey pas az šekasthā-vo tahammol-e talafāt-e besyār tavānest dowlat-e fer'ownhā-ye Mesr rā ke biš az se hezār sāl hokumat karde budand, bar andāzad-o vāred-e Mesr šavad. Dar rāh-e bāzgašt, hengām-i ke šenid, šaxs-i be nām-e Bardiyā qiyām karde-vo xod rā pādšāh-e Irān xānde-ast, be xod zaxm-i zad, ke mowjeb-e marg-aš šod.

Geomāt, bā estefāde az qeybat-e Kambujiye-vo āgāhi az rāz-e košte šodan-e Bardiyā, be yāri-ye edde-i az zartoštiyān-e moteasseb-o barādar-aš, ke negahbān-e kāxhā-ye šāhi bud, az mašreq be pāytaxt āmad-o xod rā ke besyār šabih-e Bardiyā bud, šāh-e Irān xānd. Dāryuš-e Bozorg dar Katibe-ye Bistun Geomāt rā forsattalab-i mišemorad, ke sowdā-ye be dast gereftan-e qodrat-o bāz gardāndan-e šāhi be xāndān-e Mād dāšt. Vey minevisad: "Kasi peydā našod tā pādšāhi rā az Geomātā-ye moq bāz setānad, tā ān ke man āmadam." Movarrexān-e yunāni niz nevešte-and, ke Geomāt az tars-e šenāxte šodan bā kasān-o xišān-e xod-e qat'erābete kard. Vey be xalāf-e Kuroš-o Kambujiye nesbat be adyān-o mazāheb-e digar modārā nadāšt. Hame-ye ma'badhā-vo botxānehā rā joz ātaškadehā-ye zartošti virān kard. In maābed hame ārāste be sanghā-vo felezāt-e gerānbahā-vo mohemtarin kānunhā-ye servat-o tajammol budand. Geomāt be jā-ye ašrāf-o bozorgān be kešāvarzān-o mardom-e tabaqāt-e pāyin ruy āvard. Ānān rā az pardāxt-e māliyāt barā-ye se sāl baxšud-o barā-ye towsee-ye kešāvarzi-yo dāmdāri dast be eslāhāt-i mofid zad. Zaminhā-ye bozorg-o gallehā-ye bišomār-o bardegān-e moteadded rā az ašrāf-o servatmandān gereft-o dar nezām-i ke gune-i āzādi-yo mosāvāt dar ān raāyat mišod, hame rā be kešāvarzi-yo ābādāni gomāšt.

Bozorgān-o ašrāf-e haxāmaneši ke bā conin ruydādhā-yi manāfe-e xod rā dar xatar midid, bā hamdasti bā yekdigar be moqābele bā u bar xāstand-o u rā koštand. Herodot, movarrex-e bozorg-e yunāni, nevešte-ast, ke

az košte šodan-e Geomāte-ye moq hame-ye mardom-e Āsiyā joz pārsiyān anduhgin budand-o barā-ye u migeristand. Jāmee-ye irāni dar dowrān-e Kuroš-e Bozorg be conān qodrat-e markazi-yo servat-o tajammol-i dast yāfte bud, ke dar ān niyāz be nezām-i ke darbargirānde-ye manāfe-e hame-ye tabaqāt bāšad, be šeddat ehsās mišod. Az hamin ru, pas az košte šodan-e Geomātā ašrāf-e haftgāne-ye Pārs bar sar-e ta'yin-e now-e hokumat-o anvā-e qodrat-o hodud-e extiyārāt-e šāh be bahs nešastand. Dar in miyān Dāryuš bā noh sarkeš-e digar ke hamegi az pādšāhān-e mahalli budand, jangid-o dar do sāl hame-ye ānān rā ke afkār-ešān bišebāhat bā andišehā-ye Geomāt nabud, sarkub kard-o sepas be vaz'-e qavānin-i dast zad ke az jahāt-i hāfez-e manāfe-e omumi bud. Be in tartib, qiyām Geomāt rā bāyad natanhā forsatjuyi-ye šaxs-i barā-ye residan be pādšāhi, balke hāsel-e yek jonbeš-e amiq-e ejtemāi dānest.

Ahammiyat-e sarkub-e Geomāt barā-ye tabaqe-ye ašrāf be hadd-i bud, ke be nevešte-ye Herodot ruz-e koštan-e vey bozorgtarin jašn-e dowlati-ye Pārshā šod. Dar ān ruz kas-i az moqhā, az bim-e košte šodan, piš-e cešm-e digarān zāher nemišod. Gomān borde-and, ke in marāsem, bā sāxtan-e tandishā-ye pārcei-yo ātaš zadan-o xāndan-o raqsidan bar gerd-e ān anjām migerefte-ast. Ba'dhā in marāsem be ruz-e košte šodan-e Omarebn-e Xattāb, dovvomin-e xalife-ye Eslām, be dast-e Abulo'lo' Firuz-e irāni enteqāl yāft. Irāniyān be vāsete-ye kine-i ke bar asar-e šekast-e sepāh-e Irān az sepāhiyān-e in xalife dāštand, tā cand-i piš harsāl marāsem-i šabih be moqkošān bargozār mikardand.

Mazdak

Mazdak pesar-e Bāmdād az mardom-e Estaxr-e Fārs bud. Vey dar nime-ye qarn-e panjom-e milādi nehzat-e ejtemāi-ye mohemm-i ijād kard, ke az ān be onvān-e komonism-e irāni yād karde-and. Šohrat-e Mazdak moqāren-e šāhanšāhi-ye Qobād-e sāsāni be owj resid. Owzā-e mamlekat dar in zamān saxt āšofte bud-o Heptāliyān az jāneb-e mašreq-o šomāl peydarpey be Irān hojum miāvardand. Kešmakešhā-ye šadid-o xunin-e mazhabi beyn-e mowbadān-e zartošti-yo yahudiyān, ferqehā-ye moxtalef-e masihi bā yekdigar-o dowlat-e Irān bā masihiyān ke ānān rā avāmel-e Emperāturi-ye Rum midānest, dar jaryān bud. Xošksālihā-ye peyāpey niz mardom-e gorosne-vo mahrum rā be osyān vā midāšt.

Mazdak bar mabnā-ye ta'limāt-e Māni dar bāb-e āfarineš-o jahān-e digar mo'taqedāt-i xās dāšt. Vey be do asl-e nur-o zolmat-o rahāyi-ye nahāyi-ye nur mo'taqed bud-o migoft ensān bāyad az alāyeq-e donyavi beparhizad, tā harce bištar be rahāyi-ye nur az band-e zolmat-e mādde yāri dāde bāšad. Ammā vey be xalāf-e Māni ezdevāj rā man' nemikard-o dāštan-e yek hamsar rā kāfi midānest. Az nazar-e ejtemāi Mazdak az ostād-e xod, Zartošt-e Xuregān, peyrravi mikard, ke sālhā dar Bizāns (Rum-e Šarqi) be sar borde bud-o bā kotob-e falsafi-ye Yunān, az jomle Jomhur-e Aflātun, āšnāyi dāšt. Mazdak bā tavajjoh be janbe-ye elmi-ye in mo'taqedāt migoft, Xodāvand mavāheb-e hayāt rā barā-ye estefāde-ye hamegān āfaride-ast. Ammā hers-o ziyādexāhi-yo anbāštan-e māl be xošunat-o bad raftāri-yo nābarābari mianjāmad. Ingune bāvarhā bā nezām-e ejtemāi-ye asr-e sāsāni be hic ruy sāzgār nabud, zirā dar ān jāmee, tabaqāt az yekdigar kāmelan jodā budand-o kas-i nemitavānest, valow be liyāqat-o este'dād, az hadd-e ejtemāi-ye xod tajāvoz-e konad. Mazdak ke soxanvari varzide bud-o nofuz-e kalām-e besyār dāšt, be havāxāhi-ye mardom-e mostmand az darbāriyān mixāst, ke dast be ta'dil-e servat-e zanand.

Bed-in tartib, nehzat-e Mazdak be enqelāb-i ejtemāi tabdil gardid-o bā ān ke Mazdak peyrovān-e xod rā az setiz-o kinejuyi man' karde bud, kār be xošunat-o efrāt kešid. Amvāl-o amlāk-e bozorgān be qārat raft-o zanān-e haramsarāhā robude-vo be rustāhā borde šodand. Dar in miyān ba'z-i nojabā niz be saf-e Mazdakiyān peyvastand. Qobād, šāhanšāh-e sāsāni, niz xod bā eslāhāt-e ejtemāi movāfeq bud-o az Mazdak hemāyat mikard. Ammā ba'dhā bar asar-e vaqāye-i taqyir-e ra'y dād. Dar pāyān-e šāhanšāhi-ye Qobād, pesar-aš Xosrov-e Avval, ke ba'dhā Anuširavān laqab gereft, majles-e monāzere-i tartib dād, ke dar ān rowhāniyān-e zartošti-yo masihi harif-e Mazdakiyān budand. Mazdakiyān maqlub-o qatleām šodand. Gofte-and, ke dar yek ruz davāzdah hezār mazdaki košte šod. Ketābhā-ye išān rā suzāndand-o amvāl-ešān rā mosādere kardand. Ammā afkār-e Mazdak pas az u qarnhā hamconān penhāni davām dāšt-o entešār miyāft. Nim qarn pas az u,

pesar-e xāqān-e bozorg-e Torkān-e qarbi, be hamrāhi-ye foqarā-vo mahrumān-e atrāf, Boxārā rā motesarref šod-o zamindārān-o bāzargānān-e bozorg rā majbur be farār kard, ammā xod niz saranjām sarkub šod. Barx-i az mohaqqeqān, Salmān-e Fārsi, sahābi-ye bozorg-e peyqambar-e Eslām rā niz az xāndān-i mazdaki dāneste-and. Dar qarn-e haštom-e milādi niz dar Xārazm bar asās-e aqāyed-e Mazdak osyān-i surat gereft, ke dir-i napāyid-o az ham pāšid.

ŠOUBIYE

Šoubiye, be ma'nā-ye mellatgerāyān, nām-e goruh-i bozorg az irāniyān-e mobārez bud, ke dar qarn-e avval-e hejri / haftom-e milādi be surathā-ye gunāgun moxālefat-e xod rā bā ciregi-ye A'rāb bar Irān āškār mikardand. Kalame-ye šoubiye az āye-i az Qor'ān-e Karim gerefte šode, ke xolāse-ye ma'ni-ye ān conin-ast: "Ey mardomān, šomā rā az yek narine-vo yek mādine āfaride-im-o in ke šomā be melal-o qabāyel baxš šode-id, barā-ye šenāsāi-ye yekdigar-ast, na barā-ye tafāxor be nežād-o nasab. Hamān-ā dar pišgāh-e Xodāvand harke parhizgārtar, bozorgvārtar-ast." Bā estenād be in āye irāniyān xod rā az "šoub" ya'ni melal-e bozorg mišemordand, ke dar moqābel-e qabāyel ahammiyat-e bištar dārand.

Omaviyān ke bifāsele pas az šahādat-e Ali (a.) masnad-e xelāfat-e mowrusi barā-ye xod tartib dādand, bā irāniyān-o digar aqvām-e maqlub-e qeyrearab be tahqir-o towhin raftār mikardand. Irāniyān-e mosalmān bā vojud-e fazl-o dāneš-i ke dāštand, natanhā nemitavānestand be maqāmāt-e bālā-ye hokumati baresand balke bā išān con barde-vo heyvānāt raftār mišod. Bed-in jahat ārām namāndand. Dar sepāh-e Moxtār-e Saqafi, ke be xunxāhi-ye Hoseynebn-e Ali (a.) qiyām kard, aksariyat-i azim az irāniyān hozur dāštand. Esmāil-e Yasār, az šoarā-ye bozorg-e irāninežād dar ahd-e mmavi, az šokuh-o azemat-e Irān yād mikard-o az bozorgvāri-ye ajdād-o niyākān-e xiš naqmehā sar midād-o az bartari-ye qowm-e fārsi bar Arab soxan migoft.

Qiyām-e Abumoslem-e Xorāsāni ke dar andak zamān-i xelāfat-e omavi rā bar andāxt, bar conin zamine-i ostovār bud. Irāniyān dar har eqdām-i bar zedd-e motejāvezān-e Arab hamdast budand. Hemāyat az Banihāšem dar moqābel-e Baniomayye darvāqe' yek-i az tadbirhā-ye bozorg-e siyāsi-ye irāniyān barā-ye enqerāz-e Arab bud. Tarafdāri az Banihāšem dar anzār-e mosalmānān rang-e hemāyat az din-o mazhab dāšt. Ammā irāniyān mixāstand kas-i bar sar-e kār āyad ke be sud-e ānān raftār konad. Āvarde-and, ke goruh-i az A'rāb niz irāniyān rā barā-ye residan be qodrat dar jahat-e zende kardan-e xāterāt-e azemat-e Irān yāri mikardand.

Bā ru-ye kār āmadan-e xolafā-ye abbāsi nofuz-e irāniyān conān vos'at gereft, ke A'rāb-o xolafā rā be harās andāxt. Bašārebn-e Bord, šāer-e irānitabār-e darbār-e Mahdi, xalife-ye abbāsi, tafāxor be nežād-e irāni rā bā tahqir-o towhin be Arab āmixt-o be tadrij se goruh-e bozorg dar kānun-e xelāfat-e šekl gereft. Goruh-i arabi ke Arab rā az tamām-e aqvām-e ālam bartar midānest, goruh-e mosāvāt ke be barābari-ye hame-ye tavāyef mo'taqed bud, va saranjām goruh-e šoubi ke irāniyān rā tajlil-o Arab rā tahqir mikard. Da'vat-e šoubi dar āqāz mobtani bar ta'limāt-e eslāmi bud. Ammā pas az cand-i ke qovvat yāft, natanhā bā Arab ke bā Eslām niz be moxālefat bar xāst. Bištar-e kārhā-ye šoubiye dar šekl-o qāleb-e adabi bud. Dar natije, alāve bar šoarā-yi ke še'r-e ānhā be sor'at dar azhān jā migereft-o bar zabān-e mardom ravān mišod, dar āqāz-e qarn-e sevvom-e hejri / nohom-e milādi dānešmandān-e bozorg-i peydā šodand, ke bā pardāxtan be tārix-o qessehā-vo revāyāt-o hamconin be loqat-o dastur-e zabān-o mavāzin-e elmi-ye naqd-e loqat-o še'r, bar farhang-e eslāmi, az didgāh-e xāss-e Šoubiye, ta'sir-i besezā gozāštand. Hadaf-e ānān esbāt-e in farz bud, ke Arab natanhā bar sāyer-e aqvām bartari nadārad balke az ānān pasttar-ast. Garce ingune farzhā-vo ārā gāh mardom-e bimāye-vo mājarāju rā niz majāl-e xodnamāyi midād, ammā majmue-ye mobārezāt-e adabi-ye Šoubiye az zaminehā-ye xalq-e Šāhnāme-ye Ferdowsi, hamāse-ye bozorg-e melli-ye Irān, šod.

Šoubiye az tariq-e sepāhigari niz hadaf-e xiš rā donbāl mikardand. Qodrat-e sarkardegān-e irāni dar miyān-e sepāhiyān xolafā-ye Arab rā az qodrat-e ruzafzun-e irāniyān saxt be harās andāxte bud. Az hamin ru, ānān be qolāmān-e Tork ruy āvardand-o bā bar andāxtan-e xāndānhā-ye bozorg-e irāni con Barmakiyān-o koštan-e bozorgān-e ānān, qodrat-o sepāhigari be dast-e Torkān oftād. Bā qodrat gereftan-e qolāmān Tork dar

dastgāh-e xelāfat abbāsi, nehzathā-ye irāni be surat-e šureshā-ye Bābak, Afšin-o Māziyār zāher gardid. Dar hame-ye in mavāred mobāreze-ye irāniyān hamrāh bā zohur-e mazāheb-o da'vathā-ye tāze-i bud, ke fetnehā-ye azim bar miangixt. Bištar-e ketābhā-yi ke az ferqehā-ye moxtalef-e eslāmi nām mibarand, be kasān-i ešāre mikonand ke xāste-and, dar qāleb-o soxanān-e šoubi afkār-o bāvarhā-ye gozašte-ye xod rā be surat-i eslāmi arze konand. Padid āmadan-e ahādis-e bišomār, ke be naf' yā zarar-e Šoubiye sāxte-vo be majmue-ye ahādis-e peyqambar-o xāndān-e u afzude šode-ast, va niz dast bordan dar vaqāye-e tārixi-ye movāfeq yā moxālef-e ārā-ye Šoubiye, az digar natāyej-e mobārezāt-e irāniyān-e šoubi-st ke, bā ja'l-o jābejāyi, haqāyeq rā degargun karde-vo rāst-o doruq rā be ham āmixte-and.

Bābak-e Xorammdin

Bābak-e Xorramdin, delāvar-e bozorg-e Āzarbāyjān, farmāndeh-e mohemtarin-o tulānitarin janghā-ye melli-ye irāniyān bar zedd-e xolafā-ye abbāsi-st. Xorramdinān rā peyrowān-e u šemorde-and. Ammā išān piš az Bābak niz šohrat dāštand. Gofte-and, ke Xorramdinān bāzmāndegān-e Mazdakiyān-e zamān-e sāsāni budand, ke dar kuhestānhā-ye markaz-o maqreb-o šomāl-e qarbi-ye Irān mizistand. Inān mo'taqed be holul-e ruh budand-o migoftand, ke ruh-e Abumoslem dar mobārezān-o sardārān-e zeddearab holul mikonad. In bāvar, ke āmel-i dar tadāvom-e mobārezāt-e irāniyān aleyh-e A'rāb bud, dar hame-ye ferqehā-vo goruhhā-ye mobārez dar tārix-e Irān ba'd az Eslām, bexosus dar qarnhā-ye noxostin, ravāj dāšt.

Xorramdinān be peyravi az aqāyed-e Mazdak jam'-e servat-o dārāyi-yo mālek šodan-e zanān-e moteadded rā nemipasandidand-o mobārezāt-ešān bištar barā-ye towzi-e ādelāne-ye servat-o farāham āvardan-e emkān-e zendegi-ye monāseb barā-ye hame-ye mardom bud. Hengām-i ke Xorramdinān ta'limāt-e xod rā penhāni ravāj midādand-o hadafhā-ye siyāsi-ye mošaxxas-i bar zedd-e xelāfat-e Baqdād dāštand, bāteni xānde mišodand. Az jomle-ye Bāteniyān, Esmāiliye, Qarmatiyān-o digar ferqehā-ye irāni budand, ke dar se qarn-e avval-e eslāmi, hamegi dar mobāreze bar zedd-e Arab mikušidand. Bāteniyān rā, ke az tariq-e ešāe-ye dāneš-o hekmat dar sadad-e tabliq-e aqāyed-e xod bar miāmadand, xarābkonandegān-e asās-e mo'taqedāt-e eslāmi dāneste-and.

Piš az Bābak, Xorramdinān yek bār be hamdasti-ye Bāteniyān-e Esmāili-ye Gorgān, bā alam-e sorx dar Esfahān qiyām kardand. Az hamān zamān tarafdārān-e Bābak-e Xorramdin rā Sorxjāmegān yā Sorxalamān xāndand. Dar qiyām-e Esfahān besyār-i az A'rāb-o mosalmānān košte šodand. Si sāl ba'd bāzmāndegān-e ān qiyām ke be kuhhā-ye qarb-e Irān gorixte budand, bār digar be rahbari-ye Jāvidān, pesar-e Šahrak be sepāh-e Arab hamlevar šodand. Bābak pas az košte šodan-e Jāvidān az sāl-e 201 h. / 816 m. be moddat-e bist-o do sāl farmāndehi-ye janghā-ye Xorramdinān rā bar zedd-e āmelān-e xalife bar ohde dāšt. Dar jaryān-e in dargirihā-ye tulāni, Bābak bar Hamedān-o Āzarbāyjān-o Armaniye tasallot yāft. U-vo yārān-aš be sādegi-yo dur az hargune tašrifāt-o tajammol dar kuhhā-ye Sabalān mizistand-o az hemāyat-e gostarde-ye mardom-e mahal barxordār budand. Ferestādegān-e Bābak be āzādi dar sarāsar-e Irān-o kešvarhā-ye hamsāye raftoāmad mikardand-o bā Irān-o mardom-o xāndānhā-ye bozorg-e irāni dar tamās budand. Zāheran ellat-e nākāmi-ye došmanān dar jang bā Bābak sarmā-ye saxt-o tangi-yo došvāri-ye rāhhā-ye šarq-e Āzarbāyjān-o kuhhā-ye Sabalān bude-ast. Niz az qarāen conin bar miāyad ke mardom-e Āzarbāyjān in janghā rā be onvān-e mobāreze-ye irāniyān bā tāziyān be hesāb miāvardand-o moqāvemat-e tulāni-ye Bābak marhun-e pāydāri-yo yāri-ye išān bed-u niz bude-ast.

Dar zamān-e Ma'mun, be vāsete-ye nofuz-e irāniyān dar darbār-e xelāfat-o sāzgāri-ye xalife bā irāniyān, Bābak-o Xorramdinān mowred-e tahdid-e jeddi qarār nagereftand. Ammā azānpas be sabab-e extelāf-i ke miyān-e irāniyān-e raqib az yeksu-vo sarkardegān-e qolāmān-e Tork-e dastgāh-e xelāfat, az su-ye digar, dar gereft, mowze-e irāniyān zaif šod. Mo'tasam ke az qodrat-e ruzafzun-e xāndānhā-ye bozorg-e irāni dar dastgāh-e xelāfat harāsān bud, az in parākandegi-ye irāniyān sud jost. Dar ān ruzgār Afšin, šāhzāde-ye irāni-ye ahl-e Osrušane dar Māvarāonnahr, be onvān-e gerowgān dar darbār-e xelāfat mizist. Vey az xāndān-i mānavi bud, ke tāze Eslām āvarde budand-o kam-kam qodrat miyāftand. Afšin ke ehsāsāt-e irāni dāšt, dar sadad bar āmad, bā Bābak-o Māziyār, hokmrān-e irāni-ye Tabarestān, hamdast šavad-o bar zedd-e A'rāb be pā xizad.

Ammā vaz'-e darbār-e Mo'tasam-o forsattalabi-ye anāsor-e Arab emkān-e ettehād-e ānān rā az miyān borde bud. Afšin ke sardār-i bozorg-o farmāndeh-i besyār āgāh-o hošyār bud, con mikušid, az nofuz-e omarā-ye tāheri dar darbār bekāhad, xod dar jang-i tulāni bā Bābak gereftār āmad-o āqebat u rā asir kard-o be darbār-e Mo'tasam āvard.

Nevešte-and, ke xalife az dastgiri-ye Bābak candān šādi minemud ke ārām nadāšt. Be dastur-e u Bābak-o barādar-aš, Abdollāh, rā ke asir budand, bā qabā-ye dibā-vo kolāh-e nokboland-e samur bā tajammol-i tamām savār bar fil dar Sāmere, pāytaxt-e xalife, gardāndand. In rasm-i bud, ke dar bāre-ye asirān-o mahkumān ejrā mikardand. Saranjām Bābak rā be dastur-e xalife be faji'tarin vaz' koštand. Hengām-i ke dast-e rāst-aš rā boridand jā-ye boridegi rā bar rox-e xod zad-o hamin kār rā bā dast-e cap niz anjām dād-o goft: "Negarān-am ke xun az man beravad-o ru-ye man zard šavad-o pendārand, ke az marg harāsān-am." Sepas sar-aš rā tarāšidand-o šekam-aš rā daridand. Xalife farmān dād, sar-aš rā beborand-o be Baqdād ferestand. Peykar-aš rā niz dar Sāmere bar dār kešidand. Bā barādar-aš niz hamin kardand. Peykar-e Bābak dar Sāmere sāliyān-e derāz bar dār bemānd-o mahall-e ān be nām-e Josse yā Peykar-e Bābak tā sālhā šenāxte bud.

Pas az košte šodan-e Bābak, Xorramdinān az pāy nanešastand-o biš az haštād sāl-e digar dar guševokenār-e Irān be sepāh-e arab-o kārgozārān-e xalife mitāxtand-o kārvānhā rā mizadand. Afšin niz bā ān ke pas az dastgiri-ye Bābak az xalife hadāyā-ye gerānbahā-vo marāteb-o darajāt-e āli daryāft dāšt, ammā hicvaqt del-e tāziyān bā vey sāf našod. Cand-i nagozašt, ke be dastur-e xalife u rā be band kešidand-o bā towhin-o šekanje-ye besyār koštand. Az ettehāmāt-e vey ān bud, ke ketāb-i nafis dar xāne-ye u yāftand. Guyand in ketāb-e gerānbahā-ye mosavvar bā jeld-e carmin-e zinatyāfte az āsār-e arzande-i bud, ke mānaviyān be zibātarin surat misāxtand-o dar xazāyen-e xod nagāhdāri mikarde-and.

Qiyāmhā-ye mobārezān-e irāni dar noxostin qarnhā-ye eslāmi agarce conin xunin sarkub šod, ammā be tadrij zamine rā barā-ye taškil-e hokumathā-ye mostaqell-e irāni farāham āvard. Andak-i ba'd qodrat yāftan-e ayaārān-e Sistān be sarhangi-ye Ya'qub-e Leys-e saffāri derafš-e esteqlāl-e Irān rā barā-ye noxostin bār pas az šekast az A'rāb dar Irān bar afrāšt.

AYYĀRĀN

Ayyārān javānān-e hošyār-o varzide-ye irāni budand, ke dar goruhhā-ye monazzam bā taškilāt-o ādāb-e xās be surat-e sepāhiyān-e herfei be xedmat-e amirān-e mahalli dar miāmadand. Az qarn-e avval-e hejri / haftom-e milādi, dastehā-ye moxtalef-e ayyārān be ham peyvastand-o e'tebār-o ahammiyat-e ruzafzun-i yāftand. Noxostin kānun-e ayyārān yā javānmardān-o fatyān, Sistān bud; jā-yi ke mardom-e ān az dirbāz be salahšuri-yo pahlevāni mašhur budand. Ya'qub-e Leys-e saffāri, bonyāngozār-e noxostin hokumat-e mostaqell-e irāni ba'd az Eslām, az ayyārān bud-o yārān-e u niz hamegi az ayyārān benām-e Sistān budand.

In javānān-e zurmand-o jangāvar az miyān-e mardom bar mixāstand-o bā ta'limāt-e monazzam-o saxt-e badani dar kamandandāzi, šamširbāzi, bālā raftan az borjhā-vo bāruhā-vo šabixun zadan be orduhā-vo cādorhā-o digar fonun-e jangogoriz mahārat-e besyār miyāftand. Ayyārān har daste bā etāat-e kāmel-o sarsepordegi-ye bicunocerā be pahlevānān ke sarkarde-vo sarhang-e ānān budand, anjāmvazife mikardand. Hargāh yek-i az išān qodrat-o nofuz-i bištar miyāft, rais-e daste-ye xod mišod-o yā jodāgāne edde-i rā gerd-e xod miāvarad. Ayyārān be šekl-e goruhi barā-ye hokmrānān-o amirān mijangidand-o dar qanāyem šarik budand. Gāh niz be sarzaminhā-ye hamsāye šabixun mizadand-o yā bā kandan-e naqb-o andāxtan-e kamand xod rā be anbārhā-vo ganjinehā-ye servatmandān miresāndand-o bā dastbord be ānhā zendegi mikardand. Šoql-e asli-ye ayyārān-e qeyrešahri rāhdāri-yo rāhzani bud.

Dar miyān-e javāme-e qeyreirāni niz dastehā-yi mānand-e ayyārān vojud dāšte-ast. Dar cand qarn-e avval-e eslāmi ingune goruhhā manša-e havādes-e bozorg dar Baqdād-o digar šahrhā-ye mamālek-e eslāmi šodand. Inān aqlab be qodratmandān-o servatmandān-e šahrhā-ye bozorg mipeyvastand-o barā-ye hefz-e manāfe-e ānhā, yā be dast āvardan-e qodrat-e bištar barā-ye ānhā, bā yekdigar be kešmakeš-o setiz mipardāxtand. Qodrat-e in goruhhā, ke bištar az taraf-e bozorgān-e dastgāhhā-ye hokumati mowred-e hemāyat budand, gāh

bed-ānjā miresid ke vazir yā amir-i rā bar mikešidand-o digari rā be qatl miresāndand-o amvāl-aš rā qārat mikardand.

Ammā, tafāvot-e bārez-e ayyārān-e irāni bā in goruhhā-ye mājarāju bištar dar mo'taqedāt-e axlāqi-yo raftār-e ensāni-st, ke ayyārān-e irāni xod rā be etāat-o peyravi-ye daqiq az ān moteahhed midānestand. Az sefāt-e pasandide-ye ayyārān-e irāni javānmardi, rāstguyi, qadršenāsi, rāzpuši-yo yāri be pirān-o mazlumān-o bicāregān, pākcešmi-yo effatvarzi-st. Ayyārān barā-ye raāyat-e in osul-o pāybandi be in sefāt candān esrār dāštand ke raftār-e išān sarmašq-e axlāqi-ye digar mardom bud. Nevešte-and, ke vaqt-i ayyār-i be xazāne-ye soltān resid-o gowharhā-ye gerānbahā-ye besyār dar ānjā yāft, šey'-i bolurin tavajjoh-aš rā jalb-e kard-o barā-ye šenāxt-aš ān rā zabān zad. Nāgāh dar yāft, ke ān bolur-e namak-ast. Az hamān rāh bāz gašt-o bā xod hic nabord, zirā namak-e soltān rā xorde bud. Niz āmade-ast, ke az jam'-i ayyār porsidand: "Agar mard-i farāri az barābar-e cešmān-e šomā begozarad-o dam-i digar kas-i sorāq-e u rā az šomā girad, bā tavajjoh be rāstguyi-yo rāzdāri ke az osul-e javānmardi-st, ce xāhid kard?" Goftand: "Az jā-yi ke budim, bar mixizim-o andak-i farātar minešinim. Āngāh miguyim, az zamān-i ke injā nešaste-im, conin kas-i rā nadide-im."

Ayyārān mardom-i afif-o parhizgār budand. Kamarband-e sarāvil, yā šalvār-e ahl-e fotovvat, be dast-e yek-i az bozorgān-o pahlevānān-e išān barā-ye har nowāmuz baste mišod. Azānpas in band nemibāyest hargez be harām gošude šavad. Šalvār-e ahl-e fotovvat-e hamānqadr ahammiyat dāšt, ke xerqe-ye sufiyān. Besyār-i az āyinhā-vo nešasthā-ye varzeškārān-e zurxāne, bexosus hormat-e šalvār, az ayyārān-o axlāq-o rosum-e xāss-e išān gerefte šode-ast. Varzeš-e zurxāne niz darvāqe' moqaddame-ye parvareš-e jesm-o varzidegi dar be kār bordan-e selāhhā-ye qadimi con gorz, kamān, separ-o falāxan bude-ast. Dar neveštehā-ye fārsi, fotovvatnāmehā-ye besyār-i vojud dārad, ke joz'iyāt-e raftār-o xeslathā-ye ayyārān rā nešān midehad. Ketāb-e Samak-e Ayyār qadimtarin dāstān az mājarāhā-ye ayyārān ast.

Ayyārān alāve bar ān ke jangju-vo šojā-o javānmard-o zaifnavāz budand-o dar janghā-ye besyār dar barābar-e mohājemān-e bigāne barā-ye kasb-e esteqlāl mijangidand, mardom-i zariftab', xošgozarān-o dustār-e honar niz be šomār miāmadand. Še'r, musiqi, naqqāli, qessexāni, raqs-o āvāz, šo'badebāzi, ma'rekegiri, bandbāzi-yo rām kardan-o be bāzi gereftan-e heyvānāt-o namāyeshā-ye pahlevāni az jomle kārhā-ye mowredetavajjoh-e ayyārān bud. Bā in vižegihā, gāh ayyārān rosum-e ejtemāi rā niz be bāzi-yo masxare migereftand. Nevešte-and, ke vaqt-i az taraf-e xalife-ye abbāsi ferestāde-i be darbār-e Ya'qub-e Leys Saffār āmad, Ya'qub u rā dar xāne-ye Azhar, sepahsālār-o pesaramu-ye xod, ke mard-i delāvar, dānā-vo hošyār bud, jāy dād. Vey dar pāsox-e rasul-e xalife ke semat-e u rā dar hokumat porsid, goft: "Man soturbān-e Ya'qub hastam." Kār bālā gereft-o digarān pādarmiyāni kardand. Manzur-e Azhar, agarce dar qāleb-e mezāh, darvāqe' tahqir-e rasul-e xalife bud. Bāz gofte-and, ke hamu be jā-ye "šab be xeyr" be rasul gofte bud "sabbhokmollāh" va hengām-i ke Ya'qub u rā sarzaneš kard, goft: "Bihude bar man xorde magir, xāstam in rasul bedānad, ke dar dastgāh-e to yek tan hast, ke be zabān-e tāzi soxan tavānad goft." Bā in hame, dar Tārix-e Sistān āmade-ast ke: "Azhar mard-i gord-o šojā' bud-o bā kamāl-o xerad-e tamām, va mard-i adib bud-o mamlekat-e Ya'qub bištar bar dast-e u gošāde šod. Ammā xištan rā be amd kānā (nādān) sāxte bud ... ke mardomān az ān bexandand-o tavāzo-i dāšt az had birun."

Ayyārān dar bazlobaxšeš niz bozorgvāri-ye besyār az xod nešān midādand. Dozdi-yo qārat-e amvāl-e servatmandān rā hengām-i dust dāštand ke bahre-i az ān be mardom-e biciz beresad. Dar hemāyat az zanān, kudakān-o pirān candān pāyband budand, ke gāh xod rā be xatar miandāxtand. Istādan bar sar-e qowl, hattā be qeymat-e jān, az axlāq-e išān bud-o agar haryek az in osul be dalil-i šekaste mišod, candān xod rā gonāhkār mišemordand ke barā-ye jobrān ān hāzer budand, xod rā be xatarhā-ye bozorg biyafkanand. Besyār-i az axlāq-o ādāb-e javānmardi hanuz dar miyān-e rustāyiyān-o pāyintarin tabaqāt-e jāmee-ye šahri-ye Irān mohtaram-o pābarjā-st.

SUFIYE

Sufiyān peyrovān-e tariqe-ye tasavvof-and, kasān-i ke bā zohd-o parhiz zendegi mikonand-o barā-ye residan be haqiqat-o nazdik šodan be Xodā be tazkie-ye nafas mipardāzand.

Fotuhāt-e A'rāb dar noxostin qarn-e eslāmi, seyl-e qanāyem rā be su-ye sepāhiyān-i ke dar jahād šerkat dāštand, sarāzir kard. Barx-i az išān be servathā-ye kalān-e bādāvarde-ye xod mināzidand. Dar barābar-e išān, goruh-i az pākandišān-e mosalmān tajammol rā xalāf-e raveš-e zendegi-ye peyqambar (s.) mididand-o bā zohd-o pārsāyi, vaqt-e xod rā be ebādat-o taammol dar kalām-e Xodā migozarāndand. Peydāyi-ye tafraqe dar amr-e jānešini, ke be taškil-e xelāfat-e Omaviyān anjāmid, šekāf-e miyān-e in do goruh rā amiqtar kard. Yek-i portajammol-o xošgozarān-o zirepāgozārande-ye ta'limāt-e payāmbar (s.) va Qor'ān bud-o digar-i zāhed-o pākraftār-o juyande-ye haqiqat-o ruh-e Eslām.

Tārix-e tasavvof az qarn-e dovvom-e hejri / haštom-e milādi bā peydāyi-ye in mosalmānān-e zāhed-o ābed āqāz mišavad. Pašminepuš sefati-st, ke be vāsete-ye pušidan-e jāmehā-ye xašen-e pašmin (suf) be ānān dāde-and. Dar in zamān tasavvof hanuz maktab-o tariqe-i mošaxxas nabud-o hadaf-e kolli az ān rā tabdil-e axlāq-e zešt be sefāt-o raftār-e nik-e ensāni con parhiz az gonāh-o tahammol-o bordbāri-yo rāsti-yo dorosti gofte-and. Ebrāhim-e Adham, ke dar sargozašt-i afsānevār u rā šāhzāde-ye Balx xānde-vo dāstān-i šabih-e Budā barā-ye u naql karde-and, az qadimtarin zāhedān-o sufiyān-e irāni-st, ke agarce bištar-e dowrān-e zohd-o riyāzat-e u dar Šām gozašte, ammā sufiye-ye Xorāsān u rā sarmašq-e xod mišenāxte-and.

Bā gozašt-e zamān-o be tadrij afkār-e tāze-i bar zohd-o riyāzat afzude šod. Rābee-ye Adaviye az noxostin sufiyān-ast, ke az ešq-e elāhi soxan goft-o pas az u in mowzu' zamine-ye hame-ye afkār-e sufiyāne gardid. Rošd-o kamāl-e tasavvof az hodud-e qarn-e sevvom-e hejri / nohom-e milādi āškār šod. Tā ān ruzgār tasavvof be ma'ni-ye ruy gardānidan az donyā-vo zohd-o ebādat bud-o sufiyān kasān-i budand, ke az in raveš peyravi mikardand. Dar in zamān sufiyān halqehā-ye ta'lim-o eršād tartib dādand-o be parvareš-e moridān pardāxtand. Moridān pas az tey-e marāhel-e soluk-o eršād, az morād-o moršed-e xod xerqe-i migereftand ke lebās-e maxsus-e sufiyān bud. Išān bā seyrosafar az mahzar-e mašāyex-e bozorg niz bahrevar mišodand. Bā vojud-e šebāhathā-ye kolli, sufiyān dar aqāyed-e xod tafāvothā-ye bārez dārand. Raveshā-ye gunāgun-e išān bištar be tanāsob-e owzā-e ejtemāi-ye nāhiye-i ke dar ān mizistand, ijād šode-ast. Dar qarn-e sevvom-o cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi bozorgtarin kānun-e tasavvof Xorāsān bud, ke be vāsete-ye duri az markaz-e xelāfat-e eslāmi, Baqdād, va bā qodrat gereftan-e xāndānhā-ye irāni-yo taškil-e noxostin hokumathā-ye mahalli-ye mostaqel, fazā-yi āzād dāšt-o sufiyān-i āzādandiš-o āzādmaneš con Bāyazid-e Bastāmi rā dar xod parvareš midād.

Asās-e andiše-ye sufiyān bar kašf-o šohud ostovār-ast. Be e'teqād-e išān har fard-e ensān, be vāsete-ye ruh-e xod ke asl-i malakuti-yo āsmāni dārad, be šenāsāyi-ye haqq-o peyvastan be haqiqat tavānā-st. Mizānhā-ye aql-o falsafe barā-ye dark-e tamāmi-ye haqiqat nāresā minamāyad, banābarin ensān bāyad bā xoddāri az peyravi-ye amyāl-e jesmāni-yo duri jostan az maqām-o šohrat-e ejtemāi, ruh-e xod rā ke be sabab-e āmixtegi bā jesm-o zendegi dar donyā-ye māddi az haq dur šode, conān pākize-vo sāf konad ke anvār-e haqiqat dar ān betābad-o u rā be ešrāq ya'ni āgāhi-yo didār-e bivāsete-ye xod movaffaq gardānad.

Dar bineš-e erfāni, ensān bā Xodā-vo haqiqat rābete-i mostaqim-o šaxsi dārad-o natanhā me'yārhā-ye aql-o falsafe ke mo'taqedāt-e rasmi-yo hākem rā niz mitavānad mowred-e barresi-yo mušekāfi qarār dehad. Conin andiše-i xāss-e sufiyān nist. Piš az ān dar erfān-e masihi-yo falsafe-ye nowaflātuni-yo hekmat-e ešrāqi-yo afkār-o ārāy-e Budā-vo hattā besyār-i az mo'taqedāt-e Māni niz nazir in afkār sābeqe dāšte-ast. Ammā tasavvof bar zamine-i kāmelan eslāmi ostovār-ast-o bar asās-e mo'taqedāt-e eslāmi-yo bā estefāde az āyāt-e Qor'ān-e Karim-o ahādis-e revāyatšode az Peyqambar-e Akram (s.) conin andišehā-vo osul-i rā arze mikonad.

Beyn-e sufiyān kasān-i budand, ke morāāt-e zāher-e šar' rā vājeb mišemordand-o namāz-o ruze-vo sāyer-e farāyez rā hamcon digar mo'menān be jāy miāvardand. Ammā goruh-i digar ke be haqiqat-o niyat-o ma'nā-ye ādāb-o din biš az surat-e zāher-e ān ahammiyat midādand, gāh vājebāt rā az tars-e ān ke bu-ye riyā dehad,

bar pāye-ye ta'vil-e xod adā mikardand. Estelāh-e sahv (bidāri-yo hošyāri) va sokr (masti-yo bixodi) barā-ye tamiz-e in do hālat dar tasavvof extiyār šode-ast.

Sufiyān-e Xorāsān aqlab az ashāb-e sokr budand, ya'ni dar sarxoši-yo nešāt-e hāsel az vosul be haqāyeq-e ālam-e bālā, molāhezāt-o monāsebathā-ye ejtemāi rā nadide gerefte, be bayān-e daryāfthā-yi ke dar hālat-e qalabe-vo nāhošyāri bar ānān zāher mišod, mipardāxtand. Bāyazid-e Bastāmi rā moasses-e in ferqe midānand. Dar moqābel, goruh-i az sufiyān-e mo'tadel dar Baqdād mizistand ke fard-e bārez-e ān Joneyd-e Baqdādi az ashāb-e tariqe-ye sahv bud.

Sufiyān dar hālat-e sokr soxanān-i šiftevār az ešq be Xodā-vo tajalli-e anvār-e u dar ajzā-ye āfarineš bar zabān miāvardand ke faqihān-o zāherbinān rā saxt aleyh-e ānān bar miangixt, az ān jomle: "Elāh-i azemat-e to ma-rā bāz borid az monājāt-e to-vo šenāxt-e man be to ma-rā ons dād bā to". Yā: "Fardā (qiyāmat) ommatān rā be anbiyā xānand valikan dustān (owliyā) rā be Xodā bāz xānand." Az in goftehā bu-ye mo'taqedāt-i xalāf-e din-e rasmi ehsās mišod, zirā rābete-ye ensān rā bā Xodā be-joz ānce faqihān-o motekallemān dar bāre-ye Xodā migoftand, nešān midād-o now-i biparvāyi-yo āzādandiši-yo takravi dar ān ehsās mišod.

Owj-e ingune soxanān ke bišak bā masāel-e siyāsi-yo mobārezāt-e penhāni-ye jāmee-vo qodratmandān-o hākemān biertebāt nabud, bar zabān-e Hallāj miraft. In soxanān bud, ke azānpas kešmakeš-o setiz miyān-e faqihān-o sufiyān rā dāman zad-o mowj-e takfir-o qatl-o e'dām-e besyār-i az in sufiyān rā mowjeb šod. Beyn-e sufi-yo āref niz tafāvot-i-st. Sufi kas-i-st, ke be nezām-e e'teqādi-yo ejtemāi-ye tariqe-i xās az tasavvof vābaste-ast-o az ādāb-o ta'limāt-e šeyx-e ān peyravi mikonad. Ammā āref sarsepordegi-yo peyvastegi be tariqe-i xās nadārad yā lāaqal pas az tey-e marāhel-e seyrosoluk-e rowhāni be erfān-e haqq-o haqiqat reside-vo az peyravi-ye digarān raste-ast. Hoseynebn-e Mansur-e Hallāj, Eynnolqozāt-e Hamedāni-yo Šeyx-e Ešrāq Šahābeddin Yahyā Sohrevardi az jomle ārefān-i hastand, ke jān bar sar-e biparvāyi-ye xod gozāštand-o be gofte-ye Hāfez jorm-ešān in bud, ke asrār hoveydā mikardand.

Aqide be vahdat-e vojud ke mohemtarin dalil-e kāfar šemordan-o mošrek dānestan-e in daste az sufiyān bud, be tadrij dar mabāhes-e elmi-yo falsafi vāred šod-o asās-e andiše-ye tasavvof-o erfān gardid. Banā bar mabāhes-e moxtalef-e in aqide, hasti hame Xodā-st, yā hasti jelve-ye anvār-e haqq-ast. Banā bar in dar hasti hic ciz-e bad nist-o hic nist, ke dar ān nur-e Xodā nist-o hame-ye hasti šāyeste-ye ešq-e sufi-st-o hic gofte-vo andiše-vo raftār-i nist, ke dar ān baxš-i az haqiqat nabāšad. Bā conin afkār, sufiyān donyā-yi az ešq-o zibāyi-yo modārā-vo dusti misāzand; arse-i ke dar ān kine-vo tahqir-o setam-o bigānegi jā-ye xod rā be lotf, mehrbāni-yo vahdat-e hame-ye ensānhā midehad. Dar in andiše, natanhā sufiyān-o mosalmānān ke peyrovān-e digar adyān niz aziz-o mohtaram-and, hattā kasān-i ke faqihān-o ālamān-e din ānān rā najes midānand-o mostahaqq-e azāb-e jahannam-o towhin-o tahqir dar miyān-e mosalmānān mišemorand. Gāh sufiyān pā rā az in niz farātar minahand. Naql-ast, ke šab-i Joneyd bā morid-i dar rāh miraft. Sag-i bāng kard, Joneyd goft: "Labbeyk, labbeyk." morid goft: "In ce hāl-ast?" Goft: "Qovve-vo damdame-ye sag az qahr-e Haqtaālā didam-o āvāz az qodrat-e Haqtaālā šenidam-o sag rā dar miyān nadidam. Lājaram labbeyk javāb dādam."

Dar tārix-e tasavvof nām-e besyār-i az bozorgān-e sufi-yo āref-e qeyreirāni con Zonnun-e Mesri, Ebn-e Fārez-o Ebn-e Arabi dide mišavad, ke hanuz āsār-ešān az marāje-e mohemm-e mowred-e bahs-o šarh-o tahqiq-e sāhebnazarān-ast. Ammā bištar-e sufiyān-o ārefān-e mašhur irāni bude-and, ce rošd-o gostareš-e afkār-e sufiyāne az Xorāsān āqāz šod-o dar navāhi-ye qarb-o markazi-ye Irān be kamāl resid. Ta'sir-e irāniyān dar peydāyeš-o takāmol-e tasavvof-o erfān-e eslāmi be hadd-i-st, ke barx-i ān rā vākoneš-e irāniyān be tasallot-e A'rāb mipendārand-o mo'taqed-and, ke ānhā bā padid āvardan-e in maktab sadd-i dar moqābel-e serāyat-e afkār-o aqāyed-e arabi ijād karde-and. Ānce mosallam-ast, tasavvof-o erfān dar janbehā-ye moxtalef-e hayāt-e siyāsi, ejtemāi, fekri-yo e'teqādi-yo adabi-ye irāniyān, conān ta'sir-e amiq-o šegarf-i az xod be jāy gozāšte, ke emruz šenāsāyi-ye hicyek az in zaminehā bi āšnāyi-ye kāmel bā tārix-o afkār-o tahavvolāt-e marbut be tasavvof-o erfān momken nist.

Qarn-e panjom-o šešom-e hejri / davāzdahom-e milādi ke dowre-ye tasallot-e Torkān-e saljuqi-st, taassobhā-ye mazhabi-yo jedāl beyn-e ferqehā-ye moxtalef-e eslāmi, barx-i az sufiyān rā niz tā hadd-i az ān bozorgvāri-yo modārā ke dar gozašte dāštand, dur kard. Kasān-i con Xāje Abdollāh-e Ansāri dar in zamān mizistand ke harcand az sufiyān-e benām bud, bā moxālefān-o došmanān-e xod be xošunat-o šeddat raftār-e mikard-o az āzādmaneši-yo āzādandiši-ye orafā-ye pišin, con Abusaid-e Abolxeyr, barkenār bud, ke bā sarmasti-yo nešāt be moāšerat-o samā' bā moridān mipardāxt-o bā vajd-o šurohāl moxālefān-o došmanān-e xod rā taslim-e mohabbat-o modārā-ye xod mikard.

Bā in hame, dar avāxer-e in dowre letāfat-o sanjidegi-ye afkār-e sufiyāne be peydā šodan-e makāteb-e šeklyāfte anjāmid-o vojud-e sufiyān-e bozorg, ke āmme-ye mardom bed-išān ruy miāvardand, be tadrij tasavvof rā be onvān-e maktab-i bā andiše-vo raveš-e zendegāni-ye xās dar āvarad. Piš az ān sufiyān az ketāb-o madrese ruy gardān budand-o elm-e zāheri rā māne-e residan be kamāl-e erfāni midānestand. Ammā az avāxer-e qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi ketābhā-ye mohemm-i dar towzih-o tabliq-e aqāyed-e sufiyāne-vo šarh-e ahvāl-e mašāyex-e bozorg nevešte šod.

Kašfolmahjub-e Hojviri-yo Tabaqātossufiye, emlā-ye Xāje Abdollāh Ansāri, be lahje-ye mardom-e Harāt az ma'ruftarin ketābhā-ye sufiye be zabān-e fārsi dar in zamān-ast. Dar hardo-ye in ketābhā, zemn-e šarh-e ahvāl-e sufiyān benām, az mo'taqedāt-o estelāhāt-o ādāb-o marāhel-e seyrosoluk-e sufiyāne be tafsil soxan rafte-ast.

Bā Hamle-ye Moqol-o masāyeb-e ensāni-yo ejtemāi-ye bozorg-e nāši az ān, tasavvof bā ān ke edde-i az mašāyex-e bozorg-e xod rā az dast dād, ammā panāhgāh-e mardom-e dardmand šod, ke nāpāydāri-ye donyā rā be cešm dide-vo ranj-e hasti rā be kamāl tajrobe karde budand. Ammā in vāqee-ye dardnāk-o afsordegi-ye ejtemāi-ye nāši az ān ke dar hame-ye janbehā mowjeb-e foru oftādan-e arzeshā-ye vāllā gardide bud, be tasavvof niz latme-ye besyār zad. Dar dowre-ye tasallot-e Ilxānān-o pas az ān, agarce mašāyex-e sufiye mowred-e ehterām-o e'tenā-ye besyār-e jānešinān Cangiz-o Teymur budand, ammā xod digar ān olov-e tab'-o gozašt-o bozorgvāri rā nadāštand. Rābete-ye amiq-e mašāyex-e pišin rā bā āmme-ye mardom az dast dādand-o tasavvof rā be raveš-i zāheri-yo xāli az haqāyeq tabdil kardand.

Dar qarn-e nohom-e hejri / pānzdahom-e milādi sarsepordegi-ye sufiyāne-ye moridān be surat-e taškil-e sepāh-e mosallah-e Šeyx Joneyd, jadd-e Šāh Esmāil-e safavi, dar āmad ke āqebat be taškil-e dowlat-e moqtader-o šiemazhab-e safavi anjāmid. Be in tartib maktab-e zohd-o mosālemat-o modārā be setizeju-yi-yo parxāš ruy āvard-o be talab-e qodrat bar xāst. Bā in hame, rābete-ye morād-o morid-o ešq-o sarsepordegi beyn-e Šeyx-o peyrovān dar beyn-e šāhān-e safavi-yo sepāhiyān-e Qezelbāš-o Šāhsavan az hamān now-e šiftegi-ye moridān-e sufiye bud.

Dar qarnhā-ye axir, bexosus bā nofuz-e afkār-e orupāyiyān dar Irān, tasavvof digar be surat-e gozašte andiše-i hākem bar zehn-e mardom nist. Ammā be towr-e qeyremostaqim ādāb-o rosum-o andiše-ye irāniyān rā nesbat be hasti-yo arzeš-o e'tebār-e ān hanuz taht-e ta'sir-e xod dārad. Āsār-e adab-e erfāni, az harnow', ce še'r-o ce nasr, ce tamsil-o hekāyat-o qesse-vo ce tafsir-o ta'vil-e Qor'ān-e Karim-o digar kotob-e mazhabi, hame-vo hame az barjestetarin āsār-e fekri-st, ke natanhā barā-ye irāniyān-o fārsizabānān arjmand-ast balke, be šahādat-e pažuheshā-ye ālemāne-vo biqarazāne, arzeš-i jahāni dārad. Amiqtarin mabāhes dar ravānšenāsi-yo axlāq-o zibātarin noktehā rā dar eqtenām-e forsat-o lezzat bordan az lahazāt-e zendegi be tariq-i motaāli dar āsār-e erfāni-ye fārsi mitavān jost.

Ketābhā-ye sufiyān az qanitarin majmuehā-yi-st, ke xānande rā be dar dardhā-vo šādihā-vo be harekāt-e daruni-ye jāmee-ye irāni tey-e qarnhā tārix-e portalātom-o nāārām-e ba'd az Eslām-e Irān āgāh mikonad. Axlāq dar āsār-e barjeste-ye erfāni-ye fārsi be taāli-ye ensān dar saxttarin pišāmadhā-vo be pāsox be moškelāt-e daruni-ye ensān, āngāh ke xod rā dar nahāyat-e tanhāyi-yo bipanāhi ehsās mikonad, tavajjoh dārad.

Exvānossafā, be ma'ni-ye barādarān-e nikukār-e mehrbān, nām-e jam'iyat-i penhāni dar Irān-ast, ke dar qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi be manzur-e pāk kardan-e din-o falsafe-vo siyāsat az fesād be peykār-e elmi bar xāst. Hoviyat-e hicyek az a'zā-ye in jam'iyat āškār nabud, zirā pošt-e parde kār mikardand. Ammā majmue-i az panjāh-o do resāle be zabān-e arabi az išān barjāy mānde-ast, ke bar asās-e taālim-e ānhā javānān rā barā-ye āyande-i tarbiyat mikardand ke be nazar-e išān dowrān-e hokumat-e pākān-o dānāyān bud. Inān došman-e nezām-e siyāsi-ye mowjud dar Baqdād, ya'ni xelāfat abbāsi, budand-o dar eyn-e hāl hokumat-e Fātemiyān rā dar Mesr nemipasandidand.

Mobārezāt-e Exvānossafā, siyāsi-yo aqli bud, ce barā-ye digargun kardan-e nezām-e hokumat be taqyir-e nezām-e aqli-ye mosallat bar hayāt-e mosalmānān mipardāxtand-o mo'taqed budand, az rāh-e tarbiyat-o rowšan kardan-e fekr-o zehn-e mardom behtar mitavān dar moqābel-e bigānegān istādegi kard. Exvānossafā mo'taqed budand, ke nezā-e ejtemāi-yo siyāsi-yo dini-yo qowmi marbut be riyāsattalabi-yo manfeatjuyi-yo taassob-e goruhhā-ye moxtalef-ast. Pas bāyad hame-ye in extelāfāt rā bā ijād-e yek mazhab-e aqli az miyān bar dāšt-o mazhab-i bar asās-e osul-o ta'limāt-e dorost-e adyān-o mazāheb-e moxtalef be vojud āvard ke bargozide-ye afkār-e hame rā dar bar dāšte bāšad. Šebāhat-e in ārāy bā ānce Māni, hodud-e haftsad sāl piš az ān, ta'lim midād, nešān-e ta'sir-e amiq-e afkār-e dur az taassob-o rowšan-e irāni bar ānhā-st.

Exvānossafā noxost dar Baqdād-o Basre hambastegi-ye nezām-e fekri-ye xod rā bā yekdigar e'lām dāštand. Dar ān zamān, har sedā-ye e'terāzi aleyh-e aflār-e hākem bar dastgāh-e xelāfat bā tohmat-e zandiq xāmuš mišod. Bā vojud-e in, Exvānossafā az ebrāz-e aqāyed-e xod nemiharāsidand-o yekdel-o yekzabān jān bar kaf nahāde bā yāri-ye yekdigar-o raāyat-e osul-e penhānkāri, neveštehā-ye yekdast-o yeknavāxt-e xod rā dar bāre-ye mowzu'hā-ye moxtalef-e elmi-yo falsafi arze midāštand.

Hads zade-and, ke in resālehā miyāne-ye sālhā-ye 350-375 h. / 961-985 m. nevešte šode-ast. Bā ān ke nevisandegān-ešān šenāxte nistand, ammā az mazmun-e neveštehā conin bar miāyad ke irāniyān dar tahiye-ye ānhā naqš-i omde dāšte-and. Baxš-e bozorg-i az afkār-e Zartošt, Māni-yo Mazdak-o hamconin gozidehā-yi az aš'ār-e fārsi be monāsebat-e mowzu' dar in resālehā āvarde šode-ast. Resāle-i ke dar bāre-ye musiqi-yo ta'sir-e ān bar delhā dar in majmue āmade, bā did-o nazar-e irāniyān-e mānavi šebāhat-e kolli dārad. Mohemtar ān ke dar yek-i az resālāt, āyin-e Zartošt-o mo'taqedāt-e mardom-e Irān-e bāstān bā din-e Musā-vo raftār-e peyrovān-e ān mowred-e moqāyese qarār gerefte-vo zemn-e dāstān-e ārefāne-i be manzur-e nešān dādan-e bartari-ye andiše-vo kerdār-e zartoštiyān bayān šode-ast.

Az majmue-ye rasāel-e Exvānossafā, panjāh-o yek-i dar bāb-e mowzuāt-e moxtalef-ast-o panjāh-o dovvomin resāle Jāme'rasāel xānde šode. Dar in resālehā riyāziyāt, hendese, nojum, setārešenāsi-yo musiqi matrah šode-vo olum-e manteqi bar asās-e raveš-e Arastu mowred-e bahs qarār gerefte-ast. Dar bāre-ye olum-e tabii, az fizik-o fiziyoloži tā āsmān-o zamin-o havāšenāsi, ma'danšenāsi, giyāhšenāsi, jānevaršenāsi-yo pezeški, matāleb-e sāde ammā daqiq-o mohemm-i matrah šode-ast. Elāhiyāt, ravānšenāsi, jāmeešenāsi-yo siyāsat niz haryek dar resāle-i xās be deqqat mowred-e bahs-e vāqe' šode-ast.

Raveš-e ta'lim-o estefāde az in resālehā conin bude, ke dar mahall-i xāss-o penhān javānān rā gerd miāvardand-o moallem-o moballeq-i, ke xod piš az ān marāhel-e āmuzeš-o parvareš-e Exvānossafā rā gozarānde bude, matāleb-e resālehā rā barā-yešān mixānde-vo bā tafsir-o mobāhese be zabān-i ke qābelefahm-e ānān bāšad, guš-o del-e išān rā be xod jazb mikarde-ast. Be in manzur bar ta'lim-e javānān-e nowreside ke qābeliyat-e yādgiri-ye bištar-i dārand, ta'kid mišode-ast. Osul-e nezāfat-o adab-o ehterām nesbat be yekdigar-o raāyat-e ehterām-e moallem-o bozorgtar az mohemtarin osul-i bude, ke be nowjavānān āmuxte mišode-vo az išān tavaqqo-e raāyat-e ān mirafte-ast. Az in resālehā nosxehā-ye xatti-ye besyār barjāy mānd, ke nemudār-e tavajjoh-o eqbāl-e gostarde-ye mardom be ānhā-st. Matn-e ānhā niz bārhā entešār yāfte-ast.

Dar rasāel-e Exvānossafā šebāhathā-yi bā aqāyed-e Mo'tazele, Esmāiliyān, Qarmatiyān, Fātemiyān-o nowaflātuniyān niz be cešm mixorad. Ammā biš az hame, Exvānossafā be ārefān-o bexosus bineš-e xāss-e

erfān-e irāni nazdik-and, ke modārā-vo narmxuyi bā hame-ye goruhhā-vo ferqehā-ye fekri-yo aqidati rā mipasandand. Jomalāt-i az rasāel-e Exvānossafā in nokte rā ta'yid mikonad: "Haq dar har din-i mowjud-ast-o bar har zabān-i jāri-st-o šobhehā-yi ke dar ānhā vāred karde-and, bar har ensān-i ravā-st. Pas ey barādar, agar mitavāni, bekuš, tā Xodāvand-e har āyin-o kiš-i haqiqat-e āyin-o kiš-e xod rā dar yābad-o šobhe-i ke bed-ān vāred karde-and, barā-ye u rowšan gardad. Vali agar in honar rā be niki nemidāni, hargez dar in kār āqāz makon ... va niz hargez be zekr-e eybhā-ye mazāheb-e mardom mašqul mabāš valikan benegar ke āyā mazhab-e to bieyb-ast?"

BĀBIYE

Bābiye nām-e peyrovān-e Mirzā Seyyed Alimohammad-e Širāzi, pesar-e Seyyed Mohammadrezā Bazzāz-e Širāzi-st, ke dar sāl-e 1260 h. / 1844 m. da'vi kard, ke bāb-e emām-e qāyeb-ast. U be hengām-e eddeā-ye bābiyat javān-i 25-sāle bud. Noxostin peyrovān-e u 18 tan az šāgerdān-e Seyyed Kāzem-e Rašti, šāgerd-o jānešin-e Šeyx Ahmad-e Ehsāi, budand, ke be Horuf-e Hayy mašhur-and-o dar tarvij-o našr-e aqāyed-e u besyār kušidand. Az hamān āqāz, be esrār-e olamā-vo mojtahedān-e Širāz, Hāj Mirzā Āqāsi, sadra'zam-e Mohammad Šāh, dastur be dastgiri-ye Bāb dād-o tey-e šeš sāl vey rā dar Esfahān, Tabriz, Cahriq-o Māku zendāni kard. Dar ān hengām ke Bāb dar zendān bud, peyrovān-aš dar besyār-i az šahrhā-ye Irān mardom rā be geravidan be u da'vat mikardand. Mollā Hoseyn-e Bašraviye noxostin kas-i bud, ke Bāb rā be in onvān šenāxt-o dar garāyāndan-e mardom be u kušid-o pas az ān ke az zendān-e Hamze Mirzā Hešmatoddowle gorixt, be qarye-ye Bedašt dar Šāhrud-o az ānjā be Māzandarān raft.

Noxostin majma-e Bābiye dar qarye-ye Bedašt mon'aqed šod. Dar in majma' peyrovān-e Bāb gerd āmadand-o zohur-e taālim-e tāze-i rā e'lām kardand. Dar zadoxord-i ke miyān-e niruhā-ye hokumat-o Bābiye dar Qal'e-ye Tabarsi-ye Māzandarān ruy dād-o nazdik be noh māh be derāzā kešid, besyār-i az bābiyān, az ān jomle Mollā Mohammad-e Bārforuši ke az Horuf-e Hayy bud, košte šodand-o māndegān-e ānhā xod rā taslim kardand. Dar Neyriz-o Zanjān niz miyān-e peyrovān Bāb-o niruhā-ye dowlati zadoxordhā-yi ruy dād-o barx-i digar az peyravān-e Bābiye be qatl residand.

Dar āqāz-e saltanat-e Nāsereddin Šāh, be dastur-e Amirkabir-o fatvā-ye mojtahedān Seyyed Bāb rā dar senn-e sisālegi hamrāh yek-i az peyrovān-aš dar Tabriz tirbārān kardand-o azānpas Bābiye be sabab-e pāfešāri ke hokumat barā-ye daf'-e ānhā dāšt, hamvāre dar sadad-e šureš-o moqāvemat budand. Hengām-i ke do tan az peyrovān-e moteasseb-e Bāb be qasd-e enteqām Nāsereddin Šāh rā hadaf-e tir kardand, šomār-e besyār-i az Bābiye dastgir-o besyār-i az ānhā dar Tehrān-o digar šahrhā-ye Irān be faji'taryen surat košte šodand. Raqam-e koštešodegān-e bābi rā dar in dowrān tā bist hezār tan niz taxmin zade-and.

Pas az vāqee-ye tirandāzi be Nāsereddin Šāh, besyār-i az rahbarān-e Bābiye, az ān jomle Mirzā Yahyā Sobh-e Azal-o barādar-aš, Mirzā Hoseynali-ye Nuri, molaqqab be Bahāollāh, be Arāq tab'id šodand. Dar sāl-e 1285 h. / 1868 m. Mirzā Hoseynali moddai-ye Mirzā Yahyā šod-o xod rā mowud-e Bāb xānd. Azānpas Bābiye be do ferqe-ye bahāyi-yo azali taqsim šodand. Aksar-e peyrovān-e Bāb bā peyravi az taālim-e Mirzā Hoseynali-ye Nuri ke be bahāyiyat ma'ruf šod, bahāyi nām gereftand.

Az peyrovān-o moballeqān-e noxostin-o mašhur-e Bābiye Tāhere Qorratol'eyn (1234-1269 h. / 1818-1852 m.), doxtar-e Hāj Mollā Mohammadsāleh-e Qazvini az dānešmandān-o rowhāniyun-e Qazvin, bud, ke dar xānevāde-i servatmand-o mazhabi bozorg šod. Laqab-e Tāhere rā Bābiye-vo laqab-e Qorratol'eyn rā Seyyed Kāzem-e Rašti, az bozorgān-e Šeyxiye be u dādand. Dar kudaki moqaddamāt-e olum rā nazd-e pedar farā gereft-o āngāh be āmuxtan-e feqh-o osul-o kalām-o adabiyāt-e Arab pardāxt-o sarāmad-e hamsālān-e xod šod. Eštiyāq be āšnāyi bā aqāyed-e Šeyxiye u rā bar ān dāšt, ke az Qazvin be Karbalā ravad-o dar mahzar-e Seyyed Kāzem-e Rašti be farā gereftan-e ārā-vo aqāyed-e u pardāzad. Cand-i pas az residan be Karbalā xod kelās-e dars-i gošud-o barā-ye tollāb az pošt-e parde be tadris pardāxt-o be tadrij zan-i nāmvar šod. Xabar-e zohur-e Seyyed Bāb ke be guš-aš resid-o bā āsār-o neveštehā-yaš āšnā šod, be u imān āvard-o dar šomār-e goruh-e Hayy dar āmad. Azānpas, noxost dar Karbalā-vo sepas dar šahrhā-ye gunāgun-e Irān, biparvā be

tabliq-e aqāyed-e Bāb-o da'vat-e mardom be paziroftan-e kiš-e u pardāxt-o bā este'dād-o tavānāyi ke dar bahs-o mojādele dāšt, hamejā bā rowhāniyun be goftogu minešast. Dar ejtemā-i az peyrovān-e Bāb dar Bedašt-e Xorāsān, hengām-e soxanrāni az pošt-e parde dastur dād, ke parde rā foru andāzand tā cehre-vo andām-aš bar šenavandegān padidār šavad.

Pas az zadoxord miyān-e niruhā-ye hokumat-o bābiyān dar Qal'e-ye Tabarsi, Qorratol'eyn dastgir-o be Tehrān ravāne šod-o dar xāne-ye Mahmud Xān-e Kalāntar zendāni gardid. Dar ayyām-e zendān niz barx-i az rowhāniyun-o olamā barā-ye bahs-o mojādele nazd-e u miāmadand. Az jomle-ye ānān Hāj Mollā Ali-ye Kani-yo Hāj Mirzā Mohammad-e Māzandarāni budand, ke dar barābar-e saxti-yaš, be revāyat-i saranjām hokm-e takfir-o koštan-e u rā dādand. Qorratol'eyn bā hame-ye esrār-e digarān-o va'de-ye āzādi az ārā-ye xod dast bar nadāšt-o dar senn-e siyocāhārsālegi košte šod. Az u majmue-i az aš'ār-e erfāni-yo resālehā-yi dar esbāt-e ārā-vo aqāyed-e Bābiye barjāy mānde-ast.

Jonbeš-e Tanbāku

Jonbeš-e tanbāku noxostin mobāreze-ye manfi-ye mardom-e Irān dar tārix-e moāser-ast. Hengām-i ke Nāsereddin Šāh-e Qājār barā-ye sevvomin bār rāhi-ye Orupā bud, barā-ye ta'min-e hazine-ye safar be dādan-e emtiyāzhā-yi be bigānegān pardāxt. Qarārdād-e Royter, ke banā bar ān sāxtan-e rāhāhan-o emtiyāz-o bahrebardāri az kolliye-ye maāden-o manābe' be u vāgozār mišod, mablaqi- az in hazine rā ta'min mikard. Ammā in emtiyāz Rusiye rā nārāzi kard. Šāh nācār emtiyāzhā-yi ham be dowlat-e Rusiye dād tā ejāze-ye obur az ānjā rā be su-ye Orupā be dast āvarad.

Hengām-e tavaqqof-e šāh dar Landan pulhā be pāyān resid-o niyāz be pul-e bištar vey rā vā dāšt, ke emtiyāz-e tutun-o tanbāku-ye Irān rā be yek-i az atbā-e Engelis be nām-e *Major* Talbot dehad. Banā bar matn-e qarārdād-i ke be in manzur dar Tehrān baste šod, xaridoforuš-o sāxt-e hame-ye mahsulāt-e tutun-o tanbāku-ye Irān dar kešvar-o birun az ān be moddat-e panjāh sāl dar enhesār-e *Major* Talbot-o šarikān-e u yā darvāqe' dowlat-e Engelis qarār gereft. Mowzu-e in qarārdād, ke be Qarārdād-e Reži ma'ruf bud, hengām-i āškār šod, ke šomār-i az atbā-e Engelis be onvān-e kārkonān-e kompāni be šahrhā-ye moxtalef-e Irān sarāzir šode budand. Towhin-o bie'tenāyi be moqaddasāt-o ādāb-o rosum-e mahall-o be kār gereftan-e xedmatkārān-e mosalmān, bexosus zanān, barā-ye kārhā-ye xāne-vo baccedāri, be nāxošnudi-ye mardom anjāmid. Ammā sabab-e asli nārezāyi bastan-e qarārdādhā-ye nāsanjide bā bigānegān bud, ke rāh-e rexne-ye dowlathā-ye este'māri, beviže Engelestān, rā dar Irān bāz mikard.

Afzun bar in, dastur-e kompāni dar mowred-e cegunegi-ye kešt-o dexālat-e ān dar now-e parvareš-o ta'yin-e vaqt barā-ye cidan-e barghā-ye tutun, be kešāvarzān ziyān-e besyār vāred āvard, bexosus ke majbur budand, bā ta'yin-e qeymat-o šarāyet az taraf-e xaridār mahsul rā faqat be kompāni-ye engelisi beforušand.

Noxostin jaraqqe-ye moxālefat-e hamegāni bā qarārdād dar Širāz dar gereft. Eyālat-e Fārs monāsebtarin mowqeiyat-e kešt-e tutun rā dāšt-o bištarin mahsul az ānjā be dast miāmad. Hengām-i ke ma'murān-e dowlat dar sadad-e esteqbāl-i bisābeqe az kārmandān-e xāreji-ye šerkat-e enhesār-e tutun-o tanbāku budand, mardom alam-e e'terāz boland kardand-o be poštgarmi-ye olamā-ye mazhabi marāsem rā bar ham zadand. Hokumat farmān-e dastgiri-yo tab'id-e Seyyed Aliakbar-e Fāl-e Asiri, yek-i az olamā-ye bozorg-e Širāz rā dād. U rā šabāne robudand-o be Basre ferestādand. Bā entešār-e xabar dastgiri-yo tab'id-e seyyed, mardom be mazār-e Šāhcerāq raftand-o bast nešastand. Ma'murān-e dowlat biderang hamle āvardand-o edde-ye ziyād-i rā koštand. Ammā dar fardā-ye hamān ruz roasā-ye kompāni bā tašrifāt-e kāmel vāred-e Širāz šodand.

Dar Tabriz-o Esfahān-o Rašt niz moqāvemathā-ye jeddi surat gereft. Nāsereddin Šāh raftār-e mardom rā natije-ye tahrik-e Rushā engāšt-o be hamin gomān emtiyāzhā-ye tāze-i be ānhā dād, az ān jomle emtiyāz-e ta'sis-e Bānk-e Esteqrāzi barā-ye moddat-e 75 sāl. Pas az ān hokumat bā šeddat-o xošunat kušid, tā mardom rā vādār be etāat konad. Ammā moqāvemat-e mardom bā fadākārihā-ye e'jābāvar hamrāh bud. Nevešte-and, ke tājer-i šabāne davāzdah hezār kise tanbāku rā suzānd, tā nācār az foruš-e ān be kompāni našavad. Dar

Tehrān niz janbojuš-e farāvān bud. Mirzā Hasan-e Āštiyāni, ālem-e bozorg-e pāytaxt, šāh-o Aminossoltān rā be laqv-e in qarārdād towsie-ye kard, ammā natije-i nagereft. Saranjām be esrār-o fešār-e mardom olamā nāme-i be Mirzā-ye Širāzi, az rowhāniyān-e bozorg-e šie dar Sāmere, neveštand. Seyyed Aliakbar-e Fāl-e Asiri niz dar tab'id bā Seyyed Jamāleddin-e Asadābādi molāqāt kard-o u rā dar jaryān-e e'terāzāt-e mardom gozāšt. Seyyed Jamāl niz nāme-i mofassal be Mirzā-ye Širāzi nevešt-o xāhān-e eqdām-e u gardid.

Nāmehā-vo towsiehā-ye olamā be šāh-o darbāriyān hamegi binatije mānd. Āqebat az su-ye Mirzā-ye Širāzi fatvā-ye tahrim-i montašer gardid, ke dar ān "este'māl-e tanbāku-vo tutun be har šekl-i dar hokm-e mohārebe bā emām-e zamān" šenāxte šode bud. Dar moddat-i kamtar az yek šabāneruz mardom az ru-ye in fatvā nosxehā-ye besyār neveštand-o beyn-e hamegān tā durtarin noqāt-e kešvar paxš kardand. Az ruz-e ba'd niz mardom daste-daste dar har šahr jelo-ye sāxtemān-e marākez-e kompāni qelyānhā-vo copoqhā-ye šekaste rā ru-ye ham mianbāštand. Natanhā hame-ye mosalmānān-o aqalliyathā-ye mazhabi, balke xājesarāyān-o zanān-e haram-e Nāsereddin Šāh niz be tahrim gardan nahādand-o az kešidan-e tutun-o tanbāku dast kešidand.

Nāsereddin Šāh, harāsān az vākoneš-e omumi qasd kard, ke bā xošunat mardom rā az moqāvemat bāz dārad. Be Mirzā Āštiyāni farmān dāde šod, ke bar sar-e manbar ravad-o qelyān kešad yā tan be tab'id dehad. Be qahvexānehā niz dastur dādand, ke harkas qelyān nakešad, šekam-aš rā pāre konand.

Dar in miyān-e fatvā-ye digar-i az Mirzā-ye Širāzi resid, ke agar tā 48 sāat-e digar qarārdād laqv našavad, mardom āmāde-ye jahād bāšand. Dar pāyān-e mohlat goruh-i anbuh dar moqābel-e xāne-ye Mirzā Āštiyāni jam' šodand, ke hamrāh-e u be tab'id ravand. Hengām-e zohr zanhā niz daste-daste be rāh oftādand-o bā šivan-o zāri-yo faryād-e "vā eslāmā" dar Meydān-e Arg jam' šodand. In tazāhorāt nazdik-e xāne-ye nāyebossaltane be xošunat anjāmid-o dar ān edde-ye ziyād-i košte šodand. Ammā saranjām hamān ruz šāh nācār be elqā-ye emtiyāz-e tanbāku šod. Xesārat-i ke dowlat-e Irān dar barābar-e laqv-e qarārdād pardāxt, 500 hezār lire-ye Engelis bud, ke bā bahre-ye 6 darsad az Bānk-e Šāhi gerefte šod.

Bā tahrim-e tanbāku mardom-e Irān barā-ye noxostin bār be gostardetarin mobāreze-ye ejtemāi dast zadand-o bā towfiq dar ān be tadrij zamine rā barā-ye Enqelāb-e Mašrutiyat, ke cand sāl-i pas az in vāqee ruy dād, farāham āvardand.

Enqelāb-e Mašrutiyat

Tahavvolāt-e ejtemāi-yo san'ati-ye qarb, hamrāh bā fa'āliyathā-ye gostarde-ye orupāyiyān barā-ye kasb-e emtiyāzāt-e eqtesādi dar mašreqzamin, mowjeb-e yek selsele degargunihā dar andiše-vo raveš-e zendegi-ye javāme-e qeyresan'ati-ye jahān gardid. Enqelāb-e Mašrute dar Irān rā mitavān yek-i az bāreztarin peyāmadhā-ye in tahavvolāt dānest.

Tajāvoztalabi-yo siyāsathā-ye este'māri-ye kešvarhā-ye Rus-o Engelis dar dowrān-e saltanat-e Qājār monjar be jodā šodan-e Armanestān, Gorjestān, Afqānestān az Irān šode bud. Emtiyāzāt-e mohemm-i ke namāyandegān-e este'māri bā farib-e darbāriyān yā bā mosāedat-e ānhā be dast miāvardand, niz bar nārezāyi-ye omumi miafzud. Dar in owzāoahvāl, barx-i az irāniyān az rāhhā-ye moxtalef bā ānce az pišraft-o tahavvol dar jahān migozašt, āšnā mišodand-o be nowbe-ye xod dar bidāri-ye afkār-e hamvatanān-e xod asar migozāštand.

Dar dowrān-e Nāsereddin Šāh, be ellat-e siyāsat-e sarkub-e dowlat, nārezāyi-ye mardom az darbār-o raftār-e hākemān-e navāhi-ye moxtalef majāl-e tazāhor nadāšt. Ammā pas az košte šodan-e Nāsereddin Šāh-o ru-ye kāre āmadan-e Mozaffareddin Šāh ke mard-i bimār-o zaifonnafs bud, hayejān-e āzādixāhi-yo sedā-ye e'terāz-e omumi fozuni gereft. Dar āqāz, xāst-e mardom taškil-e majles-i be nām-e edālatxāne bud, ke be riyāsat-e šāh beyn-e mardom-o kārgozārān-e hokumat dāvari konad. Ammā Eynodowle, sadra'zam-e u, dar barābar-e mowj-e e'terāz-o e'tesāb-o bastnešini-ye mardom dar sefāratxānehā-ye bigāne be saxti moqāvemat mikard-o ānān rā be šeddat sarkub mikard. Ammā harce Eynoddowle bištar sarsaxti nešān midād, goruhhā-ye moxtalef bištar be ham mipeyvastand-o be tadrij xāsthā-ye išān afzāyeš yāft-o azl-e Eynoddowle-vo pāyān dādan-e

hokumat-e estebdādi-yo ta'sis-e Majles Šowrā-ye Melli rā dar bar gereft. Dar bālā gereftan-e mowj-e tazāhorāt-o enqelāb edde-i az rowhāniyān, az ān jomle Āqā Seyyed Mohammad-e Tabātabāyi, Āqā Seyyed Abdollāh-e Behbahāni, Malekolmotakallemin-o Āqā Seyyed Jamāl-e Vāez-e Esfahāni, naqš-i mostaqim-o moasser dāštand.

Šāh nācār Eynoddowle rā azl kard-o hamzamān bā entesāb-e Mirzā Nasrollāh Xān-e Nāini, Moširoddowle, be maqām-e sadra'zam, bā entešār-e farmān-i dastur dād, Majles-e Šowrā-ye Melli morakkab az šāhzādegān, olamā, a'zā-ye xānevāde-ye Qājār, ašrāf, zamindārān-o asnāf taškil šavad. In farmān ke be Farmān-e Mašrutiyat ma'ruf-ast, dar tārix-e cāhārdahom-e mordādmāh-e sāl-e 1385 h. / 1906 m. sāder šod. Avvalin dowre-ye Majles-e Šowrā-ye Melli be tasvib-e qānun-e asāsi pardāxt, ammā kešmakeš-e besyār dar bāre-ye ta'yin-e hodud-e qodrat-o nofuz-e tabaqāt-e moxtalef ān rā bā moškelāt-e besyār ruberu kard. Pas az dargozašt-e Mozaffareddin Šāh-o be saltanat-e residan-e Mohammad'ali Šāh, ke andak-i pas az sodur-e farmān-e mašrutiyat ettefāq oftād, extelāf beyn-e šāh-o Majles-e Šowrā-ye Melli bālā gereft. Šeyx Fazlollāh-e Nuri, az mojtahedān-e ma'ruf-o raqib-e Seyyed Abdollāh Behbahāni, dar in hengām barā-ye bar ham zadan-e asās-e mašrutiyat be talāš pardāxt-o tarafdārān-e estebdād rā be gerd-e xiš-e jam' kard. Vey migoft: "Mā mašrute-ye mašrue mixāstim, in mašrute mašrue nist." Manzur-e u mašrute-i bud, ke bar asās-e qavānin-e šar'-o mottaki bar qodrat-e rowhāniyun bāšad.

Saranjām do sāl pas az sodur-e Farmān-e Mašrutiyat, be farmān-e Mohammad'ali Šāh Kolonel Liyāxof, farmāndeh-e rusi-ye qošun majles rā be tup bast. Dar in vāqee besyāri az āzādixāhān košte šodand. Mirzā Jahāngir Xān-e Suresrāfil az rahbarān-e mašrutexāhān dar zemn-e dargiri be qatl resid. Malekolmotakallemin rā dar Bāq-e Šāh koštand-o barx-i rowhāniyān-e digar rā tab'id-o xānenešin-o āqebat e'dām kardand. Dowre-i rā ke dar pey-e in ruydādhā āqāz šod, Estebdād-e Saqir xānde-and.

Be donbāl-e in vaqāye' āzādixāhān dar Tabriz āmāde-ye mobāreze šodand-o kasān-i con Sattār Xān-o Bāqer Xān be basij-o ta'lim-e mardom barā-ye mobāreze pardāxtand. Eynoddowle ke bā mašrutexāhān saxt došmani mivarzid, be farmāndehi-ye sepāh-e Mohammad'ali Šāh be mohāsere-ye Tabriz āmad-o bā moqāvemat-e mardom-e šahr ruberu šod. Der miyān-e xārejiyān-i ke dar Tabriz taht-e ta'sir-e afkār-e āzādixāhān bā ānān hamkāri mikardand, yeki *Mr.* Baskerville, moallemm-e madrese-ye āmrikāyi, bud, ke saranjām dar jang be šahādat resid. Jang dahmāh be derāzā kešid-o qahti-ye šadid mardom rā be jān āvard, ammā moqāvemat-e mardom-e Tabriz āqebat āzādixāhān šahrhā-ye digar rā niz bar angixt.

Dar Esfahān, Rašt-o Mašhad mardom dast be e'terāz zadand. Dar Rašt si tan enqelābi ke sāxtan-e nārenjak-o fešang rā midānestand, cehel ruz penhāni be sāxtan-e selāhhā-vo mavādd-e ātaszā pardāxtand. Dar miyān-e išān do tan āzādixāh, yek-i Mirzā Kucak Xān-e Jangali-yo digari Yeprem Xān-e Armani budand, ke bar zedd-e havādārān-e estebdād faāliyyat-i gostarde dāštand. Ammā ellat-e omde-ye qiyām-e mardom-e Xorāsān-o sāyer-e šahrhā sodur-e fatvāhā-yi bud, ke az jāneb-e Āxund Mollā Mohammadkāzem-e Xorāsāni-yo do tan az yārān-e u miresid-o peyvaste mardom-e mo'men-o mo'taqed rā be šur-o hayejān miāvarad. Dar in zamān, Mohammadvali Xān-e Tonkāboni, ke az šaxsiyathā-ye bozorg-e siyāsi-ye zamān-e Mozaffareddin Šāh-o Mohammad'ali Šāh bud, az moxālefat bā mašrutexāhān dast bar dāšt-o be Sattār Xān nazdik šod. Qovā-ye Samsāmoddowle-ye Baxtiyāri-yo Sardār As'ad-e Baxtiyāri niz dar pey-e ān be su-ye Tehrān ravāne šodand.

Estebdād-e Saqir yek sāl-o bist ruz be tul anjāmid-o āqebat bā fath-e Tehrān be vasile-ye niru-ye mašrutexāhān dar ham šekast. Pas az fath-e Tehrān, Šeyx Fazlollāh-e Nuri rā mohākeme-vo e'dām kardand-o pas az ān dowre-ye dovvom-e Majles-e Šowrā-ye Melli taškil šod. Majles-e dovvom pas az cand-i be xal'-e Mohammad'ali Šāh az saltanat ra'y dād-o ruzberuz qodrat-e bištar-i be dast āvard. Dowre-ye eqtedār-e Majles-e Šowrā-ye Melli ke mosādef bā za'f-o bisobāti-ye kābinehā-vo afzāyeš-e dexālat-o reqābat-e doval-e bozorg dar omur-e Irān bud, kamābiš tā sāl-e 1304 š. / 1925 m., ke āqāz-e pādšāhi-ye Rezā Šāh bud, be derāzā kešid.

Enqelāb-e Mašrutiyat-o mowlud-e ān, qānun-e asāsi-yo motammem-e ān, ke nāzer bar hoquq-e mellat-o tafkik-e qovā-vo esteqlāl-e qovve-ye qazāyiye bud, osul-o ārmānhā-yi rā mowred-e ta'yid qarār dād, ke dar pišraftetarin javāme-e ān ruz-e jahān niz melāk-e mošārekat-e āzādāne-ye mardom dar siyāsat-o hokumat bud. Degargunihā-ye omde-i ke dar pey-e in enqelāb dar zaminehā-ye siyāsi, eqtesādi, farhangi-yo edāri rox dād-o rāh rā be tadrij barā-ye pišraft-o refāh-e mellat-o ta'min-e āzādihā-ye siyāsi, madani-yo mazhabi-ye mardom-e Irān gošud, bar pāye-ye in osul-o ārmānhā bud.

Melli Šodan-e san'at-e naft

Tasvib-e Qānun-e Melli Šodan-e San'at-e Naft dar Majles-e Šowrā-ye Melli-ye Irān dar 29-e esfandmāh-e sāl-e 1329 š. / 1951 m. yek-i az vaqāye-e mohemm-e tārix-e moāser-e Irān-ast.

Irān dārā-ye yek-i az howzehā-ye qani-ye naft-o gāz-e tabii dar jahān-ast, ke az dirbāz šenāxte bude-ast. Dar tamaddon-e Ilām, az naft-e xām barā-ye casbāndan-e ašyā-o ābbandi-ye zarfhā-vo dar me'māri be jā-ye malāt-o sāruj estefāde mikarde-and. Ba'dhā bar ru-ye manāfez-e gāz-e tabii, ātašgāhhā-ye moteadded-i sāxte šod, ke be ātaš-e jāvid šohrat yāft. Sāsāniyān naft rā dar aslahesāzi be kār mibordand-o tirhā-ye ātašzā-vo sanghā-ye ātašin-e manjaniq ālude be naft bud.

Az in mādde dar pezeški niz estefādehā-ye besyār mišod. Bimārihā-ye pusti-ye ensān-o heyvān rā bā naft darmān mikardand. Mumiyāyi, ke tarkib-i az naft-o qir-o šabih-e mum-ast, mādde-i besyār gerānbahā-vo kamyāb bud, ke barā-ye šāhān be onvān-e hedye-vo qanimat ferestāde mišod-o ān rā behtarin dāru-ye zaxm-o šekastegi-ye ostexān midānestand.

Az miyāne-ye qarn-e nuzdahom-e milādi, orupāyiyān ke az tariq-e safirān, namāyandegān-e nezāmi-yo jahāngardān be vojud-e manābe-e nafti dar Irān āgāh šode budand, dar sadad be dast āvardan-e emtiyāzhā-yi barā-ye ektešāf-e in manābe-o bahrebardāri az ānhā āmadand. Noxostin bār dar zamān-e Nāsereddin Šāh dar sāl-e 1289 h. / 1872 m. Baron Yulius de Reuter dar moqābel-e sāxtan-e rāhāhan emtiyāz-e bahrebardāri az kolliye-ye maāden-o manābe-e Irān rā be dast āvard. Vos'at-e arāzi-ye howze-ye in qarārdād-o manāfe-e belqovve hāsele az ān be qadr-i ziyād bud, ke natanhā Rushā balke besyār-i az irāniyān rā be enteqād vā dāšt. Az hamin ru, cand sāl ba'd dowlat-e Irān nācār bā pardāxt-e qarāmat-i qarārdād rā laqv kard. Dar in fāsele, cand tan-e digar niz bā kasb-e emtiyāz be ektešāf-e naft pardāxtand, ammā be natije-ye delxāh naresidand. Saranjām dar sāl-e 1318 h. / 1901 m. atābak-e a'zam Aminossoltān, sadra'zam-e Mozaffareddin Šāh, pas az jalb-e movāfeqat-e dowlat-e Rusiye, dar qarārdād-i emtiyāz-e bahrebardāri az manābe-e naft-e Irān rā be William Knox D'Arcy, yek-i digar az atbā-e Engelis, vā gozāšt. Tebq-e in qarārdād haqq-e enhesāri-ye ektešāf, estexrāj, banā-ye ta'sisāt, haml, tasfie-vo foruš-e naft, gāz, qir-o mum-e ma'dani dar masāhat-i hodud-e 480 māyl-e morabba' be D'Arcy extesās miyāft. Tanhā Xorāsān, Gorgān, Māzandarān, Gilān-o Āzarbāyjān az mantaqe-ye emtiyāz-e vey birun bud, zirā in navāhi bar asās-e qarārdādhā-ye penhān-e Rus-o Engelis, mantaqe-ye nofuz-e Rusiye be šomār miāmad.

Cand sāl pas az e'tā-ye in emtiyāz, dar sāl-e 1325 h. / 1908 m. avvalin cāh-e naft dar Masjedsoleymān mowred-e bahrebardāri qarār gereft-o be donbāl-e ān Šerkat-e Naft-e Irān-o Enngelis ta'sis gardid. Dowlat-e Engelis dar āstāne-ye āqāz-e Jang-e Jahāni-ye Avval bozorgtarin sahāmdār-e in šerkat šod. Bā šo'levar šodan-e ātaš-e in jang-o peyvastan-e dowlat-e Osmāni be Ālmān, Pālāyešgāh-e Ābādan-o ta'sisāt-e bārgiri-ye banāder mowred-e tahdid qarār gereft-o be dowlat-e Engelis forsat dād, ke bitarafi-ye Irān rā nadide begirad-o sarāsar-e jonub-o markaz-e kešvar rā be ešqāl-e xod dar āvarad. Niruhā-ye Rusiye niz az samt-e šomāl be pišravi pardāxtand.

Dar dowrān-e Rezā Šāh, dowlat be qasd-e ezdiyād-e darāmad-e nafti-ye Irān emtiyāz-e D'Arcy rā laqv kard. Dowlat-e Engelis be moxālefat bar xāst-o dāmane-ye extelāf be Šowrā-ye Jāmee-ye Melal-e Mottahed kešid. Pas az goftoguhā-ye tulāni, ke bā tahdid-e dowlat-e Engelestān be eqdāmāt-e nezāmi dar jonub-e Irān hamrāh bud, saranjām dar sāl-e 1310 š. / 1931 m. qarārdād-e tāze-i beyn-e dowlat-e Irān-o Šerkat-e Naft-e Engelis baste šod. Garce bar asās-e qarārdād-e tāze bar moddat-e emtiyāz-e avvaliyye si sāl-e digar ezāfe šod, arāzi-

ye mowred-e bahrebardāri-ye Šerkat-e Naft-e Irān-o Engelis mahdudtar-o sahm-e daryāfti-yo avāyed-e māliyāti-ye Irān az amaliyāt-e šerkat afzāyeš yāft.

Pas az šoru-e Jang-e Jahāni-ye Dovvom, dar šahrivar-e 1320 š. / 1941 m. niruhā-ye Engelis be manzur-e yāri resāndan be mottafeq-e xod, Ettehād-e Jamāhir-e Šowravi-yo be bahāne-ye mohāfezat az ta'sisāt-e naft-e jonub, bār-e digar Irān rā mowred-e hamle-vo ešqāl-e xod qarār dādand. Dar in zamān-e ahammiyat-e naft-o moštaqqāt-e ān dar jang āškār bud. Pas az šekast-e Ālmān-e nāzi-yo piruzi-ye Mottafeqin, niruhā-ye Engelis az Irān xārej šodand. Ammā bāqi māndan-e baxš-i az qovā-ye Šowravi-yo cešm-e tama-e dowlat-e Šowravi be manābe-e naft-e šomāl-e Irān ke bā taškil-e Ferqe-ye Demokrāt-e Āzarbāyjān-o e'lām-e xodmoxtāri-ye Āzarbāyjān biertebāt nabud, be došmani-ye dirine nesbat be dowlat-e Engelestān-o mazhar-e siyāsathā-vo dexālathā-ye este'māri-ye ān, Šerkat-e Naft-e Irān-o Engelis, dāman zad. Be in tartib majles-e cāhārdahom zemn-e radd-e movāfeqatnāme-i ke Ahmad-e Qavām bā dowlat-e Šowravi dar mowred-e bahrebardāri az naft-e šomāl emzā karde bud, dowlat rā be eqdām barā-ye estifā-ye hoquq-e Irān dar naft-e jonub movazzaf kard.

Dar sāl-e 1330 š. / 1949 m. qarārdād-i barā-ye afzāyeš-e darāmad-e nafti-ye Irān beyn-e namāyandegān-e dowlat-o Šerkat-e Naft-e Irān-o Engelis be emzā resid, ke be Lāyehe-ye Elhāqi-ye Gas-Golšāyiyān šohrat yāft. Tarh-e in qarārdād dar dowrehā-ye pānzdahom-o šānzdahom-e Majles-e Šowrā-ye Melli bā moxālefat-e šadid-e barx-i namāyandegān, ahzāb-o goruhhā-ye siyāsi-ye gunāgun, az ān jomle Dr. Mohammad-e Mosaddeq-o Jebhe-ye Melli qarār gereft-o be erāe-ye Tarh-e melli šodan-e san'at-e naft monjar šod. Bā owj gereftan-e ehsāsāt-o hayejān-e omumi, Sepahbod Ali Razmārā, noxostvazir-oqt, ke melli šodan-e in san'at rā dar ān zamān be sud-e Irān nemidānest, be zarb-e golule-ye yek-i az a'zā-ye Sāzmān-e Fadāyiyān-e Eslām az pāy dar āmad.

Dar pey-e in ruydād namāyandegān-e šānzdahomin dowre-ye majles asl-e Qānun-e Melli Šodan-e San'at-e Naft rā dar esfandmāh-e 1330 š. / 1951 m. tasvib kardand. Bā tasvib-e tarh-e ejrā-ye in qānun Dr. Mosaddeq bā ra'y-e tamāyol-e majles-o farmān-e šāh be noxostvaziri resid-o hey'at-i be nām-e Hey'at-e Xal'eyad ma'mur-e ejrā-ye tarh-e melli šodan-e san'at-e naft-o salb-e extiyārāt-e Šerkat-e Naft-e Irān-o Engelis šod. Bā anjām-e xal'eyad ke be qat'-e sodur-e naft az Irān monjar šod, dowlat-e Engelis šekāyat-e xod az Irān rā dar Divān-e Beynolmelali-ye Dādgostari-yo Šowrā-ye Amniyat-e Sāzmān-e Melal-e Mottahed matrah sāxt. Dar in miyān, Eyālāt-e Mottahed-e Āmrikā niz, ke dar āqāz bā melli šodan-e naft dar Irān nazar-i mosāed dāšt, bā e'zām-e hey'athā-ye namāyandegi-yo erāe-ye pišnahādhā-ye gunāgun barā-ye hall-e extelāfāt-e dotaraf kušid. Ammā bā xoddāri-ye Dr. Mosaddeq az har now' mosālehe dar mowred-e nahve-ye ejrā-ye Qānun-e Melli Šodan-e Naft, Āmrikā niz az paziroftan-e darxāsthā-ye vey barā-ye erāe-ye komak-e eqtesādi-yo māli be Irān sar bāz zad-o saranjām, hamra'y bā Engelis, baqā-ye hokumat-e vey rā moqāyer bā manāfe-e qarb dar Jang-e Sard šemord.

Bā soqut-e dowlat-e Dr. Mosaddeq dar 28-e mordād-e sāl-e 1332 š. / 1953 m. konsersiyom-i morakkab az šerkathā-ye bozorg-e nafti-ye donyā amaliyāt-e ektešāf, bahrebardāri-yo foruš-e naft-e Irān rā be ohde gereft-o darāmad-e nafti-ye Irān, nesbat be dowrān-e piš az melli šodan-e san'at-e naft, afzāyeš-i qābelemolāheze yāft. Dar sāl-e 1352 š. / 1973 m. bā gostareš-e tavānāyihā-ye Šerkat-e Melli-ye Naft-e Irān-o afzāyeš-e naqš-e mantaqei-yo beynolmelali-ye kešvar, Šerkat-e Melli-ye Naft-e Irān kolliye-ye amaliyāt-e ektešāf, estexrāj-o bahrebardāri az manābe-e naft-e Irān rā ra'san be ohde gereft.

Enqelāb-e Eslāmi

Bā hameporsi-ye 12-e farvardin-e 1358 š. / 1979 m. jomhuri-ye eslāmi jāygozin-e nezām-e pādšāhi šod-o rahbarān-e mazhabi-ye jonbeš-i ke bā tazāhorāt, e'tesābāt-o rāhpeymāyihā-ye omumi az zemestān-e sāl-e 1356 š. / 1976 m. āqāz šode bud, be hadaf-e nahāyi-yo asli-ye xod residand.

Dar do dahe-ye piš az enqelāb, barnāmehā-ye nowgerāyāne-ye Mohammadrezā Šāh-e Pahlavi, beviže dar zamine-ye āzādihā-vo hoquq-e zanān, došmani-yo negarāni-ye barx-i az rahbarān-e motenaffez-e mazhabi rā bar angixte bud. Dar hamin dowrān, mahdudiyat-e āzādihā-ye siyāsi-yo tamarkoz-e qodrat-e tasmimgiri sabab šod, ke besyār-i az rahbarān-o šaxsiyathā-ye siyāsi, režim rā hadaf-e enteqādāt-e tond qarār dehand-o dastāvardhā-ye ān rā dar zamine-ye rošd-e eqtesādi-yo eslāhāt-e ejtemāi yā nādide begirand yā biahammiyat bešemorand. In enteqādāt-o došmanihā barā-ye noxostin bār dar tazāhorāt-e xunin-e tābestān-e 1342 š. / 1963 m. be rahbari-ye Āyatollāh Ruhollāh Xomeyni bāztāb-i āškār yāft.

Dar nime-ye dahe-ye 1350 entezārāt-e fazāyande-ye omumi – ke nāši az rošd-e sari-e eqtesādi-ye kešvar-o afzāyeš-e darāmadhā-ye nafti dar dahe-ye 1345-55 bud – hojum-e rustāyiyān be šahrhā-vo afzāyeš-e nerx-e tavarrom, zaminehā-ye tāze-i barā-ye moxālefin dar bar angixtan afkār-e omumi bar zedd-e dowlat farāham āvard. Dar ābānmāh-e 1356 bā sarkubi-ye goruh-i az tollāb-e havādār-e Āyatollāh Xomeyni dar Qom mowj-i az azādārihā-vo tazāhorāt dar Irān bar xāst. In tazāhorāt omdatan az su-ye šaxsiyathā-vo šabakehā-ye maxfi yā nimemaxfi-ye bāzāriyān-e sonnati ke bā Āyatollāh Xomeyni, ebtedā dar Najaf-o sepas dar Pāris dar tamās budand, edāre-vo rahbari mišod. Dar in miyān, natanhā sāzmānhā-vo goruhhā-ye gunāgun-e mārksisti, ke neyl be qodrat-e siyāsi rā tanhā dar vāžguni-ye nezām-e pādšāhi mididand, balke besyār-i az rahbarān-o rowšanfekrān-e āzādixāh-o eslāhtalab niz bar rahbari-ye Āyatollāh Xomeyni gardan nahādand-o be havādāri az šoār-e esteqrār-e hokumat-e eslāmi bar xāstand.

Dar ābānmāh-e 1357 š. / 1978 m. šāh dar payām-i zemn-e paziroftan-e zarurat-e eslāhāt-e siyāsi-yo eqtesādi dar bāre-ye peyāmadhā-ye piruzi-ye niruhā-ye tondro-ye mazhabi-yo mārksisti be mellat hošdār dād-o e'lām kard, ke edāre-ye omur-e kešvar rā tā eāde-ye ārāmeš-o taškil-e yek dowlat-e mo'talef-e eslāhgerā be yek dowlat-e nezāmi xāhad sepord. Ammā taškil-e dowlat-e nezāmi niz mowj-e tazāhorāt-o e'tesābāt rā foru nanešānd, zirā niruhā-ye nezāmi-yo entezāmi az moqābele-ye jeddi-yo xošunatbār bā tazāhorkonandegān mamnu' šode budand-o amalan joz nezāre kardan bar sahnehā-ye taxrib-o ātašsuzi naqš-i nadāštand.

Mohammad Rezā Šāh-e Pahlavi ke ham xāhān-e parhiz az xunrizi-yo koštār-e gostarde-vo ham nāomid az yāftan-e rāhehall-i mosālematāmiz barā-ye pāyān baxšidan be bohrān bud, pas az entesāb-e Šāpur-e Baxtiyār, yek-i az sarān-e Jebhe-ye Melli, be maqām-e noxostvaziri, xāk-e Irān rā dar deymāh-e 1357 š. / 1979 m. tark goft.

Pas az vorud-e Āyatollāh Xomeyni, der miyān-e esteqbāl-e omumi, farmāndehān-e arteš dar 22-ye bahman-e 1357 bitarafi-ye xod rā e'lām kardand-o be in tartib āxarin māne' dar rāh-e soqut-e dowlat-e Baxtiyār, tasallot-e niruhā-ye enqelābi bar marākez-e qodrat-o āqāz-e dowrān-e gozār az nezām-e pādšāhi be jomhuri-ye eslāmi, az miyān bar dāšte šod.

MANĀBE'

- Āžand, Ya'qub. Qiyām-e Šii-ye Sarbedārān. Tehrān, Našr-e Gostare, 1363.
- Bertels, Andre. Nāser-e Xosrov-o Esmāiliyān. Tarjome-ye Yahyā Āriyanpur, Tehrān. Bonyād-e Farhang-e Irān, 1346.
- Corbin, Henry. Āyin-e Javānmardi. Tarjome-ye Ehsān-e Narāqi. Tehrān, Našr-e Now,1363.
- Dāndāmiyof, M. A. Irān dar Dowrān-e Noxostin Pādšāhān haxāmaneši. Tehrān, Bongāh-e Tarjome-vo Našr-e Ketāb, 1352.
- Dehxodā, Aliakbar. Loqatnāme-ye Dehxodā. Tehrān, 1335.
- Falsafi, Nasrollāh (tarjome). Tārix-e Saltanat-e Qobād-o Zohur-e Mazdak. Tehrān, 1309.
- Halabi, Aliasqar (tarjome). Gozide-ye Matn-e Rasāel-e Exvānossafā-vo Xallolvafā. Tehrān, Zavvār, 1360.
- Haqiqat, Abdolrafi'. Tārix-e Nehzathā-ye Melli-ye Irān az Hamle-ye Tāziyān tā Zohur-e Saffāriyān. Tehrān, Elmi, 1348.
- Hodgson, Marshall. Ferqe-ye Esmāiliye. Tarjome-ye Fereydun-e Badrei. Tabriz, Ketābxāne-ye Tehrān, 1346.

- Homāi, Jalāl. Šoubiye. Be ehtemām-e Manucehr-e Qodsi. Esfahān, Entešārāt-e Sāeb, 1363.
- Kasravi, Ahmad. Tārix-e Mašrute-ye Irān. Cāp-e Cāhārdahom, Tehrān, Entešārāt-e Amirkabir, 1357.
- Makki, Hoseyn. Ketāb-e Siyāh. Tehrān, Našr-e Nāšer, 1362.
- Naqbāi, Hesām. Tāhere Qorratol'eyn. Tehrān, Moassese-ye Matbuāt-e Amiri, 1974.
- Nāteq, Nāseh. Zendegi-ye Māni-yo Payām-e U. Tehrān, Amirkabir, 1357.
- Petrošefski, I. P. Nehzat-e Sarbedārān-e Xorāsān. Tarjome-ye Karim-e Kešāvarz. Tehrān, Entešārāt-e Payām, 1351.
- Rezvāni, Mohammad Esmāil. Enqelāb-e Mašrutiyat-e Irān. Tehrān, Moassese-ye Entešārāt-e Franklin, 1345.
- Rowhāni, Hamid. Barresi-yo Tahlili az Nehzat-e Emām Xomeyni. Tehrān, Našr-e Ahrār, 1356.
- Taqizāde, Seyyed Hasan. Māni-yo Din-e u. Tehrān, 1335.
- Teymuri, Ebrāhim. Tahrim-e Tanbāku. Tehrān, Entešārāt-e Soqrāt, 1328.
- Xānmalekyazdi, Mohammad. Qowqā-ye Taxlie-ye Irān. Tehrān, Entešārāt-e Selsele, 1362.
- Zarrinkub, Abdolhoseyn. Arzeš-e Mirās-e Sufiye. Tehrān, Amirkabir, 1356.
- Zarrinkub, Abdolhoseyn. Jostoju dar Tasavvof-e Irān. Tehrān, Amirkabir, 1363.

SARDĀRĀN-E BOZORG-O NĀMDĀRĀN-E SIYĀSAT

Agarce dar tārix biš az hame dar bāre-ye šāhān-o farmānravāyān soxan miravad, ammā nagofte peydā-st, ke besyār-i kārhā-ye mohem be sarangošt-e tadbir-e vazirān-o delāvari-yo mowqe'šenāsi-ye sardārān-o siyāsatmadārān-e barjeste surat migirad. Dar tārix-e Irān nāmdārān-i az in dast bišomār-and. Dar injā tanhā be šarh-e ahvāl-o kārhā-ye barx-i az mašhurtarin-e ānān mipardāzim; kasān-i ke yā xod sadr-e kārhā-ye bozorg bude-and yā be now-i dar havādes-e mohem dexālat dāšte-and.

BOZORGMEHR

Bozorgmehr-e Baxtegān, ke Buzarjomehr niz nāmide šode, vazir-e dānešmand-e Xosrow Anuširavān, šāhanšāh-e sāsāni-st. Az zendegi-ye u ettelā-e daqiq-i dar dast nist, conān ke barx-i u rā šaxsiyat-i afsānei engāšte-and. Ammā resāle-i be zabān-e Pahlavi dar cāhārsad-o si kalame be nām-e Pandnāme-ye Bozorgmehr-e Baxtegān bāqi-st, ke nešān az bozorgvāri-yo hušmandi-ye nevisande dārad. Dar in resāle be sanjidetarin surat az ādāb-e pādšāhi-yo axlāq-o raveš-e dorost-e mamlekatdāri-yo raāyat-e ahvāl-e mardom soxan rafte-ast.

Dar ruzgār-e Anuširavān, bā hame-ye saxtgirihā-ye besyār dar bāre-ye Mazdakiyān nesbat be peyrovān-e adyān-e moxtalef bā narmi-yo molāyemat raftār mišod. Anjoman-e dānešmandān-e darbār be bahs dar aqāyed-e adyān-o falsafehā-ye gunāgun-e zamān-o olum-o fonun-e jahān-e ān ruz mipardāxt. Bozorgmehr ke saxt mowred-e tavajjoh-e Xosrow bud, dar in bahshā naqš-i omde ifā mikard. Bā in hame, šāyad be sabab-e gerāyeš-i ke be mo'taqedāt-e Mazdak dāšt, zamān-i mowred-e xašm-e Anuširavān qarār gereft-o zendāni-yo šekanje šod. Az jomle dāstānhā-yi ke dar bāre-ye Bozorgmehr naql mikonand, yek-i in-ast, ke vey bar asar-e māndan dar zendān-e tārik-o gorosnegi-yo tešnegi be moddat-e tulāni kur šod. Vaqt-i Anuširavān u rā baxšid, xāst tā dar moqābel-e inhame ranj az šāh ciz-i bexāhad. Bozorgmehr goft: "Bināyi rā be man bāz deh." Anuširavān goft ke in kār az u bar nayāyad. Hakim-e farzāne be šāh goft: "Ciz-i rā ke nemitavāni bāz dehi, cerā setāndi?"

Dādosetad-e gostarde-ye farhangi dar zamān-e Xosrow-e Anuširavān be gerd āvardan-e ketābhā-ye mohemm-e bišomār anjāmid. Az jomle be dast āvardan-e ketāb-e hendi-ye Pancātantrā-vo tarjome-ye ān az Sānskerit be zabān-e Pahlavi bud. Anjām-e in kār-e mohemm-o došvār rā be Borzuye, pezešk-e nāmdār-e moāser Anuširavān, nesbat dāde-and, ke az mardom-e Marv bud. Ebhām-e tārixi cehre-ye in do mard-e bozorg, ya'ni Bozorgmehr-e Baxtegān-o Borzuye-ye pezešk, rā dar ham āmixte-ast, ānconān ke barx-i guyand, in hardo yeki hastand. Ehtemāl-e digar ān ke Borzuye pas az be dast āvardan-o tarjome-ye ketāb az Xosrow Anuširavān xāste-ast, ke Bozorgmehr dar bāre-ye u fasl-i be ketāb biyafzāyad. Dar tarjome-ye Pahlavi in ketāb

be nām-e do šoqāl ke dar Hekāyat-e Šir-o Gāv āmade, Kelile-vo Demne, nāmide šode-ast. Baxš-e ezāfi, bāb-e Borzuye-ye tabib-ast, ke dar ān nevisande bā bayān-i hakimāne az xeradmandi, ehsān, mehrbāni, vazife-ye tavāngarān nesbat be foqarā soxan gofte-ast, ke hame yādāvar-e mo'taqedāt-e mānaviyān-o nemudār-e rowšanbini-yo āzādandiši-ye ānān-ast. Nevešte-and, ke pādšāh-e Hend hamrāh-e hadāyā-ye gerānbahā bāzi-ye šatranj rā niz be darbār-e Xosrow Anuširavān ferestād. Bozorgmehr tavānest rāz-e ān rā begošāyad-o qavāed-e bāzi bā ān rā be digarān biyāmuzad.

Bozorgmehr dar tārix-e ba'd az Eslām niz cehre-i afsānei dārad. Hargune pand-o dastur-e axlāqi-ye sanjide rā be u nesbat midehand. Az jomle afsānehā-ye besyār ke dar bāre-ye u gofte šode, yek-i marbut be doxtar-e u-st. Āvarde-and, ke hengām bar dār kardan-e Bozorgmehr doxtar-aš bā ru-ye gošāde-vo be dun-e pušeš-i bar ruy be zir dār āmad-o bar jenāze-ye pedar minegarist. Porsidand, cegune-ast, ke ruy napušānde-ast, goft: "Dar inhame mardom mard-i nemiyābam ke az u ruy pušānam. Tanhā mard dar in miyān pedar-am bud, ke bar dār-ast."

Abumoslem-e Xorāsāni (105-137 h. / 723-754 m.)

Dar āstāne sadomin sāl-e hejrat-e Payāmbar-e Akram, mosalmānān banā bar e'teqād-i qadimi montazer-e degarguni-ye mohemm-i dar owzā-e siyāsi-ye jāmee-ye eslāmi budand. Moxālefān-e Baniomayye ke ānān rā qāseb-e maqām-e xelāfat midānestand, be in e'teqād dāman mizadand-o mobārezāt-e xod rā sāzmān midādand. Miyān-e išān Baniabbās, ya'ni farzandān amu-ye payāmbar-o šiayān-e Ali (a.) aksariyat dāštand-o cešm-e omid-e xod rā be irāniyān duxte budand. Zirā dar kešmakeš miyān-e Ali (a.) va Moāviyye, sākenān-e Kufe-vo Beynonnahreyn ke irāni budand, jāneb-e Ali rā dāštand. Be hamin jahat Hazrat-e Ali (a.) markaz-e hokumat-e xiš rā bed-ānjā montaqel kard. Pas az vāqee-ye Karbalā-vo šahādat-e Emām Hoseynebn-e Ali (a.) niz irāniyān biš az hame dar saf-e enteqāmjuyān bā Omaviyān mijangidand. Nehzat-e moxālefān-e Baniomayye zāheran rang-e mazhabi dāšt-o az enteqāl-e xelāfat be xāndān-e peyqambar soxan gofte mišod, ammā irāniyān in bār niz con bārhā-ye digar az in mobāreze barā-ye kasb-e esteqlāl-o edāre-ye omur-e sarzamin-e xiš bahre mijostand.

Dar beyn-e moxālefān-e Baniomayye, irāniyān bā in sābeqehā-ye mobārezāti arj-o ehterām-i xās dāštand. Rais-o pišvā-ye Abbāsiyān āškārā be yārān-e xod towsie mikard ke: "Bar šomā-st, ke be Xorāsāniyān ruy āvarid, ke šomār-e išān besyār, ostovāri-ye išān āškār, sinehā-šān gošāde-vo delhā-yešān pāk-ast." Alāve bar in, e'teqād-e irāniyān be hokumat-e mowrusi-yo in ke jānešini-ye payāmbar haqq-e owlād-o xāndān-e u-st, mowjeb-e nazdiki-ye bištar-e irāniyān bā došmanān-e Arab-e Baniomayye migardid.

Dar āqāz-e peydāyeš-e nehzat, yek-i az irāniyān-e ahl-e Kufe be nām-e Abusalame-ye Aallāl ke az sarān-e jonbeš bud, nāme-i be Madine ferestād-o az Emām Ja'far-e Sādeq, šešomin pišvā-ye ahl-e tašayyo', da'vat be riyāsat nemud. Ammā ān emām da'vatnāme-ye u rā suzānd-o az mobāreze kenāre jost. Pas az ān irāniyān-o šiayān-e Kufe bā Abbāsiyān qarār gozāštand, ke hengām-e piruzi be tavāfoq-e hamegān yek-i az afrād-e xāndān-e Rasul (s.) rā be rahbari-yo xelāfat bar gozinand.

Abbāsiyān noxost davāzdah tan naqib barā-ye tabliq be šahrhā-ye moxtalef ferestādand. In moballeqān barā-ye xelāfat az šaxs-e xāss-i nām nemibordand-o faqat mardom rā be "*Alrezā men āl-e Mohammad*" farā mixāndand. Ingune tabliq-e maslehatāmiz tarafdārān-e Alaviyān rā ke dar navāhi-ye moxtalef-e Irān parākande budand, rāzi-yo bā ānān hamrāh negāh midāšt. Dar sāl-e 124 h. / 741 m. dovommin emām-e abbāsi javān-i irāni rā ke dar zendān bā u āšnā šode bud, ma'mur-e tabliq dar Xorāsān kard-o nām-e Abumoslem rā barā-ye u bar gozid-o laqab-e amir-e āl-e Mohammad bed-u dād. Abumoslem dar in zamān nuzdahsāle bud, ammā tavallod-e u rā dar sāl-e sadom-e hejrat niz neveštand, ke dar ān surat bāyad bistosesāle mibud.

Xorāsān dar ān ruzgār barā-ye qiyām zaminei monāsebtar az harjā-ye digar dāšt-o az markaz-e qodrat-e xelāfat niz besyār dur bud. Abumoslem ke dar delāvari-yo sāzmāndehi binazir bud, barā-ye tasallot-e kāmel bar in nāhiye be hušmandi-yo tadbir-e tamām az forsat sud jost. Dar āxarin ruzhā-ye māh-e Ramezān-e sāl-e 129 h. / 746 m. Abumoslem dar yek-i az rustāhā-ye nazdik-e Marv bā afruxtan-e ātaš-i azim-o pušidan-e jāme-

ye siyāh-o bar afrāštan-e alam, be hamrāhi-ye jam'iyat-e anbuh-i az mardom-e rustā, qiyām-e xod rā bar zedd-e xelāfat-e omavi āškār kard. Rustāyiyān-e dur-o nazdik ke bā alāmat-e bar afruxtan-e ātaš az āqāz-e qiyām āgāh šode budand, haryek bā selāh-i be Abumoslem peyvastand. Nevešte-and, ke tanhā dar yek ruz az šast dehkade rustāyiyān-o mardom-e tohidast ke az zolm-e kārgozārān-e xalife be jān-e āmade budand, be Abumoslem ruy āvardand. Bištar-e šerkatkonandegān dar qiyām comāq-i dar dast dāštand ke be ān kāfarkub migoftand-o xar-i rā ke bar ān savār budand, Marvān (nām-e xalife-ye omavi) mināmidand.

Pas az tasallot bar šahr-e Marv kār-e Abumoslem be sor'at bālā gereft-o sepāhiyān-e u be te'dād-i resid, ke be dastehā-ye bozorg taqsim šod-o be surat-e arteš-i monazzam dar āmad. Az miyān-e sardārān-e sepāh-e Abumoslem do tan ahammiyat-e bištar-i yāftand. Yek-i az išān mard-i irāni bud be nām-e Xāledebn-e Barmak, bozorg-e xāndān-e Barmakiyān-o digar Arab-i be nām-e Qahtabe. In nešān midād, ke sarān-e abbāsi az hamān āqāz az pišraft-e kār-e Abumoslem negarān budand-o be in jahat Qahtabe rā be sardāri-ye sepāh bar gozidand.

Sepāhiyān-e Abumoslem be zudi be su-ye markaz-e xelāfat-e omavi dar Šām be harekat āmadand. Dar tābestān-e sāl-e 131 h. / 748 m. lašgar-e Baniomayye rā dar Tus-o cand māh ba'd dar Neyšābur šekast dādand-o pas az do piruzi-ye digar, yek-i dar Gorgān-o digari dar Nahāvand, sarāsar-e Irān rā gereftand. Āxarin nabard ke be sāl-e 133 h. / 750 m. dar kenār-e rud-e Zāb dar gereft, be xelāfat-e omavi pāyān dād. Az šegeftihā-ye tārix ān ke šekast-e A'rāb az sepāhiyān-e irāni dar Nahāvand bud, hamānjā ke sepāh-e sāsāni az A'rāb šekast xordand-o A'rāb ān rā Fatholfotuh nāmidand. Pas az ān, piruzi-ye irāniyān dar Jalavlā-vo Zāb bār-e digar xātere-ye do jang-e mohemm-e irāniyān bā A'rāb rā dar kamtar az yek qarn piš az ān dar Jalavlā-vo Qādesiye zende kard.

Bed-in tartib, xelāfat be Abbāsiyān montaqel šod-o vaz'-e irāniyān Behbud-i bārez yāft-o ānān rā az maqām-e bande-vo xedmatgozār, ke Omaviyān barā-ye ānān qāyel budand bed-ānjā resānid, ke bozorgtarin maqāmhā-ye dowlati rā be dast āvardand-o sālhā hame-ye omur-e edāri-ye sarzaminhā-ye xelāfat-e eslāmi rā be ohde gereftand. Abbāsiyān, bā ān ke az qodrat-o nofuz-e Abumoslem dar harās budand, tā cāhār sāl pas az piruzi bā yāri-yo mašverat-e u be mohkam kardan-e pāyehā-ye qodrat-e xod pardāxtand. Ammā dar sāl-e panjom, Abuja'far-e Mansur, ke pas az barādar bar masnad-e xelāfat-e abbāsi nešaste bud, be hile Abumoslem rā dar Madāyen be nazd-e xod kešānd-o nājavānmardāne u rā košt. Abumoslem bā ānhame nām-o šohrat-e besyār dar si- yā siyohaftsālegi košte šod. U az amlāk-o tajammol hic nadāšt-o in dar zamān-i bud, ke hokmrānān-e Arab pas az gošādan-e sarzaminhā-ye Irān-o Rum dar jam'-e servathā-ye afsānei šohrat-e tamām yāfte budand.

Pas az košte šodan-e Abumoslem, be kin-e u qiyāmhā-ye xunbār-e peydarpey dar gereft-o bar asar-e jān-e tāze-i ke u dar kālbod-e irāniyān damide bud, esteqlāltalabi-ye išān šeddat yāft. E'teqād be holul-e ruh-e Abumoslem dar sardārān-e qiyāmhā-ye pas az u nemudār-e ahammiyat-o ehterām-i-st, ke tude-ye mardom barā-ye mobārezāt-e Abumoslem dāšte-and. Hattā ferqehā-yi be nāmhā-ye Rezzāmiye-vo Abumoslemiye dar bāre-ye u rāh-e efrāt piš gereftand-o conin pendāštand ke u az tariq-e holul-e ruh-e Xodāvand be martabe-ye oluhiyat reside-ast. Bā in hame, raftār-e xašen-e Abumoslem-o koštār-i ke az mardom kard, cehre-ye tārixi-ye u rā maxduš karde-ast. Nevešte-and, ke vey be sabab-e e'temād-e nābejā-yi ke be Abbāsiyān dāšt bā šiayān-e Boxārā bā xošunat raftār kard-o biš az davāzdah hezār tan az išān rā bar dār kešid.

Abumoslem dar marg be surat-e qahremān-e melli-yo mazhar-e edālat-o javānmardi dar āmad. Xātere-ye u qarnhā pāydār mānd-o dar zehn-o xiyāl-e mardom dar šomār-e vojudhā-ye moqaddas jā gereft. Dāstānhā-ye pahlevāni-ye besyār dar bāre-ye Abumoslem nevešte šod, ke ba'z-i az ānhā be nām-e Abumoslemnāme qarnhā dar sarāsar-e Irān-o Qafqāz-o Torkiye, dar majāles-e naqqāli verd-e zabānhā bude-vo hanuz nosxehā-ye moteadded az ān barjāy mānde-ast. Dar in dāstānhā Abumoslem mazhar-e mobāreze bar zedd-e setam-o bidād-o qorbāni-ye makr-o farib-e nājavānmardān-e qodratmadār-ast.

BARMAKIYĀN

Barmakiyān az xāndānhā-ye nāmdār-e irāni-yo az pišvāyān-e mazhabi-ye budāyi-yo sarparast-e Ma'bad-e Nowbahār-e Balx budand. Niyā-ye išān, Barmak, hamzamān bā owjgiri mobārezāt-e Abbāsiyān bar zedd-e xelāfat-e omavi, bozorg-o sarparast-e Ma'bad-e Nowbahār bud. Xāled, pesar-e Barmak, be Abumoslem-e Xorāsāni peyvast-o bā ebrāz-e liyāqat-o delāvari be onvān-e yek-i az sardārān-e sepāh-e u bargozide šod-o be hamrāhi-ye Qahtabe, sardār-e Arab, sepāh-e abbāsi rā az Xorāsān tā Arāq rahbari nemud-o xelāfat-e omavi rā bar andāxt. Xāled-e Barmaki pas az ān dar dastgāh-e xelāfat-e abbāsi ehterām-e besyār yāft-o bā ān ke Mansur-e xalife Abumoslem rā nājavānmardāne košt, Xāled hamconān az mošāverān-e nazdik-e xalife bāqi mānd.

Abbāsiyān natanhā Baqdād rā bā masāleh-e pāytaxt-e pišin-e Irān sāxtand, balke xelāfat rā niz be yāri-ye mardom-e Irān be dast āvardand-o pas az ān niz bā tadbir-o dāneš-e mamlekatdāri-ye bozorgān-e irāni con xāndānhā-ye Barmaki-yo Nowbaxti tavānestand bar ān emperāturi-ye azim farmānravāyi konand. Bā in hame Abbāsiyān bā hame-ye qodrat-e siyāsi-yo mazhabi-ye xod peyvaste az sarvari-yo siyādat-e farhangi-yo divāni-ye irāniyān dar harās budand-o be towfiq-e išān dar zamāndāri-yo tadbirhā-ye siyāsi rašk mibordand.

Barmakiyān dar dowrān-e xelāfat-e Mahdi niz hamconān mohtaram-o taraf-e mašverat-e Abbāsiyān budand tā ān ke pas az marg-e Mahdi miyān-e do farzand-e u, Hādi-yo Hārun, extelāf oftād. Yahyā, pesar-e Xāled-e Barmaki, jāneb-e Hārun rā gereft-o be sāl-e 170 h. / 786 m. u rā be xelāfat resānd. Hārunorrašid niz Yahyā rā pedar mixānd-o hame-ye extiyārāt rā be vey bāz gozāšte bud. Do pesar-e Yahyā, Fazl-o Ja'far niz dar ān dowrān maqāmhā-ye bozorg dāštand. Šokuh-e afsānei-ye darbār-e xelāfat-e Hārunorrašid darvāqe' natije-ye vezārat-o tadbir-e siyāsi-ye in xāndān-e bozorg-e irāni-st. Barmakiyān natanhā tajammol-o ādāb-o tašrifāt-e darbār-e sāsāni rā be dastgāh-e xelāfat enteqāl dādand, balke bā hemāyat az honarmandān-o dānešmandān-o andiševarān-e bozorg-o bazlobaxšeš-e besyār dargāh-e xod rā be surat-e majma-e adibān-o šāerān-o sāhebān-e zowq-o andiše dar āvardand, āngune-ye ke sadehā-ye besyār pas az išān nām-ešān hamconān be fazl-o bozorgvāri dar še'r-o gofte-ye bozorgān-e Arab-o irāni verd-e zabānhā bude-ast.

Hārunorrašid hejdah sāl conin be sar āvard, ammā peyvaste az nofuz-o qodrat-e Barmakiyān dar harās bud, tā āqebat be dasise šab-i Ja'far-e Barmaki rā ke barādar-e rezāi-yo dust-e nazdik-o rafiq-e garmābe-vo golestān-e u bud, foru gereft-o šabāne dastur dād, sar-aš rā boridand, tan-aš rā do pāre kardand-o haryek rā be yek-i az polhā-ye šahr-e Baqdād biyāvixtand. Šabāne barādar-e Ja'far, Fazl-o pedar-aš, Yahyā, rā niz zendāni-yo amvāl-ešān rā tasāhob kardand. Be in tartib, Hārun ke saršab bā Ja'far be bazm nešaste-vo dar pāyān-e šab dastur-e qatl-e u rā dāde bud, yekbāre be nimqarn šokuh-o jalāl-o hokumat-o farmānravāyi-ye Barmakiyān pāyān dād. Dar bāre-ye ellat-e xašm-e Hārunorrašid bar Ja'far-e Barmaki afsānehā-ye besyār gofte šode. Mašhurtarin-e ānhā mājarā-ye ešq-e Ja'far-o Abbāse, xāhar-e Hārunorrašid-ast. Indo besyār mowredealāqe-ye Hārunorrašid budand-o guyand xalife barā-ye ān ke hozur-e išān dar majāles-e bazm az nazar-e mazhabi xatā nabāšad, dastur dād, išān rā be aqd-e yekdigar dar āvarand, ammā šart kard, ke išān joz dar mahzar-e u bā yekdigar molāqāt nakonand. Cand-i ba'd Abbāse farzand-i be donyā āvard-o maxfiyāne u rā be Madine ferestād. Āgāhi-ye Hārun az in amr u rā be xašm āvard-o mowjeb-e qatl-e Ja'far šod.

Barx-i az movarrexān be avāmel-e mohemtar niz ešāre karde-and. Dar Tārix-e Beyhaqi āmade-ast, ke vaqt-i Hārun Fazl-e Barmaki rā az hokumat-e Xorāsān azl kard-o Aliyebn-e Isabn-e Māhān rā be jā-ye u ferestād, Ali hadāyā-ye farāvān barā-ye Hārun ersāl dāšt. "Hezār qolām-e Tork bud, be dast-e haryeki do jāme, yek-i molavvan ... va bar asar-e išān hezār kaniz be dast-e haryeki jām-i zarrin yā simin-e por az mošk-o kāfur-o anbar ..." Hārun pas az tamāšā-ye in hadāyā ru be Yahyā kard-o goft: "Ey pedar in amvāl dar zamān-e hokumat-e pesar-e to bar Xorāsān kojā bud? Va Yahyā bi hic parvā-yi goft: "Ey Xodāvand, inhā be xāne-ye Xodāvandān-ešān bud dar Xorāsān." Niz āmade-ast, ke cand-i ba'd Yahyā be Hārun goft: "Bāšad ke Aliyebn-e Isā Xorāsān rā bar sar-e jam'āvari-ye nāhaqq-e in amvāl bar bād dehad." Va conin niz šod. Pas az bar oftādan-e xāndān-e Barmaki dir-i nagozašt, ke bar asar-e zolm-e besyār-e Aliyebn-e Isā-vo digar kārgozārān-e xalife,

Xorāsān šurid-o Hārun majbur šod, barā-ye moqābele bā došmanān-e xod-e bed-ān diyār ravad. Hamānjā bimār šod-o dar Tus dar gozašt.

Barmakiyān bā hame-ye jalālat-e qadr bā āmme-ye mardom peyvastegi nadāštand. Nevešte-and hengām-i ke Xāled-e Barmaki az hokumat-e Tabarestān azl šode bud-o az ānjā kuc mikard, bāzāri-i bar kenār-e rudbār istāde bud, goft: "Xodā rā šokr ke az zolm-e to xalās šodim." Xāled dastur dād, biderang u rā gardan zadand. Bā in hame, irāniyān peyvaste cešm-e omid be in xāndānhā dāštand-o tanhā be dalil-e irāni budan-ešān ānān rā aziz midāštand. Bāz nevešte-and, hengām-i ke Fazl-e Barmaki rā dar zendān-e Hārun conān tāziyāne zade budand, ke pošt-aš cerk karde-vo dar hāl-e marg bud, mard-i irāni az guše-ye zendān be modāvā-ye u pardāxt-o dar hāl-i ke az māl-e donyā joz "sāz-i-yo šiše-ye nabiz-i" nadāšt, az daryāft-e dah hezār Deram ke ba'dhā Fazl barā-ye u ferestād, sar bāz zad-o goft: "Man yek javān-e irāni rā dar moqābel-e pul alāj konam?" Fazl bā ānhame baxšeš ke dar dowrān-e riyāsat-e xod karde bud, conān be hayejān āmad, ke goft: "Be Xodā kār-i ke in mard kard, az hame-ye kārhā-yi ke mā be ruzgār-e xod karde-im, bartar-ast."

Xāndān-e Nowbaxti

Nowbaxt, setārešenās-e bozorg-e darbār-e Mansur, dovvomin xalife-ye Abbāsi, irāni-yo zartošti bud. Farzandān-e u, hame mardom-i dānešmand-o sāhebnām, biš az se qarn bā ehterām-e tamām dar Baqdād zistand-o sāheb-e āsār-o maqāmhā-ye mohemm-e hokumati-yo mazhabi gardidand. Nowbaxt dar zendān-e Ahvāz soqut-e Omaviye-vo be qodrat residan-e Abbāsiyān rā pišbini karde bud. Mansur ke ba'dhā dovvomin xalife-ye abbāsi šod, niz dar ān zendān bud. In āšnāyi sabab šod, ke pas az ru-ye kār āmadan-e Abbāsiyān, Mansur ke be ahkām-e nojum e'teqād-e besyār dāšt, Nowbaxt rā be darbār-e xod xānd. Nowbaxt-o pesar-aš dar hozur-e xalife, Eslām āvardand-o Mansur pesar-e Nowbaxt rā, ke nāmhā-ye irāni-ye moteadded dāšt, Abusahl nāmid. Nevešte-and, ke Mansur banā-ye pāytaxt-e xod, šahr-e Baqdād, rā dar sāat-i āqāz kard, ke Nowbaxt-o pesar-aš az ru-ye ahkām-e nojum bar gozide budand.

Abusahl tā zamān-e xelāfat-e Hārunorrašid niz mizist-o az nadimān-o mošāverān-e mohemm-e dastgāh-e xelāfat bud. Vey dānestanihā-ye nojumi-ye besyār-i az ketābhā-ye dowrān-e šāhanšāhi-ye sāsāni gerd āvarde bud-o besyār-i az ānhā rā az zabān-e Pahlavi be arabi bar gardānd. Farzandān moteadded-o navādegān-e Abusahl-e Nowbaxt tā avāyel-e qarn-e yāzdahom-e milādi mizistand-o az beyn-e išān olamā-vo mohaddesān-o adibān-o nevisandegān-e nāmi bar xāste-and. Xāndānhā-yi con Nowbaxtihā darvāqe' az avāmel-e šokufāyi-yo azemat-e fowqol'āde -ye fekri-yo farhangi-ye dowrān-e avval-e xelāfat-e abbāsi budand. Tarjome-vo ta'lif-e āsār-e mohemm-e elmi-yo adabi-yo hamconin hemāyat-o našr-e āsār-e šāerān-i con Abunovās-e irāniyol'asl, ke dar aš'ār-e arabi-ye xod be āsāni kalamāt-e fārsi rā miāvard, az ān jomle-ast. Fazlebn-e Nowbaxt, motekallem-o monajjem-e bozorg-e irāni az afrād-e in xāndān dar zamān-e Hārunorrašid xazānedār-e ketābhā-ye falsafi-ye darbār-e xelāfat bud-o ketābhā-yi dar hekmat-e ešrāq-o falsafe-ye Irān-e qabl az Eslām az Pahlavi be arabi bar gardānd.

Xāndān-e Nowbaxt e'teqādāt-e šii dāštand-o hengām-i ke dar sāl-e 260 h. / 873 m. Emām Hasan-e Askari (a.), yāzdahomin-e emām-e šiayān, dar gozašt, xāndān-e Nowbaxt az motevalliyān-o roasā-ye ferqe-ye Emāmiye budand. Mašhurtarin-e išān dar in zamān Abusahl-e (dovvom) Nowbaxt, faqih-o motekallem-e bozorg, bud, ke dar darbār-e xalife niz šoql-e mohemm-e edāri-yo divāni dāšt. Ta'lifāt-e vey, ke Šeyxolmotekallemin xānde mišod, dar defā' az ferqe-ye šie-ye Emāmiye (davāzdahemāmi) va radd-e sāyer-e mazāheb mowjeb šod, ke mazhab-e šie bā vojud-e xatarhā-ye azim-i ke mowjudiyat-e ān rā tahdid mikard, barjāy mānd. Vey ke mard-i miyānerov-o salāhandiš bud, tavānest cand gāh-i Qarmatiyān rā ke šiayān-i tondrow budand, az kānun-e xelāfat dur konad. Niz hengām-i ke Hoseyn-e Mansur-e Hallāj ahdāf-o nazarhā-ye siyāsi-ye xod rā barā-ye u āškār-o u rā da'vat be hamkāri bā xod kard, Abusahl bā efšā-ye asrār u rā be koštan dād. Mas'ale-ye qeybat-e emām-e davāzdahom niz az su-ye Abusahl-e Nowbaxt onvān gardid. Nāyebān-e emām-e qāyeb dar moddat-e qeybat-e soqrā vojuh-e ehdāyi-ye peyrovān rā be nām-e u daryāft midāštand-o be eddeā-ye xod be mohr-o emzā-ye emām-e qāyeb miresāndand. Abolqāsem Hoseynebn-e Ruh-e Nowbaxt, az hamin xānevāde,

sevvomin nāyeb-e emām-e qāyeb šod-o hodud-e bist sāl in semat rā bar ohde dāšt. Vey cand-i niz be ettehāmāt-e māli-yo divāni-yo hamkāri bā Qarmatiyān be zendān oftād. Abu Eshāq-e Ebrāhim-e Nowbaxti yek-i digar az afrād-e in xāndān-ast, ke dar avāyel-e qarn-e dahom-e milādi mizist-o ketāb-i dar elm-e kalām mowsum be Yāqut az u barjāy mānde-ast. Šarh-i ke Allāme Helli, faqih-o motekallem-e bozorg-e šie-ye asnāašari, bar in ketāb nevešte, hanuz az mo'tabartarin motun-e mazhab-e šie-ast-o dar howzehā-ye elmiyye be tollāb-e olum-e dini tadris mišavad.

Xāje Nezāmolmolk-e Tusi (408-485 h. / 1017-1092 m.)

Xāje Nezāmolmolk vazir-e moqtader-o siyāsatmadār-e bozorg-e irāni-st, ke baxš-i bozorg az azemat-o qodrat-e darbār-e Alb Arsalān-o Malekšāh-e saljuqi zāde-ye tadbir-o tizhuši-ye u dar edāre-ye omur-e qalamrov-e išān bud. Yekbār vaqt-i Malekšāh az sar-e xašm be u payām ferestād ke: "Mixāhi befarmāyam ke dowlat az piš-e to bar girand?", xāje pāsox dād: "Dowlat-e ān tāj bar in dowlat baste-ast. Hargāh in dowlat rā bar dāri, ān tāj rā bar dārand."

Xāje ke nām-e kucak-e u Hasan pesar-e Ali bud, dar Nowqān, yek-i az rustāhā-ye Tus, dar xānevāde-i faqir be donyā āmad. Dar hamān zādgāh-e xiš Qor'ān āmuxt-o sepas dar šahrhā-ye digar-e Xorāsān, con Tus-o Marv-o Neyšābur, zabān-e arabi-yo olum-e dini-yo feqh-e šāfei rā farā gereft. Az hušmandi-ye vey besyār gofte-and. Hengām-i ke biš az bist sāl nadāšt, dabir-i tamām-o šāyeste bud-o tavānest be dargāh-e Coqri Beyk, barādar-e Toqrol, rāh yābad-o andak-i ba'd dar dowrān-e hokumat-e Arsalān vazir-o hamekāre-ye u šavad. Vezārat-e Xāje Nezāmolmolk dar tamām-e dowrān-e hokumat-e Alb Arsalān-o Malekšāh-e saljuqi edāme yāft-o biš az si sāl be derāzā kešid. Vey natanhā dar kār-e siyāsat-o tadbir-e omur-e divān-o residegi be velāyāt tavānā bud, balke tartib-o edāre-ye sepāh rā niz mostaqiman zir-e nazar dāšt-o dar janghā xod hamrāh-e pesarān-o qolāmān-aš dar xatt-e moqaddam mijangid-o mardāne bā xatar ruberu mišod.

Davāzdah pesar, dāmādān-o peyvastegān-e besyār u hame-ye šoqlhā-ye mohem rā bar ohde dāštand-o az in tariq qodrat-e u rā dar sartāsar-e hokumat-e pahnāvar-e Saljuqiyān tahkim mikardand. Qalamrov-e hokumat-e saljuqi dar zamān-e vezārat-e Xāje Nezāmolmolk az sarhaddāt-e Cin tā Daryā-ye Meditarāne bud. Edāre-ye conin sarzamin-e vasi-i nešān-e ahammiyat-e mowqeiyat-o maqām-e Xāje Nezāmolmolk-ast. Vey mard-i mazhabi-yo mo'taqed-i saxtgir bud. Olamā-vo rowhāniyān-o šoyux rā gerāmi midāšt-o be dastgiri az mostmandān mipardāxt. Madresehā-ye bozorg-e Nezāmiye dar šahrhā-ye Neyšābur, Baqdād, Basre, Esfahān, Balx, Harāt, Marv-o Musel banā kard, ke mohemtarin-e ānhā dar Neyšābur-o Baqdād bud. Vey noxostin kas-i-st, ke nezām-e novin-i dar in madāres bonyān gozāšt. Tahiye-ye mahall-e sokunat barā-ye modarresān-o dānešjuyān-o pardāxt-e hazine-ye zendegi-ye ānān-o ijād-e mowqufāt-i ke az darāmad-e ānhā maxārej-e lāzem ta'min-e šavad, az ebtekārhā-ye u-st. Emām Mohammad-e Qazzāli az barjestetarin parvarešyāftegān-e Nezāmiye-ye Neyšābur-ast, ke xod be maqām-e riyāsat-e Nezāmiye-ye Baqdād resid.

Ammā in madāres extesās be našr-e farhang-e eslāmi bar asās-e feqh-e šāfei dāšt-o az hamin ru ānce dar ānhā tadris mišod, be tadrij arse-ye andiše-ye elmi rā tang kard-o be kenār zadan-e falsafe-vo olum-e aqli-yo radd-o enkār-e ān anjāmid. Šiayān-o Esmāiliyān saxt mowred-e nefrat-o saxtgiri-ye Xāje budand-o har andiše joz ānce u mipasandid, baddini-yo mostahaqq-e takfir-o marg šenāxte mišod.

Vezārat-e Xāje moqāren-e owj-e qodrat-e fadāyiyān-e esmāili-st, ke biš az hame az moxālefat-e vazir sadame mididand-o be hamin jahat saxt bā u mobāreze mikardand. Saranjām niz dar safar-i ke xāje dar pey-e Malekšāh-e saljuqi be suy-e Baqdād miraft, u rā dar nazdiki-ye Kermānšāhān be zarb-e xanjar az pāy dar āvardand. Andak-i ba'd, pesar-e u niz dar Baqdād be hamin sarnevešt docār šod. Ammā xāje conān asās-e mohkam-o qodratmand-i nahāde bud, ke farzandān-o bastegān-e u bā hame-ye došmani-ye badxāhān-ešān tā moddathā hamconān dar dastgāh-e cand soltān-e digar-e saljuqi bar sar-e maqāmhā-ye mohem māndand.

Xāje Nezāmolmolk natanhā siyāsatmadār-i ciredast balke nevisande-i tavānā niz bud. Vey dar sālhā-ye āxar-e zendegi-ye xod Seyrolmoluk rā ke be Siyāsatnāme mašhur gardide-ast, nevešt. In ketāb ke dar panjāh fasl nevešte šode, gušehā-yi az vaz'-e hokumat-o sāzmān-e edāri-yo tabaqāt-e ejtemāi-yo ādāb-o rosum-e ān

ruzgār rā rowšan mikonad. Matāleb-e ān nemudār-e tarzefekr-o ārā-ye Xāje Nezāmolmolk dar bāre-ye omur-e siyāsi-ye ān zamān-ast. Maslehat-e molk-o mellat dar nazar-e u nābud kardan-e peyrovān-e mazāheb-e digar-o yeksān kardan-e andiše-vo aqāyed-e hamegān-ast. Be gomān-e u harānkas ke dar moqābel-e xelāfat-e abbāsi bāyestad, baddin-ast valow ān ke Ya'qub-e Leys-e saffāri bāšad.

Bā in hame, be gofte-ye u "Mollk bā kofr bepāyad-o bā zolm napāyad." E'teqād-e mazhabi-ye xāje be edālat u rā vā midāšt, ke be soltān-e saljuqi dar bāre-ye anvā-e setamhā-vo bihormatihā-yi ke kārgozārān-e hokumat bar āmme-ye mardom ravā midāštand, hošdār dehad-o az biedālatihā-ye forsattalabān parde bar dārad. Ammā Xāje Nezāmolmolk xod niz, dar āqāz-e kār, az forsattalabi be dur namānd-o az setam be bicāregān-o xordan-e māl-e ānān vāheme nakard. Nazdik šodan-e u be Saljuqiyān ke mardom-i biyābāngard budand-o az ādāb-e siyāsat-o edāre-ye mardom be gofte-ye xodešān hic nemidānestand-o vādār kardan-e išān be koštan-ozir-i con Abdolmalek-e Kondori ke az irāniyān-e dānešmand-o āzāde bud, hame hāki az jāhtalabi-yo bolandparvāzi-ye u-st. Az qowl-aš naql karde-and, ke be hengām-e javāni-yo gomnāmi ruz-i dar masjed-i nābinā-yi rā did, ke anduxte-aš rā dar guše-i penhān karde bud. Dar qeybat-e nābinā anduxte-aš rā robud-o asbāb-e xājegi farāham sāxt.

Hasan-e Sabbāh (f. 518 h. / 1124 m.)

Hasan-e Sabbāh yek-i az da'vatkonandegān-o moballeqān-e esmāili-yo moasses-e ferqe-i be nām-e Sabbāhiye-ast, ke dar avāyel-e qarn-e yāzdahom-e milādi dar šahr-e Rey motevalled šod-o dar javāni pas az geravidan be Esmāiliyān az rāh-e Esfahān-o Āzarbāyjān-o Šām be Mesr raft. Dar in zamān beyn-e do pesar-e xalife-ye fātemi bar sar-e jānešini extelāf bud. Hasan-e Sabbāh yek sāl-o nim dar Mesr mānd-o be peyrovān-e Nazār, pesar-e bozorgtar-e xalife peyvast. Dar bāzgašt yekcand dar Xuzestān-o Esfahān-o Yazd-o Kermān-o digar navāhi sargarm-e da'vat-e mardom be mazhab-e Esmāili bud-o az su-ye xod kasān-i rā be ba'z-i navāhi-ye kuhestāni-ye Tabarestān-o Deylamān-o Alamut ferestād.

Nezāmolmolk, vazir-e Jalāleddin Malekšāh-e saljuqi, az šohrat-o pišraft-e ruzafzun-e Hasan-e Sabbāh negarān šod-o hākem-e Rey rā ma'mur-e dastgiri-ye u kard. Hasan azānpas be Rey nazdik našod-o dar kuhhā-ye Deylamān-o atrāf-e Qazvin motevāri bud. Besyār-i az mardom-e ān navāhi be sabab-e raftār-e dustāne-ye u bā mardom-e mahrum-o faqir-o zendegi-ye sāde-vo zāhedāne-aš be u geravidand. Azānpas Hasan-e Sabbāh be Qal'e-ye Alamut ya'ni āšiyān-e oqāb dast yāft-o ānjā rā pāygāh-e xiš gardānid. Vey alāve bar Qal'e-ye Alamut qal'ehā-ye mohkam-o boland-i dar noqāt-e moxtalef-e kuhestān-e Deylamān-o Tabarestān banā kard-o yek-i az dāiyān-e xod be nām-e Hoseyn-e Qāeni rā be Qohestān ferestād-o dar ānjā niz qal'ehā-ye ostovār-i besāxt. Qal'ehā-ye mostahkam-e Esmāiliyān darvāqe' panāhgāhhā-yi barā-ye moxālefān-e darbār-e xolafā-ye abbāsi-yo dastnešāndegān-o xodforuxtegān-e irāni-ye išān bude-ast. Vāliyān-e Baniabbās be hokm-e faqihān-e moteasseb mardom rā be bahāne-ye elhād-o bidini āzār midādand-o amvāl-o zaminhā-vo ahšām-e išān rā tasāhob mikardand. Mardom niz nācār goruh-goruh be in dežhā panāh mibordand-o be Esmāiliyān migeravidand.

Saljuqiyān az hamān-e āqāz kār dar sadad bar andāxtan-e Esmāiliyān budand, ammā dar hicyek az hamlehā-ye xod towfiq-i nayāftand. Xāje Nezāmolmolk, bozorgtarin moxālef-e Hasan-e Sabbāh-o Esmāiliyān, be dešne-ye yek-i az fadāyiyān-e esmāili az pāy dar āmad-o do pesar-e u, yek-i dar Baqdād-o digari dar Neyšābur, niz be hamin tartib košte šodand. Qal'e-ye Gerdkuh dar Dāmqān be vasile-ye yek-i az kārgozārān-e saljuqi ke esmāili šode bud, taslim gardid-o šahr-e Lamsar (Lambasar) be yāri-ye Kiyā Bozorgomid, az hamkārān-e Hasan-e Sabbāh, be dast-e Esmāiliyān oftād-o bar qodrat-o nofuz-e ānān afzud. Hasan-e Sabbāh cehel-o panj sāl dar kamāl-e qodrat bar qalā-e Esmāiliye, ke te'dād-e ānhā rā tā sad bar šemorde-and, hokumat kard-o dar owj-e qodrat dar gozašt. Dar hāl-i ke Soltān Sanjar, pādšāh-e saljuqi, pas az ān ke fadāyiyān-e esmāili šabāne xanjar-i dar kenār-e bastar-e u bar zamin foru kardand, digar jor'at-e moxālefat nadāšt-o bā ānān az dar-e dusti dar āmad.

Hasan-e Sabbāh rā mard-i mo'taqed-o saxtgir-o birahm dāneste-and. Vey do pesar-e xod rā be sabab-e kutāhi dar mo'taqedāt-e mazhabi košt-o az ānjā ke be hokumat-e mowrusi mo'taqed bud, pas az xod Kiyā Bozorgomid rā be jānešini bar gozid. Hasan-e Sabbāh ahl-e dāneš bud-o hendese, hesāb-o nojum rā nik midānest-o vaqt-e besyār az zendegi-ye xiš rā hamrāh-e barādarān-e xod, Ebrāhim-o Mohammad, be neveštan-e ketābhā-ye moxtalef sarf kard. Dar hamān hāl, vey dar kār-e jang-o mobāreze-vo siyāsat-o mardomdāri niz nobuqi xās dāšt. Peyrovān-e vey bā enzebāt-i saxt ta'lim miyāftand-o barā-ye koštan-e moxālefān tā pā-ye jān āmāde budand. Gofte-and, ke ānān rā bā mavādd-e moxadder-o hašiš az xod bixod mikardand-o bā namāyāndan-e zibāihā-vo lezzathā behešt rā be išān va'de midādand. In gofte ke ehtemālan zāde-ye afkār-e došmanān-e išān-ast, bā a'māl-e fowqetāqat ke be vasile-ye fadāyiyān anjām migereft, monāfāt dārad. Riše-ye vāže-ye (*assasin*), be ma'nā-ye terorist, ke be zabānhā-ye orupāyi rāh yāfte, az laqab-e hašišin-ast, ke be fadāyiyān-e esmāili dāde-and.

Xāndān-e Joveyni

Az xānevādehā-ye ma'ruf-e irāni ke tey-e sadehā-ye yāzdahom tā cāhārdahom-e milādi šohrat-o ahammiyat-e besyār yāftand, xāndān-e Joveyni-st. Dar hokumathā-ye Saljuqiyān-o Xārazmšāhiyān barx-i az afrād-e in xānevāde vazife-ye sāhebdivāni yā edāre-ye omur-e māli-yo āyedāt-e hokumat rā bar ohde dāštand. Ba'dhā, bā ān ke ba'z-i az ānhā be maqām-e vezārat residand, ammā laqab-e sāhebdivān hamconān bar ānhā mānd. Nasab-e in xāndān be Fazlebn-e Rabi', hājeb-o vazir-e ma'ruf-e Mansur, dovvomin xalife-ye abbāsi miresad. Ānān dar Jovin, az navāhi-ye Xorāsān, mizistand-o hamegi ahl-e siyāsat-o adab-o az dabirān-o mohāsebān-e benām budand.

Dar zamān-e hokumat-e Ilxānān Moqol, do barādar az afrād-e in xāndān be maqāmhā-ye bozorg residand. Šamseddin Mohammad-e Joveyni vazir-e avāxer-e ahd-e Holāku-vo do pesar-aš, Ābāqā-vo Tekudār, bud. Digari Alāeddin-e Atāmalek-e Joveyni, nevisande-ye ketāb-e bozorg-e Tārix-e Jahāngošā dar ahvāl-e Moqol-ast, ke pas az qatl-e āxarin xalife-ye abbāsi az taraf-e Holāku be hokumat-e Baqdād mansub šod.

Šamseddin Mohammad dar dowrān-e vezārat mard-i moqtader-o modir bud-o edāre-ye omur-e Irān, Rum-o qesmat-i az Hend-o Šām rā dar extiyār dāšt. Nevešte-and, ke Šamseddin Mohammad sāhebdivān-o barādar-aš der moddat-e vezārat-o hokmravāyi-ye xiš dar noqāt-e moxtalef-e sarzaminhā-ye eslāmi, bexosus dar Irān, candān ābādāni-yo emārat kardand, ke Ilxānān dar tamām dowrān-e sadopanjāhsāle-ye hokumat-e xiš nakardand. Xāndān-e Joveyni servat-e besyār dāštand, ammā āvāze-ye baxšeš-o karam-o honarparvari-yo adabdusti-ye išān niz hamejā šanide mišod. Xāje Nasireddin-e Tusi-yo ostād-e soxan, Sa'di-ye Širāzi, do tan az barjestetarin šaxsiyathā-ye ān ruzgār, āsār-e xod rā be nām-e Šamseddin Mohammad-e Sāhebdivān kardand-o bed-u taqdim dāštand. Hardo-ye in bozorgān az selehā-vo hadāyā-ye gazāf-e sāhebdivāniyān bahre borde budand.

Alāeddin Atāmalek-e Joveyni niz az āqāz-e javāni be onvān-e dabir dar ordu-ye Monku Qāān mašqul be kār bud. Vey tey-e cand safar dah sāl-i rā dar mamālek-e Moqol be sar bord-o cand bār be Māvarāonnahr-o Torkestān tā durdasthā-ye Cin raft. Xānān-e Moqol be sabt-e tārix-e xod alāqe-ye besyār dāštand-o con ostādi-ye vey rā dar nevisandegi midānestand, hame-ye emkānāt rā barā-ye jam'āvari-ye tārix-e Moqolān dar extiyār-e u gozāštand-o u Tārix-e Jahāngošā rā dar sāl-e 655 h. / 1257 m. be anjām resānd. Vey dar janghā-ye Holāku barā-ye bar andāxtan-e qal'ehā-ye Esmāiliye niz šerkat dāšt. Xod nevešte-ast, ke tey-e rāh be molāyemat mikušid, Holāku rā vā dārad, tā be ta'mir-e šahrhā-ye virān-o qanāthā-ye xoškšode dastur dehad-o bā tavajjoh be ābādāni-ye šahrhā-yi ke be dast-e sepāhiyān-e Cangiz az beyn rafte bud, mardom-i rā ke az šahrhā-vo xānehā-ye xod gorixte budand, be sarzaminhā-ye xiš bāz gardānd.

Atāmalek-e Joveyni hengām-e tasarrof-e qal'ehā-ye Esmāiliye niz az nofuz-e xiš dar xān-e Moqol estefāde kard-o barā-ye hefz-e ketābhā-vo āsār-e nafis-e qal'e-ye Seyhundez, az mohkamtarin qal'ehā-ye Alamut, az Holāku xāst ke be u forsat-e motālee-vo entexāb dehad. Āngāh dar ketābxāne be motālee pardāxt-o te'dād-e besyār-i az ketābhā-ye kamyāb-o abzār-o ālāt-e nojumi-ye rasadxāne-ye ānjā rā bā xod birun āvard-o nejāt

dād, zirā pas az har fath Moqolān dastur midādand, ke qal'ehā rā be ātaš kašand-o hame-ye āsār-e ān rā az miyān bar dārand.

Xāndān-e Joveyni bā hame-ye azemat sarnevešt-i con xāndān-e Barmakiyān dāšt. Makr-o farib-e hākem bar darbār-e Moqolān-o reqābat-e saxt-i ke bar sar-e jānešini beyn-e afrād-e xānevāde-ye Moqol piš miāmad, āqebat dudmān-e in mardom-e āzāde-vo honarparvar-e irāni rā bar bād dād. Pas az cand sāl kešmakeš ke monjar be zabt-o tasāhob-e hame-ye servat-e afsānei-ye afrād-e in xāndān be vasile-ye Ilxānān šod, Alāeddin Atāmalek az šeddat-e anduh-o towhin-e besyār ke bar u rafte bud, dar gozašt. Dar sāl-e 786 h. / 1384 m. niz Šamseddin Mohammad-e Joveyni rā dar Qorācedāq, nazdik-e Ahar, be dastur-e Arqun Xān, ilxān-e Moqol, az miyān be do nim kardand-o dar-peyee ān cāhār pesar-aš rā niz be qatl resāndand. Sāl-e ba'd pesar-e Atāmelk rā niz az Baqdād farā xāndand-o bar dār āvixtand. Pas az ān digar az xāndān-e Joveyni na kas-i bāqi mānde bud-o na servat-o jāh-i. Ammā āsār-e ābādāni-ye besyār-o nām-e nik-e išān hamconān barjā mānde-ast.

Xāje Nasireddin-e Tusi (597-562 h. / 1200-1274 m.)

Xāje Nasireddin-e Tusi dānešmand-e bozorg-e irāni-yo vazir-e Holāku Xān-e Moqol bud. Vey dar xānevāde-i dānešmand az mardom-e Jahrud, nazdik-e Qom, be donyā āmad. Šohrat-e u be Tusi rā az in jahat dāneste-and, ke dar Tus be tahsil pardāxt-o be maqāmāt-e bozorg-e elmi resid. Zamān-i ke sepāhiyān-e Moqol šahrhā-ye bozorg-o ābād-e Irān rā virān mikardand-o mardom rā az dam-e tiq migozarāndand, Xāje Nasir dar darbār-e Nāsereddin Abdorrahim, hokmrān-e Qohestān-o az sarān-e Esmāiliye, dar esārat mizist. Cand-i ba'd Nāsereddin u rā be Qal'e-ye Alamut bord-o tā sāl-e 1256 ke Xoršāh, mohtašam-e qal'e, taslim-e Holāku Xān šod, vey hamconān asir-e Esmāiliye bud.

Xāje Nasir dar setārešenāsi šohrat-e besyār dāšt-o az hamin ru hengām-i ke Holāku Xān Qal'e-ye Alamut rā tasarrof kard, u rā besyār gerāmi dāšt. Azānpas tā pāyān-e zendegi Xāje Nasireddin-e Tusi be ehterām-e tamām dar darbār-e Holāku-vo jānešinān-aš be kār-e siyāsat-o ta'lif-e kotob-o edāre-ye rasadxāne-ye bozorg-e Marāqe ke riyāsat-e ān rā dāšt, pardāxt. Nevešte-and, ke nofuz-e kalām-o šaxsiyat-e vāllā-ye Xāje Nasir conān dar Holāku Xān moasser oftāde bud, ke be dun-e mašverat bā u be kār-i dast nemizad. Šomār-e besyār az ketābhā-ye mohemm-e elmi-ye ketābxāne-ye Alamut-o digar qal'ehā-ye Esmāiliye be dast-e Xāje Nasir az suxtan dar amān mānd-o besyār-i az dānešmandān-e šahrhā-yi ke Holāku tasarrof mikard, be vesātat-e vey az marg rahāyi yāftand. Xāje Nasir dar Marāqe dānešgāh-i bozorg-o rasadxāne-ye mo'tabar-i ijād kard, ke te'dād-e ketābhā-ye ketābxāne-ye ān rā tā cāhārsad hezār barāvard karde-and.

Xāje Nasir-e Tusi peyrov-e mazhab-e šie-ye ja'fari bud. Besyār-i az movarrexān fath-e Baqdād-o bar andāxtan xelāfat-e abbāsi rā be tahrik-e u-vo Ebn-e Alqami, vazir-e šiimazhab-e āxarin xalife-ye abbāsi, dāneste-and. Bā in hame, Xāje Nasir taassob-e mazhabi nadāšt-o nesbat be dānāyān az har tabaqe-vo kiš-i ehterām mivarzid. Dar ta'sis-e dānešgāh-o rasadxāne-ye Marāqe vey az dānešmandān-e zamān-e xod bitavajjoh be mazhab-e ānān da'vat be hamkāri kard. Vey vazir-i bātadbir bud-o hamzamān bā xāndān-e Joveyni mizist. Az u āsār-e mohemm-e elmi-yo falsafi dar nojum, pezeški, joqrāfiyā, ma'danšenāsi, tārix, tafsir, zabānšenāsi, musiqi, še'r, hekmat, manteq-o feqh be zabānhā-ye fārsi-yo arabi barjāy mānde-ast, az ān jomle Axlāq-e Nāseri-yo Zij-e Ilxāni. Dar ketāb-e axir, Xāje Nasir-e Tusi xolāse-ye hame-ye fa'āliyathā-ye elmi, sāxtemāni, māli-yo āmuzeši-ye xod-o yārān-aš rā dar Rasadxāne-ye Marāqe gerd āvarde-ast. Maxārej-e in bonyād-e azim-e elmi az mahall-e owqāf-e sarzaminhā-ye zir-e solte-ye Ilxānān ta'min mišod, ke xod nešān-e nofuz-e fowqol'āde -ye Xāje dar Holāku Xān-e Moqol ast.

Xāje Nasireddin-e Tusi Axlāq-e Nāseri rā noxost dar Qohestān be nām-e Nāsereddin Abdorrahim-e Esmāili nevešt-o az hamin ru Nāseri xānde šode-ast. Pas az peyvastan be Holāku Xān-e Moqol, vey moqaddame-i digar bar ketāb afzud-o dar ān ketāb rā be nām-e ilxān-e Moqol kard-o u rā besyār sotud. Az hamin ru, barx-i mohaqqeqān Xāje Nasir rā mard-i forsattalab xānde-vo dar bāvar-e u be osul-e axlāqi, ke dar ketāb-e xod be tafsil be ānhā pardāxte-ast, tardid ravā dāšte-and.

Xāje Rašidoddin Fazlollāh (645-718 h. / 1246-1318 m.)

Rašidoddin Fazlollāh, pezešk, siyāsatmadār-o movarrex-e bozorg-e irāni-yo moallef-e ketāb-e Jāmeottavārix, ke dar now-e xod šāhkār-i az tārixnevisi-ye dowre-ye Moqol be šomār miravad, dar Hamedān be donyā āmad. Vey hamrāh bā Xāje Nasireddin-e Tusi cand-i dar Qal'e-ye Alamut zir-e nazar-e fadāyiyān-e esmāili be sar bord-o pas az fath-e ān qal'e be dast-e Holāku be xedmat-e xān-e Moqol dar āmad. Rašidoddin dar zamān-e saltanat-e jānešin-e Holāku Xān tabib-e xāss-e darbār šod-o nofuz-o ehterām-i fowqol'āde yāft. Sepas dar dowrān-e hokmravāyi-ye Qāzān liyāqat-o este'dād-e u conān bārez šod, ke xān-e Moqol u-vo Xāje Sa'doddin rā be vezārat bar gozid. In do vazir hamzamān in maqām rā dāštand.

Xāje Rašidoddin dar janghā-vo mosāferathā-ye Qāzān Xān bā u hamrāh bud. Dar dowre-ye saltanat-e Oljāytu (Soltān Mohammad-e Xodābande) niz Xāje Rašid maqām-o rotbe-ye bālā-yi dāšt. Dar in zamān Soltān Oljāytu tasmim be sāxtemān-e Soltāniye, pāytaxt-e jadid-e xod, gereft. Xāje Rašid niz hamcon digar bozorgān-e darbār nāhiye-i rā dar Soltāniye banā kard, ke be nām-e xod-e u Rašidiye xānde mišod. Dar in mahalle masjed-i bāšokuh hamrāh bā madrese-vo bimārestān-o hammām-o sāyer-e banāhā-ye omumi-yo nazdik be hezār xāne banā gardid. Do sāl ba'd Xāje Rašidoddin mahalle-i digar rā dar nazdiki-ye šahr-e Qāzāniye, gerdāgerd-e maqbare-ye Qāzān Xān, dar šarq-e Tabriz ehdās kard, ke Rob'-e Rašidi xānde mišod. Vižegihā-ye mohandesi-yo vos'at-e in mahalle conān šegeftāvar-ast, ke agar xod dar jozyiyāt ān rā dar ketāb-aš nayāvarde bud, emruz qābeletasavvor nemibud. Dar in mahalle rudxāne-i az miyān-e bastar-i ke bā hazine-i hengoft dar sanghā-ye xārā tarāšide šode bud, migozašt-o xānehā-vo banāhā-ye omumi-ye mahalle, az jomle ketābxāne-vo bimārestān-o dānešgāh-o masjed-e ān, dar now-e xod az bāšokuhtarin-e ān dowrān bud.

Rašidoddin Fazlollāh ketābxāne-vo markaz-e asnād-e besyār mohemm-i dāšt, ke bā sarf-e maxārej-e besyār tahiye šode bud. Dar Tārix-e Vassāf āmade, ke xāje barā-ye hefz-e neveštehā-ye xod tadbirhā-ye besyār andišide bud. Sadhā kāteb hameruze dar ketābxāne-ye u az āsār-aš nosxehā-ye moteadded mineveštand-o be kešvarhā-ye hamsāye miferestādand tā dar ketābxānehā-ye moxtalef barjāy mānad. Ammā conin kārhā niz dar ān dowrān-e qatl-o koštār-o qārat-o ātašsuzi sud-i nadād-o besyār-i az āsār-e u az miyān raft. Āvarde-and, ke Rašidoddin barā-ye runevisi-yo sahhāfi-yo tahiye-ye naqšehā-vo tasvirhā-ye ketābhā-ye gerānbahā-ye xod hodud-e šast hezār Dinār ke dar ān zamān servat-i hengoft bud, pardāxt.

Asar-e bozorg-e xāje, Jāmeottavārix, šāmel-e xosusiyāt-e zendegi-yo ahvāl-e asr-e tasallot-e Moqol ke dar sāl-e 710 h. / 1310 m. farāham āmad, dārā-ye se qesmat-ast. Noxostin dar bāre-ye tārix-e Moqol, digar dar tārix-e omumi-ye jahān-o jeld-e sevvom dar bāb-e joqrāfiyā-ye omumi-st. Jeld-e sevvom yā nevešte našode-vo yā az miyān rafte-ast. Barā-ye ta'lif-e in ketāb-e bozorg tamām-e asnād-o neveštehā-ye dowlati-yo kasān-i ke be tārix-o āsār-e atiqe-ye Moqol āgāhi dāštand, dar dastres-e xāje qarār gerefte budand.

Xāje Rašid mard-i besyār porkār bud. Nevešte-and, ke vey bā mas'uliyyat-e sangin-i ke dar tanzim-e omur-e divāni-yo kārhā-ye pezešk dāšti, peyvaste barā-ye tahqiqāt-e tārixi-ye xod az lahzehā estefāde mikard-o pas az azān-e sobh tā tolu-e āftāb be neveštan mipardāxt. Alāve bar in asar-e azim, vey ketābhā-ye mo'tabar-e digar-i niz nevešt ke harcand barjāy namānde, ammā dar bāre-ye ānhā dar ketābhā-ye digarān soxan be tafsil rafte-ast. Zendegi-ye u, con zendegi-ye digar irāniyān-e dānešmand ke dar darbār-e bigānegān-e hākem be sarf-e omr-o elm-o māl pardāxtand, pāyān-i talx dāšt. Pas az marg-e Soltān Oljāytu, jānešin-aš Soltān Abusaid-e Bahādor ke biš az sizad sāl nadāšt-o bā xazāne-ye tohi ruberu bud, be tahrik-e Xāje Ališāh-e Gilāni ke mard-i maqrur-o forumāye bud, Xāje Sa'doddin-e Sāvoji-yo dar pey-e u Rašidoddin Fazlollāh rā košt. Rašidoddin Fazlollāh rā, be tohmat-e masmum kardan-e Soltān Oljāyto, bā pesar-e šanzdahsāle-aš dar Tabriz be do nim kardand-o tamām-e servat-e u-vo afrād-e xānevāde-vo bastegān-aš rā mālek šodand. Bā qatl-e xāje Rob'-e Rašidi niz bā hame-ye azemat-o zibāyi-ye ān az miyān raft-o Xāje Ališāh be šādi-ye in piruzi bar raqib tohfehā-ye besyār bāšokuh be āstān-e Ka'be-ye Moazzame ferestād.

Abbās Mirzā Nāyebossaltane (1202-1249 h. / 1787-1833 m.)

Abbās Mirzā, valiahd-o nāyebossaltane-ye Fath'ali Šāh-e Qājār, rā ba'd az Āqā Mohammad Xān-e Qājār barjestetarin fard-e in xāndān šemorde-and. Fath'ali Šāh, yek sāl pas az residan be tājotaxt, u rā ke 11-sāle bud, be jānešini bar gozid-o be hokumat-e Āzarbāyjān mansub kard. Mirzā Isā Farāhāni ke ba'dhā be Mirzā Bozorg-o qāemmaqām mašhur šod, sarparasti-yo vezārat-e u rā dāšt. Abbās Mirzā, ham be vāsete-ye liyāqat-o este'dād-e zāti-yo ham bar asar-e tarbiyat-e qāemmaqām ke mard-i dānā-vo dānešmand-o āšnā be owzā-e ruzgār bud, be zudi kefāyat-o derāyat-e xod rā āškār kard.

Noxostin kār-e bozorg-e u sardāri-ye janghā-ye Irān-o Rus bud. Hengām-i ke mosalmānān-e šahrhā-ye Ganje-vo Šuš-o Qarābāq dar eyālat-e Gorjestān bar zedd-e pišravi-ye Rusiye-ye tezāri sar be šureš bar dāštand, qatleām-i bozorg az mosalmānān šod. In ruydād dar beyn-e mardom-o darbār-e Irān hayejān-i šadid bar angixt. Sepāh-i dar hodud-e 55 hezār tan dāvtalab rāhi-ye eyālāt-e šomāl-e qarb-e Irān šod. Sardāri-ye in sepāh rā Abbās Mirzā be ohde dāšt.

Janghā-ye Irān-o Rusiye dar do marhale nazdik be sizdah sāl edāme yāft. Dar āqāz-e pišravi, Abbāsmirzā-vo sepāhiyān-e Irān šahrhā-ye besyār-i rā az vojud-e Rushā pāk kardand. Ammā dar hardo marhale bikefāyati-ye Fath'ali Šāh-o qarazvarzi-ye darbāriyān-o tahrikāt-e dowlathā-ye Rus-o Engelis ke penhāni bā ham sāxte budand, māne-e residan-e bemowqe-e tajhizāt-o āzuqe-vo mavājeb-e sarbāzān šod-o hamin be šekast-e irāniyān-o baste šodan-e qarārdādhā-ye Golestān-o Torkamāncāy anjāmid.

In mājarā-ye talx bār-e digar dar Jang-e Harāt tekrār šod. Dar sāl-e 1248 h. / 1832 m. Abbās Mirzā barā-ye daf'-e sarkeši-ye xānān-e Afqānestān be navāhi-ye Xorāsān laškar kešid. Vey be zudi Torkamānān rā ke mowjeb-e nāamni-yo harjomarj budand, sarkub kard-o tā Harāt piš raft-o ānjā rā mohāsere kard. Fath-e Harāt mitavānest mowjeb-e tahkim-e mowqeiyat-e dowlat-e markazi dar in mantaqe bāšad. Ammā dowlat-e Engelis, ke negarān-e vaz'-e xod dar Hendustān bud, conin nemixāst. Tahrikāt-e in dowlat dar darbār-o Fath'ali Šāh moasser oftād-o šāh be Abbās Mirzā dastur dād, ke bāz gardad-o yek-i digar az pesarān-e xod rā ma'mur-e edāme-ye mohāsere kard. Abbās Mirzā garce dar in hengām az bimāri-ye koliye ranj mibord, Ammā, be qowl-i, az in farmān nāxošnud šod, ce mixāst kār rā tamām konad. Bāzgašt-e vey emkān fath-e Harāt rā az miyān bord-o āqebat dar zamān-e Nāsereddin Šāh tamām-e Afqānestān az Irān jodā šod. Abbās Mirzā, bimār-o zaif, be Mašhad āmad-o dar sāl-e 1249 h. / 1832 m. dar hamān šahr dar gozašt. Abbās Mirzā dar jang-i digar-e ke miyān Irān-o Osmāni dar gereft, niz sardār-e sepāh bud. Vey az rāh-e Xoy-yo Cālderān vāred-e Kordestān šod-o šahr-e Bāyazid rā gereft-o Arzerum rā mohāsere kard. Bar asar-e in pišravihā dowlat-e Osmāni nācār taqāzā-ye solh kard-o qarārdād-i beyn-e do dowlat baste šod.

Abbās Mirzā dar janghā-vo mobārezāt be daliri-yo poštkār be piruzihā-ye bozorg miresid. Ammā suetadbir-e šāh-o darbāriyān māne be samar residan-e ānhā mišod. Vey noxostin kas-i bud, ke niru-ye nezāmi-ye Irān rā be olgu-ye nezām-e novin-e orupāyi ārāst-o noxostin kārxānehā-ye aslahesāzi rā dar Āzarbāyjān ta'sis kard. Vey alāve bar sepāhigari dustdār-o mošavveq-e elm-o farhang niz bud. Noxostin cāpxāne dar Irān be dastur-e u dar Tabriz šoru' be kār kard-o hads zade-and, ke agar forsat miyāft, be jā-ye pedar be pādšāhi benešinad, mitavānest dar andak moddat kešvar qorunvostāyi-ye Irān rā dar šomār-e mamālek-e moteraqqi dar āvarad.

Qāemmaqām Farahāni (1193-1251 h. / 1779-1835 m.)

Qāemmaqām laqab-e do tan az vazirān-e dānešmand-o mašhur-e dowre-ye Qājār-ast. Mirzā Isā Qāemmaqām mašhur be Mirzā Bozorg-ozir, dar darbār-e Fath'ali Šāh vezārat-e Abbās Mirzā Nāyebossaltane rā dāšt. Pesar-e u, Mirzā Abolqāsem, niz pas az etmām-e tahsilāt be Šāhzāde Abbās Mirzā peyvast-o dar safarhā-ye jangi hamrāh-o piškār-e u bud. Pas az fowt-e Mirzā Bozorg, Abolqāsem molaqqab be qāemmaqām gardid-o be vezārat-e nāyebossaltane resid. Pas az cand-i bar asar-e tahrik-o towtee-ye badxāhān, nāyebossaltane qāemmaqām rā ma'zul-o tab'id kard. Ammā āšoftegi-ye owzā' be hadd-i resid, ke nācār hodud-e do sāl ba'd dobāre u rā be darbār bāz xānd-o be vezārat bar gozid. Mohemtarin eqdāmāt-e siyāsi-ye Mirzā Abolqāsem Qāemmaqām dar mozākerāt-e solh-o moāhedehā-ye Irān-o Rus tajalli yāft. Šaxsiyat-e bartar, liyāqat-o mihandusti-ye u dar hefz-e hoquq-o manāfe-e dowlat-e Irān sahm-e bozorg-i dāšte-ast. Vey dar mozākerāt bā

Rus banā bar xāst-e Abbās Mirzā az tezār qowl-e hemāyat az xānevāde-ye nāyebossaltane rā gereft-o Abbās Mirzā niz dar ezā bā qāemmaqām ahd kard, ke rixtan-e xun-e u rā be dast-e Mohammad Mirzā harām konad. Pas az marg-e Fath'ali Šāh qāemmaqām tebq-e qowl-i ke dāde bud, Mohammad Mirzā rā bā kušeš-e besyār be taxt nešānd-o xod sadra'zam gardid. Vey bifāsele-vo bā sor'at dast be eslāhāt-e asāsi dar omur-e mamlekat zad. Kutāh kardan-e dast-e ašxās-e pulparast-o āzmand-o be nazm āvardan-e hodud-e extiyārāt-e darbāriyān sarlowhe-ye in eqdāmāt bud. Ammā Mohammad Šāh bā vazir-e pedar-e xod miyāne-ye xub-i nadāšt. Qāemmaqām niz be mowhumparasti-yo biliyāqati-ye šāh ez'ān dāšt. Dar in miyān Hāj Mirzā Āqāsi-ye Iravāni ke be lebās-e darviši dar āmade-vo ammāme-ye rowhāniyat bar sar gozāšte bud, bā hilegari-ye tamām dar darbār nofuz yāft. Vey dar xalvat šāh rā nesbat be qāemmaqām-o niyāt-e u harāsān mikard. Ammā qāemmaqām bā āzādandiši-ye tamām be ārām kardan-e sarkešān-o ijād-e nazm-o tartib dar mamlekat dar jahat-e eslāhāt-e besyār piš miraft. Mohammad Šāh taht-e ta'sir-e in tahrikāt dastur-e qatl-e sadra'zam rā dād. Šabāngāh-i dar Bāq-e Negārestān ke mahall-e yeylāqi-ye xānevāde-ye saltanat bud, qāemmaqām rā xafe kardand-o be dun-e tašrifāt dar Hazrat-e Abdol'azim be xāk sepordand.

Mirzā Abolqāsem Qāemmaqām kamtar az yek sāl sadra'zam bud-o dar hamān moddat-e kutāh eqdāmāt-e gāmhā-ye mohemm-i dar jahat-e nezām baxšidan be omur-e darhamrixte bar dāšt. Vey alāve bar ān mard-i fāzel-o nevisande-vo šāer-i tavānā bud. Be zabānhā-ye fārsi-yo arabi ehāte-ye kāmel dāšt-o adabiyāt-e Orupā, bexosus farhang-e Rusiye-vo Farānse, rā mišenāxt. Raveš-e negāreš-e qāemmaqām dar nasr sabk-e xāss-i ijād kard, ke az ān be bāzgašt-e adabi ta'bir rafte-ast. Sāde-vo poxtenevisi dar ebārāt kutāh-o tarkibāt-e delangiz bā did-i āzādvār-o rowšanfekrāne az xosusiyāt-e nasr-e latif-o ostādāne-ye u-st. Vey dar še'r Sanāi taxallos mikard. Monšaāt-e qāemmaqām, majmue-ye nāme-va xatābe-vo qeyr-e ān be nasr, divān-e aš'ār-o masnavi-yo fokāhi-ye Jalāyenāme ke be nām-e qolām-e xod sorude, az jomle āsār-e qalami-ye bāzmānde az in vazir-e dānešmand-ast. Az Iraj Mirzā, šāer-e ma'ruf-e moāser, āvarde-and, ke Jalāyernāme-ye qāemmaqām sarmašq-e vey dar sorudan-e Ārefnāme bude-ast.

MIRZĀ TAQI XĀN-E AMIRKABIR (1225-1268 H. / 1808-180518 M.)

Mirzā Taqi-ye Xān-e Amirkabir az šaxsiyathā-ye siyāsi-ye nāmdār-e dowre-ye Qājār-o yek-i az do-se tan vazirān-e nāmdār-e Irān-ast. Vey farzand-e xānevāde-i forudast bud. Pedar-aš Karbalāyi Mohammadqorbān dar dastgāh-e Mirzā Abolqāsem Qāemmaqām āšpazi mikard-o bar xarid-e xāne-ye u nezārat dāšt. Mirzā Taqi Xān dar dastgāh-e qāemmaqām parvareš yāft-o taht-e tarbiyat-e vey dabir-i kārāmad šod. Sepas be xedmat-e Mirzā Mohammad Xān-e Zangane Amirnezām dar āmad-o moāven-e u-vo molaqqab be vazirnezām gardid. Mirzā Taqi Xān, pas az qatl-e Geribāydof, safir-e Rusiye, ke dar zamān-e Fath'ali Šāh-e Qājār be Irān āmade bud, hamrāh-e Xosrow Mirzā, farzand-e Fath'ali Šāh, barā-ye puzešxāhi be pāytaxt-e Rusiye-ye raft-o be darbār-e Nikolā-ye Avval, tezār-e Rusiye rāh yāft.

Dar zamān-e Mohammad Šāh, Mirzā Taqi Xān namāyande-ye Irān dar Komisiyon-e Arzerum barā-ye ta'yin-e xotut-e marzi-ye Irān-o Osmāni bud. Dar in safar vey cāhār sāl bā namāyande-ye dowlat-e Osmāni dar hozur-e namāyandegān-e Rus-o Engelis barā-ye hefz-e hoquq-e siyāsi-ye Irān talāš kard-o bā towfiq-e tamām kār rā be anjām resānd. Pas az dargozašt-e Mirzā Mohammad Xān-e Zangane, Mirzā Taqi Xān jānešin-e u šod-o molaqqab be amirnezām gardid-o dar xedmat-e Nāsereddin Mirzā, valiahd, bud, ke Mohammad Šāh dar gozašt. Mirzā Taqi Xān bā tadbir-o kefāyat-e tamām valiahd rā be Tehrān āvard-o bar taxt-e saltanat nešānd. Nāsereddin Šāh dar barābar-e in xedmat-e bozorg, vey rā molaqqab be atābak-e a'zam-o Amirkabir kard-o be maqām-e sedārata'zmi bar gozid. Cand-i ba'd Amirkabir bā vojud-e moxālefat-e Mahdeoliyā, mādar-e Nāsereddinšāh, dāmād-e u šod-o tanhā xāhar-e tani-ye šāh, Ezzatoddowle, rā be hamsari gereft.

Hengām-i ke Amirkabir be sedārat resid, omur-e kešvar āšofte, hazine-ye hokumat biš az darāmad-e ān, va pāytaxt besyār nāamn šode bud. Amirkabir dastgāhhā-ye dowlati rā az afrād-e nālāyeq-o haris pāk kard-o azl-o nasb-e ma'murān rā be extiyār gereft. Vaz'-e xazāne-ye dowlat rā bā hazf-e maxārej-e zāyed sarosāmān baxšid-o az dastandāzi-ye šāh be xazāne-vo javāherāt-e saltanati bā qavānin-o moqarrarāt-e xās jelowgiri kard.

Vey der moddat-e se sāl-o se māh vezārat-e xod be qadr-i dar ta'min-e amniyyat-o gostareš-e edālat-o eslāhāt-e mofid liyāqat nešān dād, ke tā ān zamān kamtar nazir-e ān dide šode bud. Ijād-e amniyyat-e kamnazir dar šahrhā-vo rāhhā az mohemtarin eqdāmāt-e Amirkabir bud. Rāhzani-yo capāvol ke amr-i ādi minemud, šadidan kāheš yāft-o qovā-ye nezāmi taht-e enzebāt-e saxt dar āmad. Amirkabir con xod az fonun-e nezāmi sarrešte dāšt, be yāri-ye morabbiyān-e farangi be taškil-e sepāh-i tāze pardāxt-o šaxsan harruz be ān sarkeši mikard. Dar zamān-e vey sāderāt-o vāredāt motevāzen šod-o ta'sis-e kārxānehā-ye kucak barā-ye raf'-e ehtiyājāt-e dāxeli, az jomle pārcebāfi-yo sāxt-e zoruf-e sofāli-yo felezi saxt rownaq yāft. Kešāvarzi dar navāhi-ye moxtalef mowred-e hemāyat-e dowlat qarār gereft-o zerāat-e neyšekar dar Māzandarān-o Xuzestān, va kešt-e za'ferān-o digar adviye dar Xorāsān rāyej šod.

Amirkabir az mardān-e eslāhtalab-i bud, ke mixāst mardom-e Irān rā bā pišrafthā-ye melal-e orupāyi āšnā konad. Be in manzur edde-i az javānān rā barā-ye farā gereftan-e elm-o san'at-o āšnāyi bā sanāye-e jadid be Orupā ferestād. Ammā mohemtarin eqdām-e u dar in rāh ta'sis-e Dārolfonun bud, ke moteassefāne xod natavānest šāhed-e gošāyeš-e ān bāšad. Ta'sis-e ruznāme-ye Vaqāye-e Ettefāqiye, noxostin ruznāme-i ke dar Irān be towr-e morattab entešār yāft, niz be dastur-o rāhnamāyi-ye u surat gereft. In ruznāme moddat-e dah sāl be hamin nām dar Tehrān montašer mišod.

Dar zamine-ye ravābet-e xāreji niz Amirkabir xedmat-i qābeletavajjoh anjām dād. Vey sefāratxānehā-ye Irān rā dar kešvarhā-ye xāreji monazzam kard-o bā entexāb-e afrād-e lāyeq-o dorostkār be ehterām-e namāyandegihā-ye Irān afzud. Marzhā rā zir-e nezārat-e mostaqim-e xod gereft-o az vorud-o xoruj-e xodsarāne-ye keštihā-ye bāzargāni-yo nezāmi-ye Rusiye be mordāb-e Anzali-yo šomāl-e Irān jelowgiri kard. Panāh gereftan-e afrād-e mājarāju-vo gonāhkār dar sefāratxānehā rā mamnu' sāxt. Dar mowred-e Harāt-o marzhā-ye qarbi-ye Irān ke be tahrik-e dowlathā-ye Engelis-o Rus nāārām bud, niz eqdāmāt-i āqāz kard. Ammā nofuz-e in dowlathā-ye xāreji-yo fesād-e darbāriyān-e sudju-vo beviže towteehā-ye Mahdeoliyā āqebat kār-e xod rā kard. Šāh Amirkabir rā ma'zul-o be qarye-ye Fin-e Kāšān tab'id kard-o andak-i ba'd farmān qatl-e u rā dād. Amirkabir rā dar hammām-e qarye-ye Fin-e Kāšān rag zadand-o sepas jasad-e u rā be Arāq bordand-o dar Karbalā be xāk sepordand.

Mirzā Malkam Xān-e Nāzemoddowle (1249-1326 h. / 1833-1908 m.)

Mirzā Malkam Xān, pesar-e Mirzā Ya'qub-e Armani dar Jolfā-ye Esfahān be donyā āmad. Mirzā Ya'qub ke mosalmān šode bud, semat-e motarjem-e sefārat-e Rus rā dāšt. Malkam Xān niz dar mavāred-e lozum eddeā-ye mosalmāni mikard. Vey dar javāni, pas az āmuxtan-e moqaddamāt-e zabān-e fārsi-yo ba'z-i olum-e eslāmi, be Farānse raft-o dar Pāris be tahsil-e riyāzi-yo hoquq pardāxt. Dar bāzgašt motarjem-e rasmi-ye darbār-o be Nāsereddin Šāh nazdik šod. Nevešte-and, ke u bā ma'lumāt-e xod dar fizik-o šimi šāh rā sargarm midāšte-vo hamin tardastihā-ye elmi dar nazar-e atrāfiyān be šo'bade-vo olum-e qaribe ta'bir šode-ast. Vey aqlab-e sālhā-ye zendegi-ye xod rā dar maqāmhā-ye siyāsi-yo dowlati, bexosus sefārat-e Irān dar mamālek-e moxtalef-e orupāyi, gozarānd.

Mirzā Malkam Xān az tarafdārān-e poršur-e āzādi-yo našr-e tamaddon-e qarbi dar Irān bud-o be taqyir-e xatt-e fārsi-yo arabi esrār dāšt. U kāstihā-vo moškelāt-e neveštan-o xāndan-e in xat rā mohemtarin sabab-e aqabmāndegi-ye Irān-o digar mamālek-e eslāmi midānest. Az hamin ru, xod xatt-i tāze exterā' kard-o dar moqaddame-ye Golestān-e Sa'di, ke bā xatt-e ebdāi-ye xod be cāp resānd, mowzu-e taqyir-e xat rā mowred-e bahs qarār dād. Malkam Xān mard-i fāzel-o nevisande-i tavānā bud. Az neveštehā-ye u majmue-i be nām-e Kolliyāt-e Āsār-e Malkam dar āqāz-e mašrutiyat dar Tehrān be cāp reside-ast. Az digar āsār-e u maqālāt-i-st, ke dar ruznāme-ye Qānun minevešt-o dar ān hokumat-e estebdādi-yo jahl-o faqr-e jāmee rā mowred-e e'terāz-o enteqād qarār midād. Neveštan-e in maqālāt moqāren-e eqāmat-e Seyyed Jamāleddin-e Asadābādi dar Landan bud. Nevešte-and, ke dar in zamān, ya'ni pas az sāl-e 1306 h. / 1889 m. ke seyyed az Irān tab'id šod, bā mirzā Malkam Xān dar mahalle-ye *Hyde Park*-e Landan hammanzel budand.

Mirzā Malkam Xān az bāniyān-e Farāmušxāne bud. In anjoman ke dar xāne-ye Jalāleddin Mirzā, pesar-e Fath'ali Šāh be towr-e penhāni taškil mišod, eslāh-e now-e bašar-o da'vat-e mardom be āzādi-yo jomhuri-yo hokumat-e qānun rā hadaf-e xod qarār dāde bud. Jalasāt-e Anjoman-e Farāmušxāne pas az haft sāl bar asar-e negarāni-ye šāh be dastur-e dowlat ta'til gašt-o barx-i az a'zā-yaš dastgir šodand. Pas az vāqee Malkam be Estānbol raft, ammā pas az cand-i dobāre be Irān ehzār gardid-o bā laqab-e nāzemolmolk-o nāzemoddowle mošāver-e Mirzā Hoseyn Xān-e Moširoddowle, sadra'zam, šod.

Moqaddamāt-e safar-e Nāsereddin Šāh be Orupā rā niz Mirzā Malkam Xān farāham āvard tā be našr-e tamaddon-e qarbi dar Irān komak-i karde bāšad. Dar safar-e sevvom-e šāh be Orupā, Mirzā Malkam Xān emtiyāz-e lātāri rā az šāh gereft-o dar barābar-e cehel hezār Pond, ān rā be šaxs-i engelisi vāgozār kard. Ammā rowhāniyān-e Irān lātāri rā moxālef-e šar' tašxis dādand-o e'terāz-e omumi mowjeb-e laqv-e ān šod. Melkam Xān pul rā pas nadād-o Nāsereddin Šāh nācār bā xašm-e besyār u rā az maqām-e sefārat ma'zul kard-o hame-ye emtiyāzāt-o alqāb-o mansabhā-yi rā ke be u dāde bud, pas gereft. Dir-i nagozašt, ke dar safar-e Mozaffareddin Šāh be farang dobāre Mirzā Malkam Xān be semat-ozir-e moxtār rāhi-ye Itāliyā šod. Vey ke be raveš-e pedar da'vi-ye mosalmāni dāšt, dar Estānbol doxtar-i masihi rā be hamsari gereft-o hengām-e marg dar *Lausanne*-e Suis vasiyat kard, tā jasad-aš rā besuzānand.

Seyyed Jamāleddin-e Asadābādi (1254-1314 h. / 1838-1898 m.)

Seyyed Jamāleddin-e Asadābādi porāvāzetarin motefakker-e ejtemāi-yo mard-e siyāsi-ye mašhur-e qarn-e gozašte-ast. Vey dar besyār-i az vaqāye-e mohemm-e kešvarhā-ye mašreqzamin az Hend tā Mesr dast dāšt. Mosalmānān rā be ettehād bar zedd-e orupāyiyān farā mixānd-o išān rā be farā gereftan-e olum-e jadid-o poštibāni az hokumat-e mašrute-vo qānun-o āzādixāhi tabliq mikard. Az in rāh ham dustdārān-o tarafdārān-e poršur-i yāft ke u rā bozorgtarin filsuf-e šarq-o vatanparast-o āzādixāh-e setorg nāmide-and, va ham došmanān-i porkin ke u rā āšubgar-i jāhtalab dāneste-and. Besyār-i nokāt dar bāre-ye zendegi-ye Seyyed Jamāleddin dar parde-ye ebhām-ast. Āyā u motevalled-e Asadābād-e Hamedān bude yā dar As'adābād nazdik-e Kābol dar Afqānestān zāde šode-vo nasab-aš be Seyyed Ali, mohaddes-e mašhur-e Termazi miresad? Ba'z-i bar in aqide-and, ke u bā da'vat-e mosalmānān be ettehād mixāste-ast, xod rā tanhā mosalmān-o na az melliyat-i xās bešomārad-o niz bā tekye bar asl-o nasab-e afqāni be xošnud kardan-e tarafdārān-e sonnimazhab-e xod dast zade-ast. Vey maqālāt-aš rā be nām-e Seyyed Jamāleddin-e Afqāni emzā mikard. Bar pāye-ye tahqiqāt-e mo'tabar mitavān goft, ke Seyyed Jamāleddin dar sāl-e 1254 h. / 1838 m. dar xānevāde-ye šie sāken-e Asadābād-e Hamedān motevalled šode-ast.

Vey dar javāni olum-e dini rā dar Qazvin-o Tehrān farā gereft-o sepas davāzdah sāl dar Hend eqāmat kard. Dar ān ruzgār sarzamin-e Hend mosta'mere-ye Engelis bud-o be hamin jahat Seyyed Jamāleddin forsat yāft, ke bā besyāri az masāel-e siyāsi dar ānjā āšnā šavad-o este'mār rā bā cehrehā-ye gunāgun az nazdik bebinad. Noxostin ārā-ye u dar moxālefat bā orupāyiyān az hamān zamān erāe šod. Vey āngāh be Mesr raft-o bā xatābehā-ye ātašin mosalmānān rā be ettehād-o moqāvemat dar barābar-e bigānegān farā xānd. Janjāl-i ke azānpas ijād šod, u rā nācār az tark-e Mesr-o azimat be Estānbol kard. Dar ānjā niz olamā-ye mazhabi ke az soxanrānihā-ye u nārāzi budand, takfir-aš kardand-o be farmān-e soltān-e Osmāni exrāj šod.

Pas az ān bāz be Mesr raft-o nazdik-e do sāl dar Dānešgāh-e Al'azhar-e Qāhere be tadris pardāxt. Āšnāyi-ye vey bā Šeyx Mohammad Abdoh, dānešmand-o motefakker-e bozorg-e ejtemāi-ye Mesr, dar hamin zamān ettefāq oftād. Nevešte-and, ke vey no sāl-e digar dar Qāhere mānd-o lož-e ferāmāsoni yā anjoman-otani rā dar ānjā bonyān nahād, ke sisad nafar ozv dāšt. Dar injā niz Seyyed Jamāl mardom rā bar zedd-e hokumat ke dastnešānde-ye Engelis bud, bar miangixt-o hamin mowjeb-e exrāj-e u az Mesr šod. Dobāre be Hend bāz gašt-o dar Heydarābād-e Dakan mizist ke šureš-e sepāhiyān-e Mesr be sarkardegi-ye A'rābi Pāšā āqāz šod-o be bombārān-e Eskandariye-vo Jang-e Tallalkabir-o ešqāl-e nezāmi-ye Mesr be vasile-ye niruhā-ye Engelis anjāmid. Ba'dhā xod goft, ke dar šureš-e sepāhiyān-e Mesr dast dāšte-ast. Dar sāl-e 1300 h. / 1882 m. Seyyed ke bāz az Hend exrāj-e šode bud, cand-i be Landan-o az ānjā be Pāris raft. Dar Pāris bā Šeyx Mohammad

Abdoh, ke u niz az Mesr tab'id šode bud, mizist-o dar in moddat do yār-e hamfekr be entešār-e ruznāme-ye Orvatolvosqā be zabān-e arabi pardāxtand.

Šeyx Mohammad Abdoh resāle-ye Radd-e Niceriye rā ke Seyyed Jamāleddin nevešte bud, be nām-e Radd-e Aliyaldahriyun be arabi tarjome kard-o besyār-i az ettelāāt dar bāre-ye Seyyed rā dar moqaddame-ye resāle-ye xod gonjānd. Dar sāl-e 1303 h. / 1885 m. Nāsereddin Šāh Seyyed Jamāleddin da'vat kard, ke be Tehrān biyāyad. Vey dar in zamān cāhār māh dar xāne-ye Hāj Mohammadhasan-e Aminozzarb-e Esfahāni zist-o mardom rā be āzādixāhi-yo mašrutetalabi da'vat kard. Pas az ān safar-i be Rusiye raft-o hengām-i ke Nāsereddin Šāh dar Ālmān bud, pas az didār bā Seyyed bāz u rā be Tehrān farā xānd. Dar safar-i ke Seyyed be Irān kard, tabliqāt-e xod rā bar zedd-e orupāyiyān šeddat dād-o mardom rā be etāat az yek xalife barā-ye hame-ye mosalmānān xānd-o bāz xašm-e Nāsereddin Šāh rā bar angixt. Pas az cand-i Seyyed rā ke dar Hazrat-e Abdol'azim āškārā bar zedd-e šāh soxanrāni mikard, zir-e nazar-e ma'murān be Xāneqin-o āz ānjā be Basre tab'id kardand. Dar moddat-e eqāmat dar Basre bud, ke Seyyed Aliakbar-e Fāl-e Asiri u rā vā dāšt, tā nāme-i be Hāj Mirzā Hasan-e Širāzi benevisad-o az u bar zedd-e emtiyāz-e tutun-o tanbāku fatvā bexāhad. Soltān-e Osmāni be xāst-e Nāsereddin Šāh Seyyed Jamāl rā az Basre exrāj kard. Seyyed be Landan raft-o in bār moddat-i dar manzel-e Mirzā Malkam Xān, ke be vāsete-ye taqallob dar emtiyāz-e lātāri mowred-e xašm-e Nāsereddin Šāh qarār gerefte-vo ma'zul šode bud, mānd. Dar in moddat seyyed dar ruznāmehā-ye Qānun-o Ziyāolxāfeqin maqālāt-e tond-i bar zedd-e Nāsereddin Šāh minevešt-o mardom rā be šureš tahrik mikard. Pas az cand-i Soltān Abdolhamid u rā be Estānbol da'vat kard-o dar qasr-e saltanati-ye xod sāxtemān-e mojallali rā bed-u extesās dād. Dar haminjā bud, ke seyyed bā irāniyān-e moxālef-e Nāsereddin Šāh didār mikard, az jomle bā Mirzā Rezā Kermāni ke saranjām Nāsereddin Šāh rā dar sahn-e Šāhzāde Abdol'azim be zarb-e golule košt-o dar e'terāfāt-e xod be serāhat goft, ke Seyyed Jamāleddin dastur-e in kār rā dāde-ast. Darbār-e Irān az soltān-e Osmāni xāst ke seyyed rā tahvil dehad. Ammā soltān be in bahāne ke seyyed irāni nist, az taslim-e u sar bāz zad. Nazdik be yek sāl pas az košte šodan-e Nāsereddin Šāh seyyed rā be amr-e soltān Abdolhamid masmum kardand yā be qowl-i bar asar-e saratān-e fak dar gozašt. Avāxer-e sāl-e 1363 h. / 1943 m. dowlat-e Afqānestān bā movāfeqat-e dowlat-e Torkiye ostexānhā-ye Seyyed rā tey-e tašrifāt-e mojallal be Kābol enteqāl dād.

Sattār Xān (1284-1332 h. / 1867-1914 m.)

Sattār Xān barjestetarin sardār-e mašrutexāhān dar dowrān-e Estebdād-e Saqir-ast. Hengām-i ke Mohammad'ali Šāh-e Qājār majles rā be tup bast, mašrutexāhān dar Tabriz be rahbari-ye Sattār Xān-o Bāqer Xān be moqāvemat bar xāstand. Sattār Xān dar Qaredāq nazdik-e Mahābād be donyā āmad. Pedar-aš pārceforuš-i ārām bud. Ammā barādar-e bozorg-aš bā peyvastan be goruh-i az šurešiyān-e Aras be rāhzani pardāxt-o bar sar-e hamin kār košte šod.

Sattār Xān niz dar javāni bā ma'murān-e hokumat ke zolm-e farāvān mikardand, dar oftād-o do sāl zendāni šod. Ammā az ānjā gorixt-o be farāham āvardan-e asb-i-yo tofang-i bā cand tan az yārān be rāhzani pardāxt. Nevešte-and, ke vey be raveš-e ayyārān qesmat-i az amvāl-e dozdi rā be mostmandān midād-o bā morovvat-o javānmardi raftār mikard. Pas az cand-i be xedmat-e dowlat dar āmad-o bā edde-i ma'mur-e rāhdāri Xoy-o Marand šod. Liyāqat-o kefāyat-i ke Sattār Xān az xod nešān dād, u rā be saf-e tofangdārān-e maxsus-oliahd, Mozaffareddin Mirzā, dar āvarad-o azānpas be Sattār Xān šohrat yāft. Ammā sālhā-ye ba'd rā bāz be rāhzani-yo, pas az towbe, be dallāli-ye asb dar meydān-e Daštgirān-e Tabriz gozarānd, va bā āqāz-e Jonbeš-e Mašrute be saf-e mašrutexāhān peyvast. Sattār Xān savād nadāšt-o az mašrutiyat-o ārmānhā-ye mašrutexāhān candān sar dar nemiāvarad. Tanhā barā-ye nābudi-ye saltanat-e Qājār mobāreze mikard, ke hame-ye nābesāmānihā rā az ān midānest.

Bā peyvastan be Anjoman-e Eyālati-ye Tabriz, u-vo yār-aš Bāqer Xān ke hardo dar kār-e jangogoriz āzmude budand, ma'mur šodand ke haryek bā dah savār-e mosallah hefāzat-e šahr rā be ohde begirand. Dar ān zamān goruhhā-ye mosallah-e moteadded-i dar Tabriz jowlān midādand. Pas az bombārān-e majles dar Tehrān,

barxord miyān-e in goruhhā dar Tabriz šeddat yāft. Qesmathā-yi az šahr dar dast-e mojāhedān be farmāndehi-ye Sattār Xān-o Bāqer Xān bud. Qesmathā-ye digar-e šahr rā ma'murān-e hokumat-o a'zā-ye Anjoman-e Eslāmiye dar dast dāštand. Rahbar-e inān, Mirhāšem-e Šotorbāni, az olamā-ye mazhabi-ye Tabriz, penhāni bā Mohammad'ali Šāh hamdast bud. Barxord miyān-e goruhhā tā hengām-e entesāb-e Eynoddowle az su-ye hokumat-e markazi be farmānfarmāyi-ye koll-e qošun-e Āzarbāyjān edāme yāft. Eynoddowle be saxtgiri-yo birahmi šohrat dāšt.

Dar in zamān Rushā-vo Engelishā niz dar Tabriz dexālat-e mostaqim mikardand. Bar asar-e eqdāmāt-e ānān šahr cand ruz-i ārām gereft, Anjoman-e Eyālati az ham gosast-o mardom az tars bar sardar-e xānehā-ye xod derafš-e sefid āvixtand. Dar hamān hāl ke gomān miraft, hokumat bar šahr tasallot-e kāmel yāfte-ast, nāgahān Sattār Xān hamrāh bā hefdah savār dar mahallehā-ye moxtalef-e Tabriz be rāh oftād, derafšhā-ye sefid rā pāyin kešid-o ehsāsāt-e mardom rā bar angixt. Hayejān-e omumi a'zā-ye Anjoman-e Eyālati rā dobāre geed-e ham āvard-o Bāqer Xān ke cand-i be moxālefān peyvaste bud, bār-e digar bā Sattār Xān hamdast šod. Azānpas Sattār Xān beyn-e mardom-e Tabriz mahbubiyat-i gostarde yāft, ānconān ke ruz-e jašn-e milād-e hazrat-e Ali (a.) goruhhā-ye bozorg-i az mojāhedān-o mardom-e mahal bā daste-ye muzik-o tašrifāt-e tamām dar šahr be rāh oftādand-o be didan-e u raftand. Mozākerāt-e mojāhedān-o Anjoman-e Eyālati bā Eynoddowle be natije naresid. Dobāre jang dar gereft-o Eynoddowle rāh-e āzuqe rā be ru-ye mardom bast. Dar hamin ruzgār-e saxt bud, ke Baskerville, moallem-e āmrikāyi, va yek xabarnegār-e engelisi be havādāri az mašrutexāhān dar zadoxordhā košte šodand.

Moqāvemat-e mardom-e šahr, bā vojud-e saxti-yo kambud-e āzuqe, moddat-i edāme dāšt tā bā miyānjigari-ye konsulhā-ye Rus-o Engelis mojāhedān-o az jomle Sattār Xān movāfeqat kardand, ke dast az jang bar dārand tā rāh-e āzuqe bāz šavad. Pas az fath-e Tehrān be dast-e niruhā-ye mašrutexāh, Sattār Xān ke xod rā nejātdehande-ye Āzarbāyjān-o mašrutiyat midānest, bā sardi-ye rahbar-e ān hokumat-e mašrute ruberušod, ke hamkāri bā kasān-i con u rā xoš nemidāštand. Darvāqe' da'vat-e Sattār Xān-o Bāqer Xān be Tehrān be esrār-e konsulhā-ye Rus-o Engelis bud, ke māndan-e ānhā rā dar Tabriz salāh nemidānestand. DarTehrān az in do mojāhed bozorg esteqbāl-i bāšokuh šod. Ānān rā savār bar asbhā-ye saltanati be hozur-e Ahmad bordand. Majles-e Šowrā-ye Melli niz be onvān-e qadrdāni do lowhe-ye noqre-ye zarkub be ānān hedye dād-o mostamerri-ye šāyeste-i barā-yešān ta'yin kard. Ammā cand ruz ba'd, vaqt-i be tasmim-e majles qerar šod, aslahe-ye mojāhedān jam'āvari šavad, Sattār Xān-o Bāqer Xān-o edde-i digar az sardārān-e mašrute moxālefat kardand. Moxālefān-e xal'eselāh be Pārk-e Atābak ke mahall-e sokunat-e Sattār Xān-o Bāqer Xān bud, āmadand-o tasmim be moqāvemat gereftand.

Namāyandegān-e Tabriz-o hattā safirān-e Osmāni-yo Ālmān sa'y kardand, bā tašviq-e tarafeyn be mosālemat māne' az barxord-e ānān šavand. Ammā Sattār Xān, vafādār be qowl-i ke be digar mojāhedān dāde bud, istādegi kard. Dar zadoxord-i ke dar gereft, mojāhedān šekast xordand, Pārk-e Atābak gošude šod-o amvāl-e mojāhedān be qārat raft. Sattār Xān rā dar nahāngāh-i yāftand, ke bar asar-e esābat-e golule be pā-yaš bed-ānjā rafte bud. Ham u-vo ham Bāqer Xān mixāstand be Tabriz bāz gardand, ammā dowlat movāfeqat nakard. Zaxm-e pāy-e Sattār Xān u rā zamingir kard-o saranjām az pāy dar āvarad. Vey rā bā marāsem-e rasmi-ye nezāmi tašyi' kardand-o dar Bāq-e Tuti-ye Hazrat-e Abdol'azim be xāk sepordand.

Sattār Xān mard-i āmmi-yo bisavād, ammā dalir, fadākār, rāstgu-vo bāgozašt bud, va xosusiyāt-e ayyārān-o javānmardān-e dirin rā dāšt. Ehyā-ye mašrutiyat, pas az dowrān-e Estebdād-e Saqir, rā bāyad biš az hame madyun-e u dānest.

Mirzā Kucak Xān-e Jangali (1298 h. - 1300 š. / 1881-1921 m.)

Mirzā Kucak Xān-e Jangali, rahbar-e qiyām-i-st, ke hamzamān bā Jang-e Beynolmelal-e Avval dar jangalhā-ye šomāl-e Irān āqāz šod. Nām-e asli-ye u Yunes bud. Ammā con pedar-aš be Mirzā Bozorg šohrat dāšt, u rā Mirzā Kucak mixāndand. Vey dar Ostādsarā az navāhi-ye atrāf-e Rašt motevalled šod-o dar nowjavāni moqaddamāt-e olum-e dini rā dar Rašt-o Tehrān farā gereft, ammā šerkat dar mobārezāt-e mašrutexāhi u rā

be sepāhigari kešānd. Hengām-e bombārān-e Majles-e Šowrā-ye Melli, Mirzā Kucak Xān dar Qafqāz bud-o eqāmat-aš dar šahrhā-ye Teflis-o Bādkube tā hadd-i u rā bā afkār-e enqelābiyun-e Bolšovik-e Rusiye-vo degargunihā-ye mohemm-e san'ati-yo ejtemāi ke dar kešvarhā-ye orupāyi surat migereft, āšnā sāxt.

Andak-i ba'd Mirzā Kucak Xān be Irān bāz gašt-o be mojāhedin peyvast. Dar janghā-ye Qazvin-o fath-e Tehrān ke be dowrān-e Estebdād-e Saqir pāyān dād, farmāndeh-e goruh-i az mojāhedān bud. Pas az xal'-e Mohammad'ali Šāh, Mirzā Kucak Xān dar sarkubi-ye Šāhsavanhā, ke be mostabedān peyvaste budand, hamrāh-e sardārān-e digar-e mašrutexāh, Yeprem Xān-e Armani-yo Sardār As'ad-e Baxtiyāri, be komak-e Sattār Xān šetāft. Dar in jang Mirzā Kucak Xān bimār šod-o be Tehrān bāz gašt. Ammā bār-e digar dar toqyān-e Torkamanhā ke be tahrik-o tarafdāri-ye Mohammad'ali Šāh surat gerefte bud, dāvtalab-e jang šod. In bār niz zaxmi šod-o barā-ye modāvā be Rusiye raft. Eqāmat-e candmāhe dar Bādkube-vo Teflis u rā behbud dād-o dar bāzgašt bār-e digar be saf-e mojāhedān-e mašrute peyvast-o be ta'lim-e sepāhiyān-o šerkat dar amaliyāt mašqul šod. Mosāferathā-ye Mirzā Kucak Xān be Rusiye dar ān zamān ke zamine-ye enqelāb-e bolševiki farāham miāmad, ruh-e mobāreze-vo moqāvemat rā dar u taqviyat kard.

Bā in hame, conānke nevešte-and, vey mo'taqedāt-e mazhabi-ye rāsex-i dāšt-o namāz-o ruze rā tark nemikard-o piš az eqdām be harkār esrār be estesxāre bā tasbih dāšt. U rā mard-i motevāze', xošbarxord, ārām-o bāātefe-vo mo'taqed be osul-e axlāqi towsif karde-and. Dar Jang-e Beynolmelal-e Avval qovā-ye Rus be Irān tajāvoz kardand-o tā hodud-e Hamedān dar qarb piš raftand. Sarzamin-e Gilān amalan be tasarrof-e ānān dar āmad-o darnatije tavānestand bā qovā-ye Engelis ke az rāh-e Arāq-o Kermānšāhān be Irān vāred šode budand, hamkāri konand. Az su-ye digar, dowlat-e Osmāni-ye ke dar jang az Ālmān hemāyat mikard, mašqul-e pišravi dar navāhi-ye Āzarbāyjān-o Kordestān bud-o mikušid, bā ersāl-e aslahe barā-ye mojāhedin az hamkāri-ye Rus-o Engelis jelowgiri konad. Niruhā-ye Mirzā Kucak Xān dar jangalhā-ye Gilān mostaqar budand-o mitavānestand bā šabixun tā pošt-e jebhe-ye Rusiye nofuz konand. Ammā qovā-ye Rus-o Engelis be hamdasti-ye tavāngarān-o zamindārān-e bozorg-e mantaqe ke az jangalihā dar harās budand, kušidand, niruhā-ye u rā az ham bepāšand.

Jonbeš-e Mirzā Kucak Xān pas az Enqelāb-e 1917-ye Rusiye-vo sarneguni-ye hokumat-e tezār be šekl-e qiyām-i sāzmānyāfte ke xāhān-e taškil-e hokumat-i bar asās-e ārmānhā-ye sosiyālisti bud, dar āmad. Dar hamin avān Arteš-e Sorx dar pey-e mozākerāt-e solh namāyandegān-e dowlat-e Šowravi-yo Irān az kešvar xārej šod-o az hemāyat-e jangalihā dast kešid. Rezā Xān-e Sardārsepah barā-ye mozākere bā Mirzā Kucak Xān-o digar sardārān-e jangal be Rašt raft. Nevešte-and, ke sardārsepah pas az tahqiq dar bāre-ye vaqāye-e Qiyām-e Jangal gofte bud ke: "Tā injā eqdāmāt-e Mirzā hame dorost-ast-o ānce u anjām dāde, az ru-ye kamāl-e hosneniyat-o vatanparasti bude. Man šaxsan be nām-e dowlat-e Irān tasdiq mikonam, ke amaliyāt-e enqelābiyun-e jangal be naf'-e mellat-o kešvar-e Irān bude, zirā dar ruzhā-ye tārik komakhā-ye šāyeste dar jelowgiri az taarroz-o tajāvoz-e bigānegān nemude-and."

Bar asar-e in mozākerāt yek ātašbas-e cehelohaštsāate beyn-e niruhā-ye dowlat-o sepāhiyān-e jangal barqarār šod. Ammā dar in fāsele bar asar-e dargirihā-ye qāfelgirāne, edde-ye besyār-i košte-vo šomār-i digar taslim šodand. Mirzā Kucak Xān be hamrāhi-ye yek-i az mojāhedān be nām-e Moinorroāyā-vo mard-i ālmāni, be nām-e Gauck, ke saxt šifte-ye šaxsiyat-e Mirzā bud-o tā āxar bā u mānd, dar sarmā be kuh zadand-o motevāri šodand. Andak-i ba'd Moinorroāyā bā tazāhor be gom kardan-e hamrāhān bāz gašt-o xod rā taslim kard. Ammā Mirzā Kucak Xān-o Gauck-e ālmāni dar kuhhā-ye boland-o porpicoxam-e Deylamān asir-e barf-o kulāk šodand-o jān bāxtand.

MOHAMMAD-E MOSADDEQ (1261 H. - 1346 Š. / 1879-1966 M.)

Mohammad-e Mosaddeq (Mosaddeqossaltane) az mardān nāmdār-e siyāsi-ye Irān dar qarn-e axir-ast. Pedar-aš az darbāriyān-e Nāsereddin Šāh-o az tarafdārān-e Amirkabir-o mādar-aš nave-ye Abbās Mirzā, valiahd-e Fath'ali Šāh-e Qājār bud. Vey dar javāni be tahsil-e dāneshā-ye jadid pardāxt-o dowre-ye madrese-ye siyāsi rā ke tāze dāyer šode bud, gozarānd. Zendegi-ye siyāsi-ye u az hamān zamān bā šerkat dar fa'āliyathā-ye

mašrutexāhān āqāz gardid. Dar entexābāt-e avvalin dowre-ye Majles-e Šowrā-ye Melli Mosaddeq az Esfahān be namāyandegi entexāb šod, ammā con si sāl tamām nadāšt, motābeq-e qānun be majles rāh nayāft.

Dar zamān-i ke Majles-e Šowrā-ye Melli be tup baste šod-o dowrān-e Estebdād-e Saqir farā resid, vey be Orupā raft-o pas az cand sāl bā gereftan-e daraje-ye doktorā-ye hoquq az Dānešgāh-e *Neuchâtel*-e Suis be Irān bāz gašt-o be tadris dar Madrese-ye Olum-e Siyāsi pardāxt. Dar hamin dowrān, Dr. Mosaddeq hamrāh bā Aliakbar-e Dehxodā dar Hezb-e E'tedāli ke az ahzāb-e moteraqqi-ye zamān bud, fa'āliyat dāšt-o dar maqāmhā-ye vezārat-e dārāyi-yo ostāndāri-ye Fārs-o vezārat-e omur-e xāreje xedmat kard. Pas az kudetā-ye sevvom-e hut-e 1299 š. vey az ejrā-ye farmān-e hokumat-e Seyyed Ziyāeddin sarpici kard-o moddat-i, tā soqut-e hokumat-e u, dar miyān-e ašāyer-e jonub be sar bord.

Moqāren be qodrat residan-e sardārsepah Mosaddeq, ke namāyande-ye panjomin dowre-ye Majles-e Šowrā-ye Melli bud, bā taqyir-e saltanat moxālefat kard, zirā mo'taqed bud, ke sardārsepah dar maqām-e noxostvaziri behtar mitavānad be kešvar xedmat konad. Dar dowrān-e saltanat-e Rezā Šāh, Mosaddeq dar melk-e šaxsi-ye xod, Ahmadābād be dur az fa'āliyathā-ye siyāsi be sar bord-o cand-i niz be surat-e zendāni dar Birjand bud. Dar sāl-e 1322 š. / 1943 m. mardom-e Tehrān u rā be onvān-e namāyande-ye avval-e xod be cāhārdahomin dowre-ye Majles-e Šowrā-ye Melli ferestādand. Be pišnahād-e vey qānun-e mamnuiyat-e mozākere barā-ye dādan-e emtiyāz-e naft tā zamān-e hozur-e niruhā-ye bigāne dar Irān dar in dowre be tasvib resid. Dar dowre-ye šānzdahom-e majles niz namāyande-ye Tehrān bud-o moxālefat-e moasser-e xod rā bā tasvib-e qarārdād-e elhāqi-ye naft, ma'ruf be Qarārdād-e Gas-Golšāyiyān, edāme dād. Bā tasvib-e Qānun-e Melli Šodan-e San'at-e Naft dar majles-e šānzdahom-o paziroftan-e maqām-e noxostvaziri dowre-ye tāze-i az zendegi-ye siyāsi-ye Dr. Mosaddeq āqāz šod.

Vey barā-ye defā' az haqq-e Irān be melli kardan-e san'at-e naft dar Šowrā-ye Amniyyat-e Sāzmān-e Melal-e Mottahed hozur yāft. Alāve bar ān, dar jalasāt-e Divān-e Dādgostari-ye Beynolmelali-ye Lāhe niz šerkat kard-o zemn-e tašrih-e taxallofāt-o dexālathā-ye Šerkat-e Naft-e Irān-o Engelis dar omur-e dāxeli-ye Irān be radd-e salāhiyat-e in divān barā-ye residegi be šekāyat-e dowlat-e Engelis pardāxt. Vey be onvān-e mazhar-e istādegi-ye kešvar-i kucak dar barābar-e yek-i az nirumandtarin dowlathā-ye jahān šohrat-i jahāni yāft. Našriye-ye Time-e Āmrikā vey rā dar sāl-e 1951 be onvān-e mard-e sāl bar gozid.

Ammā dar nime-ye dovvom-e noxostvaziri-ye Mosaddeq, bā mahrum šodan-e Irān az avāyed-e sodur-e naft, za'f-e ruzafzun-e xazāne-ye dowlat, va afzāyeš-e nofuz-o fa'āliyathā-ye Hezb-e Tude, kešmakešhā-ye siyāsi miyān-e šaxsiyathā-vo niruhā-ye siyāsi dar Irān bālā gereft. Hengām-i ke dar tirmāh-e 1331 š. / 1952 m. Mohammadrezā Šāh bā vāgozāri-ye vezārat-e jang be u moxālefat kard, Mosaddeq este'fā dād. Ammā tazāhorāt-e gostarde-ye mardom be noxostvazir-e ba'di, Ahmad-e Qavām, Qavāmossaltane, forsat-e anjām-e kār-i nadād-o Mosaddeq bār-e digar ma'mur-e taškil-e dowlat šod.

Vey bā axz-e extiyārāt-e qānungozāri az majles-e hefdahom be tadvin-e qavānin-i dar zaminehā-ye gunāgun dast zad. Taqāzā-ye u barā-ye tamdid-e in extiyārāt bā moxālefat-e šomār-i az namāyandegān-e majles, az jomle barx-i az a'zā-ye avvaliyye-ye Jebhe-ye Melli, ruberu šod. Afzāyeš-e extelāfāt bā darbār-o barx-i rahbarān-e rowhāni az su-yi, va bā majles-e hefdahom az su-ye digar, u rā, bā vojud-e moxālefat-e barx-i az mošāverān-e nazdik-aš, be bargozāri-ye yek hameporsi-yo sodur-e hokm-e enhelāl-e majles kešānd. Mohammadrezā Šāh, negarān az gostareš-e nofuz-e Hezb-e Tude, kāheš-e extiyārāt-e xod dar arteš-o nātavāni-ye Dr. Mosaddeq be hall-e bohrān-e naft, farmān-e azl-e Dr. Mosaddeq-o noxostvaziri-ye Sarlašgar Fazlollāh-e Zāhedi rā sāder kard-o, pas az emtenā-e Mosaddeq az be rasmiyat šenāxtan-e farmān, kešvar rā tark goft.

Dar pey-e šureš-i ke bā hamkāri-ye barx-i az afsarān-e arteš-o šomār-i az rahbarān-e mazhabi-yo niruhā-ye havādār-e šāh rox dād, Zāhedi zemām-e omur rā be dast gereft-o Dr. Mosaddeq-o barx-i az hamkārān-e u rā be dādgāh-e nezāmi kešānd. Dar dādgāh Mosaddeq be se sāl zendān mahkum šod-o pas az pāyān-e dowrān-e zendān dar melk-e šaxsi-ye xod, Ahmadābād, taht-e nazar bud-o joz tan-i cand az xišān ejāze-ye molāqāt bā

u rā nadāštand. Dr. Mosaddeq mard-i vatandust-o sarsaxt bud-o esteqlāl-e Irān rā dar barqarāri-ye movāzene-ye manfi nesbat be do hamsāye-ye qodratmand-e Irān midānest. Barā-ye nām-o e'tebār-e xod dar miyān-e mardom ahammiyat-i xās qāel bud-o tā pāyān-e zendegi be bāvarhā-vo e'teqādāt-e siyāsi-ye xod pāyband mānd.

MANĀBE'

- Abdolqani Hasan, Mohammad. Abumosallam-e Xorāsāni. Tarjome-ye Šafii-ye Kadkani. Tehrān, 1353.
- Ādamiyat, Fereydun. Amirkabir-o Irān. Tehrān, Xārazmi, 1345.
- Eqbāl-e Āštiyāni, Abbās. Mirzā Taqi Xān-e Amirkabir. Be ehtemām-e Iraj-e Afšār. Tehrān, Entešārāt-e Tus, 1363.
- Faxrāi, Ebrāhim. Sardār-e Jangal. Tehrān, Entešārāt-e Jāvidān, 1354.
- Joveyni, Alāeddin Atāmalek. Tārix-e Jahāngošā-ye Joveyni. Bā moqaddame-ye Mohammad-e Qazvini. Liden, 1911.
- Makki, Hoseyn. Ketāb-e Siyāh. Tehrān, Amirkabir, 1357.
- Modarres-e Zanjāni, Mohammad. Sargozašt-o Aqāyed-e Falsafi-ye Xāje Nasireddin-e Tusi. Tehrān, Amirkabir, 1363.
- Nafisi, Said. Bābak, Delāvar-e Āzarbāyjān. Tehrān, Foruqi, 1342.
- Najmi, Nāser. Farmānravā-ye Alamut. Tehrān, Entešārāt-e Attār, 1368.
- Nezāmolmolk, Hasanebn-e Ali. Seyrolmoluk, Siyāsatnāme. Be ehtemām-e Hubert Dark. Tehrān, Bongāh-e Tarjome-vo Našr-e Ketāb, 1347.
- Panāhi Mākui, Abbās. Hamāse-ye Sattār Xān. Tehrān, Amirkabir, 1359.
- Panāhi, Mohammad'ahmad. Hasan-e Sabbāh, Cehre-ye Šegeftangiz-e Tārix. Tehrān, Ketāb-e Nemune, 1368.
- Qāemmaqām, Abolqāsem. Monšaāt-e Qāemmaqām. Be ehtemām-e Jahāngir-e Qāemmaqāmi. Tehrān, Ebn-e Sinā, 1337.
- Rāin, Esmāil. Mirzā Malkam Xān; Zendegi-yo Kušeshā-ye Siyāsi-ye U. Tehrān, Feranklin, 1350.
- Rašidoddin Fazlollāh. Jāmeottavārix. Be kušeš-e Bahman-e Karimi. J. 1. Tehrān, 1338.
- Ravāsāni, Šāpur. Nehzat-e Mirzā Kucak Xān-e Jangali. Tehrān, 1363.
- Safāi, Ebrāhim. Rahbarān-e Mašrute. Jozve-ye sizdahom (Sattār Xān). Tehrān, cāp-e Šarqi, 1343.
- Vāseqi, Sadr. Seyyed Jamāleddin-e Hoseyni, Pāyegozār-e Nehzathā-ye Hoseyni. Tehrān, Payām, 1355.
- Xānmalek-e Sāsāni. Siyāsatgarān-e Dowre-ye Qājār. Tehrān, Tahuri, 1338.
- Yusofi, Qolāmhoseyn. Abumoslem Sardār-e Xorāsān. Tehrān, Ketāb-e Javānān, 1345.

FARHANG

Tamaddon-o farhang, ruh-e pasandhā-vo nāpasandhā-ye javāme-e moxtalef-e bašari-st, ke noxostin dar padidehā-ye māddi-ye con vasāyel-o abzār-e zendegi, me'māri, kešvardāri, eqtesād-o honar va digari dar zādehā-ye fekri-yo zowqi con zabān, adabiyāt, dāneš-o andiše boruz mikonad. Bā in ta'rif farhang-e har mellat darvāqe' bā simā-ye hāfeze-ye jam'i-ye ān mellat bāz šenāxte mišavad. Irāni budan niz natanhā dar marzhā-ye siyāsi-yo joqrāfiyāyi-yo dar e'teqādāt-e mazhabi-yo siyāsi, nafaqat bā qarār gereftan dar mowqeiyathā-ye moxtalef-e eqtesādi-yo bā bastegihā-ye nežādi-yo xānevādegi, balke bā ešterāk dar farhang-e irāni mošaxxas migardad. Zabān-o xat, in poštvāne-ye gerānqadr rā bar duš mikešad-o dar gozār az ruzgār afrād rā be mellathā-vo āyandegān rā be tajrobehā-ye gozašte mipeyvandad.

Šāhnāme rā sanad melliyat-o namāyande-ye farhang-e Irān xānde-and. Az in towsif ba'z-i be sud-e nazarhā-ye siyāsi-yo ba'z-i digar barā-ye bāzgašt be dowrān-e talāyi-ye xiyāl bahre joste-and. Dar moqābel-e ānān, goruh-i Šāhnāme rā modāfe-e tabaqāt-e bartar-o goruh-i digar ān rā parākanande-ye afsānehā-ye doruq-o bipāye-ye ruzgār-e šerk xānde-and. Ammā in asar-e bozorg na bar asar qodrat-e ān daste-ye noxost māndegār šode-vo na az hayāhu-ye in digarān āsib dide, zirā Šāhnāme dar majmu' ān arzeshā-ye ensāni-yo qowmi rā dar bar dārad, ke bā vojud-e gozašt zamān-o padid āmadan-e degargunihā-ye mohem dar zandegi-ye mardom-e Irān be onvān-e asl-i sābet barjā mānde-ast. Xotut-e asli-ye farhang-e Irān rā, conān ke az xalāl-e matn-o cegunegi-ye peydāyeš-e Šāhnāme bar miāyad, mitavān conin xolāse kard:

Farhang-e irāni majmue-i az farhanghā-ye aqvām-o nežādhā-ye gunāgun-ast, ke piš az vorud-e āryāyiyān-o pas az esteqrār-e išān tā emruz be in sarzamin āmadoraft dāšte-and. Be qodrat residan-e tirehā-ye bozorg-e āryāyi ke šāhanšāhi-ye išān hamrāh bā modārā-vo ehterām be aqāyed-o ādāb-o rosum-e mardom-e sarzaminhā-ye maqlub-o hamsāyegān-e navāhi-ye durdast bud, farhang-i āmm-o šāmel be vojud āvard, ke agarce anāsor-e farhangi-ye digarān rā be xod jazb kard, ammā dar majmu hamāhang-o yekpārce šekl gereft. Dar e'teqādāt-e mazhabi-ye irāniyān-e bāstān radd-e pā-ye fereštegān-o Xodāyān-e aqvām-e piš az āryāyi āškār-ast. Bā vojud-e in, ta'sir-e mo'taqedāt-e āryāyi niz ānconān beyn-e mellathā-ye hamsāye bārez-ast, ke be āsāni nemitavān masir-e ta'sir-o taassor-e ānān rā bāz šenāxt.

Dar sarāsar-e tārix-e tulāni-yo pormājarā-ye Irān, az dirbāz hojum-e aqvām-ohši-yo nimevahši ahammiyat-i xās dāšte-ast. In padide dar mo'taqedāt-e mazhabi-ye zartošti be surat-e taqābol-e nur-o zolmat-o Ahurāmazdā-vo Ahriman-o be towr-e kolli andiše-ye dogānegi-yo tazād beyn-e tamaddon-o tavahhoš-o nazm-o āšub motejalli šode-ast. Bar in asās, jangāvari-yo setiz bā došman-o istādegi dar barābar-e bigānegān barā-ye mardom-e Irān farizei farhangi-st. Tasallot-e aqvām-e bigāne bar Falāt-e Irān, na piruzi-ye nezāmi barā-ye bigānegān, ke pazireš-e degarguni-ye owzā' az su-ye mardom-e Irān bude-ast. Dar eyn-e hāl moqāvemat-o mobāreze-ye peygir-e mardom barā-ye kasb-e āzādi-ye dobāre-vo tavānāyi-ye mo'jeze'āsā-ye farhang-e Irān dar hefz-e arzeshā-ye asil-e xod niz hamvāre omid-e māndegāri-ye Irān rā taqviyat karde-ast.

Bar pāye-ye ānce gozašt, mitavān farhang-e mardom-e Irān rā bā sefāt-i con šojāat-o jangāvari-yo dar eyn-e hāl narmxuyi, modārā-vo gozašt-o āzādegi mošaxxas kard. Ayyāri-yo javānmardi-yo effat-o forutani tanhā az ān-e Rostam-e Šāhnāme nist. Puriyā-ye Vali-yo har pahlevān-e mahalle niz kušide-ast, ke xod rā bā in sefāt biyārāyad.

Bā in hame, az ta'sir-e masāeb-e tārixi niz āsān nemitavān gozašt. Hamle-ye aqvām-ohši-ye Moqol-o Tātār ke az gozar-e išān tanhā zamin-i suxte-vo virān-o mardom-i dāqdide-vo heyrān barjāy mānd, mosibat-i nabud ke bā yek yā do nasl farāmuš šavad. Ammā dar in ruzgār-e derāz irāniyān hargez az pāy nanešastand; be surathā-ye gunāgun be marākez-e qodrat nazdik šodand-o farmānravāyān-e xunriz-o bigāne bā ādāb-e mamlekatdāri rā be tadrij be xu-yo ādāb-e irāni narm kardand. Darbār-e besyār-i az in hākemān-e tāzereside, be hemmat-e irāniyān-e dānešmand-o honarparvar kānun-e zowq-o zibāyi šod.

Hošyāri-ye bozorgān-o andiševarān-e irāni dar maqāte-e maxuf-e tārixi barā-ye zende nagāh dāštan-e farhang-e asil-e irāni šegeftangiz-o sotudani-st. Hamānān budand, ke pas az šekast-e sepāhiyān-o forupāši-ye darbārhā-ye Irān, farhang-e Irān rā bā tadbirhā-ye siyāsi-yo bexosus be qovvat-e andiše-ye bārvar-o xallāqiyat-e adabi-ye xod natanhā barpāy dāštand, balke bā jazb-e anāsor-e mofid-e farhang-e bigāne ān rā qanitar kardand. Barā-ye mesāl, irāniyān pas az soqut-e Sāsāniyān az pazireš-e Eslām barā-ye eslāh-e andiše-vo e'teqādāt-e farsude-ye xod bahre jostand-o az barābari-yo barādari-ye mo'menān dar barābar-e Xodā-ye vāhed-e bišarik barā-ye foru rixtan-e nezām-e tabaqāti-ye dowrān-e gozašte gām-i bozorg bar dāštand. Dar moqābel bā huš-o zowq-e tabii-yo bā tekye bar tuše-ye dāneshā-vo āgāhihā-ye xod dar ijād-o gostareš-e tamaddon-o maāref-e eslāmi sahm-i besyār bištar az digar aqvām-e mosalmān be ohde gereftand-o bā našr-e farhang-e irāni az tariq-e ta'lif-e āsār jadid va yā tarjome-ye neveštehā-ye irāni be arabi bar qanā-ye in tamaddon afzudand.

Dar do qarn-e axir bā hojum-e tamaddon-e Orupā be mašreqzamin, farhang-e Irān niz dowrān-e portalātom-o motehavvel-e digar-i rā az sar gozarānde-vo dar ruyāruyi bā in mowj-e azim, bā hame-ye tavānāyi dar jazb-e padidehā-ye tāze, gāh be āšoftegi-yo ezterāb docār gardide-ast. Zabān-e fārsi emruz agarce be gostareš-e ruzgārān-e gozašte nist, ammā dar sad sāl-e axir, ham az jahat-e elmi-yo fanni-yo ham dar arse-ye andiše-vo adab qābeliyat-e en'etāf-o rošd-e xod rā nešān dāde-ast.

In baxš rā dar qesmathā-ye zir donbāl konid:

Zabān
Xat

ZABĀN

Zabān-e emruz mardom Irān fārsi-ye dari az goruh-e zabānhā-ye hendoorupāyi-st, ke riše dar qadimtarin zabān-e āryāyiyān dārad. Šebāhat-e farāvān-e Avestā, bexosus baxš-e kohan-e ān, bā Sanskerit-o ketāb-e Budā be andāze-i-st, ke mitavān ānhā rā lahjehā-ye moxtalef-e yek zabān dānest.

Zabānhā-ye irāni pas az jodā šodan az zabān-e mādar tā zamān-e hāzer se marhale-ye mohemm-e takāmoli rā peymude-vo az surat-e zabān-e tarkibi be marhale-ye zabān-e tahlili reside-ast:

1) **Dowre-ye bāstān** ke az āqāz tā enqerāz-e šāhanšāhi-ye haxāmaneši, taqriban az qarn-e bistom tā hodud-e cāhārrom-o sevvom-e piš az milād rā darbar migirad. Az zabānhā-ye irāni-ye bāstān cāhār lahje-ye ān šenāxte šode-ast: mādi, sakāyi, avestāyi-yo pārsi-ye bāstān yā fārsi. Az zabānhā-ye mādi-yo sakāyi ke yek-i dar qarb-e Irān-o mantaqe-ye farmānravāyi-ye Mād-o digari dar šomāl, az marzhā-ye Cin tā Daryā-ye Siyāh, az jomle beyn-e aqvām-e Pārt-o sākenān-e Soqd, rāyej bude, tanhā kalamāt-o ebārāt-i dar āsār-e digarān barjāy mānde-ast. Ammā az zabānhā-ye avestāyi-yo fārsi-ye bāstān madārek-e besyār dar dast-ast. Zabān-e avestāyi, guyeš-e mardom-e atrāf-e Daryāce-ye Hāmun dar Sistān bude-vo Zartošt ketāb xod rā be in zabān nevešte-ast. Avestā az jahat-e zabān nemudār-e do marhale-ye motefāvet-ast. Noxost zabān-i besyār qadimi ke baxš-e kucak-i az Avestā ya'ni gāhān yā gāthā be ān zabān sorude šode-ast-o ān rā az xod-e Zartošt midānand. Baxš-e digar, ke tā avāxer-e dowre-ye sāsāni ya'ni hodud-e qarn-e šešom-e milādi sinebesine hefz mišode-ast, zabān-i jadidtar dārad.

   Fārsi-ye bāstān zabān-e mardom-e Fārs-ast, ke dar dowre-ye šāhanšāhi-ye haxāmaneši zabān-e rasmi bude-vo sangneveštehā-ye besyār az ān barjāy mānde-ast. Katibe-ye Dāryuš-e Bozorg bar pišāni-ye kuh-e boland-e Bistun, mohemtarin-o mofassaltarin nevešte be zabān-e fārsi-ye bāstān-ast. Dar hamin zamān lahjehā-ye digar-e irāni-ye bāstān niz vojud dāšte, ke pābepā-ye cāhār zabān-e mohem-e dowrān-e bāstān marāhel-e takāmoli rā mipeymude-ast, mānand-e zabānhā-ye balxi, soqdi, pārti-yo xārazmi.

Zabānhā-ye irāni-ye bāstān mānand-e Sanskerit hamegi dar marhale-ye tarkibi, dārā-ye hašt hālat barā-ye esm, sefat-o zamir bude-and, ke banā be mowqeiyat-e kalame dar jomle taqyir miyāfte-ast. Hamconin har kalame se surat-e mofrad, mosannā (dotāyi) va jam'-o se jens-e mozakkar, moannas-o xonsā dāšte-ast. Dar tamām-e mavāred niz sefāt-o qeydhā-vo sāyer-e ajzā-ye jomle bā esm tatbiq mikarde-and-o az in ruy in zabānhā došvārtarin zabānhā-ye hendoorupāyi-st.

2) **Zabānhā-ye miyāne** ke dar fāsele-ye miyān-e soqut-e do šāhanšāhi-ye haxāmaneši-yo sāsāni rāyej bude-ast. Pas az Hamle-ye Eskandar zabān-e yunāni dar dastgāh-e hokumat rasmi šod. Ammā pas az piruzi-ye Pārthā zabān-e pārti yā Pahlavi dar Irān rāyej šod, ke az nām-e sarzamin-e Aškāniyān dar Xorāsān ya'ni Partavah yā Pahle gerefte šode bud. Zabān-e Pahlavi be do šāxe-ye šomāli-yo jonubi yā Pahlavi-ye aškāni-yo sāsāni taqsim mišavad ke darvāqe' do lahje az yek zabān-o az riše-ye zabānhā-ye irāni-ye bāstān-ast.

   Qadimtarin nevešte be zabān-e Pahlavi-ye aškāni qabāle-i-st, ke az Orāmān dar Kordestān be dast āmade. Baxš-e bozorg-i az āsār-e zabān-e Pahlavi-ye aškāni neveštehā-ye marbut be din-e Māni-yo sangneveštehā-yi az šāhanšāhān-e sāsāni-st. Az zabān-e Pahlavi-ye jonubi yā sāsāni alāve bar sangneveštehā-ye besyār, āsār-e mazhabi-yo adabi-ye qābelemolāheze-i niz barjāy mānde, ke tārix-e baxš-i az ānhā tā sade-ye nohom-e milādi miresad. Dar in zabān besyār-i az vāžehā-ye yunāni, Sanskerit-o soryāni vojud dārad, ke nemudār-e tamās-e gostarde-ye farhangi-ye irāniyān bā aqvām-e digar bude-ast. Be in zabān fārsi-ye miyāne niz miguyand. Mohemtarin asar-e bāzmānde be zabān-e fārsi-ye miyāne yā Pahlavi-ye sāsāni tafsir-e ketāb-e bozorg-e Avestā-st, ke dar dowre-ye Sāsāniyān be vasile-ye mowbadān az avestāyi be in zabān bar gardānde-vo Zand xānde šode-ast. Be e'teqād-e zabānšenāsān, dar fāsele-ye se qarn beyn-e āxarin nevešte be zabān-e fārsi-ye bāstān-o avvalin nemune az fārsi-ye miyāne, marhale-ye tarkibi-ye zabān be marhale-ye tahlili vāred šode-ast. Hālathā-ye sarf-e nām-o jensiyat be kolli az miyān rafte-vo te'dād be mofrad-o jam' mahdud gardide-ast. Be nazar miresad ke zabānhā-ye irāni peyvaste dar hāl-e takāmol bude, ammā in takāmol hengām-i dar neveštehā namāyān šode, ke qodrat-e hokumat az jonub-o Taxt-e Jamšid be Aškāniyān dar šomāl enteqāl yāfte-ast.

3) **Fārsi-ye now** zabān-e dowrān-e pas az Hamle-ye A'rāb-ast. Ammā dar noxostin do qarn-e pas az in hamle az zabānhā-ye irāni nevešte-i dar dast nist. Dar qarn-e sevvom-e hejri / nohom-e milādi, bā ru-ye kār āmadan-e hokumathā-ye irāni con Ya'qub-e Leys-e Saffār-o dar pey-e ānān Sāmāniyān, yekbāre zabān-e mardom-e Irān āmādegi-ye xod rā barā-ye āfarineš-e šāhkār-e bozorg-i con Šāhnāme dar qarn-e ba'd az ān nešān dād. Dar in se qarn mardom-e Irān, hattā bā geravidan be Eslām-o zir-e fešār-e qowm-e qāleb, hamcon zamān-e Sāsāniyān be zabān-e Pahlavi-yo lahjehā-ye mahalli-ye xod soxan migofte-and. Mohājerān-e Arab-o gomāštegān-e xolafā az in ke nācār bāyad bā motarjem dar Irān zendegi konand, docār-e eškāl budand. Dar ba'z-i noqāt hattā ebādāt-e eslāmi niz be saxti anjām mišod. Dar Boxārā dir zamān-i nācār budand, namāz-o āyāt-e Qor'ān rā be fārsi bar gardānand tā mardom rā be ejrā-ye marāsem-e ebādi vā dārand.

Az lahjehā-ye irāni-ye rāyej dar qarnhā-ye avval-e eslāmi be panj lahje-ye mohem ešāre šode-ast:

1) **Pahlavi**: Be in zabān dar navāhi-ye markazi-yo šahrhā-ye Esfahān, Rey, Hamedān, Nahāvand-o Āzarbāyjān soxan migofte-and.

2) **Dari**: Dari zabān-e mardom-e mašreq-e Irān-o ahl-e Balx-o Soqd az Māvarāonnahr tā marzhā-ye Cin bude-vo lahjehā-ye mohemm-i con soqdi, xārazmi-yo toxāri rā dar bar migerefte-ast. Lahje-ye toxāri beyn-e mardom-e Toxārestān, velāyat-e miyān-e Balx-o Badaxšān, rāyej bude-ast. Zabān-e mardom Ārān ya'ni navāhi-ye jonubi-ye kuhhā-ye Qafqāz dar qarb-e Daryā-ye Xazar rā niz nazdik be zabān-e navāhi-ye šarqi-ye Irān dāneste-and. Dar Tisfun-o šahrhā-ye panjgāne-ye Madāen niz soxan goftan be

hamin zabān, ke bā šāhanšāhān-e aškāni az šarq be pāytaxt āvarde šode bud, tā qarnhā pas az Eslām rāyej bud.

3) **Fārsi**: Lahje-ye mahalli-ye mardom-e Fārs bude-ast. Nevešte-and, ke šāhanšāhān-e sāsāni dar xalvat-o miyān-e afrād-e xānevāde-ye xod be in zabān soxan migofte-and.
4) **Xuzi**: In lahje loqat-e mardom-e Xuzestān-ast, ke az dirgāh be vāsete-ye hamsāyegi bā qabāyel-e Arab kalamāt-i az zabān-e arabi rā vāred-e zabān-e xiš karde budand.
5) **Soryāni**: Zabān-e mardom-e Suriye-vo navāhi-ye durdast-e šāhanšāhi-ye aškāni-yo sāsāni bude-ast. Besyār-i az ketābhā-ye elmi-yo falsafi be in zabān nevešte mišod-o dar qarnhā-ye avval-e eslāmi hamin āsār be arabi tarjome gardid.

Dar qarn-e cāhārrom-o nime-ye avval-e qarn-e panjom-e hejri, bā qodrat gereftan-e amirān-e sāmāni dar Māvarāonnahr-o Xorāsān, Boxārā kānun-e bozorg-e adabiyāt-e Irān gardid-o zabān-e dari dar āsār-e guyandegān-i bozorg con Rudaki-yo pas az u Ferdowsi conān maqām-i yāft ke be onvān-e zabān-e rasmi-ye hame-ye Falāt-e Irān pazirofte šod. Zabān-e fārsi dari donbāle-ye zabānhā-ye irāni-ye miyāne-vo jānešin-e hame-ye lahjehā-vo zabānhā-ye digar-e irāni šode-ast. Tafāvot-e in zabān bā fārsi-ye miyāne dar taqyir-e barx-i āvāhā-vo gereftan-e vāžehā-ye jadid az zabān-e arabi-yo taqyir-e jahat-e ma'ni-ye besyār-i az vāžehā bar asar-e owzā-e siyāsi-yo ejtemāi-yo mazhabi-ye ba'd az Eslām ast.

Tahavvol-e zabān-e fārsi-ye dari be zabān-e emruzi be tadrij anjām gereft. Dar āqāz, kalamāt-e arabi dar ān besyār andak bud, ammā az nime-ye dovvom-e qarn-e panjom-e hejri bā tasallot-e qabāyel-e Tork be tadrij seyl-e kalamāt-o ta'birāt-e arabi be zabān-e fārsi rāh jost-o az zabān-e qabāyel-e moxtalef-e Tork niz loqāt-o estelāhāt-i be fārsi rexne kard. Pas az Hamle-ye Moqol in tahājom be zabān-e fārsi šeddat gereft. Bā ru-ye kār āmadan-e Safaviyān-o gomāšte šodan-e sarān-e Qezelbāš be hokumat-e eyālāt-e moxtalef-e Irān, ānān ke hamegi az qabāyel-e Tork-o Torkamān budand, zabān-e torki rā ešāe dādand.

Az āqāz-e saltanat-e xāndān-e Qājār, bar asar-e raftoāmad-o extelāt-e farhangi bā orupāyiyān, az zabānhā-ye orupāyi, xāsse farānsavi-yo engelisi, kalamāt-e besyār vāred-e zabān-e fārsi šode-ast-o bed-in tartib zabān-e emruzi-ye fārsi, āmixte bā arabi-yo torki-yo tā hadd-i zabānhā-ye orupāyi-st.

Bā in hame, zabān-e fārsi sāxt-e dasturi-ye xod rā kāmelan negāh dāšte-vo kalamāt-e bigāne rā dar qāleb-e zavābet-e xod pazirofte-ast. Talaffoz ingune kalamāt niz rang-e zabān-e fārsi be xod gerefte-vo mafhum-o ma'nā-ye ān niz taqyir yāfte-ast. Barā-ye mesāl besyār-i az kalamāt-e moarrab-i ke fārsizabānān bar zabān miāvarand, az jahat-e talaffoz-o ma'nā-vo kārbord digar šenāxte nist.

Zabān-e fārsi az nazar-e āvāšenāsi niz zabān-i momtāz-ast-o kasān-i ke az kudaki fārsi miāmuzand, be āsāni mitavānand dar talaffoz-e zabānhā-ye digar be mahārat-e kāmel beresand, zirā maxārej-e horuf dar zabān-e fārsi conān-ast, ke hanjare bā tamām-e emkānāt-e xod parvareš miyābad.

Guyešhā-ye emruzi-ye Irān

Fārsi-ye dari zabān-e rasmi-yo guyeš-e aksariyat-e mardom-e Irān-ast. Ammā dar navāhi-ye moxtalef-e kešvar, mardom be zabānhā-ye digar ‹az irāni-yo qeyreirāni niz soxan miguyand. Fārsi-ye dari niz dar navāhi-ye moxtalef lahjehā-ye gunāgun dārad. Zabān-e mardom-e Esfahān, Fārs, Tehrān, Xorāsān-o Kermān bā ān ke hamegi fārsi-ye dari-st, bexosus dar rustāhā-vo navāhi-ye duroftāde, haryek bā dar bar dāštan-e te'dād-i loqāt-o ta'birāt-o estelāhāt-e maxsus-e mahalli bištar az jahat-e āhang-e adā-ye kalamāt-o jomalāt motefāvet-ast. Mohemtarin guyešhā-ye rāyej-e emruz ke asl-e irāni dārad, ebārat-ast az: torki, kordi, tabari, baluci-yo zabān-e mardom-e Semnān-o Gorgān. Bar inhā bāyad zabān-e Pahlavi-yo avestāyi rā afzud, ke hanuz beyn-e zartoštiyān-e Irān rāyej-ast.

Torki

Torki, zabān-e mardom-e Āzarbāyjān, az dowrān-e Safaviye ya'ni avāxer-e sade-ye yāzdahom-e hejri / hefdahom-e milādi rāyej šode-ast. Pādšāhān-e safavi ke az Ardebil dar šomāl-e qarb-e Irān bar xāstand, be zabān-o adab-e torki gerāyeš-e xās dāštand. Ba'z-i az išān con Šāh Esmāil-e Avval-o Dovvom xod še'r-e torki misorudand. Sarān-e Qezelbāš niz hamegi az tavāyef-e Tork-o Torkamān budand-o az tariq-e ānān zabān-e torki qalabe yāft-o az tarkib-e ān bā zabān-e āzari-ye qadim torki-ye āzarbāyejāni-ye emruz padid āmad. Torki-ye āzarbāyejāni loqāt-e qadim-e fārsi-ye besyār dārad, ammā sāxtemān-o dastur-e zabān-e ān bar mabnā-ye zabān-e torki-st. Te'dād-i qābelemolāheze kalamāt-e arabi niz be in guyeš vāred šode-ast.

Kordi-yo lori

Darvāqe' na kordi nām-e zabān-i xāss-ast-o na lori, balke haryek az āndo rā šāxe-i az zabānhā-ye qarbi-ye Irān taškil midehad ke dārā-ye zabānhā-ye gunāgun-ast-o bar sabil-e mosāmehe tamām-e ānhā rā kordi-yo yā lori guyand. Kordi-yo lori, zabān-e ašāyer-e Kord-o Lor-e navāhi-ye qarb-e Irān, niz az riše-ye zabānhā-ye Irān-e qabl az Eslām-ast. In do guyeš az arabi-yo torki ta'sir-e candān napazirofte-vo kamābiš asil mānde-ast. Zabān-e kordi dārā-ye adab-i besyār pahnāvar-ast. Ašāyer-e Kord-e navāhi-ye Gorgān-o Xorāsān niz, ke dar zamān-e Safaviye barā-ye marzdāri-yo moqābele bā došmanān be in navāhi kuc dāde šodand, be in zabān soxan miguyand.

Tabari

Zabān-e tabari guyeš-e mardom-e karānehā-ye jonubi-ye Daryā-ye Māzandarān-ast. Mowqeiyat-e joqrāfiyāi-ye durazdastres-e bigānegān be farhang-e mardom-e in nāhiye-ye sabab šode, ke zabān-e tabari niz az dastbord-e zabānhā-ye arabi-yo torki tā hadd-e ziyād-i dur mānad-o esālat-e xod rā hefz konad. Adab-e mahalli-ye gilaki-yo tabari bā dar bar dāštan-e aš'ār-o afsānehā-ye širin dar bāre vaqāye-e tārixi-yo jonbešhā-vo mobārezāt-e mahalli-ye in sarzamin az qenā-yi qābelemolāheze barxordār-ast. Zabān-e mardom-e Semnān-o Gorgān niz az šāxe-ye zabānhā-ye asil-e irāni-ye qabl az Eslām-ast-o be zabān-e tabari nazdik minamāyad.

Gostareš-e zabān-e Fārsi

Bā fotuhāt-e sepāhiyān Eslām-o taškil-e sarzaminhā-ye pahnāvar-e xelāfat-e eslāmi, arabi be sor'at jāygozin-e zabānhā-ye melal-e maqlub šod-o az šomāl-e Āfriqā tā sarzaminhā-ye qarb-e rud-e Dejle rā farā gereft. Ammā irāniyān-e mosalmān, hamconān be zabān-e fārsi-yo lahjehā-ye motedāvel dar navāhi-ye moxtalef pāyband māndand.

Dar qarnhā-ye avval-e eslāmi barā az miyān bordan-e zabān-e fārsi talāš-e besyār mišod. Az jomle ahādis-i dar zabān-e āmme ravāj miyāft ke zabān-e fārsi-yo lahjehā-ye moxtalef-e ān rā zabān-e mardom-e duzax mixānd-o mosalmānān rā az ān man' mikard. Ammā irāniyān niz dar moqābel ahādis-i naql mikardand ke banā bar ānhā zabān-e fārsi hamradif-e arabi-yo zabān-e beheštiyān-ast. Bā in hame, besyār-i az irāniyān barā-ye šerkat dar omur-e siyāsi-yo yāftan-e mowqeiyat-e monāseb-e ejtemāi be sorudan-e aš'ār-o neveštan be zabān-e arabi ruy āvardand. Bā taškil-e noxostin hokumathā-ye mahalli-ye mostaqel dar Irān-o ijād-e kānunhā-ye tašviq-e šoarā-vo nevisandegān-e pārsiguy, zabān-e dari ke be poxtegi-yo kamāl nazdik šode bud, be sor'at gostareš yāft-o mowred-e esteqbāl-e guyandegān-o nevisandegān-e navāhi-ye digar qarār gereft. Hattā besyār-i az dānešmandān niz be zabān-e fārsi ruy āvardand-o āsār-e elmi-ye xod rā be in zabān negāštand-o tavānāyi-ye ān rā dar bayān-e anvā-e mowzu'hā be esbāt resāndand-o gostareš dādand.

Soltān Mahmud-e qaznavi bā ān ke xod Tork bud, ammā mirās-e farhangi-ye azim-e xāndānhā-ye hākem-e irāni u rā nāxāste be ravāj-e zabān-e fārsi vā dāšt. Vey barā-ye negāhdāri-ye sarzaminhā-yi ke fath mikard, dastehā-ye nezāmi-ye bozorg-i az mardom-e Xorāsān-o Māvarāonnahr rā be hokumat migomāšt-o hamin amr mowjeb-e ravāj-e zabān-e pārsi tā navāhi-ye Hend-o Panjāb gardid.

Bā soqut-e Boxārā, pāytaxt-e sāmāniyān be dast-e Torkān-e Āl-e Afrāsiyāb, in kānun-e zabān-o adab-e pārsi az ahammiyat oftād-o šāerān-o nevisandegān-e pārsiguy be darbārhā-ye mahalli-ye qarb-e Irān mohājerat

kardand. Dar nime-ye dovvom-e qarn-e šešom-e hejri / davāzdahom-e milādi, hamzamān bā hokumat-e Saljuqiyān, šāerān-e navāhi-ye markazi-yo šomāl-e qarb-e Falāt-e Irān bā eštiyāq-e tamām fārsi-ye dari rā miāmuxtand-o be sorudan-e aš'ār-o neveštan-e āsār-e xod be ān zabān reqbat-e tamām dāštand. Be tadrij zabān-e fārsi-ye dari az durtarin noqāt-e šarq tā qarb-o sarāsar-e šomāl tā jonub-e Falāt-e Irān rā zir-e pušeš-e xod gereft.

Bā Hamle-ye Moqol-o mohājerat-e goruhhā-ye bozorg-i az mardom-e Irān, bexosus olamā-vo mašāyex-o bozorgān, be Hend, zabān-e fārsi ravāj-e bištar yāft. Amir Teymur-e Gurkān, guyandegān-o honarmandān rā az har šahr-o rustā bā xod be Samarqand mibord tā zādgāh-e xod rā kānun-e tamaddon-o farhang-e zamān konad. Amirzādegān-e teymuri dar mahzar-e in ostādān-e soxan hamegi fārsi āmuxtand-o az mošavveqān-e še'r-o adab-e pārsi šodand.

Hamzamān bā Hamle-ye Moqol-o mohājerat-e irāniyān be Hend, goruh-i niz dar Āsiyā-ye Saqir panāh gereftand. Mohājerat-e xānevāde-ye Mowlānā Jalāleddin Mohammad be Quniye-vo šohrat-e sufiyān-o moridān-e išān yek-i az avāmel-e mohemm-e gostareš-e zabān-e fārsi dar Āsiyā-ye Saqir bud. Dar darbār-e salātin-e Osmāni, zabān-e fārsi yek-i az do zabān-e omde-vo rasmi-ye darbār bud-o šāerān-o guyandegān mowred-e hemāyat qarār migereftand. Ferqehā-ye sufiyān niz dar zamān-e išān e'tebār-e besyār dāštand-o monšiyān-e adabšenās-o šāerān-e pārsiguy-e besyār-i be darbār-e xelāfat-e Osmāni ruy āvardand. Hokumat-e Osmāni dar fotuhāt-e xod in zabān rā tā Šebhejazire-ye Bālkān dar Orupā bord. Tā qarn-e axir, fārsi dar Torkiye az rāh-e xāndan-e Šāhnāme-vo Abumoslemnāme-vo digar āsār-e hamāsi-yo dini-ye fārsi dar qahvexānehā-vo marākez-e ejtemā-e mardom hamconān zabān-i āšnā bud. Selsele-ye pādšāhān-e gurkāni dar Hend niz, ke vazirān-o bozorgān-e ān aqlab irāni yā tarbiyatšode-ye irāniyān budand, darbār-i bā hame-ye mošaxxasāt-e farhang Irān, šāmel-e zabān-e fārsi-yo jašnhā-vo marāsem-e irāni, barqarār kardand. Ravāj-e fowqol'āde -ye zabān-e fārsi dar Hend bā afzāyeš-e nofuz-e Engelishā dar ān sarzamin ru be kāheš nahād. Emruze, ordu, zabān-e rasmi-ye mardom-e Pākestān, tarkib-i-st az hodud-e haftād darsad loqāt-e fārsi va zabānhā-ye hendi, arabi-yo tā andāze-i engelisi. Bištar-e mardom-e Afqānestān-o Tājikestān niz ke dar asr-e Qājār az Irān jodā šodand, be zabān fārsi soxan miguyand-o bā mardom-e Irān dar zaminehā-ye gunāgun-e farhang-o adab tārix-i moštarek dārand.

XAT

XATHĀ-YE IRĀNI-YE PIŠ AZ ESLĀM

Banā be afsānehā-ye bāstāni ke dar Šāhnāme niz āmade, Tahmures az divān-i ke dar band karde bud, si now' xat āmuxt. Be gomān-e mohaqqeqān in divān bāyad asirān-e ārāmi bude bāšand ke barā-ye tejārat be navāhi-ye moxtalef safar mikardand-o bā xatt-e aqvām-e gunāgun āšnāyi dāštand. Qadimtarin nemunehā-ye xat ke dar Najd-e Irān be dast āmade, az kāvoshā-ye bāstānšenāsi dar Siyalk nazdik-e Kāšān-ast. In neveštehā asnād-e hokumati-st, ke bar ru-ye sofāl be xatt-e tasviri-yo nimetasviri kande šode. Gomān miravad, ke in lowhehā marbut be zamān-i bāšad ke Ilām dar owj-e qodrat bud-o Šuš markaz-e tejārati-ye mohemm-i be šomār miraft. Momken-ast, ilāmihā dar dowrān-e piš az Āryāhā zir-e ta'sir-e sumerihā movaffaq be ebdā-e xatt-e tasviri yā takmil-e ān šode bāšand. Be har hāl, hodud-e 2800 sāl piš az milād-e Masih ilāmihā xatt-i nimetasviri-yo nimealefbāyi nazdik be ānce beyn-e sumerihā rāyej bude, dāšte-and, ke bā afzudan-e harekāt-o mosavvethā ān rā kāmel karde budand.

Qadimtarin nevešte-ye mowjud marbut be tamaddon-e irāni, lowhe-ye zarrin-e Āryāmane, niyā-ye Dāryuš-e Bozorg-ast, ke dar kāvoš-e markaz-e asnād-e haxāmaneši dar Hegmatāne (Hamedān) be dast āmade. In lowhe be zabān-e fārsi-ye bāstān-o xatt-e mixi-ye alefbāyi-st, ke si-yo šeš harf, do vāže-ye jodākon-o hašt andišenegār dārad-o az cap be rāst nevešte mišavad. Takāmol-e xatt-o residan be marhale-ye alefbāyi, conān ke dar in lowhe dide mišavad, nešān az sābeqe-ye dirin-e xatt-e miyān aqvām-e irāni dārad. Sangnevešte-ye Dāryuš-e Bozorg bar sine-ye Bistun-o neveštehā-ye besyār bar lowhehā-vo ostovānehā-ye sangi-yo sofāli niz be hamin xatt-e mixi-ye alefbāyi-st. Az dowre-ye haxāmaneši šomār-i lowhhā-ye sangi-yo sofāli niz be zabān-e

pārsi-yo xatt-e ilāmi dar anbārhā-ye Taxt-e Jamšid yāft šode, ke sanad-e hazine-ye kārgarān-e sāxtemān-e qasrhā-st.

Pas az hamle-ye Eskandar, xatt-e yunāni niz be xotut-e rasmi-ye irāni afzude šod-o tā avāset-e dowrān-e šāhanšāhi-ye aškāni ravāj dāšt. Bar ru-ye sekkehā-vo sangneveštehā nemunehā-ye xatt-e yunāni dar sarzaminhā-ye Irān besyār dide šode-ast. Ammā dar miyāne-ye dowrān-e aškāni, be dastur-e Balāš-e Avval, xatt-e rasmi-ye darbār az yunāni be xatt-e Pahlavi, ke surat-e eslāhšode-ye xatt-e irāni-ye kohan bud-o riše-ye ārāmi dāšt, bar gardānde šod. In xat az rāst be cap nevešte mišod-o barā-ye bist-o se harf tanhā hefdah nešāne dāšt. Avāyel-e dowrān-e sāsāni, bār-e digar hamin xat bā taqyirāt-o eslāhāt-e besyār be surat-e xatt-e Pahlavi-ye sāsāni dar āmad. Dar hamin zamān Māni niz bar asās-e xatt-e Pahlavi-yo xatt-e soryāni, xatt-i tāze exterā' kard, ke az rāst be cap-o bā horuf-e jodā az ham negāšte mišod. Ketābhā-yi ke tā emruz az Māni-yo peyrovān-e u barjāy mānde, be in xatt-ast, ke besyār sāde-vo ravān-ast.

Nevisandegān-o motarjemān-e dowre-ye eslāmi az haft xat yā dabire ke dar dowre-ye Sāsāniyān rāyej bude be in tartib yād karde and:

- **Ādamdabire** ke xatt-e hamegāni bude-vo si-yo se harf dāšte-ast-o az ān barā-ye neveštan-e matāleb-e ādi estefāde mišode.
- **Gaštedabire** ke horuf dar ān taqyir-e šekl midāde-vo maxsus-e qabālehā-vo ahdnāmehā bude-ast. Naqš-e jāme-vo angoštari rā be in xat ke bist-o cāhār harf dāšte-ast, minegāšte-and.
- **Nimgaštedabire** xatt-i-st bā bist-o hašt harf ke nim-i az ānhā taqyir-e šekl miyāfte. Matāleb-e marbut be pezeški-yo falsafe rā bā in xat mineveštand.
- **Šāhdabire** yā **farvardedabire** be kār-e neveštan-e nāmehā-vo farmānhā-ye darbār miāmade-vo mardom-e ādi haqq-e neveštan be ān rā nadāštand.
- **Rāzdabire** yā **rāzserriye** xatt-i bude-ast, ke asrār-e hokumati-yo ramzhā bā ān sabt mišode. In xat bā cehel harf ke ba'z-i noqtedār bude, nevešte mišode-vo kalamāt-o ebārāt-e hozvāreš dar ān besyār bude-ast. Hozvāreš kalamāt-e ārāmi bude-ast, ke nazdik be hezār tā-ye ānhā dar xatt-e Pahlavi-ye aškāni-yo sāsāni vāre dšode bud. Dabirān loqāt rā be ārāmi mineveštand, ammā be fārsi mixāndand.
- **Visdabire** yā **višdabire** jāme-e hame-ye xathā bude-vo sisad-o šast-o panj harf dāšte-vo alāve bar kalamāt-e ādi be negāreš-e āsār qiyāfe, sedā šoršor-e āb, ešārāt-e cešm-o tanin-e naqamāt-e musiqi niz tavānā bude-ast. Kalamāt-i rā ke az zabānhā-ye digar, az jomle zabān-e mardom-e Rum-o Mesr-o Cin-o Hend-o Tork-o Arab, vāred-e zabān-e Pahlavi mišode-vo talaffoz-e xās dāšte, be in xat mineveštand.
- **Dindabire** xatt-i-st, ke dar zamān-e sāsāniyān Avestā rā be ān bāz nevešte-and. Dindabire kāmeltarin-o pišraftetarin xathā-ye šenāxtešode-ye jahān-ast, ke šast harf, va biš az har xatt-e digar dar jahān, horuf-e sedādār dārad. Gomān miravad, ke mowbadān be yāri-ye in horuf-e sedādār dar dindabire, mitavāneste-and naqme-vo navā-ye xāss-e sorudhā-ye mazhabi rā tey-e qarnhā-vo hezārehā yeksān negah dārand.

Be in tartib, āsār-e irāni-ye bāzmānde tā zohur-e Eslām be xathā-ye mixi, Pahlavi, avestāyi-yo mānavi-st. Dar asnād-e besyār, az jomle dar neveštehā-ye movarrexān-e yunāni, nešānehā-yi az sahm-e bozorg-e irāniyān dar āfarineš-o takmil-e xat vojud dārad. Xatt-e avestāyi-ye bāstān rā bā xatt-e Sanskerit hamriše-vo mošābeh dāneste-and-o xatt-e mixi-ye alefbāyi, ke barx-i asl-e ān rā ārāmi midānand, dar āsār-e dowre-ye haxāmaneši be marhale-i az takāmol reside-ast, ke e'jābangiz minamāyad. Dar hāl-i ke xatt-e mixi-ye ārāmi hamzamān bā ān hanuz hejāyi bud-o na alefbāyi.

XATT-E FĀRSI

Pas az qalabe-ye a'rāb-e mosalmān, zabān, xat, ādāb-o rosum-o mo'taqedāt-e irāni barā-ye moddat-i docār-e sokun-o sokut gardid. Arabhā dānestan-e xatt-o nevisandegi rā candān mohtaram nemidāštand-o az ān faqat

dar mohāsebāt-o tejārat estefāde mikardand. Be alāve, išān mo'taqed budand, ke ciz-i nist ke dar Qor'ān nabāšad. Banā bar in, har ketāb-o nevešte-ye digar rā bāyad az miyān bord, mabād-ā az āsār-e šerk-o botparasti bāšad.

Nevešte-and, ke dar Hamle-ye Arab ketābhā-ye nafis-o ketābxānehā-ye azim az miyān raft. Dar besyār-i šahrhā-ye Irān tā moddathā-ye derāz golxan-e garmābehā rā bā suzāndan-e ketābhā garm midāštand-o dar jāhā-ye digar anbuh-e ketāb rā be rudxānehā mirixtand. Bā vojud-e in, biš az yek qarn tul kešid tā divān-e mohāsebāt rā az Pahlavi be zabān-o xatt-e arabi bar gardāndand-o irāniyān be tadrij neveštan be xatt-e arabi rā paziroftand. Sabab-e pazireš-e xatt-e arabi rā alāve bar qalabe-ye A'rāb-o esrār-e ānān dar mahv-e neveštehā-ye pišin, nāresāyi-ye xatt-e Pahlavi-yo vojud-e hozvāreš dar ān dāneste-and.

Gofte-and, ke xatt-e arabi asl-e nabati dārad, ke A'rāb hodud-e sad sāl piš az Eslām zemn-e safarhā-ye tejārati bā ān āšnā šode budand. Hamzamān bā zohur-e Eslām do now-e motemāyez-e xatt-e arabi ke besyār nazdik be xatt-e nabati bud, dar Hire ravāj dāšt. Az hamin do xat dar dowrehā-ye eslāmi negāreshā-ye digar-i ebdā' šod, ke be nasx-o kufi šohrat yāft. Az avāyel-e qarn-e dovvom-e hejri / haštom-e milādi in xathā dar hame-ye sarzaminhā-ye eslāmi, az jomle Irān, rāyej gardid. Barx-i digar az zabānšenāsān niz e'teqād dārand, ke xatt-e arabi manša-i irāni dārad, zirā Hire yā Hāmāvarān, ke xatt-e arabi az ānjā gerefte šode, moddathā-ye derāz tā soqut-e Sāsāniyān yek-i az eyālathā-ye dastnešānde-ye Irān-o yek-i az kānunhā-ye farhang-e irāni bude-ast.

Be har hāl, xatt-i ke moqāren-e zohur-e Eslām beyn-e A'rāb rāyej bud, kufi xānde mišod. Horuf-e in xat be surat-e jodā az ham-o be dun-e noqte nevešte mišod-o az ānjā ke be šekl-e xotut-e zāviedār-e ofoqi-yo amudi bud, irāniyān az ān be onvān-e tazyin-e ru-ye cub-o felez-o zarfhā-ye sofāli-yo loābi-yo gacbori-yo ājorkāri-ye sāxtemānhā estefāde mikardand. In bahregiri az xatt-e kufi tā qarn-e dahom-e hejri / šānzdahom-e milādi hamconān rāyej bud.

Hodud-e nime-ye qarn-e avval-e hejri / haftom-e milādi dānešmand-i irāni be nām-e Ebrāhim-e Sagzi bā jābejā kardan-e horuf-e xatt-e kufi-yo afzudan-e pānzdah harf-e avestāyi be ān, in xat rā takmil kard. Barādar-e vey, Yusof-e Sagzi, az in xat, ke ma'qeli nāmide mišod, negāreshā-ye tāze-i estexrāj kard, ke qalam-e jalil, solsyen-o sepas firāmuz yā pirāmuz nām gereft. Ebn-e Moqle-ye Beyzāvi, ma'ruf be Mohammadebn-e Ali-ye Fārsi, niz ke vazir-e se tan az xolafā-ye abbāsi bud, dar qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi, qalam-e nasx rā ebtekār kard, ke bā xatt-e nasx-e arabi tafāvot dāšt. In xat be zudi jā-ye xod rā bāz kard-o dar sarāsar-e ālam-e eslāmi ravāj yāft.

Pas az Ebn-e Moqle irāniyān-e mobtaker-e digar-i peydā šodand ke az xatt-e nasx, xathā-ye ta'liq-o nasta'liq rā be vojud āvardand. In xat rā dar miyāne-ye qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi xošnevisān-e darbār-e teymuri āfaridand. Alefbā-ye in xathā arabi-st, ammā šekl-o tarkib-e horuf bā xathā-ye bāstāni-ye Irān ya'ni Pahlavi-yo avestāyi šebāhat dārad. Ta'liq ke barā-ye neveštan-e ketāb-o nāme be kār miraft, be tadrij be surat-e šekaste dar āmad-o be sabab-e zibāyi-ye zāher dar šekl-e horuf-o kalamāt vasile-i barā-ye xošnevisi-yo honarnamāyi šod. Ta'liq, nasta'liq-o šekaste-nasta'liq se xatt-e ebtekāri-ye irāniyān-ast, ke arzeš-e honari-ye vālā-yi dārad-o dar digar sarzaminhā-ye eslāmi mānand-e Hend, Mesr-o Osmāni niz mowred-e taqlid qarār gerefte-ast. Ammā behtarin nemunehā-ye tazyini-ye in xathā rā xošnevisān-e irāni padid āvarde-and.

Xatt-e rāyej dar Irān-e emruz nasta'liq xānde mišavad ke tarkib-i az nasx-o ta'liq-ast. Xatt-e arabi hengām-i ke be surat-e xatt-e fārsi dar āmad, tafāvothā-ye besyār yāft. Az jomle alāyem-o horuf-i be ān afzude gardid, ke betavānad xosusiyāt-e zabān-e fārsi rā mon'akes konad. Horuf-e *pe*, *ce*, *že*-vo *ge* dar xatt-e arabi vojud nadārad. Irāniyān nācār ānhā rā bar alefbā-ye arabi afzudand. Barx-i horuf-e sedādār-e morakkab, mānand-e kalamāt-e xāb-o xāhar, niz šekl-e tāze-i yāft.

Hamzamān bā Enqelāb-e Mašrutiyat barx-i az rowšanfekrān-e irāni zemzeme taqyir-e xat rā āqāz kardand. Az ān miyān Mirzā Malkam Xān-e Nāzemodowle dar ruznāme-ye qānun maqālāt-e tond-o mofasall-i dar in bāre nevešt. U mo'taqed bud, ke barā-ye pišraft-e mamlekat mardom bāyad bāsavād šavand-o con xatt-e fārsi

horuf-e sedādār nadārad, āmuzeš-e ān moškel-ast. Banā bar in, behtar-ast xatt-e fārsi be Lātin taqyir yābad. Garce dar dowrān-e Ātātork, xatt-e arabi dar Torkiye be lātin-o dar Tājikestān, dar āqāz barpāyi-ye Ettehād-e Jamāhir-e Šowravi, be sirilik tabdil šod, dar Irān sāhebān-e andiše be moxālefat-e šadid bā taqyir-e xat bar xāstand-o estedlāl kardand, ke conin taqyir-i āsib-e bozorg-e farhangi dar pey dārad-o be nābudi-ye mirās-e adabi-ye gozašte xāhad anjāmid. Bahs dar bāre-ye zarurat in taqyir hanuz dar barx-i mahāfel-e rowšanfekrāne edāme dārad.

MANĀBE'

- Homāyunfarrox, Roknoddin. Sahm-e Irāniyān dar Peydāyeš-o Āfarineš-e Xat dar Jahān. Tehrān, 1350.
- Safā, Zabihollāh. Tārix-e Adabiyāt dar Irān. Tehrān, Entešārāt-e Ferdowsi, cāp-e cāhārrom, 1366.
- Safavi, Kuroš. Negāh-i be Pišine-ye Zabān-e Fārsi. Tehrān, Našr-e Markaz, 1367.

DIN

In baxš rā dar qesmathā-ye zir donbāl konid:

Dinhā-ye piš az Eslām

Eslām

Ferqehā-ye eslāmi

Aqalliyathā-ye mazhabi

DINHĀ-YE PIŠ AZ ESLĀM

Āryāyiyān dar āqāz-e vorud be pahne-ye Irān, parasteš-e mazāher-e moxtalef-e tabiat rā be hamrāh āvardand. Ammā dar extelāt bā mo'taqedāt bumiyān-o bar asar-e taqyir-e owzā-e eqlimi, dar bineš-e ānān degargunihā-yi padid āmad ke bā zohur-e Zartošt be surat-e din-i jadid āškār šod.

Zartošt be jā-ye Xodāyān-e moteadded, e'teqād-e xod rā be Ahurāmazdā, Xodā-ye yektā-vo sarvar-e dānā, ebrāz dāšt, ke bā solte-ye rowhāni-ye xod hame-ye niruhā-ye rāsti-yo dorosti-yo pāki-yo xorrami rā dar nezām-i sanjide barā-ye hame-ye irāniyān-e pārsā-vo pāknahād, be towr-e yeksān, va'de midād. Din-e Zartošt, bā e'teqād be setiz-e dāem beyn-e bad-o xub-o extiyār-e ensān barā-ye entexāb-e rāh-e dorost, ijād-e jāmee-i rā navid midād ke dar ān zendegi-ye ruzāne-ye mardomān-o talāš-e ānān barā-ye dastyābi be āsāyeš-o refāh mafhum-i minovi-yo motaāli dārad.

Din-e Zartošt az āqāz-e šāhanšāhi-ye haxāmaneši tā pazireš-e Eslām az taraf-e irāniyān, biš az yāzdah qarn, din-e bištar-e irāniyān bud. Bā Hamle-ye Eskandar-o āqāz-e šāhanšāhi-ye aškāniyān ke be āyin-e Mehr bāvar dāštand, az nofuz-e ān kāste šod. Ammā Sāsāniyān, bā tarkib-e hokumat-o din, šāhanšāhi-ye azim-i taškil dādand, ke moqān-o mowbadān-e zartošti dar ān az nofuz-o extiyārāt-e besyār barxordār budand. Din-e rasmi-ye darbār-e Sāsāniyān din-e zartošti bud. Bar asar-e gozašt-e zamān-o tahavvolāt-e ejtemāi, din-e Zartošt az taālim-e sāde dar bāre-ye tazādd-o dogānegi-ye niruhā-ye bad-o xub be āyin-i monazzam mobaddal šod, ke dārā-ye ādāb-o rosum-o tašrifāt-e xās bud-o osul-e falsafi-yo mabādi-ye kalāmi-ye picide-i dāšt. Mabāhes-e dini-yo extelāf-e nazar dar bāb-e janbehā-ye e'teqādi-yo amali dar dowre-ye Sāsāniyān be peydāyeš-e din-e Māni-yo ferqehā-ye digar-i con zorvāni-yo kiyumarsi anjāmid.

Bā zohur-e Eslām-o Hamle-ye A'rāb be Irān, din-e zartošti ke dar cāhārcub-e qavānin-o moqarrarāt-e šāhanšāhi-ye sāsāni az tahavvol-o takāmol bāz mānde bud, be tadrij edde-ye ziyād-i az peyrovān-e xod rā az dast dād. Fešārhā-ye eqtesādi-yo siyāsi ke be irāniyān, bexosus zartoštiyān, vāred mišod, niz āmel-e mohemm-i bud, ke bištar-e mardom-e Irān rā be paziroftan-e din-e jadid vā midāšt. In degarguni ta'sir-i conān amiq dar šive-ye zendegi-yo farhang-o siyāsat-e jāmee-ye irāni gozāšt, ke bahs dar bāre-ye tārix-e Irān rā, be haq, be do dowre-ye piš-o pas az Eslām taqsim karde-and.

Az mošaxxasāt-e kolli-ye din-e irāniyān piš az Eslām entebāq-e e'teqādhā-ye dini bā niyāzhā-ye tabii-yo jesmāni-ye ensān bud. Irāniyān-e bāstān bar asās-e bāvarhā-ye dini-ye xod az zāri, anduh va āzār resāndan be

hamnow' yā heyvānāt-o jānevarān-e mofid duri mijostand-o ingune kārhā rā ahrimani mipendāštand-o barā-ye yāri-ye Ahurāmazdā az hic xoši-yo šādi ruygardān nabudand. Be nazar-e ānān sāzandegi, ābādāni-yo zāyeš-o afzuni dar harjā-vo harvaqt-o be har manzur kār-i ahurāyi bud. Dāstān-e pir-i kohansāl ke deraxt-e tāze minešānad, namāyeš-e guyā-ye in e'teqād-ast. Be u goftand: "To az in deraxt bar naxāhi xord. Cerā ranj-e gerān bar xod minahi?" Goft: "Digarān koštand, mā xordim. Mā mikārim tā digarān bexorand."

Vižegi-ye digar-e bineš-e dini-ye irāniyān-e bāstān ta'kid bar nežād-e irāni bud, ke az asl-e dogānegi-ye xeyr-o šarr-o nur-o zolmat sarcešme migereft. Dar Avestā nežād-e irāni ahurāyi dāneste mišavad-o anirān yā qeyreirāni az dude-vo tabār-e Ahriman. In e'teqād dar ān dowrān be šeklgiri-ye jāmee-ye irāni-yo tavānāyi-ye ān barā-ye defā' dar barābar-e mohājemān-e bigāne, bexosus aqvām-ohši-yo biyābāngard, komak-i šāyān kard. Ammā ta'kid bar bartari-ye nežādi-yo vābastegi be xandānhā-ye ašrāfi, hamconin nofuz-e ziyād-e rahbarān-e mazhabi dar siyāsatgozārihā-ye kešvar dar dowre-ye Sāsāniyān mowjeb-e jodāyi-ye tabaqāt-e ejtemāi az yekdigar-o saranjām nārezāyi-ye tabaqāt-e forudast, beviže pas az sarkub-e Mazdak-o peyrovān-e u, šod.

Dowrān-e piš az Āryāhā

Dar bāre-ye din-e sākenān-e piš az tārix-e Irān āgāhihā-ye candān dar dast nist. Peykarehā-ye kucak-i, ke be te'dād-e ziyād dar kāvoshā-ye bāstānšenāsi-ye marbut be dowrān-e piš az tārix yāft šode, nešān midehad ke mardom-e ān ruzgār āfarinande-ye jahān rābbatonnow' yā zan-xodā-yi midānestand ke Xodā-ye farāvāni-yo bārvari bud. In rabbatonnow' dar hāl-i tasvir šode, ke pestānhā-ye xod rā dar dast mifešārad-o šir-e ān rā nesār-e jahāniyān mikonad. Gofte-and, ke rasm-e entesāb be mādar ke dar sonan-e besyār-i farhanghā-ye bāstāni ma'mul bude, az injā sarcešme gerefte-ast. Dar tāyefe-ye Guti az kuhnešinān-e piš az āryāyi-ye darrehā-ye Kordestān gāh farmāndehān-e sepāh az zanān bar gozide mišodand. In šavāhed e'teqād be Xodā-ye mādde rā ke āfarinande-ye jahān-ast, dar mardom-e piš az tārix-e sāken-e in mantaqe ta'yid mikonad. Yek-i digar az nimexodāyān-i ke dar Lorestān mojassamehā-ye besyār-e ān yāft šode, Gilgameš-ast, be šekl-e mard-i ke do šāx bar sar dārad. Gilgameš negahbān-e cāhārpāyān-ast. Dar tasvirhā gardan-e do šir rā dar do su-ye xod mifešārad. Mardom-e piš az tārix ke dar pahne-ye Irān sāken budand, be zendegi-ye pas az marg e'teqād dāštand, mordegān-e xod rā dar hamān mahall-e sokunat be šekl-e xamide dafn mikardand-o dar gur-e u zarfhā-ye por-e āb-o qazā-vo vasāyel-e lāzem barā-ye jang-o šekār migozāštand.

Asr-e vedāyi

Hengām-i ke Āryāyiyān-e hendoirāni dar Falāt-e Pāmir bā ham mizistand-o hanuz peyvandhā-ye farhangi-ye miyān-e xod rā az ham nagosaste budand, mazāher-e tabiat rā miparastidand-o barā-ye xošnudi-ye ānhā qorbāni-ye besyār mikardand. Ānān mowjudāt-e mofid-o nurāni rā dāvs ya'ni anāsor-e deraxšande mināmidand. Div be ma'ni-ye Xodā dar zabānhā-ye hendoorupāyi, bāzmānde-ye ān e'teqād-e dirin-ast. Az bozorgtarin Xodāyān-e āryāyi dar ān ruzgār Indrā (Xodā-ye tondar-o jang), Vārunā (Xodāvand-e āsmān-e porsetāre), Mitrā (Xodā-ye xoršid) Vāgoni (Xodā-ye ātaš) rā mitavān nām bord. Xāterāt-e mazhabi-yo asātiri-ye in dowrān dar qāleb-e sorudhā-ye mazhabi qarnhā sinebesine naql šode-vo az hezāre-ye dovvom tā avval-e piš az milād-e Masih dar Vedā, ketāb-e moqaddas-e hendovān, gerd āmade-ast. Dowrān-e ešterāk-e farhangi-yo e'teqādi-ye irāniyān-o hendiyān rā be monāsebat-e nām-e in ketāb asr-e vedāyi guyand. Vedā moštamel bar cāhār ketāb-ast, ke be tadrij gerd āmade. Baxš-i ke bā asātir-o pišine-ye tārixi-ye irāniyān ertebāt dārad, Rigvedā xānde mišavad-o kohantarin baxš-e Vedā-st.

Asr-e Avestā

Jāygozin šodan-e baxš-i az Āryāhā dar pahne-ye Irān, išān rā bā sarzamin-i digar-o ābohavā-vo zendegi-ye tāze ruberu kard. In degarguni, vaz'-e ejtemāi-yo tafakkor-e āryāyiyān rā dar bāre-ye hasti-yo āfarineš niz digargun sāxt-o be zohur-e Zartošt-o din-i jadid anjāmid-o osul e'teqādi-yo farhangi-ye irāniyān pas az asr-e Vedā bar asās-e taālim-e ketāb-e u, Avestā, tadvin šod. Az in ruy in dowrān rā dar tārix, asr-e avestāyi

mixānand. Banā be nevešte-ye movarrexān-e eslāmi, Avestā dar zamān-e Haxāmanešiyān bar davāzdah hezār pust-e gāv nevešte šode bud. Dar Hamle-ye Eskandar nosxe-i az ān rā az ātašgāh-e Estaxr birun kešidand-o suzāndand-o nosxe-ye digar rā be Yunān bordand-o baxšhā-ye elmi-ye ān rā ke marbut be pezeški, falsafe, joqrāfiyā, nojum-o digar olum bud, be yunāni tarjome kardand-o bāqi rā az beyn bordand. Dar dorosti-ye in eddeā jā-ye tardid-ast. Vāqeiyat ān ke dar zamān-e Aškāniyān, Balāš-e Avval dastur-e jam'āvari-ye ketāb-e Avestā rā dād, ke sinebesine be vasile-ye moqān-o mowbadān naql mišod. Bār-e digar dar āqāz-e šāhanšāhi-ye Sāsāniyān Tansar, mowbadān mowbad-e zamān-e Ardešir-e Bābakān-o Āzarbād-e Mehrsepandān dar dowrān-e Šāhpur-e Avval, ma'mur-e jam'āvari-yo tadvin-o tartib-e ketāb-e Avestā šodand. Ānce emruz dar dastres-e mā-st, hodud-e yekpanjom-e Avestā-ye Sāsāniyān biš nist-o bist-o yek nask (jozve) dārad-o az panj qesmat taškil šode: Yasnā, Visparad, Vandidād, Xordeavestā-vo Yašthā.

Avestā šāmel-e mowzu'hāye moxtalef-i con niyāyeš-e Ahurāmazdā-vo Amšāspandān-o Izadān-o dasturhā-ye axlāqi-yo dini-yo dāstānhā-ye melli-yo šarh-e havādes-e tārixi-yo hamāsi-st. Baxš-e noxost-e ān ya'ni Yasnā yā Yasne 72 hāt yā baxš dārad, ke haryek az ānhā xod dārā-ye cand band-ast. Hefdah hāt-e ān, be zabān-i besyār qadimi-st-o sāhebnazarān ānhā rā az zabān-e xod-e Zartošt midānand. In baxš-e qadimi rā gāhān yā gāthā mixānand. Gerdāvari-ye Avestā dar zamān-e Sāsāniyān be zabān-e asli ya'ni avestāyi surat gereft, ke moqān-o mowbadān bā ān āšnāyi-ye kāmel dāštand. Ammā barā-ye ān ke digarān niz ān rā dar yāband, tafsir-i be Pahlavi bed-ān afzudand ke ān rā Zand mixāndand. Azānpas kalamāt-e Zand-o Avestā bištar hamrāh-e ham miāyad. Bār-e digar bar matn-e Pahlavi šarh-i digar afzude šod, ke Pāzand xānde mišavad. Pāzand zabān-i-st vāsete miyān-e Pahlavi-yo fārsi-ye konuni. Motun-e Pāzand rā gāh be xatt-e avestāyi mineveštand-o gāh be xatt-e fārsi.

Zartošt

Dar Avestā nām Zartošt be surat-e Zartuštarā be ma'ni-ye dārande-ye šotor-e zard (yā pir) āmade-ast. Hanuz zardoštiyān harsāl šešomin ruz-e farvardin, zādruz-o barangixte šodan-e Zartošt, rā be payāmbari jašn migirand. Tārix-e zohur-e Zartošt rā beyn-e 1000-o 1400 sāl piš az milād-e Masih nevešte-and. Ammā zartoštiyān banā bar sonnat u rā moāser-e Budā midānand, ke hodud-e qarn šešom-e piš az milād-e Masih mizist. Banā bar neveštehā-ye zartošti, ke qarnhā pas az u gerd āmade, zādgāh-e Zartošt dar qarb-e Irān dar kenār-e Daryāce-ye Orumiye bude-ast.

Zartošt bar asar-e moxālefat-e bozorgān-e din-e qadim nācār safar-i tulāni be šarq kard-o dar Balx az hemāyat-e Goštāsb (Vištāsb) va xānevāde-ye u bahremand gardid. Be Zartošt mo'jezāt-i nesbat midehand, ke dar ketāb-e Zarātoštnāme az ānhā yād šode

Din-e Zartošt bā geravidan-e moqān be āyin-e jadid ravāj-e kāmel yāft-o tā soqut-e Sāsāniyān-o pazireš-e Eslām az taraf-e irāniyān hamconān ahammiyat-o e'tebār-e dirin-e xod rā hefz kard. Zartošt din-e xod rā Mazdaisnā xānde ke moqābel-e kalame-ye Divisnā ya'ni parastande-ye Xodāyān-e gozašte-ye āryāyi-st.

Mazdaisnā

Zartoštiyān rā bejoz Mazdaisnā (parastande-ye Mazdā yā Ahurāmazdā), rāstiparast, majus-o be din-e ātašparast niz xānde-and. Asās-e din-e Zartošt bar e'teqād be Ahurāmazdā be ma'ni-ye sarvar-e dānā, āfarinande-ye yektā-yi-st, ke Sepantaminu yā xerad-e moqaddas niz xānde mišavad. Ahurāmazdā hasti rā be zibātarin, rowšantarin-o sudmandtarin surat xalq karde-ast. Jahān-e nik hamvāre dar ma'raz-e hamle-ye Ahriman yā Angaraminu (andiše-ye zešt-o nābekār)-ast, ke āfarineš-e ahurāyi rā be havādes-e nāgovār-o hojum-e heyvānāt-e darande-vo ziyānkār-o faqr-o nāxoši-yo nādāni docār misāzad.

Ensān, bartarin āfaride-yeAhurāmazdā, asl-i āsmāni-yo pāk dārad, ke faravahar yā faravaši xānde mišavad. Ammā dar zendegi, ensān peyvaste mowred-osvase-ye Ahriman-o yārān-e u mānand-e divhā-ye doruq āz tanbali-yo peymānšekani-st. Banā bar in vojud-e ensān ham jāygāh-e ferešte-ye rāsti-yo niki-st-o ham āmāj-e doruq-o palidi. Haryek az in do niru u rā be su-ye xod mikešānad. Dar moqābel-e ān, ensān ke moxtār-o

mas'ul-e a'māl-e xiš-ast, bāyad dar jedāl-o setiz-e dāem divhā-ye doruq-o farib-o tars-o hesādat-o setam-o tanparvari rā az xod berānad-o rāsti-yo daliri-yo dādgari-yo baxšāyandegi rā hamejā begostarad.

In peykār dar hame-ye hasti jaryān dārad-o az ānjā ke dar bineš-e Mazdaisnā badbini-yo nowmidi rāh nadārad, saranjām dar āxar-e zamān, mowud-e zartoštiyān be nām-e Sušiyāns zohur mikonad-o Ahriman-o laškariyān-e u rā be duzax mirānad. Azānpas andiše-ye nik, goftār-e nik-o kerdār-e nik ke kamāl-e hasti-st, dar jahān farmānravā migardad. In nabard-e jahāni, ke āqebat be piruzi-ye xeyr xāhad anjāmid, pas az yek dowr-e davāzdahhezārsāle be rastāxiz xāhad peyvast. E'teqād be rastāxiz-o farā residan-e ruz-e pasin ke dar ān andiše-vo goftār-o kerdār-e ensān sanjide mišavad, az xosusiyāt-e din-e Zartošt-ast. Banā bar in aqide, dar sepidedam-e ruz-e cāhārrom pas az marg, izadān-o amšāspandān šaxs-e dargozašte rā be dāvari mixānand. Dar noxostin gām, din yā vejdān (ferešte Daenā) bā u ruberu xāhad šod. Agar dar zendegi pārsā-vo nikkerdār bude bāšad, din, be surat-e doxtar-i javān, zibā, bolandbālā bā cehre-ye deraxšān, u rā be su-ye behešt hamrāhi xāhad kard. Vaellā pirzan-i zešt-o palid u rā kešān-kešān be duzax xāhad bord. Dāvar-e ruz pasin Zartošt-e moqaddas-ast, ke be farmān-e u morde az ru-ye Cinvatpol (Pol-e Serāt) ke bar ru-ye rud-i az felez-e godāxte qarār dārad, bāyad begozarad. Nikukārān be āsāni az ru-ye ān migozarand-o az kešvar-e jāvdāni-yo kāx-e pāk-e monšey'-o xāne-ye rāsti be bārgāh-e Ahurāmazdā dar miāyand. Ammā badkārān bā ranji ke az vejdān-e xod mibinand, be žarfā-ye ān rud sarāzir mišavand-o be kolbe-ye doruq miresand. Kasān-i ke badi-yo xubi-ye yeksān dāšte bāšand, dar barzax (hamastagān) jāy migirand ke sarā-ye jāvedān-e ārām-o bi harekat-ast.

Dar Avestā az šeš ferešte be nām-e amšāspandān yā moqaddasān-e fanānāpazir (jāvdāne-nikān) nām borde šode-ast. Senpentaminiyu yā xerad-e pāk dar ra's-e ānān-ast-o adad-e haft kāmel mišavad. Ba'dhā Ahurāmazdā be jā-ye Sepentaminiyu āmade-ast. In fereštegān be tartib-e ahammiyat dar do su-ye Ahurāmazdā qarār migirand-o ebārat and-az Bahman, Ordibehešt-o Šahrivar, va dar su-ye cap Sepandārmaz, Xordād-o Amordād. Amšāspandān darvāqe' sefāt-e Ahurāmazdā hastand-o ensān bā peyravi-yo setāyeš-e ānān xod rā be kamāl-e minovi miresānad. Dar giti (ālam-e māddi) amšāspandān negahbāni-ye āsmān, zamin, giyāh, āb-o ātaš-o digar anāsor-o āfaridehā-ye nik-o mofid-e hasti rā bar ohde dārand. Dar barābar-e haryek az ānhā mowjud-i ahrimani be došmani mašqul-ast, ke div xānde mišavad. Ahurāmazdā bā goruh-e amšāspandān-o izadān taškil-e pādšāhi-ye minovi rā midehad ke nazm-o tartibi-e besyār sanjide-vo mohkam dārad. E'teqād be in šowkat-o jalāl-e āsmāni-yo nazm-o tartib-e xelalnāpazir rā asās-e taškil-e šāhanšāhi-ye moqtader-e haxāmaneši dāneste-and, ke tavānest hame-ye aqvām-e āryāyi rā gerd-e ham āvard-o sarzaminhā-ye gostarde-i rā be zir-e negin-e xod kešad.

Din-e Zartošt dar āqāz ta'limāt-e sāde-i dāšt-o mardom rā be rāsti-yo dorosti-yo pāki-yo talāš barā-ye ābādāni-yo sāzandegi mixānd. Ammā bā gozašt-e zamān, in mo'taqedāt hamrāh-e rosum-o ādāt-o tašrifāt-e xāss-i šod-o saranjām be surat-e āyin-i monazzam ke falsafe-vo mabādi-ye kalāmi-ye besyār amiq-i dāšt, dar āmad. Az dowrān-e šāhanšāhi-ye haxāmaneši, dar sangneveštehā, hamvāre az Ahurāmazdā bā onvān-e boq-e bozorg yā Xodā-ye bozorg yād mišod. Dar asr-e Sāsāniyān alāve bar Ahurāmazdā, Mitrā (izad-e mehr) va Ānāhitā (izadbānu-ye āb) ahammiyat-i fowqol'āde yāftand. Dar in zamān e'teqād bar in bud, ke Ahurāmazdā negahbāni-ye jahān rā hamsān be in do izad vā gozāšte-ast.

Dar mo'taqedāt-e zartošti, izadān-e digar-i niz besyār gerāmi hastand-o mowred-e setāyeš-o niyāyeš-e xāss qarār migirand. Az jomle-ye išān Āzar, izad-e negahbān-e ātaš-o Soruš, peyk-e āsmāni-yo hātef-o Daenā yā ferešte-ye din-o zamir-e ensāni yā nedā-ye vejdān rā mitavān nām bord. Niyāyeš-e ātaš darātašgāhhā-ye bozorg conān ahammiyat dāšte-ast, ke zartoštiyān rā ātašparast niz xānde-and. In e'teqād-e rāsex be anāsor-e cāhārgāne, ātaš, bād, āb-o xāk angize-ye ehterām be ānhā šode-ast. Hefz-e mohit-e zist-o raāyat-e salāmat-o pāki-ye ensān, barā-ye zartoštiyān vājeb-e e'teqādi-st. Mowbadān az dirbāz hengām-e nazdik šodan be ātaš-e moqaddas, surat-e xod rā mipušānand, tā nafas-e ānān mowjeb-e āludegi-ye ātaš našavad. Az digar

ādāb-e niyāyeš-e zartošti, nušidan-o nesār-e nušābe-ye moqaddas-o mastiāvar-e hum-ast, ke bā tartib-e xāss-o be vasile-ye rowhāniyān az šire-ye giyāh-i be hamin nām gerefte mišavad.

Besyār-i az mo'taqedāt-o ādāb-e din-e Zartošt dar gozar-e zamān be adyān-o farhanghā-ye digar rāh yāfte-vo bā taqyirāt-i barjāy mānde-ast, az ān jomle e'teqād be zohur-e nejātdehande-i ke adl rā dar jahān xāhad gostard-o palidi-yo badkāri-yo setam rā nābud xāhad kard.

Āyin-e Mehr

Bā vojud-e gostareš-e din-e Zartošt dar šāhanšāhi-ye haxāmaneši, mo'taqedāt-e dirin-e āryāyi-yo parasteš-e mazāher-e tabiat tā zamān-i derāz beyn-e tavāyef-e āryāyi-ye sāken-e mašreq-e Irān jā-yi bozorg dāšt. Pārthā, Mehr (Mitrā), Xodā-ye āftāb-e tābān-o izad-e rowšanāi-yo foruq-e jāvdāni, rā setāyeš mikardand-o bar asās-e afsānehā-ye marbut bed-ān, āyin-i bā mo'taqedāt-o ādāb-o rosum-o tašrifāt-e xās dāštand. Marāsem-e niyāyeš-e Mehr bā tartibāt-e xās dar a'māq-e qārhā-ye tārik anjām migereft, zirā banā bar afsāne, mehr ke xod az šekāf-e kuh zāde šod, bā zarbe-ye dešne bar sang-e xārā, cešme jušān-e āb rā jāri kard-o pas az mobāreze-i saxt bar gāv-e vahši piruzi yāft-o marāsem-e qorbāni-ye gāv dar qār surat migereft-o dar ān namāyandegān-e haft tabaqe-ye rowhāni, bā suratakhā-yi ke ramz-e maqām-e dini-ye ānān bud, hozur dāštand. In haft tabaqe nemudār-e marāhel-i bud, ke javān-e nowāmuz-e āyin-e Mehr bāyad bā etāat-o enzebāt-e kāmel-o tahammol-e saxti-yo mašeqqat-e besyār tey konad, tā be marhale-ye kamāl ke maqām-e pir-ast, beresad.

Banā bar afsāne Mehr gardune-ye zamān, ke izad-e mehr (Xodā-ye xoršid) ān rā mirānad, bā cāhār asb ke mazāher-e ātaš, bād, āb-o xāk-and, harekat-i dāyerevār pirāmun-e jahān-e hasti dārad. Ātaš asb-e biruni-ye in harekat-e davvār-ast. Dar āxar-e zamān dam-e suzān-e asb-e biruni hame-ye hasti rā zowb xāhad kard. Az miyān-e ātaš tanhā pākān, rāstguyān-o delāvarān-e rāstkerdār barjāy xāhand mānd. Bed-in tartib izad-e mehr dāvar-e ruz-e pasin-o pākkonande-ye hasti az hame-ye doruqhā, bad'ahdihā-vo palidihā-st. Janbehā-yi az afsāne-ye Mehr dar mo'taqedāt-e šāxe-i az din-e Zartošt ke dar zamān-e Sāsāniyān padid āmad, vāred šode-ast. Zorvāniye ke dar tārix-e mo'taqedāt-e ba'd az Eslām dar mabāhes-e kalāmi az ānhā be nām-e dahriye-vo peyrovān-e Zorvān yād šode, hasti rā zāde-ye zamān-o Xodā-ye ān Zorvān midānand, ke be surat-e mowjud-i narine-mādine bā sar-e šir-o dahān-i gošude-vo xunālud tasvir mišode-ast.

Mo'taqedāt-e zorvāni niz hamcon āyin-e Mehr az parasteš-e anāsor-e tabiat moteasser bude, ke janbe-ye falsafi pazirofte-vo be surat-e nezām-i e'teqādi dar āmade bud. Pas az taškil-e šāhanšāhi-ye aškāni, Pārthā be tadrij zartošti šodand-o be jam'āvari-yo tadvin-e Avestā pardāxtand. Išān niz mānand-e Haxāmanešiyān parastešgāhhā-yi barā-ye se boq-e bozorg, Ahurāmazdā, Mitrā-vo Ānāhitā misāxtand-o be setāyeš-o nesār-e qorbāni barā-ye išān mipardāxtand. Āyin-e Mehr dar sorudhā-vo mo'taqedāt-e zartošti-yo hamconin farhang-o adab-o asātir-e irāni ta'sir-i besyār gozāšt. In āyin be sepāhiyān-o bargozidegān taalloq dāšt-o az axlāq-o enzebāt-i besyār daqiq barxordār bud.

Āyin-e Mehr, yā mitrāyism, dar zamān-e Aškāniyān be vasile-ye asirān-e rumi ke be sarzamin-e xod bāz gaštand, dar Orupā tā navāhi-ye atrāf-e rudxānehā-ye Ron-o Dānub gostareš yāft-o tā jazire-ye Island raft-o dar darbār-e emperāturān o beyn-e sepāhiyān-e Rum e'tebār-i farāvān be dast āvard. Mitrāyism tā piš az rasmiyat-e din-e Masih barjāy bud-o besyār-i az ādāb-o marāsem-e ān hamconān bāqi mānd. Mohemtarin āsār-e me'māri-yo madārek-e marbut be āyin-e Mehr dar Orupā yāft šode-ast. Ammā dar farhang-e Irān-e ba'd az Eslām niz nešānehā-ye besyār-i az mo'taqedāt-e ān rā mitavān yāft. Navāxtan-e naqqāre dar bāmdād-o nimruz-o qorub-e xoršid, ādāb-e zurxāne-vo sefāt-e xāss-e javānmardi-yo ayyāri, marāhel-e haftgāne-ye seryosoluk-e sufiyāne-vo gozār az tabaqāt-e haftgāne tā residan be kamāl dar mo'taqedāt-e Esmāiliye-vo rišeye besyār-i az mostalahhāt-o ta'birhā-ye ārefāne-ye še'r-o adab-e fārsi rā bāyad dar xāterehā-ye dur-e in āyin jostoju kard.

Āyin-e Māni

Māni (216-277 m.) payāmbar-e irāni-st, ke nofuz-e afkār-aš biš az yek hezār sāl dar xette-ye vasi-i az Cin tā Orupā-ye Markazi-yo šomāl-e Āfriqā hādese āfaride. Vey dar āxarin sālhā-ye hokumat-e Aškāniyān be donyā āmad. Pedar-o mādar-aš ehtemālan az dudmān-e nojabā-ye aškāni-yo peyrov-e mazhab-e māndāyihā yā Sābein budand, ke pas az mohājerat az Felestin dar dašt-e Mišān az navāhi-ye Xuzestān mizistand. Sābein yā māndāihā qosl-e ta'mid miyāftand-o tariqe-ye genosi, maxlut bā aqāyed-e bābeli-yo irāni, dar mo'taqedāt-e išān rāh yāfte bud.

Māni ruz-e jolus-e Šāpur-e avval, dovommin pādšāh-e sāsāni, az rāh-e āšnāyi bā barx-i šāhzādegān-o darbāriyān, be hozur-e šāh resid-o ketāb-e xod, Šāpurgān, rā bed-u taqdim dāšt-o mowred-e alāqe-vo ehterām-e u qarār gereft-o sāliyān-e derāz dar mosāferathā-vo janghā hamrāh-e Šāpur be noqāt-e moxtalef safar kard. Vey zāheran dar modāvā-ye bimārān niz šohrat dāšt, ammā con az darmān-e farzand-e šāh dar mānd, mowred-e qazab-e vey qarār gereft.

Dar zamān-e jānešinān-e Šāpur, Māni sālhā dar zendān bud-o āqebat be badxāhi-ye mowbadān-e bozorg-e darbāri, az jomle Kartir, mohākeme-vo vahšiyāne šekanje-vo košte šod. Mahkumiyat-e Māni natije-ye qodrat-e fowqol'āde -i bud, ke mowbadān-e zartošti, bā peyvand-e din-o siyāsat dar dowrān-e Sāsāniyān, be dast āvarde budand. Peykar-e bijān-e Māni sālhā bar darvāze-ye Jondišāpur āvixte bud. In darvāze rā tā qarnhā ba'd Darvāze-ye Māni mixāndand.

Māni bā adyān-e zamān-e xiš āšnāyi-ye gostarde dāšt-o mo'taqedāt-aš tarkib-i az aqāyed-e masihi, zartošti-yo budāyi bud. Vey asās-e adyān rā yeki midānest-o bar janbehā-ye axlāqi ta'kid-e besyār dāšt-o raāyat-e ahvāl-e tudehā-ye mahrum rā lāzem mišemorad. Az in nazar hattā došmanān-e Māni, con Sant Agustin, niz be axlāq-e vāllā-ye u šahādat dāde-and. Dar dasturāt-e axlāqi-ye Māni hargune hers-e māl-o jāh-o šohrat zešt šemorde šode-ast. Vey pišāhang-e solh-o āšti bud-o be kār bordan-e jangafzār-o jangāvari rā jāyez nemidānest.

Be bāvar-e mānaviyān, zanāšuyi-yo dāštan-e farzand asir kardan-e dobāre-ye nur dar zolmat-e mādde-vo tan-ast. Banā bar in, bargozidegān-e mānavi az ezdevāj parhiz dāštand. Bā in hame zanān dar javāme-e mānavi mowred-e ehterām-e besyār budand. Dar tārix-e Rum az zan-i be nām-e Juliyā yād mišavad ke yek-i az moballeqān-e ma'ruf-e Māni bud. Vey dar darbār-e emperātur bā šojāat-o zabānāvari-ye tamām az aqāyed-e xiš defā' kard-o āqebat con digar mānaviyān jān bar sar-e e'teqādāt-e xod gozāšt.

Mānaviyān dar šaā'er-e dini az tašrifāt-o tazāhorāt duri mijostand-o be qorbāni-yo qosl-o ta'mid niz e'tenā nadāštand. Ammā honar nazd-e išān besyār gerāmi bud. Māni moxtare-e xatt-e jadid-i moštaq az xatt-e soryāni niz bud-o āsār-e xod rā be in xat minegāšt. Afzun bar in, vey mo'taqedāt-e picide-ye xod rā dar bāre-ye dastgāh-e azim-e āfarineš ke dar moxayyele parvarde bud, dar ketāb-i be tasvir dar āvarad. In ketāb Artang yā Aržang nāmide mišod-o az jahat-e zibāyi-yo rangāmizi masal bud.

Musiqi niz dar din-e Māni maqām-i bozorg dāšte-ast. Sorudhā-ye mazhabi-yo majāles-e omumi-ye doā-vo niyāyeš bā musiqi hamrāhi mišod. Be nazar-e mānaviyān namāz-o musiqi do hedye-ye āsmāni-st-o pardāxtan be ān pādāš-e bozorg dārad. Dar āsār-e moteadded-i ke az mānaviyān dar Cin, Hend-o Torkestān barjāy mānde, nešānehā-ye xatt-e xoš, kāqaz-e nafis-o tazyināt-e safhe-vo naqqāši-ye jeld bā bayān-e šāerāne-vo āhangin-o did-e honarmandāne dar āmixte-ast.

Din-e Māni dar zamān-e xod-e u be vasile-ye moballeqān be sarāsar-e jahān-e motemadden-e ān ruzgār parākande šod. Pas az košte šodan-e Māni sarkub-e mānaviyān bā šeddat-o xošunat-e besyār dar dāxel-e Irān donbāl gardid, ammā dar hamān zamān yek-i az moluk-e Arab hemāyat-e ānān rā be ohde gereft-o besyār-i az mānaviyān-e farāri nazd-e u raftand. Hodud-e yek qarn pas az qatl-e Māni dar Suriye, Mesr, Āfriqā-ye Šomāli tā Espāniyā-vo mamlekat-e Gāl az hozur-e fa'āl-e mānaviyān nešān-e besyār barjāy bude-ast. Dar qarn-e cāhārrom-e milādi Sant Āgustin, ke ba'dhā āsār-e u az jomle-ye mohemtarin neveštehā dar defā' az masihiyat be hesāb āmad, be moddat-e noh sāl mānavi šod. Dar ketābhā-ye ma'ruf-e u, Šahr-e Xodā-vo Šahr-

e Donyā, ke dar radd-e aqāyed-e Māni nevešte šode, ta'sir-e aqāyed-e Māni āškār-ast. Ahammiyat-o nofuz-e mānaviyān dar in qarn dar Rom, markaz-e pāp, be daraje-i bud, ke Konstāntin, emperātur-e Rum, dar sāl-e 326 m. bar zedd-e ahl-e bed'at (mānaviyān) farmān-i sāder kard-o dar sāl-e 372 m. Vālentāyn hoquq-e ejtemāi rā az mānaviyān salb kard-o barā-ye bargozidegān-e mānavi hokm-e e'dām-o tab'id dād. Emperātur Yustiniyen dar sāl-e 520 m. ke mosādef bā dargirihā-ye šadid-e emperāturān-e Rum-o šāhanšāhān-e sāsāni bud, barā-ye kolliye-ye mānaviyān hokm-e e'dām sāder kard, zirā be onvān-e anāsor-e tarafdār-e Irān mowjeb harās-e darbār-e emperāturān-e Rum budand. Dar hamin avān mānaviyān dar Irān niz mowred-e šekanje-vo āzār qarār migereftand.

Din-e Māni dar avāxer-e qarn-e haftom-e milādi be Cin rāh yāft. Dar sade-ye dahom-e milādi riyāsat-e mazhabi-ye mānaviyān az Bābel be Samarqand montaqel šod; az rāh-e jāmeehā-ye serri-yo penhāni montašer-o hamradif bā aqāyed-e Tāo-vo Budā peyrovān-e besyār yāft. Ba'd az Eslām, dar zamān-e xolafā-ye omavi-yo abbāsi, koštār-e mānaviyān bārhā surat gereft. Dar in zamān išān rā zandiq yā zandik migoftand. Neveštehā-ye besyār dar radd-e aqāyed-e ānān barjāy mānde-ast. Bā in hame šomār-i qābelemolāheze az irāniyān-e nāmi-ye darbār-e xolafā mānavi budand yā išān rā be dāštan-e in aqāyed mottaham mikardand. Ebn-e Moqaffa', motarjem-o nevisande-ye bozorg-e darbār-e omavi-yo avāyel-e dowre-ye abbāsi az mašhurtarin-e ānhā-st. Andišehā-ye Hoseynebn-e Mansur-e Hallāj niz šebāhathā-ye āškār bā aqāyed-e mānaviyān dārad. Dar qarn-e cāhārdahom-e milādi, Janghā-ye Salibi bar zedd-e Kātārhā, ke šo'be-i az peyrovān-e Māni budand, dar Orupā be koštār-ohšiyāne-ye mardom-i anjāmid ke marg rā, hamcon zandiq-(zandik)hā-ye irāni dar dowrān-e xelāfat-e abbāsi bā sokut-o sokun pazirā mišodand. Bed-in tartib din-e Māni kamābiš hezār tā hezār-o devist sāl davām kard-o bar besyār-i az ruydādhā-ye ejtemāi-ye dowrān-e xod asar gozāšt. Mazdak niz mo'taqedāt-e eqtesādi-yo ejtemāi-ye xod rā az mānaviyat gereft-o dar Orupā, tā qarnhā-ye davāzdahom-o sizdahom, besyār-i az šureshā-yi rā ke aleyh-e mālekān-e bozorg-o kelisā rox midād, moteasser az aqāyed-e mānaviyān midānestand.

Eslām

Dar qarn-e haftom-e milādi, dar Makke, yek-i az šahrhā-ye šomāl-e qarb-e Arabestān, ruydād-e dini-ye mohemm-i be voqu' peyvast ke dar andak zamān emperāturihā-ye moqtader-e Irān-o Rum rā be zānu dar āvarad-o tamaddon-i porbār-o māndani dar arse-i vasi' az jahān-e motemadden-e ān ruz barjāy gozāšt. Dar gozaštehā-ye dur baxshā-ye bozorg-i az Šebhejazire-ye Arabestān bārhā be tasarrof-e kešvargošāyān-e irāni dar āmade bud-o az qarn-e šešom-e milādi Yaman, ābādtarin-o servatmandtarin navāhi-ye karāne-ye jonubi-ye in šebhejazire, be vasile-ye amirān-e dastnešānde-ye šāhanšāhān-e sāsāni edāre mišod.

Makke, bar sar-e rāh-e kārvānro-ye Suriye be Yaman, mowqeiyat-e bāzargāni-yo mazhabi-ye mohemm-i dāšt, zirā Ka'be bozorgtarin botxāne-ye qabāyel-e Arab dar ānjā bud. Raftoāmad-e zāerān-o bāzargānān, xāsse dar zemestān ke bāzārhā-ye fasli barpā mišod, in šahr rā be surat-e kānun-e barxord-e aqāyed-o ārāy-e gunāgun-e yahudiyān, masihiyān, zartoštiyān-o A'rāb-e bādiyenešin dar miāvard. Mohemtarin maqām-e mazhabi-ye Makke ya'ni pardedāri Xāne-ye Ka'be bā qabile-ye Qoreyš bud, ke ba'z-i az xāndānhā-ye ān bā bāzargāni-yo rebāxāri servathā-ye saršār gerd āvarde budand.

Payāmbar-e Eslām

Rasul-e akram Mohammadebn-e Abdollāh (s.) hodud-e sāl-e 571-e milādi dar xāndān-i Hāšemi az qabil-yee qoreyš zāde šod. Pedar-e xod, Abdollāhebn-e Abdolmotalleb, rā ke bāzargān-i kamsarmāye bud, dar āqāz-e zendegi-yo mādar-aš, Āmene, rā dar šešsālegi az dast dād-o kudaki rā dar faqr be cerāndan-e rame-ye amu-ye xiš, Abutāleb, ke pas az dargozašt-e Abdolmotalleb sarparasti-ye u rā bar ohde dāšt, gozarānd. Dar javāni sarparasti-ye omur-e bāzargāni-ye zan-i saršenās-o servatmand be nām-e Xadije rā be ohde gereft-o pas az safar-i be Šām-o Suriye bar asar-e kārdāni-yo amānat be Mohammad-e Amin šohrat yāft. Dar bistocāhārsālegi be taqāzāye Xadije ke bive-i cehelsāle bud, bā u zanāšuyi kard. Samar-e in ezdevāj cand doxtar-o pesar bud, ke az ānān se doxtar zende māndand. Do tan az ānān, yek-i pas az digari be zani be Osmān, xalife-ye sevvom,

dāde šodand-o doxtar-e sevvom, Hazrat-e Fāteme-ye Zahrā (a.) bā Aazrat-e Aliyebn-e Abitāleb, pesaramm-e pedar, zanāšuyi kard.

Rasul-e akram (s.) hengām-i ke dar Makke be sar mibord, gāh az mardom kenāre migereft-o dar qār-i bar kuh-e Harā be ebādat-o tafakkor dar bāre-ye āfarineš-o ahvāl-e ādamiyān mipardāxt. Dar hamin xalvathā dar cehelsālegi, šab-i vahy-e elāhi bar u nāzel gardid-o be payāmbari angixte šod. Be e'teqād-e šie-ye Emāmiye, be'sat-e payāmbar dar bist-o haftom-e māh-e rajab vāqe' šode-ast. Noxostin sālhā-ye be'sat rā payāmbar be da'vat-e penhān-e afrād-e xānevāde-ye xod pardāxt. Xadije, hamsar-o Ali (a.) amuzāde-ye ān hazrat, az noxostin geravandegān bed-u budand. Pas az se sāl vey da'vat-e xod rā dar Makke āškār kard-o hame rā be setāyeš-e Xodā-ye vāhed-e bihamtā farā xānd. Sarān-e Qoreyš ke barā-ye rownaq-e kār xod bar botxāne-ye Ka'be-ye tekye dāštand, be moxālefat bā u pardāxtand. Dah sāl pas az be'sat do poštibān-e bozorg-e Mohammad, Abutāleb, bozorg-e xāndān-e Hāšemi, va Xadije, hamsar-e vey, dar gozaštand-o azānpas āzār-e mošrekān-e botparast fozuni gereft.

Safar-e kutāh-e payāmbar (s.) be Tāef, nāhiye-i sarsabz nazdik-e Makke, biš az cand māh davām nayāft-o moxālefat-e mardom u rā nācār be Makke bāz gardānid. Dar hamin zamān sarān-e qabāyel-e šahr-e Yasreb ke dar mowsem-e haj be Makke āmade budand, bā qabul-e Eslām-o bey'at bā Payāmbar-e Akram ān hazrat-o yārān-aš rā ke mowred-e šekanje-vo āzār-e besyār budand be šahr-e xod da'vat kardand. Hejrat-e payāmbar-o ashāb-e u az Makke be Yasreb, ke Madinatonnabi xānde šod, āqāz-e tārix-e hejri-yo motābeq-e sāl-e 621-e milādi-st. Dar Madine, Payāmbar-e Akram (s.) asās-e jāmee-vo hokumat-e eslāmi rā banā nahād-o osul-o ta'limāt-e din-e jadid rā, ke mowjeb-e hambastegi-ye aqvām-o qabāyel-e moxtalef bud, ostovār kard. Azānpas mobāreze bar zedd-e mošrekān-e botparast šeddat yāft. Noxostin barxordhā-ye mosalmānān bā A'rāb-o bozorgān-e botparast-e Makke be surat-e hamle be kārvānhā-ye bāzargāni surat migereft. Dar sāl-e sevvom-e hejri jang-i mohem miyān-e mosalmānān-o kārevān-i ke az Suriye-ye be Makke miraft, dar gereft, ke be piruzi-ye mosalmānān-o košte-vo asir šodan-e besyār-i az bozorgān-e Qoreyš anjāmid. In jang be Qezve-ye Badr mašhur-ast.

Sāl-e ba'd dar Jang-e Ohod mosalmānān šekast xordand-o do sāl ba'd Abusofyān, yek-i az bāzargānān-e besyār tavāngar-e Qoreyš, bā laškar-i bozorg ke be hodud-e dah hezār nafar miresid, Madine rā mohāsere kard-o mosalmānān rā dar ma'raz-e xatar-i bozorg qarār dād. Ammā be rāhnamāi-ye Salmān-e Fārsi, ke irāni-yo az yārān-e nazdik-e payāmbar bud, dar zarf-e šeš ruz gerdāgerd-e Madine xandaq-i kandand. In jang, ke be hamin monāsebat Jang-e Xandaq nāmide šod-o bā boruz-e extelāf dar sepāh-e došman bi xunrizi pāyān yāft.

Qodrat-e ruzafzun-e sepāhiyān-e Eslām darnatije eqbāl-e aqvām-e moxtalef-e Arab bud, ke beviže pas az farāham āmadan-e emkān-e bargozāri-ye marāsem-e haj barā-ye mosalmānān dar Makke šetāb yāft. Āqebat dar sāl-e nohom h. / 630 m. payāmbar (s.) bā dah hezār tan mard-e jangi be Makke nazdik šod. In barxord bā taslim-e Abusofyān-o digar bozorgān-e Qoreyš ke amān yāfte budand, bi xunrizi-yo bā piruzi-ye mosalmānān pāyān paziroft. Payāmbar-e Akram (s.) pišāpiš-e sepāhiyān-e Eslām piruzmandāne be Xāne-ye Ka'be dar āmad, bothā rā dar ham šekast-o ān makān-e moqaddas rā be Masjedolharām-o ziyāratgāh-e mosalmānān tabdil farmud. Azānpas bištar-e A'rāb Eslām āvardand-o bothā rā šekastand-o hokumat-e yekpārce-vo mottahed-e Eslām bar sarāsar-e Šebhejazire-ye Arabestān tasallot yāft. Payāmbar bāqi-ye omr rā niz dar Madine gozarānd-o bā ān ke pišvā-ye mazhabi-yo siyāsi-yo jangi-ye moqtader-i bud, hamānand-e āmme-ye mosalmānān be sādegi-yo be dun-e tajammol-o dastgāh mizist, omur-e mosalmānān rā šaxsan edāre mikard-o nesbat be foqarā-vo yatimān-o setamdidegān ra'fat-o tavajjoh-e xās dāšt.

Dar bahār-e sāl-e dahom h. / 631 m. ān hazrat āxarin safar-e haj rā ke *hojjatolvedā'* xānde šod, bargozār kard. Be e'teqād-e šiayān dar rāh-e bāzgašt dar mahall-i be nām-e Qadir-e Xom ān hazrat Aliyebn-e Abitāleb (a.) rā be jānešini bar gozid-o hame-ye mo'menān rā be peyravi-yo etāat-e u amr kard-o cand māh pas az ān dar 28-e safar-e sāl-e yāzdahom h. / 632 m. dar Madine rehlat farmud.

Qor'ān-e Majid

Qor'ān-e Majid ketāb-e āsmāni-ye mosalmānān-o mo'jeze-ye Mohammad-e Mostafā (s.)-ast, ke Kalāmollāh, Forqān-o Alketāb niz xānde mišavad. In tanzil-e šarif majmue-ye vahyhā-vo elhāmhā-ye Xodāvand-ast, ke be vasile-ye Jebreil dar laylatolqadr az māh-e ramezān nāzel šode-vo dar dowrān-e resālat-e Xātamol'anbiyā Mohammad (s.) be tadrij be monāsebat-e havādes-o vaqāye-i ke ettefāq mioftāde, be alfāz-e arabi bar zabān-e payāmbar jāri mišode-ast. Dar hamin zamān nevisandegān-i ānce nāzel mišod, bar pust yā ostexān yā sanghā-ye pahn-e nāzok mineveštand. Edde-i az sahābe niz ān soxanān rā be deqqat be xāter misepordand-o peyvaste barā-ye mo'menān qarāat mikardand-o be ānān miāmuxtand. Mašhurtarin kātebān-ohy-o qāriyān-e Qor'ān dar zamān-e payāmbar (s.) Aliyebn-e Abitāleb, Abubakr, Omar, Osmān, Zeydebn-e Sābet-o Ebn-e Abika'b budand, ke ba'z-i az išān nāmehā-ye ān hazrat rā niz mineveštand. Cand-i pas az rehlat-e rasul-e akram (s.) goruh-i az qāriyān dar jang košte šodand. Ba'z-i az sahābe-vo xolafā tasmim gereftand, barā-ye jelowgiri az tahrif-o nābudi-ye Qor'ān, ān rā yekjā gerd āvrand. Az hamin ru, dar sāl-e 30 h. / 651 m. hamzamān bā xelāfat-e Osmān nosxe-i yeknavāxt farāham āmad ke con dar yek mojallad bud, mosahhaf xānde šod. Be dastur-e xalife, neveštehā-ye digar rā dar ātaš suzāndand tā pas az ān mowjeb-e extelāf-o tafraqe-ye mosalmānān našavad. Mosahhaf-e šarif az ān zamān tā emruz barjāy-ast.

Qor'ān be 114 sure-vo biš az šeš hezār āye taqsim mišavad ke 95 sure az ān dar Makke (surehā-ye makki) va 19 sure-ye digar dar Madine (surehā-ye madani) nāzel šode-ast-o banā bar nass-e Qor'ān hic nokte-i nist ke dar ketāb-e mobin bed-ān pardāxte našode bāšad. Mowzu'hā-yi ke biš az hame dar surehā-ye kolli āmade, ebārat-ast az towhid, qiyāmat-o dāvari-ye a'māl-e bandegān-o sarnevešt-e vahšatnāk-i ke dar entezār-e botparastān-o mošrekān-ast. Ta'limāt-o dasturāt-e dini-yo qavāed-o ahkām-o qesas-o dasturhā-ye axlāqi niz darsurehā-ye makki-ye farāvān-ast. Mowzu-e surehā-ye madani bištar qavānin-o moqarrarāt-e feqhi-yo hoquqi-ye jāmee-ye eslāmi-yo dasturhā-ye zendegi-yo niz dar bāre-ye nahve-ye barxord-o moqābele bā došmanān-e dāxeli-yo xāreji-st. Be towr-e kolli Qor'ān mosalmānān rā be vahdat barā-ye etāat az dasturhā-ye Xodā-ye vāhed-e bihamtā farā mixānd-o be moqābele-vo mojāhede dar barābar-e došmanān-o mošrekān-o doruyān farmān midehad.

Āyāt-e Qor'ān be mohkamāt-o motešābehāt taqsim mišavad. Fahm āyehā-ye mohkam barā-ye ānān ke arabi midānand, momken-ast. Ammā motešābehāt az fahm-e āmme birun-ast-o banā bar nass-e Qor'ān kas-i joz Xodā-vo rasul-o kasān-i ke dar elm-e din ostovār-and, bar ma'nā-ye ānhā āgāh nist. Tā vaqt-i rasul-e akram (s.) hayāt dāšt, yārān-e vey došvārihā-ye fahm-e motešābehāt rā az ān hazrat miporsidand. Ammā pas az rehlat-e ān hazrat-o towsee-ye fotuhāt-e eslāmi dar sarzaminhā-ye digar ke mardom-e ān be sabab-e nozul-e āyāt vāqef nabudand, niyāz be towzih-o tafsir-e Qor'ān be vojud āmad. Ba'dhā mofasserān-i peydā šodand ke āyāt-e motešābeh rā bar mašrab-o be moqtazā-ye fekr-o elm-e xod ta'vil mikardand. Irāniyān-o Sufiye dar elm-e tafsir āsār-e barjeste-i padid āvarde-and. Ammā mašhurtarin mofasser-i ke az zamān-e peyqambar mowred-e e'temād-o morājee-ye omum-e mosalmānān bude, Abdollāhebn-e Abbās-ast.

Qor'ān natanhā az jahat-ohy-e elāhi-yo šomul bar osul-o taālim-e dini, balke az heys-e fasāhat-o balāqat-o oslub-e xāss-e ān ke na nazm-ast-o na nasr-o na saj', bar zabān-o adab-e arabi-yo fārsi ta'sir-i bozorg barjāy gozāšte-ast. Az noxostin qarnhā-ye eslāmi motālee-vo bahs dar bāre-ye qarāat, tafsir, tajvid, ta'vil-o olum-e adabi con loqat, balāqat-o fasāhat-o sarf-o nahv-o amsāl-e ān be onvān-e olum-e qor'āni ravāj-e besyār dāšte-vo manša-e mabāhes-e mohem bude-ast.

Osul-o ahkām-e Eslām

Eslām be ma'ni-ye taslim-o etāat-e farmān-e Xodāvand-ast, ke be vasile-ye ferestāde-ye u, Mohammad (s.) nāzel gardide-vo bā eqrār be zabān, imān be qalb-o amal be arkān- takmil mišavad. Eqrār bar zabān āvardan-e do jomle-ye šahādat-ast, ke bar yektāyi-ye Allāh-o resālat-e Mohammad (s.) delālat dārad: "*Ašhado an lā elāha ellallāh*" va "*ašhado an Mohammadan rasulollāh*." Aqāyed-e eslāmi ke bar asās-e Qor'ān-o ahādis

ostovār-ast, be osul-o ahkām yā ebādāt taqsim mišavad. Osul-e din ebārat-ast az towhid, nabovvat-o maād. Do asl-e adl-o emāmat maxsus-e šiayān-o osul-e mazhab-e šie-ast.

Towhid: E'teqād be Allāh, Xodā-ye vāhed-e bihamtā ke āfarinande-ye hasti-st; āqāz-o pāyān-i nadārad, na zāde-ast-o na mizāyad; šarik-o mānand nadārad; dānā-vo tavānā-vo negahdār-o ruzidehande-ast-o mo'menān-e parhizgār rā bā mehrbāni-yo baxšāyandegi minavāzad-o dar barābar-e mošrekān-o doruyān-o došmanān enteqāmgirande-ye qahhār-ast.

Nabovvat: Xodāvand barā-ye hedāyat-e mardom kasān-i rā az miyān-e išān be nabovvat bar migozinad, tā ta'limāt-o ahkām-e elāhi rā be vasile-ye išān be mardom beresānad. Az āqāz-e āfarineš, payāmbarān-e bešomār az jāneb-e Xodā barā-ye hedāyat-e xalq ferestāde šode-and, ke avvalin-e ānhā Ādam-o āxarin-e ānhā Mohammad-e Mostafā (s.) Xātamol'anbiyā-st.

Maād: E'teqād be ruz-e hesāb-ast, hengām-i ke be farmān-e Xodā mordegān bar mixizand-o dar mahzar-e adl-e elāhi a'māl-e nik-o bad-e ānān dar tarāzu sanjide mišavad. Mo'menān-e mottaqi ke bā etāat az avāmer-o ahkām-e elāhi az gonāh duri joste-and, az serāt migozarand-o dar jannat, ke juyhā-ye besyār dar ān ravān-ast, az ne'mathā-ye Xodāvand bahrevar mišavand. Ammā badkārān-o mošrekān-o ānān ke taālim-e Xodāvand rā sabok dāšte-vo dar ru-ye zamin fesād karde-and, be jahannam miravand-o barā-ye hamiše ānjā mimānand.

Adl: Ādamiyān dar ba'z-i omur majbur-o dar ba'z-i digar moxtār hastand. Ya'ni dar entexāb-e rāh-o raveš-e zendegi extiyār dārand. Extiyār barā-ye ensān mas'uliyyat miāfarinad-o baste be ān ke cegune raftār konad, dar qiyāmat pādāš-o mojāzāt mibinad-o in adl-e Xodāvand-ast, ke be ensān āzādi midehad-o dar moqābel u rā mas'ul mišomārad.

Emāmat: Emām be ma'ni-ye rahbar-o pišvā-st-o be kas-i gofte mišavad ke dar namāz-e jamāat digarān pošt-e sar-e u miistand-o be u eqtedā mikonand. Ammā emāmat dar e'teqād-e šie ān-ast, ke Ali (a.) va jānešinān-e u tā emām-e davāzdahom, bargozidegān-i hastand, ke pas az Payāmbar-e Akram (s.) va az tariq-e entesāb be u bahre-i az elm-e elāhi dārand-o nazar-o ra'y-e išān dar tafsir-o ta'vil-o tašrih-e Qor'ān-o rahbari-ye jāmee-ye eslāmi hamrāh bā ta'yid az Xodāvand-e motaāl-ast. Išān ma'sum-o dur az gonāh-o laqzeš-and-o etāat az dasturāt-o peyravi az raveš-e zendegi-ye ānān baxš-i az avāmer-e din-e Eslām-ast.

Foru-e din hašt-ast: namāz, ruze, haj, jahād,, xoms, zakāt, amr be ma'ruf-o nahy az monkar.

Namāz az vājebāt-ast-o sotun-e din xānde šode. Mosalmānān harruz panj bār be suy-e Masjedolharām (Ka'be) be namāz miistand, Xodā-ye yektā-ye bišarik rā setāyeš mikonand-o šahādat be vahdāniyat-o fardānniyat-e Allāh-o resālat-e payāmbar-e gerāmi-yaš, Mohammad-e Mostafā (s.), midehand.

Ruze parhiz az xordan-o āšāmidan az tolu' tā qorub-e āftāb dar māh-e ramezān-ast. Mosalmānān dar in māh ke be vāsete-ye nozul-e Qor'ān-o šab-e qadr ān rā besyār gerāmi midārand, ruze migirand-o dar tāat-o ebādat mikušand. Eyd-e Fetr, yek-i az do eyd-e mohemm-e omum-e mosalmānān, dar pāyān-e in māh-o hengām-i-st, ke bā dide šodan-e helāl pāyān yāftan-e māh-e Ramezān az su-ye marāje-e mazhabi e'lām gardad.

Haj ziyārat-e Xāne-ye Xodā bā tartib-o a'māl-e xās dar māh-e zehajje-ast. In marāsem bā qorbāni dar Eyd-e Āzhi yā Eyd-e Qorbān pāyān mipazirad. Bar har fard-e āzād-e mosalmān, ke tavānāyi-ye māli-yo badani dāšte bāšad, dar moddat-e zendegi yek bār ziyārat-e Xāne-ye Xodā vājeb-ast.

Jahād jang dar rāh-e Xodā-st. Bar har mard-e mosalmān ke tavānāyi-ye jesmi dāšte bāšad, vājeb-ast, ke barā-ye defā' az Eslām-o gostareš-e ān be jang ravad. Dar tārix-e Eslām kešvargošāyihā-ye besyār bā onvān-e arze-ye Eslām bar kāfarān-o mošrekān surat gerefte-ast. Vaqt-i mošrekān-o došmanān be kešvar-e Eslām hamlevar šavand, defā' vājeb mišavad. Defā-e berahmegān vājeb-ast-o piri-yo javāni-yo jens-o tavānāyi-yo nātavāni dar ān ta'sir-i nadārad.

Xoms pardāxt-e yekpanjom az koll-e qanāyem-o amvāl-e bisāheb-o darāmadhā-ye mašru-ast, ke be payāmbar-o xāndān-e u taalloq migirad. Šiayān sādāt rā šāyeste-ye daryāft-e xoms midānand-o ān rā bā onvān-e sahm-e emām be marāje-e āliqadr yā hokumat-e mazhabi-ye šie mipardāzand. Ahl-e sonnat māliyāt-e

eslāmi rā monhaser be zakāt midānand-o mo'taqed-and, ke pardāxt-e xoms faqat dar dowrān-e hayāt-e rasul-e akram (s.) vājeb bude-ast.

Zakāt, be ma'ni-ye xolāse-vo bargozide-ye māl, pardāxtan-e sahm-i az darāmad-e mahsulāt-e sālāne be foqarā-vo bicāregān-o yatimān-o mosāferān-i-st, ke az sarzamin-e xod be dur oftāde-and-o xarj-e ruzāne nadārand. In mablaq rā mosalmānān be extiyār-e xod yā be mostahaq mipardāzand yā az marāje-e mazhabi barā-ye taqsim-e ān komak migirand. Zakāt vājeb-ast. Ammā besyār-i afrād alāve bar zakāt mabāleq-i digar be surat-e pul yā jens be onvān-e sadaqe be bicāregān-o mostahaqqān mipardāzand ke az mostahabbāt-ast ya'ni az kārhā-ye niku-yi ke savāb-e āxerat dārad, ammā vājeb nist.

Amr be ma'ruf rāhnamāyi-yo ta'kid-e digarān bar anjām-e kārhā-ye xeyr-ast. **Nahy az monkar** jelowgiri az kārhā-ye nāšāyest-o xalāf-e din-ast. Bar ohde-ye har mosalmān-ast, ke agar šaxs dāneste yā nadāneste dar vazāyef-e dini kutāhi kard yā gerd-e kārhā-ye zešt-o harām gašt, u rā bā pand-o moweze-vo dar surat-e lozum be ejbār-o xošunat az ān kār bāz dārad.

Šiayān bar in ahkām-e haštgāne do mowred-e digar afzude-and, ke **tavallā**-vo **tabarrā**-st. Noxostin be ma'ni-ye ezhār-e erādat-o mohabbat be Ali (a.) va xāndān-e u-vo esrār dar haqq-e xelāfat-e išān bifāsele ba'd az payāmbar (s.) va dovvomi be ma'ni-ye ezhār-e bizāri az došmanān-o moxālefān-e Ali (a.) va ahl-e beyt-e u-st. Dar eyn-e hāl šiayān, bā taqiye ya'ni penhān kardan-e e'teqād-e xod dar jā-yi ke gomān-e xatar ravad, aqlab az in mavāred cešm pušide-and.

Omur-e ejtemāi-ye mosalmānān bar asās-e hoquq-e eslāmi ke az Qor'ān-e Majid-o ahādis gerefte šode, edāre mišavad. Dar zamān-e rasul-e akram (s.) hame-ye kārhā zir-e nazar-o be dastur-e ān hazrat anjām mišod. Pas az rehlat, xalife dar ra's-e hokumat qarār dāšt-o marja-e hall-e extelāfhā-ye hoquqi-yo masāel-e dini bud. Bā gostareš-e sarzaminhā-ye eslāmi, xolafā vazirān-o āmelān-o qāziyān-i az jāneb-e xod be kārhā-ye moxtalef migomāštand.

Foqahā ān daste az ālamān-e din hastand, ke ahkām-e jozyi-ye marbut be vājebāt-e dini-yo ravābet-e eqtesādi-yo xānevādegi-yo qavānin-e mojāzāt-o hoquq-e mardom-o farmānravāyān rā banā bar nazar-o ejtehād-e xod tadvin mikonand. Dar noxostin qarnhā-ye eslāmi cāhār maktab-e mohemm-e feqhi padid āmad ke mosalmānān-e ahl-e sonnat-o jamāat hanuz az ānhā peyravi mikonand: hanafi, šāfei, hanbali-yo māleki. Feqh-e šie be vasile-ye Emām Ja'far-e Sādeq (a.), šešomin pišvā-ye šiayān, tadvin gardid. Be hamin jahat šiayān-e Emāmiye rā šie-ye ja'fari niz mināmand.

Ferqehā-ye eslāmi

FERQEHĀ-YE ESLĀMI

Bā rehlat-e Payāmbar-e Akram, jāmee-ye eslāmi ke dar sarāsar-e Šebhejazire-ye Arabestān gostarde bud, nāgahān dastxoš-e tafraqe-ye šadid šod. Hanuz kafn-o dafn anjām nagerefte bud, ke miyān-e mohājerān-o ansār ya'ni ashāb-i ke az Makke be Madine hejrat karde budand, bā sākenān-e asli-ye Madine, bar sar-e jānešini jedāl āqāz šod. In extelāf bā bey'at bā Abubakr, ke dar hejrat hamrāh-e payāmbar bud, ārām gereft. Ammā cand tan az nazdiktarin sahābe, az jomle Salmān-e Fārsi-yo Abuzar-e Qaffāri, Ali (a.) pesaramm-o dāmād-e payāmbar rā jānešin-e barhaq mišenāxtand. Bā ān ke Ali (a.) barā-ye jelowgiri az tafraqe bā xelāfat-e Abubakr-o Omar-o Osmān movāfeqat kard, ammā mo'taqedān be jānešini-ye vey be nām-e šiayān (peyrovān)-e Ali (a.) az hamān zamān mošaxxas šodand.

Dar zamān-e xalife-ye sevvom bā gostareš-e fotuhāt-e Eslām-o seyl-e qanāyem-o forsat yāftan-e bozorgān-e Qoreyš, be tadrij owzā-e jāmee az ān sādegi-yo taqvā-vo edālat ke dar zamān-e payāmbar (s.) va tā andāze-i dar ruzgār-e xelāfat-e Abubakr-o Omar vojud dāšt, taqyir kard. Pas az košte šodan-e Osmān ke bar asar-e nārezāyi-ye mosalmānān-o šureš-e jam'i surat gereft, hamegi bā Ali (a.) bey'at kardand. Ammā dar zamān-e xelāfat-e vey janghā-ye dāxeli šeddat gereft. Dar Jang-e Jomal, Āyeše, hamsar-e payāmbar (s.) va doxtar-e

Abubakr, sepāhiyān rā be moxālefat bā Ali (a.) tašviq mikard-o dar Jang-e Saffeyn, Moāviye ke az sarān-e sābeq-e Qoreyš bud, dar moqābel-e Ali (a.) saf ārāst.

Bed-in tartib, dar kamtar az si sāl pas az rehlat-e payāmbar (s.) xelāfat-e eslāmi be hokumat-e mowrusi-yo portajammol-e omavi badal šod, ke bar xalāf-e ta'limāt-e barābari-yo barādari-ye eslāmi, bar nežād-o tabār-o qabile-ye xod ta'kid dāšt-o natanhā mosalmānān-e sarzaminhā-ye maqlub, balke digar A'rāb rā niz be ciz-i nemišemord. Bā in hame, az ānjā ke xolafā mašruiyyat-e xod rā az din-e Mohammad (s.) va taālim-e ān dāštand, nācār bā tavassol be Qor'ān-e Karim-o ahādis-i ke az payāmbar be vasile-ye rāviyān naql mišod, dar sadad-e esbāt-e haqqāniyat-e xod bar miāmadand. Moxālefān niz az hamin tariq be bahs-o goftogu mipardāxtand-o barā-ye mobāreze-vo qiyām-e xod-e mabnā-yi e'teqādi-yo eslāmi mijostand. Darnatije dar qarnhā-ye avval-o dovvom-e hejri / haftom-o haštom-e milādi bahshā-ye mohemm-i dar bāre-ye masāel-i con sefāt-e Xodā, imān, goh, jabr-o extiyār dar gereft-o ferqehā-ye moteadded padid āmad. Agarce asl-e extelāf-e ānān dar mas'ale-ye jānešini-yo vižegihā-ye hokumat-o xelāfat-e eslāmi bud, ammā hamin kešmakešhā be peydāyeš-e didgāhhā-ye motefāvet dar osul e'teqādāt-o ravābet-e ensān-o Xodā-vo masāel-e feqhi niz anjāmid.

Dar in kešmakešhā-vo extelāfāt-e mazhabi irāniyān natanhā bitaraf namāndand, balke ham dar mobārezāt-o ham dar mabāhes-e kalāmi-yo feqhi sahm-i bozorg-o ta'yinkonande dāštand. Mohemtarin marākez-e peydāyeš-o rošd-e afkār-o ārā-ye mazhabi dar se qarn-e avval-e eslāmi, Baqdād-o Basre bud ya'ni dar jā-yi ke aksar-e sākenān-aš irāni budand-o be vāsete-ye mowqeiyat-e xās, mahall-e barxord-e afkār-o aqāyed-e melal-e gunāgun bud. Xorāsān-o navāhi-ye markazi-ye Irān niz az kānunhā-ye mohemm-e peydāyeš-e mazāheb-e jadid be šomār miraft. Bā in tafāvot ke ijād-e mazāheb dar in manāteq bištar rang-e siyāsi dāšt-o be manzur-e mobāreze bā xelāfat-e omavi-yo abbāsi ravāj miyāft.

Mohemtarin ferqehā-ye eslāmi ke dar tārix-e Irān ahammiyat yāfte-and, ebārat-and az: mazāheb-e ahl-e sonnat-o jamāat, xavārej, šie-vo šāxehā-ye ān. Ahl-e sonnat-o jamāat ke hamvāre aksariyat-e mosalmānān rā taškil midāde-and, dar mowzu-e jānešini mo'taqed be entexāb-o ejmā' hastand. Ya'ni bey'at-e āmme-ye mosalmānān rā mabnā-ye entexāb qarār midehand. Xalife dar nazar-e ahl-e sonnat, tanhā ma'mur-e ejrā-ye ahkām-e Qor'ān-o sonnat-e rasul-ast. Ahl-e tasannon dar ahkām-e feqhi peyrov-e yek-i az cāhār mazhab-e Hanbali, Šāfei, Hanafi-yo Māleki-yand. Dar nime-ye dovvom-e qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi, hengām-i ke Torkān-e saljuqi extelāfāt-e mazhabi rā dāman zadand, peyrovān-e mazāheb-e moxtalef-e ahl sonnat rā niz be jān-e yekdigar andāxtand. Hamaknun dar beyn-e sonniyān-e Irān, peyrovān-e haryek az in cāhār mazhab yāft mišavand. Masalan sonniyān-e Kordestān bištar šāfeimazhab-and-o qabāyel-o ašāyer-e Torkamān-o Baluc-o sonniyān-e Xorāsān, ke markaz-e ānān Xāf-ast, az mazhab-e Hanafi peyravi mikonand.

Xavārej āndaste az tarafdārān-e Ali (a.) budand, ke dar Jang-e Saffeyn be ra'y-e hakameyn (dāvarān-e do taraf) e'terāz kardand-o az laškar kenāre gereftand-o yek-i az išān Ali (a.) rā be šahādat resānd. Xavārej dar amr-e jānešini mo'taqed be entexāb budand, ammā qoreyši yā Arab budan rā šart-e lāzem nemidānestand-o migoftand, har šaxs-e mosalmān az har qowm-o mellat mitavānad be onvān-e xalife entexāb šavad. Xavārej ke mardom-i saxtgir, šojā-o pāk'e'teqād budand, dar dowre-ye Omaviyān-o avāyel-e xelāfat-e Abbāsiyān bar zedd-e ānān mijangidand-o saxt mowjeb-e harās-e ānān budand. Yek-i az do šāxe-ye mohemm-e xavārej bar qesmat-i az Arāq-o Fārs-o Kermān mosallat šod. Xavārej dar Sistān-o Xorāsān dastehā-ye bozorg-i be moxālefat bā xolafā taškil dādand-o yek-i az mohemtarin avāmel-e taškil-e noxostin hokumathā-ye mahalli-ye irāni dar in navāhi budand. Hamzebn-e Abdollāh-e Xāreji (Hamzebn-e Āzark-e Šāri) ke Hārunorrašid rā be Xorāsān kešid, az ān jomle-ast. Xavārej hodud-e qarn-e cāhārrom-e hejri be tadrij az miyān raftand.

Šiayān

Šiayān peyrovān-e Ali (a.) hastand-o mo'taqed-and, ke rasul-e akram (s.) hengām-e *hojjatolvedā'* dar Qadir-e Xom, Ali (a.) rā dar hozur-e edde-i az ashāb be emāmat-o velāyat-o xelāfat-e xiš mansub farmud. Banā bar in xelāfat-e entexābi-ye Abubakr xalāf-e nass-ast. Šiayān, bar xalāf-e ahl-e sonnat-o jamāat ke xalife rā tanhā

ma'mur-e ejrā-ye ahkām-e Qor'ān-o sonnat-e rasul midānand, mo'taqed-and, ke emāmat mānand nabovvat amr-i elāhi-yo az arkān-e din-e Eslām-ast. Ali (a.) va jānešinān-e u bargozide-ye rasul-e Xodā-vo mottale' bar qeyb-o vāres-e olum-e nabi-yo ma'sum az gonāh-o xatā hastand. Išān bā elm-e elāhi bar asrār-e āfarineš āgāhi dārand-o mohkamāt-o motešābehāt-e kalām-e Xodā rā midānand. Tanhā ahādis-i ke az tariq-e išān revāyat šavad, sehhat-o e'tebār-e kāmel dārad-o harkas ke bā ānān moxālefat konad, bā Xodā moxālefat karde-vo hamcon kāfarān-o monāfeqān mostahaqq-e ātaš-e jahannam-ast.

Šiayān bā in mo'taqedāt-e osuli dar tey-e tārix-e Eslām aqalliyat-i rā taškil dādand, ke peyvaste bā xelāfat-e rasmi dar mobāreze-vo jedāl bud. Bā ān ke Ali (a.) va šomāri az noxostin šiayān-e u banā bar maslehat-e Eslām bā Abubakr-o Omar-o Osmān bey'at kardand, ammā fāsele gereftan ruzafzun-e xolafā az ta'limāt-e peyqambar be nārezāyi dar jāmee-ye Eslām miafzud-o hamin amr tā bed-ānjā kešid ke Moāviye xelāfat rā be xāndān-e xod enteqāl dād. Azānpas xelāfat be riyāsat-e donyāyi taqyir-e šekl yāft-o badkārihā-vo raftār-e xalāf-e šar'-e Omaviyān be hadd-i biparde surat migereft, ke bištar-e ahl-e sonnat-o jamāat niz nācār ānān rā az cāhār xalife-ye avval, ke Xolafā-ye Rāšedin nāmide mišodand, jodā kardand.

Bed-in tartib šie, bexosus pas az rudarruyi-ye laškar-e Moāviye bā Hoseynebn-e Ali (a.) va yārān-e u dar dašt-e Karbalā, ruzberuz bištar motešakkel šodand-o be surathā-ye moxtalef-e bizāri-ye xod rā az dastgāh-e xelāfat-e rasmi ke ān rā qāseb midānestand, āškār kardand.

Irāniyān-e mosalmān az āqāz dar amr-e jānešini jāneb-e Ali (a.) rā gereftand-o hemāyat-e išān mowjeb šod, ke dar zamān-e ān hazrat markaz-e xelāfat be Kufe enteqāl yābad. Gerāyeš-e irāniyān be tašayyo' ham az āqāz dalāyel-e bārez-i dāšt. Az jomle ān ke osulan pazireš-e Eslām az taraf-e ānān be dalil-e sedā-ye barābari-yo barādari-ye in imān-e jadid bud, ke sadhā-ye mohkam-e tabaqāt-e jāmee-ye sāsāni rā dar ham mišekast-o nazm-i now rā navid midād. In ārezu bā taškil-e xelāfat-e omavi barbādrafte minemud, hāl ān ke raveš-e Hazrat-e Ali (a.) dar dowrān-e kutāh-e xelāfat joz ān bud. Az su-ye digar, irāniyān bā vojud qabul-e Eslām az hokumat-o siyādat-e Arab nāxošnud budand-o bā kine-i ke beviže az xalife-ye dovvom be vāsete-ye fath-e Irān dar del miparvarāndand, har forsat-i rā barā-ye enteqām qanimat mišemordand.

Be in tartib tašayyo' darvāqe' na yek ferqe-ye eslāmi ke yek jaryān-e movāzi bā xelāfat-e rasmi-ye mosalmānān-ast-o dar tul-e tārix hamvāre be surat-i fa'āl-o moasser ham dar ijād-e makāteb-o mabāhes-e mohemm-e kalāmi-yo e'teqādi sahm-e bozorg-i dāšte-vo ham dar jaryānāt-e siyāsi-yo barxordhā-ye mohemm-e nezāmi rudarru-ye xelāfat-e omavi-yo abbāsi qarār gerefte-ast.

Šāxehā-ye moxtalef-e tašayyo' rā be do daste-ye asli-ye miyānerov-o qāli taqsim mikonand. Asās-e in dastebandi bar pāye-ye maqām-i-st, ke mo'taqedān barā-ye Ali (a.) qāel-and. Ammā az digar tafāvothā ke mowjeb-e jodāyi-ye šiayān az yekdigar gardid, yek-i in bud, ke kodāmyek az Alaviyān rā bāyad emām šemord.

Šiayān-e miyānerow (Keysāniye)

Noxostin enšeāb dar beyn-e šiayān pas az šahādat-e Hoseynebn-e Ali (a.) ettefāq oftād. Goruh-i az šiayān pas az in vāqee be emāmat-e Mohammadebn-e Alhanafiye, barādar-e nātani-ye ān emām-o pesar-e Aliyebn-e Abitāleb (a.) ke az batn-e Fāteme-ye Zahrā (a.) nabud, mo'taqed šodand. Tarafdārān-e Mohammad-e Hanafiye be rahbari-ye Moxtār-e Saqafi dar Kufe qiyām kardand-o be xunxāhi az Hoseynebn-e Ali (a.) jang-i bozorg be rāh andāxtand. In ferqe rā Keysāniye mixānand. Šāxe-i az Keysāniye ke Rāvandiye xānde mišodand, Abumoslem-e Xorāsāni rā dar qiyām bar zedd-e Omaviyān yāri dādand. Daste-i az Keysāniye mo'taqed budand, ke Mohammad-e Hanafiye namorde-vo dar qār-i penhān šode-ast-o dar āxar-e zamān az ānjā zohur-o donyā rā por az adl-o dād xāhad kard.

Zeydiye

Enšeāb-e digar dar tašayyo' hengām-i padid āmad ke goruh-i az šiayān be jā-ye Emām Mohammad-e Bāqer (a.), panjomin pišvā-ye šiayān-e Emāmiye, bā Zeydebn-e Ali, barādar-e u, bey'at kardand. Zeyd dar mobārezāt bar zedd-e Omaviyān bā šur-e tamām šerkat dāšt. Vey az nazar-e mo'taqedāt-e mazhabi bā sonniyān modārā

mikard, ammā mo'taqed bud, ke bāyad hokumat-i rowhāni be emāmat-e yek-i az Alaviyān jāmee-ye eslāmi rā edāre konad. Zeydiye pas az Zeydebn-e Ali qarnhā be mobārezāt-e xod bar zedd-e Omaviyān-o Abbāsiyān edāme dādand. Dar qarn-e dovvom-e hejri / haštom-e milādi, dudmānhā-yi az Alaviyān-e zeydi cand bār dar Yaman emāmat kardand. Mazhab-e Zeydiye hanuz mazhab-e qāleb dar in sarzamin-ast.

Ammā mohemtarin qiyām-e tārixi-ye Zeydiye dar nime-ye dovvom-e qarn-e sevvom-e hejr i/ nohom-e milādi, dar karāne-ye Daryā-ye Xazar be voqu' peyvast. Dar in mantaqe ke az avāxer-e dowre-ye Sāsāniyān aqāyed-e Mazdak ravāj-e kāmel dāšt, dar qarn-e sevvom-e hejri qiyāmhā-ye bozorg-i surat gereft, ke ham rang-e moxālefat bā Arab-o xelāfat-e Baqdād rā dāšt-o ham hadafhā-ye esteqrār-e mosāvāt-e ejtemāi-yo enteqāl-e zamin be rustāyiyān rā donbāl mikard. Qiyām-e Sorxjāmegān be rahbari-ye Bābak-e Xorramdin yek-i az ānhā bud. Nevešte-and, ke šurešiyān-e rustāyi-ye navāhi-ye Bahr-e Xazar az Hoseynebn-e Zeyd, ke az bim-e Abbāsiyān be ān navāhi panāh borde bud, barā-ye rahbari da'vat kardand. Dar natije-ye in qiyām hokumat-e Zeydiyān-e Tabarestān taškil-e šod, ke Gilān-o Deylam rā niz taht-e nofuz dāšt. Alaviyān-e Zeydiye ke aqlab mardom-i bāsavād-o āšnā bā feqh-o elm-o še'r-e budand, bā mardom-e mahal be edālat-o mosāvāt raftār mikardand. Hokumat-e išān āqebat be dast-e sepāhiyān-e Āl-e Ziyār bar oftād.

Šie-ye Emāmiye

Šie-ye Emāmiye šiayān-e davāzdahemāmi (asnāašari) hastand, ke hokumat-e išān bā ru-ye kār āmadan-e Safaviye dar Irān rasmiyat yāfte-ast. Šie-ye Emāmiye Ali (a.) va yāzdah farzand-aš rā be tartib moqtadā-vo pišvā-vo emām bar haq mišenāsand: Aliyebn-e Abitāleb Almortezā, Hasanebn-e Ali, Hoseynebn-e Ali, Aliyebn-e Hoseyn Zeynol'ābedin, Mohammad Albāqer, Ja'far Alsādeq, Musā Alkāzem, Aliyebn-e Musāarrezā, Mohammad-e Taqi, Aliynnaqi, Hasan Al'askari, Mohammad Almahdi (aj.), Mahdi-ye mowud-o sāhebozzamān-o emām-e asr.

Be e'teqād-e šie-ye Emāmiye, emām-e davāzdahom dar sāl-e 255 yā 256 h. / 869 m. dar Sāmere motevalled šode-vo tā sāl-e 260 h. / 873 m. ke pedar-e bozorgvār-aš šahid gardide, taht-e kefālat-o tarbiyat-e ān hazrat bude-vo kas-i joz xavās-e šie be šaraf-e molāqāt-e vey nāyel nemišode-ast. Pas az šahādat-e emām-e yāzdahom ke emāmat bed-ān hazrat resid, be amr-e Xodā qeybat extiyār karde-vo joz bā nāyebān-e xod be nodrat nazd-e kasān-i zāher šode-ast. Nāyebān-e xāss-e emām-e davāzdahom Osmānebn-e Said Amri-yo pesar-aš, Mohammadebn-e Osmān-o pas az u Abolqāsem Hoseynebn-e Ruh-e Nowbaxti-yo pas az vafāt-e u Aliyeb-e Mohammad-e Samari budand. Cand ruz piš az vafāt-e Aliyebn-e Mohammad-e Ssamari az jāneb-e emām towqi-i sāder šod-o zemn-e eblāq-e nazdiki-ye vafāt-e u tasrih šod, ke azānpas dar-e niyābat-e xāsse baste xāhad šod-o qeybat-e kobrā vāqe' xāhad gardid-o tā ruz-i ke Xodāvand zohur-e ān hazrat rā ejāze dehad, qeybat-e kobrā davām xāhad yāft. Dar hadis-i az Peyqambar-e Akram (s.) āmade-ast ke: "Agar namānde bāšad az donyā magar yek ruz, Xodā ān ruz rā derāz mikonad tā Mahdi az farzandān-e man zohur nemude, donyā rā por az adl-o dād konad, conānke az zolm-o jowr por šode bāšad."

Az mašāhir-e olamā-vo marāje-e rowhāni-ye šie-ye Emāmiye dar tul-e tārix Mohammadebn-e Hasan-e Alqami-yo Mohammadebn-e Ya'qub-e Alkolayni gerdāvarande-ye bozorg-e ahādis-e šie hastand, ke dar qarn-e sevvom-o cāhārrom-e hejri / nohom-o dahom-e milādi mizistand. Be Abuja'far-e Mohammadebn-e Ali Alqami, mašhur be Ebn-e Bābuye-vo Alsaduq, faqih-o rowhāni-ye bozorg-e qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi ke dar Rey madfun-ast, biš az 300 ta'lif-e mo'tabar nesbat dāde šode, ke tanhā baxš-e kucak-i az ān barjāy mānde-ast.

Dar zamān-e Qaznaviyān-o Saljuqiyān, šiayān saxt mowred-e āzār-o ta'qib budand. Bā in hame, bozorgān-i con Šeyx Tabarsi dar in zamān be neveštan-e āsār-i mo'tabar pardāxte-and. Dar beyn-e neveštehā-ye moteadded-e Šeyx Tabarsi Tafsir-e Majmaolbayān šohrat-e besyār dārad. Bā Hamle-ye Moqol-o soqut-e xelāfat Baqdād šiayān-e Emāmiye āzādi-ye amal-e bištar-i yāftand-o bā az beyn raftan-e šiayān-e esmāili be dast-e Holāku Xān tā ru-ye kār āmadan-e Safaviye be tadrij dar beyn-e āmme-ye sonnimazhab nofuz-e farāvān yāftand-o hattā do bār kušidand tā mazhab-e šie rā rasmiyat dehand.

Najmeddin Ja'farebn-e Mohammad-o xāharzāde-aš, Jamāleddin Hasan, ma'ruf be Allāme Helli, az bozorgtarin olamā-ye šie-ye Emāmiye dar dowre-ye Ilxānān-e Moqol-and, ke āsār-e mašhur-i dar masāel-e šie-ye Emāmiye dārand. Gofte-and, ke neveštehā-ye in do rowhāni zamine-ye rasmiyat-e tašayyo-e Emāmiye dar dowre-ye Safaviye rā farāham āvard-o dastur-o rāhnamā-ye asli-ye šiayān dar elāhiyāt-o feqh šod.

Šiayān-e qāli

Esmāiliyān, Qarmatiyān-o Qollāt az šiayān-e tondrow hastand, ke dar maqām-e Hazrat-e Ali qolov mikonand-o ba'z-i az išān barā-ye u maqām-e oluhiyat qāel-and. Šiayān-e qāli, ke xod be šāxehā-ye moxtalef-i taqsim mišavand darvāqe' az tašayyo' be onvān-e pušeš-i barā-ye manzurhā-ye siyāsi bahre migereftand. Dar ketābhā-yi ke dar bāre-ye ferqehā-ye moxtalef-e šie bahs-e tafsili šode, ma'mulan az mazāheb-i con Moqannaiye, Bābakiye-vo Māziyāriye yād mišavad ke dar aqāyed-o raftār-e ānān nešānehā-yi az e'teqād be adyān-o nehzathā-ye siyāsi-ye piš az Eslām-e Irān, az jomle aqāyed zartošti, mānavi-yo mazdaki, dide mišavad. E'teqād be holul-o ettehād-e ensān bā mabda-e oluhiyat-o tanāsox az jomle aqāyed-e qeyreeslāmi-st, ke dar in mazāheb matrah šode-ast. Be estenād-e hamin mavāred-ast, ke hame-ye olamā-ye sonni-yo šie-ye miyānerow hokm bar takfir-e išān midāde-and. Mowj-e takfir-o e'dām-e mo'taqedān be in mazāheb ham dalil-e siyāsi-yo mobārezāti-yo ham madrak-e šerk-o baddini dāšte-ast.

Mobārezāt-i ke dar xunxāhi az Abumoslem surat migereft, hamvāre bā in asl hamrāh bud, ke ruh-e Abumoslem dar mobārez-i digar holul kard-o u rā be xunxāhi-yo enteqām vā dāšte-ast. Qolov dar maqām-e Ali (a.) ba'dhā dar ferqehā-ye moxtalef-e Sufiye-ye šiemazhab niz asar gozāšt-o hanuz dar ba'z-i ferqehā-ye bāzmānde nazir-e in aqāyed dide mišavad. Ammā mo'taqedāt-e efrāti-ye mazhabi niz bā foru nešastan-e mowj-e mobārezāt bar zedd-e xelāfat-e Baqdād pas az Hamle-ye Moqol ta'dil šod-o emruz tanhā nešānehā-ye andak-i az in afkār dar ba'z-i ferqehā bāqi mānde-ast.

Aqalliyathā-ye šiemazhab

Emruz dar Irān mazhab-e šie-ye davāzdahemāmi rasmiyat-o aksariyat-e kāmel dārad. Ammā hanuz ba'z-i goruhhā-ye e'teqādi yāft mišavand ke agarce dar osul bā mazhab-e rasmi tafāvot-e candān-i nadārand, ammā be vāsete-ye hambastegi goruh-i mošaxxas-and, az jomle Šeyxiye, sufiyān-e Ne'matollāhi, Ahmadiye-vo Ahlehaq.

Sufiyān-e Ne'matollāhi

Yek-i az ferqehā-ye Sufiye ke hanuz dar Irān peyrovān-e besyār dārad, Ne'matollāhihā-st. Išān peyrovān-e Seyyed Nureddin-e Ne'matollāh-and, ke be ta'biri-e sufiyāne, Šāh Ne'matollāh-e Vali xānde mišavad. Šāh Ne'matollāh az šiayān-e davāzdahemāmi bud-o dar qarn-e nohom-e hejri / pānzdahom-e milādi, hamzamān bā saltanat-e Šāhrox Mirzā, pesar-e Amir Teymur-e Gurkān, ebtedā dar Xorāsān-o sepas dar Yazd mizist. Vey ke Āref-i vāraste-vo sāheb-e maqāmāt-e rowhāni bud, az taraf-e darbār-e teymuri-yo pādšāhān-e Dakan mowred-e hemāyat-o erādat-e xās qarār gereft-o zāerān-o sayyāhān-e besyār barā-ye didār-e u az Irān-o Hend be xānqāh-e u dar Yazd raftoāmad mikardand. Šāh Ne'matollāh-e Vali avāxer-e omr-e xod rā dar Māhān-e Kermān gozarānd, ke mantaqe-i sarsabz-o xošābohavā-st. Vey dar sāl-e 834 h. / 1431 m. hamānjā dar gozašt. Ārāmgāh-e u dar Māhān banā-ye tārixi-ye bāšokuh-i-st, ke mowred-e ziyārat-o bāzdid-e peyrovān-e u-vo jahāngardān qarār dārad. Az Šāh Ne'matollāh-e Vali divān-e aš'ār-o qazaliyāt-o āsār-e moteadded-e nazm-o nasr dar bāre-ye mo'taqedāt-e sufiyāne barjāy mānde-ast. Dar divān-e aš'ār-e u pišguihā-yi dide mišavad ke peyrovān-e Ne'matollāhi ānhā rā bā vaqāye-e tārixi tatbiq midehand. Dar mo'taqedāt-e Ne'matollāhiyān bast qāleb-ast. Ya'ni išān sarxoši-yo šādemāni rā dar hamehāl lāzem mišemorand, ammā be e'tedāl-o miyāneravi niz pāyband-and. Bar xalāf-e ba'z-i az ferqehā-ye Sufiye bikāri-yo tanbali rā zešt mišemorand-o barā-ye gozarān-e zendegi be talāš-o kušeš mipardāzand. Majāles-e zekr-o samā' bargozār mikonand-o be šerkat dar ejtemāāt-o fa'āliyathā-ye omumi reqbat dārand. Dar dowre-ye Qājāriye, Xān'ali Xān-e Zahiroddowle molaqqab be Safāališāh, pišvāyi-ye Ne'matollāhiye rā dāšt-o dar Tehrān-e xānqāh-i tartib dāde bud, ke besyār-i az bozorgān-o darbāriyān-o šāhzādegān bed-ān raftoāmad mikardand. Dar Enqelāb-e

Mašrutiyat dar in xānqāh jalasāt-e Anjoman-e Oxovvat taškil mišod, ke az āzādixāhān hemāyat mikard. Dar dowre-ye Estebdād-e Saqir be dastur-e Mohammad'ali Šāh xānqāh rā virān kardand, ammā pas az ān bār-e digar nowsāzi šod-o hanuz barjāy-st.

Šeyxiye

Šeyxiye peyrovān-e Šeyx Ahmad-e Ahsāyi, az motekallemān-e bozorg-e qarn-e davāzdahom hejri / hejdahom-e milādi, hastand, ke az talfiq-e mabādi-ye falsafi-ye xāss-e xod bā ta'vil-e āyāt-o ahādis-e eslāmi maktab-i ijād kard, ke be vasile-ye šāgerd-aš, Hāj Seyyed Kāzem-e Rašti, donbāl šod. Pas az Seyyed Kāzem-e Rašti Hāj Mohammadkarim Xān, pesar-e Mohammadebrāhim Xān-e Qājār, dar Kermān mo'taqedāt-e Šeyx Ahmad-e Ahsāyi rā gostareš dād-o ketābhā-ye besyār be fārsi-yo arabi dar bāre-ye osul-e Šeyxiye negāšt. Dar zamān-e Nāsereddin Šāh-e Qājār, beyn-e Šeyxiye-vo digar foqahā-ye šie jedāl-o barxordhā-ye šadid dar gereft. Tarafdāri-ye Nāsereddin Šāh az foqahā pišraft-o eqtedār-e Šeyxiye rā, ke az zamān-e Mohammad Šāh ruzafzun bud, motevaqqef sāxt.

Šeyxiye dar osul-e e'teqādi bā foqahā-ye šie-vo filsufān-e maktab-e Mollāsadrā-vo orafā-vo Sufiye-vo mo'taqedān be vahdat-e vojud-o peyrovān-e Šāh Ne'matollāh-e vali moxālefat-i šadid-o jeddi dāštand. Bā Bābiye niz moxālefat mikardand. Mollā Mohammad-e Mamqāni, pišvā-ye išān dar zamān-e Nāsereddin Šāh, az olamā-yi bud, ke fatvā-ye qatl-e Seyyed Bāb rā dād. Šeyxiye niz az šiayān-e qāli hastand-o dar maqām-e ahl-e beyt-e payāmbar (s.) va mohabbat be išān efrāt mikonand. Ānān mo'taqed-and, ke ellat-e qāyi-ye āfarineš vojud-e emāmhā-ye davāzdahgāne bude-ast; maād-e jesmāni rā qabul nadārand-o be tafsir-o ta'vil-e āyāt-e qor'āni-yo ahādis esrār mivarzand. Peyrovān-e Šeyxiye dar šahrhā-ye moxtalef-e Irān parākande-and, ammā mohemtarin marākez-e išān dar Kermān-o Tabriz-ast.

Ahlehaq

Beyn-e ilāt-o ašāyer-e qarb-e Irān goruh-i az šiayān zendegi mikonand ke Ahlehaq xānde mišavand-o āmme-ye išān rā Aliyollāhi mināmand. Markaz-e išān Kermānšāh-ast. Peydāyeš in ferqe be qarn-e yāzdahom-e hejri / hefdahom-e milādi miresad. Dar ān zamān šaxs-i be nām-e Šāhmohammad az mardom-e Marv bar asās-e barx-i ta'limāt-e esmāili, az jomle e'teqād be tanāsox-o holul, goruh-i rā pirāmun-e xod gerd āvard. Išān Šāh Esmāil-e safavi rā tajassom-e Aliyollāh midānestand. Be nazar-e mo'taqedān-e in ferqe, Šāhmohammad āxarin tajassom-e emām zamān-ast, ke bāz xāhad āmad.

Ahlehaq aqāyed-e xod rā penhān mikonand. Ammā be sabab-e marāsem-o raveshā-ye xāss-e zendegi-ye dastejam'i az digar šiayān motemāyez-and. Ānān be do mabda-e vojud, yek-i aql-o digari nafs mo'taqed-and-o baqā-ye ruh-o zendegi-ye pas az marg rā enkār mikonand. Dar ravābet-e xānevādegi be takhamsari pāyband-and-o talāq rā jāyez nemidānand. Dar marāsem-e xosusi-ye Ahlehaq az gušt-e qorbāni sofrehā gostarde-ye mišavad-o dastejam'i dowr-e ān gard miāyand. In marāsem rā bā sofre-ye oxovvat ke Qarmatiyān dar gozašte dāštand, šabih dāneste-and. Piš az gostardan-e sofre, Ahlehaq be zekr-e jali (be sedā-ye boland) va samā' mipardāzand-o zanān hamrāh-e mardān bā ru-ye gošāde dar raqshā-ye mazhabi šerkat mijuyand. Bā xordan-e qazā dar in marāsem conin engāšte mišavad ke zarrāt-e mabda-e elāhi be šerkatkonandegān montaqel migardad. Dar in marāsem Ahlehaq be faryādhā-ye hamsedā be zekr-e "Ali haq" mipardāzand-o gāh bar asar-e owj-e hayejān az xod bixod mišavand.

Aqalliyathā-ye mazhabi

Aqalliyathā-ye mazhabi

Zartoštiyān

Zartoštiyān yek-i az aqalliyathā-ye mazhabi hastand, ke dar Qānun-e Asāsi-ye jomhuri-ye eslāmi be rasmiyat šenāxte šode-and. Tā hodud-e qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi bištar-e mardom-e Irān mosalmān šode budand. Beyn-e sālhā-ye 32-168 h. / 653-785 m. mohājerat-e azim-i az zartoštiyān-e Irān be Hend surat gereft. Bār-e digar pas az Hamle-ye Moqol dastehā-yi az zartoštiyān be Hend raftand. Bā in hame tā ān zamān

hanuz goruh-e bozorg-i az mo'taqedān be din-e Zartošt dar Irān zendegi mikardand-o tā dowre-ye Qājār peyvaste mowred-e fešār-o āzār budand.

Dar zamān-e Nāsereddin Šāh, bā boruz-e ehsāsāt-e melli-yo tavajjoh be tārix-o farhang-e Irān-e bāstān, māliyāt-e jazye ke az aqalliyathā-ye mazhabi gerefte mišod, laqv gardid-o azānpas zartoštiyān emkān yāftand, ba'z-i marāsem-o ādāb-e mazhabi-ye xod rā ejrā konand. Dar zamān-e saltanat-e dudmān-e Pahlavi bā tarjome-vo našr-e ketābhā-ye bāstāni be zabān-e fārsi, āšnāyi-ye omumi bā din-e Zartošt afzāyeš yāft. Emruze, jāmee-ye zartoštiyān-e Irān dar Yazd, Kermān, Širāz-o Tehrān fa'āliyathā-ye mazhabi-yo farhangi dārand. Zartoštiyān, ke banā bar mo'taqedāt-e mazhabi be ābādāni-yo sāzandegi ahammiyat-e besyār midehand, dar kārhā-ye xeyr ke manāfe-e ān be omum-e mardom beresad, hamiše pišgām bude-and. Madresehā, bimārestānhā-vo gardešgāhhā-ye besyār be vasile-ye nikukārān-e zartošti sāxte šode-ast.

Yahudiyān

Yahudiyān qadimitarin aqalliyat-e nežādi-yo mazhabi hastand, ke az āqāz-e šāhanšāhi-ye haxāmaneši tā emruz dar Irān sokunat dāšte-and. Ānān peyrovān Hazrat-e Musā Kalimollāh-and-o az dasturāt-e ketāb-e āsmāni-ye Towrāt peyravi mikonand. Zabān-o xatt-e ebri-yo farhang-o mo'taqedāt-e qowmi dar tey-e tārix peyvaste beyn-e yahudiyān-e Irān ostovār mānde-ast.

Dar tārix-e Irān yahudiyān gāh dar omur-e mohemm-e hokumati naqšhā-yi dāšte-and, az ān jomle dar zamān-e Xašāyāršā. Dar dowrehā-ye eslāmi yahudiyān ahl-e zemme budand-o jazye mipardāxtand. Dar dowrehā-yi išān con digar ahl-e zemme nācār budand, vasle-i zardrang bar jāme-ye xod beduzand tā az mosalmānān motemāyez bāšand. In vasle qiyār yā asali va yā yahudiyāne xānde mišod.

Tārix-e mohājerat-e yahudiyān be Irān be ruzgār-e Kuroš-e Bozorg miresad. Dar qarn-e šešom-e piš az milād-e Masih Nabukodnasar (Boxtonnasr) farmānravā-ye moqtader-e Bābel, pas az tasarrof-e Uršalim ān šahr rā virān kard-o yahudiyān rā biš az 80 sāl dar Bābel be esārat dāšt. Dar sāl-e 540-e p.m. Kuroš-e Bozorg, šāhanšāh-e haxāmaneši, pas az fath-e Bābel qowm-e Yahud rā āzād kard tā be sarzamin-e xiš bāz gardand-o be yāri-ye sepāhiyān pārsi ma'bad-e xod rā az now besāzand. Dar ān zamān goruh-i az yahudiyān dar Beynonnahreyn-o navāhi-ye qarb-e Falāt-e Irān sokunat yāftand. Dar qarn-e avval-e milādi, sarzamin-e Felestin be tasarrof-e Emperāturi-ye Rum dar āmad-o dar pey-e šureš-e mardom ānjā bār-e digar Uršalim virān šod. Azānpas qowm-e Yahud dar noqāt-e moxtalef-e jahān āvāre šodand-o goruh-i az ānān dar panāh-e āzādmaneši-yo modārā-ye šāhanšāhān-e aškāni bā mo'taqedān be adyān-e digar be Irān mohājerat kardand.

Tā piš az taškil-e dowlat-e Esrāyil dar Felestin, goruhhā-ye bozorg-i az yahudiyān dar Kāšān, Esfahān, Tehrān, Hamedān-o Xorāsān mizistand-o aqlab-e ānān dar omur-e eqtesādi-yo tejārat naqš-e omde-i dāštand. Pas az mohājerat-e bozorg-e išān be kešvar-e Esrāyil, bā Enqelāb-e Eslāmi niz bār-e digar besyār-i az yahudiyān Irān rā tark kardand. Emruz bištar-e yahudiyān-e bāqimānde dar Irān sāken-e Tehrān-o Esfahān-and.

Masihiyān

Mashiyān niz az aqalliyathā-ye rasmi-ye mazhabi dar Irān-and. Din-e Masih az avāyel-e qarn-e dovvom-e milādi dar Irān peyrovān- peydā kard. Noxostin tabliqāt-e masihi be vasile-ye yek-i az havāriyun-e ān hazrat be nām-e Yahudā, ma'ruf be Tomās, dar šahr-e Orfa vāqe' dar šomāl-e rudxāne-ye Forāt surat gereft. Be tadrij šomār-i az irāniyān-e Beynonnahreyn-o Āzarbāyjān-o Xorāsān-o Māvarāonnahr tā Kāšqar-o Cin-o Moqolestān be masihiyat geravidand. Yek-i az dalāyel-e in pišraft-e sari' āšnāyi-ye irāniyān bā zabān-o farhang-e yunāni bud, ke bar asar-e hamle-ye Eskandar-o farmānravāyi-ye jānešinān-e u-vo gerāyeš-e Aškāniyān bed-ān hāsel šode-vo zamine-ye ruy āvardan-e mardom rā be din-e Masih farāham āvarde bud. Dar avāxer-e qarn-e šešom-e milādi hamzamān bā šāhanšāhi-ye Xosrow Anuširavān, ke xod hamsar-i masihi niz dāšt, din-e Masih dar Irān ravāj-i fowqol'āde yāft. Az avāyel-e qarn-e nuzdahom-e milādi tabliqāt-e masihi dar navāhi-ye moxtalef-e Irān, con Esfahān, Yazd, Tehrān, Širāz-o Mašhad šeddat gereft. Misiyonerhā-ye masihi zemn-e erāe-ye xadamāt-e

farhangi-yo behdāšti be tabliq-e din-e Masih niz mipardāxtand, ammā towfiq-e candān-i be dast nayāvardand-o emruz kamtar masihiyān-i az in dast dar Irān vojud dārand.

Arāmane

Masihiyat biš az hame dar Armanestān az eyālāt-e šomāl-e qarb-e Falāt-e Irān bā ta'limāt-e moballeq-i rumi be nām-e Gerigor ravāj yāft. Dar qarn-e cāhārrom milādi pādšāh-e in sarzamin be nām-e Tirdād masihi šod. Az zamān-e u tarjome-ye ketāb-e moqaddas-o digar āsār-e masihi be zabān-e armani-yo xatt-e Pahlavi barjāy mānde-ast. Gerāyeš-e mardom-e Armanestān be masihiyat kešmakeš-o nabard-e šāhanšāhān-e aškāni-yo sāsāni rā bā emperāturān-e Rum bar sar-e in mantaqe šeddat dād.

Arāmane dar osul-e aqāyed bā Kelisā-ye Kātolik-e Rum moxālef-and-o az Kelisā-ye Soryāni peyravi mikonand. Išān barā-ye Isā Masih (a.) janbe-ye bašari qāel nistand-o haqiqat-e u rā elāhi midānand. Az dirbāz markaz-e Kelisā-ye Arāmane dar nazdik-e šahr-e iravān vāqe' dar jonub-e kuhhā-ye Ārārāt bude-ast-o xalife-ye koll-e Arāmane dar ānjā sokunat dārad. Dar qarn-e šānzdahom-e milādi Šāh Abbās-e Bozorg edde-ye ziyād-i az honarmandān-o san'atgarān-e armani rā be Esfahān kuc dād-o dar nāhiye-i dar jonub-e Zāyanderud, ke be yād-e mowten-e asli-ye ānān Jolfā nāmide šod, jāygozin kard. Az ān zamān aqalliyat-e bozorg-e Arāmane dar Esfahān sokunat- dārand-o do kelisā-ye išān dar ān šahr az āsār-e me'māri-ye qābeletavajjoh-i-st, ke bāzdidkonandegān rā be xod mixānd.

Armaniyān natanhā aqalliyat-e mazhabi ke yek aqalliyat-e qowmi-yo nežādi-yand-o zabān, xat, farhang-o tārix-e xod rā hefz karde-and. In qowm-e āryāyi xāterāt-e moštarek-e dirin-o vasi-i bā irāniyān dārand. Besyār-i az āgāhihā-ye asātir-e Irān rā az lābalā-ye āsār-e adab-o farhang-o ādāb-o rosum-e išān mitavān bāz šenāxt. Az avāxer-e qarn-e nuzdahom-e milādi-yo pas az qatleām-i ke az armaniyān dar Xelāfat-e Osmāni surat gereft, besyār-i az ānān be Eyālāt-e Mottahed-e Āmrikā mohājerat kardand. Pas az Enqelāb-e Eslāmi niz te'dād-e qābelemolāheze-i az Armaniyān-e Irān be Orupā-vo Āmrikā raftand. Emruze šomār-i az Armaniyān dar Tehrān-o andak-i dar Esfahān sokunat dārand.

Masihiyān-e nasturi yā āšuri

Alāve bar armaniyān, dar Irān aqalliyat-e digar-i az Masihiyān niz zendegi mikonand ke be nām-e jāmee-ye āšuri šohrat dārand. Āšuriyān az sākenān-e Beynonnahreyn-o šahr-e Orfa budand, ke dar qarn-e panjom-e milādi, bar asar-e extelāfhā-ye mazhabi, nācār be kuhestānhā-ye Āzarbāyjān-o navāhi-ye šomāl-e qarb-e Irān gorixtand. Piš az ān, dar zamān-e Sāsāniyān, masihiyān az nazar-e siyāsi tarafdārān-e Emperāturi-ye Rum engāšte mišodand-o az ānjā ke janghā-ye xunin-e Irān-o Rum dar ān zamān peyvaste bud, masihiyān mowred-e qatleām-o āzār-e besyār budand.

Dar sāl-e 420 m., hamzamān bā šāhanšāhi-ye Bahrām-e Gur, dar madrese-ye dini-ye Orfa šaxs-i be nām-e Nastoriyus aqāyed-i ebrāz kard, ke bā mo'taqedāt-e Kelisā-ye Kātolik nemixānd-o az hamin ru be takfir-aš anjāmid-o peyrovān-e u bar asar-e saxtgiri nācār az goriz šodand. Aqalliyat-e masihi-ye āšuri-ye Irān peyrovān-e Nastoriyus hastand-o dar Āzarbāyjān tā atrāf-e Daryāce-ye Vān, dar Torkiye, parākande-and. Mohemtarin markaz-e masihiyān-e āšuri aknun dar Āzarbāyjān-e Qarbi, hodud-e šahr-e Orumiye-ast. Dar Tehrān-o navāhi-ye markazi-ye Irān niz goruh-i digar az āšuriyān sāken-and. Masihiyān-e āšuri ham az jahat-e mo'taqedāt-e mazhabi-yo ham az nazar nežād-o farhang bā Arāmane extelāf-e besyār dārand.

Bahāyiyān

Bahāyiyān peyrovān-e Mirzā Hasan'ali-ye Nuri, molaqqab be Bahāallāh, hastand, ke dar 1280 h. / 1862 m. dar mahall-i nazdik-e Baqdād xod rā "*man yazharollāh*", ya'ni kas-i ke Xodāvand u rā zāher karde-vo mowud-e Mohammad'ali-ye Bāb, xānd. Edde-ye ziyād-i az bābiyān bed-u geravidand-o azānpas xod rā bahāyi xāndand. Bahāyiyān mo'taqed-and, ke Bahāollāh šāre'-e din-e tāze-i-st-o ketāb-e Aqdas-o sāyer-e āsār-e u ke darbargirānde-ye osul-e aqāyed-o ahkām-e u-st, az jāneb-e Xodāvand bar u nāzel šode. Aqāyed Mirzā Hoseyn'ali, beviže be vasile-ye pesar-aš, Abbās-e Afandi, molaqqab be Abdolbhā-vo yek-i az navādegān-aš,

Šowqi-ye Rabbāni, ke rahbari-ye jāmee bahāyi rā be ohde gereftand, cāp, tarjome-vo montašer šode-ast. In aqāyed āmize-i-st az erfān-e eslāmi-yo falsafe-ye orupāyi-ye qarn-e nuzdahom.

Bahāyiyān anbiyā rā "mazāher-e elāhiye" mixānand-o dar in bāvar-and, ke pas az Hazrat-e rasul-e akram (s.) Bāb-o pas az u Mirzā Hoseyn'ali be onvān-e mazhar-e elāhi be jahān āmade-and. Bahāyiyān solh, vahdat-e jāmee-ye ensāni dar jahān, mosāvāt-e zan-o mard-o moxālefat bā taassobāt-e dini, melli, nežādi-yo siyāsi rā az jomle ārā-vo ārmānhā-ye xod mišemorand. Az dexālat dar siyāsat-o goruhbandi-ye siyāsi duri mikonand-o dar bāre-ye ezdevāj, talāq, zenā-vo ers ahkām-o marāsem-e viže dārand. Namāz-e xāss-e xod rā harruz dar se nowbat mixānand. Sāl rā be 19 māh-o har māh rā be 19 ruz taqsim karde-and-o dar āxarin 19 ruz-e har sāl ruze migirand.

Šahr-e Hayfā dar Esrāil markaz-e taškil-e beytol'adl-e a'zam-e bahāyiyān-ast, ke a'zā-yaš az su-ye beytol'adlhā-ye melli yā markazi dar kešvarhā-ye gunāgun entexāb mišavand. Edāre-ye jāmee-ye bahāyiyān-e donyā bar ohde-ye beyol'adl-e a'zam-ast. Pas az Enqelāb-e Eslāmi dar Irān-o fešārhā-yi ke bar bahāyiyān vāred āmad-o be e'dām-e šomār-i bozorg az ānān anjāmid, besyār-i az bahāyiyān Irān rā tark kardand. Dar hāl-e hāzer šomār-e taqribi-ye bahāyiyān-e Irān kamtar az sisad hezār tan barāvard šode-ast.

Manābe'

- Āštiyāni, jalāl. Zartošt, Mazdaisnā-vo Hokumat. Tehrān, Šerkat-e Sahāmi-ye Entešār, 135.
- Bāzargān, Mahdi. Seyr-e Tahavvol-e Qor'ān. Tehrān, Šerkat-e Sahāmi-ye Entešār, 1360.
- Gāthā, gozāreš-e Purdāvud. Bambai, 1927, Borhān-e Qāte', tashih-o tahšie-ye Mohammad-e Moin.
- Hamedāni, Rafieddin Eshāqebn-e Mohammad. Sirat-e Rasulollāh. Bā moqaddame-vo tashih-e Asqar-e Mahdavi. Tehrān, Xārazmi, 1361.
- Maškur, Mohammadjavād (virāstār). Haftād-o Se Mellat yā E'teqādāt-e Mazāheb; resāle-i az āsār qarn-e haštom-e hejri. Tehrān, Matbuāti Atāi, 1348.
- Mosāheb, Qolāmhoseyn. Dāeratolma'āref-e Fārsi. Tehrān, Moassese-ye Entešārāt-e Feranklin, 1345.
- Noss, John. Tārix-e Jāme-e Adyān. Tarjome-ye Aliasqar-e Hekmat. Tehrān, Feranklin, 1348.
- Petrošefski, Iliyā Pāvlovic. Eslām dar Irān. Tarjome-ye Karim-e Kešāvarz. Tehrān, Payām, 1351.
- Rāin, Esmāil. Bahāiyān. Tehrān.
- Ravāni, Ali. Tārix-e Eslām az Āqāz tā Hejrat. Tehrān, Entešārāt-e Haqāyeq, 1361.
- Tabātabāi, Mohammad Hoseyn. Šie dar Eslām. Qom, Daftar-e Entešārāt-e Eslāmi, 1360.
- Zarrinkub, Abdolhoseyn. Bāmdād-e Eslām. Tehrān, Amirkabir, 1353.

Adab

In baxš rā dar qesmathā-ye zir donbāl konid:

Adab dar Irān-e bāstān

Adab dar Irān pas az Eslām

Adab dar Irān-e bāstān

Asnād-e farhangi-ye Irān dar hezārān sāl tārix-e in sarzamin bārhā qārat šode, be ātaš suxte-vo az miyān rafte-ast. Āšnāyi-ye emruz-e mā bā adab-e ān dowrān az tariq-e tarjome-ye arabi-yo fārsi-ye baxš-i az āsār-e bāzmānde-ast.

Irāniyān tā nime-ye qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi hanuz be zabān-o xatt-e Pahlavi āšnāyi dāštand-o alāve bar neveštan-e ketābhā-ye tāze be tarjomehā-yi az zabān-e Pahlavi mipardāxtand. Ketābhā-ye tāze bištar be vasile-ye mowbadān-o bozorgān-e zartošti dar bāre-ye osul-o mo'taqedāt-e din-e Mazdaisnā nevešte mišod. Be towr-e kolli zamine-ye hame-ye āsār-e Pahlavi dar qarnhā-ye ba'd az Eslām marbut be dowrān-e sāsāni-st. Mohemtarin āsār-e in dowre ketāb-i dar noh jeld be nām-e Dinkart-ast, ke dar ān bist-o yek nask-e Avestā-vo revāyāt-e tārixi-yo dini-yo melli-ye irāniyān gerd āmade. Nevisande-ye in ketāb, Āzarfarnabaq, hamān kas-i-st, ke dar majles-e monāzere-ye darbār-e Ma'mun-e abbāsi bā šaxs-i mānavi be

nām-e Abāliš, bartari-ye din-e Zartošt rā bar din-e Māni esbāt kard. Šarh-e in goftoguhā dar ketāb-e Almelal Valnehal āmade-ast. Niz resāle-i mowsum be Abāliš-e Gojastak be zabān-e Pahlavi dar dast-ast.

Az digar ketābhā be zabān-e Pahlavi Bondahšen dar bāre-ye cegunegi-ye āfarineš-o vaqāye-e tārixi-yo owzā-e joqrāfiyāyi-ye asātiri-st-o digar ketāb-e Ardāvirāfnāme ke be šarh-e me'rāj-e Ardāvirāf, yek-i az moqaddasān-e zartošti pardāxte-ast. Ardāvirāfnāme ketāb-e kucak-i-st, ke dar ān towsif-e behešt-o duzax-o tabaqāt-e ān-o anvā-e pādāš-o pādafrāh (keyfar) āmade-ast. In ketāb az qarn-e sevvom-e hejri / nohom-e milādi bā ketāb-e Komedi-ye Elāhi-ye Dānte ke qarnhā pas az ān nevešte šode, az jahat-e sāxt-e kolli šebāhat-e besyār dārad-o gomān miravad, ke zamine-ye asli-ye be vojud āmadan-e ān šāhkār-e adab-e jahān bāšad. Šahrestānhā-ye Irān nām-e ketāb-e digar-i be zabān-e Pahlavi-st, ke gu-yā dar dowrān-e Sāsāniyān vojud dāšte, ammā āxarin baxš-e ān be šarh-e sāxte šodan-e šahr-e Baqdād az masāleh-e Kāx-e Madāen ešāre dārad, ke dar zamān-e Abuja'far Mansur, dovvomin xalife-ye abbāsi, surat gerefte-ast. In ketāb-e joqrāfiyāyi ettelāāt-e mohemm-i dar bāre-ye tārix, banā-vo vaz'-o mowqeiyat-e joqrāfiyāyi-ye haryek az šahrestānhā-ye Irān az ruzgār-e bāstān tā soqut-e Sāsāniyān be dast midehad.

Az āsār-e mohemm-i ke dar se qarn-e avval-e eslāmi be arabi bar gardānde šode, mitavān Xodāynāme, Kelile-vo Demne, Dāstān-e Eskandar-o ketābhā-ye digar-i az in dast rā bar šemord ke hame-ye ettelāāt-e tārixi, mazhabi-yo asātiri-ye Irān dar Šāhnāme va ketābhā-ye tārix-o siyāsat-e dowrān-e eslāmi az ānhā gerefte šode-ast.

Ketābhā-yi dar bāre-ye manteq, hekmat-o riyāziyāt, kešāvarzi, kimiyā, pezeški, šatranj, cowgān, tirandāzi-yo nojum dar in majmue-ye azim vojud dārad-o nešān-e ān-ast, ke irāniyān dar hame-ye zaminehā-ye elm-o adab-o andiše-vo siyāsat dārā-ye ta'lifāt-i mohem bude-and. Ma'ruftarin motarjem az zabān-e Pahlavi be arabi Ebn-e Moqaffa-ast, ke dar qarn-e dovvom-e hejri / haštom-e milādi miziste-vo bištar-e tarjomehā-ye u dar bāre-ye ādāb-e siyāsat-o mamlekatdāri-st.

Bar in hame bāyad āsār-e elmi-ye mohemm-i rā afzud ke baxš-i az ānhā avāyel-e xelāfat-e abbāsi be arabi tarjome gardid-o baxš-i digar tā qarn-e cāhārrom-o panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi, hanuz be zabān-e asli vojud dāšt-o dānešmandān-i con Mohammadebn-e Zakariyā Rāzi-yo Abureyhān-e Biruni az ānhā dar āsār-e xod bahre-ye besyār bordand.

Yek-i digar az āsār-e irāni-ye arzande-ye piš az Eslām, dāstān-e āšeqāne-e Veys-o Rāmin ast. In ketāb dar nime-ye qarn-e panjom-e hejri be vasile-ye Faxreddin As'ad-e Gorgāni az matn-e Pahlavi mostaqim be še'r-e pārsi bar gardānde šode. Šebāhat-e besyār-e in dāstān-e kohan – ke šavāhed-e ziyād-i nešān midehad, asl-e ān az dowre-ye aškāni-st – bā afsāne-ye Tristan-o Isot dar adab-e orupāyi, bahshā-ye besyār bar angixte-ast. Mosallam-ast, ke in manzume besyār qadimitar az dāstān-e Tristan-o Isot bude-ast. Manzume-ye Veys-o Rāmin be surat-i ke emruz dar dastres-e mā-st, teknik-e dāstāni-ye besyār qavi dārad-o az nešānehā-ye vojud-e adab arzande dar Irān-e piš az Eslām-ast.

Adab dar Irān pas az Eslām

Kolliyāt

A'rāb-e mosalmān biš az sad sāl pas az hejrat-e Peyqambar-e Akram, hamconān mašqul-e gošudan-e sarzaminhā-ye atrāf-o našr-e din-e Eslām dar ān navāhi budand-o joz omur-e nezāmi-yo taqsim-e qanimathā-vo estehkām-e mowqeiyat-e xod forsat-e kār-e digar nadāštand. Ammā mardom-e sarzaminhā-ye maqlub ke dārā-ye tamaddon-o farhang-i vāllā budand, be tadrij dāneshā-vo ādāb-o afkār-e xod rā be sāyer-e melal-e mosalmān āmuxtand-o az majmue-ye in dāneshā-vo āmuxtehā tamaddon-e eslāmi be tadrij dar qarnhā-ye ba'd be vojud āmad. Dar in miyān sahm-e irāniyān dar ijād-e in tamaddon-e now ānqadr ziyād-ast, ke be jor'at mitavān ān rā bar moqaddamāt-e elmi-yo falsafi-yo talāš-o dāneš-o zowq-e mardom-e Irān ostovār did.

Enteqāl-e in mirās-e farhangi bifāsele pas az fath-e Irān āqāz gardid, zirā az hamān zamān niyāz be xadamāt-e pezeški-yo mohāsebāt-o riyāziyāt mahsus bud-o pāy-e dānešmandān-e bozorg-e irāni rā ke dar dānešgāhhā-

vo marākez-e mohemm-e elmi parvareš yāfte budand, be miyān mikešid. Hengām-i ke Abbāsiyān be yāri-ye Abumoslem-e Xorāsāni, xelāfat-e omavi rā bar andāxtand-o hokumat-e Abbāsiyān taškil šod, nofuz-e irāniyān besyār bālā gereft. Mardān-e bozorg-e elm-o adab-o siyāsat ke bištar zartošti yā mānavi va yā irāni-ye masihi budand, mosalmān šodand-o be darbār-e xolafā rāh yāftand. Xolafā-ye abbāsi niz be in bozorgān niyāz dāštand-o be ānān tavajjoh-e besyār kardand. Az in tariq, az nime-ye dovvom-e qarn-e dovvom hejri / qarn-e haštom-e milādi nehzat-e elmi-yo farhangi-ye kamnazir-i padid āmad ke dar moddat-i kamtar az sad-o panjāh sāl be dowre-ye boluq-e elm dar tamaddon-e eslāmi moqāren-e qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi resid.

Marākez-e elmi piš az ān ke dar tamaddon-e eslāmi be Baqdād enteqāl yābad, dar šahrhā-yi con Rivardešir (Rey, šahr-e konuni-ye nazdik-e Bušehr) va Gondišāpur dar Ahvāz-o marākez-e elmi-ye Marv, Balx va Soqd bud, ke rasadxānehā-vo bimārestānhā-vo ketābxānehā-vo dānešgāhhā-ye azim-e ān šohrat-e besyār dāšt. Pas az Eslām, dānešmandān-e irāni noxost be tarjome-ye ketābhā az Pahlavi be zabān-e arabi pardāxtand. Dar in kār hadaf-e omde-ye ānān hefz-e in āsār-o jelowgiri az suxtan-o bar bād raftan-e ān ganjinehā-ye nafis-e dāneš bud.

Az mašhurtarin motarjemān-e irāni-ye se qarn-e avval-e eslāmi, alāve bar Ebn-e Moqaffa' bāyad az kasān-i con Jorjisebn-e Boxtišu'nām bord, ke rais-e bimārestān-e Gondišāpur bud-o xod-o farzandān-aš ketābhā-ye mohemm-e pezeški rā be zabān-e arabi bar gardāndand. Rabban-e Tabari-yo pesar-aš, Bualiyebn-e Rabban-e Tabari, niz az tarbiyatyāftegān-e howze-ye elmi-ye Marv budand-o kotob-e besyār dar pezeški, setārešenāsi-yo riyāziyāt be arabi tarjome kardand. Ketāb-e Ebn-e Rabban be nām-e Ferdowsalhakame, dāeratolma'āref-e bozorg-e pezeški-ye jahān dar qarn-e haštom-e milādi-st. Vey dar in ketāb kolliye-ye dānestanihā-ye pezeškān-e bozorg-e piš az xod con Boqrāt-o Jālinus-o ketābhā-ye mohemm-e pezeški-yo dārušenāsi-ye Hendi rā mowred-e estefāde qarār dāde-vo nokāt-e mofid-o tajrobešode-ye ānhā rā gerdāvari karde-ast. Raveš-e vey dar neveštan-e in ketāb, hamān-ast, ke ba'dhā dānešmandān-e bozorg-e digar con Abuali Sinā dar ketāb-e Qānun az ān peyravi karde-and.

Alāve bar pezeški, setārešenaši-yo riyāziyāt, irāniyān dar falsafe-vo adab-o olum-e dini niz dast dāštand. Barjestetarin asar-e išān dar zabānšenāsi tahiye-ye osul-o qavāed-e zabān-e arabi bud, zirā niyāz be āmuxtan-e zabān-e arabi barā-ye fahm-e maāni-ye Qor'ān zarurat dāšt. Be alāve, barā-ye vorud be xadamāt-e siyāsi-yo divāni-yo elmi-yo ejtemāi niz niyāz be zabān-e arabi ruzafzun minemud.

Avvalin ketāb-e bozorg-o jāme' dar elm-e nahv ya'ni dastur-e zabān-e arabi rā Sibuye-ye fārsi ahl-e Beyzā-ye Fārs nevešt. In ketāb pas az gozašt-e biš az hezār-o cāhār sad sāl hanuz mo'tabar-ast. Kasāi-ye Fārsi, moallem-e farzandān-e Hārunorrašid, niz az kasān-i-st, ke dar adab-o dastur-e zabān-e arabi ta'lifāt-e moteadded farāham āvarde. Be towr-e kolli bištar-e kasān-i ke dar elm-e nahv šohrat dārand, yā irāni budand yā Arabhā-yi ke dar mohit-e irāni-ye Basre-vo Kufe tarbiyat yāftand.

Noxostin kas-i ke dar zabān-e arabi loqatnāme tadvin kard, Xalilebn-e Ahmad-e Farāhidi, ostād-e Sibuye-ye Fārsi-st, ke u niz irāninežād bud. Vey zabānšenās-i bozorg bud-o ketāb-e Al'eyn-e xod rā be jā-ye raveš-e alefbāyi ke emruz marsum-ast, be tartib-e maxārej-e horuf morattab kard. Xalilebn-e Ahmad noxostin kas-i-st, ke dar asr-e eslāmi ketāb-i be nām-e ketāb-e Al'oruz dar musiqi-yo vazn-e še'r nevešt ke ān niz dar now-e xod binazir-ast.

Dar bāb-e nevisandegi-yo sarosurat dādan be nāmehā-vo farmānhā-ye darbār-e xolafā niz irāniyān pišqadam budand. Ānān bar asās-e ādāb-e dabiri ke tabaqe-ye bargozide-i az irāniyān rā dar dowrān-e šāhanšāhi-ye sāsāni taškil midād, ādāb-o rosum-i xās ijād kardand. Abdolhamid-e Kāteb-o ostād-e u alāve bar tarjome-ye āsār-e mohemm-i az ādāb-e mamlekatdāri-yo darbāri az zabān-e Pahlavi, sabk-i now dar neveštan-e nāmehā-ye darbār-e xolafā padid āvardand. Abdolhamid, ke gofte-and ketābat be u pāyān yāft, dust-e Ebn-e Moqaffa' bud-o pas az ru-ye kār āmadan-e Abbāsiyān be sabab-e hamkāri bā Omaviyān košte šod. Vey yek-i az šarāyet-e nevisandegi rā ettelā' az tārix-e Irān midānest-o in āgāhi rā hamānqadr mohem mišemorad ke

dānestan-e zabān-e arabi-yo az hefz dāštan-e aš'ār-e monāsee rā. Dasturhā-ye Abdolhamid-e Kāteb barā-ye monšigari-yo dabiri pas az u tā pāyān-e xelāfat-e abbāsi hamconān mo'tabar mānd.

Irāniyān dar neveštan-e tārix niz bar digar mosalmānān piši gereftand. Mohemtarin ketāb-e tārix rā Mohammadebn-e Jarir-e Tabari dar āqāz-e qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi nevešt. Tārix-e Tabari az qadimtarin ayyām-e irāniyān āqāz mišavad-o tā zamān-e nevisande-ye ān edāme miyābad. Še'r-e arabi niz bar zabān-e šāerān-e irāni-ye arabisorā, rangobu-yi tāze gereft. Bištar-e in šāerān az Šoubiye-and-o dar še'r-e xod be bayān-e tārix-o mafāxer-e irāni kušide-and. Bešārebn-e Bord-e Toxārestāni, Abunavās-e Xuzestāni-yo Abu'alatāhiye-vo digar šāerān-e tarāzavval-e noxostin qarnhā-ye eslāmi hamegi irāni bude-and. Šomār-i digar az šāerān-e nāmdār in zamān niz Arabhā-yi budand, ke dar sarzaminhā-ye irāni mizistand-o taht-e ta'sir farhang-o adab-e irāni qarār dāštand.

Dar olum-e dini-ye eslāmi niz irāniyān nobuq-e fekri-yo farhangi-ye xod rā āškār karde-and. Mohemtarin ketāb-e tafsir, ya'ni elm-i ke bar asās-e ān ma'ni-ye āyehā-ye Qor'ān towzih mišavad, ketāb-e Tafsir-e Kabir-ast, ke ma'ruftarin tafsir-e qarn-e sevvom-e hejri / nohom-e milādi be šomār miāyad. Mohammadebn-e Jarir-e Tabari, moallef-e Tārix-e Tabari, va adib-o faqih-e bozorg-e eslāmi in ketāb rā nevešt-o bifāsele dar ālam-e eslāmi-ye ān ruz šohrat-i gostarde yāft. In ketāb-e bozorg dar zamān-e amirān-e sāmāni be zabān-e fārsi bar gardānde šod. Hamconān ke ketāb-e tārix in nevisande-ye bozorg niz be vasile Abuali Bal'ami dar zamān-e sāmāniyān tarjome gardid.

Dar elm-e hadis Ebn-e Hamād-e Marvazi noxostin kas-i-st, ke be jam'āvari-ye hadis-o naql-e selsele revāyathā-ye ān pardāxte tā sehhat-e ān hadishā rowšan bemānd. Vey dar Marvrud zāde šod-o dar ahd-e Mo'tasam dar zendān-e xalife mord. Dar do qarn-e avval-e hejri, be sabab-e kešmakeshā-ye siyāsi, har daste barā-ye xod hadishā-yi misāxtand-o ān rā mo'tabar midānestand. Ba'dhā jam'-i az bozorgān-e din barā-ye residegi be sehhat-e in ahādis besyār kušidand tā šeš ketāb-e mo'tabar dar bāre-ye hadishā-ye dorost nevešte šod. Bištar-e in moallefān irāni hastand-o be nām-e sarzaminhā-ye xod xānde mišavand Alboxāri, Alneyšāburi, Termezi-yo Alnesāi.

Dar elm-e feqh niz az cāhār tan emām ke sonniyān raveš-e feqhi-ye ānān rā peyravi mikonand, se tan irāni and. Emāmān-e feqh-e Hanafi-yo Hanbali, ya'ni Abuhanife-vo Ahmadebn-e Hanbal, noxostin az xāndān-i ahl-e Kābol-o digari az mardom-e Marv-ast. Goruh-i Mālekebn-e Ons, emām-e feqh-e Māleki, rā niz az mavāli-yo irāni dāneste-and. Ammā mohemtarin ketāb dar elm-e feqh-o dar ālam-e eslāmi ketāb-i-st az Abusoleymān-e Dāvud-e Esfahāni ma'ruf be Dāvud-e Alzāheri ke kār-e peyrovān-e u dar ahd-e Azododdowle-ye deylami besyār rownaq yāft.

1) Az āqāz tā nime-ye qarn-e panjom-e hejri

Bā bar oftādan-e šāhanšāhi-ye sāsāni-yo qalabe-ye A'rāb-e mosalmān bar Irān, zabān-e arabi bā nofuz-o vos'at-i ke dāšt, arse rā bar adabiyāt-e Pahlavi tang mikard. Ammā lahjehā-ye mahalli-ye irāni bā dar āmixtan be zabān-e arabi be arze-ye adabiyāt tavānātar šod. Az miyān-e lahjehā-ye rāyej dar qarnhā-ye avval-e eslāmi, fārsi-ye dari yā lahje-ye mardom-e šarq-e Irān ke bāzmānde-ye lahjehā-ye qadimi-ye adabi-ye mohemm-i con Pahlavi-ye aškāni, soqdi, toxāri-yo xārazmi bud, zamine-ye monāsebtar-i dāšt-o bā taškil-e noxostin hokumathā-ye mahalli-ye Irān āsār-e barjestei dar in zabān padidār šod.

Noxostin bār Ya'qub Leys-e Saffār az šāerān-i ke u rā be arabi madh kardand, xāst, ke be zabān-e fārsi-ye dari soxan guyand. Nām-e Mohammadebn-e Vasif-e Sagzi (sistāni) az dabirān-e Ya'qub ke dar mahzar-e u aš'ār-e fārsi be vazn-e aruzi sorud, dar tārix-e adab-e fārsi be onvān-e noxostin šāer-e pārsiguy ma'ruf šode-vo dastekam noxostin šāer-i-st, ke asar-i az u barjāy mānde. Andak-i ba'd, bā ru-ye kār āmadan-e amirān-e sāmāni dar Xorāsān-e Bozorg, še'r-o adab-e pārsi niz con digar janbehā-ye ejtemāi-ye ān ruzgār, dowrān-e talāyi-ye xod rā āqāz kard, zirā Sāmāniyān bozorgtarin mošavveqān-e elm-o adab-o dustdārān-e vāqei-ye

tārix-o sonan-e Irān-e gozašte budand. Qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi dar partov-e vojud-e išān porbārtarin dowrān-e farhang-e Irān ba'd az Eslām bud.

Dar pāyān-e in qarn, Soltān Mahmud-e qaznavi be qodrat resid. Ammā farhang-e Irān, hamconān taht-e ta'sir-e dowrān-e sāmāniyān, tā nime-ye qarn-e panjom-o tasallot-e Torkān-e saljuqi bar Irān porbār-o šokufā māND. Dar in moddat adab-e fārsi bozorgtarin-o barjestetarin šāerān rā parvard. Rudaki, pedar-e še'r-e fārsi, dar asr-e sāmāni in dowre rā āqāz kard-o Ferdowsi, ostād-e ostādān-e zamāne, ān rā dar qolle-i dur az dastres-e digarān be pāyān bord.

Še'r

Do mowzu-e asli-ye še'r-e in dowre madh-o hamāse-ast. Šāerān dar darbār-e Irān-o bozorgān zendegi-ye šād, rāhat-o portajammol-i dāštand-o dar qasāyed-e xod be towsif-e zibāyihā-ye tabiat-o rangini-ye bāqhā-vo āvā-ye delnešin-e parandegān mipardāxtand-o gāh bā yādāvari-ye zibāyi-yo tannāzi-ye kanizakān-o qolāmān be mazāmin-e āšeqāne nazdik mišodand. In moqaddamāt hamiše be madh mianjāmid, madh-i ke bozorgān barā-ye šokuh-o šohrat-e darbār-e xod ān rā be šādi mipaziroftand-o bā javāyez-e hengoft pādāš midādand. Amirān be šohrat-o anbuh-e šāerān-o nevisandegān-e darbār-e xod faxr mikardand-o soxanvarān-e xošzowq niz az guševokenār dar pey-e mamduhān-e baxšande be su-ye išān ravāne mišodand.

Nazm-e dāstānhā-ye pahlevāni-yo afsānehā-ye melli az digar mowzu'hā-ye še'r-e in dowre-ast. Rudaki noxostin šāer-e pārsiguy-ast, ke be nazm-e āsār-e dāstāni pardāxte. Vey qeyr az Kelile-vo Demne šeš manzume-ye digar dāšte, ke mowzu-e ba'z-i āšeqāne bude-ast. Šāerān-e digar niz manzumehā-ye dāstāni-ye besyār sorude-and, ke tanhā barx-i az abyāt-e parākande-ye ānhā barjāy māNde-ast. In āsār hamegi dar Hamle-ye Moqol yā havādes-e digar az miyān rafte-ast.

Ammā mohemtarin talāš-e adabi-ye in qarn-e porbār jam'āvari-ye hamāse-ye melli-yo tārix-o asātir-e bāstāni-st. In kār-e azim dar Tus be dast-e amir-o sardār-i bozorg be nām-e Abumansur-e Abdorrazzāq Konārang donbāl gardid-o be tadvin-e Šāhnāme-ye Abumansuri anjāmid. Piš az ān yek-i az šāerān-e darbār-e sāmāni be nām-e Mas'udi-ye Marvazi az ru-ye dāstānhā-ye parākande-ye mowjud nazm-e šāhnāme rā āqāz karde bud. Dar miyāne-ye in ahd niz Daqiqi-ye Tusi, az šāerān-e barjeste-ye ahd-e sāmāni in kār-e bozorg rā bar ohde gereft-o piš az ān ke dar javāni be dast-e qolām-i Tork košte šavad, tavānest dar hodud-e hezār beyt az šāhnāme rā be nazm āvard. In qesmat rā Ferdowsi bā bozorgvāri-ye tamām dar Šāhnāme-ye xod gonjānd-o nām-e šāer-e nākām rā jāvdān sāxt.

Hengām-i ke Ferdowsi nazm-e Šāhnāme-ye Abumansuri rā āqāz kard, šowkat-e sāmāniyān be sosti gerāyide-vo qolāmān-e Tork az su-ye mašreq pišravi āqāz nemude budand. Ferdowsi bā ehsās-e xatar az solte-ye aqvām-e biyābāngard, be kār-e setorg-e nazm-e Šāhnāme pardāxt. Pas az u bā ān ke digar kas-i natavānest be ān daraje az poxtegi-yo kamāl dast yābad, ammā nazm-e dāstānhā-ye pahlevāni-yo hamāsi hamconān bārownaq māND-o dar asr-e saljuqi manzumehā-yi con Garšāsbnāme-vo āsār-e barjeste-i con Xosrov-o Širin-o Haft Peykar-o Eskandarnāme sorude šod.

Vižegihā-ye kolli-ye še'r-e fārsi dar in dowrān rā mitavān dar sādegi, tabii budan-e tašbihāt, xāli budan-e še'r az kalamāt-e arabi-yo estefāde az besyār-i loqathā-ye kohne-ye lahje-ye fārsi-ye dari-yo estefāde nakardan az estelāhāt-o ta'birāt-e elmi dar še'r, xolāse kard. Fazā-ye šād-o omidvār-o portalāš-o harekat-o ruhiye-ye hamāsi-yo xošbini-yo āzādmaneši-yo irāndusti dar še'r-e in dowre mowjeb šode-ast, ke ān rā āyine-ye tamāmnamā-ye ruh-o andiše-ye vāqei-ye irāni bedānand. Zirā tā ān zamān irāniyān xod rā dar barābar-e bigānegān šekastxorde ehsās nemikardand-o alāve bar ān bā piruzihā-yi ke dar mobāreze bā farmānravāyān-e Arab be dast-e āvarde budand, be su-ye fardā-yi rowšantar ostovār gām bar midāštand. Majmue-ye vižegihā-ye še'r-e in dowre rā estelāhan be Sabk-e Xorāsāni ta'bir karde-and, zirā arse-ye peydāyeš-o rošd-e ān Xorāsān-e Bozorg bude-ast.

Az bozorgtarin-o mašhurtarin-e šāerān in dowre, bejoz Rudaki-yo Ferdowsi, bāyad az Farroxi, Onsori-yo Manucehri niz yād kard.

Farroxi-ye Sistāni (f. 429 h. / 1037 m.)

Farroxi farzand-e yek-i az qolāmān-e Amir Xalaf-e Bānu, āxarin fard-e xāndān-e saffāri bud. Nevešte-and, ke "vey dar javāni še'r-e xoš gofti-yo cang-e tar zadi-yo xedmat-e dehqān-i kardi az dehāqin-e Sistān". Vasf-e pādāšhā-ye kalān be šoarā-vo nevisandegān u rā ke šohrat-i beham resānde bud, vā dāšt, ke dar jostoju-ye amir-i honaršenās-o še'rdust rāhi-ye darbār-e Coqāniyān az amirnešinhā-ye mahalli-ye šarq-e Irān šavad. Do qaside, ke yek-i rā be manzur-e moarrefi-ye xod-o digari rā be dastur-e vazir dar bāre-ye Dāqqāh, mahall-e didār bā amir sāxte bud, yekbāre u rā be owj-e šohrat resānd. Vey dar noxostin qaside sorude bud ke:

Bā kārvān-e helle beraftam ze Sistān

Bā holle-i tanide ze del, bāfte ze jān

Tašbih-e Še'r be abrišam-i ke tāropud-e ān az del-o jān-e ādami-st-o Farroxi ān rā ebdā' kard, pas az qarnhā hamconān tāzegi-yo letāfat-e zowq-o andiše-ye šāerān rā namāyān misāzad. Farroxi bā in zehn-o zowq-e šādāb be zudi be darbār-e Soltān Mahmud-e qaznavi peyvast-o bar asar-e qodrat-e šāeri-yo mahārat-i ke dar musiqi dāšt, nazd-e Soltān maqām-i boland yāft. Vey hamrāh-e sepāh-e Mahmud be jang miraft-o piruzihā-ye vey rā dar aš'ār-e xod towsif mikard-o dar conin safarhā az qanāyem-e besyār barxordār mišod-o conān ke nevešte-and, banā bar xu-ye ayyāri ke dar nowjavāni dar Sistān āmuxte bud, gāh dar nabard niz šerkat mikard. Vey dar qasāyed-e zibā-ye xod Soltān Mahmud-o besyār-i az nazdikān-o vazirān-o bozorgān-e darbār-e u rā sotude-vo pas az marg-e Mahmud hamconān dar darbār-e Soltān Mas'ud-e qaznavi mānde-ast.

Farroxi rā yek-i az behtarin qasidesorāyān-e Irān gofte-and. Vey dar bayān-e afkār-o ehsāsāt-e sāde-vo ādi-ye xod be zabān-i rowšan-o ravān be qadr-i tavānā-st, ke dar ba'z-i mavāred soxan-e u rā bā Sa'di-ye Širāzi hampāye dāneste-and. Honar-e bozorg-e u vasf-e meydānhā-ye jang, zibāyihā-ye tabiat-o avātef-e āšeqāne-ast, ke gāh bā šuxtab'i-yo gostāxi rang-o jalā-yi tond miyābad.

Farroxi dar moqaddame-ye qasāyed-e xod gāh be taqazzol-at delnešin mipardāzad-o ehsāsāt-e āšeqāne-ye xod rā bā serāhat-o sādegi bar zabān miāvarad, va kolliye-ye in maāni-ye latif rā dar qazalhā-ye delangiz migonjānad. Bā in hame ešq dar še'r-e Farroxi ke šāer-i darbāri-st, rangobu-ye niyāz nadārad. Ma'šuq mamluk-ast-o šāer dard-e hejrān-e u rā be etāb-o sarzaneš miāmizad.

Onsori (f. 431 h. / 1038 m.)

Onsori rā sarāmad-e soxanvarān-e pārsi-yo, ba'd az Rudaki, ostād-e motlaq-e madh-o qazal-o qaside xānde-and. Vey ahl-e Balx bud-o dar darbār-e soltān Mahmud-o Mas'ud-e qaznavi mizist-o hamrāh-e išān dar safarhā-ye jangi šerkat mijost. Qasāyed-e ma'ruf-e u dar vasf-e daqiq-e sahnehā-ye jang sorude šode-ast. Guyi vey bozorgtarin moballeq-e šowkat-o qodrat-e Soltān Mahmud bude tā āvāze-ye šohrat-e xod-o soltān rā be sarāsar-e šarq-e Irān gostareš dāde-ast.

Be Onsori alāve bar divān-e qasāyed-o qazaliyāt, cand manzume-ye dāstāni az jomle "Šādbahr-o Eynolhayāt", "Sorxbot-o Xengbot" va "Vāmq-o Azrā" rā nesbat dāde-and, ke emruz joz nām-o beyt-i cand bāzmānde az ānhā barjāy nist. Onsori maqām-e ostādi-ye besyār-i az digar šāerān-e ma'ruf-e darbār-e Mahmud rā niz dāšte-vo xod mamduh-e kasān-i con Manucehri-ye Dāmqāni šode-ast. Vey rā mard-i dānā-vo bāettelā', bolandhemmat-o bozorgmaneš towsif karde-and, ke dar zemn-e qasāyed-e madih-e xod be bayān-e mazāmin-e axlāqi pardāxte-vo dar sorudan-e qazal az hadd-e vaqār-o metānat birun narafte-ast. Vey bā in sefāt, be onvān-e nadim-e xāss-e Soltān Mahmud, dar darbār-e Qazne miziste-vo az servat-o jāhojalāl-i afsānei barxordār bude-ast.

Manucehri-ye Dāmqāni (f. 432 h. / 1040 m.)

Manucehri taxallos-e yek-i digar az šāerān-e besyār ma'ruf-e avāyel-e qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi-st. Vey in nām rā az Falakolmaāli-ye Manucehr, yek-i az amirān-e ziyāri gerefte-ast, ke dar Gorgān-o Tabarestān hokumat mikard. Ba'dhā be darbār-e Soltān Mas'ud-e qaznavi peyvast-o tā pāyān-e zendegi-ye kutāh-e xod ke bištar az si sāl be derāzā nakešid, dar kenār-e digar šāerān-e ān diyār zist. Az Manucehri qaside-ye zibā-yi dar madh-e Onsori, nāmāvartarin šāer-e darbār-e Qazne barjāy-ast, ke ešāre be javāni-ye u dārad.

Manucehri be adab-e Arab āšnāyi-ye kāmel dāšt-o aš'ār-e besyāri- az šoarā-ye bozorg-e tāziguy rā az bar mixānd. Az olum-e adabi-yo dini-yo pezeški-yo nojum niz bāettelā' bud. Az hamin ru, še'r-e u az estelāhāt-e elmi-yo loqāt-o tarkibāt-e še'r-e arabi-yo ešāre be āsār-e šāerān-e bozorg-e ān zabān saršār-ast. Vey, taht-e ta'sir-e še'r-e Arab, natanhā vaznhā-vo mowzu'hā-vo ta'birāt-o estelāhāt-e dur az zehn rā dar še'r-e fārsi āvarde, balke be towsif-e sahnehā-yi, mānand-e obur az sahrā-vo zāri bar atlāl-o yādāvari-ye makānhā-vo ašxās-i mipardāxte, ke tanhā az tariq-e še'r-e jāheli-ye Arab bā ānhā āšnā bude-ast.

Manucehri yek-i az šāerān-e qasidesorā-ye tavānā-ye adab-e fārsi-st. Vey bā hame-ye biparvāyi dar āvardan-e kalamāt-o tarkibāt-e nāāšnā-ye arabi dar še'r-e xod musiqi-ye kalām-o tašbihāt-e zibā-vo fazā-yi xiyālangiz-o porhayejān miāfarinad. Manāzer-e tabiat mānand bar āmadan-o foru raftan-e āftāb-o rizeš-e bārān-o naqmesarāyi-ye bolbol-o jelve-ye foruši-ye gol conān be deqqat-o rizekāri towsif mišavad ke guyi hic daqiqe-i az did-e tizbin-e šāer penhān namānde-ast. Manucehri-ye javān, ke guyā dar ān ruzgār šādkāmi lahze-i az eyš-o šorb-e modām be dur nabude, az bayān-e ārezuhā-vo eštiyāq-e xod be lezzathā-ye gunāgun dar še'r xoddāri nakarde-ast. Az hamin ru, bištar-e qasāyed-e Manucehri bā xamriyāt āqāz mišavad, ya'ni bā aš'ār-i ke dar ān šarāb, lezzāt-e majles-e šarāb-o cegunegi-ye tahiye-ye ān, az ābdār šodan-e habbehā-vo xušehā-ye angur tā rixtan dar jāmhā-ye bolurin, hame bā bayān-i šāerāne-vo xiyālangiz towsif gardide. Manucehri dar in mazāmin donbālerov-e kasān-i con Rudaki-st, ammā še'r-e u rangobu-ye xāss-e xod rā dārad.

Manucehri mobtaker-e now-i še'r be nām-e mosammat-ast, ke dar ān har band be panj yā šeš mesrā-e hamvazn-o hamqāfiye taqsim mišavad. Band-e ba'd bā hamān vazn tanhā dar vāpasin mesrā' qāfiye-ye band-e noxostin rā tekrār mikonad. Peydarpey āmadan-e qāfiye dar mesra'hā-ye har band zarb-e daruni-ye še'r rā mohayyej-o āhangin mikonad. Pas az u niz dar še'r-e fārsi nemunehā-yi az še'r-e mosammat sorude šode-ast ammā hicyek az sorāyandegān-e ān be ostādi-yo šohrat-e Manucehri nareside-and.

Nasr

Ravāj-o rownaq-e adab-e fārsi dar qarn-e cāhārrom-o nime-ye qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi dar mašreq-e Irān tanhā be sorudan-e aš'ār mahdud namānd. Ketābhā-ye bišomār az tārix-o afsānehā-ye bāstān gerefte tā mowzu'hā-ye moxtalef-e elmi-yo falsafi-yo dini az in zamān bāz mānde, ke nešān az owj-e šokufāyi-yo bārvari-ye nasr-e fārsi dārad. Barx-i az ketābhā-ye in dowre be fārsi-yo barx-i digar bargardāndešode az asl-e arabi-yo aqlab be tašviq-o xāst-e amirān-o bozorgān-e darbārhā-ye irāni bude-ast. Bar in hame bāyad be nām yā qesmathā-yi az ketābhā-ye mohem ešāre kard, ke asl-e ānhā dar hamle-ye aqvām-e Tork-o Tātār az miyān rafte-vo tanhā az tariq-e āsār-e digarān az vojud-ešān xabar-i dar dast-ast. Vižegi-ye nasr in neveštehā bā sādegi-ye zabān, parhiz az anbuh-e kalamāt-o tarkibāt-o estelāhāt-e arabi, dar bar dāštan-e besyāri az loqathā-ye mahalli-yo tekrār-e af'āl-o kutāhi-ye jomlehā mošaxxas mišavad. Nasr dar in zamān be zabān-e goftogu besyār nazdik-ast-o hanuz anvā-e honarnamāyihā-ye adibāne bed-ān rāh nayāfte.

Mohemtarin mowzu-e nasr-e fārsi dar in dowre, hamcon še'r, dāstānhā-ye qahremāni-ye dowrān-e bāstān-ast. Irāniyān dar sarāsar-e qarnhā-ye dovvom-o sevvom-e hejri / nohom-e milādi barā-ye be dast āvardan-e esteqlāl-e siyāsi-yo adabi, dar pey-e tadvin-e tārix-o sargozašt-e niyākān-e xod budand. Xāndānhā-ye bozorg-o qadimi, bā emkānāt-e māli-yo zaminehā-ye farhangi, dar in kār pišqadam mišodand-o digarān rā tašviq-o hemāyat-o rahbari mikardand. Natije ān šod, ke dar qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi majmuehā-ye bozorg-o motenavve-i az šāhnāmehā-ye mansur gerd āmad.

Az šāhnāmehā-ye ma'ruf-e in dowrān, Šāhnāme-ye Abumansuri-st, ke asās-e kār-e Ferdowsi dar nazm-e Šāhnāme qarār gereft. Ammā piš az ān Abolmo'ayyed-e Balxi-yo Abuali Mohammadebn-e Ahmad-e balxi be in kār-e bozorg dast yāzide-vo majmuehā-yi az dāstānhā-ye šāhān-o pahlevānān gerd āvarde budand. Bar in hame, bāyad dāstānhā-ye jodāgāne-ye pahlevānān-o xāndānhā rā afzud ke ba'z-i be vasile-ye Ferdowsi dar Šāhnāme āmade-vo barx-i digar be surat-e manzumehā-ye jodāgāne be vasile-ye digarān be nazm kešide šode-ast. Ketābhā-yi con Axbār-e Bahman, Axbār-e Farāmarz, Garšāsbnāme, Axbār-e Narimān-o Axbār-e Sām az ān jomle-and, ammā hicyek az ānān dar dastres namānde-and.

Az mowzu'hā-ye elmi dar nasr-e in dowre yek-i joqrāfiyā-st, ke do ketāb-e qadimi be nāmhā-ye Ajāyebolbaldān-o Hodudol'ālam Menalmašreq Elalmaqreb tā emruz bāz mānde. Nevisande-ye in ketābhā ma'lum nist, ammā ānhā rā az jomle qadimtarin neveštehā-ye nasr-e fārsi mišemorand ke xosusiyāt-e zabān-o adab-e dirin rā be xubi āškār mikonad. Az digar ketābhā-ye elmi Al'anbih Nahn Haqāeqoddadviye dar dārušenāsi-yo resālehā-yi dar nojum-o setārešenāsi az Abuja'far Mohammadebn-e Ayyub-e Tabari az qadimtarin monajjemān-e irāni-ye ba'd az Eslām-ast.

Abuali Sinā-vo Abureyhān-e Biruni, do filsuf-o dānešmandān-e bozorg-e irāni, niz pāre-i az āsār-e xod rā be fārsi negāšte-and, ke tā emruz barjāy-ast. Dānešnāme-ye Alāi ketāb-i-st, ke Šeyxorrais ān rā be xāheš-e Alāoddowle-ye Kākuye Došmanziyār negāšt. Baxš-i az ān ke be qalam-e xod-e šeyx-ast, alāve bar dārā budan-e besyār-i estelāhāt-e manteq-o falsafe be fārsi, az ān jahat ke šāmel-e yek dowre-ye kāmel-e hekmat-e mašā' ya'ni falsafe-ye Arastu be fārsi-st, ahammiyat-e besyār dārad.

Az digar āsār-e falsafe-vo hekmat-e Abuali Sinā be fārsi resāle-ye Me'rājye-vo tarjome-ye cand resāle-ye digar-e u be fārsi-st, ke šāmel e ta'vil-e estelāhāt-i az qabil-e Ruholqodos, vahy-o Kalāmollāh-o nabovvat-o bahs dar mowzu-e me'rāj-o esbāt-e rowhāni budan-e ān-ast. Garce dar entesāb-e ba'z-i az in tarjomehā be Abuali Sinā yaqin nist, ammā dar bāre-ye naqš-e ānhā dar qani kardan-e zabān-e fārsi dowre-i ke marāhel-e noxostin rā mipeymude, tardid nemitavān kard. Tarjome-vo šarh-e resāle-ye Hayyebn-e Yaqzān, az āsār-e tamsili-ye erfāni-ye Šeyxorrais Abuali Sinā niz ke ehtemālan be vasile-ye Abuobeyd-e Juzjāni, šāgerd-e šeyx dar zamān-e zendegi-ye xod u surat gerefte, az jahat-e ravāni-yo rasāyi-ye kalām-o dar bar dāštan-e loqāt-o tarkibāt-e qadim-e fārsi, az matnhā-ye mohemm-e fārsi be šomār miravad. Resāle-ye elmi-ye digar-i az Abuali Sinā be fārsi vojud dārad be nām-e Resāle-ye Nabz, ke ān rā az jomle noxostin ketābhā-ye pezeški dāneste-and, ke estelāhāt-e elmi-ye moteadded-i be fārsi dārad.

Abureyhān-e Biruni ketāb-e Altafhim rā dar bāre-ye setārešenāsi, noxost be fārsi negāšte-vo sepas be arabi bāz gardānde-ast. In ketāb, ke dar avāyel-e qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi nevešte šode-vo estelāhāt-e nojum-o riyāziyāt rā conān ke dar avāxer-e ahd-e sāsāni ma'mul bude, dar bar dārad, az arzeš-e elmi-yo farhangi-ye qābelemolāheze-i barxordār-ast.

Tarjome-ye āsār-e arzande-ye irāniyān ke be zabān-e arabi nevešte šode bud, az jomle mohemtarin kārhā-yi bud, ke barā-ye našr-o taqviyat-e zabān-e fārsi anjām migereft. Darbār-e sāmāniyān dar poštibāni az conin kār-i nazir nadāšt. Be xāst-e Mansurebn-e Nuh-e sāmāni, Abuali, pesar-e Abolfazl-e Bal'ami, ke az vazirān-e fāzel-o Irāndust-e darbār-e sāmāniyān bud, be tarjome-ye Tārix-e Tabari pardāxt. Vey matāleb-e besyār-i rā az āsār-e digarān be in tarjome afzud-o ān rā be hey'at-e ta'lifi-ye tāze dar āvarad. Bed-in jahat ketāb-e u be Tārix-e Bal'ami šohrat yāft. Hamin amir-e sāmāni farmān dād, ke ketāb-e digar-e Jarir-e Tabari, Jāmeolbayān fi Tafsiralqor'ān, niz tarjome šavad. Barā-ye in kār az bozorgān-e din-o olamā-vo foqahā-ye Māvarāonnahr-o sarzaminhā-ye atrāf da'vat šod, ke pas az tasvib-e tarjome-ye in ketāb, az miyān-e xod fāzeltarin kasān rā barā-ye anjām-e ān bar gozinand. Bā tarjome-ye Tafsir-e Tabari, ke matn-e Qor'ān rā niz šāmel mišod, barā-ye noxostin bār kalām-e Xodā be zabān-i digar entešār yāft.

Kašfolmahjub az āsār-e avāxer-e qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi dar bāre-ye masāel-e falsafi-yo kalāmi-ye Esmāiliye, Tārix-e Sistān az nevisande-i nāšenāxte-vo Zeynol'axbār-e Gardizi-ye qaznavi az jomle digar āsār-e omde-ye in dowre az nasr-e fārsi-st. Garce Tārix-e Sistān dar barābar-e asar-e bihamtā-ye

Abolfazl-e Beyhaqi birang minamāyad, ammā az heys-e ettelāāt-e tārixi ahammiyat-e besyār dārad. Tārix-e Beyhaqi dar pāyān-e in ahd nevešte šode-vo barjestetarin dar mansur-e adab-e fārsi-ye in ruzgār-ast.

2) Az nime-ye qarn-e panj-e hejri tā Hamle-ye Moqol

Nazdik be nime-ye qarn-e panjom-e hejri, Torkān-e saljuqi Qaznaviyān rā az Xorāsān rāndand-o be tadrij bar sarāsar-e sarzaminhā-ye xelāfat-e eslāmi dast yāftand. Bā vorud-e Torkān-e saljuqi ke mardom-i xašen-o biyābāngard-o dar mo'taqedāt-e eslāmi besyār moteasseb-o saxtgir-o zāherbin budand, fazā-ye farhangi-ye Irān degargun šod. Az in zamān tā Hamle-ye Moqol, nazdik be do qarn, qolāmān-e Tork-o sardārān-e qabāyel-e zardpust az su-ye šomāl-e šarq, peydarpey be navāhi-ye moxtalef-e Irān hamle āvardand-o bāes-e koštār-o virāni-yo bisobāti-ye besyār šodand.

Bar asar-e in owzā-e āšofte, šur-i ke dar qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi dar bāre-ye esteqlāl-o e'telā-ye melliyat-e irāni padid āmade bud, be tadrij be sardi gerāyid-o mardomān rā be afsordegi-yo enzevā kešānd. Taassob-e mazhabi be jā-ye āzādandiši nešast-o mo'taqedān be mazāheb-e moxtalef rā be jān-e yekdigar andāxt. In kešmakešhā gāh be xunrizihā mianjāmid-o be forsattalabān ejāze midād ke bāzār-e porrownaq-e fazlforuši-yo tazāhor-o avāmfaribi rā peyvaste garm dārand.

Bā in hame in dowre dar tārix-e adabiyāt-e Irān be sabab-e tanavvo-e mazāmin-o farāvāni-ye āsār ahammiyat-e fowqol'āde dārad. Gostareš-e zabān-e fārsi, az durtarin noqāt-e Māvarāonnahr tā ānsu-ye rud-e Send-o eyālat-e Panjāb dar mašreq-o šomāl-e šarq-e Falāt-e Irān-o dar Āsiyā-ye Saqir-o navāhi-ye Dejle tā karānehā-ye Meditarāne az su-y-e qarb, arse-i vasi' barā-ye be vojud āmadan-e āsār-e adab-e fārsi-ye dari farāham āvard. Dar Āzarbāyjān-o navāhi-ye markazi-ye Irān ke Arāq xānde mišod-o šāmel-e šahrhā-ye bozorg-o tārixi con Rey, Hamedān-o Esfahān bud, ahl-e qalam bā eštiyāq-e tamām fārsi-ye dari rā miāmuxtand-o be xalāf-e gozašte be sorudan-e aš'ār be lahjehā-ye mahalli reqbat-e candān-i nadāštand. Darbārhā-vo hākemān-e mošavveq-e še'r-o adab dar in dowre niz kār-e ahl-e fazl-o adab rā āsāntar mikardand.

Yek-i digar az dalāyel-e rownaq-e še'r-o adab dar in dowrān, estefāde-ye sufiyān az zabān-e sāde dar va'z-o eršād bud. Ānān dar majāles-e samā aš'ār-e latif-e fārsi rā mixāndand-o zowq-o ruh-e moridān rā be ān taltif mikardand. Az hamin ru, adab-e fārsi ke tā ān zamān tanhā dar mahdude-ye darbārhā xāhān dāšt, be miyān-e āmme-ye mardom rāh yāft-o šowq-e hamegān rā nesbat be āsār-e delpazir-e ārefān bar angixt.

Še'r

Az avāyel-e qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi be ba'd, šāeri niyāz be āmuxtan-e moqaddamāt-i az maāref-e eslāmi-yo olum-e dini-yo adabi-ye arabi-yo fārsi dāšt. Tā in zamān Eslām dar zehn-o del-e omum-e irāniyān jāy gerefte bud-o arabi ke zabān-e vahy-o Qor'ān bud, niz mohemtarin mowzu-e dars-e ān ruzgār bud. Tālebān-e elm dar madāres bā Qor'ān, hadis, tafsir, feqh-o olum-e balāqi, ke dalāyel-e e'jāz-e Qor'ān rā mowred-e bahs qarār midād, āšnā mišodand-o hengām-e sorudan še'r, be manzur-e jelve dādan-e vos'at-e ettelāāt-e xod, az estelāhāt-o ta'birāt-e rāyej dar in mabāhes estefāde mikardand.

Mohemtarin vižegi-ye še'r-o zabān-e adab-e in ruzgār āmixtegi-ye besyār-e ān bā kalamāt-o tarkibāt-e arabi-yo estelāhāt-e olum-e moxtalef-e rāyej dar zamān bud. Ta'sir-e lahjehā-ye mahalli-ye Āzarbāyjān-o Arāq-o zabān-e torki rā niz, ke be vasile-ye mohājerān-o mohājemān-e torkzabān be fārsi-ye dari vāred šode bud, az nazar nabāyad dur dāšt. Vižegi-ye digar-e še'r-e in dowre poxtegi-yo ravāni-ye ān nesbat be dowre-ye pištar az ān bāyad dānest. Šāerān-e in dowre be nowāvarihā-ye besyār pardāxtand-o be in jahat aqlab-e ānān rā mitavān sāheb-e sabk-i xās dānest. Az jomle-ye in nowāvarihā āvardan-e maāni-yo mazāmin-e daqiq-o tašbihāt-e zarif-o zehni bud, ke še'r-e in dowre rā az lahāz-e tašbihāt-e mahsus-o tabii-ye dowre-ye qabl momtāz mikard. Dar še'r-e in dowre, ham nemunehā-ye barjeste az še'r-e ravān-o nazdik be zabān-e goftogu mitavān yāft-o ham aš'ār-i ke bā anvā-e sanāye-e lafzi-yo ma'navi-yo xiyālāt-e amiq-o daqiq dar āmixte. Mowzu-e še'r dar in dowre madh, hazl-o hajv, moweze-vo hekmat-o edāme-ye sorudan-e dāstānhā-ye hamāsi-yo qenāyi bud.

Entesāb-e šāerān be darbārhā-vo ta'min-e tajammol-o dastgāh-e išān az tariq-e sele-vo jāyeze, nācār madh rā mowzu-e asli-ye še'r mikard. Ammā az ānjā ke ba'z-i mamduhān az qolāmān-e nowxāste yā mohājemān-e zurmand budand, guyandegān nācār barā-ye yāftan-e mazāmin-o maāni-ye madh az zehn-e xod yāri mijostand. Be in ma'ni ke mamduhān na mānand-e farmānravāyān-e sāmāni mardom-i dānā-vo nežāde-vo še'ršenās budand-o na con Soltān Mahmud-e qaznavi siyāsatmadār-o hušmand-o delāvar. Barx-i az šāerān-e maddāh-e in dowre be sowdā-ye gereftan-e pādāš az xār kardan-e xod dar dargāh-e zurmandān ebā nemikardand. Ammā barx-i digar-e ke be šerāfat-o ezzatenafas-e xod pāyband budand, madh rā na dar bāre-ye kasān balke dar tahsin az andišehā-ye vāllā-vo sefāt-e nik-e ensāni-yo dānāyi-yo āzādegi šāyeste midānestand.

Gerāyeš be hazl-o hajv, ya'ni bar šemordan sefāt-e zešt-e dunān-o nābexradān be tamasxor, hāsel-e foru oftādan-e arzešhā-ye vāllā-ye axlāqi dar in ruzgār-ast. Dar še'r-e qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi ruy āvardan be in šive beyn-e šāerān-o dustān-o nazdikān yā be manzur-e e'terāz nesbat be moxālefān-o hasudān sābeqe dāšt. Ammā dar dowrehā-ye ba'd harqadr fesād-e darbārhā-vo darbāriyān afzāyeš miyāft, qasidehā-ye mofassal-o moteadded dar bāre-ye enteqādhā-ye ejtemāi-yo badguyi az in-o ān-o gāh hajv-e mardom-e yek šahr sāxte mišod. In qasidehā-vo manzumehā gāh kār rā be došmanihā-ye bozorg-o kinxāhihā-ye xatarnāk mikešānd. Suzani-ye Samarqandi, yek-i az šāerān-e qarn-e šešom-e hejri / davāzdahom-e milādi ke az su-yi u rā be dāštan-e qalam-i ravān-o bayān-i sarih-o fasih towsif karde-and, mašhurtarin šāer-e nāsezāgu-vo hajvsorā-ye tārix-e adab-e Irān ast ke besyār-i mardom-e ruzgār rā āmāj-e tiq-e hajv-e xod kard.

Goruh-i digar az šāerān be jāy-e hajv rāh-e mow'eze-vo nasihat gozidand-o mazāmin-e tāze-i rā dar sorudehā-ye xod āvardand. Barjestetarin fard-e in goruh Sanāi-st, gu in ke dar še'r-e u niz jāy-jāy hajvhā-ye qabih dide mišavad. Vey maāni-ye hekmat-o erfān rā bā andarzhā-ye axlāqi dar bayān-i moasser-o šivā dar še'r gonjānd-o dar in rāh be qadr-i šohrat yāft, ke šāerān-e bozorg-e digar con Xāqāni-yo Anvari-yo Nezāmi-ye Ganjavi az u peyravi kardand. Raveš-e Sanāi dar moweze-vo hekmat pas az u be vasile-ye Attār-e Neyšāburi-yo Mowlānā Jalāleddin Mohammad be kamāl resid-o qanitarin ganjine-ye zabān-e fārsi ya'ni adab-e erfāni rā be vojud āvard.

Dāstānsarāyi yek-i digar az mowzu'hā-ye še'r-e in dowre-ast. Pas az qarn-e cāhārrom-o avāyel-e qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi qorur-e melli-yo ehsās-e tond-e irāndusti jāy-e xod rā bištar be gerāyeshā-ye mazhabi-yo bayān-e manāqeb-e emāmān-e ma'sum-o bozorgān-e šie dād. Bā in hame, dar āqāz-o pāyān-e in dowre do tan az barjestetarin dāstānsarāyān-e irāni āsār-i arzande az xod be jāy gozāšte-and. Noxostin-e išān Faxreddin As'ad-e Gorgāni, az šāerān-e sāhebsabk-ast, ke manzume-ye āšeqān-e-ye Veys-o Rāmin rā, bā sāxtār-o sabk-i badi', az zabān-e Pahlavi be še'r-e fārsi tarjome kard. Vey dar tartib-e vaqāye-o tadvin-e matāleb niz ebtekārhā-yi az xod nešān dād, ke sarmašq-e besyār-i az dāstānsarāyān-e pas az u šod. Az jomle ebtekārhā-ye u gonjāndan-e dah nāme az su-ye āšeq be ma'šuq-ast, ke dar ān maāni-ye qenāyi-yo qazali be zibātarin surat āmade.

Dar pāyān-e qarn-e šešom manzumehā-ye dāstāni bā āsār-e Nezāmi-ye Ganjavi be owj-e kamāl resid. Vey dāstānhā-ye ešqi-ye Xosrov-o Širin va Leyli-yo Majnun rā az dāstānhā-ye kohan-e irāni-yo qessehā-ye ma'ruf-e qabāyel-e Arab bar gozid-o pas az manzume-ye Haft Peykar dar bāre-ye tārix-o afsānehā-ye mansub be Bahrām-e Gur, Eskandarnāme rā sorud. Harekat-e Nezāmi az Xosrov-o Širin be Eskandar darvāqe' namāyeš-e taqyir-e zowq-o gerāyeš-e ejtemāi dar zamine-ye masāel-e hamāsi-yo tārix-e melli-st.

Dar fāsele-ye āqāz tā pāyān-e in dowre dāstānhā-ye hamāsi-ye irāni-ye digar-i niz be nazm dar āmad ke dar beyn-e ānhā Garšāsbnāme-ye Asadi-ye tusi az ahammiyat-e bištar-i barxordār-ast. Asadi šāer-e bozorg-e irāni-st, ke dar nime-ye qarn-e panjom-e hejri mizist-o Garšāsbnāme rā az ru-ye dāstān-e mansur-e Garšāsb, nevešte-ye Abolmoayyed-e balxi dar qarn-e cāhārrom, be nazm āvard. In šāer-e bozorg bā qalabe-ye Saljuqiyān bar Xorāsān, ke be āšoftegi-ye owzā-e ān sāmān anjāmid, be Āzarbāyjān raft-o be darbār-e ba'z-i dowlathā-ye kucak-e ān diyār ke mošavveq-e še'r-o adab-e pārsi budand, ruy āvard. Vey qeyr az

Garšāsbnāme ke asar-e hamāsi-ye arzande-i-st, ketāb-i be nām-e Loqat-e Fors dārad, ke be gofte-ye xod-e u be manzur-e estefāde-ye šāerān-e navāhi-ye qarbi az kalamāt-e pārsi-ye dari farāham šode bud.

Az vižegihā-ye dowre-ye saljuqi tā Hamle-ye Moqol, tazāhor be din-o ravāj-e fesād-o doruq-o setam-o raftār-e nāpasand-e hokmravāyān bā mardom-ast. Dar in ruzgār-e tire, tanhā az zabān-e šāerān-e āref nedā-ye ešq-o dusti-yo mohabbat-o modārā bar mixāst. Attār-e Neyšāburi dar-pe-ye Sanāi mobaššer-e āyin-e ešq gašt-o dar qazaliyāt-e zibā-vo latif-e xod mardom-e dardmand-o bipanāh rā be dowlat-e ešq-o parhiz az xodxāhi-yo hers farā mixānd. Mazmun-e qazal ke piš az ān be avātef-e āšeqāne mahdud mišod, dar in dowre be tadrij rangobu-ye erfāni gereft. Ma'šuq digar na mowjud-i zamini-yo balke kamāl-o haqiqat-o zibāyi-ye jāvdān bud, ke ruh-e šāer dar havā-ye vesāl-e u be parvāz miāmad.

Qazal bā ešāre be in maāni, ahammiyat-i biš az digar anvā-e še'r yāft-o az ānjā ke bā zabān-i sāde be vasf-e avātef-e latif-o bayān-e afkār-e boland mipardāxt, be tadrij bar Qaside ke rāyejtarin qāleb-o bištar arzekonande-ye še'r-e darbāri bud, piši gereft. Še'r-e in dowre moteasser az zabān-o adab-e arabi-yo anvā-e sanāye-e še'ri-yo estelāhāt-e elmi be šekve az owzā-e zamāne mipardāxt-o dar eyn-e hāl saršār az mafāhim-e ešqi-yo erfāni bud.

Bābā Tāher-e Oryān (f. 410 h. / 1019 m.)

Bābā Tāher-e Oryān, ke az zendegi-ye u afsāne-ye besyār barjā-st, az ārefān-e mašhur-e miyāne-ye qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi-st. Nevešte-and, ke hengām-e vorud-e Toqrol-e Avval-e saljuqi be Hamedān, u-vo do tan-e digar az owliyā-ye Sufiye bar tappe-i sar-e rāh istāde budand. Toqrol be ehterām piyāde šod-o dast-e išān rā busid. Bābā Tāher goft: "Ey Tork bā xalq-e Xodā ce xāhi kard?" Soltān goft: "Ānce to farmāyi." Bābā goft: "Ān kon ke Xodāy farmāyad. Xodā be adl-o ehsān amr mikonad." Soltān begerist-o goft: "Conin konam." Az Bābā Tāher tarānehā-ye besyār zibā-vo latif be lahje-ye lori bāz mānde-ast. In dobeyti-ye ma'ruf az u-st:

Ze dast-e dide-vo del hardo faryād

Ke harce dide bine, del kone yād

Besāzam xanjar-i, tiq-aš ze pulād

Zanam bar dide tā del garde āzād

Mas'du-e Sa'd-e Salmān (t. 440 h. / 1048 m.)

Mas'ud-e Sa'd Salmān az šāerān-e bozorg-e nime-ye dovvom-e qarn-e panjom-e hejri-yo āqāz-e qarn-e šešom-e hejri-st. Pedar-aš ahl-e Hamedān bud, ammā az javāni be onvān-e mostowfi dar darbār-e Qaznaviyān mizist. Hengām-i ke hamrāh-e yek-i az amirzādegān-e qaznavi be hokumat-e Hend raft, pesar-aš, Mas'ud, dar Lāhur zāde šod. Mas'ud-e Sa'd niz dar javāni be towsie-ye pedar be darbār rāh yāft. Ammā hengām-i ke hākem dastgir-o mahbus šod, u rā niz be zendān andāxtand. Mas'ud-e Sa'd dah sāl dar zendān mānd. Dar se sāl-e āxar-e zendān, bā monajjem-i be nām-e Bahrāmi āšnā šod-o az u elm-e nojum āmuxt. Pas az rahāyi bār-e digar dar xedmat yek-i az šāhzādegān be Hend raft-o be hokumat-e nāhiye-i nazdik-e Lāhur gomāšte šod. Ammā bāz bā esārat be zendān-e oftād-o biš az hašt sāl-e digar rā dar zendān mānd. Bed-in tartib Mas'ud-e Sa'd-e hodud-e nuzdah sāl az omr-e haštādsāle rā dar zendān gozarānd. Gu-yā vey amlāk-i dar Hend dāšte-vo hamin barx-i az darbāriyān rā be tahrik-e soltān aleyh u vā midāšte-ast.

Mas'ud-e Sa'd noxostin šāer-e bozorg-e pārsiguy-e sarzamin-e Hend-ast. Alāve bar divānhā-ye še'r-e fārsi-yo arabi, divān-i be hendi niz be u nesbat dāde-and. Divānhā-ye arabi-yo hendi-ye u az miyān rafte-ast.

Az miyān-e aš'ār-e Mas'ud-e Sa'd, ānce dar zendān-o dur az yār-o diyār dar bāre-ye ahvāl-e parišān-o avātef-e xod sorude, az fasāhat-e xirekonande-i barxordār-ast. Vey rā noxostin-o bozorgtarin ostād-e habsiyāt yā še'rhā-yi ke dar zendān sorude šode, nāmide-and. Nevisande-ye Cāhār Maqāle dar bāre-ye še'r-e u nevešte-ast ke: "Vaqt bāšad, ke man az aš'ār-e u hamixānam, muy bar andām-e man barpā xizad-o jā-ye ān bovad ke āb az cešm beravad."

Anvari (f. 583 h. / 1187 m.)

Anvari az mardom-e Abivard šahri dar Xāvarān-e Tus bud, ke dar falsafe-vo riyāzi tabahhor dāšt-o be āsār-e elmi-ye Abuali Sinā ešq mivarzid. Ammā āqebat na ešq be elm ke zowq-e šāeri u rā be darbār-e Sanjar kešānd-o hešmat-o ne'mat-e farāvān barā-ye u farāham āvard.

Anvari dar ruzgār-e āšofte-ye dowrān-e xiš-o dar mahzar-e qodratmandān-e haris-e donyādār zendegi-ye pormājarāyi dāšt-o be balāhā-ye besyār docār šod. U ke dāneš-o dānešmand rā dar ān ruzgār-e sefleparvar biarj midid, az tiq-e zabān barā-ye piruzi ba rmoškelāt yāri mijost-o besyār kasān rā bā hajā-ye xiš be rosvāyi mikešānd. Xod gofte-ast ke:

Agar atā nadehand-am, bar āram az pas-e madh

Be lafz-e hajv damār az sar-e conin mamduh

Yekbār yek-i az salātin-e Qur qasd-e jān-e u kard-o barā-ye sar-aš hezār gusfand jāyeze gozāšt. Bār-e digar owbāš-e šahr-e Balx bar sar-e u rixtand-o be gonāh-e hajv-i ke be u nesbat dāde budand, cārqad-e zanān bar sar-aš kardand-o mixāstand az šahr birun-aš konand ke be yāri-ye cand tan az bozorgān-o az jomle Qāzi Hamidoddin-e Balxi, moallef-e Maqāmāt-e Hamidi, az balā rahāyi yāft. In hādese zamān-i rox dād, ke besyār-i az monajjemān hokm karde budand, dar folān ruz tufān-i šadid hamejā rā zirozebar xāhad kard. Mardom-e parišān sardābhā-ye bozorg-o qārhā-ye vasi' tartib dādand, tā xod rā az hādese-i con Tufān-e Nuh mohāfezat konand. Yek-i az kasān-i ke dar in pišguyi esrār dāšt, Anvari bud. Ammā dar ruz-e ma'hud hic ettefāq-i nayoftād-o barg-i az deraxt najonbid.

Anvari rā bāyad az šāerān-e bozorg-e Irān šemord, ce zowq-i saršār-o andiše-i tavānā-vo mahārat-i besyār dar āvardan-e maāni-ye daqiq-o moškel be zabān-i ravān-o mohāverei dāšt. Soxan-e u dar eyn-e sādegi bā loqāt-o tarkibāt-e moškel-e arabi-yo estelāhāt-e picide-ye elmi-yo falsafi dar āmixte-ast. Tašbihāt-o esteārāt-o taxayyolāt še'r-e Anvari rā conān labriz karde, ke gāh soxan-e u dar nahāyat-e sādegi, ehtiyāj be šarh-o towzih-e besyār dārad. Az hamin ru, bar še'r-e Anvari šarhhā-ye moteadded nevešte šode-ast.

Az Anvari qasāyed-e madh-o hajv ke dar kamāl-e ostādi sorude šode, dar dast-ast. Ammā vaqt-i vey sādegi-yo ravāni-ye kalām rā bā xiyālāt-e zarif-e qenāyi dar miāmizad, qazalhā-yi šivā padid miāyad ke joz Sa'di kas-i rā bar u bartari nist. Barx-i az qazalhā-ye u rā hattā mitavān bā še'r-e Sa'di barābar nahād. Anvari dar sorudan-e qet'e niz dast dārad. Dar qet'ehā-ye u az madh-o hajv tā va'z-o tamsil-o naqd-e ejtemāi be behtarin surat āmade-ast. U rā dar radif-e Ferdowsi-yo Sa'di, az arkān-o bozorgān-e še'r-e fārsi xānde-and.

Nasr

Bā ān ke dar Hamle-ye Moqol ketābhā-ye arzande-ye bišomār-i suxt-o nābud šod, ammā ānce az nasr-e in dowre barjā-st, az nazar-e te'dād-o tanavvo' heyratangiz minamāyad. Nasr-e fārsi-ye in dowre digar be sādegi-yo ravāni-ye dowre-ye sāmāni nabud. Nevisandegān ke bištar mardom-i bā tahsilāt-e vasi' dar zabān-e arabi-yo olum-e dini-yo adabi budand, nasr-e xod rā bā estefāde az kalamāt-o estelāhāt-e arabi-yo āvardan-e šāhedhā-ye še'ri-ye fārsi-yo arabi-yo ešārāt-e zarif be āyāt-e Qor'āni-yo maāref-e eslāmi āmixtand-o bā ba'zi-sanāye-e še'ri con jenās-o tarsi-o bexosus saj' ārāstand. Tavajjoh-e nevisandegān be towsifhā-ye tulāni-yo tamsilhā-vo ta'birhā-ye tāze, ham be manzur-e ta'sir-e bištar-o ham barā-ye namāyeš-e vos'at-e ettelāāt-o mahārat-e honari surat migereft. In raveš ke bištar be vasile-ye monšiyān-e darbāri rāyej šod, nasr-e masnu' xānde mišavad.

Tavajjoh be ārāyeš-e kalām dar dowrehā-ye ba'd be hadd-i resid, ke ma'ni fadā-ye lafz šod-o fahm-e manzur dar picoxam-e anbuh-e ebārāt gereftār mānd. Ammā dar in dowre bištar-e āsār-e masnu' dar hadd-e šāhkārhā-ye zibā-ye honari-st. Dar kenār-e nasr-e masnu' dar in dowre hanuz āsār-i be nasr-e sāde (morsel) nevešte mišod, ke ba'z-i az ānhā az āsār-e barjeste-ye adab-e fārsi be šomār miravad. Az nemunehā-ye nasr-e morsel-e in dowre mitavān Tārix-e Beyhaqi, Siyāsatnāme-ye Xāje Nezāmolmolk-e tusi-yo Qābusnāme-vo Asrārottohid-e fi Maqāmātoššeyx-e Abi Said rā nām bord.

Az digar āsār-e nasr-e sāde ketābhā-ye elmi-st, ke jā-yi barā-ye honarnamāyi-ye lafzi nadāšte. Az Šahmardānebn-e Abelxeyr, monajjem-e bozorg-e avāyel-e in dowre do ketāb-e fārsi be nāmhā-ye Rowzatolmonajjemin va Nozhatnāme-ye Alāi dar dast-ast. Va az Emām Qattān-e Marvazi, adib-o pezešk-o hakim-e avāyel qarn-e šešom-e hejri / davāzdahom-e milādi, niz ke dar hamle-ye Torkān Qoz asir-o be dast-e ān dežximān halāk šod, ketāb-i be nām-e Geyhānšenāxt dar setārešenāsi barā-ye nowāmuzān barjāy mānde. Dar hamin zamān, Abuhātam-e Asfezāri āsār-i dar riyāziyāt-o hendese-vo hey'at-o mekānik nevešte ke ba'z-i az ānhā be pārsi dar dastres-ast-o niz ketāb-e Zaxire-ye Xārazmšāhi dar dārušenāsi az Seyyed Esmāil-e Jorjāni. Az ānjā ke dark-e matāleb-e āmade dar in gune ketābhā došvār-ast, nevisandegān-e ānhā bā san'atgari ān rā došvārtar nemikardand. Az hamin ruy ketābhā-ye elmi aqlab be nasr-i sāde-vo qābelefahm nevešte mišod.

Goruh-i digar az neveštehā-ye sāde-ye qābeletavajjoh-e dowrān-e piš az Moqol dāstānhā-ye boland-e pahlevāni-st, ke az zabān-e qesseguyān jam'āvari šode-ast. Samak-e Ayyār, be qalam-e Farāmarzebn-e Xodādād-e Arjāni, az bolandtarin-o mašhurtarin-e ānhā-st. In ketāb mājarāhā-ye jangogoriz-o šādxārihā-ye mard-i ayyār be nām-e Samak-o dustān-e u-st, ke dar zemn-e ānhame xasāyes-e axlāqi-yo ruhi-yo šegerdhā-ye ayyāri be namāyeš dar miāyad. Ketāb majmue-i-st az dāstānhā-ye tudartu ke be tarz-i girā-vo delcasb be ham marbut šode-vo az mowzuāt-e moxtalef-e zendegi-ye ejtemāi, va vasf-e darbār-e šāhān-o xānehā-vo bāzār-o ravābet-e ašxās az zan-o mard-o faqir-o qani-yo anvā-e hilehā-vo faribhā-vo šādihā-vo šādxārihā soxan der miyān āvarde-ast. Samak-e Ayyār az širintarin āsār-e adab-e fārs-yei piš az Hamle-ye Moqol-ast.

Noxostin asar-e masnu' dar nasr-e fārsi rā ketāb Kelile-vo Demne dāneste-and. Az digar āsār-e nasr-e masnu' rasāel-e Xāje Abdollāh-e Ansāri-st. Xāje Abdollāh az farzandān-e yek-i az sahābe-ye Payāmbar-e Akram (s.) bud, ke dar zamān-e xelāfa-et Osmān be Xorāsān āmad-o dar Harāt sāken šod. Xāje Abdollāh dar avāxer-e qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi be donyā āmad-o az kudaki be fārsi-yo arabi še'r misorud. Vey az mašāhir-e sufiyān-ast-o āsār-e besyār be še'r-o nasr dārad. Mašhurtarin nevešte-ye u Monājātnāme-ast, ke saj'hā-ye peydarpey ān rā be surat-e nasr-i āhangin dar āvarde. Dar digar rasāel-e šeyx-o jomlehā-yi ke be vasile-ye digarān az u naql šode, niz in sabk qalabe dārad:

"Elāh-i, yektā-ye bihamtā-yi, qayyum-e tavānā-yi, bar hameciz binā-yi, dar hamehāl dānā-yi, az eyb mosaffā-yi, az šerk mobarrā-yi ... Mo'menān rā govāh-i. Ce aziz-ast, ānkas ke to xāhi."

Marzbānnāme, yek-i digar az šāhkārhā-ye nasr-e masnu', ketāb-i-st, ke mānand-e Kelile-vo Demne, matāleb-e ān az zabān-e parandegān-o jānevarān-o div-o pari-yo ādami bayān migardad. Asl-e in ketāb be zabān-e tabari be vasile-ye Sepahbod Marzbānebn-e Rostam az pādšāhān-e Āl-e Bāvand ke dar šomāl-e Irān hokumat-e mahalli dāštand, nevešte šode-ast. Dar avāxer-e qarn šešom-o avāyel-e qarn haftom-e hejri / sizdahom-e milādi do tan az nevisandegān-e irāni ān rā az tabari be fārsi bar gardāndand. Dovvomin motarjem-e ān Sa'deddin-e Varāvini az molāzemān-e darbār-e Atābakān-e Āzarbāyjān bud. Nevisande ketāb xod rā be nām-e vazir-e atābak, Ozbakebn-e Mohammad nevešt. In vazir ke mard-i fāzel-o dānešparvar bud, ketābxāne-i bozorg-o mo'tabar dar Tabriz banā karde bud. Tarjome-ye Varāvini be nasr-i masnu-o delangiz nevešte šode, ānconān ke barx-i qesmathā-ye ān be še'r nazdik šode-ast. Nasr-e Marzbānnāme bā anvā-e masalhā-vo tamsilhā-vo qessehā-vo šavāhed-e še'ri dar āmixte-vo bā tašbihāt-o esteārehā-ye peydarpey-o saj'-o jenās ārāyeš šode-ast.

Az digar ketābhā-ye mašhur-e nime-ye qarn-e šešom-e hejri / davāzdahom-e milādi Majmaonnavāder šāmel-e cāhār maqāle dar bāre-ye dabirān, šāerān, monajjemān-o pezeškān-ast. Nevisande-ye ān, Nezāmi-ye Aruzi-ye Samarqandi, ketāb rā be nām-e yek-i az šāhzādegān-e Qur kard. Vey dar āqāz-e har baxš, moqaddame-i bā enšā-ye mozayyan dar bāre-ye šarāyet-o mošaxxasāt-e lāzem barā-ye mahārat yāftan dar in fonun negāšte-vo sepas be āvardan-e hekāyathā-yi dar bāre-ye bozorgān-e ān rešte pardāxte-ast. Nasr-e Cāhārmaqāle dar baxš-e hekāyathā sāde-ast-o con moqaddame-ye ān āmixte bā anvā-e sanāye-e adabi nist. Cāhārmaqāle, be sabab-e mabāhes enteqādi ke dar moqaddame-ye haryek az cāhār fan āmade, az mohemtarin ketābhā-ye

adabi be zabān-e pārsi-st, xāsse ke ettelāāt-e tārixi-ye qābeletavajjoh-i niz dar bar dārad. Bar asar-e šohrat in ketāb be Cāhārmaqāle kamtar kas-i ān rā be nām-e Majmaonnavāder mixānad. Mašhurtarin dāstānhā-ye in ketāb dar bāre-ye zendegi-yo marg-e do šāer-e ma'ruf-e irāni, Ferdowsi-yo Xayyām-ast.

3) Az Hamle-ye Moqol tā esteqrār-e Safaviye

Zardpustān-e Moqol be sarkardegi-ye Cangiz dar sāl-e 616 h. / 1219 m. az šomāl-e šarq be Irān sarāzir šodand. Irāniyān bā tahammol-e nazdik be do qarn hokumat-e qabāyel-e biyābāngard-e Tork be daraje-i az xodbāxtegi reside budand, ke be tarz-i heyratangiz taslim-e koštār-o qārat-o virāni-ye Moqolān-e xunriz šodand. Ammā hākemān-e Moqol, va pas az ānān amirān-e ilxāni, bar asar-e tarbiyat-e vazirān-e irāni-yo duroftādegi-ye nesbi az zendegi-ye biyābāni bā qabul-e Eslām be narmi gerāyidand.

Hokumat-e ilxāni dar hodud-e yek qarn davām āvard. Dar pey-e ān goruh-i digar az aqvām-e Tātār rāhi-ye sarzaminhā-ye Irān šod. Hamlehā-ye Teymur, bār-e digar xāterāt-e talx-e koštārhā-ye dastejam'i-yo virāni-yo qārat-o ātašsuzi-ye Cangiz rā piš-e cešm āvard. Jānešinān-e Teymur-o hokmrānān-e mahalli-ye vābaste be ānān tā āqāz-e qarn-e dahom-e hejri / šānzdahom-e milādi dar guševokenār-e Irān farmānravāyi kardand tā hokumat-e moqtader-e safavi be tadrij pā gereft-o owzā-e siyāsi-yo ejtemāi-yo farhangi be rang-i digar dar āmad.

Bā Hamle-ye Moqol-o forupāši-ye šahrhā-ye šarqi-yo markazi-ye Irān, bāzmānde-ye mardom be se panāhgāh-e amn gorixtand. Yek-i az in panāhgāhhā Fārs bud, ke dar ān ruzgār-e porāšub bar asar-e tadbir-o taslim-e Atābakān-e salqori-ye Fārs, ya'ni Sa'debn-e Zangi-yo Abubakrebn-e Sa'd-o pesar-aš, dar amān mānd-o goruh-i az bozorgān-e andiše-vo adab rā be su-ye xod kešānd. Digar Āsiyā-ye Saqir (Rum-e Šarqi) bud, ke tā moddat-i dar dast-e Saljuqiyān-e Rum mānd-o goruh-i az farāriyān rā dar xod jāy dād. Panāhgāh-e digar dar Hendustān-o ānsu-ye rudxāne-ye Send bud, ke az zamān-e Mahmud-e qaznavi bā zabān-o farhang-e irāni ons yāfte bud. Mohājerat be Hend ke moddathā ba'd az hojum-e Moqol bar asar-e qahti-yo gorosnegi-yo šoyu-e bimārihā-ye vāgir edāme dāšt, conān gostarde bud, ke nevešte-and, dar Dehli tanhā pānzdah mahalle be nāmhā-ye moxtalef, con Abbāsi, Sanjari, Samarqandi, barā-ye sokunat-e mohājerān-e saršenās az xānevādehā-ye gunāgun padid āmad.

Bā in mohājerathā zabān-o adab-e fārsi be arse-ye gostardetari kešānde šod. Ammā keyfiyat-e ān ke tā avāxer-e qarn-e haftom-e hejri / sizdahom-e milādi hanuz taht-e ta'sir-e ta'limāt-e vasi-e gozašte bālā bud be tadrij foru oftād. Loqāt-o kalamāt-e torki-ye moqoli biš az piš be adab-e fārsi niz rāh jost-o sorudan-e aš'ār be torki āqāz gardid.

Hamle-ye Teymur hamānand-e dowrān-e Moqol xunriz-o xānomānbarandāz bud. Bā in tafāvot ke qabile-ye Teymur piš az ān bā sokunat yāftan dar Māvarāonnahr, be tadrij xu-ye šahri gerefte budand. Teymur dar kešvargošāyihā-ye xod dānešmandān-o honarmandān-o piševarān rā dastcin mikard-o bā qatleām-e digarān in daste rā be darbār-e xod dar Samarqand miferestād. Išān be farzandān-e Teymur-o digar afrād-e xānevāde-ye u elm-o honar miāmuxtand-o hamin amr be zudi Samarqand rā be surat-e kānun-e honar dar āvarad. Šāhrox, pesar-o jānešin-e Teymur, xod mard-i honaršenās-o dānešparvar bud. Jānešinān-e u dar Samarqand-o Harāt, ke ba'dhā pāytaxt-e Teymuriyān šod, bā āmāde kardan-e moqaddamāt barā-ye dānešmandān-e setārešenās-o tabib-o honarmandān-e xošnevis-o naqqāš-o šāerān-e nokteyāb-o soxansanj, fazā-ye elmi-yo adabi-yo honari rā āmāde-ye taharrok-o pišraft kardand.

Āsibhā-yi ke bā hamlehā-ye Moqol-o Teymur bar irāniyān vāred āmad-o owzā-e nābesāmān-i ke hodud-e sisad sāl az jahat-e eqtesādi-yo farhangi bar tude-ye mardom tahmil gardid, moddatzamān-i emkān padid āvardan-e āsār-e arzande rā az miyān bord. Bā in hame, az rahgozar-e nobuq-e irāni-yo ostovāri-ye riše-ye farhang-e sarzamin, dir-i nagozašt, ke bozorgtarin setārehā-ye še'r-o adab-e Irān zohur kardand. Sa'di, Mowlavi-yo Hāfez šāerān-i tavānā-vo honarmand-o andiševarān-i kamnazir budand. Be rāhnamāyi-yo cārejuyi-

ye in maš'alhā-ye foruzān-e še'r-o adab bud, ke Irān tavānest az gozar-e ān ruzgār-e tiretar az zolamāt, sarboland-o māndegār bar āyad.

Še'r

Bā Hamle-ye Moqol-o az miyān raftan-e farmānravāyān-e fārsizabān še'r-e fārsi ahammiyat-e darbāri-ye xod rā az dast dād-o bištar be su-ye qazal-o maāni-ye erfāni ke janbe-ye zowqi-yo fardi dāšt, kešānde šod. Ba'z-i šāerān hanuz dar darbārhā-ye kucak-e mahalli bā madihesarāyi hazine-ye zendegi-ye xod rā ta'min mikardand. Ammā besyār-i digar ke aqlab mardom-i āzāde budand, bā hame-ye niyāzmandi, xod rā az oftādan dar manjelāb-e sanāxāni barkenār midāštand.

Qazal dar hodud-e yek qarn piš az ān, be poxtegi-yo zibāyi-ye tamām jelvegar šode bud. Qazal-e āšeqāne ke noxostin nemunehā-ye xub-e ān rā Rudaki sorud, dar qarn-e haftom dar aš'ār-e Sa'di be daraje-i az kamāl resid, ke tā zamān-e mā bartar az ān padid nayāmade-ast. Az qarn-e šešom maāni-ye erfāni be tadrij rangobu-ye qazal rā degargun kard-o Attār, āref-e šuride-ye neyšāburi, ān rā e'telā baxšid. Ammā qazal-e erfāni dar qarn-e haftom-e hejri / sizdahom-e milādi bā Mowlānā Jalāleddin Mohammad-o asar-e jāvdāne-ye u, Divān-e Kabir, mašhur be Divān-e Šams, be kamāl resid.

Faxreddin-e Arāqi (610-688 h. / 1212-1289 m.)

Yek-i digar az nāmbordārān-e qazal-e erfāni, Faxreddin-e Hamedāni-ye Farāhāni ma'ruf be Arāqi, az bozorgān-e Sufiye-vo šāerān-e bolandmartabe-ye irāni-st. Arāqi az xāndān-e ahl-e elm bud-o dar towsifhā-ye afsānevār-i ke az u karde-and, āgāhi bar elm-e do-jahān rā be u nesbat dāde-and.

Ānce mosallam-ast, vey ke dar āqāz sargarm-e tahsil-o tadris bud, nāgahān taqyir-e raveš dād-o be estelāh-e sufiyān az madrese be xānqāh raft. Gu-yā dar in zamān hefdahsāle bude-vo pas az ān be seyr-o safar pardāxte-vo az mahzar-e orafā-ye bozorg bahre yāfte-ast. Dar siyoyeksālegi dar Multān-e Hend be xānqāh-e Šeyx Bahāoddin-e Zakariyā-ye Multāni resid-o biš az cāhār sāl šāgerd-e u bud. Āngāh az Hend be ziyārat-e hajj-o az ānjā be Rum-e Šarqi (Āsiyā-ye Saqir) raft-o dar majles-e dars-e Šeyx Sadreddin-e Qunavi nešast, ke ketābhā-ye Mohiyeddinebn-e Arabi mānand-e Fotuhāt-e Makkiye-vo Fosusalhekam rā šarh mikard. Vey dar in moddat bā bozorgān-e digar, az jomle Jalāleddin Mohammad-e Mowlavi, moāšerat dāšt. Safarhā-ye Arāqi peydarpey bud. Ammā āqebat be Šām raft-o tā pāyān-e zendegi dar ānjā zist. Az u āsār-e barjeste-i be še'r-o nasr barjāy mānde, ke dar tārix-e tasavvof-e Irān jā-yi bozorg dārad. Ammā bištar-e šohrat-e u be vāsete qazaliyāt-e sāde-vo ostādāne-i-st, ke maāni-ye latif-e erfāni-yo suz-e darun-o šowq-e bāten-o bozorgdāšt-e kamāl-e ensāni rā āškār mikonad. Hamin hālat-e šuridegi ke dar ān ruzgār-e pordard mardom-e xamude-vo afsorde rā jān mibaxšid, sabab šod, ke zendegi-ye u rā bā afsāne biyāmizand-o besyār-i ārefān-o mardom-e sāhebzowq az šenidan-e soxanān-e u az xod bixod šavand. Az mašhurtarin aš'ār-e u-st:

Noxostin bāde k-andar jām kardand

Ze cešm-e mast-e sāqi vām kardand

Co bā xod yāftand ahl-e tarab rā

Šarāb-e bixodi dar jām kardand

Be giti harkojā dard-e del-i bud

Be ham kardand-o ešq-aš nām kardand

Sar-e zolf-e botān ārām nagreft

Ze bas delhā ke biārām kardand

Jamāl-e xištan rā jelve dādand

Be yek jelve do ālam rām kardand

Nahān bā mahram-i rāz-i begoftand

Jahān-i rā az ān e'lām kardand

Co xod kardand rāz-e xištan fāš

Arāqi rā cerā badnām kardand?

Bā peydā šodan-e in nemunehā-ye barjeste dar qazal-e erfāni, qazal-e āšeqāne be tadrij dar barābar-e maāni-ye erfāni rang bāxt-o az tarkib-e āndo, šive-i now dar qazal peydā šod. Dar in šive-ye afkār-e sufiyāne-vo hakimāne bā avātef-e āli-ye šāerāne-vo gāh āšeqāne, ke ham ma'nā-ye jesmāni-yo ham avālem-e rowhāni az ān bar miāyad, yekjā gerd āmad. In xosusiyat qazal-e fārsi rā be gune-i amiq-o porma'nā-vo picide kard, ke dar ba'z-i nemunehā-ye barjeste-ye ān gāh mafhum-e ešq-e majāzi, avālem-e erfāni-yo maāni-ye ejtemāi, conān dar ham āmixte, ke jodā kardan-e ānhā az yekdigar momken nist.

Ālitarin nemunehā-ye in now' qazal-e fārsi rā dar Divān-e Hāfez miyābim. Zāher-e šaffāf-o ravān-e še'r-e Hāfez zehn rā navāzeš midehad-o noktesanji-yo gowharnegari-yo afkār-e boland-o motaāli-yaš āšnāyān be andiše-ye irāni-yo adab-e fārsi rā be owj-e hayejān miresānad.

Dar in dowre dar adab-e fārsi āsār-e hamāsi niz dide mišavad. Ammā in dāstānhā ke be hamān vazn-o surat-e Šāhnāme-ye Ferdowsi sorude šode, bištar rang-e tārixi-yo dini dārad-o dar bāre-ye janghā-vo zendegi-ye farmānravāyān-e Tork-o Moqol-ast. Joz be nodrat – mānand-e Sāmnāme-ye Xāju-ye Kermāni – hamāse digar melli nist-o har sardār-e mohājem pahlevān-i bozorg-o tavānā šemorde mišavad, ānconān ke gāh dar eqrāq-e šāerāne u rā az Rostam-e Dastān niz bartar minahand. Saljuqnāme dar tārix-e Saljuqiyān, Zafarnāme dar tārix-e Irān az zohur-e Eslām, ke baxš-e sevvom-e ān tārix-e Moqol-ast-o Qāzānnāme-vo Teymurnāme dar bāb-e zendegāni-yo fotuhāt-e Teymur, Xāvarānnāme-ye Ebn-e Hesām dar janghā-ye xiyāli-ye mowlā-ye mottaqiyān az in jomle-ast. Pāre-i dāstānhā-ye āšeqāne niz dar in dowrān sorude šode, ke bištar be taqlid az Nezāmi-ye Ganjavi-yo tekrār-e hamān dāstānhā yā nazm-e qessehā-ye dini con Yusof-o Zoleyxā-vo Belqeys-o Soleymān-ast.

Az digar mowzu'hā-ye še'r dar in sadehā mazāmin-e mazhabi-st. Zekr-e manāqeb, ya'ni sefāt-o raftār-e vāllā-ye emāmān yā šarh-e masāeb-o setamhā-yi ke bar išān rafte-ast, az in dowrān be tadrij dar še'r-e fārsi fozuni miyābad. Soqut-e xelāfat-e abbāsi be dast-e Holāku Xān be šie-vo sonni forsat dād, ke marsiyehā yā aš'ār-i rā dar bāre-ye xāndān-e payāmbar ravāj dehand ke dar ān anduh az dast-e dādan-e emāmān-o ma'sumān-o ahl-e beyt-e išān bayān šode-ast. Vāqee-ye Karbalā-vo da'vat-e mardom be zāri-yo sugvāri barā-ye xāndān-e rasul-e akram-o košte-ye Karbalā dar še'r-e besyār-i az šāerān-e in dowre dide mišavad. Mowlānā Hasan-e Vāez-e Kāšefi, yek-i az vāezān in asr, ketāb-e Rowzatoššohadā rā dar madh-e payāmbar-e Eslām (s.) va xāndān-e u nevešte-vo manba-e elhām-e anbuh-e šāerān-e šiimazhab-e dowrān-e ba'd ya'ni Safaviye rā farāham āvarde-ast.

Dar qarn-e haftom-e hejri / sizdahom-e milādi cand tan az šāerān-e zartošti niz dar bāre-ye e'teqādhā-ye dini-ye xod be fārsi manzumehā-yi sorude-and. Keykāvus-e Rāzi manzume-ye Zartoštnāme rā dar bāre-ye zendegi, payāmbari-yo mo'taqedāt-e Zartošt sorud-o šāer-i digar, Zartošt-e Bahrām-e Pordow, alāve bar manzume-i be nām-e Bahāriyāt ke bar Zartoštnāme-ye Keykāvus-e Rāzi afzud, dāstān-e Ardāvirāf rā be nazm āvard. Šāerān-e fārsizabān-e yahudi niz še'rhā-vo manzumehā-ye dini-yo axlāqi sodudand-o con ān rā be xatt-e ebri nevešte budand, tā in avāxer az nazar-e mohaqqeqān-e adab-e fārsi penhān mānde bud.

Qarn-e haštom-o nohom-e hejri / pānzdahom-e milādi, ruzgār-e doruyi-yo forsattalabi-st. Bozorgtarin šāer-e tanznevis, Obeyd-e Zākāni, dar in asr miziste-vo majmue-ye āsār-e u bolandtarin faryād-e ensānhā-ye šarif bar mardom-e haris-o nāpāk-ast. Az anvā-e hazl-o hajv ke noxostin nemune-ye ān dar qarn-e nohom-e hejri / pānzdahom-e milādi peydā šode, še'r-i-st, ke guyande zemn-e pardāxtan-o javābguyi be aš'ār-e digarān, bā šuxi-yo tamasxor be vasf-e qazāhā-vo xorākihā-vo pārcehā-vo lebāshā mipardāzad. Boshāq-e At'eme yā Abueshāq-e Hallāj-e At'eme-ye Širāzi yek-i az in guyandegān-ast, ke raveš-e xod rā dar asl az Obeyd-e Zākāni gerefte. Vey divān-i bozorg mowsum be Divān-e At'eme va qaside-i mašhur be nām-e Kanzal'eštehā yā ganjine eštehā-vo meyl be besyār xordan dārad.

Jāmi (817-898 h. / 1414-1492 m.)

Nureddin Abdolrrahmān-e Jāmi, nām-e xod rā ham az zādgāh-aš Torbat-e Jām-e Xorāsān-o ham az entesāb be Šeyxossalām Ahmad-e Jām ma'ruf be Žendepil dārad. Vey dar javāni hame-ye olum-e ma'mul-e zamān-e xiš rā dar Harāt-o Samarqand āmuxt-o dar safarhā-ye peydarpey-o tulāni ke tā āxar-e omr edāme dāšt, bā besyār-i az sufiyān āšnā šod. U ke xod az pišvāyān-e ferqe-ye naqšbandi bud, āsār-e besyār az nazm-o nasr dar bāre-ye mowzuāt-e moxtalef-e tasavvof negāšt.

Bištar-e omr-e Jāmi dar zamān-e Soltān Hoseyn-e Bāyqerā dar moāšerat-o mosāhebat-e Amir Ališir-e Navāi gozašt. Vey šāer-i āref-o adib-o nevisande-vo mohaqqeq-i tavānā-vo porkār bud-o alāve-ye bar āsār-e besyār-i ke be nām-e Soltān Hoseyn-o Amir Ališir kard, bā bištar-e farmānravāyān-o bozorgān-o Sufiye-ye mašhur-e ruzgār-e xiš āšnāyi-yo nāmenegāri dāšt-o qasāyed-e madhi-yo resālehā-ye elmi-yo sufiyāne be nām-e ānān negāšt. Jāmi bā tahqiq-o tatabbo' dar še'r-o nasr-e yek-yek-e bozorgān-e adab-e fārsi āsār-e xod rā be peyravi az ānān be vojud miāvard. Dar dāstānsarāyi Nezāmi-ye Ganjavi rā piš-e ru dāšt-o majmue-ye Haft Owrang rā zir-e ta'sir-e Panj Ganj-e Nezāmi sorud. In masnavihā ebārat-and az: Selselatozahab, Salāmān-o Ebsāl, Tohfatol'ahrār, Sabahl'abrār, Yusof-o Zoleyxā, Leyli-yo Majnun-o Xeradnāme-ye Eskandari.

Dar qazalsarāyi vey peyrov-e Hāfez-o Sa'di-st-o qasāyed-e u rangobu-ye qasidesorāyān-e ma'ruf-e Sabk-e Arāqi rā dārad. Dar nasr niz be raveš-e kasān-i con Xāje Abdollāh-e Ansāri, Attār-e Neyšāburi-yo Sa'di nazar dārad. Az neveštehā-ye mašhur-e u be nasr ketāb-e Nafahātol'ons dar šarh-e ahvāl-e 612 tan az mašāyex-e Sufiye-ast. In ketāb tarjome-ye Tabaqātossufiye-ye Xāje Abdollāh-e Ansāri bā moqaddame-i mofassal dar bayān-e osul-e tasavvof-ast. Ketāb-e Aš'atolam'āt, šarh-e ketāb-e Lam'āt-e Faxreddin-e Arāqi dar tasavvof, niz az āsār-e mašhur-e u-st.

Ketāb-e digar-e Jāmi Bahārestān-ast, ke ān rā be taqlid az Golestān-e Sa'di-yo barā-ye tadris be farzand-e xod nevešte-vo dar pāyān-e ān tarjome-ye hāl-e cand tan az šāerān-e pārsiguy rā āvarde-ast. Jāmi dar hicyek az neveštehā-ye xod be pā-ye ostādān-i ke āsār-ešān rā taqlid karde, nemiresad, bā in hame ba'z-i ebtekārhā dar bayān-e maāni-yo mazāmin-e tāze dar še'r-o nasr-e u dide mišavad.

Jāmi zendegi-ye tulāni-yo xoš-i rā gozarānd. U rā az angoštšomār šāerān-o nevisandegān-e xošbaxt-e irāni dāneste-and, ke dar zamān-e zendegi-ye xod be šohrat-e tamām resid-o mowred-e ehterām-e bozorgān-e ruzgār, az darbār-e Osmāni tā sarzamin-e Hend, bud. Vey dar haštādoyeksālegi dar Harāt bedrud-e hayāt goft.

Nasr

Nasr-e fārsi pas az Hamle-ye Moqol tā esteqrār-e Safaviye, hamcon digar padidehā-ye ejtemāi-yo farhangi, be tadrij az ahammiyat-o e'tebār-e dowrān-e piš az Moqol foru oftād. Dar āqāz-e in dowre, nevisandegān hanuz tarbiyatšodegān-e madāres-e mo'tabar gozašte budand. Pas az ān tā yek qarn hanuz ta'sir-e ānān dar tarbiyat-e nevisandegān-e tāze āškār-ast. Ammā zabān-o adab-e fārsi pas az ān yā be su-ye nasrhā-ye masnu-e portakallof piš raft, ke az san'athā-ye peydarpey-o ebārāt-e qālebi-ye yeknavāxt por, va be hamān nesbat, az ma'nā tohi šode bud, yā be su-ye zabān-e maqlut-e mardom-e kuce-vo bāzār.

Adab-e fārsi dar in dowrān az jahat-e mowzuāt-o maāni-ye tāze niz faqir-o kame'tebār-ast. Bā in hame, az yek dowrān-e tulāni, ba'd az Hamle-ye Moqol tā ru-ye kār āmadan-e Safaviye, anbuh-i az āsār-e fārsi barjāy mānde, ke besyār-i az ānhā dar now-e xod az nemunehā-ye xub-e nasr-e fārsi-st. Nevisandegi dar in dowrān con dowre-ye qabl be sabk-e masnu' gerāyeš dārad. Dar āqāz-e in dowre Nureddin Mohammad-e Nasavi, dabir-e Soltān Jalāleddin-e Xārazmšāh, ketāb-e Nafsatolmasdur rā be nasr-e masnu-o šāerāne-ye fārsi negāšt-o dar ān ahvāl-e xod-o soltān-o qalabe-ye Moqol rā dar dardnāktarin surat bayān dāšt. Nām-e in ketāb be ma'ni-ye sorfehā-ye dardnāk-e bimār-e riyavi namāyešgar-e mazmun-e pordard-o anduhnāk-e ān-ast.

Az digar āsār-e masnu-o ma'ruf-e avāyel-e asr-e Moqol, tazkare-i-st be nām-e Lobābol'albāb, nevešte-ye Nureddin Mohammad Avfi dar bāre-ye ahvāl-e šāerān-e pārsiguy az āqāz tā zamān-e nevisande. In ketāb-e bozorg dar do jeld-o bā nasr-i masnu-o motekallef nevešte šode. Az in nevisande ketāb-i digar be nām-

e Javāmeolhekāyāt dar dast-ast, ke nasr-i sāde-vo ravān-o besyār fasih dārad. Avfi xod az kesān-i-st, ke az ātaš-e Hamle-ye Moqol gorixte-vo avāxer-e omr rā dar velāyat-e Send be jam'āvari-ye matāleb-e in ketāb gozarānde-ast. Motālee-ye in ketāb xānande rā be harās-i ke ahl-e andiše-vo qalam az nābudi-ye āsār-e farhang-e irāni dar Hamle-ye Moqol dāštand, āgāh mikonad.

Ammā gerāyeš be nasr-e masnu' māne-e padid āmadan-e āsār-i barjeste az nasr-e fasih-o sāde-ye fārsi našode-ast. Be towr-e kolli āsār-e bargozide-ye in dowre dar baxšhā-yi con moqaddame be nasr-e masnu-o dar qesmathā-ye digar be nasr-e ravān morsel negāšte mišod. Dar in dowrān ketāb-e Almo'jam fi Maāyir Aš'ārol'ajam ke mowzu-e ān olum-e še'ri ya'ni owzān-o ārāyeshā-vo naqd-e še'r-ast, behtarin nemune be šomār miāyad. In ketāb rā Šams-e Qeys-e Rāzi dar hodud-e sāl 631 h. / 1232 m. dar Fārs, hengām-i ke dar panāh-e Atābakān-e salqori mizist, nevešte-ast. Moqaddame-ye ketāb be nasr-e kāmelan masnu-o matn-e ān sāde-vo delangiz-ast.

Mohemtarin mowzu-e nasr dar in dowre tārix-ast. Az ketābhā-ye mohemm-e tārix Tabaqāt-e Nāseri be qalam-e nevisande-i ma'ruf be Qāzi Menhāj-e Serāj-e Juzjāni dar tārix-e omum-yei ālam az āqāz tā sāl-e 658 h. / 1259 m. ke baxš-e pāyāni-ye ān dar bāre-ye Hamle-ye Moqol-o fajāye-e ān az nazar-e tārixi ahammiyat-e besyār dārad, zirā nevisande xod šāhed-e eyni-ye ba'z-i havādes bude-vo Cangiz rā az nazdik dide-ast.

Az digar tārixhā-ye mohemm-e in dowre, Tārix-e Jahāngošā, nevešte-ye Atāmalek-e Joveyni-yo Jāmeottavārix az Xāje Rašidoddin Fazlollāh-e Hamedāni, do tan az vazirān-e bozorg-e dowre ilxāni-st.

Ammā bozorgtarin nevisande-ye qarn-e haftom-e hejri / sizdahom-e milādi Sa'di-ye širāzi-st, ke bā resālehā-vo ketābhā-ye moxtalef-e xod ham dar še'r-o ham dar nasr šohrat-i jahāni dārad. Mohemtarin asar-e u be nasr Golestān-ast, ke bā hame-ye kucaki dar zabān-e fārsi šāhkār-i binazir be šomār miravad. In ketāb-e gerānqadr ke mowzu-e ān masāyel-e tarbiyati-yo ejtemāi-st, be raveš-i xās beyn-e nasr-e sāde-ye ravān-o nasr-e masnu' nevešte šode-vo bā še'r-o masal-o ebārāt-e fārsi-yo arabi-yo anvā-e ārāyeshā-ye lafzi-yo ma'navi dar āmixte, ammā binahāyat fasih-o rasā-vo delnešin-o xošāhang-ast-o dar ān az ziyāderavi dar sanāye-e lafzi asar-i nist.

Az digar nasrnevisān-e nāmi-ye dowre-ye teymuri movarrex-e mašhur-e darbār-e Soltān Hoseyn-e Bāyqarā, Mirxānd-ast. Vey ke nazd-e Soltān maqām-i besyār boland-o mohtaram dāšt, tārix-e omumi-ye bozorg-i dar haft jeld be nām-e Rowzatossafā be nasr-e sāde nevešt ke az dowrān-e bāstān tā vaqāye-e saltanat-e Soltān Hoseyn-e Bāyqarā-vo pesar-aš rā dar bar dārad. Jeld-e āxar-e in ketāb be vasile-ye doxtarzāde-ye Mirxānd, mašhur be Qiyāseddin-e Xāndmir, takmil šode-ast. Xāndmir tārix-e omumi-ye digar-i be nām-e Habibosseyr nevešt, ke dar ān be vaqāye-e tārixi tā pāyān-e zendegi-ye Šāh Esmāil-e safavi pardāxte šode-ast.

4) Az asr-e safavi tā Enqelāb-e Mašrutiyat

Taškil-e dowlat-e safavi, āqāz-e marhale-i jadid dar tārix-e Irān-ast. Rasmiyat-e mazhab-e šie dar hokumat-e išān, agarce bā xošunat-o šeddat-e amal-e sepāhiyān-e Qezelbāš hamrāh bud, ammā az nazar-e siyāsi mowjeb-e jodāyi-ye kāmel-e Irān az digar kešvarhā-ye mosalmān gardid-o esteqlāl-e ān rā dar barābar-e qodrat-e ruzafzun-e Xelāfat-e Osmāni hefz kard. Dar dowre-ye safavi qodrat-e hokumat-e markazi sobāt-o rownaq-e eqtesādi be hamrāh āvard. Ammā az nazar-e farhangi rownaq-o e'tebār-e qābelemolāhezei padid nayāmad-o darvāqe' bāyad in dowre rā, az lahāz-e enhetāt-e adabi, donbāle-ye dowre-ye Teymuri dānest.

Safaviyān torkzabān budand-o az Šāh Esmāil-e Avval divān-e še'r-i be torki barjāy mānde-ast. Besyār-i šāhān-o šāhzādegān-o darbāriyān-e safavi niz be torki še'r sorude-and. Dar zamān-e išān zabān-e āzari ke az riše-ye zabānhā-ye irāni-ye bāstān bud, conān bā torki dar āmixt, ke sāxt-e irāni-ye xod rā be kolli az dast dād. Sarān-e Qezelbāš ke be hokumat-e navāhi-ye moxtalef miresidand, be hamin tartib zabān-e torki rā dar sarāsar-e Irān parākandand-o be rāsti dar dāxel-e Irān digar zabān-o adab-e fārsi rāh-e bigānegi mipeymud.

Ammā dar hamin zamān, še'r-o adab-e fārsi birun az marzhā-ye siyāsi-ye Irān ahammiyat-o e'tebār-i heyratangiz dāšt. Yek-i az zabānhā-ye rasmi-ye darbār-e Osmāni fārsi bud-o ahkām-e divān-o farmānhā-vo nāmehā-ye darbāri be fārsi raddobadal migardid. Šāerān-o nevisandegān-e pārsizabān az hemāyat-o tašviq-e farāvān barxordār budand-o salātin-e Osmāni xod be fārsi še'r misorudand.

Dar Hend rownaq-e zabān-o adab-e pārsi az in niz bištar bud. Emperāturān-e teymuri-ye Hend-o hākemān-e mahalli-ye ān sarzamin ke aqlab az xāndānhā-ye qadim-e irāni yā az āšnāyān bā tamaddon-o farhang-e dirin-e Irān budand, šāerān-o nevisandegān-e pārsiguy rā tašviq-o hemāyat mikardand-o gāh dar barābar-e še'r-i xoš-o nevešte-i delkaš hamvazn-e guyande talā-vo javāher bed-u mibaxšidand. Rownaq-e bāzār-e adab-e pārsi dar darbār-e pādšāhān Bābor-e Hend be daraje-i bud, ke šāerān dar ārezu-ye safar be ān diyār lahzešomāri mikardand-o az bāzgašt-e nāgozir-e xod moteassef budand. Dar miyān-e pādšāhān-o xānevādehā-ye išān šomār-i šāer-o nevisande-ye pārsiguy padidār šod. Be towr-e kolli, fārsipardāzān-e bozorg-e in zamān yā irāniyān-e vābaste be darbārhā-ye Hend budand yā hendiyān-e pārsiguy.

Vaz'-e adabi-ye Irān az dowrān-e safavi tā avāxer-e dowre-ye Zandiye degarguni-ye mohemm-i nadāšt. Dar in zamān be tadrij ba'zi šāerān-e sāhebzowq, raveš-e rāyej-e še'r-e zamān-e xod rā ke be Sabk-e Hendi šohrat dāšt, kenār gozāštand-o be peyravi az sabk-e šāerān-e bozorg-e piš az Moqol ya'ni ostādān-e Arāq ruy āvardand. Širāz-o Esfahān do markaz-e mohemm-e nehzat-e adabi-ye jadid bud. Az šāgerdān-e kasān-i con Sabāhi-ye Kāšāni-yo Mirzā Nasir-o Hātef-e Esfahāni ke be ta'lim-e šāerān-e javān mipardāxtand, šāerān-i con Sabā-ye Kāšāni-yo Abdorrazzāq-e Donbali-yo Sahāb-e Esfahāni dar avāyel-e dowre-ye Qājār šohrat yāftand.

In šāerān, ce ostād-o ce šāgerd, hamegi mo'taqed be bāzgašt be Sabk-e Arāqi-yo rahā kardan-e Sabk-e Hendi budand. Ba'dhā edde-i digar dāmane-ye tahqiqāt-e xod rā dar še'r-e gozaštegān vos'at dādand-o be taqlid-o peyravi az Sabk-e Xorāsāni-yo šāerān-e bozorg-e qarn-e cāhārrom-o panjom-e hejri niz pardāxtand. Dar tārix-e adab-e fārsi az in marhale bā estelāh-e dowre-ye bāzgašt yād mikonand.

Še'r

Še'r-e dowrān-e safavi rā az nazar-e lafz-o ma'nā-ye še'ri sost mišemorand. Zirā šāerān mānand-e gozašte be zabān-o adab-e fārsi-yo arabi tasallot-e candān nadāštand. Ravāj-e še'r dar sarzaminhā-ye qeyreirāni niz asās-e zabān-e še'r rā bā estefāde-ye nādorost-o nābejā az kalamāt-o ta'birāt-e bigāne dar ham rixte bud. Be towr-e kolli, zabān-e še'r-e in dowre sāde-vo dur az ārāyeš-o nazdik be zabān-e mardom bud, ke gāh bā kalamāt-o tarkibāt-e avāmāne-vo nādorost dar miāmixt. Ammā hamin zabān dar bayān-e afkār-o taxayyolāt-e picide niz be kār miraft. Ahammiyat-o maqām-e šāer-e in dowre baste be bārikandiši-yo xiyālpardāzi-yo sāxtan-e tasvirhā-ye še'ri-ye besyār zarif-o dur az zehn bud. In sabok, ke ān rā Sabk-e Hendi nāmide-and, az avāxer-e dowre-ye teymuri- ravāj yāft-o dar asr-e safavi be kamāl resid, gu in ke nešānehā-ye ān rā dar še'r-e dowrānhā-ye piš niz mitavān did. Dar avāxer-e dowre-ye Zandiye in sabk dar Irān matruk šod. Ammā dar Afqānestān-o Hendustān hanuz šāerān-e pārsiguy be ān sabk še'r-e misorāyand. Peydāyi-ye in sabk rā natije-ye masāeb-e ruzgār-o tavajjoh-e biš az hadd-e šāerān be owhām-o avālem-e qeyremāddi-yo taxayyoli-yo tā andāze-i sāzgār bā saliqe-vo pasand-e hendiyān dāneste-and.

Sāeb-e Tabrizi (1016-1081 h. / 1607-1670 m.)

Barjestetarin šāer-e Sabk-e Hendi Mohammad'ali Sāeb-e Tabrizi, malekoššoarā-ye darbār-e Šāh Abbās-e Dovvom-e safavi-st. Šohrat-e Sāeb dar zamān-e zendegi-ye u sarāsar-e Irān, Hend-o sarzaminhā-ye Xelāfat-e Osmāni rā farā gerefte bud-o bargozide-ye aš'ār-e u rā bozorgān-e ruzgār be onvān-e tohfe barā-ye yekdigar miferestādand. Sāeb bā še'r-e gozaštegān saxt āšnā bud-o be hamin jahat bā peyravi az yek-yek-e šāerān-e bozorg-e gozašte aš'ār-i misorud ke az še'r-e digar šāerān-e hamzamān-e xod zibātar-o rasātar minemud. Dar divān-e bozorg-e u ke šāmel-e biš az yeksad-o bist hezār beyt-ast, takbeythā-ye nāb-i dide mišavad ke masalhā-ye ma'ruf dar ān gonjānde šode yā xodbā tasāvir-e še'r-i zarif, be surat-e masal dar āmade-ast.

Mohtašam-e Kāšāni (f. 996 h. / 1587 m.)

Dar natije-ye siyāsat-e mazhabi-ye Safaviyān mohemtarin mowzu-e še'r dar asr-e ānān, marsiyesarāyi-yo madh-e emāmān-o zekr-e masāeb-e išān bud. Ma'ruftarin šāer-e marsiyesarā-ye in dowre Mohtašam-e Kāšāni, šāer-e moāser-e Šāh Tahmāsb-e safavi-st. Vey rā dar in fan pišrov-e šāerān-e marsiyesarā-ye qarnhā-ye ba'd dāneste-and. U ke dar javāni pārceforuši mikard, ba'dhā be še'r ruy āvard-o be madh-e xāndān-e safavi-yo pādšāhān-e mahalli-ye Dakan dar Hend pardāxt. Nevešte-and, ke Šāh Tahmāsb qaside-ye u rā dar madh-e xod napaziroft-o bār-e digar ke šāer dar manqebat-e Amiralmo'menin Ali (a.) aš'ār-i be darbār ferestād, jāyeze-i kalān bed-u dād.

Qāāni (1212-1270 H. / 1807-1853 M.)

Az šāerān-e ma'ruf-e dowre-ye bāzgašt-e adabi, Fath'ali Xān-e Sabā-ye Kāšāni, malekoššoarā-ye darbār-e Fath'ali Šāh-e Qājār-o Mirzā Habib-e Qāāni-ye Širāzi, šāer-e maddāh-e Mohammad Šāh-o Nāsereddin Šāh-e Qājār-ast. Qāāni rā ba'd az Sāeb-e Tabrizi ma'ruftarin šāer-e dowrān-e safavi-yo Qājār šemorde-and.

Vey bā še'r-e gozaštegān āšnāyi dāšt-o dar madāyeh-e xod biš az hame az Manucehri-ye Dāmqāni peyravi mikard. Qāāni alāve bar qasāyed-o qazaliyāt, be taqlid az Golestān-e Sa'di, ketāb-i be nām-e Parišān dārad, ke hekāyathā-ye ān dar bāre-ye ādāb-o axlāq-o latifehā-vo sargozaśthā-st. Ammā u, ke xod candān be osul-e axlāqi pāyband nabud, dar bayān-e in mazāmin pardedari-ye besyār karde-ast. Qāāni az noxostin irāniyān bud, ke zabān-e farānsavi rā āmuxt. Resāle-i dar bāre-ye hendese-ye jadid jozv-e āsār-e u-st, ke be nazar miresad, tarjome-ye āzād-i az matn-e Farānse bāšad.

Nasr

Nasr-e fārsi-ye in dowrān niz hamcon še'r arzeš-e candān-i nadārad. Te'dād-e ketābhā-yi ke dar in dowre dar arse-ye zabān-e fārsi ya'ni Irān, Hend-o Āsiyā-ye Saqir nevešte šode, besyār-ast, ammā keyfiyat-e ānhā ham az nazar-e ma'nā-vo ham az jahat-e zabān-o arzeš-e adabi besyār pāyin minamāyad. Daste-i az āsār-e in dowre az šeddat-e sādegi avāmāne-ast-o daste-i digar ke be nasr-e masnu-o motekallef nazdik mišavad, por-ast az alqāb-o taārofhā-vo alfāz-e zāed-o bijā. Sarmašq-e monšiyān-e in asr nasr-e masnu-o tārik-o portakallof-e kātebān-e hendi bude-ast, ke xod be zabān-e fārsi soxan nemigoftand-o ān rā be surat-e zabān-e adabi miāmuxtand.

Bā in hame ba'z-i āsār-e qābeletavajjoh az dowrān-e safavi barjāy mānde-ast. Az miyān-e ānān Tārix-e Ālamārā-ye Abbāsi, ta'lif-e Eskandar Beyk, monši-ye Šāh Abbās, rā bāyad nām bord, ke sabk-e negāreš ān dar hadd-e motevasset beyn-e nasr-e sāde-vo masnu-ast-o dar miyān-e ketābhā-yi ke dar dowrān-e Safaviye nevešte šode, be xubi-ye negāreš šohrat dārad, gu in ke be hic ruy az laqześhā-vo xatāhā-ye dasturi-yo enšāyi xāli nist.

Tavajjoh-e fowqol'āde-ye pādšāhān-e safavi be olamā-ye din be negāreš-e šomār-i ta'lifāt-e elmi-yo dini be zabān-e fārsi anjāmid. Piš az ān, inqabil āsār bištar be arabi nevešte mišod. Az mohemtarin moallefān-e nasr-e fārsi dar in zamine qeyr az Šeyx Bahāyi, Mollā Mohammadbāqer-e Majlesi az olamā-ye bānofuz-e šie-ye Emāmiye dar avāxer-e dowrān-e safavi-st. Vey ostād-e Šāh Soltān Hoseyn-o az marāje-e bozorg-e šie bud-o ketābhā-ye moteadded dar šarh-e masāel-e mazhabi-yo axlāqi-ye mazhab-e šie be fārsi-yo arabi nevešt. Az ma'ruftarin āsār-e u Bahārolanvār, Hayātolqolub, Me'rāj-e Amiralmo'menin-o Eynolhayāt-ast.

Gostareš-e zabān-o adab-e fārsi dar Hend ān sarzamin rā niyāzmand-e farhanghā-ye fārsi kard. Dar in zamine ketābhā-ye besyār nevešte šod, ke mohemtarin-e ānhā Farhang-e Jahāngiri, ta'lif-e Jamāleddin Hoseyn-ye Injuye, Farhang-e Rašidi, ta'lif-e Abdorrašid-e Alhoseyni-yo Borhān-e Qāte', asar-e Mohammadhoseynebne Xalaf-e Tabrizi-st. Dar in zamān dar Hend cand ketāb rāje' be tārix-e Irān-e bāstān niz nevešte šod, ke az ānhā vāže-vo tarkibāt-e nādorost-o sāxtegi-ye farāvān be zabān-o neveštehā-ye fārsi-ye dowre-ye Qājār rāh yāft, ammā ta'sir-e ziyād-i barjāy nagozāšt.

Az digar mowzu'hā-ye nasr-e in dowre dāstānhā-ye boland-i-st, ke dar gozašte az zabān-e naqqālhā-vo qesseguyān gerd miāmad. Samak-e Ayyār az āsār-e piš az Moqol az ān jomle bud. Dar in dowre ketābhā-yi

con Bahār-e Dāneš, Tutināme, Qesse-ye Cāhār Darviš-o Haft Seyr-e Hātam-e Tāi nevešte šod-o ba'dhā dar zamān-e Nāsereddin Šāh, dāstān-e boland-e Amir Arsalān padid āmad. Tarjome-ye do hamāse-ye ma'ruf-e hendi Rāmāyāna-vo Mahābhārata niz dar zamān-e Safaviye anjām šod, ke hardo nasr-i zibā-vo ravān-o širin dārad. Ammā bartar az hame tarjome-ye fasih-o rasā-ye Mirzā Adbollatif-e Tasuji az ketāb-e Alef Lyelat va Leyla (Hezār-o Yek Šab)-ast, ke az āsār-e barjeste-ye nasr-e fārsi-ye dowre-ye Qājāriye be šomār miravad. In tarjome dar sāl-e 1259 h. / 1843 m. surat paziroft.

Mohemtarin nasrnevis-e dowre-ye bāzgašt Mirzā Abolqāsem Qāemmaqām Farāhāni-st. Ebārāt-e nasr-e qāemmaqām kutāh-o tarkibāt-aš delangiz-ast. U rā be vāqe' bozorgtarin nasrnevis-e Irān dar dowrehā-ye axir dāneste-and. Mohammadhasan Xān-e Sanioddowle (E'temādossaltane), vazir-e entebāāt-e Nāsereddin Šāh-e Qājār, niz az jomle kesān-i-st, ke āsār-e moteadded-o motenavve-i be fārsi-ye ravān nevešte yā az zabān-e farānsavi tarjome karde-ast. Farhād Mirzā Mo'tamedoddowle-vo pas az u Amirnezām-e Garrusi niz az raveš-e negāreš-e qāemmaqām peyravi kardand. Nasr-e sāde-ye adabi-ye emruz surat-i az nasr-e Sa'di-yo pas az u Qāemmaqām Farāhāni-st.

5) Adab-e moāser

Bāzgašt-e adabi-yo ruy āvardan-e andiševarān-e irāni be mirās-e gozašte, darvāqe' bar asar-e hošyārihā-ye siyāsi-yo ejtemāi surat migereft, ke az avāset-e dowrān-e saltanat-e Fath'ali Šāh-e Qājār natāyej-e ān be tadrij āškār mišod. E'zām-e dastehā-yi az javānān-e xānevādehā-ye ašrāf barā-ye tahsil be Orupā-vo ta'sis-e madāres-e jadid con Dārolfonun-o āšnāyi bā zabānhā-ye orupāyi-yo tab'-o našr-e ketāb-o ruzname dar cāpxānehā-ye kucak, dar kenār-e havādes-e mohemm-e siyāsi dar dāxel-o xārej-e Irān harruz cešmoguš-e mardom rā bištar bāz mikard-o āqebat bā voqu-e Enqelāb-e Mašrutiyat dar noxostin sālhā-ye qarn-e bistom, andak-i ba'd az āqāz-e enqelāb-e susiyālisti dar Rusiye, jāmee-ye irāni rā be asr-i jadid vāred kard.

Adab-e in dowre aam az nazm-o nasr rā nemitavān tanhā az nazar-e en'ekās-e in tahavvolāt-e azim-o sari mowred-e motālee qarār dād. Zirā neveštehā-vo sorudehā-ye in dowre haryek be gune-i az avāmel-e mohemm-e bidāri-yo jonbeš be šomār miāmad-o harruz be tanāsob-e vaz'-o mowqeiyat jā-ye xod rā be mowzu-i tāze midād-o dar arse-i digar be tajrobe mipardāxt.

Zabān

Az Enqelāb-e Mašrutiyat tā dowrān-e konuni kamtar az yek qarn migozarad. Dar in moddat zabān-o adab-e fārsi az taharrok-o tahavvol-i sari-o ruzafzun barxordār bude-vo az nazar-e kammiyat-o keyfiyat jaheš-i bozorg dāšte-ast. Zabān-e fārsi hamzamān bā jonbeshā-ye āzādixāhi be sor'at vasile-ye bayān-e mowzu'hā-ye tāzei dar arse-ye masāel-e e'teqādi-yo ejtemāi gardid. E'lāmiyehā-vo šabnāmehā-vo soxanrāni bar sar-e manbarhā-vo neveštehā-yi ke be manzur-e bidāri-yo āgāhi miyān-e mardom dastbedast migašt, hame zabān-i sāde-vo mafhum dāšt.

Estelāhāt-e rāyej beyn-e mardom, zarbolmasalhā, doāhā-vo nefrinhā, qessehā-vo šuxihā be zabān-e adab rāh jost. Az ānjā ke nevisandegān aqlab mardom-i sāhebkamāl-o āgāh-o āšnā bā osul-o qavāed-e zabān budand, matāleb-e āmiyāne rā bā sādegi dar neveštehā-ye fasih-o ravān-e xod migonjāndand. Maqālehā-yi ke Aliakbar-e Dehxodā bā onvān-e "Carand-o Parand" dar ruznāme-ye Sureesrāfil minevešt, behtarin nemune-ye ānhā-st.

Zabān-e še'r niz be sādegi-yo ravāni gerāyid. Tarkibāt-o tašbihāt-o mazāmin-e bārik-o picide, jā-ye xod rā be masāel-o moškelāt-e ruzāne dād-o še'r, bā nazdik šodan be ebtezāl, az ārāyeshā-vo takallofhā-ye še'r-e fāxer-e darbāri rahā gardid. Kalamāt-o tarkibāt-e durazzehn-e arabi be tadrij kenār gozāšte šod-o ānce hanuz be kār miraft az āyāt-e Qor'āni-yo ba'z-i hadishā-vo masalhā-vo doāhā-vo nefrinhā hamān bud, ke āmme-ye mardom bar zabān miāvardand.

Duri jostan az este'māl-e kalamāt-e qeyrelāzem-e arabi mowjeb-e peydāyi-ye jarayān-i efrāti šod, ke sa'y dar hazf-e hame-ye vāžegān-e arabi az fārsi dāšt. Guyandegān-o nevisandegān matnhā-yi ke dar ān hic vāže-ye

arabi nabud, tahiye mikardand. Ba'z-i az nemunehā-ye kutāh-e n neveštehā jāleb-o zibā-st. Ammā in kār mowjeb šod, ke be zudi vāžehā-ye irāni-ye besyār qadimi-yo morde, yā estelāhāt-e āmiyāne az lahjehā-ye mahalli, jā-ye kalamāt-e jāoftāde-vo irānišode-ye arabi rā begirad. Ba'z-i nevisandegān kalamāt-e nādorost-o hattā bima'nā-yi be kār mibordand ke az avāxer-e dowre-ye teymuri dar ba'z-i neveštehā-ye fārsi-ye Hend con ketābhā-ye Dasātir-o Dabestānolmazāheb āmade bud. Neveštan be fārsi-ye sare yā matn-i ke dar ān hic kalame-ye arabi be kār narafte bāšad, jedāl-e besyār beyn-e moteassebān-e movāfeq-o moxālef ijād kard. Qāleb-e havādārān in "pālāyeš" kasān-i budand, ke az zabān-e fārsi ettelā-e kāfi nadāštand-o dar rešte-ye zabān-o adab-e fārsi tahsil nakarde budand. Zabān-e mādari-ye besyār-i az moteqaddemān-e išān mānand-e Āxundzāde-vo Malkam Xān-o Kasravi-ye tabrizi-yo digarān, fārsi nabud-o fārsi rā na dar dāmān-e mādar ke dar maktab āmuxte budand.

Az su-ye digar zabān-e fārsi dar qarn-e hāzer be dalāyel-e moxtalef, vāžegān-e bišomār-i az zabānhā-ye orupāyi rā dar xod rāh dāde-ast. Estefāde az in kalamāt niz ebtedā be sor'at-o bā vos'at surat migereft. Mohemtarin dalil-e ān niyāz be zabān-i barā-ye bayān-e matāleb-e tāze-vo olum-e jadid bud. Ammā barx-i tahsilkardegān-e xārej-o motarjemān-e āsār-e bigāne-vo mardom-e tahayyojšode-i ke sa'y dar namāyeš-e tajaddodtalabi dāštand, dar in rāh efrāt mikardand. Āšoftegi-yo harjomarj dar zabān-e fārsi, mowzu-e dāstān-e tanzāmiz-e širin-i-st, ke Mohammad'ali Jamālzāde ān rā bā onvān-e Fārsi Šekar-ast be sāl-e 1300 š. / 1921 m. nevešt. Entešār-e in dāstān rā āqāz-e peydāyi-ye dāstān-e kutāh dar adab-e fārsi-ye moāser midānand, garce hamzamān bā ān Sādeq-e Hedāyat niz noxostin dāstānhā-ye kutāh-e xod rā be te'dād-i ma'dud miyān-e dustān-aš paxš karde bud.

Az eqdāmāt-e rasmi barā-ye hefz-o pišraft-e zabān-e fārsi taškil-e anjoman-i az dānešmandān-e barjeste be nām-e Farhangestān-e Irān dar sāl-e 1314 š. / 1935 m. bud, ke barā-ye moqābele bā taassobhā-ye efrāti dar mowred-e pazireš yā radd-e loqāt-e xāreji besyār moasser oftād. Ammā mohemtarin kār dar zamine-ye zabān-e fārsi tahiye-ye farhang-e loqāt bud, ke moddat-i piš az taškil-e farhangestān tadvin-e ān be vasile-ye Allāme Aliakbar-e Dehxodā āqāz šode bud. Loqatnāme-ye Dehxodā tarkib-i az farhang-e loqat-o dāeratolma'āref-e tārix-o farhang-e irāni-st, ke be tartib-i elmi, daqiq-o besyār gostarde surat gerefte-vo peyvaste dar hāl-e takmil-ast. Loqatnāme majmue-i bozorg-ast-o bištar be kār-e mohaqqeqān miāyad. Dar miyān-e ketābhā-ye loqat-e moteadded-i ke dar qarn-e hāzer ta'lif yā az āsār-e gozašte tashih-o takmil gardide, Farhang-e Moin az hame jāme'tar-o mo'tabartar-ast.

Dar zamine-ye dastur-e zabān-e fārsi niz qarn-e hāzer dārā-ye emtiyāz-e bozorg-i-st. Zirā noxostin dastur-e zabān-e fārsi ke jāme-o mobtani bar osul-e elmi-ye zabānšenāsi bāšad, pas az gozašt-e biš az hezār sāl az owj-e pišraft-e ān, dar in zamān be vasile-ye Parviz-e Nātel-e Xānleri negāšte šod. Piš az ān dar ba'z-i mabāhes-e marbut be sāxtemān-e zabān-e fārsi mabnā-ye sarf-o nahv-e arabi gozāšte mišod. Goruh-i az moallefān niz be dasturzabānhā-ye farānsavi nazar dāštand-o mikušidand dastur-e zabān-e fārsi rā bar ān osul benevisand. Ahammiyat-e raveš-i ke Xānleri mobde-e ān bud, dar šenāxt-e elmi-ye zabān-e fārsi-yo tafāvot-e osuli-ye ān bā zabān-e arabi-st. Bā in raveš be sādetarin surat mitavān sāxtemān-e zabān-e fārsi rā āmuxt-o az emkānāt-e vasi-e ān barā-ye sāxtan-e loqat-o bayān-e mafāhim-e tāze estefāde kard.

Xānler-i ketāb-i digar dar bāre-ye vazn-e še'r-e fārsi dārad, ke dar ān noxostin bār pas az hezār sāl tārix-e še'r-e fārsi, be raveš-i āsān dar bāre-ye vazn-o emkānāt-e dorost-e taqyir-o ebtekār dar ān soxan gofte šode-ast. Nazariyāt-e elmi-ye nevisande dar in ketāb dorosti-ye asās-e andiše-ye degarguni-ye vazn rā, conān ke Nimā Yušij dar še'r-e no-ye fārsi bonyān gozāšt, sābet mikonad. Ketāb-e digar-e vey Tārix-e Zabān-e Fārsi-st, ke dar cāhār jeld entešār yāfte-vo bārhā tajdid-e tab' šode-ast.

Še'r

Zowq-e āmme-ye mardom-e Irān be kalām-e āhangin besyār gerāyeš dārad. Dar Jonbeš-e Mašrute, še'r az avāmel-e mohemm-e tahrik-o tahyij-o āgāhi bud. Dar ān zamān harruz tasnif-o tarāne-i bar sar-e zabānhā

mioftād ke havādes-e ruz rā mon'akes mikard. In aš'ār tab'an az nazar-e zabān-o qavāed-e še'ri arzeš-e candān-i nadāšt. Be hamin jahat ānhā rā aš'ār-e matbuāti yā ruznāmei nāmide-and.

Saršenāstarin guyande az in dast Seyyed Ašrafeddin-e Qazvini (Gilāni) bud, ke ruznāme-ye adabi-yo fokāhi-ye kucak-i be nām-e Nasim-e Šomāl dar Rašt entešār midād. Az qowl-e u gofte-and: "Mixāham ruznāme-i ta'sis konam, ke be zabān-e še'rhā-ye besyār sāde-vo delnešin bā mardom sohbat bedārad-o har šomāre rā be yek Šāhi be xalqollāh beforušam. Con mo'taqed-am, ke aš'ār-e sāde, xāh nešātbaxš bāšad, xāh qamangiz, tanhā zabān-i-st, ke be del-e mardom-e sāde minešinad. Maxsusan agar betavānand ān rā be āvāz ham bexānand." Ruznāme-ye Nasim-e Šomāl ke dar cāhār safhe-ye kucak bā emkānāt-e besyār ebtedāyi cāp mišod, dar Tehrān velvele-i barpā kard. Zabān-e sāde-vo tanzāmiz-o hajv barā-ye ān saxt dar dowre-ye Estebdād-e Saqir moasser oftād. Barx-i kasān mobāreze-ye Seyyed Ašrafeddin dar rāh-e āzādi rā bā nabard-e Sattār Xān, sardār-e bozorg-e mobārezāt-e mašrutexāhi, moqāyese karde-and.

Aš'ār-e Seyyed Ašrafeddin biš az ān ke arzeš-e adabi dāšte bāšad, az jahat-e tārixi-yo siyāsi dārā-ye ahammiyat-ast. In aš'ār rā eqtebās yā tarjome-i āzād az aš'ār-e Mirzā Aliakbar-e Tāherzāde-ye Sāber midānand, ke dar hamān zamān bā emzā-ye mostaār dar ruznāme-ye Mollā Nasreddin-e Qafqāz be zabān-e torki cāp mišod. Dar beyn-e aš'ār-e Nasim-e Šomāl te'dād-e qābelemolāheze-i mostazād niz vojud dārad:

Gardid vatan qarqe-ye anduh-o mehan, vāy

Ey vāy vatan, vāy

Xizid-o ravid az pey-e tābut-o kafan, vāy

Ey vāy vatan, vāy

Az xun-e javānān ke šode košte dar in rāh

Rangin tabaq-e māh

Xunin šode sahrā-vo tal-o dašt-o daman, vāy

Ey vāy vatan, vāy

Dast bordan-e šāerān dar taqsimāt-e vazn az ruzgār-e gozašte sābeqe dāšte-ast. Manucehri-ye Dāmqāni bā conin nowāvari mosammat rā ebdā' kard. Noxostin-o qadimtarin mostazād rā dar Divān-e Mas'ud-e Sa'd-e Salmān mitavān yāft. Dar qarnhā-ye šešom-o haftom-e hejri niz nemunehā-yi az ān dide šode-ast. Ammā ravāj-e fowqol'āde-ye mostazād-o tasnif dar dowre-ye mašrutiyat bud-o bā esteqbāl-e besyār ruberu šod, guyi hamin amr zamine-ye degarguni-ye kāmel-e vazn-o peydāyeš-e še'r-e now rā be vasile-ye Nimā Yušij āmāde sāxt.

Harqadr az-e omr-e Enqelāb-e Mašrute gozašt, še'r-e sanjide-vo ostādāne farāvāntar šod. Guyandegān-e bozorg-e in dowre con Malekoššoarā-ye Bahār-o Adibolmamālek-e Farāhāni, niyāz be nowāvari dar še'r-o hamāhangi-ye ān rā bā degargunihā-ye bozorg-e ejtemāi ehsās kardand-o besyār-i matāleb-o maāni-ye tāze rā dar še'r-e xiš āvardand. Bahār hattā dar mavāred-i hey'at-e zāheri-yo jāhā-ye qāfiye rā dar še'r-e xiš taqyir dād. Ammā in šāerān be taqyir-e asāsi dar še'r napardāxtand-o mazāmin-e še'r-e xod rā, ke bištar moteasser az masāel-e siyāsi-yo ehsāsāt-e šadid-e vatandusti bud, hamconān dar qāleb-e qaside-vo qazal āvardand. Be soxan-e digar, sabk-e še'r-e in dowre donbāle-ye še'r-e dowrān-e bāzgašt-e adabi-st, ke šurohāl-e āzādixāhi be ān hālohavā-ye tāze-i dāde. Zibātarin aš'ār-e mihani dar in asr, tasnifhā-yi-st, ke Āref-e Qazvini misāxt-o bā sedā-yi delkaš-o hamrāh-e sāz-e delnešin-e xod mixānd. Do šāer-e āzāde-ye digar dar in ruzgār, Abolqāsem-e Lāhuti-yo Mirzāde-ye Ešqi, niz taqazzolhā-vo qateāt-e poršur-e xiš rā be pā-ye āzādi-ye mardom-e kešvar-e xod nesār kardand. Iraj Mirzā še'r-e xod rā bištar be enteqād-e ejtemāi extesās dād-o dar sādegi-yo ravāni-yo zibāyi be Sa'di nazdik šod.

Bozorgtarin tahavvol dar še'r-e moāser-e fārsi rā Nimā Yušij (Ali-ye Esfandyāri), pišgām-e še'r-e now, be vojud āvard. Dar in now' še'r garce hanuz vazn aruzi-st, ammā te'dād-e pāyehā dar tamām-e mesrā'hā mosāvi nist.

Šāer pāye rā ke barā-ye bayān-e maqsud-aš lāzem-o kāfi-st, be kār mibarad, bi ān ke dar mesrā-e ba'd hic eltezām-i be tasāvi yā tanāsob-e te'dād-e pāyehā bā mesrā'hā-ye qabli yā ba'di dāšte bāšad. In now' vazn rā vazn-e nimāyi nāmidand, ammā ba'dhā hamin vazn niz dastxoš-e taqyir-o tahavvol šod-o hattā ba'z-i šāerān še'r-e bivazn (ma'ruf be še'r-e sefid) sorudand. Ammā in taqyir dar owzān-o te'dād-e pāyehā hame-ye tahavvol-i rā ke Nimā dar še'r-e fārsi padid āvard, bāz neminamāyad. Dar haqiqat dastkāri dar vazn faqat zāher-e še'r rā degargun misāxt, na bāten-o ma'ni-yo keyfiyat-e did-e šāer rā. Tahavvol-e asāsi dar nahve-ye did-e šāer padid āmad. Tā ān ruz še'r janbe-ye towsifi-ye zehni dāšt-o in surat-e zehni qāleban az motālee-ye še'r-e ostādān-e salaf padid āmade bud. Nimā in towsif-e zehni rā be vasf-e eyni badal kard-o be bayān-e ānce dar ālam-e vāqe' midid, pardāxt. Ma'šuq-e u hargez bed-ān šekl ke "bāyad bāšad", nabud, balke conān bud, ke šāer midid-o bā har ma'šuq-e digar tafāvot dāšt. In tahavvol taht-e ta'sir-e āšnāi-ye Nimā bā še'r-e orupāyi-yo sabokhā-ye rāyej dar še'r-e qarn-e bistom-e ān kešvar padid āmad. Še'r-e now havādārān-e besyār yāft-o nemunehā-ye arzande-i az ān dar āsār-e tan-i cand az šāerān-e moāser padidar šod.

Az mašhurtarin nowpardāzān joz Nimā Yušij-o Foruq-e Farroxzād bāyad az Mahdi-ye Axavān-Sāles (M. Omid), Ahmad-e Šāmlu (Bāmdād) va Sohrāb-e Sepehri nām bord. Šāerān-e barjeste-ye digar-i niz dar ba'z-i āsār-e xod be in sabk gerāyide-and, az ān jomle Nāder-e Nāderpur, Fereydun-e Moširi, Siyāvoš-e Kasrāyi-yo Hušang-e Ebtehāj.

Bā ān ke šāerān-e arzande dar adab-e emruz-e Irān besyār-and, ammā še'r dar adab-e moāser-e fārsi con adab-e sarāsar-e jahān, digar maqām-e gozašte rā nadārad-o jā-ye xod rā be anvā-e tāze-ye nasr, beviže dāstān-o namāyešnāme, dāde-ast.

Nasr

Pišraft-e nasr-e fārsi-ye moāser natije-ye do jaryān-e mohemm-e farhangi-st. Yek-i tajdid-e hayāt-e adab gozašte-vo digar āšnāyi bā adab-e Orupā. Dar qarn-e nuzdahom motāleāt-e šarqšenāsi šāxe-i mohem az tahqiqāt-e dānešgāhhā-ye mo'tabar-e Orupā bud. Kāvoshā-ye bāstānšenāsi-yo entešār-e āsār-i dar bāre-ye tārix-o tamaddon-e mašreqzamin, hame-ye mellathā-ye šarqi, az jomle irāniyān, rā motevajjeh-e azemat-o dirinegi-ye farhang-e xod sāxt. In hošyāri alāve bar ān ke xod yek-i az avāmel-e mohemm-e bidāri dar Jonbeš-e Mašrutiyat bud, zamine-ye selselemotāleāt-o tahqiqāt-i vasi' gardid, ke agarce hanuz dar nime-ye rāh-ast, ammā mitavān az ān be tajdid-e hayāt-e farhangi-ye Irān ta'bir kard.

Tashih-o tahqiq

Mohemtarin gām dar rāh-e šenāxt-e mirās-e farhangi-ye gozašte cāp-e āsār-e gozaštegān bud, ke bā peydāyi-yo towsee-ye māšinhā-ye cāp āsān minemud. Ammā nosxehā-ye dastnevis-e haryek az in āsār niyāz be tashih, tahqiq-o towzih dāšt. Cāp-e enteqādi-ye noxostin ketābhā-ye fārsi dar Orupā be vasile-ye dānešmandān-e irānšenās surat gereft. Ammā be zudi ostādān-e irāni, xod be edāme-ye in kār pardāxtand. Emruz baxš-e bozorg-i az motun-e adabi-ye bāzmānde az havādes-o masāeb-e tārix-e portalātom-e Irān-e ba'd az Eslām be hemmat-e mohaqqeqān jān-i tāze yāfte-ast. In goruh az mohaqqeqān bā pirāstan-e in motun az xatāhā-vo oftādegihā-ye nāši az nādāni yā taassob-e nosxebardārān-o bā afzudan-e towzihāt-e loqavi, tārixi, joqrāfiyāyi-yo ešāre be mabāni-ye e'teqādi-yo marāje-o maāxez-o tanzim-e fehresthā-ye moteadded, in motun rā āmāde-ye estefāde-ye hamegān sāxtand. Dastresi-ye ruzafzun be motun-e kohan nevisandegān-e emruz rā dar entexāb-e zabān-o maāni-yo mazāmin tavānātar sāxte-vo be peydāyeš-e anbuh-e maqālāt-o majmuehā-ye bozorg-e tahqiqi dar bāre-ye joz'iyāt-e ānhā anjāmide-ast. Moqaddamehā-yi ke bar haryek az in āsār-e tashihšode az še'r-o nasr farāham āmade, niz aqlab xod neveštehā-yi rowšangar-o arzande-ast. Tashih-o cāp-e enteqādi-ye matnhā-ye dirin zamine-i monāseb niz barā-ye tahqiqāt-e tāze farāham āvard. Kār-e bozorg-e tadvin-e Loqatnāme-ye Dehxodā be dun-e dāštan-e matnhā-ye tashihšode momken nabud.

Ostādān-e bozorg-i ke be kār-e tashih, tahqiq-o ta'lif dar in zaminehā pardāxtand, besyār-and, az ān jomle Mohammad-e Qazvini, ke pišgām-e raveš-e tashih-e enteqādi-ye motun-o tahqiqāt-e tārixi bud, Abbās-e

Eqbāl-e Āštiyāni, Malekoššoarā-ye Bahār, Said-e Nafisi, Aliasqar-e Hekmat, Jalāleddin-e Homāyi, Zabihollāh-e Safā, Mojtabā Minovi-yo Qāsem-e Qani. Az āsār-e barjeste-ye in mohaqqeqān alāve bar matnhā-ye tashihšode ketābhā-yi con Tārix-e Irān az Abbās-e Eqbāl-e Āštiyāni, Tārix-e Adabiyāt dar Irān, ta'lif-e Zabihollāh-e Safā-vo Sabkšenāsi yā Tārix Tatavvor-e Nasr-e Fārsi az Malekoššoarā-ye Bahār dar dānešgāhhā-ye Irān jozv-e ketābhā-ye darsi-st.

Tarjome-ye matnhā-ye bāstāni

Az kārhā-ye omde-ye digar dar in zamine tarjome-ye baxšhā-ye moxtalef-e Avestā-vo digar motun-e bāstāni be zabān-e fārsi-st. Āšnāyi bā zabānhā-vo motun-e bāstāni-ye Irān niz az tariq-e orupāyiyān be farhang-e emruz-e Irān rāh yāft. In xod mabāhes-e mohemm-i rā dar zabānšenāsi matrah kard-o be ehsāsāt-e melli-ye šadid-i ke hamzamān bā Jang-e Jahāni-ye Dovvom beyn-e aqvām-e āryāyi peydā šode bud, peyvand yāft. Ammā dar kenār-e in jaryān-e efrāti-ye zudgozar, āšnāyi bā mo'taqedāt, afsānehā-vo matnhā-ye adabi-ye bāstāni dar bārvar kardan-e adab-e moāser-e fārsi naqš-i bozorg dāšt. Ostād Ebrāhim-e Purdāvud bā tarjome-ye Avestā be fārsi dar in rāh kušeš-i arzande kard. Neveštehā-ye u ke tahqiqāt-i mobtani bar marāje-e orupāyi-st, emruz dānešjuyān-o mohaqqeqān rā dar fahm-e nokāt-i az zabān-o adab-e fārsi yāri mikonad, ke piš az ān candān mowred-e tavajjoh nabud.

Adab-e āmme

Zendegi-ye dobāre-ye adabiyāt-e gozašte rā az janbe-i digar dar pardāxtan be adab-e avām mitavān did. Ingune az adab natanhā dar dāstānhā-ye kutāh-o boland-o še'r-e moāser jā-yi šāyeste yāft, balke az rāh-e maqālehā-yi ke Sādeq-e Hedāyat dar majalle-ye Musiqi minevešt, be onvān rešte-i az tahqiqāt-e farhangi matrah šod-o šomār-i az pažuhešgarān be raveš-e elmi be gerdāvari-yo tahqiq dar bāre-ye ādāb-o rosum-o afsānehā-vo tarānehā-vo lālāyihā-vo mo'taqedāt-e āmme pardāxtand. Cand dahe-ye axir šāhed-e hozur-e ruzafzun-o gostarde-ye adab-o farhang-e āmme dar āsār-e nevisandegān-e Irān bude-ast. Tahqiq dar lahjehā-ye mahalli niz ke bā farhang-e āmme peyvand-i nazdik dārad, dar dowrān-e moāser ravāj-i qābelemolāheze yāfte-vo be e'tebār-o ahammiyat-e baxš-i az farhang-e Irān, ke bar asar-e degargunihā-ye azim-e qarn-e hāzer dar hāl-e zavāl-ast, afzud.

Tarjome-ye āsār-e adab-e qarb

Āšnāyi bā adab-e orupāyi az zamān-e Fath'ali Šāh-e Qājār bā āmuxtan-e zabān-e Farānse az taraf-e šāhzādegān-o darbāriyān āqāz gardid. Noxostin tarjomehā yā az matn-e asli-yo yā az tarjome-ye ānhā be zabānhā-ye arabi-yo torki bud. Pas az ru-ye kār āmadan-e xāndān-e Pahlavi bā ta'kid-i ke bar tajaddod mišod, in kār sor'at gereft-o dar ruzgār-e Mohammad Rezā Šāh-e Pahlavi be owj-e xod resid. Dar in dowrān anbuh-i az āsār-e adabi, tārixi, ejtemāi-yo elmi be zabān-e fārsi tarjome šod-o šāhkārhā-ye dirin-e jahān be zabān-e fārsi dar dastres-e mardom qarār gereft. Dānešgāhhā-ye Irān bā anbuh-e fāreqottahsilān-e zabānhā-ye moxtalef, natanhā emkān-e tarjome-ye āsār-e bištari rā farāham miāvardand, balke dānešjuyān rā bā pišrafthā-ye fekri-yo raveshā-ye elmi dar besyār-i az zaminehā āšnā mikardand. In tahavvol garce az jahat-i mowjeb-e bigānegi-ye barx-i kasān az farhang-e asil-e irāni-yo šiftegi-ye besyār nesbat be farhang-e bigāne šod, ammā dar nahāyat be bārvari-ye adab-e fārsi, beviže dar zamine-ye dāstān-o namāyešnāmenevisi, anjāmid.

Dāstān-e kutāh

Nasr-e moāser-e fārsi dar āšnāyi bā adab-e orupāyi bištar be taqlid az qālebhā-ye nov-o teknikhā-ye emruzi barā-ye namāyeš-e owzā-e ejtemāi bā me'yārhā-ye farhang-e irāni pardāxt. Dāstānhā-ye kutāh-e Jamālzāde, Sādeq-e Hedāyat, Bozorg-e Alavi-yo Sādeq-e Cubak bā tarsim-e zendegi-ye tabaqāt-e mahrum-o dardhā-vo masāeb-i ke az faqr-o jahl sarcešme migereft, be zudi tavajjoh-e mardom-e ketābxān rā jalb kard. Albate badbini-ye hedāyat-o talxnegari Sādeq-e Cubak candān āsān be delhā neminešast. Bā in hame, zabān-e sāde-vo kalamāt-e avāmāne-ye mardom-e kuce-vo bāzār natanhā bar xalāf-e zabān-e fazlforušāne-vo portamtarāq-e adab-e darbāri mowjeb-e ramidan-e mardom-e ādi nemišod, balke ānān rā dar hālohavā-yi

āšnā qarār midād. Jamālzāde bā esrār ebārāt-o zarbolmasalhā-vo ta'birhā-ye avāmāne rā injā-vo ānjā dar nasr-e xod migonjānd, ammā digarān dar in kār kamtar esrār dāštand.

Namāyešnāme

Yek-i digar az zaminehā-yi ke nevisandegān-e irāni dar ān zowqāzmāyi kardand, namāyešnāmenevisi bud. Ejrā-ye namāyeš dar Irān tanhā be surat-e ta'ziye-vo taqlid-o siyāhbāzi-yo ba'z-i bāzihā-ye xandeāvar sābeqe dāšt. Dar in anvā-e ebtedāyi, namāyeš tarh-i sābet-o yeknavāxt dāšt-o goftoguhā pišbininašode bud. Noxostin tajrobehā-ye namāyeš be sabk-e orupāyi dar Irān bā tarjome-ye āsār-e Molière-o Mirzā Fath'ali Āxundzāde, nevisande-ye āzarbāyejāni, āqāz šod. Noxostin namāyešnāmehā-ye fārsi rā Mirzā Āqā Tabrizi moqāren-e Jonbeš-e Mašrutiyat nevešt ke na barā-ye ejrā dar sahne-ye namāyeš balke barā-ye xāndan-o ebrat gereftan bud. Ammā be tadrij ke kārgoruhhā-ye namāyeš šekl gereft, namāyešnāmehā-yi be fārsi nevešte šod, ke ma'ruftarin-e ānhā namāyešnāme-ye komedi-yo enteqādi-ye Ja'far Xān az Farang Bar Gašte, asar-e Hasan-e Moqaddam, bud.

Qarār dādan-e sāxtār-o form-e namāyeši dar qāleb-e sonnat-e adabi ke sābeqe-vo tajrobe-ye kāfi dar in bāb nadāšt, āsān nabud. Bā in hame, dar adab-e moāser-e fārsi namāyešnāmenevisān-e arzande-i peydā šodand-o āsār-i jāleb āfaridand. Do tan az mašhurtarin-e išān Qolāmhoseyn-e Sāedi-yo Bahrām-e Beyzāyi-yand ke tākonun namāyešnāmehā-ye besyār-i az haryek az ānhā bar sahne rafte-ast.

Romān

Qessenevisi-yo dāstānpardāzi niz be še'r-o nasr dar adab-e fārsi maqām-i bozorg dāšte-ast. Ammā irāniyān bā romān be sabk-e orupāyi-yo be ma'nā-ye emruzi-ye ān, noxostin bār dar hodud-e haftād sāl piš az tariq-e tarjome-ye āsār-i con *Comte de Monte-Cristo*-vo Se Tofangdār āšnā šodand. Romān, be xalāf-e dāstān kutāh, moddathā candān mowred-e tavajjoh-e nevisandegān-e irāni qarār nagereft. Noxostin tajrobehā dar in now-e adabi, šāmel-e romānhā-ye āmuzeši-yo tārixi-yo ejtemāi bud, ke be vāsete-ye sāxt-e zaif-e xod ahammiyat-e candān-i nayāft, bexosus ke seyl-e tarjome az zabānhā-ye digar jā rā barā-ye romānhā-ye irāni tang mikard.

Bā entešār-e Šowhar-e Āhu Xānom, nevešte-ye Alimohammad-e Afqāni, dar sāl 1340 š. / 1961 m. noxostin romān-e fārsi be oslub-e orupāyi vāred-e arse-ye adab-e Irān šod. Azānpas romānnevisi dar Irān vāred-e marhale-ye tāze-i gardid-o dar kamtar az bist sāl te'dād-e ziyād-i āsār-e arzande dar in sabk entešār yāft, az jomle Savušun, nevešte-ye Simin-e Dānešvar, Šāzde Ehtejāb az Hušang-e Golširi-yo Kelidar be qalam-e Mahmud-e Dowlatābādi.

Manābe'

- Āriyanpur, Yahyā. Az Sabā tā Nimā. Cāp-e dovvom, Tehrān, jibi, 1351.
- Āžand, Ya'qub. Adabiyāt-e Novin-e Irān az Enqelāb-e Mašrutiyat tā Enqelāb-e Eslāmi. Tehrān, Amirkabir, 1363.
- Browne, G. Edward. Az Sa'di tā Jāmi. Tarjome-vo havāši-ye Aliasqar-e Hekmat. Tehrān, Ebn-e Sinā, 1339.
- Browne, G. Edward. Tārix-e Aadabi-ye Irān az Ferdowsi tā Sa'di. Tehrān, Amirkabir, 1358.
- Browne, G. Edward. Tārix-e Adabi-ye Irān az Qadimtarin ruzgārān tā Zamān-e Ferdowsi. Tarjome-ye Ali Pāšāsāleh, Tehrān, Ebn-e Sinā, 1351.
- Browne, G. Edward. Tārix-e Matbuāt-o Adabiyāt-e Irān dar Dowre-ye Mašrutiyat. Tarjome-ye Mohammad-e Abbāsi, Rezā Sālehzāde. Tehrān, Kānun-e Ma'refat, 1341.
- Motahhari, Mortezā. Xadamāt-e Moteqābel-e Eslām-o Irān. Tehrān, Daftar-e Našr-e Farhang-e Eslāmi, 1354.
- Safā, Zabihollāh. Tārix-e Adabiyāt dar Irān. Cāp-e sevvom, Tehrān, Entešārāt-e Ferdowsi,1366.
- Yektāi, Majid. Nofuz-e Farhang-o Tamaddon Irān-o Eslām dar Sarzamin-e Hend-o Pākestān. Tehrān, Eqbāl, 1353.

Bozorgān-e dāneš, andiše-vo adab

Andiševarān-o dānešmandān be manzale-ye ruh-o aql jāmee-vo gerānbahātarin sarmāyehā-ye farhangi-ye har mellat-and. Negāh-i be zendegi-yo āsār-e besyār-i az in bozorgān dar tārix-e farhang-e Irān be rowšani nešān midehad ke bā vojud-e tondbād-e havādes-o seylhā-ye bonyānkan-e masāeb, arzeshā-ye asil-e ensāni-yo qowmi-ye mardom-e Irān tanhā dar panāh-e dānāyi-yo rowšanbini-ye conin kasān davām-o māndegāri yāfte-ast. Az miāyā-e goruh-e bišomār-e in bozorgān, barx-i sarāmadān-e tārix-e dāneš-o adab-and-o barx-i digar dar arse-ye falsafe-vo erfān šohrat-e besyār dārand. Nām-e te'dād-i az išān bā vaqāye-e mohem dar āmixte-vo šohrat-e edde-i digar az marzhā-ye siyāsi-yo e'teqādi besyār farātar rafte-ast. Bā in hame, haryek az išān be gune-i-yo dar zamine-i-yo bā raveš-i maxsus be xod namāyande-ye janbe-i az farhang-e irāni-yo šāhed-i bar Arjmandi-ye ān dar arse-ye jahāni-st. Dar tartib-e āvardan-e nām in bozorgān tārix-e zendegi-yo šebāhat-e āsār-o andiše-ye išān raāyat šode-ast.

In baxš rā dar qesmathā-ye zir-e donbāl konid:

1. Bozorgān-e dāneš, andiše-vo adab (baxš-e avval)

2. Bozorgān-e dāneš, andiše-vo adab (baxš-e dovvom)

Bozorgān-e dāneš, andiše-vo adab (1)

Ebn-e Moqaffa' (t. 143 h. / 760 m.)

Abdollāhebn-e Moqaffa' yek-i az bozorgtarin dabirān-o motarjemān-e irāni-st, ke dar nime-ye avval-e qarn-e dovvom-e hejri / haštom-e milādi miziste. Nām-e vey Ruzbeh pesar-e Dādbeh-ast-o dar qarye-ye Gur-e Fārs (Firuzābād) dar xānevāde-i mānavi az kārmandān-e dārāyi motevalled šod. Gofte-and, Hojjājebn-e Yusof, vāli-ye xunriz-e Arab, pedar-e u rā be ellat-e extelāf dar hesāb-e divān be saxti kotak zad-o dast-e u rā ma'yub kard. Laqab-e Ebn-e Moqaffa' be ma'ni-ye pesar-e šekastedast az injā be u dāde šode-ast.

Ebn-e Moqaffa' hanuz bist sāl nadāšt ke dar zamān-e Baniomayye monši-ye vāli-ye Arab-e Kermān šod. Andak zamān-i pas az ān be xedmat-e darbār-e abbāsi dar āmad-o mosalmān gardid. Vey mard-i dānešmand bud-o zabānhā-ye Pahlavi, fārsi-yo arabi rā nik midānest. U rā arabidān-e barjeste-i dāneste-and, ke bā zabān-i rasā-vo tavānā soxanrāni mikard-o ketāb minevešt. Dar ān zamān Arabhā xāndan-o neveštan rā kār-i past mišemordand. Āmuzgāri dar nazar-e ānān bā gedāyi dar yek radif bud, hāl ān ke irāniyān āmuzgārān-o dabirān (monšiyān) rā tabaqe-i xāss-o mohtaram mišemordand. Dar kotob-e moxtalef az haft tabaqe-ye dabirān-e dowrān-e sāsāni yād karde-and, mānand-e dāddabire ya'ni dabirān-e dastgāh-e dādgostari, ganzakdabire yā dabir-e xazānedāri-yo ātašāmārdabire ya'ni dabir-e ātaškade. Bištar-e dabirān-e bozorg-o nevisandegān-e barjeste dar in dowrān irāniyān-e dānešmand budand, ke alāve bar xatt-o dāneš-e nevisandegi az tārix, hesāb, nojum, falsafe-vo manteq ettelāāt-e besyār dāštand. Ebn-e Moqaffa' barjestetarin-e ānhā bud.

Ebn-e Moqaffa' dar omr-e kutāh-e xod dar hodud-e si-yo šeš sāl, anbuh-i az āsār-o ta'lifāt-o tarjomehā-ye gerānbahā be zabān-e arabi barjāy gozāšt, ke zāheran bištar-e ānhā tarjome-vo eqtebās az ketābhā-ye axlāq-o ādāb-o raveš-e irāniyān-e dowre-ye sāsāni-st. Az jomle-ye ānhā Xodāynāme dar tārix-e pādšāhān-e Irān-o Āyinnāme dar taškilāt-e dowlat-o niz dar varzeshā-vo tirandāzi-yo cowgānbāzi-st. Ketāb-e Altāj-o ketāb-e Mazdak-o Nāme-ye Tansar-o Kelile-vo Demne az digar neveštehā-vo tarjomehā-ye u-st, ke dar hame-ye ānhā šur-e Irāndusti mowj mizanad. Alāve bar inhā ketāb-i be nām-e Aldorratolyatime ya'ni morvārid-e yektā dar bāre-ye axlāq-o tarbiyat-o ketāb-i digar be nām-e Resālatossahābe rā be Ebn-e Moqaffa' nesbat midehand.

Az nazar-e axlāqi niz dāstānhā-ye jāleb-i dar bāre-ye vafādāri-yo javānmardi-yo baxšeš-e Ebn-e Moqaffa' naql karde-and. Bozorgvāri-yo biniyāzi ye u dar nazar-e dustān-e vey šegeftāvar bude-ast. Bā in vižegihā nesbat zandage yā mānavigari ke vey rā hamvāre bed-ān mottaham midāštand, besyār qovvat dāšt. Resāle-i bar radd-e aqāyed-e mānaviyān nevešte šode, ke ān rā bar radd-e ketāb-i az Ebn-e Moqaffa' dar bāre-ye Māni midāneste-and. Alāve bar in, "bāb-e Borzuye-ye Tabib" ke dar āqāz Kelile-vo Demnehā-ye arabi-yo fārsi

āmade-vo nazarhā-yi mošābeh-e nazar-e mānaviyān ebrāz midārad, va ehtemāl dāde-and, ke Ebn-e Moqaffa' xod ān rā bar matn afzude, az digar madāreki-st, ke u rā be mānavi budan mottaham mikarde-ast.

Gofte-and, ke Ebn-e Moqaffa' raveš-e siyāsi-ye šoubi dāšt. Agarce in amr be esbāt nareside, ammā hamān eštiyāq be tārix-o gozašte-vo raveshā-ye nik-e irāniyān ke dar ketābhā-ye moxtalef-e u mowred-e setāyeš-e besyār qarār gerefte, nešān-e tamāyol-e šadid-e u be šoubiye-ast. Bā in ahvāl, tabii-st, ke xolafā-ye tāze-be-dowrān-reside-ye abbāsi az kasān-i nazir-e u, bā hame-ye bahre-i ke dar hokumat-e xod az išān miborde-and, dar harās bude bāšand. Mansur, dovvomin xalife-ye abbāsi, dar forsat-i šaxsan farmān be qatl-e penhāni-ye Ebn-e Moqaffa' dād-o Sofiyānebn-e Moāviye, ke bārhā mowred-e tahqir-e Ebn-e Moqaffa' qarār gerefte bud, u rā dar xāne-ye xod be faji'tarin vaz' šekanje kard-o košt.

Mohammad Zakariyā-ye Rāzi (251-313 h. / 865-925 m.)

Mohammad Zakariyā-ye Rāzi, šimidān-o pezešk-e ma'ruf-e irāni dar šahr-e Rey be donyā āmad. Dar javāni dar zādbum-e xiš be zargari-yo sarrāfi pardāxt-o bā alāqe-i ke be kašf-e asrār-e tabiat dāšt, be su-ye elm-e kimiyā kešide šod. Kimiyāgarān mixāstand gowhar-e felezāt rā degargun konand-o bā āzmāyeshā-ye porhazine-vo tulāni dar jostoju-ye be dast āvardan-e eksir-i budand, ke mes rā be talā badal konad. Mohammad Zakariyā niz sālhā-ye besyār-e omr-e xod rā dar in kār gozārānd. Vey āqebat natavānest mes rā talā konad. Ammā zemn-e tajrobiyāt-e xod az taqtir-e šarāb-e alkol be dast āvard. Vey nām-e in mahsul rā ke tā ān zamān dar jahān sāxte našode bud, alko'l gozāšt. Ammā in kalame dar tarjome-ye ketābhā-ye Rāzi be Lātin, ke dar qarn-e šānzdahom-e milādi surat gereft, be šekl-e alkol dar āmad-o jahāni šod. Tariqe-ye tahiye-ye āmuniyāk yā jowhar-e nošādor niz noxostin bār be vasile-ye Mohammad Zakariyā-ye Rāzi kašf šod.

Mohammad Zakariyā, sālhā-ye javāni-ye xiš rā sarf-e ingune āzmāyeshā kard tā ān ke be sabab-e kār-e modām nazdik-e ātaš-o boxārhā-vo buhā-ye tond-e tarkibāt-e sammi-ye šimiyāyi, cešmhā-ye u saxt āzorde šod. Nazd-e cešmpezešk raft-o tabib pānsad Dinār-e talā xāst, tā cešmhā-yaš rā modāvā konad. Xod nevešte-ast: "Āngāh dānestam, kimiyā-ye vāqei elm-e pezeški-st." Hengām-i ke Mohammad Zakariyā tahsilāt-e pezeški-ye xod rā dar Baqdād āqāz kard, gu-yā nazdik-e cehel sāl dāšt. Dar ān zamān Baqdād kānun-e bozorg-e elmi-ye mosalmānān be hesāb miāmad. Motarjemān-e zebardast āsār-e moxtalef-e elmi rā az zabānhā-ye Pahlavi, yunāni-yo soryāni be arabi bar migardānand. Bimārestānhā-ye bozorg-o mojahhaz, ke be taqlid az marākez-e elmi-ye irāni, bexosus Dānešgāh-e Jondišāpur-e Ahvāz, dar Baqdād ta'sis šode bud, marākez-e elmi-yo āmuzeši-ye mohemm-i be šomār miraft.

Mohammad Zakariyā pas az āmuxtan-e pezeški-yo tasallot bar falsafe be edāre-ye bimārestān-e Azoddi yā Mo'tazedi dar Baqdād pardāxt-o bā residan be kamāl-e elmi az su-ye aqlab-e amirān-o hākemān-e ān ruzgār da'vat mišod, ke resālehā-vo ketābhā-ye elmi-ye xod rā be nām-e išān benevisad. Rāzi pas az cand sāl eqāmat dar Baqdād be Rey, zādgāh-e xiš, bāz gašt-o be edāre-ye bimārestān-e ān šahr-o ta'lim-e šāgerdān-e besyār-e xod pardāxt. In filsuf-o pezešk-e āliqadr dar pāyān-e zendegi bināyi-ye xod rā az dast dād.

Rāzi irāni bud, ammā ketābhā-yaš rā be zabān-e elmi-ye rāyej-e zamān ya'ni arabi minevešt. Arabhā u rā tabibolmoslemin-o jālinusol'arab nāmide-and. Ketābhā-vo maqālāt-e u ke xod fehrest-e ānhā rā be dast dāde, dar jam' devist-o haftād-o yek ketāb-ast. Mohemtarin asar-e u ketāb-e jāme-e Alkabir ma'ruf be Almoādi-st, ke bozorgtarin ketāb-e tebbi, va be ta'bir-i, dāeratolma'āref-e mofassal-e elm-e tebb-e ān dowrān be šomār miravad. Rāzi dar in asar tajrobiyāt-e šaxsi-yo yāddāsthā-ye xod rā dar bāre-ye modāvā-vo a'māl-e jarrāhi bā deqqat-e tamām šarh dāde-ast. Raveš-e kār-e vey mošāhede-vo tajrobe bud. Vey bā dānešmandān-i ke raveš-e qiyās-o esteqrār rā, be peyravi az raveš-e Arastu, dorost midānestand, moxālefat mivarzid. Hamin mowjeb šod, ke dānešmandān-o falāsefe-ye bozorg-i con Abunasr-e Fārābi-yo Nāser Xosrov-e Qobādiyāni be radd-e barx-i az ārā-ye u bepardāzand.

Ketāb-e digar-e Mohammad Zakariyā, dar bāre-ye ābele-vo hasbe natanhā dar kešvarhā-ye eslāmi ke dar sarāsar-e Orupā niz šohrat yāfte-ast. Ketāb-e tebb-e Almansuri-ye vey niz dar Qorun-e Vostā be zabān-e lātin

dar āmad-o pas az exterā-e cāp az noxostin ketābhā-yi bud, ke be cāp resid. Majmue-ye āsār-e Mohammad Zakariyā-ye Rāzi rā xedmat-e arzande-ye farhang-e eslāmi be elm-e pezeški dar sarāsar-e jahān nāmide-and.

Abunasr-e Fārābi (260-339 h. / 873-950 m.)

Abunasr-e Fārābi bozorgtarin filsuf-e dowre-ye eslāmi-st. Vey dar xānevāde-i irāni dar šahr-e Fāryāb az navāhi-ye Xorāsān-e Bozorg, motevalled šod. Pedar-aš az sarān-e sepāh-e marznešin bud. Dar javāni tey-e safar-i tulāni-yo porranj be Baqdād raft-o nazd-e ostādān-e bozorg-e zamān, be tahsil-e manteq-o falsafe-ye yunān pardāxt. Pas az andak zamān, vey ke be zabānhā-ye fārsi, torki, arabi, soryāni-yo yunāni tasallot-e kāmel dāšt, dar fahm-e falsafe-ye Yunān be pāye-i resid, ke u rā moallem-e dovvom xāndand. Moallem-e avval Arastu-st-o pas az Abunasr digar hickas rā moallem nagofte-and.

Fārābi dar rāh-e kasb-e dāneš saxti-ye besyār tahammol kard. Šabhā dar nur-e cerāq-e pāsbānān-e šahr ketāb mixānd-o aqlab tā sobh bidār mimānd. Zendegi-ye mahdud-o mohaqqar-e u be xābidan kenār-e rudxānehā-vo bāqhā gozašt. Dar hamān vaz' be neveštan-o xāndan ruz migozarānd-o šāgerdān-e besyār-e xiš rā niz hamānjā ta'lim midād. In mahrumiyathā-ye māddi, agarce bištar dar sālhā-ye javāni bar u tahmil šod, ammā pas az ān niz vey bā hame-ye dāneš-o šohrat-e xiš, hamconān sāde mizist. Nevešte-and, ke az Seyfoddowle-ye Hamedāni, fāteh-e Damešq, niz ke u rā gerāmi midāšt, harruz biš az cāhār Deram ke mablaq-i besyār nāciz bud, nemipaziroft.

Dowrān-e zendegi-ye Abunasr-e Fārābi hamzamān bā forupāši-yo za'f-e xelāfat-e abbāsi-st. Xāndānhā-ye bozorg-e vazirān-e irāni mānand-e Barmakiyān ke dar darbār-e xelāfat-e abbāsi az elm-o andiše hemāyat mikardand, az miyān rafte budand. Xāndānhā-ye dānešdust-o honarparvar-e irāni con Sāmāniyān-o Āl-e Buye niz hanuz qodrat-e candān-i nadāštand. Dar conin ahvāl, nācār bozorgān-i con Abunasr-e Fārābi dar jostoju-ye hāmi-yo mošavveq-e dāneš, be diyārhā-ye dur safar mikardand-o gāh con u nācār az sarzaminhā-yi ke dar ān mowred-e āzār-o tahdid budand, migorixtand.

Seyfoddowle-ye Hamedāni dar ruzgār-e zendegi-ye Abunasr dar Damešq, hengām-i ke be vāsete-ye tohmat-e baddini az Baqdād farāri šode bud, Damešq rā gereft-o con az afrād-e angoštšomār-e āzādandiš-e ruzgār-e xod bud, dānešmandān-i con Fārābi-yo šoarā-vo guyandegān-i con Motanabbi rā pirāmun-e xod gerd āvard. Motanabbi pas az ān dar darbār-e Azododdowle-ye deylami be maqām-e bozorg-o vālā-yi resid. Ammā zendegi-ye mahdud-o mohaqqar-e Abunasr dar conin ruzgāre bištar dar natije-ye adam-e e'tenā-ye bozorgān be dāneš-o falsafe bud. Dar in dowrān taassob dar aqide-vo tazāhor be dindāri dar beyn-e qodratmanadān-o hākemān saxt ravāj dāšt. Nācār ānān ke con Abunasr-e Fārābi dānestan-o andišidan dar bāre-ye haqiqat rā az tajammol-o rāhat-e jesmāni-ye bartar midānestand, dar tangi-yo fešār mizistand.

Abunasr-e Fārābi filsuf bud ammā barā-ye gozarān-e zendegi nācār be pezeški-yo modāvā-ye bimārān mipardāxt. In rāh-i bud, ke bištar-e falāsefe-ye eslāmi dar ān ruzgār piš migereftand. Be hamin jahat hattā tā ruzgār-e mā hanuz be pezešk hakim niz miguyand, dar hāl-i ke hakim dar asl be ma'ni-ye filsuf-o andiševar-ast.

Ketābhā-ye falsafei ke tā zamān-e Abunasr-e Fārābi tarjome šode bud, aqlab qalat-e besyār dāšt-o qābelefahm nabud. Fārābi noxostin kas-i-st, ke bā ranj-e besyār āsār-e Arastu-vo Aflātun rā be towr-e kāmel dar yāft-o dar ketābhā-vo resālehā-ye xod be šarh-o tafsir-o naqd-e ānhā pardāxt. Āšnāyi-ye dobāre-ye jahān bā āsār-e in filsufān darvāqe' marhun-e dāneš-o talāš-e Abunasr-e Fārābi-st. Vey alāve bar falsafe-vo manteq ke mowzu-e bištarin āsār-e bāqimānde az u-st, dar hame-ye olum-e zamān-e xod sarāmad-e digarān bud. Pezeški rā nik midānest ammā dar ruzgār-e refāh bed-ān nemipardāxt. Dar setārešenāsi ketāb-i az u bāqi-st, ke bipāye budan-e pišguyi-ye monajjemān rā sābet mikonad-o ānhā rā biarzeš mišemorad. Ketāb-e bozorg-o mo'tabar-e u dar siyāsat nemudār-e ettelā-e vasi-e u dar bāre-ye javāme-e bašari-st. Mohemtar az hame ketāb-i-st, ke vey dar bāre-ye Madine-ye Fāzele-vo šahr-e ārmāni-ye falāsefe nevešte-ast. Vey dar in ketāb ke xod be cand baxš-e besyār-e bozorg-o mohem taqsim šode, bā bineš-i falsafi-yo ārefāne nazariyāt-e xod rā dar bāre-ye javāme-e ensāni bayān dāšte-ast.

Abunasr-e Fārābi dar musiqi niz ostād-i binazir bud. Exterā-e qānun rā be u nesbat dāde-and. U alāve bar neveštan-e resālehā-ye moteadded dar bāre-ye musiqi-yo zabānšenāsi, navāzande-i māher bud. Nevešte-and, ke vey dar mahzar-e Seyfoddowle-ye Hamedāni ebtedā xatā-ye yek-yek-e xānandegān-o navāzandegān-e majles rā bāz nemud, āngāh az kise-i ke dar kamar dāšt, cand cub dar āvarad-o ānhā rā be ham peyvast-o benavāxt. Hame rā xande gereft. Pas cubhā rā dar ham rixt-o tarkib-i digar besāxt-o bezad. Hame be gerye dar āmadand. Bār-e digar cubhā rā dar ham rixt-o tarkib-i tāze farāham āvard-o zarb-i digar āqāz kard. Hame-ye hāzerān, hattā pardedārān-o darbānhā niz be xāb raftand. U ānhā rā xofte rahā kard-o beraft. Abunasr-e Fārābi saādat-e ensān rā dar tark-e peyvandhā-ye zāheri-yo bastegihā-ye māddi midānest-o mo'taqed bud, ke tanhā kas-i bāyad be falsafe-vo elm ruy āvarad, ke az jahat-e axlāqi saxt pāk-o biniyāz bāšad. Vey be tarbiyat-e nafsāni-ye xiš-o šāgerdān-aš besyār ahammiyat midād-o dar zendegi-ye šaxsi be jāh-o jalāl-o nām-o šohrat bie'tenā bud. Bialāqegi-ye vey rā be jam'āvari-ye ta'lifāt-e xod nāši az azemat-e ruhi-ye u dāneste-and. Bā vojud-e in biš az 102 resāle-vo ketāb az u be jāy mānde, ke haryek dar now-e xod binazir ast.

Šeyxorrais Abuali Sinā xod rā šāgerd-e maktab-e Fārābi xānde-vo gofte-ast, ke tanhā az tariq-e motālee-ye resālehā-ye Abunasr tavāneste-ast, manzur-e Arastu rā az ketāb-e Metāfizik dark konad. Abunasr-e Fārābi dar āsār-e moteadded-e falsafi-ye xod kušide-ast tā falsafe rā be mo'taqedāt-e dini-ye mardom-e nazdik konad, yā, be ebārat-e digar, mo'taqedāt-e dini rā bā osul-e falsafi az xorāfe-vo tavahhom dur sāzad. Vey sābet mikonad, ke masalan dar mowzu-e āqāz-e āfarineš, falsafe az axbār-e mazhabi daqiqtar-o be towhid nazdiktar-ast. Afzun bar in, Fārābi barā-ye ravāj-e falsafe, ke dānestan-e ān rā mānand-e olum-e digar barā-ye hame-ye mardom lāzem midāneste, kušide, ke ān rā be zabān-o estelāhāt-e mazhabi nazdik konad. In kār pas az u dar avāset-e qarn-e dahom-e milādi be vasile-ye Exvānossafā, be towr-e kāmel dar resālāt-e moteadded amali gardid. Ammā edde-i niz be šeddat ān rā mardud šemordand. Emām Mohammad-e Qazzāli dar ketāb-e xod bar radd-e filsufān, Abunasr-e Fārābi-yo Abuali Sinā rā be onvān-e do tan az bozorgtarin falāsefe bar gozide tā bā radd-e aqāyed-e išān be towr-e kolli falsafe rā nādorost jelve dehad. Inqabil mabāhes-o dargirihā-ye fekri nešān midehad ke falāsefe dar ān zamān tā ce had nācār az kenāregiri az mardom-o tahammol-e fešārhā-ye ejtemāi bude-and.

Abunasr-e Fārābi dar haštādsālegi dar Damešq dar gozašt-o bā ān ke biš az tan-i cand bar jenāze-ye u nageristand, majmue-i gerānqadr az āsār-e xod rā be zabān-e arabi barjāy gozāšt. Ammā u na Arab ke filsuf-o nābeqe-i irāni-yo az jomle šaxsiyathā-ye barjeste-vo kamnazir-i-st, ke āsār-o afkār-aš asar-i jahāni dāšte-ast.

Rudaki (f. 329 h. / 949 m.)

Abuabdollāh Ja'farebn-e Mohammad-e Rudaki dar tārix-e adab-e Irān be onvān-e pedar-e še'r-e fārsi šohrat dārad. Vey dar qarn-e sevvom-e hejri-ye qamari / nime-ye dovvom-e qarn-e nohom-e milādi dar rustā-ye Bonjrudak, dofarsangi-ye Samarqand, zāde šod-o dar hamān rustā-ye zādgāh-e xiš az jahān raft. Vey az nowjavāni Qor'ān rā az bar dāšt-o bā sedā-yi delkaš mixānd-o az ostād-i be nām-e Abula'bak-e Baxtiyār dars-e navāxtan barbat migereft. Be zudi šohrat-e xonyāgari-yo āvāz-e xoš-e u bā še'rhā-yi ke xod misorud, be hamejā resid-o amir-e Xorāsān, Nasrebn-e Ahmad-e sāmāni, rā vā dāšt, tā u rā be darbār-e xiš bexānd.

Rudaki dar darbār-e sāmāniyān ke irāniyān-i āzādandiš-o honarparvar budand, az meknat-o tajammol-e besyār barxordār šod. Nevešte-and, hengām-i ke Rudaki hamrāh-e Nasrebn-e Ahmad az Harāt be Boxārā miraft, cāhārsad šotor zir-e bone-ye u bud. Vey mardān-i bozorg con Amir Nasr-e sāmāni, Mākān-e Kāki, az sardārān-o amirān-e bozorg-e deylami-yo Abolfazl-e Bal'ami, vazir-e dānešmand-e darbār-e sāmāni, rā ke jāyezehā-ye kalān be u midādand, dar aš'ār-e besyār zibā-vo ostādāne-ye xiš sotude-ast. Bā in hame, Rudaki šāer-i setāyešgar nabud. Še'r-aš ravān, sāde, delangiz-o saršār az šowq-o setāyeš-e lezzāt-o šādihā-ye zendegi-st.

Ahammiyat-e Rudaki dar tārix-e adab-e Irān natanhā be sabab-e ān-ast, ke vey piš az šāerān-e bozorg-e digar be sorudan-e še'r-e fārsi ruy āvard, balke az ān jahat niz hast ke anvā-e moxtalef-e še'r-e fārsi rā be zibātarin-o rasātarin surat ebdā' kard. U noxostin šāer-i-st, ke qālebhā-ye gunāgun-e še'r-e fārsi rā bar pāye-i ostovār

banā nahād-o rāh rā barā-ye zohur-e bozorgān-i con Ferdowsi-yo sāyer-e ostādān-e asr-e qaznavi hamvār kard. Peydāyeš-e robāi rā dar še'r-e fārsi tey-e dāstān-e zibā-yi be Rudaki nesbat midehand. Robāi še'r-i-st kutāh, morakkab az cāhār pāre yā mesrā' be vazn-i xās. Naql karde-and, ke ruz-i Rudaki cand kudak rā did, ke gerdubāzi mikardand. Jam'-i az mardom, šifte zerāfat-o hayejān-e kudakāne, be dowr-e išān gerd āmade budand. Rudaki be jam'-e ānān peyvast. Kudak-i širinzabān zemn-e qaltāndan-e gerdu bā soxanān-i mowzun eštiyāq-e xod rā barā-ye oftādan-e ān dar gowdāl-i kucak ke be in manzur kande budand, bayān midāšt-o mixānd: "Qaltān-qaltān hamiravad tā bon-e gowd." Harekat-e molāyem gerdu be su-ye gowd-o entezār-o hayejān-e bāzi-yo širini-ye raftār-e kudak ke hame rā farifte-ye xod sāxte bud, conān dar tab'-e nāzok-e šāer asar kard, ke az ān pas robāihā-ye besyār bar in vazn-o āhang sorud.

Rudaki aš'ār-e xod rā be āvāz-e xiš hamrāh-e navāxtan-e cang-o barbat mixānd. Ta'sir-e azim-e še'r-e ma'ruf-e u: "bu-ye ju-ye Muliyān āyad hami" dar adab-e fārsi masal-ast. Nevešte-and, ke amirān-o sepāhiyān-e darbār-e Amir Nasr-e sāmāni az tavaqqof-e tulāni-ye u dar Harāt ke hodud-e cāhār sāl be tul anjāmid, malul šode budand. Nācār be Rudaki ruy āvardand, tā be tariq-i amir rā be su-ye pāytaxt ya'ni Boxārā ravāne konad. Rudaki barbat bar gereft-o be hozur-e amir raft-o be āvā-yi xoš barxānd:

Bu-ye ju-ye Muliyān āyad hami

Yād-e yār-e mehrabān āyad hami

Rig-e Āmu-yo doroštihā-ye u

Zir-e pā-yam parniyān āyad hami

Āb-e Jeyhun bā hame pahnāvari

Xeng-e mā rā tā miyān āyad hami

Mir sarv-ast-o Boxārā bustān

Sarv su-ye bustān āyad hami

In naqmehā-ye xoš conān dar del-e amir moasser oftād ke nevešte-and hattā be qadr-e pušidan-e kafšhā moattal našod. Bi muze (cakme) pāy dar rekāb-e asb nahād-o be su-ye Boxārā be rāh oftād. Rudak-i be dāštan-e biš az sad hezār, yā be revāyat-i digar, yek milyun-o sisad hezār beyt še'r dar zamān-e xod momtāz bude-ast. Aknun az aš'ār-e u kamtar az hezār beyt-e parākande barjāy mānde, ammā nevešte-and, ke vey be ešāre-ye Abolfazl-e Bal'ami, vazir-e adabdust-e Amir Nasr-e sāmāni, ketāb-e Kelile-vo Demne rā be nazm āvard. Dar hengām-e nazm Kelile-vo Demne Rudaki kur bude-vo nācār gozārešgar-i dar barābar-e u minešaste-vo ketāb rā barā-ye u mixānde-ast.

Amir Nasr-e sāmāni-yo vazirān-e bāfarhang-e u, Abolfazl-e Bal'ami-yo Abuabdollāh-e Jeyhāni, be mazhab-e šie-ye Esmāiliye-vo xolafā-ye fātemi gerāyeshā-yi dāštand. Az Rudaki niz abyāt-i dar ešāre be in e'teqād bāqi mānde-ast. Pas az azl-e Amir Nasr pesar-e u, Nuh, be emārat mansub šod-o darbār-e sāmāni bā vezārat-e faqih-i moteasseb, digar az ān šurohāl-o zowq-o andiše ke dar zamān-e Amir Nasr az ān saršār bud, tohi mānd. Albate nemitavān ettehām-e Amir Nasr-o sāyer-e moāserān-o darbāriyān-e u rā tanhā gerāyeš be hokumat-e Fātemiyān-e Mesr dānest. Āzādandiši-yo zibāparasti ke bištar be ruh-e irāni-yo zende šodan-e xāterāt-e farhang-e kohan-e in sarzamin marbut mišod, bā fazā-ye xošk-e mazhabi ke mibāyest mardom rā moti-o asir-e xelāfat-e Baqdād negāh dārad, moxālef bud-o mowjeb-e tahrikhā-ye dāem-o ruzafzun bar zedd-e amirān-e irāni migardid.

Dar aš'ār-e Rudaki, towsif-e tākestānhā-vo kārhā-yi ke barā-ye tahiye-ye šarāb az angurhā-ye deraxšān-e ābdār anjām mišavad, besyār āmade-ast. Tanhā qaside-ye kāmel-o tāmm-o tamām-i ke az vey dar dast-ast, qaside-ye "Mādar-e Mey", bā šarh-e šāerāne-ye angur cidan-o šarāb andāxtan āqāz mišavad. Naqmehā-ye delnešin-e parandegān-o šādi-yo nešāt-e ensān dar lezzat bordan az zendegi zamine-ye aš'ār-e u-st. Eqtenām-e forsat ke ba'dhā mowzu-e asli-ye še'r-e Xayyām-o Sa'di-yo hāfez-ast noxostin bār dar āsār-e Rudaki dide mišavad. Bā in hame, Rudaki širini-ye lezzat-e zendegāni-yo šādkāmi-yo šādxāri rā hamejā bā

bineš-e amiq-e falsafi dar bāre-ye nāpāydāri-ye jahān-o anduh-o afsus be gozar-e tond-o biamān-e donyā dar ham āmixte-ast:

Šād zi bā siyāhcašmān-e šād

Ke jahān nist joz fasāne-vo bād

Z-āmade tangdel nabāyad bud

V-az gozašte nakard bāyad yād

Man-o ān ja'd-e mu-ye qāliyebuy

Man-o ān māhru-ye hurnežād

Nikbaxt ān kas-i ke dād-o bexord

Šurbaxt ānke u naxord-o nadād

Bād-o abr-ast in jahān afsus

Bāde piš ār, harce bād-ā bād

Ferdowsi-ye Tusi (329-411 h.q. / 940-1020 m.)

Hakim Abolqāsem-e Ferdowsi-ye Tusi šāer-e melli-ye Irān az hamāsesorāyān-e bozorg-e jahān-ast. Vey dar qarye-ye Bāž yā Pāž-e Tus, hamān sāl ke Rudaki, pedar-e še'r-e fārsi, dar gozašt, cešm be jahān gošud. Ferdowsi az xāndān-e dehqānān-e irāni bud. Dehqānān zamindārān-e kucak-i budand, ke mirās-e farhangi-ye xod rā gerāmi midāštand-o vāres-o montaqelkonande-ye ān budand. Qarn-e cāhārrom-e hejri, ya'ni zamān-i ke Ferdowsi be donyā āmad, sarzamin-e Irān pas az gozašt-e sisad sāl az hamle-ye A'rāb-o foru pāšidan-e šāhanšāhi-ye sāsāni, dobāre sar boland mikard. Bā ruy-e kār āmadan-e hokumathā-ye irāni ke bar asar-e se qarn mobāreze-ye dāem-o hamejānebe-ye irāniyān bar zedd-e kārgozārān-o gomāštegān-e xolafā-ye omavi-yo abbāsi be dast āmade bud, irāni dobāre parcam-e poreftexār-e xod rā be ahtezār miāvard. Zabān-e fārsi-ye dari niz ke tey-e in moddat bā paziroftan-e mafāhim-o vāžegān-e tāze vos'at-o qenā-yi darxoretavajjoh yāfte bud, bar zabān-e šāerān-o nevisandegān jāri migardid.

Dar conin ahvāl, hengām-i ke Ferdowsi hodud-e hefdah sāl dāšt, yek-i az dehqānān-e nežāde-vo bolandhemmat, be nām-e Abumansur Abdorrazzāq Konārang, ke mo'taqed be peyvastegi-ye nežādi-ye xod bā šāhān-e bāstāni-ye Irān bud, be dastyāri-ye vazir-e xod dehqānān, mowbadān-o rāviyān-e dāstānhā-ye melli rā az sarāsar-e Irān be Tus farā xānd, tā dāstānhā-ye melli-yo bāstāni rā dar daftar-i gerd āvrand-o az gazand-e havādes-e ayyām be dur dārand. Ānce tavassot-e in mowbadān-o be xāst-o tašviq-e Abumansur Abdorrazzāq farāham āmad, Šāhnāme-ye Abumansuri nāmide šod. Tahiye-ye in daftar dar sāl-e 346 h. / 957 m. be pāyān āmad.

Ammā az bad-e ruzgār, tanhā panj sāl pas az pāyān yāftan-e Šāhnāme-ye Abumansuri, Abumansur Abdorrazzāq dar jang košte šod-o qolāmān-e Tork-e dastgāh-e sāmāni be jā-ye dehqānān-o amirān-e āzāde-ye irāni be qodrat residand-o hokumat-o melliyat-e irāni dobāre mowred-e tahdid qarār gereft. Cand-i ba'd Daqiqi, šāer-e darbār-e yek-i az amirān-e sāmāni, eqdām be nazm-e Šāhnāme kard. Ammā u niz dar javāni be dast-e qolām-i košte šod-o kār nātamām mānd. Dar in hengām, Ferdowsi ke hodud-e cehel sāl dāšt, kār-e nātamām-e Daqiqi rā donbāl kard-o nazdik be si sāl az omr-e xiš rā sarf-e sorudan-e Šāhnāme nemud. Dar āqāz-e kār-e Ferdowsi, miyān-e sardārān-o sepahsālārān-e sāmāni dar Xorāsān jang dar gerefte bud. Dar Gorgān-o Tabarestān niz jang-e digar-i miyān-e barādarān-e Āl-e Buye-vo Āl-e Ziyār jaryān dāšt. Ferdowsi bā tizbini-yo durnegar-yei xod mitavānest dowrān-e za'f-o ehtemālan az miyān raftan-e hokumathā-ye melli-ye irāni rā pišbini konad. Az hamin ru, bā poštkār-i azim-o bā eštiyāq-e besyār be sorudan-e Šāhnāme-vo nazm-e dāstānhā-ye pahlevānān-e irāni pardāxt, tā šāyad dar in forsat betavānad tārix-o zabān-e mellat-e kohansāl-e irāni rā dobāre zende konad. In zamān tanhā forsat-i bud, ke eqdām be in kār-e setorg rā momken misāxt-o pir-e Tus be hošyāri-ye tamām ān rā dar yāft. Talāš-e šabāneruzi-ye u mive-ye širin dād-o pas az hodud-e bist

sāl noxostin baxš-e kār-e u, ke be nazm āvardan-e aksar-e dāstānhā-ye Šāhnāme bud, pāyān paziroft. Sāl-e sisad-o haštād-o cāhār-e qamari ke Ferdowsi xod dar Šāhnāme be ān ešāre karde, moqāren-e sāl-e 994-e milādi-st.

Ammā do sāl piš az in tārix, dowlat-e Sāmāniyān, marzdārān-e dalir-o bāfarhang-e mašreq-e Irān, soqut karde-vo Boxārā pāytaxt-e išān be dast-e Torkān-e Āl-e Afrāsiyāb oftāde bud.

Ferdowsi dar in sālhā hengām-i ke noxostin marhale-ye kār-aš rā be pāyān borde bud, do-se sāli šāhed-e kešmakešhā-ye zurmandān bud-o az kār bāz mānd. Moqāren-e hamin ayyām, se šaxsiyat-e bozorg-e adabdust-o honarparvar-o moqtader-e ruzgār niz dar gozaštand-o qalamrov-e Sāmāniyān be dast-e Mahmud-e Qaznavi-yo Torkān-e Āl-e Afrāsiyāb oftād-o Ferdowsi pas az amir-e sāmāni-yo Amir Xalafebn-e Ahmad-o Saboktakin digar kas-i rā nemišenāxt ke šāhkār-e azim-e u rā qadr-o bahā-yi nahad.

Soltān Mahmud-e qaznavi-yo raqibān-e Tork-e u az Āl-e Afrāsiyāb, ebtedā bā ham dar barābar-e šāhzādegān-e xāndān-e sāmāni mottahed šodand. Ammā bā az miyān raftan-e Sāmāniyān reqābat miyān-e ānān āškār gardid. Mahmud dar in zamān bā farmān-o manšur-e xalife-ye Baqdād rasman soltān-e Irān šode bud-o con āvāze-ye Šāhnāme, sorude-ye Ferdowsi, hamejā miresid, u niz be peyravi az adabdusti-ye darbār-e Sāmāniyān be šāer-e gerānqadr-o hamāse-ye melli-ye u gerāyeš yāft. Ammā dar in miyān siyāsat-i digar niz dar kār bud. Mahmud mixāst az Šāhnāme barā-ye bar angixtan-e ehsāsāt-e melli-ye irāniyān aleyh-e Turāniyān-e Āl-e Afrāsiyāb bahre juyad. Ferdowsi dar ān zamān hodud-e šast-o panj sāl dāšt-o pir-o faqir-o delāzorde bud. Tanhā pesar-o tekye-ye ruzgār-e piri-ye xiš rā niz hamān sāl bā dard-o afsus-e besyār be xāk seporde bud. Šāer dar qam-e gozarān-e zendegi nācār be Mahmud ruy āvard.

Soltān Mahmud ebtedā Ferdowsi rā gerāmi dāšt-o Ferdowsi omidvār be edāme-ye kār-e xod pardāxt. Ammā sāl-i cand pas az ān, Āl-e Afrāsiyāb bā janghā-ye besyār az Irān birun rānde šodand-o āqebat bā Mahmud az dar-e āšti dar āmadand. Azānpas digar Soltān Mahmud be Ferdowsi e'tenā-yi nadāšt. Ferdowsi ke Šāhnāme rā be pāyān āvarde bud, ān rā bā xod az Tus be Qazne, pāytaxt-e Soltān Mahmud, bord-o pas az ān ke be jā-ye šast hezār Dinār-e talā, ya'ni yek Dinār dar ezā-ye har beyt, hamān meqdār Deram be u dādand, jāyeze-ye Soltān rā bā bie'tenāyi-ye tamām be hammāmi-yo foqāi, ya'ni kas-i ke kenār-e dar-e garmābe šarbat miforuxt, baxšid-o xod nāšenās az Qazne gorixt.

Mānde-ye zendegi-ye šāer-e boland-e pāye-ye Tus dar faqr-o piri-yo āvāregi gozašt. Gomāštegān-e Mahmud šahr be šahr dar pey-e u gaštand, tā u rā barā-ye mojāzāt, be dalil-e bie'tenāyi be jāyeze-ye soltān, dastbaste be darbār-e u barand. Nevešte-and, ke sālhā ba'd Mahmud az karde-ye xod pašimān šod-o jāyeze-i qābeletavajjoh barā-ye Ferdowsi be Tus ferestād, ammā ān gāh ke in hadāyā be darvāze-ye Tus resid, jenāze-ye šāer rā az darvāze-ye digar birun mibordand. Tanhā doxtar-e Ferdowsi be peyvari az tab'-e boland-e pedar-e xiš hedye-ye soltān rā napaziroft-o ān rā barā-ye sāxtan-e pol-i vaqf kard. Ferdowsi rā, be baddini-yo peyravi az mazhab-e šie mottaham kardand, ce in mazhab dar ān ruzgār bā ruhiyāt-o tamāyolāt-e irāniyān-e āzāde hamāhangi dāšt. Jenāze-ye u rā, ke be gurestān-e šahr rāh nadādand, dar bāq-aš be xāk sepordand.

Zendegi-ye Ferdowsi, bozorgtarin šāer-e hamāsesorā-ye Irān, xod šāhed-i bar bolandnazari-yo āzādegi-ye ruh-e mardom-e honarmand-o dānā-st. Biš az hezār sāl az marg-e u migozarad-o dar hame-ye in zamān-e derāz, Ferdowsi biš az har šāer-e digar dar Irān-o nazd-e āmme-ye mardom šenāxte bude-ast. Dāstānhā-ye Šāhnāme, qarnhā-vo qarnhā, haršab dar duroftādetarin noqāt-e Irān dar qahvexānehā-vo dar zir-e siyāhcādorhā, bar zabān-e naqqālān-o šāhnāmexānān jāri šode-vo mardom-e ādi rā šifte-ye avātef-e boland-e ensāni-yo ruh-e āzāde-vo delāvarihā-ye pahlevānān-e Irān karde-ast.

Amir Onsorolmaāli Keykāvus

Nevisande-ye ketāb-e Qābusnāme, nave-ye Qābus-e Vošmgir-ast. Vey agarce xod dastgāh-e farmānravāyi-yo pādšāhi nadāšt, ammā be rasm-e amirzādegān-e ān ruzgār ādāb-e molkdāri rā āmuxte bud-o az dāneshā-vo pišehā-ye marsum ettelā-e farāvān dāšt. Vey ketāb-e xod rā dar sāl-e 475 h. / 1082 m. hengām-i ke šast-o se

sāl az omr-aš migozašt, dar andarz-e farzand-aš, Gilānšāh, nevešt. Be in jahat in ketāb be Pandnāme niz šohrat dārad.

Vey dar in ketāb barā-ye farzand-e xiš az šenāxtan-e haqq-e pedar-o mādar-o ahvāl-e javāni-yo piri-yo tarz-e qazā xordan-o šarāb nušidan gerefte, tā mehmāni kardan-o ešq varzidan-o garmābe raftan-o šekār-o cowgānbāzi, soxan miguyad. Matlab-e ketāb be gune-i-st, ke besyār-i az mazāher-e owzā-e ejtemāi-ye ān asr dar ān jelvegar-ast. Bayān-e joz'iyāt, dar bāre-ye masāel-i con bardegān, pezeški, setārešenāsi-yo anvā-e marqub-e asb-o amsāl-e ān nešān midehad, ke nevisande tā ce pāye dar bāre-ye mowzuāt-e moxtalef āgāhi-yo deqqat-e nazar dāšte-ast. U xod be serāhat az xatāhā-ye javāni-ye xod yād mikonad-o midānad ke tabiat-e javān be now-i digar-ast. Az hamin ru-st, ke ketāb-aš conin pāyān mibarad: "Ānce be xištan pasandidam, aknun to rā hamān xāstam-o āmuxtam. Agar to behtar az in xeslat-i-yo ādat-i hamidāni, conān bāš ke behtar bovad, vagarna in pandhā-ye man be guš-e del šenov-o kār band."

Nevisande-ye Qābusnāme dar āmuzeš-e farzand be raveshā-ye elmi-yo āzmudešode ruy miāvarad-o raāyat-e molāyemat-o modārā bā hamegān rā asl-e pišraft-o towfiq mišomārad-o dar ta'yid-e ānce minevisad, xāterāt-e xod-o kārnāme-ye gozaštegān-o nokāt-e tārixi rā be yāri migirad-o janbehā-ye gunāgun-e zendegi-ye irāniyān rā dar qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi be mahārat tarsim mikonad. Nasr-e ketāb, pas az gozašt-e nazdik be hezār sāl, conān ravān-o rowšan-o sāde-ast, ke har xānande-ye emruzi rā be rāhat-i hamrāh-e xod be donyā-ye nāāšnā-ye gozašte-ye Irān mikešad.

Abureyhān-e Biruni (362-440 h. / 973-1048 m.)

Abureyhān Mohammadebn-e Ahmad-e Biruni-ye Xārazmi az navābeq-e irāni-st, ke bexosus dar riyāziyāt-o nojum šohrat-e jahāni dārad. Zādgāh-e u Xārazm, velāyat-i hāselxiz-o ābādān dar jonub-e rudxāne-ye Jeyhun-ast, ke atrāf-e ān rā biyābānhā-ye xošk-o rigzārhā-ye tarsnāk farā gerefte. Hezārān sāl piš az in, avvalin mohājerān-e āryāyi-ye irāni dar ānjā maskan gozidand.

Hamzamān bā kudaki-yo nowjavāni-ye Abureyhān do xānevāde-ye dānešdust-o honarparvar dar Xārazm hokumat dāštand, yek-i Ma'muniyān ke dar šahr-e Gorgānj yā Jorjāniye, mahall-e barxord-e rudxāne-ye Jeyhun be Daryāce-ye Ārāl, mizistand-o digar-i Āl-e Arāq dar baxš-e jonubi-ye Xārazm. Abureyhān dar mantaqe-ye hokumati-ye Āl-e Arāq dar mahall-i be nām-e Birun zāde šod-o tahsilāt-e xod rā dar xedmat-e Xārazmšāhān-e Āl-e Arāq, nazd-e Abunasr-e Arāq, riyāzidān-e bozorg-e ān ruzgār, be pāyān āvard. Dar bistocāhārsālegi hokumat-e Āl-e Arāq be dast-e Ma'muniyān bar oftād-o ruzgār-e parišāni-yo faqr-o āvāregi-ye Abureyhān farā resid. Xod nevešte-ast ke: "Hengām-e eqāmat dar Rey šaxs-i rā didam ke dar šomār-e olamā-ye nojum bud. Jāhel bud-o man bar u irād gereftam. Ammā con man dar ān vaqt faqir-o parišān budam, u be tahqirbini xod rā bālā gereft-o gofte-ye ma-rā napaziroft."

Abureyhān az rāh-e Rey be darbār-e Šamsolmaāli Qābusebn-e Vošmgir az omarā-ye Āl-e Ziyār be Gorgān raft-o bā ehterām-o setāyeš-e besyār-e in amir-e dānešdust ruberu gardid. Dar hamin ruzgār vey ke bistonohsāle bud, ketāb-e Āsārolbāqiye rā dar farhanghā-ye bāstāni-ye Irān, Hend, Yunān, Yahud, masihi, budāyi, xārazmi-yo soqdi nevešt.

Pas az cand-i owzā-e Xārazm andak-i ārāmeš yāft. Abureyhān bāz gašt-o in bār dar Gorgānj dar panāh-e Ma'muniyān-e Xārazm be motālee-vo tahqiq-o ta'lif pardāxt. In ruzgār-e ārām-o porbār hamzamān bā safar-e Abuali Sinā be ān diyār bud. Do filsuf-e dānešmand, ke mānand-e ānhā dar hame-ye ruzgār kamtar be vojud āmade, dar kenār-e yekdigar dar madrese-ye Ma'muniye-ye Xārazm be ehterām-o ezzat-e tamām mašqul-e kār budand, ke Mahmud-e qaznavi hamalāt-e xod rā be Xārazm āqāz kard. Abuali Sinā hamrāh-e Busahl-e Masihi be biyābān-e Xārazm gorixt, ammā Abureyhān cand-i mānd-o āqebat Mahmud u rā hamcon qanimat-i gerānbahā be pāytaxt-e xiš Qazne bord.

Dar bāre-ye maqām-e boland-e Abureyhān-o daraje-ye dānešparvari-ye xāndānhā-ye irāni-ye Xārazm, dar Tārix-e Beyhaqi az gofte-ye Abureyhān dāstān-i naql šode ke: "Xārazmšāh Ma'munebn-e Ma'mun ... mard-

i bud fāzel-o dar kārhā-ye saxt, mosbat, va zabān-e u baste bud az došnām-o fohš-o xorāfāt. Man ke Abureyhān-am, mar-u rā haft sāl xedmat kardam-o hargez našonudam ... Ruz-i xārazmšāh savāre nazdik-e hojre-ye man resid. Farmud tā ma-rā bexāndand. Dirtar rasidam bed-u. Asb berānad tā hojre-ye man-o xāst ke forud āyad. Zamin bus kardam-o sowgand-e gerān dādam tā forud nayāyad. Goft, elm bartarin emārat-ast, elm vāllā-st-o hic maqām-i az ān bartar nist."

Adab-o farhang-e amirān-o pādšāhān-e irāni hengām-i behtar āškār mišavad ke dar hamān zamān be vāqee-i digar az zendegi-ye Abureyhān benegarim-o raftār-e soltān-e Tork, Mahmud-e qaznavi, rā bā u bebinim. Soltān Mahmud az in ke Abureyhān besyār midānest, nāxošnud bud. Yekbār u rā be otāq-i cāhārdar ehzār kard-o goft: "Hokm kon ke man az in cāhār dar az kodām birun xāham raft." Abureyhān nevešt-o zir-e tošakce-ye soltān nahād. Āngāh Mahmud farmān dād tā bar divār-i dar jāneb-e mašreq dar-i now bekandand-o az ān birun raft. Con nevešte-ye Abureyhān rā xāndand, hamān rā nevešte bud. Soltān biyāšoft-o farmud tā u rā az bolandi be miyān-e sarā afkandand-o pas az ān šeš māh dar zendān bud. Ba'dhā soltān goft: "Miguyand in mard rā dar ālam nazir nist magar Abuali Sinā ... Lāken pādšāhān con kudak-e xerad bāšand. Soxan-e molāyem ra'y-e išān bāyad goft." Sepas be Abureyhān goft: "Agar xāhi ke az man barxordār bāši, soxan bar morād-e man guy na bar saltanat-e elm-e xiš." Abureyhān dar darbār-e Soltān Mahmud conin zist. Bā in hame az zendegi dar darbār-e u-vo jānešinān-aš estefādehā-ye bozorg kard. Dar bištar-e janghā-ye Mahmud dar Hendustān hamrāh-e u bud-o az in tariq dar in kešvar Sanskerit rā āmuxt-o bā dānešmandān-o hakimān-e Hend-o olum-o aqāyed-e henduyān-o farhang-e dirin-e išān āšnāyi-ye kāmel yāft. Ketāb-e Mālolhend-o tarjome-ye candin ketāb az Sanskerit be arabi hāsel-e in ruzgār-ast.

Pas az Mahmud jānešinān-e vey bā Abureyhān mohtaramānetar-o mehrbāntar raftār mikardand. Ketāb-e besyār mohemm-e Qānun-e Mas'udi dar nojum-o riyāziyāt rā be nām-e Soltān Mas'ud-e qaznavi-yo ketāb-e Aljamāher fi Ma'refatoljavāher dar bāre-ye sanghā-ye ma'dani-yo gerānbahā be nām-e Amir Mavdud-ast. Az āsār-e mohemm-e Abureyhān-e Biruni, ketāb-e Attafhim dar elmhā-ye hesāb, hendese, hey'at-o nojum-ast, ke be do zabān-e fārsi-yo arabi be nām-e Reyhāne, doxtar-e Hoseyn-e Xārazmi, negāšt. In ketāb alāve bar deqqat-o ahammiyat-e matāleb-e elmi-ye ān, dar eyn-e hāl nemudār-e tavajjoh-e zanān-e dānešmand be olum-e zamān niz hast.

Majmue-ye āsār-e Abureyhān be yeksad-o si ketāb-o resāle miresad ke haryek dar now-e xod binazir-ast. Besyār-i az ettelāāt dar bāre-ye sarzamin-o tārix-e Hend, Soqd, Xārazm, Irān-e bāstān, Yahud, budāiyān, Sābein-o aqvām-e besyār-e digar az tariq-e āsār-e Abureyhān tā emruz barjāy mānde-ast. Āsār-e u aqlab be zabān-e arabi ya'ni zabān-e rasmi-ye zamān-e u-st. Bā in hame, natanhā dar mašreqzamin balke dar qarb niz ettelāāt-i ke Abureyhān az gozaštehā-ye dur farāham āvarde, tanhā sanad-o bāzmānde be šomār miravad. Raveš-e Abureyhān mošāhede-vo tajrobe-ast. Be in jahat bištar-e daryāfthā-ye elmi-ye u dar tul-e qarnhā hamconān dorost mānde-ast. Mohāsebāt-e riyāzi-yo nojumi-yo tatbiq-e taqvim-o zabānhā-ye aqvām-e bāstāni vos'at-o deqqat-e ma'lumāt-e u rā āškār mikonad-o hamconin dorosti-yo ahammiyat-e raveš-e u rā. Daryāfthā-ye vey dar zaminšenāsi, ma'danšenāsi, havāšenāsi-yo jostoju-ye āb az a'māq-e zamin, ketābhā-ye u rā be surat-e dāeratolma'āref-e olum dar āvarde-ast. Vey az sarsaxttarin moxālefān-e xorāfāt-o owhām bud-o parhiz az ānhā rā natanhā dar masāel-e elmi ke dar zendegi-ye amali niz towsie mikard.

Abureyhān dar falsafe niz peyrov-e raveshā-ye mowjud dar zamān-e xod nabud. Tardidhā-ye u dar bāre-ye nazariyāt-e Arastu-vo javābhā-ye dorost-i ke be raveš-e xod miyāft, u rā az digar motefakkerān-e zamān-aš momtāz mikard. Fekr-e daqiq-e u dar jostoju-ye haqāyeq-i bud, ke mānand-e osul-e riyāzi mosallam-o qeyreqābeleenkār bāšad. Be in manzur, Abureyhān alāve bar falsafe-ye Yunān, be āsār-e fekri-ye aqvām-e digar, az jomle henduyān, niz mipardāxt. Motālee-ye āsār-e Abureyhān-e biruni, az jomle soālojavābhā-yi ke beyn-e u-vo Abuali Sinā raddobadal šode, nešān midehad ke u bar xalāf-e digarān besyār-i az nazariyāt-e falsafi-ye Arastu rā ke pāygāh-e daqiq-e elmi nadārad, nemipazirad.

Abureyhān-e Biruni dar sālhā-ye āxar-e hayāt safar-i be Xārazm kard, ammā dobāre be Qaznin bāz gašt-o dar hamān šahr dar gozašt.

Abuali Sinā (370-428 h. / 981-1036 m.)

Abuali Hoseynebn-e Aabollāh-e Sinā, nābeqe-ye mašreq-o az bozorgtarin dānešmandān-o andiše varān-e Irān-o jahān-ast. Vey dar xānevāde-i esmāilimazhab az kārgozārān-e Amir Nuhebn-e Mansur sāmāni, dar hamān sālhā ke Ferdowsi dar Tus sorudan-e šāhnāme rā āqāz kard, dar Boxārā motevalled šod. Pedar-e vey dar āmuzeš-o parvareš-e pesarān-e xod, Ali, Hoseyn-o Mahmud sa'y-e besyār dāšt. Ammā az miyān-e išān, Hoseyn dar dahsālegi Qor'ān-o sarf-o nahv-o riyāziyāt rā be sor'at āmuxt-o nazd-e Abuabdollāh-e Nāteli, ke moddat-i kutāh be da'vat-e pedar dar xāne-ye išān mizist, ketābhā-ye manteq-o riyāzi rā farā gereft-o pas az ān az Abusahl-e Masihi, ostād-e bozorg-e digar-e ruzgār, olum-e tabii-yo pezeški rā conān āmuxt, ke be vāsete mahārat dar ān be darbār-e amir-e sāmāni rāh yāft. Azānpas Buali be tanhāyi-yo bā estefāde az ketābxāne-ye bozorg-o mo'tabar-e amir be motālee pardāxt. Xod gofte-ast, ke dar šānzdahsālegi tanhā moškel-e u fahm-e ketāb-e Metāfizik-e Arastu bud. Ammā con be šarh-e Abunasr-e Fārābi bar ān dast yāft, masāel barā-ye u āsān šod-o azānpas biš az ānce dar hejdahsālegi midānest, nayāmuxt.

Ostādi-ye Abuali Sinā dar pezeški rāh-e u rā be darbār-e sāmāni-yo estefāde-ye kāmel az ketābxāne-ye mo'tabar-e ānjā gošud. Vey dar modāvā-ye bimārān be parišānihā-ye ravāni niz tavajjoh dāšt. Be hamin jahat šarh-e besyār-i az moālejāt-e šegerf-e u be surat-e afsāne dar āmade-ast.

Abuali Sinā hanuz bistsāle nabud ke ātašsuzi-ye ketābxāne-ye Boxārā, marg-e amir-e dānešparvar-e sāmāni, Nuhebn-e Mansur, va qalabe-ye Torkān-e Āl-e Afrāsiyāb bar Boxārā owzā-e ruzgār-e vey rā saxt āšofte kard. Vey ke šohrat-e šii-yo esmāili dāšt, nācār be Gorgānj, pāytaxt-e Xārazmšāhān, amirān-e farhixte-ye ma'muni-ye Xārazm, raft-o nazd-e išān moddat-i dar ārāmeš be neveštan-e ketāb pardāxt. Ammā Mahmud-e qaznavi ke qodrat-i ruzafzun miyāft, az dānešmandān-e darbār-e Xārazm xāst, ke be dargāh-e u dar Qaznin bepeyvandand.

Abuali Sinā, harāsān az taassob-o xoškandiši-ye Mahmud-e qaznavi, gorixt-o hamrāh-e Busahl-e Masihi dar biyābān be garmā-vo biābi-yo tufān docār šod. Busahl-e pir az pāy dar āmad, ammā Buali-ye javān-o nirumand tavānest nimejān xod rā be Gorgān beresānad, bed-ān omid ke be dargāh-e Šamsolmaāli Qābus-e Vošmgir panāh juyad. Afsus ke vey niz be residan-e u košte šode bud. Abuali, piš az residan be Gorgān, dar Xorāsān mānd-o bā āref-o sufi-ye mašhur, Abusaid-e Abolxeyr, didār kard. Guyand pas az in didār, Abusaid goft: "Harce mā mibinim, u midānad." Va Abuali Sinā niz be digarān migoft: "Harce man midānam, šeyx mibinad."

Goriz-e Abuali Sinā az Xārazm be Xorāsān, Gorgān, Rey, Qazvin-o sepas Hamedān šeš sāl be tul anjāmid. Vey dar in moddat peyvaste-vo dar har hāl be neveštan-e ketābhā-yi ke dar nazar dāšt, mipardāxt-o mikušid, nāšenās bemānad, zirā ferestādegān-e Mahmud tasvir-e u rā be hame-ye darvāzehā āvixte budand-o qadam be qadam u rā donbāl mikardand. U šahr be šahr migorixt. Ammā har bār ke be moāleje-ye bimārān mipardāxt, conān mašhur mišod, ke nācār az farār-i digar bud. Abuali Sinā moddat-i kutāh dar Rey-o pas az ān noh sāl dar Hamedān be darbār-e amirān-e Āl-e Buye peyvast. Dar Hamedān be vezārat-e Šamsoddowle, pesar-e Faxroddowle-ye deylami resid. Laqab-e Šeyxorrais be monāsebat-e in dowrān-e vezārat be u dāde šode-ast. Pas az marg-e Šamsoddowle digar maqām-e vezārat rā napaziroft-o bā towtee-ye vazir cāhār māh dar qal'e-i nazdik-e Farāhān-e konuni zendāni šod. Dar zendān niz be neveštan-e ketāb pardāxt. Pas az rahāyi bā šāgerd-e xod, Abuobeyd-e Juzjāni-yo barādar-aš-o do qolām-e nāšenās dar jāme-ye darvišān be Esfahān raft-o tā pāyān-e omr-e xiš nazd-e Alāoddowle-ye Kākuye bā ehterām-e tamām zist-o be neveštan edāme dād.

Abuali Sinā filsuf-o dānešmand-i porkār bud. Nazdik be 120 asar az u bāqi-st. Barx-i az ketābhā-ye u, ke dar Qorun-e Vostā be lātin tarjome šod, qarnhā-st, ke dar sarāsar-e jahān mowred-e estefāde-ye pezeškān-o dānešmandān qarār gerefte-ast. Mohemtarin ketāb-e u dar pezeški Qānun-o dar falsafe-vo manteq Šafā-st, ke

tarjomehā-yi be ebri, ālmāni, Lātin, Farānse-vo fārsi az ān dar dast-ast. Az nazar-e falsafi Abuali Sinā peyrov-e Arastu-vo Fārābi-yo šarhkonande-ye nazariyāt-e išān bud. Bā in hame be raveš-e hicyek az filsufān-e qadim pāyband namānd-o nazariyāt-e xod rā be ārā-ye ānhā miafzud. Ta'sir-e nowaflātuniyān-o andišehā-ye falsafi-ye Fārābi dar ketāb-e mašhur-e u, šafā, kāmelan bārez-ast. U noxostin kas-i-st, ke mabāhes-e falsafe-vo olum-e aqli rā be raveš-i rowšan-o ravān dar āsār-e moxtalef-e xod mowred-e bahs qarār dāde-ast. Vey garce dar xānevāde-i esmāilimazhab parvareš yāfte bud, ammā az hamān javāni hargez xod rā moqayyad nemidānest-o mo'taqedāt-e hekmat-e esmāili rā niz mowred-e tardid qarār midād.

Nevešte-and, zamān-i ke vazir bud, harruz piš az sobhdam bar mixāst-o az ketāb-e Šafā cand safhe minevešt. Pas az ān šāgerdān-e xod rā mipaziroft-o tā hengām-e namāz be išān dars midād. Āngāh besyār-i az bozorgān bar dar-e sarā-ye u gerd miāmadand-o bā u dar bāre-ye omur goftogu mikardand-o hamrāh-e vazir be divān miraftand. Tā hengām-e namāz-e zohr be vezārat mipardāxt. Pas az nāhār-o xāb-i kutāh barā-ye mošāvere bā amir be darbār miraft-o be modāvā-ye bimārān niz mipardāxt. Šab tā dirgāh ketāb minevešt yā be majles šarāb-o xošgozarāni miraft. Dar šekārgāh hengām-i ke bar asb savār bud, dabir-i dar kenār-e u asb mirānad-o goftār-e vey rā minevešt. Ebn-e Sinā šarāb besyār minušid, ammā hamvāre migoft ke nušidan-e šarāb omr rā kam mikonad. Yekbār dar javāb-e in ke pas cerā xod besyār minušad, goft: " Man pahnā-ye zendegi rā mixāham na derāzā-ye ān rā".

Ruzgār-e zendegi-ye Abuali Sinā dowrān-e šekoftegi-ye ejtemāi-yo pišraft-e elm dar noqāt-e moxtalef-e sarzamin-e Irān bud. Vey bā besyār-i az dānešmandān-e hamzamān-e xod dar bāre-ye masāel-e moxtalef be goftošonud-o nāmenegāri mipardāxt. Az in tariq porseshā-vo pāsoxhā-ye besyār raddobadal migardid. Besyār-i az resālehā-vo ketābhā-ye in zamān rā dānešmandān be nām-e yekdigar-o barā-ye yekdigar nevešte-and. Soālojavābhā-ye Abuali Sinā-vo Abureyhān-e Biruni, yek-i dar Esfahān-o digar-i dar Qazne, be tafsil-e tamām hanuz bāqi-st. In gune bahshā-vo goftoguhā gāh be harfhā-ye nāšāyest-o jadalhā-ye towhināmiz mianjāmid. Dar in mavāred, ma'mulan Abuali Sinā gonāhkār bud, zirā az goftār-e zešt-o soxanān-e tond nesbat be olamā-ye moāser-e xod-o gāh hattā nesbat be pišiniyān xoddāri nemikard.

Abuali Sinā dar tārix-e farhang-o tamaddon-e jahān maqām-i arjmand dārad. Vey alāve bar erāe-ye nazariyāt-e tāze-vo mohem dar falsafe-ye nazari-yo amali-yo kašf-e raveshā-ye tāze dar modāvā-ye bimārān-o sorudan-e qessehā-vo aš'ār-e latif-o erfāni, ostād-e barjeste-i bud bā šāgerdān-e besyār ke afrād-i nāmāvar az miyān-e išān bar xāste-and. Abuali Sinā, dar moddat-e eqāmat-e Esfahān nazd-e Alāoddowle-ye Kākuye, āsār-e besyār, az jomle Dānešnāme-ye Alāi, rā be fārsi nevešt, ke dāeratolma'āref-e olum-e gunāgun-ast. Vey dar safar-i hamrāh-e Alāoddowle nazdik-e Hamedān bar asar-e bimāri dar gozašt. Banā-ye yādgār-e ārāmgāh u dar šahr-e Hamedān-ast.

Seyyed Esmāil-e Jorjāni (424-521 h. / 1032-1127 m.)

Seyyed Esmāil molaqqab be Zyeneddin az bozorgān-e dāneš-e pezeški-st. Vey dar Jorjān (Gorgān) zāde šod-o pas az kasb-e dāneš-e zamān-o ta'lif-e āsār-e mohemm-e pezeški dar Marv dar gozašt. U rā mard-i bozorg bā šaxsiyat-e elmi-yo axlāqi-ye vāllā towsif karde-and. Jorjāni baxš-e bozorg-i az dowrān-e zendegi-ye xod rā dar Xārazm-o dar darbār-e Qotbeddin Mohammad-o pesar-aš, Ātsez-e Xārazmšāh, bā ehterām-o bozorgdāšt-e farāvān gozarānd. Vey dar zamān-e eqāmat dar darbār-e Xārazmšāhān be negāreš-e āsār-i mohem dar pezeški pardāxt. Bozorgtarin-e ānhā, Zaxire-ye Xārazmšāhi, rā bā ešāre be ābohavā-ye bimārizā-ye Xārazm-o rāh-e moāleje-vo pišgiri-ye bimārihā-ye nāši az ān āqāz karde-ast. Seyyed Esmāil-e Jorjāni dar hadis-o falsafe-vo hekmat niz sāhebnazar bud-o nevештehā-yi dar bāre-ye ānhā az xod be jāy gozāšt. Ammā mohemtarin āsār-e u dar pezeški-yo be zabān-e fārsi-st, ke barx-i az ānhā, mānand-e ketāb-e Alxafiyol'alāi Valtebbalmoluki, darvāqe' xolāse-i az ketāb-e bozorg u, Zaxire-ye Xārazmšāhi-st, ke dar davāzdah jeld nevešte šode-vo haryek az ānhā be baxshā-ye moxtalef taqsim gardide-ast. In ketāb hame-ye mabāhes-e pezeški, az jomle tašrih-o behdāšt-o xavāss-e dāruhā-ye ma'dani-yo giyāhi-yo qazāhā-vo raveshā-ye gunāgun-e darmān az jarrāhi-yo anvā-e varzeshā-vo hammāmhā, rā dar bar migirad. Jorjāni rā zendekonande-ye elm-e pezeški dāneste-and,

zirā dānešhā-ye gozaštegān rā bā tajrobehā-ye jadid dar āmixte-ast. Zaxire-ye Xārazmšāhi tey-e qarnhā bā ketāb-e Alhāvi-ye Mohammad Zakariyā-ye Rāzi-yo Qānun-e Abuali Sinā pahlu mizade-ast. Ahammiyat-e Zaxire-ye Xārazmšāhi dar beyn-e digar ketābhā-ye mohemm-e pezeški be ān-ast, ke Jorjāni in ketāb rā be nasr-e fārsi-ye sāde-vo ravān-i negāšte-vo besyār-i az estelāhāt-o ta'birāt-e fārsi-ye elm-e pezeški rā ke dar hāl az miyān raftan bud, dar ān zende karde-ast. Zaxire-ye Xārazmšāhi dar sālhā-ye āxar-e omr-e nevisande be vasile-ye xod-e u be arabi tarjome šod-o tarjome-i digar niz be zabān-e torki az in ketāb dar dast-ast, ke eqbāl-e dānešmandān-e sarzaminhā-ye digar rā niz tey-e qarnhā be ān nešān midehad.

Nāser Xosrow (394-481 H. / 1003-1088 M.)

Abumoin Nāserebn-e Xosrow molaqqab be hojjat-e Xorāsān šāer-o motekallem-e bozorg-e esmāili-st, ke dar nāhiye-ye Qobādiyān atrāf-e šahr-e Balx motevalled šod. Xānevāde-ye vey mardom-i servatmand budand, ke dar Balx jāhojalāl-i dāštand. U dar kudaki, anvā-e dānešhā-ye zamān-e xod rā āmuxt-o dar javāni be darbār-e Soltān Mahmud-o Mas'ud-e qaznavi rāh yāft. Hengām-i ke Balx, pāytaxt-e zemestāni-ye Qaznaviyān, be dast-e Saljuqiyān oftād, bāz ham bar onvān-o e'tebār-aš afzude šod.

Nāser Xosrow conān ke xod nevešte-ast, dar cehelosesālegi dar yek ma'muriyat-e hokumati, pas az ān ke yek māh-e tamām rā be xošgozarāni-yo šarābxāri gozarānde bud, šab-i xāb-i did-o pas az ān yekbāre az šoql-e divāni-yo zendegi-ye portajammol borid-o dar pey-e be dast-e āvardan-e haqiqat rāhi-ye sarzaminhā-ye dur šod. Safar-e Nāser Xosrow be maqsad-e ziyārat-e xāne-ye Ka'be āqāz šod-o haft sāl be derāzā kešid. Dar in moddat vey hamrāh-e barādar-o qolām-e xod be Torkestān-o Send-o Hend raft-o bā sāhebān-e adyān-e moxtalef moāšerat-o mobāhese kard. Sepas az rāh-e Xorāsān-o Āzarbāyjān-o Šām-o Felestin-o Suriye-vo Halab be ziyārat-e Xāne-ye Xodā raft-o bā tey-e rāh-i biš az do hezār-o devist-o bist farsang be Sudān-o Mesre ruy āvard.

Nāser Xosrow se sāl dar Mesr mānd-o dar ān moddat be mazhab-e esmāili geravid. Vey pas az gozarāndan-e marāhel-e moqaddamāti be martabe-ye hojjat-e Xorāsān resid. Esmāiliyān dar da'vat-e xod marāhel-e xāss-i rā raāyat mikardand-o dāiyān-e ānān bar hasb-e darajāt moayyan mišodand-o āxarin martabe-ye mo'taqedān be in mazhab martabe-ye hojjat bud, ke edde-i ma'dudi az dāiyān mitavānestand bed-ān beresand. Az miyān-e dāiyān-e irāni Nāser Xosrov-o Hasan-e Sabbāh in martabe rā dāštand. Dāiyān-e esmāili barā-ye har emām davāzdah hojjat ta'yin mikardand ke dar davāzdah jazire (nāhiye) be našr-e da'vat mašqul budand. Hengām-i ke Nāser Xosrow pas az haft sāl be Balx bāz gašt-o da'vat-e esmāiliye rā āškār kard, az su-ye olamā-vo moteassebān ke moxālefān-e Esmāiliye budand, mowred-e tahdid-o āzār qarār gereft. Nācār be Māzandarān-o Neyšābur gorixt-o āqebat dar qal'e-i vāqe' dar darre-ye Yamgān nazdik-e Badaxšān dar Tājikestān-e konuni panāh jost. Azinpas vey be āvāre-ye Yamgān mašhur gardid. Nāser Xosrow, bist yā bist-o panj sāl dar in nāhiye bud.

Xāb-e Nāser Xosrov-o goriz-e u az zendegi-ye darbāri, darvāqe' bāztāb-e vaqāye-e ruzgār bud. Zirā tavallod-e u moqāren-e za'f-o forupāšidegi-ye hokumathā-ye mahalli-ye irāni bud. Hengām-e marg-e Soltān Mahmud, hamzamān bā bistohaftsālegi-ye Nāser Xosrow, ārāmeš-e movaqqati-yo šowkat-o jalāl-e zāheri ke yādgār-e amirān-e sāmāni-yo digar xānevādehā-ye hākem-e irāni bud, niz dar ham foru rixt. Saljuqiyān xod migoftand ke mardom-i biyābāngard hastand-o rāhorasm-e mamlekatdāri rā nemidānand. Ammā az irāniyān niz tanhā mardom-e forsattalab gerd-e išān jam' miāmadand. Sargozašt-e digar bozorgān-e hamzamān bā Nāser Xosrow, con Abolfazl-e Beyhaqi-yo Emām Mohammad-e Qazzāli-yo Hasan-e Sabbāh nešān midehad ke in qarn ruzgār-e ārāmeš-o zendegi-ye poreftexār nabud. Āzādegān joz habs-o āvāregi yā enzevā yā setiz sahm-i nadāštand. Nāser Xosrow, in āzāde-ye irāni, niz be šive-i darxor-e zamān zist-o dur az yār-o diyār dar āvāregi ruzgār gozarānd. Alāve bar divān-e aš'ār-o do manzume-ye pand-o hekmat az Nāser Xosrow ketābhā-ye arzande-ye moteadded dar hekmat-o falsafe-vo da'vat be mo'taqedāt-e esmāili bāqi mānde-ast.

Safarnāme-ye Nāser Xosrow arzeš-e adabi-yo tārixi-ye besyār dārad. Vey zemn-e haft sāl safar-e xod ke dar ān sartāsar-e sarzaminhā-ye eslāmi rā dar navardid, bā saxtihā-ye farāvān ruberu šod-o bā besyār-i az

nāmdārān-e zamān didār kard. Nāser Xosrow bā enšā-yi ravān majmue-i az ettelāāt-e daqiq-o gerānbahā-ye joqrāfiyāyi, tārixi-yo ādāb-o rosum-e mardom-e navāhi-ye moxtalef rā dar safarnāme-ye xod gerd āvard ke dāeratolma'āref-i tārixi, joqrāfiyāyi, mazhabi-yo farhangi-st. Nāser Xosrow dar Mesr az refāh-o amniyyat-e mardom-o ābādāni-ye sarzamin-o dar Hejāz-o Arabestān az faqr-o gorosnegi-yo binavāyi, ke xošunat-o taassob mizāyad, towsifhā-ye jāleb dārad.

Vey dar yek-i az jazāyer-e Xalij-e Fārs dar bāre-ye sarzamin-i ke Qarmatiyān bar ān hākem budand, conin nevešte-ast: " ... va qarmatiyān, agar kas-i darviš šodi yā sāheb-e qarz, u rā taahhod kardandi tā kār-aš niku šodi ... va har qarib ke bed-ān šahr oftad-o san'at-i dānad, candān ke kefāyat-e u bāšad, bedādandi ... va dar šahr masjed-e ādine nabud-o xotbe-vo namāz nemikardand. Agar kas-i namāz konad, u rā bāz nadārand, valikan xod nakonand, va dar Ahsā' xarid-o foruxt-o dādosetad be sorb konand."

Divān-e še'r-e Nāser Xosrow niz az heys-e sabk-o mowzu' dar adab-e fārsi emtiyāz-e xās dārad. Qasāyed-e u ākande az dard-o anduh-i-st, ke az rahgozar-e taassob-o qowqā-ye avām-o duri az yār-o diyār bar u vāred āmade. Bā in hame zehn-e manteqi-yo ruh-e qavi-yo e'teqād-e xelalnāpazir-e u be mazhab-e esmāili conān-ast, ke še'r-e u darvāqe' mahmel-i-st barā-ye da'vat-o tabliq-e mazhabi-yo dar eyn-e hāl ganjine-i az estelāhāt-e falsafe-vo hekmat-e eslāmi-yo nemudār-e nahve-ye estedlāl-e moballeqān-e esmāili.

Xayyām (430-517 h. / 1038-1123 m.)

Abolfath Omarebn-e Ebrāhim-e Xayyām yā Xayyāmi-ye Neyšāburi mašhur be Hakim Omr Xayyām, filsuf, riyāzidān, setārešenās-o šāer-e qarn-e panjom-e hejri-ye qamari / qarn-e davāzdahom-e milādi-st. Šohrat-e u garce bištar be šāeri-st ammā darvāqe' Xayyām filsuf-o riyāzidāni bud, ke be āsār-e Abuali Sinā pardāxt-o yek-i az xotbehā-ye ma'ruf-e u rā dar bāb-e yektāyi-ye xodāvand be fārsi tarjome kard. Avvalin ešāre-i ke be še'r-e Xayyām šode, sad sāl pas az marg-e u-st.

Nevešte-and, ke Xayyām rā be tadris-o neveštan-e ketāb reqbat-e candān-i nabud. Šāyad be dalil-e ān ke šāgerdān-e hušmand-e bargozide-i pirāmun-e xod nemiyāft-o ce bas-ā az ān jahat ke owzā-e ruzgār-e xod rā, ke moqāren-e hokumat-e Saljuqiyān-o moxālefat-e šadid bā falsafe-vo zamān-e rownaq-e bāzār-e bahshā-vo jadalhā-ye faqihān-o zāherbinān bud, šāyeste-ye ebrāz-e andišehā-ye āzāde-vo boland nemidid. Bā in hame, az u neveštehā-ye besyār barjāy mānde, ke dar Qorun-e Vostā be Lātin tarjome šod-o mowred-e tavajjoh-e orupāyiyān qarār gereft. Resāle-ye vey dar jabr-o moqābele-vo resāle-i digar, ke dar ān be tarh-o pāsoxguyi be moškelāt-e hendese-ye Oqlidos pardāxte, az jomle mašhurtarin āsār-e riyāzi-ye u-st.

Xayyām monajjem bud-o taqvim-e emruz irāni hāsel-e mohāsebāt-i-st, ke u-vo edde-i az dānešmandān-e digar dar zamān-e Jalāleddin Malekšāh-e saljuqi anjām dādand-o be nām-e vey taqvim-e jalāli xānde mišavad. Xayyām dar bāb-e cegunegi-ye mohāsebāt-e nojumi-ye xod resāle-i niz nevešte-ast. Vey alāve bar riyāzi-yo nojum motebahher dar falsafe, tārix-e jahān, zabānšenāsi-yo feqh niz bud. Olum-o falsafe-ye Yunān rā tadris mikard-o dānešjuyān rā be varzeš-e jesmāni-yo parvareš-e nafs tašviq mikard. Az hamin ru, besyār-i az sufiyān-o ārefān-e zamān u rā be xod nazdik miyāfte-and. Dar moqābel, aksar-e foqahā-vo olamā-ye din bā u moxālef budand-o gāh niz hokm be takfir-e u dādand, harcand ke takfirkonandegān hanuz še'r-e u rā nadide budand. Xayyām mo'taqedāt-e dini rā bā bineš-e xāss-e xod ke mobtani bar daqāyeq-e falsafi bud, barresi mikard. Šok dar bāre-ye vojud-e Xodā-vo jahān-e digar-o baqā-ye ruh-o qiyāmat dar zehn-e Xayyām u rā az yaqin-e mazhabi bāz midāšt.

Xayyām safarhā-ye tulāni be Samarqand-o Balx-o Harāt-o Esfahān kard-o hamejā bā rowšani-ye tamām dar bāb-e heyrat-o sargaštegi-ye falsafi-ye xiš soxan migoft-o mo'taqedāt-e dini rā mowred-e tardid qarār midād. Resāle-i dar keyfiyat-e me'rāj, resāle-ye digar dar bāre-ye olum-e tabii-yo ketābhā-ye besyār be zabānhā-ye fārsi-yo arabi hāsel-e zendegi-ye nesbatan tulāni-ye u-st.

Az āsār-e ma'ruf-e fārsi-ye mansub be Omar Xayyām resāle-ye Nowruzināme-ast, ke bā nasr-i sāde-vo šivā, peydāyi-ye Nowruz-o ādāb-e bargozāri-ye ān rā dar darbār-e Sāsāniyān bāzgu nemude. U dar in resāle bā

šiftegi-ye tamām dar bāre-ye āyin-e jahāndāri-ye šāhanšāhān-e kohan-e irāni-yo pišehā-vo dānešhā-yi ke mowred-e tavajjoh-e ānān bude, soxan rānde-vo tan-i cand az šāhān-e dāstāni-yo tārixi-ye Irān rā šenāsānde-ast.

Še'r-e Xayyām dar qāleb-e robāi še'r-i kutāh, sāde-vo be dun-e honarnamāyihā-ye fazlforušāne-vo dar eyn-e hāl hāvi-ye maāni-ye amiq-e falsafi-yo hāsel-e andiše-ye āgāhāne-ye motefakker-i bozorg dar moqābel-e asrār-e azim-e āfarineš-ast. Te'dād-e vāqei-ye robāiyāt-e Xayyām rā hodud-e haftād dāneste-and, hāl ān ke biš az cand hezār robāi be u nesbat dāde mišavad. Hads zade-and, ke besyār-i az ārefān-o digar šāerān ke jor'at-e e'terāz be saxtgirihā-ye mazhabi nadāšte-and, bā nesbat dādan-e aš'ār-e xod be Xayyām rāh-e goriz-i joste-and. Dar donyā-ye adab-o honar-e birun az marzhā-ye Irān, xāsse dar jahān-e engelisizabān, Xayyām ma'ruftarin šāer-e irāni-st, ke šohrat-aš az mahāfel-e elmi-yo adabi besyār farātar rafte-ast. In šohrat marhun-e tarjome-ye robāiyāt-e u be vasile-ye Edward FitzGerald, šāer-e engelisi-ast. U-st, ke dar qarn-e nuzdahom-e milādi afkār-e bozorg-e filsuf-o šāer-e irāni rā be jahāniyān šenāsānd-o mowjeb-e tavajjoh-e hamegān be in o'jube-ye elm-o honar gardid. Az Xayyām-ast:

Dar dāyere-i k-āmodon-o raftan-e mā-st

Ān rā na bedāyat na nahāyat peydā-st

Kas minazanad dam-i dar in ma'ni rāst

K-in āmadan az kojā-vo raftan be kojā-st

Jām-i-st, ke aql āfarin mizanad-aš

Sad buse ze mehr bar jabin mizanad-aš

In kuzegar-e dahr conin jām-e latif

Misāzad-o bāz bar zamin mizanad-aš

Rābee

Rābee nām-i-st, ke ma'mulan bar cāhārromin doxtar-e xānevāde minahāde-and. Dar tārix-e Irān do Rābee šohrat-e besyār yāfte-and, ke yeki āref-o digar-i šāer bude-ast.

Rābee Adaviye az ārefān-e benām-e irāni dar qarn-e dovvom-e hejri / haštom-e milādi-st. Zendegi-ye u bā afsānehā-vo naql-e kerāmāt-e besyār hamrāh-ast. Āmade-ast, ke dar xānevāde-i faqir, ehtemālan ahl-e Marv, dar Basre motevalled šod. Kudaki rā dar bandegi-ye mard-i saxtgir bā anjām-e kārhā-ye tavānfarsā gozarānd-o joz nāle-vo zāri-ye šabāne be dargāh-e Xodā panāh-i nadāšt. Rābee zibā-vo honarmand-o bazmārā towsif gardide, be in jahat, pas az rahāyi, dar talab-e ruzi be rāmešgari ruy āvard. Ammā pas az cand-i towbe kard-o tā pāyān-e hayāt dar efāf-o zohd be ešq-e elāhi pardāxt. Vafāt-e u rā dar āxarin sālhā-ye qarn-e haštom-e milādi nevešte-vo do ārāmgāh, yek-i dar Beytolmoqaddas-o digari dar Basre be u nesbat dāde-and.

Az Rābee Adaviye soxanān-o aš'ār-e besyār be zabān-e arabi-yo fārsi barjāy-ast. U rā noxostin āref-e šifte-i midānand, ke az ešq-o dusti-ye Xodā dam zade-ast. Mohemtarin mabāhes-e sufiyāne, az jomle vahdat-e vojud dar dowrehā-ye ba'd, az soxanān-e u sarcešme gerefte-ast.

Rābee dar soxan goftan az mohabbat-e elāhi-yo dusti-ye Xodā conān motehavver-o bibāk bud, ke hattā be naqd-e zāher-e ebārāt-e Qor'ān mipardāxt. Vey surat-e Ka'be rā bot mixānd-o az haj tanhā didār-e Xodā rā mixāst, "ma-rā rabbāl-e beyt mibāyad. Beyt ce konam? Be jamāl-e Ka'be ce šādi namāyam!". Vaqt-i dar fasl-e bahār dar xāne šod-o sar foru bord, xādeme-aš goft: "Yā seyyede birun āy, tā son' bini." Rābee goft: "To darun āy, tā sāne' bini." "U rā goftand: "Šeytān rā došman dāri?" Goft: "Az mohabbat-e rahmān parvā-ye šeytān nadāram" " ... bār xodā-yā, agar fardā ma-rā dar duzax koni, faryād bar āvaram, ke vey rā dust midāštam. Bā dust in konand?" Ehtemāl dāde-and, ke in goftehā rā Rābee taht-e ta'sir-e jonbeš-e zanādeqe (mānaviyān) dar ān zamān bar zabān mirānde-ast.

HALLĀJ (245-309 H. / 858-921 M.)

Hoseynebn-e Mansur-e Hallāj mašhurtarin-o gostāxtarin cehre-ye tasavvof-o erfān-e irāni-yo jāmee-ye eslāmi-st. Hoseyn dar Beyzā-ye Fārs zāde šod-o az hamān kudaki peyvaste hamrāh-e pedar be Xuzestān-o Arāq raftoāmad mikard. Dar in safarhā-ye hamišegi Hoseyn-e Mansur bā zabān-e arabi-yo maāref-e eslāmi āšnāyi-ye kāmel yāft. Dar javāni be bozorgān-e Sufiye peyvast-o hanuz javān bud, ke xod pir-o moršed-e sufiyān gardid.

Dar in zamān dar hodud-e bist hezār tan az bardegān-e zangi ke dar nazdiki-ye Basre mašqul be kār budand, bar zedd-e xelāfat-e abbāsi qiyām karde budand. Hoseyn-e Mansur bed-išān peyvast. Dar mahalle-ye išān xāne gereft-o bā zan-i az ānān ezdevāj kard-o bā in raftār, pir-o moršed-e xod Amro Makki rā saxt xašmgin kard. In qiyām āqebat dar sāl-e 270 h. / 883 m. dar ham kubide šod. Pas az ān Hallāj moddat-i dar zendān bud-o āngāh rāh-e safar-i derāz rā dar piš gereft, sartāsar-e Irān rā dar navardid-o tā durtarin noqāt-e qarb-e jahān-e Eslām ya'ni sarzaminhā-ye šomāl-e Āfriqā gaštogozār kard. Safar-e vey ke bā tavaqqofhā-ye tulāni hamrāh bud, biš az pānazade sāl tul kešid. Vey dar in moddat sālhā-yi rā niz dar sarzaminhā-ye šarqi ya'ni Torkestān, Māvarāonnahr-o Hend be sar āvard. Dar in sālhā mardom-e besyār be u ruy āvarde budand-o āvāze-ye zohd-o taqvā-vo dāneš-o ma'refat-e u hamejā reside bud. Hoseyn-e Mansur dar miyān-e mardom migašt-o be dard-e ānhā miresid-o barā-ye az beyn bordan-e avāmel-i ke mowjeb-e ranj-o saxti-ye zendegi-ye mardomān mišod, miandišid-o az hamin ru dar del-e moridān-o mardom-e ādi jā-yi bozorg be dast āvard. Hallāj con xod az māl-o maqām-o šohrat biniyāz bud, nācār bā mardom raftār-i dāšt, ke servatmandān-o dindārān-e donyādust rā nesbat be xod harāsān mikard.

Dar sāl-e 295 h. / 907 m. xalife abbāsi bemord-o afrād-e bānofuz-e dastgāh-e xelāfat-e Baqdād kudak-i xord rā be jā-ye u nešāndand. Moxālefān-e ānān niz šuridand-o mard-i dānā-vo šāer az xāndān-e Baniabbās be nām-e Almo'taz rā xalife kardand. Sarrāfān-o servatmandān-e Baqdād be hamdasti-ye kārgozārān-e xazāne-ye xalife ke manāfe-ešān tahdid šode bud, bezudi Almo'taz rā bar andāxtand-o be dastgiri-yo koštār-e kasān-i ke u rā ru-ye kār āvarde budand, pardāxtand. Hallāj dar in mājarā mottaham-e asli-yo mowred-e kine-vo nefrat-e qodratmadārān bud. Cand sāl ba'd vey rā be tohmat-e šerkat dar jonbeš-e Qarmatiyān dastgir kardand. Hallāj hašt sāl dar zendān mānd tā ān ke vazir-e xalife be ehtekār-e qalle pardāxt-o mowjeb-e šureš-i bozorg šod. Šurešiyān zendān rā tasarrof kardand, ammā Hallāj az ān nagorixt. Vazir az bim-e nofuz-e besyār-e Hallāj u rā be mohākeme kešid-o bā fatvā-ye jam'-i az rowhāniyān u rā košt.

Qarmatiyān bā jonbeš-e foruxofte-ye zangiyān dar ertebāt budand. Hallāj dar xāne-ye xiš ka'be-i sāxte bud-o moridān rā be jā-ye safar-e majāz barā-ye ziyārat-e Xāne-ye Xodā-vo hajj-e Ka'be be xāne-ye xod mixānd. In rā az dalāyel-i šemorde-and, ke ertebāt-e u rā bā Qarmatiyān āškār mikard, zirā hašt sāl pas az marg-e Hallāj ke qarmatiyān be Xāne-ye Ka'be dast yāftand, ān rā virān kardand. Gofte-and, ke dastur-e in kār rā Hallāj dāde bud.

Be in tartib, Hallāj dar moxālefat bā nādorostihā-ye dastgāh-e xelāfat abbāsi tā pā-ye jān kušid. Ammā šohrat-e u tā be emruz, be vāsete-ye soxanān-e bibākāne-i-st, ke be raveš-e sufiyān-o ārefān bar zabān rānde-vo *analhaq* zade. Hamin soxanān dalil-e ettehām-o takfir-o marg-e u šemorde šode-ast. Vey mard-i zāhedpiše bud, ke az hame-ye ārezuhā-ye jesmāni-yo xāsthā-ye šahvāni-yo nafsāni duri mijost. Nevešte-and, ke peyvaste migoft: "Ey mosalmānān! Dād-e ma-rā az Xodā besetānid ... ke na ma-rā bā nafs-e xiš rahā mikonad-o na ān rā az man migirad."

Ammā u dar zohd jāneb-e e'tedāl rā negāh midāšt-o bā tahqir-e amyāl-e jesmāni az jāmee-vo mardom duri nemijost. U sufi-ye kāmel bud. Bā mardomān be ra'fat-o modārā mizist-o a'māl-e mazhabi rā bā deqqat be jāy miāvard. Dar eyn-e hāl be surat-e zāher-e ebādāt qāne' nabud. Az ešq be Xodā dam mizad-o be haqāyeq-e elāhi, birun az jahān-e māddi-yo arzeshā-ye donyāyi, mo'taqed bud.

Nedā-ye *analhaq* (man haq hastam) ke Hallāj peyvaste bar zabān miāvard, dar bineš-e ārefāne maāni-ye amiq dārad. Yek-i ān ke man dorost miandišam-o rāh-e man sahih-o eyn-e haqiqat-ast. Digar ān ke man Xodā-yam.

Hardo-ye in ma'nihā dar bineš-e Hallāj dārā-ye ahammiyat-ast. U mo'taqed bud, ke bā tark-e donyā-vo rāndan-e hargune meyl-e nafsāni az xod, az surat-e ādam-i haris-o āzmand birun āmade-vo dar jam'-e ādamiyān-o manāfe-e omumi-ye išān hal šode-ast. Ānce u mixāhad, barā-ye xod nist balke ciz-i-st, ke fāyede-aš be omum miresad. Banā bar in bā goftan-e *analhaq* manzur-e u haqqāniyat-e jam' bud dar moqābel-e goruh-e kucak-i az mardom ke bā enhesār-e qodrat-o servat mixāstand šādihā-vo rāhathā-ye donyāyi rā be xod extesās dehand-o digarān rā bā fešār-o zur be taslim-o bahredehi vādār konand. Az su-ye digar u xod rā Xodā mixānd-o tavāf bar gerd-e Ka'be rā tavāf be dowr-e xod midānest. Zirā bā yek ta'bir-e ārefāne mo'taqed bud, ke ensān dar vojud-e xod az ruh-e elāhi bahre dārad. Hengām-i ke ruh u az bastegihā haqir-e injahāni gosast, digar vojud-e u hame haqq-ast, va dar in surat ensān be maqām-e xodāyi reside-ast. Banā bar in, hengām-i ke u az qadr-e xod soxan miguyad, be in maqām-e vāllā-ye ensāni ešāre dārad.

Be nazar-e Hallāj mardom-e vāraste-vo ānhā ke az har kutahnazari-yo āzmandi barā-ye be dast āvardan-e māl-o jāh rahā šode-and, marāhel-e nazdiki be Xodāvand rā mipeymāyand. Banā bar in andiše, Hallāj-o šomār-i digar az ārefān be tahqir-e zurmandān-e mālanduz pardāxte-vo be ānān, ke bā tekye bar maqām-e donyavi, xod rā jānešin-e Xodā pendāšte-and-o eddeā-ye ertebāt bā u rā dārand, gušzad karde-and, ke natanhā az Xodā be dur-and balke mardom-e zaif-o faqir be haqq nazdiktar-and.

Az Hoseyn-e Mansur-e Hallāj be onvān-e mard-i bozorg-o āref-i vāllāmaqām yād mikonand, ke asrār rā āškār mikard-o be serāhat soxanān-i bar zabān mirānad, ke āmme-ye mardom qodrat-e fahm-e ān rā nadāštand-o qodratmandān-e zurgu niz az ān saxt miharāsidand. Pas az u niz ārefān-e digar az in soxanān besyār bar zabān rānde-and. Ammā Hallāj biparvātarin-e ānān bude-ast. Dar bāre-ye u-st, ke Hāfez guyad:

Goft ān yār k-az u gašt sar-e dār boland

Jorm-aš in bud, ke asrār hoveydā mikard

Bāyazid-e Bastāmi (f. 261 yā 264 h. / 874 yā 877 m.)

Abuyazid Tayfurebn-e Isabn-e Sorušān ma'ruf be Bāyazid-e Bastāmi, sufi-yo āref-e qarn-e sevvom-e hejri / nohom-e milādi-st. Vey noxostin kas-i-st, ke zohd-o donyāparhizi rā be tasavvof-e vāqei badal kard. Kenāregiri az mardom-o pardāxtan be ebādathā-ye šabāneruzi-yo esrār dar saxtgiri be xod rā be yek su gozāšt-o dar xānqāh-o masjed dar jam'-e moridān be tarbiyat-o eršād-e išān mašqul šod.

Bāyazid zāheran tahsilāt-i nadāšte-vo xāndan-o neveštan nemidāneste-ast. Āvarde-and, ke vaqt-i yek-i az olamā bar gofte-ye u e'terāz kard, ke "In soxan bā elm movāfeq nist.", šeyx porsid: "Āyā to bar koll-e elm dast yāfte-i?" Goft: "Na". Šeyx goft : "In soxan-e mā az ān pāre-ye elm-ast, ke be to nareside." Vāqe' ān-ast, ke šeyx az dāneš-e manqul ezhār-e biniyāzi mikarde, zirā dar ān zamān kasān-i ke be elm mašhur budand, kār-ešān in bud, ke be guševokenār-e sarzaminhā-ye eslāmi safar konand-o revāyāt-o hadishā rā jam' āvrand. In kār be reqābat mianjāmid-o be ja'l-e ahādisi ke te'dād-e ānhā harce bištar bud, māye-ye eftexār-e bištar-i mišod.

Dar majles-i ke Bāyazid hozur dāšt, yek-i az hamin rāviyān-e hadis motābeq-e ma'mul goft: "Folāni revāyat mikonad az folān-o folān az bahmān ke šenidam az folān ke migoft folān az qowl-e bahmān ..." Bāyazid goft : "Meskinān-and morde, az morde elm gerefte-and. Mā elm-e xiš rā az ān zende gerefte-im ke hargez nemimirad." Bār-e digar faqih-i az u porsid ke "Elm-e xod rā az ki-yo az kojā gereftei?". Manzur-aš porseš az ostād-o madrese-i bud, ke Bāyazid nazd-e ānhā ta'lim gerefte. Šeyx pāsox dād: "Az atā-ye izadi". Vey bā in goftār darvāqe' elm-e zāher-o ānce rā ke az harf āqāz šode-vo be harf-e anjāmide bud, rad mikard. Be nazar-e Bāyazid-o sufiyān-e digar, šenāxtan-o andišidan barā-ye daryāft haqiqat rāh-i dorosttar az naql kardan-e goftehā-ye digarān-ast.

Conin talaqqi az elm, olamā-ye ruzgār rā bar zedd-e Bāyazid bar miangixt. Gofte-and, ke u rā haft bār az šahr birun kardand-o faqihān mardom rā az didār-o raftoāmad bā u bāz midāštand. Šāyad bar asar-e hamin fešārhā u nācār be Balx-o Baqdād-o Makke safarhā-ye derāz kard. Bā vojud-e in, Bāyazid, be xalāf-e sufiyān-e digar,

candān ahl-e safar nabud. Yekbār bar sufi-i xorde gereft, ke "Cand safar koni?", goft: "Āb con yekjā bemānd, buy girad." Bāyazid goft: "Daryā bāš, tā buy nagiri."

Bāyazid pesar-e mard-i be nām-e Isā Sorušān-e majus bud, ke piš az tavallod-e Bāyazid Eslām āvard. Dar qarn-e sevvom-e hejri / nohom-e milādi hanuz dar Bastām mizist, ke dar yekfarsangi-ye šomāl-e Šāhrud qarār dārad. Dar ānjā šomār-i zartošti mizistand. Olamā-vo faqihān-e mosalmān bā zartoštiyān raftār-i bad dāštand, ammā Bāyazid be ānhā mohabbat-e besyār mikard. Gu-yā bar asar-e lotf-o modārā-ye šeyx besyār-i az išān mosalmāni gozidand. Āvarde-and, ke mardom-e Bastām be Bāyazid, ke zāhed-o sufi-ye bisavād bud, biš az faqihān-o olamā e'teqād dāštand. Majusān niz az ehterām be u kutāhi nemikardand. Nevešte-and, ke vaqt-i az yek-i az zartoštiyān-e Bastām porsidand: "Cerā mosalmān našavi?" Goft: "Agar Eslām ān-ast, ke Bāyazid dārad, man tāqat-e ān rā nadāram. Ammā agar ān-ast, ke šomā dārid, man xāhān-e ān nistam, cerā ke az mardi-yo mardānegi besyār be dur-ast."

Šaxsiyat-e Bāyazid pušide dar afsānehā-st. Baxš-i az zendegi-ye u dar xalvat-o riyāzat migozašte-vo baxš-i digar bā sokr-o qalabe-ye ahvāl. Dar in hālat vey šiftevār soxanān-i bar zabān miāvard ke xašm-e faqihān-o ahl-e zāher rā bar miangixt. In soxanān rā Sufiye "šathiyāt" mināmand, kalamāt-o ebārāt-i ke az sar-e bixodi dar hālat-e vajd-o sarxoši bar zabān migozašte-vo gāh az šeddat-e tondi-yo biparvāyi be bahā-ye jān-e sufi tamām mišode-ast. Az Rābee Adaviye, Šebli, Hallāj, Ruzbehān-e Baqli, Eynolqozāt-e Hamedāni-yo besyār-i digar az ārefān-o sufiyān šathiyāt naql karde-and. Ammā dar kalām-e Bāyazid šathiyāt rangobu-yi digar dāšte. Az ān jomle soxanān-i-st, ke vey dar bāre-ye me'rāj-e xod gofte-vo e'terāz-e edde-i rā bar angixte-ast. Yek-i sufiyān in soxanān-e u rā az eddeā-ye Fer'own ke xod rā Xodā midānest, niz kofrāmiztar xānde-ast.

Bāyazid bārhā dar šathiyāt-e xod be in ebārathā mipardāxt ke: "*Sobhāni mā a'zam šāni*" (ya'ni monazzah hastam man ke ce maqām-e boland-i dāram) yā "*Leys fi jobtbetalallāh*" (dar pirāhan-e man joz Xodā nist). In soxanān agarce kasān-i rā ke bā avālem-e rowhāni-yo ārefāne āšnā nabudand, saxt miharāsānad, ammā ārefān rā niz besyār xoš miāmad. Attār-e Neyšāburi-yo Mowlānā Jalāleddin Mohammad az in soxanān hekāyathā-ye besyār zibā-yi dar bāre-ye ettehād-e āref bā haq sāxte-and, hālat-i ke dar ān mahv-e kāmel-e āšeq dar ma'šuq-e surat migirad, āšeq zarrevār tā cešme-ye xoršid raqskonān miravad-o qatrevār dar daryā foru mioftad-o hame-ye xordi-yo nātavāni-ye fard dar azemat-e bimontahā-ye haq mahv mišavad-o āšeq dar vesāl-e kāmel bā ma'šuq nābud migardad. Az nazar-e ejtemāi niz ce bas-ā ke ārefān be in bahāne be ebrāz-e nazarhā-yi mipardāxtand ke dar hāl-e ādi jor'at-e ebrāz-e ān rā nadāštand. In bayān-e qeyresarih-o ramzgune darvāqe' now-i āgāh kardan-e mardom dar pušeš-e bixodi bude-ast.

Dar afkār-o soxanān-e Bāyazid, ke be vasile-ye moridān-e u naql šode, alāve bar šiftegi-yo hayejān-e ārefāne-vo šathiyāt-e tond-o biparvā-ye āšeqāne, latāef-o avātef-e ensāni niz mowj mizanad. Raftār-e u dar xedmatgozāri-ye mādar – pirzan-i pārsā-vo parhizgār – mowzu-e dāstānhā-ye afsānevār-e besyār-ast. Nevešte-and, ke vey be zāri az Xodāvand xāst, ke az ebādat-e u be xedmat-e mādar pardāzad. Bāz āvarde-and, ke šab-i mādar-aš az u āb xāst. Sarmā bud-o tāriki-yo kuze-ye tohi. Bāyazid rāh-i dur tā sarcešme raft. Con bāz gašt, mādar xofte bud. Jām-i āb dar dast, bar bālin-e u istād. Sepidedam ke mādar cešm gošud jām rā dar dast-e u yaxzade did. Bāyazid goft: "Parvā dāštam, ke to dobāre āb bexāhi-yo man dirtarak beresam."

In dāstānhā dar bāre-ye xedmat-e mādar be jahat-i az andišehā-ye Bāyazid-o goruh-i az ārefān-e pākandiš ešāre dārad, ke aqlab nāgofte mānde-ast. Guyi Bāyazid dar in xedmat-e moštāqāne ke bā ebādat-e Xodāvand pahlu mizanad, natanhā be mādar-e xod ke be zan ehterām migozāšt-o yādāvar-e hoquq-e ensāni-yo farāmuššode-ye zan bud. Dar in bāre naql karde-and, ke Bāyazid bā sufi-ye mašhur-e zamān-e xiš, Ahmad-e Xezraviye didār kard. Zan-e Ahmad-e Xezraviye kābin-e xiš rā, ke mablaq-i hengoft bud, be šowhar baxšid, tā u rā nazd-e Bāyazid-e Bastāmi bebarad. Ahmad vey rā nazd-e šeyx bord. Dar hozur-e Bāyazid zan surat-e xod rā gošāde midāšt. Ahmad goft: "Piš-e Bāyazid surat-e xiš migošāyi?" Goft: "Az ān ke con dar vey minegaram, nafs-e xod rā az yād mibaram."Vaqt-i Ahmad az nazd-e šeyx birun miāmad, az u dar xāst, tā andarz-i dehad. Šeyx goft: "Javānmardi rā az zan-e xiš biyāmuz."

Abusaid-e Abolxyer (357-440 h. / 769-1048 m.)

Abusaid Fazlollāhebn-e Abolxeyr Mohammadebn-e Ahmad sufi-ye sarxoš-o āref-e vāraste-ye xošzowq-e irānist, ke dar šahr-e Meyhane az tavābe-e Abivard dar dašt-e Xāvarān ya'ni nāhiye-ye šomāl-e šarq-e Xorāsān-e emruz motevalled šod. Pedar-aš attār-o šifte-ye sufiyān bud. Sufiyān dar seyrosafarhā-ye besyār be didār-e yekdigar eštiyāq dāštand. Abusaid dar xāne-i ke peyvaste be ru-ye sufiyān gošāde bud, be donyā āmad-o bā ādāb-o rosum-e išān parvareš yāft.

Dar javāni be tahsil-e feqh-o hadis-o digar olum-e dini-yo adabi pardāxt tā ān ke be vasile-ye yek-i az sufiyān-e benām-e ruzgār, Loqmān-e Saraxsi, rasman vāred-e jarge-ye tasavvof gardid. Loqmān mard-i āzāde-vo hošyār bud, ke xod rā be divānegi mizad-o be sādegi-ye tamām dar biyābānhā-ye Saraxs ruzgār migozarānd. Vey piš az ān mojtahed-i bozorg-o pārsā bud-o šohrat-e besyār dāšt. Ammā nāgāh az tāat-o ebādat-o xošnāmi sar kešid-o bā majnunnamāyi xod rā az har band-i āzād kard. Az u naql karde-and, ke migoft: "Harce bandegi biš mikardam, bištar mibāyest kard. Dar māndam. Goftam, elāh-i pādšāhān rā con bande pir šavad, āzād-aš konand. To pādšāh-i aziz-i, dar bandegi-ye to pir gaštam. Āzād-am kon. Nedā šenidam ke "Yā Loqmān, āzād-at kardam"." Loqmān ruz-i bar sar-e rāh-e Abusaid-e javān istād-o vey rā az madrese be xānqāh-o az ālam-e qāl be ālam-e hāl kešānd. Abusaid lezzat-e hāl biyāft-o harce az ketābhā ke xānde-vo nevešte-vo jam' karde bud, hame rā dar zirzamin kard-o bar zebar-e ān šāx-i murd foru bord. Ān deraxt sālhā bālid-o porbargosāye šod-o ahl-e Meyhane be ziyārat-e ān deraxt mišetāftand.

Abusaid xod dar zendegāni hic nanevešt. Ammā pas az u do tan az navehā-yaš šarh-e hāl-o soxanān-o raftār-e u rā gerd āvardand ke az ān miyān nevešte-ye Mohammadebn-e Monavvar be nām-e Asrārottowhid fi Maqāmāt-e Šeyx Abusaid dar adab-e fārsi az šohrat-o e'tebār besyār barxordār-ast. Banā bar ānce dar šarh-e hāl-e Abusaid āmade, vey pas az didār bā Loqmān ebtedā be zohd-o riyāzat pardāxt-o peyvaste be sahrā miraft-o tanhā dar kuh-o biyābān migašt. Be parvareš-e nafs mipardāxt-o dar fekr-e rahāyi-yo rastgāri bud-o az alaf-e biyābān mixord. Ammā bā mošāhede-ye xalq-i ke mohtāj-e hemāyat-o rāhnamāyi-ye u budand, yā be dastur-e pir-e xod, be šahr-e zādgāh-aš bāz gašt-o xānqāh-i sāxt-o dar ān be tarbiyat-o rāhnamāyi-ye mardom pardāxt. Pas az ān digar zohd-o riyāzat rā rahā kard, tā ānjā ke xarboze-ye širin rā dar šekar mikešid-o mixord.

Dar in zamān natanhā xod be širini ruzgār migozarānd balke barā-ye moridān niz sofre-ye rangin bā anvā-e qazāhā-ye xošmaze-vo nowbarānehā-ye laziz migostard. Dar hamin hāl agar xānande-vo navāzande-i miyāft ziyāfat-i tartib midād-o javānān rā be raqs-o samā' mixānd. Xod bar sar-e manbar beyt-o qazal-e āšeqāne migoft-o bā šur-o vajd-e besyār mardom rā be hayejān-e ešq-o sarxoši da'vat mikard. Bā conin raftār-o a'māl, tabii bud, ke faqihān-o dinmadārān-e motezāher be moxālefat-e u bar xizand. Ammā šeyx-e Meyhane, bā ziraki-ye tamām-o šivehā-ye rendāne-i ke xod midānest, haryek az došmanān-o moxālefān rā be now-i az meydān be dar mikard. Nevešte-and, ke vaqt-i vāez-i moteasseb rā be Meyhane āvardand ke az šeyx badguyi mikard-o raftār-e u rā bad mišemord. Ruz-i ān dānešmand be majles-e šeyx āmad. Kas-i soāl kard, ke "Xun-e kiyak-e tā ce had tāher-ast-o agar dar jāme bāšad, mitavān bā ān namāz kard?" Šeyx-e goft : "Ammā xun-e kiyak ān-e xāje-ye emām-ast. In mas'alehā az vey bāyad porsid." Bār-e digar az u soāl kardand ke: "Cerā javānān rā be samā-o raqs ejāzat mifarmāyi?" Goft "Tabiat-e javān bā šowq-o šādi hamsāz-ast. Agar dast-i bar ham zanand, havā-ye dast berizad-o agar pāy bar dārand, havā-ye pāy noqsān girad. Bed-in tariq az digar gonāhān-e bozorg xištan rā nagāh tavānand dāšt. Agar joz in bāšad-o havāhā jam' bāšad, Xodā-ye nākarde be gonāhān-e bozorg pardāzand".

Andišehā-yi conin nešān midehad ke Šeyx Abusaid bā ce deqqat-o rowšanbini ahvāl-e ruhi-yo ravāni-ye mardom rā dar mavāqe-e moxtalef mišenāxte-ast. Dar ketāb-e Asrārottowhid kerāmathā-vo mo'jezehā-yi be šeyx nesbat dāde-and, ke agarce besyār-i az ānhā janbe-ye ramzi-yo namādin dārad, ammā dar besyār-i mavāred niz az tizhuši-yo ehāte-ye u bar maqulāt-e ravānšenāsi hekāyat mikonad. Vey az rāh-e bāzgu kardan-e afkār-e penhān-e moridān-e xod išān rā be zeštihā-ye darun-ešān āgāh mikarde-vo mowjeb-e bidāri-yo

hošyāri-ye ānān mišode-ast. Dar bāre-ye došmanān-o moxālefān niz Šeyx Abusaid, bā gozašt-o bie'tenāyi nesbat be jāh-o maqām-o šohrat-o māl, ānhā rā šarmsār mikarde-vo az kine-vo došmani-ye ānhā miraste-ast. Bā in hame, dar in dāstānhā gāh soxanān-i xorāfeāmiz dide mišavad ke nemudār-e šeddat-e e'teqād-e moridān bed-u-st, mardom-i ke šeyx rā az hadd-e ensāni farātar borde-vo be daraje-ye xodāyi resānde budand.

Barā-ye pey bordan be dalil-e šohrat-e besyār-e šeyx-o e'teqād-o ehterām-e tude-ye mardom be u bāyad owzā-e zamān-e u rā behtar šenāxt. Dowrān-e javāni-yo āqāz-e šohrat-e Šeyx Abusaid moqāren-e soqut-e Sāmāniyān-o zohur-e Soltān Mahmud-e qaznavi bud. Āzādmaneši-yo šādxāri-ye dowrān-e sāmāni jā-ye xod rā be taassob-o tazāhor be dindāri dāde bud. Farhang-e modārā-vo mohabbat-o ravā dāštan-e zendegi-ye xoš barā-ye hamegān, nāgahān dar barābar-e xošunat-o āzmandi-yo xoškandiši-ye bigānegān-e sahrāgard bāzpas raft. Irāniyān dar moqābel-e in owzā-e nābesāmān-e ejtemāi be raveshā-ye gunāgun istādegi mikardand. Yek-i az in rāhhā, raveš-i bud, ke Šeyx Abusaid dar piš gereft.

Mahmud bā koštār-e bi parvā-ye irāniyān-e āzāde-vo mardom-e šii-yo esmāili-yo qarmati har sedā-ye āzādixāhi-yo irāndusti rā be bahāne-ye moxālefat bā xalife-ye Baqdād xafe kard. Dar barābar-e ān Šeyx Abusaid bā tartib dādan-e ziyāfathā-ye mojallal-o šādxāri-yo raqs-o samā-e sufiyāne-vo deljuyi az tude-ye mahrum, bie'tenāyi xod-o digarān rā be ān fazā-ye tars-o harās nešān midād. Ebrāz-e qodrat-e Mahmud agar bā vahšat-e mardom hamrāh nemišod, bihude bud. Šeyx Abusaid mikušid, mardom rā zende-vo šād-o omidvār negah dārad-o dar in kār candān movaffaq šod, ke pas az u tā qarnhā, hamdeli-yo hamnešini-ye mardom bā yekdigar-o xordan-o nušidan-e ānce dar dastres-ast, bar sar-e yek sofre, hamconān marsum mānd. Samā-o raqs-e sufiyāne niz ke ma'mulan dar pey-e in majāles-e sufiyān dar xānqāhhā bargozār migardid, vasile-ye digar-i bud, ke mardom-e afsorde-vo harāsān az hamle-vo hojum-o taassob rā zende-vo pāybarjā bedārad.

Šeyx Abusaid-e Abolxeyr dar tārix-e tasavvof-e Irān šaxsiyat-i bārez-o deraxšān-ast. U bud, ke bā mo'taqedāt-e sufiyāne hambastegi-yo taharrok-e ejtemāi rā miāmixt-o bar sar-e manbar beyt-o qazal mixānd-o az ešq-o šuridegi soxan migoft. Va u-st, ke dowrān-e tark-e donyā-vo gušegiri-yo tanhā zistan-e dānāyān-o andiševarān rā be sar āvard-o ānān rā be miyān-e mardom kešānd. Setāyeš-e šādi-yo šowq be zendegi-yo dust dāštan-e yekdigar-o hamdeli-yo hamnavāyi-ye omumi rasm-i bud, ke pas az Šeyx Abusaid be ādāb-e tasavvof rang-o rowšani-ye tāze baxšid. Az soxanān-e zarif-e šeyx-ast, ke migoft: "A'rāb-i rā kanizak-i bud, nām-aš Zohre. U rā goftand, xāhi ke Amiralmo'menin bāši-yo kanizak-at bemirad? Goft naxāham. Zirā ke Zohre-ye man rafte bāšad-o kār-e ommat šuride-vo āšofte šavad." Šeyx Abusaid-e Abolxeyr dar zādgāh-e xiš, Meyhane, dar gozašt. Gur-e u hanuz barjāy-ast-o ziyāratgāh-e mardom-e dowrān.

Abolfazl-e Beyhaqi (385-470 h. / 955-1077 m.)

Abolfazl-e Mohammadebn-e Hoseyn-e Beyhaqi dar rustā-ye Hādesābād-e Beyhaq (Sabzevār) be donyā āmad-o pas az tahsil-e kamālāt-e besyār dar javāni be xedmat-e dabiri be divān-e resālat-e Soltān Mahmud-e qaznavi peyvast. Azānpas nazdik be si sāl dar dowrān-e hokumat-e Soltān Mahmud-o Mas'ud-o jānešinān-e išān be dabiri ešteqāl dāšt-o dar hamehāl dar markaz-e fa'āliyathā-ye siyāsi-yo divāni bud-o tahavvolāt-o ettefāqāt-e bišomār-e ān dowrān rā az nazdik midid.

Dar bist sāl-e noxostin, kār rā zir-e dast-e ostād-aš, Bunasr-e Moškān, rais-e divān-e resālat gozarānd-o be gofte-ye xod "aziztar az farzandān-e vey, navāxthā did-o nām-o māl-o jāh-o ez yāft." Bunasr-e Moškān dabir-o vazir-o mošāver-i āliqadr bud-o tā avāxer-e dowrān saltanat-e Mas'ud-e qaznavi mizist. Beyhaqi dar sarāsar-e ketāb xod-e peyvaste az u be niki yād karde-vo az sefāt-e barjeste-ye axlāqi-yo bozorgmaneši-yo salāhandiši-ye u hekāyathā āvarde-ast. Pas az marg-e Bunas-e Mmoškān Beyhaqi hamconān mohtaram bud-o bar sar-e kār mānd. Ammā dar avāxer-e dowrān ke owzā-e pādšāhi-ye Qaznaviyān ru be parišāni miraft, moddat-i be zendān oftād. Pas az āzādi az kār kenāre gereft, be guše-i nešast-o be neveštan-e tārix-e xod, ke yāddāšthā-ye ān rā tey-e sālhā farāham āvarde-vo yek bār niz baxš-i mohem az ān rā az u dozdide budand, pardāxt.

Beyhaqi ce dar ahvāl-e bozorgān-o pādšāhān-o ce dar zendegi-ye šaxsi-ye xod farāzonašibhā-ye farāvān did. Azemat-e dastgāh-e Mahmud rā bā ān šokuh-o jalāl-e afsānei-yo sepas towtehā-vo dastebandihā-ye darbāriyān rā dar zamān-e Soltān Mas'ud-e qaznavi az nazdik šāhed bud. Jašnhā-vo šādxārihā-vo jāmhā-ye zar-o qolāmān-e zarrinkamar rā dar xedmat-e soltān did-o pas az ān šekast-o farār-e Mas'ud rā ke "peyvastegān-e soltān barā-ye u jāme-vo catr-e siyāh miferestādand, zirā ānān hame-ye asbāb-e tajammol-e xod rā dar jang-o farār az dast dāde-vo inak saxt binavā budand." in pastobolandihā dar yād-o xāterāt-e Beyhaqi asar-i ebratāmuz dāšt. U ketāb-e xod rā conān negāšt ke tārix-e tamāmnamā-ye zamān xod-o āyine-ye zendegi-ye ādamiyān bāšad. Be xānande ebrat āmuzad-o bihāseli az kasān-i rā ke bihude yekdigar rā mikešand-o āqebat tanhā-vo dastxāli be zir-e xāk miravand, nešān dehad. Tārix-e Beyhaqi be surat-i ke emruz dar dastres-e mā-st, ketāb-i-st dar bāre-ye vaqāye-e dah sāl az dowrān-e saltanat-e Soltān Mas'ud-e qaznavi. In moddat dar barābar-e tārix-e Irān, ke be hezārehā miresad, zamān-i nāciz-ast. Ammā Abolfazl-e Beyhaqi rā bā hamin asar pedar-e tārix-e Irān xānde-and, zirā ketāb-e u bartarin nevešte-ye fasih-e fārsi-st, ke bā raāyat-e daqiqtarin-o hušmandānetarin šive-ye tārixnegāri negāšte šode-ast.

Beyhaqi dar tārixnevisi raveš-i sanjide-vo elmi dārad. Har vāqee rā yā conān ke xod dide-vo yā az ašxās-e motmaen šenide, bāz miguyad. Tārix dar nazar-e u tanhā šarh-e jang-o piruzi-ye šāhān nist. Vey mixāhad dād-e tārix be tamāmi bedehad. Banā bar in har vāqee rā bā hame-ye joz'iyāt-o xosusiyāt-e lāzem tasvir mikonad. Towsifhā-ye u az vaz'hā-vo mowqeiyathā-ye gunāgun conān rowšan, daqiq-o vāqei-st, ke xānande xod rā dar barābar-e parde-ye sinamā miyābad-o tamām-e azemat-o šokuh yā dard-o anduh-e sahne-ye mowredebahs rā hes mikonad. Beyhaqi, barā-ye ān ke nokte-i rā foru nagozārad, hattā be xalvat-o darun-e haram-e soltān niz rāh miyābad, ammā towsif-e ruydādhā rā bā metānat-o nejābat-i darxor-e pažuhešgar-i bozorgvār anjām midehad.

Beyhaqi nevisande-i forutan-o kam'eddeā-st. Dar hamān zamān ke u be neveštan-e ketāb-e xod mašqul bud, do movarrex-e bozorg-e digar niz dar hāl-e neveštan-e tārix-e dowrān-e Qaznaviyān budand, zirā išān niz pāyān-e kār-e Qaznaviyān rā nazdik mididand. Yek-i az in do tan Gardizi-yo digari moallef-e nāšenās-e Tārix-e Sistān ast-o hardo ketāb niz dar now-e xod nokāt-e tārixi-ye besyār dārad. Ammā Beyhaqi ke tārix-i conin arzande-vo kamnazir pardāxte, xod az išān-o digar kasān ke be kār-e tārix mašqul budand, conin yād mikonad: "Ma-rā moqarrar-ast, ke emruz ke man in ta'lif mikonam ... bozorgān-and, ke agar be rāndan-e tārix-e in pādšāh mašqul gardand ... išān savārān-and-o man piyāde ... va conān vājeb kondi ke išān beneveštandi-yo man biyāmuzami-yo con soxan guyandi, man bešnavami."

Emām Mohammad-e Qazzāli (450-505 h. / 1058-1111 m.)

Abuhāmed Mohammad-e Qazzāli yek-i az bozorgtarin mardān-e din-o dāneš dar tārix-e Irān-ast. Vey dar zamān-e hokumat-e Saljuqiyān dar Tus motevalled šod. Pedar-aš kārgar-i pašmris bud-o be hamin jahat be qazzāl yā risande-vo bāfande šohrat dāšt. Vey be halqehā-ye dars-o majāles-e va'z-o bahs raftoāmad mikard-o ārezu dāšt, pesarān-aš, Mohammad-o Ahmad, dar radif-e bozorgān-e elm-o din dar āyand. Agarce omr-e pedar kafāf nadād, ammā išān hardo nāmāvar šodand. Mohammad, pesar-e bozorgtar, dar Tus, Gorgān-o Neyšābur nazd-e ostādān-e bozorg-e zamān be tahsil pardāxt-o dar sisālegi hengām-i ke dānešmand-i kāmel-o ma'ruf šode bud, dar Neyšābur be xedmat-e Xāje Nezāmolmolk-e Tusi, vazir-e ma'ruf-o bātadbir-e Malekšāh-e saljuqi, resid.

Xāje Nezāmolmolk Qazzāli rā gerāmi dāšt-o barā-ye tadris be Nezāmiye-ye Baqdād ferestād. Emām Mohammad-e Qazzāli cāhār sāl dar Baqdād be tadris-o ta'lif mašqul bud. Edde-ye šāgerdān-e halqe-ye dars-e u rā sadhā nafar nevešte-and. Vey dar in moddat cand bār be onvān-e safir beyn-e soltān-e saljuqi-yo xalife-ye Baqdād raftomāmad kard-o dar omur-e mohemm-e mamlekati dārā-ye maqām-i besyār vāllā bud. Nevešte-and, ke vey dar in zamān bištar-e vaqt-e xod rā sarf-e āmuxtan-o tahqiq dar falsafe mikard tā be noktehā-ye daqiq-e in elm āgāhi yābad.

Qarn-e yāzdahom-o davāzdahom-e milādi be sabab-e vojud-e dānešmandān-e bozorg-o ketābhā-vo madāres-o halqehā-ye dars-o bahs, bexosus dar bāre-ye mowzu'hā-ye mazhabi-yo maāref-e eslāmi, dowrān-i besyār bāahammiyat-ast. Dar in zamān šekufāyi-ye mabāhes-e falsafe-vo olum ke dar qarn-e dahom-e milādi be owj reside bud, jā-ye xod rā be bahs-o jadal-e ferqehā-ye moxtalef dar tabliq-o esbāt-e aqide-ye xod-o radd-o takfir-e aqāyed-e digarān dāde bud. In goftoguhā-vo barxordhā gāh az jadal-e lafzi farātar miraft-o be extelāf beyn-e pišvāyān-o darnatije dargiri-ye āmme-vo moridān miresid. In došmanihā aqlab riše dar amyāl-o havashā-ye riyāsattalabāne dāšt.

Salātin-e saljuqi-yo Xāje Nezāmolmolk, vazir-e bozorg-e išān, sonni-yo šāfeimazhab budand-o az ahl-e tasannon hemāyat mikardand. Bozorgān-o a'yān niz be peyravi az išān raftār minemudand. Dar in miyān, bāteniyān yā Esmāiliye niz ferestādegān-o moballeqān-e xod rā be harsu miferestādand-o be tabliq-e aqāyed-e xod mipardāxtand. Hasan-e Sabbāh dar owj-e eqtedār bud-o fadāyiyān-e esmāili ke aqlab moballeqān-i zebardast-o dānešmand budand, bā došmanān-e aqidati-ye xod be saxti moqābele mikardand.

Dar conin ahvāl Emām Mohammad-e Qazzāli dar hodud-e cehelsālegi taqyir-e ruhiye dād. Ān ostād-e faqih-e zabānāvar, ke dar dāneš-e rasmi-ye zamān-e xiš kas-i rā hamtā-ye xod nemišenāxt, yekbāre dast az qiloqāl-e madrese šost-o az hame-ye maqāmāt-e donyavi kenāre gereft. Vey moddat-e dah sāl, nāšenās, dar kamāl-e oftādegi bā jāme-ye darvišān dar sarzaminhā-ye Šām-o Beytolmoqaddas-o Hejāz gašt-o do sāl dar Jāme-e Damešq guše-i gereft. Nevešte-and, ke vey barā-ye šekastan-e nafs-o parhiz az xodparasti, dar xānqāh-i roftegari mikard-o vaqt-i ke ettefāqan u rā šenāxtand, šabāne az ānjā gorixt. Dar in moddat Qazzāli az bahs-o jadal bizār bud-o conān ke xod nevešte-ast, dānešmandān-o faqihān-i rā ke bā ahmaq kardan-e mardom be bahs-o jadal mipardāxtand, saxt došman midāšt. Vey dar nāme-i ke be fārsi barā-ye Soltān Sanjar-e saljuqi nevešte-vo az naraftan be darbār-e u ma'zerat xāste-ast, miguyad: "In dāi ... pas donyā rā conān ke bud, bedid-o be jomlegi biyandāxt .... va bar sar-e mašhad-e Ebrāhim-e Xalil ahd kard, ke piš-e hic soltān naravad-o māl-e soltān nagirad-o monāzere-vo taassob nakonad."

Qazzāli pas az dah sāl ke tey-e ān be yek-i az sufiyān-e benām sar sepord-o rāh-e daryāft-e ma'refat-e sufiyāne rā az vey āmuxt, be Xorāsān bāz gašt-o pas az moddat-i tavaqqof dar Neyšābur be zādgāh-e xod, Tus, resid-o tā pāyān-e omr dar xānqāh-o madrese-i ke mahall-e raftoāmad-e tālebān-e elm-o mardom-e ahl-e del-o hāl bud, ruzgār gozarānd.

Āsār-e Qazzāli ke barx-i az ānhā dar zamān-e xod-e u be Lātin tarjome šode-vo dar Orupā šohrat yāfte bud, biš az haftād ketāb-e bozorg-o mohemm-ast. Ehyā-e Olumeddin ketāb-i-st, šāmel-e cehel baxš dar bāre-ye axlāq-o siyāsat-o masāel-e dini ke Emām Mohammad-e Qazzāli ān rā dar safar-e Šām-o Beytolmoqaddas nevešt. Ketāb-e digar rā dar bāre-ye avālem-e daruni-yo dalāyel-e tahavvol-e ruhi-ye xod pardāxt. Do ketāb-e digar, yek-i dar fahmāndan-e maqāsed-e filsufān-o digar-i bar radd-e falsafe nevešte šode-ast. Guyi nevisande mixāste nešān dehad, ke falsafe-ye Arastu rā bā ce deqqat-o noktesanji farā gerefte, vali āqebat ān rā barā-ye residan be haqiqat sost-o nāresā yāfte-ast. Mohemtarin ketāb-e Qazzāli be zabān-e fārsi Kimiyā-ye Saādat nām dārad, ke mowzu-e ān axlāq-o masāel-e dini-yo dar bāre-ye naqd-e fard-o jāmee-vo xolāse-i az Ehyā-e Olumeddin ast ke be fārsi negāšte šode. Nāme-ye mofassal-e Emām Mohammad-e Qazzāli be Soltān Sanjar niz be nām-e Nasihatolmoluk az ketābhā-ye mohemm-e fārsi-st, ke az dirbāz šohrat-e tamām dāšte.

Emām Mohammad-e Qazzāli bā ān ke ba'd az taqyir-e hāl-o be ta'bir-i digar, farār az madrese, be tariq-e sufiyān raveš-e e'tedāl-o ārāmeš piš gereft, ammā peyvaste dindāri tangnazar bāqi mānd. Vey dar moqābele bā moxālefān-e aqidati-ye xiš išān rā takfir mikard-o mostahaqq-e marg mixānd-o, bā radd-e falsafe, āzādandiši rā mahkum midānest. Dar āsār-e Qazzāli moxālefat bā honarhā-ye naqqāši-yo suratgari-yo rangāmizi āškār-ast. Vey xarāb kardan-o az beyn bordan-e ānhā rā vājeb mišemorad-o dar mowred-e musiqi niz agarce bā samā-e sufiyān movāfeqat mikard, ammā šarāyet-e saxt-e besyār migozāšt.

Abolmaāli Nasrollāh-e Monši (f. beyn-e sālhā-ye 555-583 h. / 1160-1187 m.)

Abolmaāli Nasrollāhebn-e Mohammadebn-e Abdolhamid-e Monši yek-i az motarjemān-e Kelile-vo Demne-vo az dabirān-e arjmand-e darbār-e Bahrām Šāh-e qaznavi-yo jānešin-e u bude-ast. Az zendegi-ye u ettelā-e ziyād-i dar dast nist. Gu-yā dar avāxer-e hayāt bar asar-e badguyi-ye hasudān mowred-e qazab qarār gereft-o pas az cand-i dar zendān košte šod. Az u joz in ketāb nevešte-i dar dast nist. Ammā hamin asar nešān midehad ke vey adib-i bozorg-o nevisande-i tavānā bude, conān ke nevešte-ye u az hamān āqāz šohrat-e besyār yāfte-vo be surat-e ketāb-e darsi dar āmade-ast. Dar bāre-ye ādāb-e nevisandegi-yo dar zamān-i besyār nazdik be u nevešte-and, ke digar hickas nemitavānad az latāyef-e zabān-o andiše be ān pāye ke dar ān ketāb āmade, barxordār bāšad-o hic nevisande-vo dabir-e bākefāyat-i niz bi āmuxtan-e daqiq-e Kelile-vo Demne nemitavānad be kamāl beresad. Gofte-and, ke in ketāb tavassot-e Borzuye-ye tabib dar zamān-e Xosrow Anuširavān az Hend be Irān āvarde šode-vo majmue-i-st az dāstānhā-ye tamsili-yo qessehā-ye pormaqz ke dar ānhā parandegān-o dadodām naqš-e ensān rā ifā mikonand-o ensānhā az zabān-e heyvānāt soxan miguyand. Kelile-vo Demne rā gerānqadrtarin hedye-ye Hend be farhang-o tamaddon-e jahān dāneste-and, zirā dar zir-e surat-e dāstāni-ye ān daqiqtarin-o sanjidetarin dasturhā-ye zendegi-ye fardi-yo ejtemāi-yo siyāsi gonjānde šode-ast. Ādāb-e kešvardāri-yo tarfandhā-ye zarif-e towteegarān-e darbāri dar in dāstānhā conān bā mahārat towsif šode, ke ruzgār-i pādšāhān-o farmānravāyān āšnāyi bā ān rā bar xod vājeb midānestand-o agar digarān bā in ketāb ons dāštand, be harās mioftādand. Kelile-vo Demne nām-e do šoqāl dar yek-i az dāstānhā-ye in majmue-ast-o nām-e Kelile-vo Demne rā irāniyān be in ketāb dāde-and. Asl-e dāstān rā eqtebās az ketābhā-ye hendi Pancātantrā-vo Mahābahārāt dāneste-and. In ketāb dar zamān-e Xosrow Anuširavān be Pahlavi-yo pas az ān be vasile Abdollāhebn-e Moqaffa' be arabi tarjome šod-o azānpas besyār kesān be tarjome-vo nazm-o bāzguyi-ye ān pardāxte-and. Ammā az qarn-e šešom-e hejri / davāzdahom-e milādi be insu Kelile-vo Demne bā nām-e Abolmaāli Nasrollāh-e Monši dar āmixte-vo bā enšā-ye u dar adab-e fārsi, jāygāh-e vāllā-ye xod rā yāfte-ast. Kelile-vo Demne tā ruzgār-e ta'lif-e golestān mohemtarin-o ma'ruftarin ketāb-e nasr-e fārsi bud. Pas az entešār-e golestān niz maqām-e dovvom rā tā emruz dar miyān-e matnhā-ye adabi-ye fārsi barā-ye xod negāh dāšte-ast. Nasrollāh-e Monši ketāb-e xod rā be nām-e Abolmozaffar-e Bahrām Šāh-e qaznavi nevešte-ast. Tārix-e tarjome-vo negāreš-e ān rā hodud-e sāl 536 h. / 1141 m. dāneste-and.

Enšā-ye Kelile-vo Demne be nasr-e fanni-st. Raveš-i ke dar ān nevisande dar lafz-o ma'nā be anvā-e ārāyešhā-vo sanāye-e adabi ruy miāvarad. Ajzā-yi az kalām rā āhangin mikonad-o ebārāt-e hamāhang rā conān dar kenār-e yekdigar minešānad ke be še'r nazdik šavad. Anvā-e towsifhā-vo taxayyolāt-e še'ri-yo āvardan-e āyāt-e qor'āni-yo masalhā-vo aš'ār-e tāzi-yo pārsi niz az xosusiyāt-e nasr-e masnu-ast, ke dar Kelile-vo Demne be farāvāni āmade. Bā in hame, Nasrollāh-e Monši hargez dar in rāh gereftār-e efrāt nemišavad-o az hamin ru besyār-i az nevisandegān enšā-ye u rā sarmašq qarār dāde-and. Ammā te'dād-e besyār-i kalamāt-e arabi ke aqlab-e ānhā adabi-yo nāma'nus barā-ye fārsizabānān-ast, dar nasr-e in ketāb be kār rafte ke fahm-e ān rā došvār mikonad-o nowāmuzān rā az bahrevari-ye maāni-ye boland-e ān bāz midārad. Enšā-ye Kelile dar moqaddame-ye bābhā-vo towsif-e manāzer-o mānand-e ān masnu-ast, ammā dar maqām-e šarh-e hekāyathā be sādegi migerāyad. Dāstānhā-ye Kelile-vo Demne dar zabān-e fārsi šohrat-e besyār dārad. Sufiyān barā-ye bayān-e mafāhim-e erfāni az in dāstānhā besyār bahre joste-and. Asl barx-i qessehā-vo tamsilāt-e Masnavi-ye Ma'navi niz dar in ketāb yāft mišavad. Āmme-ye mardom niz haryek be now-i bā ānhā āšnā hastand. Dar adab-e fārsi niz ešāre be yek-yek-e in dāstānhā besyār mokarrar-ast:

Kabutarān-e towqdār, dastejam'i be tama-e dāne az āsmān forud miāyand-o nāgāh-e xod rā asir-e dām mibinand. Ammā dar dāstān-e išān nokte-i bārik nahofte-ast: Ettehād-o nejāt. Kabutarān parobāl mizanand-o ezterāb mikonand-o haryek barā-ye nejāt-e xod mikušad. Ammā sarkarde-ye išān miguyad: "Jā-ye mojādele nist. Conān bāyad ke hamegān estexlās-e yārān rā mohemtar az taxallos-e xod šenāsand. Va hāli savāb ān bāšad ke jomle be tariq-e taāvon qovvat-i konid tā dām az jāy bar girim ke rahāyeš-e mā dar ān-ast." Kabutarān farmān-e vey bekardand-o dām bar kandand."

Bozorgān-e dāneš, andiše-vo adab (2)

Šeyx-e Ešrāq Šahābeddin-e Sohrevardi (549-587 h. / 1154-1191 m.)

Šahābeddin Yahyabn-e Habašebn-e Amirak hakim-e bozorg-e irāni-st, ke tanhā be xāter-e vojud-e u qarn-e šešom-e hejri / davāzdahom-e milādi rā yek-i az dowrehā-ye mohemm-e tārix-e hekmat-o falsafe dāneste-and. Vey dar Sohrevard az šahrhā-ye qarbi-ye Irān nazdik-e Zanjān be donyā āmad. Feqh-o hekmat rā nazd-e bozorgān-e zamān dar Marāqe āmuxt-o be zudi sarāmad-e motefakkerān-e zamān-e xiš gardid. Vey bā tizhuši-yo hāfeze-i xāreqol'āde besyār-i az nazariyāt-e hokamā-ye pišin rā nāresā miyāft-o bā ānhā moxālefat mikard-o az ānjā ke dar bayān-e andišehā-ye xod az estelāhāt-e zartoštiyān sud mijost, āmāj-e takfir-e moteassebān qarār gereft.

Qarn-e panjom-o šešom-e hejri bā ru-ye kār āmadan-e Saljuqiyān ruzgār-e taassob-o zāherbini bud. Zamān-e šokufāyi-ye falsafe dar qarn-e piš be sar āmade-vo ravāj-e olum-e manqul-o axbār-o ahādis dar Nezāmiyehā mowjeb-e rošd-e mazhab-e aš'ari-yo zeddiyat-e biš az piš bā falsafe-vo āzādandiši šode bud. Az bāzihā-ye ruzgār ān ke Šeyx-e Ešrāq dar Esfahān bā Faxreddin-e Rāzi, ke yek-i az bozorgtarin moxālefān-e falsafe az āb dar āmad, hamdars šod.

Sohrevardi be mosāferathā-ye tulāni-yo tey-e marāhel-e erfāni pardāxt-o az rāh-e Torkiye be Suriye-yo Damešq-o az ānjā be Halab raft. Dar in šahr Malek Zāher, pesar-e Salāheddin-e Ayyubi, saxt majzub-e hakim-e javān šod-o az u xāst, dar ān šahr māndegār šavad. Sohrevardi ke ešq-i šadid nesbat-e be manāzer-e zibā-ye ān diyār yāfte bud, piš-e u mānd. Ammā az ānjā ke biparde soxan migoft-o mo'taqedāt-e bāteni-ye xod rā āškārā bar zabān miāvard, va ham az ān jahat ke dāneš-i vasi-o zabān-i guyā-vo zehn-i besyār rowšan dāšt-o hamvāre dar bahs piruz mišod, došmanān-e farāvān az beyn-e olamā-ye qešri tarāšid. Išān be dastāviz-e ān ke u soxanān-i xalāf-e osul-e din miguyad, Salāheddin-e Ayyubi rā vā dāštand, ke be qatl-aš resānd. Moqāvemat-e Malek Zāher kār-i az piš nabord. Šeyx rā dar zendān hengām-i ke kamtar az siyohašt sāl az senn-e u migozašt, xafe kardand.

Šeyx-e ešrāq dar dowrān-e kutāh-e hayāt-e xiš be negāreš-e cehel-o noh ketāb-o resāle-ye mohem towfiq yāft, ke bištar-e ānhā be zabān-e arabi-st. Vey dar mohemtarin ketāb-e xod be nām-e Hekmatol'ešrāq osul-e falsafe-ye xiš rā bayān dāšte-ast. Ešrāq dar arabi ham bā kalame-ye mašreq-o xāvarzamin hamriše-ast-o ham bā nur-o nurāni šodan. Sohrevardi bar pāye-ye in ma'nihā-ye dogāne-vo mafhum-e ramzi-yo tamsili-ye ān, falsafe-ye xod rā banā nahād. Be nazar-e vey nurāni šodan-o residan be haqiqat tanhā az tariq-e jodā šodan az palidihā-vo tiregihā-ye jahān-e māddi-yo delbastegi be zavāher-e porzarqobarq, ammā xāli az haqiqat-e zendegāni, hāsel mišavad.

Manša-e hekmat-e ešrāq rā be Aflātun nesbat midehand, ke jahān-e māddi rā sāye-ye haqāyeq-o masal mixānd. Šeyx-e ešrāq, conān ke xod bārhā ešāre karde, natanhā az Aflātun-o peyrovān-e u moteasser bude, balke be falsafe-ye erfāni-ye zartošti, ke xod ān rā tariqe-ye xosravāni mixānd, niz saxt delbastegi dāšte-ast. Hekmat-e ešrāq ham bar estedlāl-o ham bar kašf-o šohud tekye dārad-o parvareš-e niruhā-ye aqli-yo safā-ye nafs, hardo rā, barā-ye dark-e haqiqat bā ham lāzem midānad. Šeyx-e ešrāq dar falsafe-ye xod natanhā az afkār-e hokamā-ye zartošti balke az nazariyāt-e Budā niz asar pazirofte-ast. Estefāde-ye vey az estelāhāt-e zartošti bištar dar bayān-e māba'dottabie-ast. Be gofte-ye u dar sobh-e azal-e zohur-o dar fowq-e selsele-ye vojud nurol'anvār qarār dārad. Noxostin bahrevar az sarcešme-ye feyz-e nurol'anvār Bahman-ast, ke hamān Vahuman, yek-i az amšāspandān-e Mazdaisnā, bāšad. Be hamin tartib, har nur-i az nur-e piš az xod be qāede-ye ellat-o ma'lul be vojud miāyad. Nur-i ke az nurol'anvār bar mowjudāt mitābad, hamān farre yā xaroh-ast, ke irāniyān-e bāstān, taalloq-e ān rā be šaxs, bāes-e piruzi-yo kāmravāyi-yo nirumandi-yo dānāyi midānestand.

Be nazar-e Šeyx-e Ešrāq dar barābar-e anvār-e ma'navi, mādde-vo hayulā qarār dārad, ke az ānhā be barzax ta'bir miravad. Ātaš-e zamini ke nur-e minovi dārad, telesm-e amšāspand Ordibehešt-ast-o zamin telesm-e

Sepandārmaz. Banā bar in mowjudāt be do daste-ye ālam-e anvār yā jahān-e minovi-yo ālam-e barzaxhā yā jahān-e māddi taqsim mišavand ke moteasser az hamān andiše-ye dogāneparasti-ye zartošti-st. Nur-o zolmat ta'bir-i-st az maneš-e nik (meniyu) va maneš-e zešt (angaraminiyu).

Āsār-e fārsi-ye Šeyx-e Ešrāq šāmel-e cand resāle-ye kucak be nāmhā-ye Āvāz-e Par-e Jebreil, Resālatol'ešq, Loqat-e Murān, Safir-e Simorq, Aql-e Sorx-o Ruz-i bā Jamāat-e Sufiyān ast. Sohrevardi hame-ye in resālehā rā bā nasr-i besyār sāde-vo ravān-o be tariq-i tamsili dar towzih-e aqāyed-e falsafi-ye xod nevešte-ast. Ešāre be dāstānhā-yi con Rostam-o Esfandyār-o ta'vil-e erfāni-ye anāso-er asātiri-ye Irān dar in majmue-ye āsār-e fārsi, āšnāyi-yo ešq-e amiq-e šeyx rā be farhang-e Irān-e bāstān āškār mikonad.

Sanāi

Hakim Sanāi az šāerān-e bolandāvāze-ye Irān dar qarn-e šešom-e hejri / davāzdahom-e milādi-st. Vey dar nime-ye dovvom-e qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi dar Qaznin be donyā āmad-o hodud-e 70 sāl zist. Dar javāni pas az āmuxtan-e olum-e dini-yo adabi-yo nojum-o tebb-o musiqi be hekmat-o falsafe niz pardāxt. Be hamin jahat u rā hakim xānde-and. Vey pas az safarhā-ye derāz, hodud-e sāl-e 518 h. / 1124 m. be zādgāh-e xiš bāzgašt-o tā pāyān-e zendegi dar xāne-i ke yek-i az bozorgān benām-e ruzegār, Xāje Amid Ahmadebn-e Mas'ud-e Tiše, barā-ye u farāham āvarde bud, dar tanhāyi be še'r-o šāeri pardāxt. Maqbare-ye Sanāi dar Qazne hanuz ziyāratgāh-e xāss-o āmm-ast.

Sanāi dar javāni šāer-i maddāh bud, be darbār-e Qaznaviyān raftoāmad mikard-o bā setāyeš-e bozorgān zendegi-ye tarabāmiz-o tanparvāne-ye šāerān-e darbāri rā dāšt. Ammā ruzgār candān be kām-e u nabud. Dar ān zamān na digar az šāhān-o amirān-e bāšokuh-o bozorgmaneš-o āzāde xabar-i bud, ke soxan-e gerānqadr rā arj-o bahā-yi nahand-o na šāerān-e cāplus-o forumāye barā-ye še'r-o šāeri āberu-vo maqām-i gozāšte budand. Sanāi zud be xod āmad-o rāh-e safar piš gereft-o dar Balx-o Saraxs-o Marv be mosāhebat-o mobāšerat bā sufiyān-e vāraste pardāxt. Gofte-and, ke dar ān zamān az barakāt-e anfās-e Abuyusof-e Hamedāni, āref-e bozorg-e ān zamān, ke dar Marv-o Harāt mizist, barxordār šod, div-e āz rā az xod berānd tā xorsandi-yo qanāat be u cehre namāyad.

Dar bāzgašt be Qazne, Sanāi ke dar javāni šāer-e madh-o hazl-o hajv bud, be setāyeš-e haq ruy āvard, tā az madh-e ādamiyān rahāyi yābad-o še'r rā ke vasile-ye gedāyi šode bud, dastafzār ta'lim-o āgāhi-ye mardom sāzad. Zohd-o erfān piš gereft-o bie'tenāyi be māl-o jāh rā be jā-yi resānd ke Bahrām Šāh-e qaznavi pišnahād kard, bā xāhar-aš ezdevāj konad. Ammā Sanāi napaziroft-o dar šarh-e ahvāl xod sorud ke :

Man na mard-e zan-o zar-o jāh-am

Be Xodā gar konam, degar xāham

Yādgār-e arzande-ye safarhā-ye Sanāi divān-e qasāyed-o aš'ār-o masnavi-ye ma'ruf-e u be nām-e Kārnāme-ye Balx-ast. Ammā dar dowrān-e eqāmat-e dobāre dar Qazne, ketāb-e bozorg-e xod, Hadiqatolhaqiqe va Šariatoltariqe rā be fārsi sorud ke ān rā Elāhināme niz guyand. In ketāb alāve bar hamd-e Xodā-vo na't-e rasul-o āl-o ashāb-e u, baxš-i niz dar bāre-ye aql-o elm-o hekmat-o ešq dārad-o az ahvāl-e xod-o sefāt-e Bahrām Šāh-e qaznavi-yo bozorgān-e dowlat-e u niz soxan rānde-ast.

Šive-ye Sanāi dar in ketāb tahqiq-o va'z-ast-o mowzu-e ān erfān-o tasavvof-e irāni-st, ke bā pandhā-vo revāyāt-o amsāl-o hekāyāt hamrāh šode-vo be surat-e dāeratolma'āref-e erfān dar āmade-ast. Sanāi dar in sabk-e še'r mobtaker-o noxostin šāer-i-st, ke kamābiš tamām-e osul-e tasavvof-o maqāsed-e sufiyān rā bā fasāhat-e tamām vāred-e še'r-e fārsi karde. Vojud-e Sanāi-yo az pey-e u Šeyx Attār bud, ke rāh rā barā-ye tolu-e setāre-ye deraxšān-i con Mowlānā Jalāleddin gošud. Mowlavi dar Masnavi-ye Ma'navi tavajjoh-e xod rā be Sanāi be serāhat bayān karde-vo bā šarh-o ta'vil-e besyār-i az tamsilhā-vo goftehā-ye Sanāi be towzih-e nazariyāt xod pardāxte-ast.

Hadiqatolhaqiqe dar zamān-e šāer ketāb-e bahsangiz-i bud. Sanāi nācār qesmathā-yi az ān rā be Baqdād ferestād, tā olamā be tatāboq-e ān bā šariat fatvā dehand. Tavajjoh-e fowqol'āde-ye šāer be mo'taqedāt-e šii-

yo eštiyāq-e u be xāndān-e payāmbar-o aemme-ye athār (a.) yek-i az dalāyel-e moxālefat bā u bude-ast. Ellat-e digar ke hasudān-o badguyān rā tahrik mikarde, matāleb-e picide-vo noktehā-ye daqiq-e hekami-st, ke fahm-e ān besyār moškel bude. Besyār-i az abyāt-e in ketāb az ān zamān be ba'd bārhā mowred-e tafsir-o ta'vil-e ārefān qarār gerefte-ast.

Ketāb-e digar-e Sanāi manzume-i-st kucak be nām-e Seyral'ebād Elālmaād-ast. In manzume dar bayān-e ahvāl-e ruh-o seyr-e ān az darakāt-e mādde tā xoruj be marhale-ye malakut āmade-vo be zabān-e ramzgune az kamāl-e ensān soxan miguyad. Ān rā bā hame-ye kucaki šāhkār-e azim-e erfān-e irāni midānand, ke nazdik be do qarn-o nim zudtar az Komedi-ye Elāhi-ye Dānte be bayān-e hamān marāhel-e seyr-e ruh az duzax-e mādde tā sabt-e malakut mipardāzad. Bā in hame, ahammiyat-e Komedi-ye Elāhi-yo šohrat-i ke dar jahān-e masihiyat yāft, az ān nazar bud, ke dar āqāz-e yek jaryān-e tāze-ye fekri-yo ejtemāi qarār gereft, hāl ān ke manzume-ye Sanāi dar nimerāh-e takāmol-e še'r-e fārsi be vojud āmade bud-o mohemtar ān ke jāmee-ye eslāmi pazirā-ye tahavvol-e andiše dar ān jahat nabud. Tanhā masnavi-ye kucak-e digar-i ke az Sanāi mānde, Kārnāme-ye Balx-ast. Bāqi ānce be u nesbat dāde mišavad, az jomle Tariqatottahqiq, hame sorude-ye šāerān-e qarnhā-ye nohom-o dahom-e hejri-st-o az u nist.

Gerāyeš-e Sanāi be tasavvof bar tatavvor-o takāmol-e še'r-e sufiyāne-ye fārsi ta'sir-e besyār dāšt. Ammā Sanāi dar in dowre az zendegi-ye xiš hanuz ham še'r-e madhi misorud-o hazl-o hajv migoft. Bā in hame, vey dar jāmee sāheb-e conān maqām-i bud, ke bozorgān hozur-e u rā dar xāne-ye xod gerāmi midāštand, hattā dar moddat-i ke be taqlid az yek-i az sufiyān dar kuce-vo bāzār pāberehne rāh miraft-o bā pā-ye kasif qāli-yo tošakce-ye mizbān rā miālud. Ammā ce bas-ā bozorgān dar hamān hāl dastbesine dar mahzar-e u miistādand-o bā hame-ye esrār-e u dar mahzar-aš neminešastand. Hamin eqbāl-e mardom hasudān rā be badguyi vā midāšt-o Sanāi niz dar hamān hāl bā kalamāt-i rakik-o zešt be hazl-o hajv-e išān mipardāxt. Zeštguyi-yo ešāre be sahnehā-ye palid-o raftārhā-ye nāpasand pas az Sanāi dar še'r-e erfāni rāh yāfte-ast. Gomān miravad, ke owzā-e nābesāmān-e zamān-o ravābet-e zešt-o dur az axlāq-e mardomān mowjeb-e barangixte šodan-e xašm-e sufiyān bude-ast.

Attār-e Neyšāburi (540-618 h. / 1145-1221 m.)

Farideddin Attār yek-i az ārefān-o šāerān-e benām-e qarn-e šešom-e hejri / davāzdahom-e milādi-st. Vey dar nāhiye-i nazdik-e Neyšābur be donyā āmad. Pedar-aš attār bud. Attār ke qāedatan be ma'ni-ye atrforuš-ast, dar qarn-e šešom be ma'ni-ye dāruforuš be kār miraft. Pedar-e attār-o xod-e u niz dāruforuš budand. Attār dastgāh-e xod rā "dāruxāne" mināmad-o tasrih mikonad, ke harruz goruh-i bimār nazd-e vey miāmadand. Šāer dar hodud-e haštād sāl zist-o be gomān-i dar Hamle-ye Moqol be Neyšābur košte šod. Majmue-i az manzumehā-ye moteadded, divān-e še'r-o yek nevešte-vo nasr az u barjāy mānde, ke pas az qarnhā nešān az porkāri-ye u-vo arj-e āsār-aš dārad.

Attār mosalmān-o zāheran sonnimazhab bud, ammā dar jang šie-vo sonni-yo taassob-o da'vā-ye ferqehā-ye moxtalef-e eslāmi, ke dar ān ruzgār saxt mardomān rā be jān-e yekdigar miandāxt, bitaraf mānd-o dar āsār-e xod bārhā bizāri-ye xod az in kešmakešhā rā āškār kard. Vey barā-ye rastgāri-ye ensān rāh-i joz ešq-o dusti nemišenāxt, olamā-ye moxālef-e yekdigar rā malāmat mikard-o, farātar az ān, miyā-en mosalmān-o kāfar tafāvot-i qāel nemišod. Mo'taqed bud, tanhā ānān be rāh-e haq miravand ke dar del zarre-i ešq-e haqiqat dārand-o bāten-o qalb-ešān dar gerov-e mohabbat-e Xodā-vo arzešhā-ye vāllā-ye xodāyi-st.

Attār az sufiyān-e peyrov-e maktab-e ešq-ast. Dar in maqām tā bed-ānjā resid, ke guyand, Mowlānā Jalāleddin Mohammad-e Rumi dar bāre-ye u sorud:

Haft šahr-e ešq rā Attār gašt

Mā hanuz andar xam-e yek kuce-im

Ketāb-i ke Attār be nasr nevešte-ast, Tazkeratol'owliyā nām dārad-o tarjome-ye ahvāl-o soxanān-o kerāmāt-e bozorgān-e sufiye tā zamān-e u-st. In ketāb ke nasr-i šivā dārad, az nazar-e tārix-e sufiyān dārā-ye

ahammiyat-e besyār-ast. Dar beyn-e āsār-e manzum-e Attār do ketāb, yek-i Manteqotteyr yā Maqāmāt-e Toyur-o digar-i Elāhināme mašhurtar az digar āsār-e u-st. Agarce divān-e qazaliyāt-e u niz dar now-e xod zibā-st.

Manteqotteyr dāstān-e da'vat-e Hodhod az morqān barā-ye residan be bārgāh-e Simorq-ast. Morqān yek-yek xod rā nātavān mixānand, ammā be tašviq-e Hodhod āqebat rāh-i derāz-o xatarnāk rā mipeymāyand. Dar rāh besyār-i az išān bāz migardand-o edde-i digar az rāh mimānand. Ammā ān gāh ke be bārgāh-e Simorq miresand-o be dastur-e u dar āyene minegarand, xod rā mibinand, ke si morq-and. Simorq dar in manzume-vo digar āsār-e erfāni ramz-i-st az nahāyat-e kamāl-o haqiqat-e motlaq. Morqān niz nemudār-e nofus-e ādamiyān-and, ba'z-i pāydār-o āšeq-e haqiqat-o ba'z-i digar zaif-o harāsān. Šāer-e āref dar in manzume mixāhad be ensān nešān dehad, ke vāllātarin haqiqat vojud-e xod-e u-st. Ensān barā-ye yāftan-o šenāxtan-e haqiqat bāyad be dark-e maqām-e vāllā-ye xod pey barad-o arzeshā-ye ensāni-ye xod rā, na ān hengām ke asir-e šahavāt-o māddiyāt-ast, balke āzād-o rahā az me'yārhā-ye ālam-e xāki, be dorosti bešenāsad.

In andiše darunmāye-ye hame-ye āsār-e Attār-ast. Vey dar Elāhināme az soltān-i soxan miguyad ke hengām-e marg az cāhār pesar-e xod mixāhad, tā ārezu-yešān rā bāz guyand. Pesarān hame cizhā-yi afsānei rā mixāhand, ke be išān qodrathā-ye xāreqol'āde dehad-o bar kārhā-ye bozorg tavānā konad. Pedar bā goftan-e dāstānhā-ye gunāgun be pesarān nešān midehad ke hame-ye niruhā-vo hattā ānhā ke xāreqol'āde-vo mo'jezeāsā be nazar miāyand, dar vojud-e ensān be vadie gozāšte šode-and. In ensān-ast, ke bāyad niruhā-ye zāti-ye xod rā bešenāsad-o az ānhā be behtarin surat estefāde konad. Yek-i az vižegihā-ye āsār-e Attār hekāyāt-e farāvān-i-st, ke zemn-e bayān-e mafāhim-e erfāni be onvān-e tamsil az ānhā estefāde mikonad. Besyār-i az in hekāyathā piš az u sābeqe nadārad-o dar eyn-e hāl jam' āvardan-e in hame dāstān-o hekāyat nemudār-e zehn-i porjuš-o zende-vo āfarinande-ast.

Dar beyn-e hekāyathā ānce marbut be "hošyārsarān-e ablah-e didār"-ast, arzeš-i xās dārad. In kasān ke bā onvān-e majnun yā majānin-e oqalā xānde mišavand, dar še'r-e attār jā-yi bozorg dārand. Gomān miravad, ke vey az zabān-e išān soxanān-i gofte-ast, ke mostaqiman jor'at-e ebrāz-e ān rā nadāšte, zirā banā bar ahkām-e mazhabi gonāh-o gostāxi-ye kudakān-o divānegān baxšudani-st. Attār barā-ye ān ke be kofr mottaham našavad-o be dast-e ma'murān-e hokumat nayoftad, e'terāz-e xod rā be nābesāmānihā-ye ejtemāi bar zabān-e divānegān minahāde-ast.

Az jomle hekāyat mikonad, ke darviš-i žulide dar rāh be soltān bar mixorad-o be u e'tenā nemikonad. Soltān salām miguyad. Javāb be sard-i midehad. Soltān u rā gedā-ye motekabber mixānad-o u soltān rā gedā-yi haris ke zarre-zarre bāj-o xarāj rā az dar-e har xāne barā-ye u jam' mikonand. Jā-ye digar dindārān-e donyādust rā be bād-e malāmat migirad, ke hattā dar namāz niz be sud-o ziyān-e tejārat miandišand. In e'terāzhā gāh tā ānjā farā miravad, ke Attār az zabān-e divāne-i šuride be Xodā niz e'terāz mikonad. Divāne-i berehne az Xodā pirāhan-i mixāhad ke bed-ān tan rā bepušānad. Besyār migozarad-o u hamconān be rāzoniyāz bā Xodā mašqul-ast. Āqebat ruz-i kas-i jāme-i porvasle be u mibaxšad. Divāne be su-ye Xodā sar boland mikonad-o be sarzaneš xatāb be ān dānā-ye rāz miguyad:

Sad hezārān žende bar ham duxti

In conin darz-i ze ke āmuxti?

Ammā in e'terāz darvāqe' nešān az samimiyat-o nazdiki-ye ensān bā Xodā dārad. Ce, Xodā mehrbān-ast-o baxšande-vo bande-ye zaif-e xod rā conān minavāzad ke u emkān-e e'terāz peydā konad. Conin bineš-i dar tasavvof, bāztāb-e xošunathā-vo saxtgirihā-ye amirān, hākemān-o dindārān-i-st, ke barā-ye xod qodrat-i xodāyi qāel-and-o mardomān rā bi hic gozašt-o modārā mowred-e saxttarin fešārhā-vo šekanjehā qarār midehand. Dusti-ye Xodā-vo nazdiki be u nišxand-i zirakāne be in raftār-e xodānašnāsāne-ast.

Az dāstānhā-ye zibā-yi ke dar āsār-e Attār naql šode, mājarā-ye ešq-e Šeyx San'ān be doxtar-i tarsā-st. In hekāyat ke dar manzume-ye Manteqotteyr āmade, xod dāstān-e mostaqell-i-st. Šeyx San'ān bā hame-ye

maqāmāt-e mazhabi-yo erfāni-ye xod, dar rāh-e ešq-e doxtar-e tarsā az hameciz migozarad-o pāy bar mo'taqedāt minahad, šarāb minušad, xukbāni mikonad-o tā āxarin marhale-ye kofr piš miravad, tā rahmat-e Xodāvand u rā az tāriki mirahānad-o be nur-o rowšanāyi miresānad. Āsār-e Attār zabān-i sāde dārad-o dāstānhā-ye ān besyār širin-o delkaš-ast.

Xāqāni-ye Šervāni (520-582 h. / 1126-1186 m.)

Afzaloddin Badilebn-e Ali-ye Xāqāni yek-i az šāerān-e bozorg-e qarn-e šešom-e hejri / davāzdahom-e milādi-st. Vey az pedar-i dorudgar-o mādar-i āšpaz, ke masihi bud, zāde šod. Ammā az kudaki amu-yaš tarbiyat-e u rā bar ohde gereft, ke pezešk-i āšnā be falsafe-vo hekmat-o mard-i sāhebnām bud. Dar bistopanjsālegi yek-i az šāer-an-e saršenās-e zamān u rā bā xod be darbār-e Xāqān-e Akbar Manucehrebn-e Fereydun-e Šervān Šāh, az pādšāhān-e mahalli-ye qarb-e Irān, ke bājgozār-e Saljuqiyān-e Arāq bud, bord-o azānpas šāer ke "Haqāyeqi" taxallos mikard, xod rā bā entesāb be Šervān Šāh, Xāqāni xānd-o az selehā-ye hengoft-o jāyezehā-ye gerānbahā-ye ān pādšāh barxordār šod.

Eqāmat-e Xāqāni dar darbār-e Šervān Šāh dir napāyid-o bā vojud-e moxālefat-e šāh, dar ārezu-ye didār-e ostādān-e dāneš-o adab-o arze-ye honar-e xiš be darbār-e pādšāhān-e mašreq, be Rey-o Xorāsān ruy nahād. Hengām-i ke be Rey resid, bimār šod-o nācār moddat-i dar ānjā mānd. Dar hamān zamān xabar-e hamle-ye Tokān-e Qoz rā be Xorāsān šenid ke bidād-e besyār kardand-o mardān-i bozorg rā az dam-e tiq gozarāndand. Košte šodan-e Emām Mohammadebn-e Yahyā Neyšāburi ke Xāqāni biš az hame dar ārezu-ye didār-e u bud, šāer rā be "habsgāh-e Šervān" bāz gardānd. Qasidehā-ye boland-i ke vey dar anduh-e az dast raftan-e Emām Mohammadebn-e Yahyā sorude, az jomle moassertarin aš'ār-e u-st.

Pas az cand-i bāz Xāqāni rāh-e safar dar piš gereft-o be ziyārat-e Makke-vo Madine šetāft. Dar bāzgašt yek-i az bozorgān-e Baqdād u rā be xedmat-e xalife-ye abbāsi bord-o gu-yā xalife az u xāst, ke be onvān-e dabir dar darbār-e u bemānd, ammā Xāqāni napaziroft. Dar zemn-e hamin safar Xāqāni be sorudan-e yek-i az masnavihā-ye xod be nām-e Tohfatol'arāqin pardāxt, ke šarh-e ziyārat-e Xāne-ye Xodā-vo towsif-e šahrhā-ye sar-e rāh-o ahvāl-e bozorgān-i rā ke bā išān didār karde bud, dar ān āvarde-vo dar pāyān az ahvāl-o ruzgār-e xod soxan rānde-ast. Xāqāni dar rāh-e bāzgašt az Baqdād, be didār-e Kāx-e Madāen raft-o bā mošāhede ān virāne-ye qamnāk ke ruzegār-i bārgāh-e bozorgtarin šāhān-o dādgarān-e ruzgār bud, qaside-i zibā sorud, ke conin āqāz mišavad:

Hān ey del, ebrat bin, az dide nazar kon

Hān, Eyvān-e Madāyen rā āyine-ye ebrat dān

...

Mā bārgah dādim, in raft setam bar mā

Bar qasr-e setamkārān tā xod ce resad xazlān

Dar bāzgašt be Šervān Xāqāni mowred-e biehri-ye Šervān Šāh qarār gereft-o nazdik be yek sāl be zendān oftād. Dar in moddat cand habsiye-ye zibā sorud ke az behtarin aš'ār-e in now' dar adab-e fārsi-st. Safar-i digar be ziyārat-e Xāne-ye Xodā, az dast dādan-e pesar-e bistsāle, va enzevā-ye sālhā-ye pāyāni zendegi-ye šāer dar Tabriz, az āxarin ruydādhā-ye zendegāni-ye u-st. Vey dar Tabriz dar gozašt-o dar Maqbare-ye Šāerān dar mahalle-ye Sorxāb-e in šahr be xāk seporde šod.

Xāqāni šāer-i tavānā-st-o bā ān ke dar besyār-i az qasidehā-ye xod be madh-o setāyeš pardāxte, ammā be xalāf-e besyār-i az hamruzgārān-e xod mard-i bolandtab' bude, xod rā xār nakarde-vo āzmandāne be sowdā-ye sele pišāni bar xāk nasude-ast. Az u divān-i bozorg az qasāed-o moqattaāt-o tarji'bandhā-vo qazalhā-vo robāiyāt barjāy mānde-ast-o niz masnavi-ye boland-e Tohfatol'arāqin ke dar bāre-ye ān soxan raft.

Xāqāni šāer-i sufimašrab nist, ammā mānand-e bištar-e bozorgān-e zamān xiš kušide-ast, tā raveš-e Sanāi rā dar bayān-e pand-o pārsāyi donbāl konad, az hamin ru, xod rā jānešin-e Sanāi mixānd-o šāyad be hamin dalil dar sālhā-ye āxar-e omr be tasavvof-o gušenešini ru kard-o be gofte-ye xod cand bār celle nešast.

Xāqāni rā jozv-e bozorgtarin šāerān-e qasidesarā-ye Irān-o yek-i az arkān-e še'r-e fārsi dāneste-and. Mahārat-e u dar āvardan-e ta'birhā-ye tāze-vo picide-vo towsif-o tašbihhā-ye besyār zarif, ke nemudār-e vos'at-e ettelā-e u nesbat be hame-ye olum-o maāref-e zamān-ast, šohrat-e besyār dārad. Vey az be kār bordan-e qaribtarin kalamāt-e arabi-yo estelāhāt-e nojumi-yo falsafi-yo tārixi-yo joqrāfiyāyi-yo amsāl-e ān hargez xoddāri nakarde-ast-o be hamin jahat fahm-e še'r-e u došvār minamāyad. Be alāve, vey bā āvardan-e esteārehā-vo bārikandiši dar āfarineš-e mazmunhā-ye tāze-vo tarkibhā-ye xāss-e xod bar in došvārihā afzude-ast.

Nezāmi-ye Ganjavi (530-614 h. / 1135-1217 m.)

Abumohammad Elyās Nezāmi-ye Ganjavi az šāerān-e dāstānsarā-ye bozorg-e Irān-ast. Vey dar Ganje mizist-o joz yek safar-e kutāh hargez az ānjā birun naraft. Ārāmgāh-aš hanuz dar hamān šahr, ke aknun jozv-e xāk-e Jomhuri-ye Āzarbāyjān-ast, barjāy mānde. Nezāmi dar javāni šāer-i qazalsarā bud, ammā dar hodud-e cehelsālegi be raveš-i tāze ruy āvard, ke hame-ye šohrat-e u az ān-ast-o ān sorudan-e panj masnavi-ye mašhur-ast, ke Xamse yā Panj Ganj xānde mišavad-o be tartib-e āfarineš be qarār-e zir-ast:

- Maxzanol'asrār, manzume-i dar pand-o axlāq-o erfān, šāmel-e bist maqāle, ke haryek az ānhā dāstān-i kutāh āvarde-ast. In dāstānhā hame az zabān-e mardom gerefte šode-vo tanhā bā natijegir-yei axlāqi ān rā porma'nātar karde-ast.
- Xosrov-o Širin, dāstān-e ešqbāzi-ye Xosrow Parviz, pādšāh-e xošgozarān-e sāsāni bā Širin, šāhzādexānom-e armani-st. In manzume ke zibātarin asar-e āšeqāne-ye adab-e fārsi be šomār miravad, bar zamine-ye tārix-o afsāne banā šode, va be nazar-e šāer mokammel-e Šāhnāme-ast. Dar xalāl-e dāstān-e Xosrov-o Širin, dāstān-e afsānei-ye Širin-o Farhād niz āmade, ke ehtemālan az dāstānhā-ye besyār qadimi-yo rāyej dar zabān-e mardom bude-ast. Bā in hame, manzume-ye Xosrov-o Širin az kolliyat-o yekpārcegi-ye dāstāni-ye zibā-yi barxordār-ast. Širin dar in dāstān zan-i zibā, qavi, mosammam, vafādār, šojā-o xoddār towsif šode-ast. Šāer dar sorudan-e in manzume bar ešq-e xod nesbat be zan-i be nām-e Āfāq ešāre karde, ke dar zamān-e sorudan-e manzume u rā az dast dāde bude-ast.
- Leyli-yo Majnun, dāstān-e ešq-e qamangiz-e do javān-e Arab-ast, ke dar fārsi niz šohrat dāšte-vo Nezāmi-ye Ganjavi pas az towfiq dar sorudan-e Xosrov-o Širin be dastur-e yek-i az farmānravāyān-e ān nāhiye be nazm-e ān ruy āvarde-ast. Nezāmi az in dāstān barā-ye towsif-e ešqi dastnayāftani bā rangobu-ye erfāni estefāde karde-ast.
- Bahrāmnāme yā Haft Peykar yā Haft Gonbad, manzume-i-st bar asās-e dāstān-e tārixi-yo afsānei-ye Bahrām-e Panjom, ma'ruf be Bahrām-e Gur, šāhanšāh-e ma'ruf sāsāni. Šāer sargozašt-e Bahrām az kudaki tā marg, janghā-vo raveš-e dādgostari-yo ra'yatparvari-ye u rā be nazm āvarde-ast. Dar zemn nim-i az manzume-ye Haft Peykar be towsif-e haft qasr-e Bahrām-e Gur extesās dārad, ke haryek be rang-i tazyin šode bud-o šāh har ruz-e hafte rā dar yek-i az in qasrhā be monāsebat-e taqāron-e rang-o nām-e ān bā haft setāre-ye āsmān nazd-e yek-i az haft šāhzādexānom, ke az eqlimhā-ye haftgāne āvarde šode budand, migozarānd. Haryek az šāhzādexānomhā barā-ye Bahrām-e Gur dāstān-i miguyad, ke alāve bar janbehā-ye asātiri saršār az hekmat-o pand-o andarz-ast. Ba'z-i in manzume rā barjestetarin asar-e Nezāmi dāneste-and.
- Panjomin masnavi-ye Panj Ganj Eskandarnāme dar bāre-ye šaxsiyat-e tārixi-yo afsānei-ye Eskandar-e Maqduni-st. In manzume dārā-ye do baxš-ast: Šarafnāme-vo Eqbālnāme, va bā ān ke Eskandar be vāsete-ye hamle-vo qalabe bar irāniyān dar besyār-i āsār-o nevještehā-ye qabl-o ba'd az Eslām mal'un dāneste šode, ammā dar in asar nezāmi u rā šāh-i bozorgvār, dānešmand-o dustdār-e falsafe-vo hekmat towsif karde-ast. Be nazar miresad, ke pardāxtan be Eskandar darvāqe' andak-i duri gozidan az šāhān-o pahlevānān-e bāstāni-ye irāni bāšad, ke mahbub-e sākenān-e navāhi-ye šarq-e Irān, ya'ni Xorāsān-o Sistān, budand. Be alāve, dar zamān-e Nezāmi be tadrij ehsāsāt-e šadid-e melli jā-ye xod rā

be mo'taqedāt-e mazhabi midāde-ast-o be in jahat Eskandar be onvān-e pādšāh-i ke mo'taqed be falsafe-vo hekmat-o olum-e elāhi bude, mowred-e tavajjoh qarār gerefte. In janbe az šaxsiyat-e Eskandar zāde-ye tasavvorāt-e mosalmānān az markaziyat-e falsafi-yo erfāni-ye Eskandariye bude-ast, xāsse ān ke ba'z-i mofasserān u rā bā Zolqarneyn-e mazkur dar Qor'ān-e Karim yeki dāneste-vo maqām-e vāllā-ye dini-yo hattā payāmbari barā-ye u qāel šode-and.

Mowlānā Jalāleddin Mohammad-e Balxi (604-672 h. / 1207 1273 m.)

Jalāleddin Mohammad-e Balxi, mašhur be Mowlānā-vo Mowlavi, bozorgtarin āref-e motefakker-e irāni-st, ke majmue-ye azim-o gerānqadr-e āsār-e u, adab-e fārsi-yo andiše-ye irāni rā dar owj-e e'telā be namāyeš migozārad. Vey az xāndān-e bozorgān-e Balx bud. Pedar-aš, Bahoddin Valad, bar asar-e extelāf-i ke bā Soltān Mohammad-e Xārazmšāh peydā kard, moqāren-e Hamle-ye Moqol, az rāh-e Xorāsān-o Baqdād be Quniye dar Torkiye-ye emruz raft-o dar ānjā be tadris-o eršād-o edāre-ye omur-e dini-ye mardom pardāxt.

Jalāleddin Mohammad hengām-i ke dar kudaki hamrāh-e pedar az Xorāsān migozašt, mowred-e tavajjoh-e xāss-e Attār-e Neyšāburi qarār gereft. Šāer-o āref-e bozorg nosx-ei az ketāb Aasrārnāme rā be u baxšid-o možde dād, ke "Zud bāšad, ke in pesar ātaš dar suxtegān-e ālam zanad." Jalāleddin bistocāhārsāle bud, ke pedar-aš dar gozašt-o u be tašviq-o rāhnamāyi-ye yek-i az bozorgān-e Sufiye-vo yārān-e pedar barā-ye kasb-e elm rāhi-ye Šām šod. Vey haft sāl dar Halab-o Damešq be sar bord-o az dars-e bozorgān-e zamān bahrehā gereft. Bā Mohiyeddin Ebn-e Arabi āšnā šod-o gofte-and, ke be halqe-ye dars-e u peyvast.

Dar hamin zamān Jalāleddin Mohammad barā-ye avvalin bār bā āref-i šuride-vo biqarār be nām-e Šams-e Tabrizi āšnā šod. Šams āref-i bozorg bud, ke andiše-i jušān-o bolandparvāz dāšt. Xod gofte-ast, ke dar ān zamān "pas az šast sāl parvāz az xod malul šode bud-o kas-i mixāst az jens-e xod tā u rā qeble sāzad" va ham dar jostoju-ye rāhnamāyān bud, tā "angošt bar rag-e išān nahad". Šams-e Tabriz jāmehā-ye xašen-e siyāh-o porvasle mipušid-o žulide hamejā parse mizad. Soxanhā-ye biparvā migoft-o sāhebān-e zar-o zur-o ahl-e tazvir-o riyā rā be masxare migereft.

Molāqāt-e Jalāleddin Mohammad bā Šams-e Tabrizi in bār be derāzā nakešid. Jalāleddin be Quniye bāz gašt-o dar masnad-e eršād-o tadris maqām-i boland yāft. Vey feqh-o elm-e dini dars midād-o moridān-o šāgerdān-e u mardom-i sāheb'ehterām-o bāe'tebār budand. Be sāl-e 642 h. / 1244 m. ruz-i dar miyān-e bāzār-e Quniye, Jalāleddin Mohammad bā jam'-e moridān-e bāvaqār-o bāobohhat az rowhāniyān-e sāheb'elm-o parhizgār dar harekat bud, ke bār-e digar Šams-e Tabrizi, ān siyāhpuš-e žulide, bar sar-e rāh-e išān sabz šod. Az Mowlavi soāl-i kard-o javāb-i šenid. Pas az ān cehel ruz yā se māh āndo dar otāq-i dar bar aqyār bastand. Pas az ān Mowlavi digar na ān ālem-e sāhebmaqām, ke šuride-i sarandāz šod. "Be jā-ye eqāme-ye namāz-o majles-e va'z be raqs-o samā' pardāxt-o be jā-ye qiloqāl be vajd-o hāl del bast. Va hamekas rā ma'lum šod, ke ān sāhebmanbar-o zāhed-e pišin dar asl rend-i lāobāli-yo mast-i peymānebedast-o āšeq-i kafzanān bude-ast."

Mowlānā tā ān zamān, ya'ni siyohaštsālegi, hic še'r nagofte bud. Ammā ān yār-e šastsāle conān tārhā-ye ruh-e u rā be navā dar āvarad ke šāeri āqāz kard-o seyl-e qazalhā rā jāri nemud. Raftār-e u yārān-o moridān-e pišin rā be xašm āvard-o hamegān rā bar zedd-e Šams šurānd. Šams nācār pas az šānzdah māh az ānjā gorixt. Ammā bā raftan-e u šeydāyi-yo bittābi-ye Mowlānā bištar šod. Jāme-ye azā pušid-o bonyād-e raqs-o samā' gozāšt. Robāb be dast gereft-o now-i tāze az ān sāxt ke šeš sim dāšt. In šur-o šeydāyi-yo zāri-yo biqarāri-yo raftanhā-vo gaštanhā-ye Mowlavi, āqebat Šams-e Tabrizi rā vā dāšt, ke be Quniye bāz gardad. Ammā in bār āmade bud "tā ham zeštihā-ye xiš rā be Mowlānā benamāyad-o ham xubihā-yaš rā" va āmade bud "tā ān nāzanin rā ke miyān-e qowm-e nāhamvār gereftār āmade bud, berahānad."

Šams in bār dar xāne-ye Mowlānā jāy gereft-o bā zan-i az bastegān-e u ezdevāj kard. Nevešte-and, ke bar dar-e otāq-e Mowlānā miistād-o bozorgān-i rā ke barā-ye kasb-e šohrat be didan-e vey miāmadand, bar migardānd-o gāh be tamasxor az išān mixāst, ke Deram-o Dinār nesār konand. Hasudān-o zāherbinān niz ārām namāndand-o bār-e digar taassob conān fozuni gereft, ke šams dar moddat-i kamtar az do sāl be nāgāh nāpadid šod. Ba'z-i gofte-and, ke be dast-e moxālefān-aš košte šod.

Bāz Mowlānā divānevār-o dar pey-e yār safar āqāz kard. Be harjā sar kešid-o az harkas nešān-e u porsid. Ammā āqebat be Quniye bāz gašt-o šeydā-vo šuride beyt-o qazal migoft-o dar samā-o raqs-o carx zadan xod rā az yād mibord. Digar hargez kas-i az u va'z našenid-o u rā bar sar-e manbar nadid. Ānce emruz be nām-e Divān-e Šams-e Tabrizi barjāy-ast, qamnālehā-ye ān āref-e āšeq-ast, ke dar xiyāl bā ma'šuq seroserr-i dāšt.

Pas az nāpadid šodan-e Šams Mowlānā yārān-e hamdel-e digar barā-ye xod mijost. Salāheddin-e Zarkub, mard-i piševar-o sādedel, cand-i bar del-e suxte-ye u marham gozāšt-o con vasiyat karde bud, ke bā raqs-o šādi u rā be gur besepārand, Mowlānā dar tašyi'jenāze-ye u dastafšān-o pāykubān tā gurestān raft-o pas az u yār-i digar gozid be nām-e Hesāmeddin-e Calabi az xāndān-e javānmardān-o ahl-e fotovvat-e Quniye. Mowlānā dah sāl-e āxar-e omr rā bā u gozarānd-o Masnavi-ye Ma'navi rā dar in sālhā sorud. Hengām-i ke Mowlavi dar Quniye dar gozašt, setāre-ye deraxšān-e erfān-e Irānzamin niz qorub kard. Dar tašyi'jenāze-aš peyrovān-e hame-ye adyān-o mazāheb šerkat dāštand, ce Mowlavi dar dusti-yo ešq beyn-e ādamiyān marz-o fāsele-i našenāxte bud.

Sa'di (600-691 h. / 1203-1291 m.)

Šeyx Mošarrafoddinebn-e Moslehebn-e Abdollāh-e Širāzi mašhur be Šeyx Sa'di az barjestetarin šāerān-o nevisandegān-e tārix-e adab-e Irān-ast. Vey dar Širāz dar xāndān-e ālamān-e din be donyā āmad-o dar javāni pas az farā gereftan-e olum-e adabi-yo dini barā-ye tahsil be madrese-ye Nezāmiye-ye Baqdād raft. Dar sālhā-ye eqāmat dar Baqdād alāve bar tahsil-e olum-e zamān-e xod bā mašāyex-e bozorg-e Sufiye āšnā šod-o az mahzar-ešān bahrehā-ye besyār bord. Ammā bā hame-ye erādat-i ke be išān dāšt, tābe-o farmānbordār-e hicyek nagardid-o esteqlāl-e fekr-o andiše-ye xiš rā tā pāyān-e omr hefz kard, gu in ke xod be yeki-do tan az mašāyex-e bozorg-e ruzgār-e xiš erādat mivarzid.

Sa'di dar safarhā-ye tulāni be Hejāz, Šām-o Lobnān raft-o ba'dhā dar āsār-e xod be tajrobehā-ye hāsel az in safarhā-ye duroderāz ešāre kard. Dar hamin neveštehā az šahrhā-vo mamālek-e durdast-e šarq mānand-e Kāšqar-o Hend niz yād karde-ast, ammā yaqin nist ke xod be hame-ye in sarzaminhā rafte bāšad. In safar-e tulāni ke dar āqāz-e javāni az Širāz be Baqdād āqāz šod, pas az hodud-e si-yo panj sāl bā bāzgašt be Irān pāyān yāft.

Moqāren-e hamān sāl Holāku Xān-e Moqol sarāsar-e xāk Irān rā dar navardid-o dar Baqdād bā koštan-e xalife-vo šomār-i az vābastegān-o nazdikān-e u dastgāh-e xelāfat-e abbāsi rā bar andāxt. Ammā dar avān-e Hamle-ye Moqol, Širāz az koštār-o virāni dar amān mānd, zirā Atābakān-e Fārs az dar-e etāat dar āmade budand. Sa'di dar 655 h. / 1257 m. be Širāz bāz gašt-o dar šomār-e nazdikān-e Sa'debn-e Abubakr-e Zangi dar āmad, ammā na be onvān-e šāer-e darbāri balke pir-i mohtaram-o dānešmand-o jahāndide-vo qotb-e sufiyān ke bā va'z-o eršād-e mardom-o sorudan-e aš'ār-o ta'lif-e ketābhā-vo resālāt ruzgār migozarānd.

Sa'di dar zamān-e zendegi-ye xod šohrat-e besyār yāft. Šāerān az durdasthā-ye Hend tā Torkiye-ye emruz az u taqlid mikardand. Pas az u niz āsār-aš sarmašq-e šāerān-o nevisandegān bude-ast. Ammā hargez hic nevešte-ye digar-i az in now' natavāneste dar zibāyi, ravāni-yo tasallot bar ruh-e zabān be owj-e honari-ye ostād-e soxan, Sa'di, nazdik šavad. Hame guyand vali goftan-e Sa'di degar-ast.

Sa'di bā zehn-i hassās-o nokteyāb be āmixtan-e tajrobehā-ye talxoširin-o bāz nemudan-e zavāyā-ye ruh-o del-e ādami honarmand-i tavānā bud. Āsār-aš tarkib-i az nazm-o nasr-ast-o qazaliyāt bozorgtarin baxš-e sorudehā-ye u-st, aš'ār-i ke dar ān zariftarin avātef-e āšeqāne-vo lahzehā-ye šowq-o hejrān hamrāh bā vasf-e zibāyihā-ye tabiat bāzgu šode-ast. Sa'di dar qasāyed-e xod be tahsin-e mardān-e bozorg-o dānešmand-o rejāl-e niksirat-e ruzgār-e xod pardāxte-ast. Mozaffareddin Abubakr, pesar-e Sa'debn-e Zangi-yo Šamseddin-e Sāhebdivān-e Joveyni-yo barādar-e u, Atāmalek-e Joveyni, biš az digarān mowred-e tavajjoh-e Sa'di bude-and. Marsiyehā-ye besyār dar anduh-e marg-e bozorgān niz az digar aš'ār-e Sa'di-st, ke dar now-e xod momtāz-ast.

Ammā bartarin majmue-ye še'r-e u Bustān-ast, ke šāer dar ān zemn-e hekāyathā-ye širin-e kutāh be tajzie-vo tahlil-e amiq-e ravābet-e ensāni pardāxte. Dar āsār-e mansur-e vey Golestān conin maqām-i rā dārad. In ketāb-e kucak ke bā nasr-i besyār ravān-o āmixte bā še'r nevešte šode, hamcon Bustān majmue-i-st az dāstānhā ke haryek be now-i cešm-e xānande rā bar zeštihā-vo zibāyihā-ye zendegi-ye ejtemāi migošāyad. Baxš-e digar-e āsār-e še'r-o nasr-e Sa'di majmuehā-yi-st az hazl-o šuxi-yo enteqād. Majmue-ye āsār-e Šeyx Sa'di rā be monāsebat-e tanavvo-e matāleb-e ān "namakdān-e še'r" gofte-and. Az hekāyathā-ye Golestān-e Sa'di-st:

Kas-i možde piš-e Anuširavān-e Adel āvard-o goft: "Šenidam ke folān došman-e to rā Xodā-ye azzojal bar dāšt." Goft: "Hic šenidi ke ma-rā bogzāšt?" Agar bemord adu jā-ye šādemāni nist, ke zendegāni-ye mā niz jāvdāni nist"

* * *

Hargez az dowr-e zamān nanālide budam-o ruy az gardeš-e āsmān darham nakešide, magar vaqt-i ke pāyam berehne mānde bud-o estetāat-e pāypuš-i nadāštam. Be Jāme-e Kufe dar āmadam deltang. Yek-i rā didam ke pāy nadāšt. Sepās ne'mat-e haq be jāy āvaradam-o bar bikafši sabr kardam.

Morq-e beryān be cešm-e mardom-e sir

Kamtar az barg-e tare bar xān-ast

V-ānke rā dastgāh-o qovvat nist

Šalqam-e poxte morq-e beryān-ast

HĀFEZ (F. 791 YĀ 792 H. / 1412 YĀ 1413 M.)

Xāje Šamseddin Mohammad, bozorgtarin šāer-e qazalsarā-ye Irān, dar qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi dar Širāz miziste-ast. Vey be hame-ye olum-e mazhabi-yo adabi-ye zamān-e xiš va be zabān-e fārsi-yo arabi āšnāyi-ye kāmel dāšt-o con Qor'ān rā bā revāyathā-ye moxtalef az bar mixānd, dar aš'ār-e xod Hāfez taxallos mikard. Niz sedā-yi xoš dāšt-o bā musiqi kāmelan āšnā bud. Hāfez dar javāni be darbār-e omarā-ye Inju rāh yāft-o nazd-e Šāh Šeyx Abueshāq ke hākem-e Fārs bud, be maqām-i vāllā resid. Dir-i nagozašt ke Amir Mobārezeddin Mohammad, moasses-e selsele-ye Āl-e Mozaffar bar Šeyx Abueshāq dast yāft-o u rā dar meydān-e šahr-e Širāz košt. Sepas xod bā xošunat-o saxtgiri-ye tamām be hokumat pardāxt.

Amir Mobārezeddin, ke Hāfez u rā mohtaseb xānde-ast, dar omur-e mazhabi bar mardom besyār saxt migereft. Dar-e meyxānehā rā mibast-o mardom rā az bādenuši-yo meygosāri-yo navāzandegi bāz midāšt. Hāfez in a'māl rā ke az xoškandiši-yo taassob-e mazhab-e qešri sarcešme gerefte bud, riyākārāne midānest-o dar še'r-e xod saxt be ān mitāxt. Cand-i ba'd pesarān-e Amir Mobārezeddin ke az saxtgirihā-ye besyār-e u be jān āmade budand, bar vey šuridand-o u rā kur kardand. Šāh Šojā', Šāh Yahyā-vo Šāh Mansur, az Āl-e Mozaffar, dar zamān-e zendegi-ye Hāfez yek-i ba'd az digari be pādšāhi residand. Hāfez biš az hame bā Šāh Šojā' ravābet-i samimāne dāšt. Ammā in dusti niz cand-i ba'd be kodurat anjāmid. Šāh Šojā' yekbār az barādar-e xod, Mahmud, šekast xord-o be Kermān gorixt-o con pas az do sāl barādar-aš, Mahmud, rā šekast dād-o be Širāz bāz gašt, be mard-i dahanbin, badgomān-o badzabān badal šode bud.

Dar in ruzgār Amir Teymur bar Irān hamle āvard-o dar Esfahān qatleām-i azim kard. Nevešte-and, ke haftād hezār tan rā košt-o az sarhā-ye koštegān menārehā sāxt. In ahvāl dar še'r-e Hāfez be surat-e nāpāydāri-ye donyā-vo zarurat-e gerāmi dāštan-e lahzehā-ye xoš-e zendegi en'ekās yāfte-ast. Hāfez dar conin dowrān-e āšofte-i hame-ye omr dar Širāz zist. Safarhā-ye kutāh-e u be Esfahān-o Yazd u rā nāxošnud bāz gardānd-o az da'vat-e Mahmud Šāh-e bahmani-ye dakani be Hendustān niz be ellat-e tufāni budan-e daryā cešm pušid-o dar Širāz dar gozašt. Hāfeziye, ārāmgāh u dar in šahr, ziyāratgah-e rendān-e jahān-ast.

Az Hāfez divān-e aš'ār-i barjāy-st, ke az dirbāz dar xāne-ye har irāni, az šahri-yo rustāyi-yo dānešmand-o bisavād, dar kenār-e Qor'ān-e Karim jāy gerefte-ast. Bā ān ke fahm-e daqiq-e še'r-e Hāfez āsān nist, ammā

irāniyān bā še'r-e u rāzoniyāzhā dārand-o fāl gereftan az divān-aš, ce be e'teqād-o ce az ru-ye tafannon, nazd-e ānhā rasm-i dirine-ast. Laqab-e lesānolqeyb yā guyā-ye asrār be hamin monāsebat be u dāde šode-ast.

Hāfez dar še'r aqlab az xod be onvān-e rend yād mikonad, ya'ni kas-i ke pākbāxte-vo biniyāz-ast, va bā hame-ye hošyāri-yo dānāyi be rosum-o moqarrarāt-e ejtemāi bie'tenā-st. Vey biš az hame az tazāhor be zohd-o riyākāri dar a'māl-e mazhabi bizār-ast. Bā in hame, pardāxtan-e biš az had be lezzāt-e zāheri-yo qarq šodan dar māddiyāt niz be nazar-e u šāyeste-ye ensān-e āgāh nist. U nāpāydāri-ye owzā-o bidavāmi-ye qodrat-o šokuh-o jalāl-e šāhān rā dide-ast. Banā bar in e'teqād dārad, ke bāyad az zibāyihā-ye tabiat-o lahzehā-ye xoš-e dusti-yo mohabbat barxordār šod-o cand ruze-ye zendegāni rā be šādi-yo xoši gozarānd.

Še'r-e Hāfez āmize-i-st az maāni-ye erfāni-yo ejtemāi-yo āšeqāne. Gāh dar yek qazal tašxis-e in se ma'nā az yekdigar āsān nist. Be in jahat kalām-e u candpahlu-st-o harkas az ān be andāze-ye fahm-e xod dar miyābad. Daqāyeq-o latāyef-e še'r-e u bā ān ke qarnhā mowred-e šarh-o tafsir qarār gerefte, hanuz be towr-e kāmel šenāxte nist. Bāreztarin janbe-ye še'r-e Hāfez ešq-e saršār-e u be āboxāk-o sarzamin-aš, Širāz-ast. In eštiyāq be surat-i gostardetar šāmel-e arzeshā-ye vāllā-ye farhang-e asil-e irāni migardad. Ešārāt-e sarih-e u be ašxās-o havādes-e tārixi-ye Irān-e qadim mahdud-ast, ammā negareš-e u be hasti-yo did-e u nesbat be ensān-o mohabbat-o modārā-vo gozašt nešān midehad, ke cegune az ahvāl-e maqšuš-e zamāne-vo xošunathā-vo riyākārihā-vo mardomfaribihā-ye nowxāstegān-e beqodratreside, ranj mibarad. Barā-ye āšnāyi bā še'r-e Hāfez u rā be šāx-e nabāt qasam midehim, fāl-i migirim-o conin mixānim:

Šekofte šod gol-e hamrā-vo gašt bolbol mast

Salā-ye sarxoši, ey sufiyān-e bādeparast

Asās-e towbe ke dar mohkami co sang nemud

Bebin ke jām-e zojāji ce torfe-aš beškast

Biyār bāde ke dar bārgāh-e esteqnā

Ce pāsbān-o ce soltān, ce hošyār-o ce mast

Az in robāt-e dodar con zarurat-ast rahil

Ravāq-o tāq-e maišat ce sarboland-o ce past

Maqām-e eyš moyassar nemišavad biranj

Bali be hokm-e balā baste-and ahd-e alast

Be hastonist maranjān zamir-o xoš mibāš

Ke nisti-st saranjām-e har kamāl ke hast

Šokuh-e āsefi-yo asb-e bād-o manteq-e teyr

Be bād raft-o az u xāje hic tarf nabast

Be bāl-o par marow az rah ke tir-e partābi

Havā gereft zamān-i vali be xāk nešast

Zabān-e kelk-e to Hāfez, ce šokr-e ān guyad

Ke gofte-ye soxan-at mibarand dastbedast

Obeyd-e Zākāni (f. 772 h. / 1370 m.)

Obeyd-e Zākāni tanznevis-e mašhur-e irāni-st, ke dar qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi hamzamān bā Hāfez dar Širāz mizist. Vey az xānevāde-i bozorg-o sāhebnām-e ahl-e Qazvin bud. Dar javāni be darbār-e šāhān-o bozorgān-e ruzgār rāh yāft-o be onvān-e šāer-i tavānā-vo nevisande-i ostād-o sāhebsabk mašhur šod. Šāh Šeyx Abueshāq-e Inju, Soltān Oveys-e Jalāyer-o Šāh Šojā' az Āl-e Mozaffar az jomle kasān-i budand, ke Obeyd-e Zākāni išān rā dar aš'ār-e xod sotude-vo barx-i az āsār-aš rā be nām-e išān karde-ast.

Ammā šohrat-e Obeyd-e Zākāni be sabab-e cand manzume-vo resāle-ye kucak-ast, ke dar ānhā bā tab'-e zarif-o nokteyāb-e xiš owzā-e ejtemāi-yo nābesāmānihā-ye axlāqi-ye zamān rā dar lebās-e tanz-o nišxand be masxare gerefte. Vey dar in āsār nešān midehad ke nevisande-i dānā-vo āšnā bar besyār-i az tarfandhā-ye badkārān-e zāhersalāh-ast. Latifehā-ye Obeyd, bā nasr-i besyār honarmandāne, dar kamtarin kalamāt bištarin ma'nā rā miresānad-o az conān omq-o tizbini barxordār-ast, ke gāh šenavande-vo xānande-ye hošyār rā hamzamān be xande-vo gerye vā midārad.

Majmue-ye āsār-e tanz-e Obeyd-e Zākāni az yek manzume be nām-e Muš-o Gorbe-vo cand resāle-ye kucak be nāmhā-ye Sad Pand-o Delgošā-vo Ta'rifāt-o Axlāqol'ašrāf tajāvoz nemikonad. Qesmat-e qābelemolāheze-i az resālehā-ye u niz be vāsete-ye zešti-ye kalām-o hazl-e tond-o ešāre be matāleb-i ke bā effat-e omumi tanāsob nadārad, ma'mulan nādide gerefte mišavad-o dar jam' az ānhā soxan nemiravad. Bā in hame Obeyd-e Zākāni dar beyn-e omum-e mardom -eIrān az šohrat-e besyār barxordār-ast.

Zešti-yo tondi-ye baxš-i az hazliyāt-e u bištar natije-ye owzā-e ruzegār-ast. Dar qarn-e cāhārdahom-e milādi bar asar-e Hamle-ye Moqol nezām-e pišin-e axlāqi-yo ejtemāi darham rixt-o kasān-i ke azānpas ru-ye kār āmadand, bištar mardom-i forsattalab budand, ke dar andiše-ye manāfe-e xod az hic setam-i bar forudastān xoddāri nemikardand. Zāhersāzi-yo riyākāri, bexosus dar pušeš-e din-o mazhab, ravāj-e kāmel dāšt-o qarize-ye šahvatparasti-yo qolāmbāregi bar sāhebān-e zar-o zur cire bud.

Dar conin ahvāl ke kas-i rā yārā-ye cunocerā nabud, ba'z-i be serāhat-o šeddat enteqād mikardand-o ba'z-i digar con Obeyd-e Zākāni masxaregi piše sāxtand. Fozalā-vo dānešmandān-i bozorg-o andiševar bā hame-ye bolandi-ye maqām dar elm-o ehterām-i ke nazd-e Ilxānān dāštand, dar halqe-ye šo'badebāzhā-vo ma'reke-ye masxarehā-vo dalqakhā minešastand-o bā ānān be hamān šive-i raftār mikardand ke bā bozorgān-o qodratmandān. Ānān be in tariq natanhā raftār-e motekabberāne-ye sāhebān-e hešmat-o jāh rā be ciz-i nemigereftand, balke bā nišxand-o šuxi palidihā-vo riyākārihā-ye išān rā niz be digarān minemudand. Obeyd-e Zākāni dar hazliyāt-o tanzhā-ye xod az hamin noktehā soxan miguyad. Vey dar resāle-ye Ta'rifāt tabaqāt-e mardom-e zamāne rā conin moarrefi mikonad: "al'asas: ānke šab rāh zanad-o ruz az bāzāriyān ojrat xāhad; albāzāri: ānke az Xodā natarsad; altabib: Jallād; dārotta'til: madrese; aljāhel: dowlatyār; alqāzi: ān ke hame u rā nefrin konand."

Resāle-ye Sad Pand rā Obeyd-e Zākāni, be tamasxor, dar moqābel-e neveštehā-ye moddaiyān-e axlāq āvarde-ast, ke dar ān zamān soxan dar bāre-ye ān rā be ebtezāl kešide budand. Gomān miravad, ke bištarin tanz-e Obeyd dar in resāle motevajjeh-e Xāje Nasireddin-e Tusi, moallef-e Axlāq-e Nāseri-st, zirā dar moqaddame minevisad ke in pandhā cekide-ye goftehā-vo neveštehā-ye Aflātun, Arastu-vo Xāje Nasir-ast. Āngāh pand midehad ke: "Tā tavānid soxan-e haq maguyid tā bar delhā gerān našavid-o mardom bisabab az šomā naranjand. Masxaregi-yo dafzani-yo govāhi be doruq-o din be donyā foruxtan piše sāzid tā aziz bāšid-o az omr barxordār gardid."

Dar resāle-ye Axlāqol'ašrāf ru-ye soxan bā tabaqāt-e momtāz-ast. Obeyd-e Zākāni dar in resāle az marg-e mardomi-yomardānegi-yo ezzat-o šohrat-e masxaregi-yo biāberuyi dar dastgāh-e hokumati soxan miguyad-o bā nasr-i sangin-o fazlforušāne az tārix nemune miāvarad ke: "Cangiz Xān ke emruz be kuri a'dā dar darak-e asfal moqtadā-vo pišvā-ye Moqolān-e avvalin-o āxarin-ast, tā hezārān hezār bigonāh rā be tiq-e bidariq az pāy dar nayāvard, hokumat ru-ye zamin bar u moqarrar nagašt-o ... Abusaid-e bicāre con daqdaqe-ye edālat dar xāter oftād-o xod rā be šoār-e adl mowsum gardānid, dar andak moddat-i dowlat-aš separi šod."

Ammā manzume-ye Muš-o Gorbe, ke mašhurtarin asar-e Obeyd-e Zākāni-st, dāstān-e towbe-ye gorbe az xordan-e muš-ast. Gorbe eddeā mikonad, ke azinpas mušhā rā naxāhad xord. Mušhā bā hame-ye ziraki dar moqābel-e zāher-e ārāste-ye gorbe, ke be moqaddasāt qasam xorde, farib mixorand-o hadāyā-vo piškešhā barā-yaš miāvardand. Ammā gorbe nāgāh hamle miāvarad-o:

In zamān panj-panj migirad

Con šode zāhed-o mosalmān-ā

Dar bāre-ye Obeyd soxan-i rasātar az in gofte-ye Ostād Qolāmhoseyn-e Yusefi nist ke: "Man dar miyān-e zolamāt-e qarn-e haštom-e hejri simā-ye tābnāk-e Obeyd-e Zākāni rā mibinam bā do cešm-e rowšan-o žarfbin. Vojud-e u-vo Sa'di-yo Hāfez dar ān ruzhā-ye saxt-o tāqatgodāz dalil-e bārez-i-st bar jowhar-e liyāqat-e mellat-e Irān, mellat-i ranjdide-vo portāqat-o zende-vo pāydār."

Amir Ališir-e Navāi (844-906 h. / 1440-1500 m.)

Amir Ališir-e Navāi az darbāriyān-e honarmand-o honarparvar-e Soltān Hoseyn-e Bāyqarā bud, ke dar qarn-e nohom-e hejri / pānzdahom-e milādi mizist. Nasab vey beTorkān-e Joqtāi miresid-o ajdād-aš be Tātārhā peyvaste budand. Vey dar Samarqand zāde šod-o parvareš yāfte-ye hamān diyār bud. Dar kudak-i dowrān-e dabestān rā bā Soltān Hoseyn-e Bāyqarā, šāhzāde-ye teymuri, gozarānd-o dar avāyel-e javāni dar Samarqand, Mašhad, Tus-o Marv be kasb-e elm-o kamālāt pardāxt. Dar ruzgār-e javāni cand-i docār-e āvāregi-yo tangdasti šod. Ammā hengām-i ke Soltān Hoseyn-e Bāyqarā bā tasarrof-e Harāt be saltanat nešast, Amir Ališir niz be da'vat-e vey be u peyvast-o dar Harāt mohrdār-e soltān šod.

Pas az ān Amir Ališir dar hodud-e yeksāl hokumat-e Estarābād rā dāšt. Ammā guyi tab'-e u bā hokumat sāzgār nabud. Be esrār be Harāt bāz gašt-o tā pāyān-e omr nadim-o mošāver-e nazdik-e soltān-o yek-i az arkān-e hokumat-e u bud. Bā vojud-e in, vaqt-e xod rā bištar be moāšerat-o hemāyat-e šāerān-o dānešmandān-o honarvarān migozarānd-o be neveštan-e ketābhā-vo sorudan-e še'r mipardāxt. Amir mard-i dānešmand-o šāer-o še'ršenās-i bāzowq-o nokteyāb bud. Ketāb-e vey be nām-e Majālesolnafās dar šarh-e ahvāl-o aš'ār-e šāerān-e qarn-e nohom-e hejri dar zabān-e fārsi ahammiyat-e besyār dārad. Alāve bar in, parvareš-o hemāyat-e u az adibān-o šāerān-e ruzgār sabab šod ke, bā vojud-e rokud-o sokut-o enhetāt-e farhangi dar nime-ye avval-e qarn, pas az ru-ye kār āmadan-e u yekbāre goruh-i az sāhebān-e fazl bar u gerd āyand. Ma'ruftarin-e išān, Abdolrrahmān-e Jāmi, āxarin šāer-e bozorg-e adab-o erfān-o še'r-e kelāsik-e Irān-ast, ke alāve bar se divān-o ketāb-e bozorg-e Haft Owrang be še'r, āsār-i con Bahārestān be sabk-e golestān-e Sa'di-yo Nafahātol'ons dar šarh-e ahvāl-e ārefān-o andiševarān-e ruzgār be nasr nevešte-ast.

Az digar bozorgān-e dastgāh-e Amir Ališir, Mirxānd, movarrex-e bozorg-o sāheb-e ketāb-e tārix-e omumi-ye Rowzatossafā-st. Vey asar-e bāarzeš-e xod rā bā estefāde az ketābxāne-ye bozorg-e Amir be anjām resānde-vo az marāje-e ān estefāde-ye besyār karde-ast. Dowlatšāh-e samarqandi, nevisande-ye Tazkeratoššoarā, va Kamāleddin-e Behzād, naqqāš-e binazir-e qarn-e nohom-e hejri / pānzdahom-e milādi-yo Mowlānā Hoseyn-e Vāez-e Kāšefi, nevisande-ye ketāb-e Anvār-e Soheyli-yo Fotovvatnāme-ye soltāni-yo besyār-i digar az in dast, hamegi parvardegān-e ān amir-e honarparvar hastand. In bozorgān dar āsār-e xiš bārhā az Amir Ališir be niki yād karde-vo marāteb-e sepās xod rā bāzgu nemude-and.

Ta'sir-e šaxsiyat-e bārez-e Amir Ališir dar fazā-ye farhangi-ye zamān bed-ān had bude-ast, ke hattā piš az marg-e u aqlab yād-aš rā gerāmi dāšte-vo dar neveštehā ān amir-e nikuxesāl rā sotude-and. Be gofte-ye Ostād Malekoššoarā-ye Bahār "Peydā āmadan-e Amir Ališir dar dastgāh-e Teymuriyān mesl-e axgar-i bud, ke nāgahān xāne rowšan konad-o bā tābeš-i qavi be kār-e tarvij-e farhang-o adabiyāt bepardāzad."

Dar bāre-ye Amir Ališir-o nofuz-e farhangi-ye azim-e u dar qarn-e nohom-e hejri / pānzdahom-e milādi dāstānhā-ye besyār naql šode-vo hāle-i az afsāne simā-ye tārixi-ye u rā dar bar gerefte-ast. Dar in afsānehā amir bā mardom be šuxi-yo noktesanji mipardāzad-o dustān niz be rāhat-i bā latife-vo kenāye be u pāsox midehand. Āvarde-and, ke šāer-i mofles dar šab-e eyd-e Nowruz bi māye-vo āzuqe mānde bud. Farzand-aš rā siyāh pušānd-o be xedmat-e amir ferestād. Amir meqdār-i pul barā-ye kafnodafn-e šāer pardāxt. Ruz-e eyd šāer bā jāme-ye now nazd-e Amir raft-o dar javāb-e taajjob-e u goft ke "Agar amir ān an'ām rā nemiresānd, morde budam." Šāer-i digar ruz-i be dargāh-e amir raft. Amir goft: "Xoš āmadi, ke mā kas-i rā mixāstim, tā bā u masxaregi konim." Šāer javāb dād: "Mā niz barā-ye hamin kār āmade-im."

Amir Ališir rā dar lebās pušidan-o tajammol-e xāne-vo raftār niz mard-i bāzowq towsif karde-and. Dar zamān-e u dastār-e mir'ališiri-yo qabā-ye mir'ališiri-yo cizhā-ye digar az in dast mašhur bude-ast. Vey ba'zi manzumehā-ye mašhur-e fārsi con Xamse-ye Nezāmi-ye Ganjavi rā be še'r-e torki dar āvarde-ast. Az u divān-e aš'ār-e bozorg-i be fārsi-yo torki barjā-st, ke tanhā baxš-e fārsi-ye ān šeš hezār beyt dārad. Bā vojud-e in, Amir Ališir be zabān-e fārsi šiftegi-ye kāmel dāšt-o dar rāh-e parvareš-e fārsizabānān saxt mikušid. Amir Ališir dar kār-e sāxtemān-o ābādāni dar guševokenār-e kešvar niz besyār mikušid. Dar afsānehā banā-ye sisad-o haftād sāxtemān rā be u nesbat dāde-vo gofte-and, ke vey dar yek ruz cāhārsad emārat-e xeyr banā nahād. Ānce mosallam-ast, Ārāmgāh-e Attār dar Neyšābur, Sadd-e Torq nazdik-e Mašhad, robāt-i dar sangbast, dar rāh-e Mašhad be Farimān, baxš-i az eyvān-e jonubi-ye sahn-e atiq-e Haram-e Hazrat-e Rezā (a.), va kānālkeši-ye Cešme Gilās (Golasb) dar Tus az kārhā-ye xeyr-e u-st, ke hanuz dar Xorāsān bāqi-st.

Amir Ališir dar 62-sālegi dar Harāt dar gozašt. Marg-e u, ke be manzale-ye sar-o aql-e darbār-e Soltān Hoseyn bud, bonyād-e dowlat-e Teymuriyān rā sost kard. Soltān Hoseyn cand sāli pas az vey dar gozašt-o Ozbakhā bā tasarrof-e Harāt Teymuriyān rā bar andāxtand.

Šeyx Bahāyi (952-1031 h. / 1546-1622 m.)

Bahāoddin Mohammad-e Āmeli, ma'ruf be Šeyx Bahāyi az dānešmandān-e barjeste-ye qarn-e šānzdah-e milādi-st. Vey hamzamān bā Šāh Abbās-e Bozorg-e safavi mizist-o mowred-e ehterām-o takrim-e vey bud. Šaxsiyat-e mahbub-o šohrat-e besyār-aš be elm, simā-ye tārixi-ye u rā bā afsāne dar āmixte-ast. Gofte-and, ke u barā-ye garm kardan-e garmābe-i dar Esfahān, šam'-i bar afruxte bud, ke be tanhāyi garmābe rā garm mikard. Šam' ruzegār-i derāz rowšan bud, bi ān ke kam šavad. Bāz gofte-and, sāat-i sāxte bud, ke be dun-e kuk-o pāndul kār mikard.

Šeyx Bahāyi dar Ba'lbak motevalled šod. Pedar-aš az šiayān-e dānešmand-e jabal-e Āmel dar Lobnān bud, ke dar zamān-e Šāh Tahmāsb-o be da'vat-e u be Irān āmad-o sālhā be onvān-e šeyx-e Eslām dar Harāt mizist-o valiahd rā ta'lim midād. Šeyx Bahāyi, ke hengām-e āmadan be Irān kudak-i xordsāl bud, hekmat-o olum rā nazd-e pedar-o digar ostādān-e ma'ruf-e zamān āmuxt-o dar javāni dar Qazvin-o Esfahān, pāytaxt-e pādšāhān-e Safaviye, halqehā-ye dars-e bozorg-i barpā kard. Vey šāgerdān-e benām-i con Sadreddin-e Širāzi, ma'ruf be Mollāsadrā, rā parvareš dād. Šeyx Bahāyi bā do filsuf-o motefakker-e bozorg-e zamān-e xiš, Mirdāmād-o Fendereski, niz hamzamān bud-o bā ānān dusti-ye amiq-o nazdik dāšt. Dar bāre-ye ehterām-o alāqe-ye Šeyx Bahāyi-yo Mirdāmād be yekdigar dāstānhā-ye besyār bar sar-e zabānhā bude-ast.

Neveštehā-yi ke az Šeyx Bahāyi barjāy mānde, biš az panjāh ketāb-o resāle-ast. Bištar-e in āsār hanuz dar madāres-e mazhabi-ye Irān-o digar kešvarhā-ye eslāmi tadris mišavad. Emtiyāz-e āsār-e Bahāyi dar sādegi-yo xāli budan-e ānhā az matāleb-e zāyed-ast. Har xānande az ketābhā-ye vey, ke bištar dar bāre-ye nojum-o hesāb, ostorlāb, falsafe-vo erfān-ast, be hadd-e este'dād-e xod bahre mibarad. Šeyx Bahāyi ketāb-i niz be nām-e Kaškul dārad, ke dar ān majmue-i az matāleb-e elmi con hendese-vo falsafe rā bā mowzuāt-e adabi-yo tārixi-yo jabr-o hesāb-o qeyr-e ān yekjā gerd āvarde-ast. Kaškul zarf-e dastedār-i-st, ke darvišhā be dast migerefte and-o mardom pul-o xorāki-yo ašyā-yi rā be onvān-e sadaqe-vo niyāz dar ān mirixtand.

Šeyx Bahāyi bā ān ke dar xānevāde-i Arab motevalled šode bud, ammā con az kudaki dar Irān parvareš yāft, xuy-o zowq-e irāni gereft. Vey be fārsi aš'ār-i besyār zibā-vo porma'nā sorude-ast, ke šurohāl-e aš'ār-e sufiyāne-vo ārefāne-ye irāni rā dārad:

Tā key be tamannā-ye vesāl-e to yegāne

Ašk-am šavad az har može con seyl ravāne

Xāhad be sar āyad šab-e hejrān-e to yā na

Ey tir-e qam-at rā del-e oššāq nešāne

Jam'-i be to mašqul-o to qāyeb ze miyāne

Ya'ni ke to rā mitalabam xāne be xāne

Raftam be dar-e sowmee-ye ābed-o zāhed

Didam hame rā piš-e rox-at rāke-o sājed

Dar meykade rohbān-am-o dar sowmee ābed

Gah mo'takef-e deyr-am-o gah sāken-e masjed

Šeyx Bahāyi ketāb-i be nasr dārad, ke dar ān sufi-yo tāleb-e elm be zabān-e gorbe-vo muš-o be ramz be goftogu pardāxte-and. Ārāmgāh-e Šeyx Bahāyi dar kenār-e marqad-e Emām Rezā (a.) dar šahr-e moqaddas-e Mašhad-ast.

Mollā Sadrā (980-1050 h. / 1572-1640 m.)

Mohammadebn-e Ebrāhim-e Qavāmi, molaqqab be Sadreddin-o ma'ruf be Mollāsadrā-vo Sadrolmotaalehin, bozorgtarin filsuf-e elāhi-yo az hokamā-ye mašhur-e qarn-e yāzdahom-e hejri / hefdahom-e milādi-st. Pedar-aš yek-i az bozorgān-o saršenāsān-e Širāz bud-o tanhā farzand-e u nazd-e barjestetarin dānešmandān-e ruzgār, ya'ni Šeyx Bahāoddin-e Āmeli, ma'ruf be Šeyx bahāyi-yo Seyyd Mohammadbāqer, ma'ruf be Mirdāmād, be tahsil-e olum-e ma'qul-o manqul-o falsafe pardāxt-o be zudi be marhale-i az kamāl resid, ke hasad-e kajfahmān-e bimāye rā bar zedd-e xod bar angixt.

Marhale-ye dovvom-e zendegāni-ye u be moddat-e pānzdah sāl dar deh-i kucak az kuhestānhā-ye durdast-e nazdik-e šahr-e Qom be tahqiq-o tafakkor gozašt. Sevvomin marhale hengām-i āqāz šod, ke Mollā Sadrā be da'vat-e Šāh Abbās barā-ye tadris dar Madrese-ye Allāhverdi Xān-e Širāz āzem-e ān diyār gardid. In dowre az zendegi-ye vey si sāl be tul anjāmid-o zemn-e ān alāve bar tadris-e hekmat dar Madrese-ye Xān, be ta'lif-e āsār-e bāarzeš-i con ketāb-e Al'asfārorrābee (safarhā-ye cāhārgāne) pardāxt, ke šāmel-e tamām-e afkār-o ārā-ye falsafi-yo mokāšefāt-e erfāni-ye u bud.

Mollā Sadrā dar sāl-e 1050 h. / 1640 m. hengām-i ke barā-ye haftomin bār az safar-e haj piyāde be vatan bāz migašt, dar Basre dar gozašt. Cehel ketāb-o resāle dar olum-e ma'qul-o manqul, ke joz baxš-e kucak-i az ān hame be zabān-e arabi nevešte šode, az u barjāy mānde-ast. Az šāgerdān-e mobarrez-e u Mollā Mohsen-e Feyz-e Kāšāni-yo Hakim Abdorrazzāq-e Lāhiji bā āsār-e qābeletavajjoh-e xod az digarān momtāz-and.

Ketāb-e Al'asfārorrābee rā bozorgtarin šāhkār-e falsafe-ye eslāmi xānde-and, ke az zamān-e moallef tā konun mohemtarin ketāb-e darsi dar madāres-e dini-ye Irān bude-ast. Hekmat-e eslāmi pas az noh qarn ke az peydāyeš-e ān migozašt, bā Mollā Sadrā be marhale-ye kamāl resid-o haqāyeq-e falsafe-ye estedlāli-yo zowqi-yo vahy-e āsmāni dar bineš-i vasi' dar bāre-ye jahān bā ham dar āmixt. Talāš-e Mollā Sadrā bištar ma'tuf be hamāhang sāxtan-e din, beviže taālim-e šie, bā falsafe bud. Vey āqebat movaffaq šod, nešān dehad, ke cegune raveš-e estedlāli-yo zowqi-yo ešrāqi hamrāh bā ānce az rāh-e vahy be ensān reside, mitavānad dar nahāyat-e amr be yek haqiqat resad.

Mollā Sadrā dar falsafe raveš-e ešrāq-o kašf-o šohud rā bar gozid. Aqāyed-aš bā ārā-ye Mohiyeddinebn-e Arabi nazdik bud. Bar barx-i az nazarāt-e Abuali Sinā-vo Šeyx-e Ešrāq xorde migereft. Vey dar zamān-i mizist, ke dowrān-e eqtedār-o farmānravāyi-ye faqihān-o ruzgār-e xāri-ye andiševarān bud. Az hamin ru e'teqād-aš be tasavvof-o erfān vey rā āmāj-e moxālefat-o enteqād-o takfir-e faqihān-i sāxt, ke eddeā mikardand, dar bāre-ye masāel-i bar xalāf-e zāher-e haqqe-ye šar' soxan rānde-ast. Enzevā-ye vey dar deh-e Kahak-e Qom rā niz edde-i tab'id-e vey be tahrik-e foqahā dāneste-and. Bā in hame, Mollā Sadrā sāket neminešast-o zāherbinān-e qešri rā be niš-e qalam miāzord. Mohemtarin irād-e foqahā ke be takfir-e Mollā Sadrā anjāmid, nazariye-ye u dar bāre-ye harekat-e jowhari-st. Be e'teqād-e Mollā Sadrā zamān amr-i zehni-yo aqli-st, va mowjudiyat-o esteqlāl-e zamān tanhā dar zehn surat mibandad. Cāhār bo'd-e budan-e mowjudāt-e māddi-yo bargaštnāpaziri-ye zamān-o qeyremomken budan-e bāzgašt az āyande be gozašte, riše dar xod-e havādes dārad. Majmu-e kāenāt-e māddi dar harekat-e vāhed-i moteharrek-ast-o har mowjud-o hādese pāre-i-st az bikarān-e in moteharrek-e vāhed.

In nazariye darvāqe' harekat-e jowhar dar jowhar-ast. Mollā Sadrā šojāāne-vo sonnatšekanāne bā in andiše-ye kohansāl-e falsafi ke harekat-e jowhar rā dar arz nešān midād, be nabard pardāxt. Vey tahavvol rā dar zāt-e šey' midid. Be nazar-e vey tā ciz-i peydarpey-o peyvaste az xod birun nayāyad, hargez be kamāl dast naxāhad yāft. Jān-e soxan-e Sadreddin-e Širāzi in-ast, ke harekat rā dar sāye-ye sobāt va yā bar pāye-ye sobāt nemitavān tafsir kard. Nazariye-ye harekat-e jowhari do onsor-e asāsi rā vāred-e tafakkor eslāmi kard: tārixmandi-ye hasti-yo juš-o xoruš-e daruni dar eyn-e ārāmeš-e biruni. In nazariye agarce az su-ye kasān-i con Hāj Mollā Hādi-ye Sabzevāri mowred-e šarh-o tafsir qarār gereft, ammā hamconān dar hadd-e mabāhes-e lafzi bāqi mānd-o be natāyej-e mohemm-e elmi-yo ejtemāi, ke mitavānest bar ān moteratteb bāšad, tavajjoh-e lāzem ma'tuf našod.

Allāme Aliakbar-e Dehxodā (1297 h. – 1334 š. / 1880-1955 m.)

Aliakbar-e Dehxodā az mardān-e benām-e siyāsat-o adab-e tārix-e moāser-e Irān-ast. Vey darTehrān zāde šod. Pedar-aš Xān Bābā az ilnešinhā-ye navāhi-ye Qazvin bud-o az hamin ru Dehxodā rā niz aqlab qazvini mixānand. Vey dar kudaki noxost dar madāres-ye qadim tahsil kard, sepas vāred-e Madrese-ye Olum Siyāsi šod-o cand sāl ba'd dar ma'muriyat-e vezārat-e xāreje hamrāh-e safir-e Irān be kešvarhā-ye Bālkān dar jonub-e šarq-e Orupā safar kard. Dehxodā dar Boxārest-o Viyen do sāl be takmil-e zabān-e Farānse-vo motālee-ye pišrafthā-ye elmi-yo honari-ye Orupā pardāxt. Bā in hame, dar bāzgašt dar yāddāšt-i be moddaiyān-e bartari-ye tamaddon-e qarb hošdār dād ke: "Dar tamaddon-e mekāniki kas-i dast-e mā-rā nabaste, ammā dar šoun-e ma'navi mā bāyad xod rā dar yābim."

Bāzgašt-e Dehxodā be vatan moqāren-e owj gereftan-e nehzat-e mašrutexāhi bud. Vey pas az šeš māh kār dar Edāre-ye Rāh-e Šuse-ye Xorāsān be Tehrān bāz gašt-o be onvān-e nevisande-vo sardabir be hamrāhi-ye tan-i cand az āzādandišān be našr-e ruznāme-ye Sureesrāfil pardāxt. Maqālāt-e enteqādi-ye vey bā onvān-e "Carand-o Parand" be zudi tavajjoh-e xānandegān rā be xod jalb kard. Vey dar in maqālāt bā tanz-i tond ammā latif a'māl-e setamgarān-o jāhelān-o sarbārān-e jāmee rā bar mišemord-o az sādelowhi-ye avām-o forsattalabi-ye rowhāninamāyān-o šayyādān-e zāhersalāh parde bar midāšt.

Be tup baste šodan-e Majles-e Šowrā-ye Melli be farmān-e Mohammad'ali Šāh-o farā residan-e dowrān-e Estebdād-e Saqir be košte šodan-e Mirzā Jahāngir Xān-e Ssureesrāfil, nāšer-e ruznāme-vo rowšanfekr-e bozorg zamān-e mašrute-vo dastgiri-yo tab'id-e Dehxodā be Orupā anjāmid. Ammā Dehxodā dar Orupā niz az pāy nanešast. Se šomāre-ye digar az ruznāme-ye Sureesrāfil rā montašer kard-o pas az ān be entešār-e ruznāme-ye Ruholqodos pardāxt-o andak-i ba'd dar Estānbol nāme-ye haftegi-ye Soruš rā bonyān gozāšt.

Pas az xal'-e Mohammad'ali Šāh Dehxodā be Irān bāz gašt-o be namāyandegi-ye dowre-ye dovvom-e Majles-e Šowrā-ye Melli entexāb šod. Dar ayyām-e Jang-e Jahāni-ye Avval vey az arse-ye siyāsat gorixt-o dar yek-i az qaryehā-ye baxtiyāri panāh jost-o az in forsat barā-ye tahiye-ye matāleb-e do asar-e bozorg-e xod, Amsāl-o Hokm va Loqatnāme sud jost. Dar hamin dowrān be tashih-e divān-e šāerān pardāxt-o matāleb-i besyār az zabān-e Farānse be fārsi tarjome kard. Tahiye-ye Loqatnāme-ye Farānse be fārsi-yo tashih-e āsār-i con Loqat-e Fors-e Asadi, ke dar zamine-ye kār-e Loqatnāme mowred-e niyāz bud, dar hamin ruzgār surat gereft.

Dar sāl-e 1302 š. / 1923 m. Dehxodā riyāsat-e daftar-e vezārati-ye Vezārat-e Maāref rā be ohde dāšt. Sepas be riyāsat-e Madrese-ye Olum-e Siyāsi, ke xod ruzegār-i dar ān tahsil karde bud, resid-o ān rā be Dāneškade-ye Hoquq-o Olum-e Siyāsi-yo Eqtesādi badal kard. Dar noxostin kongere-ye nevisandegān-e Irān niz ozv-e hey'atraise-ye kongere bud.

Dar Jang-e Jahāni-ye Dovvom, pas az ešqāl-e Irān az su-ye Mottafeqin, Dehxodā az kār-e divāni kenāre gereft-o hame-ye vaqt-o niru-ye xod rā sarf-e takmil-e Loqatnāme kard. Moqāren-e hokumat-e Dr. Mosaddeq vey dobāre be arse-ye siyāsat-o nevisandegi bāz gašt. Dar ordibehešt-e sāl-e 1330 š. / 1951 m. Jam'iyat-e Mobāreze Bā Bisavādi rā ta'sis kard-o esrār dāšt, ke in fa'āliyat az dexālat-e dowlat dur mānad. Pas az bar oftādan-e hokumat-e Mosaddeq bāz az fa'āliyat-e ejtemāi dast šost. Āxarin baxš-e Loqatnāme-ye azim-e u si sāl-i pas az marg-aš entešār yāft.

MELKOŠŠOARĀ-YE BAHĀR (1266 H. - 1330 Š. / 1882-1951 M.)

Mohammadtaqi Bahār, molaqqab be Malekoššoarā az mardān-e še'r-o adab-o siyāsat-e tārix-e moāser-e Irān-ast. Pedar-aš, Mohammadkāzem-e Saburi, Malekoššoarā-ye Āstān-e Qods-e Razavi bud-o dar a'yād-o marāsem-e mazhabi aš'ār-i rā ke be hamān monāsebat sorude bud, mixānd. Pas az dargozašt-e u, Mohammadtaqi, ke qarihe-i saršār dar sorudan-e aš'ār dāšt, hengām-e vorud-e Mozaffareddin Šāh-e Qājār be Xorāsān qaside-i sorud-o be in tariq laqab-e pedar rā be dast āvard.

Malekoššoarā Bahār, ke dar Mašhad motevalled šode bud, zabān-o adab-e fārsi-yo arabi rā nazd-e ostād-e ma'ruf-e zamān-e xod, Adib Neyšāburi, āmuxt-o dar javāni vāred-e fa'āliyathā-ye siyāsi gardid. Dar ān zamān extelāf beyn-e Mohammad'ali Šāh-o namāyandegān-e Majles-e Šowrā-ye Melli harruz bālātar migereft. Bahār maqālehā-vo tarānehā-ye besyār be naf'-e mašrutexāhān dar ruznāme-ye Xorāsān-e Mašhad entešār dād-o be tadrij mašhur šod. Dar sālhā-ye ba'd ke be ozviyyat-e Komite-ye Hezb-e Demokrāt-e Xorāsān dar āmad-o ruznāme-ye Nowbahār rā, ke nāšer-e afkār-e hezb bud, montašer kard. Vey dar maqālāt-e xod biš az hame be defā' az āzādi-ye zanān-o lozum-e kašf-e hejāb pardāxt-o be in jahat mowred-e takfir qarār gereft-o hokm-e qatl-e u dāde šod.

Bā dar gereftan-e Jang-e Jahāni-yo ešqāl-e Irān be vasile-ye qovā-ye bigāne, malekoššoarā, ke be namāyandegi-ye Majles-e Šowrā-ye Melli entexāb šode bud, hamrāh-e digar āzādixāhān Tehrān rā tark kard-o be havādāri az arteš-e Ālmān dar ruznāme-ye Nowbahār maqālāt-e tond nevešt-o mazālem-e Rusiye rā bar šemord. Dir-i nagozašt ke ruznāme towqif-o xod u be Bojnurd tab'id šod. Bā pāyān gereftan-e jang, malekoššoarā bār-e digar be namāyandegi-ye Majles-e Šowrā-ye Melli bar gozide šod. Ammā bā ru-ye kār āmadan-e Rezā Šāh-e Pahlavi-yo pas az gozarāndan-e yek dowre-ye cāhārdahmāhe dar zendān, nācār az fa'āliyat dar sahne-ye siyāsi kenāre gereft. Pas az ān dar hodud-e hefdah sāl be kār-e tahqiq-o tadris dar Dāneškade-ye Adabiyāt-e Tehrān mašqul bud-o āsār-e moteadded-e nazm-o nasr be vojud āvard. Vey dar sāl-e 1324 š. / 1945 m. moddat-e cāhārmāh dar dowlat-e Ahmad-e Qavām (Qavāmossaltane) Vezārat-e Farhang rā be ohde dāšt-o dar hamān sālhā bar asar-e ebtelā be bimāri-ye sel bastari šod. Āxarin fa'āliyat-e ejtemāi-ye u riyāsat-e Jam'iyat-e Havādārān-e Solh bud.

Aš'ār-e kelāsik-e Bahār bištar mazmun-i siyāsi-yo ejtemāi dārad-o bāztābande-ye xašm-o anduh-e āzādegān az owzā-e nābesāmān-e jāmee-ast. Bahār dar kār-e tahqiq-e adabi-yo tārixi niz sarāmad bud. Neveštehā-yaš, qeyr az ānce dar ruznāme-vo majallāt be cāp reside, bištar āsār-i tahqiqi dar adab-e fārsi-st. Sabkšenāsi-ye vey dar se jeld, degarguni-yo takāmol-e nasr-e fārsi rā az āqāz tā tolu-e mašrutiyat mowred-e barresi qarār midehad. In majmue ke be manzur-e tadris dar Dāneškade-ye Adabiyāt farāham āmad, hanuz az ketābhā-ye darsi-ye mo'tabar be šomār miravad. Tarjome-ye cand asar az zabān-e Pahlavi be fārsi niz az digar āsār-e elmi-ye u-st. Bar in hame, tashih-e ketābhā-ye moteadded-i az āsār-e gozaštegān rā bāyad afzud. Az jomle Tārix-e Sistān-o Majmalottavārix ke manābe-i mo'tabar dar bāre-ye tahavvolāt-e siyāsi-ye Irān dar avāxer-e dowre-ye Qājār-o avān-e dowrān-e Pahlavi-st.

Malkoššoarā Bahār dar tasnifsāzi niz dast dāšt. Dar dowrān-e mašrutiyat aš'ār-i bā vaznhā-ye xās barā-ye āvāz dar dastgāhhā-ye musiqi-ye irāni sorude mišod. Āref-e Qazvini, mard-e siyāsat, še'r-o musiqi-yo xānande-ye ān asr, be sorudan-e ingune tasnifhā-ye siyāsi-yo ejtemāi šohrat-i xās dāšt. Malkoššoarā niz tasnifhā-yi az in gune besyār sāxte-ast, ke az ān miyān "Morq-e Sahar" dar dastgāh-e māhur bā sedā-ye Qamarolmoluk-e Vaziri, barjestetarin xānande-ye zan-e Irān dar noxostin dahehā-ye qarn-e bistom, šohrat-o maqbuliyat-i farāvān yāft-o be tadrij be now-i sorud-e melli-yo siyāsi tabdil šode-ast:

Morq-e sahar, nāle sar kon

Dāq-e ma-rā tāzetar kon

Z-āh-e šararbār in qafas rā

Bar šekan-o zirozebar kon

Bolbol-e parbaste, ze konj-e qafas dar ā

Naqme-ye āzādi-ye now-e bašar sarā

V-az nafas-i arse-ye in xāk-e tude rā poršarar kon

* * *

Zolm-e zālem, jowr-e sayyād

Āšiyān-am dāde bar bād

Ey Xodā, ey falak, ey tabiat

Šām-e tārik-e mā rā sahar kon

* * *

Nowbahār-ast, gol be bār-ast

Abr-e cešm-am žālebār-ast

In qafas con del-am tangotār-ast

Šo'le fekan dar qafas, ey āh-e ātašin

Dast-e tabiat, gol-e omr-e ma-rā macin

Jāneb-e āšeq negah, ey tāze gol az in bištar kon

Morq-e bidel, šarh-e hejrān, moxtasar, moxtasar, moxtasar kon

Parvin-e E'tesāmi (1285-1320 h. / 1907-1941 m.)

Parvin-e E'tesāmi az cehrehā-ye deraxšān-e še'r-e moāser-e Irān-ast. Vey dar Tabriz be donyā āmad. Pedar-aš Yusof-e E'tesāmi (E'tesāmolmolk) mard-i rowšanfekr-o ahleqalam-o mo'taqed be ta'lim-o tarbiyat-e kudakān-o nowjavānān, bexosus doxtarān, bud. Tahsilāt-e ebtedāyi-ye Parvin dar Tehrān-o zir-e nazar-e mostaqim-e pedar anjām šod. Parvin alāve bar in az jam'-e dānešmandān-o šāerān-o nevisandegān-i ke peyvaste dar xāne-ye išān gerd miāmadand, dāneš-e besyār anduxt. Sepas be Madrese-ye Doxtarāne-ye Āmrikāyi raft-o dar jašn-e pāyān-e tahsil dar bahār-e sāl-e 1303 š. / 1924 m. xatābe-i dar bāre-ye mowqeiyat-e zan dar mašreqzamin-o lozum-e ta'lim-o tarbiyat-e u irād kard, ke saxt mowred-e tavajjoh qarār gereft. Sālhā-ye ba'd rā Parvin hamrāh-e pedar dar safarhā-ye dāxel-o xārej-e kešvar be kasb-e ma'lumāt-o tajārob-e bištar gozarānd. Ezdevāj-e u bā pesaramu-yaš dar kamtar az se māh be jodāyi anjāmid. Parvin dar bahār-e sāl-e 1320 š. / 1941 m. dar hāl-i ke biš az si-yo cāhār sāl nadāšt, bar asar-e bimāri-ye hasbe dar gozašt. U rā dar maqbare-ye xānevādegi-yaš dar Qom be xāk sepordand.

Parvin az kudaki še'r misorud. Ammā hattā hengām-i ke ba'z-i aš'ār-e u dar majalle-ye Bahār, ke pedar-aš entešār midād, cāp mišod, bāz aqlab kas-i nemipaziroft, ke ānhā rā doxtar-i javān sorude bāšad. Noxostin divān-e še'r-e Parvin dar zamān-e zendegi-ye xod-e u entešār yāft. Malekaššoarā Bahār dar moarrefi-yo naqd-e še'r-e u moqaddame-i bar in majmue afzude-ast. Allāme Dehxodā niz taqriz-i bar divān-e še'r-e u nevešte-vo u rā "šahbānu-ye zanān-e šāer" xānde-ast.

Aš'ār-e Parvin dar qāleb-e qazal, qaside-vo qet'e-ast, ke ta'sir-e šāerān-e bozorg-e gozašte rā dar ānhā be vozuh mitavān did. Bā in hame, ruh-e latif-e zanāne-vo šaxsiyat-e ārām-o mostaqell-e u še'r-aš rā kāmelan motemāyez mikonad. Bištar-e aš'ār-aš be surat-e goftogu-st: Cešm-o možgān, dām-o dāne, mur-o mār, karbās-o almās, noxod-o lubiyā, bā yekdigar soxan miguyand-o az asrār-e āfarineš-o serešt-e ādami-yo ranj-o šādi naqme bar miāvarand. Še'r-e Parvin labriz az ehsāsāt-e latif-e mādarāne-ast. U az anduh-e kudakān-e faqir, az ranj-e parandegān-e dur az āšiyāne-vo az dard-e binavāyān-e mahrum be hayejān miāyad. Aš'ār-e hošdārdehande-ye u rangobu-ye masāel-e ejtemāi-ye zamān rā dārad-o tavajjoh be mowqeiyat-e nāmosāed-e zan dar jāmee-vo faryād-e dard az setam-i ke be surathā-ye gunāgun bar u miravad, az digar mazāmin-e mokarrar-e še'r-e u-st:

Ruz-i gozašt pādšah-i az gozargah-i

Faryād-e šowq bar sar-e har kuy-o bām xāst

Porsid z-ān miyāne yek-i kudak-e yatim

In tābnāk ci-st, ke bar tāj-e pādšā-st

Nazdik raft pirzan-i gužpošt-o goft

In ašk-e dide-ye man-o xun-e del-e šomā-st

Ān pārsā ke deh xarad-o molk, rahzan-ast

Ān pādšā ke māl-e ra'yat xorad, gedā-st

Bar qatre-ye serešk-e yatimān nezāre kon

Tā bengari ke rowšani-ye gowhar az kojā-st

Sādeq-e Hedāyat (1281-1330 š. / 1902-1951 m.)

Sādeq-e hedāyat az noxostin dāstānnevisān-e moāser-e irāni-st, ke be šive-vo raveš-e orupāyi ruy āvard. Vey dar xānevāde-i az ašrāf-o siyāsatmadārān-e bozorg-o nevisandegān-o šoarā-ye nāmāvar motevalled šod. Dar javāni hamrāh-e goruhi az dānešjuyān az taraf-e dowlat be Orupā raft. Qarār bud, dar dāneškade-ye me'māri-ye Pāris be tahsil edāme dehad, ammā gerāyeš be su-ye adabiyāt-o nevisandegi u rā az ān monsaref kard. Dar ān ruzgār, conān ke xod nevešte-ast, meyl be marg-o nābudi hamvāre dar u vojud dāšt. Yek bār xod rā be rudxāne-ye Sen afkand, ammā nejāt-aš dādand. Andak-i ba'd be Irān bāz gašt-o be kār-e edāri pardāxt.

Sādeq-e Hedāyat sāde mizist-o be xalāf-e zendegi-ye ašrāfi-ye bastegān-aš, be haddeaqall-e niyāzhā-ye ruzāne qanāat mikard. Ammā ruh-e poršur-o moštāq-e u bā kār-e edāri sāzgār nabud. Ruz-i ān rā rahā kard-o banā be da'vat-i ke az u šode bud, be Bambai raft. Dar ānjā zabān-e Pahlavi āmuxt-o be falsafe-ye Hend, ke az piš bā ān āšnāyi dāšt, pardāxt. Do dāstān-e kutāh-i ke be zabān-e Farānse nevešt, ta'sir-e bineš-e budāyi rā dar u be surat-i bārez nešān midehad. Dar bāzgašt bāz be kār-e edāri ru āvard-o bāz nācār az tark-e ān šod. Neveštan-e dāstānhā-ye kutāh-o boland, tarjome-ye āsār-e nevisandegān-e bozorg az zabān-e Farānse, tahqiq dar ba'z-i āsār-e adab-e fārsi-yo neveštan-e maqālāt-e moteadded dar majalle-ye Musiqi-yo tarh-e masāel-e farhang-e āmme-vo folkolor-o jam'āvari baxšhā-yi az ān, az jomle fa'āliyathā-ye vey dar in dowrān-ast. Dar sāl-e 1324 š. / 1945 m. Hedāyat be da'vat-e Kānun-e Nevisandegān barā-ye didār-i kutāh be Tāškand raft. Cand sāl ba'd dobāre be Pāris bāz gašt-o cand māh ba'd dar āpārtemān-e xod, šir-e gāz rā bāz gozāšt-o xodkoši kard. U rā dar ārāmgāh-e *Père-Lachaise*-e Pāris be xāk sepordand.

Dar zendegi-ye Sādeq-e Hedāyat, be gofte-ye xod-e u, hic vāqee-ye šāyānetavajjoh rox nadāde bud, ammā āsār-e moteadded-o motenavve-e u nešān-e hayejān-o jušeš-e fowqol'āde dar vojud-e u-st. Dar bist-o do sāl kār-e adabi-yo honari biš az yeksad asar az xod barjāy gozāšt, ke dar tanavvo-e mowzu' binazir-ast. Ta'sir-e nevisandegān-i con Edgar Allan Poe-vo Virginia Woolf-o beviže Franz Kafka, dar āsār-e u bārez-ast. Neveštehā-ye Hedāyat conān saršār az mazāmin-e farhang-o mo'taqedāt-o xorāfāt-o ārezuhā-vo ranjhā-ye mardom-e ādi-st, ke qāleb-o surat-e zāher-e dāstān jā-yi barā-ye xodnamāyi nemiyābad. Mowzu-e aksar-e dāstānhā-ye Hedāyat mardom-e faqir, mahrum, zahmatkeš-o xorāfeparast-ast. Dar in dāstānhā, zanān, mardān-o kudakān, zabān-e avāmāne hamrāh bā nāsezāhā-vo zarbolmasalhā-vo qasamhā-vo nefrinhā-vo doāhā-ye ān dar tasvir-i daqiq nemudār mišavand. Ešq be Irān-e gozašte-vo anduh bar dardhā-yi ke az hojum-e bigānegān bar mardom-e Irān vāred āmade, guše-i digar-e ruh-e āzorde-ye u rā dar neveštehā-yaš ayān mikonad.

Šāhkār-e Sādeq-e Hedāyat Buf-e Kur ast, ke dar ān arzeshā-ye asil-e ensāni-yo arse-ye kešmakeshā-ye haqir-e māddi dar simā-ye do zan, yek-i pāk-o zibā-vo latif-o digari haris-o šahvatrān-o palid, tasvir šode-ast. In asar, bā ān ke tarh-o sāxtār-i emruzi dārad, va kamābiš be sabk-e nevisandegān-e orupāyi-ye pas az Jang-e Dovvom šabih-ast, ammā amiqan az did-e erfāni-yo bineš-e falsafi-ye Irān asar pazirofte. Buf-e Kur az jomle

ma'dud āsār-e adab-e Irān-e moāser-ast, ke be barx-i az zabānhā-ye orupāyi tarjome šode. Hedāyat bā hame-ye šohrat-aš dar Irān hanuz conān ke bāyad šenāxte nist. Tanz-e talx-e u dar bāre-ye mo'taqedāt-e xorāfi-yo bineš-e qahrāmiz-e u nesbat be mardom-i ke xod-aš ānhā rā rajjālehā nāmide, be mazāq-e besyār-i xoš nemiāyad. Xodkoši-ye u niz mowzu-i-st, ke aqlab barā-ye parhiz az pardāxtan be āsār-e u matrah mišavad.

Nimā Yušij (1276-1338 š. / 1895-1959 m.)

Nimā yušij šāer-e bolandāvāze-ye moāser-e Irān, zāde-ye Yuš-o pedar-e šer-e no-ye fārsi-st. Vey dar xāne-ye kešāvarz-i moraffah-o dānešāmuxte be donyā āmad. Kudaki-yaš tā davāzdahsālegi bar sar-e kuhhā-ye boland-o dar del-e marāte-o jangalhā-ye sarsabz-o anbuh-e šomāl-e Irān bey-en šabānān-e ilyāt-i ke dar jostoju-ye sarzaminhā-ye sabz-o xorram yeylāq-o qešlāq mikardand, gozašt. Donyā-ye kudaki-ye u dar kenār-e pedar-i savārkār-o tirandāz ke xatt-e xoš minevešt-o tār-e delkaš mizad-o mādar-i bāzowq ke dar goftoguhā-ye ādi az Haft Peykar-e Nezāmi-yo qazaliyāt-e Hāfez šāhed miāvard, separi šod. Davāzdahsāle bud, ke u rā be Tehrān āvardand. Pas az gozarāndan-e dowre-ye dabestān dar Madrese-ye Rašdiye vey rā barā-ye farā gereftan-e zabān-e Farānse be Madrese-ye San Luyi ferestādand. Dar in madrese u zabān-e farānsavi rā āmuxt-o az in tariq be donyā-ye še'r-o adab-e Orupā rāh yāft. Moallem-i delsuz be nām-e Nezām-e Vafā este'dād-e šāeri-ye u rā dar yāft-o bā mehrbāni u rā vā dāšt, tā harce bištar biyāmuzad-o zibātar besorāyad.

Entešār-e noxostin āsār-e Nimā Yušij dar ruznāmehā-ye Qarn-e Bistom-o Nowbahār nām-e u rā bar sar-e zabānhā andāxt. Ammā āšnāyi bā še'r-e āzād-e orupāyi mowjeb šode bud, ke Nimā nezām-e vazn-o qāfiye rā, ke tā ān ruz az lavāzem-e hatmi-ye kalām-e mowzun bud, dar ham šakanad-o bā be kār bordan-e zabān-e ramzgune az donyā-ye vāqeiyathā conān soxan guyad, ke sonnatgerāyān-e adabi rā saxt bar zedd-e xod bešurānd. Az su-ye digar, še'r-e badi-o nowāvarihā-ye honari-ye u besyār-i rā be tahsin vā midāšt-o in bahs ke cegune donyā-ye now xāhān-e tahavvol dar bineš-o bayān-e še'ri-st, hamejā dar gerdehamāyihā-ye honari-yo safahāt-e ruznāmehā-vo majallāt matrah mišod. Nimā barā-ye gozarān-e zendegi be tadris-e adabiyāt-e fārsi-yo barresi-ye kotob-o naqd-e aš'ār dar Edāre-ye Kol-el Entebāāt-o Entešārāt-e Vezārat-e Farhang pardāxt. Zendegi-ye ārām-o sāde-ye u zemestānhā dar Tehrān-o tābestānhā hamiše dar jangalhā-ye sarsabz-e Yuš-o dar āquš-e tabiat-e šomāl-e Irān migozašt.

Az Nimā Yušij āsār-e besyār az še'r-o nasr barjāy mānde-ast. Maqālāt-e u dar majalle-ye Musiqi, az jomle maqāle-ye mofassal-i be nām-e "Arzeš-e Ehsāsāt" bištar dar bāre-ye did-e honari-ye u be še'r-e now-st. Vey ce dar maqālāt-o ce dar nāmehā-ye xosusi-ye xod hamejā az ma'nā-vo mafhum-o hadaf-o bayān-e še'r-o honar-e soxan miguyad. Nowāvari dar vazn-o qāfiye-vo taqyir-e didgāh barā-ye tanāsob bā degargunihā-ye jāmee mowzu-e asli-ye hame-ye neveštehā-ye u-st. Vey dar in āsār še'r-e now rā towzih midehad, miāmuzad-o mikušad ke now didan-o now šenāxtan rā natanhā dar še'r-o honar, balke dar sāhat-e andiše-vo zendegi niz begostarānad. Neveštehā-ye u seyl-e biamān-e moqalledān-e u rā mahār kard, ce, dar āqāz besyār-i afrād-e kammāye-vo šohrattalab bā tark-e qeydoband-e vazn-o qāfiye be xod ejāze dādand, ke soxanān-e bihude-ye nāmafhum rā be nām-e še'r-e now entešār dehand. Nimā Yušij bā tarh-e mabāhes-i dar cegunegi-ye tahavvol-e vazn-o qāfiye-vo seyr-e takāmoli-ye ān, rāh-e āyande-ye še'r-e poxte-vo sanjide rā az bibandobāri jodā kard-o bā ta'kid bar owzān-e nov-o gostareš-e ma'nā-ye qāfiye mabāhes-e jadid-i dar še'r-e emruz-e fārsi dar miyān gozāšt.

Ammā še'r-e Nimā Yušij alāve bar nowāvari dar surat, az nazar-e ma'nā niz rāhgošā bud. Vey ke dar javāni-yo āqāz-e šāeri be qow-el xod-aš be Sabk-e Xorāsāni še'r misorud, pas az ān ke rāh-e xod rā yāft, manzume-ye jāvdāni-ye "Afsāne" rā padid āvard, ke "agar Nimā rā šāer-e afsāne nām dehim, ravā-st, zirā afsāne šāhkār-e bimānand-e u-st." Nimā dar še'r, anāsor-e tabiat-e pirāmun-e xiš rā be serāhat-o sādegi-ye tabii towsif mikonad. Bā in hame, fazā-ye še'r u conān bargozide-vo momtāz-ast, ke dar ān hameciz mafhum-i ramzgune miyābad-o ešq be hayāt-o kušeš-e jānfarsā barā-ye zendegi mowj mizanad. Be nazar-e u tabiat pāk-o zibā-st, ammā ravābet-e nāsāz-e ensānhā ān rā be siyāhi-yo tabāhi mikešānad. Vazife-ye šāer šarmsār kardan-e setamgar-o bidār nemudan-e setamdide-ast. U sobh rā mibinad-o raftan-e tāriki rā yaqin dārad. Mikušad tā

payām-e rowšanāyi-yo nur rā be afsordegān-o ranjdidegān beresānad, tā tavān-e pāydāri-ye ānān fozuni yābad. Va in "Mahtāb"-e u-st:

Mitarāvad mahtāb

Mideraxšad šabtāb

Nist yek dam šekanad xāb be cašm-e kas-o lik

Qam-e in xofte-ye cand

Xāb dar cašm-e tar-am mišekanad

Negarān bā man estāde sahar

Sobh mixāhad az man

K-az mobārak dam-e u, āvaram in qowm-e bejānbāxte rā balke xabar

Dar jegar xār-i, liken

Az rah-e in safar-am mišekanad

Nāzokārāy-e tan-e sāq-e gol-i

Ke be jān-aš keštam

Va be jān dādam-aš āb

Ey dariq-ā, be bar-am mišekanad

Dasthā misāyam

Tā dar-i bogšāyam

Bar abas mipāyam

Ke be dar kas āyad

Dar-o divār-e behamrixte-šān

Bar sar-am mišekanad

Mitarāvad mahtāb

Mideraxšad šabtāb

Mānde pāy ābele az rāh-e derāz

Bar dam-e dehkade mard-i tanhā

Kulebār-aš bar duš

Dast-e u bar dar, miguyad bā xod:

"Qam-e in xofte-ye cand

Xāb dar cešm-e tar-am mišekanad"

Mohammad-e Moin (1297-1350 h. / 1918-1971 m.)

Mohammad-e Moin dar xānevāde-i rowhāni dar Rašt motevalled šod. Dowrān-e avvaliyye-ye tahsil rā dar hamān šahr gozarānd-o hengām-i ke dar Tehrān movaffaq be daryāft-e daraje-ye lisāns dar adabiyāt-o falsafe gardid, be do zabān-e farānsavi-yo arabi tasallot-e kāmel dāšt. Zemn-e kār dar Vezārat-e Farhang, az tariq-e mokātebe dowre-ye ravānšenāsi-ye amali rā dar āmuzešgāh-e ravānšenāsi-ye Boruksel gozarānd. Vey noxostin kas-i bud, ke dar Dānešgāh-e Tehrān be daraje-ye doktorā-ye zabān-o adab-e fārsi resid. Resāle-ye pāyān-e tahsil-aš rā, bā onvān-e "Mazdaisnā-vo Ta'sir-e ān dar Adabiyāt-e Pārsi", be rāhnamāyi-ye ostād Ebrāhim-e Purdāvud negāšt.

Afzun bar tadris dar Dāneškade-ye Adabiyāt-e Dānešsarā-ye Āli, Moin dar kongerehā-ye moxtalef-e adabi dar dāxel-o xārej-e kešvar šerkat mikard-o ozv-e fa'āl-e Farhangestān-o Anjoman-e Estelāhāt-e Elmi bud. Be

onvān-e hamkār, bā Allāme Dehxodā dar našr-e Loqatnāme šerkat dāšt-o pas az dargozašt-e Dehxodā, be onvān-e vasi-ye u-vo rais-e Sāzmān-e Loqatnāme-ye Dehxodā, dar negāreš, tahiye, jam'āvari-yo virāstāri-ye matāleb-e in asar-e azim naqš-i bozorg ifā kard. Deqqat-e elmi-yo šaxsiyat-e jeddi-yo pāk-o amānatdār-e Ostād Moin sabab šod, ke vey dar mohemtarin ruydādhā-ye farhangi-ye asr-e hāzer sahm-i bozorg dāšte bāšad. Nimā Yušij, bā ān ke hargez Moin rā nadide bud, vey rā vasi-ye xod kard, tā mas'uliyat-e entešār-e āsār-aš rā pas az marg-e u be ohde begirad. Moin bā hame-ye mašqale-i ke dāšt-o bā ān ke še'r-e now rā dar zamine-ye taxassos-e xod nemidānest, in mas'uliyat rā paziroft-o be yāri-ye cand tan az hamkārān-e xod be cāp-e āsār-e vey pardāxt.

Tasallot be zabānhā-ye farānsavi, engelisi, arabi-yo zabānhā-ye qadim-e irāni be Moin emkān dād, ke dar pahne-i vasi' be ta'lif-o negāreš-e āsār-e motenavve' dast yāzad. Bozorgtarin asar-i ke az vey be yādgār mānde, Farhang-e Fārsi-st. Vey ebtedā be tashih-e Borhān-e Qāte' az farhanghā-ye qadimi-ye fārsi eqdām kard-o zemn-e tahiye-ye matāleb-e in farhang be tahiye-vo cāp-e maqālāt-e moteadded dar zaminehā-ye moxtalef pardāxt. Az Moin, afzun bar Farhang-e Fārsi, biš az devist maqāle-vo nazdik be cehel ketāb-o resāle-ye kucak-o bozorg, az ta'lif-o tarjome, barjāy mānde-ast. Raveš-e tahqiq-e sanjide-vo ālemāne-ye u neveštehā-vo ta'lifāt-aš rā e'tebār-i kamnazir baxšide-ast. Mohammad-e Moin az jomle noxostin ostādān-i-st, ke Manšur-e Ostādi-ye Momtāz-e Dānešgāh-e Tehrān rā daryāft kard.

Mohammad-e Moin nazdik be panj sāl az omr-e kutāh-e porbār-e xod rā dar hāl-e eqmā be sar bord-o dar panjāhosesālegi dar gozašt.

Manābe'

- Dašti, Ali. Šāer-i Dirāšenā. Tehrān.
- Eqbāl, Abbās. Tārix-e Moqol. Tehrān, cāp-e dovvom, 1341.
- Eqbāl-e Āštiyāni, Abbās. Šarh-e Hāl-e Abdollāhebn-e Almoqaffa-e fārsi. Berlin, Irānšahr, 1306.
- Esmāili, Amir. Abolqāsem-e Sedārat, Jāvdāne Foruq-e Farroxzād. Cāp-e dovvom, Tehrān, 1968.
- Foruzānfar, Badiolzamān. Šarh-e Ahvāl. Naqd-e āsār-e Attār, Tehrān.
- Foruzānfar. Resāle dar Tahqiq-e Ahvāl-o Zendegāni-ye Mowlānā Jalāleddin Mohammad. Tehrān, Zavvār, cāp-e cāhārrom, 1361.
- Fulādvand, Mohammadmahdi. Xayyāmšenāsi. Tehrān, Foruqi, 1348.
- Gowharin, Seyyed Sādeq. Šarh-e Ahvāl-e Hojjatolhaq Abuali Sinā. Tehrān, Ketābxāne-ye Irān,1331.
- Habibi, Dr. Aliasqar. Tārix-e Falāsefe-ye Irāni. Tehrān, Zavvār, 1361.
- Halabi, Dr. Aliasqar. Tārix-e Falāsefe-ye Irāni az Āqāz-e Eslām tā Emruz. Tehrān, Zavvār, 1361.
- Hedāyat, Sādeq. Tarānehā-ye Xayyām. Tehrān, Amirkabir, 1313.
- Homāi, Jalāleddin. Qazālināme. Tehrān, Ketābxāne-ye Foruqi, 1342.
- Mahjub, Dr. Mohammadja'far. Dar Bāre-ye Kelile-vo Demne. Tehrān, Xārazmi, 1349.
- Massé, Henri. Tahqiq dar Bāre-ye Sa'di. Tarjome-ye Dr. Qolāmhoseyn-e Yusefi, Dr. Mohammadhasan-e Mahdavi-ye Ardebili, Tehrān, Entešārāt-e Tus, 1364
- Massignon, Louis. Qows-e Zendegi-ye Hallāj.
- Minovi, Mojtabā. Ferdowsi-yo Še'r-e U. Tehrān, Dehxodā, 1354.
- Mohaqqaq, Dr. Mahdi. Filsuf-e Rey, Mohammad Zakariyā Rāzi. Tehrān, Anjoman-e Āsār-e Melli, 1349.
- Monavvar, Mohammad. Asrārottowhid fi Maqāmāt Šeyx AbuSaid. Be ehtemām-e Dr. Mohammadrezā Šafii Kadkani, Tehrān, Našr-e āgāh, 1366.
- Nafisi, Said. Mohit-e Zendegi-yo Ahvāl-o Aš'ār-e Rudaki. Tehrān, Ebn-e Sinā, 1341.
- Nasr, Dr. Seyyed Hoseyn. Se Hakim-e Mosalmān. Tarjome-ye Ahmad-e Ārām, Tehrān.
- Nasri, Abdollāh. Kārnāme-ye Dr. Moin. Tehrān, Moassese-ye Entešārāt-e Amirkabir, 1364.
- Nazariyāt-e nevisandegān-e bozorg-e xāreji dar bāre-ye Sādeq-e Hedāyat. Zendegi-yo Āsār-e u. Tarjome-ye Hasan-e Qāemiyān, Tehrān, ketābhā-ye Parastu, cāp-e sevvom, 1342.

- Neyšāburi, Attār. Tazkeratol'owliyā be Sa'y-e Reynold Nicholson. Cāp-e dovvom, Tehrān, Donyā-ye Ketāb, 1907.
- Neyšāburi, Attār. Tazkeratol'owliyā. Tashih-e Nicholson, Tehrān, Donyā-ye Ketāb, āfset az cāp-e 1907.
- Onsorolmaāli Keykāvusebn-e Eskandar. Qābusnāme. Tashih-e Dr. Qolāmhoseyn-e Yusefi, Tehrān, Bongāh-e Tarjome-vo Našr-e Ketāb, 1345.
- Qani, Dr. Qāsem. Bahs dar Afkār-o Ahvāl-o Āsār-e Hāfez. Tehrān.
- Safā, Dr. Zabihollāh. Tārix-e Adabiyāt dar Irān az Avāyel-e Qarn-e Haftom tā Pāyān-e Qarn-e Haštom-e Hejri. Tehrān, Entešārāt-e Ferdowsi, 1366.
- Safā, Dr. Zabihollāh. Tārix-e Adabiyāt dar Irān, j. 2 Tehrān, Ketābforuši-ye Ebn-e Sinā, 1957.
- Sāhebolzamāni, Nāsereddin. Xatt-e Sevvom. Tehrān, Atāi, cāp-e dovvom, 1362.
- Samii, Keyvān. Owrāq-e Parākande yā Farāed-o Favāed-e Gunāgun. Jeld-e avval, Tehrān, Zavvār, 1366.
- Šeyx Abdollāh Na'me. Falāsefe-ye Šie. Tarjome-ye Seyyed Ja'far-e Qazbān, Tehrān, 1367.
- Yādnāme-ye Nāser Xosrow. Mašhad, Dānešgāh-e Ferdowsi, 2535-e šāhanšāhi.
- Yaqmāyi, Habib. Ferdowsi-yo Šāhnāme-ye U. Tehrān, Anjoman-e Āsār-e Melli, 1349.
- Yusofi, Dr. Qolāmhoseyn. Didār-i bā Ahl-e Qalam. Mašhad, Entešārāt-e Dānešgāh-e Ferdowsi, 1355.
- Zākāni, Obeyd. Kolliyāt. Tehrān, cāp-e Parviz-e Atābaki, 1366.
- Zarrinkub, Abdolhoseyn. Az Kuce-ye Rendān. Tehrān, Amirkabir, 1356.
- Zarrinkub, Abdolhoseyn. Farār az Madrese. Tehrān, Amirkabir, 1356.

FARHANG-E ĀMME

In baxš rā dar qesmathā-ye zir donbāl konid:

Bāvarhā-vo xorāfāt

Rasmhā-ye zendegi

Gāhšomāri-yo marāsem-e sālāne

Jašnhāye irāni

Bāzi, varzeš-o namāyeš

BĀVARHĀ-VO XORĀFĀT

Tude-ye mardom-e Irān, con diga rmelal-e jahān, bāvarhā-vo xorāfāt-i dāšte-and, ke riše dar a'māq-e farhang-e išān dārad. Baxš-i az in bāvarhā az arzeš-e elmi xāli nist-o baxš-i digar be niruhā-ye nāšenāxte-vo jāduyi marbut mišavad.

SA'D-O NAHS

Sa'd be ma'ni-ye xoš-o nikanjām-o nahs be ma'ni-ye šum-o badfarjām-ast. Vaqt agar sa'd bāšad, natije-ye kārhā dar ān xub xāhad bud. Hame-ye ruydādhā-ye nāxošāyand az ān ru ettefāq mioftad ke "sāat" nabude-ast. Be in jahat barā-ye dast bordan be harkār noxost bāyad sāat rā did-o dar lahze-ye sa'd be ān pardāxt. Dar Irān hanuz hamesāle taqvimhā-yi montašer mišavad ke dar jadvalhā-ye ān ruzhā-ye sa'd-o nahs ta'yin šode-ast. Dar in taqvimhā yek dowr-e davāzdahtāyi az sālhā vojud dārad, ke be nām-e heyvānāt xānde šode-ast. Nām-e fārsi-ye in dowr conin-ast: muš, gāv, palang, xarguš, nahang, mār, asb, gusfand, meymun, morq, sag-o xuk. Sāl-e mansub be haryek az in jānevarān vižegihā-ye ān heyvān rā dārad.

Sāl-e 1369-e hejri-ye šamsi dar in radif sāl-e asb-ast. Dar sālnamā-ye Mesbāh āmade-ast ke: "Conān dānand ke con sāl-e asb dar āyad, sāl-e tahavvolāt-o pišraft bāšad-o havā-ye zemestān besyār sard šavad-o ba'z-i sarderaxtihā rā āfat rasad-o kešthā niku bovad-o hāl-e bāzargānān niku bovad-o ektešāfāt-e tāze be vojud āyad-o qallāt-o hobubāt arzān šavad-o mašāyex-o bozorgān rā qam resad-o mowlud-i ke dar āqāz-e sāl be

donyā āyad, bā qovvat poark šavad-o ānke dar vasat-e sāl be donyā āyad, xošgoftār-o dalir bovad, va ānke dar āxar-e sāl zāyad, šetābkār-o badxu bāšad."

Xoršid dar haryek az borjhā-ye davāzdahgāne niz hokm-e xās dārad. Borjhā ebārat-and az: barre, gāv, dopeykar, xarcang, šir, sonbole, tarāzu, každom, kamān, bozqāle, dalv-o māhi. Barā-ye nemune joddi yā bozqāle motābeq-e deymāh-e irāni-st. Harke be tāle-e joddi zāyed, ya'ni dar in māh be donyā āyad, "gandomgun-o bārikandām-o xoška'zā ... va tond-o xašen-o anduhgin-o zudxašm xāhad bud". Joddi yā bozqāle rā tāle' yā zāyje-ye u miguyand.

Qarār gereftan-e māh niz dar haryek az in borjhā ahkām-e maxsus-e xod rā dārad. Con davāzdah bār harekat dowri-ye māh, dar har sāl hodud-e dah šabāneruz zudtar az harekat-e zāheri-ye xoršid be pāyān miresad, pas ruyāru qarār gereftan-e māh-o xoršid dar har borj-o dar haryek az sālhāye davāzdahgāne hokm-e nojumi-ye xās dārad. Qarār gereftan-e māh (qamar) dar tāle-e každom (aqrab), ke motābeq-e ābānmāh-e fārsi-st, badtarin now-e nahsi-st. Estelāh-e "qamardar'aqrab" az ānjā peydā šode-ast.

Bā in moqaddamāt, monajjemān barā-ye eqdām be harkār "sāat-e sa'd" rā mijuyand-o bā ta'yin-e tāle-e nowzād, āyande-ye u rā pišguyi mikonand. Dar gozašte e'teqād be ahkām-e nojumi conān bud, ke monajjemān az mohemtarin mošāverān-e darbāri budand. Nevešte-and, ke dar Jang-e Irān-o Rus yekbār Fath'ali Šāh yek māh hengām-e hamle rā be aqab andāxt-o ziyān-e besyār be bār āvard, tanhā be in dalil ke monajjem gofte bud, qamardar'aqrab-ast. Hanuz besyār-i az mardom barā-ye aqd-o ezdevāj yā xarid-e xāne-vo bāq-o zamin yā gereftan-e tasmimhāye mohem bā esrār be ta'yin-e sāat-e monāseb mipardāzand.

In bāvarhā-ye āmiyāne riše-i besyār kohan dārand. Abureyhān-e Biruni naql mikonad, ke irāniyān-e bāstān ruzhā-yi rā ke dar ānhā māh-o xoršid dar yek daraje-vo yek daqiqe qarār dārand, dar hālat-e ejtemā' yā esteqbāl, ya'ni vaqt-i māh nāpadid-o yā bard-e tamām-ast, owqāt rā nahs midānestand, zirā jenhā-vo šeytānhā dar donyā tāxtotāz mikonand. Divānegi-yo bimārihā-ye ravāni-yo asabi dar in owqāt ziyād mišavad. Va az notfe-i ke dar in do vaqt be vojud āyad, farzand-i nāqes zāde xāhad šod. Mivehā az deraxt mirizad-o zaxmhā dir juš mixorad. Agar dar in ruzhā kosuf vāqe' šavad, ya'ni xoršid begirad, digar nahsi-ye ān kāmel-ast.

Be towr-e kolli, dar sāl ba'z-i ruzhā nahs-ast, mesl-e āxarin cāhāršanbe, māh safar-o ruzhā-ye panjom-o sizdahom-e har māh. Ruzhā-ye hafte niz barā-ye kārhā-yi monāseb-o barā-ye ba'z-i kārhā-ye digar nahs-ast. Banā bar kalām-i ke be Ali (a.) nesbat dāde šode, ruzhā-ye hafte rā bāyad be in kārhā extesās dād: Šanbe, šekār dar sahrā; yekšanbe, sāxtemān-o bannāyi; došanbe, safar kardan; sešanbe, hejāmat-o xunrizi; cāhāršanbe, xordan-e dāru-vo šarbat; panjšanbe, raf'-e hājāt; va jom'e, ezdevāj-o arusi. Bā vojud-e hame-ye in pišbinihā, ba'z-i omur āmad-nayāmad dārad. Ya'ni barā-ye kasān-i xub-o barā-ye digarān nahs-ast; mesl-e kāštan-e bādenjān-o sibzamin-yo jov-o šabdar yā andāxtan-e serke-vo negah dāštan-e morq-o xorus.

Ba'z-ihā dast-ešān xub-ast. Agar kas-i az ānhā pul begirad, puldār mišavad, yā agar sobh-e avvalevaqt be ru-ye ānhā negāh konand, tamām-e ruz xoš-o movaffaq xāhand bud. Helāl-e māh rā bāyad yā be āb yā be āyine yā be talā-vo yā be ru-ye zibā now kard, tā tamām-e māh sa'd bāšad. Forušandegān agar avvalin foruš-e ruzāne rā be kas-i bekonand ke dast-aš xub bāšad, tā šab darāmad-e farāvān be dast xāhand āvard. Barā-ye arus-o nowzād bāyad az kas-i xarid kard, ke dast-aš xub bāšad, vaellā badbaxti miāyad. Avvalin mu-ye surat-e arus rā bāyad yek zan-e nikbaxt-e xošdast bekanad. Be soxan-e digar, barā-ye harkār bāyad sāat, dast va negāh-e sa'd-o xošyomn rā jost, tā az nahsi-yo šumi der āmān bud.

FĀL-O ESTEXĀRE

Estesxāre ya'ni entexāb-o extiyār-e niyat. Vaqt-i kas-i dar anjām-e kāri tardid dārad yā mixāhad az dorosti-ye tasmim-e xod motmaen šavad, estesxāre mikonad. Barā-ye estesxāre ba'z-i be Qor'ān-e Karim morājee mikonand. Be in manzur xod yā kas-i ke mo'men-o pārsā-vo ālem bāšad, noxost vozu migirad-o bā xāndan-e doāhā-ye maxsus az Xodā mixāhad ke u rā rāhnamāyi konad. Sepas bā dast-e cap Qor'ān-e Majid rā migirad-o bā nāxon-e angošt-e sabbābe-ye dast-e rāst lāy-e yek-i az safahāt rā bāz mikonad. Avvalin kalame-ye safhe-

ye samt-e rāst yā haft safhe piš az ān yā mazmun-e āye javāb-e u-st. Dar besyāri az Qor'ānhā bar bālā-ye safahāt kalamāt-e xub, bad-o miyāne nevešte šode, tā kas-i ke arabi nemidānad yā mazmun-e āye rā dorost nemitavānad dar yābad, be in tariq javāb begirad.

Tariq-e digar-e estesxāre bā tasbih-ast. Estesxārekonande dast-e xod rā be tasādof-e bar jā-yi nāmoayyan migozārad-o mohrehā rā dotā-dotā mišemorad tā be gereh beresad, agar zowj bāšad, xub-ast, vaellā bad. Ba'z-ihā kalamāt-e "xeyr" va "šar" rā yeki-yeki bā mohrehā mišomārand tā be āxar beresad. Barx-i bā Divān-e Hāfez yā Masnavi-ye Mowlānā, be hamān tartib-e estesxāre bā Qor'ān, fāl migirand. Barā-ye Fāl-e Hāfez u rā be "šāx-e nabāt" qasam midehand, ke javāb-e ānhā rā beguyad-o noxostin qazal-i ke dar safhe-ye samt-e rāst āmade, fāl-e ānān-ast. Agar noxostin beythā-ye qazal dar safhe qabl bāšad, bed-ān roju' mikonand-o agar qazal az sar-e safhe āqāz šode bāšad, ān rā mixānand. Qazal-e ba'd-i rā niz šāhed miāvarand. Anvā-e moxtalef-i az fāl mānand-e fāl-e noxod, raml, tāle'bini, kafxāni, xāridan-e noqāt-e moxtalef-e badan, paridan-e cešm-o amsāl-e ān dar ketābhā-ye farhang-e āmme be farāvāni āmade-ast.

SARDI-YO GARMI-YE QAZĀHĀ

Gozaštegān hayāt-e māddi rā morakkab az cāhār onsor-e xāk-o āb-o havā-vo ātaš midānestand ke haryek tab'-e xāss-i dārand. Xāk sard-o xošk-ast-o āb sard-o tar. Havā garm-o tar-o ātaš garm-o xošk engāšte mišode. Badan-e ensān niz morakkab az hamin anāsor-ast, pas tā vaqt-i in anāsor moteādel bāšand, dar badan salāmat-o ārāmeš vojud dārad, vagarna bimāri padid miāyad.

Mohemtarin āmel-e bimāri qazā-st. Qazāhā be sard-o garm taqsim mišavand. Harkas bāyad bedānad, ke ceciz garm-ast-o ceciz sard. Vaqt-i rang-e kas-i miparad-o harārat-e badan-aš pāyin miāyad-o āb dahān-aš ziyād mišavad-o deldard migirad, miguyand "sardi-yaš karde-ast". Banā bar in, bāyad qazāhā-ye garm, bexosus nabātdāq bexorad. Nabāt rā ke bolur-e qand-ast, dar cāyi yā ābejuš hal mikonand-o mo'taqed-and, agar qaliz bāšad, dar raf'-e sardi mo'jeze mikonad. Šekar-e sorx-o nabāt az dirbāz behtarin dāru barā-ye darmān-e sardi šenāxte šode-ast. Gerdu, xormā, halvā, adviye-ye tond, gušt-e kabk-o gusfand-o xarboze az qazāhā-ye garm-ast.

Agar kas-i tab-e šadid dāšte bāšad yā badan-aš juš bezanad-o bexārad yā dehān-aš xošk šavad-o dar andarun-aš eltehāb ehsās konad yā dar mowqe-e edrār kardan ehsās-e suzeš namāyad, garmi-yaš šode-vo bāyad sardi bexorad. Hendevāne sard-ast-o "barā-ye pāyin āvardan-e tab mo'jeze mikonad." Giyāhān-o dānehā-ye qeyrebudār mesl-e toxm-e xiyār barā-ye tab-o sarsām-e hasbe besyār xub-ast. Barā-ye hefz-e taādol ma'mulan qazāhā rā bā mivehā-vo adviye-ye xās mixorand. Torši nabāyad bā māst hamrāh šavad. Gušt-e gāv, ke sard-ast, bāyad hamrāh-e sir yā zire, ke garm-ast, poxte šavad. Bā anvā-e āš, ke sard-ast, halvā mixorand, ke garm-ast. Tu-ye šir golāb-o hel mirizand, ke sardi-yaš rā bebarad. Asal-o xarboze ke hardo garm-ast, bāham nabāyad xorde šavad.

Dar māhhā-ye moxtalef sāl niz be tanāsob-e sardi-yo garmi-ye havā bāyad now-e qazā taqyir konad. Dar mizān (mehrmāh) "sāzgār bovad gušt-e morq-e xānegi-yo tarehā ke tabiat-e garm dārad-o xordan dāruhā-ye latif-o buyidan-e mošk-o xoftan be ruz dar jā-yi ke havā mo'tadel bovad" va yā dar sonbole (šahrivar) "nik bovad xordan-e āb-e sard be nāštā be meqdār-e se jor'e-vo be kār dāštan-e sekangabin-o šarāb-o annāb-o mālidan-e pāy be rowqan-e banafše". In mowzuāt dar ketābhā-ye pezeški-ye qadim be tafsil-o bā zekr-e joz'iyāt bayān šode-ast.

CEŠMZAXM

Dar gozašte bimāri, marg-e nābehengām, badbaxti-yo va hādesehā-ye nāgovār rā natije-ye cešm zadan-e došmanān-o hasudān midāneste-and. Be gomān-e išān, dar negāh-e ba'z-i ašxās niru-yi ahrimani nahofte-ast, ke dāneste-vo nadāneste mowjeb-e badbaxti-ye digarān mišavad. Be estelāh, cešm-e ba'z-i šur-ast-o vaqt-i negāh-ešān be kas-i biyoftad, barā-ye u ranj be bār miāvarad, bexosus ke dar negāh hasrat-o kine niz mowj

bezanad. Ma'mulan kasān-i ke dārā-ye cešmhā-ye sabz-e kamrang-o zāq budand, bištar be šuri-ye cešm mottaham mišodand.

Barā-ye daf'-e cešmzaxm-o dur kardan-e ziyān-e šayātin ma'mulan az xāsiyat-e doāhā-vo ašyā-ye moxtalef estefāde mišode-ast. Az mohemtarin-e ānhā āyāt-e pāyāni-ye sure-ye "*alqalam*" az Qor'ān-e Karim-ast, ke be towr-e xolāse "v*a an yakād*" xānde mišavad. Goftan-e ebārat-e māšāallāh niz hengām-e tahsin yā jalb-e tavajjoh māne-e cešmzaxm mišavad. Ba'z-i sanghā-vo felezāt niz xāsiyat-e daf'-e cešmzaxm dārad. Aqiq-o firuze az ān jomle-and. Dar beyn-e felezāt āhan jen rā migorizānd-o safahāt-e bernjin ke bar ān doāhā yā "*va an yakād*" naqš šode, barā-ye hefz-e kudakān-o javānān, bexosus hengām-e jang, be kār miravad. Bar ātaš rixtan-e dānehā-ye espand, ke bu-ye xoš miparākanad, niz dar daf'-e cešmzaxm besyār moasser engāšte mišavad. Ma'mulan ātašdān-i kucak rā gerd-e sar-e ašxās migardānand-o dar hamān hāl dar ān espand mirizand-o miguyand: "Beterekad cešm-e hasud." In kār bištar dar ejtemāāt surat migirad. Gāh hāzerān be farāxor-e hāl pul-i dar sini-ye ātašdān mirizand. Be nax kešidan-e dānehā-ye tāze-ye espand be tartib-i zibā niz dar xānehā-ye bištar-e rustāyiyān-e Irān ham šey'-i tazyini-yo ham vasile-i barā-ye daf'-e cešmzaxm-ast.

Vaqt-i kasi bimār šod-o hads zadand ke bar asar-e cešm-e šur bude-ast, barā-ye u toxmemorq mišekanand. Be in vasile ham kas-i ke cešm zade-ast, šenāxte mišavad-o ham asar-e ān bātel migardad. Be in manzur kas-i toxmemorq rā dar dast migirad-o dar hāl-i ke digari nām-e atrāfiyān-o hamsāyegān-o mehmānān rā bar zabān miāvarad, bā zoqāl ru-ye toxmemorq nešāne migozārad-o toxmemorq rā kam-i mifešārad-o in kār ānqadr tekrār migardad, tā toxmemorq bešekanad. Nām-e harkas ke bar zabān bude yā dast bar ru-ye nešāne-ye nām-e harkas qarār gerefte bāšad, u cešm zade-ast. Az digar vasāyel-e bātel kardan-e jādu-vo janabl rixtan-e maxlut-e qalyā-vo serke dar āstāne-ye dar-e xāne-ast. Agar kas-i rā jādu karde bāšand, bāyad be garmābe beravad-o sa'y konad ru-ye šast-e pā-ye xod edrār konad, tā telesm bātel šavad. Az digar rāhhā-ye sudmand barā-ye dur kardan-e qazā-balā poxtan-e āš-e nazri-st. Be in manzur be dar-e xāne-ye hamsāyegān be gedāyi miravand-o barā-ye āš-e nazri ciz-i talab mikonand. Sāhebxāne meqdār-i sabzi yā hobubāt hedye mikonad, ke az jam'-e ānhā āš poxte mišavad-o be niyat-e daf'-e balā beyn-e hamsāyegān-o mostahaqqān taqsim mišavad.

Jenn-o pari

Jenn-o pari az mowjudāt-e xiyāli-yo afsānei-ye farhang-e āmme-vo xorāfāt-e mardom-e Irān hastand. Pari dar Avestā mowjud-i ahrimani-st-o az ān be surat-e zan-i besyār zibā-vo faribande yād šode, ke bā penhān-o āškār šodan-e peydarpey-o taqyir-e šeklhā-ye gunāgun, mardom rā mifaribad-o be birāhe mikešānad yā mowjeb-e divānegi-ye ānān mišavad. Dar Haft-Xānhā-ye Rostam-o Esfandyār, zan-i zibā-vo ārāste dar hāl-i ke rud minavāzad, be pahlevān nazdik mišavad-o u rā be šādxāri-yo šādkāmi da'vat mikonad. Ammā hardo pahlevān u rā mišenāsand-o dar nabard u rā mikošand. Pari az ātaš migorizad, banābarin, barā-ye šenāxtan yā farār dādan-e pariyā-en badkār bāyad peyvaste ātaš dar xāne rowšan bemānad. Hamconin felezāt-o cizhā-ye noktiz mowjeb-e farār-e pariyān-ast.

Pariyān dar farhangnāme-ye irāniyān ba'd az Eslām mowjudāt-e xub-o dustdāštani hastand, ke mardom-e nikukār-o xošniyat rā dust dārand-o ānhā rā be xošbaxti-yo kāmravāyi miresānand. Pādšāh-e pariyān mard-i nik-o āzāde-ast-o doxtar-o pesar-e šāh-e poriyān ramz-i az kamāl, zibāyi, servat-o xošbaxti hastand, ke har doxtar-o pesar-e javān ārezu-ye hamsari-ye išān rā dārad. Dāstān-e pari-ye zibā-yi ke baxt rā taqsim mikard, dar dāstānhā-ye marbut be Jamšid Šāh āmade-ast.

Jen kalame-i arabi-yo be ma'ni-ye mowjud-e penhān-o nādidani-st-o dar fārsi bā mafhum-i nazdik be pari az in mowjud-e nāmar'i yād mišavad. Jenhā tanhā dar šab, tāriki, tanhāyi-yo dar mahalhā-yi mānand-e garmābe, ābanbār, pastu-vo virāne-vo biyābān vojud dārand. Dar e'teqād-e āmme, jen be šekl-e ensān-ast, bā in tafāvot ke pāhā-yaš mānand-e boz som dārad. Možehā-ye derāz-e u niz bā može-ye ensān motefāvet-ast-o rang-e mu-ye u bur-ast. Hamzamān bā zāde šodan-e har nowzād-e ensān, beyn-e ajenne niz nowzād-i be donyā miāyad ke šabih-e nowzād-e ensān-ast ammā siyāh-o lāqar-o zešt. In mowjud rā hamzād-e ān tefl mixānand. Agar kas-i šabhengām ābejuš ru-ye zamin rixte-vo besmellāh nagofte bāšad, momken-ast, yek-i az farzandān-

e ajenne rā aziyat karde bāšad. Mādar-o pedar-e ān jen barā-ye enteqām nowzād-e ān šaxs rā mirobāyand-o hamzād-e u rā be jā-yaš migozārand.

Be zabān āvardan-e nām-e jen šogun nadārad-o momken-ast, ānhā rā hāzer konad. Banā bar in barā-ye delxoši-ye jenhā ham šode, be ānhā "az-mā-behtarān" gofte mišavad. Ruzhā-ye yekšanbe, sešanbe-vo cāhāršanbe az-mā-behtarān be lebās-o surat-e ādamizād dar miāyand. Dar in ruzhā nabāyad be didan-e mariz raft, zirā ce bas-ā ke az-mā-behtarān be šekl-e yek-i az dustān yā bastegān be didan-e mariz beravad-o be u sadame beresānad. Az-mā-behtarān mānand-e ādamiyān jašn-o sorur-o šādemāni-yo gāh-i ham azādāri be rāh miandāzand. In marāsem bištar dar garmābehā-ye omumi-yo šabhengām bargozār mišavad. Kas-i ke šab tanhā be hammām beravad-o dāem besmellāh naguyad, jen be sorāq-e u miāyad. Agar kas-i dar tāriki tanhā be hammām beravad-o biehtiyāti konad-o ānjā bexābad, nāgāh motevajjeh mišavad, ke dowrādowr-e u rā jenniyān gerefte-and, yā yeki-do jen dar guševokenār-e hammām mašqul-e šostošu hastand. Jenniyān ebtedā bā mohabbat nazdik mišavand, ammā agar ensān bā negāh kardan bā pāhā-yešān ke som dārad, išān rā bešenāsad, ānvaqt be āzār-e u mašqul mišavand.

Az-mā-behtarān ahl-e raqs, musiqi-yo šādi-yand. Agar kas-i rā beyn-e xod bebinand, u rā vā midārand, tā ānqadr beraqsad, ke divāne šavad. Bā damidan-e sobh-e sādeq, jenniyān nāpadid mišavand. Ammā hengām-e ruz niz agar kas-i dar hammām āb bexorad-o kaf-e dast-e cap xod rā ru-ye sar nagozārad, jen be badan-e u vāred mišavad-o divāne-vo qaši xāhad šod. Az-mā-behtarān agar az kas-i niki bebinand, sad candān be u niki miresānand. Masalan agar pezešk-i šabhengām tefl-i rā az marg berahānad yā majruh-o bimār-i rā nejāt dehad-o in kār dar biyābān yā tāriki-yo tanhāyi surat begirad, momken-ast jenniyān rā modāvā karde bāšad. Āngāh az-mā-behtarān be u māl-o xošbaxti-ye besyār miresānand. Ba'z-i mardom bā anjām-e marāsem-e cellenešini, az-mā-behtarān rā ehzār mikonand-o ānhā rā vā midārand, tā kārhā-ye mowredenazar-ešān rā anjām dehand. Barā-ye celle nešastan az mahall-i xās dar masjedhā-ye kohne-vo qadimi estefāde mišavad be nām-e cellexāne ke qorfe-i kucak-o tudartu-vo tārik-ast. Šaxs dar cellexāne miravad. Dowrādowr-e xod rā xat mikešad-o miyān-e dāyere minešinad. Ruz-e avval cehel bādām qazā-ye u-st. Ammā be tadrij har ruz yek-i kam mikonad, tā āxarin ruz faqat yek bādām mixorad. Dar in ruzhā hame-ye kār-e u doā xāndan-ast. Ruz-e cehellom arvāh-o šayātin-o jenhā be u zāher mišavand-o harce rā bexāhad, anjām midehand. Barā-ye in kār tartib-e digar-i ham hast-o ān in ke yek šab tā sobh āye-i az Qor'ān rā peydarpey mixānand, tā az-mā-behtarān hāzer šavand.

Az xatarnāktarin jenhā āl-ast, ke mowjud-i nāmar'i be šekl-e zan-e lāqar-o bolandqad bā pestānhā-ye āvixte towsif šode. Dar surat-e sorxrang-e āl beyn-i az jens gel qarār dārad. Āl ruberu-ye zan-e zāu-vo nowzād hāzer mišavad-o agar forsat yāft-o zāu tanhā mānd, jegar-e u rā mirobāyad. Sepas be sor'at be taraf-e āb miravad-o jegar-e zāu rā be āb mizanad. Zāu belāfāsele mimirad. Barā-ye jelowgiri az dastbord-e āl bāyad dowr-e bastar-e zāu rā bā kārd yā qeyci ke nāf-e nowzād rā bā ān zade-and, xat kešid. Se yā panj piyāz rā be six kešid-o qeyci yā kārd yā šamšir-o tofang-o digar cizhā-ye felezi-yo noktiz dar kenār-e otāq gozāšt. Āl-o az-mā-behtarān az cizhā-ye felezi-ye noktiz mitarsand. Foru kardan-e suzan be pārce-i-yo gozāštan bālā-ye sar-e zāu barā-ye raf'-e āl xub-ast. Az e'teqādhā-ye qadimi-ye irāniyān yek-i in-ast, ke āhan div-o qul-o Ahriman rā daf' mikonad-o zedd-e jādu-st.

Tā šeš ruz bāyad bālā-ye sar-e zāu-vo nowzād šam' besuzad. Zāu nabāyad tanhā bemānad-o kas-i joz nazdikān-i ke hengām-e zādan dar otāq bude-and, nabāyad be didan-e u biyāyad, šāyad āl bāšad ke be surat-e ensān dar āmade. Šab-e šešom bāyad dar otāq-e zāu tā sobh hame bidār bemānand-o cerāqhā rowšan bāšad-o dar in šab bāyad doāhā-vo aš'ār-e mazhabi-yo sorudhā-vo āvāzhā xānde-vo peyvaste be daf-o dāyere kubide šavad, tā āl begorizad. Ruz-e šešom zāu-vo nowzād rā be hammām mibarand-o pas az šostošu, māmā nowzād rā bālā-ye sar-e mādar migirad-o bā jām-e cehelkelid ru-ye u āb mirizad, tā bar sar-e mādar niz rixte šavad. Az ān hengām digar āl tavānāyi-ye robudan-e jegar-e mādar-o avaz kardan-e nowzād rā nadārad.

Pesarbacce-i ke xatne šode, niz mānand-e zāu dar ma'raz-e xatar āl-ast. Be hamin tartib bāyad movāzeb-e u bud, tā be hammām beravad-o bā jām-e cehelkelid āb ru-ye sar-aš rixte šavad, tā āl begorizad.

Div-o qul

Div dar farhang-e āmme-ye mardom-e Irān mowjud-i xiyāli-yo afsānei-st, badkār-o palid-o be surat-e ensān-i qaviheykal, doroštandām, tarsnāk bā cešmān-e sorx-e ātaši-yo cangālhā-ye borande-ye xunin tasvir mišavad. Bar sar-e div do šāx-e tiz-e siyāh ruyide-vo dom-i az pošt-e u āvizān-ast. Div bā heykal-i siyāh-o pašmālud yā pust-i pašmin-o sefid ke xālhā-ye siyāh sarāsar-e ān rā pušānde, towsif mišavad. In mowjud-e vahšatnāk mitavānad harlahze az jā-yi be jā-ye digar beravad-o šekl avaz konad yā az didehā penhān šavad. Barā-ye jābejāyi be šekl-e gerdbād-i siyāh dar miāyad-o bā sedāyi mahib tanure mikešad-o qāyeb mišavad. Xāb-e u besyār sangin-o tulāni-st. Nafas-aš bu-ye besyār bad-i midehad-o lā-ye dandānhā-ye derāz-o zard-aš hamvāre ajsād-e ādamiyān-i rā ke xorde, mitavān did.

Div nazd-e āryāyiyān-e noxostin dar dowre-ye vedāyi dar jāygāh-e Xodāyān bude-ast. Ammā dar hengām-e jodā šodan-e šāxehā-ye hendi-yo irāni-yo ijād-e farhang irāni, dar Avestā div be ma'ni-ye ahriman-o yārān-e u-st. Dar āsār-e zartošti sefāt-e bad be surat-e div towsif šode, az jomle div-e xašm, div-e āz, div-e marg, div-e doruq-o div-e xābāludegi. Beyn-e šāhān-e asātiri-ye Irān Tahmures sefat-e divband yā zināvand dārad, zirā vey Ahriman rā asir kard-o be surat-e asb-i bar u dahane-vo zin nahād-o si sāl-e tamām harruz savār bar u gitir rā migašt. Divband asirkonande-ye div-o zināvand ya'ni pādšāh-e dārande-ye zin-ast. Dar Šāhnāme niz pahlevānān-e hamāsi-ye Irān bā divān-e besyār ruberu šode-and. Rostam bā Div-e Sepid-o Akvāndiv be jang pardāxt-o be zur-o dānāyi ānān rā az pāy dar āvarad. Dar Šāhnāme māznadarān sarzamin-e divān-ast. Gu-yā aqvām-e bumi-ye Tabarestān dar moqābel-e mohājerān-e jadid-e āryāyi be saxti istādegi mikardand-o bā hamān mo'taqedāt-e vedāyi nežād-e xod rā be divān, ya'ni Xodāyān vābaste mišemordand. Dar mo'taqedāt-e āmiyāne div niz az āhan-o digar felezāt, bexosus agar tiz-o borande bāšand, migorizad, ammā āvardan-e nām-e Xodā-vo goftan-e *lā howle valā qovatte ellā bellāh* yā tekrār-e besmellāh div rā migorizānad yā āb mikonad-o be zamin foru mibarad.

Dar afsānehā div ma'mulan āšeq-e zanān-e zibā mišavad. Ānhā rā mirobāyad-o bā xod be borj-i boland-o jā-yi dastnayāftani mibarad. Ammā zan ke az u bizār-ast, moqāvemat mikonad. Div zan rā be band mikešad, šekanje midehad, ammā harbār dar pā-ye u migeryad-o az ešq-e ātašin-e xod nāle bar miāvarad, tā āqebat pahlevān ke āšeq-e zan-ast, be hezār mašeqqat xod rā be jāygāh-e div miresānad-o ma'šuqe rā nejāt midehad. Vaqt-i div dar jang bā pahlevān šekast xord, yekbāre borj-o qal'e nāpadid mišavad-o āšeq-o ma'šuq xod rā dar biyābān-i miyāband, ke hic asar-i az div dar ān nist. Dar ketāb-e Amir Arsalān ke dar zamān-e Nāsereddin Šāh-e Qājār az goftār-e Naqibolmamālek, dāstānsarā-ye u, be surat-e nevešte dar āmade, Fulādzereh-e div, Farroxlaqā rā mirobāyad-o Amir Arsalān barā-ye nejāt-e ma'šuqe mašeqqāt-e besyār mikešad. Fulādzereh mādar-i jādugar dārad, ke dar nabard-e div az zan mohāfezat mikonad. Mādar-e Fulādzereh nemune-ye yek div-e zan-ast.

Div niz mānand-e jenn-o pari hamzād-e ensān-ast. Orafā div rā ramz-o namād-e nafs-e ammāre-vo šahavāt-o qarāyez-e ensān dāneste-and. Dar e'teqādāt-e āmiyāne jādugarān yā ehzārkonandegān-e arvāh-o ajenne mitavānand div rā niz ehzār konand-o u rā vā dārand, ke vāred-e šiše šavad. Dar ān surat dar-e šiše rā mibandand-o šaxs tā jen yā div-e xod rā dar šiše dārad, mitavānad motmaen bāšad, ke az āzār-e u dar amān xāhad bud. Banā bar afsānehā har div šiše-i dārad, ke niru-ye hayāti-ye u dar ān negahdāri mišavad. Šiše-ye omr kenāye az aziztarin-o gerānbahātarin dārāyihā-st. Kas-i ke bā div mijangad, nemitavānad u rā bā šamšir-o neyze bekošad, zirā div ruyintan-ast-o selāh bar tan-e u kārgar nemišavad. Bāyad šiše-ye omr-e div rā peydā konad-o bā kubidan-e ān bar sang div rā az beyn bebarad. Vaqt-i šiše-ye omr-e div šekast, u dud mišavad-o be āsmān miravad-o hic az u barjāy nemimānad.

Qul niz dar farhang-e āmme-ye mardom-e Irān mošaxxasāt-i con div dārad. Qul mowjudi-st tarsnāk, ke dar biyābānhā-vo dar šekāf-e kuhhā-vo dar del-e qārhā penhān mišavad-o dar sahrāhā mosāferān rā ke az qāfele

jodā māndе-and, mifaribad-o be halākat miresānad. Qul niz mānand-e jenn-o div az besmellāh migorizad-o az didehā nāpadid mišavad. Qul gāh be surat-e saxre-i bozorg-ast-o gāh be surat-e ensān-i rāhgozar. Gāh be surat-e boz-i durmānde az gale-ast-o gāh be surat-e zan-i afsungar-o faribande. Jāme-i az pust-e heyvānāt bar tan dārad-o dar jāhā-ye duroftāde-vo tārik mardom rā be su-ye xod mikešānad-o āqebat be halākat miresānad. Qul-e biyābāni be mardom-i vahši-yo xašen gofte mišavad, ke az adab-o molāyemat be dur-and-o tarz-e raftār bā digarān rā nemidānand. Barā-ye qul cehrehā-ye digar-i niz bar šemorde-and, masalan ān ke az sar tā nāf be šekl-e ensān-ast-o az nāf tā pā be šekl-e asb-o somhā-yi con som-e xar dārad. Yā div-i-st be šekl-e zan ke agar bar kas-i mosallat šavad, u rā mānand-e muš-i ke be dast-e gorbe oftāde bāšad, bāzi midehad. Agar mard xubruy bāšad, in qul maftun-e u mišavad-o u rā āzār miresānad. Ammā in surathā dar farhang-e āmiyāne-ye irāni candān šenāxte nist. Be towr-e kolli e'teqād be jenn-o qul az farhang-e avāmāne-ye arabi vāred-e farhang-e irāni šode-ast-o az in ruy towsif-e ānhā dar farhang-e avām-e Irān candān rowšan nist.

Rasmhā-ye zendegi

Qarn-e axir dowrān-e tahavvolāt-e bozorg dar ādāb-o marāsem-e zendegi-ye mardom-e Irān bude-ast. Da rvaz'-e omumi-ye jāmee, eqtesād, ta'lim-o tarbiyat, behdāšt, šahrsāzi-yo sāxtemān, taškilāt-e edāri-yo entezāmi-yo edāre-ye omur-e šahrhā taqyirāt-e mohemm-o bonyādi surat gerefte-vo darnatije besyār-i sonnathā-vo bāvarhā-ye omumi-yo ravešhā-ye ma'mul dar gozašte niz degargun šode-ast.

Emruze zāymān zire nazar-e pezešk-e motexasses-o māmāhā-ye tahsilkarde dar bimārestān-o bā raāyat-e osul-e behdāšti anjām migirad. Ezdevājhā bā āšnāyi-yo tafāhom bištar sar migirad-o nazar-e pedar-o mādar-o bozorgtarhā harcand mohtaram-ast, ammā movāfeqat-e arus-o dāmād šart-e asli-st. Dar hammāmhā-ye omumi digar xazine nist-o dar sāxtemān-e xānehā pišbini-ye duš-o vān xānevādehā rā aqlab az garmābehā-ye omumi biniyāz mikonad.

Ānce az rasmhā-ye zendegi dar in nevešte miāyad, marbut be piš az qarn-e axir-ast-o beviže dar miyān-e tabaqāt-e nesbatan moraffah rāyej bude. Albate degarguni-ye ejtemāi be tadrij surat migirad-o emkānāt-e zendegi-ye emruzi dar Irān niz hanuz dar besyār-i šahrhā-vo rustāhā-ye dur be saxti dar dastres-e hamegān-ast. Jāmee-ye Irān emruz hamconān dowrān-e tahavvol rā migozarānd-o nemunehā-yi az bāvarhā-ye āmme-vo andišehā-vo ravešhā-vo marāsem-e gozašte-vo hāl dar kenār-e ham hanuz dar beyn-e mardom be farāvāni yāft mišavad.

Zāymān-o xatnesurān

Dar gozašte, hengām-i ke kasān-e zan-e ābestan xebar mišodand, ke zāymān nazdik-ast, zāu rā dar raxtexāb mixābāndand. Piš az raftan be bastar, zāu kolux-i dar cāh-e āb xāne miandāxt, tā dar fāsele-ye kutāh-e bāz šodan-e ān dar āb u ham zāyide bāšad. Šāyad ham banā bar rasm-i bāstāni, Izadbānu Ānāhitā rā, ke vazife-ye zāyeš-e āsān be ohde-ye u-st, be xod mixānd, sepas kas-i be sorāq-e māmā miraft-o mard-i az ahl-e xāne bālā-ye bām azān migoft. Bāng-e azān-e bimowqe', nešān-e zāymān bud. Kasān-i ke ān rā mišenidand, doā mikardand, ke zāu harce zudtar be salāmat fāreq šavad. Tanhā zanhā-ye sefidbaxt ke jenzade-vo qaši nabudand, haqq-e vorud be otāq-e zāu rā dāštand. Yek-i az zanhā cāhārmix rā be zamin-e otāq-e zāu mikubid, tā cāhārdard zudtar beresad-o zāu bezāyad. Digari pust-e sir-o piyāz dar ātaš mirixt, tā dard āsāntar tahammol šavad. Sevvomi jušānde-ye serke-vo sang-e raxtšuyi rā dar āstāne-ye dar mipāšid, tā jādu-ye telesm bātel šavad. Cand nafar ham dastejam'i doā-ye *amman yojib* mixāndand, tā zāu be tandorosti bezāyad.

Māmā dar mowqe-e vorud ebtedā cand bār kaf-e dasthā rā mohkam be ham mikubid, tā ajenne betarsand-o duršavand. Sepas sinii-ye por az xākestar-e narm bā hašt adad xešt hāzer mikardand. Ru-ye xākestarhā rā pārce-ye sefid-i mikešidand-o xešthā rā dar do radif be fāsele-ye do vajab ru-ye ham migozāštand. Vaqt-i cāhārdard miresid, zāu rā sar-e xešt mibordand. Dar in mowqe' yek-i az nazdikān ru-ye cāhārpāye ruberu-ye zāu minešast. Zāu dasthā-ye xod rā ru-ye šānehā-ye u migozāšt. Māmā ham kaf-e dasthā-ye xod rā bā

rowqan-e bādām carb mikard-o pas az cand māleš-e molāyem ru-ye šekam-e zāu-vo gozāštan-e dastmāl-e garm be kamar-o pošt-e sar-e zāu u rā negah midāšt.

Hamin ke nowzād be donyā miāmad, māmā u rā migereft-o movāzeb bud, ke ru-ye xešt be donyā biyāyad, tā dar avvalin lahze bā xāk ke "az ān-ast-o be ān bāz xāhad gašt" āšnā šavad. Dar in mowqe' zan-i manqal-i porātaš be otāq miāvard-o bā rixtan-e espand-o salavāt-e boland xabar-e tavallod-e nowzād rā be digarān midād. Pas az xārej šodan-e joft māmā cand suzan be ān foru mikard-o ān rā dar guše-e otāq migozāšt, tā agar šaxs-i badnafs yā badqadam yā badcešm be otāq vāred šod, nahsi-ye ān be joft beresad-o mādar-o nowzād sālem bemānand.

Pas az zāymān, kāse-i rowqan-e dāqšode ke dar ān meqdār-i felfel-o nabāt-e kubide rixte-and, be zāu midehand, ke hamānjā sar-e xešt sar bekešad-o qovvat begirad. Pas az ān zāu rā be bastar mibarand, tā esterāhat konad. Nāf-e nowzād rā agar doxtar bāšad, bā qeyci-yo agar pesar bāšad, bā kārd miborand-o dar enthā-ye ān nax-e abrišami-ye haftrang mipicand. Sepas nowzād rā dar āb-e garm-o namak mišuyand-o yek pārce-ye naxi-ye sefid-e ābnadide rā az vasat cāk midehand-o az gardan-e nowzād miāvizand. In pārce be šekl-e pirāhan-e biāstin-ast, ke sine-vo pošt-e nowzād rā mipušānd-o pirāhan-e qiyāmat xānde mišavad. In lebās bāyad haft ruz yā dah ruz ya'ni tā hengām-e hammām-e zāymān be tan-e tefl bemānd. Azānpas tā hammām-e zāymān, ke barā-ye nowzād-e doxtar haft ruz-o barā-ye pesar dah ruz-ast, māmā mikušad ke zāu-vo nowzād rā az gazand-e āl mahfuz bedārad. Pas az in moddat zāu-vo nowzād rā bā marāsem-e maxsus be hammām mibarand-o bā jām-e cehelkelid ru-ye ānhā āb mirizand. Azānpas āl nemitavānad āsib-i be ānhā beresānad. Šab-e šešom-e zāymān bā marāsem-e xāss-i bargozār migardad. In šab rā bastegān-o dustān tā sobh bidār mimānand-o zemn-e dur kardan-e āl, āxund-e mahal yā yek-i az mardān-e mosenn-e xānevāde bacce rā dar baqal migirad, dar guš-e rāst-e u azān-o dar guš-e cap eqāme miguyad-o be meyl-o entexāb-e xod nām-e yek-i az emāmhā rā ru-ye bacce migozārad. Sepas hame-ye hāzerān salavāt miferestand-o helhele-vo šādi mikonand.

Irāniyān-e mosalmān nowzādān-e pesar-e xod rā dar se- yā haftruzegi xatne mikonand. Dar in surat xatnesurān yā jašn-e xatne be sādegi bargozār migardad. Ammā barx-i in marāsem rā dar panj- yā haftsālegi anjām midehand. Jašn-e xatnesurān dar in mowqe' besyār mofassal-o bāšokuh bargozār mišavad. Sobh-e ruz-i ke qarār-ast, pesarbacce rā xatne konand, u rā be hammām mibarand-o sar-e hammām espand dud mikonand-o bā dādan-e an'ām-o hadāyā be hammāmi-yo dallāk bā sāz-o dohol pesarbacce rā be xāne bāz migardānand. Hengām-i ke dallāk mašqul-e xatne-ast, pedar-o mādar-o nazdikān-e kudak u rā deldāri midehand-o birun az otāq ātašdān rā dowr migardānand-o espand dud mikonand-o dohol mizanand. Pas az pāyān-e xatne, toxmemorq-i rā dar tābe harārat midehand, tā besuzad-o rowqan pas bedehad. Mahall-e zaxm rā bā in rowqan mipušānand-o bā panbe mibandand. Dar marāsem-e xatnesurān aš'ār-o tasnifhā-ye maxsus-i xānde mišavad, ke hame šād-o tarabangiz-ast. Pas az xatne pedar-o mādar-o digar bastegān-o āšnāyān pul yā hodāhā-yi be nām-e "sarsonnati" be kudak midehand, tā u rā xoshāl konand.

Gāh-i dar yek ruz do yā cand pesarbacce rā bā ham xatne mikonand. Dar in surat te'dād-e ānhā nabāyad zowj bāšad. Agar se yā panj yā haft bacce bā ham xatne šavand, eškāl-i nadārad. Agar dar yek ruz do barādar rā bā ham xatne konand, belāfāsele bāyad xorus-i rā dar kenār-e bāqce sar beborand, tā dar ān ruz se xun rixte šavad, vaellā yek-i az farzandān-e xānevāde nāgahān xāhad mord.

Xāstgāri-yo aqdkonān dar Irān

Banā bar rasm-i kohan, entexāb-e arus barā-ye mardān-e javān be ohde-ye zanān-e bozorg-e xānevāde-ast. Barā-ye xāstgāri, mādar, amme, xāle yā digarān be xāne-ye doxtarhā-ye damebaxt miravand. Pas az goftoguhā-ye moqaddamāti doxtar bā sini-ye cāy vāred-e otāq-e pazirāyi mišavad. Yek-i az zanhā-ye xānevāde-ye mard bā tahsin-e zibāyi-yo saliqe-ye doxtar u rā bā eštiyāq mibusad, tā motmaen šavad, dahān-o badan-aš bu-ye bad nemidehad, gisovān-aš tabii-st-o andām-i sālem dārad. Agar doxtar-o xānevāde-ye u mowred-e pasand vāqe' šodand, xānevāde-ye mard peyqām miferestad. Dar hamin hāl, xānevāde-ye doxtar

niz be tahqiq dar bāre-ye dāmād-o xānevāde-aš mipardāzad. Dar surat-e tavāfoq-e dotaraf, dāmād hamrāh-e xānevāde-ye xod be xāne-ye arus miravad. Dar in šab forsat-i farāham miāvarand ke dāmād yek nazar surat-e arus rā bebinad. Mardhā dar otāq-i jodāgāne pazirāyi mišavand-o dar bāre-ye mehriye-vo širbahā yā bāšloq, ke dāmād bāyad be arus-o xānevāde-ye u bepardāzad-o hamconin hazinehā-ye arusi, be tavāfoq miresand. In šab "baleborrān" yā nāmzadi xānde mišavad. Az xāne-ye dāmād sini-ye tazyinšode-i be xāne-ye arus miāvarand, ke anbāšte az gol, širini, noql, qand, cāy, hanā-vo meqdār-i sekke-ye talā yā noqre tazyin šode-ast-o der miyān-e ānhā yek halqe angoštar-o yek joft kafš qarār dārad. Dāmād halqe rā be angošt-e arus mikonad-o kafš rā be u midehad, tā bepušad. Angoštari-yo kafš "nešāni" xānde mišavad. Hamān šab qarār-e xarid-o aqdkonān rā migozārand.

Cand ruz piš az aqd, dāmād xāncei be xāne-ye arus miferestad, ke ru-ye ān yek āyene, yek joft šam'dān yā lāle, yek angoštar, cand dast lebās, pirāhan-o kafš-e sar-e aqd barā-ye arus-o hadāyā-yi az in dast barā-ye xāhar-o mādar-e arus gozāšte šode-ast. Vasāyel-e sofre-ye aqd niz hamrāh-e ān ferestāde mišavad. Az taraf-e xānevāde-ye arus cand qavāre pārce barā-ye dāmād-o pedar-o mādar-e u dar xāncehā bāz gardānde mišavad. Sobh-e ruz-e aqdkonān, pas az ān ke haryek az arus-o dāmād rā bā tašrifāt-e besyār az hammām bāz gardāndand, arus rā band miandāzand, dar in mowqe' zanhā-ye xānevāde-ye dāmād bāyad hozur dāšte bāšand. In zanhā bāyad hamegi sefidbaxt, ya'ni be dun-e havu, bāšand. Piš az ān ke bandandāz yā maššāte muhā-ye ezāfi-ye surat-e arus rā bar dārad-o abruhā-ye u rā bārik-o kamāni konad, mādar-e arus-o dāmād haryek bāyad bā mucin yek dāne mu az vasat-e pišāni-ye arus bekanand-o be jā-ye ān sekke-i talā yā noqre becasbānand. In sekkehā an'ām-e bandandāz-ast. Dar fāsele-ye bandandāzi, zanhā daf mizanand-o mixānand-o miraqsand-o espand dar ātaš dud mikonand, tā be arus cešmzaxm naresad. Dar pāyān-e kār, maššāte arus rā bazak mikonad-o be muhā-vo vasat-e pišāni-yaš pulak-o setārehā-ye talāyi-yo noqrei micasbānd.

Ba'dazzohr-e hamān ruz, arus rā bar sar-e sofre-ye aqd minešānand. In sofre rā dar otāq-i miandāzand, ke zir-aš xāli nabāšad, tā jā-ye pā-ye arus dar xāne-ye šowhar mohkam bemānd. Jā-ye arus ru be qeble bālā-ye yek tašt damaru-st, ke zir-e ān davāzdah adad toxmemorq gozāšte-and, tā arus baccehā-ye besyār bezāyad. Gāh-i ke arus xeyl-i kucakandām-ast, zin-e asb-i ham ru-ye tašt migozārand-o miguyand barā-ye ān-ast, ke arus hamvāre bar kārhā savār bāšad. Sofre-ye aqd pārce-ye sefid yā terme-i-st, ke ru-ye ān ebtedā barā-ye kasb-e fazilat yek jeld Qor'ān migozārand. Sepas yek āyene ruberu-ye arus migozārand tā vey dar tamām-e moddat-e aqd xod rā dar ān bebinad-o nikbaxt bāšad. Dar do taraf-e āyene do šam'dān yā lāle ke hengām-e aqd rowšan mikonand, be alāmat-e rowšani-yo tul-e omr qarār midehand. Šam'hā rā bāyad beyn-e do angošt košt yā pas az aqd bā lengekafš-e arus ān rā xāmuš kard.

Bar sofre-ye aqd yek bošqāb-e panir-o sabzi barā-ye daf'-e havu migozārand-o do toxmemorq barā-ye ān ke arus nāzā namānad. Dar haft xāne sini-ye ātel-o bātel-e xašxāš, espand, golpar, siyāhdāne, bārut, kondor, namak-o barg-e murd-e kubide-ye rixtešode niz migozārand, tā har cešm-e šur rā begardānad-o telesm rā bātel-o jenn-o arvāh-e xabise rā dur konad. Yek piyāle asal barā-ye tandorosti-yo širinkāmi-ye arus-o dāmād migozārand-o yek kāse simāb, tā del-e dāmād hamiše mānand-e jive barā-ye arus belarzad. Nān-e sangak ke ru-ye ān bā xašxāš-o siyāhdāne "mobārak bād" nevešte šode, barekat-e sofre-ast-o kāse-ye āb ke barg-e sabz-i ru-ye ān šenāvar-ast, alāmat-e safā-vo xorrami xāhad bud. Noql barā-ye širin kardan-e dahān-o gerdu barā-ye ān ke bacce-ye avval-e arus pesar bāšad-o gerdubāzi konad.

Cand lahze qabl az ān ke siqe-ye aqd jāri šavad, šam'hā yā lālehā rā rowšan mikonand-o mollā yā mahzardār dar otāq-e kenāri, ke bā parde-i az otāq-e arus jodā šode, minešinad-o be vekālat-e arus-o dāmād siqe-ye aqd rā jāri mikonad. Dar hamān hāl do zan-e sefidbaxt bālā-ye sar-e arus miistand. Yek-i az ānhā do kalleqand-e kucak rā ru-ye pārce-i ke bālā-ye sar-e arus gerefte šode, be ham misāyad-o digari suzan-i rā, ke nax-e haft rang dārad, peyvaste be pārce-i foru mibarad-o dar miāvarad, tā zabān-e mādar-o xāharšowhar baste šavad. Dar ān vaqt bāyad tamām-e tokmehā-ye lebās-e arus-o dāmād bāz bāšad-o hic gereh-o pic-i, hattā dar negār-

e kaf dast-o pā-ye arus-o dāmād, ke ruz-e qabl dar hammām be ahnā naqš šode-ast, nabāšad. Zirā agar ciz-i baste bāšad, yā pic dāšte bāšad, baxt-e arus-o dāmād baste xāhad šod. Hattā hāzerān-e sar-e sofre-ye aqd movāzeb hastand, ke kas-i angoštān-e xod rā qofl nakonad, con dāmād dar šab-e arusi docār nātavāni xāhad šod. Sar-e aqd zan-e siyāhbaxt-o dobaxte-vo šowharmorde-vo nāzā-vo bibacce nabāyad hozur dāšte bāšad. Doxtarhā-ye damebaxt niz nabāyad bāšand, zirā baxt-ešān baste mišavad.

Hengām-e aqd, arus bāyad montazer bemānd, tā āqā se bār az u movāfeqat bexāhad. Tanhā dar bār-e sevvom bāyad bale beguyad vaellā sabok-o biqarār šemorde xāhad šod. Pas az aqd, šādi mikonand-o helhele-vo "hululu, šululu" sar midehand. Dāmād be otāq-e arus miāyad-o pahlu-ye u minešinad. Haryek qāšoq-i asal be dahān-e yekdigar migozārand-o hamdigar rā mibusand. Āngāh āftābe-vo lagan miāvarand, arus pā-ye rāst-e dāmād-o dāmād pā-ye rāst arus rā bā āb-o golāb mišuyad. Bā toxmemorqhā xāgine mipazand-o arus-o dāmād az ān mixorand-o loqme-i nān-o panir-o sabzi be dahān migozārand. Sini-ye ātel-o bātel rā ru-ye ātaš mirizand-o doxtarhā-ye xānemānde ru-ye tašt-e arus minešinand, tā baxt-ešān bāz šavad. Azānpas tā vaqt-i ke "sāat" bāšad-o arusi surat begirad, dāmād har cand ruz yek bār be xāne-ye arus miravad-o hamrāh-e xod hodāhā-yi barā-ye u mibarad. Dar eydhā-ye bozorg mesl-e Eyd-e Qadir-o Eyd-e Qorbān-o Eyd-e Nowruz-o šab-e celle niz xānceha-ye širini-yo mive-vo tāqe šāl-o javāher-o talā barā-ye arus mibarand. Xānce-ye šab-e celle az hame-ye ānhā mohemtar-o vājebtar-ast-o bāyad lāaqal haft rang mive (sib, golābi, anār, hendevāne, xarboze, angur-o porteqāl) dar ān bāšad.

Arusi

Dar Irān beyn-e aqdkonān-o arusi ma'mulan moddat-i fāsele migozārand, tā xānevāde-ye arus be tahiye-ye jahāz bepardāzand. Jahāz-e arus lavāzem-e avvaliye-ye zendegi-st, ke yek ruz qabl az vaqt-i ke barā-ye bordan-e arus ta'yin šode bar ru-ye xāncehā be xāne-ye dāmād borde mišavad. Dar noxostin xānce yek jeld Kalāmollāh-e Majid-o yek āyene-vo yek joft šam'dān migozārand, tā noxostin cizhā-yi bāšad ke vāred-e xāne-ye dāmād mišavad. Vaqt-e arusi rā bā estesxāre ta'yin mikonand, ke sa'd bāšad.

Ruz-e qabl az arusi hammām rā qoroq mikonand-o arus-o hame-ye zanhā-ye xānevāde-ye u-vo dāmād-o dustān-o āšnāyān-e u be hammām miravand. Dar garmābe yek zan-e sefidbaxt lebāshā-ye arus rā dar miāvard. Sepas az mohre-ye pošt-e gardan tā ostexān-e donbālce rā nure mimālad, ke mu-ye šeytān yā mu-ye harām-e pošt-e u kande šavad-o nahsi namānad. Pas az šostošu dallāk kaf dasthā-vo pāhā-ye arus rā bā hanā negār mibandad-o golobute-vo naqš-e gonješk miandāzad. Dar hammām zanhā dar hāl-e šostošu be raqs-o āvāz-o pāykubi mašqul mišavand-o anvā-e šarbat-o širini mixorand. Aqlab dar hammām dāeman esfand dud mikonand, tā dard-o balā beravad-o cešmzaxm bātel šavad. Dar pāyān-e kār dallāk pas az gereftan-e an'ām gis-e arus rā mibāfad-o arus be sarbine miāyad. Dar moddat-i ke arus dar hammām-ast, Jelo-ye dar-e garmābe daste-ye doholi yā naqqāreci be zadan-o raqsidan mašqul-ast.

Dar hamin hāl, dar hammām-i digar niz dāmād-o dustān-aš be šostošu-vo raqs-o pāykubi mašqul-and. Dar ba'z-i xānevādehā hanābandān rā šab-e arusi-yo dar xāne bargozār mikonand. Dar in jašn ke maxsus-e zanān-o doxtarān-e javān-ast, šab tā sobh bidār mimānand-o zemn-e naqšonegār be zadan-o raqsidan mipardāzand. In marāsem rā hanābandān guyand.

Ba'dazzohr-e ruz-e arusi, maššāte arus rā bazak mikonad. Pas az pazirāyi-ye mehmānān, arus āmāde-ye raftan be xāne-ye dāmād mišavad. Dar sāat-e moayyan dāmād-o hamrāhān bā dohol-o sāz be xāne-ye arus miāyand-o pas az pazirāyi-ye dastejam'i be taraf-e xānevāde-ye dāmād miravand. Dar in vaqt bastegān-e dāmād mikušand, penhāni ciz-i az xāne berobāyand-o mo'taqed-and, ke aql-e arus rā dozdide-and. Vaqt-i arus rāh mioftad, pedar-aš baste-i nān-o panir-o sabzi bar kamar-e u mibandad, tā barekat rā be xāne-ye šowhar bebarad. Dar tul-e rāh kas-i āyene-i ruberu-ye arus migirad-o xod aqab-aqab rāh miravad. Arus bāyad morattab dar āyine negāh konad, tā havu sar-aš nayāyad.

Dar dargāh-e xāne-ye dāmād gusfand-i jelov-e pā-ye arus qorbāni mikonand. Arus bāyad bā nok-e pā yek kāse āb rā ke dar band-e xāne gozāšte šode, bar gardānad, tā rowšani-yo safā be xāne-ye dāmād āvarde

bāšad. Sepas haft qadam-e avval rā ru-ye haft sini-ye gerd-e bozorg begozārad, ke ru-ye haryek gerdu yā bādām-i-st. Arus bāyad bā har qadam gerdu yā bādām rā zir pā-ye xod bešekanad. Dāmād hengām-e vorud-e arus be xāne xod rā be jā-ye boland-i miresānad-o do pā rā az ham bāz migozārad, tā arus az zir-e ān rad šavad, be in e'teqād, ke hamiše bar arus mosallat bāšad. Sepas se anār yā sib yā nārenj rā be su-ye arus partāb mikonad. Atrāfiyān-e arus yek-yek-e ānhā rā migirand-o dar barābar-e haryek barā-ye arus pāandāz yā nesār-i mitalaband; dāmād har bār ciz-i gerānbahā hedye mikonad. Vaqt-i vāred-e xāne-ye dāmād šodand, arus mikušad, pā-ye xod rā ru-ye pā-ye dāmād begozārad, tā hamiše bar u mosallat bāšad. Albate dāmād niz dar moqābel sa'y dārad, pā-ye xod rā ru-ye pā-ye arus begozārad. Hengām-e harekat be taraf-e hejle arus bāyad āheste-vo kond gām bar dārad, tā ham omr-aš tulāni šavad ham nazd-e šowhar hamvāre aziz bemānd.

Dar hejle ebtedā mādar-e arus barā-ye dādan-e qovvat-e qalb be doxtar-aš "āyatolkorsi"-yo cand "qol howvāllāh" mixānd-o be u fut mikonad. Sepas pesarbacce-ye kucak-o zibā-yi rā miāvarand-o be baqal-e arus midehand, tā noxostin farzand-e u pesar-i zibā bāšad. Āngāh dāmād arus rā dar āquš migirad-o se bār dowre otāq micarxānad-o ru-ye bastar migozārad. Mard-e digar-i ke mahram bāšad, dāmād rā be hamān tartib se bār dowr-e hejle migardānad-o pahlu-ye arus qarār midehad. Bastar-e arus rā bāyad zan-i sefidbaxt andāxte bāšad. Dar in hengām pedar-e dāmād tur-e ru-ye surat-e arus rā bar midārad-o dast-e doxtar rā dar dast-e dāmād migozārad-o sekke-i talā yā qet'e-i javāher be u runamā yā pāandāz midehad. Sepas Qor'ān-i dar dast-e rāst-o āyene-i dar dast-e cap migirad-o be arus nazdik mišavad. Doxtar Qor'ān rā mibusad-o be āyene nazar miandāzad-o salavāt miferestad. Āngāh hame az hejle xārej mišavand. Zan-i āftābe-vo lagan-i miāvarad-o arus-o dāmād sekke-i dar lagan miandāzand, vozu migirand-o do rak'at namāz mixānand-o sepas be bastar miravand.

Fardā-ye arusi jašn-e pātaxti-st. Zanān-o doxtarān-e javān hadāyā-ye xod rā barā-ye arus mibarand-o be raqs-o pāykubi mipardāzand. Dar besyār-i rustāhā in marāsem jodāgāne dar fazā-ye bāz barā-ye dāmād bargozār migardad. Dāmād rā dar jā-yi boland minešānand-o javānān bā anjām-e mosābeqāt-e asbsavāri-yo tirandāzi-yo raqshā-ye dastejam'i sāāt-e xoš-i rā migozarānand. Dar ebtedā-ye in marāsem pedar-e dāmād yā kadxodā-ye mahal ebtedā xod be dāmād hedye midehad, sepas az yek-yek-e ahl-e rustā mixāhad, ke hadāyā-ye naqdi yā jensi-ye xod rā piš-e pā-ye dāmād begozārand.

GARMĀBE

Šostošu dar garmābe barā-ye irāniyān now-i kār-e moqaddas-e mazhabi be šomār mirafte-ast. Az ruzgār-e bāstān mardom-e Irān piš az vorud be makānhā-ye mazhabi šostošu mikardand. Qosl-o vozu estelāhāt-e emruzi-ye in kār-ast. Az šive-ye me'māri-ye parastešgāhhā-ye Mitrā-vo Ānāhitā conin bar miāyad, ke maxāzen-e bozorg-e āb-o mahalhā-ye maxsus-e šostošu-vo qosl vojud dāšte-ast. Dar masjedhā niz sangāb yā howz-i az sang-e tarāšide-ye yekpārce nazdik-e dar-e vorudi be hamin manzur sāxte mišode-ast. Hāfez dar beyt-e zir be in rasm-e dirin ešāre dārad, ke misorāyad:

Šostošu-yi kon-o āngah be xarābāt xarām, tā nagardad ze to in deyr-e xarāb ālude.

Be in jahat, az dirbāz garmābehā-ye omumi dar šahrhā-ye moxtalef-e Irān sāxte šode-ast. Nikukārān hammāmhā-ye bozorg vaqf mikardand-o šāhān-o servatmandān dar tazyin-e garmābehā bar yekdigar piši migereftand. Yek-i az bozorgtarin-o zibātarin garmābehā-ye omumi ke hanuz bāqi-st-o dar zamān-e saltanat-e Mohammadrezā Šāh-e Pahlavi be surat-e muze dar āmade, Hammām-e Ganj'ali Xān dar Kermān-ast.

Me'māri-ye garmābehā dar Irān sabk-e xāss-i dārad. Mahall-i ke dar ān šostošu anjām mišavad, tālār-e bozorg-i-st, ke dar yek jahat-e ān do xazine bozorg-e āb-e sard-o garm qarār dārad. Barā-ye dāxel šodan be xazine bāyad az cand pelle bālā raft. Dowrtādowr-e mohavvate qorfehā-ye kucak-i-st, ke moštarekān jodāgāne dar ān šostošu mikonand.

Sarbine mohavvate-i-st bozorg ke howz-i bā kāšihā-ye ābirang-o māhihā-ye kucak-e rangin-e šenāvar dar vasat-e ān qarār gerefte. Dar cāhārguš yā dowrādowr-e howz goldānhā-ye šam'dāni cide mišavad.

Dowrādowr-e sarbine sakku-yi mahall-e dar āvardan-o pušidan-e lebās-ast. In sakku dar kenār-e rāhrov-e kucak-i ke be dar-e vorudi mottasel-ast, bolandtar sāxte mišavad-o ostād-e hammāmi ānjā minešinad. In mahal rā sardam guyand. Dar zurxāne-vo qahvexāne niz mahall-i be hamin šekl bā tazyināt-e motefāvet sardam xānde mišavad. Ostād-e hammāmi manqal-i piš-e ruy migozārad, ke dāem por az ātaš-ast-o quri-ye cāy-o qelyān dar kenār-e ān hamiše āmāde mimānad. Bar ru-ye in manqal aqlab espand dud mikonand, tā cešm-e šur rā betarakānad-o jenn-o div-o hasud rā dur-o sehr rā bātel konad.

Az rāh-e divārhā-ye hammām dar sarbine-vo dāxel-e garmābe hamejā, be ertefā-e nazdik be do metr az kāši-ye moarraq pušid šode, ke be naqšonegār ārāste-ast. Rasm bude, ke bar in kāšihā tasāvir-i az dāstānhā-ye pahlevāni-yo hamāsi rā benegārand. Tahmures savār bar Ahriman, Rostam galāviz-e Div-e Sefid, Akvāndiv ke Rostam rā bar sar dast boland karde, hamle-ye šir-o eždehā be Rostam-o Esfandyār dar Haft-Xānhā, az rāyejtarin-e in tasvirhā-st.

Garmābe ruzhā zanāne bud-o šabhā mardāne, sahargāh, piš az hengām-i ke havā gorgomiš šavad, buq-e hammāmi be sedā dar miāmad-o mardhā daste-daste boqce zir-e baqal be hammām miraftand. Bā bālā āmadan-e ruz, nowbat-e zanān mišod, ke sāathā dar hammām mimāndand. Dar ānjā natanhā xod-o kudakān-ešān rā mišostand, balke muhā-vo dast-o pā rā hanā mibastand-o vasme bar abruhā migozāštand. Māndan-e tulāni-ye zanhā dar garmābe aqlab bā xordan-o nušidan hamrāh bud. Šarbat-e golāb, nān-o torši, picide-ye gušt-e kubide dar nān-e lavāš, kuftetabrizi-yo dolme az qazāhā-yi bud, ke dar hammām sarf mišod. Xordan-e anvā-e mivehā, mānand-e hendevāne, anār, sib-o golābi niz marsum bud. Tebq-e yek ādat-e dirin kas-i ke mixāst, loqme-i bar dahān begozārad, hame-ye afrād-e dowr-o bar xod rā be xordan da'vat mikard-o bā esrār az ānhā mixāst, ke loqme-i becešand. In esrār dar mowred-e zanhā-ye ābestan zaruri bud. Zirā e'teqād bar in bud, agar zan-i ābestan bu-ye qazā rā bešenavad-o az ān naxorad, cešm-e bacce-aš zāq mišavad.

Kārgar-e hammām rā dallāk migoftand. Dallākhā, ce zan-o ce mard, kārhā-vo vazāyef-e digar-i niz dāštand. Sar-o tan-e mardom rā mišostand, ānhā rā ārāyeš mikardand-o moštomāl midādand, modāvā-vo hejāmat mikardand, xun migereftand, dandān mikešidand-o šekastebandi mikardand. Xatne kardan ham be ohde-ye ānān bud. Dar eyn-e hāl, beviže dar hammām-e zanāne, dallākhā vāsete-ye arusi mišodand-o barā-ye kas-i ke mixāst xāne ejāre konad yā bexarad, dallāli mikardand, sehr-o jādu niz balad budand-o davā-ye mehr-o mohabbat miforuxtand-o bā telesm-o jādu-vo mālidan-e pih-e gorg-o carbihā-ye digar be tan havu u rā az cešm-e šowhar miandāxtand.

Be soxan-e digar, hammām-e zanāne ke šoluqi-yo sarosedā-vo jārojenhāl-e ān dar zabān-e fārsi masal šode-ast, mahall-i bud, ke zanhā dar ān didobāzdid mikardand, bā rixtan-e Jāmi āb bar sar-o badan-e yekdigar dust migereftand, šowhar peydā mikardand-o az dardhā-vo nākāmihā-ye xod bā inoān soxan be miyān miāvardand-o az hame mohemtar damodastgāh-e xod rā be rox-e yekdigar mikešidand. Garmābe behtarin mahal barā-ye ijād-o gostareš-e ravābet-e dusti-yo āšnāyi bud. Garmābe raftan dar mavāqe-e xās baxš-i az marāsem be šomār miāmad. Hammām-e šab-e Eyd-e Nowruz, hammām kardan-e arus, be garmābe bordan-e dāmād, hammām-e zāymān, hammām-e pesarbacce qabl-o ba'd az xatne, hamiše bā sāz-o dohol-o xāndan-o raqsidan-o xordan-o nušidan-o dādan-e an'ām-o hedye hamrāh bud.

Dar eyn-e hāl, hammām dar tāriki-yo tanhāyi jowlāngāh-e jenn-o pari niz be šomār miraft. Agar kas-i šab tanhā be hammām miraft, momken bud, natavānad az dast-e jenhā jān-e sālem bedar barad. Bā in hame, šabhā hammām jā-ye garm-i bud, ke mosāferān-e nāāšnā rā sāat-i az sarmā-vo bisarpanāhi nejāt midād. Nāser Xosrow bā do tan az hamrāhān-e xod conin šab-i rā gozarānde-vo az mājarā-ye ān dar safarnāme-ye xod towsif-e jāleb-i āvarde-ast. Dar gozaštehā xānevādehā sālāne be hammāmi pul-i midādand-o tamām-e sāl xod-o xānevāde-šān az hammām estefāde mikardand. Dallākhā bā an'ām-e moštariyān zendegi mikardand. Nazdik-e Eyd-e Nowruz bar ru-ye kuzehā-ye kucak toxm-e tartizak sabz mikardand-o in kuzehā-ye sabze rā bā xod be xāne-ye moštariyān-e āšnā mibordand-o dar barābar-e ān an'ām-o eydi migereftand. Dar jašnhā-ye

arusi-yo xatnesurān-o hammām-e zāymān ma'mulan har xānevāde motenāseb bā servat-e xod be dallāk-o hammāmi an'ām midād. Bā in hame, dallāki šoql-e matlub-i be šomār nemiraft.

GOLĀBGIRI-YO ARAQIYĀT

Golāb araq-e golesorx-ast. Bāmdādān-e bahār, vaqt-i hanuz āftāb bar gol-e mohammadi, yā gol-e golāb natābide, xarmanhā-ye gol rā az bustān micinand-o be kārgāh mibarand. Gol rā hamrāh-e āb dar dighā-ye bozorg-e sarbaste mijušānand. Boxār-e gol az tariq-e lulehā-yi ke bar sar-e dig nasb šode, az āb-e sard obur mikonad-o qatre-qatre dar šišehā micekad. Dar jašnhā-ye irāniyān-e bāstān, az jomle Jašn-e Mehrgān, buyidan-o nušidan-e golāb az marāsem-e asli bude-ast. Golāb rā mibuyand, bar jāme mizanand, dar šarbat-o širini-yo qazā mirizand-o be onvān-e dāru hengām-e sardard-o besyār-i bimārihā-ye digar ān rā hamrāh-e ābeqand yā tanhā minušand. Dar ketābhā-ye dirin-e dārušenāsi-ye fārsi, zemn-e šemordan-e xavāss-e moxtalef-e golāb, šostošu-ye pust-o bexosus surat rā bā golāb towsie karde-and. Golāb dar Irān janbe-ye taqaddos niz dārad. Hengām-e namāz be xod golāb mizanand, amāken-e mazhabi qarq-e bu-ye golāb-ast. Dar azādāri be mardom golāb midehand-o bar ārāmgāh-e azizān golāb mipāšand. Dar še'r-o adab-e fārsi niz hargāh az bolbol-o ešq-e šurangiz-e u be gol soxan der miyān miāyad, manzur golesorx yā gol-e mohammadi-st. Tā qarn-e haštom-e hejri gol aslan be ma'ni-ye golesorx bud.

Golābgiri sahne-i zibā-vo bāšokuh-ast. Xarman-e golhā-ye āmāde-vo atri ke fazā rā saršār karde-vo talāš-e zarif-e golābgirān hengām-e kār didani-st. Bā ān ke dar hamejā-ye Irān golesorx farāvān-ast, ammā Kāšān-o bexosus Qamsar be farāvāni-yo xošbuyi-ye golesorx-o golāb-i ke az ān be dast miāyad, mašhur-ast. Dar besyār-i noqāt-e digar, xāsse dar Fārs, niz golāb migirand. Dar Orumiye-vo Fārs, va bexosus Širāz, bāqhā-ye bozorg-o kārgāhhā-ye mojahhaz barā-ye gereftan-e araq-e giyāhān-e moxtalef az dirbāz ravāj dāšte-ast. Az osāre-ye gol, sāqe, barg, riše-vo dāne-ye giyāhān-e sahrāyi yā parvarešyāfte ma'mulan šarbathā-ye matbu-o xošmazze-i tahiye mišod, ke hamrāh-e yax dar tābestān-e garm-o suzān be mardom jān-e tāze mibaxšid. In araqhā dārā-ye xavāss-e moxtalef-e dāruyi-st, ke kāmelan šenāxte šode. Araq-e bahārnārenj, kāsni, na'nā, bidmešk-o bādrang-e buye ma'ruftarin-e ānhā-st. Dar romān-e Suvašun, nevešte-ye Simin-e Dānešvar, ke xod širāzi-st, towsif-e delangiz-e zirzamin-i āmade, ke dar ān radif-e atrāgin-e qarrābehā-ye araqiyyāt garmā-vo malāl rā migorizānad.

Bā tavajjoh-i ke dar se dahe-ye axir degarbāre be pezeški-yo dārušenāsi-ye sonnati-ye Irān šode, emruze inqabil araqhā-ye giyāhi barā-ye ārāmeš-e a'sāb-o ravān-o modāvā-ye bimārihā-ye hāzeme-vo tanaffosi-yo kolyavi maqbuliyat-i tāze yāfte-ast.

MARG-O SUGVĀRI

Hengām-i ke kas-i dar xāne dar hāl-e marg-ast, u rā ru be qeble mixābānand-o āb-e torbat-e Seyyedoššohadā (a.) be dahān-aš mirizand-o doā-ye adile-vo šahādateyn bar u mixānand. Bed-in sān ke miguyand: "Begu *ašhado an lā elāha ellallāh*. Begu *ašhado an mohammadan rasulollāh*, begu *ašhado an aliyan valiyollāh*." Pas az marg cešmhā rā mibandand-o bā dastmāl-i sefid mipušānand. Cāne rā niz bā pārce-ye sefid-e digar-i mibandand. Dasthā-vo pāhā rā rāst mikonand-o pas az ān pārce-i sefid bar ru-ye u-vo Qor'ān-i bar sine-aš migozārand. Bālā-ye sar-e morde bāyad šam' rowšan bāšad. Šam' rā ru-ye xešt-i migozārand-o kāse-i šarbat dar kenār-e ān qarār midehand. Ma'mulan bāyad harce zudtar morde rā dafn konand, ammā agar šab bāšad-o natavānand jenāze rā be masjed-e mahal bebarand, cerāqhā rā rowšan migozārand-o bā xāndan-e Qor'ān tā sobh bidār mimānand.

Hengām-e bordan-e jenāze tābut rā ebtedā az taraf pā ya'ni taraf-i ke bāriktar-ast, be otāq vāred mikonand. Sepas xišān-e nazdik jasad rā, bā tošak-e zir-e ān se bār be tābut nazdik mikonand-o bār sevvom dar ān migozārand. Pas az kešidan-e pārce bar ru-ye ān, miyān-e tābut rā bā šāl yā cārqad – baste be ān ke mard yā zan bāšad – mibandand. Sepas tābut rā se bār dowr-e xāne micarxānand, tā morde āxarin vedā-e xod rā anjām dehad. Āngāh tābut rā az taraf-e sar az xāne birun mibarand. Mošāyein bā adā-ye *lā elāha ellallāh* be

bordan-e jenāze komak mikonand-o yā haft qadam pošt-e sar-e ān miravand. Pas az šostošu-vo qosl-o kafan kardan-e jenāze ke dar qassālxāne anjām migirad, ān rā be qabrestān mibarand. Dar šahr-e Mašhad qabl az bordan-e morde be gurestān ebtedā jenāze rā se bār dowr-e zarih-e emām-e haštom (a.) tavāf midehand. Dar gurestān pas az xāndan-e namāz-e meyyet, morde rā dar qabr jā midehand-o aqāyed-e haqqe rā be u talqin mikonand. Sepas gur rā conān bā xāk por mikonand ke be andāze-ye yek pošte az sath-e zamin bolandtar bāšad. Āngāh hāzerān panj angošt-e xod rā bāz mikonand-o bar ru-ye xāk migozārand-o fātehe mixānand.

Avvalin šab-i ke xāne az vojud-e morde xāli-st, šāmeqaribān-ast. Bar bālā-ye bastar-e xāli-ye vey xešt-o šam' rowšan migozārand-o meqdār-i qand-o širini ru-ye bastar mipāšand, zirā ruh-e morde be xāne bāz xāhad gašt. Sahargāh-e ruz-e ba'd nazdikān be sar-e xāk miravand-o doā mixānand-o zāri mikonand, ke morde šab-e avval-e qabr rā be āsāni gozarānde bāšad. Marāsem-e sugvāri-yo azādāri tā se ruz bargozār mišavad. Dar masjed yā otāq-i sofre-i az šāl-e terme yā suzani pahn mikonand-o dar cāhārguše-ye ān goldān migozārand. Dar vasat-e sofre se qāb-o qadah-e bozorg rā radif micinand-o dar fāsele-ye ānhā golābpāš, cand bošqāb-e halvā-vo sanduq-e sipāre-ye Qerān qarār midehand. Harkas barā-ye tasliyat miāyad, ebtedā be sāhebazā tasliyat miguyad-o fātehe-i mixānad. Bā golābpāš dar mošt-e u kam-i golāb mirizand ke be sar-o surat-e xod mipāšad yā ān rā minušad. Tekkehalvā-yi be dahān migozārad-o sepas fātehe mixānad yā jozv-i az si pāre rā be tamāmi qarāat mikonad. Dar tey-e marāsem, qāri be talāvat-e āyāt-i az Qor'ān-e Karim edāme midehad. Az rowzexānhā niz da'vat mišavad, ke be majles biyāyand-o zemn-e xāndan-e rowze az morde-vo nikihā-ye u yād konand. Dar majles-e zanāne in vazife rā rowzexān-e zan be ohde dārad. Dar pāyān-e sevvomin ruz, yek-i az qāriyān be ešāre-ye rišsefid-e xānevāde, sure-ye Arrahmān rā mixānd-o azā rā xatm mikonad. Zanān dar marāsem-e sugvāri zajje-vo zāri-ye besyār mikonand. Harbār kas-i barā-ye sarsalāmati be xāne-ye azādār vāred mišavad, zanān-e sāhebazā be faryād-o faqān dar miāyand. In kār rā zabān gereftan mināmand. Geristan-e besyār-o bāsedā-ye boland dar majles-e azā nešān-e mohabbat be sugvārān-o morde-ast.

Šab-e haft, bastegān-o āšnāyān be hamrāhi-ye xānevāde-ye sugvār be gurestān miravand-o zemn-e xāndan-e doā-vo rowze-vo zekr-e mosibat fātehe mixānand-o piš az qorub be xāne bāz migardand. Dar zemn-e in marāsem kasān-e morde halvā, qahve-vo širini-yo mive, ke hamrāh āvarde-and, beyn-e gedāyān gurestān paxš mikonand. Ruz-e cehellom niz hamegi be sar-e xāk miravand-o bā xāndan-e fātehe-vo rowze-vo et'ām-e bicāregān, yād-e aziz-e azdastrafte rā gerāmi midārand. Hamin marāsem dar šab-e sālgard-e marg niz tekrār mišavad. Dar tamām-e in marāsem, bexosus dar ruz-e sevvom, haftom, cehellom-o sālgard, xānevāde-ye sugvār az dustān-o āšnāyān be nāhār-o šām pazirāyi mikonand-o be mardom-e faqir-o binavā miresand. Be in tašrifāt xeyrāt miguyand.

Noxostin eyd-e mazhabi yā Eyd-e Nowruz rā xānevāde-ye azādār eyd-e avval migirand. Mardom be didan-e išān miravand-o sarsalāmati midehand. Pas az ruz-e cehellom xānevāde-ye azādār bāyad be kasān-i ke be tasliyat-e ānhā āmade-and, bāzdid pas bedehand. In marāsem be tartib-e nazdiki-yo ahammiyat-e afrād surat migirad. Azādārān tā yek sāl lebās-e siyāh mipušand. Ammā ma'mulan bozorgtarhā-ye xānevāde az kudakān-o javānān-o nowarusān yā kasān-i ke mariz yā mosāfer-i dārand, mixāhand ke zudtar az lebās-e siyāh dar āyand. Be in manzur bozorg-e tarxānevāde be didār-e xānevāde-ye azādār miravad-o barā-ye harkas qavāre-i pārce mibarad-o az u mixāhad, ke dar hamān majles lebās-aš rā avaz konad.

GĀHŠOMĀRI-YO MARĀSEM-E SĀLĀNE

Mabda-e tārix-e Irān ba'd az Eslām hejrat-e Payāmbar-e Akram az Makke be Madine-ast-o bar asās-e sāl-e xoršidi tanzim šode-ast. Sāl az Nowruz, avvalin ruz-e bahār-o az lahze-ye tahvil-e xoršid be borj hamal āqāz migardad-o 365 ruz-o yekcāhārrom-e ruz tul mikešad. Nowruz motābeq-e 21-e mārs dar taqvim-e milādi-st. Har cāhār sāl yek bār az majmu-e sāathā-ye ezāfe bar 365 yek ruz jam' miāyad-o sāl 366 ruz mišavad. Be in sālhā kabise miguyand.

Gāhšomāri-ye emruz-e Irān bar asās-e taqvim-e jalāli-st. In taqvim be dastur-e Soltān Jalāleddin Malekšāh-e saljuqi be sāl-e 471 h. / 1074 m. tadvin šod. Nowruz – ke bā raāyat nakardan-e kabise be tartib-i ke dar

māhhā-ye zartošti-st – az avval-e bahār āqāz gašte-vo be miyān-e pāyiz reside bud, be jā-ye xod bāz gašt. Be dastur-e Soltān Malekšāh-e saljuqi dānešmandān-o setārešenāsān-e bozorg-e irāni mohāsebāt-e marbut be tashih-e taqvim rā anjām dādand. Tārix-e šamsi rā ke bar asās-e mohāsebāt-e taqvim-e jalāli vaz' šode, az daqiqtarin tārixhā dāneste-and.

Dar in taqvim sāl be cāhār fasl: bahār, tābestān, pāyiz,-o zemestān va davāzdah māh taqsim mišavad. Nām-e māhhā-ye irāni az fereštegān-e Irān-e bāstān-ast: farvardin, ordibehešt, xordād, tir, mordād, šahrivar, mehr, ābān, āzar, dey, bahman-o esfand. Šeš māh-e avval-e sāl harkodām si-yo yek ruz-o panj māh-e ba'd si ruz-ast. Māh-e esfand dar sālhā-ye ādi 29 ruz-o dar sāl-e kabise si ruz-ast. In tartib az sāl -e1305-e xoršidi dar asr-e Pahlavi-ye Avval rasmiyat yāfte-ast. Piš az ān ruzhā-ye har māh bar tebq-e ruzhā-ye boruj bud.

Ruzhā-ye sāl be hafte taqsim mišavad: šanbe, yekšanbe, došanbe, sešanbe, cāhāršanbe, panjšanbe-vo jom'e. Jom'e ta'til-e haftegi-st. Ba'z-i ruzhā-ye ta'til sālāne dar Irān be monāsebat-e eydhā-vo sugvārihā-ye mazhabi-yo ba'z-i digar marbut be jašnhā-ye melli-yo ruydādhā-ye tārixi-st. Ta'tilhā-yi ke monāsebat-e siyāsi dārad, gāh bā taqyir-e hokumat taqyir miyābad. Be onvān-e nemune, dar gozašte ruz-e cāhārdahom-e mordādmāh-e harsāl be monāsebat-e Jašn-e Mašrutiyat ta'til-e rasmi bud-o marāsem-i xās bargozār mišod. Pas az Enqelāb-e Eslāmi in ruz ta'til nist. Aknun ruz-e davāzdahom-e farvardin be monāsebat-e Ruz-e Jomhuri-ye Eslāmi-yo ruz-e 22-e bahman be-vāsete-ye piruzi-ye Enqelāb-e Eslāmi ta'til-e rasmi-yo omumi-st. Dar mowred-e ayyām-e mazhabi-yo jašnhā-ye melli-ye irāni niz har hokumat banā bar siyāsat-e xod ān rā be surat-i bargozār mikonad.

Ammā, be towr-e kolli, ayyām-e mazhabi-yo jašnhā-ye melli tey-e qarnhā-vo hezārehā az su-ye mardom bozorg dāšte šode-vo marāsem-i xās dāšte-ast, ke agarce gāh az su-ye hokumathā man' gardide, ammā be towr-e xosusi dar jam'-e xānevāde tā emruz barjāy negah dāšte šode-ast.

Ayyām-e mazhabi

Irāniyān-e mosalmān-o peyrov-e mazhab šie-ye davāzdahemāmi dar tul-e sāl ayyām-i rā be monāsebathā-ye mazhabi gerāmi midārand. In ruzhā bar asās-e taqvim-e qamari-st-o dar in taqvim sāl az davāzdah bār gardeš-e māh be dowr-e zamin taškil mišavad. Sāl-e qamari sisad-o panjāh-o cāhār šabāne ruz-o and-i tul mikešad-o hodud-e yāzdah ruz az sāl-e šamsi yā xoršidi kamtar-ast. Māhhā dar faslhā-ye moxtalef-e sāl peyvaste migardad. Banā bar in, gāh ayyām-e mazhabi bā jašnhā-ye melli mosādef mišavad-o ammā az nazar-e zamāni bā bargozāri-ye ān dar digar kešvarhā-ye eslāmi fāsele-ye andak-i dārad. In fāselehā nāši az mowqeiyat-e didan-e māh-ast, ke gāh yek šabāneruz dar mantaqe-i dirtar az mantaqe-ye digar helāl-e ān dide mišavad. Ayyām-e mazhabi dar Irān be tartib-e māhhā dar sāl-e qamari conin-ast:

Moharram: Māh-e mahram āqāz-e sāl-e qamari-st. Šiayān-e Irān dah ruz-e avval-e in māh rā be azādāri-yo sugvāri mipardāzand. Ruzhā-ye nohom-o dahom-e mahram, tāsuā-vo āšurā, mosādef bā šahādat-e Hoseynebn-e Ali (a.) va haftād-o do tan az yārān-e vey dar Karbalā-st. Šiayān az dirbāz dahe-ye avval-e moharram, bexosus in do ruz rā, mātam migerefte-and. Marāsem-e nowhexāni, sinezani, zanjirzani, šabihxāni-yo harekat dar āvardan-e naxl-o be rāh oftādan-e dastehā hamrāh-e alāyem-o vasāyel-i ke sahne-ye jang-o sahrā-ye Karbalā rā mojassam mikonad, dar in ruzhā bargozār migardad. Noxostin bār dar zamān-e Āl-e Buye sugvāri-ye ruz-e āšurā dar Baqdād bargozār gardid. Az dowre-ye Safaviye tā emruz azādāri-ye dah ruz-e avval moharram hamvāre marsum bude-ast.

Ruz-e āšurā ašxās-i ke nazr dārand, az azādārān be nāhār pazirāyi mikonand. Qazā-ye maxsus-e in ruz halim yā āš-e šoleqalamkār-ast, ke bā anvā-e hobubāt-o gušt-e farāvān poxte mišavad. Kasān-i niz pesarān-e xordsāl-e xod rā bā zarf-e āb-o šarbat be miyān-e azādārān miferestand, tā kas-i dar in ruz tešne namānad. Gozāštan-e boškehā-ye bozorg-e āb bā jāmhā-ye bernjin dar sar-e gozarhā niz marsum-ast. Jomle-ye "Benuš be yād-e Hoseyn" dāem tekrār mišavad-o mardom harbār jām-i āb minušand, miguyand: "la'nat bar Yazid" va

yā "la'nat bar Šemr", zirā mo'taqed-and, ke dar conin ruzhā be dastur-e Yazidebn-e Moāviye, xalife-ye omavi, āb rā bar ru-ye Emām Hoseyn (a.) va yārān-o ahl-e beyt-e u bastand-o hazrat tešnelab jām-e šahādat nušid.

Šab yāzdahom-e moharram, ya'ni ba'd az qorub-e ruz-e āšurā, šāmeqaribān gerefte mišavad. Azādārān dar tāriki be nowhexāni-yo geristan-o zāri-yo zekr-e masāyeb-e ahl-e beyt-e emām (a.) mipardāzand. Sepas Qor'ān bar sar gozāšte-vo šam'-be-dast be doā-vo qor'ānxāni mašqul mišavand. Jahāngardān-o safirān-e orupāyi ke dar cand sade-ye axir xāterāt-e xod rā az Irān-o darbārhā-ye ān nevešte-and, hamegi az bargozāri-ye marāsem-e azādāri-ye āšurā be tafsil yād karde-and.

Safar: Azādārān-e hoseyni mātam rā do māh va tā āxar-e safar negah midārand. Arbain-e hoseyni bistom-e māh-e safar-o cehellomin ruz-e vāqee-ye Karbalā-st. In ruz bā marāsem-e azādāri migozarad. Poxtan-e šolezard-o taqsim-e ān beyn-e hamsāyegān-o nazdikān az nazrhā-ye in ruz yā ruz-e 28-e safar (qatl-e Emām Hasan (a.))-ast. Šolezard qazā-yi-st, ke az berenj-o rowqan-o šekar-o za'ferān-o golāb-o maqz-e bādām poxte mišavad. Ru-ye bošqābhā-ye šolezard rā bā dārcin taz'in mikonand. Kalamāt-e "yā Hoseyn"-o "Allāh"-o naqšhā-ye moxtalef barā-ye šolezard-e nazri monāsebtar-ast. Bist-o haštom-e māh-e safar mosādef bā rehlat-e rasul-e akram (s.)-o šahādat-e Emām Hasan (a.), dovvomin pišvā-ye šiayān-ast. Āxarin ruz-e māh-e safar niz be monāsebat-e šahādat-e haštomin pišvā-ye šiayān, Emām Rezā (a.) az digar ayyām-e sugvāri-st.

Rabiol'avval: hefdahom-e rabiol'avval milād-e rasul-e akram (s.) gerāmi dāšte mišavad-o majles-e mehmāni-yo doā-vo xāndan-e aš'ār-e mazhabi dar na't-e rasul-e akram (s.) bargozār migardad. Dar kešvarhā-ye sonnimazhab ruz-e milād-e rasul-e akram (s.) andak-i bā ruz-i ke dar Irān gerāmi dāšte mišavad, extelāf dārad.

Rajab: Sizdahom-e Rajab ruz-e velādat-e Aliyebn-e Abitāleb (a.)-ast. Bist-o haftom-e Rajab niz ke mab'as-e rasul-e akram (s.)-ast, eyd gerefte mišavad.

Ša'bān: Pānzdahom-e ša'bān velādat-e Hazrat-e Qāem (aj.)-ast. In ruz bā cerāqāni-yo mehmāni bargozār mišavad. Šiayān-e Xorāsān az davāzdahom tā pānzdahom, ke šabhā-ye barāt yā cerāq-e barāt xānde mišavad, be ziyārat-e gurestānhā miravand-o barā-ye dargozaštegān xeyrāt mikonand. In marāsem az qarnhā-ye avval-e eslāmi dar Xorāsān-e Bozorg marsum bude-vo Abureyhān-e Biruni niz be ān ešāre karde-ast. Dar digar navāhi-ye Irān conin marāsem-i bargozār nemigardad. Dar Gilān-o Māzandarān šab-e avvalin jom'e-ye māh-e Rajab bar sar-e qabr-e azizān-e dargozašte miravand-o qazā-vo mive-vo xormā-vo halvā xeyrāt mikonand.

Ramezān: Laylatolqadr, šab-e aziz-i ke dar Qor'ān-e Karim mazkur-ast, da rmāh-e Ramezān, va be e'teqād-e šie, šab-e bist-o haftom-e in māh-ast. Az gozašte-ye dur bāvar dāštand, leylatolqadr-ast, ke harkas dar ān šab doā-yi konad-o ciz-i az Xodā bexāhad, be maqsud xāhad resid. Be mowjeb-e ahādis-e šie, laylatolqadr dar miyān-e šabhā maxfi-st, tā mardom hame-ye šabhā-ye māh-e Ramezān rā be ebādat begozarānand. Banā bar in, xatm-e Qor'ān-o šabzendedāri be ebādat-o mihmāni dar hame-ye šabhā-ye māh-e Ramezān tā sahar edāme miyābad. Dar ruzhā-ye nuzdahom-o bist-o yekom-e māh-e Ramezān ke mosādef bā zarbat xordan-o šahādat-e Amiralmo'menin Ali (a.)-ast, marāsem-e azādāri bargozār migardad. Ruz-e bist-o haftom-e māh-e Ramezān be e'teqād-e šiayān ruz-i-st, ke Ebn-e Moljam be qesās-e šahādat-e Ali (a.) košte šod. Ba'z-i dar in ruz boridan-o duxtan-e pirāhan-e now, pirāhan-e morād, rā xošyomn midānand.

Šavvāl: Avval-e šavvāl Eyd-e Fetr (ruzegošā)-st, ke pas az e'lām-e dide šodan-e helāl-e māh az taraf-e marāje-e mazhabi bargozār mišavad. Šerkat dar namāz-e eyd-o pardāxtan-e fetriye-vo et'ām-e masākin-o mehmāni-yo didobāzdid az marāsem-e mazhabi-ye in ruz-ast.

Zelhajje: Dahom-e māh-e zelhajje Eyd-e Qorbān (gusfandkošān)-ast. Hājiyān dar pāyān-e marāsem-e haj qorbāni mikonand. Barx-i niz dar in ruz gusfand-e nazri mikošand-o gušt-e ān rā beyn-e mardom taqsim mikonand. Az zamān-e Safaviye tā avāxer-e dowre-ye Qājāriye Eyd-e Qorbān bā marāsem-e mofassal az taraf-e dowlat bargozār mišod. Bed-in tartib ke gusfand yā šotor-e qorbāni rā az ruz-e piš bā hanā rang mikardand-o bā āvixtan-e anvā-e sanghā-ye rangin-o āyene-vo pārcehā-ye gunāgun dowr-e šahr migardāndand. Naqqārecihā-vo raqqāsegān pišāpiš-o dowrādowr-e qorbāni be navāxtan-o raqsidan mašqul

budand. Dar mahal-e maxsus heyvān rā xorāndan-e āb-o qand-o sabze dar hāl-i ke doā xānde mišod, mikoštand. In marāsem az avāxer-e dowre-ye Qājār ta'til šod.

Hejdahom-e zelhajje Eyd-e Qadir-ast. Be e'teqād-e šiayān, dar in ruz peyqambar (s.) dar bāzgašt az āxarin safar-e haj Hazrat-e Ali (a.) rā be jānešini-ye xiš mansub farmud-o dar hāl-i ke bar bolandi qarār dāšt, goft: "Harkas man mowlā-ye u hastam, Ali mowlā-ye u-st." Dar ruz-e Eyd-e Qadir mardom be didan-e seyyedhā miravand, be ānān tabrik miguyand-o az dast-e ānān barā-ye tayammon-o tabarrok pul yā hedye migirand. Xod niz hadāyā-yi barā-ye seyyedhā mibarand. Dar e'teqād-e āmme harkas dar in ruz jāru yā xayyāti konad, dast-aš aqrabak mišavad. Aqrabak now-i ofunat-o tavarrom-e bix-e nāxon-e angošt-e bozorg-ast, ke dard-e besyār dārad.

Alāve bar in, ayyām-e mazhabi-ye digar, az jomle tavallod-o šahādat-e emāmān-e šie-ast, ke dar tul-e sāl be eyd-o sugvāri-ye mazhabi migozarad. Ammā ānce yād šod, mohemtarin-e ānhā-st.

JAŠNHĀ-YE IRĀNI

Dar gāhšomāri-ye irāniyān piš az Eslām, sāl be davāzdah māh-e siruze taqsim mišod. Dar pāyān-e sāl panj ruz be nām-e panje-ye dozdide yā xamse-ye mostareqe bāqi mimānd. Taqvim-e emruz-e zartoštiyān bar hamin asās tanzim šode-ast. Dar in taqvim hafte vojud nadārad-o ruzhā-ye māh haryek nām-e yek-i az fereštegān yā izadān rā be xod gerefte-vo be tartib conin-ast:

1) Urmazd; 2) bahman; 3) ordibehešt; 4) šahrivar; 5) Sepandārmaz ; 6) xordād; 7) amordād; 8) dey be āzar; 9) āzar; 10) ābān; 11) xir (xor); 12) māh; 13)tir; 14) guš; 15) dey be mehr; 16) mehr; 17) soruš; 18) rašn; 19) farvardin; 20) varahrām; 21) rām; 22) bād; 23) dey behdin; 24) din; 25) ord(ošey'); 26) aštad; 27) āsmān; 28) zāmyād; 29) māntare sepand; 30) rām.

Nām-e māhhā-ye davāzdahgāne con emruz conin bude-ast:

Farvardin, ordibehešt, xordād, tir, amordād, šahrivar, mehr, ābān, āzar, dey, bahman, esfand.

Irāniyān piš az Eslām marāsem-e sug-o mātam nadāšte-and-o anduh-o ruzedāri rā amal-i nāpasand mišemorde-and. Be hamin jahat dar ayyām-e bāstān hame-ye ruzhā šādi-yo xoši-yo jašn-o mehmāni-yo xordan-o xorāndan bude-ast. Zartoštiyān dar ruzhā-yi az māh ke nām-e ruz-o māh yeki mišode, jašn migerefte-and-o bā pasvand-e nesbat (gān) ān ruz rā mošaxxas mikarde-and, mānand farvardgān (19-e farvardin) ordibeheštgān (sevvom-e ordibehešt) mehrgān (16-e mehr).

Ba'z-i az in jašnhā, ke bištar janbe-ye zartošti dārad, bā jašnhā-yi ke ce bas-ā piš az Zartošt niz marsum bude, montabeq šode-ast. Jašnhā-ye irāniyān-e bāstān bā degargunihā-ye tabiat-o hengām-e monāseb barā-ye kārhā-ye kešāvarzi-yo galledāri marbut-ast. Dar ān ruzgār sāl be do fasl-e tābestān-o zemestān taqsim mišode-ast. Sarmā-ye ziyād dar ba'z-i navāhi-ye Irān dar ruzgārān-e kohan zendegi rā saxt mikarde-ast. Dāstān-e sāxtan-e šahrhā-vo panāhgāhhā-ye zirzamini ke be Jamšid-o Afrāsiyāb-o digar pādšāhān-e afsānei nesbat dāde šode, guyi bāztāb-e xātere-ye in sarmā-ye tāqatsuz bude-ast. Banā bar in, vaqt-i havā ru be garmā mirafte-vo mardom ruy be sahrā miāvarde-and, tabii-st, ke āqāz-e ān rā bā šur-o šowq-e tamām Nowruz benāmand-o jašn begirand.

Qarnhā-vo hezārehā šāhān-o farmānravāyān-e xodi-yo bigāne bar Irānzamin farmānravā bude-and. Besyār-i az išān bā hame-ye tavān-e xiš barā-ye farāmuš šodan-e in jašnhā-ye dirin kušide-and. Ce besyār dāq-e baddini-yo tohmat-e kofr ke bar pišāni-ye dustdārān-e in rasmhā-vo sonnathā zade-and-o ce besyār bā šekanje-vo noqredāq mardom rā az bargozāri-ye ānhā bāz dāšte-and. Ammā tabiat qānun-e jāvdāni-yo degargunnāpazir-e xod rā barjāy gozāšte-ast. Emruz besyār-i az jašnhā-ye kohan-e irāni be dalāyel-e moxtalef bā marāsem-e kāmel bargozār nemišavad, yā az ānhā tanhā nām-i barjāy mānde-ast.

NOWRUZ

Nowruz avvalin ruz-e bahār, āqāz sāl-e nov-o bozorgtarin jašn-e melli-ye irāniyān-ast, ke dar asātir-e irāni be Jamšid nesbat dāde šode. Gofte-and, ke Jam savār bar gardune-i ke divhā ān rā mikešidand, be Āzarbāyjān resid. Farmud, tā Taxt-i zarrin bar jā-yi boland begozārand-o xod dar hāl-i ke tāj-i javāhernešān bar sar dāšt, bar ān nešast-o divān ān rā bar dāštand-o be āsmān bordand. Con xoršid bar āmad-o partov-aš bar ān tāj-o taxt oftād, hamegān šād šodand-o šid rā ke be ma'ni-ye deraxšeš-o rowšanāyi-st, bar nām-e Jam afzudand. Dar ān ruz Jamšid farmud, ke jašn-i bozorg barpā dārand, zirā dar Nowruz falak āqāz be gardeš nemude-vo Xodā āfarineš-e jahān rā šoru' karde-ast. Noxostin ensān dar in ruz āfaride šode-vo xorrami-yo sarsabzi giti rā farā gerefte-ast.

Dar dowrān-e bāstān panj ruz-e avval-e farvardin Nowruz-e āmme bud. Šāh bāreām midād-o har ruz goruh-i az mardom rā barā-ye šādbāš-e nowruzi be hozur mipaziroft. Ruz-e šešom Nowruz-e bozorg-o Nowruz-e xāsse xānde mišod. Šāh be xalvat miraft-o bā nazdikān-e xod minešast. In ruz rā pāyān-e āfarineš-e jahān-o ruz-e kāmel šodan-e giti dāneste-and. Gofte-and, ke dar in ruz Zartošt be payāmbari bargozide šod-o bā Ahurmazdā soxan goft. Be in jahat dar bāmdād piš az soxan goftan pāre-i neyšekar micešidand. Hamconin gofte-and, ke Jamšid noxostin bār dar Nowruz neyšekar rā šenāxt-o ān rā be digarān hedye dād. Pas xordan-e pāre-i šekar yā širini az marāsem-e asli-ye Nowruz bude-ast.

Nowruz darvāqe' jašn-e rastāxiz-ast. Panj ruz piš az Nowruz ke dar gāhšomāri-ye bāstān panje-ye dozdide yā be arabi xamse-ye mostareqe gofte mišod, farvardgān nām dāšt-o irāniyān dar ān ruzhā be yād-e mordegān be anjām marāsem-i mipardāxtand. Šam'-o cerāq miafruxtand-o xordani-yo nušidani bar sofre micidand-o mo'taqed budand, ke arvāh-o faravaharhā-ye dargozaštegān barā-ye bāzdid az xāne-vo xānevāde xāhand āmad. Dar ahādis-e šie revāyat-i hast, ke banā bar ān Hazrat Sāhebozzamān (a.) dar Nowruz zohr xāhad farmud-o jahān rā, ke dar tāriki-ye zolm-ast, be nur-e edālat nurāni xāhad kard.

Farxondetarin sāat-e Nowruz lahze-ye damidan-e āftāb dar bāmdād bud. Irāniyān dar in lahze bā cešm duxtan be xoršid tabarrok mijostand-o mo'taqed budand, ke piš az soxan goftan harkas se martabe asal becešad-o se pāre mum (šam') rowšan namāyad, az har dard-i šafā xāhad yāft. Marāsem Nowruz dar darbār-e šāhān bā tajammol-e besyār bargozār mišode-vo towsif-e bāšokuhtarin tašrifāt-e ān, dar darbār-e šāhanšāhān sāsāni, dar ketāb-e Nowruznāme āmade-ast. Dar ruzgār-e pas az Eslām Nowruz hamconān az jašnhā-ye mohemm-e irāniyān barjāy mānd. Banā bar hadis-i ke az Emām Ja'far-e Sādeq (a.), šešomin emām-e šiayān, naql šode, Nowruz mobārak-ast-o dar ān ruz Hazrat-e Sāhebozzamān (a.) zohur xāhad farmud-o jahān rā, ke dar tāriki-ye zolm-ast, be nur-e edālat nurāni xāhad kard. Ānce dar injā miāyad, ešāre-i kutāh be ba'z-i marāsem-e emruzi-ye Nowruz nazd besyār-i az irāniyān-ast.

Irāniyān az avāyel-e esfand be pišvāz-e Nowruz miravand. Noxost xānetekāni mikonand. Nezāfat, ta'mir-e vasāyel xarābšode, dur rixtan-e ašyā-ye bifāyede-vo zāed, rangāmizi-ye dar-o divār, šostan-e dar-o panjere, gardgiri-yo tartib-e ganjehā-vo qafasehā az fa'āliyathā-yi-st, ke hame rā az zan-o mard, ce dar xāne-vo ce dar bāzār-o edāre-vo kārgāh, be xod mašqul midārad. Sepas xarid-e ašyā-ye lāzem barā-ye manzel, lebās-e no-ye tābestāni, hadāyā-vo eydi barā-ye yekdigar-o lavāzem-e sofre haftsin-o širini-yo ājil barā-ye didobāzdid-e Nowruz āqāz mišavad. Dar fāsele-ye dah tā pānzdah ruz mānde be Nowruz sabze sabz mikonand-o ān, dānehā-ye moxtalef az qabil-e gandom, jov-o adas-o bāqelā-vo arzan-ast, ke pas az sabz šodan tazyin mišavad-o dar sofre-ye haftsin jāy migirad. Dar gozašte davāzdah now' dāne rā sabz mikardand-o az ru-ye rošd ānhā cegunegi-ye mahsul-e sāl-e now rā pišbini minemudand.

Duxtan-e lebās, poxtan-e širinihā-ye maxsus-e nowruzi-yo ersāl-e nāmehā-ye tabrik-e sālenow barā-ye dustān-o āšnāyān-o hamkārān-o moallemān az kārhā-ye digar-e in fasl-ast. Az digar kārhā-ye lāzem residegi be hesābhā-ye māli-ye xānevāde-vo pardāxt-e vāmhā-st. Dar lahze-ye sāltahvil kas-i bā digar-i nabāyad qahr bāšad yā az u ranješ-i be del negah dārad. Ruz-e qabl az eyd hammām-e Nowruz vājeb-ast. Šostošu-vo pušidan-e lebās now, valow yek tekke, ahammiyat-e xās dārad. Šab-e sāltahvil hame-ye cerāqhā-ye xāne rā rowšan migozārand. Sabzipolov-o māhi yā reštepolow mipazand, tā rešte-ye omur dar dast-ešān bemānd. Az

šām-e šab-e eyd barā-ye ruz-e digar meqdār-i negah midārand, tā barekat az sāl-e gozašte be āyande bepeyvandad. Dar lahze-ye tahvil-e sāl, ke mohemtarin lahze-ye sāl-ast, afrād-e xānevāde dowr-e sofre-ye haftsin minešinand. Bar in sofre ketāb-e āsmāni, āyene, šam'dān, qadah-i bolurin-e por az āb, ke cand māhi-ye kucak-e qermez dar ān šenāvar bāšad, sabad-i kucak az toxmemorq-e rangšode, zarfhā-ye mive-vo širini-yo ājil, goldānhā-ye gol-o haft ciz ke nām-e ānhā bā harf-e *sin* (s) šoru' šavad, qarār dārad. Samanu, sekke, sabze, sonbol, sib, serke, senjed, siyāhdāne-vo sir ma'multarin in cizhā-st. Gofte-and, ke dar qadim haft *šin* (š) ru-ye sofre migozāšte-and, ammā ba'd az Eslām, be monāsebat-e harām budan-e šarāb, ān rā be haft *sin* badal karde-and. Haftšin ebārat bude-ast az šir, šarāb, šekar, šahd, šam', šāye (mive, mahsul-e kešt)-o širini.

Hengām-e tahvil-e sāl bāyad doā-ye maxsus xānd "*yā moqallebolqolub val'absār, yā modabberalleyle valnahār, yā mohavvelalhowle val'lahvāl, havvel hālanā elā ahsanelhāl*" va be qadah-e āb ke rowšanāyi-st, cešm duxt. Pas az tahvil-e sāl dahān rā bā širini yā asal širin mikonand, yekdigar rā mibusand-o šādbāš-o "mobārak bād"-o "sad sāl be az in sāl hā" miguyand. Bozorgtarhā be kucaktarhā-vo gāh hame be yekdigar eydi-yo hedye midehand-o be didobāzdid mipardāzand, ke tā ruz-e davāzdahom edāme dārad. Ebtedā bāyad kucaktarhā be didan-e bozorgtarhā beravand, sepas ānhā niz az kucaktarhā bāzdid konand. Dar ba'z-i šahrhā dar sobh-e Nowruz didan az xānevādehā-yi ke dar sāl-e gozašte azādār-o sugvār bude-and, marsum-ast.

Ruz-e sizdahom-e farvardin sizdahbedar-ast. Hame az xāne birun miravand-o ruz rā be tafrih-o šādi-yo bāzi dar sahrā-vo dašt migozarānand. Dar in ruz bā tanāb be deraxt tāb miandāzand-o be taqlid az Jamšid bar āsmān gozar mikonand. Xordan-e kāhu-vo sekanjebin yā serke-vo cidan-o jam'āvari-ye sabzehā-ye nowroste-vo poxtan-e āš-e rešte dar sahrā az marāsem-e in ruz-ast. Sobh-e in ruz sabzhā-yi rā ke sabz karde budand, bā xod az xāne birun mibarand-o be āb-e ravān misepārand yā be pošt-e bām miandāzand. Doxtarhā-ye damebaxt alafhā rā be ham gereh mizanand-o be omid-e baxtgošāyi mixānand: "Sizdahbedar, sāl-e degar, xāne-ye šowhar."

Nowruz-o ruzhā-ye piš az ān tā sizdahbedar ādāb-o tafrihāt-o bāzihā-vo marāsem-e besyār mofassal dārad. Az ān jomle namāyeshā-ye mir-e nowruzi, navāhā-ye dastehā-ye doholzan-o naqqāreci, raqshā-vo šuxihā-ye Hāji Firuz-o marāsem-e šād-o osturei-ye bar nešastan-e kuse beyn-e kešāvarzān-o dāmdārān. Agarce dar tul-e tārix bārhā jašnhā-ye melli-ye irāni mowred-e bimehri-yo gāh qahr-o kin-e kasān-i qarār gerefte-ast, ke šādi-ye mardom-o delbastegi-ye ānān rā be sonnathā-ye dirin xoš nemidāštand, ammā irāniyān in yādgārhā-ye delangiz-e melli rā hamconān pāybarjā negah dāšte-and.

JAŠN-E GOLESORX

Ruz-e sevvom-e ordibehešt nām-e māh-o ruz yeki mišavad-o az hamin ru irāniyān-e bāstān ān ruz rā jašn migereftand. Ordibehešt, dovvomin māh-e bahār, nām-e xod rā az amšāspand-i be hamin nām dārad, ke be ma'ni-ye vāllātarin-e rāstihā-vo dorostihā-vo izad-e nur-o rowšanāyi-yo ātaš-e bidud-e ahurāyi-st. Be e'teqād-e pišiniyān, xodāvand dar ordibeheštmāh zamin rā āfaride-ast. Dar in mowqe-e sāl golesorx arse-ye bāq-o bustān rā miārāyad.

Irān rā sarzamin-e gol-o bolbol nāmide-and, zirā golesorx biš az hamejā dar Irān miruyad-o setāyeš-e rang-o bu-yo zibāyi-yo delfaribi-ye ān biš az hame dar andiše-vo adab-e irāni jāy dāšte-ast. Irāniyān-e bāstān dar bahār-o bexosus dar jašnhā-ye ordibeheštmāh xarmanhā-ye azim-e gol rā farāham miāvardand-o dowrādowr-e ān be nušidan-e šarāb-e golrang-o sarxoši-yo šādkāmi migozarāndand. Hedye ferestādan-e golesorx az marāsem-e mohemm-e in jašn-ast. Abureyhān-e Biruni be bargozāri-ye jašn-e golesorx dar Xārazm ešāre karde-vo nevešte, ke masihiyān dar ruz-e cāhārrom-e māh-e ayār ke hamzamān bā ordibeheštmāh-ast, golesorx be kelisāhā mibordand. Dar Tārix-e Beyhaqi az bargozāri-ye jašn-e goleafšān be vasile-ye yek-i az amirān-e darbār-e Soltān Mas'ud-e qaznavi niz yād šode-vo āmade-ast, ke amir-o yārān-e u dar hāl-e sarmasti dowrādowr-e xarman-e golhā farāham āmade, be raqs-o pāykubi pardāxtand, dar hāl-i ke haryek tāj-i az šāxehā-ye sabz-e murd-o golesorx be ham bāfte-vo bar sar gozāšte budand.

JAŠN-E ĀBRIZĀN

Irān sarzamin-i kamāb-ast. Be in jahat dar gozaštehā-ye besyār dur, zibātarin afsānehā dar bāre-ye bārān-o cešmesārān-o juybārhā-vo rudhā-ye xorušān bar sar-e zabānhā bude-ast. Marāsem-e jašnhā-yi ke dar tirmāh bargozār šode, hamegi barā-ye ābbāzi-yo pāšidan-e āb be saroru-ye yekdigar-ast, agarce dar barx-i digar az jašnhā niz, az jomle Nowruz-o ābāngān-o jašnhā-yi ke dar māh-e bahman bargozār mišode, pāšidan-e āb be yekdigar-o ābrizān marsum bude-ast.

Dar šešomin ruz-e tirmāh jašn-i benām-e nilufar bude-ast, ke emruz az marāsem-e ān ettelā-e candān-i dar dast nist. Nilufar gol-e maxsus-e Izadbānu Ānāhitā-st, ke tā zamān-e Sāsāniyān bozorgtarin parastešgāhhā-vo mojallaltarin peykarehā-ye u barjāy bude-ast. Nilufar bar ru-ye ābgirhā miruyad-o rang-o bu-yi delnešin dārad-o yādgār-e dowrān-i-st, ke aqvām-e avvaliye-ye āryāyi farhang-i moštarek dāšte-and. Hamaknun nilufar dar Hend hamcon gozašte nešāne-vo ramz-i az mādar-e tabiat-ast. Dar sofre-ye jašn-e mehrgān niz gol-e nilufar be onvān-e yek-i az lavāzem-e asli bar sofre nahāde mišavad.

Ruz-e sizdahom-e tirmāh barxord-e nām ruz-o māh-ast-o be ān jašn-e tirgān migofte-and. Dar in ruz jašn-i bozorg bargozār mišode-vo dar afsānehā-ye irāni dāstān-e delkāš-i dar bāre-ye ān āmade-ast. Banā bar in afsāne, con Afrāsiyāb-e turāni bar Irān cire šod, dar Tabarestān irāniyān be moddat-e tulāni be mohāsere-ye sepāh-e vey dar āmadand. Anbārhā-ye āzuqe be pāyān resid-o gorosnegi miraft ke hame rā az pāy dar āvarad. Manucehr, pādšāh-e Irān, az Afrāsiyāb xāst, ke be andāze yek partāb-e tir az kešvar-e Irān rā āzād konad-o be u vā gozārad. Afrāsiyāb paziroft.

Sepandārmaz, ferešte-ye negahbān-e zamin, be yāri-ye išān āmad-o dastur dād, tir-o kamān-i viže besāzand. Āngāh pahlevān-i pārsā-vo mihandust rā bar gozid, tā kamān bekešad-o tir rā partāb konad. Pahlevān ke Āraš nām dāšt, barpā xāst-o berehne šod. Āngāh ru-ye be su-ye mardomān kard-o be hame nešān dād, ke andām-i nirumand-o sālem dārad. Sepas kamān rā bar kešid-o candān dar ān niru nahād, ke badan-aš pāre-pāre šod. Izad-e bād be yāri-ye Sepandārmaz tir rā tā ānsu-ye Jeyhun bord-o bar deraxt-e gerdu-yi forud āvard, ke az bozorgi dar jahān mānand nadāšt. Gofte-and, ke az mahall-e partāb-e tir tā ān gerdubon hezār farsang bud.

Afrāsiyāb nācār sepāh-e xod rā aqab nešānd-o irāniyān ke az gorosnegi be jān āmade budand, šādihā kardand-o tanur-o vasāyel-e āšpazxāne rā ke bimasraf mānde-vo kohne-vo farsude šode bud, šekastand-o dar cešmesārhā tan šostand, tā qobār-e nang-o badbaxti rā az xod bezodāyand. In afsāne ta'bir-i hamāsi az xošksāli-yo bibārāni-st-o aqab kešidan-e Afrāsiyāb dar afsāne nešān-e kenār raftan-e div-i-st, ke az foru rixtan-e bārān jelowgiri karde. Dur rāndan-e div bā fadākāri-yo jān dar kaf nehādan-e Āraš-e Kamāndār hamrāh-ast-o foru rixtan-e bārān-o sarsabz šodan-e kešt-o bustān šādi-yo nešāt-e mardom rā dar pey dārad. Nokte-i zarif dar dāstān-e Āraš vojud dārad, ke zamine-ye sonnati-ye loxt šodan-e pahlevānān dar zurxāne-ast. Ānān niz hengām-e mobāreze-vo koštigiri loxt mišavand-o dar gowd-i micarxand, tā hamegān varzidegi-ye badan-e ānhā rā bebinand.

Jašn-e tirgān banā bar ānce dar neveštehā-ye dirin āmade, ruz-e maxsus-e dabirān-o dehqānān niz bude-ast. Zirā tir hamān atārod-ast, ke dabir-e falak xānde šode. Dar in ruz nevisandegān-o dabirān-o dehqānān, ke mardom-e bāsavād-o negahbānān-e tārix-o farhang-e bāstān-e Irān bude-and, be lebās-e maxsus xod dar miāmadand-o mowred-e ehterām-o bozorgdāšt-e besyār qarār migereftand.

Dar jašn-e tirgān marsum bude-ast, ke hame dar cešmesārhā-vo rudhā-ye xorušān šostošu konand-o barā-ye tabrik-o šādi be yekdigar āb bepāšand. Nevešte-and, ke dar in ruz sākenān-e sāhel-e Xazar be daryā miraftand-o hame-ye ruz rā ābbāzi mikardand. Dar tārix-e Irān-e ba'd az Eslām dar zamān-e Šāh Abbās-e Bozorg be bargozāri-ye yek jašn-e bāšokuh-e ābrizān dar Esfahān ešāre šode-ast, ke nešān az zende kardan-e ādāb-o rosum-e bāstāni dar qarn-e hefdahom-e milādi dārad. Dar in marāsem hame-ye bozorgān-o ahāli-ye Esfahān dar Zāyanderud be ābbāzi mipardāxte-and.

JAŠN-E MEHRGĀN

Pas az Nowruz, mohemtarin jašn-e melli-ye irāni mehrgān-ast, ke ruz-e šānzdahom-e mehrmāh, hengām-i ke nām-e ruz-o nām-e māh bar ham mioftad, bargozār mišavad. Irāniyān-e bāstān sāl rā be do fasl-e tābestān-o zemestān baxš mikardand. Tābestān ke hengām-e raftan be sahrā-vo keštokār bud, bā jašnhā-ye nowruzi āqāz mišod-o hengām-i ke dar avval-e pāyiz-o šoru-e fasl-e sarmā, ke gusfandān-o cāhārpāyān be āqol bāz migaštand-o anbārhā az mahsulāt-e kešāvarzi-yo bāqdāri anbāšte bud, jašn-i digar bargozār mišod, ke hamin mehrgān-ast. Mehrgān darvāqe' jašn-e šokrgozāri-yo šādi-ye bardāšt-e mahsul-ast. Kešāvarzān-e irāni hanuz conin vaqt-i majāles-e arusi-yo mehmāni be rāh miandāzand-o barā-ye gaštogozār-o ziyārat-o siyāhat rāhi-ye šahrhā-ye digar, bexosus amāken-e mazhabi, mišavand. Mehrmāh āqāz e'tedāl-e pāyizi-yo yeksāni-ye ruz-o šab-ast. Banā be mo'taqedāt-e irāniyān-e bāstān dar mehrgān zamin gostarde migardad-o tan-o jān-e ādami be ham mipeyvandad. Dar hamāse-ye melli-ye Irān mehrgān zamān-i-st, ke Kāve-ye Āhangar bar zedd-e Zahhāk qiyām kard-o bā az miyān bar dāštan-e u Fereydun bar taxt-e pādšāhi nešast. Gerāmidāšt-e jašn-e mehrgān niz be Fereydun nesbat dāde šode-ast. Dar dowre-ye šāhanšāhi-ye Sāsāniyān Ardešir-e Bābakān dar in ruz tāj-i xoršidgun bar sar nahād-o azānpas Sāsāniyān peyvaste in ruz rā gerāmi midāštand.

Māh-e mehr mansub be Mehr yā Mitrā, izad-e dusti-yo peymān-e dorost-ast, ke xoršid-e tābān gardune-ye u-st. Izad-e mehr harruz savār bar in gardune pahne-ye āsmān rā dar minavardad-o peymānšekanān rā bā neyzehā-ye zarrin be sezā miresānad. Bā in ke Zartošt kušid, bā tarvij-e yektāparasti setāyeš-e izadān-e gunāgun rā az miyān bar dārad, bāz Xodāyān-e piš az u be surat-e hamin fereštegān dar āmadand. Yek-i az bozorgtarin-e in izadān, izad-e mehr-ast-o fasl-e bozorg-i az yašthā be nām-e mehryašt be gerāmidāšt-e in izad-o niyāyeš-e u extesās yāfte-ast.

Jašn-e mehrgān mānand-e Nowruz bā šokuh-o jalāl-e tamām bargozār mišode-ast. Tārixnevisān-e yunāni bārhā be šādxāri-yo jašn-o sorur-o naqmesarāyi-yo musiqi-ye besyār ke dar mehrgān anjām mišode, ešāre karde-and. Āvarde-and, ke pādšāhān-e haxāmaneši hargez nemibāyest mast šavand, magar dar jašn-e mehrgān ke lebās-e arqavāni mipušidand-o dar bādepeymāyi-yo meyxāregi-ye digarān šerkat mikardand. Dar in jašn mowbadān xānce-i ke dar ān limu-vo šekar-o nilufar-o beh-o haft dāne-ye murd gozāšte šode bud, zemzemekonān nazd-e šāh miāvardand.

Az šānzdahom tā bistom-e mehrmāh mehrgān-e āmme bud. Ruz-e bist-o yekom šāhān-o bozorgān mehrgān-e xāsse bargozār mikardand-o in ruz rā bā xānevāde-vo nazdikān migozarāndand. Az marāsem-e jašn-e mehrgān afruxtan-e ātašhā-ye bozorg-o raqs-o šādmāni-yo meynuši gerdāgerd-e ān-ast. Dar in hengām dar xānehā sofre-ye mehrgāni migostarand-o bā anvā-e qazāhā-vo mivehā-vo šarāb-o golāb-o gol-e farāvān ān rā miārāyand. Dar sofre-ye mehrgān bāyad haft mive be tartib qarār dāde šavad: Toranj, sib, beh, annāb, anār, angursefid-o konār. Dar in ruz hamegān šekar-o golāb-e farāvān minušand, tā dar zemestān az āsib-e bimāri-yo sarmā dar amān mānand. Gozāštan-e šāxehā-ye sabz-e murd-o gol-e nilufar bar sofre-ye mehrgān az vājebāt-ast. Rixtan-e espand-o barg-e xošk-e murd bar ru-ye ātaš alāve bar parākandan-e bu-ye xoš divhā-vo jenhā rā miparākand.

JAŠN-E SADE

Sade yek-i az jašnhā-ye bāstāni-ye Irān-ast, ke dar šab-e dahom-e bahman bargozār mišavad. Banā bar rasm-e irāniyān-e bāstān zemestān-e bozorg panj māh (sad-o panjāh ruz) bude-vo dar ruz-e jašn-e sade cand ruz az zemestān gozašte-vo sowlat-o šeddat-e ān be pāyān āmade-ast. Dar in ruz adad-e farzandān-e Kiyumars, pedar-e hame-ye ādamiyān, be sad tan resid-o Hušang, pādšāh-e bozorg-e pišdādi dar in ruz tāj bar sar nahād. Irāniyān mo'taqed budand, ke dar in zamān jahannam az zemestān zāde mišavad, zirā be e'teqād-e irāniyān-e bāstān duzax jā-yi besyār sard bude-ast. Pas ātaš miafruxtand, tā zešti-yo palidi-ye jahannam rā dur konand-o gerdāgerd-e ān be raqs-o šādemāni-yo xordan-e gerdu-vo bādām-e berešte-vo nušidan-e šarāb mipardāxtand.

Jašn-e sade ba'd az Eslām tā avāxer-e dowre-ye Saljuqiyān barjāy bud. Dar Tārix-e Beyhaqi šarh-i az bargozāri-ye ān dar ruzgār-e Soltān Mas'ud-e qaznavi dāde šode-ast. Nevešte-and, ke vey bā hame-ye

eštiyāq-i ke barā-ye anjām-e jašnhā-ye bāstāni-ye Irān be šokuh-o jalāl-e tamām dāšt, dar šab-e jašn-e sade anduhzade-vo xašmgin be xalvat raft-o az tamāšā-ye marāsem sar bāz zad. Jašn-e sade tā ruzegār-e Saljuqiyān barjāy bude-ast. Malekšāh-e saljuqi dar in šab dar Baqdād jašn-e bāšokuh-i tartib dād, ke šāerān-o nevisandegān bā towsif-e ān soltān rā setāyeš-e besyār kardand.

Dar gozašte, tude-ye mardom jašn-e sade rā besyār bozorg midāštand. Emām Mohammad-e Qazzāli dar Kimiyā-ye Saādat eyd dāštan-e sade rā be dalil-e ān ke az jašnhā-ye gabrān-ast, harām šemorde-vo be nokāt-i ešāre karde-ast, ke nešān midehad, in šab nazd-e mardom bā šādi-ye besyār migozašte-vo irāniyān bā musiqi-yo nešāt-o eydi dādan be kudakān ān rā bozorg midāšte-and. Qazzāli miguyad, xarid-o foruš-e cang-o caqāne-vo suratak-e heyvānāt-o separhā-vo šamširhā-ye cubin-o buq-e sofālin dar eydhā be xodi-ye xod gonāh nist, ammā az ānjā ke jašn-e sade motealleq be irāniyān-e nāmosalmān-ast, harām šemorde mišavad.

Dar bahmanmāh joz jašn-e sade eydhā-ye digar-i niz bargozār migardid, ke yek-i az ānhā bahmanjane yā bahmangān-ast, ke dar dovvomin ruz-e in māh vāqe' šode. Dar in ruz dānehā-ye espand rā dar šrir-e tāze mirizand-o mixorand-o mo'taqed-and, ke hāfeze rā miafzāyad-o farāmuši rā az beyn mibarad. Espand hamān giyāh-e moqaddas-i-st, ke dānehā-ye riz-o siyāhrang-e ān rā bar ru-ye ātaš mirizand-o bā dud-o bu-ye xoš-e ān divān rā farāri midehand-o asar-e cešmzaxm rā bātel mikonand. Hengām-e jašn bahmangān dar navāhi-ye markazi-ye Irān marsum-ast, ke āš-i az gušt-o hobubāt, qallāt-o sabzihā-yi ke dar ān ruz be dast āyad, mipazand. In qazā šāyad hamān āš-e šoleqalamkār-i bāšad, ke hanuz be onvān-e āš-e nazri barā-ye dustān-o āšnāyān ferestāde mišavad.

Ruz-e bist-o dovvom-e bahmanmāh jašn-e bādruz-ast, ke bāz dar ān nušidan-e šarāb-o bāzi-yo šādi marsum bude. Ruz-e siyom-e bahmanmāh jašn-e ābrizgān-ast. Gofte-and, ke dar zamān-e pādšāhi-ye Firuz, niyā-ye Xosrow Anuširavān, xošksāli saxt-i piš āmad-o mardomān besyār ranj bordand, ammā pādšāh anbārhā-ye qalle rā gošud-o mardomān rā az ān bahrehā dād, āngune ke hickas az gorosnegi namord. Sepas Firuz be ātašgāh raft-o az Ahurāmazdā be zāri talab-e bārān kard. Dar in ruz candān bārān bārid, ke be dāxe-el cādorhā-vo xāne-ye šāh niz sarāzir šod.

Šab-e yaldā-vo jašnhā-ye deymāh

Šab-e qabl az farā residan-e noxostin ruz-e deymāh derāztarin šab-e sāl-ast-o be ān šab-e yaldā yā šab-e celle miguyand. Deymāh rā irāniyān-e bāstān xormāh niz migoftand. Noxostin ruz ān xorramruz-ast. In ruz-o in māh hardo be nām-e Ahurāmazdā nāmgozāri šode, banābarin, ruz-e avval-e dey jašn-i bozorg-ast.

Marāsem-e šab-e celle xānevādegi bargozār migardad-o hanuz hame-ye marāsem-e ān pābarjā-st. Dar in bolandtarin šab-e sāl afrād-e dur-o nazdik dar manzel-e bozorg xānevāde gerd miāyand-o bā xordan-e mive-vo ājil šab rā be šādi migozarānand. Xordan-e hendevāne, xarboze, anār, sib, beh-o niz anvā-e xoškbār, bexosus ājil-e širin-o toxme-ye budāde-ye šur, dar in šab ma'mul-ast. Yeki-do ruz qabl az farā residan-e šab-e celle mardhā-ye javān xāncehā-ye ārāste-ye mive rā be xāne-ye nāmzadhā-ye xod miferestand-o xod be mehmāni-ye xāne-ye arus miravand. Xānevāde-ye doxtar niz lebās-o pārce-ye naboride be jā-ye ān hedye miferestand.

Xānce tabaq-e mostatilšekl-e cubi-st, ke ru-ye ān rā bā sofre-i qalamkār yā terme mipušānand-o bar ān zarfhā-ye bozorg-e mive rā, picide dar zarvaraqhā-ye rangin-o ārāste bā gol-o navārhā-ye mavvāj, micinand. In xānce rā bar sar migozārand-o gāh cand mard ke haryek xānce-i bar sar dārand, dar pey-e yekdigar rāhi-ye xāne-ye arus mišavand. Gerd āmadan-e šab-e celle dowr-e korsi bā naql-e xāterāt-e širin-o xāndan-e ketābhā-ye dāstāni tā dirgāh-e šab edāme miyābad. Dar in šab xordan-e barfošire niz ma'mul-ast. Avvalin barf-e sāl rā nemixorand, zirā az pāki-ye ān motmaen nistand. Dar šab-e celle ke dar bištar-e jāhā barf-e ziyād bāride, ru-ye barf meqdār-i šire-ye angur mirizand-o be surat-e bastani mixorand.

Banā bar yek sonnat-e dirin dar ruzgār-e Sāsāniyān, dar noxostin ruz-e deymāh-e har sāl, pādšāh az taxt-e šāhi be zir miāmad-o bā jāme-ye sepid dar sahrā bar farš-i sepid minešast. Darbānhā-vo negahbānān rā

moraxxas mikard-o bāreām midād. Bā dehqānān-o barzegarān bar sar-e yek sofre minešast-o išān rā barādar mināmid-o az qazā-ye išān mixorad. In jašn rā navad-ruz niz migoftand, zirā miyān-e ān tā Nowruz navad ruz-e tamām fāsele-ast.

Dar ruzhā-ye haštom, pānzdahom-o bist-o sevvom-e in māh niz tatāboq-e nām-e ruz-o māh rā jašn migereftand-o mo'taqed budand, ke āsmān dar yāzdahomin ruz-e māh-e dey āfaride šode-ast. Sirsur yā jašn-e sir dar ruz-e cāhārdahom-e deymāh bargozār mišod. Šānzdahomin ruz-e deymāh ke be izad-e mehr mansub bude, jašn-o marāsem-e xāss-i az šādxāri-yo šādkāmi-yo raqs-o musiqi barpā mišode-ast. Dar afsānehā-ye marbut be in ruz aqlab az gāv-i soxan miravad, ke Fereydun bā šir-e u parvarde šod. In gāv Bermāyun nām dārad-o ehtemāl dāde-and, ke be ma'ni-ye gāv-e pormāye bāšad. Monāsebat-e jašn-e ruz-e šānzdahom-e deymāh rā bāz gereftan-e Fereydun az šir-e gāv-o rahā šodan-e gāvhā-ye irāniyān be vasile-ye Fereydun az band-e Zahhāk gofte-and. Āmade-ast, ke dar šab-e in jašn dar āsmān gāv-i az nur āškār mišavad, ke šāxe-e u az talā-vo pāhā-yaš az noqre-ast. In gāv gardune-ye māh rā be donbāl mikešad-o hodud-e yek sāat dar āsmān mimānad. Harkas ān rā bebinad-o ārezu-yi konad, ārezu-yaš barāvarde xāhad šod.

Dar in ruz mardom barā-ye tabarrok šir-e gāv minušand-o mo'taqed-and, harkas dar bāmdād-e in ruz piš az soxan goftan beh bexorad-o toranj-i rā bebuyad, ān sāl rā be xoši-yo dar ne'mat xāhad gozarānd-o az xošksāli-yo bicāregi-yo badbaxti dar amān xāhad bud. Bāz barx-i az irāniyān mo'taqed budand, ke dar in ruz Zahhāk Jamšid rā košt-o bar asar-e ān bar xānehā-ye mardom balā bārid. Az hamin ru, barx-i az javānān tamām-e šab bidār mimāndand, be dar-e xānehā-ye mardom miraftand, dar mikuftand-o bā āvāzxāni balā rā az sāhebān-e xāne bar migardāndand. Sāhebān-e xāne dar rā be ru-ye ānān migošudand-o bā ājil-o širini az ānhā pazirāyi mikardand.

Banā bar afsāne-i digar, Jamšid dar in šab pari-ye zibā-ye rangārang-i rā did, ke bar gāv-e sepid-i savār bud-o daste-i gol-e susan dar dast dāšt-o gāh-gāh ān rā mibuyid. Gāv az haft felez sāxte šode bud: zar, sim, mes, qal', āhan, sorb-o ruy. Ān pari nām-e yekāyek-e ādamiyān rā bar zabān miāvarad-o sefāt-e išān rā bar mišemord, āngāh az nur-o rowšanāyi-ye vojud-e xiš ānhā rā bahrevar misāxt. Jamšid az pari porsid: "To kisti?" Pari goft: "Man baxt hastam-o vojud-e xiš rā beyn-e mardom taqsim mikonam." Āngāh az nazar penhān gašt.

Marāsem-e šab-e yaldā marāsem-i besyār kohan-o marbut be dowrān-e piš az Zartošt-o šab-e zāde šodan-e izad-e mehr-ast. Ce, agar betavān dar tey-e sāl šab-i rā dar nazar gereft, ke dar ān izad-e mehr – izad-i ke xoršid gardune-ye u-st – motevalled šavad, bāyad ān šab dar tāriki-yo derāzi az tamām-e šabhā-ye sāl momtāz bāšad-o conin šab-i hamān šab-e yaldā-st. Qarine-ye in amr ān-ast, ke yaldā kalame-i soryāni-yo be ma'ni-ye "milād"-ast. Hengām-e ravāj-e āyin-e Mehr dar Orupā, marāsem-e šab-e yaldā bā šokuh-e tamām bargozār mišod. Hengām-i ke masihiyat, pas az koštār-e birahmāne-ye peyrovān-e Mehr, dar Orupā ravāj yāft, owliyā-ye din-e jadid pey bordand, ke bar andāxtan-e barx-i sonnathā-ye āyin-e Mehr nāmomken-ast-o yād-e ān hamconān dar xāter-e mardom zende xāhad māND. Az in ruy šab-e milād-e izad-e mehr rā be milād-e Masih badal kardand, ke dar 25-e desāmr bargozār mišavad. Fāsele-ye moxtasar-i ke miyān-e in do jašn vojud dārad, bar asar-e eštebāh-e mohāsebe dar taqvim padid āmade-vo milād-e Masih hamān šab-e yaldā-ye peyrovān-e Mehr-ast, ke dar Irān niz gerāmidāšt-e ān bā ravāj-e din-e Zartošt niz az miyān narafte-vo hanuz ham mardom bi ān ke ellat-e ān rā bedānand, ān šab rā bozorg midārand.

CĀHĀRŠANBESURI-YO JAŠNHĀ-YE ESFANMĀH

Esfand āxarin māh-e sāl-e irāni-yo mansub be Sepandārmaz , ferešte-ye negahbān-e zamin-o mazhar-e mehrbāni-yo fadākāri-ye mādar-e giti-st. Sepandārmaz yek-i az amšāspandān-e zartošti-yo yek-i az vāllātarin anāsor-e tabiat dar qadimtarin mo'taqedāt-e āryāyiyān-e irāni-st. Gol-e bidmešk bā rang-o bu-ye latif xod motealleq be u-st.

Panjomin ruz-e esfanmāh, jašn-e zanān-ast-o mardgirān xānde šode. Dar in ruz zanān bā jāmehā-ye now, be didār-e yekdigar miravand-o vaqt rā be šādemāni migozarānand. Mardhā be zanān-e xod hedye midehand-o

ārezuhā-ye ānān rā barāvarde mikonand. In rasm hanuz dar noqāt-e duroftāde-ye Irān barjā-st. Dar yek-i az dehāt-e nazdik Gonābād dar Xorāsān tā dahehā-ye axir dar in ruz hame-ye mardhā be sahrā miraftand, tā zanān bā āzādi-yo ru-ye gošāde be raqs-o pāykubi pardāzand. Agar dar in ruz mard-i dar rustā dide mišod, mowred masxare-vo gāh āzār-e zanān qarār migereft.

Az digar marāsem-e sonnati-ye in ruzgār, ke Abureyhān-e Biruni niz az ān yād kard, āvixtan-e afsun bar dar-e xānehā-st, tā každom-o digar hašarāt-e muzi rā daf' konad. Banā bar in rasm, doāhā-ye maxsus rā bar ru-ye kāqaz-i cāhārguš nevešte-vo dar har otāq be sar-e divār-e ān nasb minamāyand. In afsunhā az damidan-e sepide tā bar āmadan-e kāmel-e āftāb davām miāvarad. Mo'taqed-and, ke každom-o digar hašarāt-e ziyānbār az jā-yi ke bar ān afsun nist, az dar migorizand. Gozaštan-e sarmā-vo yaxbandān-e zemestān-o damidan-e bād-e bahāri ma'mulan hašarāt rā az har guše be jonbojuš vā midārad. Irāniyān-e bāstān ke az nāpāki-yo ziyān-e hašarāt-o jānevarān-e palid-o ālude šodan-e anbār-e āzuqe saxt bizār budand, koštan-o az miyān bordan-e ānhā rā lāzem-o kār-e nik-o savāb mišemordand.

Ammā bāšokuhtarin jašn-e esfand ke tā konun barjāy mānde, va dar sālhā-ye axir rownaq-e bištar-i niz yāfte, cāhāršanbesuri-st. Šab-e beyn-e āxarin ruz-e sešanbe-vo cāhāršanbe-ye āxar-e sāl dar xāne, xiyābān yā sahrā xarmanhā-ye ātaš bar miafruzand. Barā-ye in kār az gun-o xārhā-yi estefāde mišavad, ke atr-i maxsus-o šo'le-i boland dārad. Hamzamān bā qorub-e xoršid, haddeaqal se xarman-e ātaš bar miafruzand-o dar se nowbat be radif az ru-ye ān miparand-o mixānand: "Sorxi-ye to az man, zardi-ye man az to" va mo'taqed-and, ke be in tartib tamām-e sāl tandorost xāhand mānd. Dar in šab, taqsim-e ājil-e moškelgošā barāvarande-ye ārezuhā-ye kas-i-st, ke nazr-i dārad. Peste, bādām, fandoq, kešmeš, noxodci-yo mivehā-ye xošk-e širin mesl-e anjir, xormā-vo barge ajzā-ye asli-ye ājil-e moškel gošā-st. Banā bar rasm-i digar, dar conin šab-i doxtarān-e javān bā ru-ye pušide-vo be gune-i ke šenāxte našavand, har do-se tan dar konj-e kuce-i-yo xiyābān-i penhān mišavand-o be soxanān-e kasān-i ke migozarand, guš misepārand-o az now-e soxanān-e ānān barā-ye baxt-e xod dar sāl-e āyande fāl migirand. In kār rā fālguš istādan miguyand.

Qāšoqzani yā malāqezani az digar tafrihhā-ye in šab-ast. Doxtarhā-vo gāh pesarhā dar hāl-i ke xod rā dar cādor pušānde-and, malāqe yā qāšoq-i bozorg be dast migirand-o bar dar-e xāne-ye hamsāye yā dustān ānqadr mikuband, tā sāhebxāne ciz-i xorāki dar malāqe-ye ānān begozārad. Pāšidan-e āb niz yek-i digar az marāsem-e cāhāršanbesuri-st, ke az e'teqād be āfaride šodan-e āb dar in māh-o ehterām be ān sarcešme migirad. Irāniyān mo'taqed-and, ke rixtan-e āb rowšanāyi-st. Az hamin ru, hengām-i ke kas-i rāhi-ye safar-ast, pošt-e sar-e u jām-i āb mipāšand, tā be salāmat bāz gardad. Rasm-e jāru-vo ābpāši jelo-ye dar-e xāne dar har sahargāh niz az dirbāz rāyej bude-vo bā afsānehā hamrāh šode-ast. In nezāfat-e sobhgāhi ma'mulan be vasile-ye doxtar-e damebaxt-e xāne bed-ān omid anjām migirad, ke dar pāyān-e cehelomin ruz Xezr-e spidpuš-o sepidmuy bā sarband-o šāl-e sabz az ānjā begozarad-o bā tahsin-e doxtar baxt-e u rā begošāyad-o morād-e u rā bedehad.

Dar šab-e cāhāršanbesuri dar ba'z-i noqāt-e Irān zanān gerd-e ham miāyand, tā āš-e nazri bepazand-o beyn-e dustān paxš konand. Poxtan-e samanu niz aqlab dar in šab anjām migirad.

Dar bāmdād-e ruz-e cāhāršanbe-ye āxar-e sāl zarfhā-vo kuzehā-ye kohne rā az poštebām be kuce miandāzand-o mišekanand, tā jā-ye ānhā rā bā zarfhā-ye now avaz konand-o bā pākizegi-yo tāzegi be esteqbāl-e Nowruz ravand. Ma'mulan dar har xāne dāxel-e yek-i az kuzehāh meqdār-i pulexord mirizand, tā noxostin kas-i ke az kuce migozarad, ān rā biyābad-o xošhāl šavad. Sa'di dar Bustān in kuze rā "cešmāru" xānde, šāyad az in ru ke tasvir-e cešm-o abru-yi niz bar ān kuze naqš mišode-ast.

Bāzi, varzeš-o namāyeš

Bāzi-yo varzeš

Bāzihā-ye kudakāne

Bāzi-yo varzeš az ruzegārān-e dur dar beyn-e irāniyān marsum bude-ast. Noxostin tamrinhā-ye jangjuyān hanuz be surat-e bāzihā-ye baccegāne mānand gerdubāzi-yo gorg-am-be-havā barjāy mānde-vo varzidegi-ye andāmhā niz bā bāzihā-yi con āftāb-mahtāb-o joftak-cārkoš ta'min mišode-ast. Dar ketābhā-ye pezeški-ye qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi be besyār-i az in bāzihā-vo fāyede-ye behdāšti-ye ānhā ešāre šode-ast. In bāzihā aqlab bā sorudhā-vo goftoguhā-vo afsānehā hamrāh-ast-o az farhang-i zarif-o hušmandāne-vo bārvar nešān dārad.

Lili-Lili

In bāzi barā-ye baccehā-ye kamtar az do sāl-ast. Dast-e bacce rā dar dast migirand, kaf-e ān rā qelqelak midehand-o mixānand: "Lili-Lili howzak." Sepas angošt-e kucak-e bacce rā migirand-o miguyand: "Ganješke umad āb bexore, oftād to howzak." Va angošt rā tā mizanand. Hamin towr be tartib angošthā-ye digar tā šast rā, vo mixānand: "In doyid-o dar-eš kard, in māc-i bar sar-eš kard, in nāz-i bar par-eš kard." Ba'd šast-e bacce rā migirand-o miguyand: "In kallegonde ham umod, goft-eš bede bebinam. Hamin ke dādan bebine, ganješke parid ru cine."

Atal-mata- tutule

Baccehā dāyerevār minešinand-o pāhā-yešān rā be su-ye yekdigar derāz mikonand. Ussā mixānad-o ru-ye pā-ye baccehā yeki-yeki mizanad: "Atal-matal-tutule. Gāb (gāv)-e Hasan kutule. Na šir dāre, na pestun. Šir-eš-o bebar Kordestun. Ye zan-e kordi bestun. Esm-eš-o bezār setāre. Vāsa-š bezan naqqāre. Ye cub zadam be bolbol. Sedā-š raft be Estāmbol. Estāmbol-am xarāb šod. Band-e del-am kabāb šod. Hācin-o vācin, ye pā-t-o var cin." Dar in hengām nowbat be pā-ye harkas beresad, ān rā tā mikonad. Āxarin pā ke derāz mānd, sāheb-e ān rā vādār mikonand, damar šavad. Hame bā dast pošt-e u mizanand-o mixānand: "Tap-tap-e xamir, šiše por panir, dast-e ki bālā?" Be ešāre-ye ussā yek-i dast-aš rā bālā migirad. Kas-i ke damar šode, nabāyad bebinad. Agar esm-e dast-bālā rā dorost goft, bar mixizad-o atal-matal dobāre šoru' mišavad. Ammā agar qalat goft, hamāntowr damar mimānd-o ussā mixānad: "Raftim dokun-e qassābi, didim zanburā mikonan jelez-o velez, jelez-o velez." Bā in kalām baccehā nešgunhā-ye kucak-i az pošt-e bacce migirand-o ba'd az cand lahze bāz-i tamām yā tekrār mišavad.

Ussā beduš

Cand bacce dowr-e ham minešinand-o angoštān rā ru-ye gol-e qāli migozārand. Ussā miguyad: "Ussā beduš." Baccehā angošt-ešān rā az markaz-e dāyere be taraf-e xod mikešand. "Zan-ussā naduš." Xod-aš angošt-aš rā mikešad, ammā baccehā nabāyad dast-ešān rā tekān dehand. Sepas ussā yekbeyek miguyad-o xod-aš dast-aš rā bālā mibarad. Baccehā bāyad hošyār bāšand-o vaqt-i esm-e mowjud-i āmad, ke nemiparad, dast-ešān rā bālā nabarand. Ussā be sor'at nāmhā rā bar zabān miāvarad, tā baccehā eštebāh konand: "Kalāq par, gonješk par, muš par, Simorq par, paše par, palang par ..." Harkodām az baccehā eštebāh konad, misuzad-o az bāzi kenār miravad. Yā kas-i rā ke suxte, ya'ni eštebāh gofte, damaru mixābānand-o mixānand: "Tap-tap-e xamir, šiše por panir, parde-ye hasir, tutak-e fatir, dast-e ki bālā?" In kār ānqadr tekrār mišavad, tā kas-i ke xam šode, nām-e kas-i rā ke dast-aš rā bālā negah dāšte, dorost beguyad.

Hamumak murce dāre

Baccehā dast-e yekdigar rā migirand-o istāde halqe mizanand-o mixānand: Hamumak nurce dāre, dowrobar-eš kuce dāre, bešinopāšo xande dāre. Va dar zemn-e xāndan hamegi minešinand-o bifāsele bar mixizand. Harkas dir pā šod yā bā boland šodan-e digarān zamin xord, misuzad-o bāyad az halqe-ye baccehā birun beravad. Āxarin nafar ke mānd, barande-ye bāzi-st. Baccehā dast-e yekdigar rā migirand-o istāde halqe mizanand-o mixānand: Hamumak murce dāre, dowrobar-eš kuce dāre ...

Gorg-o galle

Yek-i gorg mišavad-o digari cupān. Baccehā-ye digar ke gusfand šode-and, pošt-e sar-e cupān qatār mišavand-o haryek pirāhan-e nafar-e jeloyi rā migirad. Sepas gorg ke ruberu-ye cupān istāde, hayāhu rāh

miandāzad-o goftošenid jaryān miyābad. Gorg miguyad-o cupān-o gusfandān mošthā rā gereh mikonand-o yeksedā javāb midehand:

Gorg-am-o galle mibaram,

Cupun dāram, nemigzāram

Kārd-e man tiztar-e,

Donbe-ye man laziztar-e

Man mibaram xub-xubā-š-o,

Man nemidam pešgela-š-o

Hapun-hapun-et mikonam,

Sang-e qapun-et mikonam

Sepas gorg bā xāndan-e "xune-ye xāle az in var-e, az un var-e" mikušad, az qatār-e gusfandān yek-i rā berobāyad-o dāem bā taqyir-e jā gusfandān-o cupān rā gij mikonad. Harbār ke gorg yek-i az gusfandān rā mirobāyad, in aš'ār tekrār mišavad. Hengām-i ke hame-ye gusfandān dar taraf-e gorg jam' šodand, cupān be taraf-e gusfandān miravad-o hamegi migorizand. Gorg bāyad ānhā rā donbāl konad-o harkas rā gereft, dar nowbat-e ba'di gorg xāhad bud.

Amu zanjirbāf

Baccehā dast-e yekdigar rā migirand-o be saf miistand. Noxostin-o āxarin kudak "ussā" (ostād) nāmide mišavand-o harkodām dast-e nafar-e kenār-e xod rā migirad. Sepas az dosu-ye saf ussāhā bā yekdigar conin goftogu mikonand: "Amu zanjirbāf?" "Ba'le." "Zanjir-e man-o bāfti?" "Ba'le." "Pošt-e kuh andāxti?" "Ba'le." "Yek arus dārim, az kodum darvāze?" Do kudak-i ke dast-e yekdigar rā gerefte-and, dasthā-yešān rā bā ham boland mikonand-o miguyand "az in darvāze". Ammā ussā avval nemipazirad-o miguyad: "šepeš dāre." Ba'd do bacce-ye digar rāh midehand. Ammā harbār ussā bahāne miāvarad ke: "kak dāre, sās dāre, muš dāre", tā avvalin tan ke kenār-e ussā-ye taraf-e digar reside, rāh bedehad. Āngāh ussā miporsad: "Be sedā-ye ci?" va pāsox mišenavad: "Be sedā-ye gāv yā gusfand yā miš yā olāq yā kalāq yā gonješk." Baccehā hamegi qārqār-konān yā ba'ba'-konān az ān rāh migozarand, be towr-i ke yek-i az baccehā mipicad-o dasthā-yaš ru-ye sine be hālat-e zarbdar mišavad. Sepas do ussā az now goftogu rā āqāz mikonand. Bāzi be hamin tartib tekrār mišavad, tā hame-ye baccehā, bejoz do ussā, pic bexorand. Dar in hengām ussā-ye avval az digari miporsad: "Amu zanjirbāf?" "Ba'le." "Zanjir-e to hamin-e?" ".Ba'le." "Bekeš, bebinam, pāre miše?" do ussā az dotaraf mikešand. Har do nafar-i ke dast-ešān az ham jodā šod, az bāzi xārej mišavand, tā bāzi pāyān yābad.

Āftāb-mahtāb

Do nafar ham qadd-o hamvazn pošt be ham miistand-o kāmelan be yekdigar micasband, āngāh bāzuhā rā dar yekdigar halqe mikonand-o dasthā rā bar sine micasbānand, be towr-i ke ketfhā dar ham qofl šavad. Āngāh yek-i be jelow xam mišavad-o digari rā ru-ye duš boland mikonad-o miguyad: "Āftāb-mahtāb ce rang-e?" Va ān digari ke bālā āmade-vo āvizān šode, javāb midehad: "Sorx-o sefid do rang-e". Nafarāt peydarpey jā avaz mikonand-o in soxanān rā bar zabān miāvarand. Az in bāzi, ke varzeš-e xub-i barā-ye taqviyat-e azolāt bāzu, šāne-vo pošt-ast, dar ketābhā-ye pezeški-ye kohan-e irāni yād šode.

Alak-dolak

Alak-dolak yek-i az rāyejtarin bāzihā-ye kudakāne-ast, ke dar noqāt-e moxtalef-e Irān be nāmhā-ye gunāgun xānde mišavad. Barā-ye in bāzi ebtedā do daste bā afrād-e mosāvi āmāde mišavand-o bā šir-yā-xat (partāb-e sekke) yā tar-o xošk (yek ru-ye takesang rā bā āb-e dahān tar mikonand-o be havā miandāzand), jāygāh-e daste rā ta'yin mikonad. Vasāyel-e bāzi do qet'e cub, yek-i hodud-e bist sāntimetr-o digar-i panjāh tā šast sāntimetr-ast. Do nimeājor rā be towr-e movāzi bā fāsele-ye dah sāntimetr kenār-e yekdigar qarār midehand-o cub-e kutāhtar rā be surat-e pol ru-ye ān migozārand. Nafarāt-e daste-ye bālā be tartib az kasān-i ke mahārat-

e kamtar-i dar bāzi dārand, āqāz mikonand. Bāzikon bā cub-e boland zarbe-i be miyān-e cub-e kutāh mizanad, ke be havā partāb šavad. Sepas dar havā dobāre zarbe-i mohkamtar be ān mikubad tā harce durtar oftad. Kas-i ke natavānad in zarbehā rā bezanad yā cub-e kutāh dar fāsele-i kamtar az do metro- nim, ke qablan andāzegiri-yo xatkeši šode-ast, biyoftad, suxte-ast-o az bāzi kenār miravad.

Dar yek now-e digar-e in bāzi, be jā-ye do ājor, yek-i migozārand-o miyān-e cub kucaktar rā be ān tekye midehand. Sepas bāzikon bā zarbe kucak-i be sar-e cub-e kutāh ān rā be havā miparānad-o zarbe-ye dovvom rā be ān mikubad. Gāh niz aslan ājor-i dar miyān nist-o alak rā dast migirand-o bā dolak be ān mizanand, ke āsāntar-o maxsus-e kudakān-e xordsāltar-ast-o ān rā alak-dolak-e sardasti guyand, dar moqābel-e alak-dolak-e noxostin ke sarsangi nāmide mišavad.

Hengām-i ke cub-e kucak partāb šod, nafarāt-e daste-ye digar mikušand, ān rā dar havā begirand. Dar in surat daste barande-ast-o jā-ye xod rā bā ostād avaz mikonad. Gereftan-e cub rā dar havā bol gereftan miguyand. Bol gereftan dar estelāh-e fārsi be surat-e masal dar āmade-vo be kas-i gofte mišavad, ke bi zahmat-o ranj ciz-i rā be dast āvarad. Hāl agar cub be havā raft, ammā kas-i natavānest ān rā begirad, yek-i az nafarāt-e daste moqābel, dorost az jā-yi ke cub-e kutāhtar be zamin oftāde, ān rā bar midārad-o be cub-e bozorgtar ke dar kenār-e ājorhā ru-ye zamin gozāšte šode, mikubad. Agar barxord kard, nafar-i ke cub rā partāb karde misuzad-o kenār miravad-o nafar-e digar-i az hamān daste mojaddadan cub-e kutāh rā bar ru-ye ājor migozārad-o zarbe mizanad. Ammā agar cub-e kutāh barxord nakard, natanhā hamān bāzikon mojaddadan cub rā partāb mikonad, balke yek-i az nafarāt-i ke qablan az daste-ye do dar bāzi suxte, niz barande mišavad. Bāzi tā hengām-i ke tamām-e afrād-e bālā az dowr xārej šavand, edāme peydā mikonad. Dar in bāzi ānhā ke mahārat-e bištar-i dārand, xošnešinand-o be ānhā hamišebahār miguyand. Hamišebahār dāem bālā mimānad, zirā zarbehā-ye u be qadr-i mohkam-ast, ke az daste-ye moqābel kas-i nemitavānad ān rā dar havā begirad.

Qavāed-e alak-dolak dar hame-ye navāhi yeksān nist. Dar ba'z-i jāhā agar bāzikonande natavānad cub-e kutāh rā da rzarbe-ye avval partāb konad, suxte-ast-o agar tavānest, tā harkojā ke cub-e kucak beravad, barande bar duš-e bāxte savār mišavad-o az mabda', ya'ni mahall-e qarār gereftan-e ājorhā tā mahall-e foru oftādan-e cub-e kucak savāri migirad. Dar now-i digar, kas-i ke savāri midehad, bāyad cub-e kucak rā bar dārad-o tā mabda' zuzekonān bedavad-o agar sedā-yaš boridegi peydā kard, bāyad baqiye-ye bāzikonān-e daste-ye bālā rā niz savāri bedehad. Alak-dolak bāzi-ye fazāhā-ye bāz-o gostarde, beviže dar fasl-e bahār-o ruzhā-ye ta'til-e Nowruz-o sizdahbedar-ast. Dar ruz-e sizdahbedar mardān-e kāmel-o sālxorde niz gāh be yād-e dowrān-e javāni dar in bāzi šerkat mikonand.

Zurxāne

Zurxāne mahall-e ejrā-ye varzešhā-ye sonnati-ye irāni-yo mohavvate-ye bozorg-e saqfdāri-st, ke miyān-e ān be šekl-e šeš- yā haštguš yā gerd be andāze-ye do pelle gowd šode. Gerdāgerd-e gowd tāqnamāhā-yi-st, ke az ān barā-ye raxtkan-o nešastan-e tamāšāyiyān estefāde mikonand. Saqf-e zurxāne bar ru-ye qesmat-e gowd bolandtar-o be surat-e tāq-e zarbi-ye gonbadi bā surāxhā-yi barā-ye āmadan-e nur sāxte mišavad. Dar-e vorudi-ye zurxāne kutāhtar az ma'mul-ast-o hengām-e vorud nācār bāyad sar rā be rasm-e xāksāri be moršed-o digar pahlevānān xam kard. Dar kenār-e dar-e vorudi sakku-yi be ertefā-e yek metr yā bištar be šekl-e cāhārguš yā gerd qarār dārad, ke jāygāh-e moršed-ast-o be ān sardam miguyand. Bar ru-ye sardam cubbast-i-st, ke zang-i be ān āvixte šode-vo par-e qu-vo sāyer-e mazāher-e pahlevāni mānand-e pust-e palang-o separ dar ān jāy gerefte-ast. Par-e qu rā sepāhiyān-e qadim be nešān-e daraje-vo maqām bar kolāh-e xod nasb mikardand. Jelo-ye sardam ojāq-i-st barā-ye garm kardan-e zarb, dud kardan-e espand-o jušāndan-e qahve-vo zanjebil-o dārcin.

ZURXĀNE

Dar gozaštehā-ye dur banā-ye zurxāne mahall-i maxfi be šomār miraft. Dar-e vorudi-ye besyār-i az zurxānehā-ye qadim ke hanuz barjā-st, be qorfe-i penhān dar hoseyniye yā rāhpelle-ye ābanbār-e omumi bāz mišavad. Be nazar miresad, ke pas az Hamle A'rāb pahlevānān-e irāni nācār penhāni be parvareš-e jesmāni-ye xod mipardāxtand-o rosum-o sonan-e pahlevāni-ye gozašte rā dur az cešm-e hokmrānān-e bigāne barpā midāštand. Varzeš, sobh-o šām, pas az adā-ye namāz zir-e nazar-e moršed anjām migereft. Moršed az pahlevānān-o varzeškārān-e herfei bud, ke fonun-e košti-yo digar varzešhā rā nik midānest-o bā tasallot bar musiqi-yo az hefz dāštan-e aš'ār monāseb-o bā āvāz-e xoš varzeškārān rā rahbari mikard. Moršed gāh ham ta'lim midād-o ham zarb minavāxt. Ammā gāh kohnesavār dar kenār-e gowd miistād-o moršed bar ru-ye sardam minešast, aš'ār monāseb az Šāhnāme-o digar āsār-e mahbub-o arzande-ye axlāqi-yo hamāsi mixānd-o hengām-e vorud-e ašxās-e sāhebnām, be sonnat-e rāyej, ehterām-e šāyeste rā dar bāre-ye ānhā be jāy miāvarad.

Varzeš-e zurxāne dar do qesmat anjām migereft. Noxost kohnesavār dar hāl-i ke cub-e ta'lim-i dar dast dāšt-o long-i bar šānehā afkande bud, kenār-e gowd miistād-o yek-i az varzeškārān dar vasat miyāndāri mikard. Digarān, gerdāgerd-e gowd, az harekāt-e miyāndār peyravi mikardand. Kohnesavār-o moršed morāqeb budand, ke harekāt-e yek-yek-e varzeškārān dorost anjām girad. A'māl-e varzeš bā zarb hamrāhi mišod-o zarbgir bā taqyir-e āhang āqāz-e harekat-e tāze-i rā xabar midād. Dar qesmat-e dovvom kohnesavār varzeškārān rā vā midāšt, bā yekdigar košti begirand-o fonun-e ān rā tamrin konand. Piruzi-ye varzeškārān dar košti mowjeb mišod, ke marhale be marhale be maqām-e pahlevāni-yo jahānpahlevāni nazdiktar šavand. Moršed dar zemn-e xāndan te'dād-e harekāt rā niz bā āhang-i xās mišemorad-o dar fāselehā-ye xās bā da'vat-e varzeškārān be salavāt ferestādan esterāhat midād. Barā-ye haryek az harekāt-e varzeši āhang-e maxsus-i navāxte mišod. Varzeškārān zemn-e doā barā-ye moršed estelāh-e "dam-at garm" rā be kār mibordand, ke ham be āvāz-e u marbut mišod, ham be ojāq-i ke dar ān espand dud mikard.

Moršed šaxsiyat-i mowredeehterām bud-o zurxāne jā-ye nikān-o pākān-o maktab-e fotovvat-o gozašt be šomār miāmad. Be varzeškārān āmuxte mišod, ke bāyad bolandtab', saharxiz-o pāknazar bāšand. Hengām-e qalabe bar harif u rā dar cešm-e digarān xār nakonand-o az rosum-e mardānegi be dur nayoftand. Dastgir-e nātavānān bāšand-o dar moqābel-e setam bā tamām-e niru beistand. Ādāb-e zurxāne rā tarkib-i az ta'limāt-e

sepāhigari-yo raftār-o axlāq-e ayyāri-yo javānmardi dāneste-and, ke dar tul-e tārix be tadrij bā tasavvof dar āmixte-vo bā gozidan-e Hazrat-e Ali (a.) be onvān-e pišvā-ye javānmardān-o fetyān rang-e tašayyo' be xod gerefte-ast. Az marāsem-e ayyāri, loxt šodan-e varzeškār dar zurxāne-ast, ke ān rā barā-ye namāyeš-e nahāyat-e azxodgozaštegi dar mobāreze midāneste-and. Šalvār-e varzeškārān ke az carm-i mohkam duxte mišavad-o bar ru-ye ān naqšonegār mikonand, mohtaram šemorde mišavad. Moršed dar marāsem-i xās šalvār-o kamarband-e pahlevāni rā be varzeškār mipušānd-o u movazzaf-ast, barā-ye hamiše xod rā pāk negāh dārad-o az hargune palidi-yo kār-e nekuhide beparhizad.

Estelāhāt-e zurxāne-vo asāmi-ye ālāt-o adavāt-e varzeš nešān midehad, ke sonnat-e ān be dowrehā-ye piš az Eslām miresad. Dar dowre-ye Safaviye varzeshā-ye sonnati mānand-e besyār-i az digar rosum-e irāni dobāre pā gereft-o azānpas niz kamābiš mowred-e tavajjoh bude-ast. Az pahlevānān-o nāmāvarān-e dowrān-e gozašte nām-e besyār-i barjāy mānde-vo šohrat-e axlāqi-yo ayyāri-yo mardānegi-ye ānān biš az qodrat-e jesmāni-šān afsāneāfarin šode-ast.

Cowgān

Cowgān yek-i az bāzihā-vo varzeshā-ye bāstāni-ye Irān-ast, ke zāheran az dowrān-e haxāmaneši beyn-e irāniyān ravāj dāšte. In bāzi dar zamin yā caman-i dar hodud 560 metr tul-o 170 metr arz bā bāzikonān-i savār bar asb, ke cub-e boland-i dar dast dārand, anjām migirad. Sar-e in cub andak-i xamide-vo pahn-o kafcemānand-ast. Bāzikon bāyad bā in cub, ke cowgān xānde mišavad, guy rā az harifān berobāyad-o be su-ye darvāze berānad. Cowgān dar gozašte az tafrihāt-e šāhān-o darbāriyān-o ašrāf bude-ast. Savārkārān-e sepāhi niz hengām-e farāqat be in bāzi mipardāxtand. Asb-i ke be kār-e bāzi-ye cowgān miāyad, bāyad nežāde-vo tondrow bāšad. Irāniyān az noxostin aqvām-i budand, ke az asbhā-ye tarbiyatšode dar jang estefāde mikardand.

Dar āsār-e fārsi be ketābhā-ye besyār-i ke dar ānhā be towzih-e in bāzi pardāxte šode, ešāre rafte-ast, az jomle ketāb-i rā nām mibarand ke Ebn-e Moqaffa' az Pahlavi be arabi bar gardānde-vo dar ān az anvā-e varzeshā-vo bāzihā, az jomle cowgān, soxan rafte-ast. Dar Šāhnāme niz az pahlevānān-o šāhān-i ke be mahārat dar bāzi-ye cowgān mašhur bude-and, dāstānhā-ye besyār naql šode-vo sahne-e cowgānbāzi Siyāvoš-o dalirān-e Irān dar Turān bā Afrāsiyāb-o pahlevānān-e u dar ān bā zekr-e joz'iyāt āmade-ast. Daqiqtarin towsif az cegunegi-ye bāzi-ye cowgān dar neveštehā-ye jahāngardān-e xāreji az darbār-e Šāh Abbās-e Bozorg-ast. Nevešte-and, ke Šāh Abbās hengām-e residan be Māzandarān-o Gorgān dastur dād, bāq-e mive-ye bozorg-i rā be zamin-e cowgān tabdil konand. Hamconin be dastur-e vey dar šahrhā-ye digar niz zaminhā-ye bāzi-ye cowgān barā-ye estefāde-ye omum āmāde šod. Šāh Abbās alāve bar ān ke xod be in bāzi mipardāxt-o aqlab sardārān-o dustān-e xod rā be ān mixānd, dar jašnhā-vo marāsem-e pazirāyi az safirān-e xāreji niz barā-ye tamāšā-ye mosābeqāt-e cowgān da'vat mikard. Cowgān pas az ān ke qarnhā dar Irān rāyej bud, be Hendustān-o az ānjā be Kore-vo Cin-o Žāpon raft. Noxostin bār Engelishā ān rā az Irān be Orupā bordand-o avvalin mosābeqe-ye in bāzi dar sāl-e 1869 bā qavāed-o moqarrarāt-e tāze dar Engelis bargozār gardid.

Dar barx-i naqqāšihā-ye minyātor az bāzi-ye cowgān dar darbār-e Bahrām-e Gur-o Xosrow Parviz, šāhanšāhān-e sāsāni, sahnehā-ye moteadded tasvir šode-ast.

Namāyeš-o sargarmi

Namāyeš honar-e bāzāfarini-ye mājarāhā-ye zendegi-ye ejtemāi-st-o az degarguni-yo takāmol-e rasmhā-vo niyāyeshā-ye mazhabi sarcešme migirad. Ammā zamine-ye monāseb barā-ye rošd-o pišraft-e ān rā āzādi-yo tahammol-e nazariyāt-e moxālef hamrāh bā hemāyat-e māli-ye tabaqāt-e moraffah farāham miāvarad. Dar tārix-o farhang Irān, ce piš az Eslām-o ce pas az ān, be dalil-e mo'taqedāt mazhabi-yo sāxt-e siyāsi-yo eqtesādi, namāyeš jāygāh-i darxoretavajjoh nayāfte-ast. Bā vojud-e in, besyār-i az sonnathā-ye namāyeši ke ba'z-i az ānhā riše dar asātir-e melli dārad, dar tul-e zamān beyn-e āmme-ye mardom-e Irān ravāj dāšte-ast.

Namāyeš-e qarbi, ke dar cand dahe-ye axir dar Irān ravāj yāfte, besyār-i az sonnathā-ye kohan-e namāyeš-e āmiyāne rā az meydān be karde-ast. Dar injā be ba'z-i namāyeshā-vo sargarmihā-ye mardom dar gozašte ešāre-i mišavad.

SIYĀHBĀZI

Siyāhbāzi yek-i az anvā-e namāyeshā-ye ruhowzi yā taxthowzi-st. Dar in namāyeš ke ma'mulan dar majāles-e jašn-o šādi-yo dar xāne-ye a'yān yā xānehā-ye mardom-e ādi bargozār mišode, ru-ye howz rā ke ma'mulan vasat-e fazā-ye xāne bud, bā taxte mipušāndand-o az ān be onvān-e sahne-ye ejrā-ye namāyeš estefāde mikardand. Namāyeshā-ye ruhowzi ma'mulan sargarmkonande-vo šādiāvar-o xandedār bud, ammā janbe-ye enteqādi niz dāšt. Hamin janbe-ye enteqādi-ye šadid, ke bištar-e tabaqāt-e bālā-vo ašrāf rā hadaf migereft, az dalāyel-e alāqe-ye mardom be in namāyeš bud. Namāyeš-e ruhowzi tarh-i sāde-vo āzād dāšt-o nemāyešnāme-i barā-ye ān nevešte nemišod. Bāzigarān be monāsebat-e xās, yā bā kešāndan-e mowzu' be mas'ale-i, enteqād-e xod rā xārej az matn bayān mikardand. Esteqbāl-e tamāšāciyān aqlab mowjeb mišod, ke enteqād peyvaste tiztar-o zanandetar šavad.

Az dowre-ye Safaviye šavāhed-e besyār bar vojud-e in dastehā-ye namāyeši barjāy mānde-ast. Dar avāxer-e in dowre be ellat-e za'f-e hokumat-o qodrat gereftan-e olamā-ye mazhabi-ye qešri, raqs-o musiqi-yo hozur-e bāzigarān-e zan dar dastehā mamnu' šod. Javānān-e tāzesāl ma'mulan dar naqš-e zanān zāher mišodand. Namāyeš jā-ye sābet niz nemitavānest dāšte bāšad. Be hamin jahat taqlidcihā-ye dowregard padid āmadand. Karim Xān-e Zand be daste-i az kowliyān ejāze-ye kār dād-o gāh išān rā be majles-e xod niz mixānd. Siyāhbāzi yek-i az anvā-e in namāyeshā bud. Bardegān-e siyāh dar avāxer-e qarn šānzdahom be dast-e espāniyāyihā az karānehā-ye Habaše-vo Zangbār be savāhel-e Xalij-e Fārs āvarde šodand. Qabl az ānān kowlihā-ye hendi niz qarnhā be Irān āmadoraft dāštand. Dar naqqāšihā-ye asr-e Moqol be intaraf tasvir-e siyāhān ke dar majles-e šādi-ye šāhān be navāzandegi-yo raqs mašqul-and, dide mišavad.

Dar siyāhbāzi naqš-e asli be ohde-ye kas-i bud, ke taqlid-e bardegān-e siyāh rā dar miāvard. In bardegān, ce zan-o ce mard, be onvān-e kaniz-o qolām dar xāne-ye a'yān-o ašrāf xedmat mikardand-o pas az cand-i kamobiš cizhā-yi yād migereftand, ammā barx-i az ānān ma'ni-ye loqāt-e fārsi rā xub nemifahmidand-o kalamāt rā niz dorost adā nemikardand, lahje-ye xāss-e xod rā dāštand-o aqlab nokzabāni soxan migoftand. Heykal-o simā-ye išān niz dar Irān qarib-o qeyreāddi minemud. Tavajjoh be hamin nokāt asās-e namāyeš-e siyāhbāzi bud. Ba'dhā šaxsiyat-e siyāh naqš-e namāyeši-ye picidetar-i peydā kard, be in surat ke bāzkonān az arbāb-o sāheb-e pulparast-o setamgar-e xod be enteqād mipardāxtand.

Naqš-e kuse-vo Hāji Firuz, ke dar ruzhā-ye qabl az farā residan-e Nowruz bā raqs-o āvāz farā residan-e bahār rā možde midehad, va niz mir-e nowruzi, ke dar conin ruzhā pādšāh-ast-o farmān-aš bāyad ejrā šavad, bā lebāshā-ye rangārang-e sorx, gāh bā bazak-o gāh bā suratak, hamiše be ohde-ye kasi-st, ke surat-e xod rā kāmelan siyāh karde-ast. Hāji Firuz rā ke naqš-i besyār mošaxxas dāšte-vo faqat piš az Nowruz zāher mišode, nabāyad bā siyāh-i ke honarpiše-ye avval-e namāyeshā-ye taxthowzi-st, eštebāh kard. In do tan qeyr az siyāh budan-e cehre ertebāt-i bā yekdigar nadārand. Siyāhi-ye cehre-ye Hāji Firuz-o kuse nešān-e šab-o sāl-e gozašte-vo dar hāl-e pāyān-ast, ke dar barābar-e damidan-e āftāb-e Nowruz-o now šodan-e sāl qarār migirad.

Dar zamān-e Qājāriye siyāhbāzi be tadrij be surat-e namāyeš-e takāmolyāfte-i dar āmade bud. Dar in dowrān siyāh qolām yā nowkar-i bud, ke dar eyn-e ziraki, sādegi-yo gāh-i serāhat hamrāh bā tars dāšt-o mardom-e pirāmun-e xod rā hajv-o masxare mikard. Siyāh bā vojud-e zāher-e xandedār-o masxare-aš gāh-i soxanān-e talx-o dardālud-i bar zabān miāvard-o ma'mulan mikušid, bā xošxedmati-yo fadākāri fāsele-ye beyn-e xod-o arbāb rā az miyān bar dārad, ammā arbāb hamiše u rā be cešm-e qolām minegarist. In kešmakeš siyāh rā vādār be badjensi-yo hoqqebāzi mikard, conān ke farmānhā-ye arbāb rā be kār nemibast-o xod rā be nāšenidan mizad. Sahnehā-yi ke arbāb barā-ye anjām-e kār-i fowri ajale-vo esrār dāšt-o siyāh, dar barābar-e u bā xunsardi-ye xod rā be nafahmi mizad-o arbāb rā vā midāšt, tā bā faryādhā-ye xod u rā betarsānd, az sahnehā-ye hamišegi-yo portarafdār-e ingune namāyeshā bud.

Šabihxāni

Šabihgardāni yā šabihxāni yā ta'ziye now-i marāsem-e namāyeši bude, ke dar ayyām-e sugvāri-ye mazhabi, bexosus dar dahe-ye avval-e moharram-e har sāl, be monāsebat-e vāqee-ye Karbalā-vo šahādat-e Hoseynebn-e Ali (a.) va yārān-e u bargozār mišode-ast. Nevešte-and, ke Moezzoddowle Ahmadebn-e Buye dastur dād, dar dahe-ye avval-e moharram hame-ye bāzārhā-ye Baqdād rā ta'til konand-o mardom be nešāne-ye azādāri lebās-e siyāh bepušand. Be tadrij tey-e qarnhā-ye ba'di azādāri dar in ruzhā bā rāhpeymāyi-ye azādārān-o nowhexāni-yo sinezani-yo zanjirzani, hamrāh bā nešānehā-vo alamhā-yi šabih-e abzārhā-ye jangi bargozār mišod.

Surat-e takāmolyāfte-vo namāyeši-ye in marāsem az avāxer-e dowrān-e Zandiye āqāz šod. Dar dowre-ye Qājār poštibāni-ye šāhān-o darbāriyān-o šerkat-e tabaqe-ye jadid-i az kasabe-vo bāzāriyān šabihgardāni rā bāz ham motehavvel kard. Dar in dowre šabihxāni ke tā ān zamān dar meydānhā-vo gurestānhā-vo be towr-e kolli darfazā-ye bāz ejrā mišod, be dāxel-e xeymehā-vo cādorhā-yi ke be in monāsebat barpā migardid, yā be xānehā-vo bāqhā-ye ašrāf yā sāxtemānhā-ye mojallal-o vasi-i, ke be nām-e tekye-vo hoseyniye barā-ye in manzur sāxte mišod, rāh yāft. Dowrān-e saltanat-e Nāsereddin Šāh owj-e ahammiyat-o šokuh-o jalāl-e šabihgardāni-yo ta'ziye-ast. Dar zamān-e Nāsereddin Šāh dar Tehrān mahall-i be nām-e Tekye-ye Dowlat sāxte šode bud, ke harsāle dar dahe-ye avval-e moharram marāsem-e maxsus-e azādāri-ye ruzhā-ye āšurā dar ānjā bā hozur-e šāh-o darbāriyān bargozār migardid.

Dar dowrān-e Rezā Šāh tazāhorāt-e mazhabi, az jomle namāyeš-e ta'ziye, mamnu' šod. Ellat-e ān zāheran sahnehā-ye qame-vo zanjirzani bud, ke gāh dar in marāsem be cešm mixord. Pas az este'fā-ye Rezā Šāh ta'ziye dobāre ravāj yāft, ammā be gostardegi-yo ābotāb-e gozašte naresid.

Dar dowrān-e jomhuri-ye eslāmi namāyeshā-ye mazhabi-ye televiziyoni tā hadd-e ziyād-i jāygozin-e marāsem-e šabihgardāni-yo ta'ziyexāni šode-ast. Ammā hanuz ba'z-i šabihxānihā-ye sāde dar marāsem-e rāhpeymāyi-ye ruz-e āšurā dide mišavad.

Mowzu-e asli-ye namāyeš-e ta'ziye, vaqāye-ye ruz-e āšurā-st. Laškariyān bā haml-e ālāt-o abzār-e jang savār bar asb-o šotor saf mikešand. Tešnegi-yo garmā kudakān-o zanān-o yārān-e emām rā misuzānd-o sepāh-e Yazidebn-e Moāviye be sarkardegi-ye Šem hardam bar xošunat-o saxtgiri-ye xod miafzāyad. Yārān-e emām az xeymehā be dar miāyand-o bā vedā-i jānsuz be jang-e došman miravand-o yek-yek bar xāk mioftand. Saranjām Emām Hoseyn (a.) niz be šahādat miresad-o sepāh-e Yazid be qārat-o ātaš zadan-e xeymehā-vo esārat-e zanān-o kudakān-e ma'sum mipardāzand.

In vaqāye' hame bar ru-ye sakku-yi bolandtar az sath-e zamin be dun-e sahnepardāzi-ye xās anjām migirad. Šabihgardān yā naqqāl-e sahnehā, ke ba'dhā dar zamān-e Nāsereddin Šāh laqab-e moinolbokā yāft, ya'ni kas-i ke be geryāndan-e mardom yāri midehad, bā harekāt-e dast-o ešāre bāzigarān rā be sahne miāvarad-o sepas ānhā rā az sahne xārej mikonad. Hic parde-vo fāsele-i beyn-e mardom-o namāyešdehandegān-e ta'ziye nist. Šabihgardān har ruydād-i rā barā-ye tamāšāyiyān bā kalām-i āhangin tašrih mikonad. Oftādan-e yārān-e kafanpuš-e emām bar zamin yā xārej šodan-e ānhā az sahne be ma'ni-ye šahādat-e išān-ast. Bāzigar yā šabih motenāseb bā naqš entexāb mišavad. Masalan šabih-e emām bāyad xošsurat-o dārā-ye riš-e motevasset bāšad-o šabih-e Hazrat-e Abbās bā riš-e murcei, bolandqāmat-o šānepahn-o sinefarāx-o kamarbārik. Tanpushā ma'mulan barā-ye emām sefid-o barā-ye sardārān-e moxālef bištar dar māyehā-ye qahvei-yo sorx-ast. Dastehā-ye navāzande ma'mulan haft yā hašt nafar-and, ke šeypur, ney, qareney, tabl, dohol, karnā-vo senj minavāzand.

Mowzu-e ta'ziye be tadrij az bayān-e vāqee-ye ruz-e āšurā pištar raft-o qessehā-vo vaqāye-i pirāmun-e mowzu-e asli bed-ān afzude šod. Ta'ziyehā-ye zanāne niz vojud dāšte-ast. Ma'ruftarin-e ānhā dar xāne-e Qamarossaltane, doxtar-e Fath'ali Šāh-e Qājār ejrā mišode. Now-e digar, ta'ziyehā-ye mozhek-ast, ke zamine-

ye asli-ye ān az šabih-e Qanbar, qolām-e hazrat-e amiralmo'menin (a.), gerefte šode-vo ba'dhā be surat-e siyāhbāzi rāh-e xod rā az ta'ziye jodā karde-ast.

Barx-i az mohaqqeqān in marāsem rā donbāle-ye ādāb-e bāstāni midānand, ke az ān be geristan-e moqān yā sugvāri-yo sug-e siyāvošān yād karde-and. In marāsem niz bā haml-e jenāze-ye Siyāvoš-o geristan-e besyār bar u dar šab-i tārik-o poranduh, šabih-e šāmeqaribān, ejrā mišode-vo tā qarnhā-ye derāz ba'd az Eslām hamconān rāyej bude-ast.

Mir-e nowruzi

Mir-e nowruzi az namāyeshā-yi-st, ke dar Nowruz bargozār mišode. Piš az farā residan-e Nowruz tā ruz-e sizdahom mard-i rā, barā-ye se ruz, be onvān-e šāh-e doruqin bar migozidand-o az mardom-e ādi kasān-i be samt-e vazir-o jallād-o šāer-o sāyer-e maqāmāt-e darbāri-yo hokumati dasturhā-ye u rā ejrā mikardand. Mir-e nowruzi dar in se ruz bā lebāshā-ye rangin-o ārāste bar taxt-i minešast-o servatmandān-o bozorgān-e šahr rā ehzār mikard-o az išān mixāst, ke yā benavāzand-o bexānand yā beraqsand yā cand zarbe cub bexorand yā pul-i bepardāzand yā az šahr-o rustā birun beravand.

Marāsem-e namāyeš-e mir-e nowruzi be surat-e bar nešastan-e kuse niz āmade-ast. Be in tartib ke mard-i kuse rā bar xar-i ārāste minešāndand. U dar yek dast kalāq-i-yo dar dast-e digar bādbezan-i migereft-o peyvaste bā šekāyat az garmā xod rā bād mizad-o hamconān ke az bāzār migozašt, mardom be u hedye-vo pul midādand. Gāh tamāšāyiyān be kuse, ke saxt araq mirixt-o bā sarosedā-ye ziyād az garmā minālid-o adā dar miāvard, āb mipāšidand. U niz dar moqābel az gel-i sorxrang, ke dar dast dāšt, pāre-i be su-ye mardom miandāxt-o jāme-vo surat-ešān rā rangin mikard.

Mir-e nowruzi nesbat be kusebarnešin marāsem-i tāzetar-ast. Gomān miravad, ke marāsem-e mir-e nowruzi-yo kusebarnešin piš az Eslām janbe-ye tārixi dāšte-vo be namāyeš-e Geomāt-e moq, ke dar zamān-e Haxāmanešiyān be doruq xod rā šāh nāmid, bāz migardad.

Marāsem-e mir-e nowruzi tā piš az Enqelāb-e Eslāmi dar navāhi-ye duroftāde dar rustāhā bargozār migardid. Dar rustāhā-ye kordnešin-e Xorāsān, zanān-e Kord niz jodāgāne barā-ye xod mir-e nowruzi entexāb mikardand. Dar sizdah ruz-e avval-e bahār ke mardān be sahrā miraftand, zanān deh rā qoroq mikardand-o dar jašn-o pāykubi bar bolandihā mowze' migereftand-o montazer mimāndand, tā agar mosāfer yā šaxs-e nāvāred-i nazdik šavad, u rā dastbaste be hozur-e mir-e nowruzi bebarand-o vādār konand, ke dar raqs-o āvāz bā išān hamrāhi konad yā pul-i bepardāzad yā cub bexorad.

Dar šahrhā cand ruz-i piš az Nowruz, gāh Hāji Firuz dar kuce-vo bāzār be rāh mioftād. Vey mard-i bud, ke surat-e xod rā siyāh mikard, jāmehā-ye barrāq-e rangārang-o kolāhbuqi-ye boland-o manguledār-i be sar migozāšt. Yek dāyerezangi dar dast dāšt-o hamrāh-e ān mixānd-o miraqsid-o, gāh bā hamrāhi-ye naqqāreci, migoft : "Hāji Firuz-e, bale. Sāl-i ye ruz-e, bale."

Naqqārexāne

Naqāre yā naqqāre nowi- tabl-e dotāyi-ye mottasel be ham, yek-i bozorgtar bā sedā-ye bam-o digari kucaktar-o bā sedā-ye zir-ast. Naqqāre rā bā do cub yā bā kaf-o angoštān-e dast minavāxte-and. Kāse-ye naqqāre ma'mulan az mes yā boronz sāxte šode, ke ru-ye ān pust-e gāv kešide-and. Be naqqāre kus ham gofte-and, az ālāt-e musiqi-ye jang, ke ān rā bar pošt-e pil yā šotor mibastand-o hengām-e farmān-e hamle yā barā-ye ijād-e šur-o hayejān-e jang yā barā-ye e'lām-e xabar-e piruzi mohkam bar ān mikubidand. Šotor-e naqqāre dar masal be kasān-i gofte mišavad, ke bā hic tahdid-i az jā dar nemiravand-o taslim nemišavand. Šotor-e naqqāre be qadr-i sarosedā šenide, ke digar hic faryād-o hayāhu-yi u rā ram nemidehad-o az rāh-e xod bāz nemidārad.

Dar zamān-e solh naqqāre rā dar mahall-i nazdik-e jāygāh-e negahbānān mikuftand. Ehtemālan owqāt-e kuftan naqqāre se yā panj nowbat dar šabāneruz moqāren-e zamān-e panj namāz yā, dar kešvarhā-ye šie, moqāren-e se nowbat-e namāzhā-ye ruzāne bude-ast. Alāve bar in, hengām-e e'lām-e xabarhā-ye xoš, mānand-e nešastan-e kas-i be taxt-e pādšāhi yā residan-e fard-i be maqām-o martabe-ye mohemm-e

hokumati yā adā-ye ehterām barā-ye šarafyābi-ye safir-o namāyande-ye dowlathā-ye xāreji niz naqqāre mizade-and. Kalame-ye nowbati yā nowbat ke be ma'ni-ye negahbān-e kešik yā pāsdār dar sar-e xedmat-ast, az hamin nowbathā-ye kuftan-e naqqāre gerefte šode, zirā naqqāre kuftan rā nowbat zadan niz mixānde-and. Naqqāre az lavāzem-o tašrifāt-e dastgāh-e hokumat bude-ast. Vaqt-i kasi be mansab-o maqām-i miresid, joz lavāzem-e digar, az jomle lebās, asb, parcam, šamšir, be u tabl-o kus niz, be alāmat-e namāyandegi-ye hokumat yā sālāri-ye sepāh, dāde mišod.

Hengām-e jang barā-ye naqqāre zadan az dohol, damāme, tabl, senj-o daf, ke hamegi sowt-i boland-o gāh tarsnāk dārand, estefāde mišode-ast. Ammā dar šahrhā ma'mulan az karnā-vo sornā-vo naqqāre estefāde mikarde-and. Karnā now-i sāz-e bādi-st, ke badane-ye ān surāx nadārad-o sedā-ye bam-e ān faqat be kār-e dam dādan miāyad. Sornā lule-ye maxruti-ye boland-i-st, ke šeš surāx dar jelov-o yek-i dar aqab dārad. Vaqt-i do navāzande-ye karnā-vo sornā dar miyān-e naqqāreciyān bāšad, yek-i az ānhā naqme yā melodi rā mizanad-o digari be estelāh-e naqqāreciyān dam midehad. Dar ruz-e Eyd-e Qorbān, šotor-e qorbāni rā ke be anvā-e zivar ārāste šode, pošt-e sar-e naqqāreciyān dar šahr migardānde-and.

Dar qeyr-e owqāt-e jang, naqqāre rā dar bāmdād piš az tolu-e āftāb-o dar šāmgāh dorost tā lahze-ye qorub-e kāmel-e āftāb minavāzand. Moddat-e naqqāre zadan har bār hodud-e yek rob'-e sāat-ast. Haršab niz se nowbat tabl zade mišod. Yek sāat az šab gozašte, tabl-e xabardār mizadand. Dar in vaqt naqqāreci hamrāh-e zadan-e tabl dowr-e xod micarxid, tā sedā be tamām-e šahr beresad. Sāat-e dovvom tabl-e barcin rā mizadand, ke forušandegān dokānhā-ye xod rā bebandand. Sāat-e sevvom tabl-e begirobeband bud-o dar pey-e ān šeypur. Pas az ān digar hickas haq nadāšt, dar kuce bāšad.

Navāxtan-e naqqāre niz be yek rasm-e besyār dirin dar mo'taqedāt-e irāniyān-e bāstān bāz migardad. Dar naqqāšihā-vo hajjārihā-ye motealleq be mehrparastān dar sarzaminhā-ye Irān-o Rum, tasvir-e Mitrā dar hāl-i ke be buq-i be šekl-e šāx midamad, dide mišavad. Gomān miravad, ke naqqāre kuftan dar sobh-o šām yādgār-e in sonnat-e dirine-ast, ke xabar az tolu-o qorub-e xoršid midehad. Dar ān lahazāt niyāyeshā-ye mazhabi dar setāyeš-e xoršid-o doā dar ārezu-ye bāzgašt-e ān anjām migerefte-ast. Banā bar mo'taqedāt-e bāstāni xoršid harbār qorub mikonad, be esārat-e Ahrimanān dar miāyad yā dar kām-e nahang-e tāriki foru miravad-o sahargāh be yāri-ye izadān-o amšāspandān jahān dobāre zendegi az sar migirad-o nur-o rowšanāyi, ke namāyande-ye Ahurāmazdā-st, be hasti bāz migardad.

Emruze zāheran tanhā dar Mašhad-o haram-e emām-e haštom (a.) naqqāre navāxte mišavad. Jāygāh-e ān bālā-ye sardar-e šarqi-ye sahn-ast. Gomān miravad, makān-e boland, bexosus bar sar-e goldastehā, ke dowrtādowr-e ān bāz-o qābeletamāšā-st, bištar be ān manzur bar gozide mišod, tā lahazāt-e bar āmadan-o foru raftan-e xoršid be deqqat raāyat šavad. Jāy-e naqqāreciyān-e Haram-e Emām Rezā (a.) niz jāygāh-e boland-i-st. Hazrat alāve bar maqām-e boland-e mazhabi riyāsat-o hokumat niz dāšt-o valiahd-e Ma'mun, xalife-ye abbāsi bud. Bed-in jahat, tā konun har sahar-o šāmgāh be nešān-e diyānat-o saltanat-e ma'navi-ye u naqqāre minavāzand.

Az zamān-e Safaviye tā piš az Enqelāb-e Eslāmi, naqqāreciyān-e dowregard dar šahr be rāh mioftādand-o be monāsebat-e arusi yā tavallod-e nowzād-e pesar va yā jašnhā-ye Nowruz-o sāyer-e šādihā-ye omumi navā-ye xoš sar midādand. Āhang-e delangiz-i, ke hanuz hengām-e tahvil-e sāl be gushā miresad, hamān naqme-ye xoš-o dirin-e naqqāre-ast.

Naqqāli

Naqqāli yek-i az fonun-e namāyeši-st, ke tā dowrān-e axir dar guševokenār-e Irān ravāj dāšte-ast. Majāles-e naqqāli ma'mulan dar qahvexānehā bargozār mišode-vo barnāmehā-ye gunāgun dāšte-ast. Qadimitarin-o ma'ruftarin-e ānhā dāstānpardāzi-yo qessexāni-st. Majmuehā-ye dāstāni con Xodānāme, Hazār-o Yek Šab, Tutināme az jomle āsār-e bāarzeš-i bude, ke az zamān-e Sāsāniyān tā dowrehā-ye ba'd az Eslām dar ganjinehā-vo xazāyen-e pādšāhān-o nāmāvarān negāhdāri mišode-ast. Āvardan-e ketāb-e Pancātantrā az

Hend be Irān nemudār-e eštiyāq-e irāniyān be dāstānhā-ye hekmatāmuz-o porma'nā-st. Pas az Hamle-ye Arab-o pazireš-e Eslām tavassot-e irāniyān, eštiyāq be dāstānhā-ye kohan natanhā az miyān naraft, balke bā raftār-e bartarijuyāne-ye A'rāb-o Omaviyān, tavajjoh be tārix-e gozašte-ye Irān be vasile-ye Šoubiye owj-i tāze gereft-o bed-in tartib moqaddamāt-e sorude šodan-e Šāhnāme āmāde šod. Dar in zamān majmuehā-ye bozorg-i az goftār-e naqqālān farāham āmad, ke mohemtarin ānhā pahlevānnāmehā-ye Samak-e Ayyār-o Dārābnāme-ast, ke hardo-ye ān nemudār-e marhale-ye takāmolyāfte-e fann-e soxanvari-yo raveshā-ye jāoftāde-vo sanjide in honar-e mardomi-st.

Tārix-e naqqāli bār-e digar dar dowrān-e Safaviye be šekufāyi-ye fowqol'āde resid. Dar in zamān alāve bar dāstānpardāz marāsem-e soxanvari dar šabhā-ye māh-e ramezān az ba'd az eftār tā sahar be derāzā mikešid. Bed-in tartib ke dar noxostin šab-e māh ramezān soxanvar dar qahvexāne sardam mibast. Sardam jāygāh-i-st dar sadr-o bālā-ye mohavvate-ye qahvexāne, bolandtar az jā-yi ke digarān nešaste-and. Sepas vaslehā-ye darviši be sardam āvizān mišod-o ru-ye divārhā-vo tāqnamāhā-ye qahvexāne niz pust mikubidand-o dar fāsele-ye har do pust alāmat-e yek-i az senfhā rā miāvixtand. In kār tartib-o raveš-i xās dāšt-o soxanvar bā rizekārihā-ye ān āšnā bud-o dalil-e entesāb-e har alāmat-o tārixce-ye peydāyeš-e sardam-e xod rā midānest.

Dar in majāles soxanvar-i digar barā-ye kubidan-e harif hāzer mišod. Yek-i az do soxanvar be zabān-e še'r yā bahr-e tavil, ke now-i nasr-e āhangin-ast, az soxanvar-e digar porseshā-yi mikard-o dar barābar-e har porseš tekke-i az jāme-ye u rā misetānd. Āqebat soxanvar-e oryān pārce-i be duš miandāxt-o bāz dar qāleb-e aš'ār yā bahr-e tavil dar hāl-i ke cubdast rā dar dast dāšt, be pāsoxguyi mipardāxt-o bā har pāsox qet'e-i az pušeš-e xod rā bāz misetānd-o dar barābar bā tarh-e soālhā-ye digar harif rā loxt mikard. In marāsem darvāqe' be manzur-e esbāt-e haqqāniyat-e mazhab-e šie dar barābar-e botlān-e mazhab-e ahl-e tasannon surat migereft. Ingune soxanvari pas az Safaviye be tadrij az ravāj oftād. Dar dowre-ye Qājār, bexosus dar darbār-e Nāsereddin Šāh, naqqāli bār-e digar ahammiyat peydā kard. Ba'dhā, dar zamān-e saltanat-e Mohammadrezā Šāh-e Pahlavi, bā paxš-e barnāmehā-ye televiziyoni naqqāli dar qahvexānehā ru be zavāl raft-o agarce dar bargozāri-ye jašnhā-ye Tus yeki-do bār cand naqqāl honarnamāyi kardand, ammā digar ruzgār-e išān be sar āmade bud.

Naqqāl mard-i honarmand bud, āgāh az tārix-o sonan-e gozašte, bā zabān-i tavānā bar bāzgu kardan-e aš'ār-o noktehā-vo latifehā. Hengām-e soxan goftan vey be monāsebat-e mowzu' sedā-ye xod rā pāyin-o bālā mibord. Hālat-e šādi, qam, tars-o hayejān be xod migereft. Mixandid-o migerist-o az cubdasti-ye xod gāh be onvān-e šamšir-o gāh con asā bahre mibord. Naqqāl nevešte-i dar dast nadāšt-o az aš'ār-o goftehā-yi ke dar hefz dāšt, naql mikard. Faqat gāh-gāh az ru-ye Šāhnāme-i ke ru-ye miz-e maxsus-aš bāz bud, beyt-i cand mixānd. Gāh barā-ye jalb-e tavajjoh-e mardom-e besyār-i ke gerd āmade budand, conān boland soxan migoft ke nafas-aš miborid. Ammā dar hame hāl naqqāl az hame-ye šaxsiyathā, hamegune tabāye-o harnow' mowqeiyat, namāyeš-i āmāde dāšt, ke dar hozur-e mardom arze dārad. Pahlevāni-ye Rostam, zibāyi-yo kāmjuyi-ye Tahmine, šojāat-o javāni-ye Sohrāb-o xodxāhi-yo nādāni-ye Keykāvus rā bā harekāt-e surat-o andām-o sedā-vo jomalāt mojassam mikard. Gāh miqorid-o gāh nāle-vo muye sar midād. Gāh mixandid-o gāh az xašm ātaš migereft. Hengām-e naqqāli sedā az kas-i dar nemiāmad-o hame moštāq-e mājarā, gozašt-e zamān rā az yād mibordand.

Naqqāl, dorost sar-e bezangāh, jā-yi ke šenavandegān bā hayejān-o ezterāb-e tamām montazer-e natije budand, qesse rā qat' mikard-o tā šab-e ba'd šenavandegān rā tešne negāh midāšt. Naqqāli piš az barqarār šodan-e qahvexānehā dar meydānhā-ye omumi-yo sahrā-vo gāh meyxāne-vo xarābāt niz anjām mišod-o kār-i pordarāmad bud. Naqqāl gāh zemn-e bayān-e dāstān dar mowqeiyathā-ye hassās az soxan bāz miistād-o be anāvin-e moxtalef az mardom pul migereft. Estelāh-e rāyej barā-ye in manzur cerāq bud; cerāq-e avval, cerāq-e dovvom tā āxar. Talab-e pul ma'mulan bā tahrik-e avātef-e javānmardi-yo bozorgvāri-yo dastodelbāzi-ye šenavandegān hamrāh mišod. Āxarin martabe-ye pul gereftan rā cerāq-e Allāh migoftand-o mardom bā nām-e Xodā bār-e digar xod rā nācār az pardāxtan-e pul miyāftand. Gāh naql-e yek qesse az yek šab migozašt-o be

derāzā mikešid-o naqqāl aqlab dāstānhā-ye besyār rā be surat-i be ham mibāft, ke māhhā-vo sālhā hamconān nātamām bemānad.

Naqqāl rā aqlab golemowlā mināmidand-o gāh-i ham be u moršed migoftand. Ba'z-i az naqqālān hamrāh-o dust-i niz dāštand, ke u rā zemn-e dāstān be now-i vāred-e mājarā mikardand. Musiqi be nodrat hamrāh-e naqqāli navāxte mišod-o agar lāzem bud, naqqāl xod ān rā be ohde migereft. Nevešte-and, ke dar ruzgārān-e kohan naqqāl-i bud, ke dāstānhā-ye bāstān rā bāz migoft-o mardom rā dar anduh-e gozašte be geristan vā midāšt. Āngāh tambur-i az āstin bar miāvarad-o minavāxt-o migoft: "Bā inhame timār bāyad andak-i šādi."

Naqqāli-yo Šāhnāmexāni az rāyejtarin tafrihāt-e mardom dar tul-e tārix-e Irān bude-ast. Hanuz dar rustāhā-ye durdast-o bexosus nazd-e šabānān-o galledārān, rasm-e šāhnāmexāni kamābiš bāqi-st. Naql-e qessehā-ye mazhabi, bexosus az dowrān-e Safaviye, be surat-e pardedāri-yo bayān-e mājarāhā-ye vāqee-ye Karbalā, zemn-e namāyeš-e tasāviri ke bar parde naqš šode bud, az šāxehā-ye honar-e naqqāli-st. Naqqāl hengām-i ke barā-ye mardom-e foru dast soxan migoft, gāh az dardhā-vo mosibathā-ye ānān-o gāh az setam-o birahmi-ye qodratmadārān soxanān-i bar zabān miāvarad. Došman dar dāstānhā-ye hamāsi gāh rang-e hākemān-o farmānravāyān-e bigāne rā dāšt-o hamdeli bā mazlum hamiše be oqdegošāyi-ye setamdidegān mianjāmid. Sonnat-e naqqālān-e Šāhnāme ān bud, ke dar ruzhā-ye jom'e-vo sugvāri pas az naql, goriz be vāqee-ye Karbalā mizadand-o rowze mixāndand-o ašk az mardom migereftand.

Manābe'

- Arberry, Arthur John. Mirās-e Irān. Tarjome-ye Ahmad-e Birašk. Tehrān, Bongāh-e Tarjome-vo Našr-e Ketāb, 1336.
- Anjavi, Abolqāsem. Jašnhā-vo Ādāb-o Mo'taqedāt-e Zemestān. Tehrān, Amirkabir, 1352.
- Bozorgzād, Habibollāh. Jašnhā-vo A'yād-e Melli-yo Mazhabi dar Irān Qabl az Eslām. Esfahān, 1350.
- Beyzāi, Bahrām. Namāyeš dar Irān. Tehrān, 1344.
- Homāyuni, Sādeq. Ta'ziye dar Irān.
- Sādeq-e Hedāyat, Neveštehā-ye Parākande, Tehrān, Amirkabir 1334.
- Krasnowolska, Anna. Cand Cehre-ye Kelidi dar Gāhšomāri-ye Asātiri-ye Irān, tarjome-ye Jaleh Mottahedin, Tehrān, Varjāvand,1381.

Bargozidegān-e afsāne

Ensān hezārān sāl piš az ān ke xat rā exterā' konad-o tārix-e xod rā benevisad, soxan migofte-vo be zabān xāterāt-o tajrobiyāt-e niyākān rā be āyandegān montaqel mikarde-ast. Dar naql-e sinebesine-ye in mirās-e gozašte, guyandegān forsat miyāfte-and, bā cāšni-ye zowq-o taxayyol az gozāreš-e sāde-ye havādes dāstānhā-yi delangiz-o porma'nā besāzand. In dāstānhā-vo afsānehā hekāyat-e cegunegi-ye padid āmadan, rošd kardan-o sāzmān yāftan-e tamaddon-o farhang-e har qowm-ast-o az bineš-e falsafi-yo arzešhā-ye axlāqi-ye jāmee soxan miguyad.

Farhang-e irāni majmue-i az zibātarin-o amiqtarin afsānehā-ye jahān rā dārā-st. Baxš-e bozorg-i az ānhā dar qesmathā-ye moxtalef-e Avestā gerd āmade-ast. Afsāne-ye Xodāyān dar bāre-ye anāsor-e tabiat-o izadān-i ke negahbān-o mazhar-e ānhā bude-and, az ān jomle-ast. Ferešte-ye bārān-o div-e xoški-yo taqyir-e surathā-ye Bahrām, Xodā-ye jang-o piruzi, az delnešintarin-e in afsānehā-st. Mo'taqedāt-e mazhabi dar bāre-ye āfarineš-o anjā-em hasti, yāftan-e farre-ye izadi, ke mowjeb-e residan be pādšāhi-st va jangosetiz-e pahlevānān-o dalirān bā jādovān-o došmanān az digar mowzu'hā-ye afsānei dar Avestā-st, ke baxš-i az ānhā dar Šāhnāme, šāhkār-e jāvdāne-ye ostād-e Tus, be nazm dar āmade-ast. Alāve bar dāstānhā-ye Avestā, afsānehā-ye farāvān-i dar farhang-e Irān piš az Eslām vojud dāšte-vo šoarā-vo nevisandegān-e dowre-ye eslāmi besyār-i az ānhā rā be fārsi bar gardānde-and. Yek-i az delnešintarin-e ānhā Širin-o Farhād-ast, ke Nezāmi-ye Ganjavi ān rā be dowre-ye tārixi-ye Xosrow Parviz peyvand dāde-vo dāstān-e Xosrov-o Širin rā padid āvarde-ast.

Irāniyān dar dowre-ye eslāmi az tariq-e Qor'ān-e Karim-o tafsirhā-ye ān bā besyār-i az qessehā-ye Towrāt āšnā šodand. Ba'z-i ašxās-o havādes-e in qessehā bā afsānehā-ye irāni conān dar ham āmixtand, ke emruz dāstānhā-ye mošābeh-i dar bāre-ye besyār-i az nāmāvarān-e afsānehā-ye irāni-yo qessehā-ye sāmi bar sar-e zabānhā-st.

Ammā afsānehā-ye irāni, ke besyār-i az ānhā rā hanuz āmme-ye mardom sinebesine naql mikonand, hame marbut be ruzgār-e bāstān nist. Dar dowrānhā-ye pasin niz gāh barx-i šaxsiyathā dar beyn-e mardom bā sefāt-i conān momtāz šohrat yāfte-and, ke be tadrij cehre-ye tārixi-ye ānān rang-e afsāne gerefte-ast. Dar tārix-e Irān-e ba'd az Eslām sardārān-o mobārezān-i con Abumoslem-e Xorāsāni-yo Hamze-ye Āzarak-e Sistāni az ān jomle-and. Dar bāre-ye Soltān Mahmud-e qaznavi-yo Šāh Abbās-e Bozorg-e safavi niz afsānehā-ye besyār bar sar-e zabānhā bude-ast. Ammā barjestetarin ašxās az in dast Puriyā-ye Vali, pahlevān-e javānmard-e xārazmi-st. In baxš be naql-e fešorde-i az afsānehā dar bāre-ye ašxās-i ke biš az digarān nazd-e āmme-ye mardom-e Irān šenāxtešode-and, extesās dārad.

KIYUMARS

Kiyumars be ma'ni-ye zende-ye mirā, dar afsāne-ye āfarineš-e irāni noxostin ensān-o pedar-e hame-ye ādamiyān-ast. Ahurāmazdā ke az setiz-e Ahriman bā xod āgāhi dāšt, barā-ye moqābele bā u jahān rā āfarid-o se hezār sāl hasti hame nur-o rowšanāyi bud. Pas az ān Ahriman be rowšanāyi tāxt. Ammā az ān šekast xord-o be a'māq-e zamin gorixt. Dar tāriki Ahriman divhā-vo doruqhā rā be vojud āvard, tā yār-e u bāšand. Ahurāmazdā az Ahriman xāst, ke az jang dast bar dārad, ammā Ahriman napaziroft. Se hezār sāl-e digar Ahurāmazdā-vo Ahriman, yek-i dar jahān-e rowšanāyi-yo digari dar tāriki, jodā az ham budand. Dar in moddat Ahurāmazdā be āfarineš-e giti pardāxt-o āsmān-o zamin, āb, giyāh-o cāhārpāyān-o ensān rā padid āvard. Noxostin heyvān gāv-o noxostin ensān Kiyumars bud.

Ahriman con Kiyumars-e pākserešt-o nirumand rā did, az tars-e u be guše-i xazid-o harce divhā-vo doruqhā u rā be došmani bā Kiyumars tahrik kardand, napaziroft. Tā ān ke efrite-i be nām-e Jahi yā Jahe bāng bar u zad ke: "Ey pedar-e mā, bar xiz, tā conān jang-o setiz da jahān barpā konim, ke anduh-o tiregi-ye ān Horrmazd-o amšāspandān rā bicāre konad-o candān badbaxti bar sar-e ādam-e nikukār-o gāv-e varzā berizim, ke az zendegi-ye xod sir šavand." Az in soxanān Ahriman bā šur-o šādi az sosti bar xāst-o bā hame-ye divān be jang-e rowšanāyi raft. Āsmān-o āb-o zamin rā dar ham āšoft-o giyāh-o ādam-o ātaš rā be dam-e buynāk-e xod biyafsord-o zamin rā az jānevarān-e āzārdehande-vo zahrdār por kard.

Sepas be gāv-o Kiyumars tāxtan āvard-o āz-o ranj-o tešnegi-yo bimāri-yo afsordegi rā bar ānhā cire sāxt. Gāv nātavān gašt-o bemord-o ātaš bā dud-o tāriki biyāmixt-o nezām-e hasti az ham gosast-o izadān-e āsmāni bā divān navad ruz dar setiz budand, tā saranjām divān šekast xordand-o be duzax-o tāriki oftādand. Darāmixtegi-ye nur-o tāriki se hezār sāl edāme dāšt.

Pas az marg-e gāv az tan-e u 55 gune giyāh-o davāzdah gune deraxt, ke dar pezeški be kār āyad, az zamin ruyid. Toxme-ye gāv be māh seporde šod, tā pāk gardad-o bā bārān bar zamin rizad-o az in toxme gāv-e nar-o mādde-vo az harkodām-e ānhā 272 heyvān-e moxtalef be vojud āmad. Parandegān dar havā-vo māhiyān dar āb māndand. Kiyumars az ziyān-e Ahriman namord, zirā hanuz zamān-e ān nareside bud. Ammā toxme-ye u bar zamin rixt-o pas az ān ke dar rowšanāyi pāk šod, baxš-i az ān be Sepandārmaz , izadbānu-ye negahbān-e zamin, seporde šod. Pas az cehel sāl az zamin bute-i rivās sar bar kešid, ke do šāxe-ye darhampicide-ye hamsān dāšt, yek-i mašik-o digari mašyānak, yek-i zan-o digari mard. Ammā conān hamānand ke ānhā rā az yekdigar bāz šenāxtan momken nabud.

Pas Hormoz dar ānh damid-o be ānhā goft: "Šomā ādam-id, bāyad nikukerdār-o nikandiš-o nikgoftār bāšid, tā ma-rā dar setiz bā Ahriman-o divān yār gardid." Ammā Ahriman niz bikār nanešast-o doruq rā dar del-e išān gonjānid. Banābarin ensān dar zāt-e xod pāk-o nik-ast, ammā be badi-yo doruq niz tamāyol dārad. Ānkas ke ārezumand-e behešt-o hame-ye nikihā-st, bā pāki-yo rāsti-yo ābādāni-yo šādi be yāri-ye Ahurāmazdā bar mixizad-o rowšanāyi-yo niki rā dar barābar-e badkāri-yo setam-e Ahriman yāri midehad. Mašik-o Mašyānak

pas az panjāh sāl sāheb-ye yek pesar-o yek doxtar-e hamzād šodand. Yek-i rā pedar xord-o digari rā mādar. Azānpas Ahurāmazdā gušt-e farzand rā dar kām-e išān talx gardānd, tā baccegān bemānand. Sepas haft joft farzand-e hamzād be donyā āmad, ke har zowj az ānhā niyā-ye yek-i az nežādhā-ye haftgāne-ye ru-ye zamin šodand. Irāniyān az nežād-e Hušang-o Guzag be vojud āmade-and. Kiyumars dar zabān-e Pahlavi dārā-ye laqab-e garšāh-ast, ya'ni pādšāh-e kuh yā pādšāh-i ke az kuh forud āmade-ast. Ammā movarrexān-e eslāmi ān rā golšāh xānde-and, ke tahrif-e hamān garšāh-ast, gu in ke mitavān ān rā pādšāh-e gel- yā xākzād niz ma'ni kard.

TAHMURES

Tahmures be ma'ni dalir-o pahlevān yek-i az pādšāhān-e afsānei-ye Irān-ast. U rā az selsele-ye pišdādi, pesar Hušang-o barādar-e Jamšid, dāneste-and. Nām-e vey hame jā bā sefāt-e divband-o zināvand āmade-ast, ke noxostin ešāre be qalabe-ye vey bar divān dārad-o digari be ma'ni-ye mosallah-o dārā-ye zinobarg momtāz-ast. Banā bar ānce dar Avestā āmade, Tahmures-e zināvand bā nesār-e qorbāni az Vāyav, izad-e negahbān-e havā, xāst, ke vey rā bar hame-ye divān-o mardomān-o jādovān-o pariyān cire gardānad-o Ahriman rā be šekl-e asbi dar āvarad, tā bar u savār šavad. Vāyav xāst-e u bar āvard. Tahmures si sāl Ahriman rā rām-e xod dāšt. Harruz do bār bar u savār mišod-o be do karāne-ye zamin mitāxt-o bar sar-e vey gorz-e pulādin mikuft. Ahriman ruz-i hamsar-e Tahmures rā be va'de-ye angabin-o abrišam farift-o az u xāst, ke az šowhar-aš beporsad, ke hengām-e tāxtotāz bar farāzonašib-e Alborz kojā vey rā tars farā migirad. Tahmures dar pāsox be hamsar goft: "Vaqt-i asb az farāz-e Alborz be tondi ruy dar našib minahad, ma-rā bim farā migirad-o gorz-e peyāpey bar sar-aš mikubam, tā az gazand-e u barham." Zan ānce šenide bud, bā Ahriman goft. Digar ruz Tahmures savār bar Ahriman gerd-e giti mitāxt, ke bar farāz-e Alborz Ahriman sarkeši āqāz kard-o bā talāš-e besyār Tahmures rā bar zamin kubid. Āngāh dam dar kešid-o u rā foru bord. Jamšid az marg-e Tahmures āgāh šod-o bā tadbir lāše-ye u rā az šekam-e Ahriman birun āvard, tā be sotudān nahad.

Dar Šāhnāme Tahmures kas-i-st, ke dar pādšāhi-ye xod jahān rā az divān pāk kard-o risidan-e pašm-o ahli kardan-e sag-o yuz-o morqān-e šekāri rā be mardom āmuxt. Parvareš-e xorus-o gerāmi dāštan-e ān parande-ye zibā, ke har bāmdād bar āmadan-e xoršid rā bāng bar midārad, niz be Tahmures nesbat dāde šode-ast. Tahmures az pādšāhān-e farahmand-e irāni-st-o ciregi-ye u bar Ahriman az hamin ru momken gardide. Afzun bar in, u kas-i-st, ke bā asir kardan-e divān-o dar extiyār gereftan-e ānān tavāneste-ast, xāndan-o neveštan rā, ke Ahriman penhān karde bud, dobāre be mardomān biyāmuzad. Ferdowsi az si now' neveštan ke divān be Tahmures āmuxte-and, yād karde-vo šeš tā-ye ānān rā nām borde, tāzi, pārsi, hendi, cini-yo Pahlavi. Naqš-e Tahmures, savār bar Ahriman ke qarnhā bar divār-e garmābehā-ye irāni minešaste-vo ānhā rā zinat midāde, dar adab-e erfāni-ye fārsi ramz-i-st az tasallot-e ensān-e pārsā-ye nikukār bar nafs-e palid-e ammāre.

JAMŠID-E JAM

Jamšid-e Jam az farahmandtarin šāhān-e asātir-e Irān-ast. Az u be onvān-e noxostin ensān-o noxostin šahryār niz dar ketābhā-ye bāstāni yād šode. Dar asātir-e vedāyi Yama-vo xāhar-aš, Yami, noxostin zan-o mard-e now-e bašar-and. Hamin esmhā dar avestāyi be Jam-o Jami yā Jam-o Jāmak tabdil šode-ast. Jamšid dar sorudhā-ye mazhabi bā laqabhā-ye dārande-ye rame-ye xub-o besyār zibāruy-o deraxšān āmade-ast. Kalame-ye Jamšid morakkab az do joz'-e Jam-o šid-ast, ke joz'-e dovvom ma'ni-ye nur-o rowšanāyi midehad-o mazhar-e āftāb-o foruq-e bipāyān-e ān-ast.

Dar Šāhnāme, Jamšid ham šahryār-ast-o ham mowbad, ya'ni niru-vo andiše hardo bā ham dārad. Be e'teqād-e irāniyān-e bāstān, far yā farre niru-yi izad-i-st, ke az jāneb-e Ahurāmazdā be pākān-o nikān-e irāni dāde mišavad. Šāh, payāmbar-o pahlevān pas az be dast āvardan-e in muhebat-e izadi be piruzi-yo dānāyi-yo tavānāyi dast miyāband. Jamšid, be gofte-ye Ferdowsi dar Šāhnāme, noxostin kas-i-st, ke lebās-o abzār-e jang sāxte-vo bāftan-o duxtan-e pārce-vo lebāshā rā az katān-o abrišam-o pust-e xaz be mardom āmuxte-ast. Olum-o fonun, xatt-o negāreš, tartib dādan-e tabaqāt-e ejtemāi-ye mardom, sāxtemān-e xāne-vo qasr-o bāq,

estexrāj-e ma'dan, pezeški-yo šenāxtan-e giyāhān-e dāruyi hame be dast-e Jamšid dar beyn-e irāniyān ravāj yāfte-ast.

Banā bar afsānehā-ye bāstān dar zamān-e Jamšid na sarmā bud-o na garmā, na marg bud-o na nāxoši, galle-vo rame ruzberuz afzāyeš miyāft-o xorrami-yo ābādāni sarāsar-e zamin rā farā gerefte bud, tā bed-ānjā ke Jamšid dar ruzgār-e pādšāhi-ye xod se bār dar nimruz be su-ye rowšanāyi raft, dar moqābel-e xoršid istād, bā negin-e zarrin-e xiš zamin rā besud-o asā-ye zarafšān-e xod rā be zamin zad-o az Sepandārmaz, ferešte-ye negahbān-e zamin, be niyāyeš-o doā xāst, ke zamin rā begostarānad, tā cāhārpāyān-o mardomān jā-ye kāfi biyāband-o rāhat zendegi konand. Harse bār ārezu-ye u pazirofte šod. Sepandārmaz har bār be andāze-ye yeksevvom-e sath-e zamin rā gostareš dād-o pādšāhi-ye Jamšid tā durdasthā-ye zamin farā raft.

Negin-e zarrin-o asā-ye zarnešān-o, be gofte-i, sornā-ye bolandāvāz-e Jamšid az mavāheb-i bud, ke Ahurāmazdā hamrāh-e niru-ye farre bed-u arzāni dāšte bud. Banā be revāyāt-e Avestā Jamšid nohsad sāl bed-in sān zist. Tā ān ke ruz-i Ahurāmazdā anjoman-i biyārāst-o bed-u farmān dād, ke bāq-i besāzad-o az anvā-e ensān, heyvān-o giyāh-o harciz-e xub dar ān jam' konad, zirā zemestān-e saxti xāhad resid-o jahān qeyreqābelezist xāhad šod. Jamšid conin kard. Se sāl dar nahāyat-e sarmā-vo yaxbandān gozašt-o dar pāyān-e ān Jamšid tavānest be yāri-ye izadān-o amšāspandān dobāre xorrami-yo zendegi rā be jahān bāz gardānad.

Dar pāyān-e hazār sāl, Jamšid rā div-e qorur farā gereft-o bar Ahurāmazdā-vo ātaš sarkeši āqāz kard. Āngāh bud, ke farre be surat-e morq-e šāhin az u jodā šod-o dar se qesmat be Mitrā (izad-e mehr)-o Fereydun (šāh)-o Garšāsb (pahlevān) resid. Azānpas digar hic šāh-i con Jamšid farrehā-ye segāne rā bā ham nadāšt. Pas az ān ke far az Jamšid gosast, u afsorde-vo parišān gerd-e jahān migašt, tā āqebat be dast-e Zahhāk gereftār āmad-o be dastur-e u bā arre do nim-aš kardand.

Afsāne-ye Jamšid dar adab-e fārsi be surat-e ramz dāstān-e jalāl-o šokuh-e besyār-ast, ke bar asar-e qorur-o xodsetāyi-ye ādami be zellat-o āvāregi mianjāmad. Bā in hame, nām-e Jamšid hamejā bā xoršid-o nur-o rowšanāyi-ye besyār hamrāh-ast. Jām-e Jam dar še'r-e hekami-yo erfāni-ye fārsi kenāye-ast az āgāhi bar asrār-e ālam-e qeyb-o ramz-i-st az del-e āref-o haqiqat-e ensān ke, agarce besyār diryāb-o gerānbahā-st ammā, dar vojud-e harkas be surat-e penhān jāy dārad-o hamiše bā u-st. In ensān-ast, ke bā šenāxtan-e arzešhā-ye vāllā-ye vojud-e xod bāyad jām-e jahānnamā-yi rā ke dar del dārad, bešenāsad-o asrār-e hasti rā az ān bexānad.

ZAHHĀK

Zahhāk dar afsānehā-ye Irān mazhar-e setam-o bidādgari-st. Dar Avestā nām-e vey be surat-e Ežidhāk (eždehā) āmade; mard-i ke se sar, se puze-vo šeš cešm-o hezār gune cālāki dārad-o az mardom-e Bābel-ast, sarzamin-i ke irāniyān tāyefe-i arabnežād az sākenān-e ānjā rā tāzi mināmidand; nāmi- ke ba'dhā be Hame-ye A'rāb dādand. Dar Avestā hamconin āmade-ast, ke Zahhāk dar nāhiye-ye Karand (dar Kermānšāhān-e konuni) bar qolle-ye kuh-i barā-ye Vāyav, izad-e negahbān-e havā, qorbāni-ye besyār kard-o az vey xāst, ke u rā yāri dehad, tā har haft kešvar rā az ādami tohi sāzad, ammā Vāyav xāheš-e u rā bar nayāvard.

Dar Šāhnāme Zahhāk-e tāzi pas az gosastan far az Jamšid be Irān hamle āvard-o pas az koštan-e u hezār sāl bā setam-e besyār bar in sarzamin farmānravāyi kard. Zahhāk, dar šāhnāme, pesar-e nikmard-i be nām-e Mardās-ast, ke dar zamān-e Jamšid mizist. Xu-ye zešt-o āzmandi-ye besyār Zahhāk rā vā dāšt, tā be farib-e Eblis pedar rā bekošad-o xod bar jā-ye u nešinad. Azānpas Ahriman be surat-e javān-i xubru xāligar-e u šod-o dar forsat-i be šānehā-yaš buse zad. Az jā-ye busehā do mār ruyid, ke Zahhāk rā saxt āzār midād. Degar bār Ahriman hamcon pezešk-i be didār-e Zahhāk āmad-o cāre-ye dard-e u rā dar sir kardan-e mārhā bā maqz-e sar-e javānān dānest. Ahriman mixāst az in rāh zamin rā az mardomān tohi sāzad. Be farmān-e Zahhāk harruz maqz-e sar-e do javān-e irāni rā be mārhā-ye duš-e u midādand, tā ārām girand. Irāniyān az setam-e Zahhāk be jān āmadand. Kāve-ye Āhangar ke banā bar goftehā-ye āmiyāne be in tariq pesarān-e besyār-i rā az dast dāde bud, pišāpiš-e digarān pišband-e carmi-ye xod rā bar sar-e neyze kard-o mardom rā bar zedd-e Zahhāk

bešurānid. Irāniyān Fereydun az nežād-e Jamšid rā be pādšāhi bar dāštand-o u bā delāvari-ye tamām dež-e boland-e Zahhāk rā tasxir kard-o xāharān-e Jamšid rā, ke dar esārat-e u budand, āzād sāxt.

Banā bar sonnat-e zartoštiyān Ahurāmazdā Fereydun rā az koštan-e Zahhāk bāz dāšt-o goft: "Agar to Zahhāk rā bekoši, zamin az mowjudāt-e muzi-yo ziyānāvar por xāhad šod." Pas Fereydun Zahhāk rā be band kešid-o dar qār-i bar qolle-ye Damāvand biyāvixt. Dar āxar-e zamān, Zahhāk zanjir-e xod rā xāhad gosast-o yeksevvom az mardom-o soturān rā nābud xāhad kard. Āngāh Ahurāmazdā Garšāsb rā az Zābolestān bar miangizad, tā ān nābekār rā az miyān bar dārad. Mohaqqaqān hads mizanand, ke dāstān-e in nejāt az xātere-ye hojum-e aqvām-e sāmi, ke piš az be qodrat residan-e Mādhā-vo Haxāmanešiyān bārhā be Irān hamle āvardand, sarcešme gerefte bāšad. Be gomān-i digar, momken-ast, in afsāne manša-e tabii dāšte bāšad, zirā dar ruzegārān-e gozašte kuh-e Damāvand ātašfešān-i fa'āl bud, ke har cand yek bār be xoruš dar miāmad-o mavādd-e godāxte az ān be sān-e mārhā-yi dehšatnāk-o ātašin sarāzir mišod. Dāstān-e be band kešide šodan-e Zahhāk dar Damāvand momken-ast, hamzamān bā forukeš kardan-e ātašfešānihā peydā šode bāšad. Hamconānke harās-e dāem az band gosastan-e dobāre-ye Zahhāk niz nešān az negarāni-ye fa'āliyat-e dobāre-ye in ātašfešān dārad.

Bā in hame, Zahhāk dar Šāhnāme mazhar-e farmānravā-yi bigāne bar Irān-ast, ke az ān joz setam-o bidād nazāyad-o ārezu-ye sar āmadan-e ruzegār-aš hamvāre del-e āzādegān-i con Kāve rā be tapeš miāvarad.

Kāve-ye Āhangar

Kāve-ye āhangar nāmāvartarin qahremān-e mobāreze bar zedd-e setam-e bigānegān dar asātir-e irāniyān-ast. Vey ke banā bar Šāhnāme pesarān-aš qorbāni-ye Zahhāk-e mārduš šode budand, Fereydun az nežād-e Jamšid rā ke nazd-e šabānān mizist, yāft-o bā gerd āvardan-e mardom bar zedd-e Zahhāk sar be šureš bar dāšt. Zahhāk ke az vojud-e Fereydun-o farahmandi-ye u āgāh bud, majles-i ārāst-o az bozorgān yekbeyek xāst, ke dar nāme-i bā mohr-e xiš u rā dādgar-o hame kār-e u rā xub-o dorost bexānand. Bozorgān az tars conin kardand. Ammā Kāve mardāne be pāy xāst-o hame-ye zešti-ye vojud-e Zahhāk-o setam-e u rā be faryād bar zabān āvard-o ān sanad rā darid-o pāymāl kard. Āngāh pišband-e carmin-e xod rā ke āhangarān hengām-e kār bar tan mipicand, bar sar-e neyze kard-o mardom rā be pādšāhi-ye Fereydun farā xānd. Irāniyān bā u yār gaštand, carm-e Kāve rā be anvā-e zar-o javāher-e rangārang zinat dādand-o dar pey-e Fereydun ravāne šodand.

Zahhāk dar Šāhnāme tāzi xānde šode-vo Ferdowsi u rā hamcon A'rāb towsif karde-ast. Ammā dar asātir-e Irān Zahhāk eždehā-yi-st sesar ke dar āsmān āb rā be esārat dar āvarde-vo māne-e foru rixtan-e bārān-o sarsabzi-yo xorrami-ye zamin-ast. Vey mazhar-e hokumat-e qeyreirāni-yo setamgari-yo xošunat-e besyār-o Kāve mazhar-e irāni-ye salahšur-e bidār-i-st, ke bā mardānegi-yo qodrat bar zedd-e bigānegān qiyām mikonad-o ānān rā az sarzamin-e xod mirānad.

Pišband-e carmin-e Kāve pas az in šureš be nām-e Derafš-e Kāvyāni be surat-e parcam-e irāniyān dar āmad. Gofte-and, ke in parcam be onvān-e mazhar-e piruzi-ye sepāh-e Irān tā āxar-e dowrān-e Sāsāniyān hefz mišod. Dar Hamle-ye A'rāb Derafš-e Kāvyāni be dast-e došman oftād-o Arabhā be tama' zar-o gowhar-e ān rā qet'e-qet'e kardand.

Jašn-e mehrgān be yād-e qalabe-ye Fereydun bar Zahhāk bargozār mišod. Šāyad foru rixtan-e noxostin bārānhā-ye pāyizi banā bar osture-ye Ežidhāk nešān az šekast-e u dārad, ke ānhā rā dar āsmān asir karde bud. Ammā gofte-and, ke ebārat-e "hezār sāl bezi" ke doā-ye maxsus-e jašn-e mehrgān-ast, az ān āmade, ke con setam-e Zahhāk hazār sāl davām yāft, aknun ārezu mišavad, ke šādi-yo āzādi niz hazār sāl davām yābad.

Garšāsb

Garšāsb be ma'ni-ye dārande-ye asb-e lāqarmiyān, dalirtarin pahlevān-e Avestā, az tabār-e Jamšid-o az xāndān-e Sām-ast-o nežād-e Rostam be u miresad. Az pedar-e Garšāsb dar Avestā be onvān-e pārsātarin, dānātarin, tavāngartarin-o kāmkārtarin mardomān yād šode. Vey noxostin pezešk-e asātiri-ye Irān-ast; kas-i ke

marg-o tab-o bimāri rā dur mikonad-o bar zaxm-i ke az peykān-e tir bar tan-e pahlevān nešaste-ast, marham migozārad. Garšāsb rā Avestā bā sefāt-e javān, dalir, mardserešt, dārande-ye gisovān-e anbuh-o gorz-e gerān towsif mikonad. U dārā-ye farre-ye pahlevāni-st. Banā bar neveštehā-ye zartošti, Garšāsb az sarzamin-e Zābolestān-ast. Dar kenār-e rudxāne-i dar jonub-e Qazne-vo mašreq-e Qandehār, be bārgāh-e Izadbānu Ānāhitā qorbāni karde-vo az u xāste-ast, ke bar došmanān piruz-aš gardānad. Garšāsb pas az koštan-e došmanān-e xāndān-e xiš, dar haft nabard-e sahmnāk be piruzihā-ye bozorg resid. Az in haft jang be haft xān-e Garšāsb niz ta'bir karde-and.

Noxostin jang-e vey bā div-i be nām-e Ganderb-e zarrinpāšne, vazir-e Zahhāk, bud, ke sar-aš be xoršid miresid. Garšāsb der miyān-e daryā bā u jangid-o bā gorz bar sar-e u kubid. Digar bār Garšāsb bā eždehā-ye šāxdār nabard kard; mowjud-e tarsnāk-i ke asbān-o mardom rā midarid-o zahr-e zardrang-i az u jāri bud, ke hamejā rā misuzānd. Garšāsb nādāneste bar pošt-e ān heyvān-e tarsnāk ātaš afruxt, tā der miyān-e dig nāhār-i barā-ye xod farāham konad. Garmā jānevar rā be xašm āvard. Az zir-e dig bar jast-o āb-e juš bar zamin foru rixt. Garšāsb harāsān xod rā kenār kešid-o azānpas jang miyān-e āndo dar gereft. Garšāsb in eždehā-ye šāxdār rā niz bā gorz košt, dar hāl-i ke dar miyān-e dandānhā-ye u hanuz asbān-o ādamiyān gir karde budand.

Gorg-e kabud-o kamak-e morq do došman-e digar-e Garšāsb budand. Pahlevān bā koštan-e morq ke bā bālhā-ye xod māh-o xoršid rā pušānde bud-o nemigozāšt, bārān foru rizad, tavānest keštzārhā-vo sarzaminhā-ye Irān rā az xoški berahānad-o bā bārān sirāb konad. Haft tan rāhdār-e ādamxār-o nāpāk niz, ke az bozorgi sar-ešān be setārehā misāyid, be dast-e Garšāsb az miyān raftand. Digar bār, Garšāsb bād rā, ke farifte-ye Ahriman šode bud, rām kard-o u rā vā dāšt, ke bar bustān be narmi bevazad-o golhā-vo giyāhān-e sudmand rā bārvar konad. Āxarin došman-e Garšāsb zan-i kāboli bud, ke Ahriman u rā barā-ye šiftegi-ye Garšāsb āfarid. Ammā pahlevān u rā šenāxt-o az miyān be do nim kard. Garšāsb dar sonnat-e zartošti yek-i az haft tan jāvidānān-ast, ke haryek bar asar-e hādese-i be xāb rafte-and, tā dar rastāxiz be yāri-ye Zartošt bar xizand-o zamine rā barā-ye rastāxiz-o zendegi-ye dobāre mohayyā konand. Tus, Giv, Gudarz, Pašutan, Sām, Garšāsb-o Bahrām-e varjāvand ān haft tan zende-ye nāmirā-yand.

Pāyān-e zendegi-ye Garšāsb conān-ast, ke vey bar asar-e tir-e mard-i turāni dar Zābolestān bar zamin oftād-o div-e bušāsb ke xāb-e qeyretabii rā bar ensān tahmil mikonad, u rā robud. Azānpas Garšāsb dar hāl-i ke farre dar farāz-e āsmān bālā-ye u istāde, dar hamānjā oftāde-ast, tā ruz-i ke Zahhāk zanjir-e xod rā begosalad-o az Damāvand be zir āyad. Āngāh be farmān-e Ahurāmazdā Garšāsb bar mixizad-o bā gorz bar farq-e Zahhāk mikubad. Azānpas digar marg-o badbaxti pāyān miyābad-o āmadan-e Sušions rā navid midehad.

Dar āsār-e zartošti be setiz-e āzar bā Garšāsb ešāre rafte-ast. Nevešte-and, yekbār Garšāsb az dir šo'le kešidan-e ātaš tanghowsele šod-o bā gorz bar ān kubid. Izad-e ordibehešt ke negahbān-e onsor-e ātaš-ast, az in biehterāmi āzorde gardid-o pas az tir xordan-e Garšāsb az vāred šodan-e ravān-e u be behešt jelowgiri kard. Bayān-e dalirihā-vo pahlevānihā-ye Garšāsb dar afsāne barā-ye ān-ast, ke ordibehešt rā bā u bar sar-e mehr āvarad, tā bar u bebaxšāyad.

Zāl-e Zar

Zāl be ma'ni pir-o sepidmuy, nām-e pesar-e Sām-e Narimān, az pahlevānān benām-e Irān-o farmānravā-ye Sistān-ast. Conān ke dar Šāhnāme āmade-ast, Sām con hengām-e tavallod, pesar rā hamcon pirān bā mu-yo može-vo abru-ye sepid did, az nang-e sarzaneš-e mardomān, bā vojud-e zāri-ye mādar, farzand rā be kuh-e Alborz bord-o bar sang-i rahā kard. Simorq ke bar qolle-ye kuh āšiyān dāšt, u rā gereft-o bā baccegān-e xod parvareš dād. Sālhā ba'd pedar az karde-ye xod pašimān šod-o bā sarān-e sepāh be jostoju-ye pesar pardāxt. Dar dāman-e kuh-e Alborz javān-i borumand yāft, ke dar hāl-e šekār bud.

Hengām-i ke zāl bā pedar bar migašt, Simorq az bāl-e xod par-i be u dād, tā hargāh dar moškel-i dar mānd, az u bā ātaš zadan-e par yāri juyad. Zāl andak zamān-i pas az bāzgašt javān-i bolandbālā, varzide-vo be anvā-e honarhā-ye razm-o bazm ārāste šod. Manucehr, pādšāh-e Irān, u rā be farmānravāi-ye Sistān mansub kard. Zāl Rudābe, doxtar-e pādšāh-e Kābol, rā dar golzār-i xorram did. Do javān be yekdigar del bāxtand, ammā

Sām. Pedar-e zāl-o Manucehr, pādšāh-e Irān, bā ezdevāj-e išān moxālefat mikardand, zirā Rudābe, doxtar-e Mehrāb-e Kāboli, az nežād-e Zahhāk bud-o irāniyān vaslat bā u rā xoš nadāštand. Esrār-e zāl-o yādāvari setam-i ke dar āqāz-e tavallod bar u rafte bud-o pišguyi-ye setārešenāsān dar bāre-ye tavallod-e farzand-i pahlevān az išān, mowjeb-e movāfeqat-e bozorgān gardid.

Āqebat ezdevāj sar gereft-o Rostam be donyā āmad. Hengām-e zādan-e Rostam Rudābe ranj-e besyār mibord. Zāl bā ātaš zadan-e par Simorq rā be yāri xānd. Simorq dastur dād, pezešk-i dānā be mādar šarāb-e farāvān benušānad, tā bihuš gardad, āngāh pahlu-ye u rā bešekāfad-o bacce rā birun āvarad.

Bār-e digar dar jang-e Rostam bā Esfandyār, Zāl bā āyin-e maxsus dar kenār-e gusfand-i ke qorbāni karde bud, ātaš afruxt-o par-e Simorq rā be ātaš nahād. Simorq hāzer šod. Be dastur-e Simorq Rostam ke ruz-e avval dar jang bā Esfandyār saxt zaxmi šode bud, bā mālidan-e par-i az bāl-e Simorq bar tan-e zaxmi-ye xiš kāmelan behbud yāft. Zāl dar afsānehā-ye irāni mazhar-e dānāyi-yo farzānegi-st, ke šāyad marbut be ertebāt-e u bā Simorq bāšad, ke be ma'ni-ye morq-e saen yā farzāne-vo asrārdān-ast.

Rostam-e Dastān

Rostam bozorgtarin-o nāmāvartarin pahlevān-e hamāse-ye melli-ye Irān-ast. Dar zabān-e fārsi az u bā anāvin-i con Rostam-e Zāl, tahamtan-o Jahānpahlevān Rostam-e Dastān yād karde-and. Nām-e u be ma'ni-ye kešidebālā-vo qavipeykar-ast. Rostam az xāndān-e pādšāhān-e bozorg-e Sistān-ast, ke nežād-aš be Jamšid mipeyvandad.

Peder-o mādar-e Rostam, Zāl-o Rudābe-and-o u samare-ye ešq-i pahlevāni-yo pormājarā-st. Zādan-e u barā-ye mādar bā ranj-e besyār hamrāh bud, ānconān ke āqebat Zāl az Simorq yāri xāst. Be ešāre-ye Simorq pahlu-ye Rudābe rā šekāftand-o tefl rā, ke besyār dorošt bud, birun āvardand. Nām-e Rostam dar Avestā nayāmade, ammā hads zade-and, ke dāstān-aš qadimi-yo motealleq be qabl az dowrān-e mohājerat-e Sakāhā be Sistān bāšad. Ba'z-i niz u rā az omarā-ye bozorgān-o sardārān-e Irān dar ahd-e Aškāni midānand-o šaxsiyat-i tārixi mišemorand, ke be afsāne peyvaste-ast. Rostam dar hamāse-ye melli-ye Irān, Šāhnāme, janbe-i kāmelan afsānei be xod gerefte. Šešsad sāl zendegi mikonad-o niru-yi fowqebašari dārad. Asb-e u, Raxš, niz mowjud-i bartar-ast-o hamejā, dar jang, dar masāf-e Rostam bā jādovān, dar šādxāri-yo bazm pahlevān-e delāvar rā hamrāhi mikonad. Baxš-e hamāsi-ye Šāhnāme hame towsif-e pahlevānihā-ye Rostam-o tadbirhā-ye dorost-e u-vo mobārezehā barā-ye hemāyat az pādšāhān-e irāni-st. Koštan-e Div-e Sepid, janghā-ye tulāni bā Afrāsiyāb, gozaštan az haft xān, parvareš-e Siyāvoš-o kinxāhi az Afrāsiyāb az jomle dāstānhā-yi-st, ke dar Šāhnāme be tafsil āmade.

Haft xān-e Rostam obur az haft marhale-ye saxt-e setiz-ast, ke pahlevān zemn-e ān xod rā barā-ye residan be Māzandarān-o nejāt-e Keykāvus az band-e Div-e Sepid āmāde mikonad. Dar haft Xān, be tartib, noxost jang bā šir dar tāriki-ye šab surat migirad. Raxš barā-ye ān ke pahlevān bidār našavad, xod bā šir dar mioftad-o u rā mikošad. Rostam u rā az in kār sarzaneš mikonad. Dar xān-e dovvom Rostam az tešnegi-yo garmā nātavān migardad, ammā miš-i u rā be sarcešme rahnemun mišavad. Dar xān-e sevvom eždehā dar tāriki bar Rostam hamle miāvarad-o pahlevān be yāri-ye Raxš u rā niz az pāy dar miāvarad. Dar xān-e cāhārrom zan-i jādugar be farib nazd-e Rostam miāyad-o delbari āqāz mikonad, ammā vey nām-e Xodā rā bar zabān miāvarad-o az in rāh u rā be surat-e vāqei-ye xod, ke jādugar-i pir-o zešt-o nefratangiz-ast, bar migardānd-o be zaxm-e xanjar be do nim-aš mikonad. Āngāh Rostam bā Ulād, pahlevān-e māzandarāni, ruberu mišavad-o u rā asir mikonad-o rāhnamā-ye xod misāzad. Jang bā Aržang-e div-o koštan-e Div-e Sepid, dar bon-e qār-i tang-o tārik dāstān-e xānhā-ye šešom-o haftom-ast, ke Rostam be pahlevāni az ānhā niz sarafrāz bar miāyad-o be jostoju-ye Keykāvus, šāh-e Irān, ke asir-e sālār-e Māzandarān-ast, miravad.

Afzun bar janghā-ye derāz-e Rostam bā Afrāsiyāb, vey dargir-e do jang-e mohemm-e digar niz mišavad: Jang bā Esfandyār-o Sohrāb. Dāstān-e in do jang āmixte bā avātef-e besyār šadid-e pahlevānān-e rudarru az šāhkārhā-ye asātir-e Irān-o Šāhnāme-ye Ferdowsi-ye Tusi-st.

Rostam pas az jang bā Esfandyār be hile-ye barādar-e xiš, Šoqād, dar cāh-i besyār žarf foru mioftad-o hamānjā hamrāh-e Raxš jān midehad. Ammā dar fāsele-ye soqut tā tah-e cāh tir-i dar kamān minahad-o kin az barādar-e nāahl misetānad.

Šaxsiyat-e vāllā-ye Rostam dar Šāhnāme az hadd-e pahlevān-e hamāsi bas-i bālātar-ast. Dar āsār-e erfāni az u be onvān-e ensān-e kāmel-o āref-e vāsel-o šenāsā-ye haqiqi-ye rāh-e haq yād karde-and. Dar še'r-o adab-e fārsi niz Rostam nemune-ye mardānegi, bolandnazari, nirumandi-yo dorostandiši-st; kas-i ke dar masāeb-o setamhā-ye ruzgār az u yād mikonand-o barā-ye rahāyi az band-e zālemān-o nejāt az solte-ye bigānegān az u yāri mijuyand.

AFRĀSIYĀB

Afrāsiyāb dar Avestā-vo Šāhnāme pādšāh-e Turān-o bozorgtarin došman-e irāniyān-ast. Turāniyān qabile-i biyābāngard az āryāyiyān budand, ke dar tamaddon be pā-ye irāniyān nemiresidand-o az navāhi-ye šomāl-e šarq-o qarb-e Daryāce-ye Xazar peyvaste be Irān sarāzir mišodand. Janghā-ye Irān-o Turān dar dowre-ye pādšāhān-e pišdādi-yo kiyāni hame dar bāre-ye in hojumhā-st.

Afrāsiyāb do barādar dāšt. Yek-i Aqris, ke sepahdār-e laškar-e Turān bud-o be irāniyān mehr mivarzid. Vey cand tan az sardārān-e irāni rā ke asir-e Turāniyān šode budand, āzād kard, be in omid ke jang pāyān pazirad-o dusti beyn-e Irān-o Turān be vojud āyad. Ammā Afrāsiyāb ke porkinoxašm bud, be hamin jorm Aqris rā košt. Barādar-e digar-e Afrāsiyāb, Garsivaz, bā irāniyān došman bud-o košte šodan-e Siyāvoš, šāhzāde-ye irāni-yo dāmād-e Afrāsiyāb be esrār-o tahrik-e u surat gereft.

Janghā-ye Irān-o Turān bā košte šodan-e Siyāvoš-o kinxāhi-ye Rostam az Afrāsiyāb be owj resid. Saranjām Afrāsiyāb, ke bar asar-e hamlehā-ye modāvem-e Keyxosrow, navāde-ye xod-o pesar-e Siyāvoš, ke dārande-ye farre-ye kiyāni bud, be sotuh āmade-vo farāri šode bud, ruz-i dar kuhhā-ye Qafqāz be dām oftād. Ābed-i zāri-ye u rā šenid-o bā komak-e sardārān-e irāni, ke dar ān nazdiki budand, u rā dastgir sāxt. Mahall-e in vāqee nazdik-e ātaškade-ye Āzargošasb dar Šiz-e Āzarbāyjān bud, ke emruz virānehā-yaš be nām-e Taxt-e Soleymān mašhur-ast.

Afrāsiyāb pas az ān ke dastgir šod, az forsat-i estefāde kard-o xod rā be Daryāce-ye Orumiye andāxt, tā farre-ye izadi rā, ke dar ān daryāce negahdāri mišod, berobāyad. Ammā towfiq nayāft, hamconān ke piš az ān niz bārhā be dargāh-e Izadbānu Ānāhitā qorbāni-yo nesār āvarde, ammā hargez kāmyāb našode bud. Zirā be e'teqād-e irāniyān farre-ye izadi muhebat-i-st, ke tanhā be šāhān-o payāmbarān-o pahlevānān-e irāni mipeyvandad-o bigānegān hargez az ān bahrevar naxāhand šod. Irāniyān barā-ye birun kešidan-e Afrāsiyāb az daryāce, barādar-e u, Garsivaz, rā be xeffat-e tamām āvardand-o tāziyāne zadand. Afrāsiyāb be hamdardi bā barādar az daryāce bar āmad-o hardo-ye ānhā be enteqām-e xun-e benāhaqrixte-ye Siyāvoš košte šodand.

Dar āsār-e zartošti az dastgiri-ye Afrāsiyāb na dar qār ke dar qasr-e zirzamini-ye xod-e vey soxan rafte-ast. Bar saqf-e in qasr māh-o xoršid-o setāregān nurafšāni mikard-o sad sotun, ke haryek be bolandi-ye hezār qad-e ādami bud, saqf rā negah midāšt. Jāygāh-e in qasr rā nazdik-e Boxārā nevešte-and, šahr-i ke qarnhā-vo hezārehā pas az ān ruzgār harsāl marāsem-i dar sug-e Siyāvoš bargozār mikard. Dar āsār-e mazhabi-ye zartošti az Afrāsiyāb bā sefat-i yād mišavad, ke be ma'ni-ye mojrem-o sezāvār-e marg-ast.

KEYKĀVUS

Keykāvus az pādšāhān-e asātiri Irān-o az selsele-ye Kiyān-ast. Dar Avestā az u be onvān-e pādšāh-i moqtader-o farahmand yād šode, ke bar farāz-e Alborz sad asb-o hezār gāv-o dah hezār gusfand qorbāni kard-o az izadbānu Nāhid xāst, ke u rā tavānātarin-o piruzmandtarin šahryār-e ru-ye zamin konad. Nāhid, ferešte-ye negahbān-e āb, ke xod farahmand-o farrebaxš-ast, ārezu-ye u rā bar āvard-o Keykāvus bar haft kešvar-o divān-o ādamiyān pādšāhi yāft. Sepas bar farāz Alborzkuh haft kāx-e boland bar āvard. Yek-i az zar, do az sim, do az pulād-o do az ābgine. Harkas az za'f-e piri be ranj bud, con bed-ān kāxhā miraft, javān-e pānzdahsāle mišod.

Banā bar Šāhnāme Keykāvus dar pādšāhi-ye 150-sāle-ye xiš bārhā hādese āfarid. Noxost rāmešgar-i az mardom-e Māzandarān-e afsānei bā towsif-e zibāyihā-ye sarzamin-e xiš u rā bar angixt, ke be ān diyār laškar kešad. Pand-e Pirān-o hošdār-e bozorgān u rā az rāh bāz nadāšt. Con sepāh-e Keykāvus be Māzandarān resid-o be koštan-o suxtan-o qārat pardāxt, šāh-e Māzandarān Div-e Sepid rā be yāri xānd. Div-e Sepid šabāne sepāh-e Keykāvus rā dar ham šekast-o šāh-o sarān-e laškar rā kur kard-o be band kešid. Kāvus, šarmgin-o anduhzade, ferestāde-i be Zābolestān ravāne kard-o az Zāl-e Zar xāst, kas-i rā be nejāt-e u beferestad. Zāl farzand-e javān-o pahlevān-e xod, Rostam, rā barā-ye noxostin bār be nabard ravāne-ye Māzandarān nemud-o be u āmuxt, ke cegune az rāh-e miyānbor xod rā zudtar be Māzandarān beresānad. Rostam dar in rāh haft xān rā bā piruzi dar navardid-o bā koštan-e Div-e Sepid kāvsin-o sarān-e sepāh u rā az band-e divān-e Māzandarān rahānid.

Sepas Keykāvus be jang-e šāh-e Hāmāvarān (Hire) raft-o pas az šekast dādan-e u doxtar-aš Sudābe rā be zani xāst. Ammā inbār niz farib xord-o asir-e šāh-e Hāmāvarān šod. Bāz Rostam be yāri-ye u šetāft-o u rā az band-e došman berahānid. Digar bār, Eblis be farib dādan-e Keykāvus, pādšāh-e xodkāme, pardāxt. Div-i rā vā dāšt, tā bā carbzabāni-yo xošāmadguyi Keykāvus rā be tasxir-e āsmān tašviq konad. Keykāvus bāz farifte šod. Cāhār bacceoqāb rā ke az āšiyāne-ye mādar robude bud, be morq-o kabāb-e barre parvarānd-o con bozorg-o nirumand šodand, ānhā rā be cāhārpāye-ye taxt-i bast ke dar cāhārguše-ye ān bar sarneyzehā-ye boland rānhā-ye kabābšode āvixte bud. Oqābhā be sowdā-ye residan be gušt be su-ye āsmān bāl gošudand. Ammā pas az cand-i xaste-vo gorosne az parvāz bāz māndand-o negunsār be šahr-e Āmol dar hamān Māzandarān-e afsānei foru oftādand. Pahlevānān-e irāni, Rostam, Giv-o Gudarz nācār dobāre be sarzamin-e došman laškar kešidand-o Keykāvus rā ke puzešxāh-o zardruy bud, be pāytaxt bāz gardāndand.

Dar pāyān-e zendegi, Keykāvus tāj-o taxt-e pādšāhi rā be Keyxosrow, navāde-ye xod-o pesar-e Siyāvoš, misepārad. Keykāvus, agarce pādšāh-i farahmand-ast, ammā dar afsānehā-ye irāni az u be onvān-e mazhar-e xodkāmegi-yo saboksari yād mišavad. Mājarāhā-ye zendegi-ye Keykāvus dar āsār-e erfāni niz ta'birhā-ye ramzi be xod gerefte-ast. Dar in tamsilhā Keykāvus mazhar-e nafs-e ensān-i-st, ke bā hame-ye azemat-e qadr-o vālāyi-ye maqām, bārhā-vo bārhā farib-e donyā-ye māddi-yo lezzāt-e jesmāni rā mixorad-o harcand peyvaste gonāh-e xod rā dar miyābad-o bā dard-o anduh az ān šarmande mišavad, ammā bāz nafs-e ammāre dar simā-yi tāze u rā mifaribad-o be gonāh-i digar mikešānad.

Siyāvoš

Siyāvoš az šāhzadegān-o delāvarān-e afsānei-ye Irān-ast. Banā bar Šāhnāme Keykāvus, pādšāh-e saboksar-o badxu-ye selsele-ye kiyāni, pesar-i dānā, xoššimā-vo dalir be nām-e Siyāvoš dāšt, ke az kudaki parvareš-e u rā Rostam be ohde gerefte bud. Hengām-i ke Siyāvoš javān-i kārāmad šod-o be darbār-e pedar bāz gašt, hamsar-e Keykāvus, Sudābe, doxtar-e Šāh-e Hāmāvarān, be u del bāxt. Ammā Siyāvoš-e niknahād be ārezu-ye u tan dar nadād. Sudābe xašmgin šod-o nazd-e Keykāvus be Siyāvoš tohmat-e badkāri zad. Be āyin-e ān ruzegārān, kas-i ke xod rā bigonāh midānest, bāyad az ātaš be salāmat begozarad. Siyāvoš dar hozur-e pedar-o bozorgān-e darbār az gozar-e bārik-i miyān do tall-e azim-e ātaš savāre begozašt-o pākdāmani-ye xod rā sābet kard.

Pas az cand-i, be qasd-e dar amān māndan az tahrikāt-e Sudābe dāvtalab-e jang bā pādšāh-e Turān šod. Dar rudarru-ye do sepāh, Afrāsiyāb ke az jalādat-e Siyāvoš be harās oftāde bud, taqāzā-ye āšti kard. Siyāvoš darxāst-e u rā paziroft. Ammā vaqt-i be darbār-e pedar resid, Keykāvus pesar rā sarzaneš kard-o Siyāvoš nācār ranjide nazd-e Afrāsiyāb bāz gašt. Turāniyān maqdam-e u rā gerāmi dāštand-o Afrāsiyāb doxtar-e xod, Farangis, rā be hamsari-ye u dar āvard. Siyāvoš bā ejāze-ye Afrāsiyāb dar Xotan qal'e'-i be nām-e Gongdež sāxt-o bā sad tan az hamrāhān-e irāni-ye xod be xoši ruzgār migozarānd. Ammā Garsivaz, barādar-e Afrāsiyāb ke bar delāvari-yo mahbubiyat-e u hasad mibord, Afrāsiyāb rā badgomān kard. Āqebat Afrāsiyāb be koštan-e Siyāvoš-e javān, ke xoššimā-vo xeradmand-o pāknahād bud, farmān dād.

Siyāvoš dar afsānehā-ye irāni mazhar-e mazlumiyat-o bigonāhi-st. Az xun-e benāhaqrixte-ye u har bahār giyāh-e parsiyāvošān bar lab-e juyhā-vo ābgirhā miruyad. Vey dar afsānehā-ye besyār kohan-e āyāyi mazhar-e giyāh-o sarsabzi-st-o marg-e jāngozār-e u farā residan-e fasl-e sarmā-vo bar xāk oftādan-e giyāh rā xabar midehad. Marāsem-e xāss-e azādāri-ye Siyāvošān yā Sovašun ke tā zamānhā-ye nacandān dur az ruzgār-e mā dar navāhi-ye moxtalef-e pahne-ye Irān, az jomle dar Farārud (Māvarāonnahr)-o Fārs, rāyej bude, dalil-i bar in bāvar šemorde mišavad. Dar in marāsem šabāngāh bar marg-e Siyāvoš nowhe-vo zāri mikardand-o zanān dastehā-ye mu-ye xod rā be nešān-e foru rixtan-e barghā miboridand-o ān rā bar deraxtān-e nazarkarde miāvixtand. Sugvāri-ye šāmeqaribān dar šab-e dahom-e moharram rā niz bā in marāsem biertebāt nemidānand.

KEYXOSROW

Conānke dar Šāhnāme āmade-ast, xabar-e košte šodan-e Siyāvoš dar Irān hengāme-i barpā kard. Rostam, ke u rā be farzandi parvarde bud, Sudābe rā be kin-e u košt, be Turān tāxt-o hamejā rā virān kard. Ammā con havasbāzihā-ye Keykāvus pāyān nadāšt, farr-e kiyāni az u jodā šod-o Afrāsiyāb qodrat yāft, ke dobāre be Irān betāzad-o bidād-o virāni konad. Pas az marg-e Siyāvoš Farangis, hamsar-e u, ke bārdār bud, pesar-i zāyid. Be dastur-e Afrāsiyāb bacce rā be šabānān sepordand, tā az nežād-e xod bāxabar našavad. In pesar Keyxosrow nām gereft. Giv, pesar-e Gudarz, va az pahlevānān-e irāni, barā-ye āvardan-e Keyxosrow nahāni be Turān raft-o pas az haft sāl jostoju Keyxosrov-o Farangis rā yāft. Farangis be xāheš-e Giv az xazāne zereh-e Siyāvoš-e farahmand rā, ke āb-o ātaš bar ān kārgar nabud, az xazāne be dar āvard-o bar tan-e Keyxosrow kard, tā az gazand dar amān mānad. Āngāh u rā bar asb-e siyāh-e Siyāvoš, ke inhame sāl be hic kas savāri nadāde bud, nešāndand-o hamegi-ye sepāh bā jangogoriz be su-ye Irān rāh oftādand.

Sālhā ba'd Keyxosrow be dastur-e Keykāvus be kin-e pedar bar xāst-o dar janghā-ye tulāni, ke towsif-e ānhā baxš-e bozorg-i az Šāhnāme rā dar bar gerefte, Afrāsiyāb-o barādar-aš, Garsivaz, ke moharrek-e qatl-e Siyāvoš bud, košte šodand. Keyxosrow pas az Keykāvus pādšāh-e Irān šod-o be owzā-e nābesāmān-i ke dar dowrān-e hokumat-e xodkāme-ye vey padid āmade bud, pāyān dād. Keyxosrow dar asātir-e Irān-o bāvarhā-ye zartošti šāh-e farahmand-i-st, ke delāvari-yo žarfandiši-ye axlāqi rā bā ham dārad. Banā bar afsāne vey pas az serosāmān dādan be owzā' pādšāhi rā be yek-i az afrād-e xāndān xod, Lohrāsb, vā gozāšt-o xod bā cand tan az delāvarān-e irāni be kuh-e boland raft, šabāngāh dar kenār-e cešmei be hamrāhān-e xod xabar dād, ke bā damidan-e sepide digar u rā naxāhand yāft. Cand tan az delāvarān-e Irān bā u hamrāh šodand. Ammā Keyxosrow bed-išān hošdār dād, ke āmadan be donbāl-e vey xatarnāk-ast-o ānān u rā digar naxāhand did. Pahlevānān nācār bāz gaštand, joz yeki-do tan, az jomle Giv, ke šab rā dar nazdiki-ye u be xāb raftand. Bāmdādān harce pey-e Keyxosrow gaštand, u rā nayāftand-o xod dar tufān-e barf-o burān-e kuh az pāy dar āmadand.

Keyxosrow, ke u rā surat-e afsānei-ye Kuroš-e Bozorg mišomārand, dar adab-e erfāni-ye fārsi mazhar-e ensān-e kāmel-o pir-e be-haqiqat-peyvaste-i-st, ke jahān-e ma'nā-vo haqāyeq-e rowhāni rā bar hokumat-e zāheri-yo qodrat-e donyāyi tarjih dāde-vo az hamin ru dar šomār-e haft tan jāvidānān-i-st, ke banā bar sonnat-e zartoštiyān ruz-e rastāxiz be yāri-ye Sušiyānt, mowud-e āxar-e zamān, bar mixizad-o Ahriman-o palidi-ye u rā az pahne-ye zamin pāk mikonad.

Conin mašhur-ast, ke Qār-e Šāhzende, dar siyopanjkilumetri-ye jonub-e qarb-e Arāk, mahall-i bude, ke Keyxosrow dar ānjā ozlat gozide-ast. In qār-e e'jābangiz daxme-i bozorg-ast, ke bar farāz-e qollei be ertefā-e 2890 metr az sath-e daryā vāqe' šode-vo zartoštiyān harsāle az sarāsar-e jahān barā-ye ziyārat be ānjā miravand. Dar pā-ye kuh cešme-i porāb az zamin mijušad, ke zāerān az āb-e ān minušand-o be onvān-e dāru-ye šafābaxš be hamrāh-e xod mibarand.

SOHRĀB

Sohrāb, pahlevān-e digar-e hamāse-ye melli, pesar-e Rostam-ast. Mādar-aš, Tahmine, doxtar-e šāh-e Samangān, xod nimešab-i bar bastar-e Rostam miravad. Ammā Rostam ke ešq rā niz pāk-o pahlevāni

mixāhad, noxost bā u peyvand-e zanāšuyi mibandad. Hengām-i ke Sohrāb, farzand-e ānān, pahlevān-i qavipeykar mišavad, be ārezu-ye šenāxtan-e pedar be su-ye Irān miravad, ammā az bim-e Afrāsiyāb niyat-e xod rā āškār nemikonad. Pahlevāni-ye Sohrāb, ke hame-ye dalirān-e irāni rā dar nabard az pāy dar miāvarad, pādšāh-e Irān-o Rostam rā harāsān mikonad. Rostam be tanhāyi be jang-e Sohrāb miravad. Az ān su, Sohrāb harce bištar nešān-e pedar rā az irāniyān-o xāsse az Rostam mijuyad, kamtar u rā miyābad. Yek bār Sohrāb-e javān pahlevān-e pir rā bar zamin mikubad-o āmāde-ye koštan-e u mišavad. Ammā Rostam be u miguyad, ke agar bār-e digar bar man cire šodi, ma-rā bekoš. Digar ruz, Rostam bar Sohrāb cire mišavad-o pahlu-ye u rā be zaxm-e xanjar midarad. Sohrāb rāz-e xod rā bāz miguyad-o Rostam dar nahāyat-e parišāni dar miyābad, ke pesar-e javān-e xod rā košte-ast. Az Kāvus Šāh barā-ye darmān-e pesar nušdāru mixāhad, ammā Kāvus-e badnahād, ke dar xazāne nušdāru dārad, barā-ye be dard āvardan-e del-e Rostam-o az tars-e ān ke vey be hampošti-ye pesar bāz ham qavitar šavad, nušdāru rā ānqadr dir miferestad, ke kār az kār migozarad. Estelāh-e "nušdāru pas az marg-e Sohrāb" ešāre be in ruydād-e qamangiz-e hamāsi-st.

ESFANDYĀR

Esfandyār pesar-e javān-o dalir-e Goštāsb, hāmi-ye din-e Zartošt bud. Banā bar sonnat-e zartošti, payāmbar-e bozorg-e irāni dar barābar-e hemāyat-e in xānevāde be Goštāsb jām-i dād, ke asrār-e do-jahān rā bar u āškār konad. Be Pašutan, pesar-e bozorg-e vey, šir nušānd-o u rā zende jāvid kard-o be Esfandyār, pesar-e nowxāste-ye Goštāsb, dāne-i cand az anār-e qodsi xorānd, ke ruyintan šod.

Esfandyār be hadaf-e gostareš-e din-e Zartošt be jang-i tulāni bā Arjāsb-e turāni pardāxt-o bā gozar az haft xān-o poštesar nehādan-e ranjhā-ye besyār tavānest ruyindez rā, ke bar qolle-i boland ostovār bud, begošāyad. U do xāhar-e xod rā, ke asir-e Arjāsb budand, rahā sāxt-o Arjāsb rā košt. Āngāh nazd-e pedar raft-o banā bar qowl-i ke Goštāsb dāde bud, pādšāhi rā barā-ye xod xāst.

Goštāsb, ke tā ān zamān bārhā bad'ahdi karde bud, bāz az Esfandyār xāst, ke be Sistān ravad-o Rostam-e Dastān rā dastbaste-vo asir nazd-e u āvarad. Esfandyār nācār be su-ye Zābolestān ravāne šod. Rostam bar din-e niyākān bud-o az paziroftan-e kiš-e Zartošt sar bāz mizad. Goštāsb az Rostam-o niru-ye bikarān-e u miharāsid. Bā xod andišid, ke bāyad došman rā be dast-e došman az miyān barad. Jāmāsb-e farzāne-ye hakim dar bāre-ye Goštāsb pišbini karde bud, ke zendegāni-ye Esfandyār-e ruyintan be dast-e Rostam be pāyān xāhad āmad.

Rostam ke Esfandyār-e ruyintan, šāhzāde-ye javān-o mahbub-e irāni, u rā be mardānegi-yo farhang misotud, pišnahād kard, ke bā sarafrāzi-yo āzādi hamrāh-e Esfandyār be darbār-e Goštāsb ravad. Ammā esrār-e Esfandyār bar bastan-e dast-e Rostam ke šart-e pedar bud, nācār kār rā be jang-o setiz kešānd. Esfandyār ruyintan bud-o zarbehā-ye Rostam bar u kāri nemioftād. Āqebat Zāl, pedare Rostam, az Simorq cāre xāst. Simorq-e asrārdān-o āgāh rāz-e cešmān-e āsibpazir-e Esfandyār rā be Zāl goft. Ammā yādāvar šod, ke agar Rostam Esfandyār rā bekošad, xāndān-e xod rā niz bar bād dāde-ast.

Ruz-e digar Rostam, ke bā mālidan-e par-e Simorq bar tan-e majruh xod az zaxmhā-ye pišin behbud yāfte bud, bā peykān-i ke bar cub-e gaz nahāde-vo dar āb-e raz xābānde bud, cešmān-e Esfandyār rā nešāne gereft. Esfandyār bar xāk qaltid-o Rostam anduhzade bar bālin-e u nešast. Do pahlevān-e delāvar az in setam ke Goštāsb bar ānhā ravā dāšte bud, hamdelāne geristand. Esfandyār dar āxarin dam pesar-e xod, Bahman, rā be Rostam sepord, tā u rā be mardānegi beparvard.

SOLEYMĀN

Soleymān az pādšāhān-e bozorg-e Baniesrāyil-ast, ke cehel sāl pādšāhi kard. Dar Qor'ān-e Karim alāve bar pādšāhi, xal'at-e payāmbari niz be Soleymān e'tā šode-ast. Dowrān-e pādšāhi-ye u be dowrān-e refāh-o amniyat šohre šod-o dar ān sāxtemān-e amāken-e mazhabi dar šahr-e Uršalim, ke dar zamān-e Dāvud āqāz šode bud, pāyān gereft. Az hamin ru, āvāze-ye u dar dānāyi-yo edālat-o vos'at-o ābādāni-ye mamlekat be hamejā resid-o az u simā-yi afsānei sāxt. Dar maāref-e eslāmi-yo farhang-e avāmāne-ye irāni niz Soleymān

šaxsiyat-e afsānei-ye viže-i dārad, ke az ruzgār-e piš az Eslām dar besyār-i mavāred bā simā-ye Jamšid dar āmixte bude-ast.

Dar adab-e fārsi Soleymān pādšāh-e poršowkat-i-st, ke bā ciregi bar bād ān rā vā midārad, tā keštihā rā barā-ye u be harekat āvarad. Qalabe-ye Soleymān bar divān be u emkān midehad, ke az tanumandi-yo qodrat-e ānān dar sāxtemān-e amāken-e moqaddas estefāde konad. Jenniyān niz moti-e Soleymān budand-o az qa'r-e daryā barā-ye u morvāridhā-ye gerānbahā bar miāvardand. Soleymān be muhebat-e elāhi bā jenniyān-o parandegān-o heyvānāt soxan migoft-o dar āyene-ye xod āškār-o nahān jahān rā be rowšani midid. Vey sofrehā-ye gostarde dāšt, ke ruz-i se bār hame-ye mowjudāt rā bar sar-e ān mehmān mikard-o angoštar-i ke bā dāštan-e ān bar hasti hokmravā bud.

Dar qessehā az gom šodan-e in angoštari soxan besyār-ast. Soleymān cehel ruz bā nadāštan-e angoštari az saltanat be dur oftād-o div-i ke angoštari rā robude bud, bar taxt-e u tekye zad. Soleymān dar in moddat barā-ye gozarān-e zendegi nācār māhigiri mikard. Nāgāh ruz-i be xāst-e Xodā angoštari rā ke az dast-e div dar daryā oftāde bud, dar šekam-e māhi yāft-o dobāre pādšāh šod.

Hedye-ye murce, ke rān-e malax-i rā kešān-kešān barā-ye Soleymān be hedye āvarde bud-o bar āmadan-e māhi az daryā-vo yekjā xordan-e hame-ye xorākihā-ye sofre-ye u, niz az dāstānhā-yi-st, ke dar farhang-e āmme be ānhā ešāre šode. Gofte-and, Soleymān az māhi porsid: "Bā inhame xordan āyā sir šodi?" Māhi goft: "Man az xān-e ne'mat-e Xodāvand ruz-i se loqme mixoram, ānce az sofre-ye to xordam, nim loqme biš nabud." Masal-e "do qurt-o nim-aš bāqi-st" az injā be zabān-e fārsi rāh yāfte-ast.

Dar e'teqād-e avāmāne, alāve bar in dāstānhā, Hazrat-e Soleymān bar qālice-i minešinad, ke bād ān rā dar āsmān be yek cešm-bar-ham-zadan az šarq be qarb mibarad. Šabkolāh-i dārad, ke harvaqt ān rā bar sar migozārad, az did-e digarān penhān mišavad, Taxt-i az zar-e nāb dārad, ke karkasān ān rā dar havā be parvāz miāvarand-o angoštar-i ke bā dāštan-e ān hame-ye niruhā-ye jahān dar extiyār-e u-st. Niru-ye angoštari-ye Soleymān moarref-e mafhum-e farre dar mo'taqedāt-e irāniyān-e bāstān-ast, ke dar dāstān-e Jamšid bar asar-e qorur-o xodsetāyi az u gosast-o sabab šod, ke Zahhāk bar u cire šavad. Jamšid niz negin-i mo'jeze'āsā dāšt, ke be niru-ye ān zamin rā gostareš dād. Gofte-and, ke angoštari-ye Soleymān hamān negin-e Jamšid-ast, ke mowjeb-e vos'at-e sarzaminhā-ye u mišod. Taxt-e Soleymān niz agar ce momken-ast hamān gardune-ye Jamšid bāšad, ke dar Nowruz bā ān be parvāz āmad, ammā vojud-e karkashā bar ru-ye ān afsāne-ye Keykāvus-o ārezu-ye u barā-ye parvāz rā, ke dar Šāhnāme āmade-ast, be yād miāvarad.

Jām-e jahānnamā-ye Jamšid niz bā āyine-ye mansub be Soleymān nazdik minamāyad. Darharhāl āsāyeš-o solh-o āšti ke dar dowrān-e hardo-ye in pādšāhān-e bozorg barqarār bude, cehre-ye afsānei-ye ānhā rā be yekdigar mānand karde-vo afsāne-ye pādšāhi-ye Jamšid dar Nowruz be šarh-e zendegi-ye Soleymān be Tamlud niz rāh yāfte-ast.

ZOLQARNEYN

Zolqarneyn be ma'ni-ye kas-i ke dārā-ye do šāx-ast, az rāh-e Qor'ān-e Karim be zabān-o adab-e fārsi rāh yāfte-ast. Banā bar qesse-i dar sure-ye Kahf, Zolqarneyn barā-ye estefāde az niru-yi ke Xodāvand be u dāde, dar masir-e āftāb ānqadr piš miravad, tā qorub-e xoršid rā dar cešme-i gelālud mibinad-o bar mardom-i ke dar ān sarzamin zendegi mikonand, niki-yo bozorgvāri ravā midārad. Sepas be su-ye mašreq laškar mikešad-o be jā-yi miresad, ke xoršid bar mardom-i mitābad, ke pušeš-i bar tan nadārand. Zolqarneyn bā laškariyān be rāh edāme midehad, tā dar gozar-e tang-e kuh be qabile-i miresad, ke zabān-e išān rā dorost dar nemiyābad. Ān qowm az Ya'juj-o Ma'juj mināland-o az vey mixāhand ke barā-ye išān sadd-i barpā konad. Be dastur-e Zolqarneyn mardom qateāt-e āhan rā ru-ye ham mianbāzand-o bā rixtan-e ātaš-o mes-e godāxte ān rā ostovār mikonand, conān ke digar Ya'juj-o Ma'juj nemitavānand az ān divār bālā ravand yā dar ān šekāf-i padid āvarand.

Šavāhed-e tārixi-ye barx-i az ruydādhā-ye in qesse rā bar zendegi-ye Kuroš-e Bozorg-o ba'z-i digar rā bar fotuhāt-o kārhā-ye Dāryuš-e Bozorg montabeq mikonad. Kuroš-o Dāryuš har do tā savāhel-e Daryā-ye Siyāh laškarkeši kardand-o dar mašreq niz tā sarzamin-e aqvām-e biyābāngard piš raftand. Kuroš noxostin pādšāh-i-st, ke do qowm-e Mād-o Pārs rā mottahed kard. Quc-e došāx ke ehtemālan ramz-e Zolqarneyn bude, dar Towrāt ešāre be in fotuhāt-e Kuroš dārad. Ammā banā-ye sad dar zamān-e Dāryuš anjām gereft. Vey aqvām-e Sakā rā az Irān birun rānd-o dar kuhhā-ye Qafqāz sadd-e Dāryāl rā banā kard, ke tā qarnhā pas az u barjāy bud. Goruh-i digar az mohaqqeqān niz Zolqarneyn rā Eskandar-e Maqduni midānand-o miguyand, laqab-e Zolqarneyn rā be monāsebat-e kolāh-e došāx-i ke yunāniyān bar sar migozāštand, bed-u dāde-and.

ESKANDAR

Irāniyān az Eskandar-e Maqduni be vāsete-ye hamle be Irān-o bar andāxtan-e šāhanšāhi-ye haxāmaneši nefrat dāštand-o az u be onvān-e Eskandar-e mal'un yād mikardand. Ammā ba'd az Eslām, hengām-i ke mosalmānān bā falsafe-ye Arastu āšnā šodand, kušidand, xolafā-vo bozorgān-e ruzgār rā be ahammiyat-e dāneš-o andiše motevajjeh sāzand. Darnatije maqām-e Eskandar rā bālā bordand-o afsānehā-ye besyār dar bāre-ye imān-o e'teqād-e u be yektāparasti vāred-e maāref-e eslāmi kardand. Noxostin bār Abuali Sinā Eskandar rā hamān Zolqarneyn xānd, ke dar Qor'ān-e Karim az u yād šode-ast.

Bed-in tartib az qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi be ba'd surat-i afsānei az Eskandar be adab-e fārsi rāh yāft, ke be tadrij simā-ye u rā az motejāvez-e mal'un be pādšāh-i sāhebjāh, dindār, dustdār-e falsafe-vo poštibān-e dānešmandān-o andiševarān tabdil kard. In towsif hattā be Šāhnāme-ye Ferdowsi niz rāh jost.

Dar Šāhnāme Eskandar az mādar-i irāni-st-o hamcon Jamšid jām-i dārad, ke hargāh dar ān mey rixte šavad-o āb-e sard bar ān afzude gardad, peyvaste labriz az šarāb xāhad mānd-o harce az ān benušand, tohi nemišavad. Dar Šāhnāme-ye Ferdowsi banā-ye sadd-e Ya'juj-o Ma'juj-o safar-e Eskandar be zolamāt niz āmade-ast-o torfe ān ke be Eskandar safar be Makke-vo ziyārat-e Xāne-ye Xodā niz nesbat dāde mišavad.

Afsānehā-ye Eskandar dar tul-e tārix dar naqqālihā xāhān-e besyār dāšte. Dalil-e ān vojud-e lāaqal se Eskandarnāme-ast, ke yek-i ehtemālan dar qarn-e šešom-e hejri / davāzdahom-e milādi-yo digari dar zamān-e Safaviye ya'ni qarn-e dahom-e hejri / šānzdahom-e milādi be nasr nevešte šode.

Ammā ma'ruftarin-e Eskandarnāmehā az Nezāmi-ye Ganjavi-st, ke dar do baxš-e Šarafnāme-o Eqbālnāme sorude šode. Dar baxš-e noxostin az janghā-vo fotuhāt-e Eskandar soxan dar miyān-ast-o dar digari simā-ye hakimāne-vo ārefāne-i barā-ye Eskandar tarsim gardide. Negāh-i be seyr-e tārixi-ye andiše-ye Nezāmi-ye Ganjavi dar manzumehā-ye u nešān midehad, ke vey dar jostoju-ye šāh-e ārmāni-yo farmānravā-ye ideāl-e zamān xod ebtedā be Xosrow Parviz-o sepas Bahrām-e Gur ruy āvarde, ammā āqebat Eskandar rā bā in simā-ye afsānei be onvān-e sardār-i fāteh-o movaffaq, ke dar u šokuh-e saltanat bā dindāri-yo hekmat dar āmixte, bargozide-ast.

XEZR

Xezr be ma'ni-ye sabz šaxsiyat-i afsānei-st, ke u rā bā Iliyā, Elyās-o Edris, az peyqambarān-e Baniesrāyil yeki dāneste-and. Dar tafsirhā-ye eslāmi az Xezr be Abol'abbās niz ta'bir rafte-ast. Banā bar mo'taqedāt-e āmiyāne Xezr pirmard-i sepidpuš bā šāl-o ammāme-ye sabz-ast, ke dar rāhhā bar gomšodegān zāher mišavad-o ānān rā be āb-o ābādāni rāh minamāyad. U rāhnamā-ye mosāferān dar xoški-st, conānke Elyās mosāferān-e daryā rā mipāyad-o dar tufān-o gomgaštegi ānhā rā nejāt midehad. Xezr sarsabzi-yo xorrami niz miāvarad-o bar har zamin-e xošk ke qadam gozārad, sabzi miruyad-o harkas az u morād-i bejuyad, kāmravā mišavad. Xezr nāpeydā-st-o tanhā vaqt-i ke mardomān-e pāk-o pārsā rā darmānde bebinad, be šekl-e rahgozar-o ensān-i ādi bar ānhā zāher mišavad-o pas az raf'-e moškel-e ānān-o bar āvardan-e niyāz-ešān dobāre qāyeb migardad.

Zibātarin afsāne-i ke dar bāre-ye Xezr bar sar-e zabānhā-st, raftan-e u be zolamāt-o residan be cešme-ye āb-e hayāt-ast. Dar in safar-e tulāni-yo porxatar Xezr rāhnamā-ye Eskandar-o sepāhiyān-e u-st. Ammā dar zolamāt, ke tāriki-yo siyāhi-ye mahz-ast, Eskandar-o sepāhiyān az raveš bāz mimānand-o Xezr be rowšanāyi miresad,

az āb-e zendegāni minušad-o dar cešme-ye ān ser-o tan mišuyad-o azānpas zende jāvid mišavad. Šaxsiyat-e Xezr az e'teqādāt-e āryāyiyān sarcešme gerefte-ast. Henduyān-o yunāniyān-e bāstān niz be mowjud-i hamānand-e Xezr e'teqād dāšte-and. Dar Irān-e bāstān ferešte-ye amordād mazhar-e sarsabzi-yo jāvdānegi-yo nemudār-e minovi-ye giyāh-ast. Ba'z-i mofasserān-e eslāmi joz'-e āxar-e nām-e Elyās rā ke be ma'ni-ye murd yā giyāh-e hamišesabz, ast, bā nām-e Xezr-o afsānehā-ye u marbut šemorde-and. Zartoštiyān-e Irān hafte-ye āxar-e xordādmāh rā dar kuhestān-i nazdik-e Yazd be nām-e Pir Cakcak va yā Pir-e Sabz be ziyārat miravand-o xorrami-yo sarsabzi-ye fereštegān-e xordād-o amordād rā gerāmi midārand.

PIR-E CAKCAK VA YĀ PIR-E SABZ DAR NAZDIKI-YE YAZD

Dar adab-e erfāni-ye fārsi Xezr rāhnamā-vo pir-e tariqat-ast, ke sālek joz be rahbari-ye u nemitavānad az zolamāt-e delbastegihā-ye māddi be nur-e āgāhi-yo haqiqat rāh yābad. Xezr mazhar-e ešq-o kamāl-e rowhāni niz hast. Dar tafsir-e yek-i az mašhurtarin qessehā-ye Qor'ān u rā dar moqābel-e Musā, ke mazhar xerad-o aql ensāni-st, qarār dāde-and. Dar in qesse pir be Musā nešān midehad, ke ānce be aql nāxošāyand āyad, ce basā be xāst-e Xodā mowjeb-e niki-yo salāmat gardad, ce, aql tanhā vasile-ye daryāft-e tamām-e haqiqat nist. Sufiyān be qesse-ye Musā-vo Xezr ešāre-ye farāvān karde-vo bar ān šarh-o tafsil-e farāvān nevešte-and.

ŠAHRZĀD

Šahrzād, qahremān-e dāstān-e Hezār-o Yek Šab, mašhurtarin zan-e afsānei-ye irāni-st. Qarbihā noxostin bār nazdik be do qarn piš bā nām-e u az tariq-e tarjome-ye ketāb-e "Alef Lyelat va Leyla" ke xod bargardān-e arabi-ye Hezār-o Yek Šab bud, āšnā šodand. Delpaziri-ye qessehā-vo tahiye-vo paxš-e musiqihā-vo filmhā-yi bar asās-e ān bā nām-e "Šabhā-ye Arabi" agarce šohrat-e ān rā ruzafzun kard, ammā conān vā nemud, ke Šahrzād doxtar-i Arab bude-ast. In pendār-e nādorost hanuz beyn-e bištar-e kasān-i ke dar bāre-ye ketāb-e Hezār-o Yek Šab-o Šahrzād miguyand-o minevisand, be eštebāh rāyej-ast.

Dar bāre-ye cegunegi-ye peydāyeš-e ketāb āgāhi-ye dorost-i dar dast nist. Ba'z-i pezohešgerān ān rā az jomle qessehā-yi mišomārand, ke bā onvān-e makr-e zanān naql mišode-vo ehtemāl midehand, ke in now-e adabi az ba'z-i dāstānhā-ye hendi-ye asar pazirofte bāšad, bā in hame, dar esālat-e irāni-ye dāstān-e Šahrzād-o besyār-i az qessehā-yi ke dar ketāb āmade, tardid nadārand. Bexosus ke dar dowre-ye eslāmi niz az su-ye nevisandegān-e irāni bar garte-ye hamin now' dāstānpardāzi ketābhā-ye moteadded-i be fārsi-yo arabi nevešte šode-ast.

Agarce in ketāb ba'd az Eslām noxostin bār dar dar zamān-e Fath'ali Šāh-e Qājār be vasile-ye Adbollatif-e Tasuji be fārsi dar āmad-o Soruš-e Esfahāni, az šāerān-e benām-e ān ruzgār aš'ār-i bed-ān afzud, ammā piš az ān dar naqqālihā-vo ejtemāāt-e zanāne-vo az su-ye mādarbozorghā-ye qessegu hamvāre bar sar-e zabān-e mardom bude-ast.

Sāxtār-e Hezār-o Yek Šab, hamcon besyār-i digar az dāstānhā-ye irāni, bar yek dāstān-e jāme' ostovār-ast, ke te'dād-e ziyād-i dāstānhā-ye kutāhtar rā dar del-e xod jāy dāde. Dāstān-e jāme-e Hezār-o Yek Šab dar bāre-ye šāhzāde-i-st, ke be dalil-e peymānšekani-ye hamsar-e mahbub-e xod docār-e xašm šode, har šab rā bā dušize-i be sar mibarad-o sahargāhān dastur-e qatl-e u rā midehad. Tā ān ke Šahrzād, doxtar-e vazir, barā-ye nejāt-e xod az marg-o dar ham šekastan-e in zanjire-ye setam bar zanān cāre-i miandišad. Šabhengām šāhzāde rā bā naql-e dāstān conān mašqul midārad, ke sepide midamad-o xorus mixānad, ammā hanuz hekāyat hamconān bāqi-st-o šāhzāde barā-ye ān ke donbāle-ye dāstān rā bešenavad, az koštan-e doxtar migozarad. Šahrzād har šab dāstān-i tāze rā be nime miresānad, ke xod az del-e dāstān-e pišin bar āmade bude.

Šahrzād dar farhang-e irāni namād-e zan-e hošyār-o honarmand-i-st, ke taslim-e setam nemišavad-o bā farzānegi-yo cāreandiši-ye zarif-e zanāne natanhā xod ke zanān-e digar rā niz az ranj-o marg rahāyi mibaxšad.

Puriyā-ye Vali

Pahlevān Mahmud-e Xārazmi, ma'ruf be Puriyā-ye Vali, mašhurtarin koštigir-e tārix-e varzeš-e Irān-ast. Vey dar nime-ye dovvom-e qarn haftom-o avāyel-e qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi dar Xārazm miziste, ammā dar sonnat-e zurxāne simā-ye in pir-e pahlevān-e javānmard conān bā bozorgvāri-yo erfān dar āmixte, ke be u rang-e afsāne dāde-ast. Tumār-i be darezā-ye se metr-o nim dar dast-ast, ke bar ru-ye ān afsānehā-ye marbut be Puriyā-ye Vali nevešte šode. Az xalāl-e in afsānehā mitavān marāsem-o ādāb-o qavāed-o fonun-e košti-yo dasturhā-ye axlāqi-ye koštigirān rā dar joz'iyāt bāz šenāxt. Guyi hame-ye tārix-o sonnathā-ye pahlevāni, ke hezārān sāl dar Irān sābeqe dāšte, yekjā dar simā-ye afsānei-ye Puriyā-ye Vali motebalver gardide-ast. Mardom-o varzešpišegān dar zurxānehā u rā "Puriyā" mināmand, ammā Ostād Jalāleddin-e Homāyi mo'taqed bud, ke nām-e vey Purbāy-ast, be ma'ni-ye pesar-e bāy-o beyk yā bozorg-o sarkarde.

Nevešte-and, ke Pahlevān Mahmud dar javāni conān nirumand bud, ke pošt-e hame-ye zurāvarān Irān-o Turān rā be xāk miresānad. Vey dar piri niz conān qodrat-e rowhāni yāft, ke bar hame-ye sufiyān-o zāhedān-e ruzgār piši gereft. Dar bāre-ye in ke cegune be in maqām resid, āvarde-and, ke be da'vat-e pādšāh-e Bangāl be Hend safar kard, tā bā pahlevān-e nāmāvar-e ān diyār dastopanje narm konad. Pahlevān-e Bangāli xod rā dar barābar-e Pahlevān Mahmud nātavān did. Kušid, tā bā nazroniyāz-o doā-vo zāri be dargāh-e Xodāvand piruzi rā be dast āvarad. Mādar-aš zarf-i halvā-ye nazri be masjed bord-o našenāxte az Puriyā, ke dar ānjā bud, xāst, loqme-i bar dārad-o barā-ye movaffaqiyat-e pesar-aš doā konad, zirā agar pahlevān-e Xārazm pesar-e u rā bar zamin zanad, az cešm-e šāh xāhad oftād-o u-vo kasān-aš docār-e faqr-o tangdasti xāhand šod. Puriyā az javānmardi be dur did, ke bāes-e anduh-o bisāmāni-ye zan šavad. Fardā-ye ān ruz dar barābar-e didegān-e heyratzade-ye šāh-o mardom Pahlevān Mahmud bar zamin xord-o jāyeze-ye kalān be pahlevān-e bangāli resid.

Cand ruz ba'd šāh be šekār raft. Dar partgāh-i asb-e šāh ru-ye dopā boland šod-o nazdik bud, ke be darun-e darre foru qaltad. Pahlevān Mahmud ke hamrāh bud, az asb be zir jast-o bā do dast asb-o savār rā negah dāšt. Šāh-o atrāfiyān ke conān niru-vo cālāki rā az u didand, dānestand, ke šekast-e u az pahlevān-e hendi be amd-o az ru-ye maslehat-i bude-ast. In afsāne dar bāre-ye qodrat-o javānmardi-ye Puriyā be surathā-ye gunāgun naql šode, ammā hame-ye ānhā nešān midehad, ke dar sonnat-e zurxāne, qodrat-o jangāvari rā bā gozašt-o fadākāri hamrāh mixāste-and.

Be Puriyā-ye Vali qodrat-e rowhāni-yo maqāmāt-e erfāni niz nesbat midehand. Miguyand, vey bā tahammol-e šekast-e xod xāste, az xodxāhi-yo fariftegi be nām-o jāh rahā šavad-o bā cešidan-e dard-o xeffat-e šekast be asrār-e haqiqat āgāh gardad. Gofte-and, vāže-ye vali dar nām-e u, agar ešāre be nām-e pedar-aš Valiyeddin nabāšad, laqab-i-st, ke be vāsete-ye pišvāyi-ye vey dar tasavvof-o erfān be u dāde-and.

Dowrān-e zendegi-ye Puriyā-ye Vali moqāren-e dowrān-e pas az Hamle-ye Moqol-ast. Guyi farzandān-e nasl-i ke pas az foru nešastan-e tufān-e koštār-o virāni-ye xānomānbarandāz-e Cangiz-o sepāh-e Moqol be donyā āmadand, pirāmun-e xod nekbat-o anduh-i didand, ke biš az hame hāsel-e nātavāni-ye jesm-o za'f-e ruhiye-ye delāvari-yo mobāreze-vo pāydāri bud. Dar conin owzā-i bud, ke mardān-i bozorg con Mowlānā Jalāleddin Mohammad az sar-e dard moridān rā be istādegi-yo mardānegi-yo fotovvat farā mixāndand:

Z-in hamrahān-e sostanāsor del-am gereft

Šir-e Xodā-vo Rostam-e Dastān-am ārezu-st

...

Z-in xalq-e poršekāyat-e geryān šodam malul

Ān hāyohu-yo na're-e mastān-am ārezu-st

Puriyā-ye Vali alāve bar pahlevāni-yo javānmardi šāer-i bāzowq niz bude-vo Qettāli taxallos mikarde-ast. Az u robāiyāt, qazaliyāt-o qateāt-o yek masnavi be nām-e Kanzolhaqāyeq (ganjine-ye haqiqathā) barjāy mānde-ast. Dar zurxānehā hengām-e šoru-e košti, moršed yā piškesvat yā yek-i az varzeškārān, ke sedā-yi xoš dārad, aš'ār-i mixānd, ke be nām-e "golekošti" ma'ruf-ast-o dar ān az Puriyā-ye Vali be niki-yo bozorgi yād šode-ast.

Marg-e u rā dar sāl-e 722 h. / 1222 m. nevešte-vo gurjā-ye u rā dar Xive-ye Xārazm nešān dāde-and. Dāš Ākol, yek-i az dāstānhā-ye kutāh-e Sādeq-e Hedāyat, nevisande-ye moāser-e Irān be ta'sir az simā-ye afsānei-ye Puriyā-ye Vali nevešte šode-ast.

Qolāmrezā Taxti

Jahānpahlevān Qolāmrezā Taxti, mašhurtarin koštigir-e moāser-e Irān, bedastāvarande-ye bāzuband-e pahlevāni yādgār-e dowre-ye Qājār-o barande-ye medāl-e talā-ye košti-ye āzād-e 87 kilugeram dar Olampik-e sāl 1335 x. / 1956 m. Melborn-ast. Vey dar sāl-e 1309 x. / 1930 m. dar Tehrān dar xānevāde-i tohidast be donyā āmad. Hengām-i ke xedmat-e sarbāzi mikard, be košti-ye āzād ruy āvard-o noxostin bār dar 22-sālegi dar mosābeqāt-e košti-ye jahāni-ye Tehrān medāl-e talā gereft. Azānpas vey dar mosābeqehā-ye jahāni-ye Helsinki, Yukuhāmā (Žāpon)-o Toledo (*Ohio* dar Eyālāt-e Mottahede-ye Āmrikā) peydarpey medālhā-ye talā-vo noqre be dast āvard. Dar Olampik-e Tokiyo ke vey dar 97 kilugeram košti gereft, natavānest medāl begirad-o andak-i ba'd az šerkat dar mosābeqe kenāre gereft.

Taxti be dalil-e in movaffaqiyathā-ye jahāni-yo šowq-i ke mardom-e Irān dar barābar-e košti-yo koštigirān dārand, mahbubiyat-e azim-i be dast āvarde bud-o bā vojud-e šekast hamconān mowred-e alāqe-vo ehterām-e āmme mānd. Afzun bar ān, vey bā šerkat-e moasser dar xadamāt-e ejtemāi-yo vābastegi be jaryān-e siyāsi-ye tarafdār-e Dr. Mohammad-e Mosaddeq dustdārān-e anbuh-i beyn-e āmme-ye mardom-o došmanān-e sarsaxt-i dar hokumat-e vaqt peydā kard. Az jomle xadamāt-e ejtemāi-ye u komakresāni-ye besyār sari-o gostarde be āsibdidegān-e zelzele-ye Buinzahrā-ye Qazvin bud, ke dar avāxer-e tābestān-e 1347 x. / 1967 m. talafāt-o virānihā-ye bozorg barjāy gozāšt. Dar in zamān vey tanhā cand sāat pas az ruydād-e zelzele tavānest bā mahbubiyat-i ke beyn-e mardom dāšt, dāvtalabān-e besyār-o mavādd-e mowredeniyāz-e farāvān be mahal beresānad-o xod dar hame-ye fa'āliyathā šerkat-e mostaqim konad. Jahānpahlevān Taxti cand māh pas az ān bar asar-e marg-e maškuk-i ke az su-ye maqāmāt-e dowlati xodkoši e'lām šod, dar Tehrān dar gozašt. Ammā bištar-e mardom marg-e u rā be dalil-e gerāyeshā-ye siyāsi-yo mahbubiyat-e šegeftangiz-i ke dāšt, towtee-ye Sāzmān-e Amniyyat-o Ettelāāt-e Kešvar midānestand.

Šaxsiyat-e momtāz-e varzeši-yo xosusiyāt-e barjeste-ye axlāqi-ye u yādāvar-e pahlevānān-o javānmardān-e gozašte-ast-o az hamin ruy emruze bā gozāštan-e nām-e u bar majmuehā-ye bozorg-e varzeši-yo xiyābānhā-vo meydānhā-ye bozorg dar šahrhā-ye moxtalef-e Irān az u con šaxsiyat-i afsānei yād mikonand.

Manābe'

- Christensen, Arthur. Noxostin Ensān, Noxostin Šahryār. Tarjome-ye Jaleh Amouzgar, Tehrān.
- Meskoob, Shahrokh. Moqaddame-i bar Rostam-o Esfandyār. Tehrān, Amirkabir, 1342.
- Meskoob, Shahrokh. Sug-e Siyāvoš. Tehrān, Xārazmi, 1350.
- Partowbeyzāyi, Hoseyn. Tārix-e Varzeš-e Bāstāni-ye Irān. Tehrān, 1337.
- Purdāvud, Ebrāhim. Yešathā, Gozāreš-e Purdāvud. Be kušeš-e Bahrām-e Farrevaši. Tehrān, Entešārāt-e Dānešgāh-e Tehrān, 1356.
- Safā, Zabihollāh. Hamāsesarāyi dar Irān. Tehrān, Amirkabir, 1333.
- Safavi, Hasan. Eskandar dar Aadabiyāt-e Irān. Tehrān, Amirkabir, 1364.
- Saidi-ye Sirjāni, Aliakbar. Zahhāk-e Mārduš. Tehrān, 1368.
- Xāzāeli, Mohammad. E'lām-e Qor'ān. Tehrān, Amirkabir, 1355.
- Zarrinkub, Abdolhoseyn. Jostoju dar Tasavvof-e Irān. Tehrān, Amirkabir, 1362.

Honar-o honarmandān

Honar yā setāyeš-e zibāyi-yo taqlid az tabiat az vižegihā-ye zāti-ye ādami-st-o ma'mulan dar hame-ye sāxtehā-ye dast-e bašar be nesbat-e mizān-e zowq-o este'dād-e aqvām-e moxtalef cehre minamāyad. Tārix-e honar-e Irān saršār az nemunehā-ye āli-yo šegeftangiz-i-st, ke dar tamām-e šāxehā-ye honar az sāxt-o tazyin-e ebtedāyitarin vasāyel-e zendegi tā me'māri-ye bāšokuh-e qasrhā-vo naqqāši-yo musiqi-yo joz ān jelvegar šode. Ammā baxš-e bozorg-i az āsār-e honari-ye irāniyān yā dar hamlehā-ye aqvām-e mohājem-o yā bar asar-e balāyā-ye tabii az miyān rafte-ast. Honar-e irāni niz, con digar padidehā-ye ejtemāi, dar dādosetad-e gostarde-ye farhangi az honar-o san'at-e aqvām digar ta'sir-e besyār pazirofte, ammā esālat-o vižegi-ye zowqi-ye xod rā az dast nadāde-ast.

Dar zamān-e haxāmaneši honar-e Irān az tamaddonhā-ye bāstāni-ye Bābel-o Mesr-o Āsiyā-ye Saqir niz bahre-ye besyār bord. Dar sāxtemān-e qasrhā-vo ātašgāhhā-ye bāšokuh-e Fārs, ta'sir-e honar-o san'at-e ostādkārān-i az besyār-i az tamaddonhā-ye digar āškār-ast. Bā in hame, honaršenāsān dar esālat-e in šāhkārhā-ye azim-e me'māri be onvān-e honar-e irāni ettefāq-e nazar dārand.

Dar hamle-ye Eskandar honar-o farhang-e yunān Aškāniyān rā majzub-e xod kard-o āmel-i dar takāmol-o poxtegi-ye honar-e irāni gardid.

A'rāb-e mosalmān garce kiš-e irāniyān rā be āsāni taqyir dādand, ammā honar-e irāni sahm-i bozorg dar peydāyeš-o šekufāyi-ye honar dar javāme-e eslāmi dāšt, zirā az su-yi honar-i pormāye-vo pišrafte bud, va az su-ye digar, bištar-e honarmandān-o mobtakerān-o ostādkārān-e bozorg-e dowrān-e eslāmi az mardom-e Irān yā parvarešyāftegān-e maktabhā-ye honari-ye Irān budand. Bā in hame, bištar-e honarmandān-e dowrān eslāmi ānconān ke bāyad šenāxte našode-and, zirā banā bar sonnat-i ke tā hadd-i az forutani-ye zāhedāne-vo sufiyāne-vo tā andāze-i az xodxāhi-yo qorur-e bozorgān-e kārfarmā sarcešme migereft, bištar-e san'atgarān-o honarmandān-e mosalmān nām-o alāmat-i ru-ye āsār-e xod barjāy nagozāšte-and-o be ārezu-ye māndegāri-ye asar vojud-e fāni-ye xod rā az yād borde-and.

Māndegāri-ye esālat-e honar-e Irān dar dowre-ye eslāmi bištar madyun-e hess-e ebtekār-o rāhyābihā-ye hušmandāne-ye honarmandān-e irāni bud. Be onvān-e nemune, bā ān ke Eslām musiqi-o tasvirgari rā nahy mikard, irāniyān barā-ye hefz-o parvareš-e este'dādhā-ye xod dar in zaminehā rāhhā-ye tāze yāftand-o in honarhā rā bar mabnā-ye hamān osul-e qadim, natanhā dar zendegi-ye xosusi-yo ejtemāi, balke tā moqaddastarin makānhā-ye mazhabi, be surat-i ke movāfeq-e zavābet-e šar' bāšad, zende negāh dāštand.

Dar Hamle-ye Moqol, bar honar-e Irān-o šāhkārhā-ye bimānand-e ān āsib-e farāvān vāred āmad. Ammā pas az moddat-i honarmandān-e irāni bā ta'sir paziroftan az naqšhā-ye motedāvel dar javāme-e āsiyāyi, beviže az maktab-e moqoli-ye Cin, dar honar-e naqqāši tahavvol-i bozorg ijād kardand-o zamine-ye monāseb-i barā-ye minyātor farāham āvardand.

Yureš-e Teymur bār-e digar ruzgār-e marg-o virāni-yo ātašsuzi bud. Ammā u ostādān-o honarmandān-o san'atgarān-e varzide-vo dānešmandān rā az digarān jodā mikard-o be zādbum-e xod, Samarqand, miferestād. Dar ruzegār-e jānešinān-e u Harāt-o pas az ān Tabriz markaz-e tašviq honar-o parvareš-e honarmandān šod-o naqqāši-yo musiqi pas az qarnhā dobāre dar in kānunhā šokufāyi-ye xod rā az sargereft.

Dar asr-e safavi markaz-e honari-ye Tabriz be tadrij be Esfahān montaqel šod. Šāhzādegān-e safavi be taqlid az raveš-e āmuzeš-o parvareš-e darbār-e Teymur az kudaki bā anvā-e honarhā parvarde mišodand-o tašviq-o towsee-ye honarhā-ye gunāgun mowzu-e baxš-e bozorg-i az xāterāt-e jahāngardān-o ma'murān-e siyāsi-yo mazhabi rā, ke dar ān dowrān be Irān miraftand, taškil midehad.

Marhale-ye mohemm-e digar-e tārix-e honar-e Irān ke tā konun edāme dārad, az miyāne-ye dowrān-e Qājāriye-vo ruzegār-i āqāz mišavad, ke ertebāt bā qarb fozuni gereft. Tašviq-o gostareš-e zaminehā-ye tajaddod-o ertebāt-e ruzafzun bā jāmehā-ye qarbi, ke dar dowre-ye Pahlavi farāham āmad, be rošd-o pišraft-e besyār ziyād-i dar anvā-e honarhā monjar šod. Bištar-e dānešjuyān-e e'zāmi be Orupā dar bāzgašt be Irān afzun bar fa'āliyat-e mostaqim dar zaminehā-ye honari, be āmuzeš-o rāhnamāi-ye dānešjuyān-o

honarāmuzān-e dāxeli mašqul šodand. In talāšhā az su-yi beyn-e raveshā-ye sonnati-yo emruzi fāsele-ye azim andāxt-o az su-ye digar be takāmol-o yāftan-e rāhhā-ye tāze dar nowjuyi-o gostareš-e ān honarhā komak kard. Ta'sis-e Dāneškade-ye Honarhā-ye Zibā dar Dānešgāh-e Tehrān be sāl-e 1320 x. / 1941 m. bā āmuzeš-e anvā-e honarhā-ye sonnati-yo estefāde az raveshā-ye emruzi-ye jahāni honarmandān-e barjeste-i tarbiyat kard, ke bištar-e ānhā šohrat-e jahāni yāfte-and.

Ammā in tahavvol-e bozorg ke ba'dhā dar mobārezāt-e mardom hengām-e šeklgiri-ye Enqelāb-e Eslāmi bahāne-ye biarj kardan-e ānhame pišraft dar zaminehā-ye honari šod, aknun pas az gozašt-e yek rob'-e qarn āsār-e qābelemolāheze-ye xod rā āškār karde-ast. Hamaknun az dowre-ye Pahlavi āsār-e barjeste-ye honari dar zaminehā-ye me'māri, musiqi, naqqāši, namāyeš-o filmsāzi-yo amsāl-e ān barjāy mānde-ast. Mohemtar ān ke zamine-ye āmuzeš-o pišraft-e besyār-i az āsār-e ba'di dar ān dowrān pāyegozāri šode bud.

Bā ru-ye kār āmadan-e hokumat-e Jomhuri-ye Eslāmi, noxost bahshā-ye jeddi dar radd-e honarhā az musiqi, naqqāši, peykaresāzi-yo sinamā-vo teātr dar gereft. Ammā pas az kutah zamān-i niyāz be dastāvardh-ye ettelā'resāni-ye emruzi mowjeb šod, ke pardāxtan be ānhā bā hodud-o šarāyet-e tāzei momken gardad. Dar in dowre az su-yi bāzgašt be honarhā-ye gozašte con musiqi-ye sonnati, xošnevisi, tazhib-o amsāl-e ān rownaq gereft-o az su-ye digar edde-ye ziyād-i az mardom, bexosus zanān dar mahdude-ye emkānāt-e xod be anvā-e honarhā, bexosus naqqāši-yo musiqi-yo āvāzxāni, ruy āvardand.

In gerāyeš-e āmme bā vojud-e mahdudiyathā-ye jeddi mowjeb-e jā oftādan-e šivehā-ye asil bā negāh-e emruzi-ye honarmand šode-ast. Va gozašt-e zamān nešān midehad, ke honar-e Irān be tadrij dar pey-e yāftan rāh-i tāze be su-ye šenāxtan-e me'yārhā-ye asil-o māndani-st. Nemunehā-ye omidvārkonande-ye in rāhyābi rā natanhā dar naqqāši-yo me'māri-yo musiqi-ye irāni mitavān jost, balke ba'z-i āsār-e akkāsi-yo filmsāzi-ye honarmandān-e irāni, nemudār-e tavānāyi-ye zowqi-yo fanni-ye qābeletavajjoh-i-st, ke az āyande-ye rowšan-e honar-e Irān, ham dar zaminehā-ye sonnati-yo ham dar honarhā-ye jadid, xabar midehad.

Musiqi

Tārix-e musiqi-ye Irān besyār qadim-ast. Bar ru-ye āsār-e atiqe-ye marbut be qarnhā piš az milād-e Masih naqš-e sāzhā-vo navāzandegān-o bāzigarān-e darbāri dide mišavad. Dar alefbā-ye avestāyi horuf-e sedādār-i bude, ke mizān-e kešeš-e kalamāt rā dar hamrāhi bā musiqi moayyan mikarde-ast. Dar din-e Māni musiqi vasile-ye erteqā-ye ruh-e ensān be ālam-e bālā šemorde mišod-o az hamin ru sorudhā-vo doāhā-ye mazhabi rā bā musiqi miāmixtand. Dar āyin-e Mazdak niz šādi yek-i az cāhār niru-ye ma'navi xānde šode-ast, ke be dastyāri-ye šeš vazir-o davāzdah ferešte omur-e jahān-o mardomān rā edāre mikarde-and. Xānande-vo navāzande-ye musiqi dar adad-e in fereštegān budand. Tartib-e in taškilāt-e āsmāni dar āyin-e Mazdak ta'sir-e musiqi rā dar zendegi-ye ruzāne-ye mardom-e ān ruzgār nešān midehad.

Šāhanšāhān-e sāsāni be tašviq-o hemāyat az musiqidānān-e bozorg mašhur-and. Be dastur-e Bahrām-e Gur goruh-e bozorg-i az bāzigarān-o navāzandegān az Hend be Irān farā xānde šodand, tā dar hame-ye noqāt-e in sarzamin-e pahnāvar jašnhā-vo šādmānihā-ye melli rā rownaq dehand. Darbār-e Xosrow Parviz be dāštan-e musiqidānān-e barjeste-i šohrat dārad, ke az miyān-e ānān kasān-i con Rāmitan, Bāmšād, Nakisā, Sarkeš-o Bārbod nāmitar-and. Dastgāhhā-ye musiqi ke tanzim-e ān be Bārbod nesbat dāde šode, šāmel-e haft xosravāni, si lahn-o sisad-o šast dastān-ast, ke motenāseb bā haft ruz-e hafte, si ruz-e māh-o sisad-o šast ruz-e sāl ejrā mišode. Ziyāde bar ān dar haryek az jašnhā-ye melli niz dastgāhhā-vo sorudhā-vo navāhā-ye xās vojud dāšte, ke nām-e bištar-e ānhā tā emruz barjāy mānde-ast.

Ba'd az Eslām tā taškil-e hokumathā-ye mahalli-ye irāni az sargozašt-e musiqi-ye Irān xabar-i dar dast nist. Ammā dar hamin zamān be tadrij dastgāhhā-ye musiqi-ye arabi bar asās-e musiqi-ye qadim-e Irān tanzim mišod-o navāxtan-e sāzhā-ye irāni con ud miyān-e A'rāb ravāj miyāft. Xāndānhā-ye bozorg-e irāni con Barmakiyān, ke mošavveqān-e benām-e honar-o honarmandān-e ruzgār budand, musiqidānān-e irāni rā be bārgāh-e xelāfat-e abbāsi dar Baqdād farā xāndand. Nām-e besyār-i az in musiqidānān-o honarmandān-e irāni dar ketābhā-yi ke dar ān zamān be arabi nevešte mišod, yād šode-ast.

Irāniyān-e mosalmān dar tadvin-e osul-e elm-e tajvid sahm-e bozorg-i dāšte-and. Tajvid dar estelāh, talāvat-e Kalāmollāh-ast, be nahv-i ke az jahat-e talaffoz-o fāselegozāri-yo kešeš-o ta'sir-e maāni be kamāl-e dorosti-yo deqqat anjām yābad. Tajvid šāmel-e janbehā-ye moxtalef az jomle tartil-ast-o ān navā-ye rowhāni-ye xāss-i-st, ke ta'sir-e kalām-e elāhi rā dar del-e xānande-vo šenavande afzāyeš midehad. Talāvat-e Qor'ān bā tartil rā barā-ye kasān-i ke be zabān arabi āšnā nistand, mostahab šemorde-and.

Dar tārix-e Eslām bā šeddat yāftan-e mowj-e moxālefat bā irāniyān ke pas az dargozašt-e Ma'mun dar darbār-e xelāfat-e abbāsi be owj-e xod resid, musiqi niz gereftār-e saxtgirihā-ye faqihān-e zāherbin šod-o āsib-e besyār did. Azānpas pardāxtan be musiqi amal-i penhāni šod, ammā bozorgān-i con Fārābi-yo Abuali Sinā ān rā az nazar-e elmi-yo konjkāvi dar daqāyeq-e fiziki-yo sedāšsenāsi mowred-e bahs-o tahqiq qarār dādand. Abunasr-e Fārābi dar ketāb-e mohemm-e xiš be nām-e Musiqi-ye Kabir mirās-e elmi-ye Irān-e piš az Eslām rā dar bāre-ye musiqi zende kard-o be maāref-e eslāmi enteqāl dād. Vey xod be ciredasti dar navāxtan-e musiqi šohrat dāšt.

Dar qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi bā ru-ye kār āmadan-e Sāmāniyān musiqi-yo musiqidānān dobāre mowred-e ehterām-o tašviq-e darbārhā-ye mahalli-ye irāni dar Māvarāonnahr-o Xorāsān qarār gereftand. Rudaki, pedar še'r-e fārsi, hamconān ke šāer-i bolandpāye bud, xānande-vo navāzande-i ciredast niz be šomār miraft. Vey aš'ār-e xod rā hamrāh-e naqme-ye delkaš-e cang-o rud misorud-o še'r dar darbār-e šāhān-e in sāmān hamrāh bā musiqi xānde mišod.

Qaznaviyān niz ke šokuh-o sarxoši-ye darbārhā-ye irāni rā taqlid mikardand, be dāštan-e šāerān-i xošāvāz-o musiqidān, con Farroxi-yo Manucehri, bar xod mibālidand. Dar in dowrān-e talāyi ke sonnathā-ye šādmāni-yo xošbāši-ye irāni cand gāh-i bar jāmee hākem šod, ravāj-e še'r-o musiqi yekbāre be owj resid. Ammā afsus ke bā qodrat yāftan-e Torkamānān-e moteasseb-e Saljuq ān dowrān dir-i napāyid-o hayāhu-ye hormat-e musiqi dar Eslām, fazā-ye madresehā-ye dini rā anbāšt-o qiloqāl-e faqihān-e zāherbin rā mowjeb šod.

Dar in zamān bud, ke sufiyān be meydān āmadand-o bā pardāxtan be samā' dar halqehā-ye šurohāl natanhā az enhetāt-o zavāl-e musiqi jelowgiri kardand, balke xod mohemtarin moravvejān-e musiqi šodand. Sufiyān dar āqāz zekr migoftand, ya'ni moddathā-ye derāz dar xalvat be tekrār-e kalamāt-i mipardāxtand, ke pir be surat-e zekr bed-išān talqin karde bud. Zekr bar do gune bud: xafi (pušide) va jali (āškār). Zekr-e jali bā sorud-o musiqi hamrāh bud-o samā' yā šādmāni-ye rowhāni xānde mišod. Be tadrij samā' bā marāsem-i digar dar āmixt. Tartil-e āyāt-i az Qor'ān-e Karim, va ba'dhā xāndan-e aš'ā-ri dar ešq-e elāhi, bar zekr afzude šod.

Samā' dar xānqāh bi hozur-e bigānegān-o nowmoridān bargozār mišod. Bed-in tartib ke qavvāl (xānande) dar miyān-e majles minešast-o sorudhā-yi be vaznhā-ye moxtalef hamrāh bā ālāt-e musiqi con ney-o tanbur-o dohol-o daf-o dāyerezangi mixānd-o sufiyān dar halqe-i pirāmun-e u ru-ye zamin minešastand-o sar rā ru be pāyin negāh midāštand, tā tamarkoz-e havās peydā konand-o montazer-e boruz-e hāl šavand-o nāgāh yek-i az išān be šowq-o vajd miāmad, bar mixāst, kaf mizad-o be raqs mipardāxt-o dar carx miāmad. Digarān az u peyravi mikardand-o raqs-e davarāni candān edāme miyāft, tā ān hāl-e rowhāni bartaraf šavad-o yekān-yekān bar jāy oftand. Majāles-e samā-e sufiyān besyār-i rā be āmuxtan-o navāxtan-e musiqi delālat mikard. Nevešte-and, ke Mowlānā Jalāleddin pas az degarguni-ye ahvāl ke bar asar-e didār bā Šams-e tabrizi dar u padid āmad, be musiqi ruy āvard-o sāz-i rā ke xod sāxte bud, minavāxt.

Pardāxtan be janbehā-ye elmi-ye musiqi niz be vasile-ye dānešmandān-i con Safiyeddin-e Armavi, Qotbeddin-e Širāzi-yo Abdolqāder-e Marāqi donbāl šod. Abdolqāder moqāren-e hokumat-e Soltān Hoseyn-e Jalāyer dar qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi, zamān-i ke hamlehā-ye peydarpey-e Teymur be Irān jaryān dāšt, dar Marāqe zāde šod. Pedarān-e vey ahl-e musiqi-yo az ta'limāt-e Safiyeddin-o Qotbeddin barxordār budand. Abdolqāder dar conin xānevāde-i navāxtan-e ud rā dar nowjavāni farā gereft-o be sāyer-e honarhā, az jomle āvāz-o naqqāši-yo xošnevisi, niz pardāxt. Vey noxostin kas-i-st, ke dar bāre-ye musiqi be fārsi āsār-i āfarid. Mohemtarin ketāb-e u be nām-e Maqāsedol'alhān saršār az ettelāāt-e daqiq dar bāre-ye musiqi-ye nazari-yo

amali-yo āvāzhā-ye qadim-o goftehā-ye musiqidānān-e bozorg-ast. Be alāve, vey az nazariyāt-o tajrobehā-ye xod dar jāy-jāy-e ketāb matāleb-e mofid-i āvarde-ast.

Dar zamān-e Safaviye, bexosus dar darbār-e Šāh Abbās-e Bozorg, navāzandegān-o rāmešgarān-e besyār budand, ke dar pazirāihā-ye šāhāne az safirān-o namāyandegān-e kešvarhā-ye xāreji honarnamāyi mikardand. Dar kāx-e Cehelsotun-e Naqš-e Jahān-e Esfahān, otāq-e maxsus-e navāzandegān bā naqšhā-yi ke išān rā dar hāl-e navāxtan-e abzārhā-ye moxtalef-e musiqi nešān midehad, vojud dārad. In otāq be gune-i sāxte šode, ke āvā-ye musiqi az ānjā be tālār-e asli ke mahall-e pazirāyi-ye mihmānān bud, miresid bi ān ke navāzandegān dar majles hozur dāšte bāšand.

Bā in hame, dar in dowre musiqi-ye Irān mānand-e digar reštehā-ye elm-o honar biforuq šod. Dar bāre-ye dastānhā, fāselehā-vo gāmhā-ye musiqi resālehā-ye ebtekāri nevešte našod-o besyār-i az āvāzhā-vo gušehā-vo joz'iyāt-e fanni-yo elmi-ye ān dar zolmat-e farāmuši foru raft.

Dar dowrān-e Qājār musiqi-ye majlesi rāh-e tāze-i piš gereft-o ba'z-i sāzhā-ye qadimi kenār gozāšte šod. Dar zamān-e Nāsereddin Šāh goruhhā-ye musiqi ke amale-ye tarab-e xāsse xānde mišodand, dar darbār hozur miyāftand. Ma'ruftarin-e ānhā daste-ye Mo'men-e Kur bud, ke afzun bar xod-e u, hamsar-o do doxtar-aš navāzandegi-yo āvāzxāni mikardand. Daste-ye digar ma'ruf be Karim-e Kur bud. Kur budan-e in navāzandegān hozur-e ānān rā dar haram-o xalvat-e šāh momken misāxt. Navāzandegān-e in dowre be musiqi hormat-e xās migozāštand. Nevešte-and, ke ba'z-i az ānān hengām-e pardāxtan be musiqi vozu migereftand-o bā xāndan-e aš'ār-e sufiyāne hālat-e erfāni be vojud miāvardand.

Hamzamān bā noxostin jonbešhā-ye Enqelāb-e Mašrutiyat musiqidānān-e arzande-i con Darviš Xān, Āqā Hoseynqoli, Tāherzāde-vo Mirzā Abdollāh-o Āref-e Qazvini padidār šodand. Kolonel Alinaqi Vaziri, barādarān-e Šahnāzi, Abolhasan-e Aabā-vo Tāj-e Ssfahāni-yo Qamarolmoluk-e Vaziri niz az jomle-ye ānān-and. Besyār-i az išān bā sāxtan-o ejrā-ye musiqi-yo aš'ār-o tasnifhā-ye mihani be hayejān-e omumi dar āzādixāhi-yo esteqrār-e hokumat-e mašrute yāri dāde-and.

Mohemtarin vižegi-ye musiqi-ye in zamān umumiyat yāftan-o esteqbāl-e mardom-e kuce-vo bāzār az ān-ast. Darviš Xān-o Āref-e Qazvini az barjestetarin honarmandān-i budand, ke bā peyvastan be mašrutexāhān-o ejrā-ye konserthā-ye bozorg beyn-e mardom šohrat-e besyār yāftand.

Bā ta'sis-e madrese-ye musiqi dar zemestān-e sāl-e 1302 x. / 1923 m. be vasile-ye Kolonel Alinaqi Vaziri ke xod diplome-ye madrese-ye āli-ye muzik-e Pāris bud, musiqi-ye Irān marhale-ye jadid-i rā āqāz kard. In tārix hamzamān bā taškil-e saltanat-e dudmān-e Pahlavi-st. Dowre-i ke piš az ān az musiqi-ye orupāyi dar pādegānhā-ye nezāmi estefāde mišod-o mardom bā gerāmāfon-o safhehā-ye musiqi āšnā šode budand. Pas az ān niz bā ta'sis-e rādiyo-vo televiziyon anvā-e musiqi-ye orupāyi paxš mišod. Azānpas, honarmandān-e irāni be āmuxtan-e not-o navāxtan-e sāzhā-ye jadid pardāxtand. Pišraft dar in zamine mowjeb šod, ke kam-i biš az dah sāl ba'd Honarestān-e Āli-ye Musiqi bā šerkat-e honarāmuzān Orkestr-e Samfonik Tehrān rā taškil dehad, ke Abolhasan-e Sabā navāzandegi-ye avval-e viyolon-e ān rā bar ohde dāšt.

Vižegi-ye musiqi-ye irāni dar dowre-ye Pahlavi hamegāni budan-e ān-ast. Dar barnāmehā-ye rādiyo-vo televiziyon nācār mibāyest pasand-e āmme dar nazar gerefte šavad. Az in ru, hame-ye anvā-e musiqi, az musiqi-ye kelāsik-e qarbi-yo asiltarin-o qadimitarin dastgāhhā-ye musiqi-ye sonnati irāni tā musiqihā-ye mahalli-yo āhanghā-ye sabk-e kuce-vo bāzār, ce irāni-yo ce xāreji, hamegi jā-ye xod rā dāšt-o dar hame-ye in zaminehā honarmandān-i šohrat peydā kardand.

Qamarolmoluk-e Vaziri

Az barjestetarin cehrehā-ye musiqi-ye Irān dar tārix-e ba'd az mašrutiyat Qamarolmoluk-e Vaziri-st. Vey motevalled-e hodud-e 1280 x. / 1901 m.-st. Dar kudaki bā az dast dādan-e peder-o mādar nazd-e mādarbozorg-e rowzexān-e xod, ke laqab-e eftexārolzākerin rā dāšt, bā musiqi āšnā šod. Sepas bā āšnāyi-e bastegān-e xod be mahfel-e musiqi ke barjestetarin musiqidānān-e ān ruzgār bed-ānjā raftoāmad dāštand, rāh

yāft. Az Ostād Mortezā Neydāvud dars-e musiqi gereft-o hengām-i ke dar sāl-e 1300 x. / 1921 m. bā Mortezā Neydāvud, musiqidān-o navāzande-ye barjeste-ye ān ruzgār, be hamkāri pardāxt, be onvān-e behtarin xānande-ye irāni šohrat-e besyār yāfte bud.

Qamar dar tul-e zendegi-ye honari-ye xod, ce dar mahfelhā-ye xosusi-yo ce dar konserthā-ye bozorg-e omumi, aš'ār-i dar āzādixāhi-yo jānebgirihā-ye siyāsi mixānd-o afzun bar sedā-ye portanin-e zibā-vo rasā az jahat-e ejtemāi niz šāxes bud. Afrād-e barjeste-i con Malekoššoarā Bahār dar vasf-e u aš'ār-e farāvān sorude-and.

Afzun bar ān, Qamar ke be vāsete-ye in mahbubiyat darāmad-e hengoft dāšt, dar komak be mostmandān-o niyāzmandān besyār dastodelbāz bud. Vey hengām-i ke dar sāl-e 1338 x. / 1959 m. dar Tehrān dar gozašt, sālhā-ye ziyād-i rā bā faqr poštesar gozāšte bud. Dar tārix-e musiqi-ye moāser-e Irān Qamarolmoluk-e Vaziri be vāsete-ye tavānāyi-e xāreqol'āde dar ejrā-ye āvāz, tasallot-e kāmel be vižegihā-ye musiqi-ye irāni-yo šaxsiyat-e momtāz dar ravābet-e ensāni, Mahbubiyat-e besyār dārad-o cehre-i afsānei be šomār miravad.

Sāzhā

Qadimtarin nešāne-ye sāzhā dar musiqi-ye Irān naqš-i-st motealleq be sade-ye haftom-e piš az milād, bar ru-ye yek fenjān-e boronz-e kandekār šode-vo naqšbarjeste-ye ilāmi dar Kul-e Fer'own, hodud-e jonubi-ye Ize yā Māl'amir ke kāhenān-e ma'bad rā dar hāl-e qorbāni-yo ašxās-i rā dar hāl-e navāxtan-e ney, cang-o daf nešān midehad. Dar naqšbarjestehā-ye nātamām-e divāre-ye Tāq-e Bostān nazdik-e Kermānšāh niz xāndān-e šāhi rā dar hāl-e šekār-e gavazn-o cangnavāzān rā dar qāyeq-i ru-ye rudxāne bā qāyeq-i digar ke dar ān xānandegān naqmesorāyi mikonand, dide mišavad. Dar sahne-i digar az hamin naqšbarjestehā rāmešgarān-o xānandegān-e zan bā anvā-e abzār-e musiqi con sornā, daf-o arqanun tasvir šode-and. Dar ketāb-e Xosrov-o Ridak ke be zabān-e Pahlavi nevešte šode, nām-e abzār-e musiqi-ye ma'mul dar zamān-e Sāsāniyān conin āmade-ast: Ud, ud-e hendi, cang, barbat, tanbur, ud-e bozorg, karnā, zang, nāy, tās, tanbur-e kucak , tabl-e bozorg-o sambāl. Dar adab-e fārsi niz nām-e biš az si ālat-e musiqi az jomle rud, barbat, robāb, cang, caqāne, tanbur, kus-o sornā (karnā) āvarde šode-ast.

Emruze aqlab-e musiqidānān-e irāni bā sāzhā-ye motedāvel dar musiqi-ye jahān āšnāyi dārand. Ammā tā avāxer-e dowre-ye Qājār rāyejtarin sāzhā-ye asil-e irāni ebārat bude-and az ney, kamānce, santur, tār-o anvā-e ālāt-e musiqi-ye zarbei mānand-e kus, dohol, naqqāre, daf, dāyere-vo dāyerezangi. Az zamān-e Nāsereddin Šāh, san'atgarān-e barjeste in ālāt-e musiqi rā be zibātarin surat misāxtand-o honarmandāne tazyin mikardand.

Kamānce

Kāsei- az cub-ast, ke bar ru-ye ān pust kešide šode-vo daste-i boland dārad. Simhā ru-ye kāse tā entehā-ye daste kešide šode-vo bā xarak negah dāšte mišavad. In sāz rā bar ru-ye zamin yā zānu migozārand-o bā kamāne-i az tārhā-ye mu bar ān mikešand. Now-e ebtedāyi-e kamānce qeycak yā qežak nāmide mišavad, ke mowred-e alāqe-ye navāzandegān-e mahalli dar Balucestān-ast. Kamānce ebtedā se sim dāšt-o ba'dhā be taqlid az viyolon sim-e cāhārrom-i bed-ān afzudand. In sāz az dowre-ye safavi be ba'd yek-i az mohemtarin ālāt-e musiqi-ye irāni šode-ast. Dar tārix-e musiqi az kamāncekešhā-ye nāmdār dar dowre-ye Qājār yād karde-and, ke aqlab-e ānān dar taqyir-o takāmol-e kamānce-vo musiqi sahm-e bozorg-i dāšte-and.

Santur

Ja'be-i zuzanaqešekl-ast, ke dastehā-ye sim bar ru-ye ān kešide šode-ast-o ān rā bā mezrābhā-ye boland, ke sar-e ān aqlab az jens-e šāx-ast, minavāzand.

Tār

Sāz-i šabih be kamānce-ast, ke kāse-i gerd yā golābišekl dārad. Ammā be jā-ye kamāne (ārše) bā zaxme navāxte mišavad. Tār rā be vasile-ye guši ya'ni pic-e cubi ke dar entehā-ye daste qarār dārad, kuk mikonand-o bā zaxme-i kutāh, ke dar angošt migirand, minavāzand. Tār anvā-e moxtalef dārad: dotār, setār-o tār-e ma'muli ke cāhār sim dārad. Tār dar navāxtan-e gušehā-ye musiqi-ye irāni besyār ravān-ast-o šenidan-e navā-ye ān hāl-o ehsās-e xāss-i ijād mikonad.

Ney

Sāz-i bādi-st. Sādetarin now-e ān az qet'e-i ney-e tuxāli bā surāxhā-yi dar badane-ye ān taškil šode-ast. Ney az ruzgārān-e gozašte sāz-e cupānān-o dar miyān-e sufiyān-o majāles-e samā-e ānān niz sāz-e asli bude-ast. Hanuz masnavihā-ye erfāni hamrāh-e ney-o be āhang-i xās xānde mišavad, ke yādgār-e sufiyān-e dirin-ast. Ney-e xošk-o tuxāli ke navā-yi āsmāni-yo delkaš dārad, dar še'r-e erfāni ramz-e vojud-e dogāne-ye ensān-ast. Jesm-i xāki-yo mirā-vo ruh-i portapeš-o taāliju.

Ney anvā-e moxtalef-i con sornā, qareney, šeypur-o neyanbān dārad-o dar musiqihā-ye mahalli hamrāh bā naqqāre yā dohol navāxte mišavad.

Qānun

In sāz rā exterā-e Abunasr-e Fārābi midānand, ke ud-e arabi, hamān barbat-e qadim-e irāni, bar asās-e ān sāxte šode-ast. Qānun dar gozašte dar Irān besyār rāyej bud, ammā ba'dhā be farāmuši seporde šod. Az qarn-e piš dobāre irāniyān be navāxtan-e qānun reqbat-i nešān dāde-and, zirā in sāz ke šabih-e santur-ast-o bā xarakhā-ye moteadded taqyir-e kuk midehad, besyār-i az moškelāt-e santur, az jomle en'ekās-e asvāt, rā nadārad-o naqmehā-ye zir-o bam dar ān hamāhang paxš mišavad.

Sāzhā-ye zarbi dar Eslām harām nist-o az hamin ru az dirbāz anvā-e zarb, tonbak, dohol, naqqāre, daf, kus, dāyere-vo dāyerezangi dar beyn-e mardom ravāj dāšte-ast. In ālāt-e musiqi, aqlab hamrāh-e sāzhā-ye digar, dar namāyeš-e ta'ziye, zurxāne-vo majāles-e šādi-yo samā' navāxte mišavad. Rāyejtarin ālāt-e musiqi-ye zarbi zarb (tonbak)-ast, ke zir-e baqal migirand-o bā angoštān bar ru-ye pust-e kāse-ye ān minavāzand. Dāyere yā daf halqe-i-st cubi, ke pust bar sath-e ān kešide-and. Dāyere rā bā angoštān-o kaf-e do dast dar hāl-e raqs yā jābejāyi-ye dāem-e dasthā minavāzand. Dāyerezangi bar halqe-ye cub te'dād-i varaqehā-ye kucak-e felezi dārad, ke zemn-e harekat, sedā-ye ānhā be zarb afzude mišavad. Dohol-o naqqāre rā bā zarbehā-ye cub bar ru-ye pust-i ke bar kāse-ye kucak yā bozorg kešide šode, minavāzand. Jens-e ālāt-e musiqi-ye zarbei gāh momken-ast az felez bāšad, ke qadimitarin now-e ān, kus, az abzār-e musiqi-ye jang bude.

Radif-o dastgāh-e musiqi-ye irāni

Musiqi-ye asil-e Irān ba'd az Eslām noxostin bār be vasile-ye Abunasr-e Fārābi pardebandi šod. In tartib-e elmi ke asās-e musiqi-ye hame-ye sarzaminhā-ye eslāmi rā taškil midehad, bā tanbur-e xorāsāni tanzim šod, ke sāz-i zehi-st-o bā taqyir-e tul-e tār be vasile-ye angoštān be navā dar miāyad. Tanzim-e pardebandi-ye musiqi-ye šarqi bā tanbur-e xorāsāni, ke be nazar-e Fārābi kāmeltarin-o daqiqtarin sāz-e bāstāni bude, dalil-e pišraft-o mahārat-e elmi-ye irāniyān-e piš az Eslām dar musiqi-st. Be alāve, Fārābi parde-ye moarref-e in fāsele rā ke emruz dar musiqi-ye beynolmelali be onvān-e nimparde pazirofte šode, dastān-e fors nāmide-vo hamin nām nešān az sābeqe-ye dirin-e ān dārad. Pardebandi-ye Fārābi hamān-ast, ke tā emruz asās-e gāmhā-ye musiqi-ye šarqi-yo qarbi bar ān ostovār-ast.

Gām-e ma'muli-ye musiqi-ye Irān alāve bar taqsim-e avval-o dovvom dārā-ye taqsim-e sevvom niz hast, ke vos'at-e ebtedāyi naqamāt rā barābar-e rob'-e parde gostareš midehad. In taqsim ke mošaxxaskonande-ye musiqi irāni az musiqi-ye qarbi-st, dar har dowre-ye gām-e kāmel-i šāmel-e 27 fāsele yā 28 daraje-ast, ke hamegi-ye ānhā bā asl-e dopardei-ye gām mansub be Fisāqures motābeqat dārad. Az taraf-e digar, favāsel-e gāmhā-ye hārmoni rā niz dar ān mitavān yāft. In fāselehā az qadim dar musiqi-ye Irān rāyej bude-vo dar taškil-e naqmehā-vo gušehā mowred-e estefāde qarār migerefte-st.

Dar qarn-e haftom-e hejri / sizdahom-e milādi Safiyeddin-e Armavi gāmhā-ye musiqi-ye šarqi rā ta'dil dād-o darajāt-e moxtalef-e pardehā-ye tanini rā xolāse kard. Eslāhāt-e vey dar zamān-e xod-e u mowred-e qabul-e musiqidānān-e bozorg-i con Qotbeddin-e Širāzi-yo Abdolqāder-e Marāqi qarār gereft-o dar musiqi-ye sarzaminhā-ye eslāmi ma'mul šod.

Radif-e musiqi-ye irāni šāmel-e haft dastgāh yā maqām-e asli-yo 471 guše bā mokarrarāt-e ān bude, ke emruze ba'z-i az ānhā farāmuš šode-ast. Dar ketābhā-ye qadimi az davāzdah maqām ke mansub be davāzdah

borj-o bist-o cāhār šo'be, movāfeq-e sāathā-ye šabāneruz-o šeš āvāz-ast, be tartib-e zir nām borde šode-ast. Haryek az in maqāmhā yā āvāz dārā-ye se qesmat-e motemāyez-e dastgāh – naqme – guše bud, ke tā piš az ta'sis-e Madrese-ye Āli-ye Musiqi dar sāl-e 1302 x. / 1922 m. be šive-ye sonnati sinebesine naql-o tadris mišod.

In maqāmhā ebārat bude-and az: oššāq , navā, busolayk , rāst, Arāq , Esfahān, zirafkand, bozorg, zangule, rāhavi, hoseyni-yo Hejāz.

Haft dastgāh-e motedāvel-e emruzi ebārat-and az: māhur, rāst, cāhārgāh, šur, segāh, homāyun-o navā. Har dastgāh majmue-i az pišdarāmad, darāmad, āvāz, rang-o navā-st, ke bā ejrā-ye gušehā-ye moxtalef be tadrij be owj miresad-o sepas be forud bāz migardad. In dastgāhhā bāzmānde-ye maqāmhā-ye davāzdahgāne-ye gozašte-ast, ke tā avāset-e dowre-ye Qājāriye be ānhā āvāz gofte mišod. Ostādān Borumand-o Davāmi az mašhurtarin ostādān-e radifšenās-e musiqi-ye irāni hastand.

Musiqi-ye irāni dar tul-e tārix bā bahrejuyi az fāselehā-ye kucak dar ba'z-i pardehā-vo ejrā-ye tekyehā-vo nothā-ye tazyini-yo tašdid-o taz'if-o ebtekārhā-vo nowāvarihā-ye digar peyvaste rāh-e takāmol peymude-ast, be gune-i ke dastgāhhā-ye haftgāne-ye musiqi-ye sonnati-ye irāni-yo molhaqāt-e ānhā haryek hālohavā-ye maxsus be xod rā dārand. Dar beyn-e ānhā, māhur be nešāt-o sarxoši migerāyad. Dastgāh-e qadimi-yo asil-e cāhārgāh harekat-o pišraft rā miresānad. Šur moteasser az musiqi-ye mahalli-st-o bištar musiqi-ye ilāt-o ašāyer jozv-e in dastgāh dar miāyad. Segāh barā-ye bayān-e ehsās-e anduh motenāseb-ast-o homāyun bāšokuh-o ārām-o nasihatāmiz.

Anvā-e musiqi-ye irāni ma'mulan dar āvāz bā aš'ār-e hamāsi, falsafi, erfāni-yo qenāyi-ye šāerān-e bozorg hamrāh mišavad-o az in jahat dar jahān kamnazir-ast. In musiqi hālohavā-ye xāss-e zowqi-yo farhangi-ye Irān rā dārad-o hamrāhi-ye ān bā še'r, xāsse qazal-o masnavi-ye erfāni, barā-ye dustdārān-o āšnāyān be ān hālat-i āsmāni-yo rowhāni ijād mikonad.

NAQQĀŠI

Dar soxan az naqqāši-ye Irān bāyad hame-ye naqšhā-vo surathā-yi rā be yād āvard, ke bar zamine-ye kāqaz-o pārce-vo qāli-yo felez-o šiše-vo cub-o sofāl-o sang nešaste-vo be gofte-ye yek-i az jahāngardān hamejā-ye in sarzamin, hattā biyābānhā-vo kavirhā-ye xošk-o xāli-yo pahne-ye rangin-e bāq-o bustān, rā bar bolandā-ye Gonbadhā-vo goldastehā-vo kaf-e otāqhā-vo cādorhā gostarde-ast. In eštiyāq be bāzi-ye naqšorang bar ru-ye hame-ye lavāzem-e zendegi az dowrān-e bāstān tā emruz beyn-e irāniyān kāsti nagerefte-ast.

NAQQĀŠI-YE IRĀNI PIŠ AZ ESLĀM

Tajassom-e vāqei-ye ruydādhā-vo manāzer-e tabiat mowzu-e bištar-e suratgarihā-st. Majmue-i az surat-e šāhanšāhān-e irāni marbut be zamān-e Xosrow Anuširavān dar avāyel-e dowre-ye eslāmi be nām-e ketāb-e Alsovar šenāxte bude-ast. Hamconin dar pārcehā-vo naqšhā-ye barjāymānde az in zamān manāzer-i az jašnhā-ye xosrovane-vo bazmhā-vo šekārgāhhā-vo bāzi-ye cowgān dide mišavad, ke bā ranghā-ye deraxšān tasvir šode. Bištar-e in āsār, xāsse ketābhā-ye mosavvar, dar Hamle-ye Arab-o tasallot-e sepāhiyān-e Eslām be onvān-e mazāher-e šerk-o botparasti nābud gardide-ast.

Ma'ruftarin majmue-ye naqqāši-ye dowrān-e sāsāni ketāb-e Aržang yā Artang mansub be Māni-st, ke naqšhā-ye ān rā az zibāyi be behešt mānand karde-and. Gomān miravad, ke Māni dar in ketāb mo'taqedāt-e picide-ye xod rā dar bāre-ye hasti-yo cegunegi-ye āfarineš dar sahnehā-ye moteadded mojassam karde bāšad. Owrāq-i az yek nevešte-ye marbut be mānaviyān, ke dar Torkestān bar sar-e rāh-e Jādde-ye Abrišam yāft šode-vo conin tasāvir-i dārad, in nazar rā ta'yid mikonad.

Ebn-e Nadim, ketābsāz-o ketābforuš-o ketābšenās-e ma'ruf-e qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi dar Baqdād, niz az peydā šodan-e majmue-i az ketābhā-ye mosavvar dar Esfahān yād mikonad, ke cand nosxe az ān be dast-e u reside-vo bifāsele be qeymathā-ye gazāf be foruš rafte-ast. In ketābhā az maxfigāh-i be nām-e Dežnebšešt, ke ehtemālan motealleq be šāhān-e sāsāni bude, be dast āmade-ast. Dežnebešt be ma'nā-ye

dež-o xazāne-ye neveštehā-st. Ketāb-e mosavvar-e digar-i, ke jeld-e ān be anvā-e gowharhā mozayyan bude, dar qarn-e sevvom-e hejri / nohom-e milādi dar xāne-ye Afšin, sardār-e irāni peydā šod, ke ān rā bahāne-ye baddini-yo kofr-e u šenāxtand.

Naqqāši dar Irān pas az Eslām

Mowzu-e naqqāši dar Irān ba'd az Eslām digar nemitavānest tasvir-e vāqei-ye tabiat, beviže surat-e ensān-o heyvān, bāšad, zirā bā ān ke dar Qor'ān-e Krim man'-e sarih-i dar in bāre nist, Xolafā-ye Rāšedin be estenād-e ba'z-i axbār-o ahādis negārgari-yo mojassamesāzi rā harām-e šar'i šemordand-o az mazāher-e šerk-o botparasti xāndand. Bar asās-e in e'teqād mowzu-e naqqāši be tadrij taqyir kard, tabiat-o ašyā be surat-e entezāi dar āmad, naqšhā-ye hendesi-ye besyār picide-vo zarif sath-e bozorg-e kāšikārihā rā pušānd-o digar niyāz-i be raāyat-e osul-e manāzer-o mazāyā peydā našod. Bā in hāl, az noxostin qarnhā-ye eslāmi dar bāre-ye naqqāšihā-ye divāri ke šāmel-e sahnehā-ye āšeqāne bude, xabarhā-yi naql šode. Az ān jomle dar Tārix-e Beyhaqi šarh dar bāre-ye otāq-e meygosāri-yo xošgozarāni-ye Mas'ud-e qaznavi āmade-ast. Bar pāye in revāyat Soltān Mahmud ma'mur-i barā-ye tahqiq-e vojud-e in naqqāšihā ferestād. Ammā Mas'ud ke jāsusān-aš in xabar rā resānde budand, piš az residan-e mā'mur divārhā-ye otāq rā bā gac pušānd. Naqš-e divār-e garmābehā az digar nemunehā-st, ke agarce peyvaste mowred-e e'terāz-e faqihān bude-vo bārhā xarāb šode, ammā vasf-e ān dar še'r-o nasr-e fārsi besyār āmade-ast. Dar ruzgār-e Sa'di hanuz naqš kardan-e surat bar divār ravāj dāšte-ast.

Afzudan-e tasvir be ketābhā niz dar dowrān-e eslāmi sābeqe dāšte-ast. Dar moqaddame-ye Šāhnāme-ye Abumansuri āmade-ast, ke vaqt-i Rudaki tarjome-ye fārsi-ye Kelile-vo Demne rā be nazm āvard, "ciniyān tasāvir andar afzudand-o Kelile dar zabān-e xord-o bozorg oftād." Niz nosxe-i az dāstān-e āšeqāne-ye Varaqe-vo Golšāh bā haftād majles-e naqqāši vojud dārad, ke motealleq be avāyel-e qarn-e panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi-st. Dar in naqqāšihā be ta'sir az tasvirhā-ye budāyi gerd-e sar-e ašxās hāle-i tarsim šode. Zāheran in kār ke dar qorun-e ba'd niz davām yāfte, edāme-ye yek-i az sonnathā-ye irāni-ye piš az Eslām-ast, ke ketābhā-ye hamāse-vo tārix-o qessehā-ye hekmatāmiz rā mosavvar mikardand-o dar tazkerehā tasvir-e šāerān rā piš az montaxabāt-e aš'ār-ešān miāvardand.

Avāxer-e dowre-ye Saljuqiyān āqāz-e ta'sir-e naqqāši-ye Cin dar Irān-ast, zirā bā Hamle-ye Moqol-o esteqrār-e Ilxānān dar Irān kārhā-ye naqqāšān-e Cin harruz bištar mowred-e taqlid-e ostādān-e irāni qarār gereft. Noxostin majmue-ye naqqāši-ye mowjud bed-in sabok 94 majles-e minyātor-e ketāb-e Manāfeolheyvān-ast, ke dar Marāqe barā-ye Qāzān Xān farāham āmade bud. Šabihsāzi-yo afzudan-e majleshā-ye naqqāši bar ketābhā-yi con Jāmeottavārix-e Rašidoddin Fazlollāh-o Āsārolbāqiye-ye Abureyhān-e Biruni-yo Šāhnāme-vo Kelile-vo Demne niz az behtarin āsār-e naqqāši-st, ke tā avāxer-e asr-e Ilxānān-e Moqol padid āmade-ast.

Vāže-ye minyātor barā-ye naqqāši-ye irāni rā orupāyiyān dar avāyel-e qarn-e bistom motedāvel kardand. In kalame-ye lātini be ma'nā-ye kucak-o riz be hame-ye taz'inhā-yi gofte mišavad, ke irāniyān az qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi dastnevishā rā bed-ān miārāstand. Dar minyātor ke tarkib-i az naqqāši-ye melli-ye irāni-yo suratgari-ye cini-st, sahne bā hame-ye rizekārihā mojassam mišavad. Minyātor az in zamān tā avāyel-e dowre-ye Qājāriye šive-i xās dārad, ke dar honar-e hicyek az digar mamālek-e eslāmi yāft nemišavad. Dar šāhkārhā-ye minyātor ke kār-e honarmandān-i bozorg con Kamāleddin Behzād-o Rezā Abbāsi-st, pišraft-o takāmol-e suratsāzi-yo sahnepardāzi bārez-ast.

Dowrān-e farmānravāyi-ye jānešinān-e Teymur, ke az mirās-e honari-ye avāxer-e Ilxānān-e Moqol bahremand bud, mohemtarin ruzgār-e tarvij-e anvā-e honar, az jomle naqqāši-st, ke bištar bā xošnevisi dar āmixte. Šahrhā-ye Samarqand-o Harāt-o Baqdād-o pas az ān Tabriz, Qazvin, Širāz, Mašhad-o Esfahān mohemtarin kānunhā-ye šokufāyi-ye honar-o tašviq-e honarmandān tā avāxer-e dowre-ye Safaviyān bud.

Ašyā-ye honari ke bā rownaq-e eqtesādi-ye zamān-e Šāh Abbās-e Bozorg be sarzaminhā-ye digar borde mišod, behtarin moballeq-e honar-e irāni dar ān zamān bud. Bar jeld-e carmin-e ketābhā-vo ašyā-yi con qalamdān, ja'be-vo qāb-e āyene ke az kāqaz-i maxsus sāxte mišod, manāzer-i az bazm-o šekār-o bāzi-ye

cowgān naqš baste bud-o ba'dhā dar naqqāši-ye sarzaminhā-ye durdast con Žāpon-o Kore asar-i āškār bāqi gozāšt. In naqqāšihā āmixte-i az naqqāši-ye dowrān-e aškāni-yo sāsāni bā naqqāši-ye dowre-ye eslāmi-yo minyātor-ast.

Dar dowre-ye safavi raftoāmad-o mobādele-ye kālā-ye honari-ye orupāyiyān, xāsse āsār-e naqqāši-ye itāliyā, honarmandān-e irāni rā did-i tāze dād. Dar naqqāšihā-ye divāri ke barā-ye qasrhā-ye saltanati sāxte šode, ta'sir-e naqqāši-ye orupāyi mahsus-ast. Az miyāne-e ruzgār-e Qājāriye, bā e'zām-e dānešju be Orupā, in ta'sir ruzafzun bude-ast. Ta'sis-e Madrese-ye Sanāye-e Mostazrafe-vo āsār-e arzande-ye naqqāš-e bozorg-e zamān-e Nāsereddin šāh, Kamālolmolk, fasl-i now rā dar takāmol-e honar-e naqqāši-ye Irān gošud.

Az avāyel-e dowre-ye Qājār šive-ye jadid-i dar naqqāši-ye irāni padid āmad, ke be naqqāši-ye qahvexāne šohrat yāft. Pišine-ye in šive be namāyeš-e pardegardāni bāz migardad, ke piš az ān naqqālhā bā tasvir-e sahnhā-yi mazhabi-yo hamāsi, bexosus az vāqee-e Karbalā-vo towsif-e joz'iyāt-e ān az ru-ye parde, mardom rā mašqul midāštand. Az ānjā ke bištar-e in naqqāšihā dar-o divār-e qahvexānehā rā miārāst, ke mahall-e bargozāri-ye naqqāli bud, be naqqāši-ye qahvexāne šohrat yāft. Mowzu-e naqqāšihā-ye qahvexāne afzun bar vāqee-ye Karbalā-vo behešt-o jahannam-o Pol-e Serāt, sahnehā-ye razm, bazm-o šekār-ast, ke bi raāyat-e sāyerowšan-o fāsele-vo osul-e manāzer-o marāyā {perspektiv} be namāyeš dar miāyad.

Dar dowrān-e moāser naqqāši niz con digar padidehā-ye farhangi bā tahavvolāt-e donyā-ye qarb bigāne namānd. Āšnāyi bā raveshā-ye jadid hamrāh bā sonnathā-ye rišedār-e gozašte honarmandān-e vāqei rā barā-ye yāftan-e raveš-i emruzi-yo dar eyn-e hāl moteasser az honar-e asil-e irāni be ebtekār vā dāšt. Az bāreztarin cehrehā-ye honarmand-e mobtaker dar naqqāši-ye emruz Mahmud-e Farščiyān-ast. Šive-ye naqqāši-ye vey tarkib-i az minyātor-e sonnati-yo vāqe'gerāyi-ye orupāyi-st. Vey dar tāblowhā-ye xod ranghā-ye deraxšān-o tarhhā-ye motenāseb-e zibā rā bā hālat-i rowyāyi-yo erfāni dar miāmizad.

Az digar honarmandān-e mobtaker dar naqqāši-ye sonnati Irān Rassām-e Arabzāde-ast, ke dar tarh-o rangāmizi-ye naqše-ye qāli az xod āsār-e barjeste-i be jāy gozāšte.

Az digar ebtekārhā-ye naqqāši-ye emruz-e Irān nowi tarkib-e xatt-o naqqāši-st, ke nemunehā-ye zibā dārad. Az in šive bištar naqqāšān dar āsār-e xod kamobiš be onvān-e matn yā zinat-e fazā estefāde mikonand. Afzun bar inhā, aknun āsār-e farāvān-o gunāgun-e naqqāši be sabkhā-ye moxtalef ke kānunhā-ye honari-yo namāyešgāhhā-vo muzehā rā zinat baxšide, navid-e āyande-i porbār dar in zamine rā midehad.

Kamāleddin Behzād

Bozorgtarin-o mašhurtarin naqqāš-e minyātorist-e Irān-ast. Vey dar Harāt zāde šod. Dar javāni be darbār-e Soltān Hoseyn Mirzā Bāyqarā rāh yāft-o mowred-e tavajjoh-e besyār-e soltān-o vazir-aš, Amir Ališir-e Navāyi qarār gereft. Šāh Esmāil-e Safavi hengām-e tasarrof-e Harāt Behzād rā, ke dar naqqāši šohrat-i dāšt, bā xod be Tabriz āvard. Dar in šahr-o dar xedmat-e Šāh Esmāil-o pesar-aš, Šāh Tahmāsb, Behzād be owj-e šokufāyi-ye honari resid-o šohrat-aš az marzhā-ye Irān tā durdasthā-ye darbār-e Bāber, pādšāh-e moqoli-ye Hend, resid. Soltān Hoseyn u rā Māni-ye sāni mināmid-o ostādi-ye bicunocerā-ye u zabān zad-e hamegān bud.

Behzād dar tārix-e honar-e Irān noxostin naqqāš-i-st, ke āsār-aš rā emzā karde-ast. Naqqāšihā-ye vey tasvir-e sahnehā-yi az ketābhā-ye barjeste-ye adab-e fārsi-st, ke dar āqāz xošnevisān-e barjeste ān rā mineveštand, tazhibkārān fāsele-ye xathā rā bā tarhhā-ye gunāgun por mikardand-o āngāh naqqāš dar baxšhā-yi ke be in manzur xāli gozāšte budand, tasāvir-i monāseb naqš mikard.

Šāhkār-e Kamāleddin Behzād majmue-ye šeš sahne-ye naqqāši bar Bustān-e Sa'di-st. Dar noxostin tasvir-e ketāb Soltān Hoseyn Bāyqarā dar majles-e jašn-o mihmāni dide mišavad. Dar in naqqāšihā banāhā, manāzer-e tabii-yo sahnehā-yi az zendegi-ye rustāyi bā vāqe'bini-ye kamnazir-i be namāyeš dar āmade-ast. Honar-e viže-ye Behzād rā dar šive-ye be kār gereftan-e ranghā-ye deraxšān midānand. Vey bištar be ranghā-ye sard dar māyehā-ye sabz-o ābi tamāyol dāšte, ammā bā be kār bordan-e ranghā-ye garm, con nārenji-ye tond, dar āsār-e xod taādol-i matbu' ijād karde-ast. Tanāsob-e yek-yek-e ajzā-ye sahne yā majmue-ye tasvir niz dar

āsār-e Behzād šegeftangiz-ast. Šāxehā-ye poršokufe, naqšhā-ye kāšihā-vo farshā-ye rizbāft-e porzivar, hame nemudār-e kamāl-e honarmandi-yo zowq-o zerāfat-e bimānand-e kār-e u-st.

Vāqe'bini dar honar-e Behzād bištar dar tasvirhā-yi be cešm mixorad, ke tanhā janbe-ye darbāri nadārad-o az zendegi-ye mardom-e ādi sarcešme migirad. Ānce Behzād rā az digar naqqāšān-e hamzamān-aš barjeste mikonad, hālat-e cehrehā dar kārhā-ye u-st. Har surat nemudār-e šaxsiyat-i-yo hālat-i xāss-ast, ke az zendegi-yo harekat saršār-ast-o bā surathā-ye arusaki-yo yeknavāxt naqqāšihā-ye piš az u tafāvot dārad.

Ta'sir-e Kamāleddin Behzād dar naqqāšān-e pas az u be hadd-i-st, ke gāh šenāxt-e āsār-e u rā došvār mikonad. Besyār-i az naqqāšān-e saršenās-o nāmāvar-e zamān-e Safaviye az šāgerdān-e Behzād bude-and. Az ān jomle Āqa Mirak-ast, ke agarce raveš-e Behzād rā be kār borde, honarmandi-yaš dar naqš-e cehrehā kamtar az ostād nist. Az zibātarin āsār-e Āqa Mirak naqqāšihā-ye ketāb-e Xamse-ye Nezāmi-st-o az miyān-e ānhā marāsem-e tājgozāri-ye Xosrow Parviz, šāhanšāh-e sāsāni, šohrat-e besyār dārad.

Rezā Abbāsi (f. 1044 h. / 1634 m.)

Rezā Abbāsi mašhurtarin naqqāš-e zamān-e Šāh Abbās-e safavi-st. Morāvedehā-ye siyāsi-yo bāzargāni bā kešvarhā-ye Orupā dar zamān-e Šāh Abbās mowjeb-e ravāj naqqāšihā-ye itāliyāyi dar bāzār-e Esfahān šode bud. Reqābat-e darbār-e safavi bā darbār-e honarparvar-o bāšokuh-e Jahāngir, pādšāh-e moqoli-ye Hend, niz sabab-e digar-i barā-ye tavajjoh be honarmandān dar in zamān bud. Dar in miyān Āqā Rezā sarāmad-e hame-ye honarmandān-o naqqāšān-e Esfahān gardid. Šāh Abbās u rā be xod mansub kard-o azānpas be nām-e Rezā Abbāsi mašhur šod.

Sāxtemān banāhā-ye moteadded dar zamān-e šāh Abbās-e Avval dar Esfahān now-i tāze az naqqāši rā be vojud āvard. Piš az ān dar zamān-e Šāh Esmāil-o Šāh Tahmāsb naqqāšān-e bozorg con Kamāleddin Behzād be tasvir kardan-e ketābhā-ye xatti mipardāxtand. Ammā dar in dowre naqqāši bar ru-ye divārhā-vo kešidan-e tasāvir-e bozorg barā-ye tazyin-e banāhā marsum gardid. Rezā Abbāsi dar fāsele-ye sālhā-ye 1027-1044 h. / 1618-1634 m. afzun bar ān, pardehā-ye naqqāši-ye besyār āfarid, ke dar ānhā be jā-ye anbuh-e darbāriyān, tanhā surat-e yek yā do ādam-i zibā naqš mišod. Dar in tasvirhā rangāmizi-ye lebās-o surat-o tazyināt-o tajammolāt-e sahne deraxšeš-i cešmgir dārad. Ammā mahārat-e Rezā Abbāsi, ke bištar be naqqāši-ye siyāhqalam tamāyol dāšt, dar tasvir-e tabiat-o hālāt-e ruhi-yo axlāqi-ye mardom-e ādi bud.

Kamālolmolk

Kamālolmolk laqab-e Mohammad-e Qaffāri, naqqāš-e barjeste-ye irāni-st, ke hodud-e nime-ye qarn-e sizdahom-e hejri / nuzdahom-e milādi dar Kāšān dar xānevāde-i honarmand dide be jahān gošud. Dar pānzdahsālegi az Kāšān be Tehrān āmad-o se sāl dar Madrese-ye Dārolfonun be āmuxtan-e elm-o honar pardāxt. Dar pāyān-e sāl-e sevvom Nāsereddin Šāh barā-ye bāzdid-e madrese bed-ānjā rafte bud. Vey bā didan-e tāblo-ye cehre-ye E'tezādossaltane, rais-e Dārolfonun, Kamālolmolk rā mowred-e tahsin-o tašviq qarār dād. Pas az ān Kamālolmolk be moddat-e cāhār sāl, bā poštibāni-ye māli-ye Nāsereddin Šāh, dar mahall-i ke barā-ye kār-e u dar darbār ta'yin šode bud, be kešidan-e biš az 170 tāblow az jomle Portre-ye Ostād ke portre-ye xod u rā nešān midehad, gozarānd. Mašhurtarin asar-e honar-e u tāblo-ye Tālār-e Āyine-ast, ke šāhkār-e honar-e naqqāši be šomār miāyad-o noxostin tāblo-yi-st, ke emzā-ye Kamālolmolk dar ān be cešm mixorad.

Tāblo-ye Tālār-e Āyine naqš-e Muze-ye Bereliyān-ast, ke banā be darxāst-e Nāsereddin Šāh kešide šode. Dar in tāblow šāh nazdik-e Taxt-e Tāvus ru-ye sandali nešaste-vo šamšir-aš rā ru-ye zānu gozāšte-ast. Muze-ye Bereliyān tālār-e bozorg-i-st, ke saqf-o cāhār divār-e ān āyinekāri šode-vo se cehelcerāq-e sadšāxe az saqf-e ān āvizān-ast. Ru-ye har kāse-ye lāle-ye ān aks-e rangi-ye Nāsereddin Šāh naqš šode-ast. Dar yek taraf-e otāq Taxt-e Tāvus-o Kore-ye Javāher-o šam'dānhā qarār dārad. Darhā-ye do taraf-e otāq ham be bāq bāz šode-vo jelo-ye ānhā parde-ye tur āvixte-ast. Honar-e bozorg-e naqqāš dar in šāhkār mon'akes kardan-e rang-e ašyā dar āyenehā-vo cerāqhā-ye riz-o dorošt-ast, ke bā zavāyā-ye gunāgun dar yekdigar tābide-and. Dar āfarineš-e

in šāhkār, ke tarkib-i az honar-e naqqāši-ye vāqe'gerāy-o minyātor be šomār miravad, sabr-o howsele-ye naqqāš kam az honarmandi-ye u nabude-ast.

Pas az marg-e Nāsereddin Šāh-o bā āqāz-e saltanat-e Mozaffareddin šāh Kamālolmolk be Orupā safar kard-o dar muzehā-ye barjeste-ye Farānse-vo Itāliyā be motālee-ye āsār-e honari-ye naqqāšān-e bozorg-e Orupā pardāxt. Davāzdah tāblow az ru-ye kārhā-ye Rubens, Rembrandt-o Tisiyen rahāvard-e in safar-e sesāle-ast. Safar-e naqqāš-e honarmand barā-ye ziyārat-e atabāt niz forsat-i digar bud, ke cand tāblo-ye nafis bar majmue-ye āsār-e u biyafzāyad. Tāblohā-ye Fālgir-e Baqdādi, Zargar-e Baqdādi-yo šāgerd-aš-o Meydān-e Karbalā yādgār-e in safar-ast.

Pas az in dowrān Kamālolmolk Madrese-ye Sanāye-e Mostazrafe rā ta'sis kard-o xod ohdedār-e riyāsat-e ān šod. Dar in madrese naqqāši, mojassamesāzi, monabbatkāri-yo qālibāfi tadris mišod. Kamālolmolk šānzdah sāl dar in madrese be tarbiyat-e javānān-e alāqemand pardāxt. Ammā mahdudiyat-e emkānāt-e māli-yo kambud-e honarāmuzān-e varzide edāme-ye kār rā došvār mikard. Bā vojud-e in, Kamālolmolk dānešjuyān rā, az in ke barā-ye be dast āvardan-e pul-e bištar be naqqāši-ye cehre-ye rejāl-e mamlekat bepardāzand, man' mikard. Vey ke honarmand-i vāqei bud-o bar xasāel-e nik-e ensāni, olovv-e tab'-o bozorgmaneši arzeš-e besyār minahād, mikušid, ke in sefāt rā be šāgerdān-e xod niz montaqel konad. Az xosusiyāt-e axlāqi-ye barjeste-ye Kamālolmolk besyār soxan gofte-and.

Kamālolmolk be sabab-e došvārihā-yi ke peyvaste bā qodratmadārān-e ruzgār dāšt, davāzdah sāl-e āxar-e omr-e xod rā dar Hoseynābād-e Neyšābur be enzevā gozarānd-o dar sāl-e 1319 x. / 1940 m. pas az ān ke bar asar-e hādese-i cešm-e cap-e xod rā az dast dāde bud, dar gozašt. Ārāmgāh-e u dar Neyšābur dar hamān bāqi- jāy dārad, ke Šeyx Attār dar ān dar bastar-e xāk āramide-ast.

XOŠNEVISI

Zibā neveštan-e xatt-o ārāyeš-e safhehā-vo jeld-e ketāb yek-i az honarhā-ye besyār qadimi-ye irāniyān-ast. Pādšāhān-o xāndānhā-ye bozorg ketābhā-ye nafis-e honarmandān-e xošnevis-o naqqāš rā, bā jeldhā-ye mozayyan, naqšdār yā zarrin-o simin-e gowharnešān, dar ganjinehā-ye xod be onvān-e zaxāyer-i gerānbahā gerd miāvardand-o be dāštan-e ānhā eftexār mikardand. Ba'd az Eslām niz irāniyān dar padid āvardan-o pišraft-o takāmol-e in honar sahm-i bozorg dāštand.

Bā gostareš-e xatt-e arabi beyn-e mellathā-ye eslāmi tafannon dar negāreš āqāz gardid-o be tadrij az do xatt-e kufi-yo nasx qalamhā-ye digar ebdā' šod. Dar in anvā-e tāze, agarce alefbā sābet bud, šekl-e horuf-o tartib-e behampeyvastegi-ye ānhā bā yekdigar tafāvothā-ye āškār dāšt. Nevešte-and, ke dar darbār-e Ma'mun-e abbāsi biš az si qalam xatt-e arabi nevešte mišod, ke bištar janbe-ye taz'ini-yo honari dāšt. Barmakiyān bozorgtarin mošavveq-e xošnevisān budand-o be sefāreš-e išān ketābhā-ye nafis i be xatt-e xoš nevešte mišod.

Pišqadam-e fann-e xošnevisi dar dowre-ye eslāmi Mohammadebn-e Ali Alfārsi, ma'ruf be Ebn-e Moqalled-ast, ke dar avāyel-e qarn-e cāhārrom-e hejri / dahom-e milādi mizist-o vazir-e se tan az xolafā-ye abbāsi bud. Ebn-e Moqalled šeš qalam-e moxtalef az xatt-e kufi eqtebās-o ānhā rā bā osul-e elmi tanzim kard. In šeš qalam ke tā ruzgār-e mā šohrat dārad, be nāmhā-ye mohaqqeq, reyhān, sols, nasx, towqi-yo reqā' xānde mišavad. Vey noxostin kas-i-st, ke barā-ye haryek az in negāreshā zavābet-i ta'yin kard-o horuf-e alefbā rā bā mizān-e pahnā-ye qalam-o aškāl-e hendesi-ye dāyere-vo morabba' monazzam sāxt. In xathā bā qalamney be andāzehā-ye moxtalef nevešte mišavad. Qalam rā be tartib-e xās mitarāšand-o nok-e ān rā be pahnā-ye mowredenazar dar miāvarand. Ebtekār-e Ebn-e Moqalled dar ijād-e xatt-e nasx ke ān rā mansuxkonande xathā-ye pišin dāneste-and, hesādat-e besyār-i az raqibān-e siyāsi-ye u rā bar angixt. Dar zamān-e u reqābat-e goruhhā-ye moxtalef-e sudparast dar darbār-e xelāfat be owj reside bud. Šohrat-o azemat-e ebtekār-o honarmandi-ye Ebn-e Moqalled in hesādathā rā dāman mizad. Nevešte-and, ke atrāfiyān-e Almoqtader, xalife-ye abbāsi, u rā conān bar zedd-e Ebn-e Moqalled tahrik kardand, ke noxost dastur dād, angoštān-e

honarmand-e u rā beborand. Ammā vey az pāy nanešast, bā dast-e cap be tamrin pardāxt-o doxtar-aš rā conān āmuzeš dād, ke hamcon pedar be zibātarin surat-e xat minevešt. Ebn-e Moqalled saranjām dar sāl-e 328 h. / 939 m. be dastur-e xalife košte šod. Ammā, pas az u niz xošnevisi rownaq-i ruzafzun dāšt. Yek-i az xošnevisān-e ba'di, ma'ruf be Ebn-e Albavvāb candān šohrat yāft, ke yek satr az nevešte-ye u be hezār Dinār moāmele mišod. Az xatt-e Ebn-e Moqalled hic nemune-i dar dast nist. Do nosxe az Qor'ānhā-ye xatt-e u niz, ke jozv-e amvāl-e Xāje Rašidoddin Fazlollāh-e vazir yād šode, pas az qatl-e vey az miyān rafte-ast. Dar zamān-e Mosta'sem, āxarin xalife-ye abbāsi, ma'ruftarin xošnevis-e dowre-ye eslāmi mowsum be Yāqut-e Mosta'semi padidār šod. Vey az qolāmān-e xalife-vo šāgerd-e Safiyeddin –e Abdolmo'men-e Armavi, xošnevis-o musiqidān-e bozorg-e ruzgār-e xod, bud.

Yāqut baxš-i az omr-e derāz-e xod rā pas az bar oftādan-e xelāfat-e abbāsi, dar xedmat-e xāndān-e Joveyni gozarānd-o dar āxarin sālhā-ye qarn-e haftom-e hejri / sizdahom-e milādi dar gozašt. Azānpas marākez-e xošnevisi az Baqdād be Āzarbāyjān, Fārs-o Xorāsān montaqel šod-o az šāgerdān-o peyrovān-e sabk-e Yāqut šeš tan šohrat-e besyār yāftand, ke hamegi-ye ānān irāni budand.

Qarnhā-ye haštom, nohom-o dahom-e hejri az dowrehā-ye deraxšān-e ravāj-o pišraft-e xošnevisi-st. Selselehā-ye Jalāyer-o Mozaffari az mohemtarin mošavveqān-o hāmiyān-e honarmandān-e xošnevis budand. Amirān-o šāhzādegān-e teymuri-yo safavi alāve bar tašviq-e honarmandān xod be xošnevisi mipardāxtand-o ta'lim-e xat az mohemtarin marāhel-e āmuzeš-e išān bud, ke az kudaki āqāz mišod. Bāysonqor Mirzā, pesar-e Šāhrox-o nave-ye Amir Teymur-e Gurkān, az ma'ruftarin-e ānān-ast, ke be šeš qalam xatt-e zibā minevešt. Vey dar pāytaxt-e xod, Harāt, ketābxāne-i bozorg tartib dād-o biš az cehel honarmand rā bā dastmozdhā-ye gazāf be nosxebardāri az ketābhā-ye nafis gomāšt. Honarmandān in āsār rā bā xatt-e xoš mineveštand-o be zibātarin surat naqqāši-yo tazhib-o sahhāfi-yo jeldbandi mikardand. Nafistarin ketāb-e in ketābxāne Šāhnāme-ye Bāysonqori, aknun dar Irān-ast. In asar-e nafis, ke hame-ye safahāt-e ān be zibātarin surat tazhib šode, dar avāxer-e dowrān-e Mohammadrezā Šāh dar Tehrān cāp-o taksir šod.

Az ma'ruftarin xošnevisān-e dowre-ye teymuri Mir'ali Tabrizi-ye Haravi (Harāti), mobtaker-o moxtare-e xatt-e nasta'liq-ast. In xat ke az tarkib-e xotut nasx-o ta'liq padid āmade, darvāqe' naqqāši-ye kalamāt-ast-o zibāyi-ye xāss-i dārad. In xat rā ke az xathā-ye xāss-e Irān-ast, va tarkib-o gardeš-e horuf dar ān šebāhat be xathā-ye bāstāni-ye Irān dārad, arus-e xotut-e eslāmi xānde-and. Ālitarin nemune-ye kārhā-ye Mir'ali Heravi nosxe-i az manzume-ye āšeqāne-ye Homāy-o Homāyun-e Xāju-ye Kermāni-st, ke dar āxarin sāl-e qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi estensāx šode. In nosxe aknun be muze-ye Beritāniyā taalloq dārad.

Dar dowre-ye Safaviye niz xošnevisi-yo tazhib-o ārāyeš-e ketāb ravāj-e kāmel dāšt. Do tan az xošnevisān-e bozorg-e in dowre ke šivehā-ye tāze-i dar qalam-e nasta'liq ijād kardand, Mir'emād-e Qazvini-yo Alirezā Abbāsi-ye Tabrizi budand. Šive-ye Mir'emād tarafdārān-e bišomār yāft-o maktab-e nasta'liq, ke emruz rāyej-ast, be donbāl-e raveš-e u padid āmade. Šive-ye Alirezā Abbāsi moškeltar bud-o kamtar kas-i mitavānest bar ān tasallot yābad. Az hamin ru, pas az u matruk šod. Nemunehā-ye xatt-e zibā-ye Alirezā Abbāsi rā dar katibehā-yi dar Masjed-e Šeyx Lotfollāh-o Masjed-e Šāh-e Esfahān-o Haram-e Hazrat-e Rezā (a.) dar Mašhad mitavān did. Dar avāxer-e dowre-ye safavi az šekastenevisi-ye xatt-e nasta'liq qalam-i digari ebdā' šod, ke šekaste-nasta'liq xānde mišavad. Mobtaker-e in xat Mohammadšafi-e Hoseyni ma'ruf be šafiā-st. Xāndan-e in xat ke aqlab-e kalamāt-e ān peyvaste nevešte mišavad, barā-ye hamegān āsān nist-o darvāqe' ān rā bāyad now-i bāzi bā xat yā tasvirgari-ye xat dānest.

Xošnevisi tā konun dowrehā-ye moxtalef-e rownaq-o enhetāt rā poštesar gozāšte-ast. Emruz xošnevisi az šāxehā-ye honar-e naqqāši-st, ke dar besyār-i mavāred be towr-e kāmel bā tasvirgari dar āmixte. Az xošnevisi dar gozašte niz barā-ye tazyin-e anvā-e zarfhā, banāhā-vo cub-o felez-o pārce bahre joste-and. Bā in hame, xošnevisi honar-e viže-ye ketābat-ast-o az noxostin qarnhā-ye eslāmi biš az hame barā-ye neveštan-e kalām-e Xodā be kār rafte. Mohemtarin āsār-e xošnevisi dar Irān majmuehā-yi nafis-o gerānqadr az Qor'ān-e Karim-ast, ke dar marākez-e moxtalef, az jomle dar Muze-ye Āstān-e Qods-e Razavi dar Mašhad, gerdāvari šode.

Alirezā Abbāsi-ye Tabrizi

Rezā Abbāsi naqqāš-e dowrān-e saltanat-e Šāh Abbās-e Bozorg rā nabāyad bā Alirezā Abbāsi-ye Tabrizi, honarmand-e xošnevis-e hamzamān-e u, eštebāh kard. Alirezā Abbāsi, ke az taraf-e Šāh Abbās be laqab-e Šāhnavāz Xān molaqqab gardid, ostād-e anvā-e xat bud. Xatt-e nasx-o sols rā bā ostādi-ye tamām minevešt-o dar xatt-e nasta'liq šive-i xās dāšt. Āsār-e xatti-ye u dar masājed-e Šeyx Lotfollāh-o Masjed-e Jāme-e Abbāsi-yo Cāhārsu-ye Esfahān hanuz bāqi-st-o hekāyat az kamāl-e poxtegi-yo honarmandi-ye qalam-e u dārad. Hamconin katibehā-ye talā-ye dar-e sābeq-e Haram-e motahhar-e Hazrat-e Rezā (a.) be xatt-e u-st, ke emruze dar Muze-ye Āstān-e Qods negahdāri mišavad. Extelāf-e saliqe-vo raveš-e u bā Mir'emād, ke u niz honarmand-i xošnevis bud-o šive-ye nasta'liq-e rāyej dar negāreš-e fārsi-ye emruz ebtekār-e u-st, mowjeb-e kodurat-o angize-ye hess-e hesādat miyān-e in do ostād gardid-o āqebat-e talx ān be qatl-e faji-e Mir'emād anjāmid.

Me'māri

Irān dārā-ye sonnathā-ye me'māri-ye dirine-ast, ke be hezāre-ye haftom-e piš az milād miresad. Hanuz dar haryek az šahrhā, noqāt-e duroftāde-vo rustāhā-ye Irān sāxtemānhā-ye kucak-o bozorg-i rā mitavān did, ke ham az jahat-e tarh-o tanāsob-e ajzā-vo kārbord-e masāleh-o ham az jahat-e tanavvo-o zerāfat-e taz'ināt-e namāhā-vo divārhā nemudār-e zehn-e xallāq-o mobtaker-o talāš-o mahārat-e mardom-e Irān-ast. Vižegi-ye kolli-ye bozorgtarin banāhā-ye bāzmānde az dowrān-e bāstān mazhabi budan-e ānhā-st. Dar in banāhā rābete-ye rowhāni-yo ma'navi-ye ensān bā āsmān-o avālem-e alavi dar ertefā-e borjhā, gonbadhā-vo menārehā-vo azemat-e fazāhā-ye daruni tajalli yāfte-ast. Sonnathā-ye me'māri bar pāye-ye in noxostin osul az dowrān-e piš az esteqrār-e āryāyiyān tā emruz qābeletašxis bāqi mānde-vo bā raveš-i monazzam takāmol yāfte-ast. Bā in hame, ostādān-e tārix-e me'māri-ye Irān mo'taqed be vojud-e se dowre-ye motefāvet-and, ke dar ānhā now-e pušeš-e saqf-e banāhā rā az yekdigar mošaxxas mikonad.

Mašhurtarin banā-ye noxostin dowre-ye me'māri zigurāt-e Coqāzanbil, ma'bad-e bozorg-e Xodāyegān Šuš-ast, ke hodud-e 1250 p.m. be vasile-ye farmānravāyān-e piš az āryāyi-e Ilām sāxte šode. Xarābehā-ye in ma'bad-e bozorg nazdik-e Šuš dar Xuzestān hanuz barjā-st. In banā niyāyešgāh-i bozorg be šekl-e heram-e cāhārzel'i-st, ke az nazar-e salābat-o obohhat bā Ahrām-e Mesr pahlu mizanad. In banā be šekl-e heram-i sāxte šode, ke dar markaz-e ān borj-i picāpic be bolandi-ye 50 metr bālā miravad. Cāhār darvāze-ye in borj rā tālārhā, ārāmgāhhā, dālānhā, pellekānhā-o ābrowhā-ye zirzamini be ham mipeyvandad. Dar-o divār-e in banā-ye bāstāni bā anvā-e ājorhā-ye loābdār-o cubhā-ye ārāste be šišehā-ye māt-e naqšdār pušānde šode-vo dar anbārhā-ye ān nemunehā-ye tārixi-ye mohemm-i az zarfhā-vo selāhhā-ye gunāgun be dast āmade-ast.

Dowre dovvom-e me'māri-ye Irān be asr-e haxāmaneši-yo sāxtemānhā-ye bāšokuh-o azim Pāsārgād-o Taxt-e Jamšid miresad. Dar zamān-e šokuh-e šāhanšāhān haxāmaneši ke tamaddonhā-ye azim-e Mesr-o Bābel-o Āsiyā-ye Saqir be tasarrof-e irāniyān dar āmad, me'māri be kamāl resid. Dar banā-ye Taxt-e Jamšid-o ātašgāhhā-vo kāxhā-ye saltanati-ye pirāmun-e ān goruhhā-ye bozorg az ostādkārān-o honarmandān-e sarzaminhā-ye maqlub kār mikardand. Ammā bāz be nazar-e ahl-e fan in banāhā-ye bāšokuh esālat-e xāss-e me'māri-ye Irān rā hefz karde-ast. Banāhā-ye Taxt-e Jamšid rā niz ziyāratgāh-e moqaddas-e melli dāneste-and, ke jašnhā-vo marāsem-e mohemm-e mazhabi dar ān bargozār mišode-vo azemat-e ān nemudār-e qodrat-e yektā-ye Ahurāmazdā bar ru-ye zamin bude-ast. Bištar-e banāhā-ye dowre-ye haxāmaneši be kuh tekye dārad-o az divārhā-ye qatur-o sotunhā-ye boland-o moteadded taškil šode, ke saqf-i cubin rā negāh midāšte-and. Bolandi-ye sāxtemānhā-vo ešrāf-e ān bar dašt-i vasi-o sabz-o xorram be vāqe' šokuh-o azemat rā be ālitarin surat jelve midehad. Estefāde az alvārhā-ye azim-e cub ke saqfhā-ye boland rā mipušānde, az pišraft-e mohāsebāt-e me'māri dar in zamān hekāyat dārad. Natanhā tazyināt-e gunāgun-e in šāhkār-e me'māri binazir-ast, balke tarh-e tālārhā-vo pišbini-ye fazāhā-ye lāzem barā-ye dar bar gereftan-e goruhhā-ye bozorg-e sepāhiyān-o darbāriyān hengām-e anjām-e tašrifāt va ābrowhā-vo pellekānhā-ye maxfi dar ān az marāhel-e pišrafte-ye me'māri-ye Irān ān dar zamān nešān dārad.

Sevvomin marhale-ye me'māri-ye Irān dar zamān Aškāniyān-o Sāsāniyān be kamāl resid. Guyi ātašsuzi-ye Taxt-e Jamšid dar Hamle-ye Eskandar-o dar dastres nabudan-e cub be andāze-ye kāfi irāniyān rā vādāšte-ast, ke be saqfhā-ye zarbi-yo gonbadi ruy āvrand. Dar sāxtemānhā-ye azim-e dowrān-e aškāni, con Ma'bad-e Ānāhitā dar Kangāvar, tāqhā-vo sardarhā-ye helāli-yo saqfhā-ye gonbadi, ke nešān az mohāsebāt-e daqiq dārad, xodnamāyi mikonad. Tarh-e asli-ye niyāyešgāhhāye in zamān be surat-e salib-ast. Taqāto-e došāxe-ye šomāli-jonubi-yo šarqi-qarbi ma'mulan mohavvate-i cāhārguš-ast, ke bā saqf-e gonbadi pušānde mišavad. Cāhār su-ye in mohavvate eyvānhā-yi bā tāq-e boland sāxte mišode-vo be cāhār su rāh dāšte-ast. Me'māri bā in tarh-o naqše dar dowrān-e Sāsāniyān be daraje-i az takāmo-o deqqat dar mohāsebāt resid, ke dar me'māri-ye dowre-ye eslāmi ta'sir-i āškār barjāy gozāšt. Mohemtarin banā-ye sabk-e me'māri-ye aškāni-yo sāsāni dar zamān-e Xosrow Anuširavān dar Tisfun sāxte šode-vo hanuz xarābehā-ye ān be nām-e Tāq-e Kasrā yā Eyvān-e Madāen nazdik Baqdād barjāy-ast.

Me'māri-ye Irān dar dowre-ye eslāmi niz dar sāxtemān-e masjedhā, madresehā-ye dini, ārāmgāhhā-vo digar makānhā-yi ke haryek be now-i janbe-ye mazhabi dārad, zibātarin nemunehā rā padid āvarde-ast. Noxostin masjedhā dar Irān bā estefāde az ātašgāhhā-ye zartošti-yo fazāhā-ye bāz banā šod. Azānpas mohavvate-i cāhārguš rā, be sabk-e masjedhā-ye sāde-ye arabi, be onvān-e masjed misāxtand, ke dowrādowr-e ān eyvān-o qorfe dāšt. Ammā be tadrij me'māri-ye dowre-ye sāsāni be in makānhā-ye mazhabi niz rāh yāft-o hamrāh-e naqše-vo tarh-e dirin tazyināt-e besyār rā niz bed-ān afzud. Sardarhā-ye boland-o tāqnamāhā-ye helālišekl-e mozayyan be anvā-e kāšihā-vo gacborihā-vo moqarnashā dar miyān-e menārehā-vo goldastehā-ye boland, ke bāng-e azān rā miparākand, sāxte šod.

Me'māri-ye dowre eslāmi agarce az sonnathā-ye qadim-e irāni bahre-ye besyār dārad, ammā darvāqe' majmue-i-st az me'māri-ye hame-ye aqvām-e sarzaminhā-ye eslāmi ke šowq-o e'teqād-e mosalmānān ān rā be takāmol resānde-ast. Az ma'ruftarin masjedhā-yi ke dar Irān sāxte šode-vo zarāyef sonnati-ye me'māri-ye irāni dar ān bārez-ast, mitavān Masjed-e Tārixāne-ye Dāmqān, Masjed-e Kabud-e Tabriz-o Masjed-e Šeyx Lotfollāh dar Esfahān rā nām bord. Maqbarehā-vo ārāmgāhhā-ye bozorgān-e din-o siyāsat niz az banāhā-ye jālebetavajjoh dar me'māri-ye Irān-ast. Nazir-e in āsār rā dar digar kešvarhā-ye eslāmi kamtar mitavān did. In makānhā yā be surat-e borjhā-vo menārehā-st yā fazāhā-yi ke zir-e gonbadhā-ye boland qarār dārad, az jomle Gonbad-e Kāvus, ārāmgāh-e Qābusebn-e Vošmgir-e ziyāri-yo Gonbad-e Soltāniye, maqbare-ye Oljāytu az Ilxānān-e Moqol. Haram-e Emām Rezā (a.) dar Mašhad -eXorāsān-o Hazrat-e Ma'sume (a.) dar Qom rā bāyad bāšokuhtarin-e ānhā dānest. Me'māri-ye Irān šāhkārhā-ye didani-ye besyār dārad. Qal'ehā-vo dežhā-yi ke qarnhā mardom-e šahrhā rā az hojum-e dāem-e rāhzanān mahfuz midāšt-o polhā-vo sadhā-vo kārvānsarāhā-vo bāqhā-vo kāxhā-vo garmābehā haryek darxor-e motāleehā-ye gostarde-ast. Az šāxehā-ye mohemm-e tazyin-e me'māri-ye rāyej dar Irān gacbori, ājorkāri, kāšikāri, hajjāri, naqqāši-yo āyenekāri-st, ke gāh tarkib-i az ānhā sahnehā-yi e'jābangiz āfaride.

Az honarmandān-e barjeste-ye ruzgār-e mā noxost bāyad az Hoseyn-e Amānat, tarrāh-o modir-e ejrā-ye sāxt-e Borj-e Āzādi (Šahyād), ke ān rā darvāze-ye Irān niz xānde-and, nām bord. Vey dar sāl-e 1345 x. / 1966 m. hengām-i ke tāze az Dāneškade-ye Honarhā-ye Zibā fāreqottahsil šode bud-o biš az bist-o cāhār sāl nadāšt, barande-ye mosābeqe-ye tarh-e banā-ye Āzādi šod, ke mibāyest namād-e Irān-e moāser bāšad. Vey dar tarrāhi-ye in sāxtemān-e bāšokuh az me'māri-ye bāstāni-yo tārixi-ye Irān-e piš tā ba'd az Eslām estefāde karde-vo bā tarkib-e me'māri-ye šarq-o qarb ān rā dar fazā-yi vasi' bā bāqcebandihā-yi be sabk-e bāqhā-ye irāni be ertefā-e 45 metar āz sang-e sefid sāxte-ast. Borj-e Āzādi (Šahyād) be šekl-e darvāze-i-st, ke be cāhār su bāz mišavad. In banā tālārhā-ye bozorg-e muze-vo namāyešgāh dārad. Dar tarh-e asli jā-yi barā-ye nasb-e lowhe-ye Kuroš-e Bozorg, ke noxostin manšur-e hoquq-e bašar-ast, pišbini šode bud, ke bā moxālefat-e dowlat-e Engelis az bāz dādan-e ān amali našod.

Hušang-e Seyhun az noxostin ostādān-e Dāneškade-ye Honarhā-ye Zibā-ye Tehrān, motevalled-e sāl-e 1299 x. / 1920 m.-st. Banā-ye Istgāh-e Markazi-ye Rāhāhan-e Tehrān-o Yādmān-e Abuali Sinā dar Hamedān az

banāhā-yi-st, ke bā tarrāhi-ye u sāxte šode. Vey majmuehā-ye naqqāši-ye siyāhqalam az tabiat-o banāhā-ye qadimi-ye irāni niz be cāp resānde-ast.

Fariborz-e Sahbā motevalled-e 1327 x. / 1948 m. fāreqottahsil-e Dāneškade-ye Honarhā-ye Zibā-ye Dānešgāh-e Tehrān-ast. Mohemtarin asar-e me'māri-ye u tarrāhi-yo modiriyat-e ejrāi-ye Mašreqol'azkār (niyāyešgāh)-e bahāyi-ye "Nilufar-e Bahāpur" dar Dehli-ye Hend-ast, ke az sāl-e 1976 be moddat-e dah sāl dar sāxt-e ān fa'āliyat dāšte. Gonbad-e niyāyešgāh az sang-e sefid be peykar-e gol-e nilufar, az qadimtarin namādhā-ye tamaddon-e moštarek-e āryāyiyān-e Hend-o Irān, dar āvarde šode-ast. Gol-e nilufar dar sāxtemān-e in banā noh golbarg dārad, ke xod az namādhā-ye e'teqādi-ye bahāyiyān-ast.

Az in niyāyešgāh ke aknun be surat-e yek-i az mohemtarin didanihā-ye Dehli dar āmade, harsāle biš az se milyun nafar bāzdid mikonand.

Sinamā

Āšnāyi-ye irāniyān bā sinamā yek-i az rahāvardhā-ye safar-e Mozaffareddin Šāh-e Qājār be Orupā bud. Be dastur-e vey Mirzā Ebrāhim Xān-e akkāsbāši sinamātograf rā dar Tehrān be kār andāxt-o filmhā-ye sāmet rā barā-ye darbāriyān be namāyeš gozāšt. Avvalin bār dar majāme-e omumi mardom bā in honar dar sāl-e 1284 x. / 1905 m. āšnā šodand.

Hāji Āqā Āktor-e Sinamā avvalin film-e sāmet bā keyfiyat-e ebtedāi bud, ke be vasile-ye Ovanes Oganians, noxostin filmnāmenevis, kārgardān, tadvinkonande-vo bonyāngozār-e Madrese-ye Ārtisti dar Irān tahiye-vo dar deymāh-e 1309 x. / 1920 m. be komak-e Xānbābā Mo'tazedi ru-ye sahne raft.

Ammā dar tārix-e sinamā-ye Irān az film-e nāteq-e muzikāl-e Doxtar-e Lor be onvān-e noxostin asar-e sinamāyi irāni yād mišavad. In film bā šerkat-e honarpišegān-e irāni dar Hendustān-o taht-e tavajjoh-e Xān Bahādor-e Ardešir-e Irāni be vasile Abdolhoseyn-e Sepantā sāxte-o dar ābānmāh-e 1312 x. / 1933 m. bā esteqbāl-e binazir-e mardom dar Tehrān ru-ye parde rafte-ast.

Bā ta'sis-e Dāneškade-ye Honarhā-ye Zibā-vo āmuzeš-e honar-e derām honarmandān-e bišomār-i az filmnāmenevis, kārgardān, honarpiše, filmbardār-o digar afrād-i ke dar tahiye-ye film naqš-e asāsi dārand, az tariq-e sinamā-vo televiziyon āsār-e barjeste-ye xod rā be namāyeš dar āvarde-and. Az āsār-e qadimtar-e sinamāyi-ye irāni mitavān az Xāne Siyāh-ast be kārgardāni-yo šerkat-e Foruq-e Farroxzād-o film-e Gāv az ru-ye nemāyešnāme-i be qalam Qolāmhoseyn-e Sāedi-yo šerkat-e Ezzatollāh-e Entezāmi-yo Ali Nasiriyān, be kārgardāni-ye Dāryuš-e Mehrjuyi nām bord.

Bā ta'sis-e Dāneškade-ye Honarhā-ye Zibā-vo āmuzeš-e honar-e derām honarmandān-e bišomār-i az filmnāmenevis, kārgardān, honarpiše, filmbardār-o digar afrād-i ke dar tahiye-ye film naqš-e asāsi dārand, az tariq-e sinamā-vo televiziyon āsār-e barjeste-ye xod rā be namāyeš dar āvarde-and. Abbās'ali-ye Hātamikiyā az dānešāmuxtegān-e in dāneškade ke be neveštan-o tahiye-ye filmhā-ye kutāh-e televiziyoni mipardāxt, dar sāl-e 1349 x. / 1970 m. film-e muzikāl-e Hasan Kacal rā bā estefāde az afsānehā-ye āmiyāne-vo goftoguhā-yi ke bištar-e ānhā āhangin-o še'rgune bud, sāxt. Vey bā negāh-e honarmandāne-vo estefāde az hame-ye avāmel-e honari-yo fanni, ke tā ān ruz dar dastres bud, bā kārgardāni-ye in film raveš-i nov-o asil dar sinamā-ye Irān az xod be jāy gozāšt.

Abbās-e Kiyārostami, motevalled-e sāl-e 1340 x. / 1961 m. az digar dānešāmuxtegān-e honarhā-ye derāmātik-e Tehrān bā tahiye-ye filmhā-ye mostanad āsār-e barjeste-i con Mašq-e Šab, Xāne-ye Dust Kojā-st? va amsāl-e ān sāxt ke bā esteqbāl-e jahāni-yo be dast āvardan-e javāyez dar jašnvārehā-ye beynolmelali ruberu šod. Az digar barandegān-e irāni-ye javāyez-e festivālhā-ye moxtalef-e sinamāyi-ye jahān mibāyest az Mohsen-e Maxmalbāf, Ja'far-e Panāhi-yo Bahman-e Qobādi nām bord.

Sanāye-e dasti

Bā vojud-e sanāye-e kārxānei-yo māšini dar Irān hanuz baxš-i az niyāzhā-ye zendegi-ye mardom bā dast yā abzār-o māšinhā-ye sāde towlid mišavad. Pārcehā-ye dastbāf, qāli, qālice-vo gelim-o zoruf-e sofāli-yo mesi az

ān jomle-ast. Ammā estelāh-e sanāye-e dasti bištar be dastāvardhā-yi etlāq mišavad, ke arzeš-e honari-yo esālat-e sonnati niz dārad.

Dar asr-e safavi, bexosus zamān-e saltanat-e Šāh Abbās-e Bozorg, besyār-i az in sanāye' ke sābeqe-ye dirine dāšt, mowred-e tašviq-o hemāyat qarār gereft-o bāzār-e monāseb-i dar kešvarhā-ye digar, xāsse dar Orupā, be dast āvard. Dar dowrān-e Pahlavi, be manzur-e hefz-e hoviyat-e melli az su-yi, va jalb-e nazar-o alāqe-ye jahāngardān-e xāreji az su-ye digar, be sanāye-e dasti-yo honarhā-ye melli tavajjoh-i xās šod-o barnāmehā-ye tahqiqi-yo āmuzeši-ye gostarde barā-ye towsee-ye in sanāye' tadvin šod.

Qālibāfi

Qālibāfi yek-i az kohantarin sanāye-e dasti-ye irāniyān-ast. Piš az sodur-e qāli be Orupā farshā-ye Cin-o Torkiye be ān diyār rāh yāfte bud. Ammā bā šenāxte šodan-e qāli-ye irāni in honar be onvān-e behtarin-o zibātarin now-e qāli mašhur šod-o mitavān goft, ke nām-e qāli bā Irān dar ham āmixt. Qadimitarin qāli-ye jahān, ke hamaknun dar muze-ye Ermitāž-e San Peterzburg negahdāri mišavad, motealleq be panj qarn piš az milād-ast. Naqš-e ān savārān-e pārsi rā bā pušeš-o selāh-e dowrān-e poršokuh-e šāhanšāhi-ye haxāmaneši nešān midehad. Bahārestān, qāli-ye binazir-o benām-i ke dar zamān-e Hamle-ye A'rāb be onvān-e qanimat robude-vo qet'e-qet'e šod, šāhed-e digar-i az ravāj-e dirin-e honar-e qālibāqi dar Irān be šomār miravad. Qāli barā-ye mardom-e Irān yek vasile-ye zendegi-yo yek farāvarde-ye mohemm-e eqtesādi-st. Dar tul-e tārix dar sartāsar-e kešvar, ce dar kārgāhhā-ye bozorg-e šahri-yo ce xānehā-ye kucak-e rustāyi-yo zir-e cādorhā-ye ilāti, afrād-e xānevāde, beviže zanān-o kudakān, be bāft-e qāli mašqul bude-and. Ammā qāli-ye Irān az nazar-e naqš-o jens dar dowrān-e Safaviye be owj-e keyfiyat-e vāllā-ye xod resid. Dar in zamān rownaq-e honarhā-yi con naqqāši, xattāti, tarrāhi, tazhib-o kāšikāri-ye moarraq dar naqš-e qāli bāztāb yāft. Farš-e mašhur-e Ārāmgāh-e Šeyx Safiyeddin-e Ardebili, jadd-e pādšāhān Safaviye, ke hamaknun dar muze-ye *Victoria Albert*-e Landan negahdāri mišavad, az āsār-e barjeste-ye honar-e qālibāfi-st.

Tarhhā-ye sonnati-ye qāli-ye irāni be nesbat-e andāze-vo mowred-e estefāde bā yekdigar tafāvot dārand. Az jomle mitavān az naqshā-ye botte, jangali, lacak-e toranj, eslimi-yo šāhabbāsi nām bord. Hamconin, navāhi-ye gunāgun-e kešvar naqshā-ye xāss-e xod rā dārand, ke be nām-e ān mahal šenāxte mišavad, mānand-e naqš-e Harāt, Ardebil, Tabriz, Torkaman-o Baluc. Qālice ke kucaktar az qāli-st, bā naqshā-ye sajjādei, jānamāzi-yo sotundār mošaxxas mišavad.

Dar sālhā-ye axir naqš-e banāhā-ye mazhabi-yo tārixi bar qāli afzuni yāfte-ast. Hamconin, beviže dar Tabriz, suratnegāri bar qāli marsum šode-ast. Ammā dar honaritarin qālihā sahnehā-ye ma'ruf naqqāši dide mišavad-o niz naqš-e banā-vo manzarehā-ye tabii bā zerāfat-e miniyātori-yo anvā-e gol, bute, heyvānāt va aškāl-e gunāgun-o zarif-e hendesi. Dar qāli-ye marqub, ke bištar az pašm-o gāh abrišam bāfte mišavad, mavādd-e avvaliyye bāyad az behtarin now' bāšad. Rangāmizi-ye sonnati bā rang-e giyāhi yek-i az pišraftetarin sanāye-e šimiyāyi-ye bumi Irān bude-ast. Ingune rang dāemi-st-o jalā-vo letāfat-e xod rā az dast nemidehad. Ammā dar dowrān-e konuni, bā vorud-e ranghā-ye sāxtegi-yo tarkibi, ke estefāde az ānhā āsāntar-o arzāntar-ast, keyfiyat-e rangrazi dar qālibāfi kāheš yāfte-ast. Afzun bar in, marqubiyat-e qāli bastegi be zerāfat-e bāft ān dārad. Te'dād gerehhā-yi ke dar har sāntimetr-e morabba' zade mišavad-o pardāxt-e daqiq-e ān az vižegihā-ye yek qāli-ye xub-ast. Qāli-ye abrišamin harcand davām-e qālihā-ye pašmin rā nadārad, ammā be sabab-e zerāfat-o šaffāfiyat-e abrišam marqubtar-ast.

Qalamzani

Qalamzani honar-e kandekāri bar ru-ye felez-ast. Qadimtarin āsār-e qalamzani rā be Sithā yā Sakāhā nesbat midehand, ke hodud-e panj tā haft hezār sāl piš dar Qafqāz miziste-and. In qowm bā foru bordan-o barjeste kardan-e sath-e felez, tasāvir-e šegeft-i az hālāt-e ensān misāxtand. Az nemunehā-ye tārixi-ye qalamzani-ye Irān boronzhā-ye peydāšode-ye Lorestān-ast, ke be hezāre-ye qabl az milād-e Masih miresad. Az dowre-ye šāhanšāhān-e haxāmaneši-yo sāsāni niz āsār-e qalamzani-ye besyār barjāy mānde-vo te'dād-i az nemunehā-ye in honar az dowre-ye sāsāni motealleq be muze-ye Ermitāž-e San Peterzborg dar Rusiye-ast.

Dar dowre eslāmi āsār-e qalamzani-ye irāni motealleq be dowre-ye saljuqi az emtiyāz-i xās barxordār-ast, zirā dar in zamān tarsi' niz dar qalamzani bekār mirafte, be in tartib ke bā qalam felezhā-ye moxtalef rā dar zamine-ye asli jāsāzi mikardand-o tasāvir yā sahnehā-yi rā dar ān naqš mizadand. Raveš-e kār-e qalamzānān-e ān dowre hanuz dar kārgāhhā-ye qalamzani-ye Esfahān-o Širāz edāme dārad.

Tarh-e minyātorhā-ye dowre-ye safavi ta'sir-i šegerf bar naqšhā-ye qalamzani gozāšt. Az in dowre āsār-e nafis-i barjāy mānde, ke az ān miyān mitavān be ostorlābhā-ye qalamzade ešāre kard. Dar raveš-e qalamzani-ye in dowre tarhhā-ye qāli nazir-e xetayi, eslimi-yo lacak-e toranji be qalamzani rāh yāft. Hamconin az raveš-e minākāri-yo mošabbaksāzi-ye felez niz dar tazyin-e qalamzani estefāde šod.

Emruze qalamzani bar ru-ye mes-o noqre dar šahrhā-ye moxtalef-e Irān anjām migirad. Ammā Širāz-o Esfahān be sabab-e tanavvo-o marqubiyat-e kār az šohrat-e bištar-i barxordār-and.

Minākāri

Minākāri honar-e tazyin-e ašyā-ye šišei-yo felezi bā ranghā-ye poxte-ye deraxšān-ast, ke az šiše-ye zowbšode-vo oksid-e felezāt dar harārathā-ye moxtalef be dast miāyad. Rangāmizi-ye kāši niz hamin asās-e elmi rā dārad. Ammā ostādān-e minākār felezāt-e gerānbahā con zar-o sim rā tarjih midehand-o az sanghā-vo javāherāt-e qeymati neginhā-yi bar guševokenār-e naqš-e minā minešānand. Zohur-e in honar rā bar ru-ye felez be sadehā-ye šešom tā cāhārrom-e piš az milād nesbat midehand. Ammā sābeqe-ye ān bar ru-ye šiše be zamān-e aškāniyān miresad. Qadimtarin nemune-ye minākāri bar ru-ye felez dar Irān qesmat-i az yek tong-e talā marbut be dowrān-e sāsāni-st.

Ba'd az Eslām be ellat-e harām budan-e estefāde az zarfhā-ye talā-vo noqre minākāri niz az ravāj oftād-o tanhā be tazyin-e ba'z-i zarfhā-ye šišei-yo boluri mahdud šod. Ammā dar zamān-e Qāzān Xān, az Ilxānān-e Moqol, in honar dobāre ravāj yāft. Qāzān Xān mard-i hušmand-o konjkāv bud-o dar andak zamān bā elm-e šimi āšnāyi yāft-o bar xalāf-e pišiniyān-e xod, ke mabāleq-e hengoft-i rā sarf-e yāftan-e eksir barā-ye talā kardan-e mes mikardand, be minākāri pardāxt-o edde-i rā bed-in kār gomāšt.

Minākāri honari āzmāyešgāhi-st-o deqqat-o morāqebat-e besyār dar estefāde az harārat-o mavādd-e šimiyāyi mixāhad. Barā-ye ranghā-ye moxtalef dar in honar az mavādd-e ma'dani-yo giyāhi estefāde mišode, ammā emruz ranghā-ye šimiyāyi rā tarjih midehand, ke estefāde az ānhā āsāntar-ast. Dar Esfahān bā estefāde az oksid-e qal' bar zamine-ye mes āsār-e minākāri-ye zibā-yi misāzand. Nemunehā-yi az honar-e ostādkārān-e irāni dar zinathā-ye zanāne, ja'behā-ye javāherāt-o ārāyeš, zarfhā-vo dar-o panjere-ye zarih-e emāmān dar šahrhā-ye moxtalef-e Karbalā, Najaf, Sāmere, Mašhad, Qom-o Hazrat-e Abdol'azim be cešm mixorad, ke haryek dar now-e xod besyār didani-st.

Monabbatkāri

Monabbat honar-e kandekāri ru-ye cub-ast. Dar katibehā-yi ke az xazāne-ye Dāryuš-e Bozorg dar Taxt-e Jamšid be dast āmade, soxan az pardāxt-e dastmozd be honarmandān-i-st, ke ru-ye darhā-ye cubi kandekāri mikarde-and. Qadimtarin dar-e cubi-ye kandekāri šode dar muzehā-ye Irān, motealleq be qarnhā-ye panjom-e hejri / yāzdahom-e milādi-st. Kandekāri-ye in darhā be surat-e naqšhā-yi az šāxobarg-ast, ke āyehā-ye Qor'ān-e Majid rā dar bar gerefte. In tarhhā šebāhat-e besyār bā naqš-e gacbori-ye dowrehā-ye qabl az Eslām dārad.

Dar dowrehā-ye moxtalef-e tārix-e Irān ba'd az Eslām darhā-vo manbarhā-ye besyār-i az masjedhā-vo makānhā-ye mazhabi, az šāhkārhā-ye monabbatkāri be šomār miravad. Ammā in honar niz dar dowre-ye Safaviye be owj-e šokufāyi-ye xod resid. Dar-e Madrese-ye Šāh Soltān Hoseyn dar Esfahān-o dar-e Ārāmgāh-e Šāhzāde Hoseyn dar Qazvin, motealleq be zamān-e Šāh Tahmāsb-e safavi, az ān jomle-ast. Yek-i az nemunehā-ye barjeste-ye monabbat kāri-ye irāni, rahl yā jāketābi-ye muze-ye Metropolitan-e *New York*-ast, ke alāve bar tazyināt-e šāxobarg be sabk-e sāsāni nām-e davāzdah tan emāmhā-ye ma'sum (a.) bar ru-ye ān kande šode-ast.

Barā-ye monabbatkāri az cubhā-ye mohkam-o be dun-e gereh estefāde mišavad. Marqubtarin cubhā barā-ye in manzur ābnus , fufel, baqam, šemšād-o annāb-ast. Ammā dar Irān bištar az cub-e gerdu estefāde mišavad, ke be farāvāni dar dastres-ast. Az anvā-e rāyej-e monabbatkāri dar zamān-e mā moarraq-ast. Moarraq dar asl be tekkehā-ye riz-i az kāši gofte mišavad, ke kenār-e ham cide šode-and-o šeklhā-ye moxtalef-i rā be vojud miāvarand. Moarraq ru-ye cub dar Irān sābeqe-i panjāhsāle dārad. Dar in now' monabbatkāri tarh rā ru-ye cub mikanand-o be hamān andāze az cubhā-ye digar yā āj miborand-o jāsāzi mikonand. Dar vāqe' moarraq ru-ye cub now-i naqqāši-st, ke dar ān be jā-ye rang az cubhā-ye moxtalef-e rangin yā āj estefāde šode. Dar sālhā-ye axir az qateāt-e xātam niz dar monabbat-e moarraq estefāde mišavad.

Xātamsāzi

Xātamsāzi yek-i az honarhā-ye dasti-ye besyār bāarzeš-i-st, ke dar mašreqzamin ravāj dārad. Dar kešvarhā-ye Hend, Suriye, Arāq-o Felestin xātamhā-ye besyār zibā sāxte mišavad, ammā jālebtarin-o honaritarin now-e xātam az dirbāz dar Irān sāxte mišode-ast. Gomān miravad, ke in honar-e asil noxostin bār dar Širāz padid āmade bāšad. Dar xātamsāzi cubhā-ye gunāgun-e rangārang, ostexān-o simhā-ye felezi mānand boronz, talā-vo noqre be kār borde mišavad. Šekl-e omumi-ye bištar-e xātamhā naqš-e hendesi-st. Cub, ostexān yā felez rā be surat-e manšurhā-ye mosallas miborand-o ānhā rā towr-i kenār-e ham migozārand, ke boreš-e arazi dārā-ye aškāl-e monazzam-e hendesi bāšad. Sepas boreshā rā ru-ye varaqe-ye nāzok-i az cub kenār-e ham micasbānand-o az ān be onvān-e rukeš-e ašyā-ye moxtalef mānand-e miz, sandali, ja'be-o qāb-e aks estefāde mikonand. Xātam gāh be onvān-e matn-e asli-yo gāh dar hāšiye dar naqš-e heyvānāt-o parandegān yā sahnehā-yi az šekār-o bazm, ke naqqāši šode-ast, qarār migirad.

Xātam ke mavādd-e avvaliyye-aš bištar casb-o cub-ast, omr-i kutāh dārad. Qadimtarin nemune-ye xātam ke tā konun bar jāy mānde, dar-e vorudi-ye Boq'e-ye Šāh Ne'matollāh-e Vali dar Māhān-e Kermān az dowre-ye safavi-st. Jālebtarin nemune-ye in honar-e asil dar zamān-e mā miz-e xātam-i-st, ke movaffaq be daryāft-e medāl-e talā-ye namāyešgāh-e jahāni-ye Boruksel dar sāl 1337 š. / 1958 m. šod. Dar Kāx-e Marmar-e Tehrān otāq-i-st, ke dar, divār, saqf, miz, sandali-yo digar lavāzem-e ān hamegi bā xātam tazyin šode-ast.

Sofālgari

Sofālgari sāxtan-e zarfhā-ye gunāgun az gol-e ros-ast, ke pas az harārat didan saxt mišavad. Mardom-e sāken-e Falāt-e Irān xeyli piš az vorud-e āryāyiyān be in sarzamin, besyār-i az zarfhā-ye mowred-e niyāz-e xod rā az sofāl misāxtand. Qadimtarin nemune-ye zarf-e sofāli ke dar kāvoš-e navāhi-ye Gilān yāft šode, motealleq be hezār sāl piš az milād-ast.

Az dirbāz zarfhā-ye gunāgun barā-ye anbār-e āzuqe, cerāq, boxurdān, kāse, kuze, bošqāb, goldān-o hattā asbābbāzihā-ye motenavve-e baccegāne rā az sofāl misāxte-and. Bām-e xānehā-ye Gilān rā, ke bārandegi dar ān besyār-ast, aqlab bā qateāt-e sofāli mipušānand. Banā bar yek rasm-e qadimi-ye in nāhiye, dar šab cāhāršanbe-ye āxar-e sāl hame-ye vasāyel-e sofāli, bexosus asbāb-e āšpazxāne-vo kuze-ye āb, rā az poštebām be zir miandāzand-o mišekanand-o jā-ye ān rā bā vasāyel-e now por mikonand.

Emruze dar navāhi-ye moxtalef-e Irān, az jomle Sistān-o Balucestān, Lālejin dar Hamedān, Gonābād-e Xorāsān, Meybod dar Yazd, Qom-o Kāšān-o šahrhā-ye Esfahān zarfhā-ye sofāli-ye zibā-yi, ke mozayyan be naqšhā-ye mahalli-yo bāstāni-st, sāxte mišavad. Loāb-e ru-ye zarfhā-ye sofāli niz, mānand-e minākāri-yo kāšikāri, az tarkib-e šiše-ye zowbšode be dast miāyad. Loāb dādan ru-ye zarfhā-ye sofālin dar dowre-ye Safaviye az cinihā taqlid šod. Do rang-e sefid-o lājevardi mošaxxaskonande-ye zoruf-e zamān-e Safaviye-ast, ke dar dowre-ye Qājār niz dobāre ma'mul šod.

Dar Irān az kāsehā-vo kuzehā-ye sofālin ke dāxel-e ānhā bā loāb-e rangin pušide šode, barā-ye māst-o torši estefāde mikonand. Lālejin-e Hamedān xāk-e monāsebtar-i barā-ye tahiye now-e marqub-e sofāl dārad-o farāvardehā-ye ān dar sarāsar-e Irān mašhur-ast.

Kāšikāri

Kāšikāri honar-e loāb dādan-o rangin kardan-e sofāl-o boreš-o nasb-e kāšihā barā-ye ārāyeš-e banāhā-ast. Loāb-e kāši az tarkib-e šimiyāyi-ye selisiyom bā oksid-e felez be dast miāyad-o pas az harārat didan sābet, deraxšān-o māndegār migardad. In raveš-e elmi dar minākāri-yo šišegari niz be kār miravad. Bā ān ke nām-e kāši bar in honar be sabab-e šohrat-e ostādkārān-e Kāšān dar dowrehā-ye eslāmi-st, ammā nemunehā-ye in honar-e qadimi dar sāxtemānhā-ye dowrān-e bāstān niz yāft šode-ast. Az kāši dar pušeš-e daruni-yo biruni-ye sāxtemān estefāde mišavad. Kāši sath-e biruni-ye sāxtemān rā niz az nofuz-e āb-o rotubat mahfuz midārad. Az ājor-e kāši be ranghā-vo šeklhā-ye moxtalef estefāde mišavad. Kenār-e ham qarār gereftan-e kāšihā-ye rangin be tartib-e hendesi yek-i az anvā-e ān-ast. Now-e digar ān-ast, ke naqše yā sahne-i rā mikešand, sepas ān rā be ab'ād-e moayyan-i taqsim mikonand. Har qesmat az ān tasvir bar ru-ye yek ājor naqš mišavad-o pas az harārat didan ānhā rā be tartib-i ke naqš rā hefz konand, kenār-e ham micinand.

Sabk-e digar-e kāšikāri moarraq-ast. Barā-ye tahiye-ye ān ebtedā ājorhā-ye sofāli rā be ranghā-ye moxtalef loāb midehand. Sepas az ru-ye naqše az ranghā-ye moxtalef tekkehā-ye monāseb rā miborand-o bā zerāfat kenār-e ham micinand. Az tarkib-e qateāt-e kāši bā ājor niz mitavān sahnehā-ye zibā be vojud āvard. Ājorhā-ye fāsele-ye kāši rā ma'mulan be šeklhā-yi tahiye mikonand, ke past-o boland dārad. Bā tavajjoh be sathhā-ye vasi-i az banāhā-ye mohemm-o tārixi-ye Irān ke bā naqšhā-ye zarif-e darham-o rangārang kāšikāri šode, mitavān be ostādi-ye fowqol'āde-ye kāšikārān pey bord, ke aqlab hengām-e xalq in šāhkārhā-ye honar-o san'at nām-i niz az xod barjāy nagozāšte-and.

Kāšikāri be surat-e moarraq az qarn-e haštom-e hejri / cāhārdahom-e milādi dar Irān ru be pišraft gozāšt. Ammā mohemtarin masjedhā-vo makānhā-ye mazhabi, ke dāxel-o xārej-e gonbadhā-vo goldastehā-vo sardarhā-ye ān bā kāši tazyin šode, dar qarn-e dahom-e hejri / šānzdahom-e milādi hamzamān bā saltanat-e Safaviye sāxte šode-ast. In banāhā bištar dar Esfahān-o Mašhad qarār dārad. Dar dowre-ye Qājār, bexosus dar zamān-e Fath'ali Šāh-o sepas Nāsereddin Šāh masjedhā, kārevānsarāhā-vo ābanbārhā-ye besyār-i darTehrān bā kāši tazyin gardid, ke barx-i az ānhā hanuz barjāy-ast. Gonbad-o goldaste bā kāši-ye firuzei az vižegihā-ye besyār-i az masājed-e Irān-ast. Behtarin-o zibātarin nemune-ye kāšikāri rā Gonbad-e Masjed-e Šeyx Lotfollāh dar Esfahān midānand. Gonbad-e boland-o vasi-e Masjed-e Šāh-e Esfahān niz bā sabk-e me'māri-ye e'jābangiz-aš az digar šāhkārhā-ye binazir-e kāšikāri-ye Irān be šomār miravad.

QALAMKĀR

Qalamkār honar-e naqšonegār bar ru-ye pārce-vo sāxt-o pardāxt-e ān-ast, ke mānand-e besyār-i az honarhā-ye irāni dar dowre-ye safavi be owj-e kamāl resid. Az gozaštehā-ye dur dar Irān bar ru-ye pārce naqš miandāxtand. Ammā pas az āšnāyi bā raveshā-ye cini ke be vasil-yee qālebhā-ye kandekārišode naqšhā rā cāp mikardand, irāniyān niz šive-ye gozašte rā be tadrij rahā kardand-o bā raveš-e jadid tavānestand ham towlid rā bištar-o āsāntar konand-o ham naqšhā rā yedasttar-o zibātar namāyand.

Az qalamkār jāmehā-ye zibā-vo gerānbahā miduxtand, ke gāh dar matn-e pārce-ye ān reštehā-ye talā-vo noqre niz be kār rafte bud. Zin-o yarāq-e asbhā rā niz bā pārce-ye qalamkār miārāstand. Naqš-e qalamkār bar xeyme-vo xargāh-o hengām-e jang bar derafšhā-ye bozorg-o qeymati-yo porzarqobarq dide mišod. Dar xānehā niz pārcehā-ye qalamkār masraf-e besyār dāšt. Pardehā-ye zibā-ye qalamkār, ke aqlab sahnehā-yi az dāstānhā-ye āšeqāne rā mojassam mikard, bar dargāhhā āvixte mišod. Jānamāzhā-vo sofrehā, rumizihā-vo poštihā-vo boqcehā, beviže jahāz-e arus, bā naqšhā-ye gunāgun-o rangin-e qalamkār ārāste bud. Bā gozašt-e zamān honar qalamkār, ke bā qalam anjām migereft-o az ranghā-ye bištar estefāde mikard, jā-ye xod rā be san'at-e qālebzani dād. Ammā naqš-e pārcehā-ye qalamkār hanuz ham dar Irān zibā-vo jazzāb-ast. Dar gozašte Rašt, Kāšān-o Esfahān se markaz-e asli-ye sāxt-o pardāxt-e qalamkār bud. Ammā emruze tanhā dar Esfahān kārgāhhā-ye bozorg-e qalamkār vojud dārad.

Tahiye-ye qalamkār, ke bā qālebsāzi šoru' mišavad, az marāhel-e moxtalef-o tulāni migozarad. Naqš-e delxāh rā bar ru-ye qālebhā-yi az cub-e golābi, ke narm-ast, miandāzand-o ān rā kandekāri mikonand. Az har tarh do tā cāhār qāleb bā barjastegihā-ye motefāvet, harkodām barā-ye yek rang tahiye mišavad. Ostādān-e bātajrobe

ranghā rā az anvā-e giyāhān-o mavādd-e ma'dani āmāde mikonand. Dar marhale-ye ba'di pārcehā-ye sefid rā barā-ye cand ruz dar rudxāne-ye Zāyanderud, ke mo'taqed-and barā-ye in kār az har āb-e digar motenāsebtar-ast, mixābānand. Sepas yek sar-e pārce rā migirand-o az sar-e digar ān rā cand bār bā šeddat bar sang mikuband. Pas az ān pārce rā bā foru bordan dar mahlul-e gard-e pust-e anār-o halile be rang-e širi yā zard-e keder dar miāvarand. Pas az ān ke pārce xošk šod, ān rā be andāzehā-ye moxtalef miborand. Dowr-e rumizihā rā riše mizanand-o gāh-i bā gereh be surat-e mangule dar miāvarand. Dar marhale-ye rang āmizi-yo naqšzani, harbār qāleb-e maxsus-i rā be rang-e mowredenazar āqešte mikonand-o ru-ye pārce mikuband. Noxost rang-e meški sepas qermez rā ru-ye pārce montaqel mikonand. Rang-e qermez az golesorx gerefte mišavad. Pas az xošk šodan-e ranghā, pārce rā dar dig-e ābejuš, ke gard-e pust-e anār-o elizārin dar ān hal šode, cand sāat mijušānand. In dāruhā sabab mišavad, ke ranghā deraxšāntar šavand.

Pas az ān pārce rā dar āb-e rudxāne mišuyand-o bārhā mohkam bar sang mikuband, tā āb-o elizārin zodude šavad. Pas az xošk kardan dar āftāb, āndaste az pārcehā rā ke mixāhand zamine-aš sefid bāšad, dobāre dar mahlul-e sefidkonande foru mibarand-o cand ruz, ke dar zemestān gāh tā yek māh tul mikešad, dar moqābel-e ašae-ye āftāb be ān āb mipāšand, tā martub bemānad. Kār-e cāo-e ranghā-ye ābi, zard-o sabz tāze pas az in sefidgari anjām migirad. Pas az ān bāz ham pārce rā mišuyand-o xošk mikonand. Bed-in tartib, har pārce-ye qalamkār ce bā qāleb-o ce bā qalam, marāhel-e porābotāb-i rā poštesar migozārad, tā zinatbaxš andām-o xānehā-ye mardom šavad. Guyi estelāh-e "porābotāb" az haminjā be zabān-e fārsi rāh yāfte-ast.

MANĀBE'

- Afšār, Iraj (gerdāvarande). Sahhāfi-ye Sonnati: Majmue-ye Pānzdah Goftār dar Ketābšenāsi. Tehrān, Entešārāt-e Dānešgāh-e Tehrān, 1357.
- Āriyān, Qamar. Kamāleddin Behzād. Tehrān, Entešārāt-e Hirmand, 1362.
- Barkešli, Mahdi. Andišehā-ye Elmi-ye Fārābi dar Bāre-ye Musiqi. Tehrān, Bonyād-e Šāhanšāhi-ye Farhangestānhā-ye Irān, 1357.
- Ghirshman, Roman. Honar-e Irān dar Dowrān-e Mād-o Haxāmaneši. Tarjome-ye Isā Behnām. Tehrān, Bongāh-e Tarjome-vo Našr-e ketāb, 1346.
- Homāyunfarrox, Roknoddin. Sahm-e Irāniyān dar Peydāyeš-o Āfarineš-e Xat. Tehrān, 1350.
- Jamāl, omid. Tārix-e Sinamā-ye Irān, Tehrān, Entešārāt-e Negāh, 1369.
- Jamšid Sorušiyān, Farhang-e Behdinān, vāženāme-ye guyeš-ye behdinān-e šahr-e Yazd.
- Mohammad Hasan, Dr. Zaki. Tārix-e Sanāye-e Irān Ba'd az Eslām. Tarjome-ye Mohammad'ali Xalili, Tehrān, Eqbāl, cāp-e dovvom, 1363.
- Sāsān, Sepantā. Cešmandāz-e Musiqi-ye Irān, Tehrān, Entešārāt-e Moštael, 1369.
- Sureesrāfil, Širin. Ketāb-e Farš-e Irān. Tehrān, Entešārāt-e Yasāvoli, 1989.
- Vaziri, Hasan'ali. Kamālolmolk. Tehrān, Entešārāt-e Hirmand, cāp-e cāhārrom, 1366.
- Xāleqi, Ruhollāh. Sargozašt-e Musiqi-ye Irān. Tehrān, Ferdowsi, 1334.

In ketāb-e mosavvar, šāmel-e se baxš-o nazdik be sisad onvān, fešorde āgāhihā-vo dādehā-ye sudmand-i rā dar bāre-ye Irān, az jomle tārix, joqrāfiyā, farhang-o honar-e ān, be zabān-i rowšan-o mafhum dar extiyār-e xānande qarār midehad. Majmue-ye dānestanihā-yi ke dar in dānešnāme āmade, hāsel-e sālhā pažuheš-e moallef-o virāstārān-e ān dar ketābhā-ye marja-o manābe-o asnād-e tārixi bude-ast. Moallef-e in dānešnāme, Jaleh Mottahedin, be tafsir-o towzih-e ruydādhā dar haddeaqal kefāyat karde-vo hamm-e xiš rā bištar masruf be gozāreš-e bipirāye-i az sarfaslhā-ye omde-ye tārix-e Irān, vižegihā-ye joqrāfiyāyi-yo eqlimi-yo farhangi-ye ān-o kārnāme-ye zendegi-yo mirās-e noxbegān-e siyāsi, ejtemāi-yo adabi-ye Irān az azmane-ye bāstān tā dowrān-e moāser karde-ast. Fehrest-e manābe-o marāje-e omde-i ke barā-ye ta'lif-o tanzim-e in asar estefāde šode, dar pāyān-e har fasl āvarde šode-ast. Az ānjā ke fosul-o matāleb-e in dānešnāme bar asās-e mowzui tafkik-o radebandi šode, az ān mitavān ham be onvān-e yek marja-o ham yek matn-e darsi bahre gereft. In dānešnāme beviže barā-ye nowjavānān-o javānān-e irāni-ye birun az vatan, ke moštāq-e āšnāyi-ye bištar bā vižegihā-vo mafāxer-e zādgāh-e xiš-and, mitavānad manba-i mofid bāšad.